

वृज्यपाद ब्रह्मविद्वरिष्ठ महात्मा श्रीमन्नथुरामशर्मा
प्रारब्ध न १९१४ना अधिन मुदि ५

श्रीविद्यारण्यमुनिविरचित

॥ श्रीपंचदशी ॥

तेनुं

पूज्यपाद ब्रह्मनिष्ठ महाराज श्रीमन्नथुरामशर्मा-प्रणीत

गुजरातीभाषांतर

(समूह, सान्ख्य, सटीक)

मुमुक्षुओने भाटे

पोताना परलोडगत पति शेळ ङल्याळुळ यतुळुळ सधवीना
स्मरल्यार्थे पडतमूड्ये आयवा

प्रकट करतार

गंगास्वइप श्रीमती इलकुंवरभाई

पोरपंदर-डाडियावाड

डाल-मुंणई

“अहो शास्त्रमहो शास्त्रमहो गुरुहो गुरुः ।

अहो ज्ञानमहो ज्ञानमहो सुखमहो सुखम् ॥”

(पंचदशी-सृष्टिदीप-२६७)

वेदांतशास्त्र विस्मयइप छे । अतिविस्मयइप छे ! तेना उपदेशा सहयुक्त अहलुतइप छे ।
अति अहलुतइप छे । ते गंनेथी प्राप्त यतुं अत्युच्चगती अकेतानु ज्ञान अहोइप छे !
अतिअहोइप छे ! अे अद्वैतज्ञानथी प्राप्त यतो परमानंद आश्चर्यइप छे । परमाश्चर्यइप छे ।

प्रथमावृत्ति

शके १८५३

संवत् १९८७

प्रति ११००

अिस्ताब्द १९३१

मूल्य रु० ३-४-०

सर्व अधिकार टीकाकारश्रीने स्वाधीन

श्रीधन्याष्टकम् ॥

तज्ज्ञानं प्रशमकरं यदिद्रियाणां, तज्ज्ञेयं यदुपनिपत्सु निश्चितार्थं ।
 ते धन्या भुवि परमार्थनिश्चितेहाः, शेषास्तु भ्रमनिष्ठे परिभ्रमंति ॥ १ ॥
 आदौ विजित्य विषयान्मदमोहरागद्वेषादिशत्रुगणमाहृतयोगराज्याः ।
 ज्ञात्वा मतं समनुभूय परात्मविद्याक्रांतासुखं वनगृहे विचरन्ति धन्याः ॥ २ ॥
 त्यक्त्वा गृहे रतिमभोगतिहेतुभूतामात्मेच्छयोपनिपदर्थरसं पिवन्तः ।
 वीतस्पृहा विषयभोगपदे विरक्ता, धन्याश्चरन्ति विजनेषु विरक्तसंगाः ॥ ३ ॥
 त्यक्त्वा ममाहमिति बंधकरे पदे द्वे, मानावमानसदृशाः समदर्शिनश्च ।
 कर्तारमन्यमचगम्य तदर्पितानि, कुर्वन्ति कर्मपरिपाकफलानि धन्याः ॥ ४ ॥
 त्यक्त्वैषणात्रयमवेक्षितमोक्षमार्गां, भैक्षामृतेन परिकल्पितदेहयात्राः ।
 ज्योतिः परात्परतरं परमात्मसंगं, धन्या द्विजा रहसि हृद्यवलोकयन्ति ॥ ५ ॥
 नासन्न सन्न सदसन्न महन्न चाणु, न स्त्रीपुमान्न च नपुंसकमेकवीजम् ।
 यैर्ब्रह्म तत्समनुपासितमेकचित्तैर्धन्या विरेजुरितरे भवपाशवद्धाः ॥ ६ ॥
 अज्ञानपंकपरिमग्नमपेतसारं, दुःखाळयं मरणजन्मजरारवसक्तम् ।
 संसारबंधनमनित्यमवेक्ष्य धन्या, ज्ञानासिना तदवशीर्य विनिश्चरन्ति ॥ ७ ॥
 शांतैरनन्यमतिभिर्मधुरस्वभावैरेकत्वनिश्चितमनोभिरपेतमोहैः ।
 साकं बनेषु विदितात्मपदस्वरूपं, तद्वस्तु सम्यगनिशं विमृशन्ति धन्याः ॥ ८ ॥
 इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकराचार्यधिरचितं धन्याष्टकम् ॥

शेठ कल्याणराव यतुर्भुज संघवी

नमः

अं १६२२, जेठ वदि ०))

पत्रोत्पासः

अं १६८१, शमण सुदि १०

પરસ્તાવના

આ ગ્રંથનાં પંદર (પંચદશ) પ્રકરણો હોવાથી આ ગ્રંથનું પંચદશી એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રંથનાં પહેલાં છ પ્રકરણો શ્રીમદ્વિદ્યારણ્યસ્વામીનાં રચેલાં છે, અને બાકીનાં નવ પ્રકરણો તેઓશ્રીના પરમગુરુ શ્રીમદ્ભારતીતીર્થસ્વામીનાં રચેલાં છે. શ્રીભારતી-તીર્થસ્વામીએ તૃપ્તિદીપ, કૂટસ્થદીપ, ધ્યાનદીપ ને નાટકદીપ તથા બ્રહ્માનંદનાં પાંચ પ્રકરણો પહેલાં રચી રાખ્યાં હશે, અને પછી પ્રત્યક્તત્ત્વવિવેકથી માંડીને ચિત્રદીપસુધીનાં છ પ્રકરણો શ્રીમદ્વિદ્યારણ્યસ્વામીએ રચીને આ પંચદશીગ્રંથને પ્રકટ કર્યો હશે એમ જણાય છે. જીવન્મુક્તિવિવેકગ્રંથ રચાયાપહેલાં બ્રહ્માનંદનામનો ગ્રંથ વિદ્યમાન હતો એમ જીવન્મુક્તિવિવેકગ્રંથના બીજા વાસનાક્ષયનામના પ્રકરણમાં પુત્રવિવેકનો ભાગ બ્રહ્માનંદમાંથી લીધેલો હોવાથી સ્પષ્ટ થાય છે. આ ગ્રંથનાં પહેલાં દશ પ્રકરણો પૃથક્ પૃથક્ ગ્રંથરૂપે રચાયેલ હશે, અને છેલ્લાં પાંચ પ્રકરણો એક ગ્રંથરૂપે રચાયેલ હશે એમ જણાય છે.

આ પંચદશીગ્રંથઉપર પંડિત શ્રીરામકૃષ્ણજીની અને પંડિત શ્રીઅચ્યુતરાયજીની મંસ્કૃત ટીકાઓ છપાઇ બહાર પડેલી છે.

જિજ્ઞાસુને અદ્વૈત બ્રહ્મનો યોધ પ્રાપ્ત કરવામાટે આ ગ્રંથ ઘણો ઉપયોગી થઇ પડે એવો છે. ઉપનિષદો, ભગવદ્ગીતા અને વેદાંતદર્શનનો અગત્યનો સાર આ ગ્રંથમાં આવી જાય છે. જેઓ શ્રદ્ધા, પ્રીતિ અને જાગૃતિ રાખી, તથા યથાશક્તિ વિવેકાદિ સાધનો પ્રાપ્ત કરી આ ગ્રંથનું અધ્યયન કરશે, તેના અંતઃકરણમાંથી ઉત્તરોત્તર દુઃખની નિવૃત્તિ થવા લાગશે, અને ક્રમથી નિબળનંદનો આનંદો વધવા લાગશે.

આ ગ્રંથના પ્રત્યક્તત્ત્વવિવેકનામના પહેલા પ્રકરણમાં સન્નિવૃત્તિનંદરૂપ અંતરાત્માનો અન્નમયાદિ પાંચ કોશોથી વિવેક કરેલો છે. પંચમહાભૂતનામના બીજા પ્રકરણમાં સન્નિવૃત્તિનંદ-ધનબ્રહ્મથી આકાશાદિ પાંચ મહાબૂતોનું પૃથક્કરણ કરી બતાવ્યું છે, ને પાંચબૂતો તથા પાંચ બૂતોનાં સર્વ કાર્યો બ્રહ્મમાં કલ્પિત છે એમ તેમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. પંચકોશનામના ત્રીજા પ્રકરણમાં અન્નમયાદિ પાંચ કોશોથી ભિન્ન અને તેમાં ગૃહરૂપે રહેલો જે આત્મા છે તે બ્રહ્મ છે એમ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. દ્વૈતવિવેકનામના ચોથા પ્રકરણમાં ઈશ્વરચિત દૈતનો અને જીવચિત દૈતનો વિભાગ જણાવી જીવચિત દૈત જીવને બંધન કરનારું છે, ઈશ્વરચિત દૈત જીવને બંધન કરનારું નથી એમ સમજાવી જિજ્ઞાસુને જીવચિત દૈતનો ત્યાગ કરવા સૂચવ્યું છે, અને મહાવાક્યવિવેકનામના પાંચમા પ્રકરણમાં પ્રજ્ઞાનં વ્રજ્ય ઇત્યાદિ ચાર મહાવાક્યોમાં નિરૂપણ કરેલ જીવના વાસ્તવિકસ્વરૂપનો બ્રહ્મથી અભેદ છે એમ સમજાવ્યું છે.

ચિત્રદીપનામના છઠા પ્રકરણમાં શુદ્ધ વસ્ત્રોઉપર જેમ ચિત્રો કાઢવામાં આવે છે તેમ અસંગ અને પવિત્રતમ બ્રહ્મઉપર માયાએ આ જગતરૂપી ચિત્ર કાઢ્યું છે એમ વિસ્તારથી સમજાવવામાં આવ્યું છે. તૃપ્તિદીપનામના સાતમા પ્રકરણમાં આત્મસ્વરૂપના દૃઢતાનથી મુમુક્ષુને નિઃસીમ સંતોષની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ વિસ્તારથી સમજાવવામાં આવ્યું છે. તે પ્રકરણમાં ચિદાભાસની (જીવની) સાત અવસ્થાઓ પણ સમજાવી છે. કૂટસ્થ-દીપનામના આઠમા પ્રકરણમાં વ્યાવહારિક જીવથી ભિન્ન તેનું વાસ્તવિકસ્વરૂપ કૂટસ્થ

એટલે અધિકારી આત્મા છે એમ સમજવી એ કૃટસ્થનો સર્વદા ધ્વજથી અભેદ છે એમ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ધ્યાનદીપનામના નવમા પ્રકરણમાં સ્વાદીબ્રમનું અને વિસં-વાદીબ્રમનું સ્વરૂપ કહીને સવાદીબ્રમ ફલના સમયમાં જેમ ઇચ્છિત ફલ આપે છે તેમ નિર્ગુણધ્વજ-સ્વરૂપની ઉપાસનાથી ઉપામક જીવ જ્ઞાનદ્વારા મુક્ત થાય છે એમ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. નાટકદીપનામના દશમા પ્રકરણમાં શરીરમાં રહેલા સાક્ષીને નાટકશાલાના દીવાની ઉપમા આપી સાક્ષી સર્વદા વિકારરહિત છે એમ સમજાવ્યું છે.

બ્રહ્માનંદમાં યોગાનંદનામના અગ્નીઆરમા પ્રકરણમાં ચિત્તની બ્રહ્મમાં એકાગ્રતારૂપ યોગવડે બ્રહ્માનંદનો અનુભવ થવાનું જણાવ્યું છે. શોકની નિવૃત્તિ ને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ બ્રહ્મજ્ઞાનવડે મુમુક્ષુને પ્રાપ્ત થાય છે એમ ઉપનિષદોનાં વચનોવડે સિદ્ધ કરી તે બ્રહ્માનંદ સ્વયંપ્રકાશ છે એમ નિરૂપણ કર્યું છે. સુપૃષ્ઠિમાં જગતના કારણરૂપ બ્રહ્માનંદનો અનુભવ થાય છે અને મન રાગદ્વેષથી રહિત હોય ત્યારે વાસનાનંદનો અનુભવ થાય છે એમ પણ તેમાં જણાવ્યું છે. અહંકારનો સર્વપ્રકારે ત્યાગ થવાથી મુમુક્ષુને બ્રહ્માનંદનો સ્પષ્ટ અનુભવ થાય છે. જે વેલા દ્વિતી પ્રતીતિ ન હોય, નિદ્રા ન હોય, અને મનો-રાજ્ય પણ ન થતાં હોય તે વેલાએ જે આનંદનો અનુભવ થાય તે નિગ્નનરૂપ બ્રહ્માનંદ છે. યોગાભ્યાસવડે ચિત્તની સ્પૃહલતાનો અને ચચલતાનો નાશ કરવાથી મુમુક્ષુને નિગ્નનરૂપ જ્ઞાન થાય છે એમ તે પ્રકરણમાં જણાવ્યું છે. આત્માનંદનામના પ્યારમા પ્રકરણમાં આત્મા અત્યંતપ્રિય હોવાથી આનંદસ્વરૂપ છે એમ બૃહદારણ્યક-ઉપનિષદના મૈત્રેયીબ્રાહ્મણનાં વચનોનો આશ્રય લઈને સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. અન્ય પદાર્થોમાં રહેલા પ્રેમનો ત્યાગ કરીને આત્માનું નિરતર અનુસંધાન કરવાથી આત્માનંદનું જ્ઞાન થાય છે એમ તે પ્રકરણમાં જણાવ્યું છે. અદ્વૈતાનંદનામના તેરમા પ્રકરણમાં અદ્વૈતાનંદરૂપ બ્રહ્મજ્ઞ આ સર્વ જગતનું વિવર્તો-પાદનકારણ હોવાથી પ્રતીત થતું સર્વ જગત્ વસ્તુતાએ આનંદરૂપજ છે. જગત્ મિથ્યા છે, અને આનંદજ એક અદ્વિતીય ને અત્ય છે એમ ચિંતન કરી તેમાંજ ચિત્તને સ્થિર કરવાથી મુમુક્ષુને અદ્વૈતાનંદનો અનુભવ થાય છે યોગાનંદ ચિત્તની એકાગ્રતાવડે પ્રાપ્ત થાય છે, અને આત્માનંદ ને અદ્વૈતાનંદ આમવિચારરૂપ જ્ઞાનવડે પ્રાપ્ત થાય છે એમ તેમાં જણાવ્યું છે. વિદ્યાનંદનામના ચૌદમા પ્રકરણમાં બ્રહ્મવિદ્યાવડે આ લોકના ને પરલોકના દુઃખની નિવૃત્તિ અને સર્વપ્રકારના આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ જણાવ્યું છે, અને વિષયાનંદનામના પંદરમા પ્રકરણમાં વિષયાનંદ બ્રહ્માનંદના અશરૂપ છે, તથા વિદ્યાનંદ અને વિષયાનંદ એ બંને અત-કરણની વૃત્તિરૂપ છે એમ જણાવ્યું છે.

આ ગ્રંથનું અધ્યયન કરનારને અધ્યયન કરવાની અત્યુલ્લતા થાય એટલા માટે મૂલ શ્લોક આપી તેની નીચે શ્લોકનો અન્વય આપવામાં આવેલ છે. શ્લોકમાંના કોઈ શબ્દનો અર્થ લખવો ન રહી જાય તથા શ્લોકનો અર્થ મુમુક્ષુને સ્પષ્ટ સમજાય એવી પ્રત્યેક શ્લોક-ની વિવરણરૂપ ટીકા લખવા પ્રયત્ન કર્યો છે. અન્વયમાં આવા [] ચતુષ્કોણમાં, જે શબ્દ કે શબ્દો મૂક્યા છે તે શ્લોકનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવામાટે શ્લોકમાં નહિ આવેલા કોઈ વધારાના મૂકવામાં આવ્યા છે.

પ્રત્યેક પ્રકરણના અંતમાં સામાન્ય ગિતાસુચોને પ્રત્યેક પ્રકરણમા શેા ઉપદેશ છે તે સુલભતાથી જાણવામાં આવે તે માટે તથા તેમને મનન કરવામાં ઉપયોગી થાય તે માટે તે તે પ્રકરણનો સાર આપવામાં આવ્યો છે. વિષયાનુકમણિકામા પ્રત્યેક પ્રકરણમા આવેલા વિષયો પૃષ્ઠાંકસહિત જણાવવામાં આવ્યા છે, અને કોઈ શ્લોક જોવો હોય તો તે તુરંત મળી આવે એટલા માટે શ્લોકની પર્ણાનુકમણિકા આપી છે. ઇતિ શિવમ્.

શ્રીમદ્વિદ્યારણ્યસ્વામીનું જીવનચરિત્ર

આ પંચદશીગ્રંથના કર્તા શ્રીમદ્વિદ્યારણ્યસ્વામીનો જન્મ શાલીવાહનશકના ૧૩ માં સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં કુર્ણાટકપ્રાંતમાં તુંગલદ્રાનદીના કાંઠાઉપર વિજયનગરનામનું એક નગર હતું ત્યાં થયો હતો અને તેઓશ્રી શાલીવાહનશક ૧૩૧૩મુધી વિદ્યમાન હતા એમ એક તામ્રપત્રઉપરથી જાણાય છે. તેઓશ્રીનાં પૂર્વાશ્રમમાં માધવ, માધવાચાર્ય, માધવાચાર્ય અને માધવામાતૃ એવાં નામો હતાં. પછી મન્યસ્તાશ્રમમાં તેમનું વિદ્યારણ્ય એવું નામ પડ્યું હતું. તેઓશ્રીનાં માતૃશ્રીનું નામ શ્રીમતી અને પિતાનું નામ માયલ્યુ હતું. તેઓશ્રીને સોમનાથ અથવા લોહનાથનામના એક લાઇ હતા. તેઓશ્રીની કૃષ્ણયજુર્વેદની તૈત્તિરીય-શાખા, ઘોષાધ્યનસૂત્ર, ભારદ્વાજજોત્ર અને સાયલ્યકુલ હતાં.

શ્રીમદ્વિદ્યારણ્યસ્વામી તેમના પૂર્વાશ્રમમાં વિજયનગરમાં રહ્યા હતા, અને ત્યાંના શ્રીવીરભુક્ષુ અથવા ભુક્ષુદેવ રાજાના તથા તેમના પુત્ર હરિહર રાજાના મુખ્ય મંત્રી અને કુલચુરુ હતા. તેઓશ્રી બહુ ઉદાર હતા. તેઓશ્રીએ કન્યરનામનું ગામ ચોવીશ વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને તે ગામનું નામ માધવપુર પાડીને દાનમાં આપ્યું હતું. તેઓશ્રી પોતાના ઉત્તરવયમાં મન્યસ્તાશ્રમ ગ્રહણ કરી શૃંગેરીમઠના અધિપતિ થયા હતા. તેઓશ્રીના મન્યસ્તાશ્રમના ચુરુ શ્રીવિદ્યાતીર્થસ્વામી હશે, અને તેઓશ્રીના પરમચુરુ શ્રીભારતીતીર્થસ્વામી જેમણે આ પંચ-દશીના તૃતિદીપથી માંડીને નાટકદીપમુધીનાં ચાર પ્રકરણો અને બ્રહ્માન્દતાં પાંચ પ્રકરણો રચેલાં છે તેઓ હશે એમ જાણાય છે. તેઓશ્રીએ પંચદશીના પ્રત્યક્તત્ત્વવિવેકનામના મહેલા પ્રકરણના મંગલાચરણમાં તથા વિવરણપ્રમેયમગ્રહના મંગલાચરણમાં શ્રીશંકરાન્દસ્વામીનું નામ ચુસ્તરીકે દર્શાવેલું છે, પરંતુ શ્રીવિદ્યારણ્યસ્વામીના બીજા કોઇ લેખોમાં તેઓનું નામ જોવામાં આવતું નથી, પણ શ્રીવિદ્યાતીર્થસ્વામીનું નામ આરભના મંગલાચરણમાં તથા સમાપ્તિના મંગલાચરણમાં જોવામાં આવે છે તેથી અનુમાન થાય છે કે શ્રીવિદ્યાતીર્થસ્વામી તેમના કર્મના, ઉપાસનાના અને વેદાંતના ચુરુ હશે, કેમકે એ મંગલાચરણમાં શ્રીવિદ્યાતીર્થ-સ્વામીને મહેશ્વરથી અભિવ્યક્તિ તેમણે પ્રણામ કર્યાં છે, અને એમના નિઃશ્વાસરૂપ વેદ છે, ને તેમણે વેદમાંથી આ સર્વ જગત્ ઉત્પન્ન કર્યું છે, તથા તેઓ ધર્માદિ ચાર પુરુષાર્થને આપનારા છે એમ કહ્યું છે. આમ હોવાથી પ્રત્યક્તત્ત્વવિવેકમાં તથા વિવરણપ્રમેયમગ્રહમાં શ્રીશંકરાન્દ એવું જ નામ આવે છે તે નામ શ્રીશંકરાન્દસ્વામીનું હશે કે કેમ ? એ શંકા-વાળું છે, કેમકે શંકર એટલે સુખ કરનાર અને આન્દ એટલે આન્દસ્વરૂપ મહેશ્વર એવો પણ શંકરાન્દશબ્દનો અર્થ થઇ શકે, અને તે મહેશ્વરરૂપ એવા શ્રીવિદ્યાતીર્થસ્વામીને પણ લાગુ પડી શકે, એટલે એ શ્લોકોવડે મહેશ્વરસ્વરૂપ શ્રીવિદ્યાતીર્થસ્વામીનું મંગલાચરણ કરેલું હોવાની શંકા થાય છે, એટલે તેઓશ્રીના વેદાંતના ચુરુ શ્રીશંકરાન્દસ્વામી હશે કે કેમ ? એ શંકાવાળું જાણાય છે.

વળી એક એવી દંતકથા સંભળાય છે કે:-શ્રીશંકરાન્દસ્વામી મહીસુરરાજ્યમાં આવેલા શૃંગેરીમઠના શંકરાચાર્ય હતા. તેઓશ્રી પોતાના કેટલાક શિષ્યોસાથે બંદરીનારાપણુની યાત્રા કરવા ગયા હતા, ત્યાંથી પાછા ફરતી વેલા ભગવાન ગૌડકપાદની ગુફાની પાસે આવી પોતાના શિષ્યોને ગુફાની બહાર રાખી પોતે ગુફામાં જવા નિર્ણય કર્યો, અને પોતાના શિષ્યોને

એટલે અવિકારી આત્મા છે એમ સમજવી એ ફૂટરથનો સર્વદા બ્રહ્મથી અભેદ છે એમ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ધ્યાનદીપનામના નવમા પ્રકરણમાં સંવાદીબ્રમનું અને વિસંવાદીબ્રમનું સ્વરૂપ કહીને સંવાદીબ્રમ ફલના સમયમાં જેમ ઇચ્છિત ફલ આપે છે તેમ નિરૂણબ્રહ્મ-સ્વરૂપની ઉપાસનાથી ઉપાસક જીવ જ્ઞાનદ્વારા મુક્ત થાય છે એમ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. નાટકદીપનામના દશમા પ્રકરણમાં શરીરમાં રહેલા સાક્ષીને નાટકશાલાના દીવાની ઉપમા આપી સાક્ષી સર્વદા વિકારરહિત છે એમ સમજાવ્યું છે.

બ્રહ્માનંદમાં યોગાનંદનામના અગીઆરમા પ્રકરણમાં ચિત્તની બ્રહ્મમાં એકાગ્રતારૂપ યોગવડે બ્રહ્માનંદનો અનુભવ થવાનું જણાવ્યું છે. શોકની નિવૃત્તિ ને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ બ્રહ્મજ્ઞાનવડે મુમુક્ષુને પ્રાપ્ત થાય છે એમ ઉપનિષદોનાં વચનોવડે સિદ્ધ કરી તે બ્રહ્માનંદ સ્વયંપ્રકાશ છે એમ નિરૂપણ કર્યું છે. સુપૃષ્ઠિમાં જગતના કારણરૂપ બ્રહ્માનંદનો અનુભવ થાય છે અને મન રાગદ્વેષથી રહિત હોય ત્યારે વાસનાનંદનો અનુભવ થાય છે એમ પણ તેમાં જણાવ્યું છે. અહંકારનો સર્વપ્રકારે ત્યાગ થવાથી મુમુક્ષુને બ્રહ્માનંદનો સ્પષ્ટ અનુભવ થાય છે. જે વેલા દ્વૈતની પ્રતીતિ ન હોય, નિદ્રા ન હોય, અને મનો-રાજ્ય પણ ન થતાં હોય તે વેલાએ જે આનંદનો અનુભવ થાય તે નિગ્ગનંદરૂપ બ્રહ્માનંદ છે. યોગાભ્યાસવડે ચિત્તની સ્થૂલતાનો અને ચચ્ચલતાનો નાશ કરવાથી મુમુક્ષુને નિગ્ગનંદનું ભાન થાય છે એમ તે પ્રકરણમાં જણાવ્યું છે. આત્માનંદનામના પારમા પ્રકરણમાં આત્મા અત્યંતપ્રિય હોવાથી આનંદસ્વરૂપ છે એમ બૃહદારણ્યક-ઉપનિષદના મૈત્રેયીબ્રાહ્મણનાં વચનોનો આશ્રય લઈને સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. અન્ય પદાર્થોમાં રહેલા પ્રેમનો ત્યાગ કરીને આત્માનું નિરંતર અનુસંધાન કરવાથી આત્માનંદનું ભાન થાય છે એમ તે પ્રકરણમાં જણાવ્યું છે. અદ્વૈતાનંદનામના તેરમા પ્રકરણમાં અદ્વૈતાનંદરૂપ બ્રહ્મજ આ સર્વ જગતનું વિવર્તો-પાદાનકારણ હોવાથી પ્રતીત થતું સર્વ જગત્ વસ્તુતાએ આનંદરૂપ છે. જગત્ મિથ્યા છે, અને આનંદજ એક અદ્વિતીય ને સત્ય છે એમ ચિંતન કરી તેમાંજ ચિત્તને સ્થિર કરવાથી મુમુક્ષુને અદ્વૈતાનંદનો અનુભવ થાય છે. યોગાનંદ ચિત્તની એકાગ્રતાવડે પ્રાપ્ત થાય છે, અને આત્માનંદ ને અદ્વૈતાનંદ આત્મવિચારરૂપ જ્ઞાનવડે પ્રાપ્ત થાય છે એમ તેમાં જણાવ્યું છે. વિદ્યાનંદનામના ચૌદમા પ્રકરણમાં બ્રહ્મવિદ્યાવડે આ લોકના ને પરલોકના દુઃખની નિવૃત્તિ અને સર્વપ્રકારના આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ જણાવ્યું છે, અને વિષયાનંદનામના પંદરમા પ્રકરણમાં વિષયાનંદ બ્રહ્માનંદના અશરૂપ છે, તથા વિદ્યાનંદ અને વિષયાનંદ એ અંતે અંતઃ-કરણની વૃત્તિરૂપ છે એમ જણાવ્યું છે.

આ ગ્રંથનું અધ્યયન કરનારને અધ્યયન કરવાની અત્યુદ્ધતા યાય એટલા માટે મૂલ શ્લોક આપી તેની નીચે શ્લોકનો અન્વય આપવામાં આવેલ છે. શ્લોકમાંના કોઈ શબ્દનો અર્થ લખવો ન રહી જાય તથા શ્લોકનો અર્થ મુમુક્ષુને સ્પષ્ટ સમજાય એવી પ્રત્યેક શ્લોકની વિવરણરૂપ ટીકા લખવા પ્રયત્ન કર્યો છે. અન્વયમાં આવા [] ચતુષ્કાણુમાં, જે શબ્દ કે શબ્દો મૂક્યા છે તે શ્લોકનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવામાટે શ્લોકમાં નહિ આવેલા હોષ વધારાના મૂકવામાં આવ્યા છે.

પ્રત્યેક પ્રકરણના અંતમાં સામાન્ય જિતાસુઓને પ્રત્યેક પ્રકરણમાં શો ઉપદેશ છે તે સુલભતાથી જણાવવામાં આવે તે માટે તથા તેમને મંતન કરવામાં ઉપયોગી યાય તે માટે તે તે પ્રકરણનો સાર આપવામાં આવ્યો છે. વિષયાનુક્રમશિક્ષામાં પ્રત્યેક પ્રકરણમાં આવેલા વિષયો પુષ્કાંકસહિત જણાવવામાં આવ્યા છે, અને કોષ શ્લોક જોવો હોય તો તે તુરંત મળી આવે એટલા માટે શ્લોકની વર્ણાનુક્રમશિક્ષા આપી છે. ઇતિ શિવમ.

- ૧ મુગ્ધવેદપર ભાષ્ય, કૃષ્ણયજુર્વેદપર ભાષ્ય, શુક્રયજુર્વેદપર ભાષ્ય, સામવેદપર ભાષ્ય ને અથર્વવેદપર ભાષ્ય.
- ૨ ચારે વેદનાં ઐતરેય ને શતપથ આદિ અગત્યનાં બ્રાહ્મણોપર ભાષ્યો.
- ૩ પરાશરસ્મૃતિઉપર પરાશરમાધવનામની નિબંધરૂપ ટીકા.
- ૪ સૂત્રસંહિતાપર ટીકા.
- ૫ કાલમાધવનામે જ્યોતિષનો ગ્રંથ-જેમાં કાલસંબંધી નિર્ણય જણાવવામાં આવેલ છે.
- ૬ માધવનિદાન અથવા નિદાનમાધવનામે વેદકનો ગ્રંથ જેમાં રોગાદિના નિદાનનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.
- ૭ વ્યવહારમાધવ, જેમાં વ્યવહારને લગતું વર્ણન છે.
- ૮ આચારમાધવ, જેમાં દિનદિના આચારનું નિરૂપણ છે.
- ૯ માધવીયા ધાતુવૃત્તિનામે વ્યાકરણનો ગ્રંથ જેમાં ૨૨૦૦ સંસ્કૃતભાષાના મૂળ ધાતુ અને તેને લગતું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.
- ૧૦ શતપ્રશ્નકલ્પવૃત્તિકા, જેમાં સો પ્રશ્નોનાં સો ઉત્તરોવડે પંચદ્રાવિંશ અને પંચગૌડ બ્રાહ્મણોના ભેદ બતાવવામાં આવ્યા છે.
- ૧૧ જૈમિનીયન્યાયમાલાવિસ્તાર, જેમાં પૂર્વમીમાંસાનાં અધિકરણોનો વિષય ચર્ચ્યો છે.
- ૧૨ વ્યાસાધિકરણરત્નમાલા, જેમાં વેદાંતદર્શનનાં ૧૯૨ અધિકરણોમાં જણાવેલા વિષયનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે.
- ૧૩ વિવરણપ્રમેયસંગ્રહ, જેમાં બ્રહ્મસૂત્રના પહેલા અધ્યાયના પહેલા પાદનાં ચાર સૂત્રોનું વિસ્તારથી સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે.
- ૧૪ સર્વદર્શનસંગ્રહ, જેમાં ચાર્વાકીયી માંડીને વેદાંતદર્શનસુધીનાં દર્શનોના અભિપ્રાયો જણાવવામાં આવ્યા છે.
- ૧૫ શ્રીશંકરદ્વિવિજય-જેમાં ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્યજીના ચરિત્રનું ઉત્તમપ્રકારે વર્ણન કરેલું છે.
- ૧૬ ઈશાદિ દશ ઉપનિષદોહિપર ઈપિકાનામની ટીકાઓ.
- ૧૭ અનુભૂતિપ્રકાશ-જેમાં ૧૨ ઉપનિષદોના ઉપદેશનું સર્સોપમાં નિરૂપણ કરેલું છે.
- ૧૮ દુઃસ્વપ્નવિવેક-જેમાં દ્રષ્ટાના અને દરયના સ્વરૂપનો વિવેક કરવામાં આવ્યો છે.
- ૧૯ બ્રહ્મગીતા જેમાં શ્રુતિસંમત અદ્વૈતસિદ્ધાંતનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.
- ૨૦ પંચદશીના પ્રત્યક્ષતત્ત્વવિવેક, પંચમહાશૂતવિવેક, પંચકોશવિવેક, દ્વૈતવિવેક, મહાવાક્યવિવેક અને ચિત્રદીપ એ નામનાં છ પ્રકરણો જેમાં ઉત્તમપ્રકારે અદ્વૈતબ્રહ્મનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે.
- ૨૧ જીવન-સુક્તિવિવેક, જેમાં પાંચ પ્રકરણો છે, ને તેમાં જીવન-સુક્તિના મહાભાવ આદિનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.
- ૨૨ પૂજ્યચરણ શંકરાચાર્યજીકૃત અપરાશ્વલુપ્તિઉપર ટીકા.
- ૨૩ શ્રીસૂક્તપર ભાષ્ય.

કહ્યું કે “હું જો અમુક દિવસમાં પાછો ન આવું તો તમે પુનઃ શૃંગેરીમઠમાં જાઓ, અને તમારામાંથી મુખ્યને શૃંગેરીમઠના આચાર્ય નીમી સ્વધર્મપાલન કરી બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરજો” એમ કહી પોતે ભગવાન ગૌડપાદની ગુફામાં પધાર્યા, અને શિષ્યોને ગુફામાંથી બહાર નીકળવાનો જે સમય તેમણે આપ્યો હતો તે સમયસુધી પોતે ગુફામાંથી બહાર આવ્યા નહિ, તેથી શિષ્યો તેઓશ્રીની આજ્ઞાપ્રમાણે તે ગુફા છોડી ક્રમપૂર્વક ચાલતા ચાલતા શૃંગેરીમઠમાં ગયા, અને બહુધા શ્રીવિદ્યાતીર્થસ્વામીને શૃંગેરીમઠના આચાર્ય નીમી તેઓ સ્વધર્મપાલન કરી બ્રહ્મવિદ્યાનો પ્રચાર કરવા મંડચા. તે પછી કેટલેક દિવસે શ્રીશંકરાનંદસ્વામી તે ગુફામાંથી બહાર આવ્યા, અને ત્યાં જોયું તો શિષ્યો નહિ હોવાથી તે શિષ્યો શૃંગેરીમઠતરફ ગયા હશે એમ અનુમાન કરી પોતે શૃંગેરીમઠભણી પ્રયાણ કર્યું. માર્ગમાં તેઓશ્રીને શૃંગેરીમઠની ગાદીપર નવા આચાર્ય નીમાઇ ગયા છે એમ સાંભળવામાં આવ્યું, જેથી એક વખતે એક ગાદીઉપર બે આચાર્ય મંભવી શકે નહિ એવો વિચાર કરી પોતે નિઝામના રાજ્યમાં વિચર્યાં. ત્યાં નિઝામસરકારે કેટલાંક ગામો તેમના ખર્ચના નિભાવમાટે આપ્યાં. ત્યાં તેઓ નવો મઠ સ્થાપી બ્રહ્મવિદ્યાના ઉપદેશનો પ્રચાર આગળ ચલાવવા મંડચા, અને આત્મપુરાણાદિ ગ્રંથો, ઉપનિષદોપર દીપિકાઓ, ભગવદ્ગીતાઉપર ટીકા અને બ્રહ્મસૂત્રઉપર સંક્ષેપટીકા લખ્યાં. તે વેલા શ્રીવિદ્યારણ્યસ્વામીને શ્રીશંકરાનંદસ્વામીના ઉપદેશનો લાભ મળ્યો હોય અને તેઓશ્રી એક પ્રકારે પોતાના પરમગુરુ છે એમ માનીને ઉપર જણાવેલ અને ગ્રંથોમાં ગુરુતરીકે મગલાચરણ કર્યું હોય એ પણ સંભવિત છે એમ જણાય છે.

શ્રીવિદ્યારણ્યસ્વામી પ્રતિભાશાલી, અનેક શાસ્ત્રોના જ્ઞાતા, વેદાંતશાસ્ત્રના પૂર્વપક્ષોનું પ્રમાણુવડે ને યુક્તિઓવડે નિરાકરણ કરવામાં અતિદક્ષ ને વેદાંતશાસ્ત્રે પ્રતિપાદન કરેલા ત્રિપયનું સત્યપણું પ્રતિપાદન કરવામાં અતિનિપુણ હતા એમ તેમના ત્રયો વાંચવાથી શાસ્ત્રરસિક વિદ્વાન પુરુષોને સ્પષ્ટ સમજાય એમ છે.

ઋગ્વાદિ વેદોનાં અને શતપથાદિ બ્રાહ્મણોનાં ભાષ્યો કરવામાં તેઓશ્રીએ ધણોજ શ્રમ લીધેલો હોવો જોઇએ એમ જણાય છે, નહિ તો એવાં ભાષ્યો જોઇતી સામગ્રીને અભાવે સ્ત્રી શકાય નહિ. એવું કહેવાય છે કે તેમણે મન્યસ્તાવસ્થામાં કાશીપુરીમાં રહી ભગવાન શ્રીવ્યાસનું આરાધન કરી તેમને પ્રસન્ન કર્યાં હતા, અને તેઓશ્રીને પોતાના પૂર્વાશ્રમમાં પોતે રચેલાં ચાર વેદોપરનાં ભાષ્યો તેમને બતાવ્યાં હતાં, ને તેમાં કષ્ટ દોષ હોય તો તે જણાવવા વિનતિ કરી હતી. શ્રીવ્યાસભગવાને તે ભાષ્યો જોઇને તે નિર્દોષ છે એમ જણાવી તેમને વિદ્યારણ્ય એવું નામ આપ્યું હતું. જો આમ હોય તો તેઓશ્રીનું મન્યસ્તદીક્ષાનું નામ બીજું હોવું જોઇએ.

ઉપનિષદોએ ઉપરશેલો વિષય યુક્તિઓવિના અને યોગ્ય દર્શનોવિના જિજ્ઞાસુઓની બુદ્ધિમા સુરિચર યથ શકે નહિ માટે તેઓશ્રીએ તૈત્તિરીયોપનિષદની દીપિકામાં, ધંચદશીનાં પ્રથમનાં ૭ પ્રકરણોમાં, અનુભૂતિપ્રકાશમાં, દુગ્દસ્યવિવેકમાં, વિવરણપ્રમેયમંથ્રહમાં ને જીવન્યુક્તિવિવેકમાં વેદાંતસિદ્ધાંતને યુક્તિઓવડે ને દર્શનોવડે સુસ્પષ્ટ કર્યાં છે.

શ્રીવિદ્યારણ્યસ્વામી પુરધર પડિત હતા. તેઓશ્રીએ વૈદકશાસ્ત્ર, જ્યોતિષશાસ્ત્ર, વ્યાકરણશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર અને વેદાંતશાસ્ત્રના અનેક ત્રયો લખ્યા છે. તેઓશ્રીના રચેલા ગ્રંથોનાં નામો નીચે પ્રમાણે જણાવવામાં આવ્યાં છે:—

- ૧ સ્વપ્નેદર ભાષ્ય, કૃષ્ણુયજુર્વેદપર ભાષ્ય, સુક્રયજુર્વેદપર ભાષ્ય, સામવેદપર ભાષ્ય તે અથર્વવેદપર ભાષ્ય.
- ૨ ચારે વેદનાં ઐતરેય તે શાતપથ આદિ અગત્યનાં ધાઠાણોપર ભાષ્યો.
- ૩ પરાચરસ્મૃતિઉપર પરાચરમાધવનામની નિર્ણયરૂપ ટીકા.
- ૪ સૂતમંદિતાપર ટીકા.
- ૫ કાવ્યમાધવનામે જ્યોતિષનો ગ્રંથ-જેમાં કાલમંથપી નિર્ણય જણાવવામાં આવેલ છે.
- ૬ માધવનિદાન અથવા નિદાનમાધવનામે વૈદનો ગ્રંથ જેમાં શેઠાદિના નિદાનનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.
- ૭ વ્યવહારમાધવ, જેમાં વ્યવહારને લગતું વર્ણન છે.
- ૮ આચારમાધવ, જેમાં દિવનદિના આચારનું નિરૂપણ છે.
- ૯ માધેશીયા ધાતુદૃષ્ટિનામે વ્યાકરણનો ગ્રંથ જેમાં ૨૨૦૦ સંસ્કૃતભાષાના મૂળ ધાતુ અને તેને લગતું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.
- ૧૦ શામપ્રશ્નકલ્પવર્તિકા, જેમાં સો પ્રશ્નોનાં સો ઉત્તરોપરે પંચદ્રાવિંશત અને પંચમૌઠ ધાઠાણોના બેદ બતાવવામાં આવ્યા છે.
- ૧૧ જેમિનીય-આમમાસપ્રવિસ્તાર, જેમાં પૂર્વમીમાંસાનાં અધિકરણોનો વિષય ચર્ચો છે.
- ૧૨ વ્યાસાધિકરણરતનમાલા, જેમાં વેદાંતદર્શનનાં ૧૬૨ અધિકરણોમાં જણાવેલા વિષયનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે.
- ૧૩ વિવરણપ્રમેયસંગ્રહ, જેમાં બ્રહ્મસૂત્રના પહેલા અધ્યાયના પહેલા પાઠના ચાર સ્ત્રોતનું વિસ્તારથી સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે.
- ૧૪ સૂર્વદર્શનસંગ્રહ, જેમાં ચાર્વાકથી માડીને વેદાંતદર્શનશુધીના દર્શનોના અભિપ્રાયો જણાવવામાં આવ્યા છે.
- ૧૫ શ્રીશંકરદિગ્વિજય-જેમાં ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્યજીના ચરિત્રનું ઉત્તમપ્રકારે વર્ણન કરેલું છે.
- ૧૬ ઇચાદિ દશ ઉપનિષદોઉપર દીપિકાનામની ટીકાઓ.
- ૧૭ અનુભૂતિપ્રકાશ-જેમાં ૧૨ ઉપનિષદોના ઉપદેશનું સક્ષેપમાં નિરૂપણ કરેલું છે.
- ૧૮ દુષ્ટદશવિવેક-જેમાં દુષ્ટાના અને દશયના સ્વરૂપનો વિવેક કરવામાં આવ્યો છે.
- ૧૯ બ્રહ્મગીતા જેમાં શ્રુતિસંમત અદ્વૈતસિદ્ધાંતનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.
- ૨૦ પંચદર્શના પ્રત્યક્ષતત્ત્વવિવેક, પંચમહાભૂતવિવેક, પંચકોશવિવેક, દ્વૈતવિવેક, મહાવાક્યવિવેક અને ચિત્તરીષ એ નામનાં ૭ પ્રકરણો જેમાં ઉત્તમપ્રકારે અદ્વૈતબ્રહ્મનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે.
- ૨૧ જીવન્મુક્તિવિવેક, જેમાં પાંચ પ્રકરણો છે, તે તેમાં જીવન્મુક્તિના મહાભાવ આદિનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.
- ૨૨ મૂલ્યચરણ શંકરાચાર્યજીના અપરોક્ષાનુશ્રુતિઉપર ટીકા.
- ૨૩ શ્રીસ્તૂત્રાપર ભાષ્ય.

પંચદશીની વિષયાનુક્રમણિકા

૧ અત્યક્તત્ત્વવિવેક

વિષય

પૃષ્ઠાંક

મંગલાચરણુ. મંવિત્ નિત્ય, એક અને સ્વયંપ્રકાશ છે, તેજ આત્મા છે. તે આત્મા પરમાન્દરૂપ છે. ૧—૭	૧—૭
પ્રતિબંધને લીધે આત્માન્દના પરમાન્દસ્વભાવનું સામાન્યરૂપે ભાન અને વિશેષરૂપે અભાન રહે છે, ને અવિદ્યા એજ પરમાન્દની પ્રતીતિ ન થવામાં પ્રતિબંધ છે. ૮—૯	૮—૯
ત્રણ ગુણુવાળી પ્રકૃતિ, તેના માયા અને અવિદ્યા એવા બે પ્રકાર, માયાની ઉપાધિવાળા ઈશ્વર ને અવિદ્યાની ઉપાધિવાળો જીવ, અવિદ્યાનું અન્ય નામ કારણશરીર, અને કારણશરીરનો અભિમાની પ્રાણ છે. ૯—૧૦	૯—૧૦
તમોગુણુપ્રધાન પ્રકૃતિમાંથી આકાશાદિ પાંચભૂતો ઉપજે છે, પાંચ ભૂતોના એક એક સત્ત્વગુણુના અંશમાંથી ઐત્રાદિ પાંચ ઝાનેંદ્રિયો, ને પાંચ ભૂતોના મળેલા સત્ત્વગુણુના અંશમાંથી અંતઃકરણુ ઉપજે છે, અને તેના મન ને બુદ્ધિ એવા બે પ્રકાર છે. ૧૧—૧૨	૧૧—૧૨
આકાશાદિ પાંચ ભૂતોના એક એક રજ્જેગુણુના અંશમાંથી વાણી આદિ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને પાંચે ભૂતોના મળેલા રજ્જેગુણુના અંશમાંથી પાંચ પ્રાણુ ઉપજે છે. ને પ્રાણુ પાંચ પ્રકારનો છે. ૧૨—૧૩	૧૨—૧૩
પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ ઝાનેંદ્રિયો, પાંચ પ્રાણુ તથા મન ને બુદ્ધિ મળીને સૂક્ષ્મ-શરીર થાય છે, સૂક્ષ્મશરીરનો અભિમાની તૈજસ કહેવાય છે, અને સમષ્ટિ-શરીરના અભિમાની દ્વિરણ્યગર્ભ કહેવાય છે. ૧૩—૧૪	૧૩—૧૪
સ્થૂલશરીરાદિની ઉત્પત્તિમાટે ભૂતોનું પચીકરણુ, તે પચીકૃત ભૂતોમાંથી બ્રહ્માંડ, બ્રહ્માંડમાં લોકો, ને લોકોમાં પ્રાણીઓનાં શરીરાદિ ઉપજે છે, સમષ્ટિસ્થૂલ-શરીરના અભિમાની વૈશ્વાનર (વિરાટ) અને વ્યષ્ટિસ્થૂલશરીરનો અભિમાની વિશ્વ કહેવાય છે, વિશ્વના દેવ મનુષ્ય ને પશ્ચાદિ પ્રકાર છે, તેઓ કર્મના અને તેના ફલના પ્રવાહમાં તણાય છે. ૧૫—૧૭	૧૫—૧૭
જીવના પ્રુણકર્મના વિપાકથી ઓનિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુનો લાભ થાય છે, ને તેમનો ઉપદેશ પ્રાપ્ત થાય છે. પાંચ કોશોનાં નામ અને તેમનું સ્વરૂપ, અન્વય-વ્યતિરેકવડે કોશોનો ને આત્માનો વિવેક, પાંચ કોશથી રહિત આત્મા તે બ્રહ્મરૂપ છે. ૧૭—૨૨	૧૭—૨૨
તત્ત્વદનો ને ત્વંપદનો વાચ્યાર્થ તથા લક્ષ્યાર્થ. ૨૩—૨૪	૨૩—૨૪
મહાવાક્યોથી બ્રહ્મનું ભાગત્યાગલક્ષણુવડે જ્ઞાન થાય છે. ૨૪—૨૮	૨૪—૨૮
શ્રવણુ, મનન, નિદિધ્યાસન અને સમાધિનું લક્ષણુ. ૨૯—૩૧	૨૯—૩૧
સમાધિનું ફલ, ધર્મમેધસમાધિ, બ્રહ્મનું અપરોક્ષજ્ઞાન, બ્રહ્મના પરોક્ષજ્ઞાનનું અને અપરોક્ષજ્ઞાનનું ફલ. ૩૧—૩૩	૩૧—૩૩

	વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રત્યક્તત્વવિવેકનો સાર	૧૦૦ ... ૧૦૧ ... ૧૦૨ ... ૧૦૩	૩૪—૪૧
૨ પંચમહાભૂતવિવેક		
પ્રધારણની પ્રતિષ્ઠા, આકાશાદિ પાચ ભૂતોના ગુણો અને તે ગુણોને પ્રદર્શ્ય કરનાર ઇન્દ્રિયો, ઇન્દ્રિયોના ગોલકો, ઇન્દ્રિયોનું કાર્યાનુભવપણું અને તેમની બાહ્ય પ્રવૃત્તિ. ૪૨	૪૨—૪૫
કર્મેન્દ્રિયો, તેમની ક્રિયાઓ, મન, તેના ત્રણ ગુણો, તેની ત્રણ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ અને તેનું ફલ ૪૬	૪૬—૪૮
અહર્કાર કર્તા છે, ઇન્દ્રિયોનું ભૌતિકપણું, સદેષ સૌમ્ય ઇત્યાદિ શ્રુતિમાના ફલ શબ્દનો અર્થ. ૪૯	૪૯
સ્વગત આદિ ત્રણ ભેદ અને ગદ્ય ઘણામાં તેનો અભાવ ને તેના સંબંધમાં યુક્તિ ૫૦	૪૯—૫૨
શન્યવાદીનો મત અને તેની પરીક્ષા ૫૩	૫૨—૫૭
આ જગતની ઉત્પત્તિપૂર્વે સત્ હતું એવી શ્રુતિના વચનોનું નિર્દોષપણું, પ્રલયમાં દૈત્યેષ અભાવ અને દૈત્યના અભાવમાં પ્રમાણ ને યુક્તિ, સ્વયંપ્રકાશ સત્તું તુષ્ટીસ્થિતિમાં જ્ઞાન થાય છે, સત્ની શક્તિ અને તેનું પ્રતિપાદન, તે શક્તિ ઘણાના એક દેશમાં રહે છે, તેમાં પ્રમાણ અને યુક્તિ, શક્તિ કાર્યોની કલ્પના કરે છે, શક્તિનું પહેલું કાર્ય આકાશ છે તેનું પ્રતિપાદન, વાયુ આદિ સાર ભૂતોનું વિવેચન ૫૭	૫૭—૭૯
ધ્વજાઈ આદિ ભૌતિક પદાર્થોનું વિવેચન, દૈત્યની અવસ્થાથી અદૈત્યોનાનું સુધર્મપણું ૮૦	૮૦—૮૨
ઉપરના વિષયમાં ભગવદ્ગીતાનું પ્રમાણ અને તેનું વ્યાખ્યાન, ઘણાંજ્ઞાનનું બાહરહિતપણું, આ પ્રકરણના જ્ઞાનનું ફલ. ૮૩	૮૩—૮૫
પંચમહાભૂતવિવેકનો સાર. ૮૬	૮૬—૯૫

૩ પંચકોશવિવેક

પંચકોશરૂપ ગુણમાં ગુપ્ત રીતે રહેલા ઘણાના જ્ઞાનનું સાધન, અત્યમયાદિ પાચકોશનો વિવેક તથા ગુણશબ્દનો અર્થ ૯૬	૯૬
અનમયકોશનું, પ્રાણમયકોશનું, મનોમયકોશનું, વિજ્ઞાનમયકોશનું અને આનન્દમયકોશનું જરૂરપણું, બિંબસ્વરૂપ આનન્દ આત્મા છે, તેના અનુભવના સંબંધમાં શકા અને તેનું સમાધાન. ૯૭	૯૭—૧૦૨
આત્માનું સ્વર્વપ્રકાશપણું, ઘણાનો નિશ્ચય અને સાક્ષીનું જ્ઞાન તથા આત્માના સદ્ભાવના સંબંધમાં વિવાદ સહવતો નથી ૧૦૩	૧૦૩—૧૦૬
શબ્દિની પૂર્વે અગત્ હતું એમ કહેનાગતો બાધ જણાવનારી શ્રુતિ, આત્માનું સ્વરૂપ અને તેનું યુક્તિવડે પ્રતિપાદન ૧૦૭	૧૦૭—૧૦૮
આત્મા સર્વના બાધનું અવિધાન છે, અને આત્મા ત્વજ્વાલોમ્ય છે ૧૦૯	૧૦૯—૧૧૦

વિષય

પૃષ્ઠ

બ્રહ્મ ત્રણ પ્રકારના પરિચ્છેદથી રહિત છે, બ્રહ્મમા ઈશ્વરપણું ને જીવપણું ઉપાધિથી કલ્પિત છે, સર્વ પદાર્થોમાં ગૂઢરૂપે રહેલી માયા બ્રહ્મના ઉપાધિરૂપ છે, ને તે માયા ચેતનજેવી પ્રતીત થાય છે, માયાવડે બ્રહ્મજી ઈશ્વરરૂપ થાય છે, અને કોશના સંબંધથી બ્રહ્મ જીવરૂપ પ્રતીત થાય છે. તેના સંબંધમાં દર્શાવેલું. ૧૧૧-૧૧૪	
ઉપાધિરહિત અવસ્થામા જીવ અને ઈશ્વર એવા નામનો અભાવ તથા બ્રહ્મજ્ઞાનનું ફલ. ૧૧૪-૧૧૫	
પચ્ચક્રોશવિવેકનો સાર. ૧૧૫-૧૨૦	
૪ દ્વૈતવિવેક	
બંધનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરવામાટે દ્વૈતવિવેકની પ્રતિષ્ઠા, આ જગત ઈશ્વરકૃત છે એમાં શ્રુતિનાં પ્રમાણુ, જીવનું સ્વરૂપ, માયાની બે શક્તિ, ઈશ્વરે રચેલા દ્વૈતની સમાપ્તિ અને જીવે રચેલા દ્વૈતના સંબંધમાં પ્રમાણુ. ૧૨૧-૧૨૬	
ઈશ્વરે આ જગતને સ્વરૂપથી ઉત્પન્ન કર્યું, અને જીવે તેને ભોગ્ય માન્યુ તેના સંબંધમાં દર્શાવેલું. ૧૨૬	
દ્વૈતનું નિર્માણ કરવાનાં ઈશ્વરનાં અને જીવનાં બે સાધન તથા જીવે કરેલા મનોભયદ્વૈતના સંબંધમાં દર્શાવેલું અને તેના સંબંધની યુક્તિઓ. ૧૨૭-૧૩૦	
બ્રહ્મ અને મનોભય એવા બે વિષય છે, તેમાં મનોભય વિષય જીવને બંધન કરે છે તેમા સ્વપ્નનું દર્શાવેલું અને બીજાં બે દર્શાવેલું. ૧૩૦-૧૩૨	
વિજ્ઞાનવાદની શકા અને તેનું સમાધાન. ૧૩૩	
મનોભયદ્વૈતનું યોગવડે નિવારણુ થશે એવો પૂર્વપક્ષ અને તેનું સમાધાન, ઈશ્વરે રચિત દ્વૈત વિદ્યમાન છતાં પણુ તેને મિથ્યા જાણવાથી બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનો સંભવ છે, ઈશ્વરરચિત દ્વૈતના પ્રકાર, જીવરચિત દ્વૈતના પ્રકાર અને તેનું પ્રતિપાદન. ૧૩૪-૧૩૬	
બ્રહ્મબોધક અંશનો વિચાર કરીને પછી તે ઉત્તમમુખુએ ત્રયમયી આસક્તિનો ત્યાગ કરવો. ૧૩૭-૧૩૮	
જીવે રચેલુ અશાસ્ત્રીયદ્વૈત ત્યાગ કરવાયોગ્ય છે, તેના સંબંધમાં શકા ને સમાધાન. ૧૩૯-૧૪૦	
બ્રહ્મવેત્તાના યથેષ્ટ આચરણુની નિંદા અને ઉપદેશ. ૧૪૧-૧૪૨	
કામાદિના ત્યાગનું સાધન, મનોગન્ત્ય પણુ ત્યજવાયોગ્ય છે, તેના સંબંધમા પ્રમાણુ ને મનોરાજ્યના ત્યાગનો ઉપાય. ૧૪૨-૧૪૪	
વૃત્તિરહિત મન એ પરમપદ છે તેના મંબંધમાં પ્રમાણુ. ૧૪૫	
અભ્યાસવડે વિશેષ પામેલું મન સ્થિર થાય છે, વિશેષરહિત મન એજ બ્રહ્મ છે, તેના મંબંધમા પ્રમાણુ, દ્વૈતના વિવેકથી જીવનુક્તપણું પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૪૬-૧૪૭	
દ્વૈતવિવેકનો સાર. ૧૪૭-૧૪૮	

વિષય

પૃષ્ઠ

૫ મહાવાક્યવિવેક

પ્રતાનશબ્દનો, બ્રહ્મશબ્દનો અને પ્રતાન બ્રહ્મ છે એ વાક્યનો અર્થ ...	૧૫૫-૧૫૬
અહ્મશબ્દનો અર્થ, બ્રહ્મશબ્દનો અર્થ અને હું બ્રહ્મ છું એ વાક્યનો અર્થ ...	૧૫૬
તત્ત્વશબ્દનો અર્થ, ત્વંશબ્દનો અર્થ અને તે તુ છે એ વાક્યનો અર્થ ...	૧૫૭
આ શબ્દનો અર્થ, આત્માશબ્દનો અર્થ, અહ્મશબ્દનો અર્થ અને આ આત્મા બ્રહ્મ છે એ વાક્યનો અર્થ	૧૫૭-૧૫૮
મહાવાક્યવિવેકનો સાર.	૧૫૮-૧૫૯

૬ ચિત્રદીપ

જ્ઞાનાપર ચિત્રો કાઢેલા છે એવા વસ્તુની ચાર અવસ્થાની પેઠે પરમાત્માની ચાર અવસ્થા, સ્થાવરજંગમ જગત્ એ પરમાત્મામા ચિત્રરૂપ છે, જીવની કંપના અને જીવતા સંસારનો આત્મામા આરોપ	૧૬૦-૧૬૩
જડની કંપના, અવિદ્યા, તેની વિદ્યાવડે નિષ્ક્રિય, વિદ્યાનું સ્વરૂપ, જીવની જગત્ના ને પરમાત્માના સ્વરૂપનો સર્વદા વિચાર કરી જીવનો અને જગત્નો આધ કરવાથી ચોતાનું આત્મસ્વરૂપ અવરોધ રહે છે, અને જીવભાવનો ને જગત્ભાવનો આધ થાય છે	૧૬૩-૧૬૪
પરમાત્માના સત્યપણાનો નિશ્ચય એ પરમાત્માનો અવરોધ ગણાય છે, વિચારથી ઉપજનારુ જ્ઞાન એ પ્રકારનું છે, આત્માનું અપરોક્ષજ્ઞાન થવાથી વિચાર સમાપ્ત થાય છે, પરોક્ષજ્ઞાનનું અને અપરોક્ષજ્ઞાનનું સ્વરૂપ, આત્માના સાક્ષાત્કારમાટે આત્માનું વિવેચન, આત્મજ્ઞાનવડે સંસારની નિષ્ક્રિય અને ચાર પ્રકારનું ચેતન	૧૬૪-૧૬૬
જ્ઞાનાકાશ, મેઘાકાશ ને કૃતસ્થનું સ્વરૂપ, કૃતસ્થમા શુદ્ધિની કંપના, શુદ્ધિમા ચિદાભાસનું જ્ઞાન, કૃતસ્થનો અને જીવનો પરસ્પર અધ્યાસ અને મૂલાવિદ્યાનું સ્વરૂપ.	૧૬૬-૧૬૮
આવરણનું ને વિક્ષેપનું સ્વરૂપ, આત્માને આશરે રહેલી અવિદ્યાના સર્બવ્યાપક પૂર્વપક્ષ અને સમાધાન, કૃતકેનો ત્યાગ કરી સુતર્ક કરવો કૃતસ્થને આશરે અવિદ્યા ને આવરણ રહેવા છે, તેવિધે સુતર્ક ને વિક્ષેપાધ્યાસનું પ્રતિપાદન ચેતનનો અને જડનો બેદ, ચિદંબ્રામને સ્થિત કૃતસ્થમા ચેતનનો અને જડનો આરોપ થાય છે, સ્વપ્નશબ્દ કૃતસ્થને મોઘ કરે છે, અને અહૃતશબ્દ જીવનો બોધ કરે છે તેમના એકપણાની ક્ષાતિનું કારણ અવિદ્યા છે, અવિદ્યાની નિષ્ક્રિયવડે તે જ્ઞાનેના એકપણાની નિષ્ક્રિય થાય છે, અવિદ્યા નિષ્ક્રિય થયા છતાં પણ દેહાદિ વિશેષ પ્રારબ્ધકર્મની સમાધિપૂર્વક રહે છે તેનું પ્રતિપાદન	૧૬૮-૧૭૦
કૃતસ્થના અને જીવના એકપણાની ક્ષાતિથી સામાન્ય મનુષ્યોને આત્મસ્વરૂપ સમજાવતું નથી, પૂર્વપક્ષીઓ શુભિના વચનોના આભાસો ચોતાના પક્ષમા જોડે છે, ચાવકાકોનો પક્ષ અને તેનું ખડન ઈન્દ્રિયોને આત્મા જ્ઞાનનારનો મત અને તેનું ખડન, તથા પ્રાણને આત્મા જ્ઞાનનારનો મત અને તેનું ખડન. ૧૮૧-૧૮૪	૧૭૦-૧૮૦

વિષય

મનને આત્મા માનનારનો મત અને તેનું ખંડન, ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદને
 આત્મા માનનારનો મત અને તેનું ખંડન, સ્થાયી આત્મા માનનારનો મત
 અને તેનું ખંડન ... ૧૮૫-૧૮૮

આનંદમય આત્મા છે, આત્માના પરિમાણવિષે મતભેદ, આત્મા અણુ છે
 એવો વાદ, જ્ઞેનોનો શરીરજેવડા આત્માનો વાદ અને તેનું ખંડન, આત્મા
 વ્યાપકને નિરવયવ છે એવો સિદ્ધાંત. ... ૧૮૮-૧૯૨

આત્મા જડ છે તેમાં કર્મકાંડનાં વચનો પ્રમાણુ છે તેના સંબંધમાં શંકા-
 સમાધાન, આત્મા જડચેતનરૂપ છે એવું કથન અને તેનું ખંડન, સાંખ્યવાદીનું
 કથન, ઈશ્વરનાં સંબંધમાં યોગમતનું કથન. ... ૧૯૨-૧૯૮

તાંકિકાએ, પ્રાણોપાસકાએ, વિરાટના ઉપાસકાએ, પ્રજ્ઞપતિના ઉપાસકાએ,
 ભાગવતોએ, શેવોએ અને ગણપતિના ઉપાસકાએ માનેલા ઈશ્વરના સંબંધમાં
 સિદ્ધાંત અને માયાનું સ્વરૂપ. ... ૧૯૮-૨૦૬

માયા જડસ્વરૂપવાળી અને મોહસ્વરૂપવાળી છે; માયાનું સામર્થ્ય, માયાનું
 દુર્ઘટકાર્યકારીપણું, તેનું પ્રમદ્વરૂપણું, માયાપણાનું લક્ષણ જગતનું નિરૂપણ કરવું
 અશક્ય છે એવું કથન, અને તે સંબંધી શંકાસમાધાન. ... ૨૦૬-૨૧૨

જગતનું નિરૂપણ કરતાં અજ્ઞાનનો આશ્રય હોવો પડે છે, જગત ઈદ્રજલજેવું
 છે એવું કથન, અને તેમાં પૂર્વનાં તત્ત્વવેત્તાનું વચન. ... ૨૧૨-૨૧૪

માયા આ જગતનું બીજ છે એવું પ્રતિપાદન, ઈશ્વર મેધાકાંક્ષાજેવું છે,
 ઈશ્વરનાં સર્વત્રપણા આદિકની સિદ્ધિ, ઈશ્વરના જડચેતનનો કારણપણાનું
 પ્રતિપાદન. ... ૨૧૫-૨૨૮

જ્ઞાના અને ઈશ્વરના બેદજ્ઞાનનું સાધન, આનંદમય ઈશ્વર જગત રચે છે
 તેમાં પ્રમાણુ, દ્વિરૂપયગ્જેનું સ્વરૂપ અને વિરાટનું સ્વરૂપ, ઉપાસનાના સંબંધમાં
 પ્રમાણુ અને જ્ઞાનજાનવડે સુકિત થાય છે એવું કથન. ... ૨૨૯-૨૩૬

જ્ઞાનમાં આ જગત સ્વમરૂપ છે, આનંદમય ઈશ્વરને વિજ્ઞાનમય જગત એ ખંને
 માયિક છે, અને તેમણે સર્જ કર્યું છે, આ જગત ઈશ્વરજેવું છે, અદ્વિતીય
 જ્ઞાનસ્વરૂપને નહિ જાણનાર અજ્ઞાની મનુષ્ય માયિક જીવના સંબંધમાં અને
 માયિક ઈશ્વરના સંબંધમાં વિવાદ કરે છે તેને લગતા વિવાદ, અજ્ઞાનીઓને
 સુકિત ને સુખનો લાભ થોડો નથી. ... ૨૩૭-૨૪૦

સાંખ્યનો મત અને યોગનો મત વેદાંતથી ભિન્ન છે, બંધ અને મોક્ષ વાસ્તવિક
 નથી, દૂટસ્થનો અને જ્ઞાનો બેદ કથનમાત્ર છે, અજ્ઞાનીનો તથા જ્ઞાનીનો નિશ્ચય. ... ૨૪૦-૨૪૬

અદ્વૈત જ્ઞાનના અનુભવનું પ્રતિપાદન ને જુખતરમ આત્માના ધર્મ નથી એવું કથન. ... ૨૪૬-૨૫૨

જ્ઞાતિની નિર્વિજામટે વિવેકનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ, જગતની અચિત્ય
 રચનાના સંબંધમાં અનુભવ, ચેતન અચિત્ય રચનાવાળું જ્ઞાન પશુ તે નિત્ય છે
 એવું જાણવા જ્ઞાન પશુ કેટલાક અવિવેકથી અસંતોષી રહે છે. ... ૨૫૩-૨૫૫

॥ ॐ नमः श्रीदक्षिणामूर्तये ॥

श्रीमद्विद्यारण्यस्वामिविरचिता

पंचदशी

श्रीनाथशर्मविरचिता भावार्थदीपिकाटीकासहिता ॥

१ तत्त्वविवेक (प्रत्यक्तत्त्वविवेक)

टीकाकारकृत मंगल

दोहरे।

प्रत्यक्तत्त्वविवेकनो, प्रीति करी विचार;

ते सच्चिदानुभूततत्त्वने, प्रीति हरभां धार. १

आरंभेला ग्रंथनी निर्विघ्ने सभाप्ति थवामाटे अने तेनो अविच्छिन्न
संप्रदाय यालु रडेवामाटे ग्रंथना आरंभमा मंगलाचरणु करवुं जेवो शिष्ट
गुरुपोनो आचार छे तेने अनुसरीने श्रीमद्विद्यारण्यस्वामी मंगलाचरणु करे छे:-

॥ मंगलाचरणम् ॥

नमः श्रीशंकरानंदगुरुपादांबुजन्मने ।

सविलासमहामोहग्राहग्रासैककर्मणे ॥ १ ॥

अन्वयः—सविलास-महामोह-ग्राहग्रासैककर्मणे श्रीशंकरानंदगुरुपादाम्बु-
जन्मने नमः ॥

मंगलाचरणु

लौतिको, भूतो, अस्मिता, राग, द्वेष ने अलिनिवेशादिसहित भूतानिघादुप
भगरनुं लक्ष्यु करवुं (पाध करवो) जेन् जेमनुं प्रधानकर्म छे जेवां श्रीशंकरानंद-
गुरुनां अरण्यकमलने भास प्रणाम छे।

અવિદ્યાનાં કાર્ય જે દેહાદિ તેમાં હુંપણાની ભ્રાંતિ, દેહાદિને અનુકૂલ જણાનારા પ્રાણિપદાર્થોમાં પ્રીતિ, દેહાદિને પ્રતિકૂલ જણાનારા પ્રાણિપદાર્થોમાં દ્વેષ, દેહાદિના રક્ષણમાં અત્યંત આગ્રહ અર્થાત્ મરણભય, ચિંતાદિ મનોવિકારો, સર્વ ભૂતો અને સર્વ ભૌતિક પદાર્થો મૂલાવિદ્યાને આશરે રહેલાં છે. સદ્ગુરુ પોતાના શિષ્યને બ્રહ્મતત્ત્વનો ઉપદેશ કરીને તેના હૃદયમાંથી તે મૂલાવિદ્યાના ને તેનાં પૂર્વોક્ત કાર્યોના સત્યપણાની ભ્રાંતિનો ઉત્કેદ કરે છે.

શ્રીવિદ્યારણ્યસ્વામીને વેદાંતશાસ્ત્રનો ઉપદેશ કરનારા શ્રીશંકરાનંદસ્વામી હોવાથી તેમને શ્રીવિદ્યારણ્યસ્વામીએ આ શ્લોકમાં પ્રણામ કરેલા છે. ગ્રંથની નિર્વિઘ્ને સમાપ્તિ થવામાટે આ નમસ્કારરૂપ મંગલ તેમણે કરેલું છે.

આ શ્લોકનો બીજો અર્થ નીચે પ્રમાણે પણ થઈ શકે છે:—

કલ્યાણ કરનાર ને આનંદસ્વરૂપવાળા અંતરાત્માથી અલિપ્ત પરમાત્મરૂપ સદ્ગુરુનાં ચરણકમલને હું પ્રણામ કરું છું, જે ચરણકમલનું સુખ્યકર્મ શિષ્યના હૃદયમાં રહેલ કાર્યોસહિત અવિદ્યાની નિવૃત્તિ કરવી એજ છે. ૧

॥ ગ્રંથારંભપ્રતિજ્ઞા ॥

તત્પાદામ્બુરુહદ્વંદ્વસેવાનિર્મલચેતસામ્ ।

સુખવોધાય તત્ત્વસ્ય વિવેકોઽયં વિધીયતે ॥ ૨ ॥

તત્પાદામ્બુરુહદ્વંદ્વસેવાનિર્મલચેતસાં સુખવોધાય, અયં તત્ત્વસ્ય વિવેકઃ વિધીયતે ॥

ગ્રંથારંભની પ્રતિજ્ઞા

તે સદ્ગુરુનાં ચરણકમલની સેવા કરવાવડે જેમનાં અંતઃકરણો રાગદ્વેષાદિ દોષથી રહિત થયેલાં છે તેમને અંતરાત્માથી અલિપ્ત બ્રહ્મતત્ત્વનો સુખપૂર્વક બોધ થવામાટે આ પ્રત્યક્તત્ત્વનો વિવેક એટલે જડસ્વભાવવાળા અન્નમયાદિ પાંચ કોશાદિથી આત્માનું પૃથક્કરણ એ નામનું પ્રકરણ રચવામાં આવે છે. ૨

બ્રહ્મવસ્થામાં અનુભવાતા શબ્દાદિ વિષયો ભિન્ન છે, પણ તેઓના જ્ઞાનરૂપ સંવિત્ ભિન્ન નથી એમ કહે છે:—

શબ્દસ્પર્શાદયો વેદ્યા વૈચિત્ર્યાજ્જાગરે પૃથક્ ।

તતો વિભક્તા તત્સંવિદેકરૂપ્યાન્ન મિચતે ॥ ૩ ॥

જાગરે શબ્દ-સ્પર્શાદયઃ વેદ્યાઃ વૈચિત્ર્યાત્ પૃથક્ [સંતિ,] તતઃ વિભક્તા તત્ સંવિત્ એકરૂપ્યાત્ ન મિચતે ॥

બ્રહ્મવસ્થામાં અનુભવાતા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ વિષયો ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપવાળા હોવાથી તેઓ એકબીજાથી ભિન્ન છે, પણ તેમનાથી ભિન્ન તેમનું જ્ઞાન એકરૂપપણાવાળું હોવાથી ભેદ પામતું નથી.

અંતઃકરણની જાગૃત્ત્વસ્થામાં જે શબ્દાદિ વિષયોનો અનુભવ થાય છે તે શબ્દાદિ વિષયો પરસ્પર ભિન્ન છતાં પણ તે સર્વનું જ્ઞાન ભિન્ન નથી, અર્થાત્ એકરૂપવાળું છે, જેમ શબ્દનું જ્ઞાન, સ્પર્શનું જ્ઞાન ઇત્યાદિ. અંતઃકરણની જે અવસ્થામાં અંતઃકરણ ચોતાની વૃત્તિવડે ઇન્દ્રિયોદ્ધારા બહારના પદાર્થોને જાણે છે તે તેની જાગૃત્ત્વસ્થા કહેવાય છે.

જેમ કોઈ એક પુષ્પને પવનના વા કોઈ ધનપદાર્થના વેગપૂર્વક લાગવાથી તેમાંથી ઉત્પન્ન થતો જે શબ્દ, તેનો કોમલ આદિ જે સ્પર્શ, તેનું રાતું આદિ જે રૂપ, તેમાં રહેલો જે રસ તથા તેમાં રહેલો જે ગંધ એ પાંચે વિષયો પૃથક્ છતાં પણ તે પુષ્પ એકજ છે તેમ જાગૃત્ત્વમાં પ્રતીત થતા શબ્દાદિ વિષયો ભિન્ન છતાં પણ તે વિષયોનું ઇન્દ્રિયોદ્ધારા અંતઃકરણની વૃત્તિને જે જ્ઞાન થાય છે તે જ્ઞાન-જડવૃત્તિરહિત શુદ્ધજ્ઞાન સ્વભાવ-એકજ છે.

જેમ લોટો, ઘડો, ગોળો, ઘર અને મેઘ એ પાંચે ઉપાધિઓ પૃથક્ છતાં પણ તેમાં રહેલું આકાશ એકજ છે તેમ શબ્દાદિ પાંચે વિષયો પૃથક્ છતાં પણ એ પાંચે વિષયોનું ચેતનરૂપ જ્ઞાન પૃથક્ નથી, કિંતુ એકજ છે. ૩

અંતઃકરણની આ જાગૃત્ત્વસ્થાનોજ ન્યાય અંતઃકરણની સ્વભાવસ્થાને પણ લાગુ પડે છે એમ કહે છે:—

.તથા સ્વપ્નેઽત્ર વેદ્યં તુ ન સ્થિરં જાગરે સ્થિરમ્ ।

તદ્ગ્નેદોઽતસ્તયોઃ સંવિદેકરૂપા ન ભિદ્યતે ॥ ૪ ॥

તથા સ્વપ્ને તુ, અત્ર વેદ્યં ન સ્થિરં, જાગરે સ્થિરં, અતઃ તદ્ગ્નેદઃ, તયોઃ એકરૂપા સંવિત્ ન ભિદ્યતે ॥

એજ પ્રમાણે સ્વભાવસ્થામાં પણ વિષયો પરસ્પર ભિન્ન છે, પણ તેમનું જ્ઞાન એકજ છે. જાગૃત્ત્વસ્થામાં વિષયો સ્થિરજેવા જણાય છે, પણ સ્વભાવસ્થામાં પ્રતીત થતા વિષયો સ્થિર જણાતા નથી. આ કારણથી સ્વભાવસ્થાનો જે જાગૃત્ત્વસ્થાનો ભેદ છે, તોપણ તે બંને અવસ્થામાં એકરૂપે રહેલું જ્ઞાન ભિન્ન નથી, અર્થાત્ બંને અવસ્થામાં રહેલો જ્ઞાનસ્વભાવ એકજ છે.

ત્યારે ઇન્દ્રિયો અંતઃકરણમાં લીન થાય છે ત્યારે જાગૃત્ત્વસ્થામાં કરેલા વિચારોવડે જે કર્મોવડે અંતઃકરણમાં જે સંસ્કારો પડ્યા હોય તેથી તેનું મનોમયજ્ઞાન ઉપજે છે, એવી મનોમયજ્ઞાનવાળી અંતઃકરણની જે અવસ્થા તે સ્વભાવસ્થા કહેવાય છે.

જાગૃત્ત્વસ્થામાં વિષયો સ્પૃહ છે, અને સ્વભાવસ્થામાં વિષયો વાચનામય છે, પણ જાગૃત્ત્વસ્થામાં જેનું તેમનું જ્ઞાન છે તેવુંજ તેમનું જ્ઞાન સ્વભાવસ્થામાં પણ છે, તેથી બંને અવસ્થાના જ્ઞાનમાં ભેદ નથી. ૪

હવે બ્રહ્મવસ્થાના જ્ઞાનની સાથે તથા સ્વભાવસ્થાના જ્ઞાનની સાથે સુપુત્તિ-
અવસ્થાના જ્ઞાનનું પણ એકપણું છે એમ સિદ્ધ કરવામાટે પ્રથમ સુપુત્તિ-
અવસ્થામાં સુખના ને અજ્ઞાનના અનુભવરૂપ જ્ઞાન હોય છે એમ જણાવે છે:—

સુપ્તોત્થિતસ્ય સૌપુત્તમોવોધો ભવેત્સ્મૃતિઃ ।

સા ચાવબુદ્ધવિષયાઽવબુદ્ધં તત્તદા તમઃ ॥ ૫ ॥

સુપ્તોત્થિતસ્ય સૌપુત્તમોવોધઃ સ્મૃતિઃ ભવેત્, ચ સા અવબુદ્ધવિષયા, તત્ તમઃ
તદા અવબુદ્ધં ॥

સુપુત્તિમાંથી બ્રહ્મત્ થયેલા મનુષ્યને સુપુત્તિના અજ્ઞાનનું જે જ્ઞાન થાય
છે તે જ્ઞાન સ્મૃતિરૂપ છે, અને તે સ્મૃતિ પૂર્વે અનુભવ કરેલા વિષયના
સંગ્રહવાળી હોય છે તે કારણથી સુપુત્તિ-અવસ્થામાં તે અજ્ઞાન તે અવસ્થાના
અભિમાની જીવના અનુભવમાં આવેલું હતું એમ જણાય છે.

“આજ હું સુખથી સૂતો હતો, અને મને બહારના વિષયનું કાંઈ પણ
ભાન નહોતું,” આવી રીતે સુપુત્તિ-અવસ્થામાંથી બનેલા મનુષ્યને જે અજ્ઞાનનું
ભાન થાય છે તે સ્મૃતિરૂપ હોય છે, અને સ્મૃતિ નિયમપૂર્વક અનુભવ કરેલા
વિષયની થાય છે, તેથી સુપુત્તિ-અવસ્થામાં મનુષ્યને અજ્ઞાનનો અનુભવ થતો
હતો એવો નિશ્ચય થાય છે. અનુભવનો વિષય વર્તમાનકાલમાં હોય છે.
બ્રહ્મત્માં તે અજ્ઞાનરૂપ વિષય વિદ્યમાન હોતો નથી, એટલે બ્રહ્મવસ્થામાં તે
અજ્ઞાનનું સ્મરણ થાય છે એમ કહેવું જોઈએ, અર્થાત્ બ્રહ્મત્માં સુપુત્તિવિષે
થયેલા અજ્ઞાનના અનુભવની સ્મૃતિ થાય છે. કોઈ પણ વિષયનો પ્રથમ
અનુભવ થાય છે, પછી અનુભવવડે તે વિષયના અંતઃકરણમાં સંસ્કારો પડે
છે, અને અનુકૂલ સમય આવતાં તે સંસ્કારો સ્મૃતિરૂપ પરિણામને પામે છે,
તેથી સુપુત્તિમાં સુખનો અને અજ્ઞાનનો અનુભવ થાય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૫
અજ્ઞાનનો અનુભવ અજ્ઞાનરૂપ વિષયથી ભિન્ન છે, પણ બ્રહ્મત્ના અને
સ્વપ્નના અનુભવરૂપ જ્ઞાનથી ભિન્ન નથી એમ નીચેના છઠ્ઠા શ્લોકથી જણાવે છે:—

• સ વોધો વિષયાદ્ભિન્નો ન વોધાત્સ્વપ્નવોધવત્ ।

एवं स्थानत्रयेऽप्येका संवित्तद्दિનાंतरे ॥ ६ ॥

સઃ વોધઃ વિષયાત્ ભિન્નઃ, સ્વપ્નવોધવત્ વોધાત્ ન [ભિન્નઃ,] एवं
સ્થાનત્રયે અપિ સંવિત્ એકા, તદ્વત્ દિનાંતરે ॥

સુપુત્તિ-અવસ્થામાંના અજ્ઞાનના અનુભવરૂપ જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ વિષયથી પૃથક્
છે, પણ સ્વપ્નનું જ્ઞાન જેમ બ્રહ્મત્ના જ્ઞાનથી ભિન્ન નથી તેમ સુપુત્તિનું જ્ઞાન
તે જાને અવસ્થાના જ્ઞાનથી ભિન્ન નથી, કિંતુ એકજ છે. જેવી રીતે એકજ દિવસમાં

થનારી જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણે અવસ્થાનું જ્ઞાન એકજ છે, ભિન્ન નથી, તેવી રીતે બીજા દિવસમાં પણ જાગૃત્તાદિ ત્રણે અવસ્થાના વિષયો જૂદા જૂદા છતાં પણ તે તે વિષયોનું જ્ઞાન એકજ છે, ભિન્ન નથી.

જાગૃત્તાદિ ત્રણે અવસ્થાઓ બહલાય છે, પણ તે ત્રણે અવસ્થામાં જ્ઞાન તો એકસ્વભાવવાળુંજ રહે છે. વિષયો બહલાય, અંતઃકરણની અવસ્થાઓ બહલાય, અને રવિવાર આદિ દિવસો પણ બહલાય, છતાં તે ત્રણેને લગતું જ્ઞાન બહલાતું નથી, પણ તે એકસ્વરૂપવાળુંજ રહે છે. ૬

દિવસો બહલાવાથી જેમ જ્ઞાન બહલાતું નથી તેમ માસાદિ બહલાવાથી પણ જ્ઞાન બહલાતું નથી એમ સાતમા શ્લોકથી કહે છે:—

માસાબ્દયુગકલ્પેષુ ગતાગામિષ્વનેકથા ।

નોદેતિ નાસ્તમેત્યેકા સંવિદેષા સ્વયંપ્રમા ॥ ૭ ॥

[તથા] અનેકથા ગતાગામિષુ માસાબ્દયુગકલ્પેષુ [યતઃ] સંવિદ્ એકા, [તતઃ] ન ઉદેતિ, અસ્તં ન ઇતિ, એવા સ્વયંપ્રમા ॥

જેવી રીતે દિવસોના ફેરફારથી તે તે દિવસોના જ્ઞાનમાં ફેરફાર થતો નથી, પણ તેનો અલેહજ રહે છે, તેવી રીતે અનેક રીતે ગયેલા અને હવે પછી આવવાના ચૈત્રાદિ માસ, પ્રભવાદિ વર્ષ, કૃતાદિ યુગ અને પદ્માદિ કલ્પમાં જે જ્ઞાન થયું હતું, તે યથે તેનો પણ અલેહજ છે. જેથી જ્ઞાન એક છે તેથી તે ઉદય પામતું નથી, અને નાશ પણ પામતું નથી. આ જ્ઞાન સ્વયંપ્રકાશ છે.

જે અવેદ્ય (ઇન્દ્રિયઅંતઃકરણનો અવિષય) હોઇને અપરોક્ષ હોય છે તે સ્વયંપ્રકાશ કહેવાય છે. દીવો જેમ પોતાના સફલાવને જણાવે છે તેમ આ જ્ઞાન પણ પોતાના સફલાવને જણાવે છે. તેનો સફલાવ જણાવનાર બીજી કોઈ પણ વસ્તુ નથી. અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન ભલે ઉત્પત્તિનાશને પામે, પણ અંતઃકરણની વૃત્તિમાં રહેલું શુદ્ધચેતનરૂપ જ્ઞાન ઉત્પત્તિનાશવાળું નથી. વૃત્તિરહિત ચેતનરૂપ જ્ઞાન જો ઉત્પત્તિનાશવાળું માનીએ તો તેનો સાક્ષી માનવો પડે, કેમકે તેના સાક્ષીવિના તે જ્ઞાનનાં ઉત્પત્તિનાશની સિદ્ધિ થઈ શકે નહિ. એ જ્ઞાનનાં ઉત્પત્તિનાશનો કોઈ સાક્ષી નથી માટેજ તે જ્ઞાનને સ્વયંપ્રકાશ કહેલું છે. અંતઃકરણ ને ઇન્દ્રિયો જડ હોવાથી તે ધર્મે ચેતનના સાક્ષિરૂપે ચંભવી શકે નહિ એ શાસ્ત્રસિદ્ધ વાત છે. ૭

જેવી રીતે જ્ઞાનનું નિત્યપણું અને સ્વયંપ્રકાશપણું સિદ્ધ કરવાથી શું સિદ્ધ થાય છે તે નીચેના આઠમા શ્લોકથી જણાવે છે:—

૧ આઠી કેટલીક પ્રતમાં ગતાગમ્યેષુ એવો પણ પાઠ છે, ત્યાં તેનો અર્થ ગયેલા અને હવે પછી આવવાયો એમ સમજવો.

इयमात्मा परानंदः परप्रेमास्पदं यतः ।

मा न भूवं हि भूयासमिति प्रेमात्मनीक्ष्यते ॥ ८ ॥

इयं आत्मा, यतः परप्रेमास्पदं [ततः] परानन्दः, हि आत्मनि [अहं] मा भूवं [इति] न, [किंतु सदा] भूयासं इति प्रेम ईक्ष्यते ॥

આ નિત્યજ્ઞાન આત્મસ્વરૂપ છે. જેથી આ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા પરમપ્રેમનું (ઉપાધિરહિત સ્વાભાવિક સ્નેહનું) સ્થાન છે તેથી તે પરમાનંદરૂપ (નિરતિશયમુખરૂપ) છે, કેમકે આત્મામાં (પોતાના સ્વરૂપમાં) હું ન હોઉં એમ નહિ, પરંતુ હું સર્વદા હોઉં એમ-સર્વનો-પ્રેમ-જોવામાં-આવે છે.

જે વસ્તુ નિત્ય અને સ્વયં પ્રકાશ નથી હોતી તે આત્મસ્વરૂપ હોતી નથી, પણ અનાત્મરૂપ હોય છે, જેમકે ઘડો. હુઃખી માણસનો જે પોતાનામાં દ્રેષ જોવામાં આવે છે તે દ્રેષ આત્માના સંબંધવાળો નથી, પણ પ્રતિકૂલ એવી પોતાના દેહની કોઈ પણ પ્રકારની સ્થિતિને લગતો, અથવા કોઈ પણ પ્રકારની ખીણ પોતાની વ્યાવહારિક પ્રતિકૂલ સ્થિતિને લગતો હોય છે. સર્વ પ્રાણી પોતાના સહભાવને ઇચ્છે છે, પોતાના અભાવને ગાંડા માણસવિના ખીણું કોઈ પ્રણુ માણસ ઇચ્છતું નથી એ વાત લોકપ્રસિદ્ધ છે. ૮

હવે તે આત્માનું પરમાનંદપણું નીચેના નવમા શ્લોકથી વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે:-

तत्प्रेमात्मार्थमन्यत्र नैवमन्यार्थमात्मनि ।

अतस्तत्परमं तेन परमानंदतात्मनः ॥ ९ ॥

अन्यत्र [यत्] प्रेम तत् आत्मार्थ एव, आत्मनि अन्यार्थ न, अतः तत् परमं, तेन आत्मनः परमानंदता ॥

પુત્ર, સ્ત્રી અને દ્રવ્યાદિ અન્ય પ્રાણિપદાર્થોપર મનુષ્યેનો જે પ્રેમ પ્રતીત થાય છે તે પ્રેમ આત્માને (પોતાને) માટેજ છે, પણ તે તે પ્રાણિપદાર્થને માટે નથી, અને આત્મામાં જે પ્રેમ પ્રતીત થાય છે તે ખીણ કોઈ પ્રાણિપદાર્થને માટે નથી થતો, પણ આત્માને માટેજ થાય છે. આ કારણથી તે પ્રેમ શ્રેષ્ઠ છે. તેવડે આત્માનું પરમાનંદપણું સિદ્ધ થાય છે.

આત્મામાં એટલે પોતાના સ્વરૂપમાં થનારો પ્રેમ સ્વાભાવિક હોવાથી તે પ્રેમ નિરતિશય છે. એવી રીતે આત્માનું નિરતિશયપ્રેમપણું સિદ્ધ થયું.

આત્મા પરમપ્રીતિનો વિષય છે એ અર્થ જુહુદારણ્યક-ઉપનિષદના મૈત્રેયી-પ્રાણીમાં કહેલ છે. ત્યાં લગવાન યાજ્ઞવલ્ક્ય પોતાના પત્ની મૈત્રેયીને આ પ્રમાણે કહે છે:- “આત્મનસ્તુ કામાય સર્વં પ્રિયં ભવતિ” (આત્માને માટેજ સર્વ વહાણું થાય છે.) ૯

ત્રીજા શ્લોકથી માંડી નવમા શ્લોકસુધીમાં જે અર્થ પ્રતિપાદન કર્યો છે તે અર્થ નીચેના દશમા શ્લોકવડે સંક્ષેપમાં કહે છે:—

इत्थं सच्चित्परानंद आत्मा युवत्या तथाविधम् ।

परं ब्रह्म तयोश्चैक्यं श्रुत्यंतेषूपदिश्यते ॥ ૧૦ ॥

इत्थं आत्मा सच्चित्परानंदः युवत्या [सिद्धाः,] तथाविधं परं ब्रह्म, च तयोः ऐक्यं श्रुत्यंतेषु उपदिश्यते ॥

એવી રીતે આત્મા સદ્રૂપ, ચિદ્રૂપ અને પરમાનંદરૂપ છે એમ યુક્તિવડે સિદ્ધ કર્યું. તેલુંજ (સમિચ્છદાનંદસ્વભાવવાળુંજ) પરબ્રહ્મ છે, અને તે બંનેનું (આત્માનું અને પરબ્રહ્મનું) એકપણું ઉપનિષદોમાં કહેલું છે.

ત્રીજા શ્લોકથી માંડીને આત્મા શ્લોકસુધીમાં જ્ઞાનનું નિત્યપણું સિદ્ધ કર્યું છે. આઠમા શ્લોકમાં તે જ્ઞાન આત્મા છે એમ કહી તેનું ચિદ્રૂપપણું સિદ્ધ કર્યું છે, અને તે શ્લોકમાં તે આત્મા નિરતિશયાનંદરૂપ છે એમ પણ જણાવ્યું છે. આત્મા જે ત્વંપદનો લક્ષ્યાર્થ છે તે સમિચ્છદાનંદસ્વરૂપ છે એમ યુક્તિવડે સિદ્ધ કરીને તત્પદના લક્ષ્યાર્થરૂપ પરબ્રહ્મ પણ સમિચ્છદાનંદસ્વરૂપ છે એમ જણાવી તે બંનેનું એકપણું ઉપનિષદોમાં જણાવ્યું છે એમ સિદ્ધ કર્યું. ૧૦

આત્માના પરમાનંદપણામાં સંદેહ કરીને તેનું સમાધાન કરે છે:—

अभाने न परं प्रेम भाने न विषये स्पृहा ।

अतो भानेऽप्यभाताऽसौ परमानंदतात्मनः ॥ ૧૧ ॥

અભાને પરં પ્રેમ ન [સ્યાત્ ,] ભાને વિષયે સ્પૃહા ન, અતઃ આત્મનઃ અસૌ પરમાનંદતા ભાને અપિ અભાતા ॥

આત્માનું પરમાનંદસ્વરૂપપણું પ્રતીત થાય છે કે નહિ? જે તેના પરમાનંદપણાનું ભાન થતું નથી એમ તમે કહો તો આત્માઉપર તમે કહેલો પરમપ્રેમ સંભવતો નથી, અને જો આત્માના પરમાનંદપણાનું ભાન થાય છે એમ તમે કહો તો સ્ત્રીપુત્રાદિ બહારનાં સુખનાં સાધનોમાં ઠિંવા વિષયસુખમાં મનુષ્યને ઇચ્છા ન થવી જોઈએ. તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે તમારી એ શંકા યોગ્ય નથી, કારણકે આત્માના આ પરમાનંદપણાનું સામાન્યભાન થાય છે, પણ વિશેષરૂપે તેનું ભાન થતું નથી, તેથી આત્માના પરમાનંદપણાનું ભાન અને અભાન એ બંને સંભવે છે. ૧૧

એક વસ્તુમાં એક વેલાએ ભાન અને અભાન કેવી રીતે સંભવી શકે એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

અધ્યેતૃવર્ગમધ્યસ્થપુત્રાધ્યયનશબ્દવત્ ।

ભાનેऽપ્યભાનં ભાનસ્ય પ્રતિવંધેન યુજ્યતે ॥ ૧૨ ॥

અધ્યેતૃવર્ગમધ્યસ્થપુત્રાધ્યયનશબ્દવત્ [પરમાનંદસ્ય] ભાને અપિ અભાનં

[ભવતિ,] ભાનસ્ય પ્રતિવંધેન [ભાને અપિ અભાનં] યુજ્યતે ॥

જેમ વેદનો પાઠ કરનારાના સમૂહમાં પાઠ કરનારા પોતાના પુત્રના અધ્યયનનો શબ્દ વેદશાલાની બહાર રહેલા તેના પિતાને સામાન્યરૂપે સભળાતાં છતાં પણ તે વિશેષરૂપે પ્રતીત થતો નથી, તેમ આત્માના પરમાનંદપણાનું સામાન્યરૂપે જ્ઞાન થયા છતાં પણ તેનું વિશેષરૂપે અજ્ઞાન સંભવી શકે છે, અર્થાત્ આત્માના અસ્પષ્ટ પરમાનંદપણાના જ્ઞાનમાં પણ પ્રતિબંધને લઈને તેના સ્પષ્ટ પરમાનંદપણાનું અજ્ઞાન સંભવી શકે છે.

વેદનું અધ્યયન કરનારા બીજા બાલકોના ધ્વનિની સાથે પોતાના પુત્રનો ધ્વનિ પણ થતો હોય છે, તેમાં જેમ આ પોતાના પુત્રનો ધ્વનિ છે એમ દૂર જાણેલા પિતાને તેનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થતું નથી, તેમ કોઈ પણ પ્રસંગે મનુષ્યને આનંદનું જ્ઞાન થાય ત્યારે તેની સાથે વ્યાવહારિક આનંદની સામગ્રી ધણી હોવાથી આ આનંદ આત્માનો છે એમ તેનાથી સમજી શકાતું નથી. એવી રીતે આત્માના આનંદનું સામાન્યરૂપે જ્ઞાન અને વિશેષરૂપે અજ્ઞાન સંભવી શકે છે. ૧૨

ઉપર જણાવેલા પ્રતિબંધનું સ્વરૂપ નીચેના તેરમા શ્લોકથી કહે છે:—

પ્રતિવંધોઽસ્તિભાતીતિવ્યવહારાર્હવસ્તુનિ ।

તન્નિરસ્ય વિરુદ્ધસ્ય તસ્યોત્પાદનમુચ્યતે ॥ ૧૩ ॥

અસ્તિ-ભાતિ-ઈતિ-વ્યવહારાર્હવસ્તુનિ તં નિરસ્ય, તસ્ય વિરુદ્ધસ્ય [યત્] ઉત્પાદનં, [સઃ] પ્રતિવંધઃ ઉચ્યતે ॥

છે અને પ્રતીત થાય છે એવા વ્યવહારને યોગ્ય વસ્તુમાં તે વસ્તુ છે અને પ્રતીત થાય છે એવા વ્યવહારનું નિરાકરણ કરીને તેનાથી વિરુદ્ધ તે વસ્તુ નથી અને પ્રતીત થતી નથી આવો વ્યવહાર ઉત્પન્ન કરનાર તે પ્રતિબંધ કહેવાય છે.

કોઈ પદાર્થ છે અને પ્રતીત થાય છે આવા વ્યવહારને યોગ્ય છતાં પણ કોઈ વેલા તે પદાર્થ નથી, અને તે પ્રતીત થતો નથી એમ જણાય છે, અને જે તે હોત તો તેનું અસ્તિત્વ જણાત, અને તેનું જ્ઞાન થાત, આવો વિપરીત વ્યવહાર હિપ્ત છે, આવા વિપરીત વ્યવહારનો જે હેતુ તે પ્રતિબંધ કહેવાય છે. ૧૩

હવે દૃષ્ટાંતમાં અને સિદ્ધાંતમાં પ્રતિબંધનાં જે કારણો છે તે ક્રમપૂર્વક જણાવે છે:—

તસ્ય હેતુઃ સમાનાભિહારઃ પુત્રધ્વનિશ્રુતૌ ।

इहानादिरविद्यैव व्यामोहैकनिबंधनम् ॥ ૧૪ ॥

પુત્રધ્વનિશ્રુતૌ તસ્ય હેતુઃ સમાનાભિહારઃ, इह व्यामोहैकनिबंधनं अनादिः अविद्या एव [हेतुः अस्ति] ॥

પુત્રના વેદપાઠના શબ્દના શ્રવણરૂપ દૃષ્ટાંતમાં પ્રતિબંધનું (પોતાના પુત્રના શબ્દનું પૃથક્ ભાન ન થવાનું) કારણ ઘણા વિદ્યાર્થીઓનું એકસાથે ઉચ્ચારણ એ છે. અહીં (આત્માના પરમાનંદપણાનું સ્વષ્ટ ભાન ન થવામાં) વિપરીત-જ્ઞાનનું મુખ્યકારણ અનાદિ અવિદ્યાજ છે.

ઘણા વિદ્યાર્થીઓ સાથે બોલવાથી જેમ તેમના કોઈ એક વિદ્યાર્થીના ફર રહેલા પિતાને આ મારા પુત્રનો ધ્વનિ છે એમ પોતાના પુત્રનો ધ્વનિ પૃથક્ સંભળાતો નથી, તેમ વિપરીતજ્ઞાન ઉપજાવનારી ઉત્પત્તિરહિત અવિદ્યાને લીધે આત્માના પરમાનંદપણાનું મનુષ્યને ભાન થતું નથી.

અજ્ઞાની મનુષ્યોને અવિદ્યાએ કરેલા આવરણરૂપ પ્રતિબંધથી આત્માના પરમાનંદપણાનું વિશેષપણે ભાન હોતું નથી, માત્ર આત્માના પરમાનંદરૂપનું આવરણ પામેલું સામાન્યભાન હોય છે તેથી જીડાણુમા આત્મામાં પરમપ્રેમ છતાં પણ તેમને વિષયની ઇચ્છા થાય છે. જ્ઞાની મનુષ્યોને કોઈ વેલા વ્યવહારમાં પોતાના અંતઃકરણની વૃત્તિ જવાથી પદાર્થોકાર થયેલી અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ પ્રતિબંધ હોવાથી તેમને આત્માના પરમાનંદરૂપપણાનું વિશેષરૂપે ભાન થતું નથી, પણ સામાન્યરૂપે ભાન રહે છે, તેથી આત્મામા પરમપ્રેમ છતાં પણ તેમને પ્રિય વસ્તુ મેળવવાની ઇચ્છા થાય છે. ૧૪

ઉપર જણાવેલી અવિદ્યાનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરવામાટે પ્રથમ તેના મૂલસ્વરૂપભૂત પ્રકૃતિના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરે છે:—

चिदानंदमयब्रह्मप्रतिविंबसमन्विता ।

तमोरजःसत्त्वगुणा प्रकृतिर्द्विविधा च सा ॥ ૧૫ ॥

[યા] ચિદાનંદમયબ્રહ્મપ્રતિવિંબસમન્વિતા તમો-રજઃ-સત્ત્વગુણા સા પ્રકૃતિઃ,
[સા] ચ [પ્રકૃતિઃ] દ્વિવિધા [ભવતિ] ॥

જે ચેતનમય અને આનંદમય બ્રહ્મના આભાસથી યુક્ત છે, અને તમો-ગુણ, રજોગુણ તથા સત્ત્વગુણ આ ત્રણ ગુણોની જે સામ્યાવસ્થા (સમાન-જાવે સ્થિતિ) છે તે પ્રકૃતિ છે. તે પ્રકૃતિ બે પ્રકારની છે ૧૫

એ બે પ્રકારની પ્રકૃતિનાં સ્વરૂપ તથા ઈશ્વરનું સ્વરૂપ નીચેના શ્લોકથી જણાવે છે:—

સત્ત્વશુદ્ધયવિશુદ્ધિભ્યાં માયાવિદ્યે ચ તે મતે ।

માયાવિંવો વશીકૃત્ય તાં સ્યાત્સર્વજ્ઞ ઈશ્વરઃ ॥ ૧૬ ॥

સત્ત્વશુદ્ધયવિશુદ્ધિભ્યાં તે ચ માયાવિદ્યે મતે, માયાવિંવઃ તાં વશીકૃત્ય સર્વજ્ઞઃ ઈશ્વરઃ સ્યાત્ ॥

સત્ત્વશુદ્ધિની શુદ્ધિવડે અને સત્ત્વશુદ્ધિની મલિનતાવડે માયા અને અવિદ્યા એવા પ્રકૃતિના બે પ્રકાર માનેલા છે. તેમાં માયામાં પ્રતિબિંબિત થયેલ બ્રહ્મ તે માયાને પોતાને વશ કરીને સર્વજ્ઞ ઈશ્વર-થાય છે.

રજ્જોશુદ્ધિ અને તમોશુદ્ધિ સત્ત્વશુદ્ધિનું મલિન ન થવું તે સત્ત્વશુદ્ધિની શુદ્ધિ ગણાય છે, અને રજ્જોશુદ્ધિવડે તથા તમોશુદ્ધિવડે સત્ત્વશુદ્ધિનું મલિન થવું તે સત્ત્વશુદ્ધિની મલિનતા ગણાય છે. એવી રીતે માયા ને અવિદ્યા એ પ્રકૃતિના બે પ્રકાર છે. જેમાં શુદ્ધસત્ત્વશુદ્ધિનું પ્રધાનપણું હોય છે તે માયા કહેવાય છે, અને જેમાં મલિનસત્ત્વશુદ્ધિનું પ્રધાનપણું હોય છે તે અવિદ્યા કહેવાય છે. ૧૬ હવે જીવનું સ્વરૂપ આદિ જણાવે છે:—

અવિદ્યાવશગસ્ત્વન્યસ્તદ્વૈચિત્ર્યાદનેકથા ।

સા કારણશરીરં સ્યાત્પ્રાજ્ઞસ્તત્રાભિમાનવાન્ ॥ ૧૭ ॥

તુ અવિદ્યાવશગઃ અન્યઃ [સ્યાત્, સઃ] તદ્વૈચિત્ર્યાત્ અનેકથા [ભવતિ,] સા કારણશરીરં સ્યાત્, તત્ર અભિમાનવાન્ પ્રાજ્ઞઃ [સ્યાત્] ॥

પરંતુ અવિદ્યામાં પ્રતિબિંબિત થયેલા ખીલે આત્મા (બ્રહ્મ) અવિદ્યાને વશ થઈને જીવનામને ધારણ કરે છે. તે જીવ અવિદ્યાના વિચિત્રપણાને લઈને અનેક પ્રકારનો પ્રતીત થાય છે. અવિદ્યા એ જીવનું કારણશરીર છે. તે કારણશરીરમાં અભિમાન રાખનારો જીવ પ્રાજ્ઞ એવાં નામવડે કહેવાય છે.

જીવોનાં શુભાશુભકર્મને લીધે સત્ત્વશુદ્ધિના મલિનપણાનું પ્રમાણ ન્યૂનાધિક હોવારૂપ અવિદ્યાનું વિચિત્રતા છે, તેથી તે અવિદ્યામાં પ્રતિબિંબિત થયેલ આત્મા દેવ, મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, કીટ, જલચર ઇત્યાદિ લેદોવડે અનેક પ્રકારનો પ્રતીત થાય છે. રજ્જોશુદ્ધિ અને તમોશુદ્ધિ મલિન થયેલ સત્ત્વશુદ્ધિ અવિદ્યા અથવા કારણશરીર કહેવાય છે. એ અવિદ્યા જીવોના સ્થૂલશરીરના અને સૂક્ષ્મશરીરના કારણ થઈ હોવાથી તે અવિદ્યાને જીવનું કારણશરીર પણ કહેવામાં આવે છે. સાત્ત્વગુણવડે બાધ પામે છે માટે સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ એ ત્રણને શરીર કહેવામાં આવે છે. કારણશરીરમાં હુંપણાનું અભિમાન રાખનાર

અવ પ્રાણ એટલે અવિદ્યાસાથે (જ્ઞાનરહિતસ્વભાવવાળા કારણશરીરની સાથે) એકપણાની બ્રાંતિ પામેલો અવ કહેવાય છે. ૧૭

હવે સૂક્ષ્મશરીરનું નિરૂપણ કરવામાટે પહેલાં સૂક્ષ્મશરીરના કારણભૂત આકાશાદિનું નિરૂપણ કરે છે:—

તમઃપ્રધાનપ્રકૃતેસ્તદ્જોગાયેશ્વરાજ્યા ।

વિયત્પવનતેજોઽવુમુવો ભૂતાનિ જગ્નિરે ॥ ૧૮ ॥

તદ્જોગાય તમઃપ્રધાનપ્રકૃતેઃ ईश्वराज्ञया वियत्पवनतेजोऽवुमुवः भूतानि जग्निरે ॥

તે કારણશરીરના અભિમાની પ્રાણનામના અવના સુખદુઃખની સિદ્ધિ-માટે તમોગુણ જેમાં પ્રધાન થયેલો છે એવી પ્રકૃતિથી પરમાત્માની ઇચ્છારૂપ આજ્ઞાવડે આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ અને પૃથ્વી આ પાંચ સૂક્ષ્મભૂતો ઉત્પન્ન થયાં.

કારણશરીરવડે અવ પોતાનાં શુભાશુભકર્મના ફલરૂપ સુખદુઃખનો અનુભવ કરવારૂપ ભોગને પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ, માટે તે પ્રાણના સુખદુઃખના અનુભવ-રૂપ ભોગની સિદ્ધિને માટે જેમાં તમોગુણનું પ્રધાનપણું થયેલું છે એવી પ્રકૃતિમાંથી આકાશાદિ પાંચ સૂક્ષ્મભૂતો પૂર્ણકામ પરમાત્માની ઇચ્છાથી (સંકલ્પથી) ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૮

તે પાંચ સૂક્ષ્મભૂતોમાંના અકેકા સૂક્ષ્મભૂતના સત્ત્વાંશમાંથી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિને તથા તેમનાં નામોને જણાવે છે:—

સત્ત્વાંશૈઃ પંચમિસ્તેષાં ક્રમાદ્દીન્દ્રિયપંચકમ્ ।

શ્રોત્રત્વગક્ષિરસનઘ્રાણારૂપમુપજાયતે ॥ ૧૯ ॥

તેષાં પંચમિઃ સત્ત્વાંશૈઃ ક્રમાત્ શ્રોત્રત્વગક્ષિરસનઘ્રાણારૂપં ધીન્દ્રિયપંચકં ઉપજાયતે ॥

તે આકાશાદિ પાંચ સૂક્ષ્મભૂતોમાંના અકેકા સૂક્ષ્મભૂતના સત્ત્વાંશમાંથી ક્રમપૂર્વક શ્રોત્ર, ત્વચ્ચા, નેત્ર, રસના અને નાસિકા એ નામની પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે.

આકાશના સત્ત્વગુણના અંશમાંથી શબ્દ સાંભળવાનું સાધન જે શ્રોત્ર તે ઉત્પન્ન થાય છે, એ જ્ઞાનનામના ગોલકમાં રહે છે; વાયુના સત્ત્વગુણના અંશમાંથી સ્પર્શેન્દ્રિય થાય છે, તે વિશેષે આખા શરીરના ઉપદ્રવ્યા ભાગમાં રહે છે; તેજના સત્ત્વગુણના અંશમાંથી નેત્રેન્દ્રિય થાય છે, અને તે નેત્રગોલકમાં રહે છે; જલના સત્ત્વગુણના અંશમાંથી ગિહ્વેન્દ્રિય થાય છે, ને તે અભનામના ગોલક-માં રહે છે; અને પૃથ્વીના સત્ત્વગુણના અંશમાંથી નાસિકેન્દ્રિય થાય છે, ને તે નાકનામના ગોલકમાં રહે છે. એ શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો અવાત્માના જ્ઞાનના સાધનરૂપ હોવાથી જ્ઞાનેન્દ્રિયો કહેવાય છે. એ પાંચે જ્ઞાનેન્દ્રિયોમાંથી શ્રોત્રેન્દ્રિયને

વિષય સાંભળવું, સ્પર્શે દ્રિયનો વિષય કોમલ અથવા કઠણુ સ્પર્શ જાણવો, નેત્રે-
દ્રિયનો વિષય જોવું, રસનેદ્રિયનો વિષય સ્વાદ લેવો, ને નાસિકેદ્રિયનો વિષય
ગંધ ગ્રહણુ કરવો એ છે. ૧૯

હવે પાંચ સૂક્ષ્મભૂતોના મળેલા સત્વાશમાથી થનારા અંતઃકરણને, તેમના
વૃત્તિભેદે થનારા ભેદને તથા તેમના સ્વરૂપને જણાવે છે:—

તૈરંતઃકરણં સર્વૈર્વૃત્તિભેદેન તદ્વદ્વિધા ।

મનો વિમર્શરૂપં સ્યાદ્બુદ્ધિઃ સ્યાન્નિશ્ચયાત્મિકા ॥ ૨૦ ॥

તૈઃ સર્વૈઃ અંતઃકરણં [ભવતિ,] તત્ વૃત્તિભેદેન દ્વિધા [અસ્તિ,] વિમર્શરૂપં
મનઃ સ્યાત્, નિશ્ચયાત્મિકા [તુ] બુદ્ધિઃ સ્યાત્ ॥

તે સર્વેના (પાંચ સૂક્ષ્મભૂતોના) મળેલા સત્વાશોમાથી અંતઃકરણુ થાય
છે. તે અંતઃકરણુ વૃત્તિના ભેદવડે બે પ્રકારનું છે. તેમાં સંશયરૂપ જે વૃત્તિ
તે મન કહેવાય છે, અને નિશ્ચયરૂપ જે વૃત્તિ તે બુદ્ધિ કહેવાય છે.

જ્ઞાનેદ્રિયો અને હવે પછી કહેવામાં આવનારી કર્મેદ્રિયો એ જીવંતા
બાહ્યસાધનરૂપ છે, કેમકે તેવડે જીવાત્મા બહારના પદાર્થોને જાણે છે, અને
બહારનાં કર્મો કરે છે. તેની અપેક્ષાએ મન અને બુદ્ધિ એ અંતરનાં સુખ-
દુઃખાદિને જાણવાનું સાધન હોવાથી અંતઃકરણુ કહેવાય છે. ચિત્ત અને અહંકાર
એ પણ અંતઃકરણુના ભેદો છે. તે બંનેનો મન અને બુદ્ધિમા સમાવેશ કરીને
અહીં અંતઃકરણુના બે પ્રકાર કહ્યા છે. ૨૦

હવે પાંચ સૂક્ષ્મભૂતોમાંના અકેક સૂક્ષ્મભૂતના રજ્જેશુણના અશવડે થનારી
કર્મેદ્રિયોને તથા તેમના નામોને કહે છે.—

રજોઽશૈઃ પંચમિસ્તેષાં ક્રમાત્કર્મેદ્રિયાણિ તુ ।

વાકપાણિપાદપાયૂપસ્થામિધાનાનિ જહિરે ॥ ૨૧ ॥

તેષાં પંચમિઃ રજોઽશૈઃ તુ ક્રમાત્ વાકપાણિપાદપાયૂપસ્થામિધાનાનિ કર્મે-
દ્રિયાણિ જહિરે ॥

તે પાંચ સૂક્ષ્મભૂતોના રજ્જેશુણના અંશોમાંથી કમપૂર્વક વાણી, હાથ, પગ,
ગુદા અને ઉપસ્થ એ નામની પાંચ કર્મેદ્રિયો ઉત્પન્ન થઈ.

આકાશના રજ્જેશુણના અશમાંથી બોલવાના સાધનરૂપ વાણીની, વાયુના
રજ્જેશુણના અંશમાંથી લેવાદેવાનું કામ કરનાર હાથની, તેજના રજ્જેશુણના અંશ-
માંથી ચાલવાના સાધનરૂપ પગની, જલના રજ્જેશુણના અંશમાંથી આનંદના સાધન-
રૂપ ઉપસ્થની અને પૃથ્વીના રજ્જેશુણના અંશમાંથી ગુદાની ઉત્પત્તિ થઈ.
વાણી આદિ ઈદ્રિયો જીવાત્માના કર્મનું સાધન હોવાથી કર્મેદ્રિયો કહેવાય છે.

વાણી જીભ આદિ સ્થાનમાં રહે છે, હાથ ળંને હાથમાં રહે છે, પગ અને પગમાં રહે છે, ઉપસ્થ શિશમાં રહે છે, અને ગુદા ગુદાસ્થાનમાં રહે છે. ૨૧

પાંચે સૂક્ષ્મભૂતોના રજેગુણના મળેલા અંશમાંથી પ્રાણુની ઉત્પત્તિને, તેના પ્રકારને અને પાંચે પ્રાણુનાં નામોને નીચેના ણાવીશમા શ્લોકવડે કહે છે:-

તૈઃ સર્વૈઃ સહિતૈઃ પ્રાણો વૃત્તિભેદાત્સ પંચધા ।

પ્રાણોઽપાનઃ સમાનશ્ચોદાનવ્યાનૌ ચ તે પુનઃ ॥ ૨૨ ॥

તૈઃ સર્વૈઃ સહિતૈઃ પ્રાણઃ [ભવતિ,] વૃત્તિભેદાત્ સઃ પંચધા [અસ્તિ,] પ્રાણઃ, અપાનઃ, સમાનઃ ચ પુનઃ ઉદાનવ્યાનૌ ચ [શ્તિ] તે [પંચપ્રકારાઃ સન્તિ] ॥

તે સર્વે (પાંચે) સૂક્ષ્મભૂતોના મળેલા રજેગુણના અંશમાંથી શરીરના જીવનનો નિર્વાહ કરનાર પ્રાણુ થાય છે. તે પ્રાણુ લિપ્ત લિપ્ત વૃત્તિવડે (ક્રિયાવડે) પાંચ પ્રકારનો થાય છે, તે પાંચ પ્રકારના નામ આ પ્રમાણે છે:-પ્રાણુ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને વ્યાન.

શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપ ક્રિયાવાળા પ્રાણુનું સ્થાન હૃદયમાં છે, તે મુખ અને નાસિકાદ્વારા બહાર જાય છે. તથા અંતર આવે છે, મલમૂત્રનો ત્યાગ કરનાર અપાનનું સ્થાન ગુદા અને ઉપસ્થમાં છે, સર્વ શરીરમાં લોહી ફેરવનારા વ્યાનનું સ્થાન શરીરની સર્વ રક્તવહાનાડીઓમાં છે, લોકાંતરગમનની ક્રિયા કરનારા અને શરીરને ધારણ કરવાનું કામ કરનારા ઉદાનનું સ્થાન કંઠમાં છે, અને ખાધેલા અન્નજલના ઉપયોગી તથા નિરુપયોગી વિલાગને પૃથક્કરનારા સમાનનું સ્થાન નાભિમાં છે. ૨૨

હવે સૂક્ષ્મશરીરના અવયવોને તથા તેના અન્ય નામને કહે છે:-

બુદ્ધિકર્મેન્દ્રિયપ્રાણપંચકૈર્મનસા ધિયા ।

શરીરં સપ્તદશભિઃ સૂક્ષ્મં તલ્લિંગમુચ્યતે ॥ ૨૩ ॥

બુદ્ધિકર્મેન્દ્રિયપ્રાણપંચકૈઃ મનસા ધિયા [ચ સહ] સપ્તદશભિઃ સૂક્ષ્મં શરીરં [ભવતિ,] તન્ લિંગં ઉચ્યતે ॥

પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ પ્રાણુ, મન અને બુદ્ધિ આ સત્તર પદાર્થોના સમૂહવડે સૂક્ષ્મશરીર થાય છે. તે સૂક્ષ્મશરીર લિંગશરીર પણ કહેવાય છે.

વિશેષે બહારના પદાર્થનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારી શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોને જ્ઞાનેન્દ્રિયો કહે છે, અને કર્મ કરનારી વાગાદિ ઇન્દ્રિયોને કર્મેન્દ્રિયો કહે છે. ૨૩

વ્યથિસૂક્ષ્મશરીરમાં અભિમાન રાજનારા જીવતા અને સમષ્ટિસૂક્ષ્મશરીરમાં અભિમાન રાજનારા ઇશ્વરના નામને નીચેના ચાવીશમા શ્લોકવડે કહે છે:-

પ્રાજ્ઞસ્તત્રાભિમાનેન તૈજસત્ત્વં પ્રપચતે ।

હિરણ્યગર્ભતામીશસ્તયોર્વ્યષ્ટિસમષ્ટિતા ॥ ૨૪ ॥

તત્ર અભિમાનેન પ્રાજ્ઞઃ તૈજસત્ત્વં પ્રપચતે, ईशः [च] हिरण्यगर्भतां [प्रपचते,] तयोः व्यष्टि-समष्टिता [भवति] ॥

તે વ્યષ્ટિસૂક્ષ્મશરીરમાં અભિમાન રાખવાવડે સુષુપ્તિનો અભિમાની જે પ્રાજ્ઞ તે તૈજસપણાને પામે છે, અને સમષ્ટિસૂક્ષ્મશરીરમાં અભિમાન રાખવાવડે પરમાત્મા હિરણ્યગર્ભપણાને પામે છે. તે તૈજસત્ત્વ અને હિરણ્યગર્ભત્ત્વ અનુક્રમે વ્યષ્ટિપણું અને સમષ્ટિપણું છે.

અંતઃકરણનો સત્ત્વગુણને લીધે જ્ઞાનસ્વભાવ છે. તે અંતઃકરણ સૂક્ષ્મશરીરમાં પ્રધાન છે તેથી સૂક્ષ્મશરીરમાં હુંપણાનું અભિમાન રાખનાર જીવને તૈજસ (જ્ઞાનસ્વભાવવાળો) કહ્યો છે. સમષ્ટિસૂક્ષ્મશરીરના અભિમાનીને હિરણ્યગર્ભ (જ્ઞાન જેની અંતર છે તે) કહેવામાં આવ્યા છે તે પણ તેમના સૂક્ષ્મશરીરમાં સત્ત્વગુણનું પ્રધાનપણું હોવાથી કહેવામાં આવ્યા છે.

એક વસ્તુ વ્યષ્ટિ કહેવાય છે, અને તે વસ્તુનો સમૂહ સમષ્ટિ કહેવાય છે. જેમ વનમાંનું એક ઝાડ તે વ્યષ્ટિ કહેવાય છે, અને અનેક ઝાડોના સમૂહરૂપ વન તે સમષ્ટિ કહેવાય છે. ૨૪

હિરણ્યગર્ભને સમષ્ટિરૂપ કહેવાનું અને તૈજસને વ્યષ્ટિરૂપ કહેવાનું કારણ નીચેના શ્લોકમાં બતાવે છે:—

સમષ્ટિરીશઃ સર્વેષાં સ્વાત્મતાદાત્મ્યવેદનાત્ ।

તદભાવાત્તતોઽન્યે તુ કથ્યંતે વ્યષ્ટિસંજ્ઞયા ॥ ૨૫ ॥

ईशः सर्वेषां स्वात्मतादात्म्यवेदनात् समष्टिः [भवति,] ततः [ये] अन्ये [ते] तु तदभावात् व्यष्टिसंज्ञया कथ्यंते ॥

ઇશ્વર (હિરણ્યગર્ભ) સર્વ સૂક્ષ્મશરીરની ઉપાધિવાળા તૈજસોને તે હું છું એમ જાણે છે તેથી તે સમષ્ટિરૂપ કહેવાય છે, અને તે હિરણ્યગર્ભથી ભિન્ન બીજા સૂક્ષ્મશરીરના અભિમાની જીવો જે તૈજસ તે તો સર્વ તૈજસોમાં હુંપણાનું અભિમાન કરતા નથી તેથી તેઓ વ્યષ્ટિ એ નામથી કહેવાય છે. ૨૫

તૈજસને સ્થૂલશરીરની પ્રાપ્તિ થયા વિના ભોગની સિદ્ધિ થઇ શકે નહિ, તેથી સ્થૂલશરીરની ઉત્પત્તિ સિદ્ધ કરવામાટે અપંચીકૃત એટલે સૂક્ષ્મ પાંચ બ્રહ્માના પંચીકરણને કહેવાનો આરંભ કરે છે:—

તદ્ભોગાય પુનર્ભોગ્યભોગાયતનજન્મને ।

પંચીકરોતિ ભગવાન્પ્રત્યેકં વિચદાદિકમ્ ॥ ૨૬ ॥

ભગવાન પુનઃ તદ્ભોગાય ભોગ્ય-ભોગાયતન-જન્મને વિચદાદિકં પ્રત્યેકં પંચીકરોતિ ॥

પરમાત્મા પુનઃ તે તેજસના ભોગ્યમાટે અન્નાદિ ભોગ્યપદાર્થની અને જરાચુજ, અંડજ, સ્વેદજ તથા ઉદ્દલિન્નજ એવાં સ્થૂલશરીરોની ઉત્પત્તિમાટે આકાશાદિ પ્રત્યેક અપંચીકૃત ભૂતનું પંચીકરણ કરે છે.

અપંચીકૃત ભૂતો એટલે સૂક્ષ્મભૂતો અર્તાદ્રિય છે તેથી તેઓ વ્યવહાર કરવામાં ઉપયોગી થતાં નથી. એ પાંચ ભૂતોનું હવે પછી કહેવાશે તે રીતે મિશ્રણ થવાથી સ્થૂલભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી પરમાત્માએ અપંચીકૃત ભૂતોને પંચીકૃત કર્યાં એમ કહ્યું છે.

ઓરમાંથી ઉત્પન્ન થનારા મનુષ્યાદિ પ્રાણીઓ જરાચુજ કહેવાય છે, ઇંડાં-માંથી ઉત્પન્ન થનારાં પક્ષી, પેટે ચાલનારા સર્પાદિ અને જલચર અંડજ કહેવાય છે, પરસેવામાંથી ઉત્પન્ન થનારાં જૂ માંકડ આદિ સ્વેદજ કહેવાય છે, અને ભૂમિ ક્ષાદીને ઊગી નીકળનારાં વૃક્ષાદિ ઉદ્દલિન્નજ કહેવાય છે. ૨૬

આકાશાદિ અકેક ભૂતનું પંચીકરણ કેવી રીતે થાય છે તે કહે છે:—

દ્વિધા વિધાય ચૈકૈકં ચતુર્ધા પ્રથમં પુનઃ ।

સ્વસ્વેતરદ્વિતીયાંશૈયોજનાત્પંચ પંચ તે ॥ ૨૭ ॥

एकैकं द्विधा विधाय, पुनः च प्रथमं चतुर्धा । विधाय,] स्वस्वેતરદ્વિતીયાંશૈઃ યોજનાત્ તે પંચ પંચ [ભવંતિ] ॥

આકાશાદિ એક એક ભૂતના સમાન ભાગ કરીને પુનઃ તેમાંના એક એક ભાગના ચાર ચાર ભાગ કરીને પૃથક્ રાખેલા પ્રત્યેક અર્ધભાગમાં તેનાથી ભિન્ન બીજાં ચાર ભૂતોના ચાર ભાગ મેળવવાથી તે પ્રત્યેક ભૂત મિશ્ર થઇને પાંચ પાંચ ભૂતવાળું થાય છે. એવી રીતે પાંચે ભૂતોનું મિશ્રણ થવું તે ભૂતોનું પંચીકરણ થયું એમ કહેવાય છે.

આકાશાદિ પ્રત્યેક ભૂતના બે સમાન ભાગ કરીને પછી તે પ્રત્યેક ભૂતનો અર્ધો અર્ધો ભાગ પૃથક્ રાખી, પ્રત્યેક ભૂતના બાકી રહેલા બીજા અર્ધો ભાગના ચાર ચાર સરખા ભાગ કરીને પોતાનાથી ભિન્ન બીજા ભૂતના અર્ધો અર્ધો ભાગમાં તે બંને આનાના પ્રમાણમાં મેળવવાથી પ્રત્યેક પંચીકૃત-ભૂતમાં અર્ધો ભાગ પોતાનો અને બીજા ચાર ભાગ બીજા ભૂતોમાંથી આવવાથી

પ્રત્યેક ભૂત પંચીકૃત (પાંચ ભૂતરૂપે થયેલું-સ્થૂલ) થાય છે. આપણે પૃથ્વીને જતા આદિ બેઠંઠી છીએ તે પૃથ્વી આદિનાં પંચીકૃતસ્વરૂપ છે. x ૨૭.

હવે પંચીકૃત ભૂતોથી ઉત્પન્ન થનારાં કાયોને તથા સ્થૂલદેહના અભિમાનીને નીચેના દોઢ શ્લોકવડે કહે છે:—

તૈરંડસ્તત્ર ભુવનં મોગ્યમોગાશ્રયોદ્ભવઃ ।

હિરણ્યગર્ભઃ સ્થૂલેઽસ્મિન્દેહે વૈશ્વાનરો ભવેત્ ॥

તૈજસા વિશ્વતાં યાતા દેવતિર્યઙ્નરાદયઃ ॥ ૨૮ ॥

તૈઃ અણ્ઠઃ [ઉત્પદ્યતે,] તત્ર ભુવનં, [તસ્મિન્ ચ] મોગ્ય-મોગાશ્રયોદ્ભવઃ [ભવતિ,] અસ્મિન્ સ્થૂલે દેહે હિરણ્યગર્ભઃ વૈશ્વાનરઃ ભવેત્, [તથા] તૈજસાઃ વિશ્વતાં યાતાઃ [સન્તઃ] દેવતિર્યઙ્નરાદયઃ [ભવન્તિ] ॥

તે પંચીકૃત પાંચ ભૂતોવડે બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ થાય છે, બ્રહ્માંડમાં ચૌદ ભુવનો ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે ચૌદ ભુવનોમાં ભોગ્ય પદાર્થોની અને શરીરોની ઉત્પત્તિ થાય છે. હિરણ્યગર્ભ આ સમષ્ટિસ્થૂલશરીરમાં વૈશ્વાનર (વિરાટ) થાય છે, અને તૈજસો વિશ્વપણાને પામે છે. તે વિશ્વપણાને પામેલા ભુવનો દેવ, પશુ આદિ તિર્યક અને મનુષ્ય આદિ અનેક પ્રકાર હોય છે.

ભૂલોક, ભુવલોક, સ્વલોક મહલોક, જનોલોક, તપોલોક અને સત્યલોક એ ઉપરના સાત લોક અને અતલ, વિતલ, સુતલ, તલાતલ, મહાતલ, રસાતલ અને પાતાલ એ સાત અધોલોક મળીને ચૌદ ભુવનો કહેવાય છે. બ્રહ્માંડની અંતર એ ચૌદ ભુવનો છે. ઉપર જણાવેલાં ભુવનોમાં તે તે ભુવનને યોગ્ય વિવિધ અન્નાદિ ભોગ્ય પદાર્થો અને તે તે ભુવનને યોગ્ય વિવિધ શરીરો પૂર્વોક્ત પંચીકૃત ભૂતોમાંથી ઉપજે છે. સમષ્ટિસૂક્ષ્મશરીરના અભિમાની હિરણ્યગર્ભ સમષ્ટિસ્થૂલશરીરના અભિમાનવડે વિરાટ કહેવાય છે. સમષ્ટિસ્થૂલશરીરમાં

x મૂળમાં “ દ્વિધા ત્રિધાય સ્ત્રીકૈક ”—એમ કહ્યું છે તેમાં બે સમ અર્થો ભાગ કરવા કે બે વિષમ અર્થો ભાગ કરવા એવું કાંઈ કહ્યું નથી તેથી તે શ્લોકના ઉત્તરાર્થને નીચે પ્રમાણે પણ અર્થ થઈ શકે:—

એક એક ભૂતના બે વિષમ એટલે રૂંદે (એકવીશ પચીસાંશ) અને રૂંદે (ચાર પચીસાંશ) એવા વિભાગ કરીને પછી પ્રત્યેક ભૂતના બે રૂંદે છે, તેના પુનઃ રૂંદે રૂંદે એમ ચાર વિભાગ કરવા. એ ચાર વિભાગ પોતાથી ભિન્ન બીજાં ભૂતોના રૂંદે રૂંદે ભાગોમાં ભેળવવા, એટલે પ્રત્યેક ભૂતનો રૂંદે ભાગ અને પોતાથી ભિન્ન બીજાં ચાર ભૂતોમાંથી આવેલા રૂંદે મળાને તેમનું પંચીકરણ થાય છે. જેમ દૂધ અને છાશ એ બંને પાતળા પ્રવાહી પદાર્થો ભળવાથી દહાંનામનો ઘાટો પદાર્થ થાય છે તેમ અપંચીકૃત ભૂતો સૂક્ષ્મ છતાં તેમનું પંચીકરણ થવાથી પ્રત્યેક ભૂત રચૂક્ષ્મવાણું થાય છે.

હુંપણાનું અભિમાન રાખનાર વૈશ્વાનર વા વિરાટ કહેવાય છે, અને વ્યદિ-
સ્થૂલશરીરમાં હુંપણાનું અભિમાન રાખનાર શુવ વિશ્વ કહેવાય છે. વ્યદિ-
સૂક્ષ્મશરીરનો અભિમાની તૈજસ કહેવાતો હતો તે હવે વ્યદિસ્થૂલશરીર-
ના અભિમાનવડે વિશ્વ કહેવાય છે. દેવ, પ્રથુ ને મનુષ્ય આદિ વિશ્વના
પેટા ભેદ છે. ૨૮

સ્થૂલશરીરના અભિમાની વિશ્વને અંતરાત્માથી અલિપ્ત પ્રેક્ષનું જ્ઞાન
ન હોવાથી તેઓ સંસારમાં ભ્રમણ કરે છે એમ નીચેના બે શ્લોકોવડે જણાવે છે:-

તે પરામ્દર્શિનઃ પ્રત્યક્તત્ત્વવોધવિવર્જિતાઃ ।

કુર્વતે કર્મ ભોગાય કર્મ કર્તુ ચ મુંજતે ॥ ૨૯ ॥

નદ્યાં કીટા ઇવાવર્તાદાવર્તાંતરમાશુ તે ।

વ્રજંતો જન્મનો જન્મ લભંતે નૈવ નિર્વૃત્તિમ્ ॥ ૩૦ ॥

તે પરામ્દર્શિનઃ [સન્તિ, અતઃ] પ્રત્યક્તત્ત્વવોધવિવર્જિતાઃ [ચ ભવન્તિ,]
મોગાય કર્મ કુર્વતે, કર્મ કર્તુ ચ મુંજતે ॥ નદ્યાં આવર્તાત્ આવર્તાન્તરં આશુ
[વ્રજન્તઃ] કીટાઃ ઇવ જન્મનઃ જન્મ વ્રજન્તઃ તે નિર્વૃત્તિં નૈવ લભંતે ॥

તે સ્થૂલશરીરના અભિમાની વિશ્વનામના સર્વ દેવાદિ શુવો શબ્દાદિ
બહારના વિષેયોનોજ અનુભવ કરનારા હોય છે, તેથી તેઓ અંતરાત્માના
જ્ઞાનથી અત્યંત રહિત હોય છે. તેઓ સુખાદિનો અનુભવ કરવામાટે તે તે શરીરને
ઉચિત કર્મો કરે છે, અને પુનઃ કર્મ કરવામાટે દેવાદિ શરીરોવડે તેના ક્ષો
ભોગવે છે. વળી તેવાં ક્ષો ભોગવવાને માટે પુનઃ કર્મો કરે છે.

સ્વર્ગના સુખરૂપ ભોગને માટે યજ્ઞાદિક કર્મ કરે છે, અને યજ્ઞાદિક કર્મ
કરવામાટે આગળ કરેલાં કર્મોનાં સુખાદિક ક્ષોને ભોગવે છે. ૨૯

કોઈ વેગવાળી નદીમાં એક વમળમાંથી ખીલ વમળમાં ઊતાવળે તણાતા
કીડાની પેઠે એક જન્મમાંથી ખીલ જન્મમાં જનારા વિશ્વનામના તે દેવાદિ
શુવો કદીયણુ સુખને પામતા નથીજ, પણ વારંવાર જન્મ પામવાથી
ત્રિવિધતાપનો અનુભવ કર્યા કરે છે.

નદીના પ્રવાહમાં તણાતો કીડો જેમ એક વમળમાંથી ખીલ વમળમાં
જઈને દુઃખનોજ અનુભવ કર્યા કરે છે, પણ સુખને પ્રાપ્ત થતો નથી, તેમ
કર્મો કરવામાટે સંસારના ભોગો ભોગવનારા અને સંસારના ભોગો ભોગવવા-
માટે કર્મો કરનારા શુવ પણ જન્મમરણની પરંપરામાં તણાઈને દુઃખનોજ
અનુભવ કર્યા કરે છે, ક્યારેય સ્થાયી શાંતિસુખનો અનુભવ કરતો નથી. ૩૦

સંસારની નિવૃત્તિ થવાનું સાધન કહેવામાટે ક્રીડાના દૃષ્ટાંતને તથા જીવના સિદ્ધાંતને નીચેના બે શ્લોકોવડે કહે છે:—

સત્કર્મપરિપાકાત્તે કરુણાનિધિનોદ્ધૃતાઃ ।

પ્રાપ્ય તીરતરુચ્છાયાં વિશ્રામ્યન્તિ યથાસુખમ્ ॥ ૩૧ ॥

ઉપદેશમવાપ્યૈવમાચાર્યાત્તત્ત્વદર્શિનઃ ।

પંચકોશવિવેકેન લભન્તે નિર્વૃત્તિં પરામ્ ॥ ૩૨ ॥

[યથા] સત્કર્મપરિપાકાત્ કરુણાનિધિના ઉદ્ધૃતાઃ તે તીરતરુચ્છાયાં પ્રાપ્ય યથાસુખં વિશ્રામ્યન્તિ, एवं તત્ત્વદર્શિનઃ આચાર્યાત્ ઉપદેશં અવાપ્ય, પંચકોશ-વિવેકેન પરાં નિર્વૃત્તિં લભન્તે ॥

બેવી રીતે તે ક્રીડાના પૂર્વજ્ઞા પુણ્યનો ત્રિપાક થવાથી કોઈ દયાના ભંડારરૂપ પુરુષે તે નદીમાંથી ખહાર કાઢેલો તે ક્રીડા નદીના કાંઠાપર જાડની છાયાને પામીને ઘણું સુખ થાય તેવી રીતે વિશ્રાન્તિ લે છે, તેવી રીતે જીવના પુણ્ય-કર્મનો ઉદય થવાથી આત્મતત્ત્વના અનુભવી સૂક્ષ્મરૂપાસેથી આત્મસ્વરૂપનો ઉપદેશ—આત્મસ્વરૂપનું નિરૂપણ કરનારાં વેદાંતનાં તત્ત્વમત્યાદિ મહાવાક્યોનો બોધ—પ્રાપ્ત કરીને અન્નમયાદિ પાંચ કોશોથી આત્માનો વિવેક કરવાવડે તે જીવ પરમાનંદને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૧-૩૨

અન્નમયાદિ પાંચ કોશોનાં નામ અને તે કોશોવડે આચ્છાદન પામેલા જીવનું સંસારબ્રમણ કહે છે:—

અન્નં પ્રાણો મનો બુદ્ધિરાનંદશ્ચેતિ પંચ તે ।

કોશાસ્તૈરાવૃત્તઃ સ્વાત્મા વિસ્મૃત્યા સંસૃતિં વ્રજેત્ ॥ ૩૩ ॥

અન્નં, પ્રાણઃ, મનઃ, બુદ્ધિઃ ચ આનન્દઃ इति ते पंच कोशाः [सन्ति,] तैः आवृतः स्वात्मा विस्मृत्या संसृतिं व्रजेत् ॥

અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય એ નામના તે પાંચ કોશો છે. તે પાંચ કોશોવડે ઢંકાયેલો પોતાનો આત્મા પોતાના સ્વરૂપની વિસ્મૃતિવડે ઉચ્ચનીચ શરીરની પ્રાપ્તિરૂપ અથવા જન્મમરણની પરંપરારૂપ સંસારમાં બ્રમણ કરે છે.

જેમ રેશમનો ક્રીડો પોતાના શરીરમાંથી તાંતણી કાઢીને તેમાં પોતે બંધન પામી દુઃખનો અનુભવ કરે છે. તેમ જીવ અન્નમયાદિ પાંચ કોશોથી ઢંકાયેને એટલે તેમાં આત્મપણીની જ્ઞાતિ કરીને પોતાના અર્ણવનંદસ્વરૂપનું વિરમણ કરી સંસારમાં બ્રમણ કરે છે.

ક્રિયાશક્તિવાળો પ્રાણમયકોશ કાર્યરૂપ છે, ધૃત્વાશક્તિવાળો મનોમયકોશ કરણરૂપ છે, જ્ઞાનશક્તિવાળો વિજ્ઞાનમયકોશ કર્તૃરૂપ છે, અને કારણશરીરરૂપ આનંદમયકોશ લોકતૃરૂપ છે. ૩૩

હવે નીચેના અઢી શ્લોકોવડે પાંચ કોશોના સ્વરૂપને કહે છે, અને પછી છત્રીશબ્રાના અર્ધા શ્લોકોવડે આત્મા તે તે કોશોની સાથે એકપણાની બ્રાંતિથી તે તેરૂપે થયાલેયો જણાય છે એમ કહે છે:—

સ્યાત્પંચીકૃતભૂતોત્યો દેહઃ સ્થૂલોઽન્નસંજ્ઞકઃ ।

લિંગે તુ રાજસૈઃ પ્રાણૈઃ પ્રાણઃ કર્મૈદ્રિયૈઃ સહ ॥ ૩૪ ॥

સાત્ત્વિકૈર્ધીંદ્રિયૈઃ સાકં વિમર્શાત્મા મનોમયઃ ।

તૈરેવ સાકં વિજ્ઞાનમયો ધીર્નિશ્ચયાત્મિકો ॥ ૩૫ ॥

કારણે સત્ત્વમાનંદમયો મોદાદિવૃત્તિભિઃ ।

તત્તત્કોશૈસ્તુ તાદાત્મ્યાદાત્મા તત્તન્મયો ભવેત્ ॥ ૩૬ ॥

પંચીકૃતભૂતોત્યઃ સ્થૂલઃ દેહઃ અન્નસંજ્ઞકઃ સ્યાત્, લિંગે તુ કર્મૈદ્રિયૈઃ સહ રાજસૈઃ પ્રાણૈઃ પ્રાણઃ [સ્યાત્] ॥ વિમર્શાત્મા સાત્ત્વિકૈઃ ધીંદ્રિયૈઃ સાકં મનોમયઃ [સ્યાત્,] નિશ્ચયાત્મિકા ધીઃ તૈઃ એવ સાકં વિજ્ઞાનમયઃ [ભવતિ] ॥ કારણે [યત્] સત્ત્વં [અસ્તિ તત્] મોદાદિવૃત્તિભિઃ આનંદમયઃ [સ્યાત્,] આત્મા તુ તત્તત્કોશૈઃ [સહ] તાદાત્મ્યાત્ તત્તન્મયઃ ભવેત્ ॥

પંચીકૃત પાંચ ભૂતોમાંથી ઉપલેણુ સ્થૂલશરીર અન્નમયનામનો કોશ કહેવાય છે, અને સૂક્ષ્મશરીરમાંની વાળી આદિ પાંચ કર્મૈદ્રિયોસહિત રજોગુણમાંથી ઉપલેણા પાંચ પ્રાણો મળીને પ્રાણમયકોશ થાય છે, અર્થાત્ પ્રાણાદિ પાંચ પ્રાણો અને પાંચ કર્મૈદ્રિયો મળીને પ્રાણમયકોશ થાય છે. ૩૪

મનશયસ્વભાવવાળું મન સત્ત્વગુણમાંથી ઉપલેલી શ્રોત્રાદિ પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો-સાથે મળીને મનોમયકોશ થાય છે, અર્થાત્ મન અને શ્રોત્રાદિ પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો મળીને મનોમયકોશ થાય છે. નિશ્ચયસ્વભાવવાળી યુદ્ધિ અને સત્ત્વગુણમાંથી ઉપલેલી શ્રોત્રાદિ પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો મળીને વિજ્ઞાનમયકોશ થાય છે. ૩૫

કારણશરીરરૂપ અવિદ્યાના અશમાં જે મલિનસત્ત્વગુણ છે તે પ્રિય, મોહ અને પ્રમોહરૂપ વૃત્તિઓસહિત આનંદમયકોશ થાય છે. આત્મા (અતરાત્મા) તે તે અન્નમયાદિ કોશોની સાથે એકપણાની બ્રાંતિથી તે તેરૂપે થયેલો જણાય છે, એટલે સ્થૂલશરીર હું હું, પ્રાણ હું હું, મન હું હું, યુદ્ધિ હું હું, અને અજ્ઞાનનો અંશ (કારણશરીર) હું હું એમ આત્મા માનવા લાગે છે.

કોશોના અસત્પણાવડે, જડપણાવડે, દુઃઅરૂપપણાવડે અને દ્વૈતચુક્તપણાવડે આત્માનું સદ્ગુણ, ચેતનરૂપ, સુખરૂપ અને અદ્વયરૂપ ઠંકાયેલાનેવું થાય છે. એ કોશરૂપ ઠંકણને બ્યારે આત્માના સાક્ષાત્કારવડે બાધ કરાય છે ત્યારે આત્માનું સદ્ગુણપણું ઇત્યાદિ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે.

પ્રિયવસ્તુનું દર્શન થવાથી મનુષ્યને જે સુખ થાય છે તે પ્રિય કહેવાય છે, પ્રિયવસ્તુની પ્રાપ્તિ થવાથી જે સુખ થાય છે તે મોહ કહેવાય છે, અને પ્રિયવસ્તુને ઉપલોગ થવાથી જે સુખ થાય છે તે પ્રમોહ કહેવાય છે. ૩૬

તે પાંચ કોશોથી અંતરાત્મા ભિન્ન છે એવો વિવેક કરવાથી અંતરાત્મા પોતાના પરબ્રહ્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે એમ નીચેના શ્લોકથી જણાવે છે:—

અન્વયવ્યતિરેકાભ્યાં પંચકોશવિવેકતઃ ।

સ્વાત્માનં તત ઉદ્ધૃત્ય પરં બ્રહ્મ પ્રપદ્યતે ॥ ૩૭ ॥

અન્વય-વ્યતિરેકાભ્યાં પંચકોશવિવેકતઃ સ્વાત્માનં તતઃ ઉદ્ધૃત્ય પરં બ્રહ્મ પ્રપદ્યતે ॥

અન્વય અને વ્યતિરેકવડે અન્નમયાદિ પાંચ કોશોને પ્રત્યગાત્માથી પૃથક્ કરવાથી અર્થાત્ તે પ્રત્યગાત્માને તે કોશોથી અન્વયવ્યતિરેકવડે તથા શાસ્ત્ર-પ્રમાણ અને ચુક્તિવડે પૃથક્ જણવાથી કોશોની સાથેની આત્માના એકપણાની પ્રાપ્તિ દૂર થતાં સુમુક્ષુ મનુષ્ય પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ તે પરબ્રહ્મરૂપ થાય છે. ૩૭

હવે નીચેના શ્લોકમાં અન્વય અને વ્યતિરેકનું સ્વરૂપ જણાવે છે:—

અભાને સ્થૂલદેહસ્ય સ્વપ્ને યદ્જ્ઞાનમાત્મનઃ ।

સોજ્જ્વયો વ્યતિરેકસ્તદ્જ્ઞાનેજ્જ્યાનવભાસનસ્ ॥ ૩૮ ॥

સ્વપ્ને સ્થૂલદેહસ્ય અભાને આત્મનઃ યત્ ભાનં સઃ અન્વયઃ, તદ્જ્ઞાને [યત્] અજ્ઞાનવભાસનં [સઃ] વ્યતિરેકઃ ॥

સ્વપ્નાવસ્થામાં સ્થૂલદેહનું (અન્નમયકોશનું) ભાન નહિ છતાં આત્માનું જે ભાન રહે છે તે અન્વય કહેવાય છે, અને તે વેલા આત્માનું ભાન હોવા છતાં પણ સ્થૂલદેહનું (અન્નમયકોશનું) ભાન નથી હોતું તે વ્યતિરેક કહેવાય છે.

મનુષ્યને સ્વપ્નાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે તે વેલા તેને પોતાના સ્થૂલશરીરનું ભાન હોતું નથી, પણ હું છું એવું પોતાના આત્માનું ભાન હોય છે તે અન્વય અથવા આત્માની અનુવૃત્તિ કહેવાય છે, અને હું છું એવું આત્માનું ભાન છતાં પણ જે સ્થૂલશરીરનું અભાન થાય છે તે વ્યતિરેક એટલે સ્થૂલશરીરની વ્યાવૃત્તિ કહેવાય છે. ૩૮

હવે સૂક્ષ્મશરીર (લિંગશરીર) આત્મા નથી એવું જ્ઞાન કરાવનાર અન્વયવ્યતિરેક બધાં છે:—

લિંગાભાને^૧ સુપુતૌ સ્યાદાત્મનો ભાનમન્વયઃ ।

વ્યતિરેકસ્તુ તદ્દાને લિંગસ્યાભાનમુચ્યતે ॥ ૩૯ ॥

સુપુતૌ લિંગાભાને આત્મનઃ ભાનં અન્વયઃ સ્યાત્ , તદ્દાને તુ લિંગસ્ય અભાનં વ્યતિરેકઃ ઉચ્યતે ॥

અંતઃકરણની સુપુતિનામની ત્રીજી અવસ્થામાં સૂક્ષ્મશરીરનું ભાન નહિ છતાં જે આત્માનું ભાન હોય છે તે અન્વય અથવા આત્માની અનુવૃત્તિ કહેવાય છે, અને હું છું એવું આત્માનું ભાન છતાં જે સૂક્ષ્મશરીરના ભાનનો અભાવ હોય છે તે વ્યતિરેક એટલે સૂક્ષ્મશરીરની વ્યાવૃત્તિ કહેવાય છે.

સુપુતિ-અવસ્થામાં આત્માનો એટલે હુંપણાના અવ્યક્તભાવનો સફલાવ હોય છે તેથી જ જગ્યા પછી “આજ હું સુખથી સૂતો હતો, અને મને કાંઈ ભાન નહોતું,” એમ જગનાર મનુષ્ય પ્રસંગ આવતાં અન્ય મનુષ્યને કહે છે. સુપુતિ-અવસ્થામાં સૂક્ષ્મશરીરનું ભાન હોતું નથી એ શાસ્ત્રથી અને મનુષ્યોના અનુભવથી સિદ્ધ છે. ૩૯

ઉપરના પ્રલોકમાં પ્રાણમય, મનોમય અને વિજ્ઞાનમયકોશનું નિરૂપણ નહિ કરતાં તેને બદલે સૂક્ષ્મશરીરનું નિરૂપણ કરવાનું કારણ કહે છે:—

તદ્વિવેકાદ્વિવિક્તાઃ સ્યુઃ કોશાઃ પ્રાણમનોધિયઃ ।

તે હિ તત્ર ગુણાવસ્થાભેદમાત્રાત્પૃથક્કૃતાઃ ॥ ૪૦ ॥

તદ્વિવેકાત્ પ્રાણમનોધિયઃ કોશાઃ વિવિક્તાઃ સ્યુઃ, હિ તે તત્ર ગુણાવસ્થાભેદ-માત્રાત્ પૃથક્કૃતાઃ ॥

સૂક્ષ્મશરીરનું આત્માથી પૃથક્પણાવડે નિરૂપણ કરવાથી પ્રાણમય, મનોમય અને વિજ્ઞાનમય એ નામના ત્રણ કોશો આત્માથી પૃથક્ કરાયેલા થાય છે, કારણકે તે કોશો એક સૂક્ષ્મશરીરમાં માત્ર સત્ત્વગુણ અને રજ્જેગુણની અવસ્થાના ભેદથી પૃથક્ કરાયેલા છે.

પ્રાણમયકોશમાં રજ્જેગુણ વિશેષ છે, મનોમયકોશમાં સત્ત્વગુણ અને રજ્જેગુણ લગભગ સમપ્રમાણમાં છે, અને વિજ્ઞાનમયકોશમાં સત્ત્વગુણ પ્રધાન અને રજ્જેગુણ ઓછું છે. એવી રીતે ગુણની અવસ્થાના ભેદથી સૂક્ષ્મશરીરમાં ત્રણ કોશોનું કથન કરેલું છે. ૪૦

૧ કેટલીક પ્રતોમાં લિંગાભાવે આવો પણ પાઠ છે, ત્યાં તેનો અર્થ સૂક્ષ્મશરીરના અભાવમાં એમ સમજવો.

હવે આત્માથી કારણશરીરને પૃથક્ કરવાનું સાધન જણાવે છે:—

સુષુપ્ત્યમાને ભાનં તુ સમાધાવાત્મનોऽન્વયઃ ।

વ્યતિરેકસ્ત્વાત્મમાને સુષુપ્ત્યનવભાસનમ્ ॥ ૪૧ ॥

સમાધૌ સુષુપ્ત્યમાને આત્મનઃ તુ [યત્] ભાનં [સઃ] અન્વયઃ, આત્મમાને સુષુપ્ત્યનવભાસનં તુ વ્યતિરેકઃ [સ્યાત્] ॥

સમાધિનામની અંતઃકરણની અવસ્થામાં સુષુપ્તિ-અવસ્થામાં રહેલા કારણ શરીરનું ભાન ન છતાં તે વેલા જે આત્માનું ભાન હોય છે તે આત્માનો અન્વય એટલે અનુવૃત્તિ કહેવાય છે, અને તે વેલા આત્માનું ભાન છતાં પણ સુષુપ્તિ-અવસ્થામાં રહેલા કારણશરીરનું ભાન હોતું નથી આ આત્માથી કારણશરીરનો વ્યતિરેક એટલે કારણશરીરની વ્યાવૃત્તિ કહેવાય છે.

આત્મસ્વરૂપમાં અંતઃકરણની એકાગ્રતા તે અંતઃકરણની સમાધિસ્થિતિ કહેવાય છે. એ સમાધિદશામાં કારણશરીરનું ભાન હોતું નથી, માત્ર આત્માનું જ ભાન હોય છે તે આત્માનો અન્વય કહેવાય છે. તે વેલા આત્માનું ભાન છતાં પણ કારણશરીરનું ભાન હોતું નથી તે કારણશરીરનો વ્યતિરેક કહેવાય છે.

અન્નમયાદિ કોશો પરસ્પર ભિન્ન હોવા છતાં આત્મા એ પાંચે કોશોમાં રહેનારો હોવાથી વ્યાવૃત્ત એટલે અભાવવાળો થતો નથી. જેમ માળાના મણકામાં દોરો પરોવાઈને રહે છે તેમ પાંચે કોશોમાં એ આત્મા વ્યાપીને રહે છે. ૪૧ એવી રીતે ત્રણ શરીરથી પૃથક્ બહુલો આત્મા પરબ્રહ્મરૂપ થાય છે એમ નીચેના ગોંતાળીશમા શ્લોકવડે જણાવે છે:—

યથા મુંજાદિપીકૈવમાત્મા યુક્ત્યા સમુદ્ધૃતઃ ।

શરીરત્રિતયાઙ્ઘીરેઃ પરં વ્રહ્મૈવ જાયતે ॥ ૪૨ ॥

યથા મુંજાત્ સ્પીકા, एवं ધીરં: યુક્ત્યા શરીરત્રિતયાત્ સમુદ્ધૃતઃ આત્મા પરં વ્રહ્મ એવ જાયતે ॥

જેવી રીતે મુંજનામના ધાત્રમાંથી તેમાં રહેલી શક્તાકા (રાહુ) યુક્તિવડે (પાંદડાંને પૃથક્ કરીને) બહાર કાઢવામાં આવે છે તેવી રીતે યુક્તિનું વિપયોથી રક્ષણ કરનાર સુમુક્ષુપરુષોએ ઉપર જણાવેલી અન્વય અને વ્યતિરેકરૂપ યુક્તિવડે ત્રણ શરીરથી પૃથક્ કરેલો પોતાનો આત્મા પરબ્રહ્મરૂપ થાય છે.

ત્રણ શરીરથી પૃથક્ બહુલો આત્મા જેમ સદૃષ, ચિદૃષ અને આનંદરૂપ હોય છે તેમજ બ્રહ્મ પણ સદૃષ, ચિદૃષ અને આનંદરૂપ હોવાથી આત્મા બ્રહ્મરૂપ જ થાય છે એમ જણાવ્યું છે. ૪૨

જીવાત્માની અને પરમાત્માની યુક્તિવડે સિદ્ધ કરેલી એકતા વેદાંતનાં મહાવાક્યોવડે સિદ્ધ કરે છે:—

પરાપરાત્મનોરેવં યુક્ત્યા સંભાવિતૈકતા ।

તત્ત્વમસ્યાદિવાક્યૈઃ સા ભાગત્યાગેન લક્ષ્યતે ॥ ૪૩ ॥

એવં પરાપરાત્મનોઃ એકતા યુક્ત્યા સંભાવિતા, સા તત્ત્વમસ્યાદિવાક્યૈઃ ભાગત્યાગેન લક્ષ્યતે ॥

એવી રીતે પરમાત્માનું અને જીવાત્માનું એકપણું યુક્તિવડે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું. હવે તે એકપણું 'તત્ત્વમસિ' (આ જગતનું વિવર્તઉપાદાનકારણ જે બ્રહ્મ છે તે તું છે) આદિ ઉપનિષદોનાં વાક્યોવડે ભાગત્યાગલક્ષણાવડે (જહહજહહક્ષણાવૃત્તિવડે) કહેવાય છે.

'તત્ત્વમસિ'માંના ત્વં (તું) એ પદનો અર્થ જીવાત્મા થાય છે, અને તત્ (તે) એ પદનો અર્થ પરમાત્મા થાય છે. તે બેનું એકપણું તે બંનેના સમ્બિન્ધદાનદાદિ લક્ષણના સમપણાવડે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું, હવે 'તત્ત્વમસિ' આદિ મહાવાક્યોવડે જીવાત્માના અને પરમાત્માના સ્વરૂપમાં રહેલા વિશેષી ભાગના ત્યાગવડે એટલે ભાગત્યાગલક્ષણાવડે તેમનું એકપણું કહેવાય છે. ૪૩

વાક્યના અર્થનું જ્ઞાન થવામાટે વાક્યમાંનાં પદોના અર્થનું જ્ઞાન થવું જોઈએ. તે વિના વાક્યનો અર્થ સ્પષ્ટ બાણી શકાય નહિ, માટે 'તત્ત્વમસિ' એ મહાવાક્યમાં રહેલા તત્ત્વપદનો વાચ્યાર્થ નીચેના યુમાળીશમા શ્લોકવડે બહુવે છે:—

જગતો ચતુષ્પાદાનં માયામાદાય તામસીમ્ ।

નિમિત્તં શુદ્ધસત્ત્વાં તામુચ્યતે બ્રહ્મ તદ્ગિરા ॥ ૪૪ ॥

યત્ બ્રહ્મ તામસીં માયાં આદાય જગતઃ ઉપાદાનં [ભવતિ, ચ] તાં શુદ્ધ-સત્ત્વાં [આદાય] નિમિત્ત [ભવતિ,] તત્ ગિરા ઉચ્યતે ॥

જે સમ્બિન્ધદાનદસ્વભાવવાળું બ્રહ્મ તમોગુણપ્રધાન પ્રકૃતિને પોતાના ઉપાધિરૂપે સ્વીકારીને આ જગતનું ઉપાદાનકારણ થાય છે, અને જે સમ્બિન્ધદાનદસ્વભાવવાળું બ્રહ્મ શુદ્ધસત્ત્વગુણપ્રધાન પ્રકૃતિને પોતાના ઉપાધિરૂપે સ્વીકારીને આ જગતનું નિમિત્તકારણ થાય છે તે બ્રહ્મ મહાવાક્યમાંના તત્ત્વ એ શબ્દવડે કહેવાય છે, અર્થાત્ તે બ્રહ્મ મહાવાક્યમાંના તત્ત્વપદનો વાચ્યાર્થ છે. ૪૪

હવે ત્વપદના વાચ્યાર્થને બહુવે છે:—

યદા સલિનસત્ત્વાં તાં કામકર્માદિદૂપિતામ્ ।

આદત્તે તત્પરં બ્રહ્મ ત્વંપદેન તદોચ્યતે ॥ ૪૫ ॥

તત્ [એવ] પરં બ્રહ્મ યદા તાં કામકર્માદિદૃષિતાં મલિનસત્ત્વાં આદત્તે, તદા ત્વંપદેન લચ્યતે ॥

તેજ પરબ્રહ્મ જે અવસ્થામાં કામ (વિપયોની તૃષ્ણા) અને કર્મ (વિપયોની તૃષ્ણા પૂરી કરવામાટે થતી પ્રવૃત્તિ) આદિથી દોષવાળી થયેલી મલિનસત્ત્વશુભ્રુ જેમાં પ્રધાન છે એવી પ્રકૃતિને (અવિધાને) યોતાના ઉપાધિરૂપે સ્વીકારે છે તે અવસ્થા પામેલા તે પરબ્રહ્મને ત્વંપદવડે કહેવામાં આવે છે, અર્થાત્ મલિનસત્ત્વશુભ્રુ જેમાં પ્રધાન છે એવી અવિધાને યોતાના ઉપાધિરૂપે સ્વીકારે છે ત્યારે તે બ્રહ્મ ત્વંપદના વાચ્યાર્થરૂપે કહેવાય છે. ૪૫

ઉપર જણાવેલા 'તત્ત્વમસિ' એ મહાવાક્યનો અર્થ કહે છે:—

ત્રિતયીમપિ તાં મુક્ત્વા પરસ્પરવિરોધિનીમ્ ।

અર્થઃ સચ્ચિદાનંદં મહાવાક્યેન લક્ષ્યતે ॥ ૪૬ ॥

ત્રિતયીં અપિ પરસ્પરવિરોધિનીં તાં મુક્ત્વા અર્થઃ સચ્ચિદાનંદં મહાવાક્યેન લક્ષ્યતે ॥

તમેશુભ્રુપ્રધાનપ્રકૃતિ, શુદ્ધસત્ત્વશુભ્રુપ્રધાનપ્રકૃતિ અને મલિનસત્ત્વશુભ્રુપ્રધાનપ્રકૃતિ એવી પરસ્પર વિરોધવાળી ત્રણ પ્રકારની તે પ્રકૃતિનો ત્યાગ કરીને અપરિચ્છિન્ન અને સચ્ચિદાનંદરૂપ બ્રહ્મ 'તત્ત્વમસિ' મહાવાક્યવડે ભાગ-ત્યાગલક્ષણથી જાણવામાં આવે છે. ૪૬

લક્ષણાવડે મહાવાક્યનો અર્થ કરવામાં જે પ્રમાણ છે તે નીચેના જે શ્લોકોવડે જણાવે છે:—

સોડ્યમિત્યાદિવાક્યેષુ વિરોધાન્નદિદંતયોઃ ।

ત્યાગેન ભાગયોરેક આશ્રયો લક્ષ્યતે યથા ॥ ૪૭ ॥

માયાવિદ્યે વિદ્યાયૈવમુપાધી પરજીવયોઃ ।

અર્થઃ સચ્ચિદાનંદં પરં બ્રહ્મૈવ લક્ષ્યતે ॥ ૪૮ ॥

'સઃ અયં' ઇત્યાદિવાક્યેષુ તદિદંતયોઃ વિરોધાન્ન ભાગયોઃ ત્યાગેન એકઃ આશ્રયઃ યથા લક્ષ્યતે, એવં પરજીવયોઃ ઉપાધી માયાવિદ્યે વિદ્યાય અર્થઃ સચ્ચિદાનંદં પરં બ્રહ્મ એવ લક્ષ્યતે ॥

"તે આ દેવદત્ત છે" ઇત્યાદિ વાક્યોમાં "તે" આ અંશનો અને "આ" એ અંશનો પદસ્પર વિરોધ હોવાથી એ બંને પદોમાંના વિરોધી ભાગનો ત્યાગ કરવાવડે જેમ તેના આશ્રયરૂપ જે "દેવદત્ત" તેનું જ્ઞાન થાય છે એવીજ રીતે ઇતિવરના ઉપાધિરૂપ માયાનો અને જીવના ઉપાધિરૂપ

અવિધાનો ત્યાગ કરવાથી અપરિચ્છિન્ન, સદ્રૂપ, ચિદ્રૂપને આનંદરૂપ તથા શ્રેષ્ઠરૂપ જે બ્રહ્મ તેનું ભાગત્યાગલક્ષણાવડે જ્ઞાન થાય છે.

લક્ષણા ત્રણ પ્રકારની છે. જહત્લક્ષણા, અજહત્લક્ષણા અને જહંજહત્લક્ષણા અથવા ભાગત્યાગલક્ષણા. જે લક્ષણામાં વાચ્યાર્થનો ત્યાગ થઇને તેના સંબંધવાળા અર્થનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તે લક્ષણા જહત્લક્ષણા કહેવાય છે, જેમ “ ગંગામાં અમારો નેસ છે ” એમાં ગંગાપદનો શક્યાર્થ જે ગંગાનો પ્રવાહ તેનો ત્યાગ કરીને પ્રવાહથી સંયોગસંબંધવાળું જે તીર તેનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. જે લક્ષણામાં વાચ્યાર્થને રાખીને તેના સંબંધવાળી કોઇ વસ્તુને ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તે લક્ષણા અજહત્લક્ષણા કહેવાય છે, જેમ “ રાતો ઢોડે છે ” એમાં “ રાતો ” એ ગુણ હોવાથી તે એકદો ઢોડી શકે નહિ, એટલે તેની સાથે ઘોડો, બળદ કે કૂતરો લેવો પડે છે, અને તે વાક્યનો રાતો ઘોડો, રાતો બળદ કે રાતો કૂતરો હોડે છે એવો અર્થ કરવામાં આવે છે. જે લક્ષણામાં વિરોધી અંશનો ત્યાગ કરીને અવિરોધી અંશનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તે લક્ષણાને ભાગત્યાગલક્ષણા અથવા જહત્અજહત્ લક્ષણા કહેવામાં આવે છે. જેમ “ તે આ દેવદત્ત છે ” એ વાક્યમાંના “ તે ” શબ્દવડે ભૂતકાલ, દૂરદેશ અને અમુકપ્રકારની શરીરસ્થિતિનું જ્ઞાન થાય છે, અને “ આ ” શબ્દવડે વર્તમાનકાલ, સમીપદેશ અને ખીળ પ્રકારની શરીરસ્થિતિનું જ્ઞાન થાય છે. “ તે ” અને “ આ ” એ બંને પદમાં રહેલા ભૂતકાલ અને વર્તમાનકાલ, દૂરદેશ અને સમીપદેશ તથા ગૃહસ્થસ્થિતિ અને પરમહંસસ્થિતિનો પરસ્પર વિરોધ છે. તે વિરોધનો ત્યાગ કરીને દેવદત્તના પિંડનું ગ્રહણ ભાગત્યાગલક્ષણાવડે થાય છે. જ્યાં વાચ્યાર્થ એટલે શક્યાર્થ સંભવી શકે નહિ ત્યાં લક્ષ્યાર્થનું ગ્રહણ લક્ષણાવડે કરવામાં આવે છે. ‘તત્ત્વમસિ’ આદિ મહાવાક્યોમાં વાચ્યાર્થ સંભવી શકે નહિ, તેથી ભાગત્યાગલક્ષણાવડે તેના લક્ષ્યાર્થનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. એ લક્ષણાવડે પરમાત્મામાં રહેલ માયા અને માયાના ધર્મોનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે, અને જીવમાં રહેલ અવિધા ને અવિધાના ધર્મોનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે. એવી રીતે માયાનો ને માયાના ધર્મોનો અને અવિધાનો ને અવિધાના ધર્મોનો ત્યાગ કરવાથી ઈશ્વરજીવમાં સત્ત્રિગદાનંદાદિસ્વભાવવાળું જે બ્રહ્મ રહે છે તેના એકપણાનું જ્ઞાન થાય છે. ૪૭-૪૮

મહાવાક્યના લક્ષ્યાર્થરૂપ બ્રહ્મને જો સવિકલ્પ માનીએ તો તેમાં દોષ આવે છે, અને જો તેને નિર્વિકલ્પ માનીએ તો તેમાં પણ દોષ આવે છે એમ પૂર્વપક્ષી નીચેના શ્લોકવડે કહે છે:—

સવિકલ્પસ્ય લક્ષ્યત્વે લક્ષ્યસ્ય સ્યાદવસ્તુતા ।

નિર્વિકલ્પસ્ય લક્ષ્યત્વં ન દૃષ્ટં ન ચ સંભવિ ॥ ૪૯ ॥

સવિકલ્પસ્ય લક્ષ્યત્વે લક્ષ્યસ્ય અવસ્તુતા સ્યાત્, નિર્વિકલ્પસ્ય લક્ષ્યત્વં ન દૃષ્ટં, ન ચ સંભવિ ॥

જો સવિકલ્પનું લક્ષ્યપણું માનવામા આવે તો લક્ષ્યરૂપ બ્રહ્મનું મિથ્યાપણું થાય, અને નિર્વિકલ્પનું લક્ષ્યપણું તો જોયું નથી, ને સંભવી પણ શકતું નથી.

નામ, રૂપ અને ભતિ આદિથી યુક્ત વસ્તુને સવિકલ્પ એટલે વિકલ્પો-વાળી કહેવામા આવે છે. જો મહાવાક્યો લક્ષણાવડે સવિકલ્પ વસ્તુને જણાવતા હોય તો લક્ષ્યરૂપ બ્રહ્મનું તે નામાદિ વિકલ્પયુક્ત હોવાથી મિથ્યાપણું સિદ્ધ થશે, અને બ્રહ્મને મિથ્યા કહેવું એ શ્રુતિસ્મૃતિથી વિરુદ્ધ છે; અને નિર્વિકલ્પનું એટલે નામ, રૂપ ને ભતિ આદિથી રહિત વસ્તુનું લક્ષ્યપણું વ્યવહારમા કોઈ સ્થલે જોવામાં આવતું નથી, ને તે કોઈ સ્થલે સંભવી પણ શકતું નથી. વળી લક્ષ્યપણાંરૂપ વિકલ્પવાળા પદાર્થનું નિર્વિકલ્પપણું કહેવામા વ્યાધાતદોષ આવે છે. કહેનાર પોતે પોતાના બોલવાવડે પોતાને જૂઠા પાડે ત્યાં વ્યાધાતદોષ પ્રાપ્ત થાય છે, જેમ કોઈ માણસ કોઈ અન્ય માણસને કહે કે “મારે તમને ઘણું કહેવું છે, પણ મારા મોઢામા જીભ નહિ હોવાથી હું કાંઈ કહી શકતો નથી.” ૪૯

એ પૂર્વપક્ષનું સમાધાન કરવામાટે સિદ્ધાંતી વિકલ્પ કરીને પૂર્વપક્ષ કરનારના મનમા દોષ જણાવે છે:—

વિકલ્પો નિર્વિકલ્પસ્ય સવિકલ્પસ્ય વા ભવેત્ ।

આદ્યે વ્યાહતિરન્યત્રાનવસ્થાત્માશ્રયાદયઃ ॥ ૫૦ ॥

[યઃ ત્વત્કૃતઃ] વિકલ્પઃ [સઃ] નિર્વિકલ્પસ્ય વા સવિકલ્પસ્ય ભવેત્ ? આદ્યે વ્યાહતિઃ, અન્યત્ર અનવસ્થાત્માશ્રયાદયઃ ॥

તમે જે આ વિકલ્પ કયો તે નિર્વિકલ્પનો છે, અથવા સવિકલ્પનો છે ? તે કહો. જો તમે કહો કે મેં નિર્વિકલ્પનો વિકલ્પ કહ્યો છે, તો તેમા વ્યાધાતદોષ આવે છે, અને જો તમે એમ કહો કે મેં સવિકલ્પનો વિકલ્પ કહ્યો છે, તો તેમા અનવસ્થા અને આત્માશ્રયાદિ દોષો આવે છે.

મહાવાક્યવડે જણાવતું બ્રહ્મ સવિકલ્પ છે કે નિર્વિકલ્પ છે આવો જે તમે વિકલ્પ કયો તે તમારો વિકલ્પ સવિકલ્પબ્રહ્મમંબધી છે કે નિર્વિકલ્પબ્રહ્મ-સંબધી છે તે કહો. જો તમે કહો કે નિર્વિકલ્પબ્રહ્મસંબધી મારો વિકલ્પ છે

તો જે બ્રહ્મમાં વિકલ્પનો સફલાવજ નથી તેમાં વિકલ્પ શી રીતે હોઈ શકે ? અર્થાત્ જો તમે નિવિકલ્પબ્રહ્મસંબંધી વિકલ્પ કહો તો તેમાં વ્યાઘાતદોષની પ્રાપ્તિ થાય છે. જો તમે કહો કે મેં જે વિકલ્પ કહ્યો છે તે સવિકલ્પબ્રહ્મસંબંધી કહ્યો છે, તો તેમાં આત્માશ્રય, અન્યોન્યાશ્રય, ચક્રિકા અને અનવસ્થા એ નામના ચાર દોષો આવે છે.

તમે જે સવિકલ્પનો વિકલ્પ કહ્યો તે તમારો વિકલ્પ કોને આશરે રહે છે ? જો તમે તે વિકલ્પ પોતાને આશરે રહ્યો છે એમ કહો તો આત્માશ્રયદોષની પ્રાપ્તિ થાય છે. પોતે પોતાને આશરે રહે તે આત્માશ્રયદોષ કહેવાય છે. કોઈ પોતે પોતાને આશરે રહી શકે નહિ, તેને આશ્રય આપનાર કોઈ બીજો હોવો જોઈએ. જો તમે એમ કહો કે એ પ્રથમનો વિકલ્પ બીજા વિકલ્પને આશરે રહ્યો છે, અને તે બીજો વિકલ્પ પહેલા વિકલ્પને આશરે રહ્યો છે, તો તેમાં અન્યોન્યાશ્રયદોષની પ્રાપ્તિ થાય છે. એકબીજાની સિદ્ધિમાં એકબીજાની અપેક્ષા રહે તે અન્યોન્યાશ્રયદોષ કહેવાય છે. એમાં કયો વિકલ્પ કયા વિકલ્પને આશરે રહ્યો છે તે નહીં થઈ શકતું નથી. જો તમે એમ કહો કે પહેલો વિકલ્પ બીજા વિકલ્પને આશરે રહ્યો છે, બીજો વિકલ્પ ત્રીજા વિકલ્પને આશરે રહ્યો છે, અને ત્રીજો વિકલ્પ પહેલા વિકલ્પને આશરે રહ્યો છે, તો તેમાં ચક્રિકાદોષની પ્રાપ્તિ થાય છે. વિકલ્પના આશ્રયોતુ ચક્રની (ગાડાના પૈડાની) પેઠે ફરતું તે ચક્રિકાદોષ કહેવાય છે. એમાં પણ કયો વિકલ્પ કયા વિકલ્પને આશરે રહ્યો છે તે નહીં થઈ શકતું નથી, અને જો એમ કહેવામાં આવે કે પહેલો વિકલ્પ બીજા વિકલ્પને આશરે રહ્યો છે, બીજો વિકલ્પ ત્રીજા વિકલ્પને આશરે રહ્યો છે, ત્રીજો વિકલ્પ ચોથા વિકલ્પને આશરે રહ્યો છે, અને ચોથો વિકલ્પ પાંચમા વિકલ્પને આશરે રહ્યો છે એમ વિકલ્પના આશ્રયોની ધારા ચલાવવામાં આવે તો અનવસ્થાદોષની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેમાં છેલ્લા વિકલ્પનો નિર્ણય કોઈ પણ પ્રકારે ન થઈ શકે તે અનવસ્થાદોષ કહેવાય છે. આવી રીતે સવિકલ્પનો વિકલ્પ પણ સંભવી શકતો નથી. ૫૦

આવી રીતના દોષો એકલા બ્રહ્મના વિકલ્પિતપણાપરજ આવતા નથી, હિંતુ નીચેના શ્લોકમાં કહેવાય છે તે ડેકણે પણ આવાજ વિકલ્પપૂર્વક દોષોની પ્રવૃત્તિ થાય છે:—

इदं गुणाक्रियाजातिद्रव्यसंबंधवस्तुपु ।

समं तेन स्वरूपस्य सर्वमेतदितीप्यताम् ॥ ૫૧ ॥

इदं गुण-क्रिया-जाति-द्रव्य-संबन्ध-वस्तुषु समं [अस्ति,] तेन एतत् सर्वं स्वरूपस्य इति इण्यताम् ॥

આ દોષો ગુણ, ક્રિયા, જાતિ, દ્રવ્ય અને સંબંધ આ વસ્તુઓમાં પણ સમાન છે, તેથી આ સર્વ ગુણાદિ ધર્મો વસ્તુના સ્વરૂપનાજ છે એમ સમજવું.

પ્રદાના વિકલ્પિતપણાઉપર આવનારા એ સર્વ દોષો ગુણાદિ વસ્તુઓમાં એકસરખાજ પ્રવૃત્ત થાય છે, જેમકે ગુણ સગુણમાં રહે છે કે નિર્ગુણમાં ? જો ગુણ નિર્ગુણમાં રહે છે એમ કહેવામાં આવે તો વ્યાધાતદોષની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને જો ગુણ ગુણમાં એટલે ગુણને આશરે રહે છે એમ કહેવામાં આવે તો આત્માશ્રયાદિદોષની પ્રાપ્તિ થાય છે. ક્રિયા નિષ્ક્રિયમાં રહે છે કે સક્રિયમાં રહે છે ? જો નિષ્ક્રિયમાં ક્રિયા રહે છે એમ કહેવામાં આવે તો વ્યાધાતદોષની પ્રાપ્તિ થાય છે, ને ક્રિયા ક્રિયાને આશરે રહે છે એમ કહેવામાં આવે તો આત્માશ્રયાદિદોષની પ્રાપ્તિ થાય છે આ પ્રમાણે જાતિ, દ્રવ્ય અને સંબંધમાં પણ સમજવું. એ ગુણાદિક સર્વ વસ્તુના સ્વરૂપમાંજ રહે છે એમ માનવું જોઈએ, તેમને વસ્તુના સ્વરૂપથી પૃથક્ કહેવાય નહિ. ૫૧

पूर्वोक्त विकल्पादि सर्वं आत्माभां कल्पितं चेन्न ज्ञेयं च—

विकल्पतद्भावाभ्यामसंपृष्टात्मवस्तुनि ।

विकल्पितत्वलक्ष्यत्वसंबन्धाद्यास्तु कल्पिताः ॥ ५२ ॥

विकल्प-तद्भावाभ्यां असंपृष्टात्मवस्तुनि विकल्पितत्व-लक्ष्यत्व-संबन्धाद्याः तु कल्पिताः ॥

વિકલ્પથી અને વિકલ્પના અભાવથી સ્પર્શ નહિ પામેલ આત્મરૂપ પદાર્થોમાં વિકલ્પિતપણું, લક્ષ્યપણું અને સળધાદિ સર્વ કલ્પિત છે.

શુદ્ધ આત્મામાં વિકલ્પ અને વિકલ્પનો અભાવ એ બેમાંનું કંઈ નથી. તે બંને મન અને વાણીના વિષય થનારા પદાર્થોમાં હોય છે. આગળ જે નિવિકલ્પ ને લક્ષ્ય ઇત્યાદિ શબ્દો વાપર્યા છે તે આત્માનું સ્વરૂપ સમજાવવા- માટે કેવલ કલ્પેલા છે એમ સમજવું. વિકલ્પ પોતાવડે આત્માને વિષય કરે એ વિકલ્પિતપણું ને લક્ષણાવૃત્તિવડે આત્માને વિષય કરે એ લક્ષ્યપણું. મયોગ અને સમવાય એ બંને મર્બંધ છે. જે વસ્તુનું મળવું થાય તે સંયોગ કહેવાય છે. સાથે રહેનારામાં સમવાયસંબંધ હોય છે, જેમ ઉપાદાનકારણ અને કાર્ય, ક્રિયા અને ક્રિયાવાન ઇત્યાદિ. અળધાદિમાના આદિ શબ્દવડે કરીને દ્રવ્ય ને ગુણ ઇત્યાદિ પદાર્થનું ગ્રહણ કરવું. છીપમાં જેમ રૂપ કલ્પિત છે તેમ વિકલ્પિતમાં ઇત્યાદિ આત્મામાં કલ્પિત છે. ૫૨

હવે નીચેના શ્લોકમાં વેદાંતશાસ્ત્રના શ્રવણનું અને મનનનું સ્વરૂપ કહે છે:—

इत्थं वाक्यैस्तदर्थानुसंधानं श्रवणं भवेत् ।

युक्त्या संभावितत्वानुसंधानं मननं तु तत् ॥ ૫૩ ॥

इत्थं वाक्यैः तदर्थानुसंधानं श्रवणं भवेत्, [तथा] युक्त्या तु [यत्] संभावितत्वानुसंधानं तत् मननं [भवेत्] ॥

આવી રીતે વેદાંતનાં મહાવાક્યોવડે તે મહાવાક્યોના જીવપ્રકાશના એકપણારૂપ અર્થનું વારંવાર ચિંતન કરવું તે વેદાંતશાસ્ત્રનું શ્રવણ કહેવાય છે, અને દ્વૈતની બાધક તથા અદ્વૈતની સાધક સુદ્ધિઓવડે વેદાંતમાં કહેલું અદ્વૈતપ્રકાશ સંભવવાળું છે આવું ચિંતન કરીને નિશ્ચય કરવો તે વેદાંતશાસ્ત્રનું મનન કહેવાય છે. ૫૩

હવે નિદિધ્યાસનનું સ્વરૂપ કહે છે:—

ताभ्यां निर्विचिकित्सेऽर्थे चेतसः स्थापितस्य यत् ।

एकतानत्वमेतद्धि निदिध्यासनमुच्यते ॥ ૫૪ ॥

તાભ્યાં નિર્વિચિકિત્સે અર્થે સ્થાપિતસ્ય ચેતસઃ યત્ એકતાનત્વં એતદ્દિ નિદિધ્યાસનં ડચયતે ॥

વેદાંતશાસ્ત્રના શ્રવણવડે અને વેદાંતશાસ્ત્રના મનનવડે નહીં થયેલા વિષયરૂપ આત્મામાં સ્થિર કરેલા અંતઃકરણની જે તેલની ધારાની પેઠે એકાગ્રતા આજ આત્માનું નિદિધ્યાસન કહેવાય છે.

વેદાંતશાસ્ત્રના શ્રવણ અને મનનવડે નિશ્ચય કરેલા આત્મસ્વરૂપમાં પછી કોઈ પણ પ્રકારનો અંશય રહેતો નથી. એવા મશયરહિત જણાયેલા આત્મામાં અંતઃકરણની વૃત્તિનો પ્રવાહ ચલાવવો તેને વેદાંતશાસ્ત્રમાં નિદિધ્યાસન કહે છે, અને યોગશાસ્ત્રમાં તેને આત્માનું ધ્યાન કહે છે. ૫૪

તે નિદિધ્યાસનના પરિપાકને સમાધિ કહે છે એમ નીચેના શ્લોકથી જણાવે છે:—

ध्यातृध्याने परित्यज्य क्रमाद्धयेयैकगोचरम् ।

निवातदीपवच्चित्तं समाधिरभिधीयते ॥ ૫૫ ॥

[યદા] ચિત્તં ધ્યાતૃધ્યાને ક્રમાત્ પરિત્યજ્ય નિવાતદીપવત્ ધ્યેયૈકગોચરં [મયતિ તદા] સમાધિઃ અભિધીયતે ॥

જ્યારે અંતઃકરણ ધ્યાતાનો (ધ્યાન કરનારનો) અને ધ્યાનનો (અંતઃકરણની ધ્યેયાકાર થયેલી વૃત્તિનો) ક્રમપૂર્વક પરિત્યાગ કરીને વાયુવિનાના સ્યાનમાં

રહેલા હીવાની પેઠે માત્ર ધ્યેયરૂપેજ થઈને રહે છે ત્યારે અંતઃકરણની તે સ્થિતિને સમાધિ કહેવામાં આવે છે.

નિદિધ્યાસનમાં (આત્મધ્યાનમાં) ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેય એવી ત્રિપુટી પ્રતીત થાય છે. નિદિધ્યાસનનો પરિપાક થતાં ધ્યાતાનો અને ધ્યાનનો ક્રમથી હૃદય થઈને એક ધ્યેયનેજ વિષય કરનાર અંતઃકરણની વૃત્તિ રહે છે. અંતઃકરણની એવી સ્થિતિને સમાધિ કહેવામાં આવે છે. સમાધિવેલાએ ગતિવાળા વાયુવિનાતા સ્થાનમાં રહેલો હીવો જેમ સ્થિર હોય છે તેમ અંતઃકરણ સ્થિર હોય છે. ૫૫

સમાધિદશામાં અંતઃકરણની વૃત્તિનું હોવાપણું અનુમાનવડે જણાય છે એમ નીચેના શ્લોકવડે કહે છે:—

વૃત્તયસ્તુ તદાનીમજ્ઞાતા અપ્યાત્મગોચરાઃ ।

સ્મરણાદનુમીયન્તે વ્યુત્થિતસ્ય સ્મૃત્થિતાત્ ॥ ૫૬ ॥

આત્મગોચરાઃ વૃત્તયઃ તુ તદાનીં અજ્ઞાતાઃ અપિ વ્યુત્થિતસ્ય સ્મૃત્થિતાત્ સ્મરણાત્ અનુમીયન્તે ॥

માત્ર આત્માને વિષય કરનારી વૃત્તિઓ સમાધિના સમયમાં જોઈ સમાધિ કરનાર પુરુષના જાણવામાં આવતી નથી તોપણ સમાધિમાંથી જાગતુ થયેલા પુરુષને હું આટલો સમય સમાધિમાં એટલો હતો આવા પ્રકારનું સ્મરણ થાય છે તે સ્મરણપરથી આત્માકારવૃત્તિઓના સહભાવનું અનુમાન થાય છે. સમાધિમાંથી જોડેલા મનુષ્યને વૃત્તિઓના સહભાવનું સ્મરણ થાય છે તેથી જણાય છે કે સમાધિકાલી વૃત્તિઓ આત્માને વિષય કરતી હતી. ૫૬

સમાધિદશામાં આત્માકારે થયા કરતી સૂક્ષ્મવૃત્તિઓનો પ્રવાહ કયા કારણથી ચાલુ રહે છે તે નીચેના શ્લોકથી જણાવે છે:—

વૃત્તીનામનુવૃત્તિસ્તુ પ્રયત્નાત્પ્રથમાદપિ ।

અદૃષ્ટાસક્રુદ્ભ્યાસસંસ્કારસચિવાત્ ભવેત્ ॥ ૫૭ ॥

વૃત્તીનાં અનુવૃત્તિઃ તુ અદૃષ્ટાસક્રુદ્ભ્યાસસંસ્કારસચિવાત્ પ્રથમાત્ અપિ પ્રયત્નાત્ ભવેત્ ॥

આત્મરૂપ ધ્યેયને (ધ્યાનના વિષયને) વિષય કરનારી વૃત્તિઓની અનુવૃત્તિ (આત્માકારવૃત્તિઓનો પ્રવાહ) તો પુણ્યકર્મવડે (અભિમાન અને કલ્પેચ્છાવિના કરવામાં આવેલાં પુણ્યકર્મવડે) પ્રાપ્ત કરેલા પુણ્યસંસ્કાર તથા વારંવાર કરેલા અમાધિના અભ્યાસના સંસ્કાર એ બંનેનું જેને સાહાય્ય છે એવા સમાધિની પૂર્વે કરેલા પ્રયત્નથીજ થાય છે. ૫૭

એ સમાધિનું નિરૂપણ શ્રીકૃષ્ણભગવાને અર્જુનપ્રતિ કરેલું છે એમ નીચેના શ્લોકવડે કહે છે:—

યથા દીપો નિવાતસ્થ इत्यादिभिरनेकधा ।

भगवानिममेवार्थमर्जुनाय न्यरूपयत् ॥ ૫૮ ॥

“યથા દીપો નિવાતસ્થઃ” ઇત્યાદિભિઃ ભગવાન ઇમં એવ અર્થ અર્જુનાય અનેકધા ન્યરૂપયત્ ॥

“ જેવી રીતે ગતિવાળા વાયુથી રહિત સ્થાનમાં રહેલો દીવો ” ઇત્યાદિ વચનોવડે શ્રીકૃષ્ણભગવાને આજ સમાધિરૂપ અર્થને અર્જુનપ્રતિ અનેક રીતે ભગવદ્ગીતામાં નિરૂપણ કરેલો છે. ૫૮

આ સમાધિના પેટા ફલને નીચેના શ્લોકથી જણાવે છે:—

अनादाविह संसारे संचिताः कर्मकोटयः ।

अनेन विलयं यांति शुद्धो धर्मो विवर्धते ॥ ૫૯ ॥

इह अनादौ संसारे संचिताः कर्मकोटयः अनेन [समाधिना] विलयं यांति, [च] शुद्धः धर्मः विवर्धते ॥

આ અનાદિકાલથી આલ્યા આવતા સંસારમાં સંપાદન કરેલા કરોડો શુભાશુભકર્મોના સંસ્કારો આ સમાધિવડે વિલીન થઈ જાય છે, અને આત્મ-સાક્ષાત્કારના સાધનરૂપ શુદ્ધધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે.

આત્માના સાક્ષાત્કારવડે કર્મોનો ક્ષય થાય છે એમાં “ક્ષીયંતે चास्य कर्माणि” (આ જ્ઞાનીનાં કર્મો નાશ પામે છે) એ ક્ષુતિરૂપ અને “જ્ઞાનાग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन” (હે અર્જુન ! જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ સર્વ કર્મોને આળીને ભસ્મ કરે છે) એ સ્મૃતિરૂપ વચનો પ્રમાણ છે.

જ્ઞાન થયા પછી બ્રહ્મજ્ઞાનીવડે કરવામાં આવતાં કર્મ જેને ક્રિયમાણુ અથવા આગામિકર્મ કહેવામાં આવે છે તે ક્રિયમાણુ શુભાશુભકર્મો આત્માના અકર્તાપણાના અને અલોકનાપણાના જ્ઞાનથી બ્રહ્મજ્ઞાનીના આત્માને સ્પર્શ કરી શકતાં નથી, એટલે કે તેવાં કર્મોનો તેમને અસ્પર્શ થાય છે. તેઓ પોતાને ફલ આપવા તત્પર થયેલાં પ્રારબ્ધકર્મોના ભોગવડે ક્ષય કરે છે, અને વર્તમાનજન્મમાં ફલ આપવાને અચ્ચમર્થ એવાં જે તેમનાં સંચિતકર્મો તેમનો બ્રહ્મજ્ઞાનથી નાશ થાય છે. ૫૯

યેગીઓ આ સમાધિને ધર્મમેઘસમાધિ એવું નામ આપે છે એમ જણાવે છે:—

ધર્મમેઘમિમં પ્રાહુઃ સમાધિં યોગવિત્તમાઃ ।

વર્ષત્યેપ યતો ધર્મામૃતધારાઃ સહસ્રશઃ ॥ ૬૦ ॥

યતઃ એપઃ ધર્મામૃતધારાઃ સહસ્રશઃ વર્ષતિ, [તતઃ] યોગવિત્તમાઃ ઇમં સમાધિં ધર્મમેઘં પ્રાહુઃ ॥

જેથી આ સમાધિ ધર્મરૂપ (આત્માકારવૃત્તિના પ્રવાહરૂપ) અમૃતની હલારે ધારાઓની વૃષ્ટિ કરે છે તેથી સર્વોત્તમ યોગીઓ એટલે બ્રહ્માના ૬૯-સાક્ષાત્કારવાળા પુરુષો આ સમાધિને ધર્મમેઘ એવું નામ આપે છે. ૬૦

હવે સમાધિના મુખ્ય ફલનું નીચેના બે શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

અમુના વાસનાજાલે નિઃશેષં પ્રવિલાપિતે ।

સમૂલોન્મૂલિતે પુણ્યપાપાખ્યે કર્મસંચયે ॥ ૬૧ ॥

વાક્યમપ્રતિવદ્ધં સત્પ્રાકપરોક્ષાવભાસિતે ।

કરામલકવદ્વોધમપરોક્ષં પ્રસૂયતે ॥ ૬૨ ॥

અમુના [સમાધિના] વાસનાજાલે નિઃશેષં પ્રવિલાપિતે [સતિ,] પુણ્ય-પાપાખ્યે કર્મસંચયે સમૂલોન્મૂલિતે [સતિ,] વાક્યં અપ્રતિવદ્ધં સત્ પ્રાક પરોક્ષાવભાસિતે [તત્ત્વે] કરામલકવત્ અપરોક્ષં વોધં પ્રસૂયતે ॥

આ સમાધિવડે દૃશ્યની સ્થૂલવાસનાનો સમૂહ તથા અહંતા, મમતા ને કર્તાપણું ઇત્યાદિ સૂક્ષ્મવાસનાનો સમૂહ બાકી ન રહે એવી રીતે માંશ પાત્રી જવાથી અને પુણ્ય તથા પાપ એ નામનાં કર્મોનો સમૂહ અજ્ઞાનરૂપ મૂલસહિત નીકળી જવાથી તત્ત્વમસિ આદિ ઉપનિષદ્દનાં મહાવાક્યો પ્રતિબંધ-વિનાનાં ઘડને પૂર્વે પરોક્ષપણે બાણેલા આત્મસ્વરૂપનું હવે હાથમાં રાખેલા આમળાની પેઠે અથવા હાથમાં રાખેલા નિર્મલ જલની પેઠે આત્માના સાક્ષાત્કારરૂપ જ્ઞાન ઉપજવે છે.

કરામલકવત્ના બે અર્થ થાય છે:—કર + આમલક + વત્ = હાથમાં રાખેલા આમળાની પેઠે, અથવા કર + અમલ + ક + વત્ = હાથમાં રાખેલા નિર્મલ જલની પેઠે. ૬૧-૬૨

નીચેના શ્લોકમાં આત્માના પરોક્ષજ્ઞાનનું ફલ કહે છે:—

પરોક્ષં બ્રહ્મવિજ્ઞાનં શાદ્દં દેશિકપૂર્વકમ્ ।

બુદ્ધિપૂર્વકૃતં પાપં કૃત્ત્નં દહતિ વહિવત્ ॥ ૬૩ ॥

દેશિકપૂર્વકં શબ્દં પરોક્ષં બ્રહ્મવિજ્ઞાનં બુદ્ધિપૂર્વકૃતં કૃત્ત્નં પાપં વહિવત્ દહતિ ॥

પોતાના સદ્ગુરુપાસેથી પ્રાપ્ત થયેલ “ તે બ્રહ્મ તું છે ” ઇત્યાદિ વેદાંતવાક્યથી ઉપજેલું પરોક્ષ બ્રહ્મવિજ્ઞાન યુદ્ધિપૂર્વક કરેલાં સર્વ પાપને અગ્નિની પેઠે (અગ્નિ જેમ લાકડાને બાળી નાંખે છે તેમ) બાળી નાંખે છે.

પોતાના સદ્ગુરુપાસેથી પ્રાપ્ત થયેલું પરોક્ષ બ્રહ્મવિજ્ઞાન યુદ્ધિપૂર્વક કરેલા સમગ્ર પાપને બાળી નાંખે છે, પણ અજ્ઞાનને બાળતું નથી, તેથી પાપસંસ્કારો દાહ પામી ગયા છતાં પણ પાપસંસ્કારોના મૂલરૂપ અજ્ઞાન તથા કર્તાપણ્યનું અભિમાન અવશેષ રહે છે તેથી તે પુરુષ કૃતાર્થ થતો નથી. ૬૭

હવે અપરોક્ષજ્ઞાનના ફલને કહે છે:—

અપરોક્ષાત્મવિજ્ઞાનં શાબ્દં દેશિકપૂર્વકમ્ ।

સંસારકારણાજ્ઞાનતમસશ્ચંડભાસ્કરઃ ॥ ૬૪ ॥

દેશિકપૂર્વકં શાબ્દં અપરોક્ષાત્મવિજ્ઞાનં સંસારકારણાજ્ઞાનતમસઃ ચંડભાસ્કરઃ [અસ્તિ] ॥

પોતાના સદ્ગુરુએ ઉપદેશ કરેલા તત્ત્વમસિ (તે બ્રહ્મ તું છે,) આદિ મહાવાક્યરૂપ શબ્દથી ઉત્પન્ન થયેલું અપરોક્ષ આત્મવિજ્ઞાન એટલે સંશય-વિપર્યયરહિત આત્માનો સુદૃઢ અનુભવ સંસારના કારણરૂપ જે અજ્ઞાન તે અજ્ઞાનરૂપ અંધારાનો અત્યંત તેજસ્વી મધ્યાહ્નનો સૂર્ય છે.

જવને સંસારનું કારણ આત્મસ્વરૂપનું અજ્ઞાન છે. એ અજ્ઞાન અંધારા-જેવું છે. અંધારાનો જેમ પ્રકાશથી વિનાશ થાય છે તેમ સંસારના કારણરૂપ અજ્ઞાનનો પોતાના સદ્ગુરુએ ઉપદેશ કરેલા મહાવાક્યોના ઉપદેશથી ઉપલ-નારા આત્માના દૃઢસાક્ષાત્કારવડે વિનાશ થાય છે. ૬૪

આ પ્રકરણમાં કરેલા ઉપદેશવડે પુરુષને જે ફલ થાય છે તે કહે છે:—

इत्थं तत्त्वविवेकं विधाय विधिवन्मनः समाधाय ।

विगलितसंસृતિबंधः प्राप्नोति परं पदं नरो न चिरात् ॥ ૬૫ ॥

નરઃ इत्थं तत्त्वविवेकं विधाय, [तस्मिन्] विधिवत् मनः समाधाय, विगलित-संसृतिबंधः [तस्मिन्] परं पदं न चिरात् प्राप्नोति ॥

इति श्रीमद्विद्यारण्यमुनिविरचितायां पंचदश्यां तत्त्वविवेकः (प्रत्यक्तत्त्वविवेकः) ॥ १ ॥

મનુષ્ય ઉપર જણાવેલી રીતે આત્મસ્વરૂપનો અન્નમયાદિ પાંચ કોશોથી વિવેક કરીને એને એ બ્રહ્મથી અભિન્ન આત્મસ્વરૂપમાં વેદાંતશાસ્ત્રમાં કહેલી રીતિપ્રમાણે પોતાના મનને સુસ્થિર કરીને તેના અપરોક્ષજ્ઞાનવડે જેનો સંસારરૂપ બંધ અત્યંત ગળી ગયો છે (બાધ પામી ગયો છે) એવો યદને પરમપદરૂપ (પરમાનંદરૂપ) બ્રહ્મને અદ્ય સમયમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

પરમપદ એટલે મોક્ષ. મનુષ્યને તે નિત્યપ્રાપ્ત હોવાથી તેને પ્રાપ્ત કરવા-
યોગ્ય વસ્તુ કહી શકાય નહિ, છતાં અહીં ' મોક્ષ પામે છે ' એમ જે મૂલમાં
કહ્યું છે તે નિત્યપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિરૂપ હોવાથી ગૌણપણે કહ્યું છે એમ સમજવું.
અજ્ઞાનકાલમાં પોતાનું સ્વરૂપ સ્વરૂપ, ચિદ્રૂપ અને આનંદરૂપ છે એમ સમજતું
નહોતું, પણ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થયા પછી હવે હું સચ્ચિદાનંદરૂપ છું એમ
જ્ઞાનીને સમજાય છે તેથી ગૌણપણે પરમપદની પ્રાપ્તિ કહી છે. ૬૫

એ પ્રમાણે શ્રીમદ્વિદ્યારણ્યસ્વામિવિરચિત પંચદશીના તત્ત્વવિવેક(પ્રત્યક્-
તત્ત્વવિવેક)નામના પહેલા પ્રકરણની શ્રીમન્નાથશર્માવિરચિત ભાવાર્થદીપિકા-
નામની ટીકા પૂરી થઈ. ૧

૨૧. ૨૨. ૨૩. તત્ત્વવિવેકનો અથવા પ્રત્યક્તત્ત્વવિવેકનો સાર
૧૦૧૭. આ પ્રકરણમાં અન્નમયાદિ પાંચ કોશોથી અંતરાત્માનું પૃથક્પણું જણાવેલું
હોવાથી આ પ્રકરણને તત્ત્વવિવેક અથવા પ્રત્યક્તત્ત્વવિવેક કહેવામાં આવે છે.
અંતઃકરણની જે અવસ્થામાં શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોદ્વારા બહારના શબ્દાદિ વિષયોનું
અંતઃકરણને જ્ઞાન થાય છે તે અવસ્થાને અંતઃકરણની જાગૃત્ત્વવસ્થા કહેવામાં
આવે છે. તે અવસ્થામાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ વિષયો પરસ્પર
લિપ્ત છે, કેમકે તેઓનું સ્વરૂપ એકબીજાથી વિલક્ષણ છે, પણ એ પાંચે
વિષયોનું જ્ઞાન એક જ્ઞાનસ્વભાવવાળું હોવાથી લિપ્ત નથી. જેમ શબ્દનું જ્ઞાન,
સ્પર્શનું જ્ઞાન, રૂપનું જ્ઞાન ઇત્યાદિ. એ પાંચે વિષયોનાં જ્ઞાનોમાં જ્ઞાન એ વસ્તુ
એકજ પ્રકારની છે. સર્વ વિષયોને પ્રકાશનારા ચેતનરૂપ સંવિતને અહીં જ્ઞાન
કહેલ છે.

૨ અંતઃકરણની જે અવસ્થામાં શરીરની અંતરજ્ઞ હિતાનામની નાડીમાં
વાસનામય પદાર્થોનું જ્ઞાન અંતઃકરણને થાય છે તે અવસ્થાને અંતઃકરણની
સ્વપ્નાવસ્થા કહેવામાં આવે છે. તે અવસ્થામાં પણ શબ્દાદિ વિષયો લિપ્ત છે,
પરંતુ તેમનું જ્ઞાન લિપ્ત નથી. જાગૃત્ત્વવસ્થામાં અને સ્વપ્નાવસ્થામાં વિષયોનું
લિપ્તપણું અને જ્ઞાનનું એકપણું છતાં પણ જાગૃત્ત્વવસ્થાને અને સ્વપ્નાવસ્થાને
નીચેના કારણથી લિપ્ત ગણવામાં આવે છે:—

જાગૃત્ત્વવસ્થામાં પ્રતીત થતા વિષયો સ્થિરજેવા જણાય છે, અને સ્વપ્ના-
વસ્થામાં પ્રતીત થતા વિષયો સ્થિરજેવા જણાતા નથી. જાગૃત્ત્વવસ્થામાં પ્રતીત
થયેલા પદાર્થો બીજે દિવસે દેખાય છે, પણ સ્વપ્નાવસ્થામાં પ્રતીત થયેલા
પદાર્થો બીજા દિવસના સ્વપ્નમાં કે જાગૃત્ત્વમાં દેખાતા નથી. એ પ્રમાણે
સ્વપ્નાવસ્થામાં પ્રતીત થતા પદાર્થોનું અસ્થિરપણું છે.

૩ અંતઃકરણની જે અવસ્થામાં બહારના સ્થૂલપદાર્થોનું કે શરીરની અંતરના
વાસનામય પદાર્થોનું અંતઃકરણને જ્ઞાન થતું નથી, પણ અંતઃકરણ અજ્ઞાનમાં
લીન થઈ ગયેલું હોય છે તેવી અંતઃકરણની અવસ્થાને સુષુપ્તિ-અવસ્થા કહેવામાં

આવે છે. એ અવસ્થામાં જીવાત્માને અજ્ઞાનનો અને સુખનો અનુભવ થાય છે તેથીજ સુપુષ્પિમાંથી બનેલો પુરુષ “ મને કાંઈ લાભ નહોતું, હું સુખથી સંતો હતો ” એવો પોતાનો અનુભવ અન્યને જણાવે છે. સુપુષ્પિમાંથી બનેલો પુરુષ સુપુષ્પિ-અવસ્થાનો પોતાનો જે અનુભવ ખીલને કહે છે તે પોતાના સ્મૃતિજ્ઞાનવડે કહે છે, અર્થાત્ સુપુષ્પિ-અવસ્થામાં પોતાને જે અનુભવ થયો હતો તે સંભારીને અન્યને કહે છે. સ્મૃતિ અનુભવેલા વિષયની ધ્યાય છે એ વાત બહુ પ્રસિદ્ધ છે. સુપુષ્પિ-અવસ્થાનો તે અનુભવ પોતાના વિષયરૂપ અજ્ઞાનથી ભિન્ન છે, પણ બ્રહ્મવસ્થાના ને સ્વપ્નાવસ્થાના અનુભવથી તે અનુભવ (જ્ઞાન) ભિન્ન નથી. એવી રીતે બ્રહ્મત્ત, સ્વપ્ન અને સુપુષ્પિ એ ત્રણે અવસ્થાનું જ્ઞાન તેમના વિષયો ભિન્ન છતાં પણ એકજ છે. એકજ દિવસમાં થનારી ત્રણ અવસ્થાઓના વિષયો ભિન્ન છતાં એ અવસ્થાઓનું જ્ઞાન જેમ એકજ છે તેમ જ્યંતીત થયેલા ને ભવિષ્યમાં આવવાના દિવસોનું, માસોનું, વર્ષોનું, યુગોનું અને કલ્પોનું જ્ઞાન પણ એકજ છે. વૃત્તિજ્ઞાન અનિત્ય છે ત્યાં પણ નિરુપાધિક જ્ઞાન ઉત્પત્તિનાશવિનાશ એટલે નિત્ય રહેનારું છે. પદાર્થની ઉત્પત્તિ ને નાશ તેના સાક્ષીવિના સિદ્ધ થઈ શકે નહિ. પૂર્વોક્ત જ્ઞાનની ઉત્પત્તિને ને નાશને કોઈ સાક્ષી નથી તેથી તે જ્ઞાન નિત્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. એ જ્ઞાન ઈંદ્રિયો ને અંતઃકરણના વિષયરૂપ નહિ છતાં પણ તેનાં સદ્ભાવમાં કાંઈ શંકા રહેતી નથી, તેથી તે જ્ઞાન સ્વયંપ્રકાશ કહેવાય છે. સ્વરૂપ=અસ્થિતત્ત્વ.

અત્યંત એ પ્રમાણે જે જ્ઞાન એક, નિત્ય અને સ્વયંપ્રકાશરૂપે સિદ્ધ થયું તેજ જ્ઞાન=આત્મા કહેવાય છે. એ આત્મા પરમપ્રેમનું સ્થાન હોવાથી તે નિરવધિ-સુખરૂપ છે. પોતાનો અભાવ કોઈને પ્રિય નથી, પણ સર્વને પોતાનું અસ્તિત્વ પ્રિય છે તેથી આત્મા પરમપ્રેમનું સ્થાન છે એમ નક્કી થાય છે. જે પરમપ્રેમનું સ્થાન ન હોય તે પરમાનંદસ્વરૂપ ન હોય. કોઈ પ્રતિકૂલ પ્રસંગે મનુષ્ય પોતાનો દેવ કરે છે ત્યાં પણ તે પોતાના આત્માનો દેવ કરતો નથી, પણ દેહાદિ જે પોતાને પ્રતિકૂલ હોય તેનોજ દેવ કરે છે. મનુષ્યને જ્યાં જ્યાં પ્રીતિ થાય છે ત્યાં ત્યાં તે પ્રીતિ આત્માને માટેજ જણાય છે, તેથી જેને માટે ખીલ પ્રાણિપદાર્થપર પ્રીતિ જણાય છે તે આત્મા, પ્રીતિના વિષયભૂત અન્ય પ્રાણિ-પદાર્થના કરતાં વધારે પ્રીતિનું સ્થાન છે. એ પ્રમાણે નિરતિશયપ્રીતિના સ્થાનરૂપ આત્મા નિઃસીમ આનંદરૂપ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

ઉપર જણાવેલી રીતે આત્મા સદ્રૂપ, જ્ઞાનરૂપ અને આનંદરૂપ છે એમ શુદ્ધિવડે સિદ્ધ થાય છે. “ સત્યં જ્ઞાનમનંતં બ્રહ્મ ” અને “ વિજ્ઞાનમાનંદં બ્રહ્મ ” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં પરબ્રહ્મને પણ સદ્રૂપ, ચિદ્રૂપ અને આનંદરૂપ કહેલ છે તેથી આત્માનો અને પરબ્રહ્મનો અભેદ સિદ્ધ થાય છે. “ સત્ત્વમતિ ”

ચિદાનંદરૂપ પ્રધાના પ્રતિબિંબવાળી હોય છે તે મૂલપ્રકૃતિ છે. તે મૂલપ્રકૃતિ બે પ્રકારની થાય છે, માયા અને અવિદ્યા. માયા શુદ્ધસત્ત્વગુણવાળી હોય છે, અને અવિદ્યા મલિનસત્ત્વગુણવાળી એટલે રજોગુણ અને તમોગુણથી ઘણાંયેલા સત્ત્વગુણવાળી હોય છે. માયામાં પ્રતિબિંબિત થયેલું ચેતન ઈશ્વર કહેવાય છે, અને તે માયાને વશ રાખીને વર્તે છે. તે સર્વજ્ઞ સર્વશક્તિમાન ઇત્યાદિ શુભ-ગુણયુક્ત હોય છે. અવિદ્યામાં પ્રતિબિંબિત થયેલું ચેતન હવ કહેવાય છે અને તે અવિદ્યાને વશ વર્તનાર હોય છે. મલિનસત્ત્વગુણના મલિન-પેશાની ન્યૂનાધિકતાને ક્ષીણે અવિદ્યા ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપવાળી થાય છે તેથી : હવોના દેવ, મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, કીટ, જલચર ઇત્યાદિ અનેક ભેદ થાય છે મલિનસત્ત્વગુણ અથવા અવિદ્યાને અંશ એજ હવનું કારણશરીર કહેવાય છે હવોના સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ શરીરના ઉત્પન્ન હોવાથી તે અવિદ્યાના અંશને કારણ શરીર એવું નામ આપ્યું છે. એ ત્રણમાંનાં કારણ ને સૂક્ષ્મ એ બે શરીરો, જ્ઞાન-વડે બ્રાહ્મ પામનારાં હોવાથી અને સ્થૂલશરીર પ્રારબ્ધકર્મની સમાપ્તિએ નાશ પામનારું હોવાથી એ ત્રણેને શરીર કહેવામાં આવે છે. કારણશરીરમાં અભિમાન રાખનારો હવ પ્રાણ કહેવાય છે. માયા ને અવિદ્યાથી ભિન્ન, જગતના કારણ-રૂપ એક તમોગુણપ્રધાન પ્રકૃતિ છે. ન્યારે દેવકોશકર્મો, દેવ દેવાને તત્પર થાય છે ત્યારે કર્મફલપ્રદાતા ઈશ્વરની વિજ્ઞાનમયકોશમાત્રમાના સંકલ્પથી) એ તમોગુણપ્રધાન પ્રકૃતિમાંથી આસત્ત્વગુણ છે તેજ પ્રિય અને પૃથ્વી આ પાંચ અપૈચીકૃત(સૂક્ષ્મ)ભૂતો ઉત્પન્ન-મયકોશ કહેવાય છે તેવું અને આ જગતનું ઉપાદાનકારણ તમોગુણપ્રધાનપ્રકૃતિ જેવો ધદ ગયેલો પ્રિયકારણ પરમાત્માનો સંકલ્પ છે. પ્રકૃતિ સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણવાળાં કોશોથી રેનાં કાર્યો ને આકાશાદિ તે પણ સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણવાળાં હોય છે. આકાશાદિ પાંચ ભૂતોમાં રહેલા પાંચ સત્ત્વગુણના અંશમાંથી ક્રમપૂર્વક શ્રોત્રાદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો ઉપજે છે, અને એ પાંચ ભૂતોના એકત્ર થયેલા સત્ત્વગુણના અંશમાંથી અંતઃકરણ ઉપજે છે. એ અંતઃકરણની મન અને બુદ્ધિ એ બે વૃત્તિઓ છે. તેમાં સંશયરૂપ વૃત્તિને મન અને નિશ્ચયરૂપ વૃત્તિને બુદ્ધિ કહેવામાં આવે છે. |

આકાશાદિ પાંચ ભૂતોના રજોગુણના પાંચ અંશોથી ક્રમપૂર્વક વાગાદિ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે અને આકાશાદિ પાંચેના મળેલા રજોગુણના અંશ-માંથી પ્રાણ ઉત્પન્ન થાય છે. તે પ્રાણ વૃત્તિલેદથી પ્રાણાદિ પાંચ પ્રકારનો થાય છે. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ પ્રાણ, મન અને બુદ્ધિ એ સત્તર તત્ત્વોનું સૂક્ષ્મશરીર થાય છે. એ સૂક્ષ્મશરીરને લિંગશરીર પણ કહેવામાં આવે છે. કારણશરીરનો અભિમાની ને પ્રાણ તે ન્યારે સૂક્ષ્મશરીરમાં અભિમાન રાખનારો થાય છે ત્યારે તે તેજસ કહેવાય છે. સૂક્ષ્મશરીરમાં પ્રકાશધર્મવાળા

વિશ્વનામના જીવો, જન્મમરણની પરંપરામાં વહન કરતા કરતા હુઃખ ભોગવે છે, સાચા સુખનો લાભ મેળવી શકતા નથી. નદીના પ્રવાહમાં તણાતા કીડાના પૂર્વજન્મના પુણ્યનો વિપાક થવાથી જેમ તે કોઈ દયાલુ પુરુષની દૃષ્ટિએ પડે છે, અને તે દયાલુ પુરુષ તેને નદીના પ્રવાહમાંથી બહાર કાઢી તે નદીના તીરપરના કોઈ ઘાટી છાયાવાળા વૃક્ષની છાયામાં તેને મૂકે છે તેથી તે કીડા સુખી થાય છે તેમ મનુષ્યના પૂર્વજન્મના પુણ્યનો વિપાક થવાથી પ્રત્યગભિન્ન બ્રહ્મને, તે વેદાંતશાસ્ત્રને બાલુનારા આચાર્યની દૃષ્ટિએ, તે મનુષ્ય પડવાથી તે મનુષ્યને, તે કૃપાલુ આચાર્ય અન્નમયાદિ પાંચ કોશોથી ભિન્ન, આત્મસ્વરૂપનો ઉપદેશ કરે છે. જે ઉપદેશવડે તે આત્માને બાલુને પરમસુખી થાય છે. ૪

— અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય ને આનંદમય એ પાંચ, આત્માના સચ્ચિદાનંદાદિ સ્વભાવને ઠાકનાર હોવાથી કોશ એટલે આત્માના ઠાંકણ કહેવાય છે. એ પાંચ કોશોથી ઠંકાયેલો આત્મા પોતાના વાસ્તવિકસ્વરૂપને ભૂલીને જન્મમરણરૂપ સંસારમાં ભટક્યા કરે છે. પચીકૃત પાંચ ભૂતોમાંથી થયેલું સ્થૂલશરીર અન્નમયકોશ કહેવાય છે. સૂક્ષ્મશરીરમાં પ્રાણમય, મનોમય ને વિજ્ઞાનમય એ ત્રણ કોશો છે. પાંચ પ્રાણો અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો મળીને પ્રાણમયકોશ થાય છે, મન અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો મળીને મનોમયકોશ થાય છે, અને વિજ્ઞાનરૂપ બુદ્ધિ અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો મળીને વિજ્ઞાનમયકોશ થાય છે. કારણશરીરરૂપ અવિદ્યાના અંશમાં જે મલિનસત્ત્વગુણ છે તેજ પ્રિય, મોહ અને પ્રમોહ એ ત્રણ પ્રકારના સુખવાળા આનંદમયકોશ કહેવાય છે. એ પાંચ કોશોમાં અભિમાન રાખવાથી જીવ તે તે કોશને વેળે યદ્ય ગયેલો પ્રતીત થાય છે. અન્વય

અને વ્યતિરેકવડે તે અન્નમયાદિ પાંચ કોશોથી અંતરાત્મા ભિન્ન છે એવો નિશ્ચય કરીને, તેની સચ્ચિદાનંદાદિ સ્વભાવને બાલુી શકાય છે, ને એમ બાલુવાથી આત્મા પ્રકરણ છે એવો નિશ્ચય થાય છે. અન્વય અને વ્યતિરેક સ્વભાવરથામાં સ્થૂલશરીરનું ભાન હોતું નથી, પણ આત્માનું ભાન હોય છે આ આત્માનો અન્વય, (અનુવૃત્તિ) અને તે વેલા આત્માનું ભાન છતા પણ સ્થૂલશરીરનું ભાન હોતું નથી તે સ્થૂલશરીરનો વ્યતિરેક (વ્યાવૃત્તિ) કહેવાય છે. સુષુપ્તિ-અવસ્થામાં સાક્ષિરૂપે રહેલા આત્માનું ભાન હોય છે આ આત્માનો અન્વય, અને તે વેલા સૂક્ષ્મશરીરનું ભાન હોતું નથી આ સૂક્ષ્મશરીરનો વ્યતિરેક કહેવાય છે. સમાધિ-અવસ્થામાં આત્માનું ભાન હોય છે આ આત્માનો અન્વય, અને તે વેલા કારણશરીરનું ભાન હોતું નથી આ કારણશરીરનો વ્યતિરેક કહેવાય છે. જેમ મુજબની સળીમાંથી પાંદડાને હર કરવારૂપ/ચુકિતવડે તે સળીમાંથી રાડાને બહાર કાઢવામાં આવે છે તેમ મુમુક્ષુ મનુષ્ય અન્વયવ્યતિરેકરૂપે ચુકિતવડે પોતાના આત્માને સ્થૂલાદિ ત્રણ શરીરથી ભિન્ન બાલુ છે.

તેથી તે પોતાના આત્માને પરબ્રહ્મરૂપે અનુભવે છે. આત્મામાં અને બ્રહ્મમાં સચ્ચિદાનંદરૂપતા એક પ્રકારની છે.

આ જગતનું ઉપાદાનકારણ અને નિમિત્તકારણ જે માયાને વશ, રાખનારો) ઇશ્વર તે તત્ત્વમસિ એ મહાવાક્યમાંના તત્ત્વપદના વાચ્યાર્થરૂપ છે, ને અવિદ્યાને વશ વર્તનારો જીવ એ મહાવાક્યમાંના સ્વંપદના વાચ્યાર્થરૂપ છે. તત્ત્વપદના વાચ્યાર્થ ઇશ્વરમાં, જે માયા ને માયાના ધર્મો છે, તેને હૂર કરવાથી અને સ્વં-પદના વાચ્યાર્થરૂપ જીવમાં જે અવિદ્યા ને અવિદ્યાના ધર્મો છે તેને હૂર કરવાથી એ બંનેમાં જે અખંડ એકરસ સચ્ચિદાનંદરૂપ બ્રહ્મ રહે છે તે અખંડ એકરસ સચ્ચિદાનંદરૂપ બ્રહ્મનું વેદાંતનાં તત્ત્વમસિ આદિ મહાવાક્યોવડે ભાગત્યાગ-લક્ષણાથી જ્ઞાન થાય છે. જેમ “ તે આ દેવદત્ત છે ” એ વાક્યમાં દેશ, કાલ અને સ્થિતિની વિલક્ષણતાને મૂકી દઇને માત્ર દેવદત્તના પિંડનું ગ્રહણ કરાય છે તેમ ઇશ્વરમાં રહેલા માયા અને માયાના ધર્મોને અને જીવમાં રહેલા અવિદ્યા અને અવિદ્યાના ધર્મોને મૂકી દઇને એ બંનેમાં રહેલા સચ્ચિદાનંદરૂપ બ્રહ્મને મહાવાક્યોવડે જોળખવામાં આવે છે.

જેમ મહાવાક્યોવડે ભાગત્યાગલક્ષણાથી જાણવામાં આવતું લક્ષ્યરૂપ બ્રહ્મ સવિકલ્પ કહેવાય નહિ, કેમકે એમ માનવાથી બ્રહ્મનું અસત્યપણું સિદ્ધ થાય, અને જો તેને નિવિકલ્પ માનીએ તો તેનું લક્ષ્યપણું સંભવી શકતું નથી એવો પૂર્વપક્ષી આક્ષેપ કરે તો તેનું સમાધાન નીચે પ્રમાણે સમજવું:-

“ તમે જે વિકલ્પ કહો છો તે વિકલ્પ સવિકલ્પનો છે કે નિવિકલ્પનો છે ? જો તમે સવિકલ્પનો વિકલ્પ માનો તો તે વિકલ્પ કેને આશરે રહેલો છે ? જો તે વિકલ્પ પોતાને આશરે રહ્યો છે એમ તમે કહો તો તમારા તે કથનમાં આત્માશ્રયાદિ દોષો આવે છે, અને જો તમે નિવિકલ્પનો વિકલ્પ કહો તો તેમાં બ્યાઘાતદોષ આવે છે તેથી આવો પૂર્વપક્ષ કરવો ઉચિત નથી. ”

જેમ ગુણ અને ક્રિયાદિમાં ગુણ ગુણવાળો છે કે ગુણરહિત છે ? ને ક્રિયા ક્રિયાવાળી છે કે ક્રિયારહિત છે એવો વિકલ્પ કરાતો નથી તેમ સવિકલ્પપણું ને લક્ષ્યપણું ઇત્યાદિ, બ્રહ્મમાં કલ્પિત હોવાથી તેમાં પણ આવો વિકલ્પ કરવો ઉચિત નથી. ”

૧) વેદાંતનાં જીવબ્રહ્મના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરનારાં વાક્યોને શ્રદ્ધાપ્રીતિથી સાંભળવાં તે વેદાંતનું શ્રવણ કહેવાય છે, એકાંતસ્થાને બેસી શ્રદ્ધાપ્રીતિથી જીવબ્રહ્મના અલેદનો વિચાર કરવો તે વેદાંતનું મનન કહેવાય છે, અને એકાંત-માં બેસી સ્વસ્થપૂર્ને બ્રહ્મનો વિચાર કરવો વા બ્રહ્મનું ધ્યાન કરવું તે વેદાંતનું નિદિધ્યાસન કહેવાય છે. નિદિધ્યાસનનો પરિપાક તે સમાધિ કહેવાય છે. સમાધિદશામાં ધ્યાતા અને ધ્યાનનું સ્વરૂપ શિથિલ થઈ એક દ્યેયની જ સ્ફુટિ

હોય છે. એ વેલા ગતિવાળા વાયુથી રહિત સ્થાનમાં રહેલા દીવાની પેઠે અંતઃકરણ પ્રદામાં નિશ્ચલ થયેલુ હોય છે. એ સમાધિમાંથી બહાર થયા પછી તે પુરુષને, મારું ચિત્ત, આટલો સમય પ્રદામાં સુસ્થિર થયુ હતું એવુ સ્મરણ થાય છે તેથી તે વેલા પોતાના આત્માકાર થયેલા અંતઃકરણની વૃત્તિઓનો પ્રવાહ આલ્સતો હતો એવું આત્માકારવૃત્તિઓના સદ્ભાવતુ અનુમાન થાય છે. સમાધિસ્થિતિમાં અંતઃકરણની આત્માકારવૃત્તિઓનો પ્રવાહ ચલાવવાનો પ્રયત્ન છુવ કરી શકે નહિ, પણ તે આત્માકારવૃત્તિઓનો પ્રવાહ સમાધિમાટે કરેલા પૂર્વના પ્રયત્નથી, નિષ્કામકર્મથી તથા સમાધિના અભ્યાસથી ઉપલેલા પુણ્યમસ્કારથી સમાધિમાં અંતઃકરણની વૃત્તિઓ આત્માકાર થયા કરે છે આ વાતાં શ્રીકૃષ્ણભગવાને ભગવદ્ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં પણ કહી છે એ સમાધિવડે અનેક જન્મોમાં એકત્ર કરેલા પુણ્યપાપના મંસ્કારો નાશ પામે છે, અને આત્મસાક્ષાત્કારના હેતુરૂપ શુદ્ધધર્મ વૃદ્ધિ પામે છે. યોગીઓ પૂર્વોક્તા નિવિંકલપસમાધિને ધર્મમેધસમાધિ એવુ નામ આપે છે, કેમકે તે સમાધિ આત્માકારવૃત્તિઓના પ્રવાહરૂપ ધર્મામૃતની ધાગઓનો વરસાદ વર્ષાવે છે. એ સમાધિવડે અહિંતા, મમતા, કર્તાપણુ ને ભોક્તાપણુ ઇત્યાદિ દુશ્ચની સર્વ વાસનાઓ નાશ પામે છે, અને શુભાશુભકર્મના સસ્કારોનો ઉચ્છેદ થઇ જાય છે, તેથી તત્ત્વમસિ આદિ મહાવાક્યોનો અર્થનુ જ્ઞાન પ્રતિબંધના અભાવે સ્પષ્ટ-પણુ થઇ જાય છે.

પ્રદાવેત્તા શુરુને મુખેથી, મહાવાક્યવડે થયેલુ, પ્રદાનુ પરોક્ષજ્ઞાન, બુદ્ધિ-પૂર્વક કરેલાં સર્વ પાપોને ણાળી નાખે છે, અને પ્રદાવેત્તા શુરુના મુખથી મહાવાક્યદ્વારા ઉત્પન્ન થયેલુ આત્માથી અલિપ્ત પ્રદાનુ અપરોક્ષજ્ઞાન, મધ્યાહ્નના પ્રકાશવાળા સૂર્યની પેઠે સંસારના કારણભૂત અજ્ઞાનરૂપ અધકારનો નાશ કરે છે ઉપર જણાવેલી રીતે પ્રદાથી અલિપ્ત આત્માને અત્તમવાદિ ચાંચ ડોશોથી પૃથક્ કરવાથી અને તેમાં શુરુએ અને શાસ્ત્રે કહેલી રીતે મનને સ્થિર કરવાથી પુરુષ સંસારરૂપ બંધથી શીઘ્ર મોક્ષો થાય છે.

એ પ્રમાણે શ્રીમદ્દિવાક્યસ્વામિવિરચિત પચદશીના તત્ત્વવિવેક-નામના (પ્રત્યક્તત્ત્વવિવેકનામના) પ્રથમ પ્રકરણનો શ્રીમન્નાથશર્માવિરચિત સાર પૂરો થયો. ૧

ॐ

२ पंचमहाभूतविवेक ॥

टीकाकारकृत भंगल

दोહરો

પંચમહાભૂતોયકી, આત્મા પૃથક્ કરાય;

તો એવા સુવિવેકથી, જીવ કૃતારથ યાય. ૧

“ સદેવ સોમ્યેદમમ આસીત ” (હે પ્રિયદર્શન ! આ જગત્ સૃષ્ટિની પૂર્વે સદ્રૂપજ હતું,) આ શ્રીછાંદોગ્યોપનિષદની શ્રુતિમાં આ જગત્તું કારણ જે સદ્રૂપ બ્રહ્મ કહ્યું છે તે બ્રહ્મ મનુષ્યના મન અને વાણીના વિષયરૂપ થતું નથી તેથી ભૌતિકપદાર્થોની પેઠે તેનું જ્ઞાન મનુષ્યને થઈ શકતું નથી, માટે આકાશ-દિ પંચમહાભૂત જે માયાદ્વારા બ્રહ્મના વિવર્તકાર્યરૂપ છે તેના વિવેકદ્વારા બ્રહ્મનું સ્વરૂપ સમજાવવામાટે શ્રીવિદ્યારણ્યસ્વામી પંચમહાભૂતના વિવેકનું નિરૂપણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. આ પંચમહાભૂતવિવેકનામના પ્રકરણમાં પંચમહાભૂતથી બ્રહ્મનું પૃથક્પણું નિરૂપણ કર્યું છે તેથી આ પ્રકરણનું નામ પંચ-મહાભૂતવિવેક રાખવામાં આવ્યું છે.

મંગલાચરણ કયાં પછી ગ્રંથની પ્રતિજ્ઞા કરવી એવો શિષ્યાચાર છે, પણ અહીં “ સત્ ને અદ્વૈત ” એ શબ્દવડે મંગલાચરણ થઈ ગયાનું માની પૃથક્ મંગલાચરણ નહિ કરતાં ગ્રંથારંભની પ્રતિજ્ઞા કરી છે.

સદદ્વૈતં શ્રુતં ચત્તત્પંચમૂતવિવેકતઃ ।

વોહું શક્યં તતો મૂતપંચકં પ્રવિવિચ્યતે ॥ ૧ ॥

પત્ સત્ અદ્વૈતં શ્રુતં, તત્ પંચમૂતવિવેકતઃ વોહું શક્યં, તતઃ મૂતપંચકં પ્રવિવિચ્યતે ॥

જે સદ્રૂપ અને અદ્વૈતરૂપ બ્રહ્મ છાંદોગ્ય-ઉપનિષદમાં સાંભળ્યું છે, તે પંચમહાભૂતના વિવેકથી (બ્રહ્મથી પૃથક્પણાના જ્ઞાનથી) જાણવાને શક્ય છે, તેથી આ પ્રકરણમાં પંચમહાભૂતનું સારી રીતે વિવેચન કરાય છે.

જેમ સુષુપ્તિ-અવસ્થામાં આત્મામાં કલ્પિત અવિદ્યા છે, છતાં તે સુષુપ્તિ-વાળાની દૃષ્ટિથી, અન્ય મનુષ્યની દૃષ્ટિથી અને પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી આત્માથી પૃથક્ જણાતી નથી તેથી આત્મા અદ્વિતીય મનાય છે, તેમ પ્રલયકાલમાં બ્રહ્મમાં કલ્પિતરૂપે રહેલી માયા બ્રહ્મથી પૃથક્ જણાય નહિ તેથી સૃષ્ટિની પૂર્વે તેને (બ્રહ્મને) આશરે રહેલી કલ્પિત માયા વિદ્યમાન છતાં પણ બ્રહ્મ અદ્વૈતસ્વરૂપે હોય છે એમ સ્વીકારાય છે. ૧

આકાશાદિ પંચમહાભૂતોના તેમના ગુણોવડે કેવી રીતે ભેદ થાય છે તે જણાવવામાટે પહેલાં પંચમહાભૂતોના ગુણોને નીચેના શ્લોકવડે કહે છે:—

શબ્દસ્પર્શો રૂપરસૌ ગંધો ભૂતગુણા इमे ।

एकद्वित्रिचतुःपंच गुणा व्योमादिषु क्रमात् ॥ २ ॥

શબ્દસ્પર્શો, રૂપરસૌ [ચ] ગંધઃ इमे ભૂતગુણાઃ [સન્તિ,] વ્યોમાદિષુ ક્રમાત્
एकद्वित्रिचतुःपंच गुणाः [वर्तते] ॥

શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ આ આકાશાદિ પાંચ ભૂતોના પાંચ ગુણો છે. તે આકાશાદિ ભૂતોમાં ક્રમપૂર્વક એક, બે, ત્રણ, ચાર અને પાંચ ગુણો રહે છે, અર્થાત્ આકાશમાં એક શબ્દગુણ, વાયુમાં શબ્દ અને સ્પર્શ એ બે ગુણ, તેજમાં શબ્દ, સ્પર્શ અને રૂપ એ ત્રણ ગુણ, જલમાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ અને રસ એ ચાર ગુણ અને પૃથ્વીમાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ ગુણ રહે છે. ૨

તે ગુણોનું વિશેષ નિરૂપણ નીચેના સાડા ત્રણ શ્લોકોમાં કરે છે:—

प्रतिध्वनिर्वियच्छब्दो वायौ वीसीति शब्दनम् ।

अनुष्णाशीतसंस्पर्शो बह्वौ भुगुभुगुध्वनिः ॥ ३ ॥

उष्णः स्पर्शः प्रभारूपं जले बुल्लुबुल्लुध्वनिः ।

शीतः स्पर्शः शुक्ररूपं रसो माधुर्यमीरितम् ॥ ४ ॥

भूमौ कडकडाशब्दः काठिन्यं स्पर्श इष्यते ।

नीलादिकं चित्ररूपं मधुराम्लादिको रसः ॥

सुरभीतरगंधौ द्वौ गुणाः सम्यग्विवेचिताः ॥ ५ ॥

વિચ્છબ્દઃ પ્રતિધ્વનિઃ, વાયૌ વીસીતિ શબ્દનં, [ચ] અનુષ્ણાશીતસંસ્પર્શઃ, બહ્વૌ ભુગુભુગુધ્વનિઃ । ઉષ્ણસ્પર્શઃ [ચ] પ્રમારૂપં, જલે બુલ્લુબુલ્લુધ્વનિઃ, શીતઃ સ્પર્શઃ, શુક્રરૂપં, રસઃ માધુર્યં ઈરિતમ્ । ભૂમૌ કડકડાશબ્દઃ, કાઠિન્યં સ્પર્શઃ, નીલાદિકં ચિત્રરૂપં, મધુરામ્લાદિકઃ રસઃ, સુરભીતરગંધૌ દ્વૌ ઇષ્યતે, [ઈતિ] ગુણાઃ સમ્યક વિવેચિતાઃ ॥

આકાશમાં પ્રતિધ્વનિરૂપ (પડધારૂપ) શબ્દગુણ રહે છે, વાયુમાં વીસિ અથવા થીસિ એવો શબ્દ અને ઉષ્ણ નહિ અને શીત નહિ એવો સ્પર્શ એવા બે ગુણો રહે છે, અગ્નિમાં ભુક્ર ભુક્ર એવો શબ્દ, ઉષ્ણ સ્પર્શ અને

પ્રકાશ એ રૂપ આ ત્રણ ગુણો રહે છે, જલમાં બુલ્ બુલ્ એવો શબ્દ, શીત (ઠંડો) સ્પર્શ, ઘોળું રૂપ અને મધુરપણુ એ રસ એ ચાર ગુણો રહે છે, તથા પૃથ્વીમાં કડ્ કડ્ એવો શબ્દ, કઠણપણુરૂપ સ્પર્શ, ઘોળા પીળા-આદિ-છ પ્રકારનાં રૂપ, મીઠા ઇત્યાદિ છ પ્રકારના રસ અને સુગંધ તથા દુર્ગંધ એ એ પ્રકારના ગંધ આ પાંચ ગુણો રહે છે. એવી રીતે એ પાંચ ગુણોનું સારી રીતે વિવેચન કર્યું.

ઘોટા દેવળમાં નેરથી બોલવાથી એ બોલવાનો જે પુનઃશબ્દ સાંભળવામાં આવે છે તે પ્રતિધ્વનિ કહેવાય છે, એ પ્રતિધ્વનિરૂપ શબ્દ આકાશનો ગુણ છે. વાયુ બ્યારે અત્યંત વેગથી વાય છે ત્યારે તેનો વી સિ કે, ણી સિ એવો જે શબ્દ સાંભળવામાં આવે છે તે શબ્દ વાયુમાં રહેલા પોતાના કારણ-રૂપ આકાશનો ગુણ છે. રૂપ, રસ અને ગંધ એ ગુણોનાં સ્વરૂપે પ્રસિદ્ધ છે. કારણરૂપ ભૂતોના ગુણો પોતાના કાર્યરૂપ ભૂતોમાં આવવાથી ઉત્તર ઉત્તર ભૂતોમાં ગુણોની વૃદ્ધિ થતી બને છે. વી સિ અથવા ણી સિ, બુલ્, બુલ્ અને બુક બુક એ અનુકરણ જણાવનારા શબ્દો છે. ૩-૪-૫

એ પાંચ ભૂતોના પાંચ ગુણો પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોવડે જાણવામાં આવે છે, માટે છઠ્ઠા શ્લોકમાં પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનાં નામો કહે છે:—

શ્રોત્રં ત્વક્ચક્ષુષી જિહ્વા ગ્રાણં ચૈન્દ્રિયપંચકમ્ ॥ ૬ ॥

શ્રોત્રં ત્વક્ચક્ષુષી જિહ્વા ચ ગ્રાણં ચૈન્દ્રિયપંચકમ્ ॥

શ્રવણ, ત્વક, નેત્ર, જીભ અને નાસિકા એ ઇન્દ્રિયપચક એટલે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે. ૬

તે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનાં જોલકો અને તેમની લિપ્ત લિપ્ત ક્રિયાઓ જણાવે છે:—

કર્ણાદિગોલકસ્થં તચ્છબ્દાદિગ્રાહકં ક્રમાત્ ॥

સૌક્ષ્મ્યાત્કાર્યાનુમેયં તત્પ્રાયો ધાવેદ્દહિર્મુલ્ખમ્ ॥ ૭ ॥

તત્ કર્ણાદિગોલકસ્થં ક્રમાત્ શબ્દાદિગ્રાહકં [અસ્તિ,] તત્ સૌક્ષ્મ્યાત્ કાર્યાનુમેયં, પ્રાયઃ વહિર્મુલ્ખં ધાવેત્ ॥

તે શ્રોત્રાદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અનુક્રમે કાન, સર્વ શરીરમાં રહેલી આમળી, આંખ, જીભ અને નાકમાં રહે છે. તે શ્રોત્રાદિ જ્ઞાનેન્દ્રિયો કમથી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ વિષયોને ગ્રહણ કરે છે. તે શ્રોત્રાદિ જ્ઞાનેન્દ્રિયો પૃથક્કમળાને લીધે પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી જાણવામાં આવતી નથી, પણ માત્ર તેમનાં પોતાના શબ્દાદિ વિષયગ્રહણરૂપ કાર્યથી તેમના સૂક્ષ્માવનું અનુમાન કરવામાં આવે છે, તે જ્ઞાનેન્દ્રિયો બહુધા બાહ્યવેગવાળી થઇને પોતપોતાના બાહ્યવિષયભાગી ઠોડે છે.

આપણને - શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ વિષયોનું જે જ્ઞાન થાય છે તે કોઈ કરણદ્વારા (સાધનદ્વારા) થવું જોઈએ, કરણવિના શબ્દાદિ વિષયોનું જ્ઞાન થઈ શકે નહિ, તેથી શબ્દજ્ઞાનના કરણરૂપ શ્રોત્રેન્દ્રિયનું, સ્પર્શ-જ્ઞાનના કરણરૂપ સ્પર્શેન્દ્રિયનું, (ત્વગિન્દ્રિયનું,) રૂપજ્ઞાનના કરણરૂપ નેત્રેન્દ્રિયનું, રસજ્ઞાનના કરણરૂપ રસનેન્દ્રિયનું અને ગંધજ્ઞાનના કરણરૂપ નાસિકેન્દ્રિયનું આપણને અનુમાનવડે જ્ઞાન થાય છે. એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અપંચીકૃત પંચમહાભૂતના કાર્યરૂપ છે તેથી તેઓ અતિસૂક્ષ્મ છે, માટે તેનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન સંભવી શકે નહિ. ૭

સાતમા શ્લોકના ચોથા ચરણમાં પ્રાયઃ (બહુધા) એમ કહીને “ ઇન્દ્રિયો બહુધા બહિર્બુખ થઇને ઢોડે છે ” એમ કહ્યું છે તેથી ઠ્યારેક તે અંતરના વિષયોને પણ બાહ્યી શકે છે એમ અર્થમાં જણાય છે. તે વાત હવે નીચેના બે શ્લોકથી સ્પષ્ટ કરે છે:-

કદાચિત્પિહિતે કર્ણે શ્રૂયતે શ્વદ આંતરઃ ।

પ્રાણવાયૌ જાઠરાગ્નૌ જલપાનેઽન્નમક્ષણે ॥ ૮ ॥

વ્યજ્યંતે હ્યાંતરાઃ સ્પર્શા મીલને ચાંતરં તમઃ ।

ઉદ્ધારે રસગંધૌ ચેત્યક્ષાણામાંતરગ્રહઃ ॥ ૯ ॥

કદાચિત્ કર્ણે પિહિતે પ્રાણવાયૌ [ચ] જાઠરાગ્નૌ [વિદ્યમાનઃ] આંતરઃ શ્વદઃ શ્રૂયતે, જલપાને હિ અન્નમક્ષણે આંતરાઃ સ્પર્શાઃ વ્યજ્યંતે, ચ [નેત્રયોઃ] મીલને આંતરં તમઃ [પ્રતીયતે,] ચ ઉદ્ધારે રસગંધૌ [અનુભૂયેતે] ઇતિ અક્ષાણાં આંતર-ગ્રહઃ [અસ્તિ] ॥

ઠ્યારેક ઠાનને આંગળીઓવડે કે ખીબા કોઈ સાધનવડે ગંધ ઠરવામાં આવે છે ત્યારે પ્રાણવાયુમાં અને જઠરાગ્નિમાં રહેલો સ્થૂલદેહની અંતરનો શબ્દ સાંભળવામાં આવે છે, ઠંડું કે જીનું પાણી પીવાથી અને ઠંડા કે જીનાં અન્નનું ભક્ષણ કરવાથી શરીરની અંતરના સ્પર્શો જણવામાં આવે છે, આંખો વીંચવાથી શરીરની અંતરના અંધકારનું જ્ઞાન થાય છે, અને ઓડકાર આવવાથી શરીરની અંતરના રક્તનું ને ગંધનું જ્ઞાન થાય છે. એ પ્રમાણે શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોને શરીરની અંતરના વિષયોનો અનુભવ થાય છે. ૮-૯

વાહ્યી આદિ પાંચ કર્મેન્દ્રિયોનો સહભાવ જણાવતાપહેલાં તેમની ક્રિયાઓને નીચેના શ્લોકથી કહે છે:-

પંચોક્ત્યાદાનગમનવિસર્ગાનંદકાઃ ક્રિયાઃ ।

કૃપિવાણિજ્યસેવાધ્યાઃ પંચસ્વંતર્ભવંતિ હિ ॥ ૧૦ ॥

ઉક્ત્યાદાનગમનવિસર્ગાનંદકાઃ હિ પંચ ક્રિયાઃ, કૃપિવાણિજ્યસેવાઘાઃ પંચસુ અંતર્ભવતિ ॥

ખોલવું, લેવું, એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે જવું, મલનો ત્યાગ કરવો, અને સ્પર્શસુખનો અનુભવ કરવો આ બધું પ્રસિદ્ધ પાંચ ક્રિયાઓ છે. ખેતી, વ્યાપાર અને સેવા આદિ બીજી ક્રિયાઓ ઉપર જણાવેલી પાંચ ક્રિયાઓની અંતર આવી જાય છે.

ખોલવું આદિ પાંચ ક્રિયાઓ વાણી આદિ પાંચ કર્મેન્દ્રિયોની છે. બીજી બધી ક્રિયાઓ એ પાંચ ક્રિયાઓની અંતર આવી જાય છે. કર્મેન્દ્રિયોનો સંસ્પર્શ પશુ તેમનાં કાર્યોવડે અનુમાનપ્રમાણથી જાણવામાં આવે છે. ૧૦

એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયોનાં નામોને અને તેમનાં ગોલકોને કહે છે:—

વાક્રપાણિપાદપાયૂપસ્થૈરક્ષૈસ્તત્ક્રિયાજનિઃ ।

મુસ્વાદિગોલકેષ્વાસ્તે તત્કર્મેન્દ્રિયપંચકમ્ ॥ ૧૧ ॥

વાક્રપાણિપાદપાયૂપસ્થૈઃ અક્ષૈઃ તત્ક્રિયાજનિઃ [ભવતિ,] તત્ કર્મેન્દ્રિયપંચકં મુસ્વાદિગોલકેષુ આસ્તે ॥

વાણી, હાથ, પગ, શિક્ષ અને ગુદા એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયોવડે ઉપર જણાવેલી પાંચ ક્રિયાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. તે પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અનુક્રમે મુખ, હાથ, પગ, ઉપસ્થ અને ગુદાસ્થાનમાં રહે છે. ૧૧

પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયોને પ્રેરણા કરનાર મનનું સ્થાન અને તેનું કર્મ નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:—

મનો દશેન્દ્રિયાધ્યક્ષં હૃત્પદ્મગોલકે સ્થિતમ્ ।

તત્ત્રાંતઃકરણં વાહ્યેષ્વસ્વાતંત્ર્યાદિનેન્દ્રિયૈઃ ॥ ૧૨ ॥

દશેન્દ્રિયાધ્યક્ષં મનઃ હૃત્પદ્મગોલકે સ્થિતમ્, ચ ઇન્દ્રિયૈઃ વિના વાહ્યેષુ અસ્વાતંત્ર્યાત્ તત્ અંતઃકરણં ॥

મન એ પૂર્વોક્ત દશ ઇન્દ્રિયોનું અધ્યક્ષ એટલે પ્રેરક છે. એ મન હૃદય-કમલરૂપી સ્થાનમાં રહેલું છે. તે મન ઇન્દ્રિયોના સાહાય્યવિના બહારના વિષયોમાં સ્વતંત્ર ન હોવાથી તેને અંતઃકરણ એટલે અંતર-ઇન્દ્રિય કહે છે.

મનની પ્રેરણાવિના અથવા સાહાય્યવિના ઇન્દ્રિયોની ચેતપોતાના વિષયો-ભણી પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી, માટે મનને ઇન્દ્રિયોના સ્વામિરૂપે કહેલ છે. એ મન એ પાંચજીઓ ભેળી થાય છે તેની પાછળના અવકાશમાં (હૃત્પદ્મમાં) પ્રધાનપણે રહે છે. એ મન ઇન્દ્રિયોના સાહાય્યવિના બહારના વિષયોનું જ્ઞાન સ્વતંત્રપણે મેળવી શકતું નથી, અને અંતરનાં મુખદુઃખાદિનું જ્ઞાન સ્વતંત્રપણે મેળવી શકે છે તેથી તેને અંતઃકરણ કહેવામાં આવે છે.

વેદાંતસિદ્ધાંતપ્રમાણે મન આખા શરીરમાં રહેલું છે, માત્ર હૃદયમાંજ તે રહેલું નથી, પણ હૃદયસ્થાનમાં તેની પ્રધાનપણે સ્થિતિ છે તેથી મનનું હૃતપદ્મ એ સ્થાન કહ્યું છે. ૧૨

મનને ઇંદ્રિયોનો સ્વામી કહેવાના કારણનું અને ગુણોવડે તેમાં થવી વિક્રિયાનું વર્ણન કરે છે:—

અક્ષેષ્વર્થાર્પિતેષ્વેતદ્ગુણદોષવિચારકમ્ ।

સત્ત્વં રજસ્તમશ્રાસ્ય ગુણા વિક્રિયતે હિ તૈઃ ॥ ૧૩ ॥

અક્ષેષુ અર્થાર્પિતેષુ एतत् [મનઃ] ગુણદોષવિચારકં [ભવતિ,] અસ્ય સત્ત્વં રજઃ
ચ તમઃ ગુણાઃ [સન્તિ,] હિ તૈઃ [તત્] વિક્રિયતે ॥

ઇંદ્રિયો પોતપોતાના વિષયોમાં જોડાય છે ત્યારે આ મન તે વિષયોમાં રહેલા ગુણદોષોનો વિચાર કરનારુ થાય છે તેથી પણ તે ઇંદ્રિયોના સ્વામિરૂપે ગણાય છે. આ મનના સત્ત્વગુણ, રજ્જેગુણ અને તમોગુણ એવા ત્રણ ગુણો છે, ને તે ગુણોવડે એ મન વિકાર પામે છે.

વિષયોમાં રહેલા ગુણદોષોને શ્રોત્રાદિ ઇંદ્રિયો બાણી શકતી નથી. તેમનામાં માત્ર વિષયોનું જ્ઞાન મેળવવાનુંજ સામર્થ્ય છે. ત્યારે વિષયોના શુભ-પણાને અને અશુભપણાને કોણ બાણે છે? એમ શકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે કે વિષયોમાં રહેલા ગુણદોષોનો વિચાર કરનારું મન છે, તે મન સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણવાળું છે, કેમકે તે ગુણના યોગવડે ક્યારેક તે વૈરાગ્યવાળું, ક્યારેક કામક્રોધાદિવાળું ને ક્યારેક આલસ્યપ્રમાદાદિવાળું જણાય છે. ૧૩

સત્ત્વાદિ ગુણોવડે થનારાં મનનાં કાર્યોને નીચેના ઔદમા શ્લોકમાં વર્ણવે છે:—

વૈરાગ્યં ક્ષાંતિરૌદાર્યમિત્યાદ્યાઃ સત્ત્વસંભવાઃ ।

કામક્રોધૌ લોભયત્નાવિત્યાદ્યાઃ રજસોત્થિતાઃ ॥

આલસ્યમ્નાંતિતંદ્રાદ્યા વિકારાસ્તમસોત્થિતાઃ ॥ ૧૪ ॥

વૈરાગ્યં ક્ષાંતિઃ ઔદાર્યં इत्याद्याः સત્ત્વસંભવાઃ, કામક્રોધૌ લોભયત્નો
इत्याद्याः રજસા ઉત્થિતાઃ, [તથા] આલસ્યમ્નાંતિતંદ્રાદ્યાઃ વિકારાઃ તમસા
ઉત્થિતાઃ ॥

વૈરાગ્ય, ક્ષમા અને ઉદારતા ઇત્યાદિ સત્ત્વગુણમાંથી ઉપજેલાં કાર્યો છે,
કામ, ક્રોધ, લોભ અને પ્રયત્ન આદિ રજ્જેગુણમાંથી ઉપજેલાં કાર્યો છે,
અને આલસ્ય, ક્ષાંતિ અને તંદ્રા ઇત્યાદિ તમોગુણમાંથી ઉપજેલાં કાર્યો છે,

વિવેકાદિ આર જ્ઞાનના સાધનો, અમાનીપણુ ઇત્યાદિ જ્ઞાનના વીશ સાધનો તથા છવીશ પ્રકારની અભ્યાદિ દૈવીસપત્તિ એ પણ સર્વશુભના કાર્યરૂપ છે.

ગર્વ, હાસ્ય, અહંતા, મમતા અને કોઈ પણ કામમા પ્રવૃત્તિ એ પણ રજ્જેશુભના કાર્યો છે, અને પદાર્થનુ અજ્ઞાન, પ્રાપ્ત કામમા અપ્રવૃત્તિ, કૃપણપૂર્ણુ, અસત્ય, ખીબને પીડા કરવી, કલહ, ચિન્તા, દીનતા ને ભય આ પણ તમોશુભના કાર્યો છે ૧૪

એ ત્રણ શુભોવડે થનારા પરિણામોને જણાવે છે -

સાત્ત્વિકૈઃ પુણ્યનિષ્પત્તિઃ પાપોત્પત્તિશ્ચ રાજસૈઃ ।

તામસૈર્નોભયં કિંતુ વૃથાયુઃક્ષયણં ભવેત્ ॥ ૧૫ ॥

સાત્ત્વિકૈઃ પુણ્યનિષ્પત્તિઃ, ચ રાજસૈઃ પાપોત્પત્તિઃ [ભવતિ, તુ] તામસૈઃ
ઉભયં [અપિ] ન [ભવતિ,] કિંતુ વૃથા આયુઃક્ષયણં ભવેત્ ॥

સર્વશુભના વૈરાગ્યાદિ કાર્યોવડે પુણ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે, રજ્જેશુભના કાર્યોરૂપ કામાદિવડે પાપની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને તમોશુભના કાર્યોરૂપ આલસ્ય આદિવડે પુણ્ય કે પાપ એ બેમાનુ કાઈ પણ મનુષ્યને પ્રાપ્ત થતુ નથી, કિંતુ આયુષ્યનો વૃથા ક્ષય થાય છે ૧૫

હવે અત કરણનો અને ઇદ્રિયોનો નિયામક કોણુ છે તે નીચેના અર્ધો શ્લોકવડે જણાવે છે -

અત્રાહંપ્રત્યયી કર્તૈત્યેવં લોકે વ્યવસ્થિતિઃ ॥ ૧૬ ॥

અત્ર અહમ્પ્રત્યયી કર્તા [દિ] લોકે ઇતિ એવ વ્યવસ્થિતિઃ [અસ્તિ] ॥

આ અત કરણાદિમા હું એણુ અભિમાન રાખનારો જે જીવાત્મા છે તે સર્વમા મુખ્ય હોવાથી કર્તા એટલે તેમનો સ્વામી ગણાય છે, કેમકે લોકમા આવી વ્યવસ્થા બેવામા આવે છે ૧૬

હવે સ્થૂલપદાર્થનું અને સૂક્ષ્મપદાર્થનુ ભૌતિકપણુ કેવી રીતે જણવામા આવે છે તે જણાવે છે -

સ્પષ્ટશબ્દાદિયુક્તેષુ ભૌતિકત્વમતિસ્ફુટમ્ ।

અક્ષાદાવપિ તચ્છાસ્ત્રયુક્તિભ્યામવધાર્યતામ્ ॥ ૧૭ ॥

સ્પષ્ટશબ્દાદિયુક્તેષુ [વસ્તુષુ] ભૌતિકત્વં અતિસ્ફુટં [દર્શયતે] તત્ અક્ષાદૌ
મપિ સાસ્ત્રયુક્તિભ્યા અવધાર્યતામ્ ॥

પ્રતીત ઘનારા શબ્દાદિ ગુણોથી યુક્ત ઘટાદિ પદાર્થોમાં ભૌતિકપણું અતિસ્પષ્ટ જણાય છે. ઇંદ્રિયાદિમાં તે ભૌતિકપણું મુમુક્ષુએ શાસ્ત્ર અને યુક્તિવડે નક્કી કરવું.

ભૌતિકપણું એટલે ભૂતોનું કાર્યપણું. ઘટાદિક ભૌતિક પદાર્થો શબ્દસ્પર્શ ઇત્યાદિ પાંચ ગુણોવાળા હોય છે તેથી તેઓનું ભૌતિકપણું મનુષ્યને સ્પષ્ટરીતે જાણવામાં આવે છે, પણ કર્મોંદ્રિયો, જ્ઞાનેંદ્રિયો, અંતઃકરણ અને પ્રાણનું ભૌતિકપણું પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી મનુષ્યોને જાણવામાં આવતું નથી, તે માત્ર શાસ્ત્ર અને યુક્તિવડે જાણવામાં આવે છે. મન અવનના કાર્યરૂપ છે, અને પ્રાણ જલના કાર્યરૂપ છે એમ છાંદોગ્યઉપનિષદના છઠ્ઠા પ્રપાઠકમાં કહ્યું છે. એ શ્રુતિથી મન અને પ્રાણનું ભૌતિકપણું સિદ્ધ થાય છે. યુદ્ધિ અને જ્ઞાનેંદ્રિયોનો મનમાં સમાવેશ થાય છે, અને કર્મોંદ્રિયોનો પ્રાણમાં સમાવેશ થાય છે એમ સમજવું. જેમ માટીવિના ઘડાની સિદ્ધિ થાય નહિ તેમ કારણરૂપ પાંચ ભૂતોના સહ-ભાવવિના કાર્યરૂપ ઇંદ્રિયો, અંતઃકરણ ને પ્રાણનો સહભાવ સિદ્ધ થાય નહિ એ યુક્તિવડે ઇંદ્રિયો, અંતઃકરણ અને પ્રાણનું ભૌતિકપણું જાણવામાં આવે છે. ૧૭

“ સદેવ સોમ્યેદમગ્ર આસીત ” (હે પ્રિયદર્શન ઐતકેતો ! આ જગત્ ઉત્પત્તિની પૂર્વે સદૃપજ હતું,) આ શ્રુતિમાં જે **ઈદં** (આ) શબ્દ છે તેનો અર્થ નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:—

एकादशेन्द्रियैर्युक्त्या शास्त्रेणाप्यवगम्यते ।

यावत्किंचिद्भवेदेतदिदंशब्दोदितं जगत् ॥ १८ ॥

एकादशेन्द्रियैः युक्त्या शास्त्रेण अपि यावत् किंचित् जगत् अवगम्यते एतत् इदंशब्दोदितं भवेत् ॥

મન, પાંચ કર્મોંદ્રિયો અને પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો એ અગિયાર ઇંદ્રિયોવડે, અનુમાનાદિરૂપ યુક્તિવડે અને વેદાદિ શાસ્ત્રવડે જેટલું જગત્ આપણા જાણવામાં આવે છે તે સર્વ જગત્ શ્રુતિમાંના **ઈદં** (આ) એ શબ્દવડે કહેલું છે, અર્થાત્ પ્રત્યક્ષપ્રમાણવડે, અનુમાન આદિ પ્રમાણવડે અને શબ્દપ્રમાણવડે જે કાંઈ જગત્ મનુષ્યાદિના જાણવામાં આવે છે તે સર્વ છાંદોગ્યશ્રુતિમાંના ‘આ’ શબ્દવડે કહેલ છે. ૧૮

ઉપર જણાવેલી શ્રુતિને નીચેના શ્લોકમાં અર્થથી કહે છે:—

इदं सर्वं पुरा सृष्टेरेकमेवाद्वितीयकम् ।

सदेवासीन्नानामरूपे नास्तामित्यारुणैर्वचः ॥ १९ ॥

છટ્ટે: પુરા इदं सर्वं एकं एव अद्वितीयकं सत् एव आसीत्, नामरूपे न
आस्ताम् इति आरुणे: वच: [अस्ति] ॥

આ જગતની ઉત્પત્તિની પૂર્વે આ નામરૂપાત્મક સર્વ જગત એકજ અ-
દ્વિતીય ને સદ્રૂપજ હેતું, એ વેલા નામરૂપ નહોતાં એમ છાંદોગ્યઉપનિષદના છઠ્ઠા
પ્રવાહકમાં અરુણિના પુત્ર ભગવાન ઉદાલકનું પોતાના પુત્ર શ્વેતકેતુપ્રતિ-
વચન છે. ૧૯

ઉપરના શ્લોકમાં જે 'એક', 'એવ' અને 'અદ્વિતીય' એ ત્રણ શબ્દો
આવેલા છે એ ત્રણ શબ્દોવડે બ્રહ્મમાં લોકનિષે એવામાં આવતા ત્રણ પ્રકારના
લેહો નથી એમ જણાવવું છે માટે પ્રથમ લૌકિક ત્રણ લેહનું નિરૂપણ કરે છે:-

वृक्षस्य स्वगतो भेदः पत्रपुष्पफलादिभिः ।

वृक्षांतरात्सजातीयो विजातीयः शिलादितः ॥ ૨૦ ॥

वृक्षस्य पत्रपुष्पफलादिभिः स्वगतः भेदः, वृक्षांतरात् सजातीय. [भेदः,]
शिलादितः विजातीयः [भेदः अस्ति] ॥

આડનો પોતાનાં પાંદડાં, ફૂલો અને ફલો આદિથી જે લેહ છે તે સ્વગત
(પોતામાં રહેલો) લેહ કહેવાય છે, તે આડનો બીજા જાતનાં આડોથી જે લેહ
છે તે સજાતીયલેહ કહેવાય છે, અને તે આડનો આડની જાતિથી ભિન્ન જે
પથ્થર ને માટી ઇત્યાદિ પદાર્થોથી લેહ છે તે વિજાતીયલેહ કહેવાય છે. એવી
રીતે જડપદાર્થોમાં સ્વગત, સજાતીય અને વિજાતીય એવા ત્રણ લેહો હોય છે. ૨૦

એ ત્રણ પ્રકારના લેહો સદ્રૂપ બ્રહ્મમાં નથી એમ નીચેના શ્લોકવડે
નિરૂપણ કરે છે:-

तथा सदस्तुनो भेदत्रयं प्राप्तं निवार्यते ।

ऐक्यावधारणद्वैतप्रतिषेधैस्त्रिभिः क्रमात् ॥ ૨૧ ॥

तथा सदस्तुनः प्राप्तं भेदत्रयं ऐक्यावधारणद्वैतप्रतिषेधैः त्रिभिः [शब्दैः]
क्रमात् निवार्यते ॥

એવી રીતે સદસ્તુરૂપ બ્રહ્મમાં અજ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થનારા ત્રણ લૌકિક
લેહોનું એકપણું, નિશ્ચય અને દ્વૈતનું નિરાકરણ એ ત્રણ શબ્દોવડે કમપૂર્વક
નિવારણ કરાય છે.

“ एकमेवाद्वितीयं ” એ શ્રુતિમાંના 'એક' એ શબ્દવડે બ્રહ્મનું એકપણું
એટલે સ્વગતલેહરહિતપણું, 'એવ' એ શબ્દવડે એકપણાનો નિશ્ચય એટલે
સજાતીયલેહરહિતપણું અને અદ્વિતીય એ શબ્દવડે બ્રહ્મથી ભિન્ન બીજા વસ્તુનો

નિયેધ એટલે વિનતીયલેદરહિતપણું જણાવ્યું છે. એવી રીતે પ્રદ્ધમાં ત્રણ પ્રકારના લોકિક લેદો નથી એમ સિદ્ધ કર્યું. ૨૧

સદ્રૂપ પ્રદ્ધ નિરવયવ હોવાથી તેમાં સ્વગતલેદ સંભવી શકતો નથી એમ જણાવે છે:—

સતો નાવયવાઃ શંક્યાસ્તદંશસ્યાનિરૂપણાત્ ।

નામરૂપે ન તસ્યાંશૌ તયોરધ્યાપ્યંનુદ્ભવાત્ ॥૨૨ ॥

તદંશસ્ય અનિરૂપણાત્ સતઃ અવયવાઃ ન શંક્યાઃ, અદ્યાપિ તયોઃ અનુદ્ભવાત્ નામરૂપે તસ્ય અંશૌ ન ॥

સદ્રૂપ પ્રદ્ધના અંશની કોઈ પણ પ્રમાણેવડે સિદ્ધિ થતી નથી તેથી તે પ્રદ્ધમાં અવયવો છે એવી શંકા કરવી થોડી નથી. આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિની પૂર્વે વર્તમાનમાં પ્રતીત થતાં નામરૂપની ઉત્પત્તિ નહિ થયેલી હોવાથી નામ અને રૂપ એ પ્રદ્ધના અંશો છે એમ કહી શકાય નહિ. સત્, ચિત્ અને આનંદ આદિ સદ્રૂપ પ્રદ્ધના અવયવો નથી, પણ સદ્રૂપ પ્રદ્ધના સ્વભાવ છે. ૨૨

જગત્ની ઉત્પત્તિની પૂર્વે નામરૂપનો અભાવ શાથી હોય છે તે નીચેની શ્લોકથી કહે છે:—

નામરૂપોદ્ભવસ્યૈવ સૃષ્ટિત્વાત્સૃષ્ટિતઃ પુરા ।

ન તયોરુદ્ભવસ્તસ્માન્નિરંશં સદ્યથા વિચત્ ॥ ૨૩ ॥

નામરૂપોદ્ભવસ્ય એવ સૃષ્ટિત્વાત્ સૃષ્ટિતઃ પુરા તયોઃ ઉદ્ભવઃ ન, તસ્માત્ યથા વિચત્ તથા સત્ નિરંશં [અસ્તિ] ॥

નામરૂપની ઉત્પત્તિનુંજ સૃષ્ટિપણું હોવાથી અર્થાત્ નામરૂપની ઉત્પત્તિ થવી એજ જગત્ હોવાથી જગત્ની ઉત્પત્તિની પૂર્વે નામરૂપની ઉત્પત્તિ હોતી નથી તેથી જેમ આકાશ નિરવયવ છે તેમ સદ્રૂપ પ્રદ્ધ પણ નિરવયવજ છે.

સદ્રૂપ પ્રદ્ધ સ્વગતલેદરહિત છે, અવયવરહિત હોવાથી, જે જે વસ્તુ અવયવરહિત હોય છે તે તે વસ્તુ સ્વગતલેદરહિત હોય છે, જેમ આકાશ. એ અનુમાનપ્રમાણવડે પ્રદ્ધનું સ્વગતલેદરહિતપણું સિદ્ધ થાય છે. ૨૩

આગળ કહેલી શ્રુતિમાંના એવ (જ) એ શબ્દવડે પ્રદ્ધની સજાતીયલેદનું નિવારણ કરાય છે એમ જણાવે છે:—

સદંતરં સજાતીયં ન વૈલક્ષણ્યવર્જનાત્ ।

નામરૂપોપાધિભેદં વિના નૈવ સતો મિદા ॥ ૨૪ ॥

વૈલક્ષણ્યવર્જનાત્ સદંતરં સજાતીયં ન, નામરૂપોપાધિભેદં વિના સતઃ મિદા ન એવ ॥

સદ્રૂપ પ્રહ્લમાં વિલક્ષણપણાના અભાવથી સદ્રૂપ પ્રહ્લથી ભિન્ન તેના જેવું ખીલું કાંઈ નથી. નામ તથા રૂપ આ ઉપાધિના ભેદવિના સદ્રૂપ પ્રહ્લનો ભેદ કદીપણ સંભવી શકતો નથીજ.

જગત્ની ઉત્પત્તિની પૂર્વે સદ્રૂપ પ્રહ્લથી ભિન્ન ખીલુ કાંઈ પણ વિલક્ષણ વસ્તુ ન હોવાથી પ્રહ્લમાં સન્નતીયભેદ સંભવી શકે નહિ. વર્તમાનમાં એ પ્રહ્લમાં નામરૂપ ઉપાધિવડે જે ભેદો પ્રતીત થાય છે તે ભેદો ઉપાધિવડે પ્રતીત થતા હોવાથી ઠકરિપત છે, સત્ય નથી, તેથી તે ભેદો પ્રહ્લમાં સન્નતીયભેદ ઉપજવી શકે નહિ. જેમ ઘટાદિ ઉપાધિવડે આકાશમાં સન્નતીયભેદ સંભવી શકતો નથી, તેમ નામરૂપના પૃથક્પણાવડે પ્રહ્લમાં સન્નતીયભેદ સંભવી શકે નહિ. ૨૪ પ્રહ્લમાં વિન્નતીયભેદ પણ સંભવી શકતો નથી એમ કહે છે:—

વિજાતીયમસત્તત્તુ ન ચલ્વસ્તીતિ ગમ્યતે ।

નાસ્યાતઃ પ્રતિયોગિત્વં વિજાતીયાઙ્ગિદા કુતઃ ॥ ૨૫ ॥

વિજાતીયં અસત્ તત્ તુ અસ્તિ ઇતિ ચલ્લુ ન ગમ્યતે, અતઃ અસ્ય પ્રતિયોગિત્વં ન, [તતઃ] વિજાતીયાત્ મિદા કુતઃ ? ॥

સત્થી વિન્નતીય જે અસત્ તે તો છે એમ કદીપણ જણાતું નથી, આથી આનું પ્રતિયોગીપણું થઈ શકતું નથી, તો પછી તે વિન્નતીયથી સત્નો ભેદ કેવી રીતે થઈ શકે ? નજ થઈ શકે.

સત્થી વિપરીત તો અસત્ એટલે શૂન્ય છે. તે અભાવરૂપ હોવાથી છે એમ કદી શકાય નહિ. અભાવ વિદ્યમાન પદાર્થનો વિરોધી થઈ શકે નહિ, તેથી નામરૂપાત્મક અસત્ પદાર્થ સદ્રૂપ પ્રહ્લમાં વિન્નતીયભેદ ઉપજવી શકે નહિ. ૨૫

સૃષ્ટિની પૂર્વે સદ્રૂપ પ્રહ્લ હતું એમ સિદ્ધ થયું. હવે જે વિષયમાં શૂન્યવાદીઓનો “સૃષ્ટિની પૂર્વે અસત્ હતું” એવો મત છે એમ જણાવે છે:—

एकमेवाद्वितीयं सत्सिद्धमत्र तु केचन ।

विह्वला असदेवेदं पुरासीदित्यवर्णयन् ॥ २६ ॥

સત્ એકં એવ અદ્વિતીયં સિદ્ધ, અત્ર તુ કેચન વિહ્વલાઃ ઇદં પુરા અસત્ એવ આસીત્ ઇતિ અવર્ણયન્ ॥

જેવી રીતે સદ્રૂપ પ્રહ્લ સ્વગત, સન્નતીય અને વિન્નતીય આ ત્રણ ભેદથી રહિત છે એમ શ્રુતિ, યુક્તિ અને વિદ્વાનોના અનુભવથી સિદ્ધ થયું, પણ અહીં કાંઈ શૂન્યવાદીઓ (અસદ્રૂપ શૂન્યજ પરમતત્ત્વ છે એમ માનનારા માધ્યમિક બૌદ્ધો) શ્રુતિઓના આશ્રયને અભાવે વ્યાકુલ થઈને “આ જગત્ પૂર્વે અસત્ હતું” એમ નિરૂપણ કરે છે. ૨૬

શૂન્યવાદીઓના વ્યાકુલપણાને દૃષ્ટાંત આપીને સમન્વયે છે:—

મગ્નસ્યાઘૌ યથાક્ષાણિ વિહ્વલાનિ તથાસ્ય ધીઃ ।

અઽઽંઢૈકરસં શ્રુત્વા નિષ્પ્રચારા વિભેત્યતઃ ॥ ૨૭ ॥

અઽઽૌ મગ્નસ્ય અક્ષાણિ યથા વિહ્વલાનિ [ભવંતિ,] તથા અસ્ય ધીઃ અઽઽંઢૈકરસં શ્રુત્વા નિષ્પ્રચારા [સતી] અતઃ વિભેતિ ॥

સાગરમાં ડુબેલા મનુષ્યની ઈદ્રિયો ભેમ વ્યાકુલ થાય છે તેમ આ શૂન્યવાદીઓની બુદ્ધિ પ્રહ્લ અખંડ ને એકરસ છે એવું સાંભળીને ગતિવિનાની થઈને આ પ્રહ્લરૂપ વસ્તુથી ખીએ છે.

શૂન્યવાદીની બુદ્ધિને અખંડ અને એકરસ પ્રહ્લ સમજી શકાતું નથી તેથી તેની બુદ્ધિ પ્રહ્લનું એવું સ્વરૂપ સાંભળી કુંઠિત થઈ ભય છે, અને પ્રહ્લતરુવ નહિ સમજવાથી તેને પ્રતિકૂલ માની તેની બુદ્ધિને ભય ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૭

લગવાનુ ગૌડપાદાચાર્ય પશુ સાકારપ્રહ્લમાં નિષ્ઠા રાખનારાઓમાટે પશુ એમજ કહે છે એમ જણાવે છે:—

ગૌડાચાર્યા નિર્વિકલ્પે સમાધાવન્યયોગિનામ્ ।

સાકારબ્રહ્મનિષ્ઠાનામત્યંતં મયમૂચિરે ॥ ૨૮ ॥

ગૌડાચાર્યાઃ નિર્વિકલ્પે સમાધૌ સાકારબ્રહ્મનિષ્ઠાનાં અન્યયોગિનાં અત્યંતં મયં ઠ્ચિરે ॥

લગવાનુ ગૌડપાદાચાર્યે (શ્રીમચ્છંકરાચાર્યજીના પરમગુરુએ) સાકારપ્રહ્લમાં સત્યપણાની બુદ્ધિ રાખનારા ખીજા ઉપાસકોને આ નિર્વિકલ્પસમાધિથી અત્યંત ભય થાય છે એમ કહ્યું છે. ૨૮

લગવાનુ ગૌડપાદાચાર્યે માંડૂકચોપનિપદઉપર જે કારિકાઓ રચી છે તેમાંની નીચેની કારિકા લઈને ઉપર કહેલો અર્થ એ કારિકામાં જણાવ્યો છે એમ અર્થથી કહે છે:—

અસ્પર્શયોગો નામૈષ દુર્દર્શઃ સર્વયોગિભિઃ ।

યોગિનો વિભ્યતિ હ્યસ્માદમયે મયદર્શિનઃ ॥ ૨૯ ॥

અસ્પર્શયોગઃ નામ ઈષઃ [યોગઃ] સર્વયોગિભિઃ દુર્દર્શઃ, હિ અમયે મયદર્શિનઃ યોગિનઃ અસ્માત્ વિભ્યતિ ॥

અસ્પર્શયોગ આ નામનો જે નિર્વિકલ્પસમાધિ છે તે આ સમાધિ સાકાર-પ્રહ્લનું ધ્યાન કરનારા સર્વ યોગીઓને પ્રાપ્ત ન થઈ શકે એવા છે, કારણકે

ભયરહિત આ બ્રહ્મમાં ભય જોનારા તે યોગીઓ ભયની કલ્પના કરીને આ નિવિકલ્પસમાધિથી ભય પામે છે. ૨૯

પૂન્યચરણ શ્રીશંકરાચાર્યજીએ પણ એમજ કહ્યું છે એમ જણાવે છે:—

ભગવત્પૂજ્યપાદાશ્ચ શુષ્કતર્કપટ્ટનમૂન્ ॥

આહુર્માધ્યમિકાન્બ્રાંતાનર્ચિત્યેઽસ્મિન્સદાત્માનિ ॥ ૩૦ ॥

ચ ભગવત્પૂજ્યપાદાઃ અમૂન્ શુષ્કતર્કપટ્ટન્ માધ્યમિકાન્ અસ્મિન્ અર્ચિત્યે સદાત્માનિ બ્રાંતાન્ આહુઃ ॥

વળી ભગવાન્ શ્રીશંકરાચાર્યજીએ પણ સૂકા (શ્રુતિસ્મૃતિનાં આધાર-વિનાના) તર્કો કરવામાં અતિચતુર એવા આ માધ્યમિકોને (શૂન્યવાદીઓને) આ અર્ચિત્ય સદ્રૂપ આત્મામાં તેઓ બ્રાંતિ પામેલા છે એમ કહેવું છે. ૩૦

વાર્તિકકારનો એટલે શુરેશ્વરાચાર્યનો પણ એવોજ અભિપ્રાય છે એમ તેમના નીચેના વાર્તિકથી (પ્રલોકથી) જણાવે છે:—

અનાદત્ય શ્રુતિં મૌર્ખ્યાદિમે વૌદ્ધાસ્તમસ્વિનઃ ।

આપેદિરે નિરાત્મત્વમનુમાનૈકચક્ષુષઃ ॥ ૩૧ ॥

इमे तमस्विनः वौद्धाः मोर्ख्यात् श्रुतिं अनादत्य अनुमानैकचक्षुषः निरात्मत्वम् आपेदिरे ॥

આ અજ્ઞાની જૌદ્ધો (બુદ્ધમતને અનુસરનારાઓ) મૂર્ખપણાથી વેદવચનનો અનાદર કરીને માત્ર અનુમાનપ્રમાણને માનનારા થઈ આત્મરહિતપણાને (શૂન્યપણાને) પ્રાપ્ત થયા છે, અર્થાત્ એક શૂન્યજ સત્ય છે એમ માનવા લાગ્યા છે. ૩૧

શૂન્યવાદીને પ્રશ્ન કરીને તેના મતનું અસત્યપણું જણાવે છે:—

શૂન્યમાસીદિતિ રૂપે સદ્યોગં વા સદાત્મતામ્ ।

શૂન્યસ્ય ન તુ તદ્યુક્તમુભયં વ્યાહતત્વતઃ ॥ ૩૨ ॥

[હે માધ્યમિક !] ‘શૂન્યં આસીત્’ इति सद्योगं रूपे, वा सदात्मतां ? व्याहतत्वतः तत् उभयं तु शून्यस्य न युक्तम् ॥

હે શૂન્યવાદી ! “ જગત્ની પૂર્વે શૂન્ય હતું ” આ વાક્યવડે તું શૂન્યને સત્તા નમ્રધવાણું કહે છે ? કે તેના સદ્રૂપપણાને કહે છે ? વ્યાઘાતદોષ આવવાથી શૂન્યમાં તે બંને પક્ષ સંભવતા નથી.

શૂન્ય (અભાવ) અને સત્ (ભાવ) વિપરીત હોવાથી શૂન્ય સત્તા

સંબંધવાળું સંભવી શકે નહિ, અને શૂન્ય ને સત્ વિપરીતરૂપ હોવાથી શૂન્ય સદ્રૂપ પણ ઘટી શકે નહિ, તેથી “સૃષ્ટિની પૂર્વે અસત્ હતું” એમ કહી શકાય નહિ. ૩૨

એ વ્યાધાતદોષ કેવી રીતે આવે છે તે નીચેના શ્લોકથી દ્રષ્ટાંત આપીને જણાવે છે:—

ન યુક્તસ્તમસા સૂર્યો નાપિ ચાસૌ તમોમયઃ ।

સચ્છૂન્યયોર્વિરોધિત્વાચ્છૂન્યમાસીત્કથં વદ ॥ ૩૩ ॥

સૂર્યઃ તમસા યુક્તઃ ન, ચ અસૌ તમોમયઃ અપિ ન, સચ્છૂન્યયોઃ (સત્શૂન્યયોઃ) વિરોધિત્વાત્ શૂન્યં આસીત્ [ઇતિ] કથં ? વદ ॥

‘સૂર્ય અંધકારથી યુક્ત હોતો નથી, તેમ જ સૂર્ય અંધકારરૂપ પણ હોતો નથી, તે પછી સદ્રૂપ પ્રદ્મ અને શૂન્ય એ બંનેનું સૂર્ય અને અંધકારની પેઠે વિરોધીપણું હોવાથી “સૃષ્ટિની પૂર્વે શૂન્ય હતું” એમ કેમ સંભવી શકે? તે કહે. ૩૩

“જે સદ્રૂપ પ્રદ્મમાં શૂન્યનો સદ્ભાવ ન ઘટે, તે તમારા નિર્વિકલ્પ પ્રદ્મમાં આકાશાદિનું અસ્તિત્વ કેવી રીતે સંભવી શકે?” એમ જે વાદી કહે તેના સમાધાનમાં કહે છે:—

વિયદાદેર્નામરૂપે માયયા સુવિકલ્પિતે ।

શૂન્યસ્ય નામરૂપે ચ તથા ચેજીવ્યતાં ચિરમ્ ॥ ૩૪ ॥

વિયદાદેઃ નામરૂપે માયયા સુવિકલ્પિતે, શૂન્યસ્ય નામરૂપે ચ તથા [ઇતિ] ચેત્ ચિરં જીવ્યતામ્ ॥

આકાશાદિ ભૂતોનાં નામ અને રૂપ પ્રદ્મમાં માયાવડે સારી રીતે કલ્પેલાં છે, જે તમે શૂન્યનાં નામ અને રૂપ પણ તેવાજ માનતા હો, અર્થાત્ પ્રદ્મમાં માયાવડે કલ્પિત માનતા હો, તે તમે લાંબો વખત (સો વર્ષ) જીવતા રહો, અર્થાત્ તમારા માનવું તમારા સિદ્ધાંતરૂપ નહિ રહેતાં અમારા સિદ્ધાંતને અનુકૂલ થયું, એટલે અમે તમને આશીર્વાદ આપીએ છીએ. ૩૪

શૂન્યના નામરૂપની પેઠે સદ્રૂપ પ્રદ્મનાં નામરૂપ કલ્પિત નથી એમ શકાસમાધાનપૂર્વક જણાવે છે:—

સતોઽપિ નામરૂપે દ્વે કલ્પિતે ચેત્તદા વદ ।

કુત્રોત્તિ નિરધિષ્ટાનો ન ભ્રમઃ ક્વચિદીક્ષ્યતે ॥ ૩૫ ॥

સતઃ અપિ નામરૂપે દ્વે કલ્પિતે ઇતિ ચેત્, તદા કુત્ર ? [ઇતિ] વદ, [યતઃ નિરધિષ્ટાન ભ્રમઃ ક્વચિત્ ન ઈક્ષ્યતે ॥

સદ્રૂપ પ્રદ્ધનાં નામ અને રૂપ એ બંને પણ કલ્પિત છે એમ જો તમે કહો તો તે બંને કયા અધિધાનમાં કલ્પિત છે તે કહો, કેમકે કોઈ પણ સ્થલે અધિધાનવિના ભ્રાંતિ જોવામાં આવતી નથી.

સદસ્તુનાં નામરૂપ જો કલ્પિત હોય તો તે સદસ્તુમાં કલ્પિત છે ? વા અસદસ્તુમાં કલ્પિત છે ? કે આ જગત્માં કલ્પિત છે ? તેમાં જો સદસ્તુમાં તેનાં નામરૂપ કલ્પિત છે એમ તમે કહો તો એક વસ્તુમાં બીજી વસ્તુની કલ્પના થાય છે, પણ તેની તે વસ્તુની કલ્પના તેમાં થતી નથી, જેમ છીપમાં રૂપાની કલ્પના થાય છે, પણ છીપમાં છીપની કલ્પના થતી નથી. અસત્માં પણ નામરૂપની કલ્પના સંભવી શકે નહિ, કેમકે અસત્ અભાવરૂપ હોવાથી તે નામરૂપનું અધિધાન થઈ શકે નહિ. જગત્ પણ નામરૂપનું અધિધાન થઈ શકે નહિ, કેમકે સદ્રૂપ પ્રદ્ધમાંથી ઉપજેલું જગત્ સદ્રૂપ પ્રદ્ધનાં નામ અને રૂપની કલ્પનાનું અધિધાન સંભવી શકે નહિ. ભ્રાંતિ અધિધાનવિના થઈ શકતી નથી એ વાત શાસ્ત્રમાં ને લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. એવી રીતે સદ્રૂપ પ્રદ્ધ શૂન્યની પેઠે કલ્પિત નથી એમ સિદ્ધ કર્યું. ૩૫

“શૂન્ય હતું” એ કથનમાં તમે વ્યાઘાતદોષ કહ્યો તેવી રીતે “સત્ હતું” એ કથનમાં પણ દોષ આવે છે એવી વાદીની શંકા લઇને તેનું સમાધાન કરે છે:-

સદાસીદિતિ શબ્દાર્થભેદે વૈગુણ્યમાપતેત્ ।

અભેદે પુનરુક્તિઃ સ્યાન્મૈવં લોકે તથેક્ષણાત્ ॥ ૩૬ ॥

‘સત્ આસીત્’ ઇતિ શબ્દાર્થભેદે [સતિ] વૈગુણ્યમ્ આપતેત્, અભેદે પુનરુક્તિઃ સ્યાત્, एवं मा, लोके तथा ईक्षणात् ॥

“સત્ હતું” આ બે શબ્દોના ભિન્ન ભિન્ન અર્થ છે કે તેનો એકજ અર્થ થાય છે ? જો તેના ભિન્ન ભિન્ન અર્થ થતા હોય તો તેમાં વિગુણ્યપણુનો દોષ પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ દ્વૈત થવાથી એટલે જો સત્નાનો સદ્ભાવ થવાથી અદ્વૈતની હાનિ થાય છે, અને “સત્ હતું” આ બે શબ્દોનો એકજ અર્થ થાય છે એમ જો તમે કહો તો એવા એકજ અર્થના વાચક બે શબ્દો આવવાથી તેમાં પુનરુક્તિનામનો દોષ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ જો તમે કહો તો વ્યવહારમાં તેવાં વાક્યો બોલાતાં સાંભળવામાં આવે છે તેથી તમે કહો છો તે દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી. ૩૬

લોકમાં એવા જે પ્રયોગ થાય છે તેમાંથી નીચેના શ્લોકમાં ઘોડાક પ્રયોગ બતાવે છે:-

કર્તવ્યં કુરુતે વાક્યં વ્રૂતે ધાર્યસ્ય ધારણમ્ ।

इत्यादिवासनाविष्टं प्रत्यासीत्सादितीरणम् ॥ ३७ ॥

કર્તવ્યં કુરુતે, વાક્યં વ્રૂતે, ધાર્યસ્ય ધારણમ્ इत्यादिवासनाविष्टं प्रति सत् आसीत् इति ईरणम् ॥

કર્તવ્ય ઠરે છે, વાક્ય બ્રોલે છે, અને ધારણ કરવાયોગ્ય પદાર્થનું ધારણ કરે છે ઇત્યાદિ વાક્યોના સંસ્કારવાળા શ્વેતકેતુને ઉદેશીને “ સત્ હતું ” એમ ભગવાન ઉદાહરે કહ્યું છે, તેથી “ સત્ હતું ” એ પ્રયોગમાં દૈતની પ્રાપ્તિરૂપ એને પુનરુચ્ચારૂપ દોષ આવતા નથી. ૩૭

અદૈતરૂપ બ્રહ્મમાં ભૂતકાલનો અભાવ છતાં “ સદેવ સોમ્યેદમગ્ર આસીત્ ” એ શ્રુતિમાં અગ્રે એટલે ઉત્પત્તિની પૂર્વે એમ કેમ કહ્યું છે ? એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

कालाभावे पुरेत्युक्तिः कालवासनया युतम् ।

शिष्यं प्रत्येव तेनात्र द्वितीयं न हि शक्यते ॥ ३८ ॥

કાલાભાવે પુરા ઇતિ ઊક્તિઃ કાલવાસનયાયુતં શિષ્યં પ્રતિ एव, तेन अत्र द्वितीयं न हि शक्यते ॥

બ્રહ્મમાં ભૂત, વર્તમાન ને ભવિષ્યરૂપ કાલનો અભાવ છતાં પણ “ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિની પૂર્વે ” એમ જે ભૂતકાલનું કથન છે તે કાલની વાસનાવાળા શ્વેતકેતરૂપ શિષ્યને ઉદેશીનેજ છે, તે દારણથી એટલે કાલના અસત્યપણાથી એ નમાં દૈતની શંકા કરવી ઉચિત નથી. ૩૮

અદૈતસિદ્ધાંતમાં દૈતને અભાવે શંકાસમાધાન સંભવતાં નથી એમ કહે છે:—

अचोद्यं वा परिहारो वा क्रियतां द्वैतभाषया ।

अद्वैतभाषया चोद्यं नास्ति नापि तदुत्तरम् ॥ ३९ ॥

અચોદ્યં વા પરિહારઃ વા દ્વૈતભાષયા ક્રિયતામ્, અદ્વૈતભાષયા ચોદ્યં ન અસ્તિ, તદુત્તરમ્ ॥

એકજ અદ્વિતીય બ્રહ્મ છે એવા અદૈતસિદ્ધાંતમાં શંકા કરવી અને તેનું વાન કરવું એ દૈતની ભાષાવડે કરાય છે. અદૈતની ભાષાવડે શંકા કરાતી નથી. અને તેનું ઉત્તર પણ અપાતું નથી, અર્થાત્ દૈતવાળી વ્યવહારદશામાં શંકાસમાધાન ઘટે છે, અદૈતવાળી પરમાર્થદશામાં શંકાસમાધાન પ્રટતાં નથી.

અદ્વૈતતત્ત્વ સમજવાને માટે શિષ્ય લૌકિકભાષાનો આશ્રય કરીને પ્રશ્ન પૂછે છે, અને તેમના સદ્ગુરુ પણ લૌકિકભાષાનો આશ્રય કરીને તેમને ઉત્તર આપે છે. મન અને વાણીના અવિષયભૂત એકજ અદ્વિતીય બ્રહ્મમાં પ્રશ્ન પૂછનાર અને ઉત્તર દેનાર ન હોવાથી ત્યાં પ્રશ્ન કે ઉત્તર એ બેમાંનું એક પણ ઘટી શકતું નથી.

અજ્ઞાની મનુષ્યની દૃષ્ટિવટે કલ્પિત દ્વૈતને વિષય કરનારી જે ભાષા તે દ્વૈતભાષા કહેવાય છે, અને ત્રવં દ્વૈતના નિષેધદ્વારા સર્વ ધર્મથી રહિત બ્રહ્મસ્વરૂપનો ઘોષ કરનારી જે ભાષા તે અદ્વૈતભાષા કહેવાય છે. ૩૯

વસ્તુતાએ દ્વૈતનો અભાવ છે એમ નીચેનું યોગવાસિષ્ઠનું વચન લઈને કહે છે:—

તદા સ્તિમિતગંभीરં ન તેજો ન તમસ્તતમ્ ।

અનાસ્ત્યમનભિવ્યક્તં સત્કિંચિદવશિષ્યતે ॥ ૪૦ ॥

તદા સ્તિમિતગંभीરં, ન તેજઃ, ન તમઃ, તતં, અનાસ્ત્યં, અનભિવ્યક્તં [एवं-विधं] किंचित् सत् अवशिष्यते ॥

પ્રલયકાલે અક્રિય, મનવડે પણ ચિતવી ન શકાય એવું, તેજોરૂપ નહિ એટલે પ્રકાશથી વિલક્ષણ, અંધકારરૂપ નહિ એટલે અંધકારથી વિલક્ષણ, (આવરણ કરવાના સ્વભાવવિનાનું,) વાણીથી ન કહી શકાય એવું અને નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનો વિષય ન થઈ શકે એવું કાંઈક સદ્રૂપ (અભાવથી વિલક્ષણસ્વરૂપવાળું) અવશેષ રહે છે. ૪૦

“ પૃથ્વી આદિ ચાર ભૂતો ભલે અસત્ હો, પણ આકાશ કે જે નિત્ય અને વ્યાપક છે તે કેવી રીતે અસત્ હોઈ શકે ? ” એવી તાકિડો શંકા કરે છે:—

નનુ भूम्यादिकं मा भूत्परमाण्वंतनाशतः ।

कथं ते वियतोऽस्तत्त्वं बुद्धिमारोहतीति चेत् ॥ ४१ ॥

નનુ, ભૂમ્યાદિકં પરમાણ્વંતનાશતઃ મા ભૂત્, [किंचित्] वियतः असत्त्वं ते बुद्धि कथं आरोहति ? इति चेत्—॥

પૃથ્વી, જલ, તેજ અને વાયુ આ ચાર ભૂતો પરમાણુપર્યંત ત્રાશ પામનારાં હોવાથી તે ભલે ન હોય, અર્થાત્ ભલે મિથ્યા હોય, પણ પરમાણુરૂપ અંતવિનાના આકાશનું મિથ્યાપણું તમારી બુદ્ધિમાં કેવી રીતે આરૂઢ થાય છે ? એમ જે તમે પૂછતા હો તે—૪૧

તેનું અમાપાન સાંભળો:—

અત્યંતં નિર્જગદ્વ્યોમ યથા તે વુદ્ધિમાશ્રિતમ્ ।

તથૈવ સન્નિરાકાશં કુતો નાશ્રયતે મતિમ્ ॥ ૪૨ ॥

યથા અત્યંતં નિર્જગદ્વ્યોમ તે વુદ્ધિ આશ્રિતં, તથા એવ નિરાકાશં સત્ [તે] મતિ કુતઃ ન આશ્રયતે ? ॥

સર્વ જગત્નો નાશ થયા પછી રહેનારા-જગત્થી અત્યંતરહિત-આકાશનો આશ્રય જેમ તમારી બુદ્ધિ કેમ છે તેમજ આકાશથી રહિત સદ્રૂપ બ્રહ્મનો આશ્રય તમારી બુદ્ધિ કેમ કરી શકતી નથી? અર્થાત્ તમારી બુદ્ધિ જગત્રહિત આકાશનું બ્રહ્મણ કરી શકે છે, તો પછી આકાશનો લય થયા પછી રહેનારા સત્નું બ્રહ્મણ તમારી બુદ્ધિ કેમ કરી શકતી નથી? ૪૨

તેના સંબંધમા તાર્કિકનો પૂર્વપક્ષ અને તેનું સમાધાન નીચેના શ્લોકમાં વર્ણવે છે:-

નિર્જગદ્વ્યોમ દૃષ્ટં ચેત્પ્રકાશતમસી વિના ।

ક દૃષ્ટં કિં ચ તે પક્ષે ન પ્રત્યક્ષં વિચરત્કલુ ॥ ૪૩ ॥

નિર્જગદ્વ્યોમ દૃષ્ટં ચેત્, પ્રકાશતમસી વિના ક દૃષ્ટં? કિં ચ તે પક્ષે વિચરત્પ્રત્યક્ષં ન કલુ ॥

જગત્વિનાનું આકાશ જેવામા આવે છે એમ જો તમે કહો તો પ્રકાશવિના અને અંધારાવિના તે ક્યાં જેવામાં આવે છે? અર્થાત્ પ્રકાશ અને અંધારું જેવામાં આવે છે, પણ આકાશ જેવામાં આવતું નથી. વળી આકાશમાં સ્પર્શ અને રૂપ એ શુદ્ધનો અભાવ હોવાથી તમારા પક્ષમાં આકાશનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થાય છે એમ માનેલું નથી એ વાત વિદ્વાનોમા પ્રસિદ્ધ છે. ૪૩ આકાશની પેઠે સદ્રૂપ બ્રહ્મ અપ્રત્યક્ષ નથી એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:-

સદ્વસ્તુ શુદ્ધં ત્વસ્માભિર્નિશ્ચિતૈરનુભૂયતે ।

તૂર્ણીંસ્થિતૌ ન શૂન્યત્વં શૂન્યબુદ્ધેશ્ચ વર્જનાત્ ॥ ૪૪ ॥

તૂર્ણીંસ્થિતૌ અસ્માભિઃ નિશ્ચિતૈઃ શુદ્ધં સદ્વસ્તુ અનુભૂયતે, ચ શૂન્યબુદ્ધેઃ વર્જનાત્ શૂન્યત્વં તુ ન [અનુભૂયતે] ॥

ન્યારે ઈન્દ્રિયોનો અને અંતઃકરણનો ણાદ્યાવ્યતર વ્યાપાર બંધ થયો હોય તે સ્થિતિમાં અમારા જેવા બ્રહ્માનુભવી પુરુષોવાડે તે અદ્વિતીય નિરુપાધિક સદ્રૂપ બ્રહ્મનો અનુભવ કરાય છે. તે અવસ્થામાં શૂન્યતા જ્ઞાનનો અભાવ હોવાથી શૂન્યપણાનો અનુભવ સંભવતો નથી.

આત્માનો સત્સ્વભાવ અજ્ઞાની અને જ્ઞાની બંનેને જણાય છે, પણ આત્માનો ચિત્ અને આનંદ એ સ્વભાવ માત્ર જ્ઞાનીનેજ જણાય છે. ૪૪

“જેમ ઇદ્રિયોનો અને અતઃકરણનો બાહ્યાભ્યંતર વ્યાપાર જે વેલા બધ થયો હોય તે વેલા શૂન્યનો અનુભવ થતો નથી તેમ સત્નો અનુભવ પણ થતો નથી” એવી શકા કરીને તેનું સમાધાન દર્શાવે છે:—

સદ્વુદ્ધિરપિ ચેન્નાસ્તિ માસ્ત્વસ્ય સ્વપ્રભત્વતઃ ।

નિર્મનસ્કત્વસાક્ષિત્વાત્સન્માત્રં સુગમં નૃણામ્ ॥ ૪૫ ॥

[તત્ર] સદ્વુદ્ધિઃ અપિ નાસ્તિ [ઈતિ] ચેત્, અસ્ય સ્વપ્રભત્વતઃ મા અસ્તુ, નિર્મનસ્કત્વસાક્ષિત્વાત્ સન્માત્રં નૃણાં સુગમમ્ ॥

અતઃકરણનો ને ઇદ્રિયોનો બાહ્યાભ્યંતર વ્યાપાર શાંત થયો હોય તે વેલા સતનું જ્ઞાન પણ થતું નથી એમ જે તમે કહો તો આ સદ્રૂપ આત્માના સ્વપ્રકાશપણથી તે સ્થિતિમા આસત્ છે એવું આત્માનું જ્ઞાન ભલે ન થાયો, પણ તે સદ્રૂપ આત્મા મનના વ્યાપારરહિતપણાનો સાક્ષી હોવાથી તે શુદ્ધ સદસ્તુનો સદ્ભાવ જ્ઞાની મનુષ્યોને જણવો સુલભ છે. ૪૫

જેમ મન આદિની બાહ્યાભ્યંતર વ્યાપારરહિત અવસ્થામા સાક્ષીનું જ્ઞાન થાય છે તેમ આ જગતની ઉત્પત્તિની પૂર્વે સદસ્તુરૂપ જે પ્રકાશ હતું તેનું પણ જ્ઞાન થાય છે એમ જણાવે છે—

મનોજુંમણરાહિત્યે યથા સાક્ષી નિરાકુલઃ ।

માયાજુંમણતઃ પૂર્વે સત્તથૈવ નિરાકુલમ્ ॥ ૪૬ ॥

મનોજુંમણરાહિત્યે સાક્ષી યથા નિરાકુલઃ, તથા એવ માયાજુંમણતઃ પૂર્વે સત્ નિરાકુલમ્ ॥

જેમ મનની વૃત્તિની ઉત્પત્તિ ન થઈ હોય તે સ્થિતિમા સાક્ષી એટલે આત્મા સર્વે વિદ્યેપથી રહિત હોય છે તેમજ માયાનો વિકાસ થયા પહેલાં એટલે જગતની ઉત્પત્તિની પૂર્વે સદ્રૂપ પ્રકાશ સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિત એટલે વિદ્યેપથી અત્યંતરહિત-અત્યંત શાંત-હોય છે ૪૬

નીચેના શ્લોકમા માયાના લક્ષણ કહે છે:—

નિસ્તત્ત્વા કાર્યગમ્યાઽસ્ય શક્તિર્માયાન્નિશક્તિવત્ ।

ન હિ શક્તિઃ ક્વચિત્કૈશ્ચિદ્વુદ્ધ્યતે કાર્યતઃ પુરા ॥ ૪૭ ॥

અપિશક્તિવત્ નિસ્તત્ત્વા કાર્યગમ્યા અસ્ય શક્તિ માયા, કાર્યતઃ પુરા કૈશ્ચિત્ ક્વચિત્ શક્તિઃ ન વુદ્ધ્યતે હિ ॥

અગ્નિની શક્તિની પેઠે અધિધાનથી પૃથક્સત્તાવિનાની, અને પોતાના કાર્યઉપરથી સાત થનારી એવી જે આ સદ્રૂપ પ્રહ્મની શક્તિ તેજ માયા છે. કાર્યરૂપે ખંડાર પડયા પહેલાં શક્તિ કોઈથી ક્યારે પણ નાજુવામાં આવતી નથીજ.

અગ્નિની બાળવા વગેરે રૂપ શક્તિની સત્તા જેમ અગ્નિથી પૃથક્ પ્રતીત થતી નથી, અને ફરફાલા આદિ કાર્યવડે જેમ તે અગ્નિની શક્તિ નાજુવામાં આવે છે તેમ સદ્રૂપ પ્રહ્મની શક્તિ સદ્રૂપ પ્રહ્મથી પૃથક્સત્તાવાળી પ્રતીત થતી નથી, અને આકાશાદિ કાર્યોપરથી તેની સત્તાનું ભાન થાય છે. એ આકાશાદિ કાર્યોને ઉપનવનારી જે શક્તિ તેજ માયા કહેવાય છે. એ માયા સત્ અને અસત્થી વિલક્ષણસ્વભાવવાળી છે. એ માયાનામની શક્તિને સંસારની ઉત્પત્તિ થયા પહેલાં કોઈ પણ માણસ કદીપણ નાણી શકતો નથીજ.

વેદાંતશાસ્ત્રમાં સ્વતંત્રતત્ત્વરૂપે માયાની ગણના થતી નથી તેથી તે નિસ્તત્ત્વા એટલે સ્વતંત્રસ્વરૂપવિનાની કહેવાય છે. માયાનું આકાશાદિ કાર્ય જેવાથી તેના સદ્ભાવનો નિશ્ચય થાય છે. જેમ ચુંબકમાં લોહાને આકર્ષણ કરવાની શક્તિ રહેલી છે તે ત્યારે લોહાને આકર્ષણ કરે ત્યારે નાજુવામાં આવે છે તેમ પ્રહ્મમાં રહેલી માયાનામની શક્તિ આકાશાદિ પ્રપંચને જેવાથી નાજુવામાં આવે છે એટલામાટે તેને કાર્યગમ્યા કહી છે. ૪૭

એ માયા સ્વતઃસત્તાવાળી નથી એમ જણાવે છે:—

ન સદ્વસ્તુ સતઃ શક્તિર્ન હિ વદ્ધેઃ સ્વશક્તિતા ।

સદ્વિલક્ષણતાયાં તુ શક્તેઃ કિં તત્ત્વમુચ્યતામ્ ॥ ૪૮ ॥

સતઃ શક્તિઃ સદ્વસ્તુ ન, હિ વદ્ધેઃ સ્વશક્તિતા ન, તુ સદ્વિલક્ષણતાયાં શક્તેઃ કિં તત્ત્વં ? ઉચ્યતામ્ ॥

સદ્રૂપ પ્રહ્મની શક્તિ સદ્રૂપ પ્રહ્મ નથી, કેમકે અગ્નિનું સ્વશક્તિપણું નથી. જે સદ્રૂપ પ્રહ્મની શક્તિ સદ્રૂપ પ્રહ્મથી વિલક્ષણ હોય તો તેનું સ્વરૂપ શું છે ? તે કહો.

સદ્રૂપ પ્રહ્મની શક્તિ સત્ય છે કે અસત્ય છે ? જે તમે કહો કે તે સત્ય છે તો તે તમારું કહેવું સભવતું નથી, કેમકે જે તે સત્યરૂપ હોય તો તેનો સદ્રૂપ પ્રહ્મથી અલેદ થઈ જાય, એટલે શક્તિવાળું અને શક્તિ એવો લેદ રહે નહિ. જે તમે તેને અસત્ય કહો તો તેનાથી આકાશાદિ પ્રપંચ ઉપજી શકે નહિ. જેમ અગ્નિની શક્તિનું અગ્નિપણું નથી તેમ પ્રહ્મની શક્તિનું પ્રહ્મપણું પણ નથી. ૪૮

માયાનું અભાવપણું સભવતું નથી, પણ તે અભાવપણુથી અને ભાવપણુથી રહિત છે એમ જણાવે છે:—

શૂન્યત્વમિતિ ચેચ્છૂન્યં માયાકાર્યમિતીરિતમ્ ।

ન શૂન્યં નાપિ સઘાદક્તાદક્ત્વમિહેજ્યતામ્ ॥ ૪૯ ॥

શૂન્યત્વં इति चेत्, शून्यं मायाकार्यं इति ईरितम्, [तस्मात्] शून्यं न, सत् अपि न, [इति] यादृक् तादृक् तत्त्वं इह इष्यताम् ॥

॥ શૂન્યપદ્યું એ માયાનું સ્વરૂપ છે એમ જો તમે કહો તે “શૂન્ય માયા-નું કાર્ય છે” એમ પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું છે, તેથી માયા શૂન્યરૂપ નથી, અને સત્યરૂપ પણ નથી. એવી રીતે એ ખંનેથી ભિન્ન જેવું કહી શકાય તેવું માયાનું સ્વરૂપ અહીં અંગીકાર કરવું જોઈએ, અર્થાત્ તે માયા સદસદ્રૂપે કહી શકાય એવી નથી. ૪૯

માયાના સત્અસત્થી વિલક્ષણપણાના સંબંધમાં શ્રુતિનું પ્રમાણ કહે છે:—

નાસદાસીન્નો સદાસીત્તદાનીં કિંત્વભૂત્તમઃ ।

સઘોગાત્તમસઃ સત્ત્વં ન સ્વતસ્તન્નિપેધનાત્ ॥ ૫૦ ॥

તદાનીં અસત્ ન આસીત્, સત્ [અપિ] નો આસીત્, કિંતુ તમઃ અભૂત્, તમસઃ સત્ત્વં સઘોગાત્, તન્નિપેધનાત્ સ્વતઃ ન ॥

તે વેલા એટલે પ્રલયકાલે અસત્ એટલે શૂન્ય નહોતું, અને સત્ એટલે કોઈ પ્રકટરૂપ પણ નહોતું, પરંતુ અંધારાના જેવું જગત્ના કારણરૂપ માત્ર અજ્ઞાનજ હતું. તે અજ્ઞાનનું સત્યપણું સદ્રૂપ પ્રહાના આશ્રયથીજ મનાય છે. શ્રુતિસ્મૃતિમાં તેના સ્વતઃસહભાવનો નિષેધ કરેલો હોવાથી તેનું સ્વતંત્રપણું નથી.

અહીં અજ્ઞાનશબ્દવડે જગત્ના કારણરૂપ માયા કહી છે. તે માયા પ્રહા-ની સત્તાવડે સત્તાવાળી છે, પોતાની સત્તાથી સત્તાવાળી નથી. ૫૦

એ શક્તિ પ્રહામાં દ્વિતભાવ ઉપજાવી શકતી નથી એમ જણાવે છે:—

અત एव द्वितीयत्वं शून्यवन्न हि गण्यते ।

न लोके चैत्रतच्छक्त्योर्जीवितं लिख्यते पृथक् ॥ ५१ ॥

અત एव [तस्याः शक्तेः] शून्यवत् द्वितीयत्वं न गण्यते हि, लोके चैत्र-तच्छक्त्योः जीवितं पृथक् न लिख्यते ॥

આ કારણથીજ શૂન્યની પેઠે તે શક્તિનું દ્વિતીયપણું ગણવામાં આવતું નથી. લોકવ્યવહારમાં ચૈત્રનામના માણસનો અને તેની શક્તિનો પગાર બૂદો બૂદો લખવામાં આવતો નથી, તેથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે શક્તિ-વાળાથી શક્તિ પૃથક્ નથી.

એમ શૂન્ય સત્તારહિત હોવાથી તેની કદી કોઇ ઠેકાણે સ્વતંત્ર ગણના થતી નથી તેમ પ્રમાણે સ્વતઃસત્તારહિત શક્તિની પણ શક્તિવાળાથી પૃથક્ ગણના કરવામાં આવતી નથી. એમ ચૈત્રનામના માણસનો પગાર દશ રૂપીઆ અને તેની શક્તિનો પગાર તેના પગારથી ભિન્ન પંદર રૂપીઆ એમ કદી કોઇ પણ ઠેકાણે ગણના થતી નથી. આ ઉપરથી શક્તિ પોતાની સત્તાથી શૂન્ય અને પ્રહાને આશરે રહેલી છે એમ નક્કી થાય છે. ૫૧

કોઇ મનુષ્યમાં વધારે શક્તિ હોય તેથી તેના પગારમાં વધારો થાય ત્યાં શક્તિવડે તેનો પગાર વધતો નથી, પણ શક્તિના કાર્યવડે તેનો પગાર વધે છે તેથી શક્તિવાળાથી શક્તિની પૃથક્ ગણના થતી નથી એમ કહે છે:—

શક્ત્યાધિક્યે જીવિતં ચેદ્વર્ધતે તત્ર વૃદ્ધિકૃત્ ।

ન શક્તિઃ કિંતુ તત્કાર્યં યુદ્ધકૃપ્યાદિકં તથા ॥ ૫૨ ॥

શક્ત્યાધિક્યે જીવિતં વર્ધતે ચેત્, તત્ર શક્તિઃ વૃદ્ધિકૃત્ ન; કિંતુ યુદ્ધકૃપ્યાદિકં તત્કાર્યં [એવ] તથા ॥

શક્તિના અધિકપણમાં મનુષ્યની આજીવિકા વધે છે એમ જો તમે કહો તો ત્યાં તે શક્તિ આજીવિકાનો વધારો કરતી નથી, પરંતુ શક્તિના કાર્યરૂપ જે યુદ્ધ અને જેતી આદિ તે તેની આજીવિકામાં વધારો કરનાર થાય છે.

માણસમાં રહેલા સામર્થ્યથી તેની આજીવિકામાં વધારો થતો નથી, પણ જો તે પોતામાં રહેલા સામર્થ્યવડે કાર્ય કરી ખતાવે તો તેની આજીવિકામાં વધારો થાય છે, એટલે મનુષ્યની શક્તિ મનુષ્યથી કેવલ પૃથક્ ગણવી એ યોગ્ય નથી. ૫૨

શક્તિની શક્તિવાળાથી પૃથક્ ગણના થતી નથી તેથી, અને શક્તિનું કાર્ય જે આકાશાદિ તે જગતની ઉત્પત્તિની પૂર્વે હોય નહિ તેથી, તે શક્તિવડે પ્રહામાં દૈતની પ્રાપ્તિ થતી નથી એમ જણાવે છે:—

સર્વથા શક્તિમાત્રસ્ય ન પૃથગ્ગણના ક્વચિત્ ।

શક્તિકાર્યં તુ નૈવાસ્તિ દ્વિતીયં શંક્યતે કથમ્ ॥ ૫૩ ॥

સર્વથા શક્તિમાત્રસ્ય પૃથક્ ગણના ક્વચિત્ ન, શક્તિકાર્યં તુ નાસ્તિ એવ, દ્વિતીયં કથં શંક્યતે ? ॥

સર્વપ્રકારે એટલે લોકિકવ્યવહારમાં કે શાસ્ત્રીયવ્યવહારમાં માત્ર એકલી શક્તિની પૃથક્ ગણના કદીપણ થતી નથી. વળી પ્રલયના સમયમાં શક્તિનું કાર્ય જે આકાશાદિ પ્રપંચ તે હોતો નથીજ, તો પછી પ્રહામાં દૈતની

શંકા કેવી રીતે સંભવી શકે? અર્થાત્ પ્રહ્લની શક્તિનો પ્રહ્લથી પૃથક્ સ્વભાવ સિદ્ધ ન થવાથી અને પ્રલયકાલે માયાના કાર્યરૂપ આકાશાદિ જગત્નો સ્વભાવ ન હોવાથી શક્તિવડે કે શક્તિનાં કાર્યોવડે પ્રહ્લમાં દ્વેષપણું સંભવતું નથી. ૫૩

પ્રહ્લને આશરે રહેલી એ શક્તિ પ્રહ્લના એકદેશમાં રહેલી છે એમ કહે છે:—

ન કૃત્સ્નવ્રહ્મવૃત્તિઃ સા શક્તિઃ કિંત્વેકદેશમાક્ ।

ઘટશક્તિર્યથા ભૂમૌ સ્નિગ્ધમૃદ્યેવ વર્તતે ॥ ૫૪ ॥

સા શક્તિઃ કૃત્સ્નવ્રહ્મવૃત્તિઃ ન [વર્તતે] કિંતુ યથા ભૂમૌ સ્નિગ્ધમૃદિ एव ઘટશક્તિઃ વર્તતે [તથા] એકદેશમાક્ ॥

પ્રહ્લની તે શક્તિ સર્વ પ્રહ્લમાં વ્યાપીને રહેનારી નથી, કિંતુ જેમ પૃથ્વીમાં ચીકણી (પલાળેલી) માટીમાંજ ઘડો થવાની શક્તિ રહે છે તેમ તે શક્તિ પ્રહ્લના કોઈ કલ્પિત ભાગમાં રહે છે.

શક્તિરૂપ માયા જે પ્રહ્લના સર્વ પ્રદેશમાં રહે તે જ્ઞાનીને પ્રાપ્ત થવાના શુદ્ધપ્રહ્લનો અભાવ થવાથી મોક્ષની અસિદ્ધિ થાય, અને જે પ્રહ્લના વાસ્તવિક એક ભાગમાં તેને સ્વીકારવામાં આવે તે નિરવયવ પ્રહ્લને સાવયવ કહેવારૂપ દોષ આવે, તેથી શક્તિરૂપ માયાને પ્રહ્લના એક કલ્પિત દેશમાં માનવામાં આવે છે એમ કહ્યું છે. ૫૪

માયાનું પ્રહ્લના એકદેશમાં રહેવાપણું શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે એમ જણાવે છે:—

પાદોઽસ્ય સર્વા ભૂતાનિ ત્રિપાદસ્તિ સ્વયંપ્રભઃ ।

इत्येकदेशवृत्तित्वं मायाया वदति श्रुतिः ॥ ૫૫ ॥

સર્વા ભૂતાનિ અસ્ય પાદઃ, સ્વયંપ્રભઃ ત્રિપાત્ અસ્તિ, ઇતિ માયાયાઃ એકદેશ-વૃત્તિત્વં શ્રુતિઃ વદતિ ॥

આ સર્વ ભૂતો તે પ્રહ્લના એક કલ્પિતભાગરૂપ છે, અને સ્વયંપ્રકાશ પ્રહ્લ ત્રણ પાદમાં અવશેષ રહે છે, અર્થાત્ તેના ત્રણ પાદ શુદ્ધ અવસ્થામાં હોય છે. આવી રીતે માયાનું પ્રહ્લના એકદેશમાં રહેવાપણું શ્રુતિ કહે છે.

આ સર્વ જગત્ પ્રહ્લના કોઈ એક કલ્પિતભાગમાંજ આરોપાયું છે, સ્વયંપ્રકાશ પ્રહ્લનો બાકીનો સઘળો ભાગ 'સ્વસ્વરૂપમાંજ સ્થિત છે' એમ શ્રુતિમાં માર્ગ પ્રહ્લના બહુ ઘાટા ભાગમાંજ કલ્પિતપણું રહી છે એમ કહ્યું છે. ૫૫

ભગવદ્ગીતા૩૫ સ્મૃતિમાં પણ માયાનું એકદેશપણું--બ્રહ્મના એકદેશમાં રહેવાપણું--જણાવ્યું છે એમ કહે છે.--

વિષ્ટભ્યાહમિદં કૃત્સ્નમેકાંશેન સ્થિતો જગત્ ।

इति कृष्णोऽर्जुनायाह जगत्स्वैकदेशताम् ॥ ૫૬ ॥

અહં એવું કૃત્સ્નં જગત્ એકાંશેન વિષ્ટભ્ય સ્થિતઃ इति જગતઃ એકદેશતાં કૃષ્ણઃ તુ અર્જુનાય આહ ॥

હું આ સર્વ જગતને મારા એકદેશવડે વ્યાપીને રહ્યો છું. અર્થાત્ આ સમગ્ર જગત્ મારા એકદેશમાં તુ હું એમ શ્રીકૃષ્ણભગવાને જગત્ના એકદેશ-પણાને એટલે બ્રહ્મના એક ભાગમાં રહેવાપણાને સર્વનુનપ્રતિ કહ્યું છે. ૫૬

માયારહિત બ્રહ્મના સદ્ભાવમાં ભગવતી શ્રુતિનું અને ભગવાન સૂત્રકારના વચનનું પ્રમાણુ આપે છે.--

स भूमिं विश्वतो वृत्वा ह्यत्यतिषुदृशांगुलम् ।

विकारावर्ति चात्रास्ति श्रुतिमूत्रकृतोर्वचः ॥ ૫૭ ॥

ભૂમિ વિશ્વતઃ વૃત્વા સઃ દશાંગુલ અત્યતિષ્ટ્વ હિ, ચ વિકારાવર્તિ [इति] શ્રુતિમૂત્રકૃતોઃ વચઃ અત્ર [પ્રમાણં] અસ્તિ ॥

આ ભૂમિને એટલે માયારહિત માયાના કાર્યોને સર્વભણીથી વ્યાપીને તે પરમાત્મા દશ આંગળ ઉપર (માયા ને માયાના કાર્યોથી બહાર) રહેલા છે, અર્થાત્ પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપવડે જગત્ના કરતા તેના ઘણાજ વ્યાપક છે, અને કાર્યમાંજ ન રહેનારા પણ તેનાથી બહાર પણ રહેનારા પરમાત્મા છે એમ આના સંબંધમાં શ્રુતિનું અને વેદાંતમૂનોના કર્તા શ્રીવ્યાસભગવાનનું વચન પ્રમાણુરૂપ છે.

“ વિકારાવર્તિ ચ તથાહિ સ્થિતિમાદ ” એ વેદાંતદર્શનના ચોથા અધ્યાયના ચોથા પાદનું ૧૯ મું મૂત્ર છે, તેમાં જણાવ્યું છે કે કાર્યરૂપ જગત્માં નહિ રહેનાર એવું પરમાત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પણ છે, કેમકે શ્રુતિમાં તે પ્રમાણુ કહેલું છે ૫૭

“ બ્રહ્મના એકદેશમાં જે માયા તથા તેનું કાર્ય જગત્ રહેલા હોય તે પછી બ્રહ્મને નિસ્વયવ કેમ કહેવાય ? ” એવી શકા થાય તો તેનું સમાધાન કહે છે:--

निरंशोऽप्यंशमारोप्य कृत्स्नंशे वेति पृच्छतः ।

तद्भाषयोत्तरं ब्रूते श्रुतिः श्रोतृहितैपिणी ॥ ૫૮ ॥

નિરંશે અપિ અંશં આરોપ્ય [ઈદં] કૃત્સ્ને વા અંશે ? इति पृच्छतः श्रौ-
हितैपिणी श्रुतिः तद्भाषया उत्तरं द्यूते ॥

અવયવરહિત પ્રદ્ધમાં પણ અવયવનો આરોપ કરીને “આ જગત્
સર્વ પ્રદ્ધમાં રહે છે ? કે તેના એક ભાગમાં રહે છે ? ” આમ પૂછનાર અનુષ્ઠ-
ને ઉદ્દેશીને સાલળનારનું હિત ઇચ્છનારી શ્રુતિ પૂછનારના ભાવને અનુસરીને
ઉત્તર આપે છે, અર્થાત્ પરમાત્માનું નિરવયવપણું વાસ્તવિક છે, અને સાવયવ-
પણું વ્યાવહારિક વા દાહ્યનિક છે એમ કહે છે.

માયા અઘટિતઘટના કરવામાં ચતુર હોવાથી નિરવયવ ને અસંગ
પ્રદ્ધમાં પોતાનો અને પોતાનાં કાર્યોનો સદ્ભાવ સિદ્ધ કરે છે. ૫૮

જે પ્રયોજનમાટે પ્રદ્ધનાં માયાનો સદ્ભાવ જણાવ્યો છે તે પ્રયોજન
કહે છે:—

सत्त्वमाश्रिता शक्तिः कल्पयेत्सति विक्रियाः ।

वर्णा भित्तिगता भित्तौ चित्रं नानાવિધં यथा ॥ ૫૯ ॥

यथा भित्तिगताः वर्णाः भित्तौ नानाविधं चित्रं [कल्पयन्ति, तथा] सत्त्वं
आश्रिता शक्तिः सति विक्रियाः कल्पयेत् ॥

જેમ ભીંતઉપર રહેલા રંગો ભીંતઉપર અનેક પ્રકારનાં ચિત્રાની
દહપના કરાવે છે તેમ સદ્રૂપ પ્રદ્ધનો આશ્રય કરીને રહેનારી માયારૂપ આ
શક્તિ સદ્રૂપ પ્રદ્ધમા અનેક પ્રકારનાં કાર્યોની દહપના કરાવે છે.

જેમ રંગની ઉપાધિવડે ભીંતઉપર પ્રતીત થતાં ચિત્રા ભીંતથી ભિન્ન
નથી તેમ માયાની ઉપાધિવડે પ્રદ્ધમાં પ્રતીત થતું આ જગત્ પ્રદ્ધથી
ભિન્ન નથી. ૫૯

માયારૂપ ઉપાધિથી પ્રદ્ધમાં પહેલું જે કાર્ય પ્રતીત થાય છે તે કાર્ય કહે છે:—

आद्यो विकार आकाशः सौवकाशस्वरूपवान् ।

आकाशोऽस्तीति सत्त्वमाकाशेऽप्यनुगच्छति ॥ ૬૦ ॥

આદ્યઃ વિકારઃ આકાશઃ, સઃ અવકાશસ્વરૂપવાન, આકાશઃ અસ્તિ इति
सत्त्वं आकाशे अपि अनुगच्छति ॥

પ્રદ્ધમાં પોતાને આશરે રહેલી માયાવડે પહેલું પ્રતીત થતું કાર્ય આકાશ
છે. તે અવકાશસ્વરૂપવાળું એટલે અવકાશ આપવાના સ્વભાવવાળું છે. આકાશ
છે એમ જે લોકમાં કહેવાય છે તે આકાશમાં સદ્રૂપ પ્રદ્ધની અનુવૃત્તિ થવાથી
કહેવાય છે. આકાશનો સ્વતઃસત્તા નથી.

અવકાશસ્વરૂપવાળા આકાશમાં તેના સદ્ભાવની જે પ્રતીતિ થાય છે તે તેમાં સદ્રૂપ પ્રદક્ષની અનુવૃત્તિ થવાથી થાય છે. વિવર્તક્રિયાદાનકારણરૂપ જે પ્રદક્ષ તેનો ' છે ' એવો સ્વભાવ માયાદ્વારા આકાશમાં આવવાથી આકાશની સત્તાની સિદ્ધિ થાય છે. આકાશ પોતાની સત્તાથી રહિત છે, પ્રદક્ષની સત્તાથી તે સત્તાવાળું થયેલું જણાય છે. ૬૦

સત્તો એક સ્વભાવ છે, અને આકાશના જે સ્વભાવ છે એમ જણાવે છે:-

एकस्वभावं सत्तत्त्वमाकाशो द्विस्वभावकः ।

नावकाशः सति व्योम्नि स चैषोऽपि द्वयं स्थितम् ॥ ६१ ॥

સત્તત્ત્વં એકસ્વભાવં, આકાશઃ દ્વિસ્વભાવકઃ, સતિ અવકાશઃ ન, વ્યોમ્નિ [તુ] સઃ ચ એપઃ અપિ [ઈતિ] દ્વયં સ્થિતમ્ ॥

સત્તત્ત્વરૂપ પ્રદક્ષનો સત્તારૂપ એકજ સ્વભાવ છે, અને આકાશ જે સ્વભાવવાળું (સત્સ્વભાવવાળું ને અવકાશસ્વભાવવાળું) છે. સદ્રૂપ અસંગ પ્રદક્ષમાં આકાશનો અવકાશસ્વભાવ નથી, પણ આકાશમાં પ્રદક્ષનો સત્સ્વભાવ અને પોતાનો અવકાશ-સ્વભાવ એમ જે સ્વભાવો રહેલા છે. ૬૧

આકાશના જે ગુણ (સ્વભાવ) કહીને એ વાત પુનઃ કહે છે:-

यद्वा प्रतिध्वनिव्योम्नो गुणो नासौ सतीक्ष्यते ।

व्योम्नि द्वौ सद्वध्वनी तेन सदेकं द्वિगुणं वियत् ॥ ६२ ॥

યદ્વા પ્રતિધ્વનિઃ વ્યોમ્નઃ ગુણઃ, અસૌ સતિ ન ઈક્ષ્યતે, વ્યોમ્નિ [તુ] સદ્ધ્વની ટ્વૌ, તેન સત્ એકં, વિયત્ દ્વિગુણમ્ ॥

અથવા પ્રતિધ્વનિ (પડવો) આ આકાશનો ગુણ છે. આ પ્રતિધ્વનિ સદ્રૂપ પ્રદક્ષમાં જોવામાં આવતો નથી, પણ આકાશમાં તો સત્તા અને પ્રતિધ્વનિ એ જે ગુણો જણાય છે તેથી સત્ એક ગુણવાળું અને આકાશ જે ગુણવાળું છે એમ સિદ્ધ થયું. ૬૨

“ સદ્રૂપ પ્રદક્ષનું આકાશ કાર્ય છે એમ તમે કહો છો, પણ તાર્કિકોના મતમાં અને ક્ષોકમાં આકાશની સત્તા (નિત્યપણું) છે એમ જોવાય છે તો તેનું કેમ સમજવું ? ” એવી શંકાના સમાધાનમાં અથકાર નીચે પ્રમાણે કહે છે:-

या शक्तिः कल्पयेद्ब्रह्म सा सद्व्योम्नोरभिन्नताम् ।

आपाद्य धर्मधर्मित्वं व्यत्ययेनावकल्पयेत् ॥ ६३ ॥

યા શક્તિઃ વ્યોમ કલ્પયેત્, મા [પ્રથમતઃ] સદ્વ્યોમ્નોઃ અભિન્નતાં આપાદ્ય,
વ્યત્સયેન ધર્મધર્મિત્વં અવકલ્પયેત્ ॥

જે માયારૂપ શક્તિ સદ્રૂપ પ્રહાના આકાશની કલ્પના કરાવે છે તે માયારૂપ શક્તિ પ્રથમ સદ્રૂપ પ્રહા અને આકાશનું અભિન્નપાતું કલ્પીને પછી વિપરીતપણાવડે તે ઘેના ધર્મની અને ધર્મીપણાની કલ્પના કરાવે છે.

વાસ્તવિકરીતે સતનો કલ્પિત ધર્મ આકાશ છે એવો વ્યવહાર થવો જોઈએ, પણ અઘટિતઘટના કલ્પામાં અતુર એવી માયા પરસ્પર વિરુદ્ધ-સ્વભાવવાળા સદ્રૂપ પ્રહા અને આકાશ એમના એકપણાની ભ્રાંતિ-ઉપજાવીને પછી “ સદ્રૂપ પ્રહાનો કલ્પિત ધર્મ આકાશ છે ” એવા ઉચિત વ્યવહારને રીથાને “ સત્તા એ આકાશનો ધર્મ છે ” એવો ઊલટો વ્યવહાર કરાવે છે, અર્થાત્ “ પ્રહાના સહભાવથી આકાશની સત્તા છે ” એવો વ્યવહાર થવો જોઈએ, પણ તેને બદલે “ આકાશ છે (સદ્રૂપ છે) ” એવો ઊલટો વ્યવહાર ચાલે છે. વસ્તુતાએ સત્ ધર્મી છે, અને આકાશ તેનો કલ્પિત ધર્મ છે, છતાં માયાના બલથી આકાશ એ ધર્મી અને સત્ એ તેનો ધર્મ હોય એમ જણાય છે. ૬૩

માયાના સામર્થ્યવડે ઉપર જણાવેલું વિપરીતપાતું પ્રતીત થાય છે એમ કહે છે:—

સતો વ્યોમત્વમાપન્નં વ્યોમ્નઃ સત્તાં તુ લૌકિકાઃ ।

તાર્કિકાશ્ચાવગચ્છંતિ માયાયા ડચિતં હિ તત્ ॥ ૬૪ ॥

[માયયા] સતઃ વ્યોમત્વં આપન્નં, તુ લૌકિકાઃ તાર્કિકાઃ ચ વ્યોમ્નઃ સત્તાં અવગચ્છંતિ, તત્ માયાયાઃ ડચિતં હિ ॥

માયાવડે સદ્રૂપ પ્રહાને આકાશપણાની પ્રાપ્તિ થઈ છે, પરતુ શાસ્ત્રસંસ્કાર-વિનાનાં માણસો અને ન્યાયવૈશેષિકમતવાળા આકાશની સત્તા એમ જણે છે, તે ઊલટું દર્શન કરાવતુ તે માયાને ઉચિતજ છે.

આકાશ સદ્રૂપ પ્રહાતુ કલ્પિત કાર્ય છે, પણ સદ્રૂપ પ્રહા કલ્પિત આકાશનું કાર્ય નથી, છતાં માયાના બલથી સત્ એટલે ‘ છે ’ એ આકાશનું કાર્ય હોય એમ અજ્ઞાની મનુષ્યોને ભ્રાંતિ થાય છે. ૬૪

માયાવડે મનુષ્યોને ઊલટું જ્ઞાન થાય છે એ વાત સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે એમ જણાવે છે:—

યયથા વર્તેતે તસ્ય તથાત્વં ભાતિ માનતઃ ।

અન્યથાત્વં ભ્રમેણોતિ ન્યાયોડ્યં સાર્વલૌકિકઃ ॥ ૬૫ ॥

‘ યત્ યથા વર્તતે તસ્ય તથાત્વં માનતઃ ભાતિ, અન્યથાત્વં [તુ] ભ્રમેણ, ઇતિ’ અયં
ન્યાયઃ સાર્વલૌકિકઃ ॥

જે વસ્તુ જેવી હોય છે તે વસ્તુનું તેવાપણું (તે રૂપપણું) પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી પ્રતીત થાય છે, પણ તેનું ખીન્નપણું તેા શ્રાતિવડે પ્રતીત થાય છે આવેા આ ન્યાય સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે.

દોરડી આદિ વસ્તુ જેવી હોય તેવી પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી જણાય છે, પણ તેનું સર્પાદિરૂપે ભાન મનુષ્યને શ્રાતિવડે થાય છે. આકાશની સત્તાનું જે ભાન મનુષ્યને થાય છે તે પણ શ્રાતિવડે થાય છે આ યુક્તિસિદ્ધ વાત સર્વ મનુષ્યોમાં પ્રસિદ્ધ છે. ૬૫

હવે આ શ્રાતિની નિવૃત્તિને ઉપાય કહે છે:—

एवं श्रुतिविचारात्प्राग् यथा यद्वस्तु भासते ।

‘ વિચારેણ વિપર્યેતિ તતસ્તચ્ચિત્યતાં વિયત્ ॥ ૬૬ ॥

‘ એવં શ્રુતિવિચારાત્ પ્રાક્ યત્ વસ્તુ યથા ભાસતે, [તત્] વિચારેણ વિપર્યેતિ, તતઃ તત્ વિયત્ ચિત્યતામ્ ॥

જેવી રીતે વેદવચનના વિચારની પૂર્વે જે વસ્તુ એટલે બ્રહ્મરૂપ વસ્તુ જેવી (આકાશના ધર્મરૂપે) પ્રતીત થાય છે તે વસ્તુ વેદવિચાર કર્યા પછી તેવી ભાસતી નથી, પણ વિપરીતરૂપે (બ્રહ્મ ધર્મો ને આકાશ તેનો ધર્મ એવી રીતે) પ્રતીત થાય છે, તેથી તે આકાશના મેઘપદમા વેદવચનવડે વિચાર કરવેા. વેદવચનોના વિચાર કરવાથી આકાશનો ધર્મ બહાર નથી, પણ આકાશ બ્રહ્મનો કલ્પિત ધર્મ છે એમ સ્પષ્ટ સમજશે ૬૬

વેદવચનોને વિચાર કેવી રીતે કરવે તે જણાવે છે:—

भिन्ने वियत्सती शब्दभेदाद्बुद्धेश्च भेदतः ।

वाग्वादिष्वनुवृत्तं सन्न तु व्योमेति भेदधीः ॥ ૬૭ ॥

શબ્દભેદાત્ ચ બુદ્ધેઃ ભેદતઃ વિયત્સતી ભિન્ને, વાગ્વાદિષુ સત્ અનુવૃત્તં, તુ વ્યોમ ન ઇતિ ભેદધીઃ ॥

શબ્દના ભેદથી અને જ્ઞાનના ભેદથી આકાશ અને સદ્રૂપ બ્રહ્મ ભિન્ન છે, કેમકે સદ્રૂપ બ્રહ્મ વાયુ, તેજ, જલ અને પૃથ્વી આદિમાં પરોવાઇને રહેલું છે, પણ આકાશ તેા તેઓમાં પરોવાઇને રહેલ નથી. આવી રીતે આકાશનું અને સદ્રૂપ બ્રહ્મનું ભેદજ્ઞાન થાય છે.

આકાશ ને સત્ એમ તે જ્ઞાનેના વાચકરૂપ શબ્દનો ભેદ છે, એ, જે શબ્દો

પર્યાયરૂપ નથી, તેથી આકાશ અને સદ્રૂપ બ્રહ્મ ભિન્ન વસ્તુ છે. વળી આકાશ અને સદ્રૂપ બ્રહ્મ એ બંનેનું તેના વાચકશબ્દવડે યનારું જ્ઞાન પણ ભિન્ન છે, એક નથી. વાયુ છે, તેજ છે એવી રીતે આકાશપદ્ધતિનાં કાર્યોમાં સત્ પરોવાઈને રહેલું જણાય છે, પણ વાયુ આકાશ છે, તેજ આકાશ છે એમ આકાશ તેઓમા પરોવાઈને રહેલું પ્રતીત થતું નથી. એવી રીતે મનુષ્યને આકાશના અને બ્રહ્મના ભેદનું જ્ઞાન થાય છે.

આકાશના ને સત્ના જ્ઞાનમાં વૃત્તિજ્ઞાનનો ભેદ છે, પણ વૃત્તિનિરપેક્ષ શુદ્ધબ્રહ્મના જ્ઞાનનો ભેદ નથી એમ સમજવું. ૬૭

મદ્રૂપ બ્રહ્મ ધર્મી છે, અને આકાશ તેનો કલ્પિત ધર્મ છે. એ આકાશને સત્થી પૃથક્ કરીએ તો તેની સ્વતંત્રસત્તા સંભવી શકતી નથી એમ કહે છે:—

સદ્સ્ત્વધિકવૃત્તિત્વાદ્ધર્મિ વ્યોમ્નસ્તુ ધર્મતા ।

ધિયા સતઃ પૃથક્કારે વ્રૂહિ વ્યોમ કિમાત્મકમ્ ॥ ૬૮ ॥

સદ્સ્તુ અધિકવૃત્તિવાત્ ધર્મિ, વ્યોમ્નઃ તુ ધર્મતા, ધિયા સતઃ પૃથક્કારે [સતિ] વ્યોમ કિમાત્મકં વ્રૂહિ ? ॥

સદ્સ્તુરૂપ બ્રહ્મ અધિક સ્થલે બ્યાધીને રહેનાર હોવાથી (સર્વવ્યાપક હોવાથી) ધર્મી ગણાય છે, અને બ્રહ્મના બહુજ થોડા ભાગમાં રહેવાથી આકાશનું કલ્પિતધર્મપણું મનાય છે. હવે વિવેકવડે આકાશથી સદ્રૂપ બ્રહ્મને પૃથક્ કરવાથી આકાશ કેવા સ્વરૂપવાળું રહે છે તે કહે, અર્થાત્ આકાશને સદ્રૂપ બ્રહ્મથી પૃથક્ કરવાથી તે અસત્ એટલે અભાવરૂપ થાય છે.

રૂપરસાદિ ગુણવાળી વસ્તુ ધર્મી કહેવાય છે, અને તે વસ્તુમાં રહેલા ગુણ ધર્મ કહેવાય છે. બ્રહ્મ નિર્ગુણ હોવાથી ધર્મી હોઈ શકે નહિ, અને આકાશ તેનો ધર્મ હોઈ શકે નહિ, પણ ક્ષૌકિકદષ્ટિએ બ્રહ્મને ધર્મી અને આકાશને તેનો ધર્મ કહ્યો છે. આકાશમાંથી જે સત્તાસ્વભાવ કાઢી લઈએ તો આકાશ સ્વતંત્રસત્તાવાળું રહી શકે નહિ. ૬૮

“ આકાશ એ બ્રહ્મનું પહેલું કાર્ય છે, ને અવકાશ એ તેનું સ્વરૂપ છે એમ તમે પહેલાં કહ્યું છે, અને હવે તમે તે અસત્ છે એમ કેમ કહો છો ? ” એવી જે તમે શંકા કરો તો તેનું સમાધાન સાંભળો:—

અવકાશાત્મકે તચ્ચેદસત્તદિતિ ચિંત્યતામ્ ।

ભિન્નં સતોઽસચ્ચ નેતિ વક્ષિ ચેદ્વ્યાહતિસ્તવ ॥ ૬૯ ॥

તત્ અવકાશાત્મકં ચેત્, તત્ અસત્ इति ચિંત્યતામ્, ચ સતઃ ભિન્નં અસત્ ન इति ચેત્ વક્ષિ તવ વ્યાહતિઃ [સ્વાત્] ॥

આકાશ અવકાશસ્વરૂપવાળું છે એમ જો તમે કહો તો તે આકાશ અસત્ છે એમ સમજો. સદ્રૂપ પ્રદાથી પૃથક્ છતાં પણ તે અસત્ નથી એમ જો તમે કહો તો તમારું તે કહેવું વ્યાઘાતહોવાળું થશે.

આકાશ પ્રદાની પેઠે પારમાર્થિકસત્ નથી, પણ તેને વ્યાવહારિકસત્ માનવામાં આવે છે. પારમાર્થિકરીતે આકાશ અસત્ (સત્થી વિલક્ષણ) છે. ૬૯

“આકાશ જો અસત્ હોય તો તે પ્રતીત કેમ થાય છે?” એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

भातीति चेद्भातु नाम भूपणं मायिकस्य तत् ।

यदसद्भासमानं तन्मिथ्या स्वप्नगजादिवत् ॥ ७० ॥

માતિ इति चेत् भातु नाम; तत् मायिकस्य भूपणं, यत् असत् [सत्] भासमानं तत् स्वप्नगजादिवत् मिथ्या ॥

આકાશ પ્રતીત થાય છે એમ જો તમે કહો તો ભલે તે પ્રતીત થાયો, કેમકે ન હોઈને પ્રતીત થવું તે માયિકપદાર્થની શોભા છે. જે અસત્ય છતાં પ્રતીત થાય તે સ્વભાવસ્થામાં પ્રતીત થતા હાથી આકિની પેઠે મિથ્યાજ હોય છે. ૭૦

“સદ્રૂપ પ્રદા અને આકાશ સાથે પ્રતીત થાય છે, છતાં તેમનો ભેદ કેવી રીતે હોઈ શકે?” એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

जातिव्यक्ती देहिदेहौ गुणद्रव्ये यथा पृथक् ।

वियत्सतोस्तथैवास्तु पार्थक्यं कोऽत्र विस्मयः ॥ ७१ ॥

જાતિ-વ્યક્તી દેહિ-દેહૌ ગુણ-દ્રવ્યે યથા પૃથક્ તથા એવ વીયત્સતોઃ પાર્થક્યં અસ્તુ, અત્ર વિસ્મયઃ કઃ ? ॥

જાતિ અને વ્યક્તિ, દેહવાળો (જીવાત્મા) અને દેહ તથા ગુણ અને દ્રવ્ય જેમ ભિન્ન છે તેમજ આકાશ અને સતતું પૃથક્પણું હો, આમાં આશ્ચર્ય શું છે ?

પ્રાદાણુપણું તે જાતિ કહેવાય છે, અને તે જાતિવાળો જે પ્રાદાણુ તે વ્યક્તિ કહેવાય છે, દેહનો સ્વામી જીવાત્મા અને દેહ તથા પૃથ્વી આદિ દ્રવ્ય અને તેના ગંધાદિ ગુણ તે જેમ બેળાં રહે છે, છતાં તારિકો જેમ તેનો ભેદ માને છે તેમ આકાશ અને સદ્રૂપ પ્રદા બેળાંબેળાં પ્રતીત થાય છે, છતાં પણ તેનો ભેદ છે એમ સમજવું.

સદ્રૂપ પ્રદામાં આકાશ દલ્પિત હોવાથી પ્રદાથી આકાશનો વાસ્તવિક ભેદ સંભવે નહિ, તોપણ વ્યાવહારિકરીતે પ્રતીત થતા આકાશને મિથ્યા જાણ્યા વિના સદ્રૂપ પ્રદાનો ને આકાશનો અભેદ સંભવે નહિ, તેથી અહીં સત્થી આકાશના ભેદની દલ્પના કરી છે એમ જાણવું. ૭૧

“ओ धेनो वेद इधे, पणु ते आमादी युद्धिमां आवतो नथी” ओवी वादीनी शका अने तेनु सिद्धानीतरइनु उ-२ नीयेता श्लोकमां कडेवाय छे:-

बुद्धोऽपि भेदो नो चित्ते निरुद्धिं याति चेत्तदा ।

अनैकाग्र्यात्संशयाद्वा रूढ्यभावोऽस्य ते वद ॥ ७२ ॥

भेदः बुद्धः अपि चित्ते निरुद्धिं नो याति चेत्, तदा ते अस्य रूढ्यभावः
अनैकाग्र्यात् वा संशयात् ? वद ॥

“ते धेनेनो (सत्तेनो नो आकाशनेन) वेद उत्पया छतां पणु ते अमारा अतःकरणुमा आउठ थछं शकतो नथी ” ओम ओ तमे कृष्ण तो ते वेद तमारा अंतःकरणुमा आउठ न थवानु कारणु शु तमारा अंतःकरणुनी ओकाग्रतानो अलाव छे ? अथवा शु तमारा अंतःकरणुमां उछ ते चिपे कांछ संशय रह्यो छे ? ते कडे ७२

ते धेनेनो होपनी निवृत्तित्ता साधन वृत्ताये छे:-

अप्रमत्तो भव ध्यानादाद्येऽन्यस्मिन्विवेचनम् ।

कुरु प्रमाणयुक्तिभ्यां ततो रूढतमो भवेत् ॥ ७३ ॥

आद्ये ध्यानात् अप्रमत्तो भव, अन्यस्मिन् प्रमाणयुक्तिभ्यां विवेचनं कुरु, ततः
रूढतम भवेत् ॥

प्रथममा (अंतःकरणुनी ओकाग्रताना अलावइप होप होय तो तेने इर करवाभाटे) ध्यानथी सावधान अतःकरणुवाणा थाओ, अने नीवमा (संशय-नाभनेनो होप होय तो तेने इर करवाभाटे) श्रुतिइप प्रमाणवडे अने अनु-मानादि युक्तिवडं सद्रूप प्रद्वनु अने आकाशतु पृथक्पणु नछी करे, ओटछे तेनो वेद तमारा अंतःकरणुमा अत्यंत आउठ थछे ७३

अतःकरणुमा ते धेनेनो वेद आउठ थवाथी थनारु इल कडे छे:-

ध्यानान्मानाद्युक्तितोऽपि रूढे भेदे वियत्सतोः ।

न कदाचिद्वियत्सत्यं सद्रस्तु छिद्रवन्न च ॥ ७४ ॥

ध्यानात् मानात् युक्तितः अपि वियत्सतोः भेदे रूढे [सति] वियत् कदाचित्
सत्यं न, च सद्रस्तु छिद्रवत् न ॥

ध्यातृथी, श्रुतिइप प्रमाणथी अने अनुमानादिइप युक्तिथी सत्तेनो अने आकाशनेनो वेद सुदठ संभवना पछी तमने कौछ पणु वेदाओ आकाश सत्य प्रतीत थछे नछि, अने सद्रूप प्रद्व अवकाशवाछु प्रतीत थछे नछि.”

સત્તા અને આકાશના પૃથક્પણું ચિંતન કરવાથી, “એકજ અદ્વિતીય પ્રહ્લ છે” એ શ્રુતિનો વિચાર કરવાથી, અને સદ્રૂપ ધર્મી અધિકદેશમાં ; રહે-
છે, ને તેના કલ્પિત ધર્મરૂપ કાર્ય આકાશ અલ્પદેશમાં રહે છે એવી યુક્તિથી
બ્યારે સદ્રૂપ પ્રહ્લના અને આકાશના ચથાર્થ સ્વરૂપનું ભાન થાય છે ત્યારે
આકાશ સત્ય છે, અને સદ્રૂપ પ્રહ્લ અવકાશવાળું છે એવી ભ્રાંતિ કદીપણુ
ઉપજશે નહિ. ૭૪

આકાશનો અને સદ્રૂપ પ્રહ્લનો વિવેક થવાથી થનારા ફલને કહે છે:—

જ્ઞસ્ય ભાતિ સદા વ્યોમ નિસ્તત્ત્વોલ્લેખપૂર્વકમ્ ।

સદ્સ્ત્વપિ વિભાત્યસ્ય નિશ્ચિદ્રત્વપુરઃસરમ્ ॥ ૭૫ ॥

જ્ઞસ્ય વ્યોમ સદા નિસ્તત્ત્વોલ્લેખપૂર્વકં ભાતિ, અસ્ય સદ્સ્તુ અપિ નિશ્ચિદ્રત્વ-
પુરઃસરં વિભાતિ ॥

પ્રહ્લના અને આકાશના સ્વરૂપને જાણનારા પુરુષને આકાશ સર્વદા
વાસ્તવિકસ્વરૂપરહિત પ્રતીત થાય છે, અને સદ્રૂપ પ્રહ્લ પણુ એમને અવકાશ-
થી રહિત પ્રતીત થાય છે. ૭૫

આકાશને સત્ય માનનારા અને પ્રહ્લને નહિ જાણનારા મનુષ્યને જોઇ
જાનીને આશ્ચર્ય થાય છે એમ કહે છે:—

વાસનાયાં પ્રવૃદ્ધાર્યાં વિયત્સત્યત્વવાદિનમ્ ।

સન્માત્રાવોધયુક્તં ચ દૃષ્ટ્વા વિસ્મયતે બુધઃ ॥ ૭૬ ॥

વાસનાયાં પ્રવૃદ્ધાર્યાં બુધઃ વિયત્સત્યત્વવાદિનં ચ સન્માત્રાવોધયુક્તં દૃષ્ટ્વા
વિસ્મયતે ॥

આકાશ મિથ્યા છે, અને સદ્રૂપ પ્રહ્લ સત્ય છે એવા વિચારથી ઉપજેલી
તેમના લેહજ્ઞાનની વાસના અત્યંત દૃઢ થવાથી તે જ્ઞાની પુરુષ આકાશનું
સત્યપણું કહેનારા તથા સદ્રૂપ પ્રહ્લના અજ્ઞાનવાળા પુરુષને જોઇને આશ્ચર્ય
પામે છે. ૭૬

આકાશના મિથ્યાપણાની પેઠે વાયુ આકિનું પણુ મિથ્યાપણું વિચારવું
એમ જણાવે છે:—

एवमाकाशमिथ्यात्वे सत्सत्यत्वे च शीसिते ।

न्यायेनानेन वाय्वादेः सदस्त्वु प्रविविच्यताम् ॥ ७७ ॥

। एवं आकाशमिध्यात्वे च सत्सत्यत्वे वासिते [सति] अनेन न्यायेन वाय्वादेः सद्वस्तु प्रविविच्यताम् ॥

એવી રીતે આકાશના મિથ્યાપણાની અને સદ્રૂપ પ્રદાના સત્યપણાની વાસના હઠ થવાથી આ યુક્તિવડે (ઉપર જણાવેલી યુક્તિવડે) વાયુ, તેજ અને જલ આદિ ખીલ પદાર્થોથી સદ્રૂપ પ્રદાનું પૃથક્કરણ કરવું. એમ કરવાથી પ્રદાના સત્યપણાને અને વાયુ આદિ ભૂતોના ને ભૌતિકોના મિથ્યાપણાને નિશ્ચય થશે. ૭૭

વાયુ સદ્રૂપ પ્રદાનમાં કેવી રીતે કલ્પાયો છે તે જણાવે છે:—

सद्वस्तुन्येकदेशस्था माया तत्रैकदेशगम् ।

वियत्तत्राप्येकदेशगतो वायुः प्रकल्पितः ॥ ७८ ॥

સદ્વસ્તુનિ એકદેશસ્થા માયા [કલ્પિતા] તત્ર એકદેશગં વિપત્, તત્ર અપિ એકદેશગતઃ વાયુઃ પ્રકલ્પિતઃ ॥

સદ્રૂપ પ્રદાના કલ્પિત એકદેશમાં માયા કલ્પાયેલી છે, તે વસ્તુને આશરે રહેલ માયાના એક કલ્પિત દેશમાં આકાશની કલ્પના થયેલી છે, અને તે કલ્પિત આકાશના કલ્પિત એકદેશમાં વાયુ કલ્પાયેલો છે.

સદ્રૂપ પ્રદા વાયુનું સાક્ષાત્ કારણ નથી, પણ પરંપરાવડે કારણ છે, તેથી વાયુ આદિથી સદ્રૂપ પ્રદાનું પૃથક્કરણ કરવું નિરર્થક નથી. ૭૮ હવે વાયુમાં રહેલા ધર્મો નીચેના શ્લોકવડે જણાવે છે:—

शोपस्पर्शौ गतिर्वेगो वायुधर्मा इमे मताः ।

त्रयः स्वभावाः सन्मायाव्योम्नां ये तेषु वायुगाः ॥ ७९ ॥

શોપસ્પર્શૌ ગતિઃ વેગઃ ઇમે વાયુધર્માઃ મતાઃ, સન્માયાવ્યોમ્નાં યે ત્રયઃ સ્વભાવાઃ તે અપિ વાયુગાઃ [સન્તિ] ॥

સૂકવણું, સ્પર્શ, ધીમું વહન ને ઊતાવણું વહન આ વાયુના ધર્મો શાસ્ત્ર-કારોએ માનેલા છે. સદ્રૂપ પ્રદા, માયા અને આકાશ એમના જે ત્રણ શુભો છે તે ત્રણ વાયુમાં પ્રતીત થાય છે. ૭૯

સદ્રૂપ પ્રદા, માયા અને આકાશ એમના કયા ત્રણ શુભો વાયુમાં પ્રતીત થાય છે તે કહે છે:—

वायुरस्तीति सदावः सतो वायौ पृथक्कृते ।

। निस्तत्त्वरूपता मायास्वभावो व्योमगो ध्वनिः ॥ ८० ॥

વાયુઃ અસ્તિ ઇતિ સદ્ભાવઃ, વાયૌ સતઃ પૃથક્કૃતે નિસ્તત્ત્વરૂપતા માયાસ્વ-
ભાવઃ, વ્યોમગઃ ધ્વનિઃ ॥

વાયુ છે એવો વાયુમાં સદ્રૂપ પ્રદાનનો સ્વભાવ છે, વાયુને સદ્રૂપ પ્રદાનથી
પૃથક્ કરવાથી વાયુનું જે મિથ્યાપણું જણાય છે તે તેમાં માયાનો સ્વભાવ
છે, અને આકાશમાં રહેલો ધ્વનિ આ આકાશનો ગુણ વાયુમાં છે. એવી રીતે
વાયુમાં સદ્રૂપ પ્રદાનના ત્રણ ગુણો રહેલા છે. ૮૦

“ વાયુ આદિમાં સદ્રૂપ પ્રદાનની અનુવૃત્તિ થાય છે, પણ આકાશની
અનુવૃત્તિ થતી નથી એમ તમે પૂર્વે કહ્યું છે, અને હવે આકાશની અનુવૃત્તિ
થાય છે એમ તમે કહો છો તે કેવી રીતે સંભવે ? ” એવી પૂર્વપક્ષીની શંકા
નીચેના શ્લોકથી દર્શાવે છે:—

સતોઽનુવૃત્તિઃ સર્વત્ર વ્યોમ્નો નેતિ પુરેરિતમ્ ।

વ્યોમાનુવૃત્તિરધુના કથં ન વ્યાહતં વચઃ ॥ ૮૧ ॥

સતઃ અનુવૃત્તિઃ સર્વત્ર [ભવતિ,] વ્યોમ્નઃ ન ઇતિ પુરા ઈરિતમ્, અધુના
વ્યોમાનુવૃત્તિઃ [જ્ઞયતે અતઃ તત્ત્વ] વચઃ કથં વ્યાહતં ન ? ॥

સદ્રૂપ પ્રદાનની અનુવૃત્તિ (એતપ્રોત થઈને રહેવું) સર્વત્ર થાય છે, પણ
આકાશની અનુવૃત્તિ થતી નથી એમ આગળ આ પ્રકરણના ૬૭મા શ્લોકમાં
તમે કહ્યું છે, અને હમણાં વાયુમાં આકાશની અનુવૃત્તિ થાય છે એમ કહો
છો તેથી તમારા કહેવામાં વ્યાધાતદોષ કેમ આવતો નથી ? તે કહો. ૮૧

ઉપર જણાવેલી શકાનું સમાધાન કહે છે:—

છિદ્રાનુવૃત્તિર્નેતીતિ પૂર્વોક્તિરધુના ત્વિયમ્ ।

શબ્દાનુવૃત્તિરેવોક્તા વચસો વ્યાહતિઃ કુતઃ ॥ ૮૨ ॥

છિદ્રાનુવૃત્તિઃ ન ઇતિ પૂર્વોક્તિઃ, અધુના તુ ઇયં શબ્દાનુવૃત્તિઃ એવ ઉક્તા, ઇતિ
વચસઃ વ્યાહતિઃ કુતઃ ? ॥

વાયુ આદિમાં આકાશના અવકાશધર્મની અનુવૃત્તિ થતી નથી એમ પૂર્વે
કહ્યું હતું, અને હમણાં તે આકાશના શબ્દધર્મની અનુવૃત્તિ વાયુમાં કહેલી
છે, એમ હોવાથી વચનનો વ્યાધાત કેવી રીતે થઈ શકે ?

અમે આગળ આકાશના અવકાશધર્મની અનુવૃત્તિ થતી નથી એમ
કહ્યું છે, અને હમણાં આકાશના શબ્દધર્મની અનુવૃત્તિ કહેલી છે, તેથી
અમારા કહેવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો વિરોધ આવતો નથી. ૮૨

પૂર્વપક્ષી અન્ય પ્રકારની શંકા કરે છે:—

“ નનુ સદ્વસ્તુપાર્થક્યાદસત્ત્વં ચેત્તદા કથમ્ ।

અવ્યક્તમાયાવૈષમ્યાદમાયામયતાપિ નો ॥ ૮૩ ॥

નનુ, સદ્વસ્તુપાર્થક્યાત્ [વાયોઃ] અસત્ત્વં ચેત્ , તદા અવ્યક્તમાયાવૈષમ્યાત્ અમાયામયતા અપિ કથં નો ? ॥

શંકાઃ—જે સદ્વસ્તુનું વાયુથી પૃથક્પણું હોવાથી તેનું અસત્પણું સિદ્ધ થતું હોય તો અવ્યક્તરૂપ માયાથી વાયુનું વિપરીતસ્વભાવવાળાપણું હોવાથી તે વાયુનું અમાયામયપણું કેમ નહિ ?

સદ્રૂપ પ્રહલીથી વાયુ અત્યંત વિલક્ષણ હોવાથી તેનું જે અસત્પણું સિદ્ધ થતું હોય તો નામરૂપાદિથી અપ્રકટ માયાથી નામરૂપવડે પ્રકટ એવો વાયુ વિલક્ષણ છે તેથી એ વાયુનું અમાયામયપણું એટલે સત્યપણું કેમ સિદ્ધ ન થાય ? અર્થાત્ તમારે મતે વાયુનું સદ્રૂપપણું સિદ્ધ થવું જોઈએ. ૮૩

ઉપરની શંકાનું સમાધાન કરે છે:—

નિસ્તત્ત્વરૂપતૈવાત્ર માયાત્વસ્ય પ્રયોજિકા ।

સા શક્તિકાર્યોસ્તુલ્યા વ્યક્તાવ્યક્તત્વભેદિનોઃ ॥ ૮૪ ॥

અત્ર નિસ્તત્ત્વરૂપતા એવ માયાત્વસ્ય પ્રયોજિકા, સા [તુ] વ્યક્તાવ્યક્તત્વભેદિનોઃ શક્તિકાર્યોઃ તુલ્યા ॥

આલતા પ્રસંગમા મિથ્યાસ્વરૂપપણું એજ માયાપણાનું નિમિત્ત છે, અને તે મિથ્યાસ્વરૂપપણું અપ્રકટ અને પ્રકટ એવા ભેદથી યુક્ત માયા અને તેનું કાર્ય એ બંનેમાં સરખુંજ છે, તેથી વાયુ ભલે પ્રકટ હોય તોપણ તેના મિથ્યાપણામાં બાધ આવતો નથી. ૮૪

“ જે શક્તિમાં અને તેના કાર્યમાં મિથ્યાસ્વરૂપપણું એ ધર્મ સમાનજ હોય તો પછી તેમાં અવ્યક્ત (ઇદ્રિયોથી ન જણાય તે) અને વ્યક્ત (ઇદ્રિયોથી જણાય તે) એવો ભેદ શા કારણથી રાખવામાં આવે છે ? ” એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કહે છે:—

સદસત્ત્વવિવેકસ્ય પ્રસ્તુતત્વાત્સ ચિંત્યતામ્ ।

અસતોઽવાંતરો ભેદ આસ્તાં તત્ચિંતયાત્ર કિમ્ ॥ ૮૫ ॥

સદસત્ત્વવિવેકસ્ય પ્રસ્તુતત્વાત્ સઃ [એવ] ચિંત્યતામ્, અસતઃ અવાંતરઃ ભેદઃ આસ્તામ્, અત્ર તત્ચિંતયા કિમ્ ?

સત્પણાના અને અસત્પણાના વિવેકનો આરંભ કરેલો હોવાથી તેનોજ

વિચાર કરવો થોડા છે. મિથ્યાના ન્યૂનાધિક સમય રહેવારૂપ, ન્યૂનાધિક વ્યાપકપણારૂપ તથા ન્યૂનાધિક ધર્મવાળાપણારૂપ પેટા ભેદનો વિચાર રહેવા દેવો. ચાલતા પ્રસંગમાં તેનો વિચાર કરવાવડે શો લાભ છે ? અર્થાત્ તેનો ચાલતા પ્રસંગમાં કાંઈ ઉપયોગ નથી. ૮૫

વાયુને મિથ્યા ગણી તેને સદ્રૂપ પ્રદક્ષી પૃથક્ કરવો એમ કહે છે:-
સદ્વસ્તુ બ્રહ્મ શિષ્ટોઽશો વાયુર્મિથ્યા યથા વિયત્ ।

વાસયિત્વા ચિરં વાયોર્મિથ્યાત્વં મરુતં ત્યજેત્ ॥ ૮૬ ॥

સદ્વસ્તુ બ્રહ્મ, યથા વિયત્ [તથા] શિષ્ટઃ અંશઃ વાયુઃ મિથ્યા, [એવં] વાયોઃ મિથ્યાત્વં ચિરં વાસયિત્વા મરુતં ત્યજેત્ ॥

વાયુમાં રહેલો જે સદ્રૂપ ભાગ તે પ્રદક્ષ છે, અને જેમ સત્થી ભિન્ન આકાશ મિથ્યા છે તેમ સદ્વસ્તુ દૂર કરતાં યાદી રહેલો ભાગ જે વાયુ તે મિથ્યા છે. એવી રીતે લાંબા કાલસુધી વાયુના મિથ્યાપણાની ભાવના કરીને વાયુનો સદ્રૂપ પ્રદક્ષમાંથી ત્યાગ કરવો, અર્થાત્ તેના સદ્રૂપપણાની ભાવના દૂર કરવી. ૮૬

વાયુના એકભાગમાં રહેલા તેજને પણ એવી રીતે વિચારવું એમ જણાવે છે:-

ચિંતયેદ્બ્રહ્મિમપ્યેવં મરુતો ન્યૂનવર્તિનમ્ ।

બ્રહ્માંડાવરણેષ્વેપા ન્યૂનાધિકવિચારણા ॥ ૮૭ ॥

મરુતઃ ન્યૂનવર્તિનં વદ્ધિ અપિ એવં ચિંતયેત્, એવા ન્યૂનાધિકવિચારણા બ્રહ્માંડાવરણેષુ [અસ્તિ] ॥

વાયુના ન્યૂનભાગમાં રહેનારા અગ્નિતત્ત્વવિષે પણ આલુંજ ચિંતન કરવું. આ ન્યૂનદેશમાં રહેવાપણાનો અને અધિકદેશમાં રહેવાપણાનો વિચાર પ્રદક્ષાંકનાં આવરણોમાં છે, અર્થાત્ એમના ન્યૂનાધિક ભાગવાળી સ્થિતિ આપણા જોવામાં આવતી નથી. ૮૭

વાયુના કેટલાક ભાગમાં અગ્નિતત્ત્વ કલ્પિત છે તે નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:-

વાયોર્દશાંશતો ન્યૂનો વહ્નિર્વાયૌ પ્રકલ્પિતઃ ।

પુરાણોક્તં તારતમ્યં દશાંશૈર્ભૂતપંચકે ॥ ૮૮ ॥

વદ્ધિઃ વાયૌ વાગોઃ દશાંશતઃ ન્યૂનઃ પ્રકલ્પિતઃ, ભૂતપંચકે [ઇદં] દશાંશૈઃ વારતમ્યં પુરાણોક્તમ્ ॥

અગ્નિતત્ત્વ વાયુતત્ત્વમા વાયુના દશમા ભાગમાં કલ્પાયેલ છે. આકાશાદિ પાંચ ભૂતોના સંબંધમાં આ દશમા ભાગથી ન્યૂનાધિકપણું પુરાણોમાં કહેલું છે, અને તે કલ્પી કાઢેલું નથી. ૮૮

નીચેના શ્લોકમાં અગ્નિતત્ત્વનું સ્વરૂપ કહે છે:—

વહ્નિરુણ્ણઃ પ્રકાશાત્મા પૂર્વાનુગતિસ્ત્ર ચ ।

અસ્તિ વહ્નિઃ સ નિસ્તત્ત્વઃ શબ્દવાન્સ્પર્શવાનપિ ॥ ૮૯ ॥

વહ્નિઃ ઉષ્ણઃ [ચ] પ્રકાશાત્મા, અત્ર ચ પૂર્વાનુગતિઃ [અપિ ભવતિ,] વહ્નિઃ અસ્તિ, સઃ નિસ્તત્ત્વઃ, શબ્દવાન્ સ્પર્શવાન્ અપિ ॥

અગ્નિતત્ત્વ ઉષ્ણ અને પ્રકાશસ્વરૂપવાળું છે, અને આ અગ્નિતત્ત્વમાં પૂર્વનાં સદ્રૂપ પ્રદ્ય આદિની અનુવૃત્તિ પણ થાય છે. અગ્નિ છે એવું ભાન સત્ની અનુવૃત્તિથી થાય છે. તે મિથ્યા છે, શબ્દવાળું છે, અને સ્પર્શવાળું પણ છે આવું ભાન માયા, આકાશ અને વાયુની અનુવૃત્તિથી થાય છે. ૮૯

એ અગ્નિતત્ત્વને પણ સદ્રૂપ પ્રદ્યથી પૃથક્ ઘિતવલું એમ કહે છે:—

સન્માયાવ્યોમવાચ્ચંશૈર્યુક્તસ્યાગ્નેર્નિજો ગુણઃ ।

રૂપં તત્ર સતઃ સર્વમન્યદ્વુદ્ધયા વિવિચ્યતામ્ ॥ ૯૦ ॥

સન્માયાવ્યોમવાચ્ચંશૈઃ યુક્તસ્ય અગ્નેઃ નિજઃ ગુણઃ રૂપં, તત્ર [અપિ] સતઃ અન્યત્ સર્વં વુદ્ધયા વિવિચ્યતામ્ ॥

સદ્રૂપ પ્રદ્ય, માયા, આકાશ અને વાયુના અશવટે યુક્ત અગ્નિતત્ત્વનો પોતાનો ગુણ રૂપ છે. આ અગ્નિતત્ત્વનું પણ સદ્રૂપ પ્રદ્યથી ભિન્ન રહેલા અન્ય સર્વના વિવેકવટે પૃથક્કરણ કરવું, અર્થાત્ સદ્રૂપ પ્રદ્યથી ભિન્ન સર્વ મિથ્યા છે એમ અગ્નિનું પણ મિથ્યાપણું બાણવું. ૯૦

અગ્નિના દશમા ભાગમાં જલતત્ત્વ કલ્પાયેલ છે એમ જણાવે છે:—

સતો વિવેચિતે વહ્નો મિથ્યાત્વે સતિ વાસિતે ।

આપો દશાંશતો ન્યૂનાઃ કલ્પિતા ઇતિ ચિંતયેત્ ॥ ૯૧ ॥

[एवं] સતઃ વહ્નો વિવેચિતે [ચ તસ્ય] મિથ્યાત્વે વાસિતે સતિ [તત્ર] દશાંશતઃ ન્યૂનાઃ આપઃ કલ્પિતાઃ ઇતિ ચિંતયેત્ ॥

એવી રીતે સદ્રૂપ પ્રદ્યથી અગ્નિને પૃથક્ કર્યા પછી તે તેના મિથ્યાપણાનો ૯૯ નિશ્ચય કર્યા પછી તે અગ્નિતત્ત્વમા દશમા ભાગથી ન્યૂન જલતત્ત્વ કલ્પેલું છે એવું ઘિતન કરવું. ૯૧

હવે જલતત્ત્વમાં આવેલા કારણના ધર્મો અને જલતત્ત્વનો ધર્મ કહે છે:—

સંત્યાપોઽમૂઃ શૂન્યતત્ત્વાઃ સશબ્દસ્પર્શસંયુતાઃ ।

રૂપવત્યોઽન્યધર્માનુષ્ટૃત્યા સ્વીયો રસો ગુણઃ ॥ ૧૨ ॥

અન્યધર્માનુષ્ટૃત્યા આપઃ સન્તિ, અમૂઃ શૂન્યતત્ત્વાઃ સશબ્દસ્પર્શસંયુતાઃ [ચ]
રૂપવત્યઃ, સ્વીયઃ રસઃ ગુણઃ ॥

સદ્રૂપ પ્રહ્લ આદિ અન્ય તત્ત્વોના ધર્મની અનુવૃત્તિવડે જલ છે, તે શૂન્યરૂપ છે, તે શબ્દવાળું છે, તે સ્પર્શવાળું છે, અને તે રૂપવાળું છે એમ જણાય છે, તેનો એટલે જલતત્ત્વનો પોતાનો ગુણ રસ છે. ૯૨

તે જલતત્ત્વના દશમા ભાગમાં પૃથ્વીતત્ત્વ કલ્પિત છે એમ જણાવે છે:—

સતો વિવેચિતાસ્વપ્સુ તન્મિધ્યાત્વે ચ વાસિતે ।

ભૂમિર્દશાંશતો ન્યૂના કલ્પિતાપ્સ્વિતિ ચિંતયેત્ ॥ ૧૩ ॥

સતઃ અપ્સુ વિવેચિતાસુ, ચ તન્મિધ્યાત્વે વાસિતે અપ્સુ દશાંશત ન્યૂના
ભૂમિઃ કલ્પિતા इति ચિંતયેત્ ॥

સદ્રૂપ પ્રહ્લથી જલને પૃથ્વઃ કર્યા પછી અને તેના મિધ્યાપણાનો ૯૯ નિક્ષય કર્યા પછી જલમાં તેનાથી ન્યૂન દશમે ભાગે પૃથ્વી કલ્પાયેલી છે એમ વિચારવું.

પ્રહ્લાંકની આસપાસ દશગણુ પૃથ્વીતત્ત્વ વીંટાઈને રહેલું છે, પૃથ્વીની આસપાસ દશગણુ જલતત્ત્વ વીંટાઈને રહેલું છે, તેની આસપાસ દશગણુ અગ્નિતત્ત્વ વીંટાઈને રહેલું છે, તેની આસપાસ દશગણો વાયુ વીંટાઈને રહેલો છે, તેની આસપાસ આકાશ દશગણુ વીંટાઈને રહેલું છે, તેની આસપાસ માયા દશગણી વીંટાઈને રહેલી છે, અને તેની આસપાસ સદ્રૂપ પ્રહ્લ અનંતગણું વ્યાપીને રહેલું છે. ઉપર જણાવેલા પૃથ્વી આદિ પાંચે તત્ત્વો સદ્રૂપ પ્રહ્લમાં કલ્પિત છે. ૯૩

પૃથ્વીમાં રહેલા કારણના ધર્મોને અને પૃથ્વીના પોતાના ધર્મને જણાવે છે:—

। અસ્તિ ભૂસ્તત્ત્વશૂન્યાઽસ્યાં શબ્દસ્પર્શો સરૂપકૌ ।

રસશ્ચ પરતો ગંધો નૈજઃ સત્તા વિવિચ્યતામ્ ॥ ૧૪ ॥

મૂઃ અસ્તિ, [સા] તત્ત્વશૂન્યા, અસ્યાં સરૂપકૌ શબ્દસ્પર્શો ચ રસઃ પરતઃ,
ગંધઃ નૈજઃ, [તતઃ] સત્તા વિવિચ્યતામ્ ॥

પૃથ્વીમાં પૃથ્વી છે આ ધર્મ સદ્રૂપ પ્રદામાંથી આવેલો છે, તે પૃથ્વી મિથ્યા છે આવો ધર્મ માયામાંથી આવેલો છે, તેમાં રૂપસહિત શબ્દ અને સ્પર્શ તથા રસ આ ધર્મો ણીન્દ્રમાંથી એટલે અનુક્રમે તેજ, આકાશ, વાયુ અને જલમાંથી આવેલા છે, અને ગંધ આ પોતાનો (પૃથ્વીનો) ધર્મ છે. તે સર્વથી સદ્રૂપ પ્રદાનુ પૃથક્ષપણું વિચારવું. ૯૪

પૃથ્વીના મિથ્યાપણાને અને તે પૃથ્વીના દશમા ભાગમાં પ્રદાંડ રહેલું છે તેને જણાવે છે.—

પૃથક્કૃતાયાં સત્તાયાં ભૂમિર્મિથ્યાઽવશિષ્યતે ।

ભૂમેર્દશાંશતો ન્યૂનં બ્રહ્માંડં ભૂમિમધ્યગમ્ ॥ ૯૫ ॥

સત્તાયાં પૃથક્કૃતાયાં મિથ્યા ભૂમિઃ અવશિષ્યતે, ભૂમિમધ્યગં ભૂમેઃ દશાંશતઃ ન્યૂનં બ્રહ્માંડં ॥

પૃથ્વીમાં રહેલા સર્વ ધર્મોને સદ્રૂપ પ્રદાથી પૃથક્ કરવાથી મિથ્યા એવી પૃથ્વી ણાકી રહે છે. પૃથ્વીના મધ્યભાગમાં પૃથ્વીથી દશમે ભાગે ન્યૂન પ્રદાંડ રહેલું છે. ૯૫

પ્રદાંડમાં રહેલા પદાર્થોને જણાવે છે:—

બ્રહ્માંડમધ્યે તિષ્ઠંતિ ભુવનાનિ ચતુર્દશ ।

ભુવનેષુ વસંત્યેષુ પ્રાણિદેહા યથાયથમ્ ॥ ૯૬ ॥

બ્રહ્માંડમધ્યે ચતુર્દશ ભુવનાનિ તિષ્ઠંતિ, એષુ ભુવનેષુ પ્રાણિદેહા યથાયથં વસંતિ ॥

પ્રદાંડમાં ભૂલોકોઠાદિ સાત ઉપરના લોકો અને અતલાદિ સાત નીચેના લોકો મળીને કુલ ચૌદ લોકો રહેલા છે. આ ચૌદ લોકોમાં પ્રાણીઓનાં શરીરો જેવી રીતે ઘટે તેવી રીતે એટલે તે તે લોકોને અનુક્રમ આવે એવી રીતે રહે છે. ૯૬

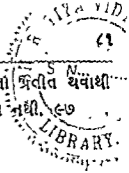
પ્રદાંડાદિકથી સદ્રૂપ પ્રદાનું પૃથક્ષપણું કરવાથી અવશેષ શું રહે છે તે જણાવે છે:—

બ્રહ્માંડલોકદેહેષુ સદ્વસ્તુનિ પૃથક્કૃતે ।

અસતોઽણ્ડાદયો ભાન્તુ તદ્દાનેપીહ કા ક્ષતિઃ ॥ ૯૭ ॥

બ્રહ્માંડલોકદેહેષુ સદ્વસ્તુનિ પૃથક્કૃતે અસતઃ અંદાદયઃ માંતુ, તદ્દાને અપિ ઇહ કા ક્ષતિઃ ? ॥

પ્રદાંડ, ચૌદ લોકો, અને જરાયુજ, સ્વેદજ, અડજ ને ઉદ્દમિતજ આ ચાર પ્રકારનાં શરીરો એ સર્વથી ત્રણે કાલમાં રહેનાર સદ્રૂપ પ્રદાને પૃથક્

કયાં પછી મિથ્યા એવાં બ્રહ્માંડાદિ ભલે પ્રતીત થાઓ, તેમના પ્રતીત થવાથી સદ્રૂપ વસ્તુમાં શી હાનિ છે ? અર્થાત્ તેમાં કાંઈ પણ હાનિ નથી. ૯૭

ઉપર જણાવેલી વાતને વધારે સ્પષ્ટ કરે છે:—

મૂત્તભૌતિકમાયાનામસત્ત્વેડત્યંતવાસિતે ।

સદ્દસ્ત્વદ્વૈતમિત્યેવા ધીર્વિપર્યેતિ ન ક્વચિત્ ॥ ૯૮ ॥

મૂત્ત-ભૌતિક-માયાનાં અસત્ત્વે અત્યંતવાસિતે સદ્દસ્ત્વ અદ્વૈતં ઇતિ, एषा, ધીઃ ક્વચિત્ [અપિ] ન વિપર્યેતિ ॥

પાંચ ભૂતો, પાંચ ભૂતોના કાર્યરૂપ બ્રહ્માંડાદિક ભૌતિક પદાર્થો અને માયાનું (પ્રકૃતિનું) મિથ્યાપણું અત્યંત દૃઢ કરવાથી સદ્રૂપ બ્રહ્મ દ્વૈતથી રહિત છે એવો આ નિશ્ચય ક્યારેય બદલાતો નથી. ૯૮

જો બ્રહ્માંડાદિને મિથ્યા માનીએ તો પછી પ્રાણીઓના વ્યવહારનો લોપ થવાનો પ્રસંગ આવશે એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કહે છે:—

સદ્દ્વૈતાત્પૃથગ્ભૂતે દ્વૈતે ભૂમ્યાદિરૂપિણિ ।

તત્તદર્થક્રિયા લોકે યથા દૃષ્ટા તથૈવ સા ॥ ૯૯ ॥

ભૂમ્યાદિરૂપિણિ દ્વૈતે સદ્દ્વૈતાત્ પૃથગ્ભૂતે લોકે તત્તદર્થક્રિયા યથા દૃષ્ટા તથા એવ સા ॥

ભૂમિ આદિ રૂપવાળા (પાંચ ભૂતો અને તેમનાં સઘળાં કાર્યરૂપ) દ્વૈતને સદ્રૂપ અદ્વૈતથી પૃથક્ કયાં પછી લોકવ્યવહારમાં તે તે પદાર્થના સંબંધથી થનારાં કાર્યો એવાં પૂર્વે થતાં હતાં તેવાં આગળ પણ થશે, તેથી વ્યવહારના લોપનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત નહિ થાય, કેમકે ભૂમિ આદિના કલ્પિત સ્વરૂપનો નાશ થતો નથી, માત્ર તેના મિથ્યાપણાનો નિશ્ચય એટલે બાધ થાય છે, તેથી પૂર્વની પેઠે તેના સંબંધનો વ્યવહાર ચાલી શકે છે. ૯૯

સાંખ્યાદિના મતને માનનારાઓ કલ્પિત દ્વૈતનું જે રીતે નિરૂપણ કરતા હોય તે રીતે ભલે કરે, તેમના મતનું ખંડન કરવાની અમારે અગત્ય નથી એમ કહે છે:—

સાંખ્યકાળાદવૌદ્ધાયૈર્જગન્નેદો યથા યથા ।

ઉત્પ્રેક્ષ્યતેડનેકયુક્ત્યા ભવત્ત્વેપ તથા તથા ॥ ૧૦૦ ॥

સાંખ્યકાળાદવૌદ્ધાયૈઃ અનેકયુક્ત્યા જગન્નેદઃ યથા યથા ઉત્પ્રેક્ષ્યતે एषः તથા [એવ] ભવત્ ॥

સાંખ્યશાસ્ત્રને માનનારા, વૈશેષિકશાસ્ત્રને માનનારા અને યુદ્ધાદિતિ મતને માનનારાઓ અનેક યુક્તિવડે જગતનો ભેદ જેવો જેવો કલ્પતા હોય આ ભેદ તેવો ને તેવો ભલે હોય. એ વ્યાવહારિક ભેદ કલ્પિત હોવાથી અમારે કલ્પિતના ખંડનમાં પ્રવૃત્તિ કરવી ઉચિત નથી. ૧૦૦

તે વાદીઓ જેમ અમારા અદ્વૈતસિદ્ધાંતની અવગણના કરે છે તેમ અમે પણ દ્વૈતવાદીઓના સિદ્ધાંતની મુમુક્ષુઓના હિતાર્થે અવગણના કરીએ તો તેમાં અમારી કાંઈ હાનિ થતી નથી એમ જણાવે છે:—

અવજ્ઞાતં સદ્દ્વૈતં નિઃશંકૈરન્યવાદિભિઃ ।

एवं का क्षतिरस्माकं तद्द्वैतमवजानताम् ॥ ૧૦૧ ॥

[તૈઃ] નિઃશંકૈઃ અન્યવાદિભિઃ સદ્દ્વૈતં અવજ્ઞાતં, एवं તદ્દ્વૈતં અવજાનતાં અસ્માકં કા ક્ષતિઃ ? ॥

તે પોતાને શકારહિત માનનારા સાંખ્યાદિ બીજા વાદીઓએ શ્રુતિથી અને વિદ્યાનોના અતુલવથી સિદ્ધ અદ્વૈતરૂપ સદસ્તુની જેવી રીતે અવગણના કરી છે એવી રીતે તેમના કલ્પિત દ્વૈતની અવગણના કરનારા અમારી શી હાનિ છે? અર્થાત્ કલ્પિતને કલ્પિત કહેવામાં અમારી કોઈ પણ પ્રકારની હાનિ થતી નથી. ૧૦૧

હવે દ્વૈતની અવગણના કરવાથી થનારું ફલ કહે છે:—

द्वैतावज्ञा सुस्थिता चेदद्वैते धीः स्थिरा भवेत् ।

स्थैर्ये तस्याः पुमानेप जीवन्मुक्त इतीर्यते ॥ ૧૦૨ ॥

द्वैतावज्ञा सुस्थिता चेत् [तर्हि] अद्वैते धीः स्थिरा भवेत्, तस्याः स्थैर्ये एषः पुमान् जीवन्मुक्तः इति ईर्यते ॥

જે કલ્પિત દ્વૈતની દ્વૈત અસત્, તુચ્છ અને બંધન કરનાર છે એવી અવગણના જિજ્ઞાસુના મનમાં સુસ્થિર થાય તો અદ્વૈતરૂપ પ્રજ્ઞામાં તેની બુદ્ધિ સ્થિર થાય છે, અને અદ્વૈતરૂપ પ્રજ્ઞામાં તે બુદ્ધિની સ્થિરતા થવાથી આ પુરુષ જીવન્મુક્ત (જીવતાં છતાંજ દેહાદિ બંધનથી મોક્ષાના થયેલા) એમ કહેવાય છે.

પોતાના શરીરની અને દૃશ્ય જગતની આલ્પદષ્ટિએ પ્રતીતિ થયા છતાં પોતાના અંતઃકરણની અદ્વૈત પ્રજ્ઞામાં જે સ્થિતિ થવી તે જીવન્મુક્તિ કહેવાય છે. એવી જીવન્મુક્તિ જેને પ્રાપ્ત થઈ જાય તે મહાપુરુષ જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. ૧૦૨

જે જીવન્મુક્તપણું અંતકાલે પ્રાપ્ત થાય તોપણ પુરુષ પરમાનંદરૂપ પ્રજ્ઞાને પામે છે એમ નીચેના ભગવદ્ગીતાના શ્લોકવડે જણાવે છે:—

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।

स्थित्वाऽस्यामंतकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ १०३ ॥

પાર્થ ! ઇષા બ્રાહ્મી સ્થિતિઃ, ઇનાં પ્રાપ્ય [કશ્ચિત્] ન વિમુહ્યતિ, અંતકાલે અપિ અસ્યાં સ્થિત્વા બ્રહ્મનિર્વાણં ઋચ્છતિ ॥

હે અર્જુન ! આ બ્રહ્મ અને આત્માના એકપણાઇપ સ્થિતિ છે. એ સ્થિતિ-ને પામીને કોઇ પણ પુરુષ મોહને વશ થતો નથી. અંતકાલે જો આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઇ હોય તોપણ તેને પરમાનંદરૂપ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે, અર્થાત્ તે વિદેહમુક્ત થાય છે. સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ સંસારની પ્રતીતિથી રહિત અદ્વૈત બ્રહ્મમાં આત્માની સ્થિતિ થવી તે વિદેહમુક્તિ કહેવાય છે, અને એવી વિદેહમુક્તિ જેમને પ્રાપ્ત થઇ હોય તેઓ વિદેહમુક્ત કહેવાય છે. ૧૦૩

ઉપર કહેલા અંતકાલશબ્દનો અર્થ નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:—

सदद्वैतेऽनृतद्वैते यदन्योऽन्यैक्यवीक्षणम् ।

तस्यान्तकालस्तद्भेदबुद्धिरेव न चेतરः ॥ १०४ ॥

સદદ્વૈતે [ચ] અનૃતદ્વૈતે યત્ અન્યોન્યૈક્યવીક્ષણં તસ્ય અંતકાલઃ તદ્ભેદબુદ્ધિઃ
એવ, ચ [કશ્ચિત્] ઇતરઃ ન ॥

સદૃષ્ય અદ્વૈત અને મિથ્યારૂપ દ્વૈત તેમજ જે એકપણાતુ દર્શન તેનો અંતકાલ એટલે તે યનેના ભેદનો નિશ્ચયજ છે, પણ બીજો કોઇ અર્થ નથી, અર્થાત્ અંતકાલનો અર્થ લોકપ્રસિદ્ધ મરણ થતો નથી. ૧૦૪

જો અંતકાલશબ્દનો અર્થ મરણ જોવો કરવામાં આવે તોપણ સિદ્ધાંતને કાંઈ હાનિ પહોંચતી નથી એમ જણાવે છે:—

यद्वांतकालः प्राणस्य वियोगोऽस्तु प्रसिद्धितः ।

तस्मिन्કालेऽपि न भ्रांतेर्गतायाः पुनरागमः ॥ १०५ ॥

યદ્વા પ્રસિદ્ધિતઃ પ્રાણસ્ય વિયોગઃ અંતકાલઃ અસ્તુ, તસ્મિન્ કાલે અપિ ગતાયાઃ ભ્રાંતેઃ પુનરાગમઃ ન ॥

અથવા લોકમાં પ્રસિદ્ધિ હોવાથી પ્રાણનો સ્થૂલશરીરથી વિરોગ આ અંતકાલશબ્દનો અર્થ હો. તે કાલમાં એટલે મરણસમયમાં પણ નિવૃત્ત થયેલી બ્રાંતિનું પુનરાગમન થતું નથી. ૧૦૫

એ વિષયને વધારે સ્પષ્ટ કરે છે:—

નીરોગ ઉપવિષ્ટો વા રુગ્ણો વા વિલુઠન્ભુવિ ।

। મૂર્ચ્છિતો વા ત્યજત્વેપ પ્રાણાન્ભ્રાન્તિર્ન સર્વથા ॥ ૧૦૬ ॥

•• એપ: નીરોગ: ઉપવિષ્ટ:, વા રુગ્ણ: ભુવિ વિલુઠન્ વા, મૂર્ચ્છિત: વા પ્રાણાન્ ત્યજત્, ભ્રાંતિ: સર્વથા ન ॥

આ પ્રહ્લવેતા રોગરહિત હોઇને બેઠાં બેઠાં, અથવા રોગયુક્ત હોઇને ભૂમિઉપર આજોડતાં આજોડતાં, કિંવા મૂર્ચ્છા પામીને પ્રાણોને ત્યજે, પણ તેને દેહાદિમાં આત્માની અને જગત્માં સત્યપણુની ભ્રાંતિ કોઇ પણ પ્રકારે થતી નથી. પ્રહ્લવેતાનું શરીર ગમે તે દેશમાં, ગમે તે કાલમાં અને અંતઃકરણાદિની ગમે તેવી સ્થિતિમાં પડે તોપણ તેમને હું શરીરાદિ છું, હું જન્મ-મરણાદિ ધર્મવાળો છું, હું શુભ છું, આ જગત્ સત્ય છે, અને મારો પ્રહ્લથી વાસ્તવિકલેહ છે એવી ભ્રાંતિ થતી નથી. ૧૦૬

દૃઢ થયેલું આત્મજ્ઞાન કોઇ પણ નિમિત્તથી નાશ પામતું નથી એમ જણાવે છે:—

દિને દિને સ્વપ્નસુપ્ત્યોરધીતે વિસ્મૃતેઽપ્યયમ્ ।

પરેચ્યુર્નાનધીત: સ્યાત્તદ્વદ્વિદ્યા ન નશ્યતિ ॥ ૧૦૭ ॥

દિને દિને સ્વપ્નસુપ્ત્યો: અધીતે વિસ્મૃતે અપિ અયં પરેચ્યુ: અનધીત: ન સ્યાત્, તદ્વત્ વિદ્યા ન નશ્યતિ ॥

જેમ પ્રત્યેક દિવસે સ્વપ્નાવસ્થામાં અને સુષુપ્તિ-અવસ્થામાં ભણેલું ભૂલી ગયા છતાં પણ આ પુરુષ ખીજે દિવસે વિનાભણેલો થઇ જતો નથી, તેમ જ્ઞાનીના શરીરના ત્યાગપૂર્વે સન્નિપાતને લીધે વા મૂર્ચ્છાને લીધે તેમનું વિસ્મૃત થયેલું પ્રહ્લજ્ઞાન નાશ પામતું નથી, પણ ઊડાણમાં સંસ્કારરૂપે તેનું સ્મરણ બન્યું રહે છે, અને તે જ્ઞાનીને તેનું ફલ જે વિદેહ્યુક્તિ તે પણ થાય છે.

હું સચ્ચિદાનંદરૂપ પ્રહ્લ છું આવી અતઃકરણની સુદૃઢ વૃત્તિ વિદ્યા અથવા પ્રહ્લનિષ્ઠા કહેવાય છે. નિદિદ્યાસનના પરિપાકથી મોક્ષસાધકના હૃદયમાં એક શણમાં તે વિદ્યા ઉદય પામે છે, બીજા શણમાં તે સ્થિત થઇ અવિદ્યાનો ને તેનાં કાર્યોનો બાધ કરવા લાગે છે, અને ત્રીજા શણમાં અવિદ્યાનો ને તેનાં કાર્યોનો બાધ કરી નાંખે છે. તે વેલા અવિદ્યાનો ને તેનાં કાર્યોનો બાધ કરનારું વૃત્તિજ્ઞાન પણ બાધ પામી નત્ય છે. વિદ્યાવડે નિવૃત્ત થયેલી એ અવિદ્યા અનાદિ હોવાથી પુનઃ ઉદય પામતી નથી.

બ્રહ્મજ્ઞાનીના અંતઃકરણની મરણકાલે સંનિપાતનેવી કે મૂરછાંનેવી સ્થિતિ જણાય તો તે કાલે પણ તેમના અંતઃકરણમાં બ્રહ્મવિદ્યાના સંસ્કાર હોવાથી તે સંસ્કારોનો સૂક્ષ્મરીતે ઉદય થઇ તેમને વિદેહકૈવલ્યની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. ૧૦૭

વેદાંતપ્રમાણથી ઉપજેલું જ્ઞાન કોઇ પણ કારણથી નાશ પામતું નથી એમ જણાવે છે:—

પ્રમાણોત્પાદિતા વિદ્યા પ્રમાણં પ્રવલં વિના ।

ન નશ્યતિ ન વેદાન્તાત્પ્રવલં માનમીક્ષ્યતે ॥ ૧૦૮ ॥

પ્રમાણોત્પાદિતા વિદ્યા પ્રવલં પ્રમાણં વિના ન નશ્યતિ, વેદાંતાત્ પ્રવલં માનં ન ઈક્ષ્યતે ॥

શ્રુતિરૂપ પ્રમાણથી ઉત્પન્ન થયેલું આત્મજ્ઞાન શ્રુતિરૂપ પ્રમાણના કરતાં વધારે બલવાન પ્રમાણવિના નાશ પામતું નથી; પરંતુ શ્રુતિરૂપ વેદાંતના પ્રમાણના કરતાં અન્ય કોઇ વધારે બલવાન પ્રમાણ અહીં જોવામાં આવતું નથી. શ્રુતિજ સર્વથી અધિક બલવાન પ્રમાણરૂપ છે. ૧૦૮

પંચમહાભૂતવિવેકનામના બીજા પ્રકરણના ઉપદેશનું અનુસરણ કરવાથી થનારા ફલને કહી હવે તે પ્રકરણની સમાપ્તિ કરે છે:—

તસ્માદ્વેદાંતસંસિદ્ધં સદ્દૈતં ન વાધ્યતે ।

અંતકાલેઽપ્યતો ભૂતવિવેકાન્નિર્વૃત્તિઃ સ્થિતા ॥ ૧૦૯ ॥

इति श्रीमद्विद्यारण्यमुनिविरचितायां पंचदश्यां पंचमहाभूतविवेकः ॥ २ ॥

અન્વય:—તસ્માત્ વેદાંતસંસિદ્ધં અદૈતં સત્ અંતકાલે અપિ ન વાધ્યતે, અતઃ ભૂતવિવેકાત્ નિર્વૃત્તિઃ સ્થિતા ॥

ઉપર જણાવેલા કારણથી વેદાંતશાસ્ત્રદ્વારા સપૂર્ણ સિદ્ધ થયેલું અદૈતરૂપ સદ્બ્રહ્મ મરણકાલમાં પણ બાધ પામતું નથી, અર્થાત્ તે અસત્ય છે એવું જ્ઞાન થતું નથી. આ કારણથી પંચમહાભૂતના વિવેકથી સુસુક્ષ્મને પરમાનંદરૂપ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ અવશ્ય થાય છે. ૧૦૯

એ પ્રમાણે શ્રીમદ્વિદ્યારણ્યસ્વામિવિરચિત પચદશીના પંચમહાભૂત-વિવેકનામના બીજા પ્રકરણની શ્રીમદ્વાયશર્માવિરચિત ભાવાર્થદીપિકાનામની ટીકા પૂરી થઇ. ૨

પંચમહાભૂતવિવેકનો સાર

" એકજ, અદ્વિતીય, સદ્રૂપ પ્રદ્ય, આ જગતનું કારણ છે એમ શ્રીછાંદોગ્ય ઉપનિષદના છઠ્ઠા પ્રપાઠકમાં કહ્યું છે. તે અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી કોઈ પ્રકારના અવલંબનવિના બાહી શકાતું નથી, તેથી આકાશાદિ પંચમહાભૂતનું તેનાથી વિવેચન કરીને તેનું જ્ઞાન સંપાદન કરાય છે. આ કારણથી આ પ્રકરણમાં પંચમહાભૂતનું સદ્રૂપ પ્રદ્યથી પૃથક્કરણ કરવામાં આવે છે. તમોગુણ જેમાં પ્રધાન છે એવી પ્રકૃતિમાંથી ઈશ્વરના સંકલ્પવડે, આકાશાદિ પાંચ મહાભૂતો ક્રમપૂર્વક ઉપજ્યાં. તે આકાશાદિના શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ ક્રમપૂર્વક ગુણો છે. આકાશમાં શબ્દ, વાયુમાં શબ્દસ્પર્શ, અગ્નિમાં શબ્દ સ્પર્શ અને રૂપ, જલમાં શબ્દ સ્પર્શ રૂપ અને રસ તથા પૃથ્વીમાં શબ્દ સ્પર્શ રૂપ રસ અને ગંધ એ પાંચ ગુણો રહે છે.

① આકાશાદિ પાંચ ભૂતોના સંસ્વગુણના અંશમાંથી ક્રમપૂર્વક શ્રવણાદિ જ્ઞાનેન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થઈ છે. તે શ્રોત્રાદિ ઈન્દ્રિયો ક્રમપૂર્વક કાન, સર્વ શરીરનો ઉપરનો ભાગ, આંજો, જીભ અને નાક આ ગોલકોમાં રહે છે, અને પોત-પોતાના શબ્દસ્પર્શાદિ વિષયોને ગ્રહણ કરે છે. તે જ્ઞાનેન્દ્રિયો જેમ બહારના વિષયને ગ્રહણ કરે છે તેમ કેટલીક વાર શરીરની અંતરના વિષયને પણ ગ્રહણ કરે છે. આંખી, હાથ, પગ, ઉપસ્થ અને ગુદા એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો સુખ હાથ આદિ ગોલકોમાં રહે છે. એ કર્મેન્દ્રિયો પાંચ ભૂતોના રજોગુણના અંશ-માંથી ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યવહારમાંનાં સર્વ જ્ઞાનોનો અને ક્રિયાઓનો પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનાં પાંચ જ્ઞાનોનાં ને પાંચ કર્મેન્દ્રિયોની, પાંચ ક્રિયાઓમાં સમાવેશ થાય છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયો ને કર્મેન્દ્રિયો સૂક્ષ્મભૂતોના કાર્યરૂપ હોવાથી તેનું પ્રત્યક્ષ-પ્રમાણથી જ્ઞાન થતું નથી, માત્ર તેમનાં કાર્યો ઉપરથી તેમના સફલાવનું અનુમાન થાય છે. મન પૂર્વોક્ત જ્ઞાનેન્દ્રિયોનું ને કર્મેન્દ્રિયોનું પ્રેરક છે, અને તે હૃત્પદ્મમાં રહે છે. તે શ્રોત્રાદિ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના સાહાય્યવિના, શબ્દાદિ વિષયોને, ગ્રહણ કરી શકતું નથી, અને વાગાદિ કર્મેન્દ્રિયોના સાહાય્યવિના બહારની, ક્રિયા કરી શકતું નથી. એ મન શબ્દાદિ વિષયોના ગુણહોપનો વિચાર કરનારું છે. એ મનમાં ચત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણ એવા ત્રણ ગુણો રહેલા છે. ચત્ત્વગુણને લીધે મનમાં વિરાગ, શમા, ઉદારતા અને શાંતિ આદિ ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે. રજોગુણને લીધે તેમાં કામ, ક્રોધ, લોભ અને કોઈ કામનો આરંભ (અયત્ન) ઉત્પન્ન થાય છે, અને તમોગુણને લીધે તેમાં આળસ, શમ અને તંત્ર આદિ હોયો ઉપજે છે. વિરાગાદિ ચત્ત્વ-ગુણના ધર્મોવડે પુણ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, કામાદિ રજોગુણના ધર્મોવડે

પ્રાપ્તિ ઉત્પત્તિ થાય છે, અને આલસ્યાદિ તમોગુણના ધર્મોવડે પુણ્યપાપની ઉત્પત્તિ ન થતાં આયુષ્ય નકામું વ્યતીત થાય છે. અંતઃકરણ ને ઈન્દ્રિયાદિને સ્વામી જીવ છે.

ઉત્પત્તિ

ઉપર જણાવેલી રીતે આ વિશ્વની સ્થિતિ થઈ છે. આ વિશ્વ પંચમહા-ભૂતોના કાર્યરૂપ છે. સ્થૂલ પદાર્થોમાં ભૂતોના શબ્દાદિ ગુણો સ્પષ્ટ અનુભવાય છે તેથી તેઓ ભૂતોના કાર્યરૂપ છે એમ સમજાય છે. ઈન્દ્રિયોનું ને અંતઃકરણનું ભૂતકાર્યપણું શાસ્ત્રનાં વચનોથી અને અનુમાનપ્રમાણથી જાણવામાં આવે છે.

“સદેવ સોમ્દેમગ્ર આધીત્વ” એ શ્રુતિમાંના હૃદં આ શબ્દનો અર્થ સ્થાવર-જંગમ જગત્ એવો થાય છે, અર્થાત્ પ્રત્યેક, અનુમાન અને શબ્દાદિપ્રમાણ-થી જાણવામાં આવનારું સર્વ સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ જગત્ એવો થાય છે. આ જગત્ ઉત્પત્તિની અગાઉ એકજ અદ્વિતીય સદ્રૂપ હતું. તે વેલા નામ અને રૂપ નહોતાં એમ લગવાય ઉદાહરણું વચન છે. એ વચનમાં एक, एव ને અદ્વિતીય એવાં જે ત્રણ પદો છે તે સદ્રૂપ બ્રહ્મનાં વિશેષણો છે. તે ત્રણ વિશેષણોવડે સદ્રૂપ બ્રહ્મમાં સ્વર્ગત, સંજ્ઞાતીય અને વિજ્ઞાતીય એ ત્રણ ભેદો જે જડ વસ્તુઓમાં જણાય છે તે તેમાં નથી એમ જણાવ્યું છે. અવયવીનો અવયવોથી જે ભેદ તે સ્વગતભેદ છે, વૃક્ષોનો પોતાનાં પાંદડાં, ફૂલો ને ફલોથી જે ભેદ છે તે સ્વગતભેદ છે. એક જાતિના જે પદાર્થોનો જે પરસ્પર ભેદ તે સંજ્ઞાતીયભેદ કહેવાય છે. આંગાનો જે લીંબડા આદિ વૃક્ષોથી ભેદ છે તે સંજ્ઞાતીયભેદ છે. બીજી જાતિના પદાર્થો કોઈ વસ્તુનો જે ભેદ તે વિજ્ઞાતી-યભેદ કહેવાય છે, આંગાના વૃક્ષનો જે પાપાણાદિથી ભેદ તે વિજ્ઞાતી-યભેદ છે. સદ્રૂપ બ્રહ્મ આકાશના જેવું નિરવયવ હોવાથી તેમાં સ્વગતભેદ સંભવી શકે નહિ. નામ અને રૂપ એ કલ્પિત હોવાથી તે તેના અવયવ કહેવાય નહિ, વળી તે જગત્ની ઉત્પત્તિની પૂર્વે હોતા પણ નથી. સદ્રૂપ બ્રહ્મ એકજ હોવાથી તેમાં સંજ્ઞાતીયભેદ સંભવી શકે નહિ. સંજ્ઞાતીયભેદ એ કે અધિક વસ્તુ હોય ત્યારે તેમાં સંભવી શકે, એકજ વસ્તુમાં સંજ્ઞાતીયભેદ સંભવી શકે નહિ. સદ્રૂપ બ્રહ્મમાં વિજ્ઞાતીયભેદ પણ સંભવી શકતો નથી. સત્થી કેવલ વિલક્ષણસ્વભાવવાળું જે અસત્ તે અસત્નો, સહલાવ ન હોવાથી બ્રહ્મમાં વિજ્ઞાતીયભેદ ઉપજવી શકે નહિ. માયા ને માયાનાં કાર્યો સત્થી વિલક્ષણ હોવાથી તેઓ બ્રહ્મમાં વિજ્ઞાતીય ભેદ ઉપજવી શકે નહિ.

કેટલાક વાદીઓ ઉત્પત્તિની પૂર્વે આ જગત્ અસદ્રૂપ હતું એમ કહે છે. તેઓની ખુદ્દિ આ જગત્ના કારણનો વિચાર કરતાં વિઘ્નલ થઈ જાય છે તેથી તેઓ જગત્ના સદ્રૂપ કારણને જાણી શકતા નથી. આકારવાળી વસ્તુ-ઓમાં તેમની ખુદ્દિ ગતિ-ક્રમી શકે છે, પણ નિરાકાર વસ્તુમાં પ્રવેશ કરતાં

તેમની યુદ્ધિ ગતિ કરી શકતી નથી, તેથી તેમની યુદ્ધિ ખીએ છે. ભગવાન ગૌડ-
પાદ્યાચાર્યે માંડૂક્યોપનિષદ્ની કારિકામાં તેમને માટે આવા ભાવનું કહ્યું છે:—“સાકાર-
પ્રદ્ધમાં નિષ્ઠા રાખનારા યોગીઓને નિર્વિકલ્પ પ્રદ્ધમાં કરવામાં આવતી સમાધિમાં
ખહું ખીક લાગે છે. સર્વ પ્રકારના ભયથી રહિત આ સમાધિમાં તેમને ભયનાં
કારણો પ્રતીત થાય છે. ” “ શ્રુતિ અને સ્મૃતિના આધારવિનાના તર્ક કર-
વામાં ખહું કુશલ એવા શૂન્યવાદીઓને—પુદ્ધમતને અનુસરનારાઓને—આ સદ્રૂપ
અને અચિત્ય આત્મામાં પ્રાંતિ ઉત્પન્ન થઈ છે. માત્ર અનુમાનપ્રમાણ માન-
નારા આ મૂઢયુદ્ધિવાળા પુદ્ધમતને અનુસરનારાઓ અજ્ઞાનવડે, વેદવચનોનો
નિરાદર કરીને શૂન્યપણાને પ્રાપ્ત થયા છે ” એમ ભગવાન શંકરાચાર્યે કહ્યું છે.

સૂક્ષ્મદષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો શૂન્યવાદ યુક્તિરહિત પ્રતીત થાય છે.
તેમણે માનેલું શૂન્ય સત્ની સાથે સંબધવાળું હતું? અથવા શું તે શૂન્ય સદ્રૂપજ
હતું? તેમાં પહેલો પક્ષ સંભવતો નથી. શૂન્ય અને સત્ એકબીજાથી વિરોધ-
વાળાં હોવાથી તે ગનેનો સંબધ સભવી શકે નહિ, એટલે શૂન્ય સત્ની સાથે
સંબધવાળું હતું એમ કહેવાય નહિ. બીજો પક્ષ પણ સંભવી શકતો નથી.
શૂન્યને સદ્રૂપ કહી શકાય નહિ, કેમકે અસતને સત્ કહેવાથી વ્યાઘાત-
હોષની પ્રાપ્તિ થાય છે. સૂર્યને જેમ અંધારાથી યુક્ત કહેવાય નહિ, તેમ શૂન્યને
સત્ના સંબધવાળું કહેવાય નહિ, અને સૂર્યને જેમ અંધકારરૂપ કહેવાય નહિ
તેમ શૂન્યને સદ્રૂપ પણ કહેવાય નહિ.

નામરૂપથી રહિત સદ્રૂપ પ્રદ્ધમાં આકાશાદિનાં નામરૂપ કલ્પિત છે. તેથી
અદૈતરૂપ સત્ સુષ્ટિકાલે પણ જેમનું તેમ રહે છે. તમે જે શૂન્યનાં નામરૂપ
કલ્પિત માનતા હો તો તેમાં અમને કોઈ પણ પ્રકારની હાનિ નથી, કેમકે
એવા કલ્પિત શૂન્યથી અદૈત પ્રદ્ધનું નિરાકરણ થતું નથી.

સદ્રૂપ પ્રદ્ધમાં, શૂન્યના નામરૂપની પેઠે, સદ્રૂપ પ્રદ્ધનાં નામરૂપ પણ
કલ્પિત છે એમ જો તમે કહો તો તેના ઉત્તરમાં અમે કહીએ છીએ કે સદ્રૂપ
પ્રદ્ધનાં નામરૂપ જો કલ્પિત હોય તો, તેનું કોઈ અધિષ્ઠાન માનવું જોઈએ,
કેમકે અધિષ્ઠાનવિના પ્રાંતિ થતી નથી. સદ્રૂપ પ્રદ્ધનાં નામરૂપનું અધિષ્ઠાન
સદ્રૂપ પ્રદ્ધ સંભવી શકે નહિ, તેનું કોઈ ખીજું અધિષ્ઠાન માનવું જોઈએ. જેમ
સાપની પ્રાંતિ સાપમાં થતી નથી, પણ દોરડીમાં થાય છે, તેમ અહીં સદ્રૂપ
પ્રદ્ધનાં નામરૂપની પ્રાંતિ, અન્યમાં, થવી જોઈએ, પણ એવો બીજો કોઈ પણ
પ્રમાર્થ વિદ્યમાન નથી. સદ્રૂપ પ્રદ્ધનાં નામરૂપ, અસતમાં કલ્પિત છે એમ કહી
શકાય નહિ, કેમકે અસતનો પોતાનો જ અભાવ છે તે બીજાનું અધિષ્ઠાન શી
રીતે થઈ શકે? પ્રતીત થતું જગત્ પણ સદ્રૂપ પ્રદ્ધના નામરૂપનું અધિષ્ઠાન

થઈ શકે નહિ, કેમકે આ જગત્ સદ્રૂપ પ્રદક્ષી ઉત્પન્ન થનારું છે તેથી તે સદ્રૂપ પ્રદક્ષના નામરૂપનું અધિજ્ઞાન કેમ થઈ શકે?

પૂર્વપક્ષ:—જગત્ની ઉત્પત્તિની પૂર્વે સત્ હતું, આમાં સત્ અને હતું એ બે શબ્દોનો અર્થ લિન્ન છે કે એકજ છે? જો તમે સૈત્શબ્દનો 'અર્થ' 'લિન્ન' અને 'હતું' એ શબ્દનો અર્થ 'લિન્ન' કહો તો, તમારા અદ્વૈતસિદ્ધાંતની હાનિ થાય છે, કેમકે એક સત્ અને તેની સત્તા એમ દ્વૈતભાવ થાય છે. જો તમે કહો કે સત્ અને હતું આ બે શબ્દોનો એકજ અર્થ થાય છે તો તેમાં પુનરુક્તિદોષ આવે છે, અર્થાત્ 'સત્શબ્દવડે' કહેલો અર્થ 'હતું' એ શબ્દવડે કહેવાય છે.

સમાધાન—તમારા પૂર્વપક્ષ સમ્ભવતો નથી, કેમકે લોકમાં, 'કર્તવ્ય' કરે છે, 'વોહ્ય' બોલે છે, 'ધારણ' કરવાયોગ્યને ધારણ કરે છે' ઇત્યાદિ ઘણા પ્રયોગો, ઉપરના પ્રયોગના જેવા સાંભળવામાં આવે છે. લોકમાં થતા આવા પ્રયોગોને અનુસરીને શ્રુતિમાં 'સત્ હતું' એમ કહ્યું છે.

પ્રદક્ષમાં ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય એવા ત્રણ કાલનો સહભાવ નહિ, છતાં, એ ત્રણ કાલને માનનારા શિષ્યને સમ્ભવવામાટે, શ્રુતિમાં એ (જગત્ની ઉત્પત્તિની પૂર્વે) એવા શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. અદ્વૈતવાદમાં પૂર્વ-પક્ષ અને ઉત્તર દ્વૈતભાવાવડે થાય છે. અદ્વૈતભાવાવડે પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તર સંભવી શકતાં નથી, કેમકે ત્યાં પૂર્વપક્ષ કરનાર અને ઉત્તર આપનાર એવા પ્રકારનું દ્વૈત નથી. "જ્ઞાનવડે, થનારા પ્રલયકાલે, અત્યંત અક્રિય, મનના અવિષયભૂત, તેજથી વિલક્ષણ, અધકારથી વિલક્ષણ, વ્યાપક, વાણીવડે ન કહી શકાય એવું, સાર્વત્રિકીયા અવિષયભૂત અને અભાવથી વિલક્ષણસ્વભાવ-વાળું સદ્રૂપ' કોઈક વસ્તુ-દ્વૈતનો બાધ થયા પછી, તેના અધિજ્ઞાનરૂપે, અવશેષ રહે છે" એમ પ્રલયકાલે દ્વૈતનો અભાવ યોગવાસિદ્ધમાં કહેલો છે.

તાક્રિકની શંકા:—પૃથ્વી, જલ, તેજ અને વાયુ એ ચાર ભૂતો પર-માણુથી ઉપજે છે તેથી પ્રલયકાલે ઉત્પત્તિથી જાલટા કરમે પરમાણુસુધી તેમનો નાશ થાય છે તેથી તેમને તમે અસત્ કહો એ યોગ્ય છે, પણ આકાશ કે જે નિત્ય અને વ્યાપક છે તેનું અસતપણું શી રીતે સ્વીકારી શકાય?

સમાધાન:—એમ પ્રલયકાલે સ્થૂલસૂક્ષ્મ પદાર્થોથી રહિત આકાશ બાકી રહે છે એમ તમારી શુદ્ધિને સમજાય છે તેમ પ્રલયકાલે માયાના કાર્યરૂ આકાશનો નાશ થયા પછી કેવલ સદ્રૂપ પ્રદક્ષ બાકી રહે છે એમ અમને સમજાય છે. તમે પણ જો વિચાર કરશો તો તમને પણ તેમ સમજાશે. સ્થૂલસૂક્ષ્મ પદાર્થથી રહિત આકાશ અમને દેખાય છે એમ જો તમે કહો તો તે તમારું કહેવું તમારા સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ છે, કેમકે તમારા સિદ્ધાંતમાં આકાશને

પ્રત્યક્ષ માનવામાં આવતું નથી, અને પ્રકાશ તથા અંધકારથી રહિત બીલું કોઈ આકાશ મનુષ્યોના દેખવામાં આવતું નથી, તથા તમે પણ પ્રકાશ અને અંધકારરહિત આકાશ ક્યાં જોયું છે ?

જો તમે કહો કે આકાશની પેઠે સદ્રૂપ પ્રદ્ય પલ્લુ જોવામાં આવતું નથી તો તે તમારું કહેવું સમજવિનાનું છે, કેમકે સદ્રૂપ પ્રદ્ય સર્વને અનુભવ-સિદ્ધ છે. વિદાનોને ઇદ્રિયઅંતઃકરણની મૌનસ્થિતિવેલા એટલેકે ઇદ્રિય-અંતઃકરણની અંતર્મુખસ્થિતિવેલા, સદ્રૂપ પ્રદ્યનો અનુભવ થાય છે. તે મૌન-સ્થિતિમાં અન્યનો અનુભવ ન થવાથી, અન્યનો અનુભવ થાય છે એમ તમારાથી કહી શકાય નહિ, કેમકે તે વેલા અન્યનો અનુભવ થતો નથી, પણ જગતના અધિષ્ઠાનરૂપ સૂક્ષ્મતમ પ્રદ્યનો અનુભવ, અંતઃકરણની સૂક્ષ્મવૃત્તિવડે થાય છે. સદ્રૂપ પ્રદ્ય, અનુભવનો વિષયરૂપ ભલે ન થાયો, પણ મૌનસ્થિતિમાં તે અંતઃકરણરૂપિમાં પ્રકાશરૂપે હોય છે. પ્રદ્ય સ્વયંપ્રકાશ હોવાથી તેને પ્રકાશવા- માટે અન્ય પ્રકાશકની અપેક્ષા નથી, પ્રીત્તરહિત થયેલા, મનને તે પ્રકાશે છે. નામરૂપાત્મક જગતથી રહિત, સદ્રૂપ પ્રદ્ય જ્ઞાનીઓને નિશવરણરૂપે સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. અંતઃકરણની પ્રતીત તેમજ,

પ્રીત્તરહિત - મન, વૃત્તિરૂપે પરિણામ ન પામી, સ્થિર હોય ત્યારે, જેમ સાક્ષી વ્યાકુલ- તાથી રહિત શાંત હોય છે તેમ માયાનું આકાશાદિ પરિણામ થયાપૂર્વે સદ્રૂપ પ્રદ્ય પણ સર્વ જગતથી રહિત એટલે શાંત હોય છે.

અગ્નિની શક્તિના જેવી, સદ્રૂપ પ્રદ્યની જે શક્તિ એટલે આકાશાદિ કાર્યોને ઉપજવવાનું સૂક્ષ્મ ખલ તે માયા કહેવાય છે. તે માયા પ્રદ્યથી લિન્ન-સ્વરૂપે પ્રતીત થઈ શકતી નથી, તેના આકાશાદિ કાર્યોપરથી તેનું અનુમાન થાય છે. અગ્નિમાં રહેલી શક્તિ જેમ અગ્નિનો સ્પર્શ કરતાં ફરફેલો થવાથી જ્વલવામાં આવે છે તેમ પ્રદ્યને આશરે રહેલી શક્તિ તેના આકાશાદિ કાર્યોથી અનુમાનવડે જ્વલવામાં આવે છે. શક્તિ, શક્તથી, પૃથક્ છતાં, પણ પૃથક્ પ્રતીત થતી નથી. અગ્નિ જેમ, અગ્નિની શક્તિ નથી તેમ સદ્રૂપ પ્રદ્ય, સદ્રૂપ પ્રદ્યની શક્તિ નથી. એ માયા-શક્તિ-સત અને અસતથી વિલક્ષણ છે, અર્થાત્ તેનાં કાર્યોવડે વર્તમાનકાલમાં પ્રતીત થનારી અને પ્રદ્યના જ્ઞાનવડે બાધ પામનારી (મિથ્યા સિદ્ધ થનારી) છે. શ્રુતિમાં તમ એટલે અજ્ઞાનનો વા- વામાનો જે સહભાવ કહ્યો છે તે સહભાવ, સદ્રૂપ પ્રદ્યને આધારે તેની સત્તા છે, તેથી કહ્યો છે. એ માયાની સ્વતંત્રસત્તા ન હોવાથી, પ્રદ્યથી લિન્નતત્ત્વરૂપે તેને જલવામાં આવતી નથી. લોકમાં મનુષ્યની અને તેની શક્તિની પૃથક્ અવિકા આપવામાં આવતી નથી. કોઈ મનુષ્યને જ્યાં વધારે અવિકા આપ-વામાં આવે છે ત્યાં તે વધારે અવિકા તેની શક્તિની નહિ પણ તેનાં એવી

સુદ્ધ ઇત્યાદિ શક્તિનાં કાર્યોની હોય છે. જેમ માયાવડે બ્રહ્મમાં દ્વૈતવાળાપણું થતું નથી તેમ આકાશાદિ માયાનાં કાર્યોવડે પણ બ્રહ્મમાં દ્વૈતવાળાપણું થતું નથી, કેમકે માયાનાં કાર્યો જગત્ની ઉત્પત્તિની પૂર્વે હોતાં નથી.

તે માયા સર્વ બ્રહ્મમાં રહેતી નથી, પણ ઘટાદિ વાગ્દોષોને ઉત્પન્ન કરનારી શક્તિ, જેમ માટીનાં એકદેશરૂપ ચીકણી ભીની માટીમાં રહે છે તેમ તે માયા, બ્રહ્મના એકભાગમાં રહે છે તેથી સુક્રા પુરુષોને પ્રાપ્ત થવા-યોગ્ય, સુદ્ધ બ્રહ્મનો, અભાવ થતો નથી. શ્રુતિમાં “ સર્વ ભૂતો અને ભૌતિકો બ્રહ્મના એકદેશમાંજ રહ્યા છે ” એમ કહ્યું છે, અને ભગવદ્ગીતારૂપ સ્મૃતિમાં “ હું મારા એકઅંશવડે આ સમગ્રને વ્યાપીને રહું છું ” એમ કહ્યું છે, અને બ્રહ્મસૂત્રમાં પણ “ માયા ને માયાનાં કાર્યો બ્રહ્મના એકદેશમાં રહે છે ” એમ જણાવ્યું છે તેથી માયા બ્રહ્મના એકદેશમાં રહેલી છે એમ સિદ્ધ થાય છે, અને માયા-રહિત બ્રહ્મનો સદ્ભાવ પણ સિદ્ધ થાય છે. બ્રહ્મનો એ અંશ કલ્પિત સમજવો, કેમકે નિરવયવ બ્રહ્મમાં વાસ્તવિક અંશ સભવે નહિ. માયા સર્વ બ્રહ્મમાં રહે છે કે તેના એકદેશમાં રહે છે? એવો શિષ્યનો પ્રશ્ન થતા તેનું હિત ઇચ્છનારી શ્રુતિએ તે સમજી શકે એવી ભાષામાં માયા, બ્રહ્મના એક કલ્પિત ભાગમાં રહે છે એમ કહ્યું છે.

જેમ ભીંતઉપરના રંગો ભીંતઉપર વિવિધ ચિત્રોની કલ્પના કરાવે છે તેમ સદ્બ્રહ્મને આશરે રહીને માયા સદ્રૂપ બ્રહ્મમાં આકાશાદિ વિવિધ કાર્યોની કલ્પના કરાવે છે. માયાનામની શક્તિનું પહેલું કાર્ય અવકાશધર્મવાળું આકાશ છે. આકાશમાં તેના વિવર્તકારણરૂપ બ્રહ્મનો સદ્ભાવ હોવાથી ‘ આકાશ છે ’ એમ કહેવાય છે. સદ્રૂપ બ્રહ્મ, સત્ (છે) એવા એક સ્વભાવવાળું છે, અને આકાશ સત્ (છે) અને અવકાશી એવા બે સ્વભાવવાળું છે. જેમ અવકાશધર્મવાળું આકાશ છે તેમ પ્રતિધ્વનિ, પણ આકાશનો સ્વભાવ અથવા ગુણ છે. એ પ્રતિધ્વનિ બ્રહ્મમાં પ્રતીત થતો નથી, અને આકાશમાં હોવાપણું અને પ્રતિધ્વનિ એ બંને પ્રતીત થાય છે. આકાશ, સદ્રૂપ બ્રહ્મનું, કલ્પિત કાર્ય, છતાં, આકાશ છે એવા વ્યવહારમાં જાણે સદ્રૂપ બ્રહ્મ આકાશનું કાર્ય હોય એમ પ્રતીત થાય છે એ વિપરીત કલ્પના કરાવનારી માયાના બલથી પ્રતીત થાય છે. જે વસ્તુ જેવી હોય તે વસ્તુનું તેનું ભાન થાય એ યથાર્થજ્ઞાન કહેવાય છે, અને તેનું વિપરીતજ્ઞાન થાય એ પ્રાતિજ્ઞાન કહેવાય છે. વેદવચનોના અર્થનો વિચાર કર્યા પહેલાં, સદ્રૂપ બ્રહ્મ આકાશાદિ કાર્યોરૂપે પ્રતીત થાય છે, પણ ન્યારે વેદવચનોના અર્થનો યથાર્થ વિચાર કરવામાં આવે છે ત્યારે આકાશાદિ સર્વ કલ્પિત કાર્યો દૂર થઈ એક બ્રહ્મજ્ઞ અવશ્યેય રહે છે. સદ્રૂપ બ્રહ્મ અને આકાશ એ બંને ભિન્ન પદાર્થો છે.

આકાશના કાર્ય વાયુમાં અને વાયુના કાર્ય અગ્નિ ઇત્યાદિમાં સદ્રૂપ પ્રહ્નની અનુવૃત્તિ થાય છે, પણ સદ્રૂપ પ્રહ્નમાં આકાશની અનુવૃત્તિ થતી નથી, તેથી આકાશ અને સદ્રૂપ પ્રહ્ન ભિન્ન છે એમ જણાય છે. સદ્રૂપ પ્રહ્ન પોતામાં કલ્પાતાં સર્વ કાર્યોમાં અનુગત થાય છે, તેથી તે ધર્મી કહેવાય છે, અને આકાશ તેનો ધર્મ મનાય છે. આકાશની સત્તા સદ્રૂપ પ્રહ્નની સત્તાવડે પ્રતીત થાય છે, પણ સદ્રૂપ પ્રહ્નથી તેને પૃથક્ કરીએ તો તે મિથ્યા ઠરે છે. આકાશ જેમ કલ્પિત પ્રતીત થાય છે તેમ તેનો ધર્મ અવકાશ પણ કલ્પિત જ છે. સદ્રૂપ પ્રહ્નથી ભિન્ન, કોઈ પણ વસ્તુ સદ્રૂપ નથી. આકાશ અસત છતાં કેમ પ્રતીત થાય છે? એમ જો તમે શંકા કરો તો અમે કહીએ છીએ કે ન હોય છતાં પ્રતીત થવું એ માયિક પદાર્થોની શોભા છે. જે વસ્તુ વાસ્તવિક રીતે ન હોય છતાં પ્રતીત થાય તે વસ્તુ સ્વપ્નમાં પ્રતીત થયેલા હાથી ઘોડા ઇત્યાદિની જેમ મિથ્યા જ હોય છે.

તેમનો લેહ માનવો

“ આકાશ અને સત્ સાથે પ્રતીત થાય છે તેથી તેમનો લેહ માનવો ઉચિત નથી ” એવી શંકા કરવી નહિ, કેમકે જ્ઞાતિ અને વ્યક્તિ, જીવાત્મા અને શરીર, દ્રવ્ય અને ગુણ એ સાથે પ્રતીત થાય છે, છતાં તેમનો લેહ માનવામાં આવે છે તેમ આકાશ અને સત્ સાથે પ્રતીત થાય છે, છતાં તેનો લેહ માનવામાં આવે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. આકાશનો અને સદ્રૂપ પ્રહ્નનો લેહ સમજાયા છતાં પણ જો મનમાં તેનો દૃઢ નિશ્ચય ન થતો હોય તો તેનો દૃઢ નિશ્ચય શાથી થતો નથી તેનો મનુષ્યે વિચાર કરવો જોઈએ. તે દૃઢ નિશ્ચય ચિત્તની એકાગ્રતાના અભાવથી થઈ શકતો નથી? કે સંશયથી થઈ શકતો નથી? જો ચિત્તની એકાગ્રતાના અભાવથી તેમના લેહનો નિશ્ચય ન થતો હોય તો તેણે ધ્યાનવડે તેમના લેહના નિશ્ચયને દૃઢ કરવો જોઈએ, અને જો સંશય રહેતો હોય તો તેને શ્રુતિ અને સુક્તિવડે સદ્રૂપ પ્રહ્નનું અને આકાશનું પૃથક્કરણ કરી, દૂર કરવો જોઈએ. આમ કરવાથી તે બંનેનો લેહ નહીં થશે. સદ્રૂપ પ્રહ્નનું અને આકાશનું ધ્યાન કરવાથી કે શ્રુતિ અને સુક્તિવડે તેનો વિચાર કરવાથી, સદ્રૂપ પ્રહ્નનો અને આકાશનો લેહ નહીં થતાં આકાશ સદ્રૂપ છે, અને સદ્રૂપ પ્રહ્ન અવકાશવાળું છે એ ભ્રાંતિ દૂર થશે. પ્રહ્નવેત્તાઓને આકાશ પારમાયિકસત્તાથી રહિત લાગે છે, અને સદ્રૂપ પ્રહ્ન અવકાશથી રહિત લાગે છે. સદસ્તુના સત્યપૂણ્યનું અને આકાશના મિથ્યાપણાનું ચિતન કરવાથી તેમના લેહની વાંચના દૃઢ થતાં આકાશ સદ્રૂપ છે એમ કહેનારા અને સદસ્તુને નહિ જાણનારા મનુષ્યને જોઈ, પ્રહ્નવેત્તાને એમનું અજ્ઞાનપણું જણાતાં આશ્ચર્ય ઉપજે છે. જેમ આકાશથી, સદ્રૂપ પ્રહ્નનું પૃથક્કરણ કર્યું, તેમ વાયુ આદિથી પણ, સદ્રૂપ પ્રહ્નનું પૃથક્કરણ કરવું. સદ્રૂપ પ્રહ્નના

નિમિત્ત (વેદિક)

એકદેશમાં. માયાનામની શક્તિ કલ્પાઈ છે. માયાના એકદેશમાં (દશમા ભાગમાં) આકાશ અને આકાશના દશમા ભાગમાં વાયુ કલ્પાયેલો છે એવી કલ્પના કરવી. પ્રહ્લ સર્વનું કારણ હોવાથી તેનો પાંચ ભૂતો અને ભૌતિક પદાર્થોમાં પરંપરાવડે સંબંધ છે તેથી તે સર્વનું, સદ્રૂપ પ્રહ્લથી, પૃથક્કરણ કરવું જોઈએ. વાયુમાં ભીનાને સુકવતું, સ્પર્શ, સામાન્યવેગ અને વિશેષવેગ એ પોતાના ધર્મો રહેલા છે, અને તેમાં હોવાપણું એ સદ્રૂપ પ્રહ્લનો, મિથ્યાપણું એ માયાનો અને પ્રતિધ્વનિ એ આકાશનો ધર્મ આવેલ છે. વિવેકબુદ્ધિવડે વાયુનું સદ્રૂપ પ્રહ્લથી વિવેચન કરીએ તો યદી વાયુની સ્વતંત્રસત્તા રહેતી નથી.

સદ્રૂપ પ્રહ્લની આકાશાદિ સર્વ કાર્યોમાં અનુવૃત્તિ થાય છે, અને આકાશની વાયુ આદિમાં અનુવૃત્તિ થતી નથી એમ તમે પૂર્વે કહ્યું છે, છતાં હવે તમે કહો છો કે આકાશની પણ વાયુમાં અનુવૃત્તિ થાય છે તો તેમાં તમારા પૂર્વના કથનની સાથે તમારા પાછળના કથનનો વિરોધ આવે છે એમ જો તમે કહો તો એમ કહીએ છીએ કે:—આકાશના અવકાશધર્મની વાયુ આદિમાં અનુવૃત્તિ થતી નથી એમ અમે પૂર્વે કહ્યું છે, અને હવે આકાશના શબ્દનામના ધર્મની અનુવૃત્તિ થાય છે એમ કહીએ છીએ તેથી અમારા આગળપાછળના કથનમાં વિરોધ આવતો નથી. વાયુ સદ્રૂપ પ્રહ્લથી ભિન્ન છે તેથી તે અસત્ છે એમ તમે કહ્યું તો અવ્યક્ત એવી માયાથી આ વાયુ વિપરીતલક્ષણવાળો એટલે વ્યક્ત છે તેથી તે વાયુને અમાયામય એટલે તત્ત્વ કહેવો જોઈએ એમ જો તમે કહો તો તેના સમાધાનમા કહેવાતુ કે:—અવ્યક્તપણું એ માયામયપણાનું લક્ષણ નથી, પણ મિથ્યારૂપપણું એ માયામયપણામાં નિમિત્ત છે, અને તે નિમિત્ત, માયારૂપ શક્તિ અને તેની વાયુ આદિ કાર્યોમાં એકસરખું જ રહેલું છે, તેથી અવ્યક્ત અને વ્યક્ત ગોમતો કારણ અને કાર્ય એવા પેટા ભેદ છતાં તેમના મિથ્યાપણામાં કોઈ પણ પ્રકારનો વિરોધ આવતો નથી. વળી અહીં સદ્રૂપ પ્રહ્લ અને તેના કલ્પિત કાર્યરૂપ અસત્તત્ત્વ વિવેચન ચાલે છે માટે તેનો જ વિચાર કરવો જોઈએ, અસત્તના પેટા ભેદનો વિચાર ચાલતા પ્રસંગમાં ઉપયોગી ન હોવાથી, તે અહીં ન કરવો જોઈએ. વાયુમાં જે સદ્રૂપ ભાગ છે તે સદ્રૂપ પ્રહ્લનું સ્વરૂપ છે. તે સદ્રૂપ પ્રહ્લને પૃથક્ કરીએ તો વાયુનો બાકી રહેલો અંશ વાસ્તવિક સ્વરૂપથી રહિત હોવાથી આકાશપ્રમાણે મિથ્યા જ સિદ્ધ થાય છે. એવી રીતે વાયુના મિથ્યાપણાનો નિશ્ચય કરીને, તેમાં રહેલી તત્ત્વપણાની ભ્રાંતિ દૂર કરવી. વાયુના દશમા ભાગમાં અગ્નિ કલ્પિત છે. પ્રહ્લાંડની ઉપર જે ભૂતોનાં આવરણો છે તે સર્વનું ન્યૂનાધિકપ્રમાણે પુરાણમાં કહેલું છે. અગ્નિતત્ત્વ ઉચ્છ્વ અને પ્રકાશ એ બે ધર્મવાળું છે. તેમાં હોવાપણું, મિથ્યાપણું, શબ્દ અને સ્પર્શ એવા બે ધર્મો પ્રતીત થાય છે તે કમપૂર્વકે સદ્રૂપ

પ્રહ્મ, માયા, આકાશ અને વાયુ એમની અનુવૃત્તિથી પ્રતીત થાય છે. રૂપ એ અગ્નિનો પોતાનો ધર્મ છે, અને ખીલત ધર્મોઠ્ઠારણુમાંથી આવેલા છે. અગ્નિનું સદ્રૂપ પ્રહ્મથી પૃથક્કરણ કરવાથી અગ્નિ મિથ્યા છે એવો નિશ્ચય થાય છે. અગ્નિના દશમા ભાગમાં જલની કલ્પના કરી છે. જલમાં હોવાપણું, મિથ્યાપણું, શબ્દ, સ્પર્શ અને રૂપ આ પાંચ ધર્મો પોતાનાં કારણોમાંથી અનુવૃત્ત થયેલા છે, અને રસ એ જલનો પોતાનો ગુણ છે. જલનું સત્થી પૃથક્કરણ કરવાથી તે જલ મિથ્યા છે એવો નિશ્ચય થાય છે. જલના દશમા ભાગમાં ભૂમિની કલ્પના કરવામાં આવી છે. તેમાં હોવાપણું, મિથ્યાપણું, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ અને રસ આ ધર્મો તેનાં કારણોમાંથી અનુવૃત્ત થયેલા છે. ભૂમિનો પોતાનો ધર્મ ગુદ્ધ છે. પૃથ્વીનું સદ્રૂપ પ્રહ્મથી પૃથક્કરણ કરવાથી તેનું મિથ્યાપણું નિશ્ચિત થાય છે. ભૂમિના દશમા ભાગમાં પ્રહ્માંડ કલ્પાયેલું છે, પ્રહ્માંડમાં ભૂરાદિ ચૌદ ભુવનો કલ્પાયેલાં છે, ને એ ભુવનોમાં જરાયુજ્વલિ ચાર પ્રકારના પ્રાણીઓના શરીરો કલ્પાયેલાં છે. એ સર્વનું સદ્રૂપ પ્રહ્મથી વિવેચન કરવાથી તેમનું મિથ્યાપણું સિદ્ધ થાય છે. મિથ્યારૂપે નક્કી કરેલાં, પ્રહ્માંડાદિ ભલે પ્રતીત થાય. તેથી સદ્રૂપ પ્રહ્મને કાંઈ હાનિ થતી નથી. માયા, પાંચ ભૂતો અને ભૌતિક પદાર્થો મિથ્યા છે એવો દૃઢ નિશ્ચય મનમાં થવાથી સદ્રૂપ પ્રહ્મ એક અને અદ્વિતીય છે એ નિર્ણય કદીપણુ દૂર થતો નથી. ભૂતો અને ભૌતિકો મિથ્યાજ છે એમ જાણ્યા છતાં પણ તેના સ્વરૂપને નાશ ન થવાથી જ્ઞાનીનો વ્યવહાર ચાલે છે, તેનો લોપ થતો નથી. ગચ્છાર કલ્પિત હોવાથી સાખ્યાદિ શાસ્ત્રકારો પોતપોતાની યુક્તિઓવડે સાંમારિક ભેદોની કલ્પના તેમની ઇન્છાપ્રમાણે કરે તેથી પારમાર્થિકસત્તાવાળા અદ્વૈતરૂપ પ્રહ્મને તે ભેદોની કાંઈ અસર થતી નથી, એટલે તેમણે માનેલા ભેદોનું ખંડન કરવાની અમને આવશ્યકતા નથી. ભેદવાદીઓ શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને જ્ઞાનીઓના અનુભવથી વિરુદ્ધ અદ્વિતીય પ્રહ્મની અવગણના કરે છે તે પછી અમે શ્રુતિ, સ્મૃતિ, યુક્તિ અને જ્ઞાનીઓના અનુભવનો આશ્રય લઈ ભેદવાદની અવગણના કરીએ તે કાંઈ અયોગ્ય નથી. દ્વૈતની અવગણના દૃઢ થવાથી, મુમુક્ષુની મતિ સ્થિર થઈને, અદ્વૈત પ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થતા, તે જીવન્મુક્ત થાય છે. જીવન્મુક્ત થયા પછી પ્રારબ્ધકર્મની સમાપ્તિએ તે, વિદેહમુક્તિ પામે છે. ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણભગવાને પ્રહ્મજ્ઞાનનો મહિમા આ પ્રમાણે કહ્યો છે:—“કામનારહિત પુરુષને પ્રાપ્ત થનારી જે સ્થિતિ છે, તે પ્રહ્મનિષ્ઠાવાળી સ્થિતિ છે. એવી સ્થિતિને પામીને, જ્ઞાની, દેહમાં આત્માની પુદ્ગિ અને ગંસારમાં મત્યપણાની પુદ્ગિ કરવારૂપે મોહને પામતા નથી. એ સ્થિતિ અંતકાલે પ્રાપ્ત થાય તેપણુ તે પરમાનંદરૂપ પ્રહ્મને પામે છે.” અહીં અંતકાલનો અર્થ મત્યરૂપ

અદ્વૈત અને મિથ્યારૂપ દ્વૈત એ બેના એકપણાની ક્રાંતિનો નાશ અર્થાત્ એ બેના લેહનું જ્ઞાન એવો થાય છે. અથવા અંતકાલ શબ્દનો અર્થ લૌકિક રીતે સ્થૂલ-શરીરથી પ્રાણનો વિયોગ એમ માનીએ તોપણ અડચણ નથી. તે સમયમાં પણ જડચેતનના એકપણાની નાશ પામેલી ક્રાંતિનો તેમના મનમાં પુનઃ ઉદય થતો નથી. જ્ઞાની મનુષ્યનું શરીર લોકોની દૃષ્ટિએ ઇચ્છવાયેાગ્ય સ્થિતિમાં અથવા નહિ ઇચ્છવાયેાગ્ય સ્થિતિમાં અને કોઈ પવિત્ર સ્થલમાં અથવા કોઈ અપવિત્ર સ્થલમાં પડે તોપણ તેમના વિદેહકેવલ્યમાં કાંઈ હાનિ પહોંચતી નથી. મરણકાલે તેમને સંનિપાત કે મૂર્છા થાય તોપણ જેમ પ્રાપ્ત કરેલું જ્ઞાનસ્વાસ્થ્ય સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિમાં તેનું વિસ્મરણ થયા છતાં પણ બીજે દિવસે તેનું સ્મરણ થાય છે તેમ મરણકાલે તેમને સંનિપાત કે મૂર્છા થવાથી થોડો સમય પ્રહ્લતત્વનું વિસ્મરણ થાય તોપણ છેવટ તેનું સ્મરણ થઈ આવે છે, અર્થાત્ પ્રાપ્ત થયેલા પ્રહ્લજ્ઞાનનો નાશ થતો નથી. વેદાંતરૂપ પ્રમાણથી ઉપજેલું જ્ઞાન, તેનાથી વધારે બલવાન પ્રમાણના અભાવે, યાદ પામતું નથી, અને વેદાંતથી બીજું કોઈ પ્રબલ પ્રમાણ બેવામાં આવતું નથી, તેથી વેદાંતરૂપ પ્રમાણથી સિદ્ધ થયેલું અદ્વૈતજ્ઞાન અંતકાલે સુસ્થિર રહે છે. સદ્રૂપ પ્રહ્લથી પાંચ મહાભૂતોનો વિવેક કરવાથી મનુષ્યને પરમાનેંદરૂપ પ્રહ્લની પ્રાપ્તિ થાય છે.

એ પ્રમાણે શ્રીમદ્વિદ્યારણ્યસ્વામિવિરચિત પંચદશીના પંચમહાભૂતવિવેકનામના બીજા પ્રકરણનો શ્રીમન્નાથશર્મવિરચિત સાર સંપૂર્ણ થયો. ૨

३ पंचकोशविवेक ॥

टीकाकारकृत भंगल

દોહરો

પંચકોશવિવેકથી, આત્મ-અનુભવ થાય;
આત્માના અનુભવવડે, ત્રિવિધ તાપ વિલાય. ૧

શ્રીમદ્ધિઘારણ્યસ્વામી કૃષ્ણયજુર્વેદની તૈત્તિરીય-ઉપનિષદના તાત્પર્યના નિરૂપણરૂપ પંચકોશવિવેકનામના પંચદશીના ત્રીજા પ્રકરણનું શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં આવેલા પ્રહ્લશબ્દવડે ભંગલાચરણ કરી, પછી ફલસંહિત આ પ્રકરણનો વિષય જણાવી પ્રકરણના આરંભની પ્રતિજ્ઞા કરે છે:—

ગુહાહિતં બ્રહ્મ યત્તત્પંચકોશવિવેકતઃ ।

વોદ્ધું શક્યં તતઃ કોશપંચકં પ્રવિવિચ્યતે ॥ ૧ ॥

અન્વય:—યત્ ગુહાહિતં બ્રહ્મ, તત્ પંચકોશવિવેકતઃ વોદ્ધું શક્યં, તતઃ કોશપંચકં પ્રવિવિચ્યતે ॥

જે પંચકોશરૂપ ગુણમાં ગુપ્ત રહેલ અંતરાત્માથી અલિન પ્રહ્લ છે તે અન્નમય આદિ પાંચ કોશના વિવેચનથી જાણવાને શક્ય છે, તેથી અન્નમયાદિ પાંચ કોશોનું આ પ્રકરણમાં ઉત્તમ પ્રકારે વિવેચન કરાય છે.

યો વેદ નિહિતં ગુહાયામ્ (જે પુરુષ વિજ્ઞાનમયકોશરૂપ ગુણમાં સત્તાસ્કુરણરૂપે રહેલા પ્રહ્લને જાણે છે) એ શ્રુતિમાં પ્રહ્લને વિજ્ઞાનમયકોશથી ઉપલક્ષિત અન્નમય આદિ પાંચ કોશમાં રહેલું કહ્યું છે. ૧

તૈત્તિરીયશ્રુતિમાં ગુહા એ શબ્દવડે કથો અર્થ કહેવાને ઇચ્છિત છે તે અંધકાર જણાવે છે:—

દેહાદ્અંતરઃ પ્રાણઃ પ્રાણાદ્અંતર મનઃ ।

તતઃ કર્તા તતો ભોક્તા ગુહા સેયં પરંપરા ॥ ૨ ॥

દેહાત્ પ્રાણઃ અંતરઃ. પ્રાણાત્ મનઃ અંતરં, તતઃ કર્તા, તતઃ ભોક્તા [ચિત્તિ યા] इयं परंपरा सा गुहा ॥

અત્તમયકોશરૂપ સ્થૂલશરીરથી પ્રાણ એટલે પ્રાણમયકોશ સર્વલણીથી અંતર છે. તે પ્રાણમયકોશથી મન એટલે મનોમયકોશ સર્વલણીથી અંતર છે. તેનાથી એટલે મનોમયકોશથી કર્તા એટલે વિજ્ઞાનમયકોશ અંતર છે. તે વિજ્ઞાનમયકોશથી લોકતા એટલે આનંદમયકોશ અંતર છે. એવી જે આ કોશની પરંપરા (ક્રમપૂર્વક હાર) તે શુકા (શુક્ર) છે, અર્થાત્ તેને ઉપરની શ્રુતિમાં શુક્ર કહી છે. ૨

નીચેના શ્લોકમાં અત્તમયકોશનું સ્વરૂપ અને તેનું જડપણું જણાવે છે:-

પિતૃમુક્તાન્નજાદ્વીર્યાજ્ઞાતોઽન્નેનૈવ વર્ધતે ।

દેહઃ સોઽન્નમયો નાત્મા પ્રાક્ચોર્ધ્વં તદ્ભાવતઃ ॥ ૩ ॥

[યઃ] પિતૃમુક્તાન્નજાત્ વીર્યાત્ જાતઃ [ચ] અન્નેન એવ વર્ધતે, સઃ અન્નમયઃ દેહઃ આત્મા ન, પ્રાક્ ચ ઊર્ધ્વં તદ્ભાવતઃ ॥

જે પિતાએ તથા માતાએ ખાધેલા અન્નના પરિણામરૂપ શુક્રથી ઉત્પન્ન થયેલો છે, અને જે કોઈ પણ પ્રકારના અન્નવડેજ વધે છે તે સ્થૂલદેહ અત્તમયકોશ છે. તે અત્તમયકોશ આત્મા નથી, કેમકે શરીરની ઉત્પત્તિની પૂર્વે અને તેના નાશની પછી તેનો અભાવ હોય છે.

મનુષ્યાદિ પ્રાણીઓ પોતપોતાને ઉચિત એવું જે અન્ન ખાય છે તેનું ક્રમપૂર્વક રસ, રુધિર, માંસ, મેડ, હાડકાં, મજ્જા અને શુક્ર(વીર્ય)રૂપે પરિણામ થાય છે. પિતાએ ખાધેલા અન્નમાંથી તેના શરીરમાં વીર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, અને માતાએ ખાધેલા અન્નમાંથી તેના શરીરમાં શોષિતનામનું એક પ્રકારનું વીર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. પછી બાલક દૂધ વગેરેનો આહાર લઈ મોટું થાય છે. ભવિષ્યમાં ઉત્પન્ન થનારા જીવનો અન્નદ્વારા પિતાની સાથે પહેલો સંયોગ થાય છે માટે પિતાએ ખાધેલા અન્નમાંથી એમ કહ્યું છે.

આત્મા ચેતનસ્વરૂપવાણો ને નિત્ય છે, અને સ્થૂલશરીર જડસ્વભાવવાળું ને અનિત્ય છે માટે સ્થૂલશરીર આત્મા નથી. ૩

સ્થૂલશરીરને જે આત્મા માનવામાં આવે તો તેમા નહિ કરેલા કર્મના ફલની પ્રાપ્તિ અને કરેલા કર્મના ફલનો વિનાશ એ નામના એ દોષની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ જણાવે છે:-

પૂર્વજન્મન્યસન્નેતજન્મ સંપાદયેત્કથમ્ ।

માવિજન્મન્યસત્કર્મ ન મુંજીતેહ સંચિતમ્ ॥ ૪ ॥

[સઃ] પૂર્વજન્મનિ અસન્ન પતત્ જન્મ કથં સંપાદયેત્ ? [તથા] માવિજન્મનિ અસન્ન [સઃ] इह संचितं कर्म न मुंजीत ॥

સ્થૂલશરીરરૂપ જે આત્મા પૂર્વજન્મમાં નહોતો તે સ્થૂલશરીરરૂપ આત્મા આ જન્મ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે? અને લલિપ્યના જન્મમાં નહિ હોનારો તે આ જન્મમાં સંગ્રહ કરી રાખેલાં કર્મોનું ફલ આગળ ભોગવશે નહિ. એવી રીતે સ્થૂલશરીરરૂપ અન્નમયકોશને આત્મા માનવાથી નહિ કરેલા કર્મનાં ફલની પ્રાપ્તિ અને કરેલા કર્મોનો ફલભોગવિના વિનાશ એ બે દોષ પ્રાપ્ત થાય છે.

સ્થૂલશરીરથી ભિન્ન આત્મા ન મળીએ તો તેનાં પૂર્વશુભાશુભકર્મોનો અભાવ હોવાથી વર્તમાનજન્મમાં પ્રાણીઓની સ્થિતિઓની જે વિલક્ષણતા બેવામાં આવે છે તેનું યથાયોગ્ય સમાધાન થઈ શકતું નથી, અને આઘાત તથા પ્રલાઘાતની પેઠે કર્મ ને તેનું ફલ ધરાવે અને સામસામાં હોવાં જોઈએ આવેો નિયમ છે. આ નિયમના ભંગરૂપ દોષ વર્તમાનશરીરની સાથે આત્માનો નાશ માનવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. ઉપર જણાવેલા અકૃતાબ્યાગમ ને કૃતવિપ્ર-જ્ઞાશ એ બે દોષની નિવૃત્તિમાટે સ્થૂલશરીરથી આત્મા ભિન્ન છે એમજ માનવું જોઈએ. ૪

હવે પ્રાણમયકોશનું સ્વરૂપ તથા એ પ્રાણમયકોશ આત્મા નથી એમ જણાવે છે:—

पूर्णो देहे बलं यच्छन्नक्षणां यः प्रवर्तकः ।

वायुः प्राणमयो नासावात्मा चैतन्यवर्जनात् ॥ ૫ ॥

યઃ વાયુઃ દેહે પૂર્ણઃ, બલં યચ્છન્ન ક્ષણાં પ્રવર્તકઃ, અસૌ પ્રાણમયઃ ચૈતન્ય-વર્જનાત્ આત્મા ન ॥

જે વાયું સ્થૂલશરીરમાં સર્વત્ર વ્યાપીને રહેલો છે, અને જે વ્યાનરૂપથી બલ આપતો છતો જ્ઞાનેન્દ્રિયોની અને કર્મેન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ કરાવનારો થાય છે તે પ્રાણમયકોશ છે. આ પ્રાણમયકોશ જ્ઞાનસ્વભાવથી રહિત હોવાથી આત્મા નથી.

પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, સમાન અને ઉદાન એ સ્થૂલશરીરમાં રહેલા પાંચ પ્રોણો અને વાગાદિ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો મળીને પ્રાણમયકોશ થાય છે એમ સમજવું આ કોશમાં પ્રાણ મુખ્ય હોવાથી આ કોશનું નામ પ્રાણમય કહ્યું છે. ૫ મનોમયકોશનું સ્વરૂપ અને તે મનોમયકોશ આત્મા નથી એમ જણાવે છે:—

अहंतां भ्रमतां देहे गेहादौ च करोति यः ।

कामाद्यवस्थया भ्रान्तो नासावात्मा मनोमयः ॥ ૬ ॥

યઃ દેહે અહંતાં ચ ગેહાદૌ ભ્રમતાં કરોતિ અસૌ કામાદ્યવસ્થયા ભ્રાંતઃ મનોમયઃ આત્મા ન ॥

જે મનોમયકોશ સ્થૂલશરીરમાં અહતા અને પોતાના માનેલા ઘર આદિમાં મમતા કરે છે તે કામ ક્રોધ આદિ અવસ્થાવડે ભ્રાંતિ પામેલો મનોમયકોશ આત્મા નથી.

મન અને શ્રોત્રાદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો મળીને મનોમયકોશ થાય છે. આ કોશમાં મનનુ પ્રધાનપણું હોવાથી તેને મનોમયકોશ કહ્યો છે. તે મનોમય-કોશ કામક્રોધાદિ વિકાર પામનારો હોવાથી સ્થિરરૂપે રહેનારો નથી માટે સર્વદા એકરૂપે રહેનાર જે આત્મા તે રૂપ તે નથી. ૬

હવે કર્તાપણાના નામવાળા વિજ્ઞાનમયકોશનુ સ્વરૂપ અને તેનુ આત્માથી પૃથક્પણું જણાવે છે:—

લીના સુપ્તૌ વપુર્વૌધે વ્યાપ્નુયાદાનસ્વાયગા ।

વિચ્છાયોપેતધીર્નાત્મા વિજ્ઞાનમયશબ્દભાક્ ॥ ૭ ॥

[યા] વિચ્છાયોપેતથી. સુપ્તૌ લીના [સતી ચ] વૌધે આનસ્વાયગા [સતી] વપુઃ વ્યાપ્નુયાત્ [સા] વિજ્ઞાનમયશબ્દભાક્ [ધીઃ] આત્મા ન ॥

જે ચેતનના આભાસવાળી બુદ્ધિ સુપુતિ-અવસ્થામાં પોતાના ઉપાદાન-કારણરૂપ અજ્ઞાનમાં લીન થઈને રહે છે, અને જાગૃદવસ્થામાં યગતા નાખથી માંડીને માધાપર્યંત ફેલાઈ આખા શરીરમાં વ્યાપીને રહે છે, તે વિજ્ઞાનમય-શબ્દવડે કહેવાતી બુદ્ધિ આત્મા નથી.

બુદ્ધિ અને શ્રોત્રાદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો મળીને વિજ્ઞાનમયકોશ થાય છે. આ કોશમાં વિજ્ઞાન એટલે બુદ્ધિનુ પ્રધાનપણું હોવાથી આ કોશને વિજ્ઞાન-મયકોશ કહ્યો છે. બુદ્ધિ નિર્મલ હોવાથી તેમાં ચેતનનુ મંકમણુ થાય છે તેથી તેને ચેતનના આભાસવાળી કહી છે. બુદ્ધિ સુપુતિ-અવસ્થામાં પોતાના કારણ અજ્ઞાનના અંશમાં લીન થાય છે, અને મનુષ્યાદિના જાગૃતતા કર્મો ફલ દેવાને તત્પર થાય ત્યારે તે આખા શરીરમાં વ્યાપીને રહે છે. આવી રીતે તે બુદ્ધિ, સ્થૂલશરીરમાં આવિભાવ પામનારી ને તિરોભાવ પામનારી હોવાથી આવિભાવતિરોભાવથી રહિત આત્મસ્વરૂપ નથી. ૭

મન અને બુદ્ધિ એ બને અત.કરણરૂપ છતા તે બનેને પૃથક સામાટે કહ્યાં છે તે જણાવે છે:—

કર્તૃત્વકરણત્વાભ્યાં વિક્રિયેતાંતરિન્દ્રિયમ્ ।

વિજ્ઞાનમનસી અન્તર્વહિશ્ચૈતે પરસ્પરમ્ ॥ ૮ ॥

અંતરિન્દ્રિયં કર્તૃત્વકરણત્વાભ્યાં વિક્રિયેત, ચ एते विज्ञानमनसी परस्परं अंत-
र्वहिः [वर्तेते] ॥

એ અંતઃકરણ કર્તાપણાવડે અને કરણપણાવડે વિકાર પામે છે તેથી તે બંને ક્રમથી બુદ્ધિરૂપ અને મનરૂપ ઠહેવાય છે, અને તે બંને એકબીજાની અપેક્ષાએ અંતર અને બહાર રહે છે.

બુદ્ધિ અને મન એ બંને દશ બાહ્યેન્દ્રિયોની અપેક્ષાએ અંતરિન્દ્રિય હોવાથી અંતઃકરણ ઠહેવાય છે. બુદ્ધિ કર્તાપણારૂપે અને મન કરણપણારૂપે (સાધન-પણારૂપે) પરિણામ પામે છે. બુદ્ધિની અપેક્ષાએ મન બહાર છે, અને મનની અપેક્ષાએ બુદ્ધિ અંતર છે તેથી વિજ્ઞાનમયકોશને અને મનોમયકોશને પૃથક્ માનેલા છે. ૮

હવે લોકતા એવા નામવાળા આનંદમયકોશનું સ્વરૂપ ઠહે છે:—

કાચિદંતર્મુખાવૃત્તિરાનંદપ્રતિવિંવમાક્ ।

પુણ્યભોગે ભોગશાન્તૌ નિદ્રારૂપેણ લીયતે ॥ ૯ ॥

પુણ્યભોગે કાચિત્ વૃત્તિઃ અંતર્મુખા [સતી] આનંદપ્રતિવિંવમાક્ [ભવતિ, સા]
ભોગશાન્તૌ નિદ્રારૂપેણ લીયતે ॥

પુણ્યકર્મના ફલનો ભોગ કરવાના સમયમાં અંતઃકરણની કોઈ વૃત્તિ અંતર્મુખ (આત્માભિમુખ) થઈને આત્માના આનંદના પ્રતિબિંબને ગ્રહણ કરનારી થાય છે. અંતઃકરણની તે વૃત્તિ પુણ્યકર્મના ફલનો ભોગ પૂરો થયે નિદ્રારૂપે લય પામે છે. આત્માનંદનો અનુભવ કરનારી તે વૃત્તિ આનંદમય-કોશ ઠહેવાય છે. ૯

ઉપર જણાવેલો આનંદમયકોશ આત્મા નથી એમ કારણસહિત જણાવે છે:—

કાદાચિત્કત્વતો નાત્મા સ્યાદાનંદમયોઽપ્યયમ્ ।

વિંવમૂતો ચ આનંદ આત્માઽસૌ સર્વદા સ્થિતેઃ ॥ ૧૦ ॥

કાદાચિત્કત્વતઃ અય આનંદમયઃ અપિ આત્મા ન સ્યાત્, [કિંતુ] વિંવમૂતઃ
યઃ આનંદઃ અસૌ સર્વદા સ્થિતે આત્મા [અસ્તિ] ॥

ક્યારેક પ્રતીત થનાર હોવાથી આ આનંદમયકોશ પણ આત્મા નથી, પરંતુ બિંબરૂપ જે આનંદ છે આ સર્વદા સ્થિત હોવાથી આત્મા છે.

આનંદમયકોશ નિત્ય રહેનારો નથી, પણ ક્યારેક પ્રતીત થનારો છે, અને આત્મા તો નિત્ય રહેનારો છે, માટે આનંદમયકોશ આત્માથી ભિન્ન અને કલ્પિત છે. ૧૦

જે અનનમય આદિ પાંચ કોશમાંથી કોઈ એકને આત્મા ન માનીએ તો પછી બીજો કોઈ આત્મા અનુભવમાં આવતો નથી તેથી શૂન્યવાહની પ્રાપ્તિ થશે એમ વાહી શંકા કરે છે:—

નનુ દેહમુપક્રમ્ય નિદ્રાનંદાંતવસ્તુષુ ।

મા ભૂદાત્મત્વમન્યસ્તુ ન કશ્ચિદનુભૂયતે ॥ ૧૧ ॥

નનુ દેહં ઉપક્રમ્ય નિદ્રાનંદાંતવસ્તુષુ આત્મત્વં મા ભૂત્, અન્યઃ તુ કથિત્ ન અનુભૂયતે ॥

શંકા:—સ્થૂલદેહથી માંડીને સુષુપ્તિ-અવસ્થામાં પ્રતીત થતા આનંદમય-કોશપર્યંત જે કોશો છે તેમાં ભલે આત્મપણું ન હો, પરંતુ તે પાંચ કોશથી ભિન્ન ખીલે કોઈ આત્મા અનુભવમાં આવતો નથી. આમ હોવાથી અન્નમય આદિ પાંચ કોશોથી આત્મા ભિન્ન છે એ તમારું કહેવું સિદ્ધ થતું નથી, તેથી પાંચ કોશોના અભાવરૂપ શૂન્ય આત્મા છે એમ તમારી ઇચ્છા ન હોય તોપણ સિદ્ધ થયું. ૧૧

ઉપર જણાવેલી શંકાનું સમાધાન કરે છે:—

વાઠં નિદ્રાદયઃ સર્વેઽનુભૂયંતે ન ચેતરઃ ।

તથાપ્યેતેઽનુભૂયંતે યેન તં કો નિવારયેત્ ॥ ૧૨ ॥

વાઠં, નિદ્રાદયઃ સર્વે અનુભૂયંતે. इतरः च न [अनुभूयते,] तथापि एते येन अनुभूयंते तं कः निवारयेत् ? ॥

સમાધાન:—તમારું કહેવું એક પ્રકારે ઠીક છે, આનંદમય આદિ અઘા કોશોનો અનુભવ થાય છે, અને તેનાથી ભિન્ન ખીલે કોઈ અનુભવમાં આવતો નથી, તોપણ આ આનંદમય આદિ કોશો જે આત્માવડે અનુભવવામાં આવે છે તે આત્માનું નિવારણ કોણ કરી શકે? કોઈ ન કરી શકે.

અનુભવના વિષયથી અનુભવ કરનારને પૃથક માનવો જોઈએ. ઉપર જણાવેલા અન્નમય આદિ પાંચ કોશો અનુભવના વિષયરૂપ થાય છે તેથી એ પાંચ કોશોનો અનુભવ કરનાર આત્માને એ પાંચ કોશોથી ભિન્ન માનવો જોઈએ. એવી રીતે અનુભવ કરનાર આત્માનો સદ્ભાવ સિદ્ધ થવાથી પાંચ કોશોના અભાવરૂપ શૂન્ય આત્મા છે એમ સિદ્ધ થતું નથી. ૧૨

એ આત્મા અનુભવના વિષયરૂપ નથી, પણ અનુભવસ્વરૂપ છે એમ જણાવે છે:—

સ્વયમેવાનુભૂતિત્વાદિચ્યતે નાનુભાવ્યતા ।

જ્ઞાતૃજ્ઞાનાંતરાભાવાદજ્ઞેયો ન ત્વસત્તયા ॥ ૧૩ ॥

સ્વયં एव अनुभूतित्वात् [अस्य] अनुभाव्यता न विद्यते, ज्ञातृज्ञानांतरा-भावात् [अयं] अज्ञेयः, तु असत्तया न ॥

એ આત્માનુ પોતાથીજ (સ્વભાવથીજ) અનુભવસ્વરૂપપણું હોવાથી તેનું બીજા કોઈના અનુભવના વિષયરૂપપણું નથી. બીજા જ્ઞાતાનો ને બીજા જ્ઞાનનો (જ્ઞાનના સાધનરૂપ મનનો) અભાવ હોવાથી આ આત્મા જ્ઞાનનો (અનુભવનો) અવિષય છે, પણ પોતાના અભાવવડે તે જ્ઞાનનો અવિષય નથી.

“વિજ્ઞાતામરે કેન યિજ્ઞાનોયાત્ ?” (અરે મૈત્રેયી ! સર્વને જાણનાર આત્માને મનુષ્ય કયા કરણવડે જાણે ?) એ શ્રુતિથી આત્માને કોઈ જ્ઞાતા નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. આત્માને કોઈ જ્ઞાતા માનવામાં આવે તો તેથી આત્માશ્રયાદિ દોષોની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે આત્મા સ્વયંપ્રકાશ હોવાથી તેને પોતાના સાક્ષાત્કારમાં બીજા પ્રકાશની (જ્ઞાનની) અગત્ય રહેતી નથી તેથી તેને અજ્ઞેય એટલે ઇન્દ્રિયમનના જ્ઞાનના અવિષયભૂત કહ્યો છે. ૧૩

અનુભવસ્વરૂપવાળો આત્મા અનુભવનો વિષય થઈ શકતો નથી એમ દૃષ્ટાંત આપીને સમજાવે છે:—

માધુર્યાદિસ્વભાવાનામન્યત્ર સ્વગુણાર્પિણામ્ ।

સ્વસ્મિન્સ્તદર્પણાપેક્ષા નો ન ચાસ્ત્યન્યદર્પકમ્ ॥ ૧૪ ॥

‘અન્યત્ર સ્વગુણાર્પિણાં માધુર્યાદિસ્વભાવાનાં સ્વસ્મિન્ સ્તદર્પણાપેક્ષા નો [વિચિત્તે],
ચ અન્યત્ અર્પકં ન અસ્તિ ॥

બીજા પદાર્થોને પોતાના ગુણનું અર્પણ કરનાર મધુરપણા આદિ સ્વભાવવાળા સાકર આદિ પદાર્થોને પોતામાં એ ગુણ (સ્વભાવ) અર્પણ કરનારા કોઈ બીજા પદાર્થની અપેક્ષા રહેતી નથી, અને તેને બીજા કોઈ પદાર્થ મધુરપણું આદિ આપનાર પણ નથી.

એવી રીતે સાકર ઇત્યાદિ ગળ્યા પદાર્થોમાં અને ખાટાખારા આદિ રસવાળા પદાર્થોમાં જે મધુરપણું આદિ છે તે પોતાપોતાના સ્વભાવથીજ છે, તેને મધુરપણું આદિ આપનાર બીજા કોઈ પણ પદાર્થની અપેક્ષા રહેતી નથી, તેવી રીતે આત્મા જ્ઞાનસ્વભાવવાળો હોવાથી તેને બીજાના જ્ઞાનના સાક્ષાત્કારની અપેક્ષા રહેતી નથી. ૧૪

ઉપર કહેલી વાતને વધારે સ્પષ્ટ કરે છે: -

અર્પકાંતરરાહિત્યેऽપ્યસ્ત્યેપાં તત્સ્વભાવતા ।

મા ભૂત્તથાનુભાવ્યત્વં વોધાત્મા તુ ન હીયતે ॥ ૧૫ ॥

અર્પકાંતરરાહિત્યે અપિ ઇપાં [યથા] તત્સ્વભાવતા અસ્તિ, તથા [અસ્ય]
અનુભાવ્યત્વં મા ભૂત્, તુ વોધાત્મા ન હીયતે ॥

મધુરતા આદિ ગુણ અર્પણ કરનાર બીજા પદાર્થના સહિતપણામાં પણ આ સાકર આદિનું જેમ તે સ્વભાવવાળાપણું છે તેમ આ આત્માનું અનુભવના વિષયરૂપપણું ભલે ન હો, પરંતુ જ્ઞાનસ્વભાવવાળો આત્મા અભાવરૂપને પામતો નથી, અર્થાત્ એ અનુભવરૂપ આત્મા સર્વદા સ્વતઃસિદ્ધ છે. ૧૫

આત્માના સ્વયંપ્રકાશપણા આદિમાં શ્રુતિઓનાં પ્રમાણ આપે છે:—

સ્વયં જ્યોતિર્ભવત્યેવ પુરોઽસ્માદ્ભાસતેઽखिलात् ।

તમેવ ભાન્તમન્વેતિ તદ્ભાસા ભાસ્યતે જગત્ ॥ ૧૬ ॥

एषः स्वयंज्योतिः भवति, [अयं] अस्मात् अखिलात् पुरः भासते, तं एव भान्तं [सर्वं] अन्वेति, तद्भासा जगत् भास्यते ॥

“જઞ્ઞાયં પુરુષ સ્વયંજ્યોતિર્ભવતિ” (અહીં આ પુરુષ સ્વયંપ્રકાશ હોય છે) એ બૃહદ્દારણ્યક-ઉપનિષદ્ની, “અસ્માત્ સર્વેસ્માત્ પુરત વિભાતિ” (આ સર્વથી પ્રથમ તે પ્રકાશે છે) એ નૃસિંહપૂર્વતાપનીય-ઉપનિષદ્ની અને “તમેષ ભાન્તમનુભાતિ સર્વં, તસ્ય માસા સર્વમિદ વિભાતિ” (તેના પ્રકાશથી પંછીજ આ સર્વ પ્રકાશે છે, તેના પ્રકાશવડે આ સર્વ પ્રકાશે છે,) એ મુંડક-ઉપનિષદ્ની તથા બીજી શ્રુતિઓમાં આત્માનું સ્વયંપ્રકાશપણું જણાવ્યું છે.

અગ્રદશસ્થાના સૂર્યાદિ બહારની જ્યોતિઓ, નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયો અને અંતઃકરણરૂપ અંતરની જ્યોતિ એ પદાર્થોને પ્રકાશનારી સામગ્રી વિદ્યમાન હોવાથી આત્મા સ્વયંપ્રકાશ છે એમ મનુષ્યથી સ્પષ્ટ સમજી શકાતું નથી, અને સુષુપ્તિમાં અજ્ઞાનને તથા સુષુપ્તને પ્રકાશનારો આત્મા સ્વયંપ્રકાશ છે એમ અનુભવવાનવડે સૂક્ષ્મબુદ્ધિવાળાથી સમજી શકાય છે, પણ સામાન્યબુદ્ધિવાળાથી આત્માનું તે સ્વયંપ્રકાશપણું સમજી શકાતું નથી, પરંતુ સ્વભાવસ્થામાં સૂર્યાદિ જ્યોતિઓ અને નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયો જે પદાર્થોને પ્રકાશનારા છે તેને અભાવ હોવાથી એ વેળા પ્રતીત થનારા પ્રાતિભાસિક પ્રથમને સ્વયંપ્રકાશ આત્મા પ્રકાશે છે તેથી આત્માનું સ્વયંપ્રકાશપણું સ્વભાવસ્થામાં મનુષ્યથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. ૧૮

“येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयान् ?” (જે આત્માના સહભાવવડે આ સર્વ દ્રશ્યને મનુષ્ય સારી રીતે બાબે છે તે આત્માને કંયા કરણવડે મનુષ્ય બાબી શકે ?) એ બૃહદ્દારણ્યક-ઉપનિષદ્ની શ્રુતિને અર્થથી નીચેના શ્લોકવડે કહે છે:—

येनेदं जानते सर्वं तत्केनान्येन जानताम् ।

विज्ञातारं केन विद्याच्छक्तं वेद्ये तु साधनम् ॥ ૧૭ ॥

येन इदं सर्वं जानते तत् केन अन्येन जानताम् ? विज्ञातारं केन विद्यात् ?
तु साधनं वेद्ये शक्तम् ॥

જે જ્ઞાનસ્વભાવવાળા આત્માવડે આ સર્વ દૃશ્યને મનુષ્ય બાણે છે, એ આત્માને કયા બીજા અન્ય જડ પદાર્થવડે મનુષ્ય બાણી શકે ? સર્વ દૃશ્યને પ્રકાશનાર આત્માને કયા જડ કરણવડે મનુષ્ય બાણે ? પદાર્થના જ્ઞાનનું કરણ (સાધન) જે મન તે આત્માથી ભિન્ન બાણવાયોગ્ય વિષયના જ્ઞાનમાં સાધનરૂપ છે, જ્ઞાનસ્વભાવવાળા આત્માને બાણવાને તે સમર્થ નથી.

સ્વયપ્રકાશ આત્મા સર્વ દૃશ્ય પ્રાણિપદાર્થને પ્રકાશે છે. તે આત્મા કોઈ પણ જડ પદાર્થવડે પ્રકાશવાને યોગ્ય નથી. એ આત્માને મન આદિ કોઈ પણ કરણવડે બાણી શકાતો નથી. પ્રાણિપદાર્થને બાણવાનું સાધન જે મન તે તો પોતાના વિષયમૂલ જડ પ્રાણિપદાર્થને પ્રકાશવાના બલવાળું છે, પણ પોતાને પ્રકાશનાર જે આત્મા તેને પ્રકાશવાના બલવાળું નથી. ૧૭

“स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता” (તે આત્મા બાણવાયોગ્યને બાણે છે, અને તેના અન્ય બાણનાર નથી,) એ શ્વેતાશ્વતર-ઉપનિષદની તથા “अन्यदेव तद्विदितादयो अविदिताश्चि” (તે આત્મા બાણેલાથી ભિન્નજ છે, અને નહિ બાણેલાની પણ ઉપર છે,) આ કેનોપનિષદની શ્રુતિને અર્થથી નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

स वेत्ति वेद्यं तत्सर्वं नान्यस्तस्यास्ति वेदिता ।

विदिताविदिताभ्यां तत्पृथग्बोधस्वरूपकम् ॥ १८ ॥

સ: તત્ સર્વં વેદ્યં વેત્તિ, તસ્ય વેદિતા અન્ય: ન અસ્તિ, તત્ વોષસ્વરૂપકં
વિદિતાવિદિતાભ્યાં પૃથક્ ॥

તે આત્મા તે સર્વ દૃશ્યરૂપ વિષયને બાણે છે, પરંતુ તે આત્માને બાણનારે બીજા કોઈ પદાર્થ નથી. તે આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મ જ્ઞાનસ્વરૂપ અને ઘટાદિથી માંડીને મહત્ત્વસુધીના બાણેલા જડ પદાર્થોથી તથા અવિદ્યા આદિ નહિ બાણેલા જડ પદાર્થોથી ભિન્ન છે. ૧૮

જે વાદી કહે કે જડ પદાર્થથી ભિન્નસ્વભાવવાળા આત્માને મનુષ્યને અનુભવ થતો નથી તો તેના સમાધાનમાં અથકાર કહે છે:—

बोधेऽप्यनुभवो यस्य न कथंचन जायते ।

तं कथं बोधयेच्छास्त्रं लोष्टं नरसमाकृतिम् ॥ १९ ॥

યસ્ય વોધે અપિ અનુભવ: કથચન ન જાયતે, તં નરસમાકૃતિં લોષ્ટં શાસ્ત્રં
કયં વોષયેત્ ? ॥

જેને ઘટપટાદિ પદાર્થોનું જ્ઞાન થયા છતાં પણ તે જ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર કોઈ પણ પ્રકારે થતો નથી, એવા એ મનુષ્યના જેવી આકૃતિવાળા માટીના ઢેકાને શાસ્ત્ર કેવી રીતે ઉપદેશ કરે ? અર્થાત્ એવો મનુષ્ય શાસ્ત્રના ઉપદેશને પાત્ર નથી.

જેના સદ્ભાવથી મનુષ્યને અન્ય જડ પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે તે ચેતન-સ્વભાવવાળા આત્માનું જ્ઞાન મને થતું નથી એમ કહેવું એ કહેનાર મનુષ્યની મૂર્ખતા છે. ૧૯

“મને જ્ઞાનનો અનુભવ થતો નથી” એમ કહેવામાં વ્યાઘાતરોપ આવે છે એમ જણાવે છે:—

જિહ્વા મેઽસ્તિ ન વેત્યુક્તિર્લજ્જાયૈ કેવલં ચથા ।

ન વુધ્યતે મયા વોધો વોદ્ધવ્ય ઇતિ તાદૃશી ॥ ૨૦ ॥

“મે જિહ્વા અસ્તિ ન વા” ઇતિ ડક્તિઃ યથાકેવલં લજ્જાયૈ, [તથા] મયા વોધઃ ન વુધ્યતે [ઇતઃ પરં] વોદ્ધવ્યઃ ઇતિ [ડક્તિઃ અપિ] તાદૃશી ॥

“મને જીભ છે, અથવા નથી ?” આ કથન જેમ તે બોલનાર મનુષ્યને, કેવલ શરમને મારેજ થાય છે તેમ “મને ઘટાદિને જણાવનારો અનુભવ જણવામાં આવતો નથી, આનાથી પર કોઈ જણવાયોગ્ય છે” આવી રીતનું કથન પણ એવું એટલે બોલનારને શરમ ઉપજાવનારું છે.

જેમ જીભવિના મનુષ્યથી બોલી શકાતું નથી તેમ ધંધા વ્યવહારમાં હેતુમૂલ આત્માના જ્ઞાનવિના કોઈ પણ પ્રકારનો વ્યવહાર મંડલી શકતો નથી, તેથી પ્રત્યેક પ્રાણીને બહુ અજાણું સર્વ જડ પદાર્થને પ્રકાશનારા આત્માનું જ્ઞાન હોય છે એમ માનવું બેધએ.

મનુષ્યના અંતઃકરણની વૃત્તિ ઘટાદિ પદાર્થના અધિષ્ઠાનરૂપ ચેતનને આવશ્યકભંગ કરીને પ્રતીત કરાવનારી હોવાથી અંતઃકરણની તે વૃત્તિ બોધ-શબ્દનો (જ્ઞાનશબ્દનો) ગૌણ અર્થ થાય છે, અને ઘટાદિ વિષયથી તથા અંતઃકરણની વૃત્તિથી સ્ફિટ શુદ્ધ ચેતન એ બોધશબ્દનો (જ્ઞાનશબ્દનો) મુખ્ય અર્થ થાય છે. ૨૦

એ અનુભવરૂપ આત્મા શ્રદ્ધ છે એમ જણાવ્યું, હવે તે પ્રહાનું સ્વરૂપ કહે છે:—

યસ્મિન્યસ્મિન્નસ્તિ લોકે વોધસ્તત્તદુપેક્ષણે ।

યદ્વોધમાત્રં તદ્વદ્વદ્વેત્યેવં ધીર્વ્રહ્માનિશ્ચયઃ ॥ ૨૧ ॥

લોકે યસ્મિન્ યસ્મિન્ વોધઃ અસ્તિ, તત્તદુપેક્ષણે યત્ વોધમાત્રં તત્ વ્રહ્મ ઇતિ एवं [વિધા યા] ધીઃ [સઃ] વ્રહ્માનિશ્ચયઃ ॥

લોકમાં મનુષ્યને જે જે પ્રાણિપદાર્થનું જ્ઞાન થયેલું હોય તે તે પ્રાણિ-
પદાર્થની ઉપેક્ષા કરવાથી (તેનો સફલાવ નથી એમ માનવાથી) જે કેવલ
જ્ઞાન અવશેષ રહે છે તે બ્રહ્મ છે એવા પ્રકારનો જે નિશ્ચય તે બ્રહ્મનો
નિશ્ચય કહેવાય છે.

જ્ઞાનના વિષયભૂત જડ પદાર્થ અને જડ પદાર્થને આકારે થયેલી
અંતઃકરણની જડવૃત્તિ એ એને દૂર કરતાં જડ પદાર્થને અને વૃત્તિને પ્રકાશનારું
જે ઉપાધિરહિત ચેતન છે તે બ્રહ્મ છે એવી રીતનો નિશ્ચય કરવો તે
બ્રહ્મજ્ઞાન છે. ૨૧

અન્નમય આદિ પાંચ કોશો જડ છે, તેનો પરિત્યાગ કરવાથી સાક્ષિરૂપ
આત્મા અવશેષ રહે છે એમ જણાવે છે:—

પંચકોશપરિત્યાગે સાક્ષિવોધાવશેષતઃ ।

સ્વસ્વરૂપં સ एव स्याच्छून्यत्वं तस्य दुर्घटम् ॥ ૨૨ ॥

પંચકોશપરિત્યાગે સાક્ષિવોધાવશેષતઃ સઃ एव स्वस्वरૂપં સ્યાત્, તસ્ય
શૂન્યત્વં [તુ] દુર્ઘટમ્ ॥

અન્નમય આદિ પાંચ કોશનો પરિત્યાગ કરવાથી એટલે વિવેકબુદ્ધિવડે
તેના જડપણનો નિશ્ચય કરી આત્માથી પૃથક્ કરવાથી સાક્ષિરૂપ ચેતન બાકી
રહે છે, તે સાક્ષિરૂપ ચેતનજ પોતાનું સ્વરૂપ છે. તે સાક્ષીનું શૂન્યપણું તે ન
ઘટી શકે એવું છે. જે સાક્ષિરૂપ ચેતનના સફલાવથી પાંચ કોશોનું મિથ્યાપણું અને
સાક્ષીથી પૃથક્પણું નક્કી કરાય છે તે પાંચ કોશોનું મિથ્યાપણું અને પોતાનાથી
પૃથક્પણું નક્કી કરનારો સાક્ષી શૂન્યરૂપ ન હોવો જોઈએ, પણ સફલાવવાળોજ
હોવો જોઈએ, કેમકે શૂન્ય એટલે અભાવ પોતાથી અન્યના પૃથક્પણુનો અને
શૂન્યપણુનો નિશ્ચય શી રીતે કરી શકે ? ૨૨

પોતાનો એટલે આત્માનો અભાવ સંભવતો નથી એમ કહે છે:—

अस्ति तावत्स्वयं नाम विवादाविषयत्वतः ।

स्वस्मिन्नपि विवादश्चेत्प्रतिवाद्यत्र को भवेत् ? ॥ ૨૩ ॥

વિવાદાવિષયત્વતઃ સ્વયંનામ અસ્તિ તાવત્, સ્વસ્મિન્ અપિ વિવાદઃ [સ્યાત્]
ચેત્ અત્ર પ્રતિવાદી કઃ ભવેત્ ? ॥

પોતાનો સફલાવ વિવાદના વિષયરૂપ નહિ હોવાથી પોતે એવો કોઈ
પદાર્થ છેજ. જે પોતાના સંબંધમાં પણ હું છું કે નથી એવો વિવાદ હોય
તો પછી આ વિવાદમાં પ્રતિવાદી એટલે અમારો પૂર્વપક્ષી કોણુ થશે ?
અર્થાત્ અમારા સામે પૂર્વપક્ષ કરનારો કોઈ નહિ રહે. હું નથી એમ માનનારો
કોઈનો પૂર્વપક્ષી થઈ શકે નહિ. ૨૩

ચોતાનો સહભાવ નહિ માનનારો કોઈ પણ મનુષ્ય કોઈ વૈદિક પ્રતિવાદી થઈ શકતો નથી એમ જણાવે છે:—

સ્વાસ્ત્વં તુ ન કસ્મૈચિદ્રોચતે વિભ્રમં વિના ॥

અત્ત એવ શ્રુતિર્વાધં વ્રૂતે ચાસ્ત્વવાદિનઃ ॥ ૨૪ ॥

વિભ્રમં વિના સ્વાસ્ત્વં તુ કસ્મૈચિત્ ન રોચતે, અતઃ એવ ચ શ્રુતિઃ, અસ્ત્વવાદિનઃ વાધં વ્રૂતે ॥

અંતઃકરણની ક્ષાંતિવિના ચોતાનું અસ્તપણું કોઈને પણ ગમતું નથી, આ કારણથીજ તૈત્તિરીયશ્રુતિ અસ્તપણું કહેનારાના મિથ્યાપણાને કહે છે, અર્થાત્ જે આત્માથી અલિપ્ત પ્રહ્લને અસ્ત માને છે તે ચોતેજ અસ્ત થાય છે. ૨૪ પૂર્વોક્ત શ્રુતિવચનને અર્થથી કહે છે:—

અસદ્બ્રહ્મોતિ ચેદ્વેદ સ્વયમેવ ભવેદસત્ ।

અતોઽસ્ય મા ભૂદ્વેદ્યત્વં સ્વસત્ત્વં ત્વમ્બ્યુપેયતામ્ ॥ ૨૫ ॥

બ્રહ્મ અસત્ ઇતિ વેદ ચેત્, સ્વયં એવ અસત્ ભવેત્, અતઃ અસ્ય વેદ્યત્વં મા ભૂત્, તુ સ્વસત્ત્વં અમ્બ્યુપેયતામ્ ॥

પ્રહ્લ અભાવરૂપ છે એમ જે કોઈ જાણે છે તો તે ચોતેજ અભાવરૂપ થાય છે. આ કારણથીજ આ પ્રહ્લનું જ્ઞાનના વિષયરૂપપણું ભલે ન હો, પરંતુ પ્રહ્લનો ચોતાનો સહભાવ તો સ્વીકારવો જોઈએ.

પંચકોશનો બાધ કર્યા પછી તેમના અધિષ્ઠાનરૂપે જે ચેતન અવશેષ રહે છે તે ભલે જ્ઞાનનો વિષય ન થતું હોય તોપણ તે જ્ઞાનસ્વરૂપે વિદ્યમાનજ હોય છે એમ માનવું જોઈએ. ૨૫

તે આત્માનું સ્વરૂપ કેવું છે એમ જાણવાની ઇચ્છા થાય તો તેનું સમાધાન કરવા આત્માનું સ્વરૂપ કહે છે:—

કીદૃક્કર્હીતિ ચેત્પૃચ્છેદીદૃક્તા નાસ્તિ તત્ર હિ ।

ચદનીહગતાદૃક્ચ તત્સ્વરૂપં વિનિશ્ચિનુ ॥ ૨૬ ॥

કીદૃક્ કર્હી ? ઇતિ પૃચ્છેત્ ચેત્ તત્ર ઈદૃક્તા નાસ્તિ, હિ યત્ અનીદૃક્ ચ અતાદૃક્ તત્ સ્વરૂપં [ઇતિ] વિનિશ્ચિનુ ॥

ત્યારે તે આત્મા કેવા પ્રકારનો છે ? એમ જે તમે પૂછો તો અમે કહીએ છીએ કે તે આત્માના સ્વરૂપમાં આવા પ્રકારપણું નથીજ. જે આવા પ્રકારનો નહિ, અને તેવા પ્રકારનો પણ નહિ, તે આત્માનું સ્વરૂપ છે એમ દૃઢ નિશ્ચય કરો. જે આત્માને તે આવા પ્રકારનો એમ કહે તો તે જ્ઞાનનો વિષય થઈ

જઠરૂપપણાને પામે, અને જે આવા પ્રકારનો નહિ એમ કહે તો શૂન્યપણાની ક્ષાંતિ ઉત્પન્ન થાય, તેથી આત્મસ્વરૂપને આવા પ્રકારનું પણ નહિ, અને તેવા પ્રકારનું પણ નાહ, એટલે નિર્વિશેષ (નામરૂપાદિ સર્વ પ્રકારના વિશેષોથી રહિત) એમ કહ્યું છે. ૨૬

આત્મસ્વરૂપ આવા પ્રકારનું નથી, અને તેવા પ્રકારનું નથી, એમ કહ્યું તેમાં આવા પ્રકારનું અને તેવા પ્રકારનું એ જે શબ્દો આવેલા છે તે બંને શબ્દોના અર્થ કહે છે:—

અક્ષાણાં વિપયસ્ત્રીદૃક્પરોક્ષસ્તાદ્ગુચ્યતે ।

વિપયી નાક્ષત્રિપયઃ સ્વત્વાન્નાસ્ય પરોક્ષતા ॥ ૨૭ ॥

[યઃ] અક્ષાણાં વિપયઃ [સઃ] તુ દૃદ્ધક, પરોક્ષઃ તાદૃક્ ઉચ્યતે, વિપયી અક્ષવિપયઃ ન, અસ્ય સ્વત્વાત્ પરોક્ષતા [અપિ] ન ॥

જે વસ્તુ ઇંદ્રિયોના વિષયરૂપ હોય છે તેને આવા પ્રકારની અને જે વસ્તુ ઇંદ્રિયોના અવિષયરૂપ હોય છે તેને તેવા પ્રકારની એમ કહેવામાં આવે છે. આ આત્મા ઇંદ્રિયાદિ સર્વ દૃશ્યને પ્રકાશનારો હોવાથી તે ઇંદ્રિયોના વિષયરૂપ થતો નથી, અને આના સ્વપણાથી આનું પરોક્ષપણું પણ નથી.

નેત્રાદિ ઇંદ્રિયોવડે જણાનારા પદાર્થો આવા પ્રકારના એમ કહેવાય છે; અને ધર્મોદિ પરોક્ષ વિષયો તેવા પ્રકારના એમ કહેવાય છે. સાક્ષિરૂપ આત્મા ઇંદ્રિયોના જ્ઞાનના વિષયરૂપ ન હોવાથી તે આવા પ્રકારનો એમ કહેવાતો નથી, અને તે પોતાનુંજ સ્વરૂપ હોવાથી તેનું પરોક્ષપણું પણ નથી, તેથી તેને તેવા પ્રકારનો એમ પણ કહેવાતો નથી, અર્થાત્ તે આત્મા વાણી આદિ ઇંદ્રિયોના વિષયમૂલ નથી. ૨૭

એ આત્મા સ્વયંપ્રકાશ અને સત્યાદિ સ્વરૂપવાળો છે એમ કહે છે:—

અવેદ્યોઽપ્યપરોક્ષોઽતઃ સ્વપ્રકાશો ભવત્યયમ્ ।

સત્યં જ્ઞાનમનંતં ચેત્યસ્તીહ બ્રહ્મલક્ષણમ્ ॥ ૨૮ ॥

અયં [આત્મા] અવેદ્યઃ અપિ અપરોક્ષઃ, અતઃ સ્વપ્રકાશઃ ભવતિ, સત્યં જ્ઞાનં અનંતં ચ इति ब्रह्मलक्षणं इह अस्ति ॥

આ આત્મા ઇંદ્રિયજન્ય જ્ઞાનનો વિષય નહિ છતાં પણ પોતાના અનુભવવડે સિદ્ધ છે, આથી આ આત્મા સ્વયંપ્રકાશ છે. ત્રણે કાલમાં રહેનાર, જેનો જ્ઞાનસ્વભાવ કોઈ પણ સમયે લોપ પામતો નથી એવું, અને દેશ કાલ તથા વસ્તુના વિભાગવિનાનું આનું શ્રુતિમાં કહેલું બ્રહ્મનું જે લક્ષણ છે તે આત્મામાં પણ છે, અર્થાત્ બ્રહ્મની જેઠે આ આત્મા પણ સદ્રૂપ, ચિદ્રૂપ અને આનંદરૂપ છે.

એમ ઇદ્રિયોના અવિપયમૂલ સુખદુઃખાદિનો સદ્ભાવ મનુષ્યને સ્વાનુભવથી જણાય છે તેમ હું હું એમ આત્માનો સદ્ભાવ પણ મનુષ્યને સ્વાનુભવથી જણાય છે, એટલે આત્મા સ્વયંપ્રકાશરૂપ છે એમ નક્કી થાય છે. તે આત્મામાં તૈત્તિરીયશ્રુતિમાં કહેલાં પ્રદ્ધનાં સત્ય, જ્ઞાન અને અનંત એ લક્ષણો પણ સંલગ્ન શકે છે. ૨૮

આત્માના સત્યપણાની સિદ્ધિ કરવામાટે સત્યપણાનું લક્ષણ કહે છે:—

સત્યત્વં વાધરાહિત્યં જગદ્વાધૈકસાક્ષિણઃ ।

વાધઃ કિંસાક્ષિકો વ્રૂહિ ન ત્વસાક્ષિક ડ્વપ્યતે ॥ ૨૯ ॥

સત્યત્વં [નામ] વાધરાહિત્યં, [યદિ] જગદ્વાધૈકસાક્ષિણઃ વાધઃ [તર્હિ સઃ] કિંસાક્ષિકઃ ? વ્રૂહિ, ત્વ [સઃ] અસાક્ષિકઃ ન ડ્વપ્યતે ॥

સત્યપણું એટલે મિથ્યાથી રહિતપણું. જો જગત્તા બાધના મુખ્ય-સાક્ષીનો બાધ થતો હોય તો તે બાધ કયા સાક્ષીવાળો છે ? તે કહે. એ બાધ સાક્ષીવિનાનો તો અગીકાર કરવામાં આવતો નથી.

સુપુમિ, મૂર્છાં, સમાધિ અને પ્રલયમા થનારા જગત્તા અભાવને પ્રકાશનારું ચેતન તે વેલા વિદ્યમાન હોય છે, પણ એ ચેતનના અભાવને પ્રકાશનારી કોઈ પણ વસ્તુ ક્યારેય હોતી નથી, તેથી એ આત્મા ત્રણે કાલમાં સદ્રૂપ છે એમ નક્કી થાય છે. જો ચેતનરૂપ આત્માનો બાધ માનવામાં આવે તો તેનો કોઈ સાક્ષી સિદ્ધ થતો નથી, અને સાક્ષીવિના તેનો બાધ સ્વીકારી શકાય નહિ, એટલે તેનો કોઈ પણ કાલે બાધ થઈ શકતો નથી, તેથી તે સદ્રૂપ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૨૯

ઉપરના વિષયને દષ્ટાંતવડે સમજાવે છે:—

અપનીતેપુ મૂર્તેપુ હ્યમૂર્તે શિપ્યતે ત્રિયત્ ।

શક્યેપુ વાધિતેપ્વંતે શિપ્યતે યત્તદેવ તત્ ॥ ૩૦ ॥

મૂર્તેપુ અપનીતેપુ હિ અમૂર્તે ત્રિયત્ શિપ્યતે, [એવં] શક્યેપુ વાધિતેપુ અંતે વત્ શિપ્યતે તત્ એવ તત્ ॥

જેમ ઘરમાંથી આકારવાળા સર્વ પદાર્થો બહાર કાઢ્યા પછી નિરાકાર આકાર બાકી રહે છે તેમ મિથ્યા નક્કી કરી શકાય એવાં શરીર, ઇદ્રિયો, અંતઃકરણ અને પ્રાણાદિને મિથ્યા ઠરાવ્યા પછી છેવટ જે બાકી રહે છે તે જ તે એટલે આત્મસ્વરૂપ છે.

જેમ ઘરમાંથી આકારવાળા સર્વ પદાર્થો બહાર કાઢી શકાય છે, પણ

નિરાકાર અને વ્યાપક આકાશ બહાર કાઢી શકાતું નથી, તેમ આત્માથી ભિન્ન દેહાદિ જડ પદાર્થો શાસ્ત્રના કથનવડે ને સુક્તિવડે આત્મામાંથી મિથ્યા ઠરાવીને તેનો બાધ (મિથ્યાપણાનો નિશ્ચય) કરી શકાય છે. એ બધાને મિથ્યા સમજી તેમને પોતાનાથી દૂર કરનાર સચ્ચિદાનંદ આત્મા શેષ રહે છે, તેનો કોઈથી બાધ કરી શકાતો નથી. ૩૦

સર્વનો બાધ કર્યા પછી કાંઈ બાકી રહેતું નથી એમ ન કહેવું, પણ આત્મા બાકી રહે છે એમ સમજવું બેધએ એમ જણાવે છે :—

સર્વવાધે ન કિંચિદ્વ્યન્ન કિંચિત્તદેવ તત્ ।

ભાષા એવાત્ર મિથ્યંતે નિર્વાધં તાવદસ્તિ હિ ॥ ૩૧ ॥

સર્વવાધે કિંચિત્ ન [વિદ્યતે इति] चेत्, यत् न किंचित् तत् एव तत्, अत्र भाषा: एव मिथ्यंते, निर्वाधं तावत् अस्ति हि ॥

સર્વનો બાધ કર્યા પછી કાંઈ પણ રહેતું નથી એમ બે તમે કહો તો તમારી દૃષ્ટિએ જે કાંઈ નથી તેજ અમારી દૃષ્ટિએ વાસ્તવિક તત્ત્વ એટલે આત્મા છે. આ બોલવામાં માત્ર શબ્દનોજ ફેર છે, અર્થાત્ જેને તમે ન કિંચિત્ (કાંઈ નહિ) કહો છો તેને અમે આત્મતત્ત્વ કહીએ છીએ. નિષેધરહિત તત્ત્વ તો અવશ્ય રહેજ છે.

સર્વ જડ દ્રવ્યનો નિષેધ કરનારો સાક્ષી નિષેધ કરવાયોગ્ય સર્વ દેહાદિનો નિષેધ કરીને અવશેષ રહે છે. જે દેહાદિનું સ્વરૂપ બાણુનાર અને એમનો નિષેધ કરનાર હોય તે શૂન્યરૂપ હોઈ શકે નહિ, કિંતુ ચેતનરૂપજ હોયો બેધએ. ૩૧

શ્રુતિમાં પણ આવેજ ઉપદેશ કર્યો છે એમ જણાવે છે:—

अत एव श्रुतिर्वाध्यं बाधित्वा शेषयत्यदः ।

स एष नेति नेत्यात्मेत्यतद्ब्रह्मावृत्तिरूपतः ॥ ૩૨ ॥

अतः एव “ स एष नेति नेति आत्मा ” इति श्रुतिः अतद्ब्रह्मावृत्तिरूपतः बाध्यं बाधित्वा अदः शेषयति ॥

સાક્ષીનો નિષેધ થઈ શકે એમ નથી આથીજ “ સ ઇષ નેતિ નેતિ આત્મા ” (તે આ આત્મા પૃથ્વી આદિ ત્રણ સાકાર ભૂતરૂપ નથી, અને આ આત્મા વાયુ આદિ એ નિરાકાર ભૂતરૂપ નથી,) આ શ્રુતિ આત્માથી ભિન્ન જડપદાર્થના નિષેધવડે નિષેધ કરવાયોગ્ય જડ વસ્તુઓનો નિષેધ કરીને આ આત્માને બાકી રાખે છે. ૩૨

નિષેધ કરવાયોગ્ય અને નિષેધ નહિ કરવાયોગ્ય એ બેને પૃથક્ કરીને જણાવે છે:—

इदं रूपं तु यद्यावत्तत्त्यक्तुं शक्यतेऽखिलम् ।

अशक्यो ह्यनिदंरूपः स आत्मा बाधवर्जितः ॥ ३३ ॥

यत् यावत् तु इदं रूपं तत् અસ્ખિલં ત્યક્તું શક્યતે, અનિદંરૂપઃ [ત્યક્તું] અશક્યઃ, હિ [યઃ] વાધવર્જિતઃ સઃ આત્મા ॥

પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી જણાનારું જેટલું કાંઈ આ દૃશ્ય છે તે સર્વ નિષેધ કરવાને શક્ય છે, અર્થાત્ તેનો નિષેધ કરી શકાય છે, પણ જે સાક્ષી હોવાથી આ એવે રૂપે જણાતો નથી તે નિષેધ કરવાને શક્ય નથીજ. એવી રીતે જે નિષેધથી રહિત સર્વનો સાક્ષી છે તેજ આત્મા છે, અહંકારાદિ દૃશ્ય આત્મા નથી. ૩૩

આત્માથી આલેખ પ્રદાનું સત્યપણું અને જ્ઞાનપણું શાસ્ત્રસિદ્ધ છે એમ જણાવે છે:—

सिद्धं ब्रह्मणि सत्यत्वं ज्ञानत्वं तु पुरोरितम् ।

स्वयमेवानुभूतित्वादित्यादिवचनैः स्फुटम् ॥ ૩૪ ॥

બ્રહ્મણિ સત્યત્વં સિદ્ધં, જ્ઞાનત્વં તુ “સ્વયમેવાનુભૂતિત્વાત્” ઇત્યાદિવચનૈઃ પુરા સ્ફુટં ઈરિતમ્ ॥

આત્માથી અલિખ પ્રદાનમાં સત્યપણું સિદ્ધ કરી બતાવ્યું. તેનું જ્ઞાનસ્વરૂપપણું તે આજણ “સ્વયમેવાનુભૂતિત્વાત્” (પોતાનાંજ અનુભવસ્વરૂપપણું હોવાથી) ઇત્યાદિ વચનોવડે સ્પષ્ટરીતે કહી બતાવ્યું છે. ૩૪

એવી રીતે આત્માનું સત્યસ્વરૂપપણું અને જ્ઞાનસ્વરૂપપણું કહીને હવે આત્માથી અલિખ પ્રદાનું અનંતપણું જણાવે છે:—

न व्यापित्वाद्देशतोऽन्तो नित्यत्वान्नापि कालतः ।

न वस्तुतोऽपि सार्वાત્મ્યાદાનંત્યં બ્રહ્મણિ ત્રિધા ॥ ૩૫ ॥

[બ્રહ્મણઃ] વ્યાપિત્વાત્ દેશતઃ અંતઃ ન, [તસ્ય] નિત્યત્વાત્ કાલતઃ અપિ [અંતઃ] ન, સાર્વાત્મ્યાત્ વસ્તુતઃ અપિ [અંતઃ] ન, [અંતઃ] બ્રહ્મણિ ત્રિધા આનંત્યમ્ ॥

પ્રદાનના વ્યાપકપણાથી તેનો દેશથી પરિચેદ (વિભાગ) નથી, તે પ્રદાનના ત્રણે કાલમાં રહેવાપણાથી તેનો સમયથી પણ વિભાગ નથી, અને તે સર્વના આત્મસ્વરૂપ હોવાથી વસ્તુવડે પણ તેનો વિભાગ થતો નથી. આ કારણથી આત્માથી અલિખ પ્રદાનમાં ત્રણ પ્રકારનું અનંતપણું છે.

પ્રદા સર્વ સ્થલમાં હોવાથી તે કોઈ પણ દેશમાં નથી એમ કહી શકાય

નહિ, એટલે દેશવડે તેની મર્યાદા ણાંધી શકાતી નથી, તે ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય આ ત્રણે કાલમાં રહેનાર હોવાથી કાલવડે પણ તેની મર્યાદા ણાંધી શકાતી નથી, અને તે સર્વ વસ્તુઓનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ હોવાથી તેનાથી ભિન્ન બીજી વસ્તુને અભાવે કોઈ પણ દૃશ્ય કે અદૃશ્ય વસ્તુવડે તેની મર્યાદા ણાંધી શકાતી નથી. જડ વસ્તુ ઉત્પત્તિવાળી હોવાથી તેનો દેશ, કાલ અને વસ્તુવડે વિભાગ થાય છે, પણ પ્રહ્મ તેથી વિપરીત હોવાથી તેનો દેશ, કાલ કે વસ્તુવડે વિભાગ થઈ શકતો નથી. ૩૫

પ્રહ્મનું પરિચ્છેદરહિતપાત્રું યુક્તિથી સિદ્ધ કરે છે:—

દેશકાલાન્યવસ્તૂનાં કલ્પિતત્વાચ્ચ માયયા ।

ન દેશાદિકૃતોઽન્તોઽસ્તિ બ્રહ્માનન્ત્યં સ્ફુટં તતઃ ॥ ૩૬ ॥

દેશકાલાન્યવસ્તૂનાં ચ માયયા કલ્પિતત્વાત્ [બ્રહ્મણિ] દેશાદિકૃતઃ અંતઃ ન અસ્તિ, તતઃ બ્રહ્માનન્ત્યં સ્ફુટમ્ ॥

દેશ, કાલ અને અન્ય વસ્તુઓનું માયાવડે કલ્પિતપાત્રું હોવાથી પ્રહ્મસ્વરૂપમાં દેશ, કાલ અને વસ્તુએ કશેલો પરિચ્છેદ થઈ શકતો નથી, તે કારણથી પ્રહ્મનું અનંતપાત્રું (પરિચ્છેદરહિતપાત્રું) સ્પષ્ટ છે,

પાત્રીશમા શ્લોકમાં “ આકાશવત્મર્ચગતઃ ” (આકાશની જેઠે સર્વવ્યાપક) એ શ્રુતિવડે પ્રહ્મનું સર્વવ્યાપકપાત્રું જણાવ્યું છે, “ નિત્યો નિત્યાનામ્ ” (આકાશાદિ નિત્ય પદાર્થોના પણ નિત્યસ્વરૂપ) એ શ્રુતિવડે પ્રહ્મનું ત્રિકાલાબાધ્યપાત્રું જણાવ્યું છે, અને “ હૃદં સર્વં યદ્યમાત્મા ” (જે આ સર્વ છે તે આ આત્મા છે) એ શ્રુતિવડે પ્રહ્મનું વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિતપાત્રું બતાવ્યું છે.

માયાવીએ પ્રતીત કરાવેલા ગધર્વનગર આદિકથી જેમ આકાશનો પરિચ્છેદ થતો નથી તેમ માયાવડે કલ્પિત દેશાદિકવડે પ્રહ્મનો વાસ્તવિક પરિચ્છેદ થતો નથી પ્રહ્મ અને આત્મા એક હોવાથી પ્રહ્મનું અનંતપાત્રું કહ્યું તેથી આત્માનું અનંતપાત્રું પણ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું. ૩૬

જેમ દેશ, કાલ અને વસ્તુવડે પ્રહ્મમા પરિચ્છેદ થતો નથી તેમ ઇશ્વરપણાવડે અને જીવપણાવડે પણ પ્રહ્મમા પરિચ્છેદ થતો નથી એમ જણાવે છે :—

સત્યં જ્ઞાનમનંતં યદ્બ્રહ્મ તદ્વસ્તુ તસ્ય તત્ ॥

ઈશ્વરત્વં ચ જીવત્વમુપાધિદ્વયકલ્પિતમ્ ॥ ૩૭ ॥

યત્ સત્યં જ્ઞાનં અનંતં બ્રહ્મ તત્ એવ વસ્તુ, તસ્ય યત્ ઈશ્વરત્વં જીવત્વં ચ તત્ ઉપાધિદ્વયકલ્પિતમ્ ॥

જે સત્યરૂપ જ્ઞાનરૂપ અને સર્વ પ્રકારના પરિચ્છેદથી રહિત પ્રથમ છે તેજ વાસ્તવિક પદાર્થ છે, અને તેનું જે ઈશ્વરપણું ને જીવપણું વ્યવહારમાં પ્રતીત થાય છે તે માયા અને અવિદ્યા એ જ ઉપાધિવડે કલ્પિત છે, તેથી તે બંને પ્રહારમાં પરિચ્છેદ ઉપલબ્ધી શકે નહિ. ૩૭

પ્રહારમાં ઈશ્વરપણું પ્રતીત કરાવનારી ઉપાધિનું સ્વરૂપ કહે છે:—

શક્તિરસ્ત્યૈશ્વરી કાચિત્ સર્વવસ્તુનિયામિકા ।

આનંદમયમારભ્ય ગૂઢા સર્વેષુ વસ્તુષુ ॥ ૩૮ ॥

એશ્વરી કાચિત્ સર્વવસ્તુનિયામિકા શક્તિઃ અસ્તિ, [સા] આનંદમયં આરભ્ય સર્વેષુ વસ્તુષુ ગૂઢા ॥

ઈશ્વરને આશરે વર્તનારી કોઈ કહી ન શકાય એવી પૃથિવી આદિ સર્વ વસ્તુઓને નિયમમાં રાખનારી શક્તિ છે. તે શક્તિ આનંદમયકોશથી માંડીને સર્વે પદાર્થોમાં ગૂઢરીતે રહે છે. ૩૮

એ એ માયાશક્તિનો સફ્લાવ ન માનીએ તો નીચે જણાવ્યાપ્રમાણે વસ્તુઓના ધર્મ નિયમવાળા રહી શકે નહિ એમ જણાવે છે:—

વસ્તુધર્મા નિયમ્યેરજ્જ્ઞક્ત્યા નૈવ યદા તદા ।

અન્યોઽન્યધર્મસાંકર્યાદ્વિપ્લવેત જગત્સલ્લુ ॥ ૩૯ ॥

યદા શક્ત્યા વસ્તુધર્માઃ ન ઇવ નિયમ્યેરન્ તદા અન્યોઽન્યધર્મસાંકર્યાત્ જગત્ સલ્લુ વિપ્લવેત ॥

જે માયાનામની શક્તિવડે પદાર્થોના ધર્મો નિયમમાં રાખવામાં નજ આવે તો પદાર્થોના ધર્મોનું એકબીજાની સાથે મિશ્રપણું થવાથી જગત્ અવશ્ય નાશજ પામે.

પૃથ્વી આદિમાં જે કંડણુપણું આદિ ધર્મો રહે છે તે તેના ઉડાણમાં રહેલી માયાનામની શક્તિના સામર્થ્યથી રહે છે. એ માયાનામની શક્તિ જે પદાર્થોના ઉડાણમાં ન હોય તો પદાર્થોમાં જે પોતપોતાના ધર્મો જેવામાં આવે છે તે નજ આવે, અને જગત્નો વ્યવહાર પણ નજ આવે. ૩૯

એ શક્તિ જડ છતાં પણ પદાર્થોને કેવી રીતે નિયમમાં રાખી શકે છે તે જણાવે છે:—

ચિચ્છાયાવેશતઃ શક્તિશ્ચેતનેવ વિભાતિ સા ।

તચ્છક્ત્યુપાધિસંયોગાદ્વહ્નૈવૈશ્વરતાં વ્રજેત્ ॥ ૪૦ ॥

ચિચ્છાયાવેશતઃ સા શક્તિઃ ચેતના ઇવ વિભાતિ, તત્શક્ત્યુપાધિસંયોગાત્
બ્રહ્મ એવ ઈશ્વરતાં વ્રજેત્ ॥

તે માયાનામની શક્તિમાં ચેતનના આભાસનો પ્રવેશ થવાથી તે શક્તિ
ચેતનના જેવી જણાય છે. તે શક્તિરૂપ ઉપાધિના સંયોગથી નિર્ગુણપ્રદાન
ઈશ્વરપણાને પામે છે, અર્થાત્ પ્રદાનમાં ઈશ્વર એવું નામ આરોપવામાં આવે છે.

માયા પોતે જડ છતાં પણ વ્યારે તેમાં ચેતનનું સંક્રમણ થાય છે ત્યારે
તે ચેતનના જેવી લાસે છે, અને પછી તે પદાર્થોને નિયમમાં રાખવાનું કામ
કરે છે. જેમ લોહાના ગોળામાં અગ્નિનો પ્રવેશ થવાથી તે લોહાનો ગોળો
બાળે છે તેમ માયામાં ચેતનના ધર્મો આવવાથી તે સર્વ પદાર્થોને નિયમમાં
રાખવાના બલવાળી થાય છે. ૪૦

પાંચ કોશના સંગથી પ્રદાનમાં જીવભાવ આરોપાય છે એમ દૃષ્ટાંત આપીને
જણાવે છે:—

કોશોપાધિવિવક્ષાયાં યાતિ બ્રહ્મૈવ જીવિતામ્ ।

પિતા પિતામહશ્ચૈવ પુત્રપૌત્રૌ યથા પ્રતિ ॥ ૪૧ ॥

યથા [એકઃ] એવ [પુરુષઃ] પુત્રપૌત્રૌ પ્રતિ પિતા ચ પિતામહઃ [ભવતિ, એવં]
કોશોપાધિવિવક્ષાયાં બ્રહ્મ એવ જીવતાં યાતિ ॥

જેવી રીતે એકજ પુરુષ પુત્રની અપેક્ષાએ પિતા અને પૌત્રની અપેક્ષાએ
પિતામહ થાય છે, તેવી રીતે અન્નમય આદિ પાંચ કોશો કહેવાની ઇચ્છા હોય
ત્યારે પ્રદાન જીવપણાને પામે છે, અર્થાત્ કોશરૂપ ઉપાધિસહિત પ્રદાને
કહેવાને ઇચ્છીએ ત્યારે તે પ્રદાને જીવ એવું નામ આપવામાં આવે છે. ૪૧
વાસ્તવિકરીતે પ્રદાનમાં જીવભાવ કે ઈશ્વરભાવ નથી એમ દૃષ્ટાંત આપીને
સ્પષ્ટ કરે છે:—

પુત્રાદેરવિવક્ષાયાં ન પિતા ન પિતામહઃ ।

તદ્બ્રહ્મેશો નાપિ જીવઃ શક્તિકોશાવિવક્ષણે ॥ ૪૨ ॥

[યથા] પુત્રાદેઃ અવિવક્ષાયાં પિતા ન, પિતામહઃ [અપિ] ન, તદ્વત્ શક્તિ-
કોશાવિવક્ષણે ર્શઃ ન, જીવઃ અપિ ન ॥

જેવી રીતે પુત્રપૌત્રને કહેવાની ઇચ્છા ન હોય ત્યારે કોઈ મનુષ્ય પિતા
નથી, અને પિતામહ (બાપનો બાપ) પણ નથી, તેવી રીતે માયા અને
અન્નમય આદિ કોશ કહેવાને ઇચ્છિત ન હોય ત્યારે ઈશ્વર નથી, અને જીવ

પણ નથી, અર્થાત્ માયાવડે બ્રહ્મમાં ઈશ્વરભાવનો આરોપ થાય છે, અને પચ-
કોશવડે બ્રહ્મમાં જીવભાવનો આરોપ થાય છે. એ ઈશ્વર અને જીવ વાસ્તવિક
નથી, પણ વ્યાવહારિક છે, તેમનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ તો બ્રહ્મજ છે. ૪૨
હવે પંચકોશવિવેકનું ફલ કહી આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરે છે:—

ય एवं ब्रह्म वेदैप ब्रह्मैव भवति स्वयम् ।

ब्रह्मणो नास्ति जन्मातः पुनरेप न जायते ॥ ૪૩ ॥

इति श्रीमद्विद्यारण्यमुनिविरचितायां पंचदश्यां पंचकोशविवेकः ॥ ૩ ॥

અન્વય:—ય: એવં બ્રહ્મ વેદ એપ: સ્વયં બ્રહ્મ એવ ભવતિ, બ્રહ્મણ: જન્મ ન
અસ્તિ, અત: એપ: પુન: ન જાયતે ॥

જે અધિકારી મનુષ્ય, ઉપર કહેલી રીતે, પંચકોશથી ભિન્ન બ્રહ્મને બાણે
છે, એ પુરુષ પોતે, પોતાનો કલ્પિત જીવભાવ, દૂર થવાથી બ્રહ્મજ થાય છે.
બ્રહ્મને જન્મ નથી આથી આ પુરુષ પણ પુન: જન્મ પામતો નથી.

“બ્રહ્મવિદ્ બ્રહ્મૈવ ભવતિ” (બ્રહ્મને બાણુનાર બ્રહ્મજ થાય છે,) એ
શ્રુતિમાં બ્રહ્મને બાણુનાર બ્રહ્મજ થાય છે એમ કહ્યું છે, અને “ન જાયતે
મ્નિયત્તે વા” (તે જ્ઞાની જન્મ પામતો નથી, અને મરતો નથી,) એ શ્રુતિમાં
બ્રહ્મને બાણુનાર બ્રહ્મને પામે છે, અને તેને જન્મમરણની પીડા રહેતી નથી
એમ જણાવ્યું છે તેથી ઉપર જણાવેલી વાત શ્રુતિસિદ્ધ છે.

કહ્યું પોતે કૈતેય છતાં પણ જેમ તેને જ્ઞાતિથી હું રાધેય છું એમ
જણાયું હતું તેમ મનુષ્યાદિને સચ્ચિદાનંદઘન બ્રહ્મમાં હું જીવ છું એવી જ્ઞાતિ
થઈ છે. જેમ શ્રીસૂર્યના ઉપદેશથી કર્ણનો રાધેયભાવ દૂર થઈ તેના મનમાં
કૈતેયભાવ ઉદય પામ્યો હતો તેમ શ્રોત્રિય ને બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુના ઉપદેશથી
મુમુક્ષુનો જીવભાવ દૂર થઈ તેના અંત:કરણમાં બ્રહ્મભાવનો ઉદય થાય છે. ૪૩

એ પ્રમાણે શ્રીમદ્વિદ્યારણ્યસ્વામિવિરચિત પંચદશીના પંચકોશવિવેક-
નામના પ્રકરણની શ્રીમન્નાથશર્મવિરચિત ભાવાર્થદીપિકાનામની ટીકા પૂરી થઈ. ૩
પંચકોશવિવેકનો સ્માર

કૃણ્યજ્યુર્વેદની તેત્તિરીયોપનિષદ્માં અન્નમયાદિ પાંચ કોશરૂપ ગુણની
અંતર બ્રહ્મ ગુમરીતે રહેલું છે એમ જણાવ્યું છે. અન્નમયાદિ પાંચ કોશોનો
આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મથી વિવેક કરવાથી તે બ્રહ્મ બાણુવાગા આવે છે, તેથી
અન્નમય આદિ પાંચ કોશોથી આત્માનુ પૃથક્કરણ કરવામાટે આ પંચકોશ-
વિવેકનામના પ્રકરણનો પ્રારભ કરવામાં આવ્યો છે. અન્નમયકોશની અંતર
પ્રાણમયકોશ, પ્રાણમયકોશની અંતર મનોમયકોશ, મનોમયકોશની અંતર
વિજ્ઞાનમયકોશ અને વિજ્ઞાનમયકોશની અંતર આનંદમયકોશ છે. એ પાંચ

ભાષાંતરમદિત

કોશોમાંના વિજ્ઞાનમયકોશને કર્તા કહેવામાં આવે છે, અને આનંદમયકોશને લોકતા કહેવામાં આવે છે.

માતાએ અને પિતાએ ખાધેલા અન્નમાંથી રસાદિ ધાતુઓદ્વારા વીર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે વીર્યવડે મનુષ્યના સ્થૂલશરીરની ઉત્પત્તિ થાય છે. જન્મ્યા પછી તે શરીર હૃદય આદિ ખાવાના પદાર્થથી વધે છે, અને અન્નના કારણરૂપ જે પૃથ્વી તેમાં અંતે નાશ પામે છે. આથી અન્નના વિકારરૂપ હોવાથી સ્થૂલશરીરને અન્નમયકોશ કહેવામાં આવે છે. એ સ્થૂલશરીર જડ હોવાથી અને ઉત્પત્તિનાશવાળું હોવાથી આત્મા નથી. જે સ્થૂલશરીરને આત્મા માનીએ તો નહિ કરેલા કર્મના ફલની પ્રાપ્તિરૂપ અને કરેલા કર્મના ફલના નાશરૂપ દોષ આવે છે, માટે સ્થૂલશરીરને આત્મા માની શકાય નહિ. જે વર્તમાનજન્મના હેતુભૂત પૂર્વનાં કર્મો અને તે કર્મ કરનારો દેહથી ભિન્ન જીવ ન હોય તો વર્તમાનજન્મની પ્રાપ્તિ શી રીતે થાય? અને આ જન્મમાં જે જે કર્મો કરવામાં આવે, તે ભવિષ્યમાં તેના ફલ લોગવનારો શરીરથી ભિન્ન જીવ જે ન હોય તો તે કર્મો, ફલ આપ્યાવિનાજ નાશ પામ્યાં એમ માનવું પડે. એવી રીતે શરીરને, આત્મા માનવાથી ઉપર જણાવેલા અંને દોષો પ્રાપ્ત થાય છે. પૂર્વજન્મમાં વિદ્યમાન આત્મા, પોતાના પુણ્યપાપપ્રમાણે, વર્તમાનશરીર પ્રાપ્ત કરે છે, અને હવે પછીના જન્મમાં રહેનારો તે આત્મા, વર્તમાનદેહવડે કરેલા પુણ્યપાપનું ફલ લોગવે છે, તેથી આત્મા સ્થૂલદેહથી ભિન્ન અને નિત્ય છે એમ માનવું બોધાય છે. જે પુણ્ય નખોથી માંડીને માથાની શિખાસુધી આખા શરીરમા વ્યાપીને રહે છે, વ્યાનરૂપવડે જે શરીરને સામર્થ્ય આપે છે, તથા જે નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોને પોતપોતાની વિષયોલણી જવાની પ્રેરણા કરે છે તે શરીરમા રહેલો પ્રાણવાયુ, પાચક ઇન્દ્રિયોસહિત, પ્રાણમયકોશ કહેવાય છે. તે પ્રાણમયકોશ ક્રિયાવાળો ને જડ હોવાથી આત્મા નથી. શરીરમાં હુપણાનું અભિમાન કરનારો અને શરીરના સબધવાળા ધર આદિમાં મારાપણારૂપ મમતા કરનારો તથા ક્રામ, ક્રોધ ને લોભ આદિ વિકારોવડે ભમનારો જે મન અને પ્રાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોસહિત મનોમયકોશ છે તે વિકારી અને જડ હોવાથી આત્મા નથી. ચિત્તના સક્રમણવાળી બુદ્ધિ, સુષુપ્તિ-અવસ્થામા અજ્ઞાનના અશમાં લીન થઈને જાગૃત્વસ્થામાં સર્વ શરીરને વ્યાપી રહે છે તેને પાચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોસહિત વિજ્ઞાનમયકોશ કહેવામાં આવે છે. એ વિજ્ઞાનમયકોશ નાશ અને ઉત્પત્તિવાળો હોવાથી આત્મા નથી. એ વિજ્ઞાનમયકોશને કર્તા એવું નામ આપવામા આવે છે અતઃકરણનો જે બુદ્ધિરૂપ વિભાગ છે તે કર્તારૂપ છે, અને મનોરૂપ વિભાગ છે તે કરણરૂપ છે. વિજ્ઞાન અથવા, બુદ્ધિ અંતર રહેલી છે, અને મન તેની અપેક્ષાએ બહાર રહેલું છે. આનંદમયકોશને લોકતા માનવામાં આવે છે. [અતઃકરણની અં ૧૦.૩૨૭ - (સાં ૧૨)]

વૃત્તિ ન્યારે આત્માલિમુખ થાય છે ત્યારે આત્માના આનંદસ્વભાવનું તેમાં પ્રતિબિંબ પડે છે. પુણ્યકર્મના ફલરૂપ મુખનો લોગ ન્યારે સમાપ્ત થાય છે ત્યારે અંતઃકરણની તે વૃત્તિ નિદ્રારૂપે લય પામે છે. આત્માલિમુખ થયેલી ને મુખનો અનુભવ કરનારી અંતઃકરણની તે વૃત્તિ, વા મુક્તિનસત્ત્વ, આનંદમય-કોશ કહેવાય છે. આ આનંદમયકોશ વીજળીના જેવો શબ્દિક હોવાથી તે આત્મા નથી. અન્નમયથી માંડીને આનંદમયસુધીના પાંચે કોશો જડ છે, પણ તે પાંચે કોશોના અધિષ્ઠાનભૂત આત્મા જડ નથી. પ્રિય, મોહ અને પ્રમોહ એ નામની વૃત્તિઓ જેમાં રહી છે એવો જે આનંદમયકોશ છે તેના બિંબભૂત જે નિત્યાનંદ છે તેજ આત્મા છે. પ્રાણીઓને પ્રસંગોપાત્ત જે મુખનો અનુભવ થાય છે તે મુખનો અનુભવ આ આનંદસ્વરૂપ આત્માના પ્રતિબિંબથી થાય છે. આકાશ આદિ પાંચ ભૂતો અને અન્નમય આદિ પાંચ કોશો અનિત્ય અને જડ છે.

શંકા:—અન્નમય આદિ પાંચ કોશો જે આત્મા નથી, તો ખીજે કયો આત્મા છે? જે ખીજે કોઈ આત્મા જણાતો નથી તો શું હવે અન્નને આત્મા માનવો?

મુખાધાન:—અન્નમય આદિ પાંચ કોશોનો અનુભવ થાય છે, પણ તેનાથી ભિન્ન રહેલા આત્માનો અનુભવ થતો નથી એ તમારું કહેવું સત્ય છે, પરંતુ જેનાવડે આ સર્વનો અનુભવ એટલે જ્ઞાન થાય છે તે આત્મા છે. તેનો અભાવ સ્વીકારી શકાય નહિ, માટે પાંચ કોશથી ભિન્ન, અનિત્યસ્વભાવવાળો આત્મા છે. આત્મા અનુભવના વિષયરૂપ નથી, પણ અનુભવરૂપ છે, એટલે તે સર્વ જડને પ્રકાશે ત્રું, પણ પોતે કોઈ જડવડે પ્રકાશમા આવતો નથી. આત્માથી ભિન્ન જ્ઞાન અભાવથી આત્મા ઘટાદિ પદાર્થની પેઠે જ્ઞાનનો વિષય થતો નથી. જેમ સાકર ને ગોળ ઇત્યાદિ મધુરતાવાળા પદાર્થમાં મધુરતા સ્વભાવથીજ રહી છે તેને મધુરતા આપનાર ખીજે કોઈ પદાર્થ નથી, તેમ આત્મામાં જ્ઞાન સ્વભાવથીજ રહેલું છે, તેને જ્ઞાન આપનાર ખીજું કોઈ નથી. આત્મા અન્નને પ્રકાશનારો અને ખીજા કોઈવડે પ્રકાશમા નહિ આવનારો હોવાથી શ્રુતિમા તેને સ્વયંપ્રકાશ કહેલો છે. જ્ઞાનસ્વભાવવાળા આત્માના સહભાવથી અન્નમયકોશથી માંડીને આનંદમયકોશસુધીના પાંચ કોશોના સહભાવનો અનુભવ થાય છે આવા સર્વપ્રકાશક અનુભવરૂપ આત્માનો "મને" અનુભવ થતો નથી જેમ કહેનાર માણુમ મૂઠજ હાવો જોઇએ. જેમ કોઈ માણુસ મારા મોઢામાં જીલ નથી એમ કહે તે વચન વ્યાધાતદોષવાળું થાય છે તેમ હું અનુભવને જાણતો નથી એમ કહેવું એ પણ વ્યાધાતદોષવાળું છે.

મનુષ્યને જે જે પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે તે તે પદાર્થને અને તે તે પદાર્થને આકૃષ્ટ થયેલી અંતઃકરણની વૃત્તિને દૂર કરવાથી જે અનુભવરૂપ જ્ઞાન અવશેષ રહે છે તેજ પ્રહ્લ છે, આવો નિશ્ચય કરવો એ પ્રહ્લનો નિશ્ચય કહેવાય છે.

જેમ ઘટાદિ વિષયોની અને ઘટાદિને આધારે થયેલી અંતઃકરણની વૃત્તિઓની ઉપેક્ષા કરવાથી નિરુપાધિક પ્રહ્લનું જ્ઞાન થાય છે તેમ અન્નમય આદિ પાંચ કોશો અનાત્મા છે એવી વિવેકબુદ્ધિવડે તેમનો પરિત્યાગ કરવાથી સાક્ષીનું જ્ઞાનસ્વરૂપ બાકી રહે છે. તે સાક્ષી શૂન્યરૂપ નથી. જે અન્નમય આદિને પોતાથી પૃથક્ કરીને મિથ્યારૂપ બાણે તે શૂન્યરૂપ એટલે અંભાવરૂપ કેવી રીતે હોઈ શકે? પ્રતિવાદી જે પાંચ કોશોના સાક્ષિરૂપ આત્માને અભાવરૂપ માને તો તે પોતે અભાવરૂપ થવાથી અમારો પ્રતિવાદી થઈ શકશે નહિ. પ્રહ્લને જે ભાવરૂપ માને છે તે પોતેજ ભાવરૂપ થાય છે એમ તૈત્તિરીય-ઉપનિષદમાં કહ્યું છે. સર્વને પોતાનો સહભાવ રુચે છે. ગાંડા માણસવિના બીજા કોઈ મનુષ્યને પોતાનો અભાવ રુચતો નથી. આત્મા અનુભવનો વિષય નથી, પણ તે અનુભવરૂપ હોવાથી તેનો સહભાવ અવશ્ય જાનવો જોઈએ.

તે આત્મા આવા પ્રકારનો છે એમ કહી શકાતું નથી, કેમકે તે નેગાદિ ઇદ્રિયોવડે પ્રત્યક્ષ બાણુવામાં આવતો નથી. જે વસ્તુ પરોક્ષ હોય છે તેજ તેવા પ્રકારની એમ કહેવાય છે. આત્મા ધર્મોદિકની પેઠે પરોક્ષ નથી, પણ પોતાનુંજ સ્વરૂપ હોવાથી સર્વદા પ્રત્યક્ષ છે. તેથી તેને તેવા પ્રકારનો એમ કહી શકાતું નથી. એ આત્મા, ઇદ્રિયાના અવિરોધી નથી, તેના સ્વપ્રકાશપણને લઈને તેના સહભાવમાં અવિરોધી નથી. તૈત્તિરીયશ્રુતિમાં પ્રહ્લને સત્યરૂપ, જ્ઞાનરૂપ અને અનન્યરૂપ ઉપજતો જ્ઞાનનો તે લક્ષણો આત્મામાં પણ વિદ્યમાન છે. જેનું મિથ્યાપણું નહીં યાય છે તે સત્ય કહેવાય છે. ત્રણે કાલમાં જે વિદ્યમાન રહે છે તે સત્ય કહેવાય છે. પ્રહ્લને અસત્ય કહેવાય છે. જગત સુષુપ્તિ, સમાધિ અને મૂર્છામાં પ્રહ્લને અસત્ય કહેવાય છે, પણ જગતના મિથ્યાપણને બાણુવડે સાક્ષી તે તે કાલે વિદ્યમાન રહે છે તેથી તે સત્યરૂપ કહેવાય છે. ઘરમાંથી આકારવાળા સર્વ પદાર્થો બહાર કાઢી નાંખતાં તેમાં એક આકાશ બાકી રહે છે, આકાશને ઘરમાંથી બહાર કાઢી શકાતું નથી, તે પ્રમાણે આત્મામાં કદિપતરીતે રહેલા બાધ કરવાયોગ્ય સર્વનો બાધ કરતાં છેવટે દેહોદ્રિયાદિ સર્વ પદાર્થોનો બાધ કરનારો આત્મા બાકી રહે છે. એ સાક્ષીનો બાધ કોઈ પણ પદાર્થ કરી શકતો નથી. બૃહદ્દારણ્યકઉપનિષદમાં “નેતિ નેતિ” (પૃથ્વી, જલ ને તેજ આ આકારવાળાં ભૂતો પ્રહ્લ નથી, અને વાયુ ને આકાશ આ આકારવિનાનાં ભૂતો પણ પ્રહ્લ નથી,) એ શ્રુતિવડે પાંચ ભૂતોથી વિવક્ષણસ્વભાવવાળો પદાર્થ, જે પ્રહ્લ

તે ભૂતોનો બાધ કરતાં, અવશેષ રહે છે એમ કહેલું છે. કોશોનો અને ભૂતોનો બાધ કરતાં, કાંઈ બાકી રહેતું નથી એમ જે તું કહે છે તે તારું કહેલું અમને પ્રતિકૂલ જણાતું નથી, કેમકે જેને તું કાંઈ નહિ એમ કહે છે તેનેજ અમે આત્મા અથવા પ્રજ્ઞ કહીએ છીએ. માત્ર તારા કહેવામાં અને અમારા કહેવામાં શબ્દોનોજ ભેદ છે, વસ્તુનો ભેદ નથી. આત્મા / સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ

આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ હોવાથી તેનો કોઈ પણ રીતે નિષેધ કરી શકાય નહિ, પોતાથી જે ભિન્ન હોય તેનોજ નિષેધ કરી શકાય. શરીર, ઇન્દ્રિયો, અંતઃકરણ જે પ્રાણ એ સર્વનો નિષેધ કરતાં જે નિષેધના અવધિભૂત તત્ત્વ રહે છે તેજ બાધરહિત આત્મા છે. એવી રીતે પ્રજ્ઞમાં રહેલું સત્યપણું આત્મામાં પણ છે એમ નક્કી કર્યું. આત્મામાં સાનસ્વભાવ રહ્યો છે એ આ પ્રકરણના તેરમા શ્લોકમાં જણાવ્યું છે. હવે પ્રજ્ઞમાં રહેલું અનંતપણું વિચારાય છે. પ્રજ્ઞા સર્વસ્થલે સ્થિત હોવાથી તેનો દેશવડે વિભાગ થતો નથી, જે પદાર્થ એક સ્થલમાં હોય ને બીજે સ્થલે ન હોય તેનો દેશથી વિભાગ થાય છે પણ પ્રજ્ઞ સર્વસ્થલે વ્યાપી રહેલું હોવાથી તેનો દેશવડે વિભાગ થઈ શકતો નથી. પ્રજ્ઞ ત્રણ કાલમાં રહેનાર હોવાથી તેનો કાલવડે વિભાગ થઈ શકતો નથી. જે વસ્તુ એક સમયમાં હોય ને બીજા સમયમાં ન હોય તેનો કાલવડે વિભાગ થઈ શકે છે, જે વસ્તુ પરિચ્છિન્ન હોઈને બીજાથી ભેદ પામે તે વસ્તુનો અન્ય વસ્તુથી વિભાગ થાય છે. પ્રજ્ઞ સર્વ વસ્તુઓનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ હોવાથી કોઈ પણ વસ્તુથી તે વિભાગ પામતું નથી. એવી રીતે પ્રજ્ઞ દેશ, કાલ અને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત છે એમ સિદ્ધ થાય છે. પ્રજ્ઞનો અને આત્માનો ઉપનિષદમાં અભેદ કહેલો છે તેથી આત્મામાં પણ ત્રણ પ્રકારે વિભાગ નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. દેશ, કાલ અને વસ્તુ માયાવડે કલ્પિત છે તેથી તે પ્રજ્ઞમાં વિભાગ ઉપજવી શકે નહિ. જેમ કોઈ ઔદ્રજ્ઞલિકે ઉપજવેલા ગંધર્વનગર આદિવડે આકાશનો વિભાગ થતો નથી તેમ માયારૂપ ઔદ્રજ્ઞલિકે ઉપજવેલા દેશ, કાલ અને વસ્તુવડે પ્રજ્ઞમાં પરિચ્છેદ થતો નથી. જેમ દેશકાલાદિવડે પ્રજ્ઞમાં પરિચ્છેદ થતો નથી તેમ જીવ અને ઇશ્વરવડે પણ પ્રજ્ઞમાં પરિચ્છેદ થતો નથી, કેમકે જીવપણું ને ઇશ્વરપણું પ્રજ્ઞામાં અવિદ્યવડે અને માયાવડે કલ્પિત છે. પૃથિવી આદિ સર્વ પદાર્થોને નિયમમાં રાખનારી ઇશ્વરની માયાનામની શક્તિ છે તે આનંદમયકોશથી માંડીને પ્રજ્ઞાંડપર્યંતના સર્વ પદાર્થોમાં ગુદરૂપે-સૂક્ષ્મતરૂપે-રહેલી છે. તે સૂક્ષ્મતર હોવાથી અન્ય સ્થૂલ પદાર્થોની પેઠે પ્રતીત થતી નથી. એ માયાનો સદ્ભાવ ન માનીએ તો પૃથ્વીનું કલ્પપણું, જલનું પ્રવાહીપણું, અગ્નિનું ઉજ્જ્વળપણું અને વાયુનું સૂક્ષ્મવાપણું ઇત્યાદિ પદાર્થોના ધર્મો જે વ્યવસ્થિત બેવામાં આવે છે

પત્તપત્ત રૂપે

તે વ્યવસ્થિત ભેવામાં ન આવે. એ માયા જડુ છતાં તેમાં ચૈતન્યનું સંકમણ થવાથી તે ચૈતનવાળી પ્રતીત થાય છે, અને તેવડે તે પ્રદાયીને નિયમમાં રાખી શકે છે. એ માયાના સદ્ભાવથી પ્રહ્નમાં ઈશ્વરભાવનો આરોપ થાય છે. અન્નમય આદિ પાંચ કોશો જીવના ઉપાધિરૂપ છે. તે ઉપાધિવડે પ્રહ્ન જીવભાવને પામે છે. જેમ એક મનુષ્ય પોતાના પુત્રની અપેક્ષાએ પિતા અને પોતાના પૌત્રની અપેક્ષાએ પિતામહ થાય છે તેમ એકજ પ્રહ્ન પાંચ કોશરૂપ ઉપાધિથી જીવભાવને પામે છે, અને માયારૂપ ઉપાધિથી ઈશ્વરભાવને પામે છે. જેમ પુત્ર અને પૌત્રની અપેક્ષાવિના તે મનુષ્ય પિતા કે પિતામહ કહેવાતો નથી તેમ પાંચ કોશરૂપ ઉપાધિવિના અને માયારૂપ ઉપાધિવિના પ્રહ્નમાં જીવ અને ઈશ્વર એવાં નામ આરોપી શકાતાં નથી, પણ તે પ્રહ્ન જેમનું તેમજ કહેવાય છે. જે મુમુક્ષુ મનુષ્ય પાંચ કોશના વિવેકવડે પ્રહ્નને આત્મપણાવડે અનુભવે છે તે મનુષ્ય પોતે પ્રહ્નજ થાય છે, ને પ્રહ્ન અજન્મો છે તેથી તે મનુષ્ય પણ પુનર્જન્મ પામતો નથી.

એ પ્રમાણે શ્રીમદ્વિદ્યારણ્યસ્વામિવિરચિત પંચદશીના પંચકોશવિવેક-નામના ત્રીજા પ્રકરણનો શ્રીમન્નાથશર્માવિરચિત સાર પૂરો થયો. ૩

४ द्वैतविवेक ॥

टीकाकारकृत भंगल

दोહરો

દ્વૈતતણા સુવિવેકથી, જીવદ્વૈત દૂર થાય;

જીવદ્વૈત નિવૃત્ત થતાં, બ્રહ્મસ્વરૂપ પમાયં. ૧

અંશકાર આ પ્રકરણના આરંભમાં ઈશ્વરના સ્મરણરૂપ ભંગલ કરીને આ દ્વૈતવિવેક રચવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે:—

ईश्वरेणापि जीवेन सृष्टं द्वैतं विविच्यते ।

વિવેકે સતિ જીવેન હેયો વંધઃ સ્ફુટીભવેત્ ॥ ૧ ॥

અન્વય:—ઈશ્વરેણ જીવેન અપિ સૃષ્ટં દ્વૈતં વિવિચ્યતે, [અસ્ય] વિવેકે સતિ જીવેન હેયઃ વંધઃ સ્ફુટીભવેત્ ॥

ઈશ્વરે અને જીવે પણ સ્વેલું દ્વૈત પૃથક્ કરીને કહેવાય છે. આ બંને દ્વૈતનો વિવેક થવાથી જીવને પરિત્યાગ કરવાયોગ્ય ને બંધ છે તેનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થાય છે.

કેટલુંક દ્વૈત માયારૂપ ઉપાધિવાળા ઈશ્વરે ઉપભવેલું છે, અને કેટલુંક દ્વૈત અવિધાના અંશરૂપ ઉપાધિવાળા જીવે ઉપભવેલું છે. તેમાંથી ઈશ્વરે ઉપભવેલું દ્વૈત કયું અને જીવે ઉપભવેલું દ્વૈત કયું તેનું બંને દ્વૈતને પૃથક્ પાડીને આ પ્રકરણમાં નિરૂપણ થશે. તે બંને પ્રકારના દ્વૈતનું ભિન્નપણાવડે જ્ઞાન થવાથી જીવને બંધન કરનારું દ્વૈત કયું તે બહુવામાં આવશે, અને તેથી પરિત્યાગ કરવાયોગ્ય બંધનું તેને સ્પષ્ટજ્ઞાન થશે. ૧

ઈશ્વર આ જગત્ ઉપભવે છે એમ શ્રીકૃષ્ણચલુર્વેદની શ્વેતાશ્વતરશાખાવાળા કહે છે એમ જણાવે છે:—

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।

સ માયી સૃજતીત્યાહુઃ શ્વેતાશ્વતરશાસ્ત્રિનઃ ॥ ૨ ॥

માયાં તુ પ્રકૃતિં વિદ્યાત્, [તથા] માયિનં તુ મહેશ્વરં [વિદ્યાત્,] સઃ માયી સૃજતિ ઇતિ શ્વેતાશ્વતરશાસ્ત્રિનઃ આહુઃ ॥

જિજ્ઞાસુ પુરુષ માયાને તો આ જગતનું ઉપાદાનકારણ બલે, અને માયાના સ્વામીને તો મહેશ્વર એટલે માયાના નિયામક બલે. તે માયાના સ્વામી મહેશ્વર આ જગત ઉત્પન્ન કરે છે એમ શ્વેતાશ્વતરશાખાવાળા કહે છે. ૨

ઋગ્વેદની ઐતરેય-ઉપનિષદમાં પણ પરમાત્મા આ જગત ઉપન્નવે છે એમ કહ્યું છે એમ જણાવે છે:—

આત્મા વા ઇદમગ્રેઽભૂત્ સ ઈક્ષત સૃજા ઇતિ ।

સંકલ્પેનાસૃજલ્લોકાન્સ एतानिति वहवृचाः ॥ ૩ ॥

અગ્રે ઇદં આત્મા વૈ અભૂત્, [અદં] સૃજૈ ઇતિ સઃ ઈક્ષત, સઃ एतान્ લોકાન્ સંકલ્પેન અસૃજત્ ઇતિ વહવૃચાઃ [આહુઃ] ॥

આ જગતની ઉત્પત્તિની પૂર્વે આ સર્વ જગત આત્માજ (પરમાત્મરૂપજ) હેતું, ત્યારે જીવોનાં કર્મો ફલ દેવાને તત્પર થયાં ત્યારે તેમણે “ હવે હું આ જગત ઉપન્નવું ” આવો સંકલ્પ કર્યો. પછી તેમણે આ સર્વ લોકોને સંકલ્પવડે રચ્યા એમ ઋગ્વેદનું અધ્યયન કરનારા વિદ્વાનો કહે છે. ૩

તૈત્તિરીયશ્રુતિમાં પણ આ જગતનું કારણ ઈશ્વર છે એમ જણાવ્યું છે એમ નીચેના બે શ્લોકથી કહે છે:—

સ્વં વાચ્વગ્નિજલોઽવ્યોપધ્યન્નદેહાઃ ક્રમાદમી ।

સંમૂતા બ્રહ્મણસ્તસ્માદેતસ્માદાત્મનોઽસ્ખિલાઃ ॥ ૪ ॥

વહુ સ્યામહમેવાતઃ પ્રજાયેયેતિ કામતઃ ।

તપસ્તપ્ત્વાઽસૃજત્સર્વં જગદિત્યાહ તિત્તિરિઃ ॥ ૫ ॥

અમી અસ્ખિલાઃ સ્વં વાચ્વગ્નિજલોઽવ્યોપધ્યન્નદેહાઃ તસ્માત્ एतસ્માત્ આત્મનઃ બ્રહ્મણઃ ક્રમાત્ સંમૂતાઃ ॥ અહં एવ વહુ સ્યામ્, અતઃ પ્રજાયેય ઇતિ કામતઃ તપઃ તપ્ત્વા સર્વં જગત્ અસૃજત્ ઇતિ તિત્તિરિઃ આહ ॥

આ સર્વ એટલે આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ, પૃથ્વી, ઓષધી, અન્ન અને શરીરાદિક પદાર્થ તે આ આત્મસ્વરૂપ બ્રહ્મમાંથી ક્રમપૂર્વક ઉપજ્યાં. ૪

“ હું બહુરૂપ થાઉં, અધિકપણે ઉત્પન્ન થાઉં, ” આવી ઇચ્છાથી વિચાર-રૂપ તપ કરીને તેમણે પોતાની માયાવડે આ સર્વ જગત રચ્યું એમ તિત્તિરિ (કૃષ્ણયજુર્વેદની તૈત્તિરીયશાખા પ્રવર્તાવનાર) કહે છે. ૫

છાંદોગ્ય-ઉપનિષદમાં પણ પરમાત્મા આ જગતના કર્તા છે એમ કહ્યું છે એમ જણાવે છે:—

इदमग्रे सदेवासीद्बहुत्वाय तदैक्षत ।

तेजोऽवन्नांडजादीनि ससर्जेति च सामगाः ॥ ६ ॥

इदं अग्रे सत् एव आसीत्, तत् बहुत्वाय ऐक्षत, तेजोऽवन्नांडजादीनि च ससर्जे इति सामगाः [आहुः] ॥

આ સર્વ જગત્ તેની ઉત્પત્તિની પૂર્વે સરૂપજ (બ્રહ્મરૂપજ) હતું. તે બ્રહ્મ “હું બહુપણુને પામું, અર્થાત્ બહુરૂપ થાઉં,” એવો વિચાર કર્યો. પછી તેમણે તેજ, જલ, પૃથ્વી અને અંડજ આદિ શરીરો ઉત્પન્ન કર્યાં, એમ સામવેદનું ગાન કરનારા કહે છે, અર્થાત્ સામવેદની છાંદોગ્ય-ઉપનિષદના છઠ્ઠા પ્રપાઠકમાં એ પ્રમાણે કહે છે. ૬

અથર્વવેદની સુંડક-ઉપનિષદમાં પણ આ જગત્ની ઉત્પત્તિ ઈશ્વરથી-જ થાય છે એમ જણાવ્યું છે:—

विस्फुलिंगा यथा बहुर्जायंतेऽक्षरतस्तथा ।

विविधाश्चिज्जडा भावा इत्याथर्वणिका श्रुतिः ॥ ७ ॥

यथा बहुनेः विस्फुलिंगाः जायंते, तथा अक्षरत विविधाः चिज्जडाः भावाः [जायंते] इति आथर्वणिका श्रुतिः [आह] ॥

જેવી રીતે અગ્નિમાંથી તણુઓ ઉત્પન્ન થાય છે તેવી રીતે અક્ષરરૂપ પરમાત્મામાંથી બહુ પ્રકારના જીવરૂપ અને જડરૂપ પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે એમ અથર્વવેદની સુંડકશ્રુતિ કહે છે. ૭

બૃહદારણ્યક-ઉપનિષદમાં પણ પરમાત્મામાંથી નામરૂપવાળું જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે એમ જણાવ્યું છે એમ નીચેના બે શ્લોકોમાં કહે છે:—

जगदव्याकृतं पूर्वमासीद्ब्रथाक्रियताधुना ।

दृश्याभ्यां नामरूपाभ्यां विराडादिषु ते स्फुटे ॥ ८ ॥

विराण्मनुर्नरो गावः खराश्वाजावयस्तथा ।

पिपीलिकावधि द्वंद्वमिति वाजसनेयिनः ॥ ९ ॥

पूर्वं जगत् अव्याकृतं आसीत्, अधुना दृश्याभ्यां नामरूपाभ्यां व्याक्रियत, ते विराडादिषु स्फुटे [વર્તેતે] ॥ વિરાટ્ મનુઃ નરઃ ગાવઃ ખરાશ્વાજાવયઃ તથા પિપીલિકાવધિ દ્વંદ્વં [અજ્ઞત] ઇતિ વાજસનેયિનઃ [આહુઃ] ॥

પૂર્વે જે જગત્ નામરૂપથી રહિત હતું તે જગત્ પરમેશ્વરે હમણાં દૃશ્ય એવાં નામરૂપવદે પ્રકટ કર્યું. તે નામ અને રૂપ વિરાટ્ આદિમાં રૂપદ જણાય

છે, તે કેવી રીતે જણાય છે તે કહે છે:—વિરાટ્, મનુ, મનુષ્ય, ગાયો, ખર, અધ્ય, બકરી, ઘેટી તથા કીડીસુધીના સર્વે મોટાનાનાં પ્રાણીઓનાં જોડાં તે પરમાત્માએ ઉત્પન્ન કર્યા એમ શુકલયજુર્વેદનું અધ્યયન કરનારા બૃહદારણ્યક-ઉપનિષદ્માં કહે છે. ૮—૯

બ્રહ્મ જીવરૂપે પ્રાણીઓનાં શરીરમાં પ્રવેશ પામેલ છે એમ કહે છે:—
કૃત્વા રૂપાંતરં જૈવં દેહે પ્રાવિશદીશ્વરઃ ।

इति ताः श्रुतयः प्राहुः जीवत्वं प्राणधारणात् ॥ १० ॥

જૈવ રૂપાંતરં કૃત્વા ઈશ્વરઃ દેહે પ્રાવિશત્ ઇતિ તાઃ શ્રુતયઃ પ્રાહુઃ, પ્રાણધારણાત્ [તસ્ય] જીવત્વમ્ ॥

જીવસંબંધી પોતાનું બીજું વિકારી રૂપ કરીને ઈશ્વર પ્રાણીઓના શરીરમાં પ્રવેશ કરતા હવા, એ પ્રમાણે તે શ્રુતિઓ કહે છે. પ્રાણોને ધારણ કરવાથી તે બ્રહ્મનું જીવપણું કહેવાય છે. ૧૦

હવે નીચેના શ્લોકવડે જીવનું સ્વરૂપ કહે છે:—

चैतन्यं यदाधिष्ठानं लिंगदेहश्च यः पुनः ।

चिच्छाया लिंगदेहस्था तत्संघो जीव उच्यते ॥ ११ ॥

યત્ અધિષ્ઠાનં ચૈતન્યં, ચ યઃ પુનઃ લિંગદેહઃ, [ચ યા]લિંગદેહસ્થા ચિચ્છાયા તત્સંઘઃ જીવઃ [ઈતિ] ઉચ્યતે ॥

સૂક્ષ્મશરીરની કલ્પનાનું જે અધિષ્ઠાનચેતન અને જે સૂક્ષ્મશરીર તથા સૂક્ષ્મશરીરમાં રહેલો જે ચેતનનો આભાસ આ ત્રણોનો જે સમૂહ તે જીવ એવા નામવડે કહેવાય છે.

અગ્નિની સમીપ રહેલા લોહાના ગોળામાં જેમ અગ્નિનો પ્રવેશ થાય છે તેમ સમીપ રહેલા સૂક્ષ્મશરીરમાં ચેતનના સ્વભાવો પ્રવેશ કરે છે. ચેતનના સ્વભાવોનું જે સૂક્ષ્મશરીરમાં સક્રમણ થાય છે તેને આભાસ કહે છે. ૧૧

હવે તે જીવને મોહ પમાડનારી શક્તિને જણાવે છે:—

माहेश्वरी तु माया या तस्या निर्माणशक्तिवत् ।

विद्यते मोहशक्तिश्च तं जीवं मोहयत्यसौ ॥ १२ ॥

યા તુ માહેશ્વરી માયા, તસ્યાઃ નિર્માણશક્તિવત્ મોહશક્તિઃ ચ વિદ્યતે, અસૌ તં જીવં મોહયતિ ॥

વળી જે મહેશ્વરની માયા છે તેની જગતને ઉપજાવનારી શક્તિની પેઠે

અવને બ્રાંતિ ઉપબવનારી શક્તિ પણ છે. આ બ્રાંતિ ઉપબવનારી શક્તિ અવને બ્રાંતિને વશ કરે છે, અર્થાત્ તેના સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપને ભૂલાવે છે. ૧૨ તે શક્તિવડે અવની જે સ્થિતિ થાય છે તેને અને ઈશ્વરે રચેલા દૈતના કથનની સમાપ્તિને જણાવે છે:—

મોહાદનીશતાં પ્રાપ્ય મગ્નો વપુષિ શોચતિ ।

ईशसृष्टमिदं द्वैतं सर्वमुक्तं समासतः ॥ ૧૩ ॥

મોહાત્ અનીશતાં પ્રાપ્ય વપુષિ મગ્નઃ [સન્] શોચતિ, इदं ईशसृष्टं सर्वं द्वैतं समासतः उक्तम् ॥

તે બ્રાંતિરૂપ મોહથી પરત્તંત્રપણાને (પ્રિયની પ્રાપ્તિના અને અપ્રિયની નિવૃત્તિ કરવાના સામર્થ્યના અભાવને) પામીને સ્થૂલશરીરમાં ડુબી ગયા-જેવો થઇને (તે શરીરની સાથે એકપણાની બ્રાંતિને પામીને) પોતાને દુઃખી માની ખેદ કરે છે. આ ઈશ્વરે રચેલું સર્વ દૈત દુકામાં કહ્યું. ૧૩

અવે દૈતને ઉત્પન્ન કર્યું છે તેમાં શ્રુતિનું પ્રમાણ બતાવે છે:—

सप्तान्नब्राह्मणे द्वैतं जीवसृष्टं प्रपंचितम् ।

अन्नानि सप्त ज्ञानेन कर्मणाऽजनयत्पिता ॥ ૧૪ ॥

પિતા સપ્ત અન્નાનિ જ્ઞાનેન કર્મણા અજનયત્ [ઈતિ] સપ્તાન્નબ્રાહ્મણે જીવસૃષ્ટં દ્વૈતં પ્રપંચિતમ્ ॥

પુણ્યપાપરૂપ સંરકારવડે જગત્ને ઉપબવીને લોકોનું પાલન કરનાર જે સમગ્રિ અવ તેણે શુભાશુભચિતન અને શુભાશુભકર્મવડે હવે પછી કહેવાશે તે સાત અન્નો ઉત્પન્ન કર્યા. આવી રીતે બહુદારણ્યક-ઉપનિષદના સપ્તાન્નબ્રાહ્મણમાં અવે રચેલું દૈત આરી રીતે વર્ણવેલું છે. ૧૪

તે સાત અન્નોનો ઉપયોગ જણાવે છે:—

मर्त्यान्नमेकं देवान्ने द्वे पञ्चन्नं चतुर्थकम् ।

अन्यत्त्रितयमात्मार्थमन्नानां विनियोजनम् ॥ ૧૫ ॥

મર્ત્યાન્નં એકં, દેવાન્ને દ્વે, પશ્ચન્નં ચતુર્થકમ્, આત્માર્થ અન્યત્ ત્રિતયં [ઈતિ] અન્નાનાં વિનિયોજનમ્ ॥

મરણ્યધર્મવાળા મનુષ્યોમાટે એક અન્ન, દેવોને માટે બે અન્ન, ચોથું અન્ન પશુઓમાટે અને પોતાને માટે બીજા ત્રણ અન્ન આ પ્રમાણે અવે કહેવાલાં સાત અન્નોનો ઉપયોગ શ્રુતિમાં જણાવ્યો છે. ૧૫

હવે તે સાત અન્નોનું સ્વરૂપ કહે છે:—

ત્રીહ્યાદિકં દર્શપૂર્ણમાસૌ ક્ષીરં તથા મનઃ ।

વાકપ્રાણાશ્ચેતિ સત્ત્વમદ્વનામવગમ્યતામ્ ॥ ૧૬ ॥

ત્રીહ્યાદિકં, દર્શપૂર્ણમાસૌ, ક્ષીરં તથા મનઃ વાક્ ચ પ્રાણાઃ इति અન્નાનાં સત્ત્વં અવગમ્યતામ્ ॥

હાંગર ને ઘઉં આદિ મનુષ્યોનું અન્ન, અમાસે અને પૂણિમાએ થનારી ઇષ્ટિ એ બે દેવોનાં અન્ન, પશુઓનું દૂધ એ ચોથું અન્ન તથા મન, વાણી અને પ્રાણો એ ત્રણ જીવનાં પોતાનાં અન્ન છે. આવી રીતે અન્નોનું સાતપણું બજીલું. આ સાત અન્નમાં સર્વ દ્વૈત આવી જાય છે. ૧૬

ઉપરના અન્નો પરમેશ્વરે બનાવેલાં છે, છતાં તેમાં જીવનું બનાવનારપણું કેવી રીતે સંભવે તે કહે છે:—

ईशेन यद्यप्येतानि निर्मितानि स्वरूपतः ।

तथापि ज्ञानकर्मभ्यां जीवोऽकार्पीत्तदन्नताम् ॥ ૧૭ ॥

યદ્યપિ ઈશેન ઇતાનિ સ્વરૂપતઃ નિર્મિતાનિ, તથાપિ જીવઃ જ્ઞાનકર્મભ્યાં તદન્નતાં અકાર્પીત્ ॥

એકે પરમેશ્વરે મનુષ્યોને જણાતા પદાર્થસ્વરૂપથી એ સર્વ અન્નોને ઉપજાવેલા છે, તોપણ જીવે શુભાશુભચિંતન અને શુભાશુભકર્મવડે તેમનું અન્નપણું (પોતાના ભોગનું સાધનપણું) ઠર્યું છે.

પરમાત્માદિનું ધ્યાન એ શુભચિંતન કહેવાય છે, અને પરમ્ની આદિનું ધ્યાન એ અશુભચિંતન કહેવાય છે. યજ્ઞાદિક શુભકર્મ કહેવાય છે, અને હિંસાદિ નિપિદ્ધકર્મ કહેવાય છે. ૧૭

આ જગત્ ઇશ્વરનું કાર્ય અને જીવનું ભોગ્ય છે એમ દર્શાવતસંહિત જણાવે છે:—

ईशकार्यं जीवभोग्यं जगद्द्राभ्या समन्वितम् ।

पितृजन्या भर्तृभोग्या यथा योषित्तथेष्यताम् ॥ ૧૮ ॥

યયા યોષિત્ પિતૃજન્યા ભર્તૃભોગ્યા તથા જગત્ ઈશકાર્યં જીવભોગ્યં [इति] દ્રાભ્યાં સમન્વિતં [इति] इष्यताમ્ ॥

જેવી રીતે સ્ત્રી પોતાના પિતાવડે ઉત્પન્ન થનારી અને પોતાના પતિવડે ભોગવવાયોગ્ય હોય છે તેવી રીતે આ જગત્ પરમેશ્વરના કાર્યરૂપ અને જીવના ભોગ્યરૂપ એમ બેવડે સળધ પામેલું છે એમ બજીલું. ૧૮

ઈન્દ્રિયા આ જગતની ઉત્પત્તિના સાધનને તથા જીવના ભોગના સાધનને કહે છે:—

માયાવૃત્ત્યાત્મકો હીંશસંકલ્પઃ સાધનં જનૌ ।

મનોવૃત્ત્યાત્મકો જીવસંકલ્પો ભોગસાધનમ્ ॥ ૧૯ ॥

માયાવૃત્ત્યાત્મકઃ હીંશસંકલ્પઃ જનૌ સાધનં હિ, [ચ] મનોવૃત્ત્યાત્મકઃ જીવ-સંકલ્પઃ ભોગસાધનમ્ ॥

માયાની વૃત્તિરૂપ ઇન્દ્રિયને સંકલ્પ આ જગતની ઉત્પત્તિમાં સાધન છે, અને મનની વૃત્તિરૂપ જીવને સંકલ્પ ભોગ્ય પદાર્થોના ભોગનું સાધન છે. ૧૯, પરમેન્દ્રિયની રચેલી એક પ્રકારની વસ્તુમાં જીવને વિવિધ ભોગ કેવી રીતે થાય છે તે કહે છે:—

ઈંશનિર્મિતમળ્યાદૌ વસ્તુન્યેકવિધે સ્થિતે ।

મોક્તૃધીવૃત્તિનાનાત્વાત્તદ્ભોગો વહુધેન્યત્તે ॥ ૨૦ ॥

ઈંશનિર્મિતમળ્યાદૌ વસ્તુનિ એકવિધે સ્થિતે મોક્તૃધીવૃત્તિનાનાત્વાત્ તદ્ભોગઃ વહુધા ઇન્યત્તે ॥

પરમેન્દ્રિય ઉપજાવેલા મણિ આદિ વસ્તુ એક પ્રકારની છતાં ભોક્તા જીવની બુદ્ધિના અનેકપણાથી તે વસ્તુનો સુખદુઃખાદિ અનેક પ્રકારનો ભોગ થાય છે. ૨૦

ભોક્તા જીવ એક જ વસ્તુમાં કેવી અનેક પ્રકારની કલ્પના કરે છે તે જણાવે છે:—

હૃપ્યત્યેકો મણિં લઘ્વા ક્રુધ્યત્યન્યો હ્યાલાભતઃ ।

પશ્યત્યેવ વિરક્તોઽત્ર ન હૃપ્યતિ ન ક્રુપ્યતિ ॥ ૨૧ ॥

એકઃ મણિં લઘ્વા હૃપ્યતિ, અન્યઃ હિ અલાભતઃ ક્રુધ્યતિ, અત્ર વિરક્તઃ પશ્યતિ એવ, ન હૃપ્યતિ, ન ક્રુપ્યતિ ॥

મણિની ઇચ્છાવાળો એક મનુષ્ય મણિને મેળવીને હર્ષ પામે છે, ખીલે તેવો મનુષ્ય તેની પ્રાપ્તિ ન થવાથી ક્રોધ કરે છે, અને આ મણિમાં ઇચ્છા-વિનાનો વિરાગી મનુષ્ય હર્ષને પામતો નથી, અને ક્રોધ પણ કરતો નથી. ૨૧ એ મણિના જીવે ઉપજાવેલા આકારો કહે છે:—

પ્રિયોઽપ્રિય ઉપેક્ષ્યશ્ચેત્યાકારા મણિગાસ્ત્રયઃ ।

સૃષ્ટા જીવૈરીશસૃષ્ટં રૂપં સાધારણં ત્રિપુ ॥ ૨૨ ॥

મિયઃ અમિયઃ ચ ઉપેક્ષ્યઃ ઇતિ મણિગાઃ ત્રયઃ આકારાઃ જીવૈઃ સ્પષ્ટાઃ, ત્રિપુ સાધારણં રૂપં [તુ] ઈશસ્પષ્ટં ॥

પ્રિય, અપ્રિય ને ઉપેક્ષા કરવાયોગ્ય આ મણિમાં રહેલા ત્રણ આકારો જીવે ઉપજવ્યા છે. એ ત્રણે આકારોમાં ગણિતું જે સામાન્યરૂપ છે તે ઇશ્વરે ઉપજવેલું છે.

રાગદેવરહિત અંતઃકરણની વૃત્તિનો જે વિષય તે ઉપેક્ષા કરવાયોગ્ય ગણાય છે. ૨૨

વળી એક ધીલું દૃષ્ટાંત આપીને જીવે કહયેલા આકારોને વધારે સ્પષ્ટ કરે છે:—

માર્થ્યા સ્તુષા નનાન્દા ચ યાતા માતેત્યનેકથા ।

પ્રતિયોગિધિયા યોપિદ્ભિચતે ન સ્વરૂપતઃ ॥ ૨૩ ॥

માર્થ્યા, સ્તુષા, નનાન્દા, યાતા ચ માતા ઇતિ પ્રતિયોગિધિયા યોપિત્ અનેકથા ભિચતે, સ્વરૂપતઃ ન ॥

સ્ત્રી, દીકરાની વહુ, નણંદ, દેરાણી અને માતા એવી રીતે એકજ સ્ત્રી સામા મનુષ્યની બુદ્ધિવડે (પતિ, સસરો ને ભાઈની વહુ ઇત્યાદિની બુદ્ધિવડે) અનેક પ્રકારે ભેદ પામે છે, પણ તેના શરીરના આકારથી તે ભેદ પામતી નથી. ૨૩
જોનારાનાં જ્ઞાન ભેદ પામે છે, પણ સ્ત્રીના આકારમાં કાંઈ ભેદ જોવામાં આવતો નથી એમ પૂર્વપક્ષી શંકા કરે છે:—

નનુ જ્ઞાનાનિ ભિચંતામાકારસ્તુ ન ભિચતે ।

યોપિદ્વપુષ્યતિશયો ન દૃષ્ટો જીવનિર્મિતઃ ॥ ૨૪ ॥

નનુ, જ્ઞાનાનિ ભિચંતાં, આકારઃ તુ ન ભિચતે. [યતઃ] યોપિદ્વપુષિ જીવનિર્મિતઃ અવિશયઃ ન દૃષ્ટઃ ॥

શંકા:—જોનારાના મનમાં ઉપજેલાં જ્ઞાનો ભલે ભેદ પામે, પણ પ્રતીત થતો સ્ત્રીનો આકાર ભેદ પામતો નથી. આથી સ્ત્રીના શરીરમાં જીવે ઉપજવેલો કાંઈ ફેરફાર જોવામાં આવતો નથી. ૨૪

જ્ઞાનનો ફેરફાર જ્ઞેયના ફેરફારવિના સંભવી શકે નહિ, તેથી જ્ઞેયના આકારમાં પણ ફેરફાર જ્ઞાનનો જોઈએ એમ સમાધાન કરે છે:—

મૈવં માંસમયી યોપિત્ કાચિદન્યા મનોમયી ।

માંસમય્યા અભેદેઽપિ ભિચતે હિ મનોમયી ॥ ૨૫ ॥

મા એવં [યતઃ એકા] માંસમયી યોપિત્, [ચ] કાચિત્ અન્યા મનોમયી, માંસમય્યાઃ અમેદે અપિ મનોમયી ભિચ્ચતે હિ ॥

સમાધાનઃ—એમ ન કહો. માંસાદિની અનેલી સ્ત્રી કોઈ બીજી છે, અને મનોમયી એટલે મનુષ્યનાં મને કલ્પેલી સ્ત્રી કોઈ બીજી છે. માંસાદિની અનેલી સ્ત્રીના અલેહમાં (એક આકારમાં) પણ મનોમયી સ્ત્રી ભેદ પામે છેજ, અર્થાત્ સ્ત્રીનો આહ આકાર એક પ્રકારનો રહેવા છતાં પણ જ્ઞાનારાઓ-એ પોતપોતાના સગપણુ આદિને અનુસાર મનમાં કલ્પેલા આકાર ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. ૨૫

પ્રાંતિ આદિમાં અકારના પદાર્થો ન હોવાથી ભલે તે પદાર્થો મનોમય હોય, પણ પ્રમાણથી જ્ઞાનારા ભગવતા પદાર્થો મનોમય સંભવે નહિ એવી શંકા ૨૬ મા શ્લોકથી ઉપજવી ૨૭ મા શ્લોકવડે સિદ્ધાંતી તેનું સમાધાન કરે છે:—

પ્રાંતિસ્વપ્નમનોરાજ્યસ્મૃતિષ્વસ્તુ મનોમયમ્ ।

જાગ્રન્માનેન મેયસ્ય ન મનોમયતેતિ ચેત્ ॥ ૨૬ ॥

વાઢં માને તુ મેયેન યોગાત્સ્વાદિપયાકૃતિઃ ।

માપ્યવાર્તિકકારાભ્યામયમર્થ ઉદીરિતઃ ॥ ૨૭ ॥

પ્રાંતિસ્વપ્નમનોરાજ્યસ્મૃતિષુ મનોમયં અસ્તુ, [કિંતુ] જાગ્રન્માનેન મેયસ્ય મનોમયતા ન ઇતિ ચેત્, વાઢં, તુ માને વિપયાકૃતિઃ [તસ્ય] મેયેન યોગાદ્ સ્વાદ્, માપ્યવાર્તિકકારાભ્યાં અયં [એવં] અર્થઃ ઉદીરિતઃ ॥

પ્રાંતિ, સ્વપ્ન, મનોરાજ્ય અને સ્મૃતિમાં ભલે મનોમય વસ્તુ હો, પણ ભગવદવસ્થામાં પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણવડે જાણવામાં આવતી વસ્તુઓનું મનોમય-પણું નથી એમ જો તમે કહો તો ઠીક, ભગવતમાં ભલે અકારના વિષય હોય, પણ તે વેલા અંતઃકરણની વૃત્તિમાં જે વિષયનો આકાર ઉપજે છે તે તેના વિષયની સાથે સંબધ થવાથી ઉપજે છે. એવી રીતે ભગવતના પદાર્થના કરતાં જ્ઞાનારા મને કલ્પેલા પદાર્થ ભિન્ન હોય છે એમ નક્કી થાય છે. ભગવાન ભાષ્યકારે અને શ્રીવાર્તિકકારે આજ અર્થ કહેલો છે. ૨૬-૨૭

તેના સંબધમાં ભગવાન ભાષ્યકારનું વચન નીચે આપવામાં આવે છે:—

મૂપાસિક્તં યથા તામ્રં તન્નિમં જાયતે તથા ।

રૂપાદીન્વ્યાપ્તુવચિત્તં તન્નિમં દૃશ્યતે મુષ્મ ॥ ૨૮ ॥

સ યથા મૂપાસિક્તં તામ્રં તન્નિમં જાયતે, તથા રૂપાદીનાં વ્યાપ્તુવત્ નિમ્ન પદે તન્નિમં દૃશ્યતે ॥

જેવી રીતે ણીણામાં નાંખેલો તાંબાનો ગાખેલો રસ ણીણાના જેવા આકારવાળો થાય છે તેવી રીતે રૂપાદિ વિષયોને વ્યાપનારું અંતઃકરણ નક્કી તેના જેવું પ્રતીત થાય છે. ૨૮

અંતઃકરણ તાંબા આદિ ધાતુઓના રસની પેઠે પદાર્થના આકારવાળું થતું હોય એમ જણાતું નથી, તો પછી તે વિષયોને વ્યાપે છતાં પણ તે તે વિષયોને આકારે કેવી રીતે થાય ? એમ શકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

વ્યંજકો વા યથાઽઽલોકો વ્યંગ્યસ્યાકારતામિયાત્ ।

સર્વાર્થવ્યંજકત્વાદ્ધીરર્થાકારા પ્રદૃશ્યતે ॥ ૨૯ ॥

યથાં વા વ્યંજકઃ આલોક. વ્યંગ્યસ્ય આકારતાં રૂપાત્, [તથા] ધીઃ સર્વાર્થ-
વ્યંજકત્વાત્ અર્થાકારા પ્રદૃશ્યતે ॥

અથવા જેમ વસ્તુને પ્રકાશનારે પ્રકાશ પ્રકાશવાયોગ્ય પદાર્થના આકાર-
પણાને પામે છે તેમ બુદ્ધિ એટલે અંતઃકરણ ઇદ્રિયોદ્વારા બહારના સર્વ
પદાર્થોને પ્રકાશનારું હોવાથી પદાર્થના આકારવાળું પ્રતીત થાય છે. ૨૯

હવે તે સંબંધમાં શ્રીવાતિકકારનું વચન જણાવે છે:—

માતુર્માનાભિનિષ્પત્તિર્નિષ્પન્નં મેયમેતિ તત્ ।

મેયાભિસંગતં તદ્દ મેયામત્ત્વં પ્રપદ્યતે ॥ ૩૦ ॥

માતુઃ માનાભિનિષ્પત્તિઃ [ભવતિ,] નિષ્પન્નં તત્ મેયં પ્તિ, તત્ ચ
મેયાભિસંગતં મેયામત્ત્વં પ્રપદ્યતે ॥

પ્રમાતાથી (ચિદાલાસયુક્ત અંતઃકરણથી) ચિદાલાસવાળી અંતઃકરણની
વૃત્તિ ઉપજે છે, અને ઉપજેલી અંતઃકરણની તે વૃત્તિ ઘટાદિ વિષયને પ્રાપ્ત
થાય છે, તથા અંતઃકરણની તે વૃત્તિ ઘટાદિ વિષયની સાથે સંબંધ પામીને
ઘટાદિ જેવા રૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૦

ચિત્ત વિષયાકાર થાય છે એમ સિદ્ધ થવાથી વિષયો જે છે એમ
સિદ્ધ થાય છે એમ જણાવે છે:—

સત્યેવં વિષયૌ દ્વૌ સ્તો ઘટૌ મૃષ્ણમયધીમયૌ ।

મૃષ્ણમયો માનમેયઃ સ્યાત્સાક્ષિભાસ્યસ્તુ ધીમયઃ ॥ ૩૧ ॥

एव सति विषयौ द्वौ स्तः, घटौ मृष्णमयधीमयौ [वर्तते,] मृष्णमयः [घटः] मान
मेयः स्यात्, धीमयः तु साक्षिभास्यः ॥

ચિત્ત ઘટાદિ વિષયને આકારે થાય છે એમ નક્કી થવાથી વિષય બે પ્રકારનો થાય છે એમ નક્કી થયું. એક ઘટો માટીનો બનેલો અને બીજો બુદ્ધિએ કલ્પેલો. તેમાં માટીનો બનેલો ઘટો પ્રત્યક્ષપ્રમાણનો વિષય થાય છે, અને બુદ્ધિએ કલ્પેલો ઘટો તે સાક્ષીના વિષયરૂપ થાય છે.

અંતઃકરણ, ચિદાભાસ ને અંતઃકરણનું અધિષ્ઠાન ચેતન પ્રમાતા કહેવાય છે. ચિદાભાસવાળી અંતઃકરણની વૃત્તિ પ્રમાણ કહેવાય છે. પ્રમાણના વિષય ઘટાદિ પ્રમેય કહેવાય છે. પ્રમાણવડે ઉપજતું જ્ઞાન પ્રમિતિ અથવા પ્રમા કહેવાય છે. પ્રમા અથવા જ્ઞાન બે પ્રકારનાં છે. એક ચેતનરૂપ જ્ઞાન ને બીજું અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન. અંતઃકરણ અને તેની વૃત્તિઓ ચેતનરૂપ જ્ઞાનવડે પ્રકાશે છે, અને બીજા પદાર્થો બહુધા અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ જ્ઞાનવડે જણાય છે. ૩૧

બે પ્રકારના પદાર્થમાંથી બુદ્ધિએ કલ્પેલો પદાર્થ જીવને બંધન કરનાર હોવાથી તે ત્યાજ્ય છે એમ જણાવે છે:—

અન્વયવ્યતિરેકાભ્યાં ધીમયો જીવવંધકૃત્ ।

સત્યસ્મિન્સુખદુઃખે સ્તસ્તસ્મિન્નસતિ ન દ્વયમ્ ॥ ૩૨ ॥

અન્વયવ્યતિરેકાભ્યાં ધીમયઃ [વિષયઃ] જીવવંધકૃત્ [અસ્તિ, યતઃ] અસ્મિન્ સતિ સુખદુઃખે સ્તઃ, તસ્મિન્ [તુ] અસતિ દ્વયં [અપિ] ન ॥

અન્વય અને વ્યતિરેકનામની યુક્તિવડે બુદ્ધિએ કલ્પેલો વિષય જીવને બંધન કરનારો છે એવો નિશ્ચય થાય છે, કેમકે આ બુદ્ધિએ કલ્પેલા વિષયના હોવાથી જીવને સુખદુઃખ થાય છે, અને બુદ્ધિએ કલ્પેલો વિષય ન હોય તો સુખ કે દુઃખ એ બેમાંનું કાંઈ થતું નથી.

અંતઃકરણે કલ્પેલો પદાર્થ હોવાથી જીવને સુખદુઃખ થાય છે એ અન્વયનામની યુક્તિ છે, અને અંતઃકરણે કલ્પેલો પદાર્થ ન હોય તો જીવને સુખદુઃખ થતું નથી એ વ્યતિરેકનામની યુક્તિ છે. એ યુક્તિવડે અંતઃકરણે કલ્પેલું દૈત જીવે કલ્પેલું ગણાય છે, અને તે જીવને બંધન કરે છે. ૩૨

બાહ્યપદાર્થ હોવાથી જીવને સુખદુઃખ થાય છે એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે.—

અસત્યપિ ચ વાહ્યાર્થે સ્વપ્નાદૌ વધ્યતે નરઃ ।

સમાધિસુપ્તિમૂર્ચ્ઙાસુ સત્યપ્યસ્મિન્ન વધ્યતે ॥ ૩૩ ॥

વાહ્યાર્થે અસતિ અપિ ચ સ્વપ્નાદૌ નરઃ વધ્યતે, [તથા] અસ્મિન્ સતિ અપિ સમાધિ-સુપ્તિ-મૂર્ચ્ઙાસુ ન વધ્યતે ॥

સ્ત્રી અને સિંહાદિ બહારના પદાર્થો નહિ છતાં પણ સ્વપ્નમાં, મનો-
રાજ્યમાં અને સ્મૃતિકાલમાં મનુષ્ય સુખદુઃખના અનુભવરૂપ બંધનને પામે છે,
અને સ્ત્રીસિંહાદિ બહારના અનુકૂલપ્રતિકૂલ પ્રાણિપદાર્થો હોય તોપણ સમાધિ-
માં, સુષુપ્તિમાં અને મૂર્છામાં મનુષ્ય સુખદુઃખના અનુભવરૂપ બંધનને
પામતો નથી. એવી રીતે બહારના પદાર્થો જીવને સુખદુઃખના અનુભવરૂપ
બંધન કરતા નથી, પણ મનોમય પદાર્થો જીવને સુખદુઃખના અનુભવરૂપ
બંધન કરે છે એમ સિદ્ધ થયું. ૩૩

મને કલ્પેલો વિષય મનુષ્યને સુખદુઃખ આપનારો થાય છે એમ દષ્ટાંત
આપીને નીચેના બે શ્લોકવડે સિદ્ધ કરે છે:—

દૂરદેશં ગતે પુત્રે જીવત્યેવાત્ર તત્પિતા ।

વિપ્રલંબકવાક્યેન મૃતં મત્વા પ્રોદિતિ ॥ ૩૪ ॥

મૃતેऽપિ તસ્મિન્વાર્તાયામશ્રુતાયાં ન રોદિતિ ।

અતઃ સર્વસ્ય જીવસ્ય વંધકૃન્માનસં જગત્ ॥ ૩૫ ॥

દૂરદેશં ગતે પુત્રે જીવતિ એવ, અત્ર તત્પિતા વિપ્રલંબકવાક્યેન [તં] મૃતં
મત્વા પ્રોદિતિ ॥ તસ્મિન્ મૃતે અપિ વાર્તાયાં અશ્રુતાયાં ન રોદિતિ, અતઃ સર્વસ્ય
જીવસ્ય માનસં જગત્ વંધકૃત્ [અસ્તિ ઇતિ સિદ્ધમ્] ॥

દૂરદેશમાં ગયેલો પુત્ર ત્યાં જીવતો હોય છતાં અહીં તેનો પિતા કોઈ
ઠગ મનુષ્યના તે મરણ પામ્યો એવા વાક્યવડે તેને સુચેલો માનીને
અત્યંત રુદ્ધન કરે છે; અને તે પુત્ર ત્યાં મરણ પામ્યા છતાં પણ તેના
મરણના સમાચાર નહિ સાંભળવાથી તે રોતો નથી, પણ આનંદમાં રહે છે.
આથી સર્વ જીવોને પોતપોતાના મને કલ્પેલું જગત્ સુખદુઃખના અનુભવરૂપ
બંધન કરનારું છે.

જો બહારનું જગત્ સુખદુઃખ આપનારું હોત તો પરદેશમાં પોતાનો
પુત્ર જીવતો છતાં ઠગ પુરુષના તે મરણ પામ્યો છે એવા વચનથી તે રુદ્ધન
ન કરત, અને પરદેશમાં પોતાનો પુત્ર મરી ગયેલો છે છતાં તેના મરણના
સમાચાર ન સાંભળવાથી તે રોતો નથી, પણ પ્રસન્ન રહે છે. આવા ઘણા
દાખલાવડે મનોમયજગત્ મનુષ્યને બંધન કરનારું છે એમ સિદ્ધ કરી
શકાય છે. ૩૪-૩૫

મનોમયજગત્ બંધન કરનારું છે એમ માનવાથી જીવોએ માનેલા
વિજ્ઞાનવાદનો અમારા મતમાં સ્વીકાર થતો નથી એમ જણાવે છે:—

વિજ્ઞાનવાદો વાહ્યાર્થવૈયર્થ્યાત્સ્યાદિહોતિ ચેત્ ।

ન હૃદ્યાકારમાધાતું વાહ્યસ્યાપેક્ષિતત્વતઃ ॥ ૩૬ ॥

વાહ્યાર્થવૈયર્થ્યાત્ ઇહ વિજ્ઞાનવાદઃ સ્યાત્ ઇતિ ચેત્, હૃદિ આકારં આધાતું વાહ્યસ્ય અપેક્ષિતત્વતઃ ન ॥

બહારના પદાર્થોનું વ્યર્થપણું માનવાથી વેદાંતસિદ્ધાંતમાં વિજ્ઞાનવાદ પ્રાપ્ત થશે એમ જો તમે કહો તો અમે કહીએ છીએ કે અંતઃકરણમાં આકાર ઉપબવવામાટે બહારના પદાર્થની અગત્ય હોવાથી સિદ્ધાંતમાં વિજ્ઞાનવાદની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

અંતઃકરણમાં બહારના પદાર્થનો આકાર ઉપબવવાને માટે અમે બહારના પદાર્થનો સ્વીકાર કરીએ છીએ, અને વિજ્ઞાનવાદીઓ માત્ર બુદ્ધિનેજ માને છે, બહારના પદાર્થને માનતા નથી, એટલે અમારા મતમાં જૌદ્ધાના વિજ્ઞાનવાદની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ૩૬

બહારના પદાર્થવિના પણ પૂર્વપૂર્વના મનોમયવિષયના સરકારોવડે ઉત્તરોત્તરના મનોમયપદાર્થ ઉત્પન્ન થવા સભવી શકે છે એમ જો શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

વૈયર્થ્યમસ્તુ વા વાહ્યં ન વારયિતુમીશ્મહે ।

પ્રયોજનમપેક્ષન્તે ન માનાનીતિ હિ સ્થિતિઃ ॥ ૩૭ ॥

વા વૈયર્થ્યં અસ્તુ, [વયં] વાહ્યં વારયિતું ન ઈશ્મહે, માનાનિ પ્રયોજનં ન અપેક્ષન્તે ઇતિ હિ સ્થિતિઃ ॥

અથવા બહારના વિષયોનું ભલે વ્યર્થપણું હો. અમે બહારના વિષયોનું વિજ્ઞાનવાદીની પેઠે નિવારણ કરવાને સમર્થ નથી. પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણો પ્રયોજન એટલે ઉપયોગની અપેક્ષા કરતા નથી. આવી વાસ્તવિક સ્થિતિ છે.

બહારના વિષયો જીવને બંધન કરનારા ન હોવાથી અમે તેને વ્યર્થ માનીએ છીએ, પણ વિજ્ઞાનવાદી તો બુદ્ધિથી ભિન્ન તેમને સ્વીકારતા નથી, એટલે અમારા સિદ્ધાંતમાં વિજ્ઞાનવાદીના સિદ્ધાંતથી ભેદ છે. વિષયની સિદ્ધિ પ્રમાણને અધીન હોય છે, પ્રયોજનને અધીન હોતી નથી. પ્રમાણવડે કોઈ વિષય સિદ્ધ થયો તો પછી તે ભલે ઉપયોગરહિત હોય તોપણ તેના અસ્તિત્વનો વિવેકીવડે અસ્વીકાર કરાતો નથી. અમે બહારના પદાર્થને પ્રમાણના વિષયભૂત માનીને તેને જીવના બંધનમાં નિરુપયોગી માનીએ છીએ.

પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણવડે સિદ્ધ થનારી બહારની વસ્તુઓનો પ્રયોજનના

રહિતપણાવડે અભાવ માનવો ઉચિત નથી. પ્રત્યક્ષપ્રમાણ્યવડે જણાતાં માર્ગમાં પડેલાં તણખલાં આદિ પદાર્થોનું પ્રયોજન નહિ છતાં પણ જેમ તેનો અભાવ સ્વીકારાતો નથી તેમ ગહારની વસ્તુઓ લલ્લે પ્રયોજનરહિત હોય તોપણ તેથી તેનો અભાવ સ્વીકારવો એ ઉચિત ગણાય નહિ. ૩૭

મનોમયદ્વૈતની મનના નિરોધવડે-નિગ્રહવડે-નિવૃત્તિ થશે, તો પછી પ્રહ્મજ્ઞાનને ગંધનુ નિવર્તક માનવું એ યોગ્ય નથી એમ વાદી શંકા કરે છે:—

बंधश्चेन्मानसं द्वैतं तद्धिरोधेन शाम्यति ।

अभ्यस्येद्योगमेवातो ब्रह्मज्ञानेन किं वद ॥ ૩૮ ॥

માનસં દ્વૈતં વંધઃ [ઈતિ] ચેત્, તત્ ધીરોધેન શામ્યતિ, અતઃ યોગં एव अभ्यस्येत्, ब्रह्मज्ञानेन किं वद ? ॥

જો મનોમયદ્વૈત જીવના ગંધરૂપ છે એમ તમે કહો છો તો તે અંતઃકરણના નિરોધવડે નિવૃત્ત થશે. આમ હોવાથી યોગનો અભ્યાસ કરવો ઉચિત છે. પ્રહ્મજ્ઞાનવડે શું ફલ થવાનું છે તે કહો ? ૩૮

ઉપરની શંકાનું સમાધાન કરે છે:—

तात्कालिकद्वैतशांतावप्यागामिजनिक्षयः ।

ब्रह्मज्ञानं विना न स्यादिति वेदांतडिंडिमः ॥ ૩૯ ॥

તાત્કાલિકદ્વૈતશાંતાવપ્યાગામિજનિક્ષયઃ ન સ્યાત્ ઇતિ વેદાંતડિંડિમઃ ॥

અંતઃકરણની વૃત્તિઓના નિરોધરૂપ યોગવડે તેટલો સમય દ્વૈતની નિવૃત્તિ થયા છતાં પણ પ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા વિના ભવિષ્યમાં ઉત્પન્ન થનારા દ્વૈતની નિવૃત્તિ થતી નથી એવો વેદાંતનો દંઢેરો-પોકારીને કહેવું-છે.

ન્યાસુધી ચિત્ત વૃત્તિરહિત રહે ત્યાંસુધી દ્વૈતની પ્રતીતિ ન થવાથી તેને ગંધની પ્રતીતિ થતી નથી, પણ ન્યારે તે વૃત્તિરૂપ પરિણામને ઉપભવે છે ત્યારે પ્રહ્મજ્ઞાનને અભાવે તેને દ્વૈતમાં સત્યપણાનું ભાન થાય છે તેથી તેને સુખદુઃખના અનુભવરૂપ ગંધ થાય છે. પ્રહ્મજ્ઞાનવડે દ્વૈતનો ખાધ થાય છે, એટલે ખાધ પામેલું દ્વૈત મનુષ્યને ગંધન ઉપભવવા સંભર્યું થતું નથી, અને તેથી તેને પુનર્જન્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

“તમેવ ધિદિત્વાડતિમૃત્યુમેતિ” (તે પ્રહ્મનેજ જાણીને મનુષ્ય મૃત્યુનું ઉલ્લેખન કરે છે) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ પ્રહ્મજ્ઞાનવડેજ જન્મમરણરૂપ સંસારની નિવૃત્તિ કહે છે. ૩૯

બહારના દૈતની નિવૃત્તિ કર્યા વિના અદ્વૈત પ્રહ્લનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી એમ જો કોઈ શકા કરે તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

અનિવૃત્તેડપીશસ્ટ્રે દ્વૈતે તસ્ય મૃપાત્મતામ્ ।

બુદ્ધા બ્રહ્માદ્યં વોદ્ધું શક્યં વસ્ત્વૈક્યવાદિનઃ ॥ ૪૦ ॥

ઈશસૃષ્ટે દ્વૈતે અનિવૃત્તે અપિ વસ્ત્વૈક્યવાદિનઃ તસ્ય મૃપાત્મતાં બુદ્ધા અદ્વયં બ્રહ્મ વોદ્ધું શક્યમ્ ॥

પરમેશ્વરે ઉપજાવેલું દૈત નિવૃત્ત નહિ થયા છતાં પણ પ્રહ્લરૂપ વસ્તુના એકપણાનું કથન કરનારા જ્ઞાનીને તે દૈતના મિથ્યાપણાને બાણીને અદ્વિતીય પ્રહ્લનું જ્ઞાન થવું શક્ય છે.

બહારનું દૈત વિદ્યમાન હોય તોપણ વેદાંતશાસ્ત્રના અને સદ્ગુરુના ઉપદેશથી પ્રહ્લથી ભિન્ન તે દૈતનો સદ્ભાવ નથી એમ બાણનાર જ્ઞાનીને અર્થઠંડ એકરસ અદ્વૈત પ્રહ્લનું જ્ઞાન થઈ શકે છે, એટલે બહારના દૈતની નિવૃત્તિ એ પ્રહ્લજ્ઞાનનો હેતુ નથી. ૪૦

અદ્વૈત પ્રહ્લને બાણવામાટે માત્ર દૈતની નિવૃત્તિનીજ અપેક્ષા નથી, પણ દૈત મિથ્યા છે, અને પ્રહ્લ સત્ય છે એવા જ્ઞાનની અપેક્ષા છે એમ બાણાવે છે:—

પ્રલયે તન્નિવૃત્તૌ તુ ગુરુશાસ્ત્રાદ્યભાવતઃ ।

વિરોધિદ્વૈતાભાવેડપિ ન શક્યં વોદ્ધુમદ્વયમ્ ॥ ૪૧ ॥

પ્રલયે તન્નિવૃત્તૌ તુ વિરોધિદ્વૈતાભાવે અપિ ગુરુશાસ્ત્રાદ્યભાવતઃ અદ્વયં વોદ્ધું ન શક્યમ્ ॥

પ્રલયકાલમાં દૈતની નિવૃત્તિ થવાથી જો કે વિરોધિદ્વૈતનો અભાવ થયેલો હોય છે તોપણ સદ્ગુરુ અને વેદાંતશાસ્ત્ર આદિ જ્ઞાનનાં સાધનોનો તે વેલા અભાવ હોવાથી મનુષ્યને અદ્વિતીય પ્રહ્લનું જ્ઞાન થવું શક્ય નથી. ૪૧

બહારનું દૈત વિદ્યમાન છતાં પણ અદ્વૈત પ્રહ્લનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે એમ બાણાવે છે:—

અવાધકં સાધકં ચ દ્વૈતમીશ્વરનિર્મિતમ્ ।

અપનેતુમશક્યં ચેત્યાસ્તાં તદ્દ્વિપ્પ્યતે કુતઃ ॥ ૪૨ ॥

ઈશ્વરનિર્મિતં દ્વૈતં અવાધકં માધકં ચ, અપનેતું અશક્યં ચ, ઇતિ [દ્વૈતોઃ] તત્ આસ્તાં, કુતઃ દ્વિપ્પ્યતે ? ॥

પરમેશ્વરે ઉત્પન્ન કરેલું દૈત અદૈત પ્રદાના જ્ઞાનનો બાધ કરનારું નથી, પણ અદૈત પ્રદાના જ્ઞાનની સિદ્ધિ કરનારું છે. વળી પરમેશ્વરે ઉત્પન્ન કરેલું તે દૈત મનુષ્યવડે નિવૃત્ત કરવાને શક્ય નથી. આ કારણથી તે દૈત ભલે રહો, તેનો તમે દ્રેષ શામાટે કરો છો ?

પરમેશ્વરે નિર્માણ કરેલું દૈત પ્રદાસાક્ષાત્કારમાં બંધન કરતું નથી, પણ ઊલટું દૈત મિથ્યા છે એવું જ્ઞાન થવાથી અદૈતજ્ઞાન થવામાં ઉપકાર થાય છે. વળી સદ્ગુરુ અને વેદાંતશાસ્ત્રાદિરૂપ દૈત પ્રદાસાક્ષાત્કારનાં સાધનો છે તેથી તે પ્રદાજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં ઉપકાર કરે છે, અને આકાશાદિરૂપ દૈત મનુષ્યથી દૂર કરી શકાય એમ પણ નથી તેથી ભલે તે રહે, એનો દ્રેષ કરવો એ નિરર્થક છે.

એમ દર્પણમાં દેખાતું મુખનું પ્રતિબિંબ બિંબરૂપ મુખનો બાધ કરનારું થતું નથી, અને એમ સૂર્યના કિરણમાં જણાતું મૃગબલ સૂર્યના કિરણનો બાધ કરનારું થતું નથી તેમ પરમેશ્વરચિત દૈત પણ અદૈત પ્રદાના જ્ઞાનમાં બાધ કરનારું થતું નથી. ૪૨

એવે કરેલું દૈત શાસ્ત્રીય અને અશાસ્ત્રીય એવા બે વિભાગવાળું છે, તેમાં શાસ્ત્રીય દૈત પ્રદાનો સાક્ષાત્કાર થાય ત્યાંસુધી ગ્રહણ કરવાયોગ્ય છે એમ જણાવે છે:—

जीवद्वैतं तु शास्त्रीयमशास्त्रीयमिति द्विधा ।

उपाददीत शास्त्रीयमातत्त्वस्यावबोधनात् ॥ ४३ ॥

जीवद्वैतं तु शास्त्रीयं अशास्त्रीयं इति द्विधा [अस्ति,] आतत्त्वस्य अवबोधनात् शास्त्रीयं उपाददीत ॥

એવે કલ્પેલું દૈત શાસ્ત્રને અનુસરનારું અને શાસ્ત્રથી વિપરીત એમ બે પ્રકારનું છે. તેમાં શાસ્ત્રને અનુસરનારું દૈત ત્યાંસુધી પ્રદાતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થાય ત્યાંસુધી મુમુક્ષુએ સ્વીકારવાયોગ્ય છે. ૪૩

એવે કલ્પેલું શાસ્ત્રીયદૈત કયું તે જણાવે છે:—

आत्मब्रह्मविचारारूपं शास्त्रीयं मानसं जगत् ।

बुद्धे तत्त्वे तच्च हेयमिति श्रुत्यनुशासनम् ॥ ४४ ॥

[यत्] आत्मब्रह्मविचारारूपं [तत्] शास्त्रीयं मानसं जगत्, तत् च तत्त्वे बुद्धे [सति] हेयम् इति श्रुत्यनुशासनम् ॥

આત્માથી અલિપ્ત બ્રહ્મના વિચારનામનું જીવે કરેલું જે શ્રવણાદિક છે તે શાસ્ત્રને અનુસરનારું મનોમય જગત્ છે. તે શાસ્ત્રને અનુસરનારું મનોમય દ્વૈત આત્માથી અલિપ્ત બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય ત્યારે ત્યાગ કરવાયોગ્ય છે, ત્યાંસુધી ત્યાગ કરવાયોગ્ય નથી, એમ ઉપનિષદોનો ઉપદેશ છે.

બ્રહ્મતત્ત્વનો દૃઢ બોધ થાય ત્યાંસુધી વેદાંતનું શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન સુસુક્ષ્ણને કર્તવ્યરૂપે ગણાય છે, પછી તેમણે શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન કરવાં કે નહિ એ ઐત્થિક છે. ૪૪

બ્રહ્મનો દૃઢ સાક્ષાત્કાર થયા પછી શાસ્ત્રીય દ્વૈતનો ત્યાગ કરવાનું વિધાન અમૃતગિંદુ-ઉપનિષદની શ્રુતિ આ પ્રમાણે કરે છે:—

શાસ્ત્રાપ્યધીત્ય મેધાવી અભ્યસ્ય ચ પુનઃ પુનઃ ।

પરમં વ્રહ્મ વિજ્ઞાય ઉલ્કાવચ્ચાન્યથોત્સૃજેત્ ॥ ૪૫ ॥

મેધાવી શાસ્ત્રાણિ અધીત્ય, ચ પુનઃ પુનઃ અભ્યસ્ય, પરમં વ્રહ્મ વિજ્ઞાય, અથ તાનિ ઉલ્કાવત્ ઉત્સૃજેત્ ॥

અંથના અર્થને અંતઃકરણમાં ધારણ કરનાર બુદ્ધિમાન પુરુષ ઉપનિષદ આદિ શાસ્ત્રાનું અધ્યયન કરીને તથા પુનઃ પુનઃ તેમની આવૃત્તિ કરીને પછી પરમ બ્રહ્મને અપરોક્ષ જાણીને પશ્ચાત્ તેમનો ઉપયોગ ન હોવાથી અધખળેલાં લાકડાંની પેઠે પરિત્યાગ કરે.

જેમ પ્રવાસી મનુષ્ય રસોઈ થઈ રહ્યા પછી અધખળેલાં લાકડાં ત્યજી દે છે તેમ સુસુક્ષ્ણ પુરુષ બ્રહ્મને જાણીને શાસ્ત્રમાં રહેલી આસક્તિનો પરિત્યાગ કરે, પણ બ્રહ્માનુભવ થયા પૂર્વે તેનો ત્યાગ ન કરે, કેમકે બ્રહ્માનુભવ કરવો એજ વેદાંતશાસ્ત્રના અધ્યયનનું મુખ્ય પ્રયોજન છે. ૪૫

બ્રહ્મગિંદુ-ઉપનિષદમાં પણ એમજ કહ્યું છે એમ જણાવે છે:—

અંથમભ્યસ્ય મેધાવી જ્ઞાનવિજ્ઞાનતત્પરઃ ।

પલાલમિવ ધાન્યાર્થી ત્યજેદ્ અંથમશેષતઃ ॥ ૪૬ ॥

મેધાવી જ્ઞાનવિજ્ઞાનતત્પરઃ [સન્] અંથમભ્યસ્ય, ધાન્યાર્થી પલાલં ઇવ અંથમશેષતઃ ત્યજેત્ ॥

અંથના અર્થને પોતાના અંતઃકરણમાં ધારણ કરનાર પુરુષે શાસ્ત્રજ્ઞાનમાં અને અપરોક્ષજ્ઞાનમાં તત્પર થઈને અને ઉપનિષદાદિ અંથનો અભ્યાસ કરીને પછી ધાન્યની (ચોખાની) ઇચ્છાવાળો મનુષ્ય જેમ પરાળનો ત્યાગ કરે છે તેમ તેણે તે અંથનો નિઃશેષ ત્યાગ કરવો.

જ્ઞાનમાં એટલે સદ્ગુરુથી અને વેદાંતશાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત થયેલા જગતના મિથ્યાપણાના નિશ્ચયપૂર્વક પ્રહાનના અને આત્માના એકપણાના નિશ્ચયમાં. અપરોક્ષજ્ઞાનમાં એટલે નિદિધ્યાસનવડે ઉત્પન્ન થયેલા દૃઢ પ્રધાનુભવમાં. ૪૬
બૃહદારણ્યક-ઉપનિષદ્માં પણ એ સંબંધમાં નીચેના ભાવનું કહ્યું છે:—

તમેવ ધીરો વિજ્ઞાય પ્રજ્ઞાં કુર્વીત બ્રાહ્મણઃ ।

નાનુધ્યાયાદ્વહૃજ્જ્વદાન્વાચો વિગ્લાપનં હિ તત્ ॥ ૪૭ ॥

ધીરઃ બ્રાહ્મણઃ તં એવ વિજ્ઞાય પ્રજ્ઞાં કુર્વીત, વહૂન્ શબ્દાન્ ન અનુધ્યાયાત્, હિ તત્ વાચઃ વિગ્લાપનં ॥

વિપયેથી પોતાની બુદ્ધિનું રક્ષણ કરનારે બ્રાહ્મણ (ઉત્તમ સુમુક્ષુ) એ અદિતીય આત્માનો અદૃઢ આક્ષાત્કાર દરીને તેનું વારંવાર ચિંતન કરે. ઘણા શબ્દોનું ઉચ્ચારણ અને ચિંતન ન કરે, કેમકે તે શબ્દોનું ઉચ્ચારણ અને ચિંતન મનને અને વાણીને શ્રમ આપનારુ છે. ૪૭

સુંડક-ઉપનિષદ્માં તથા કઠવલ્લીમાં પણ તેના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

તમેવૈકં વિજાનીથ હ્યન્યા વાચો વિમુંચથ ।

યચ્છેદ્વાહ્મનસી પ્રાજ્ઞ ઇત્યાદ્યાઃ શ્રુતયઃ સ્ફુટાઃ ॥ ૪૮ ॥

તં એવ એકં વિજાનીથ, હિ અન્યાઃ વાચઃ વિમુંચથ, પ્રાજ્ઞઃ વાક્ મનસિ યચ્છેત્ ઇત્યાદ્યાઃ શ્રુતયઃ સ્ફુટાઃ ॥

તે એક આત્માનેજ વળણ, અને ણીજ વાણીઓનો ત્યાગ કર. સુમુક્ષુ વાણીનો મનમાં નિરોધ કરે, ઇત્યાદિ ઘણી શ્રુતિઓ આ વાતને સ્પષ્ટ રીતે કહે છે.

વાણીનો મનમાં નિરોધ કરે, એવા ભાવની કઠોપનિષદ્ની શ્રુતિનો ભાવ આ પ્રમાણે છે:—સુમુક્ષુ પ્રથમ પોતાની ઇન્દ્રિયોના વ્યાપાર બંધ કરી માત્ર મનને વ્યાપારવાળું રહેવા દે, પછી મનને વ્યાપારથી રહિત કરી હું અમુક હું એવા વિશેષ અહંકારને વ્યાપારવાળો રહેવા દે, પછી તે વિશેષ અહંકારનો હું હું એવા સામાન્ય અહંકારમાં લય કરે, અને પછી તે સામાન્ય અહંકારને શાંત-આત્મરૂપ પ્રહ્મમાં લય કરે. ૪૮

આત્માનું દૃઢ પરોક્ષજ્ઞાન થયા પછી વેદાંતશાસ્ત્રના શ્રવણમનનરૂપ શાસ્ત્રીય દ્વૈતનો સુમુક્ષુએ ત્યાગ કરવો એમ ઉપર જણાવેલી શ્રુતિઓ કહે છે. હવે અશાસ્ત્રીય દ્વૈતના પેટા બેદ કહે છે:—

અશાસ્ત્રીયમપિ દ્વૈતં તીવ્રં મંદમિતિ દ્વિધા ।

કામક્રોધાદિકં તીવ્રં મનોરાજ્યં તથેતરત્ ॥ ૪૯ ॥

અશાસ્ત્રીયં દ્વૈત અપિ તીવ્રં [ચ] મંદં ઇતિ દ્વિધા [અસ્તિ,] કામક્રોધાદિકં તીવ્રં તથા મનોરાજ્યં ઇતરત્ ॥

સ્વાભાવિક અથવા શાસ્ત્રે નિષેધ કરેલું અશાસ્ત્રીય દ્વૈત પણ તીવ્ર અને મંદ એવા લેક્ષ્યો બે પ્રકારનું છે. તેમાં કામક્રોધાદિક તીવ્ર અશાસ્ત્રીય દ્વૈત છે, અને મનોરાજ્ય એ બીજું એટલે મંદ અશાસ્ત્રીય દ્વૈત છે.

જીવે કલ્પેલું અશાસ્ત્રીય દ્વૈત તીવ્ર અને મંદ એમ બે પ્રકારનું છે. જેનું પરિણામ જિતાવળે થાય તે તીવ્ર કહેવાય છે, અને જેનું પરિણામ કેટલોક સમય ગયા પછી થાય તે મંદ કહેવાય છે. કામક્રોધાદિ અશાસ્ત્રીય દ્વૈતનું અપ્રિય પરિણામ જિતાવળે થાય છે તેથી તેને તીવ્ર કહેવું છે, અને મનમાં અશુભ વિચારો કર્યા કરવા એ જીવકૃત મંદ અશાસ્ત્રીય દ્વૈત છે, અને તેનું અપ્રિય પરિણામ કેટલોક સમય વીત્યા પછી થવા સંભવ છે. ૪૯

આ બંને પ્રકારનું અશાસ્ત્રીય દ્વૈત યુગ્મજીએ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાટે આત્મજ્ઞાનની પૂર્વે ત્યજવાયોગ્ય છે એમ જણાવે છે:—

उभयं तत्त्वबोधात्प्राङ्निवार्यं बोधसिद्धये ।

शमः समाहितत्वं च साधनेषु श्रुतं यतः ॥ ૫૦ ॥

યતઃ શમઃ સમાહિતત્વં ચ સાધનેષુ શ્રુતં [તતઃ] બોધસિદ્ધયે તત્ત્વબોધાત્ પ્રાક્ ઉભયં નિવાર્યમ્ ॥

જેથી મનનો નિગ્રહ અને ચિત્તની એકાગ્રતા એ આત્મજ્ઞાનનાં સાધનો શ્રુતિમાં સાંભળ્યાં છે તેથી આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાટે આત્મજ્ઞાનની પૂર્વે તે બંને એટલે તીવ્ર અને મંદ અશાસ્ત્રીય દ્વૈત દૂર કરવાયોગ્ય છે.

“ જ્ઞાંતો દાંત ઉપરતસ્તિત્થુઃ સમાહિતો મૃત્વાડડત્મન્યેવાત્માનં પરયેત્ ” (યુગ્મજી મનોનિગ્રહવાળો, ઇન્દ્રિયનિગ્રહવાળો સકામકર્મ નહિ કરનાર, માનાપમાનાદિને સમાન ગણનારો અને ચિત્તની એકાગ્રતાવાળો થઈ પોતાના વિવેકવાળા અંતઃકરણમાંજ પોતાના આત્માને જુએ.) એ શ્રુતિમાં મનોનિગ્રહને અને ચિત્તના એકાગ્રપણાને બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં સાધનો કહ્યાં છે. ૫૦

આત્માથી અલિપ્ત બ્રહ્મનું જ્ઞાન થયા પછી પણ જીવન્મુક્તિની સિદ્ધિમાટે તે બંને પ્રકારનું અશાસ્ત્રીય દ્વૈત જ્ઞાનીએ ત્યજવાયોગ્ય છે એમ જણાવે છે:—

વોધાદૂર્ઘ્વં ચ તદ્દેયં જીવન્મુક્તિપ્રસિદ્ધયે ।

કામાદિક્લેશવંધેન યુક્તસ્ય ન હિ મુક્તતા ॥ ૫૧ ॥

વોધાત્ ડૂર્ઘ્વં ચ જીવન્મુક્તિપ્રસિદ્ધયે તત્ હેયં, [યતઃ] કામાદિક્લેશવંધેન યુક્તસ્ય મુક્તતા ન હિ ॥

આત્માથી અભિન્ન પ્રહાનું જ્ઞાન થયા પછી પણ જીવન્મુક્તિની દૃઢ સિદ્ધિ થવામાટે તે અને પ્રકારનું અશાસ્ત્રીય દ્વેષ જ્ઞાનીએ ત્યજવાયોગ્ય છે, કેમકે કામક્રોધાદિ ક્લેશરૂપ વંધથી યુક્ત મનુષ્યને જીવન્મુક્તપાતું કદીપણ પ્રાપ્ત થતું નથી. ૫૧

જ્ઞાનીને જ્ઞાનવડે વિદ્વેહમુક્તિ મળે એટલે બસ છે, અલ્પસમય રહેનારી જીવન્મુક્તિનો તેમને શો ઉપયોગ છે? એમ શકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:-

જીવન્મુક્તિરિયં મા ભૂજ્જન્માભાવે ત્વહં કૃતી ।

તર્હિ જન્માપિ તેસ્ત્વેવ સ્વર્ગમાત્રાત્કૃતી ભવાન્ ॥ ૫૨ ॥

જ્યં જીવન્મુક્તિઃ મા મૃત્, જન્માભાવે તુ અહં કૃતી [ઈતિ ચેત્] તર્હિ તે જન્મ અપિ અસ્તુ એવ, સ્વર્ગમાત્રાત્ ભવાન્ કૃતી ॥

આ જીવન્મુક્તિ મને ભલે ન હો, હું તો જન્મના અભાવરૂપ વિદ્વેહ-મુક્તિવડે કૃતાર્થ થઈશ એમ જો તમે કહો તો તમને પુનર્જન્મ પણ હો. એમાં તમને તમારા માનવા પ્રમાણે કાંઈ હાનિ નથી, કેમકે તમે માત્ર સ્વર્ગની પ્રાપ્તિથી પણ કૃતાર્થ થશો.

તત્ત્વજ્ઞાન થયા પછી પણ કામાદિકના ત્યાગથી આ લોકનાં સુખ લોગવી શકાશે નહિ એવા ભયથી તમે જીવન્મુક્તિના વિલક્ષણ જ્ઞાનરૂપને ધરણતા નથી, તો તમે સ્વર્ગના સુખની તૃષ્ણાનો કેવી રીતે ત્યાગ કરી શકશો? અને જો સ્વર્ગના સુખની તૃષ્ણાનો ત્યાગ નહિ કરી શકો તો તમને પુનર્જન્મની પ્રાપ્તિ થશે, અને વિદ્વેહમુક્તિ નહિ મળે. જે મનુષ્ય આ લોકનાં સુખોનો ત્યાગ ન કરી શકે તે સ્વર્ગનાં દિવ્યસુખોનો ત્યાગ કેવી રીતે કરી શકે? અને વિદ્વેહ-મુક્તિ પણ કેવી રીતે મેળવી શકે? ૫૨

જો સ્વર્ગના સુખમાં તમને દોષદર્શન થતું હોય તો તમારે આ લોકનાં સુખમાં અવશ્ય દોષદર્શન કરવું જોઈએ એવા ભાવનું જણાવે છે:-

ક્ષયાતિશયદોષેણ સ્વર્ગો હ્યેયો યદા તદા ।

સ્વયં દોષતમાત્માયં કામાદિઃ કિં ન હીયતે ॥ ૫૩ ॥

ક્ષયાતિશયદોષેણ સ્વર્ગઃ દેયઃ [ઇતિ] યદા તદા અયં સ્વયં દોષતમાત્મા કામાદિઃ ન હીયતે કિં ? ॥

ક્ષય અને અતિશય આ બે દોષવડે સ્વર્ગ ત્યજવાયોગ્ય છે એમ ને તમે કહો. તો આ પોતે અત્યંત દોષસ્વરૂપવાળા કામાદિ ત્યજવાયોગ્ય નથી શું ? અવશ્ય તે ત્યજવાયોગ્ય છે.

પુણ્યકર્મના સંસ્કાર નિવૃત્ત થવાથી સ્વર્ગમાંથી મનુષ્યનું પતન થાય છે, તેથી સ્વર્ગના સુખમાં ક્ષયનામનો દોષ રહેલો છે, અને સ્વર્ગમાં વધારે પુણ્ય-શાલી દેવોને વધારે સુખ મળે છે, એટલે તેમાં એક દેવના કરતાં બીજા દેવને વધારે સુખ હોવારૂપ અતિશયનામનો દોષ રહેલો છે. એ અતિશયદોષને લીધે થોડા સુખવાળા દેવને અતિશયસુખવાળા દેવને ભેદને તેની ધૃત્યાં થાય છે. ને સ્વર્ગનાં દિવ્યસુખો ઉપરના બે દોષોને લઈને ત્યજવાયોગ્ય છે તો પછી દોષથી ભરપૂર એવા આ કામાદિ ત્યજવાયોગ્ય ગણાય એમાં શું આશ્ચર્ય ? પરમતત્ત્વને બાણીને કામાદિનો નિઃશેષ ત્યાગ કરવાની આવશ્યકતા જણાવે છે:—

તત્ત્વં બુદ્ધ્વાપિ કામાદીન્નિઃશેષં ન જહાસિ ચેત્ ।

યથેષ્ટાચરણં તે સ્યાત્કર્મશાસ્ત્રાતિલંચિનઃ ॥ ૫૪ ॥

તત્ત્વં બુદ્ધ્વા અપિ કામાદીન્ નિઃશેષં ન જહાસિ ચેત્, કર્મશાસ્ત્રાતિલંચિનઃ તે યથેષ્ટાચરણં સ્યાત્ ॥

પરમતત્ત્વરૂપ બ્રહ્મને બાણીને પણ ને તું કામાદિનો (દૃશ્યની તૃષ્ણા આદિનો) સંપૂર્ણ ત્યાગ નહિ કરે તો વિધિનિષેધનો ઉલ્લંઘન કરનારા તારું યથેષ્ટાચરણ એટલે કામવાદ, કામભક્ષણ અને કામચારરૂપ દોષવાળું આચરણ થશે.

શાસ્ત્રનો વિચાર કર્યા વિના ઇચ્છાપ્રમાણે બોલવું તે કામવાદ, વિધિ-નિષેધનો વિચાર કર્યા વિના ઇચ્છા થાય તે ખાતુંખીતું તે કામભક્ષણ, અને શાસ્ત્રાજ્ઞાનો વિચાર કર્યા વિના ઇચ્છામાં આવે તેમ વર્તવું તે કામચાર કહેવાય છે. પરમતત્ત્વને બાણ્યા પછી જ્ઞાનીમાં પામરના જેવું યથેષ્ટાચરણ ચંભવે નહિ.

વિદ્વાને પ્રારબ્ધકર્મનું જાનું બતાવીને શમદમ્હાદિરૂપ પ્રયત્નની શિથિલતા સખી જીવન્મુક્તિના વિલક્ષણ આનંદના વિરોધી ને કામક્રોધાદિક છે તેને વશ થવું ઉચિત નથી. મંદ અને મધ્યમ પ્રારબ્ધનો ક્ષય કરવા તેમણે પ્રયત્ન-શીલ રહેવું નેઇએ. ૫૪

યથેષ્ટાચરણમાં રહેલો દોષ વાર્તિકકારનો શ્લોક લઈને જણાવે છે:—

બુદ્ધ્વાદ્વૈતસતત્ત્વસ્ય યથેષ્ટાચરણં યદિ ।

શુનાં તત્ત્વદૃશાં ચૈવ કો ભેદોઽશુચિમક્ષણે ॥ ૫૫ ॥

બુદ્ધાદ્વૈતસતત્ત્વસ્ય યદિ યથેષ્ટાચરણં [સ્યાત્, તર્હિ] શુનાં ચ તત્ત્વદર્શાં
અશુચિમક્ષણે એવ કઃ મેદઃ ? ॥

રહસ્યસહિત અદ્વૈત પ્રદક્ષને બાણનારનું જે યથેષ્ટાચરણ થાય તે પછી
કૃતરાનો અને પરમતત્ત્વને બાણનારનો અપવિત્ર પદાર્થના લક્ષણમાં મળુ શો
લેદ રહે ? અર્થાત્ કૃતરાં જેમ અપવિત્ર પદાર્થનું લક્ષણ કરે છે તેમ પ્રદક્ષ-
જ્ઞાની પણ અપવિત્ર પદાર્થનું લક્ષણ કરવા લાગશે, એટલે પ્રદક્ષજ્ઞાનીમાં અને
શ્યાનમાં કાંઈ પણ લેદ નહિ રહે. ૫૫

યથેષ્ટાચરણ દુઃખમાં વૃદ્ધિ કરનારું થાય છે એમ કહે છે:—

વૌધાત્પુરા મનોમાત્રદોષાક્લિશ્નાસ્યથાધુના ।

અશેપલોકનિંદા ચેત્યહો તે વૌધવૈભવમ્ ॥ ૫૬ ॥

વૌધાત્ પુરા મનોમાત્રદોષાત્ ક્લિશ્નાસિ, અથ અધુના અશેપલોકનિંદા ચ,
તે વૌધવૈભવં અહો ! ॥

પ્રદક્ષજ્ઞાન યથા પૂર્વે તું માત્ર કામકોષાદિ મનના દોષોથી કલેશનો અનુભવ
કરતો હતો, અને હવે તો તારે સમગ્ર લોકોની નિંદા સહન કરવી પડશે.
આ તારા બોધનો મહિમા આશ્ચર્યકરક છે ! આવી રીતે પ્રદક્ષજ્ઞાન યથા પછી
તારે જીલદું વધારે કષ્ટ ભોગવવું પડે એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ. એ જ્ઞાનનો
મહિમા ન કહેવાય, પણ અજ્ઞાનનોજ મહિમા કહેવાય. ૫૬

તમે જે જ્ઞાની હો તો તમારે આ પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ એમ જણાવે છે:—

વિદ્વરાહાદિતુલ્યત્વં મા કાંક્ષીસ્તત્ત્વવિદ્ ભવાન્ ।

સર્વધીદોષસંત્યાગાહ્લોકૈઃ પૂજ્યસ્વ દેવવત્ ॥ ૫૭ ॥

મવાન્ તત્ત્વવિત્ [અસ્તિ, અતઃ ત્વં] વિદ્વરાહાદિતુલ્યત્વં મા કાંક્ષીઃ,
[કિંતુ] સર્વધીદોષસંત્યાગાત્ લોકૈઃ દેવવત્ પૂજ્યસ્વ ॥

જે તમે તત્ત્વવેત્તા છો તો વિદ્યા જ્ઞાનારાં ભુંડ આદિના સમાનપણાની
કમ્પા તમે ન કરો, પરંતુ પુદ્ધિમાં રહેલા સર્વ દોષોનો ત્યાગ કરીને લોકો-
વડે મદેશ્વરોદિ દેવની પેઠે પૂજાઓ. ૫૭

હવે કામાદિ દોષોના ત્યાગનું સાધન બતાવે છે:—

કામ્યાદિદોષદૃષ્ટ્યાઘ્યાઃ કામાદિત્યાગહેતવઃ ।

પ્રસિદ્ધા મોક્ષશાસ્ત્રેષુ તાનન્વિવિષ્ય સુખી ભવ ॥ ૫૮ ॥

કામ્યાદિદોષદષ્ટઘાઘ્યાઃ કામાદિત્યાગહેતવઃ મોક્ષશાસ્ત્રેષુ પ્રસિદ્ધાઃ [અતઃ]

તાન્ અન્વિષ્ય મુચ્ચી ભવ ॥

શ્રી આદિ લોચ્ય પદાર્થોમાં અને કોધમાં દોષદષ્ટિ કરવી ઇત્યાદિ કામાન્તર્યામી દિના ત્યાગનાં સાધનો છે. આ સાધનો મોક્ષનું પ્રતિપાદન કરનારાં શાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેથી તે સાધનોનો આરી રીતે શોધ કરીને તથા તેનું અનુસરણ કરીને તમે સુખી થાઓ.

શ્રી આદિ વિષયમાં અનિત્યપણું, દુસ્તિતપણું, સાતિશયપણું અને પરિતાપકપણું આદિ દોષો રહેલા છે, કોધમાં દાહ ઉપભવવા આદિ અનેક દોષો રહેલા છે, અને લોભ સર્વ પાપનું મૂલ છે. એ સર્વ દોષો યોગવાસિષ્ઠ આદિ ઐશ્યોમાં વિસ્તારથી વર્ણવેલા છે. ૫૮

હવે મનોરાજ્યમાં રહેલો દોષ યતાવે છે:—

ત્યજ્યતામેષ કામાદિર્મનોરાજ્યે તુ કા ક્ષતિઃ ।

અશેપદોપવીજત્વાત્ક્ષતિર્ભગવતેરિતા ॥ ૫૯ ॥

एषः कामादिः त्यज्यतां, तु मनोराज्ये का क्षतिः ? [तस्य] अशेषदोषवीज-
त्वात् भगवता क्षतिः ईरिता ॥

આ કામાદિ દોષનો ભલે ત્યાગ કરાઓ, પરંતુ મનોરાજ્યમાં શી હાનિ રહેલી છે ? એમ બે તમે પૂછો તો મનોરાજ્યમાં સર્વ દોષનું કારણપણું હોવાથી શ્રીકૃષ્ણભગવાને ભગવદ્ગીતામાં મનોરાજ્યમાં હાનિ કહેલી છે, અર્થાત્ મનોરાજ્યથી જે હાનિ થાય છે તેની પરંપરા વર્ણવી છે, માટે મનોરાજ્ય પણ ત્યજવાયોગ્ય છે. ૫૯

મનોરાજ્યવડે થનારી હાનિની પરંપરા શ્રીકૃષ્ણભગવાનનાં વચનો લઈને વર્ણવે છે:—

ध्यायतो विषयान्पुंसः संगस्तेषूपजायते ।

संगात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ૬૦ ॥

विषयान् ध्यायतः पुंसः तेषु संगः उपजायते, संग्नात् कामः संजायते, कामात् क्रोधः अभिजायते ॥

વિષયોનું ધ્યાન કરનારાં પુરુષની તે વિષયોમાં ઘાટી પ્રીતિ ઉપજે છે, એ ઘાટી પ્રીતિથી વિષયતૃષ્ણા બલવાળી થાય છે, તે વિષયતૃષ્ણા બલવાળી ધવાથી બે તે વિષયની પ્રાપ્તિ ન થાય તો કોધની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને

એ કોઠથી અવિવેક આદિ ઉત્પન્ન થઇ પુરુષ કોઈ પણ પ્રકારનો પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવાની યોગ્યતાવાળો રહેતો નથી. ૬૦

એ મનોરાજ્યના લાગતું સાધન કહે છે:—

શક્યં જેતું મનોરાજ્યં નિર્વિકલ્પસમાધિતઃ ।

સુસંપાદઃ ક્રમાત્સોઽપિ સત્વિકલ્પસમાધિના ॥ ૬૧ ॥

[૬૧] મનોરાજ્યં નિર્વિકલ્પસમાધિતઃ જેતું શક્યમ્, સઃ અપિ સત્વિકલ્પ-સમાધિના ક્રમાત્ સુસંપાદઃ ॥

એ મનોરાજ્ય યોગશાસ્ત્રમાં જણાવેલા અસંપ્રજ્ઞાતસમાધિથી જિતવાને શક્ય છે, અર્થાત્ જિતી શકાય છે, ને તે અસંપ્રજ્ઞાતસમાધિ સંપ્રજ્ઞાતસમાધિ-વડે કમથી સારી રીતે અપાદન કરી શકાય છે.

અંતઃકરણને વૃત્તિરહિત રાખવું એ અસંપ્રજ્ઞાતસમાધિ કહેવાય છે, અને અંતઃકરણની વૃત્તિઓનો પ્રવાહ ધ્યેયને આકારે કર્યા કરવો એ સંપ્રજ્ઞાત-સમાધિ કહેવાય છે. જેમને તે વિષે જાણવાની ઇચ્છા થાય તેમણે પાતંજલ-યોગદર્શન આદિ ગ્રંથો જોવા. ૬૧

ઉત્તમ અધિકારી નીચે જણાવેલા સાધનથી પણ મનોરાજ્યની નિવૃત્તિ કરી શકે છે એમ જણાવે છે:—

બુદ્ધતત્ત્વેન ધીદોપશૂન્યેનૈકાંતવાસિના ।

દીર્ઘ પ્રણવમુચ્ચાર્ય મનોરાજ્યં વિજીયતે ॥ ૬૨ ॥

બુદ્ધતત્ત્વેન ધીદોપશૂન્યેન ઈકાંતવાસિના દીર્ઘ પ્રણવં ઉચ્ચાર્ય મનોરાજ્યં વિજીયતે ॥

જેમણે પરમતત્ત્વને જાણ્યું છે, જેઓ યુદ્ધિના કામાદિ દ્વેષોથી રહિત છે, અને જેઓ એકાંતમાં રહેનારા છે એવા પુરુષોવડે દીર્ઘ ઈકારનો ઉચ્ચાર કરીને મનોરાજ્યપર વિજય મેળવી શકાય છે.

છ, ધાર, કે અઠાર માત્રાસુધી ઈકારનું ઉચ્ચારણ કરવું તે ઈકારનો દીર્ઘ ઉચ્ચાર કહેવાય છે. એક લઘુ અક્ષર ઘોલતાં અથવા અપટ્ટી વગાડતાં જેટલો સમય જાય તેટલા સમયને માત્રા કહે છે.

એકાંતવાસવડે વાણીને, શ્રોત્રને અને નેત્રને અનાયાસે વશ કરી શકાય છે, અને એ ત્રણ વશ થવાથી મન પણ વશ થવા લાગે છે. ૬૨

મનોરાજ્યનો જય કરવાથી થનારું ફલ કહે છે:—

જિતે તસ્મિન્વૃત્તિશૂન્યં મનસ્તિષ્ઠતિ મૂકવત્ ।

एतत्पदं वसिष्ठेन रामाय बहुधेरितम् ॥ ६३ ॥

તસ્મિન્ જિતે [સતિ] મનઃ મૂકવત્ વૃત્તિશૂન્યં તિષ્ઠતિ, વસિષ્ઠેન રામાય એતત્ પદં વહુધા ઈરિતમ્ ॥

તે મનોરાજ્યનો વ્યવહારવાથી મન મૂંગા માણુસની પેઠે વૃત્તિથી રહિત એટલે શાંત થઇને રહે છે. શ્રીવસિષ્ઠમુનિએ શ્રીરામચંદ્રજીપ્રતિ અંતઃકરણની આ સંકલ્પ-રહિત સ્થિતિ કે જે પરમપુરુષાર્થરૂપ છે તેને બહુ પ્રકારે કહેલી છે. ૬૩

શ્રીવસિષ્ઠમુનિના વચનનું અવતરણ કરીને એ વાત નીચેના બે શ્લોક-વડે કહે છે:—

दृश्यं नास्तीति बोधेन मनसो दृश्यमार्जनम् ।

संपन्नं चेत्तदुत्पन्ना परा निर्वाणनिर्वृतिः ॥ ६४ ॥

विचारितमलं शास्त्रं चिरमुद्ગ્રાહિતં મિથઃ ।

સંત્યક્તવાસનાન્મૌનાદૃતે નાસ્ત્યુત્તમં પદમ્ ॥ ૬૫ ॥

દૃશ્યં નાસ્તિ ઇતિ બોધેન મનસઃ દૃશ્યમાર્જનં સંપન્નં ચેત્, તત્ પરા નિર્વાણ-નિર્વૃત્તિઃ ઉત્પન્ના ॥ શાસ્ત્રં અલં વિચારિતં, [ચ] મિથઃ ચિરં ઉદગ્રાહિતં, [તેન] સંત્ય-ક્તવાસનાત્ મૌનાત્ ઋતે ઉત્તમં પદં ન અસ્તિ [ઇતિ નિશ્ચિતં] ॥

બાહ્યદૃષ્ટિએ પ્રતીત થતું દૃશ્ય નથી એવા જ્ઞાનવડે જે મનથી દૃશ્યનું નિરાકરણ પ્રાપ્ત કર્યું તો ઉત્કૃષ્ટ આનંદરૂપ મોક્ષસુખ અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થયું એમ બાહ્યવું.

એકજ અદ્વિતીય બ્રહ્મ છે. તે બ્રહ્મમાં તેનાથી ભિન્ન બીજું કંઈ પણ દૃશ્ય છે નહિ આવા વિચારવડે બાહ્યદૃષ્ટિએ પ્રતીત થતા દૃશ્યનો બાધ કરવો તે દૃશ્યનું નિરાકરણ કરવું કહેવાય છે. ૬૪

બ્રહ્મસ્વરૂપનો ઉપદેશ કરનારાં શાસ્ત્રોનો સંપૂર્ણ વિચાર કરવાથી અને પોતાના ગુરુબધુઓસાથે પરસ્પર લાંબા સમયસુધી તેની ચર્ચા કરવાથી, દૃશ્ય વિષયોની વાસનાનો સારી રીતે ત્યાગ કરવાથી અને મોનરૂપ તૃષ્ણાભાવથી ભિન્ન બીજું કંઈ ઉત્તમ પદ નથી એવો નિશ્ચય થયે, અર્થાત્ વાસનારહિત મોનસ્થિતિ એજ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે એમ સમજાયું. ૬૫

વૃત્તિરહિત કરેલા મનમાં વિક્ષેપ ઉપજે તો તે વિક્ષેપને દૂર કરવાનું સાધન કહે છે:—

વિક્ષિપ્યતે કદાચિદ્ધીઃ કર્મણા ભોગદાયિના ।

પુનઃ સમાહિતા સા સ્યાત્તદેવાભ્યાસપાટવાત્ ॥ ૬૬ ॥

ભોગદાયિના કર્મણા કદાચિત્ ધીઃ વિક્ષિપ્યતે [ફિત્] અભ્યાસપાટવાત્
સા પુનઃ તદા એવ સમાહિતા સ્યાત્ ॥

સુખદુઃખના અનુભવરૂપ ભોગ દેનારા પ્રારબ્ધકર્મવડે બુદ્ધિ ક્યારેક
વિક્ષેપ પામે છે, પછી વૃત્તિનિરોધરૂપ અભ્યાસની દૃઢતાથી પુનઃ તે બુદ્ધિ
ત્યારેજ એકાગ્ર થઈ જાય છે. ૬૬

જેમનું અંતઃકરણ સર્વદા વિક્ષેપરહિત છે તેઓ તેા પ્રદક્ષસ્વરૂપજ છે એમ
કહે છે:—

વિક્ષેપો યસ્ય નાસ્ત્યસ્ય બ્રહ્મવિત્ત્વં ન મન્યતે ।

બ્રહ્મવાયમિતિ પ્રાહુઃ મુનયઃ પારદર્શિનઃ ॥ ૬૭ ॥

યસ્ય વિક્ષેપ. ન અસ્તિ, અસ્ય બ્રહ્મવિત્ત્વં ન મન્યતે [તુ] અયં વ્રત્ત એવ
ઇતિ પારદર્શિનઃ મુનયઃ પ્રાહુઃ ॥

જેમના અંતઃકરણમાં વિક્ષેપ ઉત્પન્ન થતો નથી, આમનું માત્ર પ્રદક્ષ-
વેત્તાપણું પરિચિત પુરુષ માનતા નથી, કિંતુ આ પ્રદક્ષજ છે એમ વેદાંતનો પાર
પામેલા અથવા અસારના પારરૂપ પ્રદક્ષને જોનારા સૂક્ષ્મદર્શી પુરુષો કહે છે.
રાહુવું માથુ જેમ રાહુથી ભિન્ન નથી તેમ પ્રદક્ષવેત્તા પુરુષ વસ્તુતાએ
પ્રદક્ષથી ભિન્ન નથી, છતાં વ્યવહારની સિદ્ધિને માટે એ પ્રદક્ષસ્વરૂપ થયેલાને
પ્રદક્ષવેત્તા કહેવામા આવે છે. ૬૭

એ વાતને યોગવાસિષ્ઠના નીચેના વચનવડે સ્પષ્ટ કરે છે:

દર્શનાદર્શને હિત્વા સ્વયં કેવલરૂપતઃ ।

યસ્તિષ્ઠતિ સ તુ, બ્રહ્મન્ બ્રહ્મ ન બ્રહ્મવિત્સ્વયમ્ ॥ ૬૮ ॥

બ્રહ્મન્ ! દર્શનાદર્શને હિત્વા યઃ સ્વયં કેવલરૂપતઃ તિષ્ઠતિ, સ તુ સ્વયં
બ્રહ્મ ન બ્રહ્મવિત્ ॥

હે પ્રદક્ષણુ ! હું પ્રદક્ષને જાણું છું એવા અભિમાનરૂપ જ્ઞાનને અને હું
પ્રદક્ષને જાણતો નથી એવા પ્રદક્ષના અજ્ઞાનનો ત્યાગ કરીને જો પોતે અસંગ
પ્રદક્ષસ્વરૂપ રહે છે તે તો પોતેજ પ્રદક્ષસ્વરૂપ છે, માત્ર નથી. ૬૮
એવી રીતે દૈત્યુ નિરૂપણ કરીને હવે નીચેના : સર્ગ

કરે છે:—

જીવન્મુક્તેઃ પરા કાષ્ટા જીવદ્વૈતવિવર્જનાત્ ।

લભ્યતેઽસાત્રતોઽત્રેદમીશદ્વૈતાદ્વિવેચિતમ્ ॥ ૬૯ ॥

इति श्रीमद्विद्यारण्यमुनिविरचितायां पंचदश्यां द्वैतविवेकः ॥ ४ ॥

અન્વયઃ—અસૌ જીવન્મુક્તેઃ પરા કાષ્ટા જીવદ્વૈતવિવર્જનાત્ લભ્યતે, અતઃ
અત્ર ઇદં ઈશદ્વૈતાત્ વિવેચિતમ્ ॥

આ સર્વ વિદ્યેપથી રહિત જીવન્મુક્તિની છેલ્લી સીમા જીવે કહેલા મનો-
મય દ્વૈતનો પરિત્યાગ કરવાથી સુસુક્ષ્ણને પ્રાપ્ત થાય છે. આથી આ પ્રકરણમાં
આ જીવકલ્પિત દ્વૈત ઈશ્વરે કહેલા દ્વૈતથી પૃથક્ કરીને જણાવ્યું છે. ૬૯ .

એ પ્રમાણે શ્રીમદ્વિદ્યારણ્યસ્વામિવિરચિત પચ્ચદશીના દ્વૈતવિવેકનામના
ચોથા પ્રકરણની શ્રીમન્નાથરામવિરચિત ભાવાર્થદીપિકાનામની ટીકા પૂરી થઈ.

દ્વૈતવિવેકનો સાર

આ પ્રકરણમાં ઈશ્વરે ઉપજાવેલા દ્વૈતને તથા જીવે કલ્પેલા મનોમય
દ્વૈતને પૃથક્ કરીને કહેવાશે, તેથી સુસુક્ષ્ણે ત્યાગ કરવાયોગ્ય દ્વૈત કયું છે તે
તેના સમજવામાં આવશે. માયાની ઉપાધિવાળો ઈશ્વર અતર્યામી કહેવાય છે.
તેમની માયાનામની શક્તિથી જીવોના પાંચ કોશો ઉત્પન્ન થાય છે. અન્નમય
આદિ પાંચ કોશો જીવના ઉપાધિરૂપ છે. ઈશ્વરે રચેલા દ્વૈતનો અને જીવે
કલ્પેલા દ્વૈતનો વિભાગ સારી રીતે જાણવાથી જીવને બધાના હેતુભૂત ત્યજવા-
યોગ્ય દ્વૈતનો નિશ્ચય થાય છે. જીવ પોતાનાં પૂર્વજન્મનાં શુભાશુભકર્મોવડે
પોતાને પ્રતીત થતા જગતનું કારણ થાય છે એમ કેટલાક કહે છે, પણ તે
કથન શ્રુતિવિરુદ્ધ છે. માયા આ સર્વ જગતનું ઉપાદાનકારણ છે, અને તે
માયાને વશ રાખનારા પરમાત્મા છે. તે માયાનાં સ્વામી પરમાત્માજ આ
જગતને ઉપજાવે છે એમ શ્વેતાશ્વતર-ઉપનિષદ્માં કહ્યું છે. આ જગતની
ઉત્પત્તિની પૂર્વે એક પરમાત્માજ હતા તેમણે, જીવોની કર્મો દ્વારા દેવાને
તત્પર થયાં ત્યારે, હું જગતને ઉત્પન્ન કરું, એવો સંકલ્પ કર્યો, અને
પોતાના સંકલ્પવડે આ સર્વ લોકોને ઉત્પન્ન કર્યા એમ અૈતરેય—
ઉપનિષદ્માં જણાવ્યું છે. સત્યરૂપ, જ્ઞાનરૂપ અને આનંદરૂપ પરમાત્માથી
આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ, પૃથ્વી, ઝૌષધી, અન્ન અને શરીર ઇત્યાદિ સર્વ
ભૂતો અને ભૌતિકપદાર્થો ક્રમપૂર્વક ઉત્પન્ન થયાં. “ હું અનેકરૂપે થાઉં, અધિક-
પણે ઉત્પન્ન થાઉં ” આવી ઇચ્છાવડે સંકલ્પરૂપ તપ કરીને તે પરમાત્માએ
આ સર્વ જગત ઉત્પન્ન કર્યું એમ તૈત્તિરીય-ઉપનિષદ્માં નિરૂપણ કર્યું છે.

આ જગત ઉત્પત્તિની પૂર્વે એક અદ્વૈત સદૃષ્ય બ્રહ્મજ હતું. તેણે “ હું બહુરૂપ થાઉં ” એવો સંકલ્પ કર્યો. પછી તેજ, જલ, અન્ન અને અંકજ આદિ શરીરો ઉત્પન્ન કર્યા એમ છાંદોગ્ય-ઉપનિષદ્માં જણાવ્યું છે. અગ્નિમાંથી જેમ તણખા બિંદે છે તેમ અવિનાશી પરમાત્મામાંથી ઘણા પ્રકારના સ્થાવરજંગમ પદાર્થો ઉપજે છે એમ ‘સુંદક-ઉપનિષદ્માં જણાવ્યું છે. આ જગત ઉત્પત્તિની પૂર્વે અવ્યાકૃત એટલે નામરૂપથી અપ્રકટ પરમાત્મરૂપ હતું. તે પરમાત્માજ હવે દશ્ય નામરૂપવડે પ્રકટ થયેલા છે. ઇશ્વરમાંથી બ્રહ્માથી માંડીને યુગરાયુષીના સર્વ સ્થાવરજંગમ પદાર્થો અર્થાત્ વિરાટ, મનુ, મનુષ્ય, ગાય ને ઘોડા ઇત્યાદિ નામરૂપો પ્રકટ થયાં એમ બૃહહારણ્યક-ઉપનિષદ્માં જણાવ્યું છે. ઉપરનાં સર્વ શ્રુતિવચનોપરંતે પરમાત્માજ આ જગતના કર્તા છે એમ નક્કી થાય છે.

તે પરમાત્મા જીવના સંબંધવાળું પોતાનું અન્યરૂપ કરીને સર્વ શરીરોમાં પ્રવેશ પામ્યા. જીવધાતુનો અર્થ પ્રાણોને ધારણ કરનાર એવો થાય છે. તે જીવ ઇન્દ્રિયો, અંતઃકરણ અને પ્રાણો એ સર્વનો નિયંત્રક થઈને તેને પ્રેરણા કરે છે. સૂક્ષ્મશરીરની કલ્પનાનું અધિષ્ઠાન ચૈતન્ય, તે ચૈતન્યમાં કલ્પાયેલું સૂક્ષ્મશરીર અને તે સૂક્ષ્મશરીરમાં આવેલા ચૈતનના સ્વભાવો આ ત્રણ મળીને જીવ કહેવાય છે. ~~સૂક્ષ્મશરીર, ચૈતન્ય, અને મૈત્ર્યભાવ~~

પરમાત્માની માયાનામની શક્તિમાં આ જગતને ઉપજાવવાના સામર્થ્ય-પ્રમાણે અવિવેક ઉપજાવવાનું સામર્થ્ય પણ છે. અવિવેક ઉપજાવનારી માયાની તે શક્તિ, જીવને અવિવેકવાળો કરે છે તેથી તે જીવ પોતાના જ્ઞાન અને આનંદ આદિ સ્વરૂપને ભૂલી જાય છે, એટલે તે પ્રિય પદાર્થની પ્રાપ્તિ કરવા અને અપ્રિય પદાર્થનો ત્યાગ કરવા સમર્થ થતો નથી. અવિવેકને વશ થયેલો તે જીવ હું સૂક્ષ્મશરીર છું એમ માને છે, અને હું સુખી, હું દુઃખી, હું કર્તા, હું ભોક્તા, હું ~~અન્યરૂપ~~ છે. એવી રીતે પરમાત્માએ ઉત્પન્ન કરેલું સર્વ દૈવ હુંકામાં કહ્યું.

શુકલયજુર્વેદની શતપથબ્રાહ્મણની બૃહહારણ્યક-ઉપનિષદ્ના પહેલા અધ્યાયમાં સ્મૃતાન્નનામનું બ્રાહ્મણ છે. તે સ્મૃતાન્નબ્રાહ્મણમાં આવા ભાવનું કહ્યું છે:—પોતાના ગુણાશુભકર્મના સંસ્કારવડે જગતને ઉત્પન્ન કરીને સર્વ લોકનું પાલન કરનાર જીવ તે પિતા કહેવાય છે. તેણે ગુણાશુભચિંતનવડે અને ગુણાશુભકર્મવડે લોગનાં સાત સાધનો ઉત્પન્ન કર્યાં. એમાં ડાંગર આદિ મનુષ્યનું અન્ન, અમાસની અને પૂનમની ઇષ્ટિ એ બે ઇષ્ટિરૂપ દેવોનું અન્ન, દૂધ એ પશુનું અન્ન અને મૈત્ર, પ્રાણી ને પ્રાણ એ ત્રણ જીવાત્માનાં અન્ન આ પ્રમાણે સાત અન્નોના નામ અને તેમનો ઉપયોગ શ્રુતિમાં કહ્યો છે. અન્નનો અર્થ લોગના સાધનો એવો થાય છે.

ઉપર જણાવેલાં સાત લોગનાં સાધનો જોકે ઈશ્વરે રચેલાં છે, તોપણ જીવે પોતાના શુભાશુભચિતનવડે અને શુભાશુભકર્મવડે તેઓમાં લોગ્યપણાની કલ્પના કરી છે. એમ હોવાથી પરમાત્મા આ જગતના કર્તા અને જીવો પોતાના માનેલા પ્રાણિપદાર્થોના હોદ્દા મનાય છે. જેવી રીતે એકજ સ્ત્રી તેના પિતાની દીકરી અને તેના ઘણીની પત્ની ગણાય છે તેવી રીતે આ જગત પરમાત્માનું કાર્ય અને જીવનું લોગ્ય મનાય છે. માયાની વૃત્તિરૂપ પરમાત્માનો સંકલ્પ આ જગતની ઉત્પત્તિનું સાધન છે, અને અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ જીવનો સંકલ્પ, જગતમાંના પદાર્થોના લોગનું સાધન છે. ઈશ્વરે રચેલા પ્રાણિપદાર્થો જેમના તેમ વિદ્યમાન રહ્યા છતાં જીવો તેમાં પોતપોતાના અંતઃકરણની ભાવનાપ્રમાણે લિન્ન લિન્ન પ્રકારનો આરોપ કરે છે. જેમ ઈશ્વરરચિત મણિ એક પ્રકારનો છતાં તે મણિ જેને પ્રાપ્ત થાય છે તેને તેથી આનંદ થાય છે, ધીબને ઇચ્છા છતાં તેની પ્રાપ્તિ ન થવાની (ખેદ) કે ક્રોધ થાય છે, અને વિરાગયુક્ત અંતઃકરણવાળા ત્રીબ પુરુષને તેમાં ઉદ્ધાસીનેભાવ રહે છે. જેવી રીતે એકજ મણિના સંબંધમાં મનુષ્યને પોતાના અંતઃકરણની સ્થિતિને અનુસરીને આનંદ, ખેદ કે ઉદ્ધાસીનતા થાય છે. એકજ પ્રાણિપદાર્થમાં મનુષ્યને પોતાના અંતઃકરણની ભાવનાનુસાર લિન્ન લિન્ન ભાવો પ્રકટે છે એ વાત એકજ સ્ત્રીમાં પતિને પત્નીનો ભાવ, તેના સસરાને દીકરાની વહુનો ભાવ, તેના પિતાને દીકરીનો ભાવ, તેના ભાઈની સ્ત્રીને નણદનો ભાવ, તેની જેઠાણીને દેરાણીનો ભાવ અને તેનાં છોકરાંને માનો ભાવ સ્ફુરે છે એ દષ્ટાંતથી સિદ્ધ થાય છે. એક સ્ત્રીમાં બહો જૂદા જૂદા મનુષ્યોને જૂદો જૂદો ભાવ સ્ફુરતો હોય, પણ તેના શરીરમાં કાંઈ ફરક પડતો નથી એમ જો તમે કહો તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે રૂચના વિલક્ષણપણાવિના તેના જ્ઞાનનું વિલક્ષણપણું થાય નહિ આવો નિયમ છે. પદાર્થોની વિલક્ષણતાને લઈને વિલક્ષણ જ્ઞાન થાય છે એ લોકપ્રસિદ્ધ વાત છે. સ્ત્રી આદિ જે પદાર્થ જોવામાં આવે છે તેના જે પ્રકારના આકાર હોય છે, એક ઈશ્વરરચિત બાહ્યદષ્ટિથી પ્રતીત થતો આકાર અને ધીબે જોનારની દષ્ટિએ પોતાના મનવડે કલ્પેલો આકાર, ભ્રાંતિ, સ્વપ્ન, મનોરાજ્ય અને સ્મૃતિમાં બહારના પદાર્થો નથી હોતા તેથી તે વેલા મનોમય આકારો સભવી શકે છે, પણ બહુદવસ્થામાં બહારના પદાર્થો પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણવડે જણાય છે તેથી બહુદવસ્થામાં બાહ્યપદાર્થથી ભિન્ન મનોમય પદાર્થ માનવો યોગ્ય નથી એમ જો તમે શકા કરો તો તેના સમાધાનમાં કહેવાનું કે:-અંતઃકરણની વૃત્તિનો નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયદ્વારા બહારના પદાર્થની સાથે સંબંધ થવાથી અંતઃકરણ તે પદાર્થને આકારે થાય છે. ભગવાન ભાષ્યકાર શ્રીશંકરાચાર્યજીએ તથા વાર્તિકકાર શ્રીમુરેશ્વરાચાર્યજીએ અનુક્રમે પોતાના

ઉપદેશસાહસીનામના ત્રથમાં તથા વાર્તિકમાં એ પ્રમાણે સ્પષ્ટ જણાવેલું છે. ભગવાન ભાષ્યકાર કહે છે કે:-જેમ અગ્નિઉપર તાંબા આદિ ધાતુને રાખી, તેનો પ્રવાહી રસ કરી, ખીખામાં નાંખવાથી તે ધાતુનો ખીખાપ્રમાણે આકાર થાય છે તેમ ચિત્તપદાર્થના સંયોગથી પદાર્થને આકારે થાય છે. વળી જેમ સાકાર વસ્તુને પ્રકાશનારો સૂર્યાદિનો પ્રકાશ, તે તે પદાર્થને આકારે થયેલો, જણાય છે તેમ સર્વ પદાર્થોને પ્રકાશનારું અંતઃકરણ પદાર્થને આકારે થાય છે. એવી રીતે બાહ્યપદાર્થથી ભિન્ન ખીજે મનોમય પદાર્થ માનવો જોઈએ. શ્રીવાર્તિક-કાર પણ તેના સંબંધમાં આવા ભાવનું કહે છે:-અવરૂપ પ્રમાતામાંથી "ચિદાભાસસહિત અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ" પ્રમાણે ઉત્પન્ન થઈને તે બહારના ઘટાદિ પદાર્થની પાસે જાય છે, અને પછી તેજ આભાસયુક્ત અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ પ્રમાણે ઘટાદિ પદાર્થને આકારે થાય છે. એવી રીતે હોવાથી માટી આદિનો ખનેલો ઘટાદિ પદાર્થ, અને અંતઃકરણની ઘટાદિ પદાર્થને આકારે થયેલી વૃત્તિરૂપ ખીજે પદાર્થ એમ બે પ્રકારના પદાર્થ થયા. બહારના ઘટાદિ પદાર્થને અંતઃકરણની વૃત્તિ ગ્રહણ કરે છે, ને અંતઃકરણ જે પદાર્થને આકારે થયું છે તેને ચિદાભાસ પ્રકાશે છે, અને અંતઃકરણે ગ્રહણ કરેલા મનોમય પદાર્થને અંતઃકરણનો સાક્ષી પ્રકાશે છે. ઈશ્વરકૃત દ્વૈત, જીવને ગંધન કરનારું નથી, પણ જીવે કલ્પેલું મનોમય દ્વૈત, જીવને ગંધન કરનારું છે એમ અન્વયવડે અને વ્યતિરેકવડે જોતાં જણાય છે. જે વેલા મનોમય દ્વૈત હોય છે તે વેલા મનુષ્યને સુખદુઃખ થાય છે, અને જે વેલા મનોમય દ્વૈત હોતું નથી તે વેલા તેને સુખદુઃખ થતું નથી. સ્વભાવસ્થામાં ને મનોરાજ્યમાં બહારના અનુકૂલ કે પ્રતિકૂલ પદાર્થ નહિ છતાં પણ મનુષ્યને સુખદુઃખનો અનુભવ થાય છે, અને સુપુત્રિ તથા સમાધિમા બહારના પદાર્થ છતાં પણ મનુષ્યને સુખદુઃખનો અનુભવ થતો નથી. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે મનોમયપદાર્થજ મનુષ્યાદિને સુખદુઃખનો અનુભવ કરાવનારા છે. બહારના પદાર્થ સુખદુઃખનો અનુભવ કરાવનારા નથી. જેમ કોઈ મનુષ્યનો પુત્ર દુરદેશમાં ગયો હોય ત્યાં તે પ્રસન્નતાપૂર્વક જીવતો હોય, છતાં પણ કોઈ ઠગ માણસ તેના પિતાને કહે કે તમારો પુત્ર બહુ દુઃખી થઈને મરણ પામ્યો, એ સાંભળી તેનો પિતા તે ઠગનાં વચનને ગાચાં માનીને પોતાનો પુત્ર મરી ગયો છે એમ ધારી રુદ્ધ કરવા લાગે છે, અને જો પરદેશમાં તેનો પુત્ર મરણ પામ્યો હોય, પણ વ્યાંસુધી તેના પિતાના જાણવામાં તેના મરણની વાત ન આવી હોય ત્યાંસુધી તે પ્રસન્ન રહે છે. એ દર્શાવેલું જણાય છે કે મનોમય-પદાર્થના નાશથી જીવને દુઃખનો અનુભવ થાય છે, અને મનોમયપદાર્થના નાશવાચી જીવને દુઃખનો અનુભવ થતો નથી. બહારના પદાર્થો મનુષ્યને

સુખદુઃખ ઉપજવવા સમર્થ થતા નથી, પણ મનોમય પદાર્થો જીવને સુખદુઃખ ઉપજવનારા છે એમ કહેવાથી અમારા સિદ્ધાંતમાં ખોલોના વિજ્ઞાનવાદની પ્રાપ્તિ થતી નથી, કેમકે અમે જહારના પદાર્થોને સદ્ભાવ માનીએ છીએ, અને ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદીઓ સુધ્ધિથી, બિન્ન, જહારના પદાર્થો માનતા નથી. પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી, જીવવામાં આવતા, બાહ્યપદાર્થો, જોનારના અંતઃકરણની વૃત્તિને, પોતાને આકોરે કરે છે, એટલે બાહ્યપદાર્થ સદ્ભાવવાળા છે, પણ તે જીવને ગંધન કરનારા નથી એમ અમારું કહેવું છે.

જીવકૃત મનોમયદૈત જો ગંધન કરનારું હોય તો મનનો યોગાભ્યાસવડે નિરોધ કરવાથી ગંધની નિવૃત્તિ થશે, માટે મનુષ્યે મનની વૃત્તિનો નિરોધ કરવારૂપ યોગનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ, પ્રજ્ઞાજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની કાંઈ અગત્ય નથી એમ જો તમે કહો તો તેના ઉત્તરમાં અમે કહીએ છીએ કે મનને વૃત્તિરહિત કરવાથી મનની વૃત્તિરહિત સ્થિતિ રહે ત્યાંસુધી, દૈતની શાંતિ થાય છે, પણ મન ન્યારે વૃત્તિરૂપ પરિણામને પામે છે ત્યારે પાછી દૈતની પ્રતીતિ થઈને ગંધનો અનુભવ થાય છે; કિંતુ અખંડ એકરસ પ્રજ્ઞાનું જ્ઞાન થવાથી તો સદાને માટે ગંધની નિવૃત્તિ થાય છે. ન્યાંસુધી ઈશ્વરે રચેલું દૈત વિદ્યમાન હોય ત્યાંસુધી પ્રજ્ઞાજ્ઞાન થઈ શકે નહિ એમ તમારાથી કહેવાય નહિ, કેમકે ઈશ્વરકૃત દૈત વિદ્યમાન છતાં પણ તે મિથ્યા છે એવું દૈત જ્ઞાન થાય તો સુસુક્ષ્મને અદ્રંત પ્રજ્ઞાનું જ્ઞાન થઈ શકે છે. માત્ર જહારનું દૈત ન હોય એટલે જ પ્રજ્ઞાજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે એમ કહી શકાય નહિ, કેમકે પ્રલયકાલમાં સર્વ દૈતની નિવૃત્તિ થયા છતાં પણ (અદૈતનો વિરોધ કરનાર દૈતનો અભાવ થયા છતાં પણ) તે વેદા સદ્ગુરુ અને વેદાંતશાસ્ત્ર આદિ પ્રજ્ઞાજ્ઞાનનાં સાધનોનો અભાવ હોવાથી, અદૈત પ્રજ્ઞાનું જ્ઞાન જીવને થઈ શકતું નથી. કેટલીક વેદા ઈશ્વરકૃત દૈત, અદૈત પ્રજ્ઞાજ્ઞાનનું વિરોધી ન થતાં જીવને અદૈત પ્રજ્ઞાજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં ઉપકાર કરનાર થાય છે, જેમકે સદ્ગુરુ, વેદાંતશાસ્ત્ર, અનુકૂલ દેશ અને અનુકૂલ કાલ, પ્રજ્ઞાજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં ઉપયોગી થાય છે. ઈશ્વરે નિર્માણ કરેલું દૈત, પારમાર્થિકદષ્ટિએ મિથ્યા હોવાથી, અદૈત પ્રજ્ઞાના જ્ઞાનમાં તે વિરોધ કરતું નથી, અને તે દૈત મનુષ્યથી વ્યાવહારિકદષ્ટિએ નિવારણ કરી શકાય એવું પણ નથી, માટે ઈશ્વરકૃત દૈતનો, નકામો દ્વેષ કરવો હિતકર નથી. જીવનું રચેલું દૈત જો પ્રકારનું છે, શાસ્ત્રીય અને અશાસ્ત્રીય. તેમાંનું વેદાંત-શાસ્ત્રનું શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન એ રૂપ શાસ્ત્રીયદૈત ન્યાંસુધી પ્રજ્ઞાનો દૈત સાક્ષાત્કાર થાય ત્યાંસુધી ગ્રહણ કરવાયોગ્ય છે, અને પ્રજ્ઞાનો દૈત સાક્ષાત્કાર થયા પછી તેના ત્યાગ કરવો જોઈએ એમ શ્રુતિઓ કહે છે. અમૃતગિદુ-ઉપનિષદમાં તેના સંબંધમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—“વેદાંતશાસ્ત્રનું અધ્યયન

કરીને તથા તેનો વારંવાર અભ્યાસ કરીને પછી બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરી, પાક સિદ્ધ થયા પછી જેમ અઘળળેલાં લાકડાંનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે તેમ, શાસ્ત્રોમાં રહેલી વાસનાનો મુમુક્ષુએ ત્યાગ કરવો. ” બ્રહ્મણિદુ-ઉપનિષદમાં તેના સંબંધમાં આવી રીતે કહ્યું છે:—“ જેવી રીતે જેડુત અનાબને ગ્રહણ કરીને પરાળનો ત્યાગ કરે છે તેવી રીતે શાસ્ત્રોક્ત જ્ઞાન મેળવવા અને બ્રહ્માનુભવ મેળવવા પ્રવૃત્ત થયેલા વિવેકી પુરુષે, ગ્રંથને ^{અભ્યાસ} અભ્યાસ કરી, બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થયા પછી, ગ્રંથમાં રહેલી આસક્તિનો, સંપૂર્ણ રીતે ત્યાગ કરવો. ” વળી બૃહહારણ્યક-ઉપનિષદમાં તેના સંબંધમાં આવા ભાવનું કહ્યું છે:—“ વેદાંત-શાસ્ત્રના શ્રવણમનનદ્વારા આત્માનું ^{પરાક્ષજ્ઞાન} પરાક્ષજ્ઞાન સંપાદન કરી પછી બ્રહ્મધ્યાન કે બ્રહ્મવિચાર કરવાં. ઘણાં શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કે ચિંતન ન કરવું, કેમકે તેથી વાણીને અને મનને કલેશ થાય છે. ” મુંડક-ઉપનિષદમાં પણ ‘ એક આત્માને બાણે, વાણીનો અન્ય સર્વ વ્યવહાર ત્યજ્યો ’ એમ કહ્યું છે, અને કાંકોપનિષદમાં “ વાણીનો, મનમાં નિરોધ કરવો ” એમ કહેલું છે. એવી રીતે ઉપનિષદો આત્માથી અલિન્ન બ્રહ્મનું દૃઢ જ્ઞાન થયા પછી જીવકૃત, મનોમય શાસ્ત્રીય દેતનો ત્યાગ કરવાનું કહે છે.

જીવકૃત અશાસ્ત્રીય દેત એ પ્રકારનું છે, તીવ્ર અને મૈદ. કામ, ક્રોધ અને લોભ આદિ તીવ્ર અશાસ્ત્રીય દેત છે, અને મનોરાજ્ય એ મૈદ અશાસ્ત્રીય દેત છે. બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારમાટે તે બંને પ્રકારનાં અશાસ્ત્રીય દેત મુમુક્ષુએ ત્યજ્યો દેવાં જોઈએ, કેમકે શ્રુતિમાં બ્રહ્મજ્ઞાનનાં માર્ગનોમાં મનોનિગ્રહને તથા ઇન્દ્રિયનિગ્રહાદિને સાધનરૂપે ગણાવ્યાં છે. બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થયા પછી જીવ-મુક્તિની પ્રાપ્તિ કરવામાટે તથા તેનું રક્ષણ કરવામાટે તે બંને પ્રકારનાં અશાસ્ત્રીય દેતનો ત્યાગ સેવ્યો જોઈએ, કેમકે કામક્રોધાદિથી પરાભવ પામેલો પુરુષ, જીવ-મુક્તિનો-લાભ મેળવી શકે નહિ. જે કોઇ વાદી કહે કે:—“ મને જીવ-મુક્તિની અગત્ય નથી, જ્ઞાનવડે મને વિદેહમુક્તિ થશે એટલે હું સંતોષ માગીશ, ” તો તેને કહેવાનું કે:—“ જે તું અહીંના ભોગની લાલસાથી દશ્ય વિષયોની લાલસાનો ત્યાગ નહિ કરી શકે, તો તારું અંતઃકરણ સ્વર્ગના વિષયોની લાલસા છોડી શકશે નહિ, એટલે તને વિદેહમુક્તિ ન થતાં તારી ઇચ્છા નહિ હોય તોપણ તને પુનર્જન્મ થશે, કેમકે રાગયુક્ત અંતઃકરણ-વાળાને વિદેહમુક્તિ સંભવતી નથી. ” જે તે વાદી કહે કે:—“ સ્વર્ગનું સુખ ક્ષણિક છે, અને ન્યૂનાધિકતાવાળું છે, તેથી એવા સુખવાળો સ્વર્ગલોક-ત્યજવાયોગ્ય છે, એટલે મને તેમાં રાગ નહિ થાય. ” તો તેને કહેવાનું કે:—“ અત્યંત દોષવાળા આ કામક્રોધાદિને તું ત્યજવાને સમર્થ થતો નથી તો પછી સ્વર્ગના સુખની લાલસાનો તું કેવી રીતે ત્યાગ કરી શકીશ ? જે સામાન્ય કામ ન

કરી શકે તે મોટું કામ શી રીતે કરી શકે ? જે પ્રહતત્વને જાણીને તું કામકોષાદિનો સંપૂર્ણ ત્યાગ નહિ કરે, અને હું મોટો પ્રહતવેત્તા છું એવા અભિ- માનવડે વિધિનિષેધનું પ્રતિપાદન કરનારાં શાસ્ત્રોતું ઉલ્લંઘન કરીને કામાદિને વશ રહીશ, તો તું ઇચ્છાપ્રમાણે ખાવાપીવામાં, ઇચ્છાપ્રમાણે જોડવામાં અને ઇચ્છાપ્રમાણે હરવાફરવામાં પ્રવૃત્તિ કરનારો થઈશ, અને તેથી તને સુખને સ્થાને દુઃખનો અનુભવ થશે. ” શ્રીવાર્તિકકારે એવા શુષ્કજ્ઞાનીઓને ઉદ્દેશીને આવા ભાવનું કહ્યું છે:—“જેને અદ્વૈત પ્રહતનું રહસ્યસંહિત જ્ઞાન થયું હોય તે જે ઇચ્છાપ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરવા લાગે તો તે મલિન પદાર્થોના લક્ષણમાં પણ પ્રવૃત્તિ કરશે, ત્યારે પ્રહતજ્ઞાનીમાં અને મલિન પદાર્થોનું લક્ષણ કરનાર કૃતરામાં શો ફેર રહેશે ? ” વળી એવી યથેષ્ટ પ્રવૃત્તિથી આવી હાનિ થાય છે:— “પ્રહતજ્ઞાન થયા પૂર્વે તું કામકોષાદિ મનના વેગોવડે દુઃખી થતો હતો, પણ પ્રહતજ્ઞાન થયા પછી તે દુઃખઉપરાંત લોકોની નિંદા સહન કરવાનું દુઃખ તને વધશે, જે પ્રહતજ્ઞાન દુઃખની નિવૃત્તિ કરનારું છે તે પ્રહતજ્ઞાન જે દુઃખની વૃદ્ધિ કરે તો તેવા પ્રહતજ્ઞાનનો મહિમા વિચિત્ર પ્રકારનોજ દહેવાય ! જે તું પ્રહતવેત્તા હોય તો મલનું લક્ષણ કરનારાં ગામડાનાં ભુંડ આદિની ઉપમાને ન પામ, પણ જુદિના સર્વ દોષોનો ત્યાગ કરીને લોકોમાં સાત્ત્વિક દેવોની પેઠે સત્કાર પામનારો થા.” કામાદિ દોષોના ત્યાગનું સાધન યોગવાસિષ્ઠ આદિ મોક્ષનું પ્રતિપાદન કરનારાં શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલું છે. શબ્દાદિ વિષયોમાં દોષદર્શન કરવું, ને શબ્દાદિ વિષયોમાં રહેલા દોષોનું સ્મરણ બંધત રાખવું, એ કામાદિ દોષનો ત્યાગ કરવાનું સાધન છે, માટે સુમુક્ષુએ તે સાધનનો આશ્રય કરીને સુખી થવું જોઈએ. જેમ કામકોષાદિ ત્રીન અશાસ્ત્રીય દૈત અપકાર કરે છે તેમ મનોરાજ્યરૂપ મેઠ અશાસ્ત્રીય દૈત પણ પરંપરાવડે અપકાર કરનારું થાય છે. એ વાંત બ્રહ્મવહ્નીતામાં “વિષયોનું ધ્યાન કરનારા પુરુષને વિષયોમાં ઘાટી પ્રીતિ થાય છે, અને પરિણામે તે અધોગતિને પામે છે ” એવાં વચનો- વડે કહી છે. અસંપ્રજાતયોગવડે મનને જિતી શકાય છે. તે અસંપ્રજાતયોગ યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન ને સમાધિ આ અષ્ટાંગયોગવડે સુખપૂર્વક પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. વિશેષરહિત અંતઃકરણવાળાને જે મનોરાજ્યનો નેય કરવો હોય તો તે આ પ્રમાણે થઈ શકે છે જેમ શાસ્ત્ર કહે છે:—“જેમને પ્રહતનું જ્ઞાન થયું છે, જેઓ કામકોષાદિ અંતઃકરણ- ના દોષોથી રહિત છે, અને જેમને એકાન્તસ્થાનમાં રહેવાનો સ્વભાવ છે એવા પુરુષો થઈ શકે તેટલો પ્રહતનો લાંબો ઉચ્ચાર કર્યા કરવાથી મનો- રાજ્યને જિતી શકે છે. મનોરાજ્યની નિવૃત્તિ થવાથી અંતઃકરણ, વૃત્તિઓથી રહિત થઈ મૂંગાની પેઠે, સર્વ પ્રવૃત્તિથી રહિત થાય છે. ” અંતઃકરણની આવી

સ્થિતિ એ જીવન્મુક્તિ છે એમ યોગવાસિષ્ઠમાં જણાવેલું છે. ત્યાં જણાવ્યું છે કે:—“ પ્રતીત થતું સર્વ દૃશ્ય મિથ્યા છે આવા જ્ઞાનવડે મનને સર્વ દૃશ્યથી મોકળું કરવાથી તેને જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે તે પરમાનંદરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ છે. વેદાંતશાસ્ત્રનો સંપૂર્ણ રીતે વિચાર કરવાથી અને ઉત્તમ જિજ્ઞાસુઓની સાથે લાંબા સમયસુધી શાસ્ત્રસિદ્ધાંતની ચર્ચા કરવાથી સર્વ દૃશ્યની વાસનારહિત અને વૃત્તિરહિત મનની વિદ્યેપરહિત જે સ્થિતિ થાય છે તેજ ઉત્તમ પદ એટલે મોક્ષ છે એવો નિશ્ચય થાય છે. ”

પ્રારબ્ધકર્મથી અંતઃકરણમાં વિદ્યેપ ઉપજે તો અંતઃકરણને વૃત્તિરહિત કરવાનો દૃઢ પ્રયત્ન કરવાથી પુનઃ અંતઃકરણ વિદ્યેપરહિત થાય છે. જેમના અંતઃકરણમાં વિદ્યેપ ઉત્પન્ન થતો નથી તેમને બ્રહ્મવેત્તા નહિ, પણ બ્રહ્મ જ કહેવા બેઠાં એમ વેદાંતશાસ્ત્રનો ચાર પામેલા પુરુષો કહે છે. યોગવાસિષ્ઠમાં કહ્યું છે કે:—“ હું બ્રહ્મને જાણું છું, અને હું બ્રહ્મને જાણતો નથી, આવા બે પ્રકારના વ્યવહારનો ત્યાગ કરીને જે અદ્વૈત બ્રહ્મરૂપે સ્થિતિ કરે છે તે પોતે બ્રહ્મસ્વરૂપજ છે, પણ માત્ર બ્રહ્મવેત્તા નથી. ”

જીવે કરેલા મનોમય અશાસ્ત્રીય અને શાસ્ત્રીય દ્વૈતનો ત્યાગ કરવાથી મુમુક્ષુને જીવન્મુક્તિની અંતિમ સીમા પ્રાપ્ત થાય છે.

ઇતિ શ્રીમદ્વિદ્યારણ્યસ્વામિવિરચિત પંચદશીના દ્વૈતવિવેકનામના ચોથા પ્રકરણનો શ્રીમન્નાથશર્માવિરચિત સાર પૂરો થયો. ૪

સ્થિતિ એ જીવન-સુક્રિત છે એમ યોગવાસિષ્ઠમાં જણાવેલું છે. ત્યાં જણાવ્યું છે કે:—“ પ્રતીત થતું સર્વ દશ્ય મિથ્યા છે આવા જ્ઞાનવડે મનને સર્વ દશ્યથી મોક્ષણું કરવાથી તેને જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે તે પરમાનંદરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ છે. વેદાંતશાસ્ત્રનો સંપૂર્ણ રીતે વિચાર કરવાથી અને ઉત્તમ જિજ્ઞાસુઓની સાથે લાંબા સમયસુધી શાસ્ત્રસિદ્ધાંતની ચર્ચા કરવાથી સર્વ દશ્યની વાસનારહિત અને વૃત્તિરહિત મનની વિદ્યેપરહિત જે સ્થિતિ થાય છે તેજ ઉત્તમ પદ એટલે મોક્ષ છે એવો નિશ્ચય થાય છે. ”

પ્રારબ્ધકર્મથી અંતઃકરણમાં વિદ્યેષ ઉપજે તો અંતઃકરણને વૃત્તિરહિત કરવાનો દૃઢ પ્રયત્ન કરવાથી પુનઃ અંતઃકરણ વિદ્યેષપરહિત થાય છે. જેમના અંતઃકરણમાં વિદ્યેષ ઉત્પન્ન થતો નથી તેમને પ્રહ્લવેત્તા નહિ, પણ પ્રહ્લજ કહેવા જોઈએ એમ વેદાંતશાસ્ત્રનો પાર પામેલા પુરુષો કહે છે. યોગવાસિષ્ઠમાં કહ્યું છે કે:—“ હું પ્રહ્લને જાણું છું, અને હું પ્રહ્લને જાણતો નથી, આવા બે પ્રકારના વ્યવહારનો ત્યાગ કરીને જે અંતઃકરણરૂપે સ્થિતિ કરે છે તે પ્રહ્લસ્વરૂપજ છે, પણ માત્ર પ્રહ્લવેત્તા

એ પ્રદ્ધ ગૂઢરૂપે રહેલું છે. ઉપર જણાવેલું પ્રજ્ઞાન એટલે સાક્ષિચિત્તન્ય તે પ્રદ્ધ એટલે સર્વના સાક્ષિસ્વરૂપ છે. મારામાં પણ પ્રજ્ઞાન રહેલું છે. અન્ય ઠેકાણે રહેલું પ્રજ્ઞાન જેમ પ્રદ્ધ છે તેમ મારામાં રહેલું પ્રજ્ઞાન પણ પ્રદ્ધજ છે.

બૃહદારણ્યક-ઉપનિષદ્માં અદં વ્રાજાસ્મિ એ મહાવાક્ય છે. તેમાં અદં-શબ્દનો અર્થ સ્થૂલસૂક્ષ્મશરીરનો સાક્ષી આત્મા એવો થાય છે. વ્રાજાશબ્દનો અર્થ દેશ, કાલ અને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત સચ્ચિદાનંદસ્વભાવવાળું પ્રદ્ધ એવો થાય છે, અને અસ્મિનો અર્થ હું એવો થાય છે. આખા મહાવાક્યનો અર્થ સાક્ષિરૂપ હુ, સચ્ચિદાનંદરૂપ પ્રદ્ધ હું એવો થાય છે.

સામવેદની છાંદોચ્ચ-ઉપનિષદ્માં તત્ત્વમસિ આ મહાવાક્ય છે. તેમાંના તત્ત્વશબ્દનો અર્થ સ્વભૂતીય, વિભૂતીય અને સ્વગતભેદથી રહિત તથા નામરૂપથી રહિત પ્રદ્ધ એવો થાય છે. સૃષ્ટિની પૂર્વે તે પ્રદ્ધ જેવું હતું તેવુંજ ઉપાધિનો બાધ કરીએ તો વર્તમાનમાં જણાય છે. વેદાતનાં શ્રવણમનનાદિકતું સેવન કરી વેદ તનાં મહાવાક્યોના અર્થનો નિર્ણય કરનાર વિવેકાદિ સાધનસંપન્ન જીવનું જે સાક્ષિસ્વરૂપ તે મહાવાક્યમાંના સ્વં એ શબ્દવડે કહેવાય છે. મહાવાક્યમાંના અસિ એ શબ્દવડે 'છે' એવા અર્થનો બોધ થાય છે. તે આખા મહાવાક્યનો અર્થ આ જગત્ની પૂર્વે જે સચ્ચિદાનંદરૂપ પ્રદ્ધ હતું તેજ પ્રદ્ધ તું છે એવો થાય છે.

યથા પટઃ ધૌતઃ, ઘટ્ટિતઃ, લાંછિતઃ ચ રંજિતઃ [ભવતિ,] તથા આત્મા ચિત્, અંતર્યામી, સૂત્રાત્મા ચ વિરાટ્ [ઇતિ] ર્દિયંતે ॥

જેવી રીતે વસ્ત્ર ઘોચેલું, ખેળ મેળવેલું, આળખેલું અને રંગેલું એમ ચાર સ્થિતિવાળું હોય છે તેવી રીતે પ્રહ્લ શુદ્ધચેતન, અંતર્યામી, સૂત્રાત્મા અને વિરાટ્ આવી ચાર સ્થિતિવાળું કહેવાય છે. ૨

દષ્ટાંતરૂપ લુગડાની ચાર અવસ્થાઓનું સ્વરૂપ કહે છે:—

સ્વતઃ શુભ્રોઽત્ર ધૌતઃ સ્યાદ્ઘટ્ટિતોઽન્નવિલેપનાત્ ।

મપ્યાકારૈર્લાંછિતઃ સ્યાદ્રંજિતો વર્ણપૂરણાત્ ॥ ૩ ॥

અત્ર સ્વતઃ શુભ્રઃ ધૌતઃ સ્યાત્, અન્નવિલેપનાત્ ઘટ્ટિતઃ, મપ્યાકારૈઃ લાંછિતઃ સ્યાત્, [ચ] વર્ણપૂરણાત્ રંજિતઃ ॥

અહીં એટલે ચીતરેલા લુગડાની ચાર અવસ્થામાં પોતાથી ઉચ્ચવલસ્વરૂપ (વસ્ત્રની ખેળવિનાની સ્થિતિ) તે તેની પહેલી ધૌતાવસ્થા છે, અપ્તના લોટની ખેળ મેળવવાથી તે લુગડાની જે અવસ્થા થાય છે તે તેની ખીણ ઘટ્ટિતાવસ્થા કહેવાય છે, શ્યાહીવટે ચિત્રના આકારો આળેખવાથી તે લુગડાની જે સ્થિતિ થાય છે તે તેની ત્રીજી આળેખણીવાળી સ્થિતિ કહેવાય છે, અને તે આળેખણી કરેલા ભાગમાં યથાયોગ્ય રંગ પૂરવાથી તેની જે સ્થિતિ થાય છે તે ચોથી રંગેલી સ્થિતિ કહેવાય છે. ૩

હવે સિદ્ધાંતરૂપ પ્રહ્લની ચાર અવસ્થાઓ જણાવે છે:—

સ્વતશ્ચિદંતર્યામી તુ માયાવી સૂક્ષ્મસૃષ્ટિતઃ ।

સૂત્રાત્મા સ્થૂલસૃષ્ટયૈવ વિરાટિત્યુચ્યતે પરઃ ॥ ૪ ॥

પરઃ એવ સ્વતઃ ચિત્, માયાવી તુ અંતર્યામી, સૂક્ષ્મસૃષ્ટિતઃ સૂત્રાત્મા [તથા] સ્થૂલસૃષ્ટયા વિરાટ્ ઇતિ ઉચ્યતે ॥

પરપ્રહ્લજ પોતાથી માયા ને માયાનાં કાર્યરહિત શુદ્ધચેતનરૂપ છે તે તેમની પહેલી અવસ્થા છે, માયાના સંયોગથી તે તેઓ અંતર્યામીનામની ખીણ સ્થિતિને પામેલા જણાય છે, સૂક્ષ્મસૃષ્ટિની સાથે એટલે અપંચીકૃત પંચ-મહાભૂતો અને તેમનાં કાર્ય પ્રાણ, અંતઃકરણ અને ઇદ્રિયોસાથે સંબંધ પામવાથી તેઓ સૂત્રાત્મા એ નામની ત્રીજી સ્થિતિને પામેલા જણાય છે, અને સ્થૂલસૃષ્ટિની સાથે એટલે પંચીકૃત પાંચ ભૂતો અને તેમનાં કાર્યોની સાથે સંબંધ પામવાથી તેઓ ચોથી સ્થિતિવાળા વિરાટ્ એવા નામથી કહેવાય છે. ૪

વસ્ત્રોમાંનાં ચિત્રોની પેઠે પ્રહ્લને આશરે જે ચિત્રો રહેલાં છે તે જણાવે છે:—

ब्रह्माद्याः स्तंवपर्यंताः प्राणिनोऽत्र जडा अपि ।

उत्तमाधमभावेन वर्तते पटचित्रवत् ॥ ५ ॥

અત્ર પટચિત્રવત્ બ્રહ્માદ્યાઃ સ્તંવપર્યંતાઃ પ્રાણિનઃ જડાઃ અપિ ઉત્તમાધમ-
ભાવેન વર્તેતે ॥

વસ્ત્રમાંનાં ચિત્રોની પેઠે અધિષ્ઠાનરૂપ પ્રદાને આશરે શ્રીબ્રહ્માથી માંડીને ઘાસના યુગ્મડાપર્યંતનાં પ્રાણીઓ અને પર્વત આદિ જડપદાર્થો પણ શ્રેષ્ઠ અને કનિષ્ઠભાવવડે રહેલાં છે તે પ્રદાનમાં ચિત્રરૂપ છે. ૫

શ્રીબ્રહ્માથી માંડીને ઘાસના યુગ્મડામુધીનું જગત્ પ્રદાનમાં કલ્પિત છે. તેમાં ચેતનના જેવા ચિદાભાસો પણ કલ્પિત છે એમ નીચેના બે શ્લોકોવાડે કહે છે:—

चित्रार्पितमनुष्याणां वस्त्राभासाः पृथक् पृथक् ।

चित्राधारेण वस्त्रेण सदृशा इव कल्पिताः ॥ ६ ॥

पृथक् पृथक् चिदाभासाश्चैतन्याध्यस्तदेहिनाम् ।

कल्पयंते जीवनामानो बहुधा संसरंत्यमी ॥ ७ ॥

[યથા] ચિત્રાર્પિતમનુષ્યાણાં વસ્ત્રાભાસાઃ ચિત્રાધારેણ વસ્ત્રેણ સદૃશાઃ ઇવ પૃથક્ પૃથક્ કલ્પિતાઃ, [एवं] ચૈતન્યાધ્યસ્તદેહિનાં જીવનામાનઃ ચિદાભાસાઃ પૃથક્ પૃથક્ કલ્પયંતે, અમી બહુધા સંસરન્તિ ॥

જેમ ચિત્રમાં આજખેલા મનુષ્યોના વસ્ત્રાભાસો (તે ટાલતડકાનું નિવારણ નહિ કરનાર હોવાથી કથનમાત્ર વસ્ત્રો) ચિત્રના આધારશૂત વસ્ત્રના જેવાજ લિન્ન લિન્ન કલ્પેલા છે તેમ પ્રદાનમાં કલ્પેલા દેવાદિ શરીરધારીઓના જીવનામના ચેતનના આભાસો લિન્ન લિન્ન કલ્પાય છે. આ જીવો પોતપોતાના પ્રારબ્ધકર્મપ્રમાણે લિન્ન લિન્ન શરીરો ધારણ કરીને જન્મ-મરણના ફેરા ફર્યા કરે છે. ૬-૭

અજ્ઞાનીઓ જીવમાં રહેલા જન્મમરણરૂપ ચક્રારને ચેતનમાં એટલે પ્રદાનમાં રહેલો માને છે એમ કહે છે:—

वस्त्राभासस्थितान्वर्णान्यद्ब्रह्माधारवस्त्रगान् ।

वदंत्यज्ञास्तथा जीवसंसारं चिद्गतं विदुः ॥ ८ ॥

પદ્મ્ અજ્ઞાઃ વસ્ત્રાભાસસ્થિતાન્ વર્ણાન્ બ્રાહ્માસ્વમ્ગાન્ વદન્તિ, તથા [તે] જીવસંસારં ચિદ્ગતં વિદુઃ ॥

જેવી રીતે અજ્ઞાની મનુષ્યો વસ્ત્રાલાસમાં (ચિત્રમાં કલ્પેલાં વસ્ત્રોમાં) રહેલા રંગોને આધારભૂત વસ્ત્રમાં રહેલા છે એમ કહે છે તેવી રીતે તે અજ્ઞાની-ઓ ચિદાલાસરૂપ જીવમાં રહેલા જન્મમરણરૂપ સંસારને ચેતનમાં એટલે પ્રદક્ષમાં રહેલો માને છે. ૮

જડ પદાર્થોમાં ચિદાલાસની કલ્પના કરાતી નથી એમ દર્શાવે. આપીને તીચેના શ્લોકથી સમજાવે છે:—

ચિત્રસ્થપર્વતાદીનાં વસ્ત્રાભાસો ન લિખ્યતે ।

સૃષ્ટિસ્થમૃત્તિકાદીનાં ચિદાભાસસ્તથા ન હિ ॥ ૯ ॥

[યયા] ચિત્રસ્થપર્વતાદીનાં વસ્ત્રાભાસઃ ન લિખ્યતે તથા હિ સૃષ્ટિસ્થમૃત્તિકા-
દીનાં ચિદાભાસઃ ન [લિખ્યતે] ॥

જેવી રીતે ચિત્રમાંના પર્વતાદિ પદાર્થોને વસ્ત્રોનો દેખાવ કરવામાં આવતો નથી તેવીજ રીતે જગત્માં રહેલ માટી આદિ જડપદાર્થોમાં ચેતનનો આલાસ કલ્પવામાં આવતો નથી. ૯

હવે આત્મજ્ઞાનરૂપ વિદ્યાવડે નિવૃત્ત થવાયોગ્ય અવિદ્યાનું સ્વરૂપ કહે છે:—

સંસારઃ પરમાર્થોઽયં સંલગ્નઃ સ્વાત્મવસ્તુનિ ।

इति भ्रांतिरविद्या स्याद्विद्ययैषा निवर्तते ॥ ૧૦ ॥ P

અયં સંસારઃ પરમાર્થઃ [ચ] સ્વાત્મવસ્તુનિ સંલગ્નઃ ઇતિ ભ્રાંતિઃ અવિદ્યા
સ્યાત્, ઇષા વિદ્યયા નિવર્તતે ॥

આ સંસાર સત્યરૂપ છે, અને તે ચૈતન્યસ્વભાવવાળા આત્મામાં સારી રીતે જોડાયેલો છે, આવી ભ્રાંતિ અવિદ્યા કહેવાય છે. આ અવિદ્યા (ભ્રાંતિ) આત્મજ્ઞાનરૂપ વિદ્યાવડે નિવૃત્ત થાય છે. ૧૦

હવે આત્મજ્ઞાનરૂપ વિદ્યાનું સ્વરૂપ અને તેની પ્રાપ્તિનું સાધન કહે છે:—

આત્માભાસસ્ય જીવસ્ય સંસારો નાત્મવસ્તુનઃ ।

इति बोधो भवेद्विद्या लभ्यतेऽसौ विचारणात् ॥ ૧૧ ॥ P

આત્માભાસસ્ય જીવસ્ય સંસારઃ, આત્મવસ્તુનઃ ન ઇતિ બોધઃ વિદ્યા ભવેત્,
અસૌ વિચારણાત્ લભ્યતે ॥

ચેતનના આલાસરૂપ જીવનો સંસાર છે, પણ ચેતનરૂપ આત્માનો સંસાર નથી આવું જ્ઞાન વિદ્યા છે, અને આ વિદ્યા આત્મવિચારથી પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૧
કેવી રીતના વિચારવડે તે આત્મવિદ્યા પ્રાપ્ત થાય છે તે જણાવે છે:—

આત્મતત્ત્વના સાક્ષાત્કારનું સાધન આત્મતત્ત્વનો વિવેક છે. અંતકાર
જિજ્ઞાસુના હિતમાટે એ આત્મતત્ત્વના વિવેકનું નિરૂપણ પ્રારંભે છે:—

તત્સાક્ષાત્કારસિદ્ધયર્થમાત્મતત્ત્વં વિવિચ્યતે ।

येनायं सर्वसंसारत्सद्य एव विमुच्यते ॥ १७ ॥

येन अयं सर्वसंसारत् सद्यः एव विमुच्यते, तत्साक्षात्कार-सिद्ध्यर्थ
आत्मतत्त्वं विविच्यते ॥

જે આત્મસાક્ષાત્કારવડે આ મુમુક્ષુ સર્વ સંસારથી શીઘ્રજ અત્યંત મોહળો
થઈ જાય છે તે આત્મસાક્ષાત્કારની પ્રાપ્તિમાટે આત્મસ્વરૂપનો વિવેક (તેનું
જડથી પૃથક્કરણ) કરાય છે. ૧૭

વ્યવહારકાલમાં ઉપાધિવડે ચૈતન્યના ચાર લેહ જણાય છે એમ દર્શાવત
આપીને સમજાવે છે:—

कूटस्थो ब्रह्म जीवेशावित्येवं चिच्चतुर्विधा ।

घटाकाशमहाकाशौ जलाकाशाभ्रखे यथा ॥ १८ ॥

यथा घटाकाश-महाकाशौ जलाकाशाभ्रखे [तथा] कूटस्थः ब्रह्म जीवेशौ
इति एवं चित् चतुर्विधा ॥

જેમ ઘટાકાશ, મહાકાશ, જલાકાશ અને મેઘાકાશ એ આકાશના
ચાર લેહ ઉપાધિવડે જણાય છે તેમ કૂટસ્થ, બ્રહ્મ, જીવ અને કૃત્વિર આ
ચૈતન્યના ચાર પ્રકાર પણ ઉપાધિવડે પ્રતીત થાય છે. ૧૮

પાણીથી ભરેલા ઘડાએ જેટલું આકાશ રોકેલું હોય તે ઘટાકાશ કહેવાય
છે, અને બ્રહ્માંડની અંતર અને બહાર રહેલું આકાશ મહાકાશ કહેવાય છે.
એ જે આકાશ પ્રસિદ્ધ હોવાથી તેમનાં સ્વરૂપ નહિ જણાવતાં જલાકાશ અને
મેઘાકાશમાંથી પ્રથમ જલાકાશનું સ્વરૂપ જણાવે છે:—

घटावच्छिन्नखे नीरं यत्तत्र प्रतिविवितः ।

साभ्रनक्षत्र आकाशो जलाकाश उदीर्यते ॥ १९ ॥

घटावच्छिन्नखे यत् नीरं तत्र प्रतिविवितः [यः] साभ्रनक्षत्रः आकाशः [सः]
जलाकाशः उदीर्यते ॥

ઘડાએ રોકેલા આકાશમાં જે પાણી છે તેમાં પ્રતિબિંબિત થયેલ જે
વાદળો ને નક્ષત્રસહિત આકાશ છે તે જલાકાશ કહેવાય છે. ૧૯

હવે મેઘાકાશનું સ્વરૂપ કહે છે:—

મહાકાશસ્ય મધ્યે યન્મેઘમંડલમીક્ષ્યતે ।

પ્રતિવિંવતયા તત્ર મેઘાકાશો જલે સ્થિતઃ ॥ ૨૦ ॥

મહાકાશસ્ય મધ્યે યત્ મેઘમંડલં ઈક્ષ્યતે, તત્ર જલે પ્રતિવિંવતયા સ્થિતઃ મેઘાકાશઃ ॥

મહાકાશને વિષે જે મેઘમંડલ (વાદળાંઓનો સમૂહ) જેવામાં આવે છે તેમાંના જલમાં પ્રતિબિંબપણાવડે રહેલ જે આકાશ છે તે મેઘાકાશ કહેવાય છે. ૨૦

વાદળામાં જલ છે એમ આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈ શકતા નથી ત્યારે તેમાં આકાશનું પ્રતિબિંબ થાય છે એમ કેમ માની શકાય ? એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

મેઘાંશરૂપમુદકં તુપારાકારસંસ્થિતમ્ ।

તત્ર સ્વપ્રતિવિંવોઽયં નીરત્વાદનુમીયતે ॥ ૨૧ ॥

મેઘાંશરૂપં ઉદકં તુપારાકારસંસ્થિતં, તત્ર નીરત્વાત્ અયં સ્વપ્રતિવિંવઃ અનુમીયતે ॥

મેઘના અવયવરૂપ જલ મેઘમાં જલકણોને આકારે રહેતું હોય છે. તેના જલપણાથી તેમાં આકાશનું પ્રતિબિંબ હોવાનું અનુમાન કરવામાં આવે છે.

વાદળામાં રહેતું જલ પૃથ્વીઉપર રહેલા મનુષ્યને પ્રત્યક્ષ જેવામાં આવતું નથી, તેપણુ વાદળાના વરસાદરૂપ કાર્યવડે વાદળામાં વરસાદના ઉપાદાનકારણરૂપ જલ સૂક્ષ્મ-અવયવોવડે રહેતુ છે એમ અનુમાન થાય છે, અને તે સૂક્ષ્મઅવયવો જલરૂપ હોવાથી તેમાં આકાશના પ્રતિબિંબનું અનુમાન થાય છે. ૨૧

એવી રીતે ચાર પ્રકારના આકાશના સ્વરૂપને કહીને હવે કૂટસ્થનું સ્વરૂપ કહે છે:—

અધિષ્ઠાનતયા દેહદ્વયાવચ્છિન્નચેતનઃ ।

કૂટવન્નિર્વિકારેણ સ્થિતઃ કૂટસ્થ ઉચ્યતે ॥ ૨૨ ॥

[યઃ] અધિષ્ઠાનતયા દેહદ્વયાવચ્છિન્નચેતનઃ કૂટવત્ નિર્વિકારેણ સ્થિતઃ

[સઃ] કૂટસ્થઃ ઉચ્યતે ॥

જે અધિષ્ઠાનપણાવડે સ્થૂલશરીરથી અને સૂક્ષ્મશરીરથી પરિચ્છેદ પામેતું ચેતન છે તે સોનીની ઝોરણુની જેકે નિર્વિકારરૂપે રહેવાથી કૂટસ્થ કહેવાય છે. સ્થૂલશરીરે અને સૂક્ષ્મશરીરે રોકેતું તે બંનેના અધિષ્ઠાનરૂપ જે ચેતન

છે તે સોનીની વા લુહારની એળુની પેઠે સર્વદા નિર્વિકારરૂપે રહે છે, તેથી તે કૂટસ્થ કહેવાય છે કૂટ એટલે સોનીની વા લુહારની એરણુ તે એરણુ-ઉપર ઘણા ઘાટ ઘડાય છે, છતા તે પોતે જેમ વિકાર પામતી નથી તેમ કર્માનુસાર એવ લિન્ન લિન્ન શરીર ધારણુ કરે તોપણુ તેના આધારભૂત આત્મા એકરૂપે રહે છે, પણુ લિન્ન લિન્ન શરીરરૂપે થતો નથી ૨૨

હવે એવનુ સ્વરૂપ કહે છે -

કૂટસ્થે કલ્પિતા બુદ્ધિસ્તત્ર ચિત્પ્રતિવિવકઃ । P

પ્રાણાનાં ધારણાઙ્ગીવઃ સંસારેણ સ યુજ્યતે ॥ ૨૩ ॥

કૂટસ્થે બુદ્ધિ કલ્પિતા, તત્ર ચિત્પ્રતિવિવકઃ પ્રાણાના ધારણાત્ જીવ , સ [એવ] સંસારેણ યુજ્યતે ॥

કૂટસ્થમા બુદ્ધિ કટપાયેલી છે, તે બુદ્ધિમા પડેલુ જે ચેતનનું પ્રતિબિંબ હોય છે તે પ્રતિબિંબ મર્વ ઇન્દ્રિયોને ધારણુ કરનાર હોવાથી એવ કહેવાય છે તેજ એવ તસારની સાથે જોડાય છે કૂટસ્થ (શુદ્ધ આત્મા) જન્મમરણરૂપ સસારની સાથે જોડાતો નથી ૨૩

એવથી લિન્ન કૂટસ્થની શામાટે પ્રતીતિ થતી નથી તે જણાવે છે -

જલવ્યોમ્ના ઘટાકાશો યથા સર્વસ્તિરોહિતઃ ।

તથા જીવેન કૂટસ્થઃ સોઙ્ગ્યોન્યાધ્યાસ ઉચ્યતે ॥ ૨૪ ॥

યથા જલવ્યોમ્ના સર્વ ઘટાકાશઃ તિરોહિત, તથા જીવેન કૂટસ્થઃ [તિરોહિતઃ,] સઃ અન્યોન્યાધ્યાસ ઉચ્યતે ॥

જેમ જલાકાશવડે સર્વ ઘટાકાશ ઢકાઈ ગયેલુ હોય છે તેમ એવવડે કૂટસ્થ ઢકાઈ ગયેલો હોય છે તે પરસ્પરની ભાતિ કહેવાય છે ૨૪

પરસ્પરની ભ્રાતિ એટલે કૂટસ્થનો સદ્રૂપસ્વભાવ એવમા પ્રતીત થવો, અને એવના સુખદુ ખાદિ ધર્મો કૂટસ્થમા પ્રતીત થવા તે એ પરસ્પરની ભ્રાતિ અથવા અન્યોન્યાધ્યાસ એવનુ ને કૂટસ્થનુ વાસ્તવિક સ્વરૂપ નહિ જાણવાથી થાય છે ૨૪

હવે તે અન્યોન્યાધ્યાસના કારણરૂપ મૂલાવિદ્યાનુ સ્વરૂપ કહે છે -

અયં જીવો ન કૂટસ્થં વિવિનક્તિ કદાચન ।

અનાદિરવિવેકોઙ્ગ્યં મૂલાઙ્ગવિદ્યોત્તિ ગમ્યતામ્ ॥ ૨૫ ॥

અય જીવ કૂટસ્થ વદાચન ન વિવિનક્તિ, અય અનાદિ. અવિવેક મૂલા અવિદ્યા ઇતિ ગમ્યતામ્ ॥

આ ચિદાલાસરૂપ જીવ પોતાના અધિષ્ઠાનરૂપ કૂટસ્થને કદીપણ પોતાનાથી ભિન્ન જાણતો નથી. આ આદિરહિત અવિદ્યેક મૂલાવિદ્યા (જીવના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું-જીવમાં અનાદિકાલથી રહેલું કૂટસ્થના સ્વરૂપનું-અજ્ઞાન) છે એમ જાણવું. ૨૫

હવે અવિદ્યાના બે પ્રકાર જાણાવે છે:—

વિશેષાવૃત્તિરૂપાભ્યાં દ્વિધાઽવિદ્યા વ્યવસ્થિતા ।

ન ભાતિ નાસ્તિ કૂટસ્થ ઇત્યાપાદનમાવૃત્તિઃ ॥ ૨૬ ॥

વિશેષાવૃત્તિરૂપાભ્યાં અવિદ્યા દ્વિધા વ્યવસ્થિતા, કૂટસ્થઃ ન અસ્તિ ન ભાતિ ઇતિ આપાદનં આવૃત્તિઃ ॥

વિશેષરૂપવડે અને આવરણરૂપવડે અવિદ્યા બે પ્રકારે વિભાગ પામીને રહી છે. કૂટસ્થ નથી, અને કૂટસ્થ પ્રતીત થતો નથી આવી રીતની જે સમજણ તે આવરણ કહેવાય છે.

આવરણ થયા પછી વિશેષ થાય છે, માટે વિશેષનું સ્વરૂપ પહેલું નહિ કહેતાં આવરણનું સ્વરૂપ પહેલું કહ્યું છે. ૨૬

હવે અવિદ્યાનો અને આવરણનો સફલાવ યુક્તિવડે પ્રતિપાદન કરે છે:—

અજ્ઞાની વિદુષા પૃષ્ઠઃ કૂટસ્થં ન પ્રચુદ્ધયતે ।

ન ભાતિ નાસ્તિ કૂટસ્થ ઇતિ બુદ્ધત્વા વદત્યપિ ॥ ૨૭ ॥

વિદુષા પૃષ્ઠઃ અજ્ઞાનો કૂટસ્થં ન પ્રચુદ્ધયતે, કૂટસ્થઃ ન અસ્તિ ન ભાતિ ઇતિ બુદ્ધત્વા વદતિ અપિ ॥

“ તમે કૂટસ્થને જાણો છો ? ” એમ જેને ત્રિદાને પૂછેલું છે એવો અજ્ઞાની પોતે કૂટસ્થને જાણતો નથી એમ જાણાવે છે. કૂટસ્થ નથી, અને કૂટસ્થ પ્રતીત થતો નથી એમ જાણીને તે પ્રમાણે તે જાહે પણ છે.

કોઈ આત્માને જાણનારા વિદ્વાનવડે કોઈ અજ્ઞાનીને પ્રશ્ન કરાય કે “ તમે અવિકારી આત્મસ્વરૂપ કૂટસ્થને જાણો છો ? ” તો તે અજ્ઞાની કૂટસ્થને જાણતો નથી તેથી “ હું કૂટસ્થને જાણતો નથી ” એમ પોતાના અંતઃકરણમાં રહેલા અજ્ઞાનનો અનુભવ કરીને કહે છે. આ અજ્ઞાનીને થતો અવિદ્યાનો અનુભવ છે, અને કૂટસ્થ નથી, અને તે ન હોવાથી પ્રતીત પણ થતો નથી એમ જાણીને તે જાહે પણ છે, તેજ પોતાને થતો આવરણનો અનુભવ તે જાણાવે છે. એવી રીતે અવિદ્યાનો સફલાવ અને આવરણનો સફલાવ સિદ્ધ થાય છે. ૨૭

આત્મા સ્વયપ્રકાશ છે તેથી તેમા તેનાથી વિપરીતસ્વભાવવાળી અવિદ્યા સંભવી શકે નહિ, અને અવિદ્યાવિના આવરણુ પણ સંભવી શકે નહિ, તથા આવરણુને અભાવે વિદ્યેષ પણ સંભવી શકે નહિ, એવી શકા અને તેનુ સમાધાન નીચેના શ્લોકમા જણાવે છે —

સ્વપ્રકાશે કુતોઽવિદ્યા તાં વિના કથમાવૃત્તિઃ ।

ઇત્યાદિતર્કજાલાનિ સ્વાનુભૂતિર્ગ્રસત્યસૌ ॥ ૨૮ ॥

સ્વપ્રકાશે અવિદ્યા કુતઃ ? તાં વિના આવૃત્તિ કથં ? ઇત્યાદિતર્કજાલાનિ

અસૌ સ્વાનુભૂતિઃ ગ્રસતિ ॥

સ્વયપ્રકાશ આત્મામા અધારાબેવી અવિદ્યા ક્યાથી સભવે ? અને તે અવિદ્યાવિના આવરણુ પણ કેવી રીતે સભવી શકે ? ઇત્યાદિ કુતકોના સમૂહને આ ઉપર જણાવેલો અજ્ઞાનીઓનો અનુભવ ગળી જાય છે. ૨૮

“ પ્રકાશમા અધારં કેવી રીતે રહી શકે ? ” આ તર્કવડે અજ્ઞાનીનો અનુભવ મિથ્યા ઠરે છે, માટે તે સાચો અનુભવ નથી, અને તેથી આત્મતત્ત્વનો નિશ્ચય કરી શકાતો નથી એમ જો તાર્કિક કહે તો તેના સમાધાનમા અથકાર કહે છે. —

સ્વાનુભૂતાવવિશ્વાસે તર્કસ્યાપ્યનવસ્થિતેઃ ।

કથં વા તાર્કિકમન્યસ્તત્ત્વનિશ્ચયમાપ્નુયાત્ ॥ ૨૯ ॥

સ્વાનુભૂતૌ અવિશ્વાસે, તર્કસ્ય અપિ અનવસ્થિતે, તાર્કિકમન્ય કથં વા તત્ત્વનિશ્ચય આપ્નુયાત્ ? ॥

પોતાના અનુભવમા અવિશ્વાસ હોવાથી અને તર્કની પણ સ્થિરતા ન હોવાથી પોતાને તાર્કિક માનનારો મનુષ્ય આત્મતત્ત્વના નિશ્ચયને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે ? નજ થઈ શકે.

અનુભવ એ શ્રેષ્ઠ પ્રમાણુ છે, તેને નહિ સ્વીકારવાથી અને કેવલ તર્કનો આશ્રય લેવાથી કોઈ પણ વાતનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી, કેમકે તર્ક તેનાથી ચઢીઆતા ધીબલ તર્કથી યાદ પામનારો હોવાથી તર્કવડે કોઈ પણ વાતનો અતિમ નિશ્ચય થઈ શકતો નથી, તેથી એવા કુતર્કને અનુસરનારાને આત્મજ્ઞાન થઈ શકતુ નથી લાકડામા પ્રકાગસ્વભાવવાળો અગ્નિ વિદ્યમાન છતા પણ તે પ્રકાશ જેમ અધકારને દૂર કરતો નથી તેમ સ્વયપ્રકાશ આત્મા અજ્ઞાનીના અંતઃકળુમા રહેલા આત્માના અજ્ઞાનને દૂર કરતો નથી. ૨૯

જો આત્મતત્ત્વના નિશ્ચયને માટે તર્ક કરવાની અગત્ય હોય તો તે તર્ક અનુભવને અનુસરીને કરવો, અનુભવથી વિરુદ્ધ તર્ક ન કરવો એમ કહે છે:—

બુદ્ધચારોહાય તર્કશ્વેદપેક્ષેત તથા સતિ ।

સ્વાનુભૂત્યનુસારેણ તર્ક્યતાં મા કુતર્ક્યતામ્ ॥ ૩૦ ॥

બુદ્ધચારોહાય તર્કઃ અપેક્ષેત ચેત્ તથા સતિ સ્વાનુભૂત્યનુસારેણ તર્ક્યતામ્,
મા કુતર્ક્યતામ્ ॥

આત્મતત્ત્વને બુદ્ધિમાં સુરિથર કરવામાટે તર્કની અપેક્ષા છે એમ જો
તમે કહો તો અમે કહીએ છીએ કે તમે પોતાના અનુભવને અનુસરીને તર્ક
કરો, પણ અનુભવથી વિરુદ્ધ કુતર્ક ન કરો. ૩૦

અનુભવને અનુસરીને કેવો તર્ક કરવો જોઈએ તે કહે છે:—

સ્વાનુભૂતિરવિદ્યાયામાદૃતૌ ચ પ્રદર્શિતા ।

અતઃ કૂટસ્થચૈતન્યમવિરોધીતિ તર્ક્યતામ્ ॥ ૩૧ ॥

અવિદ્યાયાં આદૃતૌ ચ સ્વાનુભૂતિઃ પ્રદર્શિતા, અતઃ કૂટસ્થચૈતન્યં અવિરોધિ
ઈતિ તર્ક્યતામ્ ॥

અવિદ્યામાં અને આવરણમાં અજ્ઞાનીનો પોતાનો અનુભવ આગળ જણાવ્યો
છે, આ કારણથી કૂટસ્થચૈતન્ય અવિદ્યાનું અને આવરણનું અવિરોધી છે એવો
તર્ક મુમુક્ષુએ કરવો જોઈએ. ૩૧

કૂટસ્થચૈતન્ય અવિદ્યાનું અને આવરણનું વિરોધી નથી, પણ જડચૈતન-
ના વિવેક તેનો વિરોધી છે એમ જણાવે છે:—

તત્ત્વેદ્વિરોધિ કેનેયમાદૃતિર્હ્યનુભૂયતામ્ ।

વિવેકસ્તુ વિરોધ્યસ્યાસ્તત્ત્વજ્ઞાનિનિ દૃશ્યતામ્ ॥ ૩૨ ॥

તત્ત્વ વિરોધિ ચેત્ [તર્કિ] इयं आदृतिः केन हि अनुभूयताम् ? [अतः]
વિવેકઃ તુ અસ્યાઃ વિરોધિ, [સઃ] તત્ત્વજ્ઞાનિનિ દૃશ્યતામ્ ॥

જો કૂટસ્થચૈતન્ય અવિદ્યાનું અને આવરણનું વિરોધી હોય તો આ
અજ્ઞાનનો અને આવરણનો અનુભવ કોનાંવડે અનુભવાય ? આથી આત્મવિદ્યાવડે
ઉપજેલો આત્માના અને અનાત્માના પૃથક્કરણરૂપ વિવેક તે આ અવિદ્યાનો
અને આવરણનો વિરોધી છે, તે વિવેક આત્મતત્ત્વને જણનારામાં જુઓ. ૩૨

જો અવિકારી સામાન્યચૈતન્ય, અજ્ઞાનનું અને આવરણનું વિરોધી હોય
તો અજ્ઞાનની અને આવરણની સિદ્ધિ જ થઈ શકે નહિ, પણ અજ્ઞાનીના
અનુભવવડે અજ્ઞાનની અને આવરણની સિદ્ધિ થાય છે, તેથી અવિકારી
સામાન્યચૈતન્ય, અજ્ઞાનનું અને આવરણનું વિરોધી નથી એમ નિશ્ચય થાય

છે. આત્મવિચારવડે જ્યેમને આત્માનો સાક્ષાત્કાર થયો છે એવા પુરુષના અંતઃકરણમાં રહેલો વિવેક અજ્ઞાનનો અને આવરણનો વિરોધી છે એમ આત્મજ્ઞાનીઓના અનુભવઉપરથી નક્કી થાય છે. ૩૨

હવે વિદ્યેષરૂપ બ્રાંતિનું નિરૂપણ કરે છે:—

અવિદ્યાવૃત્તકૂટસ્થે દેહદ્વયયુતા ચિત્તિઃ ।

શુક્તૌ રૂપ્યવદ્ધ્યસ્તા વિદ્યેષાધ્યાસ एव हि ॥ ૩૩ ॥

અવિદ્યાવૃત્તકૂટસ્થે દેહદ્વયયુતા ચિત્તિઃ શુક્તૌ રૂપ્યવત્ અધ્યસ્તા, [સઃ] એવં હિ વિદ્યેષાધ્યાસઃ ॥

અજ્ઞાનવડે ઢંકાયેલા કૂટસ્થમાં, સૂક્ષ્મશરીર અને સ્થૂલશરીર એ બે શરીરથી યુક્ત ચિદાભાસ (જીવ), છીપમાં રૂપાની પેઠે, આરોપિત છે, તેજ વિદ્યેષરૂપ બ્રાંતિ અથવા વિદ્યેષાધ્યાસ કહેવાય છે. ૩૩

છીપમાં થતી રૂપાની બ્રાંતિનું અને કૂટસ્થમાં થતી જીવની બ્રાંતિનું સરખાપણું દેખાડે છે:—

इदमंशश्च सत्यत्वं शुक्तिगं रूप्य ईक्ष्यते ।

स्वयंત્વં वस्तुता चैवं विक्षेपे वीक्ष्यतेऽन्यगम् ॥ ૩૪ ॥

[યયા] શુક્તિગં ઇદમંશઃ ચ સત્યત્વં રૂપ્યે ઈક્ષ્યતે, એવં અન્યગં સ્વયંત્વં વસ્તુતા ચ વિદ્યેષે વીક્ષ્યતે ॥

જેવી રીતે છીપમાં રહેલો આ અંશ અને સત્યપણું રૂપામાં જોવામાં આવે છે તેવી રીતે કૂટસ્થમાં રહેલું સ્વયંપણું અને સત્યપણું વિદ્યેષરૂપ જીવમાં જોવામાં આવે છે.

જેમ વસ્તુતાએ “આ રૂપુ” જોમાં રહેલો “આ” અંશ અને “સત્યપણું” છીપમાં રહેલ છે, છતાં બ્રાંતિકાલે તે બંને રૂપામાં પ્રતીત થાય છે, તેમ સ્વયંપણું અને સત્યપણું વસ્તુતાએ કૂટસ્થમાં રહ્યાં છે, છતાં બ્રાંતિકાલે તે બંને જીવમાં જોવામાં આવે છે. ૩૪

બ્રાંતિકાલે વસ્તુનું વિદ્યેષસ્વરૂપ ઢંકાઈ જાય છે એમ જણાવે છે:—

नीलपृष्ठत्रिकोणत्वं यथा शुक्तौ तिरोहितम् ।

असंगानंदताद्येवं कूटस्थेऽपि तिरोहितम् ॥ ૩૫ ॥

યથા નીલપૃષ્ઠત્રિકોણત્વં શુક્તૌ તિરોહિતમ્ એવં અસંગાનંદતાદિ કૂટસ્થે અપિ તિરોહિતમ્ ॥

જેમ છીપની નીચેનો આસમાની લાગ અને ત્રિકોણપણું બ્રાંતિકાલે છીપમાં તિરોધાન પામેલાં છે તેમ અસંગપણું ને આનંદપણું ઇત્યાદિ બ્રાંતિકાલે કૂટસ્થમાં પણ તિરોધાન પામેલાં છે.

જેમ જ્યારે છીપમાં રૂપાની બ્રાંતિ થાય છે ત્યારે છીપમાં જે નીચેનો આસમાની રંગને મળતો લાગ હોય છે તે અને છીપનો જે ત્રિકોણ આકાર હોય છે તે હુમ થયાજેવાં થઈ જાય છે તેમ જ્યારે કૂટસ્થમાં જીવની બ્રાંતિ થાય છે ત્યારે કૂટસ્થમાં રહેલ અસંગપણું, આનંદપણું ને વિભુપણું આદિ સ્વભાવો કૂટસ્થમાં હુમ થયાજેવા થઈ જાય છે, અર્થાત પ્રતીત થતા નથી. ૩૫

બ્રાંતિકાલે ^{દુ:ખ} અધિકાને ^અ સ્થાને કલ્પિતનું નામ આરોપાય છે એમ જણાવે છે:—

આરોપિતસ્ય દૃષ્ટાંતે રૂપ્યં નામ યથા તથા ।

કૂટસ્થાધ્યસ્તવિક્ષેપનામાહમિતિ નિશ્ચયઃ ॥ ૩૬ ॥

યથા દૃષ્ટાંતે આરોપિતસ્ય રૂપ્યં નામ [ભવતિ] તથા કૂટસ્થાધ્યસ્તવિક્ષેપનામા અહં ઇતિ નિશ્ચયઃ ॥

જેમ છીપના અને રૂપાના દૃષ્ટાંતમાં આરોપિત પદાર્થનું રૂપ એવું નામ થાય છે તેમ કૂટસ્થના અને જીવના ચિદ્દાંતમાં કૂટસ્થમાં આરોપેલા પદાર્થરૂપ, વિક્ષેપનું હું એવું નામ થાય છે આવો નિશ્ચય છે.

દૃષ્ટાંતમાં બ્રાંતિકાલે જેમ છીપને સ્થલે રૂપ એવું નામ થાય છે તેમ ચિદ્દાંતમાં કૂટસ્થને સ્થલે હું (ચિદાભાવની અર્થે મંગલ રાજનાર હું એવો ભાવ) એવું નામ થાય છે. ૩૬

જેમ છીપને જોનાર મનુષ્ય, આ એ અંશવટે છીપને જેણે જોતો છો તે બ્રાંતિથી આ રૂપ છે એમ માને છે તેમ કૂટસ્થ પાતાને જેણે જોતો હું જીવ હું એમ બ્રાંતિથી માને છે એમ જણાવે છે:—

ઇદમંશં સ્વતઃ પश्यन् રૂપ્યમિત્યભિમન્યતે ।

તથા સ્વં ચ સ્વતઃ પश्यન્નહમિત્યભિમન્યતે ॥ ૩૭ ॥

[યથા] સ્વતઃ ઇદં અંશ પश्यન્ રૂપ્યં ઇતિ અભિમન્યતે, તથા સ્વતઃ સ્વં ચ પश्यન્ અહં ઇતિ અભિમન્યતે ॥

જેમ બ્રાંતિકાલે જોતો (આ) એ અંશવટે છીપને જેણે જોતો આ રૂપ

છે એવો નિશ્ચય કરે છે તેમ બ્રાંતિકાલે (કૂટસ્થ પોતે) પોતાના કૂટસ્થસ્વરૂપને જોતો છતો હું એવો નિશ્ચય કરે છે. ૩૭

સ્વપણું અને અડપણું એ બંને એક અર્થનાં વાચક હોવાથી દષ્ટાંતમાં અને સિદ્ધાંતમાં સમપણું કેવી રીતે છે એમ શંકા થાય તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે:—

इदंत्वरूप्यते भिन्ने स्वत्वाहंते तथेप्यताम् ।

सामान्यं च विशेषश्च ह्युभयत्रापि गम्यते ॥ ૩૮ ॥

[યથા] इदंत्वरूप्यते भिन्ने तथा स्वत्वाहंते इप्यताम्, हि सामान्यं च विशेषः च उभयत्र अपि गम्यते ॥

એમ આપણું અને રૂપાપણું ભિન્ન છે તેમ સ્વપણું અને હુંપણું ભિન્ન છે એમ સમજવું, કેમકે સામાન્ય અને વિશેષ બંને સ્થલેજ જણાય છે.

એમ રૂપાની બ્રાંતિ થાય છે ત્યાં છીપમાં ને રૂપામાં આ એ અંશ સામાન્ય છે, અને રૂપુ એ અંશ વિશેષ છે, તેમ વિદ્વેષરૂપ અધ્યાસમાં સ્વયં એ અંશ સામાન્ય છે, અને હું એ અંશ વિશેષ છે. સામાન્ય અંશ અધિષ્ઠાન અને કલ્પિત બંનેમાં રહેલો હોય છે, અને વિશેષ અંશ કલ્પિતમાં રહેલો હોય છે. આવી રીતે સ્વપણામાં અને અડપણામાં ભેદ છે તેથી દષ્ટાંતમાં અને સિદ્ધાંતમાં સમપણું છે, વિષમપણું નથી. ૩૮

“स्वयं એ સામાન્ય અંશ છે એમ ઉદાહરણ આપીને જણાવે છે:—

૧. देवदत्तः स्वयं गच्छेत्त्वं वीक्षस्व स्वयं तथा ।

“अहं स्वयं न शक्नोमीत्येवं लोके प्रयुज्यते ॥ ૩૯ ॥

देवदत्तः स्वयं गच्छेत्, तथा त्वं स्वयं वीक्षस्व, अहं स्वयं न शक्नोमि इति एवं लोके प्रयुज्यते ॥

દેવદત્ત સ્વયં (પોતે) જાય, તથા તું સ્વયં (પોતે) જો, હું સ્વયં (પોતે) જોઈ શકતો નથી, એ પ્રમાણે લોકમાં સ્વયંશબ્દનો તે, તું અને હું એ ત્રણે કેકાણે પ્રયોગ થાય છે, એટલે સ્વયંશબ્દ ત્રણે પુરુષમાં સરખી રીતે પ્રવૃત્ત થાય છે. ૩૯

ઇદંશબ્દની પેઠે સ્વયંશબ્દનો સર્વ પ્રાણિપદાર્થની સાથે સંગ્રહ થઈ શકે છે તેથી તેનું સામાન્યરૂપ છે એમ જણાવે છે:—

इदं रूप्यमिदं वस्त्रमिति यद्वादिदं तथा ।

असौ त्वमहमित्येषु स्वयमित्यभिमन्यते ॥ ૪૦ ॥

इदं रूपं इदं वस्त्रं इति यद्वत् इदं [सामान्यं,] तथा असौ त्वं अहं इति एषु स्वयं इति अभिमन्यते ॥

આ રૂપ, આ વસ્ત્ર એ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુઓમાં જેમ ઇદં (આ) એ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે તેમ આ, તું ને હું ઇત્યાદિ સ્થલે સ્વયંશબ્દનો પ્રયોગ થાય છે તેથી તે ઝંનેનું સામાન્યરૂપપણું છે. ૪૦

હુંપણું અને સ્વયંપણું બિન્ન હોય તેથી તેનો કૂટસ્થમાં શો ઉપયોગ થાય છે એવો પ્રશ્ન ઊપાડી ઉત્તરાર્થથી તેનું સમાધાન કરે છે:—

अहंत्वाद्भिद्यतां स्वत्वं कूटस्थे तेन किं तव ।

स्वयंशब्दार्थ एवैष कूटस्थ इति मे भवेत् ॥ ૪૧ ॥

अहंत्वात् स्वत्वं भिद्यतां, तेन कूटस्थे तव किं [भवेत् ?] स्वयंशब्दार्थः एव एषः कूटस्थः इति मे भवेत् ॥

હુંપણાથી સ્વપણું બલે ભેદ પામે, તે ભેદવડે કૂટસ્થમાં (અવિકારી આત્મામાં) તમને શો લાલ થાય છે? સ્વયંશબ્દનો જે અર્થ છે તેજ આ કૂટસ્થ (અવિકારી આત્મા) છે એમ મારું કહેવું સિદ્ધ થાય છે. ૪૧

સ્વપણું એ અન્યપણાનું માત્ર નિવારણ કરે છે, પણ કૂટસ્થનો બોધ કરતું નથી એવી વાહીની શંકા લઇ તેનું સમાધાન કરે છે:—

अन्यत्ववारकं स्वत्वमिति चेदन्यवारणम् ।

कूटस्थस्यात्मतां वक्तुरिष्टमेव हि तद्भवेत् ॥ ૪૨ ॥

स्वत्वं अन्यत्ववारकं इति चेत् कूटस्थस्य आत्मतां वक्तुः तत् अन्यवारणं इष्ट एव हि भवेत् ॥

સ્વપણું માત્ર અન્યપણાનું નિવારણ કરે છે એમ જો તમે કહો તો તેના સમાધાનમાં અમે કહીએ છીએ કે કૂટસ્થનું આત્મપણું કહેનારાને તે અન્યપણાનું નિવારણ ઇષ્ટજ છે.

સ્વપણાવડે અન્યનું નિવારણ થાય એટલે આત્માથી લિપ્ત અન્યનો સદ્ભાવ ન રહે, તેથી અન્યના નિવારણવડે કૂટસ્થરૂપ આત્માની સિદ્ધિ થાય છે તેથી સ્વપણું અન્યનું નિવારક થાય તે અમને અમારે સિદ્ધાંત સિદ્ધ કરવામાં ઉપકારક થાય છે. ૪૨

સ્વયં અને આત્મા એક અર્થના વાચક છે તેથી સ્વપણું અને આત્મપણું ખીલતું નિવારણ કરનાર થાય છે એમ જણાવે છે:—

સ્વયમાત્મેતિ પર્યાયૌ તેન લોકે તયોઃ સહ ।

પ્રયોગો નાસ્ત્યતઃ સ્વત્વમાત્મત્વં ચાન્યવારકમ્ ॥ ૪૩ ॥

સ્વયં આત્મા इति पर्यायौ, तेन लोके तयोः सह प्रयोगः न अस्ति, अतः स्वत्वं आत्मत्वं च अन्यवारकम् ॥

સ્વયં (પોતે) અને આત્મા (જીવનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ કૂટસ્થ) આ બે શબ્દ એક અર્થના વાચક છે તે કારણથી તે જાનેનો લોકમાં સાથે પ્રયોગ થતો નથી. આ કારણથી સ્વપણું અને આત્મપણું એ જાને ણીજાનું નિવારણ કરનારાં છે. ૪૩

લોકમાં ઘટપટાદિ જડપદાર્થોમાં સ્વયંશબ્દનો પ્રયોગ થાય છે તેથી સ્વયંપણું અને આત્મપણું એ બેની એકતા સંભવી શકતી નથી એવી પૂર્વપક્ષીની શંકા પ્રહણ કરીને સિદ્ધાંતી તેનું સમાધાન કરે છે:—

घटः स्वयं न जानातीत्येवं स्वत्वं घटादिषु ।

अचेतनेषु दृष्टं चेद्दृश्यतामात्मसत्त्वतः ॥ ૪૪ ॥

घटः स्वयं न जानाति इति एवं घटादिषु अचेतनेषु स्वत्वं दृष्टं चेत्, आत्म-सत्त्वतः दृश्यताम् ॥

ઘડો પોતે જાણતો નથી એવી રીતે ઘટાદિ જડપદાર્થોમાં પણ પોતાપણાનો પ્રયોગ જોવામાં આવે છે એમ જો તમે કહો તો તે જડ પદાર્થોમાં અધિદાનરૂપ આત્માની ગ્રાહ્ય હોવાથી તે જડપદાર્થોમાં પણ ભલે પોતાપણું એ શબ્દનો પ્રયોગ થાય, તેથી અમારા સિદ્ધાંતમાં કોઈ પણ પ્રકારે હાનિ પહોંચતી નથી. ૪૪

એ ઘટાદિક જડપદાર્થોમાં પણ આત્મા રહેલો છે તો પછી આ ચેતન અને આ જડ એવો ભેદ શા કારણથી થાય છે એવી જો તમે શંકા કરો તો તેનું સમાધાન સાંભળો:—

चेतनाचेतनभिदा कूटस्थात्मकृता न हि ।

किं तु बुद्धिकृताभासकृतैवेत्यवगम्यताम् ॥ ૪૫ ॥

चेतनाचेतनभिदा कूटस्थात्मकृता न हि, किं तु बुद्धिकृताभासकृता एव इति अवगम्यताम् ॥

લોકમાં ચેતન અને જડનો જે ભેદ કહેવાય છે તે ભેદ કૂટસ્થરૂપ આત્માએ કરેલો નથીજ; પરંતુ તે ભેદ બુદ્ધિમાં પડેલા ચેતનના આંભાસે

જ કરેલો છે એમ જાણવું, અર્થાત્ જે પદાર્થમાં યુદ્ધિ અને ચિદાભાસ હોય તે પદાર્થ ચેતન કહેવાય છે, અને જે પદાર્થમાં યુદ્ધિ અને ચિદાભાસ ન હોય તે પદાર્થ જડ કહેવાય છે. એવી રીતે ચિદાભાસના સદ્ભાવવડે પ્રાણીઓ ચેતન અને ચિદાભાસના અસદ્ભાવવડે ઘટાદિ જડ કહેવાય છે એમ જાણવું. ૪૫
ચેતન અને જડ એ બંને કૃતસ્થરૂપ આત્મામાં ભ્રમવડે કલ્પાયેલ છે એમ જાણવે છે:--

યથા ચેતન આભાસઃ કૂટસ્થે ધ્રાંતિકલ્પિતઃ ।

અચેતનો ઘટાદિશ્ચ તથા તત્રૈવ કલ્પિતઃ ॥ ૪૬ ॥

યથા ચેતનઃ આભાસઃ કૂટસ્થે ધ્રાંતિકલ્પિતઃ, તથા ચ અચેતનઃ ઘટાદિઃ તત્ર એવ કલ્પિતઃ ॥

જેમ ચેતનરૂપ ચિદાભાસ કૃતસ્થરૂપ આત્મામાં ભ્રમથી કલ્પાયેલો છે તેમજ જડ ઘટાદિ પદાર્થ પણ ત્યાંજ એટલે કૃતસ્થમાજ ભ્રમવડે કલ્પાયેલો છે. ૪૬
જો સ્વપણાને અને આત્મપણાને એક માનવામાં આવે તો પછી તેપણા ઇત્યાદિને પણ આત્મપણાની પ્રાપ્તિ થશે એવી વાદીની શકા લઈ સિદ્ધાંતી તેનું નીચેના એ શ્લોકવડે સમાધાન કરે છે:—

તત્ત્વેદંતે અપિ સ્વત્વમિવ ત્વમહમાદિષુ ।

સર્વજ્ઞાનુગતે તેન તયોરપ્યાત્મતેતિ ચેત્ ॥ ૪૭ ॥

તે આત્મત્વેષ્યનુગતે તત્ત્વેદંતે તતસ્તયોઃ ।

આત્મત્વં નૈવ સંભાવ્યં સમ્યક્ત્વાદેર્યથા તથા ॥ ૪૮ ॥

સ્વત્વં ઇવ ત્વમહમાદિષુ સર્વજ્ઞ તત્ત્વેદંતે અપિ અનુગતે, તેન તયોઃ અપિ આત્મતા ઇતિ ચેત્, તે તત્ત્વેદંતે આત્મત્વે અનુગતે અપિ, તતઃ યથા સમ્યક્ત્વાદેઃ તથા તયોઃ આત્મત્વં ન સંભાવ્યં એવ ॥

સ્વપણાની પેઠે તું હું ઇત્યાદિ સર્વસ્થલે તેપણું અને આપણું એ પણ સંબધ પાત્રીને રહ્યાં છે તે કારણવડે તે બંનેનું પણ આત્મપણું છે એમ જો તમે કહો તો તેનું સમાધાન ચાંબળો.

તે તેપણું અને આપણું આત્મપણામા સંબધ પાત્રીને રહેલાં છે તેપણું જેમ સમ્યક્પણા આંદિનું આત્મપણું સ્વીકારવામાં આવતું નથી તેમ તે બંનેનું આત્મપણું સંભાવના કરવાયોગ્ય નથીજ.

સ્વપણું માત્ર આત્મામાંજ રહે છે, અને તેપણું તથા આપણું આત્મામાં

અને અનાત્મામાં પણ રહે છે, તેથી જેમ સ્વારાપણાનું અને નઠારાપણાનું આત્મપણું સ્વીકારવામાં આવતું નથી તેમ તેપણાનું અને આપણાનું પણ આત્મપણું સ્વીકારવામાં આવતું નથી. ૪૭-૪૮

તેપણું અને આપણું ઇત્યાદિ એકબીજાનાં વિરોધી છે એમ લોકવ્યવહારને જણાવી સિદ્ધ કરે છે.—

તત્તેદંતે સ્વતાન્યત્વે ત્વંતાહંતે પરસ્પરમ્ ।

પ્રતિદ્વંદ્વિતયા લોકે પ્રસિદ્ધે નાસ્તિ સંશયઃ ॥ ૪૯ ॥

તત્તેદંતે સ્વતાન્યત્વે [ચ] ત્વંતાહંતે પરસ્પરં પ્રતિદ્વંદ્વિતયા લોકે પ્રસિદ્ધે,

[અત્ર] સંશયઃ ન અસ્તિ ॥

તેપણું અને આપણું, સ્વપણું અને બીજાપણું તથા તુંપણું અને હુંપણું એ શબ્દો પરસ્પર એકબીજાના વિરોધીપણાવટે લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, એમાં સંશય નથી. ૪૯

એમ હોવાથી અન્યપણાનો વિરોધી સ્વયશબ્દ છે, અને તુંપણાનો વિરોધી અહંશબ્દ છે એમ જણાવે છે:—

અન્યતાયાઃ પ્રતિદ્વંદ્વી સ્વયં કૂટસ્થ ઇપ્યતામ્ ।

ત્વંતાયાઃ પ્રતિયોગ્યેપોઽહમિત્યાત્મનિ કલ્પિતઃ ॥ ૫૦ ॥

અન્યતાયાઃ પ્રતિદ્વંદ્વી સ્વયં કૂટસ્થઃ ઇપ્યતામ્, ત્વંતાયાઃ પ્રતિયોગી ણ્પઃ અહં ઇતિ આત્મનિ કલ્પિતઃ ॥

બીજાપણાનો સામાવળીઓ સ્વયશબ્દનો અર્થ કૂટસ્થ છે એમ સમજવું, અને તુંપણાનો સામાવળીઓ આ હુંશબ્દનો અર્થ (ચિદાભાસ) આત્મામાં કલ્પાયેલા છે. ૫૦

હુંપણાનો અને સ્વપણાનો ભેદ છતા પણ અજ્ઞાનને લીધે લોકો તેને ભણી શકતા નથી એમ કહે છે.—

અહંતાસ્વત્વયોર્ભેદે રૂપ્યતેદંતયોરિવ ।

સ્પષ્ટેઽપિ મોહમાપન્ના એકત્વં પ્રતિપેદિરે ॥ ૫૧ ॥

રૂપ્યતેદંતયોઃ ઇવ અહંતાસ્વત્વયો. ભેદે સ્પષ્ટે અપિ મોહં આપન્નાઃ [જીવાઃ તયોઃ] એકત્વં પ્રતિપેદિરે ॥

આ રૂપું છે એમા રૂપાપણાની પેઠે અને આપણાની પેઠે હુંપણાનો (ચિદાભાસનો) અને સ્વપણાનો (કૂટસ્થનો) ભેદ સ્પષ્ટ છતા પણ અવિવેકને માત્ર થયેલા મનુષ્યો તે બંનેનું એકપણું માનવા લાગ્યા છે. ૫૧

હુંપણાના અને સ્વપણાના એકપણાની બ્રાંતિ મનુષ્યને શાથી થાય છે તે જણાવે છે:—

તાદાત્મ્યાધ્યાસ एवात्र पूर्वोक्ताविद्यया कृतः ।

अविद्यायां निवृत्तायां तत्कार्यं विनिवर्तते ॥ ૫૨ ॥

અત્ર પૂર્વોક્તાવિદ્યાયા કૃતઃ તાદાત્મ્યાધ્યાસઃ એવ [કારણં,] અવિદ્યાયાં નિવૃત્તાયાં તત્કાર્યં [અપિ] વિનિવર્તતે ॥

હુંપણાના ને સ્વપણાના એકપણાની બ્રાંતિમાં પૂર્વે આ પ્રકરણના પચીસમા શ્લોકમાં જણાવેલી અવિદ્યાવડે ઉપજેલો જીવના અને કૂટસ્થના એકપણાનો ભ્રમજ' કારણ છે. અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થવાથી તેના કાર્યરૂપ જે તે બંનેના એકપણાનો ભ્રમ તે પણ સારી રીતે નિવૃત્ત થાય છે. પર

આત્માથી અલિપ્ત પ્રહ્લના જ્ઞાનવડે અવિદ્યાદિની નિવૃત્તિ થાય છે, પણ વિદ્યેષની નિવૃત્તિ તો પ્રારબ્ધકર્મની સમાપ્તિ થયેજ થાય છે એમ જણાવે છે:—

अविद्यावृत्तितાદાત્મ્યે વિદ્યયૈવ વિનश्यतः ।

વિક્ષેપસ્ય સ્વરૂપં તુ પ્રારબ્ધક્ષયમીક્ષતે ॥ ૫૩ ॥

અવિદ્યાવૃત્તિતાદાત્મ્યે વિદ્યયા એવ વિનશ્યતઃ, [કિં] તુ વિક્ષેપસ્ય સ્વરૂપં પ્રારબ્ધક્ષયં ઈક્ષતે ॥

અવિદ્યાના કાર્યરૂપ આવરણ અને કૂટસ્થના ને જીવના એકપણાની બ્રાંતિ એ બંને આત્મજ્ઞાનરૂપ વિદ્યાવડેજ સારી રીતે નિવૃત્ત થાય છે, પરંતુ દેહાદિરૂપે પ્રતીત થતા વિક્ષેપનું સ્વરૂપ તો પ્રારબ્ધકર્મના નાશની વાટ જીએ છે, અર્થાત્ આવરણ અને કૂટસ્થના ને જીવના એકપણાની બ્રાંતિ દૂર થયા છતાં પ્રારબ્ધકર્મના સહભાવથી આત્મજ્ઞાનીનાં શરીર આદિ નિવૃત્ત થતાં નથી, પણ તેમના પ્રારબ્ધકર્મની સમાપ્તિપર્યંત તે વિદ્યમાન રહે છે. ૫૩

પ્રારબ્ધકર્મ વિક્ષેપનું નિમિત્તકારણ છે, અને અવિદ્યા એ વિક્ષેપનું ઉપાદાનકારણ છે, તો જ્ઞાનવડે અવિદ્યારૂપ ઉપાદાનકારણ નાશ થયા પછી તેના કાર્યરૂપ વિક્ષેપ કેવી રીતે રહે? એમ શકા થાય તો તેનું સમાધાન કહે છે—

उपादाने विनश्येऽपि क्षणं कार्यं प्रतीक्षते ।

इत्याहुस्तार्किकास्तद्वदस्माकं किं न संभवेत् ॥ ૫૪ ॥

ઉપાદાને વિનષ્ટે અપિ કાર્યં જ્ઞણં પ્રતીક્ષતે ઇતિ તાર્કિકાઃ આહુઃ, તદ્વત્ અસ્માકં કિં ન સંભવેત્ ? ॥

ઉપાદાનકારણનો નાશ થયા પછી પણ તેનું કાર્ય એક ક્ષણ પોતાના નાશની વાટ' જુએ છે, અર્થાત્ તેટલો સમય ટકી રહે છે એમ તાર્કિકો (ન્યાયદર્શનને અને વૈશેષિકદર્શનને માનનારા) કહે છે, તેની પેઠે અમારાં પક્ષમાં તે કેમ ન સંભવે? અર્થાત્ તાર્કિકોના મતપ્રમાણે અમારા સિદ્ધાંતમાં પણ અવિધારૂપ ઉપાદાનકારણનો નાશ થયા છતાં પણ તેના કાર્યભૂત દેહાદિરૂપ વિદ્વેષ પ્રારબ્ધકર્મના ણલથી વિદ્યમાન રહે છે. ૫૪

તાર્કિકો ઉપાદાનકારણનો નાશ થયા પછી કાર્ય માત્ર એક ક્ષણ રહે છે એમ કહે છે, અને તમારો આ દેહાદિરૂપ વિદ્વેષ તો લાંબો સમય રહે છે તેથી તમારા કથનનું તેમના કથનની સાથે સરખાપણું કેવી રીતે સંભવી શકે? એમ શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે:—

તંતૂનાં દિનસંખ્યાનાં તૈસ્તાદ્દક્ષણ ઈરિતઃ ।

અમસ્યાસંખ્યકલ્પસ્ય યોગ્યઃ ક્ષણ ઇહેપ્યતામ્ ॥ ૫૫ ॥

તૈઃ દિનસંખ્યાનાં તંતૂનાં તાદ્દક્ષણઃ ઈરિતઃ, ઇહ અસંખ્યકલ્પસ્ય અમસ્ય યોગ્યઃ ક્ષણઃ ઇપ્યતામ્ ॥

તેઓએ (તાર્કિકોએ) જેના દિવસોની સખ્યા ગણી શકાય એવા તાંતૂનાઓનો તેવા પ્રકારનો એક ક્ષણ કહ્યો છે, તો અહીં એટલે અમારા સિદ્ધાંતમાં જેની સખ્યા ન ગણી શકાય એટલા પ્રહ્માના દિવસોથી ચાલી આવેલી ભ્રાંતિને માટે ઘટે એટલા ક્ષણો તમારે અગીકાર કરવા જોઈએ, અર્થાત્ પટના ઉપાદાનકારણરૂપ તંતૂની ઉત્પત્તિ થોડાજ સમયમાં થયેલી છે, છતાં તાર્કિકોએ તે તાંતૂનાઓના નાશપછી તેના કાર્યરૂપ પટનું એક ક્ષણ રહેવું થાય છે એમ માનેલ છે, તો અમારા સિદ્ધાંતમાં અનાદિકાલથી પ્રવૃત્ત થયેલી ભ્રાંતિરૂપ અવિધાનો નાશ થયા પછી પણ તેનું કાર્ય જે દેહાદિરૂપ વિદ્વેષ તે લાંબા સમયસુધી રહે તે ચોખ્ખું છે. ૫૫

અમારું ઉપરની રીતનું માનવું શ્રુતિ આદિને અનુકૂલ છે એમ જણાવે છે:—

વિના ક્ષોદક્ષમં માનં તૈર્ઘૃથા પરિકલ્પ્યતે ।

શ્રુતિયુક્તપનુભૂતિભ્યો વદતાં કિં નુ દુઃશકમ્ ॥ ૫૬ ॥

તૈઃ ક્ષોદક્ષમં માનં વિના ઘૃથાપરિકલ્પ્યતે, શ્રુતિયુક્તપનુભૂતિભ્યઃ વદતાં [નઃ] ક નુ દુઃશકમ્ ? ॥

તે તાર્કિકોએ સુકિતને સહન કરી શકે એવા પ્રમાણવિના કારણના નાશપછી કાર્ય એક ક્ષણ રહે છે એવી ઉપર જણાવેલી મિથ્યા કલ્પના

કરેલી છે, અને ઉપનિષદનાં વચનો, યુક્તિ અને વિદ્વાનોનો અનુભવ એ ત્રણ-વડે અવિદ્યાનો નાશ થયા પછી પ્રારબ્ધકર્મનો ક્ષય થતાંસુધી આત્મજ્ઞાનીનું શરીર રહે છે એમ કહેનારા અમારા પક્ષમાં અશક્યબંધુ શું છે ?

“ તસ્ય તાઘદેઘ ચિરં શાઘઘ્ર વિમોક્ષયેડય સંપત્સ્યે ” (તે આત્મજ્ઞાની પુરુષને શરીરની અત્યંતનિવૃત્તિરૂપ વિદેહમુક્તિ થવામાં ત્યાંસુધીનીજ વાર છે કે જ્યાંસુધી તેઓ પ્રારબ્ધકર્મથી મોકળા થતા નથી, પ્રારબ્ધકર્મની સમાપ્તિ થયા પછી તે વિદેહકૈવલ્યને પામે છે,) એ છાંદોગ્ય-ઉપનિષદની શ્રુતિ, અને કુભારે આકાશને આપેલો વેગ સમાપ્ત થાય નહિ ત્યાંસુધી તે આકાશ ક્યાં કરે છે એ યુક્તિ, તથા આત્મજ્ઞાની મનુષ્યોને પોતાની જીવન્મુક્તિનો પોતાને થતો અનુભવ આ ત્રણવડે સિદ્ધ થાય છે કે અવિદ્યારૂપ ઉપાદાનકારણની નિવૃત્તિ થયા છતાં પણ તેના કાર્યરૂપ દેહાદિક વિદ્વેષ તેમના પ્રારબ્ધકર્મની સમાપ્તિ થતાંસુધી રહી શકે છે. તાર્કિકોનું કહેવું પ્રમાણ અને યુક્તિવિનાનું છે, અને અમારું કહેવું તો શાસ્ત્રપ્રમાણવાળું, યુક્તિવાળું અને આત્મજ્ઞાનીના અનુભવવાળું છે. ૫૬

હવે તાર્કિકોની સાથેનો વિવાદ બંધ કરી ચાલતો પ્રસંગ કહે છે:—

આસ્તાં દુસ્તાર્કિકૈઃ સાકં વિવાદઃ પ્રકૃતં વ્રુવે ।

સ્વાહમોઃ સિદ્ધમેકત્વં કૂટસ્થપરિણામિનોઃ ॥ ૫૭ ॥

દુસ્તાર્કિકૈઃ સાકં વિવાદઃ આસ્તાં, પ્રકૃતં વ્રુવે, કૂટસ્થપરિણામિનોઃ
સ્વાહમોઃ એકત્વં સિદ્ધમ્ ॥

કુતાર્કિકોની સાથેનો વિવાદ હવે આટલેથીજ બંધ રહો. હવે ચાલતો વિષય કહું છું. કૂટસ્થરૂપ આત્મા અને પરિણામિરૂપ ચિદાલાસ જે સ્વ અને અહં એવા સંબંધવડે કહેલા છે તે બંનેનું એકપણું પ્રાંતિવડે સિદ્ધ થયું. ૫૭

કૂટસ્થનું અને ચિદાલામનુ એકપણું પ્રાંતિવડે ઉપજ્યુ છે એમ કેટલાક મનુષ્યોને શામાટે સમજાતું નથી એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કહે છે:—

‘ભ્રામ્યંતે પંડિતમન્યાઃ સર્વે લૌકિકતૈર્થિકાઃ ।

અનાદત્ય શ્રુતિં મૌર્હ્યાત્કેવલાં યુક્તિમાશ્રિતાઃ ॥ ૫૮ ॥

મૌર્હ્યાત્ શ્રુતિં અનાદત્ય કેવલાં યુક્તિ આશ્રિતાઃ પંડિતમન્યાઃ સર્વે
લૌકિકતૈર્થિકાઃ ભ્રામ્યંતે ॥

મૂર્ખાઇથી ઉપનિષદનાં વચનનો અનાદર કરીને માત્ર એકલી યુક્તિનો

આશ્રય કરનારા અને પોતાને પડિત માનનારા સર્વે શાસ્ત્રસંસ્કારવિનાના મનુષ્યો અને વેદવિકૃદ્ધર્શનને અનુસરનારાઓ બ્રાંતિને વશ થાય છે, એટલે તેમને કૂટસ્થનું અને જીવનુ એકપણું બ્રાંતિવડે ઉપજેલુ છે એમ સમજાતું નથી. ૫૮

ઉપનિષદ્દનાં વચનોનો આશ્રય કરનારા કેટલાક મનુષ્યોને પણ ઉપરની વાત કેમ સમજતી નથી એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

पूर्वापरपरामर्शविकलास्तत्र केचन ।

वाक्याभासान्स्वस्वपक्षे योजयंत्यप्यलज्जया ॥ ૫૯ ॥

તત્ર કેચન પૂર્વાપરપરમર્શવિકલાઃ અલજ્જયા વાક્યાભાસાન્ અપિ સ્વસ્વ-
પક્ષે યોજયંતિ ॥

તેમા કેટલાક વાદીઓ આગળપાછળનો વિચાર કરવામાં સામર્થ્યરહિત થઇને નિર્લજ્જપણે ઉપનિષદ્દના ગૌણવચનોને પણ મુખ્યવચન સમજીને તેને પોતપોતાના પક્ષમાં જોડે છે. ૫૯

તે વાદીઓમાં પ્રથમ માત્ર પ્રત્યક્ષપ્રમાણનો આશ્રય કરનારા આર્વાક આદિના પક્ષનો અનુવાદ કરે છે:—

कूटस्थादिशरीरांतसंघातस्यात्मतां जगुः ।

लोकायताः पामराश्च प्रत्यक्षाभासमाश्रिताः ॥ ૬૦ ॥

પ્રત્યક્ષાભાસં આશ્રિતાઃ લોકાયતાઃ ચ પામરાઃ કૂટસ્થાદિશરીરાંતસંઘાતસ્ય
આત્મતાં જગુઃ ॥

પ્રત્યક્ષપ્રમાણના આભાસનો આશ્રય કરીને રહેલા આર્વાકમતને માન-
નાગ અને શાસ્ત્રસંસ્કારવિનાના મનુષ્યો કૂટસ્થથી માંડીને શૂલશરીરપર્યંતના
સમૂહનું આત્મપણુ છે એમ કહે છે,

માત્ર ઇન્દ્રિયવડે થનારા પરિમિત જ્ઞાનના હેતુરૂપ જે પ્રત્યક્ષપ્રમાણુ તે
પરપ્રત્યક્ષપ્રમાણુ ન હોવાથી પ્રત્યક્ષપ્રમાણુનો આભાસ કહેવાય છે. લોકોનો
મોટો ભાગ અહિંમુખપણાવડે જેમા સ્થિતિ કરીને રહ્યો છે તે લોકાયત મત
છે. એ મતને ચલાવનાર મૂલ્યુરુપનું નામ આર્વાક કહેવાય છે પા એટલે
મહુપદેશવડે જીવનુ રક્ષણ કરનારા ત્રણ વેદો, અને મર એટલે તેની આસા
નહિ માનીને તેનુ અપમાન કરનારા, અર્થાત્ શાસ્ત્રનો અનાદર કરીને વર્તનારા
મનુષ્યો પામર કહેવાય છે. ૬૦

તે પ્રત્યક્ષપ્રમાણુવાદીઓ આસ્તિક મનુષ્યોને બ્રાંતિમાં નાંખવામાટે

પોતાનો મત ઉપનિષદ્વડે સિદ્ધ છે એમ જણાવવા પોતાના પક્ષને અનુકૂલ એવાં શ્રુતિવચનોને પ્રમાણરૂપે જણાવે છે એમ કહે છે:—

શ્રૌતીકર્તુઃ સ્વપક્ષં તે કોશમન્નમયં તથા ।

વિરોચનસ્ય સિદ્ધાંતં પ્રમાણં પ્રતિજક્ષિરે ॥ ૬૧ ॥

સ્વપક્ષં શ્રૌતીકર્તુઃ તે અન્નમયં કોશં તથા વિરોચનસ્ય સિદ્ધાંતં પ્રમાણં પ્રતિજક્ષિરે ॥

“સ્થૂલશરીરજ આત્મા છે” એવો પોતાનો પક્ષ શ્રુતિવડે સિદ્ધ છે એમ જણાવવામાટે તેઓ અન્નમયકોશરૂપ સ્થૂલશરીરને પ્રતિપાદન કરનારાં ઉપનિષદ્નાં વચનોને તથા ઉપનિષદ્માં જણાવેલા વિરોચનના સિદ્ધાંતને પ્રમાણરૂપે પ્રતિપાપૂર્વક જણાવે છે. ૬૧

હવે એ પક્ષમાં રહેલા દોષને જણાવી ખીલ આવાંકોના મતને કહે છે:—

જીવાત્મનિર્ગમે દેહમરણસ્યાન્ન દર્શનાત્ ।

દેહાતિરિક્ત એવાત્મેત્યાદુર્લોકાયતાઃ પરે ॥ ૬૨ ॥

અત્ર જીવાત્મનિર્ગમે દેહમરણસ્ય દર્શનાત્ આત્મા દેહાતિરિક્તઃ એવ ઇતિ પરે લોકાયતાઃ આદુઃ ॥

આ લોકમાં સ્થૂલશરીરમાંથી જીવાત્મા નીકળી ગયા પછી સ્થૂલશરીરના મરણનું દર્શન થાય છે તેથી આત્મા સ્થૂલશરીરથી ભિન્નજ છે એમ ખીલ આવાંકો કહે છે. ૬૨

સ્થૂલશરીરથી ભિન્ન તગારો આત્મા કેવી રીતનો છે એમ કોઈ ચંકા કરે તો તેઓ તેનું નીચે પ્રમાણે સમાધાન કરે છે:—

પ્રત્યક્ષત્વેનાભિમતાઽહંધીર્દેહાતિરેકિણમ્ ।

ગમયેદિંદ્રિયાત્માનં વચ્ચીત્યાદિપ્રયોગતઃ ॥ ૬૩ ॥

પ્રત્યક્ષત્વેન અભિમતા અહંધીઃ [એવ] દેહાતિરેકિણં ઇંદ્રિયાત્માનં વચ્ચિ ઇત્યાદિપ્રયોગતઃ ગમયેત્ ॥

પ્રત્યક્ષપણાવડે માનેલી હું એવી ખુદ્ધિ (એવું જ્ઞાન) સ્થૂલશરીરથી ભિન્ન ઇંદ્રિયરૂપ આત્માને હું એવું છું ઇત્યાદિ શબ્દોના પ્રયોગથી જણાવે છે.

જેમાં હું એવું જ્ઞાન રહું હોય તે આત્મા કહેવાય. હું એવું છું, હું જોઈ છું, હું સાંભળું છું ઇત્યાદિ લોકોમાં બોલાતાં વાક્યોથી હું એ શબ્દવડે ઇંદ્રિયોનો બોધ થાય છે, માટે ઇંદ્રિયો આત્મા છે એમ ઇંદ્રિયોને આત્મા માનનારા આવાંકોનું કહેવું છે. ૬૩

જક ઇદ્રિયો કેવી રીતે આત્મા હોઈ શકે એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન આપે છે:—

વાગાદીનામિંદ્રિયાણાં કલહઃ શ્રુતિષુ શ્રુતઃ ।

તેન ચૈતન્યમેતેપામાત્મત્વં તત્ત એવ હિ ॥ ૬૪ ॥

શ્રુતિષુ વાગાદીનાં ઇંદ્રિયાણાં કલહઃ શ્રુતઃ, તેન એતેપાં ચૈતન્યં, તત્ત એવ હિ આત્મત્વં [ચ અસ્તિ] ॥

ઉપનિષદોમા વાણી આદિ ઇદ્રિયોનો વિવાદ સાલવ્યો છે. એવડે તે વાણી આદિ ઇદ્રિયોનું ચેતનપણું છે, ને તેથીજ ઇદ્રિયોનું આત્મપણું સિદ્ધ થાય છે.

છાંદોગ્ય-ઉપનિષદ્માં અને બ્રહ્મદ્વારણ્યક આદિ ઉપનિષદ્માં “ આપણામા શ્રેષ્ઠ કોણ છે ? ” એવો ઇદ્રિયોનો પરસ્પર વિવાદ વર્ણવેલો છે. એવો વિવાદ ઇદ્રિયોનું ચેતનપણું માનીએ તોજ ચલવી શકે, માટે ઇદ્રિયોનું આત્મપણું છે એમ શ્રુતિઓના વચનોથી સિદ્ધ થાય છે, એ પ્રમાણે તે આવાકો આસ્તિકોને જ્ઞાંતિ ઉપભવવા કહે છે. ૬૪

હવે તેના મતનું નિરાકરણ કરી અન્ય મતનું નીચેના બે શ્લોકોવડે કથન કરે છે:—

હૈરણ્યગર્ભાઃ પ્રાણાત્મવાદિનસ્ત્વેવમૂચિરે ।

ચક્ષુરાચક્ષલોપેઽપિ પ્રાણસત્ત્વે તુ જીવતિ ॥ ૬૫ ॥

પ્રાણો જાગર્તિ સુપ્તેઽપિ પ્રાણશ્રૈષ્ઠ્યાદિકં શ્રુતમ્ ।

કોશઃ પ્રાણમયઃ સમ્યગ્વિસ્તરેણ પ્રપંચિતઃ ॥ ૬૬ ॥

પ્રાણાત્મવાદિનઃ હૈરણ્યગર્ભાઃ તુ એવ ડચિરે-ચક્ષુરાચક્ષલોપે અપિ પ્રાણસત્ત્વે તુ જીવતિ, [તથા] સુપ્તે અપિ પ્રાણઃ જાગર્તિ [ચ] પ્રાણશ્રૈષ્ઠ્યાદિકં શ્રુતં, પ્રાણમયઃ કોશઃ [શ્રુતિષુ] સમ્યક્ વિસ્તરેણ પ્રપંચિતઃ ॥

એઓ પ્રાણને આત્મા માનનારા અને હિરણ્યગર્ભને પરમાત્મા માની તેમની ઉપાસના કરનારા છે તેઓ તો આવી રીતે કહે છે:—“ નેત્રાદિ ઇદ્રિયોનો નાશ થયા છતાં પણ પ્રાણના સદ્ભાવથી પ્રાણીઓ જીવતા રહે છે, તથા સુપુસિમાં પણ પ્રાણ ચોતાનું દામ કરતો હોય છે, વળી ઉપનિષદ્માં પ્રાણનું શ્રેષ્ઠપણું તથા જ્યેષ્ઠપણું પણ માંલજવામા આવે છે, અને પ્રાણરૂપ પ્રાણમયકોશ ઉપનિષદ્માં સારી રીતે વિસ્તારવડે વર્ણવ્યો છે તેથી પ્રાણજ આત્મા છે, ઇદ્રિયો આત્મા નથી, એમ સિદ્ધ થાય છે. ” ૬૫-૬૬

હવે મનને આત્મા માનનારનો પક્ષ જણાવે છે:—

મન આત્મેતિ મન્યંત ઉપાસનપરા જનાઃ ।

પ્રાણસ્યામ્ભોક્તતા સ્પષ્ટા મ્ભોક્તૃત્વં મનસસ્તતઃ ॥ ૬૭ ॥

ઉપાસનપરાઃ જનાઃ મનઃ આત્મા ઇતિ મન્યંતે, પ્રાણસ્ય અમ્ભોક્તૃતા સ્પષ્ટા, તતઃ મનસઃ મ્ભોક્તૃત્વમ્ ॥

દેવની ઉપાસના કરવામાં તત્પર થયેલા કેટલાક મનુષ્યો મન આત્મા છે એમ માને છે. પ્રાણ જડ હોવાથી તેનું અભોક્તાપણું ઊઘાડું છે, તેથી મનનું ભોક્તાપણું છે.

તેઓ કહે છે કે:— “શરીર, ઇન્દ્રિયો અને પ્રાણ આમાંનું કોઈ ભોક્તા નથી, કેમકે તેઓ જડ છે, અને મન જ્ઞાનસ્વભાવવાળું હોવાથી ભોક્તા છે, તેથી અમે મનને આત્મા માનીએ છીએ. ” ૬૭

મન આત્મા છે એમાં યુક્તિ અને શ્રુતિનું પ્રમાણ બતાવે છે:—

મન एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः ।

શ્રુતો મનોમયઃ કોશસ્તેનાત્મેતીરિતં મનઃ ॥ ૬૮ ॥

મનઃ એવ મનુષ્યાણાં વંધમોક્ષયોઃ કારણં, મનોમયઃ કોશઃ શ્રુતઃ, તેન મનઃ આત્મા ઇતિ ઈરિતમ્ ॥

મનજ મનુષ્યોના પાધનું અને મોક્ષનું કારણ છે, તૈત્તિરીય—ઉપનિષદ્માં મનોમયકોશ સાંભળ્યો છે, તે કારણથી મન આત્મા છે એમ અમે કહ્યું છે.

શબ્દાદિ વિષયોમાં અને તેનાં સાધનોમાં આસક્તિવાળું મન જીવના પાધનને હેતુ થાય છે, અને વિષયોમાં તથા તેનાં સાધનોમાં વૈરાગ્યવાળું મન જીવના મોક્ષને હેતુ થાય છે. એવી રીતે મનુષ્યોનું મનજ તેના બંધમાં ને મોક્ષમાં હેતુ છે એ યુક્તિથી અને કૃષ્ણયજુર્વેદની તૈત્તિરીય—ઉપનિષદ્માં મનોમયકોશનું નિરૂપણ કર્યું છે તેથી અમે મન આત્મા છે એમ કહ્યું છે. ૬૮

હવે ક્ષણિકવિજ્ઞાનને આત્મા માનનારા યોગાચારનો મત જણાવે છે:—

વિજ્ઞાનમાત્મેતિ પર આહુઃ ક્ષણિકવાદિનઃ ।

યતો વિજ્ઞાનમૂલત્વં મનસો ગમ્યતે સ્ફુટમ્ ॥ ૬૯ ॥

યતઃ મનસઃ વિજ્ઞાનમૂલત્વં સ્ફુટં ગમ્યતે, [તતઃ] પરે ક્ષણિકવાદિનઃ વિજ્ઞાનં આત્મા ઇતિ આહુઃ ॥

ને કારણથી મનનું વિજ્ઞાનમૂલપણું (વિજ્ઞાન જેનું કારણ છે એવાપણું)

સ્પષ્ટ જણાય છે તે કારણથી ખીબા ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદીઓ વિજ્ઞાન એટલે ક્ષણે ક્ષણે પરિણામ પામનારી બુદ્ધિ આત્મા છે એમ કહે છે.

ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદીઓ શ્રીબુદ્ધના મતને માનનારા છે. એ મતની પ્રવૃત્તિ કરનારનું નામ યોગાચાર છે. તેઓ માને છે કે મનની ઉત્પત્તિ ક્ષણિકવિજ્ઞાનરૂપ બુદ્ધિમાંથી થાય છે તેથી ક્ષણે ક્ષણે પરિણામ પામનારી બુદ્ધિજ આત્મા છે. બુદ્ધિના કાર્યરૂપ મન આત્મા નથી. ૬૯

વિજ્ઞાન કારણ છે, અને મન કાર્ય છે, એ વાતને તેઓ નીચેના બે શ્લોકથી સ્પષ્ટ કરે છે:—

અહંવૃત્તિરિદંવૃત્તિરિત્યંતઃકરણં દ્વિધા ।

વિજ્ઞાનં સ્યાદહંવૃત્તિરિદંવૃત્તિર્મનો ભવેત્ ॥ ૭૦ ॥

અહંપ્રત્યયવીજત્વમિદંવૃત્તેરિતિ સ્ફુટમ્ ।

અવિદિત્વા સ્વમાત્માનં વાહ્યં વેત્તિ ન તુ ક્વચિત્ ॥ ૭૧ ॥

અહંવૃત્તિઃ [ચ] ઇદંવૃત્તિઃ ઇતિ અંતઃકરણં દ્વિધા, વિજ્ઞાનં અહંવૃત્તિઃ સ્યાત્, મનઃ ઇદંવૃત્તિઃ ભવેત્ ॥ ઇદંવૃત્તેઃ અહંપ્રત્યયવીજત્વં ઇતિ સ્ફુટમ્, તુ સ્વં આત્માનં અવિદિત્વા વાહ્યં ક્વચિત્ ન વેત્તિ ॥

હું એવી વૃત્તિવાળું અને આ એવી વૃત્તિવાળું એમ અંતઃકરણ બે પ્રકારનું છે. તેમાં વિજ્ઞાન (બુદ્ધિ) હું એવી વૃત્તિ છે, અને મન આ એવી વૃત્તિ છે. આ એવી વૃત્તિનું કારણપણું હું એવી વૃત્તિમાં છે આ વાત સ્પષ્ટ છે, કેમકે યોતાના સ્વરૂપને નહિ જાણીને મનુષ્ય બહારના પદાર્થને કદીપણ જાણતો નથી.

મનુષ્યના અંતઃકરણમાં હું એવી વૃત્તિનો ઉદય થયા વિના બહારના પદાર્થને વિષય કરનારી આ એવી વૃત્તિનો ઉદય થતો નથી તેથી હું એવી વૃત્તિરૂપ બુદ્ધિ આ એવી વૃત્તિરૂપ મનનું કારણ છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે. ૭૦-૭૧ ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદી વિજ્ઞાનના ક્ષણિકપણાને હેતુ બતાવે છે:—

ક્ષણે ક્ષણે જન્મનાશાવહંવૃત્તેર્મિતૌ યતઃ ।

વિજ્ઞાનં ક્ષણિકં તેન સ્વપ્રકાશં સ્વતો મિતેઃ ॥ ૭૨ ॥

યતઃ ક્ષણે ક્ષણે અહંવૃત્તેઃ જન્મનાશૌ મિતૌ તેન વિજ્ઞાનં ક્ષણિકં, સ્વતઃ મિતેઃ સ્વપ્રકાશમ્ ॥

બે કારણથી ક્ષણે ક્ષણે હું એવી વૃત્તિના ઉત્પત્તિ અને નાશ મનુષ્યોના જાણવામાં આવે છે તે કારણથી વિજ્ઞાનરૂપ બુદ્ધિ ક્ષણમાત્ર રહેનારી છે. તે

બુદ્ધિ શ્રીજ્ઞાના સાહાય્યવિના પોતાથી પોતાને જાણે છે તેથી તે બુદ્ધિ સ્વપ્રકાશ છે. ૭૨

શ્રુતિમાં પણ વિજ્ઞાનમયકોશ જીવાત્મા છે એમ કહ્યું છે એમ તે જણાવે છે:-
વિજ્ઞાનમયકોશોઽયં જીવિત્યાગમા જગુઃ ।

સર્વસંસાર एतस्य जन्मनाशसुखादिकः ॥ ७३ ॥

अयं विज्ञानमयकोशः जीवः इति आगमाः जगुः, जन्म-नाश-सुखादिकः
सर्वसंसारः एतस्य [एव] ॥

આ વિજ્ઞાનમયકોશ જીવાત્મા છે એમ ઉપનિષદો કહે છે. જન્મ, મરણ અને મુખાર્થિક સર્વ સંસાર આ વિજ્ઞાનમયકોશનોજ (જીવનોજ) છે.

ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદીઓ ઉપનિષદોને પ્રમાણ માનતા નથી, છતાં અહીં તૈત્તિરીયોપનિષદમાં કહેલા વિજ્ઞાનમયકોશને પોતે માને છે એમ જે જણાવ્યું છે તે માત્ર વેદમાં શ્રદ્ધા રાખનારાઓને પોતાના મતમાં વિશ્વાસ ઉપલવવા- માટે છે. ૭૩

હવે શૂન્યવાદી માધ્યમિકનો મત જણાવે છે:-

विज्ञानं क्षणिकं नात्मा विद्युदभ्रनिमेषवत् ।

अन्यस्यानुपलब्धत्वाच्चून्यं माध्यमिका जगुः ॥ ७४ ॥

विद्युत्-अभ्र-निमेषवत् क्षणिकं विज्ञानं आत्मा न, अन्यस्य [च कस्यचित्]
अनुपलब्धत्वात् माध्यमिकाः शून्यं जगुः ॥

વીજ્ઞાની, વાહણાં અને આંખના વીંચાવાની પેઠે દાણુમાત્ર રહેનારું વિજ્ઞાન (ક્ષણિક બુદ્ધિ) આત્મા નથી, અને વિજ્ઞાનથી ભિન્ન અન્ય કોઈની પ્રતીતિ ન થવાથી શૂન્યવાદી માધ્યમિકો (શ્રીયુદ્ધના શૂન્યવાદને અનુસરનારાઓ) શૂન્ય આત્મા છે એમ કહે છે. ૭૪

આ વાત શ્રુતિમાં પણ કહી છે એમ તેઓ પોતાનો મત શ્રુતિને અનુકૂલ છે એવું જણાવવા આસ્તિકોને કહે છે:-

असदेवैदमित्यादाविदमेव श्रुतं ततः ।

ज्ञानज्ञेयात्मकं सर्वं जगद्भ्रान्तिप्रकल्पितम् ॥ ७५ ॥

“असत् एव इदं” इत्यादौ इदं एव श्रुतं, ततः ज्ञानज्ञेयात्मकं सर्वं जगद्
भ्रान्तिप्रकल्पितम् ॥

એથી “ આ જગત્ ઉત્પત્તિની પૂર્વે અસતજ (શૂન્યજ) હતું ” ઈત્યાદિ શ્રુતિમાં (છાંદોગ્ય-ઉપનિષદમાં) આ શૂન્યજ જગત્કારણ છે એવુંજ સાંભળ્યું

છે તેથી જ્ઞાનરૂપ (ઇદ્રિયો ને અંતઃકરણરૂપ) અને જ્ઞાનના વિષય જ્ઞેયરૂપ (દૃશ્યવિષયોરૂપ) એવું સર્વ જગત્ શૂન્યમાં પ્રાંતિવડેજ કહેવેલું છે, માટે શૂન્ય એ આત્મા છે.

કેટલાક આવાંકો અન્નમયકોશને આત્મા માને છે, પ્રાણોપાસકો પ્રાણમય-કોશને આત્મા માને છે, કેટલાક ઉપાસકો મનોમયકોશને આત્મા માને છે, ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદી બોદ્ધો ક્ષણિકવિજ્ઞાનને (પ્રુદ્ધિને-વિજ્ઞાનમયકોશને) આત્મા માને છે, અને શૂન્યવાદીઓ બહુધા આનંદમયકોશને આત્મા માને છે. આ પાંચ કોશો આત્મા નથી, કેમકે તે કોશો આત્મા નથી એમ તૈત્તિરીયશ્રુતિમાં તે તે કોશતું પ્રથમ આત્મપણું નિરૂપણ કરીને પછી તેનું ખંડન કરેલું છે. વાદીઓએ પોત-પોતાનો મત સિદ્ધ કરવામાટે જે જે શ્રુતિઓ જણાવેલી છે તે તે શ્રુતિઓનું ખંડન પણ તેજ સ્થલે શ્રુતિએ પોતેજ કરેલું છે તેથી તે કોશો આત્મા નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. ૭૫

હવે શ્રીવિદ્યારણ્યસ્વામી શૂન્યવાદી માધ્યમિકના મતનું નીચેના પ્રલોકથી ખંડન કરે છે:—

નિરધિષ્ઠાનવિષ્ણાંતેરભાવાદાત્મનોઽસ્તિતા ।

શૂન્યસ્યાપિ સસાક્ષિત્વાદન્યથા નોક્તિરસ્ય તે ॥ ૭૬ ॥

નિરધિષ્ઠાનવિષ્ણાંતેઃ અભાવાત્ આત્મનઃ અસ્તિતા [સિદ્ધ્યતિ, તયા] શૂન્યસ્ય અપિ સસાક્ષિત્વાત્ [તત્સિદ્ધિઃ,] અન્યથા તે અસ્ય ડક્તિઃ ન [સંમવતિ] ॥

અધિષ્ઠાનવિના પ્રાંતિનો અભાવ હોવાથી આત્માનું હોવાપણું સિદ્ધ થાય છે, તેમજ શૂન્યનું પણ સાક્ષીવાળાપણું હોવાથી આત્માના અસ્તિત્વની સિદ્ધિ થાય છે. બીજી રીતે તારું આનું એટલે શૂન્યનું કથન સંભવી શકતું નથી.

અભાવસ્વરૂપવાળું શૂન્ય જગતનું અધિષ્ઠાન સંભવી શકતું નથી, કેમકે જગત્રૂપી પ્રાંતિ સદ્રૂપ અધિષ્ઠાનવાળી હોવી જોઈએ, અભાવરૂપ શૂન્યના આશ્રયવાળી ન હોવી જોઈએ. વળી શૂન્યનો સદ્ભાવ પણ તેના સાક્ષીવિના સિદ્ધ થઈ શકે નહિ, એટલે શૂન્યના સાક્ષિરૂપ આત્માનો અવશ્ય સ્વીકાર કરવો જોઈએ. જે શૂન્યના સાક્ષીને માનવામાં ન આવે તો “ આ જગત્ની ઉત્પત્તિની પૂર્વે તે શૂન્યરૂપ હતું ” એમ તારાથી (શૂન્યવાદીથી) કહી શકાય નહિ. ૭૬

હવે આત્માને સદ્રૂપ માનવો જોઈએ એમ કહે છે:—

અન્યો વિજ્ઞાનમયત આનંદમય આંતરઃ ।

અસ્તીત્વેવોપલબ્ધવ્ય ઇતિ વૈદિકદર્શનમ્ ॥ ૭૭ ॥

વિજ્ઞાનમયતઃ આંતરઃ અન્યઃ આનંદમયઃ અસ્તિ ઇતિ એવ ઉપલબ્ધવ્યઃ ઇતિ વૈદિકદર્શનમ્ ॥

વિજ્ઞાનમયકોશની અંતર તેનાથી ભિન્ન ખીલે આનંદમયકોશ છે. તે આનંદમયકોશનું વાસ્તવિકસ્વરૂપ આત્મા ' છે ' એમજ જાણવાયેલ્ય છે આનું વૈદિકદર્શન એટલે શ્રુતિઓનું કહેવું છે, એમ નૈયાયિકાદિ કહે છે. ૭૭

આત્માના સ્વરૂપવિષે વિવાદો જણાવીને હવે આત્માના પરિભાષણવિષે વાદીઓના વિવાદ દેખાડવાનો આરંભ કરે છે:—

અણુર્મહાન્મધ્યમો વેત્યેવં તત્રાપિ વાદિનઃ ।

વહુધા વિવદંતે હિ શ્રુતિયુક્તિસમાશ્રયાત્ ॥ ૭૮ ॥

તત્ર અપિ અણુઃ મહાન્ વા મધ્યમઃ ઇતિ એવં વાદિનઃ શ્રુતિયુક્તિસમાશ્રયાત્ વહુધા વિવદંતે હિ ॥

આત્માના પરિભાષણમાં પણ આણુ, મહાન અને મધ્યમ એમ વાદીઓ ઉપનિષદનાં વચનોનો અને યુક્તિઓનો સારી રીતે આશ્રય કરીને ઘણી રીતે વિવાદ કરે છેજ.

કોઈ આત્માને પરમાણુજેવડો માને છે, કોઈ આત્માને વ્યાપક માને છે, અને કોઈ આત્માને શરીરજેવડો માને છે, તથા તેમા શ્રુતિઓનું પ્રમાણ આપે છે, અને યુક્તિઓ પણ જણાવે છે. ૭૮

પ્રથમ આત્માને અણુપરિભાષુ માનનારાઓનો મત જણાવે છે:—

અણું વદંત્યાંતરાલાઃ સૂક્ષ્મનાડીપ્રચારતઃ ।

રોમ્ણઃ સહસ્રભાગેન તુલ્યાસુ પ્રચરત્યયમ્ ॥ ૭૯ ॥

આંતરાલાઃ સૂક્ષ્મનાડીપ્રચારતઃ અણું વદંતિ, અયં રોમ્ણઃ સહસ્રભાગેન તુલ્યાસુ [નાડીપુ] પ્રચરતિ ॥

આંતરાલો (શરીરની સૂક્ષ્મ નાડીઓમા આત્મા ગતિ કરે છે એમ માનનારા વાદીઓ) આત્માને તે સૂક્ષ્મનાડીઓમા ગતિ કરી શકતો હોવાથી અણુજેવડો માને છે. આ આત્મા તેવો હોવાથી રુવાડાના હજારમા ભાગ- જેવડી નાડીઓમા ગતિ કરી શકે છે. ૭૯

આત્મા આણુ છે તેના અંગઘમા તેઓ શ્રુતિનું પ્રમાણ દેખાડે છે.—

અણોરણીયાનેપોઽણુઃ સૂક્ષ્માત્સૂક્ષ્મતરં ત્વિતિ ।

અણુત્વમાદુઃ શ્રુતયો શતશોઽથ સહસ્રશઃ ॥ ૮૦ ॥

“ અણોઃ અણીયાન્ ” “ એપઃ અણુઃ ” તુ “ સૂક્ષ્માત્સૂક્ષ્મતરં ” इति शतशः
अथ सहस्रशः श्रुतयः अणुत्वं आहुः ॥

“ આત્મા અણુથી પણ અણુ છે, ” “ આ આત્મા અણુ છે, ” વળી
“ તે સૂક્ષ્મથી પણ વધારે સૂક્ષ્મ છે ” એવી સંકટા ને હબરો શ્રુતિઓ
(ઉપનિષદોનાં વચનો) આત્માનું અણુપણું કહે છે. ૮૦

વળી તેઓ એક બીજી શ્રુતિનું પણ તેમાં પ્રમાણ આપે છે:—

वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेय इति चाहापरा श्रुतिः ॥ ८१ ॥

वालाग्रशतभागस्य च शतधा कल्पितस्य भागः सः जीवः विज्ञेयः इति
अपरा श्रुतिः च आह ॥

વાળના અગ્રના સોમા ભાગના પણ સો પ્રકારે વિભાગ કરીને કલ્પેલા
ભાગજેવડો જે સૂક્ષ્મ ભાગ તે જીવ છે, તે બહુવાચ્ય છે એમ બીજી શ્રુતિ
પણ કહે છે. ૮૧

હવે આત્માને શરીરજેવડો માનનારા જૈનોનો મત કહે છે:—

दिगंवरा मध्यमत्वमाहुरापादमस्तकम् ।

चैतन्यव्याप्तिसंदष्टेरानखाग्रश्रुतेरपि ॥ ८२ ॥

आपादमस्तकं चैतन्यव्याप्तिसंदष्टेः आनखाग्रश्रुतेः अपि दिगंवराः मध्यमत्वं आहुः ॥

પગથી માંડીને માથાસુધી ચેતન વ્યાપીને રહેતું જોવામાં આવે છે તેથી,
અને નખથી માંડીને માથાસુધી શરીરમાં તે વ્યાપીને રહે છે એવી શ્રુતિ
હોવાથી, દિગંબરો (જૈનો) તે આત્માનું મધ્યમપણું (શરીરજેટલું વ્યાપકપણું)
કહે છે. ૮૨

જે આત્મા શરીરજેવડો હોય તે પછી સૂક્ષ્મનાડીઓમાં તેની ગતિ
સબધી શકે નહિ એવી કોઈ શંકા કરે તેના સમાધાનમાં જૈનો નીચે
પ્રમાણે સમાધાન કરે છે:—

सूक्ष्मनाडीप्रचारस्तु सूक्ष्मैरवयवैर्भवेत् ।

स्थूलदेहस्य हस्ताभ्यां कंचुकप्रतिमोकवत् ॥ ८३ ॥

स्थूलदेहस्य हस्ताभ्यां कंचुकप्रतिमोकवत् सूक्ष्मनाडीप्रचारः तु सूक्ष्मैः
अवयवैः भवेत् ॥

સ્થૂલશરીરનો તેના અવયવરૂપ જે હાથદ્વારા જેમ અંગરખામાં પ્રવેશ
થાય છે તેમ આત્માની સૂક્ષ્મનાડીઓમાં ગતિ પણ આત્માના સૂક્ષ્મ અવયવો-
વડે થાય છે.

તેઓ આત્માને સ્થૂલદેહના જેવો અવયવવાળો માને છે. જેમ શરીરના અવયવરૂપ જે હાથનો અંગરખાની બાંધેમાં પ્રવેશ થવાથી સર્વ શરીરનો અંગરખામાં પ્રવેશ થયેલો માનવામાં આવે છે તેમ આત્માના સૂક્ષ્મ અવયવોનો શરીરમાંની સૂક્ષ્મનાડીમાં પ્રચાર થવાથી તેમાં આત્માનો પ્રચાર થાય છે એમ માનવામાં આવે છે. ૮૩

જે આત્મા અમુક નહીં કરેલા શરીરજેવડો હોય તો પછી પ્રારબ્ધકર્મને લીધે તેનો નાનામોટા શરીરમાં પ્રવેશ કેવી રીતે થઈ શકે એમ શકા થાય તો જૈનો તેનું સમાધાન આપે છે:—

ન્યૂનાધિકશરીરેષુ પ્રવેશોऽપિ ગમાગમૈઃ ।

આત્માંશાનાં ભવેત્તેન મધ્યમત્વં ત્રિનિશ્ચિતમ્ ॥ ૮૪ ॥

આત્માંશાનાં ગમાગમૈઃ [તસ્ય] ન્યૂનાધિકશરીરેષુ અપિ પ્રવેશઃ ભવેત્, તેન [તસ્ય] મધ્યમત્વં ત્રિનિશ્ચિતમ્ ॥

આત્માના અવયવોના જવાઆવવાવડે (દૂર થવાવડે અને આવવાવડે) તે આત્માનો નાનામોટાં શરીરમાં પણ પ્રવેશ થાય છે, તે ઠારણથી આત્માનું શરીરપ્રમાણપણુ સારી રીતે નહીં થયું.

જૈનો કહે છે કે મનુષ્યશરીરમાં રહેલો જીવાત્મા જે કીડીના શરીરમાં પ્રવેશ કરે તો તે જીવાત્માના વધારાના અવયવો નાશ પામે છે, અને જે તે જીવાત્મા હાથીના શરીરમાં પ્રવેશ કરે તો તેના અવયવો વૃદ્ધિ પામે છે, તેથી આત્મા શરીરજેવડા પરિભ્રમણવાળો નહીં થાય છે. ૮૪

એ મતમાં અંચકાર નીચે પ્રમાણે દોષ બતાવે છે:—

સાંશસ્ય ઘટવન્નાશો ભવત્યેવ તથા સતિ ।

કૃતનાશાકૃતાભ્યાગમયોઃ કો વારકો ભવેત્ ॥ ૮૫ ॥

સાંશસ્ય ઘટવત્ નાશઃ ભવતિ एव, તથા સતિ કૃતનાશાકૃતાભ્યાગમયોઃ વારકઃ કઃ ભવેત્ ? ॥

અવયવવાળા આત્માનો ઘડાની પેઠે નાશ થાય છેજ, તેમ થવાથી કરેલા કર્મના ફલના નાશનું અને નહિ કરેલા કર્મના ફલની પ્રાપ્તિનું નિવારણ કરનાર કોણ છે ?

જે આત્માને સાવચવ માનીએ તો તેને ઘટાદિ સાવચવપદાર્થની પેઠે નાશવાળો માનવો પડે, અને જે તેને વિનાશી માનીએ તો વર્તમાનજન્મમાં કરેલા કર્મના ફલના નાશરૂપ અને નહિ કરેલા કર્મના ફલની વર્તમાનજન્મમાં

પ્રાસિદ્ધ એમ બે દોષ આવે છે જેનું નિવારણ કોઈથી કરી શકાય એમ નથી, માટે એ મત યુક્તિયુક્ત નથી ૮૫

આત્માનું આણુપરિમાણ અને મધ્યમપરિમાણ સંભવતું નથી, પણ મહાન પરિમાણ સંભવે છે એમ જણાવે છે —

તસ્માદાત્મા મહાનેવ નૈવાણુર્નાપિ મધ્યમઃ ।

આકાશવત્સર્વગતો નિરંશઃ શ્રુતિસંમતઃ ॥ ૮૬ ॥

તસ્માત્ આત્મા મહાન્ एव, અણુઃ ન, મધ્યમઃ અપિ ન एव, આકાશવત્ સર્વગતઃ, નિરંશઃ [ઇતિ શ્રુ] શ્રુતિસંમત ॥

જેથી આત્મા આણુપરિમાણવાળો અને મધ્યમપરિમાણવાળો સંભવતો નથી તેથી આત્મા મહત્પરિમાણવાળો જ છે, પણ તે આણુપરિમાણવાળો અને મધ્યમપરિમાણવાળો નથી જ તે આકાશના જેવો સર્વવ્યાપક અને નિરવયવ છે એમ વેદસમત તેનું પરિમાણ છે ૮૬

હવે આત્માના વિશેષસ્વરૂપમા વિવાદ બતાવે છે —

इत्युक्त्वा तद्विशेषे तु बहुधा कलहं ययुः ।

अचिद्रूपोऽथ चिद्रूपश्चिदचिद्रूप इत्यपि ॥ ૮૭ ॥

ઈતિ ઉક્ત્વા તદ્વિશેષે તુ [અયં] અચિદ્રૂપઃ અથ ચિદ્રૂપ [ચ] ચિદચિદ્રૂપ ઇતિ અપિ વહુધા કલહ યયુઃ ॥

એવી રીતે આત્માનું પરિમાણ કહીને હવે તેના વિશેષસ્વરૂપમા પણ આ જડરૂપ છે, અથવા ચેતનરૂપ છે, કે ચેતનજડ ઉભયરૂપ છે એમ પણ વાદીઓ બહુ પ્રકારે વિવાદ કરે છે ૮૭

હવે આત્માને જડ માનનારનો મત જણાવે છે —

प्राभाकरास्तार्किकाश्च प्राहुरस्याचिदात्मताम् ।

आकाशवद्द्रव्यमात्मा शब्दवत्तद्गुणाश्चित्तिः ॥ ૮૮ ॥

પ્રાભાકરાઃ ચ તાર્કિકા અસ્ય અચિદાત્મતા પ્રાહુ, આકાશવત્ આત્મા દ્રવ્ય [ચ] શબ્દવત્ તદ્ગુણ ચિત્તિઃ ॥

પ્રભાકરને માનનારા મીમાંસાના એકદેશી તથા તાર્કિકો (ન્યાયદર્શનને અને વૈશેષિકદર્શનને અનુસરનારાઓ) આ આત્માનું જડપણ કહે છે વળી નેઓ કહે છે કે આકાશની જેમ આત્મા દ્રવ્ય છે, અને આકાશના શબ્દગુણની જેમ તેનો (આત્માનો) ધ્રુવ ચેતન (જ્ઞાન) છે.

પૂર્વમીમાંસાના વાર્તિકકાર કુમારિલલટના શિષ્ય પ્રભાકર હતા. તેઓ પૂર્વમીમાંસાના એકદેશી મનાય છે. તેમના મતને અનુસરનારા પ્રાભાકર કહેવાય છે. ન્યાયદર્શન અને વૈશેષિકદર્શન તર્કશાસ્ત્ર કહેવાય છે. એ બે દર્શનોને માનનારા તાર્કિક કહેવાય છે. તેઓ આત્માને જડદ્રવ્યરૂપ માને છે, અને જ્ઞાનને આત્માનો ગુણ માને છે. ૮૮

આત્મામાં ઇચ્છા આદિ બીજા ગુણો પણ રહેલા છે એમ તેઓ માને છે એમ નીચેના શ્લોકથી જણાવે છે:—

इच्छाद्वेषप्रयत्नाश्च धर्माधर्मौ सुखासुखे ।

तत्संस्काराश्च तस्यैते गुणाश्चितिवदीरिताः ॥ ૮૯ ॥

इच्छाद्वेषप्रयत्नाः च धर्माधर्मौ, सुखासुखे च तत्संस्काराः एते चित्तिवत्
तस्य गुणाः ईरिताः ॥

ઇચ્છા, દ્વેષ અને પ્રયત્ન તથા પુણ્ય અને પાપ, સુખ અને દુઃખ તથા તેના સંસ્કારો (ભાવના) આ આઠ જ્ઞાનની પેઠે તેના (આત્માના) ગુણો કહેલા છે ૮૯

આત્મામાં તે ગુણોની ઉત્પત્તિ અને તે ગુણોનો નાશ કેવી રીતે થાય છે તે કહે છે:—

आत्मनो मनसा योगे स्वादृष्टवशतो गुणाः ।

जायन्तेऽथ प्रलीयन्ते सुपुप्तेऽदृष्टसंक्षयात् ॥ ૯૦ ॥

स्वादृष्टवशतः आत्मनः मनसा योगे गुणाः जायन्ते, अथ अदृष्टसंक्षयात्
सुपुप्ते प्रलीयन्ते ॥

પોતાના પ્રારબ્ધકર્મથી આત્માનો મનની માથે સંયોગ થવાથી ઉપર જણાવેલા ગુણો આત્મામાં ઉત્પન્ન થાય છે, અને ક્ષલ આપનારા પ્રારબ્ધ-કર્મનો સમયને માટે નાશ થવાથી સુપુષ્પિના સમયમાં તે ગુણો આત્મામાં લીન થઈ જાય છે ૯૦

જો આત્મા જડ હોય તો તેમાં ચેતનપણું કેવી રીતે ઉપજે છે એમ શક્ય થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે —

चित्तिमत्त्वाच्चेतनोऽयमिच्छाद्वेषप्रयत्नवान् ।

स्याद्धर्माधर्मयोः कर्ता भोक्ता दुःखादिमत्त्वतः ॥ ૯૧ ॥

अयं चित्तिमत्त्वात् चेतनः, इच्छा-द्वेष-प्रयत्नवान्, धर्माधर्मयोः कर्ता, [च]
दुःखादिमत्त्वतः भोक्ता स्यात् ॥

આ આત્મા મનના સંયોગના સમયમાં ચેતન્યવાળો (જ્ઞાનવાળો) હોવાથી ચેતનરૂપ છે, અને ચેતનરૂપ હોવાથી ઇન્દ્રિયા દ્વેષ અને પ્રયત્નવાળો, પુણ્ય અને પાપનો કર્તા, તથા દુઃખાદિવાળો હોવાથી સુખદુઃખનો ભોક્તા છે. ૯૧

તમારે મતે આત્મા વ્યાપક છે તો તેનું ખીલત લોકમાં ગમન તથા આ લોકમાં આગમન કેવી રીતે સંભવી શકે એમ જો શંકા થાય તો તેનું સમાધાન તેઓ આ પ્રમાણે આપે છે:—

यथाऽत्र कर्मवशतः कादाचित्कं सुखादिकम् ।

तथा लोकांतरे देहे कर्मणेच्छादि जन्यते ॥ ९२ ॥

યથા અત્ર કર્મવશતઃ કાદાચિત્કં સુખાદિકં જન્યતે, તથા લોકાંતરે દેહે કર્મણા ઇચ્છાદિ [જન્યતે] ॥

જેવી રીતે આ શરીરમાં કર્મને લીધે ક્યારેક સુખદુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે તેવી રીતે પરલોકમાં પ્રાપ્ત થયેલા શરીરવિષે પ્રારબ્ધકર્મવડે ઇન્દ્રિયાદિ ઉત્પન્ન થાય છે.

જેમ વર્તમાનશરીરમાં પ્રારબ્ધકર્મને લીધે ક્યારેક સુખદુઃખના ઉત્પાત્ત થવાથી આ શરીરમાં આત્મા સ્થિત છે એમ વ્યવહાર થાય છે તેમ પરલોકમાં કર્માનુસાર ખીલત શરીરની ઉત્પત્તિ થતાં તે શરીરે શેકેલા આત્મામાં ઇન્દ્રિયાદિની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેથી આત્મા પરલોકમાં જાય છે, અને ત્યાંથી પાછો આવે છે, એવો ગમનાગમનનો વ્યવહાર વ્યાપક આત્મામાં પણ સંભવી શકે છે. વ્યાપક આત્મામાં વાસ્તવિક ગમનાગમન સંભવી શકે નહિ. ૯૨

પોતાના મતમાં વેદનો સમગ્ર કર્મકાંડભાગ પ્રમાણુ છે એમ તેઓ કહે છે:—

एवं च सर्वगस्यापि संभवेतां गमागमौ ।

कर्मकांडः समग्रोऽत्र प्रमाणमिति तेऽवदन् ॥ ९३ ॥

એવં ચ સર્વગસ્ય અપિ ગમાગમૌ સંભવેતાં, અત્ર સમગ્રઃ કર્મકાંડઃ પ્રમાણં ઇતિ તે અવદન્ ॥

જેવી રીતે સર્વવ્યાપક આત્માનું પણ પરલોકમાં જવું અને ત્યાંથી આવવું ગોણુ રીતે સંભવી શકે છે. આત્મા કર્તાપણુ આદિ ધર્મવાળો છે એમાં વેદનો સમગ્ર કર્મકાંડભાગ પ્રમાણુરૂપ છે એમ તે તાર્કિકે કહે છે. ૯૩

આગળ વિજ્ઞાનમયકોશની અંતર જે આનંદમયકોશ છે તે આત્મા છે એમ કહ્યું, ને હવે આનંદમયકોશની ભિન્ન ઇન્દ્રિયાદિ ધર્મવાળો આત્મા છે એમ કહેવાથી પૂર્વાપરનો વિરોધ આવે છે જેવી શકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

આનંદમયકોશો યઃ સુપુત્રૌ પરિશિષ્યતે ।

અસ્પષ્ટચિત્સ આત્મૈપાં પૂર્વકોશોઽસ્ય તે ગુણાઃ ॥ ૧૪ ॥

સુપુત્રૌ યઃ અસ્પષ્ટચિત્ આનંદમયકોશઃ પરિશિષ્યતે, સઃ પૂર્વકોશઃ ઈયાં આત્મા, અસ્ય તે ગુણાઃ ॥

સુપુત્રિ-અવસ્થામાં જે અસ્પષ્ટજ્ઞાનવાળો આનંદમયકોશ અવરોધ રહે છે તે તેનિરીયશ્રુતિમાં કહેલા પાંચ કોશમાંનો આનંદમયનામનો પહેલો કોશ આ તાર્કિકોના અને પ્રભાકરના મતને માનનારાઓનો આત્મા છે. આ આત્માના તે પૂર્વે જણાવેલા જ્ઞાન, ઇચ્છા, દ્રેષ્ય ને પ્રયત્ન ઇત્યાદિ ગુણો છે. આમ હોવાથી આગળના પ્રતિપાદનમાં અને હમણાંના પ્રતિપાદનમાં પૂર્વાપરનો વિરોધ આવતો નથી. ૯૪

હવે પૂર્વમીમાંસાના વાર્તિકકાર કુમારિલભટ્ટને અનુસરનારાઓનો મત જણાવવામાં આવે છે:—

ગૂઢં ચૈતન્યમુત્પ્રેક્ષ્ય જડવોધસ્વરૂપતામ્ ।

આત્મનો ધ્રુવતે માદ્યાશ્ચિદુત્પ્રેક્ષોત્થિતસ્મૃતેઃ ॥ ૧૫ ॥

માદ્યાઃ આત્મનઃ ગૂઢં ચૈતન્યં ઉત્પ્રેક્ષ્ય જડવોધસ્વરૂપતાં ધ્રુવતે, ઉત્થિતસ્મૃતેઃ ચિદુત્પ્રેક્ષા [મવતિ] ॥

શ્રીકુમારિલભટ્ટના મતને અનુસરનારાઓ આત્માના ગુપ્ત (અપ્રકટ) ચૈતન્યની (જ્ઞાનની) કલ્પના કરીને આત્મા જડચૈતનરૂપ બે સ્વભાવવાળો છે એમ કહે છે. જગદ્દવસ્થાને પામેલા મનુષ્યની નિદ્રાના સંબંધની સ્મૃતિથી આત્માના જ્ઞાનસ્વભાવની કલ્પના થાય છે. ૯૫

હવે આત્માના જડસ્વભાવની કલ્પના કેવી રીતે થાય છે તે તેઓ જણાવે છે:—

જડો મૂત્વા તદાઽસ્વાપ્સમિતિ જાડચસ્મૃતિસ્તદા ।

વિના જાડચાનુભૂતિં ન કથંચિદુપપચ્યતે ॥ ૧૬ ॥

તદા જડઃ મૂત્વા અસ્વાપ્સં ઇતિ જાડચસ્મૃતિઃ તદા જાડચાનુભૂતિં વિના કથંચિત્ ન ઉપપચ્યતે ॥

સુપુત્રિ-અવસ્થામાં હું જડ થઇને સૂતો હતો એમ પોતાના જડપણાની મનુષ્યને જાતમાં જે સ્મૃતિ થાય છે તે સુપુત્રિ-અવસ્થાના પોતાના (આત્માના) જડપણાના અનુભવવિના કોઇ પણ પ્રકારે સહવી શકતી નથી. ૯૬

સુપુત્રિ-અવસ્થામાં આત્માના જ્ઞાનસ્વભાવનો અજ્ઞાવ થતો નથી એમાં તેઓ પ્રમાણુ દેખાડે છે:—

દ્રવ્યદૃષ્ટેરલોપશ્ચ શ્રુતઃ સુપ્તૌ તતસ્ત્વયમ્ ।

૧. અપ્રકાશપ્રકાશાભ્યામાત્મા સ્વયોત્તવચ્યુતઃ ॥ ૧૭ ॥

સુપ્તૌ ચ દ્રવ્યઃ દષ્ટેઃ અલોપઃ શ્રુતઃ, તતઃ તુ અય આત્મા સ્વયોત્તવત્ અપ્રકાશ-
પ્રકાશાભ્યાં ચ્યુતઃ ॥

વળી સુપુષ્પિ-અવસ્થામાં જ્ઞાનસ્વભાવવાળા આત્માના જ્ઞાનનો નાશ થતો નથી એમ ખૂંદદારણ્યક-શ્રુતિમાં કહેલું છે, તે કારણથીજ આ આત્મા આગીઆક્રીડાની પેઠે અંધકાર અને પ્રકાશ આ બેથી યુક્ત છે.

“ ન હિ દ્રવ્યદૃષ્ટેવિપરિલોપો વિષતેઽઘિનાશિત્વાત્ ” (આત્માના જ્ઞાનનું અવિનાશીપણું હોવાથી આત્મરૂપ જ્ઞાતાના જ્ઞાનનો અત્યંત નાશ થતો નથી,) આ શુકલચન્દ્રવેદની ખૂંદદારણ્યક-ઉપનિષદની શ્રુતિમાં આત્માના જ્ઞાનનો સુપુષ્પિમાં નાશ થતો નથી એમ જણાવ્યું છે, તેથી આત્મા જ્ઞાનસ્વભાવવાળો છે એમ નક્કી થાય છે, અને સુપુષ્પિ-અવસ્થામાં મનુષ્યને આત્માની જડતાનો અનુભવ થાય છે, તેથી આત્મા જડચેતન-ઉભયરૂપ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. જેમ આગીઆક્રીડામાં પ્રકાશવાળો અને અપ્રકાશવાળો એમ બંને ભાગ હોય છે તેમ આત્મામાં પણ જડસ્વભાવ અને જ્ઞાનસ્વભાવ એ બંને સ્વભાવ રહે છે એમ ભેદના મતને અનુસરનારાઓ માને છે. ૯૭

હવે ભેદના મતને અનુસરનારાઓના મતમાં દોષ બતાવીને સાંખ્ય-વાદીઓનો મત કહે છે:—

નિરંજસ્યોભયાત્મત્વં ન કથંચિદ્ ઘટિષ્યતે ।

તેન ચિદ્રૂપ ઇવાત્મેત્યાહુઃ સાંખ્યવિવેકિનઃ ॥ ૧૮ ॥

નિરંજસ્ય ઇભયાત્મત્વં કથંચિત્ ન ઘટિષ્યતે, તેન આત્મા ચિદ્રૂપઃ ઇવ ઇતિ સાંખ્યવિવેકિનઃ આહુઃ ॥

અવચરહિત આત્માનુ જડચેતનરૂપ ઉભયરૂપપણું કોઈ પણ પ્રકારે સભવી શકતું નથી, તે હેતુથી આત્મા ચેતનરૂપજ છે એમ સાંખ્યમતને માનનારા વિવેકીઓ (પ્રકૃતિપુરુષનો વિવેક કરનારાઓ) કહે છે. ૯૮

સુપુષ્પિકાલે આત્મા જડરૂપવાળો થયો હતો એમ જાણ્યા પછી મનુષ્યને જડતાની જે સ્મૃતિ થાય છે તે ચેતનરૂપ આત્મામાં શી રીતે સભવી શકે એમ શંકા થાય તો તેઓ તેનું સમાધાન કરે છે.—

જાડચાંદાઃ પ્રકૃતે રૂપં વિકારિ ત્રિગુણં ચ તત્ ।

ચિત્તો ભોગાપવર્ગાર્થ પ્રકૃતિઃ સા પ્રવર્તતે ॥ ૧૯ ॥

[ય:] જાડયાંશઃ તત્ પ્રકૃતેઃ વિકારિ ચ ત્રિગુણં રૂપં, સા પ્રકૃતિઃ ચિત્તઃ
ભોગાપવર્ગાર્થં પ્રવર્તતે ॥

સુષુપ્તિ-અવસ્થામાં મનુષ્યને જે જડતાનો અંશ જણાય છે તે જડસ્વભાવ-
વાળી પ્રકૃતિનું વિકારવાળું અને મત્વાદિ વધુ ગુણવાળું રૂપ છે. તે જડસ્વભાવ-
વાળી પ્રકૃતિ ચેતનરૂપ પુરુષના સુખદુઃખના અનુભવરૂપ ભોગને માટે અને
કૈવલ્યરૂપ મોક્ષને માટે પ્રવૃત્ત થાય છે. ૯૯

અસંગ પુરુષને પ્રકૃતિની પ્રવૃત્તિથી ભોગ અને મોક્ષ કેવી રીતે થાય છે
તે જણાવે છે:—

અસંગાયાશ્ચિતેર્વંધમોક્ષૌ ભેદાગ્રહાન્મતૌ ।

વંધમુક્તિવ્યવસ્થાર્થં પૂર્વેપામિવ ચિદ્ભિદા ॥ ૧૦૦ ॥

અસંગાયાઃ ચિત્તેઃ વંધમોક્ષૌ ભેદાગ્રહાત્ મતૌ, વંધમુક્તિવ્યવસ્થાર્થં પૂર્વેપાં ઇવ
ચિદ્ભિદા ॥

અસંગસ્વભાવવાળા ચેતનને (પુરુષને) વંધ અને મોક્ષ પ્રકૃતિના અને
પુરુષના ભેદના જ્ઞાનના અભાવથી માનેલા છે. વંધની અને મોક્ષની વ્યવસ્થાને
માટે પૂર્વે જણાવેલા તાર્કિકાદિની જેઠેજ અમે પણ ચેતનના ભેદો માનેલા છે,
અર્થાત્ પુરુષો અનેક છે એમ અમે માનીએ છીએ. ૧૦૦

પ્રકૃતિના અસ્તિત્વમાં અને પુરુષના અસંગસ્વભાવમાં તેઓ શ્રુતિનું પ્રમાણ
આપે છે:—

મહતઃ પરમવ્યક્તમિતિ પ્રકૃતિરુચ્યતે ।

શ્રુતાવસંગતા તદ્વદસંગો હીત્યતઃ સ્ફુટા ॥ ૧૦૧ ॥

“ મહતઃ પરં અવ્યક્તં ” ઇતિ શ્રુતૌ પ્રકૃતિઃ ઉચ્યતે, તદ્વત્ “ અસંગો હિ ”
ઇતિ અતઃ અસંગતા સ્ફુટા ॥

“ મહત્તત્સ્વથી (સમષ્ટિબુદ્ધિતત્સ્વથી) પર (સૂક્ષ્મ ને વ્યાપક) અવ્યક્ત
(પ્રકૃતિ) છે ” એમ કહેપતિપદ્માં પ્રકૃતિનું વર્ણન કરેલું છે, તેમજ “ આ
પુરુષ અસંગસ્વભાવવાળો છે ” આ શ્રુતિમાં પુરુષને અસંગ કહ્યો છે, આથી
પુરુષનું અસંગપણું સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે. ૧૦૧

જીવના સ્વરૂપમાં વાદીઓના વિવાદ જણાવીને હવે ઇશ્વરના સંબંધમાં
વાદીઓના મત જણાવવાનો આરભ કરે છે. તેમાં પ્રથમ યોગીઓએ માનેલા
ઇશ્વરનું સ્વરૂપ કહે છે:—

चित्संनिधौ प्रवृत्तायाः प्रकृतेर्हि नियामकम् ।

ईश्वरं ब्रुवते योगाः स जीवेभ्यः परः श्रुतः ॥ १०२ ॥

योगાઃ ચિત્સંનિધૌ પ્રવૃત્તાયાઃ હિ પ્રકૃતેઃ નિયામકં ઈશ્વરં બ્રુવતે, સઃ જીવેભ્યઃ પરઃ શ્રુતઃ ॥

યોગીઓ ચેતનના સામીપ્યથી ચોતાનું કાર્ય કરવામાં પ્રવૃત્ત થનારી જડ પ્રકૃતિને નિયમમાં રાખનારા ઈશ્વર છે એમ કહે છે. તે ઈશ્વર જીવોથી (પુરુષોથી) શ્રેષ્ઠ છે એમ શ્રુતિઓમાં સાંભળ્યું છે.

જડપ્રકૃતિ ચોતાની મેળે પુરુષોને લોગભોક્ષ આપવામાં યથાયોગ્ય પ્રવૃત્તિ કરી શકે નહિ તેથી તેને યથાયોગ્ય પ્રવૃત્તિ કરાવનારા ઈશ્વરનો સહભાવ માનવો જોઈએ. તે ઈશ્વર પરતર પુરુષોના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે એમ શ્રુતિઓમાં જણાવ્યું છે. ૧૦૨

હવે શ્રુતિઓમાં પ્રકૃતિના ને જીવોના કરતાં શ્રેષ્ઠ ઈશ્વરના સહભાવનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે એમ જણાવે છે:—

प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेश इति हि श्रुतिः ।

आरण्यके संभ्रमेण ह्यंतर्याम्युपપादितः ॥ १०३ ॥

“ પ્રધાન-ક્ષેત્રજ્ઞ-પતિઃ ગુણેશઃ ” ઇતિ હિ શ્રુતિઃ [અસ્તિ,] આરણ્યકે સંભ્રમેણ હિ અંતર્યામી ઉપપાદિતઃ ॥

ત્રણ ગુણના સમાનપણાવાળી અવસ્થારૂપ પ્રધાન અને શરીરાદિરૂપ ક્ષેત્રને બાણનારો જીવાત્મા એ બેના સ્વામી તથા સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણના નિયંતા એવા ઈશ્વર છે એવી શ્વેતાશ્વતર-ઉપનિષદ્ની શ્રુતિ છે, તેમજ ઘૂહદારણ્યક-ઉપનિષદ્માંના અંતર્યામિબ્રાહ્મણમાં અંતર્યામિરૂપ ઈશ્વરનું આદરપૂર્વક પ્રતિપાદન કરેલું છે. પ્રધાન જ્યારે કાર્યોન્મુખ થાય ત્યારે તે પ્રકૃતિ કહેવાય છે.

આરણ્યકે અસંભ્રમેણ એવો પાઠ જો સ્વીકારીએ તો ઘૂહદારણ્યકમાં નિશ્ચિતરીતે એવો અર્થ થાય છે. ૧૦૩

આ ઈશ્વરના સ્વરૂપમાં પણ વાદીઓ વિવાદ કરે છે એમ જણાવે છે:—

अत्रापि कलहायंते वादिनः स्वस्वयुक्तिभिः ।

वाक्यान्वपि यथाप्रज्ञं दाढ्यायोदाहरन्ति हि ॥ १०४ ॥

અત્ર અપિ વાદિનઃ સ્વસ્વયુક્તિભિઃ કલહાયંતે, હિ દાઢ્યાય વાક્યાનિ અપિ યથાપ્રજ્ઞં ઉદાહરન્તિ ॥

આ ઈશ્વરના સ્વરૂપમાં પણ વાદીઓ પોતપોતાની યુક્તિઓવડે કલક કરે છે, અને પોતપોતાના મતને દૃઢ કરવામાટે પોતપોતાની ખુદ્ધિપ્રમાણે શ્રુતિનાં વચનો પણ પ્રમાણરૂપે જણાવે છે. ૧૦૪

લગવાનું પતંજલિના મતને અનુસરીને યોગીઓ ઈશ્વરના સ્વરૂપનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરે છે:—

ક્લેશકર્મવિપાકૈસ્તદાશયૈરપ્યસંયુતઃ ।

પુંવિશેષો ભવેદીશો જીવવત્ સોઽપ્યસંગચિત્ ॥ ૧૦૫ ॥

ક્લેશકર્મવિપાકૈઃ તદાશયૈઃ અપિ અસંયુતઃ પુંવિશેષઃ ઈશઃ ભવેત્, સઃ અપિ જીવવત્ અસંગચિત્ [અસ્તિ] ॥

અવિદ્યાદિ પાંચ કલેશોથી, પુણ્ય પાપ અને મિશ્ર એવાં ત્રણ પ્રકારનાં કર્મોથી, સુખદુઃખનો અનુભવ ઉપભવનાર શુભાશુભકર્મના પરિપાકથી અને શુભાશુભ સ્કારોથી કદીપણ સંયોગ નહિ પામનારા જે પુરુષવિશેષ (અન્ય પુરુષોથી શ્રેષ્ઠ પુરુષ) છે તે ઈશ્વર છે. તે ઈશ્વર પણ જીવની પેઠે અસંગચૈતન્યરૂપ છે.

અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ એ પાંચ પુરુષને દુઃખ આપનારા વા દુઃખમાં હેતુમૂલ થનારા હોવાથી કલેશ કહેવાય છે. શાસ્ત્રે કહેલાં શુભકર્મ તે પુણ્યકર્મ અથવા શુકલકર્મ, શાસ્ત્રે નિષિદ્ધ કરેલાં કર્મ તે પાપકર્મ અથવા કૃષ્ણકર્મ અને જે કર્મમાં પુણ્યપાપ બંને રહેલાં હોય તે મિશ્રકર્મ કહેવાય છે. ત્રણ પ્રકારનાં કર્મોથી ઉત્પન્ન થનાર ભક્તિ, આયુષ્ અને સુખદુઃખના અનુભવરૂપ ભોગ તે વિપાક (પરિણામ) કહેવાય છે. કલેશ, કર્મ અને વિપાક એ ત્રણના અનુભવવડે અંતઃકરણમાં યડનારા સ્કાર તે આશય કહેવાય છે. જેમ સર્વ પુરુષો વસ્તુતાએ અસંગચૈતનસ્વભાવવાળા છે તેમ પુરુષવિશેષરૂપ ઈશ્વર પણ અસંગચૈતનસ્વભાવવાળા છે. તેનું વિશેષ નિરૂપણ પાતંજલયોગદર્શનમાં છે. ૧૦૫

ઈશ્વર અસંગચૈતનસ્વરૂપ છતાં તેઓનું નિયંત્રણ કેવી રીતે સભવી શકે છે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

તથાપિ પુંવિશેષત્વાદ્ઘટતેઽસ્ય નિયંતૃતા ।

અવ્યવસ્થૌ વંધમોક્ષાવાપતેતામિહાન્યથા ॥ ૧૦૬ ॥

તથાપિ પુંવિશેષત્વાત્ અસ્ય નિયંતૃતા ઘટતે, અન્યથા ઇહ વંધમોક્ષૌ અવ્યવસ્થૌ આપતેતામ્ ॥

ઈશ્વર અસંગ અને ચૈતન્યરૂપ છતાં તેમના પુરુષવિશેષપણાથી (ખીન્ત પુરુષોના કરતાં પોતાના આગળ જણાવેલા શ્રેષ્ઠપણાથી), તેમનું પ્રકૃતિનું અને પુરુષનું નિયંતાપણું સંભવી શકે છે. જો એમ ન માનીએ તો આ વિશ્વમાં ંધ અને ભોક્ષ વ્યવસ્થાવિનાના થઈ જાય, અર્થાત્ તેના સંબંધમાં કાંઈ પણ નિયમ રહે નહિ. ૧૦૬

ઈશ્વરનું નિયંતાપણું શ્રુતિમાં પણ જણાવ્યું છે એમ કહે છે:—

મીપાસ્માદિત્યેવમાદાવસંગસ્ય પરાત્મનઃ ।

શ્રુતં તદ્યુક્તમપ્યસ્ય ક્લેશકર્માદ્યસંગમાત્ ॥ ૧૦૭ ॥

“મીપા અસ્માત્” ઇત્યાદૌ અસંગસ્ય પરાત્મનઃ; ઇવં શ્રુતં, અસ્ય ક્લેશકર્માદ્યસંગમાત્ તત્ યુક્તં અપિ ॥

“આ ઈશ્વરના લયથી વાયુ વાય છે” ઇત્યાદિ તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્ની શ્રુતિમાં અસંગસ્વભાવવાળા ઈશ્વરનું વાયુ આદિનું નિયંતાપણું સાંભળ્યું છે, અને આ ઈશ્વરના ક્લેશ અને કર્માદિના અસંગથી તે યોગ્ય પણ છે. ૧૦૭

જીવ અને ઈશ્વર એ બંને અસંગ અને ચૈતન્યરૂપ છતાં પણ નીચે જણાવેલા કારણથી જીવને અને ઈશ્વરને ભેદ માનવામાં આવે છે એમ જણાવે છે:—

જીવાનામપ્યસંગત્વાત્ક્લેશાદિર્ન હ્યથાપિ ચ ।

વિવેકાગ્રહતઃ ક્લેશકર્માદિ પ્રાગુદીરિતમ્ ॥ ૧૦૮ ॥

અસંગત્વાત્ જીવાનાં અપિ ક્લેશાદિઃ ન દિ, અથ અપિ ચ વિવેકાગ્રહતઃ ક્લેશકર્માદિ [ઇતિ] પ્રાક્ ઉદીરિતમ્ ॥

અસંગસ્વભાવયુક્તપણાથી જીવને (પુરુષને) પણ ક્લેશકર્માદિને સંબંધ નથીજ, તેપણુ પ્રકૃતિના અને પુરુષના વિવેકના અજ્ઞાનથી તેમને ક્લેશકર્માદિને સંબંધ પ્રતીત થાય છે એમ પૂર્વે જણાવ્યું છે. ૧૦૮

અસંગ પુરુષનું નિયંતાપણું યોગ્ય નથી. એમ જણાવીને તાર્કિકે ઈશ્વર નિત્યજ્ઞાનાદિવાળા છે એમ કહે છે:—

નિત્યજ્ઞાનપ્રયત્નેચ્છા ગુણાનીશસ્ય મન્વતે ।

અસંગસ્ય નિયંતૃત્વમયુક્તમિતિ તાર્કિકાઃ ॥ ૧૦૯ ॥

અસંગસ્ય નિયંતૃત્વં અયુક્તં ઇતિ [હેતોઃ] તાર્કિકાઃ; ઈશસ્ય નિત્યજ્ઞાનપ્રયત્નેચ્છાઃ; ગુણાન્ મન્વતે ॥

અસંગસ્વભાવવાળા ઈશ્વરનું વાયુ આદિનું નિયતાપાયું અસંભવિત છે, આ કારણથી ન્યાયદર્શનને અને વૈશેષિકદર્શનને માનનારા તાકિકો ઈશ્વરના નિત્ય-જ્ઞાન, નિત્યપ્રયત્ન અને નિત્ય-ક્રમ્બા એ ગુણોને સ્વીકારે છે.

જીવના જ્ઞાન, પ્રયત્ન અને ક્રમ્બા એ ગુણો જીવાત્માના ને મનના સંબંધ થવાથી ઉપજનારા હોવાથી અનિત્ય છે, અને ઈશ્વરના એ ત્રણે ગુણો નિત્ય છે, તેથી ઈશ્વરનો અને જીવનો ભેદ છે. તે ઈશ્વર ઉપર જણાવેલા ગુણોવડે જીવોના અને અન્યના નિયતા થઈ શકે છે. ૧૦૯

ઈશ્વરનું જીવોથી વિલક્ષણપાયું કેવી રીતે છે તે વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે:—

પુંવિશેષત્વમપ્યસ્ય ગુણૈરેવ ન ચાન્યથા ।

સત્યકામઃ સત્યસંકલ્પ ઇત્યાદિશ્રુતિર્જગૌ ॥ ૧૧૦ ॥

અસ્ય પુંવિશેષત્વં અપિ ગુણૈઃ એવ, અન્યથા ન ચ, “સત્યકામઃ સત્યસંકલ્પઃ” ઇત્યાદિશ્રુતિઃ જગૌ ॥

આ ઈશ્વરનું યોગદર્શનમાં કહેલું પુરુષવિશેષપણું પણ નિત્યજ્ઞાનાદિ ગુણોવડેજ છે, બીજી રીતે નહિ. “તે ઈશ્વર સત્યકામનાવાળા ને સત્યસંકલ્પ-વાળા છે” ઇત્યાદિ શ્રુતિ પણ એમજ કહે છે. ૧૧૦

આ મતમાં દોષ બતાવી હિરણ્યગર્ભના ઉપાસકો હિરણ્યગર્ભ ઈશ્વર છે એમ જણાવે છે:—

નિત્યજ્ઞાનાદિમત્ત્વેઽસ્ય સૃષ્ટિરેવ સદા ભવેત્ ।

હિરણ્યગર્ભ ઈશોઽતો લિંગદેહેન સંયુતઃ ॥ ૧૧૧ ॥

અસ્ય નિત્યજ્ઞાનાદિમત્ત્વે સદા એવ સૃષ્ટિઃ ભવેત્, અતઃ લિંગદેહેન સંયુતઃ હિરણ્યગર્ભઃ ઈશઃ ॥

તાકિકોએ માનેલા આ પરમાત્માને બે નિત્યજ્ઞાનાદિવાળાપણું હોય તેો સર્વકાલજ સૃષ્ટિ રહેવી જોઈએ, અને પ્રાણીઓના કર્મો દ્વા આપવાને સામર્થ્ય-રહિત થાય તે સમયમાં પ્રલય નજ થવો જોઈએ, પણ એવો સમય આવે પ્રલય થાય છે એમ શાસ્ત્રી જણાય છે, માટે નિત્યજ્ઞાનાદિવાળા ઈશ્વર માનવા બે યુક્ત નથી. આથી સમષ્ટિમૂલમશરીરથી યુક્ત હિરણ્યગર્ભજ ઈશ્વર છે એમ હિરણ્યગર્ભના ઉપાસકો કહે છે. ૧૧૧

હિરણ્યગર્ભ પરમાત્મા છે તેમાં તેઓ શ્રુતિનું પ્રમાણ જણાવે છે:—

ઉદ્ગીઘ્રાદ્બ્રાહ્મણે તસ્ય માહાત્મ્યમતિવિસ્તૃતમ્ ।

લિંગસત્ત્વેઽપિ જીવત્વં નાસ્ય કર્માદ્યભાવતઃ ॥ ૧૧૨ ॥

ઘડીયત્રાહ્મણે તસ્ય માહાત્મ્યં અતિવિસ્તૃતં [અસ્તિ,] લિંગસત્ત્વે અપિ કર્માઘભાવતઃ અસ્ય જીવત્વં ન ॥

છાંદોગ્ય-ઉપનિષદ્દના ઉદ્દગીયનામના પ્રાદ્મણ્યમાં તે હિરણ્યગર્ભનો મહિમા ઘણા વિસ્તારપૂર્વક કહેલો છે. તેઓ સૂક્ષ્મશરીરવાળા હોવા છતાં પણ તેમનામાં કર્મ, કામ અને અવિદ્યાનો અભાવ હોવાથી આ હિરણ્યગર્ભનું જીવપણું નથી. ૧૧૨ સ્થૂલશરીરવિનાનું એકલુ સૂક્ષ્મશરીર જોવામાં આવતું નથી તેથી સમઘિ-સ્થૂલશરીરવાળા વિરાટ ઈશ્વર છે એમ વિરાટના ઉપાસકો જણાવે છે:—

સ્થૂલદેહં વિના લિંગદેહો ન ક્વાપિ દૃશ્યતે ।

વૈરાજો દેહ ईशोऽतः सर्वतो मस्तकादिमान् ॥ ११३ ॥

સ્થૂલદેહં વિના લિંગદેહઃ ક અપિ ન દૃશ્યતે, અતઃ સર્વતઃ મસ્તકાદિમાન્ વૈરાજઃ દેહઃ ईशः ॥

સ્થૂલશરીરવિના સૂક્ષ્મશરીર કોઈ પણ સ્થલે જોવામાં આવતું નથી, આથી સર્વભણી મસ્તકાદિવાળા વિરાટનું શરીર ઈશ્વર છે એમ વિરાટના ઉપાસકો કહે છે. ૧૧૩

વિરાટના ઈશ્વરપણામાં તેઓ શ્રુતિઓનું પ્રમાણ દેખાડે છે:—

सहस्रशीर्षेत्येवं विश्वतश्चक्षुरित्यपि ।

श्रुतमित्याहुरानिंशं विश्वरूपस्य चिंतकाः ॥ ११४ ॥

“સહસ્રશીર્ષા” ઇત્યેવ [ચ] “વિશ્વતઃ ચક્ષુઃ” ઇતિ અપિ શ્રુતં, ઇતિ વિશ્વરૂપસ્ય ચિંતકાઃ અનિંશં આહુઃ ॥

ઈશ્વર “હજારો માથાવાળા છે” એવી શ્રુતિમાં અને “તેઓ સર્વભણી નેત્રોવાળા છે” એવી શ્રુતિમાં પણ વિરાટનું ઈશ્વરપણું સાબળ્યું છે એમ વિશ્વરૂપ વિરાટના ઉપાસકો નિરંતર કહે છે. ૧૧૪

વિરાટ ઈશ્વર સંભવતા નથી, પણ પ્રદા ઈશ્વર છે એમ પ્રદાના ઉપાસકો નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

सर्वतः पाणिपादत्वे कृम्यादेरपि चेशता ।

ततश्चतुर्मुखो देव एवेशो नेतरः पुमान् ॥ ११५ ॥

સર્વતઃ પાણિપાદત્વે ચ કૃમ્યાદેઃ અપિ ઈશતા [સ્યાત્,] તત. ચતુર્મુખઃ દેવઃ એવ ઈશઃ; ઇતરઃ પુમાન્ ન ॥

ઈશ્વરને સર્વભણી હાથો અને પગો છે એમ માનવાથી કાનખબૂરા આદિ

કીડાઓનું પણ ઈશ્વરપણું થશે, જે સંભવતું નથી, તેથી ચાર મુખવાળા દેવ જે બ્રહ્મા (પ્રભુપતિ) તેજ ઈશ્વર છે, બીજા કોઈ પુરુષ ઈશ્વર નથી, એમ બ્રહ્માના ઉપાસકો કહે છે. ૧૧૫

બ્રહ્મા એટલે પ્રભુપતિ ઈશ્વર છે એ વાતમાં તેઓ શ્રુતિનું પ્રમાણ આપે છે:—

પુત્રાર્થ તમુપાસીના એવમાહુઃ પ્રજાપતિઃ ।

પ્રજા અસૃજતેત્યાદિશ્રુતિં ચોદાહરંત્યમી ॥ ૧૧૬ ॥

પુત્રાર્થ તં ઉપાસીનાઃ [પ્રજાપતિઃ ઈશઃ] એવં આહુઃ, ચ અમી “ પ્રજાપતિઃ પ્રજાઃ અસૃજત ” ઇત્યાદિશ્રુતિં ઉદાહરન્તિ ॥

પુત્રની પ્રાપ્તિમાટે તેમની (પ્રભુપતિની) ઉપાસના કરનારા પ્રભુપતિ ઈશ્વર છે એમ કહે છે, અને તેઓ “ પ્રભુપતિ પ્રભુને રચતા હવા ” ઇત્યાદિ તૈત્તિરીયશ્રુતિને પ્રમાણરૂપે કહે છે. ૧૧૬

બ્રહ્માના કરતાં વિષ્ણુ શ્રેષ્ઠ હોવાથી વિષ્ણુ ઈશ્વર છે એમ વૈષ્ણવો જણાવે છે:—

વિષ્ણોનામેઃ સમુદ્ભૂતો વેધા કમલજસ્તતઃ ।

વિષ્ણુરેવેશ ઇત્યાહુર્લોકે ભાગવતા જનાઃ ॥ ૧૧૭ ॥

કમલજઃ વેધા વિષ્ણોઃ નામેઃ સમુદ્ભૂતઃ, તતઃ વિષ્ણુઃ એવ ઈશઃ ઇતિ લોકે ભાગવતાઃ જનાઃ આહુઃ ॥

કમલમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા બ્રહ્મા વિષ્ણુના નાલિકમલમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે એમ પુરાણોમાં સ્પષ્ટતાય છે તેથી વિષ્ણુજ પરમાત્મા છે એમ લોકમાં ભગવાન વિષ્ણુને ઈશ્વરરૂપ માનનારા મનુષ્યો કહે છે. ૧૧૭

વિષ્ણુ ઈશ્વર નથી, પણ શિવ ઈશ્વર છે એમ શિવને ઈશ્વર માનનારા મનુષ્યો નીચેના શ્લોકવડે કહે છે:—

શિવસ્ય પાદાવન્વેદ્નું શાઙ્ગ્યશક્તસ્તતઃ શિવઃ ।

ઈશો ન ત્રિષ્ણુરિત્યાહુઃ શૈવા આગમમાનિનઃ ॥ ૧૧૮ ॥

શાઙ્ગી શિવસ્ય પાદૌ અન્વેદ્નું અશક્તઃ, તતઃ શિવઃ ઈશઃ, વિષ્ણુઃ ન ઇતિ આગમમાનિનઃ શૈવાઃ આહુઃ ॥

શાઙ્ગીમનુષ્ને ધારણ કરનારા વિષ્ણુ શિવના ચરણોનો શોધ કરવાને શક્તિવાળા થયા નહિ એમ પુરાણાદિમાં કહ્યું છે, તેથી શિવ ઈશ્વર છે,

વિષ્ણુ ઇશ્વર નથી એમ શિવનુ ઇશ્વરપણું પ્રતિપાદન કરનારાં શાસ્ત્રોના અભિ-
માનવાળા શિવના ઉપાસકો કહે છે. ૧૧૮

(શિવ ઇશ્વર નથી, પણ ગણપતિ ઇશ્વર છે એમ ગણપતિને ઇશ્વર માન-
નારાં કહેવું છે એમ નીચેના શ્લોકથી જણાવે છે:—

પુરત્રયં સાદયિતું વિગ્નેશં સોઽપ્યપૂજયત્ ।

વિનાયકં પ્રાહુરીશં ગાણપત્યમતે રતાઃ ॥ ૧૧૯ ॥

સઃ અપિ પુરત્રયં સાદયિતું વિગ્નેશં અપૂજયત્, [અત.] ગાણપત્યમતે રતાઃ
વિનાયકં શૈશં માહુઃ ॥

એજ શિવે ત્રિપુરનો નાશ કરવામાટે (ત્રિપુરાસુરનાં ત્રણ નગરોનો
નાશ કરવામાટે) વિઘ્નેના સ્વામી ગણપતિને પૂજ્યા હતા એમ ગણેશ-
પુરાણમા કહ્યું છે, આથી ગણપતિના મતમાં પ્રીતિ રાખનારાઓ ગણપતિ ઇશ્વર
છે એમ કહે છે. ૧૧૯

આવી રીતે ખીલ વાહીઓ પણ ઇશ્વરનુ લિન્ન લિન્ન પ્રકારનુ સ્વરૂપ કહે
છે એમ જણાવે છે.—

एवमन्ये स्वस्वपक्षाभिमानेनान्यथाऽन्यथा ।

मंत्रार्थवादकल्पादीनाश्रित्य प्रतिपेदिरे ॥ ૧૨૦ ॥

એવં અન્યે [અપિ] મંત્રાર્થવાદકલ્પાદીન્ આશ્રિત્ય સ્વસ્વપક્ષાભિમાનેન
અન્યથા અન્યથા પ્રતિપેદિરે ॥

એવી રીતે ખીલ વાહીઓ પણ વેદના મંત્ર, અર્થવાદ (સ્તુતિનાં વચનો)
અને કલ્પ (વેદોક્ત કર્મનુ નિરૂપણુ કરનારા ગ્રંથો) આદિને આગ્રય કરીને
ચોતપોતાના પક્ષના અભિમાનવડે લિન્ન લિન્ન પ્રકારે પરમાત્માની કલ્પના
કરે છે. ૧૨૦

અતર્થામીથી માંદીને સ્થાવરપર્યંતના પદાર્થોને ઇશ્વર માનનારા વાહીઓ
આ જગતમાં છે એમ જણાવે છે.—

अंतर्गामिणमारभ्यस्थावरांतेशवादिनः ।

संत्यश्चत्कार्कवंशादेः कुलदैवतदर्शनात् ॥ ૧૨૧ ॥

અંતર્ગામિણ આરભ્ય સ્થાવરાંતેશવાદિનઃ સન્તિ, અશ્વત્કાર્કવંશાદેઃ કુલદૈવત-
દર્શનાત્ ॥

અતર્થામીથી આરભીને વૃક્ષાદિ સ્થાવરપર્યંતના પદાર્થોને ઇશ્વર માનનારા

વાદીઓ આ પૃથ્વીઉપર છે. પર્ષિપળો, આકડો અને વાંસ આદિને ચોતાના કુલના દેવતારૂપે માનનારા લોકો આ જગત્માં જોવામાં આવે છે તેથી સ્થાવરને ઈશ્વર માનનારા મનુષ્યો પણ આ જગત્માં છે એ વાત સિદ્ધ થાય છે. ૧૨૧ ત્યારે ઈશ્વરનું વાસ્તવિકસ્વરૂપ જાણવાની ઇચ્છાવાળાઓએ કેવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એ જાણવાની ઇચ્છા થાય તો તે વાત નીચેના શ્લોકથી જાણાવે છે:—

તત્ત્વનિશ્ચયકામેન ન્યાયાગમવિચારિણામ્ ।

एकैव प्रतिपत्तिः स्यात्साऽप्यत्र स्फुटमुच्यते ॥ १२२ ॥

તત્ત્વનિશ્ચયકામેન ન્યાયાગમવિચારિણાં એકા એવ પ્રતિપત્તિઃ સ્યાત્, અજ સા અપિ સ્ફુટં ઉચ્યતે ॥

પરમાત્માના વાસ્તવિકસ્વરૂપનો નિશ્ચય કરવાની ઇચ્છાવડે યુક્તિથી અને વેદાદિ, શાસ્ત્રથી, વિચાર કરનારા મનુષ્યોનું ઈશ્વરના સ્વરૂપના સળધમા એકજ જ્ઞાન હોય છે. તે જ્ઞાન પણ અહીં સ્પષ્ટ કરીને કહેવાય છે. તે જ્ઞાનમા પછી મનુષ્યોનો મતલોદ રહેતો નથી. ૧૨૨

ઈશ્વરના તે એકરૂપ જ્ઞાનને નીચેના શ્લોકરૂપ શ્રુતિવડે જાણાવે છે:—

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।

अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥ १२३ ॥

માયાં તુ પ્રકૃતિં વિદ્યાત્ [તથા] માયિનં તુ મહેશ્વરં [વિદ્યાત્,] અસ્ય અવયવભૂતૈઃ તુ ઇદં સર્વં જગત્ વ્યાપ્તમ્ ॥

માયા તો પ્રકૃતિ (આ જગત્તુ ઉપાદાનકારણ) છે એમ જાણવું, અને માયાના સ્વામી તો મહેશ્વર છે એમ જાણવું. આ પરમેશ્વરના અવયવરૂપ જીવો-વડેજ આ સર્વ જગત્ વ્યાપ્ત થયું છે એમ કૃષ્ણયજુર્વેદની શ્વેતાશ્વતર-ઉપનિષદમાં કહ્યું છે. ૧૨૩

ઉપરની શ્રુતિને અનુસરીને વિવેકીએ પરમેશ્વરના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવો ઉચિત છે એમ જાણાવે છે:—

इति श्रुत्यनुसारेण न्याय्यो निर्णय ईश्वरे ।

तथा सत्यविरोधः स्यात्स्थावरांतेशवादिनाम् ॥ १२४ ॥

ઈતિ શ્રુત્યનુસારેણ ન્યાય્યઃ, તથા સતિ સ્થાવરાંતેશવાદિનાં અવિરોધઃ સ્પાદ્ ॥

ઉપર જાણાવેલી શ્રુતિને અનુસરીને પરમેશ્વરના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવો

યુક્તિયુક્ત છે. એમ થવાથી અંતર્યામીથી માંડીને સ્થાવરપદાર્થોસુધી પરમેશ્વર માનનારાના પક્ષોનો અવિરોધ થશે. ૧૨૪

હવે માયાનું સ્વરૂપ જણાવે છે:—

માયા ચેયં તમોરૂપા તાપનીયે તદીરણાત્ ।

અનુભૂતિં તત્ર માનં પ્રતિજ્ઞે શ્રુતિઃ સ્વયમ્ ॥ ૧૨૫ ॥

ઈયં માયા તમોરૂપા [અસ્તિ,] ચ તાપનીયે તદીરણાત્, તત્ર સ્વયં શ્રુતિઃ અનુભૂતિં માનં પ્રતિજ્ઞે ॥

આ માયા તમઃસ્વરૂપવાળી છે, કેમકે નૃસિંહતાપનીય-ઉપનિષદ્માં તેનું તેનું સ્વરૂપ કહેલું છે. તે સંબધમાં તે શ્રુતિ યોતે “લોકોને અનુભવ આ પ્રમાણે છે” એમ પ્રતિજ્ઞા કરીને કહે છે. ૧૨૫

માયાના તમઃસ્વરૂપપણાનો અનુભવ કયાં થાય છે? એમ શકા થાય તેા તેનું સમાધાન કરે છે:—

જડં મોહાત્મકં તચ્ચેત્યનુભાવયતિ શ્રુતિઃ ।

આવાલગોપં સ્પષ્ટત્વાદાનંત્યં તસ્ય સાઽબ્રવીત્ ॥ ૧૨૬ ॥

“તત્ જડં મોહાત્મકં ચ” ઇતિ શ્રુતિઃ અનુભાવયતિ, આવાલગોપં સ્પષ્ટત્વાત્ સા તસ્ય આનંત્યં અબ્રવીત્ ॥

“તે માયાનામનું તત્ત્વ જડ અને મોહસ્વરૂપવાળું છે” એમ શ્રુતિ સર્વ મનુષ્યોના અનુભવને અનુવાદરૂપે લઈને જણાવે છે. બાલકથી અને ગોવાળથી માંડીને વૃદ્ધ અને પંડિતોપર્યંત એ વાત સ્પષ્ટ હોવાથી તે માયાતત્ત્વનું જડપણું અને મોહરૂપપણું સિદ્ધ થાય છે. વળી તે શ્રુતિ તે માયાતત્ત્વનું કાર્યરૂપે અનંત-શક્તિ જણાવે છે. ૧૨૬

શ્રુતિમાં આવેલા જડ તથા મોહ એ શબ્દના અર્થ નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:—

અચિદાત્મઘટાદીનાં યત્સ્વરૂપં જડં હિ તત્ । ૧

યત્ર કુંઠીભવેદ્બુદ્ધિઃ સ મોહ ઇતિ લૌકિકાઃ ॥ ૧૨૭ ॥

અચિદાત્મઘટાદીનાં યત્ સ્વરૂપં તત્ જડં હિ, યત્ર બુદ્ધિઃ કુંઠીભવેત્ સઃ મોહઃ ઇતિ લૌકિકાઃ [આહુઃ] ॥

લૌકિકદષ્ટિવડે માયાનું તમઃસ્વરૂપ ઠહીને હવે યુક્તિદષ્ટિવડે તેનું સ્વરૂપ કહે છે:—

इत्थं लौकिकदृष्टयैतत्सर्वैरप्यनुभूयते ।

युक्तिदृष्टया त्वनिर्वाच्यं नासदासीदिति श्रुतेः ॥ १२८ ॥

इत्थं लौकिकदृष्टया एतत् सर्वैः अपि अनुभूयते, युक्तिदृष्टया तु अनिर्वाच्यं, “नासदासीद्” इति श्रुतेः ॥

આવી રીતે બાબહારિકદષ્ટિવડે માયાનું આ તમઃસ્વરૂપ સર્વ મનુષ્યોવડે સ્પષ્ટ અનુભવાય છે. યુક્તિદષ્ટિવડે તેા માયા અનિર્વચનીય છે. તેમાં “યુક્તિની” પૂર્વે અસત્ નહોતું, અને સત્ પણ નહોતું” એવી શ્રુતિ પ્રમાણરૂપ છે. ૧૨૮ ઉપર જણાવેલી શ્રુતિનો અભિપ્રાય જણાવે છે:—

नासदासीद्विभातत्वान्नो सदासीच्च बाधनात् ।

विद्यादृष्टया श्रुतं तुच्छं तस्य नित्यनिवृत्तितः ॥ १२९ ॥

विभातत्वात् असत् न आसीत्, बाधनात् सत् च नो आसीत्, तस्य नित्यनिवृत्तितः विद्यादृष्टया तुच्छं श्रुतम् ॥

તેનાં (માયાનાં) કાર્યો સ્પષ્ટ પ્રતીત થતાં હોવાથી તે માયાતત્ત્વ યુક્તિની પૂર્વે અસત્ નહોતું. જ્ઞાનવડે તેનું મિથ્યાપણું નક્કી થતું હોવાથી અને શ્રુતિમાં પણ તેનું મિથ્યાપણું જણાવેલું હોવાથી તે માયાતત્ત્વ યુક્તિની પૂર્વે સદ્રૂપ પણ નહોતું. જ્ઞાનવડે તે માયાની નિત્યનિવૃત્તિ હોવાથી જ્ઞાનદષ્ટિવડે તે તુચ્છ છે એમ શ્રુતિએ જણાવ્યું છે. ૧૨૯

હવે એ માયાને ત્રણ પ્રકારની જાણવી એમ નીચેના સ્લોકથી જણાવે છે:—

तुच्छानिर्वचनीया च वास्तवी चेत्यसौ त्रिधा ।

ज्ञेया माया त्रिभिर्वोधैः श्रौतयौक्तिकलौकिकैः ॥ १३० ॥

असौ माया श्रौत-यौक्तिक-लौकिकैः त्रिभिः बोधैः तुच्छा अनिर्वचनीया च वास्तवी च इति त्रिधा ज्ञेया ॥

આ માયા શ્રુતિમાં જણાવેલા, યુક્તિવાળા અને લૌકિક એવાં ત્રણ જ્ઞાનોવડે અતુકમે તુચ્છ, અનિર્વચનીય અને વાસ્તવિક એમ ત્રણ પ્રકારની જાણવી.

ઉપનિષદોનાં વાક્યોનું શ્રવણ કરવાથી થનારા જ્ઞાનવડે તે માયા તુચ્છ છે એવો નિશ્ચય થાય છે, માત્ર યુક્તિવડે તેનો વિચાર કરીએ તેા તે સદ્રૂપ પણ કહેવાતી નથી, અને અસદ્રૂપ પણ કહેવાતી નથી, એટલે તેનું અનિર્વચનીય.

'પણું જણાય છે, અને બાહ્યદષ્ટિવાળા વ્યાવહારિક મનુષ્યની વ્યાવહારિકદષ્ટિએ જોઈએ તો તે સત્યરૂપે જણાય છે. ૧૩૦

આ જગતનું હોવાપણું ને ન હોવાપણું માયાના સામર્થ્યને લીધે પ્રતીત થાય છે એમ જણાવે છે:—

अस्य सत्त्वमसत्त्वं च जगतो दर्शयत्यसौ ।

प्रसारणाच्च संकोचात् यथा चित्रपटस्तथा ॥ ૧૩૧ ॥

यथा चित्रपटः प्रसारणात् च संकोचात् [चित्रस्य सत्त्वं च असत्त्वं दर्शयति]

तथा असौ अस्य जगतः सत्त्वं च असत्त्वं दर्शयति ॥

જેમ ચિત્રવાળું લુગડું પહોળું કરવાથી અને સંકોચી લેવાથી ચિત્રનું હોવાપણું ને ન હોવાપણું જણાવે છે તેમ આ માયા આ જગતનું હોવાપણું ને ન હોવાપણું દેખાડે છે.

જેમ જે વસ્તુ પર ચિત્રો કાઢેલા હોય છે તે વસ્તુને જે પહોળું ફરીએ તો તેમાં ચિત્રો પ્રતીત થાય છે, અને જે તે વસ્તુને વીંટી લઈએ તો તેમાં તે ચિત્રો પ્રતીત થતાં નથી, તેમ માયા પોતાના વિકાસકાલમાં એટલે જગતની ઉત્પત્તિના કાલમાં અને તેની સ્થિતિના કાલમાં જગતને પોતામાં પ્રતીત કરાવે છે, એટલે તે વેલા જગત જણાય છે, અને પ્રલયકાલે એટલે પોતાના સંકોચ-કાલમાં જગતને પોતામાં લીન કરી દે છે, એટલે તે કાલે જગત જણાતું નથી. આવી રીતે માયાના વિકાસકાલે મનુષ્યાદિને જગતની પ્રતીતિ થાય છે, અને માયાના સંકોચકાલે તેમને જગતની પ્રતીતિ થતી નથી. ૧૩૧

હવે તે માયાનું સ્વતંત્રપણું અને અસ્વતંત્રપણું જણાવે છે:—

अस्वतंत्रा हि माया स्यादप्रतीतेर्विना चित्तिम् ।

स्वतंत्राऽपि तथैव स्यादसंगस्यान्यथाकृतेः ॥ ૧૩૨ ॥

चित्तिं विना अप्रतीतेः [इयं] माया हि अस्वतंत्रा स्यात्, तथा एव असंगस्य अन्यथाकृतेः स्वतंत्रा अपि स्यात् ॥

જેમ પ્રકાશરૂપવાળા સૂર્યચંદ્રવિના રાહુની પ્રતીતિ થતી નથી તેમ ચૈતન્યવિના તેની (માયાની) પ્રતીતિ થતી નથી તેથી આ માયા પરતંત્ર છે એમ જણાય છે, અને અસંગ ચૈતનને ખીલ રીતે પ્રતીત કરાવવાથી (તેને સંગ-વાળું અને વિકારી જણાવવાથી) તે સ્વતંત્ર પણ છે. ૧૩૨

માયા ચૈતન્યમાં કેવો વિપરીતભાવ ઉપજાવે છે તે જણાવે છે:—

कूटस्थसंगमात्मानं जगत्त्वेन करोति सा ।

चिदाभासस्वरूपेण जीवेशावपि 'निर्ममे' ॥ ૧૩૩ ॥

સા કૂટસ્થાસંગં આત્માનં જગત્ત્વેન કરોતિ, [તથા] 'ચિદાભાસસ્વરૂપેણ જીવેશૌ અપિ નિર્મમે ॥

તે માયા વિકારરહિત અને સંગરહિત આત્માને નામરૂપાત્મક સંસારરૂપે પ્રતીત કરાવે છે, અને ચેતનના આભાસરૂપે જીવ અને ઈશ્વરને પણ તે નિર્માણ કરે છે.

અઘટિતઘટના કરવામા ચતુર માયા પરિણામરૂપ વિકારરહિત અને કોઈની સાથે સસર્ગવિનાના ચેતનને પાંચ જૂતોરૂપે અને પાંચ જૂતોના કાર્યરૂપે પ્રતીત કરાવે છે, તથા પોતાના મલિનસત્ત્વશુભ્રુપ્રધાન અશમા ચેતનનુ પ્રતિબિંબ ગ્રહણ કરીને તે ચેતનને જીવરૂપે અને શુદ્ધસત્ત્વશુભ્રુપ્રધાન અશમા ચેતનનુ પ્રતિબિંબ ગ્રહણ કરીને તે ચેતનને ઈશ્વરરૂપે પ્રતીત કરાવે છે ૧૩૩

માયા ચેતનમાં કોઈ પણ પ્રકારનો વિકાર કયાં વિના આ પ્રમાણે કરે છે એમ જણાવે છે:—

કૂટસ્થમનુપદ્મત્ય કરોતિ જગદાદિકમ્ ।

દુર્ઘટૈકવિધાયિન્યાં માયાયાં કા ચમત્કૃતિઃ ॥ ૧૩૪ ॥

[સા] કૂટસ્થં અનુપદ્મત્ય જગદાદિકં કરોતિ, દુર્ઘટૈકવિધાયિન્યાં માયોર્થાં કા ચમત્કૃતિઃ ? ॥

એ માયા ચેતનના કોઈ પણ પ્રકારના વિકાર નહિ પામવાના સ્વભાવને લેશ પણ દૂર નહિ કરીને તેને નામરૂપાત્મક સંસારરૂપે, જીવોરૂપે અને ઈશ્વરરૂપે પ્રતીત કરાવે છે. લોકમા ન ઘટી શકે એવા કાર્ય કરવામાં અત્યંતસામર્થ્યવાળી માયામાં આમ કરવું તે કોઈ આશ્ચર્યજેવું નથી ૧૩૪

માયા ન ઘટી શકે એવા કાર્યો કરવામા સમર્થ છે એમ દર્શાવ આપીને જણાવે છે —

દ્રવત્વમુદકે વહ્નાવૌષ્ણ્યં કાઠિન્યમશ્મનિ ।

માયાયાં દુર્ઘટત્વં ચ સ્વતઃ સિધ્યતિ નાન્યતઃ ॥ ૧૩૫ ॥

[યયા] ઉદકે દ્રવત્વં, વહ્નો ઔષ્ણ્યં, અશ્મનિ કાઠિન્યં ચ [સ્વતઃ સિદ્ધમ્, ય] માયાયાં દુર્ઘટત્વં સ્વતઃ સિધ્યતિ, અન્યતઃ ન ॥

જેવી રીતે પાણીમા પ્રવાહીપણું, અગ્નિમા ઉષ્ણપણું અને પથ્થરમા કઠિનપણું પોતાથીજ સિદ્ધ છે તેવી રીતે આશ્ચર્યના ભંડારરૂપ માયામા લૌકિકરીતે ન ઘટી શકે એવું કાર્ય કરવાનું પણ પોતાથી સિદ્ધ છે, ખીલ્ય કોઈની પાસેથી તે ન ઘટી શકે એવું કાર્ય કરવાનું પણ તેનામાં આવેલું નથી. ૧૩૫

ન્યાંસુધી મનુષ્યને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર ન થાય ત્યાંસુધી માયામાં આશ્ચર્યનું ભાન થાય છે, પણ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થતાં આશ્ચર્યની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે એમ જણાવે છે:—

ન લોકો વેત્તિ યાવત્તં સાક્ષાત્તાવત્ત્વમત્કૃતિમ્ ।

ધત્તે મનસિ પશ્ચાન્ન માયૈપેત્યુપશામ્યતિ ॥ ૧૩૬ ॥

લોક: યાવત્ તે સાક્ષાત્ ન વેત્તિ તાવત્ મનસિ ચમત્કૃતિ ધત્તે, પશ્ચાત્ તુ-
પ્પા માયા इति [मत्वा] उपशाम्यति ॥

મનુષ્ય ન્યાંસુધી માયાના અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મને સંશયવિષયકરાહિત જાણતો નથી ત્યાંસુધી તે પોતાના મનમાં માયા આશ્ચર્યરૂપવાળી છે એમ સમજે છે, પણ બ્રહ્મનો દૃઢ સાક્ષાત્કાર થયા પછી તે આ મિથ્યાસ્વભાવવાળી માયા છે એમ જાણીને તે શાંત થાય છે,—આશ્ચર્યથી રહિત થાય છે.

આ શ્લોકનો આવો બીજો અર્થ પણ થઈ શકે છે:—મનુષ્ય ન્યાંસુધી માયાના અધટિત કાર્ય કરવાના બલને સ્પષ્ટ જાણતો નથી ત્યાંસુધી તેના મનમાં માયાના આશ્ચર્યરૂપનું ભાન થાય છે, પણ પછી જ્યારે આ ઈશ્વરને આશરે રહેલી અધટિત-ઘટના કરનારી કલ્પિત માયા છે એમ તેને ઝાળંખે છે ત્યારે તે મનુષ્ય માયાના અધટિતઘટના કરવાના બલથી આશ્ચર્ય પામતો નથી. ૧૩૬

અવિકારી ચેતનમાં વિકાર ઉપજાવ્યા વિના તેમાં માયા જગત્, જીવ અને ઈશ્વરની પ્રતીતિ કેવી રીતે કરાવી શકે છે એવી શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે:—

પ્રસરંતિ હિ ચોદ્યાનિ જગદ્વસ્તુત્વવાદિષુ ।

ન ચોદનીયં માયાયાં તસ્યાશ્ચોદૈકરૂપતઃ ॥ ૧૩૭ ॥

જગદ્વસ્તુત્વવાદિષુ ચોદ્યાનિ પ્રસરંતિ હિ, તસ્યાઃ ચોદૈકરૂપતઃ માયાયાં
ચોદનીયં ન ॥

સંસારનું સત્યપણું કહેનારા નૈયાયિક, વૈશેષિક, સાંખ્યવાદી અને યોગીઓ-
પ્રતિ આવા પ્રશ્નો પૂછવા ઉચિત જણાય છે. અને બ્રહ્મને આશરે રહેલી માયાનો સ્વીકાર કરનારા છીએ તેમના પ્રતિ આવા પ્રશ્નો પૂછવા ઉચિત નથી, કેમકે તે માયામાં મુખ્ય પ્રશ્નરૂપપણું હોવાથી (તેનું નહિ સમજી શકાય એવું સ્વરૂપ હોવાથી) માયામાં આવો પ્રશ્ન કરવો યોગ્ય ગણાતો નથી.

સર્વ પ્રશ્નો અજ્ઞાનમાંથી ઉદ્ભવે છે, અને અજ્ઞાન એજ માયા છે, જ્યારે માયાનું સ્વરૂપ સમજવું એજ બહુ કઠિન છે ત્યારે તેનાં કાર્યોસંબંધી સમાધાન

માગવું એ કોઈ પણ પ્રકારે યોગ્ય નથી, માત્ર તે અજ્ઞાનરૂપ માયાની નિવૃત્તિ કેવી રીતે થાય તેજ જિજ્ઞાસુએ વિચારવું જોઈએ. ૧૩૭

પ્રશ્નના મૂલરૂપ માયાના સંબંધમાં પ્રશ્ન કરવાથી પ્રશ્નોની પરંપરા ચાલી તેનું છેવટ થતું નથી એમ જણાવે છે:—

ચોદ્યેऽપિ यदि चोद्यं स्यात्त्वचोद्ये चोद्यते मया ।

परिहार्यं ततश्चोद्यं न पुनः प्रतिचोद्यताम् ॥ ૧૩૮ ॥

... यदि चोद्ये अपि चोद्यं स्यात्, [तर्हि] त्वचोद्ये मया [अपि] चोद्यते, ततः चोद्यं परिहार्यं, पुनः न प्रतिचोद्यताम् ॥

જો આ પ્રશ્નના વિષયરૂપ માયામાં પણ તમારા તરફથી પ્રશ્ન કરવામાં આવે તો હું પણ તમારા પ્રશ્નની સામે ખીલે પ્રશ્ન કરીશ. આમ થશે તો તમારા મારા પ્રતિના પ્રશ્નો અને મારા તમારા પ્રતિના પ્રશ્નો લાંબે સમયે પણ છેડો નહિજ આવે, માટે પ્રશ્ન પૂછવાનું કામ નિવૃત્ત કરવાયોગ્ય છે, પુનઃ સામે પ્રશ્ન કરવાયોગ્ય નથી. ૧૩૮

ઉપર જણાવેલી વાતને વધારે સ્પષ્ટ કરે છે:—

विस्मयैकशरीराया मायायाश्चोद्यरूपतः ।

अन्वेप्यः परिहारोऽस्या बुद्धिमद्भिः प्रयत्नतः ॥ ૧૩૯ ॥

विस्मयैकशरीरायाः मायायाः चयोरूपतः बुद्धिमद्भिः प्रयत्नतः अस्याः परिहारः अन्वेप्यः ॥

અત્યંત આશ્ચર્યરૂપવાળી માયાનું પોતાથીજ પ્રશ્નસ્વરૂપપણું હોવાથી બુદ્ધિવાળા મનુષ્યોએ પ્રયત્નથી આ ન સમજી શકાય એવી અને આશ્ચર્ય-સ્વરૂપવાળી માયાની નિવૃત્તિનો ઉપાય શોધવાયોગ્ય છે, નકામ પ્રશ્નોમાં કાલક્ષેપ કરવો ઉચિત નથી. ૧૩૯

આ માયા ખાજીગરની લોકિક માયાના જેવી છે એમ મુમુક્ષુએ વિચારવું જોઈએ એમ જણાવે છે:—

मायात्वमेव निश्चयमिति चेत्तर्हि निश्चिनु ।

लोकप्रसिद्धमायाया लक्षणं यत्तदीक्ष्यताम् ॥ ૧૪૦ ॥

માયાત્વં एव निश्चयं इति चेत् तर्हि निश्चिनु, लोकप्रसिद्धमायायाः यत् लक्षणं तत् [एव अस्याः इति] ईक्ष्यताम् ॥

અક્ષને આશરે રહેલી માયાનું માયામયપણુંજ પ્રથમ નિશ્ચય કરવાયોગ્ય

છે, એમ જો તમે કહો, તો, અમે કહીએ છીએ કે તમે તે પ્રમાણે તેનો નિશ્ચય કરો. આ લોકમા પ્રસિદ્ધ બાલુગરની ધંદળલરૂપ માયાનું જે લક્ષણ છે તેજ આ પ્રદાને આશરે રહેલી માયાનું લક્ષણ છે એમ જાણો. ૧૪૦

હવે લૌકિક માયાનું સ્વરૂપ કહે છે:—

ન નિરૂપયિતું શક્યા વિસ્પષ્ટં ભાસતે ચ યા ।

સા માયેતીંદ્રજાલાદૌ લોકાઃ સંપ્રતિપેદિરે ॥ ૧૪૧ ॥

યા નિરૂપયિતું, ન શક્યા ચ વિસ્પષ્ટં ભાસતે સા માયા इति इंद्रजालादौ लोकाः संप्रतिपेदिरे ॥

જે નિરૂપણ કરવાને શક્ય નથી, અર્થાત્ મનુષ્યથી જેનું કોઈ પણ પ્રકારે નિરૂપણ કરી શકાતું નથી, અને, જે પોતાના કાર્યવહે અત્યંત સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે તે માયા છે એમ ધંદળલાદિના પ્રસંગમાં મનુષ્યોએ નક્કી કરેલું છે. ૧૪૧

આ લૌકિક માયાનું લક્ષણ જગતના કારણરૂપ માયાને કેવી રીતે બંધબેસતું થાય છે તે જણાવે છે:—

સ્પષ્ટં ભાતિ જગન્નેદમશક્યં તન્નિરૂપણમ્ ।

માયામયં જગત્તસ્માદીક્ષસ્વાપક્ષપાતતઃ ॥ ૧૪૨ ॥

इदं जगत् स्पष्टं भाति च तन्निरूपणं, अशक्यं, तस्मात् अपक्षपातत' जगत् मायामयं; ईक्षस्वत् ॥

આ નામરૂપાત્મક વિચિત્ર સંસાર લોકોને સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે, પણ એ સંસારનું કાર્યકારણરૂપે નિરૂપણ કરી શકાય એમ નથી, તે કારણથી ઘણા કાલથી પોતાના મનમાં આરૂઢ થયેલા પક્ષપાતનો ત્યાગ કરી આ સંસાર માયાના કાર્યરૂપ છે એમ તું જો. ૧૪૨

પ્રતીત થતા આ જગતનું યથાર્થ નિરૂપણ કરવાનું કામ, પડિતોથી પણ થઈ શકે એમ નથી એમ જણાવે છે,—

નિરૂપયિતુમારબ્ધે નિચ્છિલૈરપિ પંડિતૈઃ ।

અજ્ઞાનં પુરતસ્તેપાં ભાતિ કક્ષાસુ કાસુચિત્ ॥ ૧૪૩ ॥

निच्छिलैः अपि पंडितैः निरूपयितुं, आरब्धे [सति,] कामुचित् कक्षामु तेषां पुरतः अज्ञानं भाति ॥

આ પૃથ્વીઉપરના સર્વે વિદ્વાનો એકઠા થઈને જો આ જગતનું નિરૂપણ કરવાનો આરભ કરે તોપણ કોઈ કક્ષામાં (ત્રણ આર સ્થૂલ કાર્યોનાં કારણો

વિચાર કરતાંજ) તેમની આગળ અજ્ઞાન પ્રતીત થવા લાગશે, અર્થાત્ આગળનાં કારણો ક્યાં છે તે તેમને સમજાશે નહિ, અને હું તે કારણોને જાણતો નથી એમ તેમને અંતે કહેવું પડશે. ૧૪૭

આ સંસારમાંના પદાર્થોનું નિરૂપણ કરવું અતિ અશક્ય છે એમ કહ્યાંત આપીને સમજાવે છે:—

દેહેન્દ્રિયાદયો ભાવા વીર્યેણોત્પાદિતાઃ કથમ્ ।

કથં વા તત્ર ચૈતન્યમિત્યુક્તે તે કિમુત્તરમ્ ॥ ૧૪૮ ॥

દેહેન્દ્રિયાદયઃ ભાવાઃ વીર્યેણ કથં ઉત્પાદિતાઃ ? કથં વા તત્ર ચૈતન્યં ? इति उक्ते [सति] ते किम् उत्तरम् ? ॥

સ્થૂલદેહ, જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા કર્મેન્દ્રિયો આદિ પદાર્થો વીર્યવડે કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયા ? અથવા દેહેન્દ્રિયાદિમાં ચૈતન્યશક્તિ (જ્ઞાનશક્તિ) કેવી રીતે આવી? એમ જો તમને પૂછવામાં આવે તો તેના સંબંધમાં તમારુ શું ઉત્તર છે તે કહો. ૧૪૮

જો તમે સ્વભાવવાદનો આશ્રય કરીને ઉત્તર આપો તો તે ઉત્તર સંભવતું નથી એમ કહે છે:—

वीर्यस्यैष स्वभावश्चेत्कथं तद्विदितं त्वया ।

अन्वयव्यतिरेकौ यौ भग्नौ तौ बन्धवीर्यतः ॥ १४९ ॥

एषः वीर्यस्य स्वभावः [इति] चेत् तद् त्वया कथं विदितं ? यौ अन्वय-व्यतिरेकौ तौ बन्धवीर्यतः भग्नौ ॥

શરીરાદિની ઉત્પત્તિ કરવી આ વીર્યનો સ્વભાવ છે એમ જો તમે કહો તો અમે તમને પૂછીએ છીએ કે તમે તે કેવી રીતે જાણ્યું ? જો તમે કહો કે-મેં તે અન્વયવ્યતિરેકવડે જાણ્યું, તો જો અન્વય અને વ્યતિરેક છે તે અન્વયવ્યતિરેકનો બંધવીર્યથી ભંગ થાય છે.

પ્રાણીના શરીરમાં રહેલા વીર્યનો શરીર, ઈન્દ્રિયો, અંતઃકરણ ને પ્રાણને ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ છે એમ જો તમે કહો તો અમે તમને પૂછીએ છીએ કે તે વીર્યના સ્વભાવથી ઉપજે છે એવું જ્ઞાન તમને કેવી રીતે થયું ? જો તમે કહો કે જ્યાં જ્યાં પિતામાતાના વીર્યનો અને શોષિતનો સંયોગ થાય છે ત્યાં ત્યાં પ્રાણીના શરીરાદિની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને જ્યાં જ્યાં પિતામાતાના વીર્યનો અને શોષિતનો સંયોગ થતો નથી ત્યાં ત્યાં પ્રાણીના શરીરાદિની ઉત્પત્તિ થતી નથી; એવી રીતે અન્વય અને વ્યતિરેકવડે વીર્યનો આ સ્વભાવ અમે

બાણ્યો છે એમ જો તમે કહો તો તે તમારું કહેવું ચોખ્ખું નથી, કેમકે વાંઝીઆં સ્ત્રીપુરુષોમાં તે અન્વયવ્યતિરેકનો ભંગ જોવામાં આવે છે. જો વીર્યનો પ્રભેત્પત્તિ થવી એ નિયમજ હોય તો બધાં પ્રાણીઓને અવશ્ય પ્રભ થવી જોઈએ, પણ તેમ થતું હોય એમ જોવામાં આવતું નથી. ૧૪૫

તમને આના સંબંધમાં વારંવાર પૂછવાથી હું એ વિષે કાંઈ જાણતો નથી એમજ તમારે અંતે કહેવું પડશે, તે કારણથીજ મહાપુરુષો આ જગતના ઈંદ્રજાલ-પણાને કહે છે એમ જણાવે છે:—

ન જાનામિ કિમપ્યેતદિત્યંતે શરણં તવ ।

અત એવ મહાન્તોઽસ્ય પ્રવદંતીંદ્રજાલતામ્ ॥ ૧૪૬ ॥

[અહં] કિં અપિ ન જાનામિ ઇતિ એતત્ અંતે તવ શરણમ્, અતઃ એવ મહાન્તઃ ઇંદ્રજાલતાં પ્રવદંતિ ॥

વીર્યમાંથી દેહાદિ કેમ ઉત્પન્ન થાય છે? આના સંબંધમાં તમને વારંવાર પૂછ્યું તો હું આના સંબંધમાં કાંઈ પણ જાણતો નથી એમજ છેવટ તમારે અજ્ઞાનનો આશ્રય લેવો પડશે. આ કારણથીજ મહાપુરુષો આ જગતના ઈંદ્રજાલપણાને (બાજીગરના બનાવેલા પદાર્થના જેવા સ્વરૂપને) કહે છે. ૧૪૬ આ વિષયમાં પ્રાચીન ધંડિતોની અનુમતિ જણાવે છે:—

एतस्मात्किमिवेन्द्रजालमपरं यद्गर्भवासस्थितं,

रेतश्चेतति हस्तमस्तकपदप्रोद्भूतनानांकुरम् ।

पर्यायेण शिशुत्वयौवनजरावेपैरनकैर्दृतं,

पश्यत्यत्ति शृणोति जिघ्रति तथा गच्छत्यथागच्छति ॥૧૪૭॥

યત્ ગર્ભવાસસ્થિતં રેતઃ હસ્તમસ્તકપદપ્રોદ્ભૂતનાનાંકુરં ચેતતિ, [તથા] અનેકૈઃ શિશુત્વયૌવનજરાવૈઃ પર્યાયેણ દૃતં [સત્] પશ્યતિ, અત્તિ, શૃણોતિ, જિઘ્રતિ તથા ગચ્છતિ અથ આગચ્છતિ, એતસ્માત્ અપરં ઇંદ્રજાલં કિં ઇવ ? ॥

જો માતાના ગર્ભવાસમાં રહેલું વીર્ય હાય, માથું ને પગ જેમાં ઉપજેલા અનેક અકુરો છે એવું થઈ ચેતનાવાળું થાય છે, તથા બચપણ, યુવાવસ્થા અને ઘટપણ આદિ ઘણા વેવોવટે કેમપૂર્વક યુક્ત થયુ છતું જુએ છે, આય છે, સાંભળે છે, મુંઝે છે, તથા જાય છે, અને આવે છે, આના કરતાં બીજુ ઈંદ્રજાલ શું હોય ? અર્થાત્ એ સર્વ આશ્ચર્ય ઉપજાવનારું ઈંદ્રજાલજ છે. ૧૪૭

પ્રાણીના સ્થૂલશરીરની પેઠે વડ આદિ વૃક્ષોને પણ આ વાત લાગુ પડે છે એમ જણાવે છે:—

દેહવદ્વટધાનાદૌ સુવિચાર્ય વિલોક્યતામ્ ।

ક્વ ધાના કુત્ર વા વૃક્ષસ્તસ્માન્માયેતિ નિશ્ચિનુ ॥ ૧૪૮ ॥

દેહવત્ વટધાનાદૌ [અપિ] સુવિચાર્ય વિલોક્યતામ્, ક્વ ધાના વા કુત્ર
વૃક્ષઃ ? તસ્માત્ [ઇયં] માયા ઇતિ નિશ્ચિનુ ॥

સ્થૂલશરીરની જેમ વડના બીજ આદિમાં તમે સારી રીતે વિચાર કરીને
જુઓ, વડનું બીજ ક્યાં? અને વડનું વૃક્ષ ક્યાં? અર્થાત્ ખસખસના દાણા-
જેવડું વડનું બીજ કેટલું નાનું છે, અને વડનું વૃક્ષ જેવડું મોટું છે તે જુઓ.
તે ઠારણથી એટલે આ નાના બીજમાંથી આવડું મોટું વડનું વૃક્ષ કેમ થયું તે
મનુષ્યથી સમજી શકાતું નથી તેથી આ તુચ્છસ્વરૂપવાળી માયા છે એમ નક્કી
કરો. ૧૪૮

સમર્થ તાર્કિકાદિ પશુ જગત્ના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવા સમર્થ થતા
નથી એમ જણાવે છે:—

નિરુક્તાવભિમાનં યે દધતે તાર્કિકાદયઃ ।

હર્ષમિશ્રાદિમિસ્તે તુ સ્ખંડનાદૌ સુશિક્ષિતાઃ ॥ ૧૪૯ ॥

યે તાર્કિકાદયઃ નિરુક્તૌ અભિમાનં દધતે, તે તુ હર્ષમિશ્રાદિમિઃ સ્ખંડનાદૌ
સુશિક્ષિતાઃ ॥

જે નેયાયિક, વૈશેષિક અને સાંખ્યવાદીઓ આ જગતનું સંપૂર્ણ નિરૂપણ
કરવાનું અભિમાન રાખે છે તે સર્વને તેા હર્ષમિશ્ર આદિ અદ્વૈતવાદી પરિતોષે
ખંડનખંડખાદ, ચિત્સુખી, અદ્વૈતસિદ્ધિ ને ભેદધિક્ષાર ઇત્યાદિ ગ્રંથોમાં, તેમનું
કહેવું યુક્તિયુત્ય છે એમ સારી રીતે સમજાવ્યું છે. ૧૪૯

વેદાંતસંપ્રદાયવાળાઓ જગત્ અચિત્યસ્વરૂપવાળું છે એમ કહે છે એમ
નીચેના શ્લોકથી જણાવે છે:—

અચિંત્યાઃ સ્વલુ યે ભાવા ન તાંસ્તર્કેણ યોજયેત્ ।

અચિંત્યરચનારૂપં મનસાઽપિ જગત્સ્વલુ ॥ ૧૫૦ ॥

યે સ્વલુ અચિંત્યાઃ ભાવાઃ તાન્ તર્કેણ ન યોજયેત્, સ્વલુ [ઈદં] જગત્
મનસા અપિ અચિંત્યરચનારૂપમ્ ॥

જે લોકમાં અને વેદમાં પ્રસિદ્ધ ચિંતન ન કરી શકાય એવા પદાર્થો માન્યા
છે, તેમને તર્કની સાથે જોડવા નહિ, અર્થાત્ તેનો તર્કવટ નિરૂપણ કરવા પ્રયત્ન
કરવો નહિ, એમ કરવાથી નકામો કાલક્ષેપજ થાય છે, પણ તેનો નિર્ણય

થતો નથી. પ્રતીત થતું આ જગત્ મનવડે પણ જેની રચનાની કલ્પના ન કરી શકાય એવું છે એમ વિદ્વાનો કહે છે. ૧૫૦

જગત્ અચિત્ચરચનાસ્વરૂપવાળું હોવાથી તે માયિક છે એમ જણાવે છે:-

અચિત્ચરચનાશક્તિવીજં માયેતિ નિશ્ચિનુ ।

માયાવીજં તદેવૈકં સુષુપ્તાવનુભૂયતે ॥ ૧૫૧ ॥

અચિત્ચરચનાશક્તિવીજં માયા इति । નિશ્ચિનુ, [યત્] સુષુપ્તૌ અનુભૂયતે તત્ એવં એકં માયાવીજં ॥

અચિત્ચરચના કરવાના સામર્થ્યથી યુક્ત આવું જે આ પ્રતીત થતા જગત્નું બીજ તેજ માયા છે આવો નિશ્ચય કરો, જે સુષુપ્તિ-અવસ્થામાં મનુષ્યોના અનુભવમાં આવે છે તેજ એક માયારૂપ બીજ (જગત્નું કારણ) છે. ૧૫૧

તે માયા આ જગત્નું કારણ કેવી રીતે છે તે જણાવે છે:-

જાગ્રત્સ્વપ્નજગત્તત્ર લીનં વીજં ઇવ દ્રુમઃ ।

તસ્માદ્દશેષજગતો વાસનાસ્તત્ર સંસ્થિતાઃ ॥ ૧૫૨ ॥

વીજે દ્રુમઃ 'ઇવ [યત.] તત્ર 'જાગ્રત્સ્વપ્નજગત્ લીનં ['ભવતિ,] તસ્માદ્દશેષજગતઃ વાસનાઃ તત્ર સંસ્થિતાઃ ॥

ઝાડના બીજમાં ઝાડ જેમ ગુમરૂપે રહેલું હોય છે તેમ જે કારણથી સુષુપ્તિ-અવસ્થામાં જાગ્રદવસ્થાનું અને સ્વપ્નાવસ્થાનું જગત્ લીન થયેલું હોય છે તે કારણથી સમગ્ર જગત્ની વાસનાઓ તે સુષુપ્તિ-અવસ્થામાં ગુમરૂપે રહેલી હોય છે. ૧૫૨

તે સુષુપ્તિમાં રહેલી બુદ્ધિમાંની વાસનાઓમાં ચૈતન્યનું પ્રતિબિંબ પડે છે એમ અનુમાનથી જણાય છે એમ કહે છે:-

યા બુદ્ધિવાસનાસ્તાસુ ચૈતન્યં પ્રતિવિંવતિ ।

મેઘાકાશવદસ્પષ્ટચિદાભાસોઽનુમીયતામ્ ॥ ૧૫૩ ॥

યા. બુદ્ધિવાસનાઃ તાસુ ચૈતન્યં પ્રતિવિંવતિ, [તત્ર] મેઘાકાશવત્ અસ્પષ્ટ-ચિદાભાસ. અનુમીયતામ્ ॥

સુષુપ્તિ-અવસ્થામાં અનુભવમાં આવતું જે અજ્ઞાનરૂપ બીજ છે તેમાં સૂક્ષ્મરૂપે લીન થયેલી બુદ્ધિમાં જે સૂક્ષ્મવાતનાઓ છે તે વાસનાઓમાં ચૈતન્યનું પ્રતિબિંબ પડે છે તેથી ત્યાં મેઘાકાશની પેઠે સ્પષ્ટ પ્રતીત ન થાય એવો ચૈતનનો આભાસ હોય છે એમ અનુમાન કરવું.

વત્રદવસ્થામાં અને સ્વપ્નાવસ્થામાં જે વિચાર અને કર્મ કરવામાં આવે છે તેના સંસ્કાર બુદ્ધિમાં પડે છે, તે બુદ્ધિ સુષુપ્તિ-અવસ્થામાં અવિદ્યામાં અથવા માયામાં લીન થાય છે. તે વેલા બુદ્ધિમાં જે વાસનાઓ રહેલી હોય છે તેમાં પ્રહરૂપ ચૈતન્યનો આભાસ પડે છે. તે આભાસનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થતું નથી. આકાશમાં રહેલા સૂક્ષ્મજ્વલના સમૂહરૂપ વાદળામાં જેમ આકાશના અસ્પષ્ટ આભાસનું અનુમાન કરાય છે તેમ બુદ્ધિમાં રહેલી વાસનાઓમાં ચૈતનના અસ્પષ્ટ આભાસનું અનુમાન કરાય છે. ૧૫૩

બુદ્ધિમાં જે ચૈતનનો આભાસ પડે છે તે સ્પષ્ટ જ્ઞાન છે એમ કહે છે:—
સામાસમેવ તદ્વીજં ધીરૂપેણ પ્રરોહતિ ।

અતો બુદ્ધૌ ચિદામાસો વિસ્પષ્ટં પ્રતિમાસતે ॥ ૧૫૪ ॥

સામાસં ઇવ તદ્વીજં ધીરૂપેણ પ્રરોહતિ, અતઃ બુદ્ધૌ ચિદામાસઃ વિસ્પષ્ટં પ્રતિમાસતે ॥

ચિદાભાસસહિતજ તે પીજરૂપ અજ્ઞાનનો અંશ બુદ્ધિરૂપે આવિભાવ પામે છે. આ કારણથી બુદ્ધિમાં ચિદાભાસ અતિસ્પષ્ટરીતે પ્રતીત થાય છે. ૧૫૪
જલનું અને ઇશ્વરનું માચિદ્રૂપનું પ્રતિપાદન કરીને કહે તેના નિરૂપણની સમાપ્તિ કરે છે:—

માયાઽઽમાસેન જીવેશૌ કરોતીતિ શ્રુતૌ શ્રુતમ્ ।

મેઘાકાશજલાકાશાચિવ તૌ સુવ્યવસ્થિતૌ ॥ ૧૫૫ ॥

માયા આમાસેન જીવેશૌ કરોતિ ઇતિ શ્રુતૌ શ્રુતમ્, મેઘાકાશજલાકાશૌ ઇવ તૌ સુવ્યવસ્થિતૌ ॥

માયા પોતામાં પડેલા ચૈતનના આભાસવડે જલની અને ઇશ્વરની પ્રતીતિ કરાવે છે એમ ચૈતાચૈતર-ઉપનિષદની શ્રુતિમાં સાબળ્યું છે જલાકાશની અને મેઘાકાશની પેઠે તે અને ઉપાધિના ભેદથી સારી રીતે વ્યાવહારિક વિભાજ પામેલા છે, અર્થાત્ જલની બુદ્ધિરૂપ ઉપાધિ સ્પષ્ટ છે, અને ઇશ્વરની માયારૂપ ઉપાધિ અસ્પષ્ટ છે તેથી તેમનો વ્યાવહારિક ભેદ સંભવે છે ૧૫૫

બુદ્ધિની વાસનાઓમાં ઇશ્વર ડેવી રીતે રહેલા છે તે જણાવે છે:—

મેઘવદ્ધર્તતે માયા મેઘસ્થિતતુપારવત્ ।

ધીવાસનાશ્ચિદામાસસ્તુપારસ્થત્તુપારવત્સ્થિતઃ ॥ ૧૫૬ ॥

માયા મેઘવદ્ધર્તતે, મેઘસ્થિતતુપારવત્ ધીવાસનાઃ [તથા] તુપારસ્થત્તુપારવત્ ચિદામાસઃ સ્થિતઃ ॥

માયા વાદળાની પેઠે રહેલી છે, ને વાદળામાં રહેલા જલના કણોની પેઠે તેમાં યુદ્ધિની વાસનાઓ રહેલી છે, અને જલના કણોમાં રહેલા આકાશના પ્રતિબિંબપ્રમણે એ વાસનાઓમાં ચિદાભાસરૂપ ઈશ્વર રહેલા છે. ૧૫૬

હવે ઈશ્વરનું સ્વરૂપ કહે છે:—

માયાધીનશ્ચિદાભાસઃ શ્રુતો માયી મહેશ્વરઃ ।

અંતર્યામી ચ સર્વજ્ઞો જગદ્યોનિઃ સ એવં હિ ॥ ૧૫૭ ॥

માયાધીનઃ ચિદાભાસઃ માયી મહેશ્વરઃ શ્રુતઃ, સઃ એવં હિ અંતર્યામીઃ સર્વજ્ઞઃ ચ જગદ્યોનિઃ ॥

માયા જેને વશ છે એવો ચિદાભાસ માયાના સ્વામિરૂપ મહેશ્વર એવા નામથી શ્વેતાશ્વતર-ઉપનિષદની શ્રુતિમાં સાંભળ્યો છે. તેજ શ્રુતિસ્મૃતિપ્રસિદ્ધ મહેશ્વર પ્રાણીઓના અંતઃકરણમાં રહી તેમના શુભાશુભસંસ્કારાનુસાર પ્રેરણા કરનારા, સ્થાવરજંગમ સર્વને જાણનારા અને આ જગતના કારણરૂપ છે. ૧૫૭ માંડૂક્યશ્રુતિમાં આનંદમયકોશ ઈશ્વર છે એમ જણાવ્યું છે એમ કહે છે:—

સૌપુત્તમાનંદમયં પ્રક્રમ્યૈવં શ્રુતિર્જગૌ ।

एष सर्वेश्वर इति सोऽयं वेदोक्त ईश्वरः ॥ ૧૫૮ ॥

સૌપુત્ર આનંદમયં પ્રક્રમ્ય શ્રુતિઃ ઇષઃ સર્વેશ્વરઃ ઇતિ એવં જગૌ, સઃ અયં વેદોક્તઃ ઈશ્વરઃ ॥

અથર્વવેદની માંડૂક્યોપનિષદમાં સુપુત્રિ-અવસ્થામાં રહેલા આનંદમય-કોશના વર્ણનનો આરભ કરીને તે શ્રુતિ આ આનંદમયકોશના અભિમાની પ્રાણ સર્વના ઈશ્વર છે એવી રીતે કહેતી હવી. સમષ્ટિ-આનંદમયકોશ માયાસ્વરૂપ હોવાથી તેના નિયામક તે આ શ્રુતિમાં કહેલા પરમાત્મા છે. ૧૫૮ શ્રુતિમાં કહેલા ઈશ્વરના સર્વજ્ઞપણામાં મનુષ્યે વિવાદ કરવો નહિ એમ જણાવે છે:—

सर्वज्ञत्वादिके तस्य नैव विप्रतिपद्यताम् ।

श्रौतार्थस्यावितर्क्यत्वान्मायायां सर्वसंभवात् ॥ ૧૫૯ ॥

તસ્ય સર્વજ્ઞત્વાદિકે ન એવં વિપ્રતિપદ્યતાં, શ્રૌતાર્થસ્ય અવિતર્ક્યત્વાત્ [ચ] માયાયાં સર્વસંભવાત્ ॥

શ્રુતિમાં કહેલા તે પરમાત્માના સર્વજ્ઞપણાદિક ધર્મમાં મનુષ્યે કુતર્કવટ નિરર્થક વિવાદ નજ કરવો. શ્રુતિએ પ્રતિપાદન કરેલા વિષયનું તર્કવટ જણાવું,

અશક્ત્ય હોવાથી અને વિવિધશક્તિવાળી માયામાં સર્વ ધર્મનો સંભવ હોવાથી માયાના સ્વામી ઈશ્વરમાં સર્વસપણાદક ધર્મો સંભવી શકે છે. ૧૫૯

શ્રુતિમાં ઈશ્વરનું સર્વેશ્વરપણું આદિ જે કહ્યું છે તે યોગ્ય છે એમ કારણ આપીને જણાવે છે:—

અયં યત્સૂજતે વિશ્વં તદન્યથયિતું પુમાન્ ।

ન કોઽપિ શક્તસ્તેનાયં સર્વેશ્વર ઇતીરિતઃ ॥ ૧૬૦ ॥

અયં યત્ વિશ્વં સૂજતે તત્ અન્યથયિતું કઃ અપિ પુમાન્ શક્તઃ ન, તેન અયં સર્વેશ્વરઃ ઇતિ ઈરિતઃ ॥

આ ઈશ્વર બ્રહ્મતત્ત્વને સ્વમત્ત્વ જે જગત્ રચે છે તેને ધીજી રીતે કરવાને કોઈ પણ મનુષ્ય સામર્થ્યવાળો થતો નથી તે કારણથી આ પરમાત્મા સર્વના નિયામક છે એમ માંડૂક્યશ્રુતિમાં કહેલું છે. ૧૬૦

ઈશ્વરના સર્વસપણાત્વ કારણ બતાવે છે:—

અશોપપ્રાણિબુદ્ધીનાં વાસનાસ્તત્ર સંસ્થિતાઃ ।

તામિઃ ક્રોડીકૃતં સર્વં તેન સર્વજ્ઞ ઈરિતઃ ॥ ૧૬૧ ॥

તત્ર અશોપપ્રાણિબુદ્ધીનાં [યાઃ] વાસનાઃ સંસ્થિતાઃ તામિઃ સર્વં ક્રોડીકૃતં, તેન [સઃ] સર્વજ્ઞઃ ઈરિતઃ ॥

તે સુપુણિ-અવસ્થામાં રહેલા અજ્ઞાનમાં સર્વ પ્રાણીઓની બુદ્ધિમાં જે વાસનાઓ રહેલી હોય છે તે વાસનાઓવડે સર્વ જગત્ વિષય કરાયેલું હોય છે તે કારણથી તે પરમાત્માને માંડૂક્યશ્રુતિમાં સર્વજ્ઞ કહેલા છે.

પ્રત્યેક પ્રાણીની બુદ્ધિ પોતપોતાના વિષયના જ્ઞાનના સંસ્કારવાળી હોય છે. સર્વ પ્રાણીઓની બુદ્ધિમાં પોતપોતાના વિષયના જ્ઞાનના સંસ્કાર પડેલા હોય છે. સમસ્ત પ્રાણીઓની બુદ્ધિઓનો સમૂહ સમગ્રિબુદ્ધિ કહેવાય છે. એ સમગ્રિબુદ્ધિમાં રહેલા સંસ્કાર સર્વને બધે એ સ્વાભાવિક છે. સુપુણિવસ્થાએ સર્વબુદ્ધિઓ પોતપોતાના સંસ્કારોસહિત અજ્ઞાનરૂપ માયામાં લીન થયેલી હોય છે. એ અજ્ઞાન વા માયા ઈશ્વરના ઉપાધિરૂપ છે તેથી ઈશ્વરને સર્વજ્ઞ કહેલા છે. ૧૬૧

ઈશ્વરમાં રહેલું સર્વસપણું શ્રદ્ધાતુ મનુષ્યને અનુમાનપ્રમાણથી જણાય છે એમ કહે છે:—

વાસનાનાં પરોક્ત્વાત્સર્વજ્ઞત્વં ન હીક્ષ્યતે ।

સર્વબુદ્ધિપુ તદ્દૃષ્ટ્વા વાસનાસ્વનુમીયતામ્ ॥ ૧૬૨ ॥

વાસનાનાં પરોક્ત્વાત્ [તસ્ય] સર્વજ્ઞત્વં ન હીક્ષ્યતે, હિ સર્વબુદ્ધિપુ તત્ દૃષ્ટ્વા વાસનામ્ [અપિ] અનુમીયતામ્ ॥

સુપુમિકાલે બુદ્ધિમાં રહેલી વાસનાઓનું પરોક્ષપણું હોવાથી ઈશ્વરનું સર્વજ્ઞપણું પ્રત્યક્ષ પ્રતીત થતું નથી, પણ સર્વ પ્રાણીઓની બુદ્ધિમાં તે સર્વજ્ઞપણું રહેલું છે એમ જ્ઞેધને સુપુમિકાલના અજ્ઞાનમાં રહેલી બુદ્ધિસ્થ વાસનાઓમાં પણ તે સર્વજ્ઞપણું રહેલું છે એમ અનુમાન કરવું, અર્થાત્ અધી બુદ્ધિઓ પોતપોતાના સર્વ વિષયોને જાણે છે, ને વાસનાસહિત તે સર્વ બુદ્ધિઓ અજ્ઞાનમાં રહેલી છે તેથી અજ્ઞાનરૂપ ઉપાધિવાળા ઈશ્વરમાં સર્વ સ્થાવરજંગમનું જ્ઞાન રહેલું હોવું જ્ઞેધએ એમ અનુમાનપ્રમાણથી જાણવું. ૧૬૨

હવે ઈશ્વરને અંતર્યામી કહેવાનું કારણ કહે છે:—

વિજ્ઞાનમયમુખ્યેષુ કોશેષ્વન્યત્ર ચૈવ હિ ।

અંતસ્તિષ્ઠન્યમયતિ તેનાંતર્યામિતાં વ્રજેત્ ॥ ૧૬૩ ॥

વિજ્ઞાનમયમુખ્યેષુ કોશેષુ ચ અન્યત્ર એવ અંતઃ તિષ્ઠન્ હિ યમયતિ, તેન અંતર્યામિતાં વ્રજેત્ ॥

વિજ્ઞાનમય જેમાં પ્રથમ છે એવા ચાર કોશોમાં તથા પૃથ્વી, જલ અને તેજ આદિ ખીલ પદાર્થોમાં પણ તેમની અતર ગુપ્તરૂપે રહીને આ ઈશ્વર તે સર્વને નિયમમાં રાખે છે તે કારણથી તે આનંદમયકોશના અભિમાની પ્રાણથી અભિજ્ઞ ઈશ્વર અંતર્યામીપણાને પામેલા છે, અર્થાત્ તેઓ અંતર્યામી એવા નામથી કહેવાય છે. ૧૬૩

બૃહદ્દારણ્યકથ્રુતિમાં એવી રીતે ઈશ્વરનું અંતર્યામીપણું જણાવેલું છે એમ કહે છે:—

બુદ્ધૌ તિષ્ઠન્નાંતરોઽસ્યા ધિયાઽનીક્ષ્યશ્ચ ધીવપુઃ ।

ધિયમંતર્યમયતીત્યેવં વેદેન ઘોપિતમ્ ॥ ૧૬૪ ॥

બુદ્ધૌ તિષ્ઠન્ અસ્યાઃ આંતરઃ ચ ધિયા અનીક્ષ્યઃ, ધીવપુઃ, ધિયં અંતર્ યમયતિ ઇતિ એવં વેદેન ઘોપિતમ્ ॥

પ્રાણીઓની બુદ્ધિમાં રહેતા છતાં આ ઈશ્વર આ બુદ્ધિની અંતરમાં હોય છે, અને તે બુદ્ધિવટે પ્રકાશી શકાતા નથી, બુદ્ધિ તેમના શરીરરૂપ છે, તેઓ બુદ્ધિની અંતર રહીને તેને ચથાયોગ્ય પ્રેરે છે, એવી રીતે શુક્લયજુર્વેદની બૃહદ્દારણ્યક-ઉપનિષદે પોદારીને કહેલું છે, તેથી તેમનું અંતર્યામીપણું સિદ્ધ થાય છે. ૧૬૪

હવે દ્વંદ્વાંતપૂર્વક ઈશ્વરનું અંતર્યામીપણું જણાવે છે:—

તંતુઃ પટે સ્થિતો યદ્દદુપાદાનતયા તથા ।

સર્વોપાદાનરૂપત્વાત્સર્વત્રાયમવસ્થિતઃ ॥ ૧૬૫ ॥

યદ્વત્ ઉપાદાનતયા તંતુઃ પટે સ્થિતઃ તથા સર્વોપાદાનરૂપત્વાત્ અયં સર્વત્ર
અવસ્થિતઃ ॥

જેમ ઉપાદાનકારણપણાવડે તાંતણા લુગડામાં સ્થિત છે તેમ સર્વના
ઉપાદાનકારણરૂપપણાથી આ પરમાત્મા સર્વ પ્રાણિપદાર્થમાં રહેલા છે.

જેમાંથી કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, જેનાવડે કાર્યની સ્થિતિ થાય છે,
અને જેમાં કાર્યનો લય થાય છે, તે કાર્યતું ઉપાદાનકારણ કહેવાય છે. ૧૯૫
પરમાત્મા જો ઉપાદાનકારણરૂપે સર્વત્ર રહેલા હોય તો તે લોકોને પ્રતીત
કેમ થતા નથી એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

પટાદપ્યાંતરસ્તંતુસ્તંતોરપ્યંશુરાંતરઃ ।

આંતરત્વસ્ય વિશ્રાંતિર્યત્રાસાવનુમીયતામ્ ॥ ૧૯૬ ॥

પટાત્ અપિ તંતુઃ આંતરઃ, તંતોઃ અપિ અંશુઃ આંતરઃ, [એવં] યત્ર આંતરત્વસ્ય
વિશ્રાંતિઃ [તત્ર] અસૌ [ઇતિ] અનુમીયતામ્ ॥

લુગડાથી પણ તાંતણા અંતર (સૂક્ષ્મ) છે, તાંતણાથી પણ તેનો સૂક્ષ્મ
અંશ અંતર (સૂક્ષ્મ) છે, એવી રીતે ત્યાં અંતરપણાની (સૂક્ષ્મપણાની) મર્યાદા
પૂરી થાય છે ત્યાં આ અંતર્યામિરૂપ પરમાત્મા રહેલા છે એમ અનુમાન કરવું. ૧૯૬
પરમાત્મા જો સર્વની અંતર સૂક્ષ્મરૂપે રહેલા હોય તો તાંતણામાં રહેલા
અંશની પેઠે તેમની પ્રતીતિ કેમ થતી નથી એમ શંકા થાય તો તેનું સમા-
ધાન કહે છે:—

દ્વિઙ્ચાંતરત્વકક્ષાણાં દર્શનેઽપ્યયમાતરઃ ।

ન વીક્ષ્યતે તતો યુક્તિશ્રુતિભ્યામેવ નિર્ણયઃ ॥ ૧૯૭ ॥

દ્વિઙ્ચાંતરત્વકક્ષાણાં દર્શને અપિ અયં આંતરઃ ન વીક્ષ્યતે, તતઃ [તસ્ય]
યુક્તિશ્રુતિભ્યાં એવ નિર્ણયઃ [કાર્યઃ] ॥

જે પણ અંતરપણાની મર્યાદાનું દર્શન થયા છતાં પણ આ સર્વના અંત-
ર્યામી સાથી છેલ્લી મર્યાદારૂપે અંતર રહેલા હોવાથી બાહ્યદષ્ટિવડે જોવામાં
આવતા નથી, તેથી તેમનો-તેમના સહુલાવનો-ઉપનિયદોનાં વચનોવડે અને તેને
અનુસરનારી યુક્તિઓવડેજ નિર્ણય કરવો જોઈએ.

પૂર્વે જણાવેલી અંતર્યામિપ્રાણણુની શ્રુતિઓથી અને કોઈ પણ જગ
ચેતનરૂપ અધિષ્ઠાનવિના રહી શકતું નથી, કે કાંઈ કરી શકતું નથી, એ
યુક્તિવડે સર્વના અંતર્યામિરૂપ પરમાત્માના સહુલાવનો નિર્ણય થાય છે. ૧૯૭
અંતર્યામી પરમાત્માની સર્વ સ્થાવરજંગમભૂતોરૂપે સ્થિતિ હોવાથી તે સર્વ
પરમાત્માનાં શરીર છે એમ જણાવે છે:—

પટરૂપેણ સંસ્થાનાત્પટસ્તંતોર્વપુર્યથા ।

સર્વરૂપેણ સંસ્થાનાત્સર્વમસ્ય વપુસ્તથા ॥ ૧૬૮ ॥

યથા પટરૂપેણ સંસ્થાનાત્ પટઃ તતોઃ વપુઃ તથા સર્વરૂપેણ સંસ્થાનાત્ સર્વ
અસ્ય વપુઃ ॥

જેમ તાંતણા લુગડારૂપે સ્થિત હોવાથી લુગડુ તાંતણાના શરીરરૂપ છે તેમ
સર્વ સ્થાવરજંગમભૂતોરૂપે માયાના સ્વામી પરમાત્માની સ્થિતિ હોવાથી સર્વ
સ્થાવરજંગમભૂતો આ પરમાત્માનુ શરીર ગણાય છે. ૧૬૮

પરમાત્મા સર્વ સ્થાવરજંગમભૂતોની અંતર રહીને તેમને નિયમમા રાખે
છે એમ ઉદાહરણ આપીને નીચેના જે શ્લોકવડે જણાવે છે:—

• તંતોઃ સંકોચવિસ્તારચલનાદૌ પટસ્તથા ।

અવશ્યમેવ ભવતિ ન સ્વાતંત્ર્યં પટે મનાક્ ॥ ૧૬૯ ॥

તથાંતર્યામ્યયં યત્ર યયા વાસનયા યથા ।

વિક્રિયતે તથાઽવશ્યં ભવત્યેવ ન સંશયઃ ॥ ૧૭૦ ॥

તંતોઃ સંકોચ-વિસ્તાર-ચલનાદૌ પટઃ અવશ્યં એવ તથા ભવતિ, [અતઃ] પટે
મનાક્ [અપિ] સ્વાતંત્ર્યં ન, તથા અયં અંતર્યામી યત્ર યયા વાસનયા યથા
વિક્રિયતે તથા અવશ્યં ભવતિ એવ, ન સંશયઃ ॥

જેમ તાંતણાના સંકોચ, વિસ્તાર ને ચલન આદિના સમયમા લુગડું અવશ્યજ
સકોચ, વિસ્તાર અને ચલનાદિવાળું થાય છે તેથી લુગડામાં લેશ પણ સ્વતંત્રપણું
નથી, તેમ આ સર્વના અતર્યામી પરમાત્મા જે સ્થાવરજંગમ પ્રાણિપદાર્થમાં
જે વાસનાવડે જેવા પરિણામરૂપે પ્રતીત થવાને ઇચ્છે છે ત્યાં તેવા પરિણામ-
રૂપે પોતાની માયાવડે અવશ્ય પ્રતીત થાય છેજ, તેમાં સંશય નથી. ૧૬૯-૭૦

સગવદ્ગીતારૂપ સ્મૃતિમાં પણ પરમાત્માનું અતર્યામીપણું નીચેના શ્લોકથી
જણાવેલું છે એમ કહે છે:—

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन्सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया ॥ ૧૭૧ ॥

અર્જુન ! ઈશ્વરઃ યંત્રારૂઢાનિ સર્વભૂતાનિ માયયા ભ્રામયન્ સર્વભૂતાનાં હૃદ્દેશે
તિષ્ઠતિ ॥

હે અર્જુન ! સર્વના નિયંતા આ પરમાત્મા શરીરરૂપ યંત્રપર બેઠેલાં

(શરીરમાં હુંપણાનું કે મારાપણાનું અભિમાન રાખનારાં) સર્વ પ્રાણીઓને પોતાની માયાવડે લભાવતા છતાં સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયસ્થાનમાં રહે છે. ૧૭૧ ઉપરના શ્લોકમાં સર્વભૂતાનાં (સર્વ પ્રાણીઓનાં) એવો જે શબ્દ આવ્યો છે તે શબ્દનો અર્થ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

સર્વભૂતાનિ વિજ્ઞાનમયાસ્તે હૃદયે સ્થિતાઃ ।

તદુપાદાનભૂતેશસ્તત્ર વિક્રિયતે સ્વહુ ॥ ૧૭૨ ॥

વિજ્ઞાનમયાઃ સર્વભૂતાનિ, તે હૃદયે સ્થિતાઃ, તત્ર તદુપાદાનભૂતેશઃ સ્વહુ વિક્રિયતે ॥

પૂર્વ કહેલ વિજ્ઞાનમયકેશવાળા એવો તે સર્વ ભૂતો છે. તે વિજ્ઞાનમય-કેશવાળા એવો પ્રાણીઓનાં હૃદયકમલમાં રહેલા હોય છે. ત્યાં તે વિજ્ઞાનમય-કેશના ઉપાદાનકારણરૂપ ઈશ્વર એવોની વાસનાપ્રભાણે અવસ્થા વિજ્ઞાનમય-કેશાદિરૂપે પોતાની માયાવડે પરિણામ પામે છે. ૧૭૨

૧૭૧મા શ્લોકમાં જે યંત્ર, આરોહ અને ઝમણ એવા શબ્દો આવેલા છે તે શબ્દોના અર્થો કહે છે:—

દેહાદિપંજરં યંત્રં તદારોહોઽભિમાનિતા ।

વિહિતપ્રતિપિદ્ધેષુ પ્રવૃત્તિર્ઝમણં ભવેત્ ॥ ૧૭૩ ॥

દેહાદિપંજરં યંત્રમ્, અભિમાનિતા તદારોહઃ, [ચ] વિહિતપ્રતિપિદ્ધેષુ [યા] પ્રવૃત્તિઃ [તત્] ઝમણં ભવેત્ ॥

શરીરાદિરૂપ પીંજર તે યંત્ર છે, તે શરીરાદિમાં તેજ હુ એવું અભિમાન રાખવું તે તેના ઉપર આરોહણ કરવું એટલે અરહવું છે, અને શાસ્ત્રે વિધાન કરેલાં કર્મોમાં તથા શાસ્ત્રે નિષિદ્ધ કરેલાં કર્મોમાં પ્રાણીઓની જે પ્રવૃત્તિ થાય છે તે ઝમણ છે. ૧૭૩

ઈશ્વર માયાવડે એવોને કેવી રીતે ઝમણ કરાવે છે તે કહે છે:—

વિજ્ઞાનમયરૂપેણ તત્પ્રવૃત્તિસ્વરૂપતઃ ।

સ્વશક્ત્યેશો વિક્રિયતે માયયા ભ્રામણં હિ તત્ ॥ ૧૭૪ ॥

ઈશઃ સ્વશક્ત્યા વિજ્ઞાનમયરૂપેણ તત્પ્રવૃત્તિસ્વરૂપતઃ વિક્રિયતે તત્ હિ માયયા ભ્રામણમ્ ॥

સર્વના નિશ્ચમક પરમાત્મા પોતાની માયારૂપ શક્તિવડે આનેકમયકેશ-માંથી વિજ્ઞાનમયકેશરૂપે એવોનાં શુભાશુભકર્મોનુસાર તેની પ્રવૃત્તિના સ્વરૂપથી

પરિણામ પામે છે એજ તેમના કર્માનુસાર જાગનીચ શરીરોમાં માયાવડે ભ્રમણ કરાવવું છે. ૧૭૪

શ્રુતિમાં જે યમયતિ (નિયમમાં રાખે છે) એવો શબ્દ છે તેનો અર્થ પણ આવેજ થાય છે એમ કહે છે:—

અંતર્યમયતીત્યુક્ત્યાઽયમેવાર્થઃ શ્રુતૌ શ્રુતઃ ।

પૃથિવ્યાદિપુ સર્વત્ર ન્યાયોઽયં યોજ્યતાં ધિયા ॥ ૧૭૫ ॥

શ્રુતૌ અંતર્યમયતિ ઇતિ ઉક્ત્યા અયં એવ અર્થઃ શ્રુતઃ, અયં ન્યાયઃ પૃથિવ્યાદિપુ સર્વત્ર ધિયા યોજ્યતામ્ ॥

અંતર્યામિપ્રાક્ષણની શ્રુતિમાં પ્રાણીઓના અંતરમાં રહીને તેમનું નિયમન કરે છે એ કથનવડે આજ એટલે ૧૭૪મા પ્રલોકમાં જણાવેલો અર્થજ પ્રકટ કરેલો છે. આ યુક્તિરૂપ ન્યાય સર્વત્ર એટલે પૃથ્વી આદિ સર્વમાં વિવેકયુક્ત બુદ્ધિવડે જોડવો. ૧૭૫

પ્રાણીઓની પ્રવૃત્તિ પરમાત્માને અધીન છે એ વિષયમાં વૃદ્ધપુરુષવું વચન પ્રમાણરૂપે જણાવે છે:—

જાનામિ ધર્મં ન ચ મે પ્રવૃત્તિ-

ર્જાનામ્યધર્મં ન ચ મે નિવૃત્તિઃ ।

કેનાપિ દેવેન હૃદિ સ્થિતેન,

યથા નિયુક્તોઽસ્મિ તથા કરોમિ ॥ ૧૭૬ ॥

[અહં] ધર્મં જાનામિ [કિં તુ તત્ર] મે પ્રવૃત્તિઃ ન, ચ [અહં] અધર્મં [અપિ] જાનામિ ચ [તસ્માત્] મે નિવૃત્તિઃ ન, હૃદિ સ્થિતેન કેન અપિ દેવેન યથા નિયુક્તઃ અસ્મિ તથા કરોમિ ॥

હું ધર્મને જાણું છું, પરંતુ તે ધર્મમાં મારી પ્રવૃત્તિ થતી નથી, અને હું અધર્મને પણ જાણું છું, પરંતુ તે અધર્મથી મારું પાણું વળવું થતું નથી. મારા હૃદયમાં રહેલા કોઈ એક અજ્ઞાત દેવવડે (અંતર્યામીવડે) જેવી રીતે મને પ્રેરણા કરાય છે તેવી રીતે હું ધર્માધર્મ કરું છું. ૧૭૬

જો સર્વ પ્રવૃત્તિ પરમાત્માને અધીન હોય તો મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ નિષ્ફલ થશે એવી શંકા લઈ તેવું સમાધાન કરે છે:—

નાર્થઃ પુરુષકારણેત્યેવં મા શંક્યતાં યતઃ ।

ईशः पुरुषकारस्य रूपेणापि विवर्तते ॥ १७७ ॥

યતઃ ईशः पुरुषकारस्य रूपेण अपि विवर्तते [ततः] पुरुषकारेण अर्थः न इति एवं मा शंक्यताम् ॥

જે કારણથી પરમાત્મા પુરુષપ્રયત્નરૂપે પણ વિવર્તપશ્ચિમ પામે છે તે કારણથી પુરુષપ્રયત્નનો ઉપયોગ નથી એવી શંકા તમારે કરવી નહિ, અર્થાત મનુષ્યનો પ્રયત્ન પણ ફલવાળો થાય છે. ૧૭૭

જો પુરુષનો પ્રયત્ન પણ ઈશ્વરરૂપ હોય તો પછી તેઓ જૂતોનું નિયમન કરે છે, ને તેમને ભ્રમણ કરાવે છે, ઇત્યાદિ શબ્દોવડે કહેવામાં આવતું તેમનું પ્રેરકપણું વ્યર્થ થશે એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

ईदृग्वोद्येनेश्वरस्य प्रवृत्तिर्मेव वार्यताम् ।

तथापीशस्य बोधेन स्वात्मासंगत्वधीजनिः ॥ १७८ ॥

ईदृग्वोद्येन ईश्वरस्य प्रवृत्तिः मा एव वार्यताम्, ईशस्य तथा बोधेन अपि स्वात्मासंगत्वधीजनिः [भवति] ॥

ઈશ્વર પ્રયત્નરૂપે પણ સ્થિત છે આવા જ્ઞાનવડે ઈશ્વરની અંતર્યામિરૂપે જીવોનાં કર્માતુસાર થતી પ્રેરકતા નિવારણ કરવી નહિ, અર્થાત જો સિદ્ધાંતને અસત્ય ન સમજાયો, કેમકે અંતર્યામિરૂપે તેઓ પ્રેરક છે એવા ઈશ્વરના જ્ઞાનવડે પણ ચોતાના આત્માના અસંગપણાનું જ્ઞાન મુમુક્ષુને ઉત્પન્ન થાય છે.

આચાર્ય ઉપાધિવાળા ઈશ્વર અવિદ્યારૂપ ઉપાધિવાળા જીવના પ્રયત્નનું ફલ આપનારા અને અવિદ્યારૂપ ઉપાધિવાળા જીવને અંતર્યામિરૂપે તેમનાં કર્માતુસાર પ્રેરણા કરનારા છે. જીવની મોપાધિક સ્થિતિ છે, અને પ્રત્યગાત્મા નિરુપાધિક છે. ચોતાનો આત્મા પ્રલગ્યાત્મા કહેવાય છે, અને તેના અસંગપણાનું જ્ઞાન ઈશ્વરનું અંતર્યામીપણું વિચારવાથી પણ મુમુક્ષુને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૭૮ આત્માનું અસંગપણું જાણવાથી જે ફલ થાય છે તે કહે છે:—

तावता मुक्तिरित्याहुः श्रुतयः स्मृतयस्तथा ।

श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे इत्यपीश्वरभाषितम् ॥ १७९ ॥

તાવતા મુક્તિઃ રિતિ શ્રુતયઃ તથા સ્મૃતયઃ આહુઃ, શ્રુતિસ્મૃતી મમ એવ આજ્ઞે રિતિ અપિ ઈશ્વરભાષિતમ્ ॥

આત્મા અસંગ છે એટલા જ્ઞાનવડે મુમુક્ષુને મોક્ષનો લાભ થાય છે એમ ઉપનિષદોનાં વચનો અને સ્મૃતિઓ કહે છે, અને ઉપનિષદોનાં વચનો તથા

સ્મૃતિઓ મારીજ આજ્ઞા છે એમ પણ પરમેશ્વરે પ્રત્યંગોપાત્ત સત્શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. ૧૭૯

પરમાત્માની આજ્ઞા જીવોને લયના કારણરૂપ છે તેથી તેઓ સર્વેશ્વર છે એમ જણાવે છે:-

આજ્ઞાયા મીતિહેતુત્વં મીપાઽસ્માદિતિ હિ શ્રુતમ્ ।

સર્વેશ્વરત્વમેતત્સ્યાદંતર્યામિત્વતઃ પૃથક્ ॥ ૧૮૦ ॥

“મીપા અસ્માત્” ઇતિ હિ શ્રુતં અતઃ આજ્ઞાયાઃ મીતિહેતુત્વં, एतत् सर्वेश्वरत्वं અંતર્યામિત્વતઃ પૃથક્ સ્યાત્ ॥

“જેથી આ ઈશ્વરના લયથી વાયુ વાય છે” એવી રીતે તૈત્તિરીય-ઉપનિષદમાં સાંભળ્યું છે તેથી પરમાત્માની આજ્ઞાનું વાયુ આદિને લયનું કારણપણું છે. પરમાત્માનું આ સર્વેશ્વરપણું (સર્વને નિયમમાં રાખવાપણું) ઈશ્વરના અંતર્યામીપણાથી ભિન્ન છે, અર્થાત્ ઈશ્વરનું સર્વનિયામકપણું ભિન્ન છે, અને તેમનું અંતર્યામીપણું ભિન્ન છે એ સિદ્ધ કરવામાટે એમનું લયનું કારણપણું જણાવ્યું છે. ૧૮૦

પ્રાણીઓની અંતર અને બહાર ઈશ્વરજ નિયામક છે એ સિદ્ધ કરવા ઉપનિષદોનાં એ વચનો નીચેના શ્લોકમાં આપે છે:-

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासन इति श्रुतिः ।

अंतः प्रविष्टः शास्ताऽयं जनानामिति च श्रुतिः ॥ ૧૮૧ ॥

“ एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने ” इति श्रुतिः [तथा] “ अयं अंतः प्रविष्टः शास्ता जनानां ” इति च श्रुतिः ॥

આના અંગથમા આ અવિનાશી પરમાત્માની આજ્ઞામાં સૂર્ય અને ચંદ્રાદિ રહે છે એવી બૃહદ્દારણ્યક-ઉપનિષદની શ્રુતિ છે, અને આ પરમાત્મા સર્વ જીવોના શરીરની અંતર પ્રવેશ કરીને રહેલા છે, અને તેમને નિયમમાં રાખનારા છે એવી બીજી પણ શ્રુતિ છે ૧૮૧

પરમાત્માને જગદ્યોનિઃ (જગત્ના કારણ) શામાટે કહ્યા છે તે જણાવે છે:-

जगद्योनिर्भवेदेप प्रभवाप्ययकृत्वतः ।

आविर्भावतिरोभावावुत्पत्तिप्रलयौ मतौ ॥ ૧૮૨ ॥

પ્રભવાપ્યયકૃત્વતઃ एष जगद्योनिः भवेत्, उत्पत्तिप्रलयौ आविर्भाव-तिरोभावौ मतौ ॥

આ જગત્ની ઉત્પત્તિના અને પ્રલયના કરનારપણાથી આ પરમાત્મા આ

જગતનું ઉત્પત્તિસ્થાન કહેવાય છે, જગત્ની ઉત્પત્તિ અને પ્રલય એટલે આ જગતનું પ્રકટ થવું અને આ જગતનું લીન થવું એમ શ્રુતિસ્મૃતિએ માનેલું છે. ૧૮૨

પરમાત્મા જગતને કેવી રીતે પ્રકટ કરે છે તે દર્શાવે આપીને સમજાવે છે:—
આવિર્ભાવયતિ સ્વસ્મિન્વિલીનં સકલં જગત્ ।

પ્રાણિકર્મવશાદેવ પટો યદ્વત્પ્રસારિતઃ ॥ ૧૮૩ ॥

યદ્વત્ પ્રસારિતઃ પટઃ [તદ્વત્] પ્રાણિકર્મવશાત્ એવઃ સ્વસ્મિન્ વિલીનં સકલં જગત્ [પુનઃ] આવિર્ભાવયતિ ॥

જેવી રીતે ફેલાવેલું ચિત્રપટ પોતામાં રહેલાં ચિત્રોને પ્રકટ કરે છે તેવી રીતે પ્રાણીઓનાં કર્મોનું ફલ દેવામાટે આ પરમાત્મા પોતાનામાં વિલીન થયેલા (ખીજરૂપે સૂક્ષ્મ થઈને રહેલા) સર્વ જગતને પુનઃ પ્રકટ કરે છે. ૧૮૩

પરમાત્મા આ જગતના પ્રલયના કારણ છે એમ દર્શાવે આપીને સમજાવે છે:—

પુનસ્તિરોભાવયતિ સ્વાત્મન્યેવાઝિલં જગત્ ।

પ્રાણિકર્મક્ષયવશાત્સંકોચિતપટો યથા ॥ ૧૮૪ ॥

યથા સંકોચિતપટઃ [તથા] પ્રાણિકર્મક્ષયવશાત્ સ્વાત્મનિ એવ ઝિલં જગત્ પુનઃ તિરોભાવયતિ ॥

જેવી રીતે સંકેલી લીધેલા ચિત્રપટમાં સર્વ ચિત્રો લીન થઈ જાય છે, અર્થાત તે મનુષ્યોને દેખાવા બધ થઈ જાય છે, તેવી રીતે પ્રાણીઓનાં ફલ આપનારાં કર્મોને સમયને માટે ઢાલ થવાથી પરમાત્મા પોતાના સ્વરૂપમાં આ સમગ્ર જગતને પુનઃ લીન કરી દે છે. ૧૮૪

જગત્ની ઉત્પત્તિના અને જગતના પ્રલયના સંબંધમાં ખીન્ને દર્શાવે આપે છે:—

રાત્રિચક્ષ્ઠૌ સુતિવોધાવુન્મીલનનિમીલને ।

તૂર્ણાંભાવમનોરાજ્યે ઇવ સૃષ્ટિલયાવિમો ॥ ૧૮૫ ॥

ઈમૌ સૃષ્ટિલયૌ રાત્રિચક્ષ્ઠૌ, સુતિવોધૌ, ઉન્મીલનનિમીલને. તૂર્ણાંભાવમનોરાજ્યે ઇવ [સ્તઃ] ॥

જગતનાં આ ઉત્પત્તિ ને પ્રલય રાત્રિ અને દિવસ, નિદ્રા અને જાગૃત-વસ્થા, આંખ વીંચાવી અને ઊઘડવી તથા મનની વિચારવિનાની સ્થિતિ અને મનોરાજ્ય આના જેવાં અનુક્રમે છે.

રાત્રિ, નિદ્રા, આંખોનું વીંચાણ અને મનની વિચારવિનાની સ્થિતિના જેવો આ જગત્નો પ્રલય છે, અને દિવસ, જાગૃત્ ધ્યું, આંખો જીઘડવી અને મનોરાજ્ય ઠરવાં આના જેવો આ જગત્ની ઉત્પત્તિ છે. ૧૮૫

ધ્મિર આ જગત્ની ઉત્પત્તિ ઠરે છે તેમાં આરભવાદ અને પરિણામવાદ સભવતા નથી એમ કહે છે:—

આવિર્ભાવતિરોભાવશક્તિમત્ત્વેન હેતુના ।

આરંભપરિણામાદિચોદ્યાનાં નાત્ર સંભવઃ ॥ ૧૮૬ ॥

આવિર્ભાવતિરોભાવશક્તિમત્ત્વેન હેતુના અત્ર આરંભપરિણામાદિચોદ્યાનાં સંભવઃ ન ॥

ધ્મિર આ જગત્ને પ્રકટ કરવાના અને તેને પોતામાં લીન કરવાના સામર્થ્યવાળા છે તે કારણથી જગત્ની ઉત્પત્તિમા અને પ્રલયમાં આરંભના તથા પરિણામ આદિના પ્રશ્નોનો સભવ નથી.

પરમાત્મા અદ્વિતીય હોવાથી તેઓમાં પરમાણુમાંથી આ જગત્નો આરંભ કરનારાણું સભવતું નથી, અને તેઓ અવયવરહિત તેમજ અવિકારી હોવાથી તેઓમાં પરિણામપણું પણ સંભવતું નથી. તેઓ પોતાની માયાવડે આ જગત્ની ઉત્પત્તિ અને તેનો પ્રલય કરે છે. નૈયાયિકો પરમાણુમાંથી દ્વચણુક આદિ ક્રમે આ જગત્નો આવિર્ભાવ થાય છે એવો આરભવાદ માને છે, અને સાંખ્યવાદીઓ તથા યોગીઓ દૂધમાંથી જેમ દહીં થાય છે તેમ પ્રકૃતિમાંથી પ્રકૃતિના પરિણામરૂપ આ જગત્ થાય છે એવો પરિણામવાદ માને છે. વેદાંતીઓ એ બંને વાદને સ્વીકારતા નથી. આદિ શબ્દવડે સ્વભાવને કાલ સમજવા ૧૮૬

એકજ પરમાત્મા જીવોનું અને જડ પદાર્થોનું ઉપાદાનકારણ કેવી રીતે થાય છે તે જણાવે છે:—

અચેતનાનાં હેતુઃ સ્યાજ્જાડ્યાંશેનેશ્વરસ્તથા ।

ચિદાભાસાંશતસ્ત્વેપ જીવાનાં કારણં ભવેત્ ॥ ૧૮૭ ॥

ઈશ્વરઃ જાડ્યાંશેન અચેતનાનાં હેતુઃ સ્યાત્ , તથા ણ્ણઃ તુ ચિદાભાસાંશતઃ જીવાનાં કારણં ભવેત્ ॥

પરમાત્મા માયારૂપ જડપણુના અશવડે આ જગત્માંના જડ પદાર્થોના ઉપાદાનકારણરૂપ થાય છે, તથા આ પરમાત્માજ અચેતનના આભાસના અંશથી આ જગત્માંના જીવોના ઉપાદાનકારણરૂપ થાય છે. ૧૮૭

માયાના સ્વામી પરમાત્મા આ જગત્ના ઉપાદાનકારણરૂપ છે એમ જે કહ્યું તે યોગ્ય નથી, કેમકે વાર્તિકકાર શ્રીમુરેશ્વરાચાર્યે બ્રહ્મને જગત્ના

કારણરૂપે કહેલ છે એમ નીચેના ત્રણમાંના બે શ્લોકવડે સંકા કરી, ત્રીજા શ્લોકવડે તેનું સમાધાન કરે છે:—

તમ:પ્રધાન: ક્ષેત્રાણાં ચિત્પ્રધાનશ્ચિદાત્મનામ્ ।

પર: કારણતામેતિ ભાવનાજ્ઞાનકર્મભિ: ॥ ૧૮૮ ॥

इति वार्तिककारेण जडचेतनहेतुता ।

परमात्मन एवोक्ता नेश्वरस्येति चेच्छृणु ॥ ૧૮૯ ॥

अन्योन्याध्यासमत्रापि जीवकूटस्थयोरिव ।

ईश्वरब्रह्मणो: सिद्धं कृत्वा ब्रूते सुरेश्वर: ॥ ૧૯૦ ॥

ભાવનાજ્ઞાનકર્મભિ: પર: તમ:પ્રધાન: [સન્] ક્ષેત્રાણાં, [તથા] ચિત્પ્રધાન: [સન્] ચિદાત્મનાં કારણતાં એતિ इति વાર્તિકકારેણ પરમાત્મન: એવ જડચેતન-હેતુતા ઉક્તા, ईश्वरस्य न इति चेत् शृणु, जीवकूटस्थयो: इव अत्र अपि ईश्वरब्रह्मणो: अन्योन्याध्यासं सिद्धं कृत्वा सुरेश्वर: ब्रूते ॥

જીવોના પૂર્વસંસ્કાર, દેવતાદિનું ધ્યાન અને તેમનાં શુભાશુભકર્મવડે પરમાત્મા તમેશુષ્ટ્યપ્રધાનસ્વરૂપવાળા થઈને (માચારૂપ ઉપાધિવાળા થઈને) પ્રાણીઓનાં શરીરાદિના કારણપણાને પામે છે, અને ચેતનપ્રધાનસ્વરૂપવાળા થઈને જીવોના કારણપણાને પામે છે એમ વાર્તિકકાર શ્રીસુરેશ્વરાચાર્યે પરમાત્માનું-બ્રહ્મનું-જડ પદાર્થોનું અને ચેતનનું હેતુપણું કહેલું છે, પણ ઈશ્વરનું હેતુપણું કહેલું નથી એમ બે શકા કરે તો તેનું સમાધાન સાંભળો:—જીવ અને કૂટસ્થની પેઠે અહીં પણ પરમાત્માનો અને બ્રહ્મનો પરસ્પર અધ્યાસ ગ્રહણ કરીને શ્રીસુરેશ્વરાચાર્યે એમ કહ્યું છે.

એમ ત્વંપદના વાચ્યાર્થરૂપ જીવનો અને ત્વંપદના લક્ષ્યાર્થરૂપ કૂટસ્થનો પ્રાંતિકી પરસ્પર આરોપ થયો છે તેમ ત્વંપદના વાચ્યાર્થરૂપ ઈશ્વરનો અને તેના લક્ષ્યાર્થરૂપ બ્રહ્મનો પ્રાંતિકવડે પરસ્પર આરોપ થયો છે. આમ સ્વીકારી વાર્તિકકારે ઈશ્વરને બદલે તેમના મૂલ સ્વરૂપનું કથન કરેલું છે. શુદ્ધ બ્રહ્મ આ જગતનું કારણ છે એવો તેમનો અભિપ્રાય નથી. ૧૮૮-૮૯-૯૦

શ્રીસુરેશ્વરાચાર્યે ઈશ્વરનો અને બ્રહ્મનો અન્યોન્યાધ્યાસ માગીને આ પ્રમણ્ણિ કહ્યું છે એ વાતને નીચેના બે શ્લોકવડે વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે:—

सत्यं ज्ञानमनंतं यद्ब्रह्म तस्मात्समुत्थिता: ।

खं वाय्वग्निजलोव्योपप्यन्नदेहा इति श्रुति: ॥ ૧૯૧ ॥ :

આપાતદષ્ટિતસ્ત્ર વ્રહ્મણો ભાતિ હેતુતા ।

हेतोश्च सत्यता तस्मादन्योन्याध्यास इष्यते ॥ १९२ ॥

यत् सत्यं ज्ञानं अनंतं ब्रह्म तस्मात् खं वाय्वग्निजलोर्व्यापध्यन्नदेहाः समु-
त्थिताः इति श्रुतिः [अस्ति,] तत्र आपातदृष्टिः ब्रह्मणः हेतुता भाति, च हेतोः
सत्यता [भाति] तस्मात् अन्योन्याध्यासः इष्यते ॥

જે સત્યરૂપ, જ્ઞાનરૂપ અને દેહ, કાલ તથા વસ્તુના અંતરહિત બ્રહ્મ છે તેમાંથી આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ, પૃથ્વી, એપધી, અન્ન અને શરીરો ઉત્પન્ન થયાં છે એવી તૈત્તિરીયશ્રુતિ છે. તે શ્રુતિમાં સ્થૂલદષ્ટિથી બ્રહ્મનું જગત્કારણપણું પ્રતીત થાય છે, અને જગતના કારણરૂપ ઈશ્વરની સત્યતા જણાય છે, તે કારણથી બ્રહ્મનો અને ઈશ્વરનો અન્યોન્યાધ્યાસ અંગીકાર કરવામાં આવે છે.

તૈત્તિરીય-ઉપનિષદ્માં જે સત્યાદિસ્વભાવવાળા બ્રહ્મમાંથી આકાશાદિ જગતની ઉત્પાત્તે ઠહી છે તેથી બ્રહ્મનું જગત્કારણપણું અને જગત્નું કારણ જે ઈશ્વર તેમનું સત્યપણું સ્થૂલદષ્ટિવડે જણાય છે, તે પરસ્પરના અધ્યાસવિના સંભવે નહિ, કેમકે નિર્ગુણબ્રહ્મ નિરવયવ અને અપરિણામી હોવાથી તે આ જગતનું કારણ થઈ શકે નહિ, અને ઈશ્વર પોતાની સોપાધિક સ્થિતિમાં સત્ય હોઈ શકે નહિ, એટલે બ્રહ્મનો ને ઈશ્વરનો વ્યવહારકાલે અન્યોન્યાધ્યાસ માનવો જોઈએ. ૧૯૧-૧૯૨

ઈશ્વરનું અને બ્રહ્મનું એકપણું બ્રાંતિવડે જણાય છે એમ જોળ લેજવેલા લુગડાનું ઉઠાડરણુ આપીને સમજાવે છે:—

अन्योन्याध्यासरूपोऽसावन्नलितपटो यथा ।

घटितेनैकतामेति तद्वद्भ્રાંત્યैકતાं गतः ॥ १९३ ॥

यथा अन्नलितपटः घटितेन एकतां एति, तद्वत् अन्योन्याध्यासरूपः असौ
भ्रાંત્યા एकतां गतः ॥

જેમ જોળ ચઢાવેલું વસ્ત્ર ઢાળરીને તૈયાર કરેલા ધોયેલા વસ્ત્રની સાથે બ્રાંતિવડે એકપણાને પામેલું જણાય છે તેમ અન્યોન્યાધ્યાસરૂપવાળા આ ઈશ્વર બ્રાંતિવડે બ્રહ્મની સાથે એકપણાને પામેલા જણાય છે.

જેમ જોળ ચઢાવેલું વસ્ત્ર ધોઈને ઢાળરેલા વસ્ત્રની સાથે બ્રાંતિવડે એકપણાને પામેલાનેલું જણાય છે, અર્થાત્ જોળ ચઢાવેલા ને ધોઈને ઘાટેલા વસ્ત્રમાં સ્થૂલદષ્ટિવાળાને ભેદ જણાતો નથી, એવી રીતે માયારૂપ ઉપાધિવાળા ને માયારૂપ ઉપાધિરહિત બ્રહ્મ એ જોને વસ્તુતાએ ભિન્ન છતાં પણ સ્થૂલ-

દષ્ટિવાળાને ઈશ્વરનો ને પ્રહારનો ભેદ જણાતો નથી આવી રીતે પ્રહારનો ઈશ્વરના ને ઈશ્વરનો પ્રહાર આરોપ થાય છે તે અન્યોન્યાધ્યાસ કહેવાય છે ૧૯૩

તે વિષયને દૃઢ કરવા તેના સબધમાં એક ધીબુ દષ્ટાત આવે છે —

મેઘાકાશમહાકાશૌ વિવિચ્ચેતે ન પામરૈઃ ।

તદ્દ્વન્નહોશયોરૈક્યં પશ્યંત્યાપાતદર્શિનઃ ॥ ૧૯૪ ॥

[યથા] પામરૈઃ મેઘાકાશમહાકાશૌ ન વિવિચ્ચેતે તદ્દત્ આપાતદર્શિનઃ
બ્રહ્મેશયોઃ પેક્વં પશ્યતિ ॥

જેવી રીતે શાસ્ત્રસંસ્કારચિનાના સ્થૂલદષ્ટિવાળા મનુષ્યોવડે મેઘાકાશનું ને મહાકાશનું પૃથકકરણ કરી શકાતું નથી, અર્થાત્ મેઘાકાશ ને મહાકાશ ભિન્ન છે એમ તેમનાથી સમજી શકાતું નથી, તેવી રીતે બહી બુદ્ધિવાળા અવિચારી મનુષ્યો પ્રહારનું ને ઈશ્વરનું એકપણુ બુઝે છે, અર્થાત્ તે બેને ઉપાધિકૃત ભેદ છતાં પણ તેઓ તે ભેદને સમજી શકતા નથી ૧૯૪

પ્રહારનો ને ઈશ્વરનો ભેદ કયા સાધનવડે બાણુવામાં આવે છે તે કહે છે —

ઉપક્રમાદિભિર્લિંગૈસ્તાત્પર્યસ્ય વિચારણાત્ ।

અસંગં વ્રહ્મ માયાવી સૃજત્યેપ મહેશ્વરઃ ॥ ૧૯૫ ॥

ઉપક્રમાદિભિઃ લિંગૈઃ તાત્પર્યસ્ય વિચારણાત્ વ્રહ્મ અસંગ, એપઃ માયાવી મહેશ્વરઃ સૃજતિ [ઇતિ જ્ઞાયતે] ॥

ઉપક્રમોપમહારની એકતા, અભ્યાસ, અપૂર્વતા, ફલ, અર્થવાદ અને ઉપપત્તિ આ શાસ્ત્રના તાત્પર્યનો નિર્ણય કરાવનારા હેતુઓવડે ઉપનિષદના તાત્પર્યનો વિચાર કરવાથી પ્રહાર અગમ છે, અને એ સૃષ્ટિકર્તા નથી, તથા આ માયાના સ્વામી મહેશ્વર સૃષ્ટિ રચે છે એમ બાણુવામાં આવે છે

ઉપક્રમોપમહારની એકતા-અથવા આદિમાં ને અતમા કરેલા કથનનું એકરૂપપણુ અભ્યાસ-અથવા વારવાર વર્ણવેલો કોઈ વિષય અપૂર્વતા-વિષયનું અલોકિકપણુ ફલ-અથવા કહેલા વિષયના (સાધનના) સેવનથી સિદ્ધ થતું પ્રયોજન અર્થવાદ-અથવા આવેલા મુતિનિર્દાના વચનો ઉપપત્તિ-યુક્તિ અને દષ્ટાત અર્થાત્ યુક્તિઓવડે અને દષ્ટાતવડે અથવા કહેલા વિષયની મલાવના ૧૯૫ યુક્તિમાં ઉપક્રમની અને ઉપમહારની એકતાવડે પ્રહારનું અગમપણું જણાવ્યું છે એમ કહે છે —

સ્ત્યં જ્ઞાનમનંતં ચેત્યુપક્રમ્યોપસંહૃતમ્ ।

યતો વાચો નિવર્તત્ત્વેત્યસંગત્વનિર્ણયઃ ॥ ૧૯૬ ॥

“ સત્યં જ્ઞાનં અનંતં ” ચ ઇતિ ઉપક્રમ્ય “ યતો વાચો નિવર્તેતે ” ઇતિ
 ઉપસંહતમ્ [તથા ચ] અસંગત્વનિર્ણયઃ [ભવતિ] ॥

તૈત્તિરીય-ઉપનિષદ્માં “ પ્રથમ સત્યરૂપ, જ્ઞાનરૂપ ને અનંતરૂપ છે ” એવો
 આરંભ કરીને “ મન અને વાણી જેને વિષય નહિ કરીને જેનાથી પાછાં વળે
 છે ” એવો ઉપસંહાર કર્યો છે, તેથી પ્રથમના અસંગપણાનો નિશ્ચય થાય છે.
 એવી રીતે ઉપક્રમ ને ઉપસંહારની એકતા એ નાગના હેતુવડે પ્રથમનું અસંગપણું
 સિદ્ધ થાય છે. ૧૯૬

માયાના સ્વામી ઈશ્વર જગત્ રચનારા છે એમ કહેનારી શ્વેતાશ્વતર-
 ઉપનિષદ્ની શ્રુતિનો અર્થથી અનુવાદ કરે છે:—

માયી સૃજતિ વિશ્વં સંનિરુદ્ધસ્તત્ર માયયા ।

અન્ય ઇત્યપરા વ્રૂતે શ્રુતિસ્તેનેશ્વરઃ સૃજેત્ ॥ ૧૯૭ ॥

માયી વિશ્વં સૃજતિ, તત્ર અન્યઃ માયયા સંનિરુદ્ધઃ [અસ્તિ,] ઇતિ અપરા
 શ્રુતિઃ વ્રૂતે, તેન ઈશ્વરઃ સૃજેત્ ॥

માયાના સ્વામી પરમાત્મા આ જગત્ રચે છે, તેમાં ખીલે એટલે જીવ
 પરમાત્માની માયાવડે બંધન પામેલો થાય છે, એમ ખીલ શ્રુતિ કહે છે,
 તે પ્રમાણવડે ઈશ્વર જગત્ને રચે છે, પ્રથમ કે જીવ જગત્ને રચતા નથી
 એમ સિદ્ધ થાય છે. ૧૯૭

આ આનંદમય ઈશ્વર જગત્ને કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરે છે તે કહે છે:—

આનંદમય ઈશોઽયં વહુ સ્યામિત્યવૈક્ષત ।

હિરણ્યગર્ભરૂપોઽભૂત્સુત્તિઃ સ્વપ્નો યથા ભવેત્ ॥ ૧૯૮ ॥

યથા સુત્તિઃ સ્વપ્નઃ ભવેત્ [एवं] અયં આનંદમયઃ ઈશઃ “ વહુ સ્યાં ” ઇતિ
 અવૈક્ષત, [ચ ઈક્ષિત્વા] હિરણ્યગર્ભરૂપઃ અભૂત્ ॥

જેવી રીતે સુપુત્તિ-અવસ્થા અંતઃકરણમાં કંઈક સૂક્ષ્મસંકલ્પ થવાથી
 સ્વપ્નાવસ્થારૂપ થાય છે તેવી રીતે આ આનંદમયસ્વરૂપ ઈશ્વર જીવોનાં કર્મો
 ફલ દેવાને તૈયાર થતાં “ હું બહુરૂપે થાઉં ” એમ સંકલ્પ કરવા લાગ્યા,
 અને એવો સંકલ્પ કરીને પછી હિરણ્યગર્ભરૂપ થયા. ૧૯૮

કોઈ શ્રુતિમાં પરમાત્માથી આકાશાદિની ક્રમપૂર્વક ઉત્પત્તિ થઇ એમ
 કહેલું છે, અને કોઈ શ્રુતિમાં આ સર્વ પરમાત્માએ રચ્યુ એમ એકસાથે સૃષ્ટિની
 ઉત્પત્તિ થયાનું કહ્યું છે, તે આ બેમાં કયા નિરૂપણને સત્ય માનવું એમ શંકા
 થાય તે તેનું સમાધાન કરે છે:—

ક્રમેણ યુગપદ્વૈપા સૃષ્ટિર્જેયા યથાશ્રુતિ ।

દ્વિવિધશ્રુતિસન્નાવાદ્દ્વિવિધસ્વમદર્શનાત્ ॥ ૧૯૯ ॥

દ્વિવિધશ્રુતિસન્નાવાદ્ [ચ] દ્વિવિધસ્વમદર્શનાત્ યથાશ્રુતિ ક્રમેણ વા યુગપદ્
વૈપા સૃષ્ટિઃ જ્ઞેપા ॥

જે પ્રકારની શ્રુતિનો સંહ્યાવ હોવાથી, અને જે પ્રકારના સ્વમનું દર્શન થતું હોવાથી, શ્રુતિમાં કહેલી રીતે ક્યારેક આકાશાદિ કમવડે અને ક્યારેક એકસાથે આ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે એમ બાલ્યું.

એવી રીતે મનુષ્ય સ્વપ્નમાં ક્યારેક કમપૂર્વક પદાર્થોને બુઝે છે, ને ક્યારેક એકસાથે બધા પદાર્થોને બુઝે છે, તેવી રીતે કોઇ શ્રુતિમાં ઇશ્વરના સંકલ્પથી સૃષ્ટિ કમપૂર્વક ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહ્યું છે, અને કોઇ શ્રુતિમાં પ્રયોગનવશાત્ ઇશ્વરના સંકલ્પથી સૃષ્ટિ એકસાથે ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહ્યું છે. એવી રીતે જે પ્રકારની શ્રુતિઓ હોવાથી કહેલી બંને વાત સાચી છે. ૧૯૯ હવે હિરણ્યગર્ભના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે:—

સૂત્રાત્મા સૂક્ષ્મદેહાલ્યઃ સર્વજીવધનાત્મકઃ ।

સર્વાહંમાનધારિત્વાત્ ક્રિયાજ્ઞાનાદિશક્તિમાન્ ॥ ૨૦૦ ॥

સર્વજીવધનાત્મકઃ સૂક્ષ્મદેહાલ્યઃ સૂત્રાત્મા સર્વાહંમાનધારિત્વાત્ ક્રિયાજ્ઞાનાદિ-
શક્તિમાન્ ॥

સર્વ જીવોના સમૂહરૂપ સમષ્ટિસૂક્ષ્મશરીરનામવાળા સૂત્રાત્મા સર્વ વ્યપ્તિ-
સૂક્ષ્મશરીરોમાં હું એવું અભિમાન રાખનારપણાથી ક્રિયા, જ્ઞાન અને ઇચ્છા-
શક્તિવાળા છે. ૨૦૦

હિરણ્યગર્ભની સ્થિતિમાં આ જગતની પ્રતીતિ કેવી રીતની થાય છે તે દૃષ્ટાંત આપીને સમજાવે છે:—

પ્રત્યૂપે વા પ્રદોષે વા મનો મંદે તમસ્વયમ્ ।

લોકો ભાતિ યથા તદ્વદસ્પષ્ટં જગદીક્ષ્યતે ॥ ૨૦૧ ॥

અર્થ લોકઃ પ્રત્યૂપે વા પ્રદોષે વા મંદે તપતિ મનઃ યથા ભાતિ તદ્વત્ [તત્ત્વ]
અસ્પષ્ટં જગત્ ઈક્ષ્યતે ॥

આ જગત્ પ્રાતઃકાલમાં અથવા સાંજકાલમાં મંદ અંધકારમાં ડુબેલું હોય
એવું પ્રતીત થાય છે તેવું હિરણ્યગર્ભવચ્ચમાં આ જગત્ સૂક્ષ્મપણાને લઈને
અસ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે. ૨૦૧

વળી આજખેલા ચિત્રપટનુ દષ્ટાત આપીને હિરણ્યગર્ભના સ્વરૂપને જણાવે છે.—

સર્વતો લાંછિતો મપ્યા યથા સ્યાદ્ ઘટ્ટિતઃ પટઃ ।

સૂક્ષ્માકારૈસ્તથેશસ્ય વપુઃ સર્વત્ર લાંછિતમ્ ॥ ૨૦૨ ॥

યથા ઘટ્ટિતઃ પટઃ મપ્યા સર્વતઃ લાંછિતઃ સ્યાત્ તથા ઈશસ્ય વપુઃ સૂક્ષ્માકારૈઃ સર્વત્ર લાંછિત [ભવતિ] ॥

જેવી રીતે ખેળ લગાડીને ઢાળરેલુ લુગડુ શાહીવડે સર્વભણીથી ચિત્રોના આકારવાળું કસ્વામા આવે છે તેવી રીતે હિરણ્યગર્ભરૂપ ઇન્દ્રેનુ શરીર જીવોના સૂક્ષ્મશરીરોના સૂક્ષ્મ (અપચીકૃત) આકારોવડે સર્વભણીથી આજખેલુ થાય છે ૨૦૨ વળી ખીન્તુ દષ્ટાત આપીને સૂત્રાત્માના સ્વરૂપને વધારે સ્પષ્ટ કરે છે—

સસ્યં વા શાકજાતં વા સર્વતોઽકુરિતં યથા ।

કોમલં તદ્દેવૈષ પેલવો જગદંકુરઃ ॥ ૨૦૩ ॥

યથા સર્વતઃ અંકુરિતં સસ્યં વા શાકજાતં વા કોમલં [વર્તતે] તદ્વત્ એવં એવઃ જગદંકુરઃ પેલવઃ [અસ્તિ] ॥

જેવી રીતે સર્વભણીથી અકુરવાળો ધાન્યનો છોડ ડિવા નવો ઉપજેલો શાકનો છોડ વા શાકનો સમૂહ કે વેલો કોમલ હોય છે તેવી રીતેજ આ જગતનો અકુર (હિરણ્યગર્ભ) અતિકોમલ હોય છે.

સૂક્ષ્મજગદ્રૂપ અકુરનુ ખીજ માચારૂપ ઉપાધિવાળા ઇન્દ્ર છે, અને જગદ્રૂપી ધાન્યનો છોડ કે શાકનો છોડ એમાથી (એ અકુરમાથી) ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી હિરણ્યગર્ભને (સૂત્રાત્માને) સૂક્ષ્મજગતના અકુરરૂપ કહ્યા છે ૨૦૩

સૂત્રાત્માના સ્વરૂપનુ વર્ણન કરીને હવે તેમની સ્થૂલસ્થિતિરૂપ પચીકૃત પાત્ર ભૂતોના કાર્યરૂપ ઉપાધિવાળા ભગવાન વિરાટનુ સ્વરૂપ ત્રણ દષ્ટાત આપીને કહે છે —

આતપામાતલોકો વા પટો વા વર્ણપૂરિતઃ ।

સસ્યં વા ફલિતં યદ્વત્તથા સ્પષ્ટવપુર્વિરાટ્ ॥ ૨૦૪ ॥

આતપામાતલોકઃ, વા વર્ણપૂરિતઃ પટઃ, વા ફલિતં સસ્ય વા યદ્વત્ [માતિ] તથા સ્પષ્ટવપુઃ વિરાટ્ [માતિ] ॥

સૂર્યના પ્રદાશવડે સ્પષ્ટ પ્રતીત થનારુ આ જગત, અથવા યથાયોગ્ય રગ પૂરેલુ ત્રિપટ, અથવા ફલવાળો થયેલો ધાન્યનો છોડ જેમ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે તેમ સ્પષ્ટગરીશવાળા ભગવાન વિરાટ પ્રતીત થાય છે, ૨૦૪

વિરાટના સૂઠાવમાં શ્રુતિનું અને સ્મૃતિનું પ્રમાણ આપે છે:—

વિશ્વરૂપાધ્યાય એવ ઉક્તઃ સૂક્તેઽપિ પૌરુષે ।

ધાત્રાદિસ્તંવપર્યંતાનેતસ્યાવયવાન્વિદુઃ ॥ ૨૦૫ ॥

વિશ્વરૂપાધ્યાયે, પૌરુષે સૂક્તે અપિ એવઃ ઉક્તઃ [અસ્તિ,] ધાત્રાદિસ્તંવ-
પર્યંતાન્ એતસ્ય અવયવાન્ વિદુઃ ॥

ભગવદ્ગીતાના વિશ્વરૂપદર્શનનામના ૧૧મા અધ્યાયમાં અને તેના મૂલશ્લોક
અગ્નેદેહમાંના અને શુક્લથલ્લુર્વેદમાંના પુરુષસૂક્તમાં પણ આ વિરાટનું સ્વરૂપ
દર્શવું છે. બ્રહ્માથી માંડીને શુભડાપર્યંત ગેટલા છવો છે તે સર્વ આ વિરાટ-
ભગવાનના અવયવો છે એમ વિદ્વાનો બંધે છે.

ગેટલાક ભાષાતરકારો વિશ્વરૂપાધ્યાયને અગ્નેદેહના ણીબા અણકના પાંચમા
અધ્યાયરૂપે સમજે છે, પણ તેમનું તે સમજવું થોડ્ય નથી એમ અગ્નેદેહમાંનો
તે ભાગ જોતાં જણાય છે. ૨૦૫

અંતર્ધામિરૂપ ઈશ્વરથી માંડીને કોદાળીશુધી સૌ ઈશ્વર છે એમ નીચેના
ત્રણ શ્લોકોવડે જણાવે છે:—

ઈશસૂત્રવિરાટ્વેધેવિષ્ણુરુદ્રેંદ્રવહ્નયઃ ।

વિભ્રમૈસ્વમૈરાલમારિકાયક્ષરાક્ષસાઃ ॥ ૨૦૬ ॥

વિપ્રક્ષત્રિયવિદૂશૂદ્રા ગવાશ્વમૃગપક્ષિગઃ ।

અશ્વત્થવટ્ચૂતાયા ચવત્રીહિતૃણાદયઃ ॥ ૨૦૭ ॥

જલપાપાણમૃત્કાપ્તવાસ્યાકુદ્વાલકાદયઃ ।

ઈશ્વરાઃ સર્વ એવૈતે પૂજિતાઃ ફલદાયિનઃ ॥ ૨૦૮ ॥

ઈશ....કુદ્વાલકાદયઃ એતે સર્વે ઈશ્વરાઃ એવ, [તે] પૂજિતાઃ [સંતઃ]
ફલદાયિનઃ [ભવન્તિ] ॥

માયાના સ્વામી ઈશ્વર, સૂત્રાત્મા, વિરાટ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રુદ્ર, ઇંદ્ર, અગ્નિ,
ગણપતિ, ભૈરવ, મૈરાલ, (મૈલાલ-ચક્ષુવિશેષ,) મારિકા, (મહામારીનામની
દેવી,) ચક્ષ, સક્ષસ, પ્રાક્ષણ, ક્ષત્રિય, વૈરય, ચંદ્ર, ગાય, અધ, હરણ, પક્ષી,
પીંખળો વડ અને આબો ઇલાદિ વૃક્ષો, જવ ડાંગર અને ઘાસ ગાદિ છોડો,
પાણી, પથ્થર, માટી, લાકડું, વાંસલો અને કોદાળી આદિ આ સર્વ ચેતન-
જડરૂપ હોવાથી ઈશ્વરોજ છે, અને તેઓને પૂજ્યા હોય તો તેઓ પોતાના
સામર્થ્યપ્રમાણે ફલદાતા થાય છે.

અંતર્યામિરૂપ ઈશ્વરથી માંડીને કોદાણીપર્યંત જે ઈશ્વરો કહ્યા તે ઈશ્વરો તેમની પૂજા કરવાથી તેમની ઉપાધિની સ્વછતાપ્રમાણે તથા પૂજા કરનારની ભાવનાપ્રમાણે ને તેમની પૂજાપ્રમાણે તે પૂજા કરનારને ફલ આપે છે, પણ શાસ્ત્રસંસ્કારવિનાનાં માણુસો સર્વમા રહેલા અંતર્યામિરૂપ ઈશ્વર ફલ આપે છે એમ નથી સમજતા, પણ બાહ્યદૃષ્ટિએ પ્રતીત થતા પોતાના ઇષ્ટદેવજ ફલ આપે છે એમ સમજે છે. ૨૦૬-૨૦૭-૨૦૮

ઈશ્વર પોતાની ઉપાસના કરનારને તેમની ઉપાસનાપ્રમાણે ફલ આપે છે એમ જણાવે છે:—

યથા યથોપાસતે તં ફલમીયુસ્તથા તથા ।

ફલોત્કર્ષાપર્કર્ષો તુ પૂજ્યપૂજાનુસારતઃ ॥ ૨૦૯ ॥

તં યથા યથા ઉપાસતે તથા તથા ફલં ઈયુઃ, પૂજ્યપૂજાનુસારતઃ તુ ફલો-
ત્કર્ષાપર્કર્ષો [સ્તઃ] ॥

તે ઈશ્વરની ઉપાસક જેવી જેવી ઉપાસના કરે છે તેવું તેવું ફલ તે ઉપાસકને મળે છે, પરંતુ પૂજા કરવાયોગ્ય દેવની યોગ્યતાપ્રમાણે અને પૂજાની રીતપ્રમાણે ફલનું ચઢિયાતાપણું અને ઊતરતાપણું હોય છે.

ઈશ્વરથી માંડીને કોદાણીપર્યંત સર્વ ઈશ્વર છતાં પણ મનુષ્ય જેવી જેવી રીતે ઈશ્વરને ઉપાસે છે તેવી તેવી રીતે તેને ફલ મળે છે એ નિયમને અનુ-
સરીને પૂજા કરવાયોગ્ય દેવ જે સાન્નિધ્ય હોય, ને પૂજા પણ સાન્નિધ્ય હોય, તો તેનું સાન્નિધ્ય જોટલું ઉત્તમપ્રકારનું ફલ ઉપાસકને મળે છે. પૂજ્ય દેવ જે રાજસ હોય, અને પૂજા પણ રાજસ હોય, તો તેને મધ્યમપ્રકારનું ફલ મળે છે. પૂજ્ય દેવ જે તામસ હોય, ને પૂજા પણ તામસ હોય, તો તેને કનિષ્ઠ-
પ્રકારનું ફલ મળે છે. ૨૦૯

સાંસારિક ફલની સિદ્ધિ ઉપર જણાવેલી રીતે ઉપાસના કરવાથી થાય છે, અને મોક્ષ તો બ્રહ્માના જ્ઞાનથીજ થાય છે એમ નીચેના શ્લોકથી જણાવે છે:—

મુક્તિસ્તુ બ્રહ્મતત્ત્વસ્ય જ્ઞાનાદેવ ન ચાન્યથા ।

સ્વપ્રવોષં વિના નૈવ સ્વસ્વપ્નો હીયતે યથા ॥ ૨૧૦ ॥

યથા સ્વપ્રવોષં વિના સ્વસ્વપ્નઃ ન હીયતે એવ [તથા] મુક્તિઃ તુ બ્રહ્મતત્ત્વસ્ય
જ્ઞાનાત્ એવ [ભવતિ,] ચ અન્યથા ન ॥

જેમ પોતાની જાગૃત્વસ્થા યથા વિના પોતાને પ્રતીત થયેલું કલ્પિત
સ્વપ્ન નાશ પામતું નથીજ તેમ કલ્પિત સંસારની નિવૃત્તિરૂપ મોક્ષ તો બ્રહ્મ-

સ્વરૂપના અપરોક્ષજ્ઞાનથીજ થાય છે, બીજા કોઈ પણ ઉપાયથી સાક્ષાત્ મોક્ષ-લાભ થતો નથી. ૨૧૦

મુક્તિના સંગ્રહમાં તમે અદ્વૈતજ્ઞાનવડે નિવૃત્ત થનારા દ્વૈતને સ્વપ્નનું દૃષ્ટાંત આપ્યું તે યોગ્ય નથી, કેમકે બ્રહ્મજ્ઞાનવડે જે દ્વૈતનો બાધ થાય છે તે દ્વૈત પ્રત્યક્ષ પ્રતીત થતું હોવાથી સ્વપ્નજેવું નથી જોમ કોઈ શંકા કરે તો તેનું સમાધાન કહે છે:-

અદ્વિતીયબ્રહ્મતત્ત્વે સ્વપ્નોઽયમખિલં જગત્ ।

ईशजीवादिरूपेण चेतनाचेतनात्मकम् ॥ २११ ॥

ईशजीवादिरूपेण [यत् इदं] चेतनाचेतनात्मकं अखिलं जगत् [प्रतीयते]
अयं अद्वितीयब्रह्मतत्त्वे स्वरूपः [एव अस्ति] ॥

ધશ્વર અને જીવ ઇત્યાદિરૂપે જે આ ચેતન અને જડરૂપ સમગ્ર જગત્ બ્રહ્મદૃષ્ટિએ પ્રતીત થાય છે તે આ જગત્ અદ્વિતીય બ્રહ્મસ્વરૂપમાં સ્વપ્નરૂપજ છે, પરમાર્થિક દૃષ્ટિએ જોતાં તે સત્ય નથી. ૨૧૧

હવે ધશ્વરનો અને જીવનો જગત્માં કેવી રીતે અંતર્ભાવ થાય છે તે જણાવે છે:-

आनंदमयविज्ञानमयावीश्वरजीवकौ ।

मायया कल्पितावेतौ ताभ्यां सर्वं प्रकल्पितम् ॥ २१२ ॥

आनंदमयविज्ञानमयौ ईश्वरजीवकौ [स्तः] एतौ मायया कल्पितौ, ताभ्यां सर्वं प्रकल्पितम् ॥

આનંદમયજ્ઞાનરૂપ અને વિજ્ઞાનમયકોશરૂપ ધશ્વર અને જીવ અનુક્રમે છે. તે બંને માયાવડે બ્રહ્મસ્વરૂપમાં કલ્પિત છે, અને તે ધશ્વરવડે અને જીવવડે આ સર્વ જગત્ બહુપ્રકારે કલ્પેલું છે, તેથી ધશ્વરનો અને જીવનો જગત્માં અંતર્ભાવ થાય છે જોમ બંધુલું. ૨૧૨

ધશ્વરે અને જીવે આ સર્વ જગત્ કલ્પેલું છે જોમ કહ્યું, પણ તેમાં કોણે કેટલું જગત્ કલ્પ્યું તે કહેલું નથી તે હવે કહે છે:-

ईक्षणादिप्रवेशान्ता सृष्टिरीशेन कल्पिता ।

जाग्रदादिविमोक्षान्तः संसारो जीवकल्पितः ॥ २१३ ॥

ईशेन ईक्षणादिप्रवेशान्ता सृष्टिः कल्पिता, जाग्रदादिविमोक्षान्तः संसारः जीवकल्पितः ॥

ધશ્વરે પ્રાણીઓનાં કર્મ ફલ દેવાને તત્પર થયાં છે માટે “હું હોકોને

ઉત્પન્ન કરુ” આ સંકલ્પથી માંડીને “પ્રાણીઓને રચીને તેમનાં શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો” ત્યાંસુધીની શ્રુતિમાં કહેલી સૃષ્ટિ કલ્પેલી છે, અને અંતઃકરણની બ્રહ્મવસ્થાથી માંડીને સુક્ષિપ્તપર્યંતનો જે સંસાર છે તે જીવે કલ્પેલો છે. આ વાર્તા મ્હગ્વેદની ઐતરેય-ઉપનિષદમાં કહેલી છે. ૨૧૩

જો અહીં એક પ્રહાણ વસ્તુતાએ છે તો પછી જીવના અને ઈશ્વરના સ્વરૂપમાં વાદીઓ શામાટે વિવાદ કરે છે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કહે છે:—

અદ્વિતીયં ब्रह्मतत्त्वं असंगं तन्न जानते ।

जीवेशयोर्मायिकयोर्वृथैव कलहं ययुः ॥ २१४ ॥

અદ્વિતીયં અસંગં બ્રહ્મતત્ત્વં તન્ન જાનતે, [અતઃ] માયિકયોઃ જીવેશયોઃ
વૃથા એવ કલહં યયુઃ ॥

શ્રુતિસિદ્ધ, દ્વૈતથી રહિત અને સગથી રહિત જે એક સત્ય બ્રહ્મતત્ત્વ છે તેને વિવાદ કરનારા વાદીઓ બહુતા નથી તેથી તેઓ માયાવડે કલ્પિત જીવના ને ઈશ્વરના સ્વરૂપસંગથી નકામિબળ કલહ કરે છે. ૨૧૪

વાદીઓનો ઈશ્વરના ને જીવના સ્વરૂપમાં જે મતભેદ છે તે અજ્ઞાનવડે ઉપજેલો છે તો પછી તેમને તમે યથાર્થ ઝોધ કેમ કરતા નથી એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

જ્ઞાત્વા સદા તત્ત્વનિષ્ઠાનનુમોદામહે વયમ્ ।

અનુશોચામ એવાન્યાન્ન ધ્રાંતૈર્વિવદામહે ॥ ૨૧૫ ॥

વયં તત્ત્વનિષ્ઠાન્ જ્ઞાત્વા સદા અનુમોદામહે, અન્યાન્ અનુશોચામઃ એવ, ધ્રાંતૈઃ
ન વિવદામહે ॥

અમે બ્રહ્મસ્વરૂપમાં નિષ્ઠા રાખનારા પુરુષોને બહુને તેમને સર્વદા અનુ-
મોદન આપીએ છીએ, અર્થાત્ એમના પ્રતિ અમે અમારો આનંદ પ્રદર્શિત
કરીએ છીએ, અને ખીબ અજ્ઞાનીઓને જોઈને અમે તેમના ભાવિદુઃખને
વિચાર કરી કથાયુક્ત કાંઈક ખેદ કરીએ છીએ, પણ ધ્રાંતિને વશ થયેલા
દુરાગ્રહી મનુષ્યોની સાથે અમે નિરર્થક વિવાદ કરતા નથી. ૨૧૫

ઈશ્વરના સ્વરૂપમાં ધ્રાંતિ પામેલા કોણ કોણ છે, અને જીવના સ્વરૂપમાં
ધ્રાંતિ પામેલા કોણ કોણ છે તે બહુવે છે:—

તૃણાર્ચકાદિયોગાંતા ईश्वरे ध्रान्तिमाश्रिताः ।

लोकायतादिसांख्यांता जीवे विध्रान्तिमाश्रिताः ॥ २१६ ॥

તૃણાર્ચકાદિયોગાંતાઃ ईश्वरे भ्रांति आश्रिताः, लोकायतादिसांख्यांताः जीवे विभ्रांति आश्रिताः ॥

શ્રી આદિ ધાસની પૂજા કરનારાથી માંડીને યોગિપર્યંત જેટલા વાદીઓ પૂર્વે કહેલા છે તે સઘળા વાદીઓ ઈશ્વરના સ્વરૂપમાં ભ્રાંતિને આશ્રય કરીને રહેલા છે, અને આવાંકથી માંડીને સાંખ્યવાદિપર્યંત જેટલા વાદીઓ આગળ કહેલા છે તે સઘળા વાદીઓ જીવના સ્વરૂપમાં દેહ ભ્રાંતિને આશ્રય કરીને રહેલા છે. ૨૧૬

તે વાદીઓ ભ્રાંતિને આશ્રય કરીને રહેલા છે એમ જે ઉપર કહ્યું તેનું કારણ જતાવે છે:—

अद्वितीयब्रह्मतत्त्वं न जानन्ति यदा तदा ।

भ्रान्ता एवाखिलास्तेषां क्व मुक्तिः क्वेह वा सुखम् ॥ २१७ ॥

યદા અદ્વિતીયબ્રહ્મતત્ત્વં ન જાનંતિ, તદા [તે] અખિલાઃ ભ્રાંતાઃ એવ, તેષાં ક્વ મુક્તિઃ ? ક્વ વા ઇહ સુખમ્ ? ॥

જે કારણથી તેઓ અદ્વિતીય બ્રહ્મસ્વરૂપને બહુતા નથી તે કારણથી તે બધા ભ્રાંતિને પામેલાજ છે, તેઓને બ્રહ્મજ્ઞાનવિના મોક્ષ ક્યાંથી મળે ? અને ડુરાચક્રી હોવાથી આ લોકમાં સુખ પણ ક્યાંથી મળે ? ૨૧૭

તે વાદીઓ બ્રહ્મના સ્વરૂપને ભલે ન બહુતા હોય, તોપણ તેઓમાં તેમના જ્ઞાનના પ્રમાણમાં ઉત્તમપણું અને અધમપણું તો માનવું જોઈએ એમ જે તમે કહો તો એ તમારું કહેવું યોગ્ય નથી એમ જણાવે છે:—

उत्तमाधमभावश्चेत्तेषां स्यादस्तु तेन किम् ? ।

स्वप्नस्थराज्यमिक्षाभ्यां न बुद्धः स्पृश्यते खलु ॥ २१८ ॥

તેષાં ઉત્તમાધમભાવઃ સ્પાત્ [ઇતિ] ચેત્ અસ્તુ, તેન કિમ્ ? સ્વપ્નસ્થ-રાજ્યમિક્ષાભ્યાં બુદ્ધઃ ન સ્પૃશ્યતે ક્વલુ ॥

તે વાદીઓમાં ઈશ્વરના ને જીવના જ્ઞાનના ન્યૂનાધિકપણથી પણ અધમપણું ને ઉત્તમપણું છે એમ જે તમે કહો તો વ્યવહારપદ્ધે ભલે તેમ હો, પણ તેવટ તેમને કયું ઉત્તમ ક્ષેત્ર મળનાર છે ? નિદ્રામાંથી બાગેલો પુરુષ સ્વપ્નમાં પ્રવેશ થયેલા રાજ્યથી અથવા સ્વપ્નમાં માગવી પરેલી ભિક્ષાથી સખ પામતો નથી એ વાત લોકપ્રસિદ્ધ છે.

ધ્યાનને પૂજનારામાં ઈશ્વરનું જ્ઞાન જોણું હોવાથી અને અંતર્યામીને પૂજનારાં યોગીઓમાં ઈશ્વરસંબંધી જ્ઞાન વધારે હોવાથી એમનું વ્યવહારમાં ભલે

ક્રમથી અધમપણું અને ઉત્તમપણું પ્રતીત થાય, પણ તે ળને જ્ઞાનનો પરમાર્થ-
માં કાંઈ ઉપયોગ નથી, માટે મુમુક્ષુએ તેમના અધમપણાનો અથવા ઉત્તમ-
પણાનો વિચાર ન કરવો. સ્વપ્નમાં મળેલું રાજ્ય મિથ્યા છે, અને સ્વપ્નમાં
માગવી પડેલી શિક્ષા પણ મિથ્યા છે, કેમકે જાગૈયા મનુષ્ય સ્વપ્નના રાજ્યની
સાથે અને સ્વપ્નની શિક્ષાની સાથે જગતમાં સંબંધ પામતો નથી, તેમ વ્યવ-
હારના પદાર્થના જ્ઞાનનું ઉત્તમપણું ને અધમપણું કલ્પિત હોવાથી પ્રજ્ઞાસાગી
તે ળનેને વિષે ઉત્તમપણું કે અધમપણું જોતા નથી. ૨૧૮

મુમુક્ષુએ જીવના ને ઈશ્વરના સ્વરૂપમાં વિવાદ કરવો નહિ, પણ પ્રજ્ઞા-
વિચાર કરવો એમ કહે છે:—

તસ્માન્મુમુક્ષુભિર્નેવ મતિર્જીવેશ્વાદયોઃ ।

કાર્યા કિં તુ બ્રહ્મતત્ત્વં વિચાર્યં બુદ્ધ્યતાં ચ તત્ ॥ ૨૧૯ ॥

તસ્માત્ મુમુક્ષુભિઃ જીવેશ્વાદયોઃ મતિઃ ન કાર્યા ઇવ, કિં તુ બ્રહ્મતત્ત્વં
વિચાર્યં ચ તત્ બુદ્ધ્યતામ્ ॥

ઉપર જણાવેલા કારણથી મુમુક્ષુ પુરુષોએ જીવના સ્વરૂપના અને ઈશ્વર-
ના સ્વરૂપના વાદમાં પોતાની બુદ્ધિને નજ્ જોડવી, કિંતુ પ્રજ્ઞાસ્વરૂપનો શ્રુતિ-
દ્વારા આદરપૂર્વક વિચાર કરવો, અને તે પ્રજ્ઞાસ્વરૂપને સારી રીતે સંશય-
વિપર્યયરહિત જાણવું. એમ કરવાથી તે મોક્ષ મેળવી કૃતાર્થ થશે. ૨૧૯

જીવના ને ઈશ્વરના વાસ્તવિક સ્વરૂપનો ઉપયોગપૂરતો વિચાર થાય
તેમાં કાંઈ અડચણ નથી, પણ મુમુક્ષુએ તે ળનેના સ્વરૂપના વિચારમાં નિમગ્ન
થઈ જવું ઉચિત નથી એમ જણાવે છે:—

પૂર્વપક્ષતયા તૌ ચેત્તત્ત્વનિશ્ચયહેતુતામ્ ।

પ્રાપ્નુતોઽસ્તુ નિમજ્જસ્વં તયોર્નેતાવતાઽવશઃ ॥ ૨૨૦ ॥

તૌ પૂર્વપક્ષતયા તત્ત્વનિશ્ચયહેતુતાં પ્રાપ્નુતઃ [ઇતિ] ચેત્ [તર્હિ તયા] અસ્તુ,
[કિં તુ] ઇતાવતા અવશઃ [સન્] તયોઃ ન નિમજ્જસ્વ ॥

તે જીવના ને ઈશ્વરના સ્વરૂપનો વાદ પૂર્વપક્ષપણાવડે પ્રજ્ઞાતત્ત્વના
નિશ્ચયના કારણપણાને પામે છે એમ જો તમે કહો તો તે તેમ ભલે હો, પરતુ
એટલા ઉપરથી પરતત્ત્વ થઈને તે ળનેના સ્વરૂપના વાદમાં તમારે ડુબી જવું
ઉચિત નથી, અર્થાત્ તે ળનેના સ્વરૂપમાં વિવેકજ્ઞાનસંન્ય થઈને કાલક્ષેપ
કરવો ઉચિત નથી. ૨૨૦

૧ અહીં કહેલાક વિદ્વાનો નિમજ્જામ એવો પાઠ કીક માને છે, ને તેનો અર્થ હે
પ્રિય! તેમાં ન ડુબ એવો થાય છે.

સાંખ્યશાસ્ત્રમાં ને યોગશાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદન કરેલો જીવ (પુરુષ) અને યોગશાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદન કરેલા ઈશ્વર (પુરુષવિશેષ) એ બંને શુદ્ધચેતનરૂપ હોવાથી તે બંને શાસ્ત્રનું કહેલું તમારે સ્વીકારવું જોઈએ એવો વાદીનો પૂર્વપક્ષ નીચેના ૨૨૧મા શ્લોકમાં જણાવી ૨૨૨મા શ્લોકવડે સિદ્ધાંતી તેનું ઉત્તર આપે છે:-

અસંગચિદ્વિમુર્જીવઃ સાંખ્યોક્તસ્તાદ્દગીશ્વરઃ ।

યોગોક્તસ્તત્ત્વમોરથો શુદ્ધૌ તાવિતિ ચેચ્છ્રુણુ ॥ ૨૨૧ ॥

ન તત્ત્વમોરુભાવર્થાવસ્મત્સિદ્ધાંતતાં ગતૌ ।

અદ્વૈતવોધનાયૈવ સા કક્ષા કાચિદિપ્યતે ॥ ૨૨૨ ॥

સાંખ્યોક્તઃ જીવઃ અસંગચિત્ વિદ્યુઃ, યોગોક્તઃ ઈશ્વરઃ તાદૃક્ [એવ,] તૌ તત્ત્વમોઃ શુદ્ધૌ અર્થૌ ઇતિ ચેત્ ગૃણુ, તત્ત્વમોઃ ઉમૌ અર્થૌ અસ્મત્સિદ્ધાંતતાં ન ગતૌ, અદ્વૈતવોધનાય એવ સા કાચિત્ કક્ષા ઇપ્યતે ॥

સાંખ્યશાસ્ત્રમાં કહેલો જીવ (પુરુષ) પ્રકૃતિ આદિના સંગથી રહિત, ચૈત-સ્વરૂપ ને વ્યાપક છે, અને યોગશાસ્ત્રમાં કહેલા ઈશ્વર (પુરુષવિશેષ) પણ તેવાજ (અંગથી રહિત, ચેતનરૂપ અને વ્યાપક) છે. તે બંને તમારા તત્ત્વપદના અને તત્ત્વપદના શુદ્ધ અર્થરૂપ છે એમ જો તમે કહો તો તેનું ઉત્તર સાંખ્યોઃ-ત્વંપદ અને તત્ત્વપદ એ બંને પદના તેમજી માનેલા અર્થો અમારા સિદ્ધાંતપણાને પ્રાપ્ત થયેલા નથી, માત્ર અદ્વૈત પ્રદાનો ઉપદેશ કરવામાટે તે એકદેશેથી મર્યાદા કોઈ વિદ્વાનોવડે અંગીકાર કરાય છે.

સાંખ્યવાદીઓ જીવોને (પુરુષોને) ઘણા માને છે, અને યોગીઓ પણ જીવોને ઘણા માને છે, તથા તેમનો ઈશ્વરથી ભેદ માને છે. સાંખ્યશાસ્ત્રનો અને યોગશાસ્ત્રનો આ મત વેદાંતવાદીઓને ઈષ્ટ નથી. વેદાંતીઓ જીવોના વાસ્તવિકસ્વરૂપનો ભેદ માનતા નથી, અને જીવોના વાસ્તવિકસ્વરૂપનો ઈશ્વરના વાસ્તવિકસ્વરૂપથી ભેદ માનતા નથી, તેથી સાંખ્યશાસ્ત્ર અને યોગશાસ્ત્રે કહેલું જીવનું સ્વરૂપ અને યોગશાસ્ત્રે કહેલું ઈશ્વરનું સ્વરૂપ વેદાંતીઓને સર્વથા માન્ય નથી. સાંખ્યે અને યોગે કહેલું જીવનું સ્વરૂપ અને યોગશાસ્ત્રે કહેલું ઈશ્વરનું સ્વરૂપ વેદાંતે પ્રતિપાદન કરેલા પ્રશ્નનું સ્વરૂપ બંધુવામાં કેટલેક અંશે ઉપયોગી હોવાથી તેટલા ભાગનો ચારઆદી બુદ્ધિથી વેદાંતશાસ્ત્રમાં સ્વીકાર કરાય છે. ૨૨૧-૨૨૨

જો એમ હોય તો તમે સાંખ્યોગી ને યોગીઓની જેમ જીવોના અર્થરૂપ જીવના અને તત્ત્વપદના અર્થરૂપ ઈશ્વરના સ્વરૂપનું શોધન શામાટે કરો છો ? એમ જો શંકા કરવામા આવે તો તેનું સમાધાન કરે છે:-

અનાદિમાયયા ધ્રાંતા જીવેશૌ સુવિલક્ષણૌ ।

મન્યંતે તદ્વ્યુદાસાય કેવલં શોધનં તયોઃ ॥ ૨૨૩ ॥

અનાદિમાયયા ધ્રાંતાઃ જીવેશૌ સુવિલક્ષણૌ મન્યંતે, [અતઃ] કેવલં તદ્વ્યુદાસાય તયોઃ શોધનં [ક્રિયતે] ॥

જેઓ આદિરહિત (કારણરહિત) માયાવટ (અવિધાવટ) ભાંતિ પામેલા છે તેઓ જીવને અને ઈશ્વરને અત્યંત વિપરીતલક્ષણવાળા માને છે, અર્થાત જીવનું કર્તાપણું અને લોકતાપણું આદિ સત્ય છે, અને ઈશ્વરનું સર્વજ્ઞપણું ને સર્વશક્તિવાળાપણું સત્ય છે એમ સ્વીકારે છે, આ કારણથી માત્ર તેમના મતનું નિરાકરણ કરવામાટે અમે તે બંનેના સ્વરૂપનું શોધન કરીએ છીએ. તેમનો અને અમારો મત એક છે એમ જણાવવામાટે અમે તે બંનેના સ્વરૂપનું શોધન કરતા નથી. ૨૨૩

જીવના અને ઈશ્વરના સ્વરૂપનું શોધન કરવામાટેજ અમે આગળ ઘટાકાશાસ્ત્રિનું ઉદાહરણ આપેલું છે એમ જણાવે છે:—

અત एवात्र दृष्टान्तो योग्यः प्राक् सम्यगीरितः ।

घटाकाशमहाकाशजलाकाशाभ्रखात्मकः ॥ २२४ ॥

અતઃ એવ અત્ર પ્રાક્ ઘટાકાશમહાકાશજલાકાશાભ્રસ્વાત્મકઃ યોગ્યઃ દૃષ્ટાંતઃ સમ્યક્ ઈરિતઃ ॥

આથીજ (જીવના અને ઈશ્વરના સ્વરૂપનું શોધન કરવામાટેજ) આ પ્રકરણમાં પૂર્વે ઘટાકાશ, મહાકાશ, જલાકાશ અને મેઘાકાશરૂપ યોગ્ય ઉદાહરણ સારી રીતે કહેલું છે. ૨૨૪

હવે બંને પદના અર્થના શોધનનો પ્રકાર જણાવે છે:—

जलाभ्रोपाध्यधीने ते जलाकाशाभ्रखे तयोः ।

आधारौ तु घटाकाशमहाकाशौ सुनिर्मलौ ॥ २२५ ॥

તે જલાકાશાભ્રખે જલાભ્રોપાધ્યધીને, તુ તયોઃ આધારૌ ઘટાકાશમહાકાશૌ સુનિર્મલૌ ॥

તે જલાકાશ અને મેઘાકાશ જલ અને મેઘ (વાદળ) આ ઉપાધિને અધીન છે, પણ તે બંનેના (જલાકાશના અને મેઘાકાશના) આધારરૂપ જે ઘટાકાશ અને મહાકાશ છે તે બંને તો અત્યંત નિર્મલ છે, અર્થાત ઉપાધિના ધર્મથી રહિત પવિત્ર આકાશરૂપ છે. ૨૨૫

ઉપર જણાવેલા ઠાંતનો સિદ્ધાંત કહે છે:—

एवमानंदविज्ञानमयौ मायाधियोर्वशौ ।

तदधिष्ठानकूटस्थब्रह्मणी तु सुनिर्मले ॥ २२६ ॥

एवं आनंदविज्ञानमयौ मायाधियोः वशौ [वर्तेते,] तदधिष्ठानकूटस्थब्रह्मणी तु सुनिर्मले ॥

એવી રીતે આનંદમયકોશરૂપ ઈશ્વર અને વિજ્ઞાનમયકોશરૂપ શુભ અનુ-
ક્રમે માયારૂપ અને બુદ્ધિરૂપ ઉપાધિને વશ રહેનારા છે, અર્થાત્ માયારૂપ અને
બુદ્ધિરૂપ ઉપાધિ હોય ત્યાંબુદ્ધી તે અનેની પ્રતીતિ થાય એવા છે, પણ તે
અનેનું એટલે શુભનું અધિષ્ઠાન કૂટસ્થ અને ઈશ્વરનું અધિષ્ઠાન પ્રદા તે તે
અત્યંત નિર્મલ (બુદ્ધિરૂપ અને માયારૂપ ઉપાધિથી રહિત) છે ૨૨૬

તપદના અર્થરૂપ શુભ અને તત્પદના અર્થરૂપ ઈશ્વર એ અનેનું શોધન
સાખ્યશાસ્ત્રમા અને યોગશાસ્ત્રમા કરેલું હોવાથી તમારે તે બંને શાસ્ત્રોના
સ્વીકાર કરવો જોઈએ એમ જો પૂર્વપક્ષી કહે તે તેનું ઉત્તર આપે છે —

एतत्कक्षोपयोगेन सांख्ययोगौ मतौ यदि ।

देहोऽन्नमयकक्षत्वादात्मत्वेनाभ्युपेयताम् ॥ २२७ ॥

यदि एतत्कक्षोपयोगेन सांख्ययोगौ मतौ, [तर्हि] अन्नमयकक्षत्वाद् देहः
आत्मत्वेन अभ्युपेयताम् ॥

જો શુભના અને ઈશ્વરના વાસ્તવિકસ્વરૂપના શોધનરૂપ આ મર્યાદાના
ઉપયોગવડે સાખ્યમતનો અને યોગમતનો સર્વથા સ્વીકાર કરવામા આવે તે
પછી અન્નમયકોશ એ પણ આત્માને સમજવાની આરભની મર્યાદા હોવાથી
સ્થૂલદેહ આત્મા છે એ આર્વાકનો મત પણ તમારે સ્વીકારવો જોઈએ

સાખ્યનું અને યોગનું કહેલું જેમ એક પક્ષે ઉપયોગી છે તેમ આર્વાકનું
કહેલું પણ એક પક્ષે ઉપયોગી છે, પણ જેમ આર્વાકનો ખધો મત
પ્રામાણિક પુરુષોવડે સ્વીકારવામા આવતો નથી તેમ યોગશાસ્ત્રનો અને
સાખ્યશાસ્ત્રનો પણ ખધો મત વેદાતીએ સ્વીકારતા નથી ૨૨૭

ત્યારે સાખ્યનો અને યોગનો કેટલો ભાગ વેદાતશાસ્ત્રનો વિરોધી છે
એમ જો તમે પૂછો તે તેનું ઉત્તર આલજો —

आत्मभेदो जगत्सत्यमीशोऽन्य इति चेत् त्रयम् ।

त्यज्यते तैस्तदा सांख्ययोगवेदांतसंमतिः ॥ २२८ ॥

આત્મભેદઃ, જગત્ સત્યં, ઈશઃ અન્યઃ इति त्रयं तैः त्यज्यते चेत् तदा सांख्य-
योग-वेदांत-संमतिः ॥

જીવોનો પરસ્પર લેદ, જગતનું સત્યપણું અને ઈશ્વર જીવથી અને જગતથી લિન્ન છે એવું માનવું આ ત્રણ બે સાંખ્યવાદીઓ અને યોગવાદીઓ મૂકી દે તો સાંખ્ય, યોગ અને વેદાંતનો એક મત થાય છે.

સાંખ્યમાં અને યોગમાં જે યમનિયમાદિ નિવૃત્તિમાર્ગનાં સાધનો કહ્યાં છે, જીવનું અને ઈશ્વરનું જે અસંગપણું સ્વીકાર્યું છે, અને પ્રકૃતિનું (માયાનું) સત્વાદિ ત્રણ ગુણુવાળાપણું સ્વીકાર્યું છે તેમના તે મતની સાથે વેદાંતીઓનો વિરોધ નથી. ૨૨૮

જીવ (પુરુષ) અસંગ છે એટલું જાણવાથી મુમુક્ષુને કૃતાર્થપણું પ્રાપ્ત થતું નથી એમ જણાવે છે:—

જીવોઽસંગત્વમાત્રેણ કૃતાર્થ ઇતિ ચેત્તદા ।

સ્રક્ચંદનાદિનિત્યત્વમાત્રેણાપિ કૃતાર્થતા ॥ ૨૨૯ ॥

જીવઃ અસંગત્વમાત્રેણ કૃતાર્થઃ ઇતિ ચેત્ તદા સ્રક્ચંદનાદિનિત્યત્વમાત્રેણ અપિ કૃતાર્થતા [સ્યાત્] ॥

જીવ યોતાના અસંગપણાના જ્ઞાનમાત્રવડે કૃતાર્થ થાય છે એમ બે તમે કહો તો પુષ્પની માલા અને ચંદન આદિ વસ્તુઓના નિત્યપણાના જ્ઞાનમાત્રવડે પણ પુરુષને કૃતાર્થપણું પ્રાપ્ત થશે એમ તમારે માનવું પડશે, જે તમને ઈષ્ટ નહિ જણાય. ૨૨૯

જેમ પુષ્પમાલા આદિનું નિત્યપણું સમવી શકતું નથી તેમ તમારા (સાંખ્યયોગના) સિદ્ધાંતમા પુરુષનું અસંગપણું પણ સમવી શકતું નથી એમ જણાવે છે:—

યથા સ્ત્રગાદિનિત્યત્વં દુઃસંપાદ્યં તથાઽઽત્મનઃ ।

અસંગત્વં ન સંભાવ્યં જીવતોર્જગદીશયોઃ ॥ ૨૩૦ ॥

યથા સ્ત્રગાદિનિત્યત્વં દુઃસંપાદ્યં તથા જીવતોઃ જગદીશયો આત્મનઃ અસંગત્વં ન સંભાવ્યમ્ ॥

જેવી રીતે પુષ્પની માલા આદિ સ્વભાવથી વિનાશી પદાર્થોનું નિત્યપણું સિદ્ધ કરવું અત્યંત ઠકણું (અશક્ય) છે તેવી રીતે જગત્ અને ઈશ્વર વિદ્યમાન હોય ત્યાંજીવો આત્માનું (પુરુષનું) અસંગપણું સંભાવના કરવાયોગ્ય નથી, અર્થાત્ તે સિદ્ધ થઈ શકે એવું નથી. ૨૩૦

પુરુષનું અસંગપણું જેમ સમવી શકતું નથી તે સ્પષ્ટ કરીને જણાવે છે:—

અવશ્યં પ્રકૃતિઃ સંગં પુરેવાપાદયેત્તથા ।

નિયચ્છત્યેતમીશોઽપિ કોઽસ્ય મોક્ષસ્તથા સતિ ॥ ૨૩૧ ॥

મકૃતિઃ પુરા ઇવ અવશ્યં સંગં આપાદયેત્, તથા ઈશઃ અપિ એતં નિયચ્છતિ, તથા સતિ અસ્ય મોક્ષઃ કઃ ? ॥

પ્રકૃતિ પૂર્વગી યેઠજ તેને (પુરુષને) અવશ્ય દશ્યપદાર્થમાં આસક્તિ-વાળો કરશે, ને ઈશ્વર પણ તેને (જીવને) પોતાને વશ વર્તાવશે, અને જો તેમ થાય તો પછી આને મોક્ષ શી રીતે થયો ગણાય ?

ન્યાંસુધી પ્રકૃતિ સત્યરૂપે વિદ્યમાન હોય ત્યાંસુધી જીવ પ્રકૃતિની આથેના સંગથી મોકળો થઈ શકે નહિ, અને પ્રકૃતિના કાર્યરૂપ વિષયોમાંથી આસક્તિ પણ ત્યજી શકે નહિ, તથા જીવોના નિયામક ઈશ્વર વિદ્યમાન હોય ત્યાંસુધી જીવને તેનાં કર્માનુસાર ઊંચનીચ શરીરોમાં જોડ્યા વિના પણ રહે નહિ. ત્યારે એમ થાય ત્યારે પુરુષનું અસંગપણું શી રીતે સિદ્ધ થાય ? અને તેને મોક્ષનો લાભ પણ શી રીતે થઈ શકે ? નજ થઈ શકે. ૨૩૧

પૂર્વોક્ત સંગ અને નિયમન અનિવેકથી ઉપરોક્તો છે એમ જો સાંખ્ય-વાદી તથા યોગવાદી કહે તો તેમને અમારા વેદાંતવાદની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ વેદાંતીઓ કહે છે એમ જણાવે છે:—

અવિવેકકૃતઃ સંગો નિયમશ્ચેતિ ચેત્તદા ।

વલાદાપતિતાં માયાવાદઃ સાંખ્યસ્ય દુર્મતેઃ ॥ ૨૩૨ ॥

સંગઃ ચ નિયમઃ અવિવેકકૃતઃ ઇતિ ચેત્, તદા દુર્મતેઃ સાંખ્યસ્ય માયાવાદઃ વલાદ્ આપતિતાઃ ॥

પુરુષની વિષયોમાં આસક્તિ અને ઈશ્વરે કરેલું પુરુષનું નિયમન આ અવિવેકવડે (આત્મસ્વરૂપના અજ્ઞાનવડે) ઉત્પન્ન થયેલાં છે એમ જો સાંખ્ય-વાદી કહે તો દુર્બુદ્ધિવાળા સાંખ્યવાદીને અમારો માયાવાદ બલાત્કારે પ્રાપ્ત થાય છે.

માયાવાદી (અજ્ઞાનવડે પ્રહારમાં જીવોની, ઈશ્વરની અને જગતની પ્રતીતિ થાય છે એમ કહેનારા) એટલે વેદાંતીઓ જીવને પોતાના સ્વરૂપના અજ્ઞાનવડે વિષયોમાં આસક્તિ થાય છે, અને કર્મફલપ્રદાતા ઈશ્વરના સંકલ્પપ્રમાણે ઊંચનીચ શરીરોમાં તેમનું જોડાવું થાય છે એમ માને છે, તેમ સાંખ્યવાદીએ પણ માન્યું એટલે તેનો પોતાનો સાંખ્યવાદ હર થઈ સંગ અને નિયમન એ બંને અવિવેક-વડે-અજ્ઞાનવડે-કલ્પિત છે એવો અમારો માયાવાદ તેની ઇચ્છા ન હોય તો પણ તેને પ્રાપ્ત થયો. ૨૩૨

સુક્રા પણ નથી. એ પ્રમાણે આ પરમાર્થપણું છે, અર્થાત્ આ સર્વ અસંગ, એક, અદ્વિતીય, સત્ય પ્રકાશ છે, તેમાં વસ્તુતાએ ગંધમોક્ષાદિ કાંઈ નથી. ૨૩૫
એવી રીતે જીવના અને ઈશ્વરના માયામયપણાને કહીને હવે તે વિષયની સમાપ્તિ કરે છે:—

માયાख्याયા: કામધેનોર્વત્સૌ જીવેશ્વરાવુભૌ ।

યથેચ્છં પિવતાં દ્વૈતં તત્ત્વં ત્વદ્વૈતમેવ હિ ॥ ૨૩૬ ॥

માયાख्याયા: કામધેનો: જીવેશ્વરૌ જમૌ વત્સૌ દ્વૈતં યથેચ્છં પિવતાં, હિ તત્ત્વં તુ અદ્વૈતં ઇવ ॥

માયાનામની કામધેનુના જીવ અને ઈશ્વર આ બે વાહક છે, તેઓ દ્વૈતનો ઈચ્છા થાય તેમ ઉપલોગ કરે, પણ અહીં વાસ્તવિક તત્ત્વ તો અદ્વૈતજ છે, દ્વૈત નથી.

જીવ અને ઈશ્વર માયારૂપ ઉપાધિવડે પ્રકાશમાં કલ્પાય છે, અર્થાત્ માયાના સદ્ભાવથી તેમનો સદ્ભાવ પ્રતીત થાય છે, તેથી જીવ અને ઈશ્વરને માયારૂપ કામધેનુના વાહક કલ્પ્યા છે. જીવ અને ઈશ્વર જેમ દ્વૈતનો યથેચ્છ ઉપલોગ કરે છે તેમ દ્વૈતવાદીઓ પણ ભલે દ્વૈતનો વ્યવહારપક્ષે યથેચ્છ ઉપલોગ કરે, પણ વાસ્તવિક તત્ત્વ તો એક અદ્વૈતજ છે એમ તેમણે બાણ્યું નોંધ્યું. ૨૩૬

જીવ અને ઈશ્વર માધિક હોવાથી તેમનો ભેદ ભલે મિથ્યા હોય, પણ કૂટસ્થ અને પ્રકાશ સત્ય હોવાથી તેમનો ભેદ પણ સત્ય હોવો નોંધ્યું એમ કોઈ પૂર્વપક્ષ કરે તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

કૂટસ્થવ્રહ્મણોર્ભેદો નામમાત્રાદત્તે ન હિ ।

ઘટાકાશમહાકાશૌ વિયુજ્યેતે ન હિ ક્વચિત્ ॥ ૨૩૭ ॥

કૂટસ્થવ્રહ્મણો: નામમાત્રાત્ ઋતે ભેદ: ન, હિ ઘટાકાશમહાકાશૌ ક્વચિત્ ન હિ વિયુજ્યેતે ॥

કૂટસ્થ અને પ્રકાશ એવા એ બેના નામમાત્રવિના કૂટસ્થનો અને પ્રકાશનો વાસ્તવિક ભેદ નથી, કેમકે ઘટાકાશ અને મહાકાશ એ બંને કદીપણુ વિયોગ પામતાં નથી, અર્થાત્ ઘટાકાશ અને મહાકાશ એવા બે નામવિના એ બેનો કોઈ પ્રકારનો વાસ્તવિક ભેદ નથી, પણ અભેદજ છે. ૨૩૭

એવી રીતે જીવના અને ઈશ્વરના ભેદના મિથ્યાપણાના પ્રતિપાદનવડે શું સિદ્ધ થાય છે તે જણાવે છે:—

યદદ્વૈતં શ્રુતં સૃષ્ટેઃ પ્રાક્તદેવાદ્ય ચોપરિ ।

મુક્તાવપિ વૃથા માયા ભ્રામયત્યશ્ચિલાન્જનનાન્ ॥ ૨૩૮ ॥

સૃષ્ટેઃ પ્રાક્ત્ યત્ અદ્વૈતં શ્રુતં, તત્ એવ અથ ચ ઉપરિ મુક્તૌ અપિ [અસ્તિ, તથાપિ ઇયં] માયા અશ્ચિલાન્ જનનાન્ વૃથા ભ્રામયતિ ॥

। આ સૃષ્ટિની પૂર્વે જે અદ્વૈત છાંદોગ્ય-ઉપનિષદ્માં સાંભળવામાં આવ્યું છે તેજ અદ્વૈત આજ એટલે વર્તમાનકાલમાં અને પછી એટલે ભવિષ્યકાલવિષે મુક્તિના સમયમાં અથવા પ્રલયકાલના સમયમાં પણ રહેશે, છતાં આ માયા સર્વ અહિર્મુખ મનુષ્યોને નિરર્થક ભભાવે છે, અર્થાત્ જીવનો અને ઈશ્વરનો બેઠ તેમને વૃથા પ્રતીત કરાવે છે. ૨૩૮

સસાર મિથ્યા છે, અને અદ્વિતીય પ્રક્ષ સત્ય છે, એમ કહેનારા મનુષ્યો પશુ સસારી મનુષ્યોના જેવા પ્રતીત થાય છે, તે પછી પ્રક્ષજ્ઞાનવડે તેમને શો લાભ થયો એવી શંકા ઠરી તેનું સમાધાન કરે છે:—

યે વદન્તીત્યમેતેऽપિ ભ્રામ્યંતેઽવિદ્યયાઽત્ર કિમ્ ।

ન યથાપૂર્વમેતેપામત્ર ભ્રાંતેરદર્શનાત્ ॥ ૨૩૯ ॥

યે ઇત્યં વદન્તિ એતે અપિ અવિદ્યયા ભ્રામ્યંતે, અત્ર કિમ્ ? એતેપાં યથાપૂર્વે [ભ્રમણં] ન [કુતઃ ?] અત્ર ભ્રાંતેઃ અદર્શનાત્ ॥

જે પુરુષો આવુ એટલે સસાર મિથ્યા છે, અને પ્રક્ષ સત્ય છે, એમ બોલનારા છે તે પુરુષો પણ દેહાદિમા આત્માની બુદ્ધિ અને જગત્માં સત્ય-પણાની બુદ્ધિ એ રૂપ અજ્ઞાનવડે ભ્રાંતિ પામેલા જણાય છે, તે પછી તત્ત્વ-જ્ઞાનવડે તેમને શો લાભ થયો એમ જે કોઈ વાદી કહે તે તેના ઉત્તરમાં અમે કહીએ છીએ કે તે પ્રક્ષવેત્તાઓનું પૂર્વના જેવું એટલે તેમના અજ્ઞાનકાલના જેવું ભ્રાંતિયુક્તપણુ વર્તમાનમા હોતું નથી, કેમકે તેમના અંતઃકરણમાં હું દેહાદિ છું, અને જગત્ સત્ય છે, એવી ભ્રાંતિ વિવેકી મનુષ્યને જેવામાં આવતી નથી. જે ભ્રામ્યંતેઽવિષ્ણવાને સ્થાને ભ્રામ્યંતે વિષ્ણવા એવો પાઠ સ્વીકારીએ તે એઓ આ પ્રમાણે કહે છે તેઓ પશુ ભ્રાંતિને વશ જણાય છે, તે પછી વિદ્યાવડે શો લાભ થયો ? એવો અર્થ થાય.

કોઈ પ્રક્ષવેત્તાઓ પોતાના કે અન્યના પ્રારબ્ધકર્મને લીધે વ્યવહાર કરતા પ્રતીત થાય છે, પણ તેમનામાં દેહાદિ હું છું, અને આ જગત્ સત્ય છે, એવી ભ્રાંતિ કદીપણુ હોતી નથી, એટલે વર્તમાનમાં તેમની જે સ્થિતિ પ્રતીત થાય છે તે તેમના અજ્ઞાનકાલના જેવી નથી, પણ તેથી વિપરીત છે. તે તેમના સહવાસમાં આવનાર વિવેકી મનુષ્યો સમજી શકે છે. ૨૩૯

બ્રહ્મવેત્તાઓમાં ભ્રાંતિનો અભાવ હોય છે તે જણાવવામાટે પ્રથમ અજ્ઞાની પુરુષોનો નિશ્ચય જણાવે છે:—

ऐहिकामुष्मिकः सर्वः संसारो वास्तवस्ततः ।

न भाति नास्ति चाद्वैतमित्यज्ञानिविनिश्चयः ॥ ૨૪૦ ॥

ऐहिकामુષ્મિકઃ સર્વઃ સંસારઃ વાસ્તવઃ, અદ્વૈતં ન ભાતિ, તતઃ ન અસ્તિ ત્વ ઇતિ અજ્ઞાનિવિનિશ્ચયઃ ॥

આ અંબીપુત્રાદિ પ્રતીત ધતો સર્વ સંસાર અને પરલોકરૂપણથી એટલે શાસ્ત્ર-વડે જણાતો સ્વર્ગાદિ સર્વ સંસાર સાચો છે, અદ્વૈત બ્રહ્મ સત્ય નથી, કેમકે અદ્વૈત બ્રહ્મ જણાતું નથી, તેથી તે નથીજ, આવો અજ્ઞાની મનુષ્યોનો દૃઢ નિશ્ચય હોય છે. ૨૪૦

હવે બ્રહ્મજ્ઞાની પુરુષોનો નિશ્ચય કહે છે:—

ज्ञानिनो विपरीतोऽस्मान्निश्चयः सम्यगीक्ष्यते ।

स्वस्वनिश्चयतो बद्धो मुक्तोऽहं चेति मन्यते ॥ ૨૪૧ ॥

જ્ઞાનિનઃ નિશ્ચયઃ અસ્માત્ વિપરીતઃ સમ્યક્ ઈક્ષ્યતે, સ્વસ્વનિશ્ચયતઃ અહં બદ્ધઃ ચ મુક્તઃ ઇતિ મન્યતે ॥

બ્રહ્મજ્ઞાની પુરુષોનો નિશ્ચય આ અજ્ઞાની પુરુષોના નિશ્ચયથી કેવલ ઊલટા પ્રકારનો હોય છે, અર્થાત્ સંસાર મિથ્યા છે, અને બ્રહ્મ પ્રતીત થાય છે, તથા છે, એવો હોય છે એમ વિવેકીને સ્પષ્ટ જાણવામા આવે છે. મનુષ્ય પોતપોતાના નિશ્ચયથીજ હું બધન પામેલો છું, અને હું મુક્તિ પામેલો છું, એમ માને છે, એટલે અજ્ઞાની પોતાની ભ્રાંતિથી પોતાને બધન પામેલો માને છે, અને બ્રહ્મજ્ઞાની પોતાના જ્ઞાનથી પોતાને મુક્ત માને છે. ૨૪૧

અદ્વૈત બ્રહ્મ અપરોક્ષ જણાતું નથી, અને સમગ્ર લાગતું, નથી, એવી શકા કરીને તેનું સમાધાન આપે છે:—

नाद्वैतमपरोक्षं चेन्न चिद्रूपेण भासनात् ।

अज्ञेयेण न भातं चेदद्वैतं किं भासतेऽखिलम् ॥ ૨૪૨ ॥

અદ્વૈતં અપરોક્ષં ન [ઇતિ] ચેત્ ન. [કુતઃ ?] ચિદ્રૂપેણ ભાસનાત્, [તત્] અજ્ઞેયેણ ન ભાતં [ઇતિ] ચેત્ દ્વૈતં અખિલં ભાસતે કિમ્ ? ॥

અદ્વૈતરૂપ બ્રહ્મનું અપરોક્ષજ્ઞાન થતું નથી એમ જો તમે કહો તો અમે કહીએ છીએ કે તે તમારુ કહેવું યોગ્ય નથી, કેમકે તે અદ્વૈતરૂપ બ્રહ્મ ચેતન-રૂપવડે (પદ્માચોના સ્કુરણરૂપે) વિવેકીઓને પ્રત્યક્ષ અનુભવમા આવે છે, જો

તમે કહો કે તે અદ્વૈતરૂપ પ્રથમ અંપૂર્ણપણે બાણવામાં આવતું નથી, તો અમે કહીએ છીએ કે શું તમારું દ્વૈત બધું જ બેવામાં આવે છે ? નથી જ આવતું એમ કહેવું પડશે. ૨૪૨

બને પક્ષમાં દોષ સરખો. એને નું સમાધાન પણ સરખું જ છે એમ બતાવે છે:—

દિદ્માત્રેણ વિમાનં તુ દ્વયોરાંપ સમં — ૨૪૧

દ્વૈતસિદ્ધિવદદ્વૈતસિદ્ધિસ્તે તાવતા ન કિમ્ ॥ ૨૪૩ ॥

દિદ્માત્રેણ વિમાનં તુ દ્વયોઃ અપિ સ્વલુ સમં, તાવતા તે દ્વૈતસિદ્ધિવત્
અદ્વૈતસિદ્ધિઃ કિં ન [ભવતિ ?] ॥

એકદેશવડે થનારુ જ્ઞાન તો આપણુ બનેને ખરેખર સરખું જ છે. એક-
દેશવડે થયેલા જ્ઞાનથી તમારા દ્વૈતની સિદ્ધિની પેઠે અમારા અદ્વૈતની સિદ્ધિ
કેમ ન થાય ? અર્થાત્ થાયજ.

એમ ઘટાદિ દ્વૈતનુ એકબાણુનું જ્ઞાન થવાથી સમગ્ર ઘટાદિનું જ્ઞાન માની
લેવામાં આવે છે તેમ પ્રથમના એકદેશરૂપ સાક્ષીનું જ્ઞાન થવાથી અખંડ એકરસ
પ્રથમનું જ્ઞાન પણ સ્વીકારવામાં આવે છે. ૨૪૩

હવે પૂર્વપક્ષી બીજી રીતે અદ્વૈતસિદ્ધાંતપર આક્ષેપ કરે છે:—

દ્વૈતેન હીનમદ્વૈતં દ્વૈતજ્ઞાને કથં ત્વિદમ્ ।

ચિદ્જ્ઞાનં ત્વવિરોધ્યસ્ય દ્વૈતસ્યાતોઽસમે ઉભે ॥ ૨૪૪ ॥

દ્વૈતેન હીનં અદ્વૈતં, દ્વૈતજ્ઞાને તુ इदं કથં [ભવતિ ?] ચિદ્જ્ઞાનં તુ અસ્ય દ્વૈતસ્ય
અવિરોધિ, અતઃ ઉભે અસમે ॥

દ્વૈતથી સહિત તે અદ્વૈત કહેવાય છે, તો પછી દ્વૈતનું જ્ઞાન હોય ત્યારે
તમે કહો છો તે અદ્વૈતજ્ઞાન કેવી રીતે થઈ શકે ? તમારે મતે ચેતનરૂપ જ્ઞાન
તો આ દ્વૈતનુ વિરોધી નથી તેથી આ બને (દ્વૈતનું અને અદ્વૈતનું) જ્ઞાન
સરખાં નથી.

દ્વૈતથી સહિત જે અદ્વૈત તેનો અને દ્વૈતનો પરસ્પર વિરોધ હોવાથી બ્યારે
દ્વૈતની પ્રતીતિ થતી હોય ત્યારે અદ્વૈતની પ્રતીતિ સંભવી શકતી નથી. દ્વૈત પણ
અદ્વૈતનું વિરોધી હોવાથી અદ્વૈતનુ જ્ઞાન થાય ત્યારે દ્વૈતનું જ્ઞાન થઈ શકે નહિ એમ
જે તમે કહો તો અમે કહીએ છીએ કે તમારા મતે ચેતનરૂપ જ્ઞાન એજ અદ્વૈત
હોવાથી અદ્વૈતરૂપ જ્ઞાન દ્વૈતનું વિરોધી નથી તેથી અદ્વૈતરૂપ જ્ઞાન અને દ્વૈત
એ બેનું સરખાપણું નથી, અર્થાત્ દ્વૈતના જ્ઞાનમાં અદ્વૈત સંભવી શકે નહિ,
અને જ્ઞાનરૂપ અદ્વૈતના સંભાવમાં દ્વૈત સંભવી શકે, તો પછી દ્વૈતને તમે
મિથ્યા કેમ કહો છો ? અર્થાત્ દ્વૈત સત્ય છે. ૨૪૪

ઉપર જણાવેલા આક્ષેપનું સમાધાન કરે છે:—

एवं तर्हि शृणु द्वैतमसन्मायामयत्वतः ।

तेन वास्तवमद्वैतं परिशेषाद्विभासते ॥ ૨૪૫ ॥

एवं तर्हि शृणु, द्वैतं मायामयत्वतः असत्, तेन परिशेषात् अद्वैतं वास्तवं विभासते ॥

એમ જો તમે કહો તો તેનું સમાધાન સાંભળો. દ્વૈત માયામયપણાથી (મિથ્યાપણાથી) મિથ્યા છે, તે કારણવડે પરિશેષથી (દ્વૈતના અભાવવડે ણાકી રહેવાથી) અદ્વૈત વાસ્તવિકરીતે પ્રતીત થાય છે.

દ્વૈત અને અદ્વૈત એવી બે વસ્તુ પ્રતીત થાય છે, તેમાંથી દ્વૈતરૂપ એક વસ્તુ મિથ્યા સિદ્ધ થયા પછી ણાકી રહેલી બીજી વસ્તુ જે અદ્વૈત તેજ સત્યરૂપે અવશેષ રહે છે એ સ્પષ્ટ છે. ૨૪૫

હવે અદ્વૈતને અવશેષ કેમ રાખવું તે જણાવે છે:—

‘अचित्तरचनारूपं मायैव सकलं जगत् ।

इति निश्चित्य वस्तुत्वमद्वैतं परिशेष्यताम् ॥ ૨૪૬ ॥

अचित्तरचनारूपं सकलं जगत् माया एव इति निश्चित्य अद्वैते वस्तुत्वं परिशेष्यताम् ॥

જેની રચનાનું ચિતન ન કરી શકાય એવા સ્વરૂપવાળું આ બધું જગત્ માયાજ (અસદ્રૂપજ) છે એવો શ્રુતિના ને સદ્ગુરુના ઉપદેશથી નિશ્ચય કરીને મુમુક્ષુએ અદ્વૈતરૂપ બ્રહ્માં સત્યપણું અવશેષ રાખવું. ૨૪૬

અદ્વૈતનો નિશ્ચય કર્યા છતાં પણ પૂર્વના દ્વૈતના સસ્કારોવડે વારેવારે દ્વૈતનું સત્યપણું પ્રતીત થાય છે એવી શકા ઉત્પન્ન કરીને તેનું સમાધાન કરે છે:—

पुनर्द्वैतस्य वस्तुत्वं भाति चेत् तत्र तथा पुनः ।

परिशीलय को वाऽत्र प्रयासस्तेन ते वद ॥ ૨૪૭ ॥

द्वैतस्य वस्तुत्वं पुनः भाति चेत् त्वं पुनः तथा परिशीलय, तेन ते अत्र फः वा प्रयासः वद ? ॥

તમારા કહેવા પ્રમાણે અદ્વૈતનો નિશ્ચય કર્યા છતાં પણ દ્વૈતના સત્યપણાની પૂર્વકાલની વાસનાથી પ્રતીત થતા દ્વૈતનું સત્યપણું મને પુનઃ જણાય છે એમ જો તમે કહો તો અમે તમને કહીએ છીએ કે તમે પુનઃ પણ

૧ અહીં કેટલાક વિદ્વાનો અદ્વૈત એવો પાઠ શીકે માને છે.

તેવી રીતે એટલે દ્વૈત મિથ્યા છે, ને અદ્વૈત સત્ય છે, એમ વારંવાર વિચારો. તે વારંવારના વિચારવડે તમને એમાં શો પરિશ્રમ પડવાનો છે તે કહો? અર્થાત્ તમને તેમાં કાંઈ પણ પરિશ્રમ પડવાનો નથી.

વેદાંતનું શ્રવણ, મનન ને નિદિધ્યાસન કરવાથી દ્વૈતના મિથ્યાપણાનો અને અદ્વૈતના સત્યપણાનો નિશ્ચય મુમુક્ષુને થાય છે, માટે મુમુક્ષુએ પ્રાર્થનો દહ બોધ થતાંસુધી શ્રવણાદિનું એક પાઠ્યા વિના વારંવાર આવર્તન કરવું જોઈએ. ૨૪૭

દ્વૈતના મિથ્યાપણાનો અને અદ્વૈતના સત્યપણાનો વિચાર કેટલા સમયસુધી કર્યા કરવો જોઈએ એવી શંકા ઉપાડીને તેનું સમાધાન કરે છે:—

કિયંતં કાલમિતિ ચેત્ત્વેદોઽયં દ્વૈત ઇપ્યતામ્ ।

અદ્વૈતે તુ ન યુક્તોઽયં સર્વાનર્થનિવારણાત્ ॥ ૨૪૮ ॥

કિયંતં કાલં ઇતિ ચેત્, અયં સ્વેદઃ દ્વૈતે ઇપ્યતામ્, અદ્વૈતે તુ અયં ન યુક્તઃ,
[કુતઃ ?] સર્વાનર્થનિવારણાત્ ॥

આ વિચાર કેટલા સમયસુધી કર્યા કરવો જોઈએ એમ જો તમે વિચારથી કટાણીને પૂછતા હો તો અમે તમને કહીએ છીએ કે આ જો દ્વૈતના સંબંધમાં કરવો જોઈએ, અર્થાત્ આ દ્વૈત ક્યાંસુધી દેખાયા કરશે એમ દ્વૈતના ઉપર તમારે કટાણો લાવવો જોઈએ. અદ્વૈતના સંબંધમાં તો આવો જોઈ કરવો ઉચિત નથી, કેમકે સર્વ દુઃખોની નિવૃત્તિ કરનાર હોવાથી અદ્વૈત ઉપકારક છે. પ્રાર્થનો દહ સાક્ષાત્કાર થયા પછી તમારે વિચાર કરવો અવશ્ય રહેશે નહિ, માટે ધૈર્ય રાખી બ્યાસુધી અદ્વૈત પ્રાર્થનો દહ બોધ થાય ત્યાંસુધી જિજ્ઞાસુએ વિચાર કર્યા કરવો જોઈએ. ૨૪૮

મને આત્માનું અપરોક્ષજ્ઞાન થયા છતાં પણ મારામાં ભૂખતરપ આદિ અનર્થનું જ્ઞાન થાય છે તો આત્મજ્ઞાન અનર્થની નિવૃત્તિ કરે છે એમ કેમ કહેવાય એવી શંકા ઉપજાવીને તેનું સમાધાન કરે છે:—

શ્લુતિપાસાદયો દૃષ્ટા યથાપૂર્વ મયીતિ ચેત્ ।

મચ્છબ્દવાચ્યેહંકારે દૃશ્યતાં નેતિ કો વદેત્ ॥ ૨૪૯ ॥

શ્લુતિપાસાદયઃ પ્રપિ યથાપૂર્વ દૃષ્ટાઃ ઇતિ ચેત્, મચ્છબ્દવાચ્યે અહંકારે દૃશ્યતાં, ન ઇતિ કઃ વદેત્ ? ॥

ભૂખ અને તરપ આદિ મારામાં પૂર્વની પેટેજ પ્રતીત થાય છે એમ જો તમે કહેતા હો તો અમે કહીએ છીએ કે હુ આ શબ્દના વાર્ત્તાર્થરૂપ અહંકારમાં તે જાલે દેખાય, તેમાં તે ન દેખાય એમ કોણ કહે છે? અર્થાત્ અમે

આત્મામાંથી અનર્થની નિવૃત્તિ થાય છે એમ કહીએ છીએ, અહંકારમાંથી અનર્થની નિવૃત્તિ થાય છે એમ કહેતા નથી. પ્રારબ્ધકર્મ હોય ત્યાંસુધી અહંકારમાંએવી મિથ્યા પ્રતીતિ થાય તેથી જ્ઞાનને કશી હાનિ પહોંચતી નથી. ૨૪૯
 જે પ્રાંતિથી ચિદાત્મામાં અનર્થની પ્રતીતિ થાય તો તેને દૂર કરવાનો ઉપાય બતાવે છે:—

ચિદ્રૂપેઽપિ પ્રસજ્યેરંસ્તાદાત્મ્યાધ્યાસતો યદિ ।

માઽધ્યાસં કુરુ કિં તુ ત્વં વિવેકં કુરુ સર્વદા ॥ ૨૫૦ ॥

તાદાત્મ્યાધ્યાસતઃ યદિ ચિદ્રૂપે અપિ પ્રસજ્યેરન્, [તર્હિ] અધ્યાસં મા કુરુ, કિં તુ ત્વં સર્વદા વિવેકં કુરુ ॥

આત્માના ને અહંકારના એકપણાની પ્રાંતિથી જે ચેતનરૂપ આત્મામાં ભૂખતરપરૂપ અનર્થનો સ્પર્ધ તમને પ્રતીત થતો હોય તો તમે આત્માના ને અહંકારના એકપણારૂપ પ્રાંતિ ન ઉપજવા દો, કિંતુ તમે સર્વદા આત્માનું ને અહંકારનું પૃથક્પણાનું નક્કી કરતા રહો. એમ કરવાથી તમને આત્મામાં અનર્થનું ભાન નહિ થાય. ૨૫૦

જે પૂર્વની દૃઢ વાસનાથી અધ્યાસ ઉપજે તો વિવેકનું આવર્તન કરવું એમ કહે છે:—

જ્ઞટિત્યધ્યાસ આયાતિ દૃઢવાસનયેતિ ચેત્ ।

આવર્તયેદ્વિવેકં ચ દૃઢં વાસયિતું સદા ॥ ૨૫૧ ॥

દૃઢવાસનયા અધ્યાસઃ જ્ઞટિતિ આયાતિ ઇતિ ચેત્, દૃઢં વાસયિતું સદા વિવેકં ચ આવર્તયેત્ ॥

અનાદિકાલની દૃઢવાસનાથી આત્માના ને અહંકારના એકપણાની પ્રાંતિરૂપ અધ્યાસ મારામાં ઊતાવળે ઉત્પન્ન થઈ જાય છે એમ જે તમે કહો તો અમે તમને કહીએ છીએ કે તે અધ્યાસની નિવૃત્તિ કરવામાટે અને આત્માના ને અહંકારના પૃથક્પણારૂપ વિવેકની વાસનાને દૃઢ કરવામાટે તમે સર્વદા ઉપર જણાવેલા વિવેકનીજ આવૃત્તિ કરો. એમ કરવાથી તમારા અંતઃકરણમાં એકએક ઉત્પન્ન થતા અધ્યાસની નિવૃત્તિ થશે. ૨૫૧

વિવેકવટે દૈતતું મિથ્યાપણું સુક્રિતથી સિદ્ધ થાય છે, અનુભવથી સિદ્ધ થતું નથી એવો પૂર્વપક્ષ ગ્રહણ કરીને તેનું સમાધાન કરે છે:—

વિવેકે દ્વૈતમિથ્યાત્વં યુક્તયૈવેતિ ન ભયતામ્ ।

અચિંત્યરચનાત્વસ્યાનુભૂતિર્હિ સ્વસાક્ષિકી ॥ ૨૫૨ ॥

તો એ ચેતન ન હોવાથી અનુભવ કરનારનો અભાવ સિદ્ધ થશે. એ તમે કહો કે ચેતનથી ભિન્ન જે જડ છે તેણે ચેતનના પ્રાગભાવનો અનુભવ કર્યો છે તો તે તમારું કહેવું મિથ્યા છે, કેમકે જડમાં જ્ઞાનસ્વભાવ નથી, અને તે કલ્પિત છે. જ્ઞાનસ્વભાવવિનાનું ને કલ્પિત એવું જે જડ તે ચેતનના પ્રાગભાવને શી રીતે જાણી શકે? ચેતન સાક્ષિરૂપ હોવાથી તે જાત્રત્માં અને સ્વપ્નમાં પ્રતીત થતા દૈતની ઉત્પત્તિનું પ્રદાશક છે એ વાર્તા ઉપનિષદોમાં પ્રસિદ્ધ છે. ૨૫૪
 દૈત પ્રાગભાવવડે યુક્ત હોવાથી અને તેની રચના અચિત્ત્ય હોવાથી ધદ્રજલની પેઠે તે મિથ્યા છે એ વાત સિદ્ધ થઈ એમ જણાવે છે:--

પ્રાગભાવયુતં દ્વૈતં રચ્યતે હિ ઘટાદિવત્ ।

તથાપિ રચનાઽચિત્ત્યા મિથ્યા તેનેદ્રજાલવત્ ॥ ૨૫૫ ॥

પ્રાગભાવયુતં દ્વૈતં ઘટાદિવત્ રચ્યતે હિ. તથાપિ [અસ્ય] રચના અચિત્ત્યા, તેન [હં] ઇંદ્રજાલવત્ મિથ્યા ॥

પ્રાગભાવથી યુક્ત દૈત ઘટા આદિની પેઠે રચાય છે એ વાત પ્રસિદ્ધ છે, તોપણ આ દૈતની રચના મનુષ્યના વિચારમાં આવી શકે એવી નથી તે કારણથી ધદ્રજલની પેઠે પ્રતીત થતું આ દૈત મિથ્યા છે. ૨૫૫
 અદૈતને અપરોક્ષ ન માનવામાં આવે તો તેમાં વ્યાઘાતદોષની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ જણાવે છે:--

ચિત્પ્રત્યક્ષા તતોઽન્યસ્ય મિથ્યાત્વં ચાનુભૂયતે ।

નાદૈતમપરોક્ષં ચૈત્યેતન્ન વ્યાહતં કથમ્ ॥ ૨૫૬ ॥

ચિત્ પ્રત્યક્ષા, ચ તતઃ અન્યસ્ય મિથ્યાત્વં અનુભૂયતે ચ [એવ સતિ] અદૈતં અપરોક્ષં ન ઇતિ એતદ્ વ્યાહતમ્ કથમ્ ન ? ॥

ચેતન્ય સદાદિરૂપે સર્વદા પ્રત્યક્ષ છે, અને તેનાથી ભિન્ન સર્વ પદાર્થનું મિથ્યાપણું અનુભવમાં પણુ આવે છે, એમ છતાં અદૈતરૂપ ચેતન અપરોક્ષ (પ્રત્યક્ષ) નથી એવું આ બોલવું વ્યાઘાતદોષવાળુ કેમ ન થાય? અર્થાત્ તે વ્યાઘાતદોષવાળું થાય છે. ૨૫૬

આણુ જાણુવા છતાં પણુ કેટલાક પુરુષો અંતઃકરણમાં અસતોપવાળા કેમ રહે છે એવો પૂર્વપક્ષ ઉપજાવીને વાહીને સામે પ્રક્ષ પૂછે છે:--

इत्थं ज्ञात्वाऽप्यसंतुष्टाः केचित्कृत इतीर्यताम् ।

चार्वाकादेः प्रवृद्धस्याप्यात्मा देहः कृतो चद् ॥ २५७ ॥

इत्थं ज्ञात्वा अपि केचित् असंतुष्टाः कुतः ? इति ईर्यताम् [इति चेत्]
प्रबुद्धस्य चार्वाकादेः अपि देहः आत्मा कुतः वद ? ॥

એવી રીતે બાણીને પણ કેટલાક વેદાંતીઓ અસંતોષવાળા શાથી રહે છે તે કહો, એમ બે તમે કહો તો અમે તમને પૂછીએ છીએ કે શંકાસમાધાન કરવામાં કુશલ એવા ચાર્વાક આદિને પણ દેહ એજ આત્મા છે એવું વિપરીત શાથી બાણીય છે તે કહો. ચાર્વાક આદિને એમાંના આદિ શબ્દવડે પામર બાણીવા. ૨૫૭

पूर्वपक्षी ते प्रश्नतु उत्तर आपे छे, अने सिद्धांती तेनी शंकातुं समाधान करे छे:—

सम्यग्चिचारो नास्त्यस्य धीदोषादिति चेत्तथा ।

असंतुष्टास्तु शास्त्रार्थं न त्वैक्षंत विशेषतः ॥ २५८ ॥

धीदोषात् अस्य सम्यक् विचारः न अस्ति इति चेत्, तथा असंतुष्टाः तु
शास्त्रार्थं विशेषतः तु न ऐक्षन्त ॥

બુદ્ધિના દોષથી આ ચાર્વાક આદિને આત્માના સ્વરૂપને ચતુર્થ વિચાર પ્રાપ્ત થતો નથી એમ બે તમે કહો તો તેજ પ્રમાણે અસંતુષ્ટ રહેનારા કેટલાક મનુષ્યો પણ પોતાની બુદ્ધિના દોષને લઈને શાસ્ત્રના અર્થને વિશેષરીતે વિચારતા નથી, એટલે તેમને આત્માના અનુભવવડે મળનારા સંતોષ પ્રાપ્ત થતો નથી. ૨૫૮
પ્રહતત્ત્વના વિચારવડે પ્રાપ્ત થનારા ફલનો વિચાર કરવામાટે તે ફલનું પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિનો અનુવાદ કરે છે:—

यदा सर्वे प्रमुच्यंते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।

इति श्रौतं फलं दृष्टं नेति चेद्दृष्टमेव तत् ॥ २५९ ॥

अस्य हृदि श्रिताः ये कामाः [ते] सर्वे यदा प्रमुच्यंते, इति श्रौतं फलं न
दृष्टं इति चेत् तत् दृष्टं एव ॥

આ મનુષ્યના હૃદયમાં રહેલી જે વિષયની તૃષ્ણાઓ છે એ સર્વે વિષયતૃષ્ણાઓ ત્યારે અત્યંતનિવૃત્ત થઈ જાય છે ત્યારે મરણપર્યાયો મનુષ્ય અમર થાય છે, અને અર્હાંજ પ્રદાને પામે છે એ પ્રમાણે શ્રુતિએ પ્રતિપાદન કરેલું ફલ અનુભવમાં આવતું નથી એમ બે તમે કહો તો અમે કહીએ છીએ કે તે પ્રદાનનીઓના અનુભવમાં આવેલું છેજ.

“ यदा सर्वे प्रमुच्यंते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मृत्योऽमृतो भवत्यथ यदा समप्नुते ॥ ” (આ સુસુહુના હૃદયમાં રહેલી સર્વે કામનાઓ ત્યારે અત્યંત નિવૃત્ત થઈ જાય છે ત્યારે મરણપર્યાયો પુરુષ અમર થાય છે, અને અર્હાંજ-આ શરીરમાંજ-પ્રદાને પામે છે-પ્રદાશ્ચ થાય છે,) એ શ્રુતિમાં

કહેલી વિષયતૃષ્ણાની નિવૃત્તિવડે પ્રહ્લની પ્રાપ્તિરૂપ ફલ અનુભવમાં આવતું નથી એમ કહેવું ચોચ નથી, કેમકે પ્રહ્લવેતા પુરુષોને તે સંદેહરહિત અનુભવમાં આવે છે. ૨૫૬

આત્મજ્ઞાનનું ફલ જ્ઞાનીઓને અનુભવસિદ્ધ છે એ વાત સ્પષ્ટ કરવામાટે યદાં એ શ્રુતિનો તથા તેમાં આવેલા હૃદયગ્રંથિ એ શબ્દનો અર્થ કહે છે:—

યદા સર્વે પ્રભિચંતે હૃદયગ્રંથયસ્તિવતિ ।

કામા ગ્રંથિસ્વરૂપેણ વ્યાખ્યાતાઃ શ્રુતિશેષતઃ ॥ ૨૬૦ ॥

યદા સર્વે હૃદયગ્રંથયઃ પ્રભિચંતે इति तु શ્રુતિશેષતઃ કામાઃ ગ્રંથિસ્વરૂપેણ વ્યાખ્યાતાઃ ॥

અ્યારે હૃદયની સર્વે ગ્રંથિઓ અત્યંત ભેદાઈ જાય છે, આ પ્રસિદ્ધ શ્રુતિના પાકીના ભાગથી કામનાઓ હૃદયના ગ્રંથિસ્વરૂપવડે વ્યાખ્યાન કરેલી છે.

વિષયતૃષ્ણાઓનો નાશ થવો એ હૃદયની ગ્રંથિઓનું ભેદાનું છે. તે ગ્રંથિભેદનં વિવેકવડે અહકારના અને ચૈતન્યના એકપણાની પ્રાતિની નિવૃત્તિ થવાથી થાય છે. એ જડચેતનની ગ્રંથિનો ભેદ અનુભવસિદ્ધ હોવાથી અપ્રત્યક્ષ નથી, પણ જ્ઞાનીઓને તે પ્રત્યક્ષ છે. ૨૬૦

કામશબ્દનો અર્થ હૃદયની ગ્રંથિ એવો જ્ઞામાટે કરવામાં આવે છે તે જણાવે છે:—

અહંકારચિદાત્માનાવેકીકૃત્યાવિવેકતઃ ।

ઇદં મે સ્યાદિદં મે સ્યાદિત્તીચ્છાઃ કામશબ્દિતાઃ ॥ ૨૬૧ ॥

અવિવેકતઃ અહંકારચિદાત્માનાૌ એકીકૃત્ય ઇદં મે સ્યાત્ ઇદં મે સ્યાત્ इति इच्छाઃ કામશબ્દિતાઃ ॥

જડચેતનના અવિવેકથી અહકારને અને ચિદાત્માને એક કરીને આ પદાર્થ મને હો, આ પદાર્થ મને હો, એવી ઇચ્છાઓ કામશબ્દવડે કહેવાય છે, અર્થાત્ અહકારના ને આત્માના એકપણાની પ્રાતિથી ઉપજેલી ઇચ્છાઓ કામશબ્દવડે કહેવાય છે, એકલી ઇચ્છાઓ કામશબ્દવડે કહેવાતી નથી. ૨૬૧

આત્માનો ને અહકારનો ભેદ જાણ્યા પછી આત્મજ્ઞાનીમાં જે ઇચ્છાઓ પ્રારબ્ધકર્મથી ઉપજે છે તે ઇચ્છાઓ જ્ઞાનમાં અડચણ કરનારી નથી એમ જણાવે છે:—

અપ્રવેદ્ય ચિદાત્માનં પૃથક્ પश्यन्नહંકૃતિમ્ ।

इच्छंस्तु कोटिवस्तूनि न बाधो ग्रंथिभेदतઃ ॥ ૨૬૨ ॥

ત્રિદાતાનં અપવેશ્ય અહંકૃતિં પૃથક્ પશ્યન્ કોટિવસ્તુનિ ઇચ્છન્ તુ ગ્રંથિભેદતઃ
વાધઃ ન ॥

ચિકાત્માને અહંકારમાં પ્રવેશ નહિ કરાવીને અહંકારને પૃથક્ જોનારાં
આત્મવેતા પુરુષ પોતાના પ્રારબ્ધકર્મવડે કરોડો વસ્તુને ઇચ્છતાં છતાં પણ
ચેતન અને જડની અચિને લેહ થવાથી તેમની જ્ઞાનનિષ્ઠામાં અકચણુ આવતી
નથી, અર્થાત્ તે ઇચ્છાવડે એમનું આત્મજ્ઞાન નાશ પામતું નથી. ૨૬૨

આત્માના ને અહંકારના એકપણાની સમજરૂપ જ્ઞાતિજ્ઞાનને અભાવ થયા
પછી પણ તેમના મનમાં ઇચ્છાઓ શા કારણથી ઉપજે છે તે જણાવે છે:—

ગ્રંથિભેદેऽપિ સંભાવ્યા ઇચ્છાઃ પ્રારબ્ધદોષતઃ ।

બુદ્ધ્વાઽપિ પાપવાહુલ્યાદસંતોષો યથા તવ ॥ ૨૬૩ ॥

યથા બુદ્ધ્વા અપિ પાપવાહુલ્યાત્ તવ અસંતોષઃ [તથા] ગ્રંથિભેદે અપિ
પ્રારબ્ધદોષતઃ ઇચ્છાઃ સંભાવ્યાઃ ॥

જેવી રીતે આત્માને અહંકાર રીતે જાણ્યા છતાં પણ પાપના ગહુપણાથી
તમને અસંતોષ રહે છે તેવી રીતે જડચેતનની અચિને લેહ થયા છતાં પણ
અર્થાત્ આત્મસાક્ષાત્કાર થયા છતાં પણ પ્રારબ્ધકર્મના દોષથી જ્ઞાનીઓના
અંતઃકરણમાં ઇચ્છાઓ સંભવી શકે છે. ૨૬૩

જ્ઞાતિજ્ઞાનને અભાવે અહંકારમાં ઉપજતી ઇચ્છાઓ આત્મજ્ઞાનને નાશ
કરી શકતી નથી એમ એ દર્શાવે આપીને સ્પષ્ટ કરે છે:—

અહંકારગતેચ્છાઘેદેદેહવ્યાધ્યાદિભિસ્તથા ।

વૃક્ષાદિજન્મનાશૈવા ચિદ્રૂપાત્મનિ કિં ભવેત્ ॥ ૨૬૪ ॥

[યથા] દેહવ્યાધ્યાદિભિઃ વા વૃક્ષાદિજન્મનાશૈઃ [વાધઃ ન,] તથા અહં-
કારગતેચ્છાઘૈઃ ચિદ્રૂપાત્મનિ કિં ભવેત્ ? ॥

જેવી રીતે સ્થૂલશરીરમાં ઉપજેલા વ્યાધિ આદિવડે અથવા વૃક્ષાદિની
ઉત્પત્તિ અને નાશવડે તેને જાણનાર સાક્ષીને કંઈ પીડા થતી નથી તેવી રીતે
અંતઃકરણમાં રહેલી ઇચ્છા આદિવડે ચેતનરૂપ આત્મામાં શી પીડા થાય ?
અર્થાત્ ન થાય.

જેમાં પીડા થાય તે સાક્ષી કહેવાય નહિ, ને જે સાક્ષી હોય તેમાં
પીડા સંભવી શકે નહિ. ૨૬૪

આત્માનું અગંગપણું હોવાથી જ્ઞાતિની નિવૃત્તિ થયા પહેલાં પણ દરજની

ઇચ્છાવડે આત્માને પીડા થતી નથી, તો પ્રછી આત્મજ્ઞાનથી શો વધારેલાજ થાય છે એવી શંકા ઉત્પન્ન કરીને તેનું સમાધાન કહે છે:—

ગ્રંથિભેદાત્પુરાડ્યેવમિતિ ચેત્તન્ન વિસ્મર ।

અચમેત્ત ગ્રંથિભેદસ્તવ તેન કૃતી ભવાન્ ॥ ૨૬૫ ॥

ગ્રંથિભેદાત્ પુરા અપિ એવ [અસ્તિ,] ઇતિ ચેત્ત ત્વ ન વિસ્મર, ક્વય એવ તન્ન ગ્રંથિભેદઃ, તેન ભવાન્ કૃતી ॥

આત્માના ને અહકારના એકપણાની ભ્રાતિરૂપ ગ્રંથિના લેદની પૂર્વે પ્રભુ એમજ છે, અથાત્ તે વેલા પછુ ઇચ્છાવડે આત્માને કઇ પીડા થતી નથી એમ જો તમે કહો તો તે વાત તમે ન જૂલો, આનુ નામજ તમારી ગ્રંથિનો લેદ છે તે ગ્રંથિલેદવડે તમે કૃતાર્થ છે.

અહકાર અને આત્મા ભિન્ન છે, અને હુ આત્મા છુ, એવો અનુભવ જેને સતત રહે તેની જડચેતનની ગ્રંથિનો લેદ થયેલો હોવાથી તે કૃતાર્થ છે ૨૬૫ હવે જ્ઞાનીમા અને અજ્ઞાનીમા શો લેદ છે તે જણાવે છે —

જ્ઞૈવં જાનંતિ મૂઢાશ્ચેત્સોઽગ્રં ગ્રંથિર્ન ચાપરઃ ॥

ગ્રંથિતન્નેદમાત્રેણ વૈપમ્યં મૂઢવુદ્ધયોઃ ॥ ૨૬૬ ॥

મૂઢાઃ એવ ન જાનતિ [ઇતિ] ચેત્ત સઃ અયં ગ્રંથિઃ ચ અપરઃ ન, મૂઢવુદ્ધયોઃ ગ્રંથિતન્નેદમાત્રેણ વૈપમ્યમ્ ॥

અજ્ઞાની મનુષ્યો એમ જાણુતા નથી એમ જો તમે કહો તો આ જડચેતનની ગ્રંથિ છે, બીજી નથી અજ્ઞાનીનુ અને જ્ઞાનીનુ જડચેતનની ગ્રંથિ હોવી ને જડચેતનની ગ્રંથિનો લેદ થવો એવડેજ વિપરીતપણુ છે, અર્થાત્ અજ્ઞાની ને આત્માનુ અને અહકારનુ પૃથક્પણુ જ્ઞાત નથી, અને જ્ઞાનીને આત્માનુ ને અહકારનુ પૃથક્પણુ જ્ઞાત છે, એટલેજ અજ્ઞાનીમા ને જ્ઞાનીમા લેદ છે ૨૬૬

ઉપર જણાવેલા કારણથીજ અજ્ઞાનીનો ને જ્ઞાનીનો લેદ છે, બીજા કોઇ કારણથી તેમનો લેદ નથી, એમ પુન જણાવે છે —

પ્રવૃત્તૌ વા નિવૃત્તૌ વા દેહૈન્દ્રિયમનોધિયામ્ ।

ન કિંચિદપિ વૈપમ્યમસ્ત્યજ્ઞાનિવિવુદ્ધયોઃ ॥ ૨૬૭ ॥

દેહૈન્દ્રિયમનોધિયા પ્રવૃત્તૌ વા નિવૃત્તૌ વા અજ્ઞાનિવિવુદ્ધયોઃ કિંચિત્ અપિ વૈપમ્ય ન અસ્તિ ॥

સ્થૂલશરીર, ઇન્દ્રિયો, મન અને સુદ્ધિ એમની પ્રવૃત્તિમા અથવા તેમની

નિવૃત્તિમાં અજ્ઞાનીનું અને આત્મજ્ઞાનીનું કાંઈ પણ વિપરિપાતું એટલે લેહ નથી, અર્થાત્ ધનેની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ સામાન્ય માણુસને સરખી પ્રતીત થાય છે. ૨૬૭

એ વાતને દૃષ્ટાંત આપીને સ્પષ્ટ કરે છે:—

ત્રાત્યશ્રોત્રિયયોવેદપાઠાપાઠકૃતા મિદા ।

નાહારાદાવસ્તિ ભેદઃ સોડ્યં ન્યાયોડત્ર યોજ્યતામ્ ॥ ૨૬૮ ॥

ત્રાત્યશ્રોત્રિયયોઃ વેદપાઠાપાઠકૃતા [એવ] મિદા અસ્તિ, આહારાદૌ ભેદઃ ન, સઃ અયં ન્યાયઃ અત્ર યોજ્યતામ્ ॥

જેને યજ્ઞોપવીતનો સંસ્કાર થયો નથી એવા પ્રાહ્મણ્યમાં અને જેણે યજ્ઞોપવીતસંસ્કાર પામીને વેદાદિનું ઉત્તમપ્રકારે અધ્યયન કર્યું છે એવા પ્રાહ્મણ્યમાં વેદનું અધ્યયન નહિ કરવું અને વેદનું અધ્યયન કરવું એવડેજ લેહ રહેલો છે, તેમના આહારાદિકમાં કાંઈ પણ પ્રકારનો લેહ પડતો નથી. આ ન્યાય અહીં (અજ્ઞાનીમાં ને જ્ઞાનીમાં) બેડવો.

જે પ્રાહ્મણ્યને સોળમા વર્ષસુધી ઉપવીત ન થયું હોય, જે ક્ષત્રિયને બાવીશમા વર્ષસુધી ઉપવીત ન થયું હોય, અને જે વૈશ્યને ચાવીશમા વર્ષસુધી ઉપવીત ન થયું હોય તેઓ ત્રાત્ય એટલે ઉપનયનસંસ્કારથી રહિત કહેવાય છે. આવા ત્રાત્યને વેદનું અધ્યયન કરવાનો શાસ્ત્રાજ્ઞાપ્રમાણે અધિકાર નથી. એવા ત્રાત્ય દિવનો અને જેનો જન્મ દિવના કુલમાં થયો છે, જેને યથાવિધિ ઉપનયનસંસ્કાર થયો છે, અને જેણે વેદાદિનું સારી રીતે અધ્યયન કર્યું છે એ ધનેમાં આહારાદિકનો લેહ પડતો નથી, માત્ર ત્રાત્ય વેદાદિનું અધ્યયન કરી શકતો નથી, અને ઉપનયનસંસ્કારવાળો દિવ વેદાદિનું અધ્યયન કરી શકે છે એટલેજ તે ધનેમાં લેહ છે. જેમ ત્રાત્યના અને શ્રોત્રિયના આહારાદિકમાં કાંઈ ફરક નથી તેમ જ્ઞાનીની ને અજ્ઞાનીની શરીર આદિની પ્રવૃત્તિમાં ને નિવૃત્તિમાં કાંઈ ફરક નથી, માત્ર ચિત્તજડની ત્રિધિ હોવી ને ન હોવી એટલેજ અજ્ઞાનીમાં ને જ્ઞાનીમાં લેહ છે. ૨૬૮

આત્મજ્ઞાનીમાં જડચેતનની ત્રિધિ ભેદ પામી ગયેલી હોય છે એમ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનું વાક્ય લઇને જણાવે છે:—

ન દ્વેષ્ટિ સંપ્રવૃત્તાનિ ન નિવૃત્તાનિ કાંક્ષતિ ।

ઉદાસીનવદાસીન ઇતિ ગ્રંથિભિદોચ્યતે ॥ ૨૬૯ ॥

સંપ્રવૃત્તાનિ ન દ્વેષ્ટિ, નિવૃત્તાનિ ન કાંક્ષતિ, ઉદાસીનવદ્ આસીનઃ ઇતિ ગ્રંથિમિદા ઉચ્યતે ॥

પ્રારબ્ધકર્મવશાત્ દુઃખોની પ્રાપ્તિ થયા છતાં જે તેનો દ્રેષ કરતો નથી, અને પ્રારબ્ધકર્મવશાત્ સુખોની નિવૃત્તિ થયા છતાં જે તેની ઇચ્છા કરતો નથી, પણ તે બંનેમાં જે ઉદાસીનની પેઠે રહે છે, આ વચનવડે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં આત્મજ્ઞાનીની જડચેતનની અંધિનો ભેદ કહ્યો છે. ૨૬૬

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ઉપર જણાવેલા વચનમાં જ્ઞાન થયા પછી જ્ઞાનીએ ઉદાસીન રહેવું જોઈએ એમ વિધાન કરેલું છે એવી શંકા ઉપજાવીને તેનું સમાધાન કરે છે:—

औदासीन्यं विधेयं चेद्ब्रह्मवदव्यर्थता तदा ।

न शक्ता अस्य देहाद्या इति चेद्रोग एव सः ॥ २७० ॥

औदासीन्यं विधेयं [इति] चेत् तदा वत्तशब्दव्यर्थता [भवेत्,] अस्य देहाद्याः न शक्ताः इति चेत् सः रोगः एव ॥

ઉપરના શ્લોકમાં જ્ઞાની પુરુષમાટે ઉદાસીનપણાનું વિધાન કરેલું છે એમ જો તમે કહો તો તેના ઉત્તરમાં અમે કહીએ છીએ કે જો તમારા કહેવા પ્રમાણે માનવામાં આવે તો 'ઉદાસીનવદ્' એ શબ્દમાં જે વત્તશબ્દ છે તેના વ્યર્થ-પણાની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ જ્ઞાનીનાં શરીર આદિ આત્મજ્ઞાનવડે સામર્થ્યવાળાં રહેતાં નથી તેથી તેઓ પ્રવૃત્તિ કરી શકતા નથી એમ જો તમે કહો તો તે આત્મજ્ઞાન નહિ, પણ એક પ્રકારનો રોગજ છે એમ માનવું જોઈએ, જે યુક્ત નથી. ૨૭૦ આત્મજ્ઞાન એ રોગજ છે એમ માનનારને ઉપહાસપૂર્વક કહે છે:—

तत्त्वबोधं क्षयं व्याधिं मन्यन्ते ये महाधियः ।

तेषां प्रज्ञाऽतिविशदा किं तेषां दुःशकं वद ॥ २७१ ॥

ये महाधियः तत्त्वबोधं क्षयं व्याधिं मन्यन्ते, तेषां प्रज्ञा अतिविशदा, तेषां किं दुःशकं वद ? ॥

જે માટી ખુદ્ધિવાળા (દોઢરાદ્યા) આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનને શરીરને ક્ષીણ કરનારો રોગ માને છે તેઓની ખુદ્ધિ અતિનિર્મલ (અતિમલિન) છે ! તેવા મનુષ્યોને આ જગતમાં શું યોગ્યું અશક્ય છે તે તમે કહો, અર્થાત્ મૂર્ખ માણસો શાસ્ત્રજ્ઞાનો વિચાર કર્યા વિના ગમે તેમ યોગી શકે છે. તેમના તે યોગવાને વિદ્વાનો આદર આપતા નથી. ૨૭૧

પુરાણોમાં આત્મવેત્તાઓની પ્રવૃત્તિનો અભાવ જણાવ્યો છે એવી શંકા કરીને તેનું સમાધાન કહે છે:—

भरतादेरप्रवृत्तिः पुराणोक्तेति चेत्तदा ।

जक्षन्क्रीडन् रतिं विदन्नित्यश्रौर्षानि किं श्रुतिम् ॥ २७२ ॥

ભરતાદેઃ અપ્રવૃત્તિઃ પુરાણોક્તા इति चेत्, तदा “जक्षन् क्रीडन् रतिं विदन्” इति श्रुतिं न अत्रौपीः किम् ? ॥

ભરતાદિની (જડભરત આદિની) વ્યાવહારિક અપ્રવૃત્તિ પુરાણોક્તા કહેલી છે એમ જો તમે કહો તે અમે કહીએ છીએ કે ત્યારે તમે “ જ્ઞાની ભક્ષણ કરતા છતા, અન્યની સાથે ક્રીડા કરતા છતા, અને પ્રિયજનોની પ્રીતિને પ્રાપ્ત કરતા છતા ” એવી જે છાંદોગ્ય-ઉપનિષદની શ્રુતિ છે તે સાંભળી નથી શું ? અર્થાત્ કોઈ જ્ઞાની પોતાના પ્રારબ્ધકર્મને લીધે દેહનિવાહનેટલી પરિમિત પ્રવૃત્તિવાળા હોય છે, અને કોઈ જ્ઞાની દેવ, રાજા, આચાર્ય કે ગૃહસ્થ હોય તો તે વધારે પ્રવૃત્તિવાળા હોઈને પોતાના આશ્રમાદિને ને સ્થિતિને ઘટે તેવી રીતે નાનાપ્રકારના પદાર્થોનું ભક્ષણ કરતા છતા, નાનાપ્રકારની ક્રીડાઓ કરતા છતા, અને પોતાની સ્ત્રીથી તથા મિત્રોથી આનંદ પામતા છતા રહે છે, અને પોતાના શરીરનું અજ્ઞાનીની પેઠે સ્મરણ કરતા નથી બધા જ્ઞાનીઓ વ્યાવહારિક પ્રવૃત્તિવાળા હોતા નથી એમ શાસ્ત્રનું કહેલું નથી. ૨૭૨

પુરાણોક્તા વચનોમા ભરતાદિની જે સ્થિતિ જણાવી છે તેનું તાત્પર્ય કહે છે:—

न ह्याहारादि संत्यज्य भरताद्याः स्थिताः क्वचित् ॥

काष्ठपापाणवत्किं तु संगभीता उदासते ॥ २७३ ॥

ભરતાદ્યાઃ આહારાદિ સત્યજ્ય કાષ્ઠપાપાણવત્ ક્વચિત્ ન હિ સ્થિતાઃ કિં તુ સંગભીતાઃ ઉદાસતે ॥

ભરત આદિ આહારાદિને સંપૂર્ણ ત્યાગ કરીને લાકડાની અને પાણાની પેઠે કદીપણુ રહેતા નહોતા, પરંતુ તેઓ બહિર્મુખ મનુષ્યાદિના સંમર્ગથી ભય પામીને ઉદાસત્વે રહેતા હતા. બહિર્મુખ જનોના સગથી અને અન્ય પ્રાણીઓના સગથી રાગદ્વેષાદિને ઉદ્ભવ થવાને સભવ માગી તેઓ બહિર્મુખ મનુષ્યોના સંગને ઇચ્છતા નહોતા એવું પુરાણોક્તા વચનોનું તાત્પર્ય છે. ૨૭૩ મનુષ્યાદિના સગમા રહેલો દોષ જણાવે છે —

संगी हि बाध्यते लोके निःसंगः सुखमश्नुते ।

तेन संगः परित्याज्यः सर्वदा सुखमिच्छता ॥ २७४ ॥

લોકે હિ સગી બાધ્યતે, [ન] નિઃસંગઃ સુખ અશ્નુતે, તેન સુખ ઇચ્છતા સર્વદા સંગઃ પરિત્યાજ્યઃ ॥

આ લોકમા બહિર્મુખ મનુષ્યોનો સંગ રાખનારા પુરુષ અવશ્ય કોઈ

પણ પ્રકારની ધીર પામે છે, અને તેવા મનુષ્યોનો સંગ નહિ રાખનારો પુરુષ સુખને પામે છે; તે કારણથી નિર્દોષ સુખ ઇચ્છનાર પુરુષે સર્વદા બહિર્મુખ મનુષ્યોનો અને અન્ય પ્રાણીઓનો સંગ પરિત્યાગ કરવાયોગ્ય છે. ૨૭૪

સર્વજ્ઞાનીએ સર્વપ્રકારના વ્યવહારમાં ઉદાસીનજ રહેવું બેધએ એવો શાસ્ત્રનો અભિપ્રાય નથી એમ જણાવે છે:—

અજ્ઞાત્વા શાસ્ત્રહૃદયં મૂઢો વક્ત્યન્યથાજ્ઞયથા ।

મૂર્ખાણાં નિર્ણયસ્ત્વાસ્તામસ્મત્સિદ્ધાંત ઉચ્યતે ॥ ૨૭૫ ॥

શાસ્ત્રહૃદયં અજ્ઞાત્વા મૂઢઃ અન્યથા અન્યથા વક્તિ, તુ મૂર્ખાણાં નિર્ણયઃ ઓસ્તામ્, અસ્મત્ સિદ્ધાંતઃ ઉચ્યતે ॥

પ્રજ્ઞાનીએ પોતાનું અતઃકરણ આરાધિતરહિત રાખી બહારથી પોતાનો પ્રાપ્તવ્યવહાર સમભાવથી કરવો બેધએ એવા વેદાંતશાસ્ત્રના રહસ્યને નહિ બાણીને મૂખ મનુષ્ય ધીબ ધીબ પ્રકારનું અર્થાત્ જે પ્રજ્ઞાની હોય તેણે અવશ્ય ઉદાસીનજ રહેવું બેધએ એવું કહે છે. હવે મૂખાઓનો તે નિશ્ચય અહીંજ પૂર્ણ થાઓ. એ વિષે વિશેષ ચર્ચા કરવાની કાંઈ અગત્ય નથી. તેના સંગ્રંધમાં હવે અમારો સિદ્ધાંત કહેવાય છે. ૨૭૫

હવે તેના સબધમાં વેદાંતસિદ્ધાંત કેવા પ્રકારનો છે તે જણાવે છે:—

વૈરાગ્યવોધોપરમાઃ સહાયાસ્તે પરસ્પરમ્ ।

પ્રાયેણ સહ વર્તેતે વિયુજ્યંતે ક્વચિત્ક્વચિત્ ॥ ૨૭૬ ॥

[યે] વૈરાગ્ય-વોધોપરમાઃ તે પરસ્પરં સહાયાઃ, પ્રાયેણ સહ વર્તેતે, ક્વચિત્ ક્વચિત્ વિયુજ્યંતે ॥

વૈરાગ્ય, વોધ (આત્મજ્ઞાન) અને ઉપરતિ (મનની વૃત્તિરહિત શાંતિ) એ ત્રણે એકબીજાને સાહાય્ય કરનાર છે. તે ત્રણે બહુધા પ્રજ્ઞાનાભ્યાસી મનુષ્યના હૃદયમાં સાથે રહેનારા છે, પણ કદી કદી તેમના પ્રારબ્ધકર્મના ભેદથી અને દેશકાલાદિને લઈને તે બૃહા પણ પડે છે. ૨૭૬

વૈરાગ્યાદિ ત્રણેના સ્વરૂપાદિ ભિન્ન ભિન્ન છે એમ જણાવે છે:—

હેતુસ્વરૂપકાર્યાણિ ભિન્નાન્યેપામસંકરઃ ।

યથાવદવગંતવ્યઃ શાસ્ત્રાર્થ પ્રવિચિન્વતા ॥ ૨૭૭ ॥

[યતઃ] ઈપાં હેતુસ્વરૂપકાર્યાણિ ભિન્નાનિ [અતઃ ઈપાં] અસંકરઃ [તુ] શાસ્ત્રાર્થ પ્રવિચિન્વતા યથાવત્ અવગંતવ્યઃ ॥

જે કારણથી વૈરાગ્ય, બોધ અને ઉપરતિ આ ત્રણેનાં હેતુ, (કારણ) સ્વરૂપ અને ફલ લિન્ન લિન્ન છે તે કારણથી તે ત્રણેનું લિન્નપણું છે, માટે શાસ્ત્રના અર્થનું ઉત્તમપ્રકારે એટલે ધૈર્ય, બાગૃતિ ને અંતઃકરણની નિર્મલતાથી દુસંત્રહનો ત્યાગ કરીને વિચાર કરનાર પુરુષે તે જેવી રીતે ઘટે તેવી રીતે બાણવાચોગ્ય છે. ૨૭૭

વૈરાગ્યનું કારણ, તેનું સ્વરૂપ અને તેનું ફલ કહે છે:—

દોષદષ્ટિર્જિહાસા ચ પુનર્ભોગેષ્વદીનતા ।

असाधारणहेत्वाद्या वैराग्यस्य त्रयोऽप्यमी ॥ २७८ ॥

દોષદષ્ટિઃ ચ જિહાસા પુનઃ ભોગેષુ અદીનતા અમી ત્રયઃ અપિ વૈરાગ્યસ્ય અસાધારણહેત્વાદ્યાઃ ॥

વિષયોમાં દોષદર્શન, વિષયોનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા અને વિષયોપ-લોગોમાં દીનતાથી રહિતપણું આ ત્રણ વૈરાગ્યનાં અસાધારણકારણાદિ છે.

વિષયોમાં રહેલા દોષો ભોવા એ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થવાનું કારણ છે, વિષયો-નો ત્યાગ કરવાની શુદ્ધભાવવાળી ઇચ્છા એ વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ છે, અને પછી વિષયોપલોગોમાં મનની દીનતાથી રહિતપણું એ વૈરાગ્યનું ફલ છે. ૨૭૮

આત્મબોધનાં કારણાદિ ત્રણેને જણાવે છે:—

श्रवणादित्रयं तद्वत्तत्त्वमिथ्याविवेचनम् ।

पुनर्ग्रथेरनुदयो बोधस्यैते त्रयो मताः ॥ २७९ ॥

શ્રવણાદિત્રયં, તદ્વત્ તત્ત્વમિથ્યાવિવેચનમ્, ગ્રંથેઃ પુનઃ અનુદયઃ એતે બોધસ્ય ત્રયઃ મતાઃ ॥

શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન આ ત્રણ, તેમજ સત્યનું અને મિથ્યાનું પૃથક્કરણ અને ચેતન તથા જડની ગ્રંથિનો પુનઃ ઉદય ન થવો આ ત્રણ આત્મ-બોધનાં કારણાદિ માનેલા છે.

વેદાતશાસ્ત્રનું શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન એ આત્મબોધનું કારણ છે, આત્મા સત્ય છે, અને તેનાથી લિન્ન અન્ય સર્વ જડ અસત્ય છે એવું જડચેતનનું પૃથક્કરણ એ બોધનું સ્વરૂપ છે, અને પછી અહકારથી માંડીને શરીરપર્યંતના સર્વ જડપદાર્થોની સાથે અસંગ ને અવિકારી આત્માના એકપણાની પ્રાપ્તિનો ઉદય ન થવો એ આત્મબોધનું ફલ છે. ૨૭૯

ઉપરતિનું કારણ, તેનું સ્વરૂપ તથા તેનું ફલ કહે છે:—

यमादिर्धीनिरोधश्च व्यवहारस्य संक्षयः ।

स्थुर्हेत्वाद्या उपरतेरित्यसंकर ईरितः ॥ २८० ॥

યંમાદિઃ, ધીનિરોચઃ ચ વ્યવહારસ્ય સંક્ષયઃ [પત્તે] ઉપરતઃ હૈત્વાઘ્યાઃ સ્યુઃ,
ઈતિ [તેપાં] અસંકરઃ ઈરિતઃ ॥

યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમ્માધિ એ ઉપરતિનું એટલે અતઃકરણની વિગ્રાંતિનું કારણ (સાધન) છે, ધુલ્દિગ્ની વૃત્તિનો નિરોધ એટલે સંગ્રજાતયોગ એ ઉપરતિનું સ્વરૂપ છે, અને સ્થૂલસૂક્ષ્મ-વ્યવહારનો સારી રીતે બાધ એ ઉપરતિનું ફલ છે આ ઉપરતિનાં સાધન, સ્વરૂપ અને ફલ છે. એવી રીતે વૈરાગ્ય, બોધ અને ઉપરતિનાં સાધનાદિનો લેક ઠહો. ૨૮૦

વૈરાગ્ય, બોધ અને ઉપરતિનાં મુખ્ય કોણ છે તે ઠહ છે:—

તત્ત્વબોધઃ પ્રધાનં સ્યાત્સાક્ષાન્મોક્ષપ્રદત્વતઃ ।

બોધોપકારિણાવેતૌ વૈરાગ્યોપરમાવુભૌ ॥ ૨૮૧ ॥

સાક્ષાત્ મોક્ષપ્રદત્વતઃ તત્ત્વબોધઃ પ્રધાનં સ્યાત્, વૈરાગ્યોપરમૌ પૌ ઉભૌ
બોધોપકારિણૌ ॥

સાક્ષાત્ મોક્ષ આપનારે હોવાથી તત્ત્વબોધ એટલે અંતરંતરમાથી અલિપ્ત
પ્રદાનું જ્ઞાન એ ત્રણમાં મુખ્ય છે. વૈરાગ્ય અને ઉપરતિ આ બે આત્મસૌમિને
ઉપકાર કરનારાં છે, તેથી તે ગૌણ છે.

“ ક્રત્તે જ્ઞાનાન્ન મુક્તિઃ ” (આત્મજ્ઞાનવિના મોક્ષલાભ થતો નથી)

એ શ્રુતિ જ્ઞાનનું પ્રધાનપણું જણાવે છે, અને “ વ્રાત્તળો નિર્વેદમાયાત ” (મુમુક્ષુ
વૈરાગ્યને પામે) એ શ્રુતિ વૈરાગ્ય આત્મજ્ઞાનનું સાધન છે એમ જણાવે છે, તથા
“ જ્ઞાંતો જ્ઞાંત ઉપરતસ્તિતિષ્ઠઃ સમાદિતો મૃત્વાડડન્મન્યેવાત્માનં પર્યેત્ ”
(સંમંવાળો, દમવાળો, ઉપરતિવાળો, તિતિક્ષાવાળો ને એકાગ્રમનવાળો થઈને
જ્ઞાતાના શુદ્ધ અતઃકરણમાંજ આત્માને જુએ) એ શ્રુતિ ઉપરતિ આત્મજ્ઞાનનું
સાધન છે એમ જણાવે છે. ૨૮૧

વૈરાગ્ય, બોધ અને ઉપરતિ એ તપના ફલરૂપે કોઈ મનુષ્યના હૃદયમાં
આથે રહે છે, અને કોઈ મનુષ્યના હૃદયમાં પાપસંસ્કારવડે કરીને ડ્યારેક
તેમાંનું કોઈ એક પ્રતિબંધ પામે છે એમ જણાવે છે:—

ત્રયોડ્વ્યત્યંતપત્ત્વાશ્ચેન્મહત્સ્તપસઃ ફલમ્ ।

દુરિતેન ક્વચિત્ કિંચિત્ કદાચિત્પ્રતિવઘ્યતે ॥ ૨૮૨ ॥

ત્રયઃ અપિ અત્યંતપકાઃ ચેત્ મદતઃ તપસઃ ફલમ્, [કિંતુ] દુરિતેન ક્વચિત્
કિંચિત્ કદાચિત્ પ્રતિવઘ્યતે ॥

વૈરાગ્ય, બોધ અને ઉપરતિ આ ત્રણ બે કોઈ પુરુષના અંતઃકરણમાં અત્યંત પરિપાકને પામ્યાં હોય તો તે તે પુરુષના શુભવિચારરૂપ ને શુભ કર્મરૂપ મોટા તપતુ ફલ છે, પરંતુ પ્રતિબંધ કરનાર પાપસરકારવડે કોઈ પુરુષમાં કોઈ પ્રસંગે તેમાંનું કોઈ એક કેટલેક અંગ્રે પ્રતિબંધ પામે છે. ૨૮૨

કોઈ જિજ્ઞાસુમાં વૈરાગ્ય અને ઉપરતિ હોય, પણ બે તેનામાં આત્મજ્ઞાન પ્રતિબંધ પામેલ હોય તો તેનું શું ફલ થાય છે તે કહે છે:—

વૈરાગ્યોપરતી પૂર્ણે વોધસ્તુ પ્રતિવચ્યતે ।

યસ્ય તસ્ય ન મોક્ષોઽસ્તિ પુણ્યલોકસ્તપોવલાત્ ॥ ૨૮૩ ॥

યસ્ય વૈરાગ્યોપરતી પૂર્ણે તુ વોધઃપ્રતિવચ્યતે, તસ્ય મોક્ષઃ ન અસ્તિ, તપોવલાદ્ પુણ્યલોકઃ [ધવતિ] ॥

બે પુરુષમાં વૈરાગ્ય અને મનની શાંતિ એ બે પરિપૂર્ણ હોય, પણ બે આત્મજ્ઞાન પ્રતિબંધ પામેલુ હોય તો તેને મુક્તિની પ્રાપ્તિ થતી નથી, કિંતુ વૈરાગ્યરૂપ અને ઉપરતિરૂપ તપના સામર્થ્યથી તેને સ્વર્ગાદિ પવિત્ર લોકોની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૨૮૩

બેને આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયુ હોય, પણ બેના અંતઃકરણમાં વૈરાગ્ય અને શાંતિ એકબે તેટલા પ્રમાણમાં ન હોય તો તેનું શુ ફલ થાય છે તે જણાવે છે:—

પૂર્ણે વોધે તદન્યૌ દ્વૌ પ્રતિવદ્ધૌ યદા તદા ।

મોક્ષો વિનિશ્ચિતઃ કિંતુ દૃષ્ટદુઃખં ન નશ્યતિ ॥ ૨૮૪ ॥

યદા વોધે પૂર્ણે તદન્યૌ દ્વૌ પ્રતિવદ્ધૌ, તદા મોક્ષઃ વિનિશ્ચિતઃ, કિંતુ દૃષ્ટદુઃખં ન નશ્યતિ ॥

જ્યારે કોઈ પુરુષને આત્મજ્ઞાન પૂર્ણ પ્રાપ્ત થયુ હોય, પણ તેનાથી વિજા બે વૈરાગ્ય અને ઉપરતિ એ બે બેનામાં કોઈ પ્રકારના પાપસરકારથી પ્રતિબંધ પામેલાં હોય ત્યારે તે પુરુષને વિદેહમુક્તિ અવશ્યજ મળે છે એમા સંશય નથી, પરંતુ તેમના આ લોકના દુઃખના અનુભવની નિવૃત્તિ થતી નથી, અર્થાત્ તેમને જીવન-મુક્તિના વિલક્ષણ આનંદનો લાભ મળતો નથી. ૨૮૪

વૈરાગ્ય, બોધ અને ઉપરતિની સીમા નીચેના બે શ્લોકોવડે કહે છે:—

બ્રહ્મલોકતૃણીકારો વૈરાગ્યસ્યાવધિર્મતઃ ।

દેહાત્મવત્પરાત્મત્વદાઢ્યે વોધઃ સમાપ્યતે ॥ ૨૮૫ ॥

સુતિવદ્ધિસ્મૃતિઃ સીમા ભવેદુપરમસ્ય હિ ।

દિશાઽનયા વિનિશ્ચેયં તારતમ્યમવાંતરમ્ ॥ ૨૮૬ ॥

બ્રહ્મલોકઠ્ઠનીકારઃ વૈરાગ્યસ્ય અવધિઃ મતઃ, [તથા] દેહાત્મયત્ પરાત્મત્વ-
દાર્ઢ્યે વોઢઃ સમાપ્યતે ॥ હિ યુસિવત્ વિસ્મૃતિઃ ડપરમસ્ય સીમા ઢવેત્, અનયા
દિશા અવાંતરં તારતમ્યં વિનિશ્ચેયમ્ ॥

પ્રદ્ધલોક તણુખલાના જેવે તુચ્છ પ્રતીત થાય તે વૈરાગ્યની સીમા માનેલી છે, અને અજ્ઞાનીઓને સ્થૂલદેહમા રહેલી આત્મભાવનાની ખેડ પોતાના સ્વરૂપમાં પ્રદ્ધપણુની ભાવનાનુ દદખણુ થયે આત્મજ્ઞાન પરિપૂર્ણ થાય છે, તથા સુપુસિમાં જેવી જગત્ની વિસ્મૃતિ છે તેવી જગત્માં જગત્ની વિસ્મૃતિ થાય તે ડપરતિની સીમા ગણાય છે. આ નિયમને અનુસરીને એ તણેનુ અવાતર ન્યૂનાધિકપણું નક્કી કરવું, અર્થાત્ એ તણેની અવધિમા જેટલી જેટલી ન્યૂનતા હોય તેટલુ તેટલુ તે તણેનું ન્યૂનપણુ સમજવુ. ૨૮૫-૨૮૬

આત્મજ્ઞાનીઓના પ્રારબ્ધકર્મની વિલક્ષણતા હોવાથી તેમનુ વર્તન એકસરખુ હોતું નથી, પણ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનુ હોય છે એમ જણાવે છે.—

આરબ્ધકર્મનાનાત્વાદ્વુદ્ધાનામન્યથાજ્ન્યથા ।

વર્તનં તેન શાસ્ત્રાર્થે ઢ્રમિતવ્યં ન પંડિતૈઃ ॥ ૨૮૭ ॥

આરબ્ધકર્મનાનાત્વાદ્ વુદ્ધાનાં વર્તનં અન્યથા અન્વયા [ઢવતિ,] તેન પંડિતૈઃ
શાસ્ત્રાર્થે ન ઢ્રમિતવ્યમ્ ॥

આત્મજ્ઞાનીઓના પ્રારબ્ધકર્મનુ વિવિધપણુ હોવાથી આત્મજ્ઞાનીઓનું બાહ્યવર્તન (આચરણુ) ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનુ હોય છે. તેમના તે બાહ્યવર્તનવડે વિવેકી પુરુષોએ શાસ્ત્રે પ્રતિપાદન કરેલા જ્ઞાનના ફલમાં ભ્રાતિ સખવી ડચિત નથી.

એમ મહપ્રારબ્ધકર્મથી ડપજેલા સ્થૂલશરીરના રોગાદિ જ્ઞાનના ફલરૂપ મોક્ષમાં પ્રતિબંધ કરતા નથી તેમ મહપ્રારબ્ધકર્મના ફલરૂપ બાધ પામીને અતઃકરણુમા રહેલા અદ્દરાગાદિરૂપ દોષ પણ જ્ઞાનના ફલરૂપ મોક્ષમા પ્રતિ-

આત્મજ્ઞાનીઓની બાહ્યસ્થિતિ અને તેમના આવચાર ભિન્ન આત્મા ગણાય. પ્રાણુનું સ્થિતિ ને બહારનુ આવચરણુ જે તેમને દદ આત્મજ્ઞાન ધદ્રિયો આત્મા નથી, પ્રતિબંધ કરનારા થતા નથી. ૨૮૭
પ્રાણુના સદ્ભાવથી પ્રારબ્ધકર્મપ્રમાણે વર્તતા છતાં સર્વ જ્ઞાનીઓને બાધ અને પ્રાણુ શ્રેષ્ઠ છે, અને જ્ઞાન એમ જણાવે છે.—

એથી પ્રાણુ આત્મા છે. એરેણ વર્તતાં તે યથા તથા ।
પણુ મન આત્મા છે એમ

છે એમ કહે છે. ક્ષણિકવિવોઢઃ સમા મુક્તિરિતિ સ્થિતિઃ ॥ ૨૮૮ ॥
સુન્દિ મનનુ કારણુ છે તે

તે સ્વસ્વકર્માનુસારેણ યથા તથા વર્તતામ્, સર્વયોષઃ અવિચ્છિદ્ધઃ [૩]
મુક્તિઃ સમા ર્થિ સ્થિતિઃ ॥

તે આત્મજ્ઞાનીઓ પોતપોતાના પ્રારંભકર્મને અનુસરીને પોતપોતાને જેમ
ઘટે તેમ વર્તન કરે, પણ તે સર્વેનું હું સર્વના અંતઃકરણમાં રહેલ સંચિદ્ધાંતક
બ્રહ્મસ્વરૂપ હું આનું જ્ઞાન સમાન છે, અને એ જ્ઞાનવટે તે સર્વ આત્મજ્ઞાનીઓની
મુક્તિ (શરીર પછા પછી બ્રહ્મરૂપે સ્થિતિ) પણ સરખીજ છે, આવી
વેદાંતશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત છે. ૨૮૮

હવે આ ચિત્રદીપનું તાત્પર્ય સંક્ષેપમાં કહે છે:—

જગચ્ચિત્રં સ્વચૈતન્યે પટે ચિત્રમિવાર્પિતમ્ ।

માયયા તદુપેક્ષયૈવ ચૈતન્યં પરિશેષ્યતામ્ ॥ ૨૮૯ ॥

પટે ચિત્રં ઇવ સ્વચૈતન્યે માયયા જગચ્ચિત્રં અર્પિતમ્, તદુપેક્ષ્ય ચૈતન્યં પણ
પરિશેષ્યતામ્ ॥

હુજગત્મા ચિત્રની પેઠે પોતાના સ્વરૂપસૂત ચૈતન્યમાં અવટિત ઘટના
કરનારી માયાપટે જગત્રૂપી ચિત્ર પ્રતીત કરાયેલું છે. મુખ્યજી તે જગત્રૂપી
ચિત્રની ઉપેક્ષા કરીને પોતાના સ્વરૂપભૂત ચૈતન્યનેજ અવશિષ્ટ રાખ્યું, અર્થાત્
તેણે આત્મરૂપ ચૈતન્યજ સત્ય છે, જગત્ સત્ય નથી, એવો કહે નિશ્ચય
કરવો. ૨૮૯

આ ચિત્રદીપપ્રકરણનું આદરપૂર્વક વારવાર ચિંતન કરવાથી યનારા ફલને
જણાવે છે:—

ચિત્રદીપમિમં નિત્યં યેજ્ઞુસંદધતે વુધાઃ ।

પદ્યંતોઽપિ જગચ્ચિત્રં તે મુહ્યંતિ ન, પૂર્વત્ ॥ ૨૯૦ ॥

અન્યથા:—યે વુધાઃ ઇમં ચિત્રદીપં નિત્યં અનુસંદધતે તે, જગચ્ચિત્રં પર્યંતઃ
અપિ, પૂર્વત્, ન, મુહ્યંતિ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્વિદ્યારણ્યમુનિવિરચિતાયાં પંચદશ્યાં ચિત્રદીપઃ ॥ ૬ ॥

જે વિવેકીઓ આ ચિત્રદીપપ્રકરણનું નિત્ય નિરંતર આદરપૂર્વક ચિંતન કરે
છે તેઓ જગત્રૂપ ચિત્રને એતા છતાં પણ આગળની પેઠે મોહને વશ થતા
નથી, અર્થાત્ અજ્ઞાનકાલમાં જગત્રૂપી ચિત્રને મોહને લેમ મોહ પામતા હતા
તેમ હવે મોહ પામતા નથી. (જગત્રૂપી ચિત્રને સત્ય માનતા નથી.) ૨૯૦

એ પ્રમાણે શ્રીમદ્વિદ્યારણ્યસ્વામિવિરચિત પચ્ચદશીના ચિત્રદીપનામના
છઠ્ઠા પ્રકરણની શ્રીમન્નાથશર્મવિરચિત ભાવાર્થદીપિકાનામની ટીકા પૂરી થઇ. ૬,

પણ શ્રુતિમાં જોવામાં આવે છે એમ તેઓ કહે છે. શૂન્યવાદીઓ સુપુષ્ટિ^૧ બુદ્ધિ રહેતી નથી માટે શૂન્યને આત્મા માને છે, અને કહે છે કે આ શ્રુતિ અસત્માંથી ઉત્પન્ન થઈ છે એવી શ્રુતિ છે માટે અસત્રૂપ આત્મા છે. એ શૂન્ય અણાવરૂપ હોવાથી તેમાંથી આ જગત્ની ઉત્પત્તિ સભવી શકે નહિ માટે સમિચ્છાનદસ્વભાવવાળું બ્રહ્મ આત્મા છે એમ વેદાંતીઓ કહે છે.

જેમ આત્માના સ્વરૂપમા વિવાદ છે તેમ આત્માના પરિમાણમાં પણ વાદીઓના વિવાદ છે. કેટલાક ઉપાસકો આત્માને અણુજેવો માને છે. જૈનો આત્માને શરીરજેવો માને છે. ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય, યોગ અને વેદાંત આત્માને વ્યાપક માને છે. તે સર્વ પદ્મવાળા પોતપોતાના મતની પુષ્ટિમાટે શ્રુતિનાં વચનો ને સુક્તિઓ જણાવે છે.

જેમ આત્માના પરિમાણમાં વાદીઓનો મતભેદ છે તેમ તેના વિશેષસ્વરૂપમાં પણ વાદીઓનો મતભેદ છે. પ્રભાકરના મતને અનુસરનારા તથા તાર્કિકો આત્માને દ્રવ્યરૂપ માને છે, અને જ્ઞાન, ઈચ્છા, પ્રયત્ન ને દેખાદિ આત્માનાં ગુણો છે એમ તેઓ કહે છે અદૃષ્ટને લીધે આત્માનો ને મનનો સંયોગ થવાથી તે ગુણો આત્મામાં ઉત્પન્ન થાય છે. તે આત્મા વ્યાપક હોવાથી તેનો પરલોકમાં જવાનો અને આ લોકમા આવવાનો વ્યવહાર ગૌણરીતે સમજવો. તેમને મતે આનંદમયકોશ એ આત્મા છે, અને વિજ્ઞાનમયકોશ એ તેનો બુદ્ધ છે. કુમારિલભટ્ટના મતને અનુસરનારા આત્માને જડચેતનઉભયરૂપ માને છે. ચેતનનો નાશ થવાનો સંભવ ન હોવાથી સુપુષ્ટિમા એ ચેતન ગૂઢરૂપે હોય છે, અને તે વેદા અજ્ઞાનનો અનુભવ પણ થાય છે તેથી આત્મામાં જડપણનો પાંચ સંભવ જણાય છે. એવી રીતે આત્મામાં ચેતન અને જડ એવા બે સ્વભાવ રહ્યા છે જેમ બદોતના (આગીઆના) શરીરમા પ્રકાશ અને અધકાર બંને જણાય છે તેમ આત્મામાં જડ અને ચેતન એવા બંને સ્વભાવ જણાય છે.

અવયવરહિત આત્મામા ઉભયરૂપપણુ સભવે નહિ માટે આત્મા ચેતનનો છે એમ સાંખ્યવાદીઓ અને યોગીઓ કહે છે. સુપુષ્ટિચક્ષુ જેવામાં આવે અનુભવ થાય છે તે પ્રકૃતિરૂપ છે. ત્રણ ગુણવાળી છે તેમ કૂટસ્થમાં ભોગમાટે અને મોક્ષમાટે મહદાદિરૂપે પરિણામ પામે છે વિદ્યેય કહેવાય છે. વિવેકના અભાવથી પુરુષને બધની પ્રતીતિ થાય છે, મ ત્રાતિકાલે કૂટસ્થમાં પુરુષનો ભેદ સમજાય છે ત્યારે તેને કૈવલ્યરૂપ મો હૃદ (આ) અથને બધમોક્ષાદિની વ્યવસ્થામાટે પ્રત્યેક શરીરમા આત્મનાર સ્વયને (પોતાને) માનવુ જોઇએ

જેમ આત્માના સ્વરૂપમાં વાદીઓના વિવાદ ^{મન} અવુભિન્ન છે. સ્વયં, મનનો સાથે પ્રયોગ પણ વાદીઓના વિવાદ છે. યોગીઓ કલેશ, કરં ધના જેવુ સત્યપણું

ઉદય થઇ જતો હોય તો વારંવાર વિવેકની આવૃત્તિ કર્યા કરવી. જગતનું અચિત્યરચનારૂપ બ્રહ્મવેત્તાઓને અનુભવસિદ્ધ છે, તેથી દ્વૈતનું મિથ્યાપણું કેવલ શુક્તિથીજ સિદ્ધ છે એમ ન કહેવું. ચેતન નિત્ય હોવાથી અચિત્ય છે, કેમકે તે ચેતન કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું તેનો વિચાર મનુષ્યજીવિથી કરી શકાતો નથી. ચેતનના પ્રાગભાવનો અનુભવ ક્યારેય કોઇને થતો નથી તેથી તે નિત્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. દ્વૈતનો પ્રાગભાવ ચેતનવડે અનુભવાય છે તેથી દ્વૈતનું મિથ્યાપણું સિદ્ધ થાય છે. પ્રાગભાવનાજુ દ્વૈત ઘટાદિ-કની પેઠે રચાય છે, તોપણ તેની રચના અચિત્ય છે તેથી તે ઇદ્રજલની પેઠે મિથ્યા છે. ચેતન પોતાના સ્વભાવથી પ્રત્યક્ષ છે. તેવડે ણીજ્ઞ સર્વનું મિથ્યા-પણું અનુભવાય છે. અદ્વૈત ચેતન પ્રત્યક્ષ નથી એમ કહેવું વિવેકીને ચોક્કસ નથી. અદ્વૈત જાણ્યા છતાં કેટલાક લોક અસતોપી રહે છે, કેમકે તેઓ શાસ્ત્રના અર્થનો ઉત્તમપ્રકારે વિચાર કરતા નથી. દરેકની તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરવાથી મનુષ્ય મરણુરહિત બ્રહ્મરૂપ થાય છે તેવું શ્રુતિમાં કહેવું ફલ વિદ્યાનના અનુભવમાં આવે છે. અહંકારને ને આત્માને ભ્રાંતિથી એક સમજી મને પુત્ર મળે, મને સ્ત્રી મળે, મને ધન મળે ઇત્યાદિ જે ઇચ્છાઓ ઉપજે છે તે ઇચ્છાઓ કામ-શબ્દવડે કહેવાય છે. આત્માને અને અહંકારને પૃથક્ અનુભવ્યા પછી પ્રારબ્ધ-કર્મવશાત્ જ્ઞાનીને ગમે તેટલી ઇચ્છાઓ ઉપજે તોપણ તેથી તેમના મોક્ષમાં વિરોધ આવતો નથી. અહંકારને અને આત્માને પૃથક્ જાણ્યા છતાં પણ પ્રારબ્ધકર્મના દોષથી અહંકારમાં ઇચ્છાઓ સંભવી શકે છે. તે ઇચ્છાઓનો આત્માની સાથે સંબંધ ન હોવાથી તે ઇચ્છાઓ મોક્ષમાં પ્રતિબંધ ઉપજાવી શકતી નથી. ઇચ્છાઓનો આત્માની સાથે કાંઈ પણ વાસ્તવિક સંબંધ નથી આમ જાણવું આજ આત્માના ને અહંકારના એકપણાની ભ્રાંતિનો નાશ છે. અજ્ઞાનીઓને તે સમજતું નથી તેજ તેમના હૃદયની ગ્રંથિઓ વા જઈચેતનની ગ્રંથિઓ કહેવાય છે. જ્ઞાનીમાં ને અજ્ઞાનીમાં માત્ર આટલોજ ભેદ છે. જ્ઞાનેતા આહારાદિમાં કાંઈ પણ ભેદ નથી. બ્રહ્મજ્ઞાની ઉદાસીન રહે તે આરે તેમનું શરીર સામર્થ્યરહિત થઇ જાય છે એમ કહેવું યોગ્ય નહીં. દ્વૈતસ્થમાં બ્રહ્મજ્ઞાન કાંઈ રોગ નથી કે તેમ થાય. ભરતાદિ આહારાદિનો ઉલ્લેખ છે. પાપાણાદિની પેઠે રહ્યા નહોતા, પણ તેઓ સગના ભયથી ઉદાસીન દ્વૈતસ્થમાં હતા. વિપયાનુરાગી, મનુષ્યોના મંગથી અથવા વિપયની આસાની) અંશને બંધન પામે છે, અને આસન્નિથી રહિત યુરુપ સ્થાયી સુખને (ચેતનને) સ્થાયી સુખને ઇચ્છનારાઓએ સગનો સર્વકા ત્યાગ કરવો જોઈએ છે. સ્વયં, મનુષ્યો શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય નહિ સમજતાં ગમે તેમ બોલે છે, પણ સાથે પ્રયોગ સંબંધમાં વિશેષ ન બોલતાં અમે અમારો સિદ્ધાંત કહીએ છીએ તેવું સત્યપણું

७ तृप्तिदीप ॥

टीकाकारकृत भगवत्

दोहरे।

तृप्तिदीपनो बोध ज्ञे, मनमां स्थिर कराय,
तो आत्माना अनुभवे, सतत सुतप्त थवाय १

आ तृप्तिदीपनामना प्रकटणुमा । अध्यानपण्णे अृद्धद्वारण्यकोपनिषद्दनी नीये
ज्जलावेदी श्रुतिनु व्याख्यान करवानु होवाथी आ प्रकटणुनो आरख करनारा
श्रीभारतीतीर्थमुनि प्रथम आ प्रकटणुना । सक्षिप्त अर्थरूप ते श्रुतिने कळे । छे.—

। आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति-पूरुषः ।

किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ॥ १ ॥

अन्वयः—पूरुषः ' अय अस्मि ' इति आत्मान विजानीयात् चेत्, किं इच्छन्
। कस्य कामाय शरीर अनुसंज्वरेत् ? ॥

पुरुष आ प्रत्यगात्मा हु छु अमे ज्ञे । पोताना प्रत्यगात्माना । स्वप्नने
स्वप्न ज्ञे तो पछी शानी (तथा लोच्यनी) छच्छा । करीने । कथा । लोक्ताना
सुप्नने (लोचने) भाटे शरीरनी पछवाडे । पोते परिताप मांमे ? अर्थात् लोक्ता
अने लोच्य अने अने कल्पित समन्तवाथी सुप्नने शरीरनी पछवाडे । चा
पामवानु वारण्य रडेत्तु नथी. १

સંપૂર્ણરીતે વિચારાય છે. એ વિચારવડે જીવનમુક્ત પુરુષની જે પરિપૂર્ણ તૃપ્તિ છે તે સ્પષ્ટ ઠરવામાં આવે છે. ૨

પહેલા શ્લોકરૂપ શ્રુતિમાં આવેલા પુરુષશબ્દનો અર્થ કહેવામાટે પ્રથમ ઉપોદ્ધાતરૂપે સૃષ્ટિનું ટુકામાં વર્ણન કરે છે.—

માયાઽઽભાસેન જીવેશૌ કરોતીતિ શ્રુતત્વતઃ ।

કલ્પિતાવેવ જીવેશૌ તાભ્યાં સર્વં પ્રકલ્પિતમ્ ॥ ૩ ॥

“માયા આભાસેન જીવેશૌ કરોતિ” ઇતિ શ્રુતત્વતઃ જીવેશૌ કલ્પિતૌ एव, તાભ્યાં સર્વં પ્રકલ્પિતમ્ ॥

માયા પોતામાં પડેલા ચેતનના આભાસવડે જીવને અને ઈશ્વરને પ્રતીત કરાવે છે આજી શ્રુતિમાં સાંભળવામાં આવતું હોવાથી જીવ અને ઈશ્વર એ બંને કલ્પિતજ (વ્યાવહારિકજ) છે, અને ઈશ્વર ને જીવ એ બંનેએ આ સર્વ જગત કલ્પેલું છે.

માયા સત્ત્વગુણ, રજ્જેગુણ અને તમોગુણ એ ત્રણ ગુણરૂપ છે. એને પ્રકૃતિ પણ કહે છે. શુદ્ધસત્ત્વગુણવાળી પ્રકૃતિમાં (માયામાં) ચેતનનો જે આભાસ પડેલો હોય છે તે ઈશ્વર કહેવાય છે, અને મલિનસત્ત્વગુણવાળી પ્રકૃતિ (માયા) જેને અવિદ્યા કહેવામાં આવે છે તેમાં પડેલો ચેતનનો આભાસ જીવ કહેવાય છે. એ ઈશ્વર અને જીવ ઉપર જણાવેલી રીતે માયાવડે પ્રતીત થતા હોવાથી એ બંનેનું માયાવડે કલ્પિતપણું કહેલું છે. ૩

ઈશ્વરે કઈ સૃષ્ટિ કલ્પી છે, અને જીવે કઈ સૃષ્ટિ કલ્પી છે તે નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:—

ઈક્ષણાદિપ્રવેશાંતા સૃષ્ટિરીશેન કલ્પિતા ।

જાગ્રદાદિવિમોક્ષાંતઃ સંસારો જીવકલ્પિતઃ ॥ ૪ ॥

ઈક્ષણાદિપ્રવેશાંતા સૃષ્ટિઃ ઈશેન કલ્પિતા, જાગ્રદાદિવિમોક્ષાંતઃ સંસારઃ જીવકલ્પિતઃ ॥

જીવોના ભોગમોક્ષમાટે જગત્સ્થવાના સકલ્પથી માડીને જીવોના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યાસુધીની જે સૃષ્ટિ તે ઈશ્વરે કલ્પેલી છે, અને બ્રહ્મવસ્થાથી માડીને મોક્ષપર્યંતનો જે સંસાર છે તે જીવે કલ્પેલો છે. ૪

ઈશ્વરકૃત અને જીવકૃત સંસાર કહીને હવે આગળ જણાવેલી શ્રુતિમાંના પુરુષશબ્દનો અર્થ કહે છે:—

ભ્રમાધિષ્ઠાનમૂતાત્મા કૂટસ્થાસંગચિદ્રુપુઃ ।

અન્યોન્યાધ્યાસતોઽસંગધીસ્થજીવોઽત્ર પૂરુપઃ ॥ ૫ ॥

[યઃ] કૂટસ્થાસંગચિદ્રુપુઃ ભ્રમાધિષ્ઠાનમૂતાત્મા, [સઃ एव] અન્યોન્યાધ્યાસતઃ
અસંગધીસ્થજીવઃ [સન] અત્ર પૂરુપઃ [ઇતિ ઉચ્યતે] ॥

જે નિર્વિકાર, દેહાદિના સગથી રહિત, ચૈતન્યસ્વરૂપ અને શરીર-
ઇદ્રિયાદિરૂપ પ્રાંતિના અધિષ્ઠાનરૂપ થઇને રહેનારો આત્મા છે, તે આત્માજ
ચૈતનરૂપ આત્મામાં જડરૂપ અંતઃકરણાદિની અને જડરૂપ અંતઃકરણાદિમાં
ચૈતનરૂપ આત્માની પ્રાંતિથી જેની સાથે વાસ્તવિક સંબંધ નથી એવી ભુદ્ધિમાં
પ્રતિબિંબરૂપે થઇને જીવભાવને પામેલો જે જીવ (કૂટસ્થ, અંતઃકરણુ ને અંતઃકરણુમાં
આવેલા કૂટસ્થના સ્વભાવ એ ત્રણુનો સમૂહ) તે આત્માનંઠ આ ધૃતિમાં પુરુપ
કહેવાય છે. ૫

ઉપરના શ્લોકમાં પુરુપશબ્દવડે એકલો ચિદાભાસ ન કહેતાં અધિષ્ઠાનરૂપ
કૂટસ્થસહિત ચિદાભાસને પુરુપ શામાટે કહેલ છે એમ શક થાય તો
તેનું ઉત્તર આપે છે:—

સાધિષ્ઠાનો વિમોક્ષાદૌ જીવોઽધિક્રિયતે ન તુ ।

કેવલો નિરધિષ્ઠાનવિષ્ણાંતેઃ ક્વાઽપ્યસિદ્ધિતઃ ॥ ૬ ॥

સાધિષ્ઠાનઃ જીવઃ વિમોક્ષાદૌ અધિક્રિયતે, તુ કેવલઃ ન, નિરધિષ્ઠાનવિષ્ણાંતેઃ
ક્વ અપિ અસિદ્ધિતઃ ॥

કૂટસ્થરૂપ અધિષ્ઠાનસહિત જીવ મોક્ષનાં અને સ્વર્ગનાં સાધનોમાં અધિ-
કારવાળો છે, પણ એકલો ચિદાભાસ (જીવ) મોક્ષાદિનાં સાધનોના અનુષ્ઠાનનો
અધિકારી થતો નથી; કેમકે અધિષ્ઠાનવિના પ્રાંતિ કોઈ પણ સ્થલે સિદ્ધ થતી
નથી. જ્યાં સર્વાદિની પ્રાંતિ થાય છે ત્યાં રજનુ આદિ અધિષ્ઠાન હોય છે એ
વાત પ્રસિદ્ધ છે. આમ હોવાથી ચિદાભાસનો મોક્ષાદિની સાથે સંબંધ સિદ્ધ
થવામાટે પુરુપશબ્દવડે ચિદાભાસની સાથે તેના અધિષ્ઠાનરૂપ કૂટસ્થનું પણ
બંધન કરવું જોઈએ. ૬

અધિષ્ઠાનસહિત જીવજ સંસારી (કર્તાભોક્તા આદિ સ્વભાવવાળો) છે
એમ નીચેના બે શ્લોકોવડે કહે છે:—

અધિષ્ઠાનાંશસંયુક્તં ભ્રમાંશમવલંબતે ।

યદા તદાઽહં સંસારીત્યેવં જીવોઽભિમન્યતે ॥ ૭ ॥

ભ્રમાંશસ્ય તિરસ્કારાદધિષ્ઠાનપ્રધાનતા ।

યદા તદા ચિદાત્માઽહમસંગોઽસ્મીતિ ગુઘ્યતે ॥ ૮ ॥

યદા જીવઃ અધિષ્ઠાનાંશસંયુક્તં ભ્રમાંશં અવલંબતે, તદા અહં સંસારી ઇતિ એવં અભિમન્યતે, યદા ભ્રમાંશસ્ય તિરસ્કારાત્ અધિષ્ઠાનપ્રધાનતા [મવતિ,] તદા અહં ચિદાત્મા અસંગઃ અસ્મિ ઇતિ ગુઘ્યતે ॥

જ્યારે ચિદાલાસરૂપ જીવ અધિષ્ઠાનના અંશસહિત સ્થૂલસૂક્ષ્મશરીરરૂપ પ્રાંતિના અંશનો આશ્રય કરે છે ત્યારે તે હું સંસારી (હું કર્તા, હું ભોક્તા, હું દુઃખી ને હું સુખી) છું એવું અભિમાન ધારણ કરે છે. ૭

જ્યારે ત્રણ શરીરરૂપ પ્રાંતિના અંશના તિરસ્કારથી, એટલે એ સર્વ મિથ્યા છે એવા નિશ્ચયવડે તેના અનાદરથી અધિષ્ઠાનરૂપ કૂટસ્થનું પ્રધાનપદ્મ-તે હું છું એવો નિશ્ચય-થાય છે ત્યારે હું ચેતનરૂપ આત્મા અસંગ છું એમ તે (જીવ) બાણે છે. ૮

હું ચેતનરૂપ આત્મા અસંગ છું એમ તે બાણે છે એમ જે ઉપર કહ્યું તે યોગ્ય નથી, કેમકે અવિકારી ને અસંગ આત્મા હું એવા અહકારવાળો હોઈ શકે નહિ એવી શકા કરીને તેનું સમાધાન કરે છે:—

નાસંગેઽહંકૃતિર્યુક્તા કથમસ્મીતિ ચેચ્છૃણુ ।

एको मुख्यो द्वावमुख्यावित्यर्थस्त्रिविधो मतः ॥ ९ ॥

અસંગે અહંકૃતિઃ ન યુક્તા [અતઃ] અસ્મિ ઇતિ કથં [જાનીયામ્ ? ઇતિ] ચેત્ શૃણુ, એકઃ મુખ્યઃ, દ્વૌ અમુખ્યૌ ઇતિ [અહમઃ] ત્રિવિધઃ અર્થઃ મતઃ ॥

અસંગ (હું એવા શબ્દના ને હું એવા વૃત્તિજ્ઞાનના અવિષયરૂપ) આત્મામાં હું એવો અહંકાર હોવો એ વાત યુક્તિયુક્ત નથી, તો પછી હું અસંગ છું આવી રીતે તે કેમ બાણે ? એમ જે તમે પૂછતા હો, તો સાંભળો, એક મુખ્ય અને બે ગૌણ એમ હું એ શબ્દના વિદ્વાનેએ ત્રણ પ્રકારના અર્થ માનેલા છે. ૯ હવે હું એ શબ્દનો મુખ્યાર્થ કહું છે:—

अन्योन्याध्यासरूपेण कूटस्थाभासयोर्विपुः ।

एकीभूय भवेन्मुख्यस्तत्र मूढैः प्रयुज्यते ॥ १० ॥

કૂટસ્થાભાસયોઃ વિપુઃ અન્યોન્યાધ્યાસરૂપેણ એકીભૂય મુખ્યઃ મવેત્, તત્ર મૂઢૈઃ પ્રયુજ્યતે ॥

કૂટસ્થનું અને ચિદાલાસનું સ્વરૂપ પરસ્પરના ભ્રમવડે એક થઈને તે હું

એ શબ્દનો મુખ્ય અર્થ થાય છે, કેમકે તે બંનેના એકરૂપમાં વિવેકરહિત પુરુષોવડે હું એ શબ્દનો પ્રયોગ કરાય છે. ૧૦

હવે હું એ શબ્દના બે ગૌણ અર્થ કહું છું:—

પૃથગાભાસકૂટસ્થાવમુખ્યૌ તત્ર તત્ત્વવિત્ ।

પર્યાયેણ પ્રયુક્તેઽહંશબ્દં લોકે ચ વૈદિકે ॥ ૧૧ ॥

[યતઃ] તત્ત્વવિત્ તત્ર અહંશબ્દં લોકે ચ વૈદિકે પર્યાયેણ પ્રયુક્તે, [અતઃ]
પૃથક્ આભાસકૂટસ્થૌ અમુખ્યૌ [મત્રતઃ] ॥

જેથી બ્રહ્મરવરૂપને બાણનારા પુરુષ આભાસમાં ને કૂટસ્થમાં હું એ શબ્દનો પ્રયોગ લૌકિકવ્યવહારમાં અને વૈદિકવ્યવહારમાં પ્રસંગાનુસાર ક્રમપૂર્વક કરે છે, તેથી કૂટસ્થથી ભિન્ન આભાસ ને આભાસથી ભિન્ન કૂટસ્થ આ હું એ શબ્દના ગૌણ અર્થ થાય છે.

ચિદાભાસ અને કૂટસ્થ એ બેમાંથી એકમાં બ્યારે હુંશબ્દ કહેવાને ઇચ્છિત હોય ત્યારે તે હુંશબ્દનો ગૌણ અર્થ થાય છે. બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ લૌકિકવ્યવહારમાં એકલા ચિદાભાસમાં હુંશબ્દનો પ્રયોગ કરે છે, અને વૈદિકવ્યવહારમાં કેવલ કૂટસ્થમાં તેઓ હુંશબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. ચિદાભાસનું અને કૂટસ્થનું એકપણું સર્વ મનુષ્યોના વ્યવહારનો વિષય હોવાથી તેને હુંશબ્દનો મુખ્યાર્થ કહ્યો છે, અને એકલો ચિદાભાસ અને એકલો કૂટસ્થ થોડા જ્ઞાની લોકોના વ્યવહારનો વિષય હોવાથી એકલા ચિદાભાસમાં ને એકલા કૂટસ્થમાં હુંશબ્દનો ગૌણ અર્થ કહ્યો છે. ૧૧

લૌકિકવ્યવહારના સમયમાં અને વૈદિકવ્યવહારના સમયમાં બ્રહ્મજ્ઞાની હું એ શબ્દનો પ્રયોગ ક્રમપૂર્વક જેમ ઘટે તેમ કરે છે એમ જે ઉપર કહ્યું તેને નીચેના બે પ્રશ્નોકોવડે સ્પષ્ટ કરે છે:—

લૌકિકવ્યવહારેઽહં ગચ્છામીત્યાદિકે બુધઃ ।

વિવિચ્યૈવ ચિદાભાસં કૂટસ્થાત્તં વિવક્ષતિ ॥ ૧૨ ॥

અસંગોઽહં ચિદાસ્માઽહમિતિ શાસ્ત્રીયદૃષ્ટિતઃ ।

અહંશબ્દં પ્રયુક્તેઽયં કૂટસ્થે કેવલે બુધઃ ॥ ૧૩ ॥

“અહં ગચ્છામિ” ઇત્યાદિકે લૌકિકવ્યવહારે બુધઃ કૂટસ્થાત્ ચિદાભાસં વિવિચ્ય
૧૧ તં વિવક્ષતિ ॥ અયં બુધઃ શાસ્ત્રીયદૃષ્ટિતઃ “અહં અસંગઃ” “અહં ચિદાસ્મા”
૧૨ ઇતિ કેવલે કૂટસ્થે અહંશબ્દં પ્રયુક્તે ॥

“હું જાઉં છું” ઇત્યાદિ લૌકિકવ્યવહારમાં પ્રદ્યવેત્તા અવિકારી આત્માથી ચિદાભાસરૂપ જીવને પૃથક્ કરીને તેને હું એ શબ્દવડે કહેવાને ઇચ્છે છે. ૧૨ આ પ્રદ્યવેત્તા વેદાંતશાસ્ત્રની દૃષ્ટિવડે “હું સંગરહિત છું,” “હું ચેતનરૂપ આત્મા છું,” ઇત્યાદિ રીતે એકલા નિર્વિકાર આત્મામાં હું એ શબ્દનો લક્ષણાવડે પ્રયોગ કરે છે. ૧૩

વિકારી ચિદાભાસ વિકારરહિત આત્મા હું છું એમ કેમ જાણી શકે એવી પૂર્વપક્ષીની શંકા દર્શાવે છે:—

જ્ઞાનિતાજ્ઞાનિતે ત્વાત્માભાસસ્યૈવ ન ચાત્મનઃ ।

તથા ચ કથમાભાસઃ કૂટસ્થોઽસ્મીતિ બુદ્ધ્યતામ્ ॥ ૧૪ ॥

જ્ઞાનિતાજ્ઞાનિતે તુ આત્માભાસસ્ય એવ, ચ આત્મનઃ ન, તથા ચ આભાસઃ [અહં] કૂટસ્થઃ અસ્મિ ઇતિ કથં બુદ્ધ્યતામ્ ? ॥

જ્ઞાનીપણું ને અજ્ઞાનીપણું આ ધર્મ તો આત્માના આભાસનાજ એટલે ચિદાભાસનાજ છે, પણ શુદ્ધ આત્માના નથી, તેમ છતાં ચિદાભાસ “હું કૂટસ્થ છું” એમ કેવી રીતે જાણે ? ૧૪

પૂર્વપક્ષીની ઉપર જણાવેલી શંકાનું સિદ્ધાંતી સમાધાન કરે છે:—

નાયં દોષાશ્ચિદાભાસઃ કૂટસ્થૈકસ્વભાવવાન્ ।

આભાસત્વસ્ય મિથ્યાત્વાત્કૂટસ્થત્વાવશેષણાત્ ॥ ૧૫ ॥

અયં દોષઃ ન, આભાસત્વસ્ય મિથ્યાત્વાત્ [ચ] કૂટસ્થત્વાવશેષણાત્ ચિદાભાસઃ કૂટસ્થૈકસ્વભાવવાન્ [અસ્તિ] ॥

તમે જણાવેલો આ દોષ અમારા સિદ્ધાંતમાં આવતો નથી. ચિદાભાસપણાના મિથ્યાપણાથી અને કૂટસ્થપણાના એટલે અવિકારી આત્મપણાના અવશેષ રહેવાથી ચિદાભાસ કૂટસ્થરૂપ મુખ્યસ્વભાવવાળો છે, અર્થાત્ ચિદાભાસનું વાસ્તવિકરૂપ કૂટસ્થજ છે, તેથી તમે કહેલો દોષ અમારા કથનમાં પ્રાપ્ત થતો નથી. ૧૫

જો ચિદાભાસ મિથ્યા છે તો તેને થનારું “હું અવિકારી આત્મા છું” એવું જ્ઞાન પણ મિથ્યા ઠરશે, એવી શંકા કરી તેનું ઉત્તર આપે છે:—

કૂટસ્થોઽસ્મીતિ વોધોઽપિ મિથ્યા ચેન્નોતિ કો વદેત્ ।

ન હિ સત્યતયાઽભીષ્ટં રજ્જુસર્પવિસર્પણમ્ ॥ ૧૬ ॥

કૂટસ્થઃ અસ્મિ ઇતિ વોધઃ અપિ મિથ્યા [ઇતિ] વેત્, ન ઇતિ કઃ વદેત્ ? હિ રજ્જુસર્પવિસર્પણં સત્યતયા ન અભીષ્ટમ્ ॥

ચિદાભાસને થનારું “હું અવિકારી આત્મા છું” એવું જ્ઞાન પણ ચિદાભાસની પેઠે મિથ્યા છે એમ જો તમે કહો તો અમે કહીએ છીએ કે એ જ્ઞાન મિથ્યા નથી એમ કોણ કહે છે? કેમકે રજ્જુમાં ભ્રાંતિથી પ્રતીત થનારા સર્પનું ગમન સત્ય છે એમ અમને કે અન્ય કોઈને ઇચ્છત નથી.

આત્માથી ભિન્ન સર્વ મિથ્યા હોવાથી ચિદાભાસની પેઠે ચિદાભાસને ઉત્પન્ન થનારું “હું અવિકારી આત્મા છું”, એવું જ્ઞાન પણ વેદાંતસિદ્ધાંત-પ્રમાણે મિથ્યા એટલે વ્યાવહારિક છે. ૧૬

ચિદાભાસને થનારું “હું અવિકારી આત્મા છું” એવું જ્ઞાન જો મિથ્યા હોય તો તે મિથ્યાજ્ઞાનવડે આ પ્રતીત થતા સંસારની નિવૃત્તિ કેવી રીતે થશે એવી શંકા થાય તો તેનું ઉત્તર આપે છે:—

તાદૃશેનાપિ વોધેન સંસારો હિ નિવર્તતે ।

યક્ષાનુરૂપો હિ વલિરિત્યાહુલૌકિકા જનાઃ ॥ ૧૭ ॥

તાદૃશેન વોધેન અપિ સંસારઃ નિવર્તતે હિ, હિ “યક્ષાનુરૂપઃ વલિઃ” ઈતિ લૌકિકાઃ જનાઃ આહુઃ ॥

નિવૃત્ત કરવાયોગ્ય સંસાર મિથ્યા હોવાથી તેવી રીતના મિથ્યાજ્ઞાનવડે પણ મિથ્યાસંસાર નિવૃત્ત થાય છેજ, કેમકે “જેવો યક્ષ તેવું બલિદાન” (જેવું ભૂત તેવા બાકળા) એ કહેવત શાસ્ત્રસંસ્કારવિનાનાં માણસો પણ કહે છે, અને સમજે છે.

સ્વપ્નમાં પ્રતીત થયેલા મિથ્યા સિંહનું મિથ્યાજ્ઞાન જેમ મનુષ્યના મિથ્યા સ્વપ્નની નિવૃત્તિ કરે છે તેમ ચિદાભાસને “હું અવિકારી આત્મા છું” એવું ઉત્પન્ન થયેલું મિથ્યાજ્ઞાન પણ જાત્રમાં પ્રતીત થતા મિથ્યા સંસારને બાધ કરે છે. ૧૭

હવે તે આલતા પ્રસંગની સમાપ્તિ કરે છે:—

તસ્માદાભાસપુરુષઃ સકૂટસ્થો વિવિચ્ય તમ્ ।

કૂટસ્થોઽસ્મીતિ વિજ્ઞાતુમર્હતીત્યભ્યધાચ્છ્રુતિઃ ॥ ૧૮ ॥

તસ્માત્ સકૂટસ્થઃ આભાસપુરુષઃ તં વિવિચ્ય, કૂટસ્થઃ અસ્મિ ઈતિ વિજ્ઞાતું અર્હતિ ઈતિ શ્રુતિઃ અભ્યધાત્ ॥

જે કારણથી કૂટસ્થ એજ ચિદાભાસનું તત્ત્વ સ્વરૂપ છે તે કારણથી કૂટસ્થસહિત ચિદાભાસ આ શ્રુતિમાં કહેલો પુરુષ છે. તે કૂટસ્થને ચિદાભાસથી ભિન્ન કરીને “હું કૂટસ્થ છું” એવી રીતે બળવાને ચિદાભાસ સમર્થ છે એમ આગળ જણાવેલી ધૃકદારપૃથક-ઉપનિષદની શ્રુતિ કહે છે. ૧૮

શ્રુતિમાં જણાવેલ પુરુષ અને અસ્મિ (હું) એ જે પદોના અર્થને કહીને હવે શ્રુતિમાં આવેલા અયં (આ) પદના પ્રયોગના અભિપ્રાયને કહે છે:—

અસંદિગ્ધાવિપર્યસ્તવોધો દેહાત્મનીક્ષ્યતે ।

તદ્વદ્વેતિ નિર્ણેતુમયમિત્યભિધીયતે ॥ ૧૯ ॥

દેહાત્મનિ અસંદિગ્ધાવિપર્યસ્તવોધઃ [વદ્વત્] ઈક્ષ્યતે તદ્વત્ અત્ર ઇતિ નિર્ણેતું 'અયં' ઇતિ અભિધીયતે ॥

જેમ શરીરરૂપ મિથ્યા આત્મામાં અજ્ઞાનીઓને સંશયરહિત તથા ભ્રાંતિરહિત હુપણાતું (આત્મપણાતું) જ્ઞાન પ્રતીત થાય છે તેમ આ અંતરાત્મામાં સંશયવિપર્યયથી રહિત હુપણાતું જ્ઞાન મુમુક્ષુને થતું જોઇએ એવો નિર્ણય કરવામાટે શ્રુતિમાં 'અયં' (આ) એમ કહેવાય છે. ૧૯

એવી રીતનું જ્ઞાન મુક્તિનું સાધન છે એમ ઉપદેશસાહસ્રીમાં આચાર્ય-ભગવાને પણ નીચેના શ્લોકવડે કહેલું છે:—

દેહાત્મજ્ઞાનવજ્ઞાનં દેહાત્મજ્ઞાનવાધકમ્ ।

આત્મન્યેવ ભવેવ્યસ્ય સ નેચ્છન્નપિ મુચ્યતે ॥ ૨૦ ॥

દેહાત્મજ્ઞાનવત્ આત્મનિ એવ દેહાત્મજ્ઞાનવાધકં જ્ઞાનં યસ્ય ભવેત્ સઃ ન ઇચ્છન્ અપિ મુચ્યતે ॥

અજ્ઞાનીના અંતઃકરણમાં હું શરીરજી હું આવા શરીરમાં થતા આત્માના હૃદ જ્ઞાનની પેઠે અંતરાત્મામાંજ શરીરમા રહેલા આત્માના જ્ઞાનનો વાધ કરનાર વાસ્તવિક આત્મજ્ઞાન જે પુરુષને થાય તે પુરુષ મોક્ષની ઈચ્છા ન કરે તોપણ મોક્ષ પામે છે. ૨૦

અયં (આ) પદના ણીજ અભિપ્રાયની શંકા કરીને તેને અનુમોહન આપે છે:—

અયમિત્યપરોક્ષત્વમુચ્યતે ચેત્તદુચ્યતામ્ ।

સ્વયંપ્રકાશચૈતન્યમપરોક્ષં સદા યતઃ ॥ ૨૧ ॥

અયં ઇતિ અપરોક્ષત્વં ઉચ્યતે ચેત્ તત્ ઉચ્યતામ્, યતઃ સ્વયંપ્રકાશચૈતન્યં સદા અપરોક્ષમ્ ॥

અયં (આ) એવા પદવડે આત્માતું અપરોક્ષપણું કહેવામાં આવે છે એમ જો તમે કહો તો ભલે તે તેમ કહેવાઓ, કારણકે સ્વયંપ્રકાશચૈતન સર્વદા અપરોક્ષ (પ્રત્યક્ષ) છે.

આ ઘર ઇત્યાદિ પ્રયોગોમાં આ એ શબ્દવડે જેમ ઘરનું પ્રત્યક્ષપણું જણાવાય છે તેમ આ આત્મા હું હું એ પ્રયોગમાં પણ આત્માતું પ્રત્યક્ષપણું

કહેવાને ઇચ્છત છે એમ જો વાદી કહે તો વાદીનું તે કહેવું વેદાંતીઓને ઇષ્ટ છે, કેમકે ખીજા કોઈ સાધનની અપેક્ષાવિના પ્રકાશનારું ચૈતન્ય સર્વદા પ્રત્યક્ષ છે એમ વેદાંતીઓ માને છે. ૨૧

એકજ આત્મામાં અમુકકાલે પરોક્ષ અને અમુકકાલે અપરોક્ષ તથા અમુકકાલે જ્ઞાન અને અમુકકાલે અજ્ઞાન એવા બે પરસ્પરવિરોધવાળા ધર્મો કેવી રીતે રહી શકે એમ જો પૂર્વપક્ષી શંકા કરે તો ગ્રંથકાર તેનું સમાધાન કરે છે:—

પરોક્ષમપરોક્ષં ચ જ્ઞાનમજ્ઞાનમિત્યદઃ ।

નિત્યાપરોક્ષરૂપેઽપિ દ્વયં સ્યાદશમે યથા ॥ ૨૨ ॥

યથા દશમે પરોક્ષં ચ અપરોક્ષં, જ્ઞાનં [ચ] અજ્ઞાનં ઇતિ અદઃ દ્વયં [તથા] નિત્યાપરોક્ષરૂપે અપિ સ્યાત્ ॥

એમ પોતાથી ભિન્ન નવ વિદ્યાર્થીઓને ગણીને અને દશમા પોતાને નહિ ગણીને દશમો વિદ્યાર્થી નથી એમ કહેનારા દશમા વિદ્યાર્થીમાં પરોક્ષ અને અપરોક્ષ તથા જ્ઞાન અને અજ્ઞાન આ બંને ધર્મ રહે છે તેમ નિત્ય અપરોક્ષ-આત્મામાં પણ પરોક્ષ અને અપરોક્ષ તથા જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એ બંને ધર્મ ક્રમે કરીને રહી શકે છે. ૨૨

ઉપર આપેલા દૃષ્ટાંતને સ્પષ્ટ કરે છે:—

નવસંખ્યાહૃતજ્ઞાનો દશમો વિભ્રમાત્તદા ।

ન વેત્તિ દશમોઽસ્મીતિ વીક્ષ્યમાણોઽપિ તાન્નવ ॥ ૨૩ ॥

નવસંખ્યાહૃતજ્ઞાનઃ દશમઃ તાન્ નવ વીક્ષ્યમાણઃ અપિ [અહ] દશમઃ અસ્મિ ઇતિ તદા વિભ્રમાત્ ન વેત્તિ ॥

નવ આ સંખ્યાવડે જેનું દશમાનું જ્ઞાન હણાયેલું છે એવો દશમો પુરુષ તે નવ પુરુષોને પોતાનાથી પૃથક્ જોતો છતો પણ જુદશમો છુ એમ તે કાલે દેહ પ્રાંતિથી જાણતો નથી.

દશ વિદ્યાર્થીઓ એક ગામથી ખીજે ગામ જતા હતા. તેમને વાટમાં ચિંક નદી આવી. તે નદી ઊતરીને તેઓ સામે પાર ગયા. પછી “ આપણામાંથી કોઈ તણાઈ ગયો તો નથી ? ” જોને નિશ્ચય કરવામાટે તેમાંથી એક વિદ્યાર્થીએ ખીજા નવ વિદ્યાર્થીઓને ગણ્યા, પણ તેમાં પોતાની ગણના કરી નહિ, એટલે તેને એક વિદ્યાર્થી તણાઈ ગયાની પ્રાંતિ થઈ. પછી ખીજા વિદ્યાર્થીએ પણ ગણવામાં એવીજ ભૂલ કરી, તે દૃષ્ટાંતને ઉપરના શ્લોકમાં વર્ણવ્યું છે. ૨૩

દર્ષાંતમાં કહેલા દશમા વિદ્યાર્થીને પોતાનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન છતાં પણ તેને પોતાના દશમાપણાનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થયું નહિ તે જણાવીને અજ્ઞાનનું કાર્ય જે આવરણ તેને જણાવે છે:—

ન ભાતિ નાસ્તિ દશમ ઇતિ સ્વં દશમં તદા ।

મત્વા વક્તિ તદજ્ઞાનકૃતમાવરણં વિદુઃ ॥ ૨૪ ॥

તદા દશમઃ સ્વં દશમં [સંતં દશમઃ] ન ભાતિ [અતઃ] ન અસ્તિ ઇતિ મત્વા [તથા] વક્તિ. [અસ્ય યત્ કારણં] તન્ અજ્ઞાનકૃતં આવરણં [ઇતિ બુધાઃ] વિદુઃ ॥

ત્યારે એટલે સર્વ વિદ્યાર્થીને જણવાના સમયમાં દશમો પોતે દશમો છતાં પણ “દશમો પ્રતીત થતો નથી” અને આથી “તે નથી” એમ માનીને તેવી રીતે તે અન્યના પ્રતિ કહે છે. આવા વ્યવહારનું જે કારણ તે અજ્ઞાનનું કાર્ય આવરણ છે એમ વિદ્વાનો જાણે છે. ૨૪

હવે અજ્ઞાનનું ધીજી કાર્ય જે વિશેષ તેનું સ્વરૂપ જણાવે છે:—

નદ્યાં મમાર દશમ ઇતિ શોચન્પરોદિતિ ।

અજ્ઞાનકૃતવિક્ષેપં રોદનાદિં વિદુર્બુધાઃ ॥ ૨૫ ॥

દશમઃ નદ્યાં મમાર ઇતિ શોચન્ [સઃ] પરોદિતિ, બુધાઃ [ઇમં] રોદનાદિં અજ્ઞાનકૃતવિક્ષેપં વિદુઃ ॥

દશમો વિદ્યાર્થી નદીમાં ડુબીને મરી ગયો એમ માનીને શોક કરતો છતાં તે વિદ્યાર્થી અત્યંત રુએ છે. વિદ્વાનો આ રોવાક્રટવાને અજ્ઞાનનું કાર્ય વિશેષ જાણે છે.

હુંજ દશમો છું આણુ જ્ઞાન ન રહેવું તે આ દર્ષાંતમાં અજ્ઞાન કહેવાય છે. “દશમો જણાતો નથી” અને “નથી” એમ માનવું ને કહેવું એ અજ્ઞાને કહેવું આવરણ છે, અને એમ માનીને શોક કરતા છતાં તે વિદ્યાર્થીઓનું અત્યંત રડવું અને કપાલને તથા માથાને ક્રટવું તે આ દર્ષાંતમાં અજ્ઞાનના કાર્યરૂપ વિશેષ કહેવાય છે. ૨૫

આવરણ બે પ્રકારનું છે, પહેલું અસત્સ્વાપાહક અને ધીજી અજ્ઞાનાપાહક. અસત્સ્વાપાહક આવરણવડે વસ્તુ હોય તોપણ વસ્તુ નથી એમ જણાય છે, અને અજ્ઞાનાપાહક આવરણવડે વસ્તુ પ્રતીત થતી હોય છતાં તે પ્રતીત થતી નથી એમ જણાય છે. નીચેના શ્લોકમાં દશમા વિદ્યાર્થીના અસત્સ્વાપાહક આવરણને દૂર કરનારું પરોક્ષજ્ઞાન કહે છે:—

ન મૃતો દશમોઽસ્તીતિ શ્રુત્વાઽસત્વચનં તદા ।

પરોક્ષત્વેન દશમં વેત્તિ સ્વર્ગાદિલોકવત્ ॥ ૨૬ ॥

તદા “દશમઃ ન મૃતઃ, અસ્તિ” ઇતિ આત્મવચનં શ્રુત્વા [સઃ] દશમં સ્વર્ગાદિલોકવત્ પરોક્ષત્વેન વેત્તિ ॥

તે વેલા “દશમો વિદ્યાર્થી મરી ગયો નથી, પણ હવે છે,” આત્મવિશ્વાસ રાખવાયોગ્ય કોઈ મનુષ્યનું વચન સાંભળીને દશમા વિદ્યાર્થીને શાસ્ત્રમાં કહેલા સ્વર્ગાદિક લોકની પેઠે તે પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી પરોક્ષપણાવડે જાણે છે. ૨૬

હવે તે દષ્ટાંતમાંના અભાનાપાદક આવરણને દૂર કરનાર અપરોક્ષજ્ઞાન દેવી રીતે થાય છે તે કહે છે:—

ત્વમેવ દશમોઽસીતિ ગણયિત્વા પ્રદર્શિતઃ ।

અપરોક્ષતયા જ્ઞાત્વા હૃપ્યત્યેવ ન રોદિતિ ॥ ૨૭ ॥

“ત્વં એવ દશમઃ અસિ” ઇતિ ગણયિત્વા પ્રદર્શિતઃ [તતઃ સઃ અહં દશમઃ અસ્મિ ઇતિ] અપરોક્ષતયા જ્ઞાત્વા હૃપ્યતિ એવ, ન રોદિતિ ॥

પોતાને નહિ ગણનાર દશમા વિદ્યાર્થીને “તુંજ દશમો છે” એવી રીતે તેની પાસે નવને ગણાવીને સારી રીતે દેખાડેલો તે દશમો વિદ્યાર્થી, પછી “હું દશમો છું” એમ પ્રત્યક્ષપણાવડે પોતાને જાણીને હર્ષ પામે છેજ, પણ રીતો નથી. ૨૭

દષ્ટાંતરૂપ દશમાના જ્ઞાનમાં કઈ સાત અવસ્થા થાય છે તે જાણાવીને હવે સિદ્ધાંતવિષે હવાત્મામાં તે સાત અવસ્થાઓ જોડવાયોગ્ય છે એમ કહે છે:—

અજ્ઞાનાવૃત્તિવિક્ષેપદ્વિવિધજ્ઞાનવૃત્તયઃ ।

શોકાપગમ ઇત્યેતે યોજનીયાશ્ચિદાત્મનિ ॥ ૨૮ ॥

અજ્ઞાનાવૃત્તિવિક્ષેપદ્વિવિધજ્ઞાનવૃત્તયઃ [ચ] શોકાપગમઃ ઇતિ એતે [અવસ્થા-વિશેષાઃ] ચિદાત્મનિ યોજનીયાઃ ॥

અજ્ઞાન, આવરણ, વિક્ષેપ,—શોક, એ પ્રકારનું જ્ઞાન એટલે પરોક્ષજ્ઞાન ને અપરોક્ષજ્ઞાન, વૃત્તિ અને શોકની નિવૃત્તિ આ દષ્ટાંતમાં કહેલી સાત અવસ્થાઓ ચિદાત્માના સંબંધમાં જોડવાયોગ્ય છે. ૨૮

અજ્ઞાનાદિ આ સાત અવસ્થાઓ ચિદાત્મામાં દેવી રીતે જોડવી તે નીચેના આર શ્લોકોવાડે જણાવે છે:—

સંસારાસક્તચિત્તઃ સંશ્ચિદાભાસઃ કદાચન ।

સ્વયંપ્રકાશકૂટસ્થં સ્વતત્ત્વં નૈવ વેત્યયમ્ ॥ ૨૯ ॥

અર્થ ચિદાભાસઃ સંસારાસક્તચિત્તઃ સન્ કદાચન સ્વતત્ત્વં સ્વયંપ્રકાશકૂટસ્થ
ન વેત્તિ એવ ॥

આ ચિદાભાસ સંસારના વિષયોમાં દૃઢરાગયુક્ત અંતઃકરણવાળો થયો
છતો ધૃતિના વિચારની પૂર્વે અજ્ઞાનકાલમાં ક્યારેય પોતાના વાસ્તવિકસ્વરૂપ-
ભૂત સ્વયંપ્રકાશ અવિકારી આત્માને બાહ્યતો નથી જ, આ અજ્ઞાનનામની
'ચિદાભાસની પહેલી અવસ્થા છે. ૨૯

હવે ચિદાભાસની આવરણનામની ખીલ અવસ્થાને તથા વિક્ષેપનામની
ત્રીલ અવસ્થાને જણાવે છે:—

ન ભાતિ નાસ્તિ કૂટસ્થ ઇતિ વક્તિ પ્રસંગતઃ ।

કર્તા ભોક્તાઽહમસ્મીતિ વિક્ષેપં પ્રતિપદ્યતે ॥ ૩૦ ॥

પ્રસંગતઃ “ કૂટસ્થઃ ન ભાતિ ન અસ્તિ ” ઇતિ વક્તિ, [તથા] અહં કર્તા
[ચ] ભોક્તા અસ્મિ ઇતિ વિક્ષેપં પ્રતિપદ્યતે ॥

જ્ઞાની પુરુષના પૂછવાથી અજ્ઞાની પુરુષ તે પ્રસંગે “ કૂટસ્થ (અવિકારી
આત્મા) પ્રતીત થતો નથી ” અને “ તે નથી ” એ પ્રમાણે કહે છે, આ
ચિદાભાસની આવરણનામની ખીલ અવસ્થા છે. ઉપર જણાવેલુ બે પ્રકારનું
આવરણ તથા પછી “ હુ કર્તા છું, ” અને “ હુ ભોક્તા છું, ” આવા વિક્ષેપને
તે ચિદાભાસ ખાને છે, આ ચિદાભાસની વિક્ષેપનામની ત્રીલ અવસ્થા છે. ૩૦

હવે પરોક્ષજ્ઞાન અને અપરોક્ષજ્ઞાન એ નામની ચિદાભાસની ચોથી અને
પાંચમી અવસ્થા કહે છે:—

અસ્તિ કૂટસ્થ ઇત્યાદૌ પરોક્ષં વેત્તિ વાર્તાયા ।

પશ્ચાત્કૂટસ્થ એવાસ્મીત્યેવં વેત્તિ વિચારતઃ ॥ ૩૧ ॥

આદૌ વાર્તાયા “ કૂટસ્થઃ અસ્તિ ” ઇતિ પરોક્ષં વેત્તિ, પશ્ચાત્ વિચારતઃ
“ કૂટસ્થઃ એવ [અહં] અસ્મિ ” ઇતિ એવં વેત્તિ ॥

પ્રથમ આચાર્યના અને શાસ્ત્રના કથનથી સુસુક્ષ્મપુરુષ “ અવિકારી
આત્મા છે ” એમ આત્માને પરોક્ષ બાણે છે, આ ચિદાભાસની પરોક્ષજ્ઞાનનામની
ચોથી અવસ્થા છે. પછી વિચારથી એટલે વિધિપૂર્વક ધ્રુવણ, મનન અને
નિદિધ્યાસનવડે “ અવિકારી આત્માજ હું છું ” એમ તે બાણે છે, આ ચિદાભાસની
અપરોક્ષજ્ઞાનનામની પાંચમી અવસ્થા છે. ૩૧

હવે શોકનાશ અને અતિતૃપ્તિનામની ચિદાભાસની છટ્ટી અને સાતમી અવસ્થા કહે છે:—

कर्ता भोक्तेत्येवमादिशोकजातं प्रमुंचति ।

कृतं कृत्यं प्रापणीयं प्राप्तमित्येव तुप्यति ॥ ૩૨ ॥

[તત:] કર્તા ભોક્તા इत्येवमादि-शोकजातं प्रमुंचति, [अनंतरं च] कृत्यं कृतं प्रापणीयं प्राप्तं इति एव तुप्यति ॥

“હું અવિકારી અસગ આત્મા છું” એવું અપરોક્ષજ્ઞાન થયા પછી હું કર્તા છું, અને હું ભોક્તા છું ઇત્યાદિ રીતના શોકના સમૂહનો તે આત્મવેત્તા પરિત્યાગ કરે છે, આ શોકનાશનામની ચિદાભાસની છટ્ટી અવસ્થા છે. પછી “મેં કરવાયોગ્ય સર્વ કર્મ કર્યું, અને પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય સર્વ મેં પ્રાપ્ત કર્યું” આવી રીતેજ તે સતોપને પામે છે. આ ચિદાભાસની અતિતૃપ્તિનામની સાતમી અવસ્થા છે. ૩૨

ઉપર જણાવેલી સાતે અવસ્થા ચિદાભાસની છે. તેમાં બંધ અને મોક્ષ રહેલા છે. તેમાં પહેલી ત્રણ અવસ્થા બંધન કરનારી છે, એ સર્વ વાતને નીચેના બે શ્લોકવડે કહે છે:—

अज्ञानमावृत्तिस्तद्विद्विक्षेपश्च परोक्षधीः ।

अपरोक्षमतिः शोकमोक्षस्तृप्तिर्निरंकुशा ॥ ૩૩ ॥

सप्तावस्था इमाः सन्ति चिदाभासस्य तास्विमौ ।

बंधमोक्षौ स्थितौ तत्र तिस्रो बंधकृतः स्मृताः ॥ ૩૪ ॥

અજ્ઞાન, આવૃત્તિ, તદ્વત્ વિક્ષેપ, પરોક્ષધીઃ ચ અપરોક્ષમતિઃ, શોકમોક્ષઃ [તથા] નિરંકુશા તૃપ્તિઃ ઇમાઃ સપ્તાવસ્થાઃ ચિદાભાસસ્ય સન્તિ, તાસુ ઇમૌ બંધ-મોક્ષૌ સ્થિતૌ, તત્ર તિસ્રઃ બંધકૃતઃ સ્મૃતાઃ ॥

અજ્ઞાન, અમત્વાપાદક ને અભાનાપાદક એવા બે પ્રકારનું આવરણ, તેમજ વિક્ષેપ, પરોક્ષજ્ઞાન અને અપરોક્ષજ્ઞાન, શોકની નિવૃત્તિ અને નિરતિશય તૃપ્તિ આ સાત અવસ્થાઓ ચિદાભાસની છે, અવિકારી આત્માની નથીજ. એ સાત અવસ્થાઓમાં આ જ-મમરણુદિરૂપ બંધ અને મોક્ષ રહેલા છે. તે અવસ્થામાં પ્રથમની ત્રણ (અજ્ઞાન, બે પ્રકારનું આવરણ અને વિક્ષેપ એ) અવસ્થાઓ વિદાનેઓ બંધ કરનારી-સંસારના કારણરૂપ-કહેલી છે. ૩૩-૩૪

છવને બંધ કરનારી ચિદાભાસની બે ત્રણ અવસ્થાઓ કહી તેમાંની પહેલી અજ્ઞાનનામની અવસ્થાનું સ્વરૂપ જણાવે છે:—

ન જાનામીત્યુદાસીનવ્યવહારસ્ય કારણમ્ ।

વિચારપ્રાગભાવેન યુક્તમજ્ઞાનમીરિતમ્ ॥ ૩૫ ॥

વિચારપ્રાગભાવેન યુક્તં ન જાનામિ ઇતિ ઉદાસીનવ્યવહારસ્ય [યત્] કારણં [તત્] અજ્ઞાનં ઈરિતમ્ ॥

ચિદ્દાભાસની જે અવસ્થામા વેદાંતશાસ્ત્રના વિચારનો પ્રારંભ કર્યો નથી તે અવસ્થાથી યુક્ત અને “ હુ અસગ આત્માને જાણતો નથી ” આવા અજ્ઞાનીના ઉદાસીન વ્યવહારનું (રાગદ્વેષરહિત પ્રતીતિનું ને કથનનું) જે કારણ તેને શાસ્ત્રકારોએ ચિદ્દાભાસમા રહેલું અજ્ઞાન કહેલું છે. ૩૫

હવે આવરણનું કાર્ય કહે છે:—

અમાર્ગેણ વિચાર્યાથ નાસ્તિ નો ભાતિ ચેત્યસૌ ।

વિપરીતવ્યવહૃતિરાવૃત્તેઃ કાર્યમિપ્યતે ॥ ૩૬ ॥

અમાર્ગેણ વિચાર્ય અથ ન અસ્તિ ચ નો ભાતિ ઇતિ અસૌ વિપરીતવ્યવહૃતિઃ આવૃત્તેઃ કાર્યં ઇપ્યતે ॥

વેદાંતશાસ્ત્રે કહેલા આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના શ્રવણાદિ ઉપાય છોડીને કેવલ અશાસ્ત્રીય તર્કવડે આત્મમગ્ધી વિચાર કરીને પછી “ આત્મા નથી ” અને તે “ પ્રતીત થતો નથી ” એવી રીતનો આ બલકો વ્યવહાર તે અજ્ઞાનકૃત આવરણનું કાર્ય છે એમ અગીકાર કરાય છે. ૩૬

હવે વિશેષનું સ્વરૂપ અને તેનું કાર્ય જણાવે છે:—

દેહદ્વયચિદાભાસરૂપો વિશેષ ઈરિતઃ ।

કર્તૃત્વાદ્યશિલઃ શોકઃ સંસારાખ્યોઽસ્ય વંધકઃ ॥ ૩૭ ॥

દેહદ્વયચિદાભાસરૂપઃ વિશેષઃ ઈરિતઃ, વંધકઃ સંસારાખ્યઃ કર્તૃત્વાદ્યશિલઃ શોકઃ અસ્ય [કાર્યં અસ્તિ] ॥

સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ એ બે શરીરોથી યુક્ત એવો જે ચિદ્દાભાસ તેને વિદ્વાનોએ વિશેષ કહેલો છે. જીવને બંધન કરનાર અસારનામનો કર્તાપણુ, બોક્તાપણુ, સુખીપણુ ને દુઃખીપણુ ઇત્યાદિરૂપ જે સમગ્ર શોક તે આના (વિશેષના) કાર્યરૂપ છે. ૩૭

અજ્ઞાન અને આવરણ પ્રકટ ચિદ્દાભાસરૂપ વિશેષની ઉત્પત્તિની પૂર્વે સ્થિત છતાં પણ એ અને અવસ્થા ચિદ્દાભાસની છે, અવિકારી ને અસગ આત્માની નથી એમ કહે છે:—

અજ્ઞાનમાવૃત્તિશ્ચૈતે વિક્ષેપાત્પ્રાક્પ્રસિધ્યતઃ ।

યદ્યપ્યથાપ્યવસ્થે તે વિક્ષેપસ્યૈવ નાત્મનઃ ॥ ૩૮ ॥

યદ્યપિ અજ્ઞાનં ચ આવૃત્તિઃ एते વિક્ષેપાત્ પ્રાક્. પ્રસિધ્યતઃ, અથાપિ તે અવસ્થે વિક્ષેપસ્ય एव, આત્મનઃ ન ॥

જોઈએ અજ્ઞાન અને આવરણ આ બે ચિદાભાસની અવસ્થાઓ કર્તાપણાના ને લોકતાપણાના અભિમાનવાળા વિક્ષેપની પૂર્વે વિદ્યમાન છે, તેપણુ તે બે અવસ્થાઓ વિક્ષેપનીજ છે, અવિકારી ને નિર્લેપ આત્માની નથી. ૩૮

વિક્ષેપની ઉત્પત્તિની પૂર્વે વિક્ષેપના સંસ્કારો વિદ્યમાન હોવાથી અજ્ઞાનને તથા આવરણને વિક્ષેપની અવસ્થા માનવી જોઈએ એમ કહે છે:—

વિક્ષેપોત્પત્તિતઃ પૂર્વમપિ વિક્ષેપસંસ્કૃતિઃ ।

અસ્ત્યેવ તદવસ્થાત્વમવિરુદ્ધં તતસ્તયોઃ ॥ ૩૯ ॥

વિક્ષેપોત્પત્તિતઃ પૂર્વં અપિ વિક્ષેપસંસ્કૃતિઃ અસ્તિ एव, તતઃ તયોઃ તદવસ્થાત્વં અવિરુદ્ધમ્ ॥

વિક્ષેપની ઉત્પત્તિની પૂર્વે પણ અંતઃકરણમાં વિક્ષેપના સંસ્કાર હોય છેજ, તે કારણથી તે બંને અવસ્થાઓનું તદવસ્થાપણું (વિક્ષેપની અવસ્થારૂપ હોવાપણું) વિરોધથી રહિત છે. ૩૯

અજ્ઞાનને અને આવરણને વિક્ષેપની અવસ્થા ન માનતાં તેમને તે બંને અવસ્થાના અધિધાનરૂપ પ્રદાની અવસ્થા માનવી જોઈએ એમ શકા કરીને તેનું સમાધાન આપે છે:—

બ્રહ્મણ્યારોપિતત્વેન બ્રહ્માવસ્થે ઇમે ઇતિ ।

ન શંકનીયં સર્વાસાં બ્રહ્મણ્યેવાધિરોપણાત્ ॥ ૪૦ ॥

બ્રહ્મણિ આરોપિતત્વેન ઇમે બ્રહ્માવસ્થે ઇતિ ન શંકનીયમ્, બ્રહ્મણિ સર્વાસાં एव અધિરોપણાત્ ॥

પ્રદાનમાં આરોપિતપણાવડે આ અજ્ઞાન અને આવરણ એ બે અવસ્થા પ્રદાની અવસ્થા છે એવી શંકા કરવી નહિ, કેમકે પ્રદાનમાં તે સર્વે એટલે ચિદાભાસની સાથે અવસ્થાઓનો આરોપ કરવામાં આવ્યો છે. આમ હોવાથી એ બે અવસ્થાઓને અસંગ ને વિકારરહિત પ્રદાની નહિ, પણ વિક્ષેપનીજ માનવી જોઈએ. ૪૦

સર્વ અવસ્થાઓ પ્રદાનમાં આરોપિત છતાં પણ વિક્ષેપની ઉત્પત્તિની પછી પ્રતીત થનાર સંસારીપણા આદિરૂપ અવસ્થા વિક્ષેપની (ભવની) છે એવો

અનુભવ થાય છે, તેથી તે બ્રહ્મની અવસ્થા નથી એવી શંકા ઉપજવીને તેજ યુક્તિવડે અજ્ઞાન અને આવરણુ પણ વિદ્યેપને (જીવને) આશ્રયે રહેલ જણાવાથી તે બ્રહ્મની અવસ્થા નથી એમ નીચેના બે શ્લોકથી કહે છે:—

સંસાર્યહં વિવુદ્ધોઽહં નિઃશોકસ્તુષ્ટ ઇત્યપિ ।

જીવગા ઉત્તરાવસ્થા ભાંતિ ન વ્રહ્મગા યદિ ॥ ૪૧ ॥

તર્હ્યજ્ઞોઽહં વ્રહ્મસત્ત્વભાને મદૃષ્ટિતો ન હિ ।

ઈતિ પૂર્વે અવસ્થે ચ ભાસેતે જીવગે સ્વલુ ॥ ૪૨ ॥

યદ્યપિ અહં સંસારી, અહં વિવુદ્ધઃ, [અહં] નિઃશોકઃ, [અહં] તુષ્ટઃ ઇતિ ઉત્તરાવસ્થાઃ જીવગાઃ ભાંતિ, વ્રહ્મગાઃ ન, તર્હિ અહં અજ્ઞઃ, મદૃષ્ટિતઃ વ્રહ્મસત્ત્વભાને ન હિ ઇતિ પૂર્વે અવસ્થે ચ સ્વલુ જીવગે ભાસેતે ॥

બેકે હું સંસારી (કર્તાલોકનાસ્વભાવવાળો) છું, હું શાસ્ત્રને જાણી છું, હું શોકથી રહિત છું, હું તૃપ્તિ પામેલો છું, એવી અજ્ઞાનની ને આવરણુની પછીની એટલે વિદ્યેપ, પરોક્ષજ્ઞાન, અપરોક્ષજ્ઞાન, શોકનાશ ને નિરતિશયતૃપ્તિ એ પાંચ અવસ્થાઓ જીવમાં રહેલી પ્રતીત થાય છે, બ્રહ્મમાં રહેલી પ્રતીત થતી નથી, તેા હું અજ્ઞાની છું, મારી સમજથી બ્રહ્મનું હોવાપણું નથી, અને બ્રહ્મની પ્રતીતિ પણ થતી નથી, એવી વિદ્યેપની પૂર્વની બે અવસ્થાઓ પણ અવશ્ય જીવમાંજ પ્રતીત થાય છે. ૪૧-૪૨

વેદાંતના કોઈ ગ્રંથોમાં અજ્ઞાનને જીવની અવસ્થા કહી નથી, પણ અજ્ઞાન બ્રહ્મને આશરે રહેલું છે એમ કહ્યું છે, છતાં તમે અજ્ઞાનને જીવની અવસ્થા કેમ કહે છે એથી શંકા થાય તે તેનું સમાધાન કરે છે:—

અજ્ઞાનસ્યાશ્રયો વ્રહ્મેત્યધિષ્ઠાનતયા જગુઃ ।

જીવાવસ્થાત્વમજ્ઞાનાભિમાનિત્વાદવાદિપમ્ ॥ ૪૩ ॥

[તે] અજ્ઞાનસ્ય આશ્રયઃ વ્રહ્મ ઇતિ અધિષ્ઠાનતયા જગુઃ, [કિંતુ અહં અજ] અજ્ઞાનાભિમાનિત્વાદ [અજ્ઞાનસ્ય] જીવાવસ્થાત્વં અવાદિપમ્ ॥

તે ગ્રંથકારોએ અજ્ઞાનને આશ્રય બ્રહ્મ છે એમ બે કહ્યું છે તે બ્રહ્મ અજ્ઞાનનું અધિષ્ઠાન હોવાથી કહ્યું છે, પણ મેં (આ પ્રકરણુના કર્તાએ) અહીં (આ ગ્રંથમાં) અજ્ઞાનના અભિમાનીપણાથી અજ્ઞાન એ જીવની અવસ્થા છે એમ કહ્યું છે, તેથી તેમના કહેવામાં ને મારા કહેવામાં વિરોધ આવતો નથી. ૪૩
અજ્ઞાનની અને આવરણુની નિવૃત્તિદ્વારા મોક્ષનું કારણ થનારી પરોક્ષ-જ્ઞાન ને અપરોક્ષજ્ઞાન એ નામની ચિદાણાસની બે અવસ્થાઓ કહે છે:—

જ્ઞાનદ્વયેન નષ્ટેઽસ્મિન્નજ્ઞાને તત્કૃતાઽઽવૃત્તિઃ ।

ન ભાતિ નાસ્તિ ચેત્યેષા દ્વિવિધાઽપિ વિનશ્યતિ ॥ ૪૪ ॥

જ્ઞાનદ્વયેન અસ્મિન્ અજ્ઞાને નષ્ટે [સતિ] “ ન ભાતિ ચ ન અસ્તિ ” ઇતિ एषા દ્વિવિધા તત્કૃતા આવૃત્તિઃ અપિ વિનશ્યતિ ॥

આત્માનુ પરોક્ષજ્ઞાન અને આત્માનુ અપરોક્ષજ્ઞાન એ બે જ્ઞાનવડે આ અજ્ઞાનનો નાશ થયે સતે “ આત્મા પ્રતીત થતો નથી, અને આત્મા નથી ” આવુ આ બે પ્રકારનુ અજ્ઞાને કરેલુ આવરણ પણ નાશ પામે છે ૪૪

હવે કયા જ્ઞાનવડે અજ્ઞાનના કયા અશની નિવૃત્તિ થાય છે તે જણાવે છે.—

પરોક્ષજ્ઞાનતો નશ્યેદસત્ત્વાવૃત્તિહેતુતા ।

અપરોક્ષજ્ઞાનનાશ્યા હ્યભાનાવૃત્તિહેતુતા ॥ ૪૫ ॥

પરોક્ષજ્ઞાનત, અસત્ત્વાવૃત્તિહેતુતા નશ્યેત્, હિ અભાનાવૃત્તિહેતુતા અપરોક્ષજ્ઞાન-નાશ્યા [અસ્તિ] ॥

“ અવિકારી આત્મા છે ” એવા શાસ્ત્રાદિવડે થયેલા આત્માના પરોક્ષજ્ઞાનવડે અજ્ઞાનના અમત્ત્વાવરણનુ (આત્મા નથી એવા ભ્રમરૂપ આવરણનુ) કારણપણુ નાશ પામે છે, અને અભાવાવરણનુ (આત્મા પ્રતીત થતો નથી એવા ભ્રમરૂપ આવરણનુ) કારણપણુ “ હુ અવિકારી આત્મા છુ ” એવા દૃઢ અપરોક્ષજ્ઞાનવડે નાશ થવાને યોગ્ય છે ૪૫

આત્માની અપ્રતીતિરૂપ આવરણનો નાશ થવાથી થનાના શોકનાશરૂપ ફલને કહે છે —

અભાનાવરણે નષ્ટે જીવત્વારોપસંક્ષયાત્ ।

કર્તૃત્વાદ્યખિલઃ શોકઃ સંસારાખ્યો નિવર્તતે ॥ ૪૬ ॥

અભાનાવરણે નષ્ટે જીવત્વારોપસંક્ષયાત્ સસારાખ્યઃ કર્તૃત્વાદ્યખિલઃ શોકઃ નિવર્તતે ॥

આત્માના દૃઢાક્ષાતકારવડે આત્માની અપ્રતીતિરૂપ આવરણ નાશ પામે સતે જીવપણુરૂપ આરોપનો સમ્યક્પ્રકારે નાશ થવાથી સંસારનામનો કર્તાપણુ ને જ્ઞાતાપણુ આદિરૂપ અમથ શોક નાશ પામે છે, અર્થાત્ આત્મા કર્તા, જ્ઞાતા, સ્વખી, હુ ખી ને પ્રમાતા નથી એવો દૃઢ અનુભવ થવાથી સર્વ શોકની નિવૃત્તિ થાય છે. ૪૬

હવે નિરંકુશતૃપ્તિ એ નામની આત્મજ્ઞાનવડે પ્રાપ્ત થનારી સ્થિતિ જણાવે છે —

નિવૃત્તે સર્વસંસારે નિત્યમુક્ત્વભાસનાત્ ।

નિરંકુશા ભવેત્તૃપ્તિઃ પુનઃ શોકાસમુદ્ભવાત્ ॥ ૪૭ ॥

व्यक्त्यनुल्लेखमात्रेण भ्रमत्वे स्वर्गधीः अपि व्यक्त्यनुल्लेखात् सामान्यो-
ल्लेखदर्शनात् भ्रांतिः स्यात् ॥

डेाध पक्ष सद्भाववाणा पदार्थं प्रत्यक्षज्ञान डेाध अरक्षणी न यत्तु डेाध
तेतदा उपरधी न को परेक्षज्ञानतु प्रभपत्तु मानधामां आचे, तो स्वर्गंत्तु ज्ञान
पक्ष मनुष्यने तेतु प्रत्यक्षज्ञान न यवाधी अने तेतु सामान्यज्ञान शास्त्रवडे
यवाधी भ्रांतिरूप भनाथ, पक्ष आस्तिक पुरुषो स्वर्गना परेक्षज्ञानने भ्रांतिरूप
मानता नथी, पक्ष सत्यरूप ज्ञाने छे, तेथी प्रहंतु परेक्षज्ञान भ्रांतिरूप नथी. पउ
अपरेक्षज्ञानने योज्य पदार्थं परेक्षज्ञान भ्रांतिरूप नथी जेभ छडे छे:-

अपरोक्षत्वयोग्यस्य न परोक्षमतिभ्रमः ।

परोक्षमित्यनुल्लेखादर्थत्यारोक्ष्यसंभवात् ॥ ५४ ॥

अपरोक्षत्वयोग्यस्य परोक्षमतिः भ्रमः न, [कुतः ? ब्रह्म] परोक्षं इति अनु-
ल्लेखात्, अर्थात् पारोक्ष्यसंभवात् ॥

वेदांतना श्रवणादिवडे प्रत्यक्षपक्षाने योज्य प्रहंरूप पदार्थंत्तु जिज्ञासुने
वेदांतशास्त्रना श्रवणादिवडे यथेत्तु परेक्षज्ञान भ्रांतिरूप नथी, डेगडे प्रह
परेक्ष छे जेत्तु रूप ज्ञान मनुष्यने क्यारेय यत्तु नथी, पक्ष जिज्ञासुने आनं-
मां “ आ प्रह ” ज्ञानुं प्रत्यक्षज्ञान न यवाधी अर्थथी, तेतु परेक्षपत्तु
सक्षने छे. प४

प्रहना डेटलाके ज्ञानंत्तु अरक्षु न यवाधी प्रहंतु परेक्षज्ञान भ्रांतिरूप
छे जेभ छडेवाय नहि जेभ लषाचे छे:-

મા અમે કહીએ છીએ કે નિરવયવ પ્રદ્ધમા પણ પૃથક્ કરવાયોગ્ય ને માયારૂપ ને માયાના કાર્યરૂપ વિષાધિ છે તેવડે નિરવયવ પ્રદ્ધમાં પણ કલ્પિત અવયવવાળાપણું સંભવી શકે છે, એટલે તેના કલ્પિત એક અંશના જ્ઞાનવડે સર્વ પ્રદ્ધાનું પરોક્ષજ્ઞાન થાય છે તેથી એવી રીતે થયેલુ પ્રદ્ધાનું પરોક્ષજ્ઞાન પ્રાતિરૂપ મનાતુ નથી

આ શ્લોકનો આ પ્રમાણે ધીએ અર્થ પણ થઈ શકે છે:— 'પ્રદ્ધ છે' એવા અજ્ઞાન જ્ઞાન થયા છતા પણ "હુ પ્રદ્ધ છું" એવા અજ્ઞાન પ્રદ્ધન થવાથી પરોક્ષપ્રદ્ધજ્ઞાન પ્રાતિરૂપ છે એમ ને તમે કહો તો અમે કહીએ છીએ કે "ઘડો છે" એવુ તેનું પરોક્ષજ્ઞાન પણ તેના પ્રત્યક્ષજ્ઞાનના અભાવે પ્રાતિરૂપ થયે સાવયવ પદાર્થનું પરોક્ષજ્ઞાન સંભવી શકે, પણ નિરવયવ પદાર્થનું પરોક્ષજ્ઞાન સંભવી શકે નહિ એમ ન કહેવું, કેમકે નિરવયવ પ્રદ્ધમાં પણ પૃથક્ કરવાયોગ્ય પ્રદ્ધ છે, અને પ્રદ્ધ હુ છું, એવા અજ્ઞાના લેઈથી પ્રદ્ધમાં કલ્પિત અજ્ઞવાળાપણું સંભવી શકે છે ૫૫

ના

પ્રદ્ધના અસત્પણારૂપ અજ્ઞાની અને પ્રદ્ધના અભાનરૂપ અજ્ઞાની કયા સાધનથી નિવૃત્તિ થાય છે તે કહે છે—

આ
ના:

અસત્વાંશો નિવર્તેત પરોક્ષજ્ઞાનતસ્તથા ।

અમાનાંશનિવૃત્તિઃ સ્યાદપરોક્ષધિયા કૃતા ॥ ૫૬ ॥

૨૯૧- પરોક્ષજ્ઞાનતઃ અસત્વાંશઃ નિવર્તેત, તથા અમાનાંશનિવૃત્તિઃ અપરોક્ષધિયા કૃતા સ્પાત્ ॥

પ્રદ્ધ છે એવા પ્રદ્ધના પરોક્ષજ્ઞાનથી પ્રદ્ધ નથી એવા પ્રદ્ધના ન હોવાપણા-રૂ રૂપ અજ્ઞાની નિવૃત્તિ થાય છે, અને પ્રદ્ધ પ્રતીત થતું નથી એવા પ્રદ્ધના નિવર્તેત અભાનરૂપ અજ્ઞાની નિવૃત્તિ હુ પ્રદ્ધ છું એવા અપરોક્ષજ્ઞાને કરેલી છે પરંતુ અપરોક્ષજ્ઞાનને યોગ્ય વસ્તુનું પરોક્ષજ્ઞાન પ્રાતિરૂપ નથી એમ કહ્યાત સતે જીવાપીને મુદ્દે કરે છે—

દશમોઽસ્તીત્યવિભ્રાંતં પરોક્ષજ્ઞાનમીદ્યતે ।

બ્રહ્માસ્તીત્યપિ તદ્વત્સ્યાદજ્ઞાનાવરણં સમમ્ ॥ ૫૭ ॥

૬૯ [૫૫] "દશમઃ અસ્તિ" ઈતિ પરોક્ષજ્ઞાનં અવિભ્રાંતં ઈદ્યતે, તદ્વત્ નિવૃત્તિ" ઈતિ અપિ સ્પાત્, અમાનાવરણં [૫] સમમ્ ॥

નિરં એમ "દશમો વિધાર્થી છે" આકુ વિદ્યાસ રાખવાયોગ્ય પુ- નથી થયેલુ પરોક્ષજ્ઞાન પ્રાતિરૂપિત માનવામા આવે છે તેમ "પ્રદ્ધ

अबुं सर्वोत्तम प्रभाष्यरूप श्रुतिना कथनशी यथेबुं परोक्षप्रज्ञान पञ्च प्रम-

सर्वसंसारे निवृत्ते [सति] नित्यमुक्तत्वभासनात् [च] पुनः शोकासमुद्भवात्
निरंकुशो वृप्तिः भवेत् ॥

कर्तापञ्च, बोधतापञ्च, सुभीपञ्च, दुःभीपञ्च ने प्रभातापञ्च आदि आत्मानो
भ्रातिथी प्रतीत यनारे सर्वसंसार निवृत्त यथे पोताना नित्यमुक्तपणानो स्पष्ट
अनुभव यवाथी तथा इंरीने शोकाती उत्पत्ति न यवाथी ने तृप्तिने दोषं यदियाती
वस्तुनी धन्धा न दयावी शके येवी निःसीम तृप्ति आत्मज्ञानीना हृदयर्भो
उत्पन्न थाय छे. ४७

आ प्रकरणना पछेला श्लोकयां नृणावेवी आत्मानं० ध्यादि श्रुतिना
अलिप्राय कळे छे:—

अपरोक्षज्ञानशोकनिवृत्त्याख्ये उभे इमे ।

अवस्थे जीवगे द्रुत आत्मानं चेदिति श्रुतिः ॥ ४८ ॥

ભૃગુનામના જિજ્ઞાસુ સુનિ. પોતાના પિતા શ્રીવરુણપાસે જઈને તેમને
 ॥ લાગ્યા કે “હે પ્રભો! મને પ્રહ્લના સ્વરૂપનો ઉપદેશ કરો,” ત્યા
 હે પોતાના પુત્ર અને શિષ્ય ભૃગુને કહ્યું કે: “જેમાંથી આ સર્વ ભૂતો
 ઉત્પન્ન થાય છે, ઉત્પન્ન થયેલાં તે ભૂતો જેનાવડે જીવતાં રહે છે, અને પ્રલય-
 કાલમાં જેમાં અલોહલાવે પ્રવેશ કરે છે, તેને જાણવાની ઇચ્છા કર. તે પ્રહ્લ
 છે.” આ વાક્ય સાંભળીને આ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયના કારણ-
 રૂપ લક્ષણવાળું પ્રહ્લ છે એમ તેમણે પરોક્ષપણે જાણ્યું. પછી તેમણે અન્નમય-
 કોશનો, પ્રાણમયકોશનો, મનોમયકોશનો, વિજ્ઞાનમયકોશનો ને આનંદમયકોશનો
 વિચાર કરીને તેના અધિષ્ઠાનરૂપ પ્રહ્લનો સાક્ષાત્કાર કર્યો. શ્રીવરુણના વાક્યથી
 પ્રથમ ભૃગુને પ્રહ્લનું પરોક્ષજ્ઞાન થયું, અને પછી વિચારવડે તેમને પ્રહ્લનું
 અપરોક્ષજ્ઞાન થયું એવો નિર્ણય થાય છે. ૬૩

ભગવાન વરુણે પોતાના પુત્ર અને શિષ્ય ભૃગુને “તું પ્રહ્લ છે” એવું
 અપરોક્ષજ્ઞાન ઉપજાવનારું વાક્ય કહ્યું નથી, છતાં તેવા ઉપદેશવિના તેમને
 આત્માથી અલિપ્ત પ્રહ્લનો સાક્ષાત્કાર કેમ થયો એમ શંકા થાય તો તેનું
 સમાધાન કરે છે:—

यद्यपि त्वमसीत्यत्र वाक्यं नोचे भृगोः पिता ।

तथाप्यन्नं प्राणमिति विचार्यस्थलमुक्तवान् ॥ ६४ ॥

यद्यपि भृगोः पिता अत्र “ त्वं [ब्रह्म] असि ” इति वाक्यं न उचे, तथापि
 अन्नं प्राणं इति विचार्यस्थलं उक्तवान् ॥

વચનોમાં આત્માથી અભિન્ન પરોક્ષ પ્રદા જણાવ્યું છે. પછી હું લોકને ઉત્પન્ન કરું એમ કહીને પરમાત્મામાં જગતનો આરોપ કેવી રીતે થાય છે તે તે કૃતિમાં જણાવ્યું છે. પછી તેનો અપવાદ કરીને સર્વમાં પ્રજ્ઞાન રહ્યું છે એમ સ્પષ્ટ કરીને તે પ્રત્યક્-આત્મરૂપ પ્રજ્ઞાનનું પ્રદાપણું દેખાડ્યું છે. એવી રીતે ઐતરેયોપનિષદમાં આત્માના પરોક્ષજ્ઞાનપછી તેનું અપરોક્ષજ્ઞાન થાય છે એમ જણાવ્યું છે. ૬૮

વેદના અવાંતરવાક્યવડે પ્રદાનું પરોક્ષજ્ઞાન થાય છે, અને વેદના મહાવાક્યના વિચારથી પ્રદાનું અપરોક્ષજ્ઞાન થાય છે એમ જણાવે છે:—

અવાંતરેણ વાક્યેન પરોક્ષા બ્રહ્મધીર્ભવેત્ ।

સર્વત્રૈવ મહાવાક્યવિચારાદપરોક્ષધીઃ ॥ ૬૯ ॥

સર્વત્ર એવ અવાંતરેણ વાક્યેન પરોક્ષા બ્રહ્મધીઃ ભવેત્ [ચ] મહાવાક્ય-વિચારાદ્ અપરોક્ષધીઃ [ભવેત્] ॥

ઉપનિષદોમાં સર્વ સ્થલેજી એવપ્રદાનું સ્વરૂપ જણાવનારાં અવાંતર-વાક્યોવડે સુસુક્ષ્મે પ્રદાનું પરોક્ષજ્ઞાન થાય છે, અને એવપ્રદાના અલેક્ષને યોદ્ય 'કરનારાં વેદનાં મહાવાક્યોના વિચારથી જિજ્ઞાસુને પ્રદાનું અપરોક્ષજ્ઞાન થાય છે. ૬૯

કેટલાક ગ્રંથોમાં મહાવાક્યના મનનથી અપરોક્ષજ્ઞાન થાય છે એમ કહ્યું છે, અને તમે મહાવાક્યના વિચારથી પ્રદાનું અપરોક્ષજ્ઞાન થાય છે એમ કહો છો, તેથી તમારું કહેવું કેટલાક ગ્રંથકારોના મતથી વિપરીત જણાય છે એમ કોઈ શંકા કરે તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

બ્રહ્માપરોક્ષ્યસિદ્ધ્યર્થ મહાવાક્યમિતીરિતમ્ ।

વાક્યવૃત્તાવતો બ્રહ્માપરોક્ષ્યે વિમતિર્ન હિ ॥ ૭૦ ॥

વાક્યવૃત્તૌ “ બ્રહ્માપરોક્ષ્યસિદ્ધ્યર્થ મહાવાક્ય ” ઇતિ ઈરિતં [અસ્તિ] અતઃ બ્રહ્માપરોક્ષ્યે વિમતિઃ ન હિ ॥

પૂન્યચરણ શ્રીશકરાચાર્યેણકૃત વાક્યવૃત્તિનામના ગ્રંથમાં પ્રદાવુ, પ્રત્યક્-જ્ઞાન સિદ્ધ થવામાટે ઉપનિષદોનાં મહાવાક્ય છે એમ કહેલું છે. આ કારણ-થી મહાવાક્યના વિચારવડે થનારા પ્રદાના અપરોક્ષજ્ઞાનમાં વિવાદ નથી.

ઉપનિષદોનાં મહાવાક્યોના મનનથી જિજ્ઞાસુને પ્રદાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે એમ જી ગ્રંથકારોએ કહેલું છે ત્યા મનનનો અર્થ વિચાર એવો કરવો, એટલે આચાર્યશાસ્ત્રાના કહેવામાં, ને ધીન્ત આચાર્યોના કહેવામાં, તથા અમારા કહેવામાં મતસિદ્ધ રહેતી નથી. ૭૦

ઉપર જણાવેલા વાક્યવૃત્તિનામના ગ્રંથમાં મહાવાક્યના વિચારવડે આત્માથી

અભિન્ન પ્રહ્નુ જ્ઞાન કેવી રીતે થાય છે તે જણાવેલું છે, તેમાં નીચેના શ્લોક-
માં સ્વં(તું)પદનો વાચ્યાર્થ જણાવે છે:—

આલંબનતયા માતિ યોઽસ્મત્પ્રત્યયશબ્દયોઃ ।

અંતઃકરણસંભિન્નવોધઃ સ સ્વંપદાભિધઃ ॥ ૭૧ ॥

યઃ અંતઃકરણસંભિન્નવોધઃ અસ્મત્પ્રત્યયશબ્દયોઃ આલંબનતયા માતિ સઃ સ્વં-
પદાભિધઃ ॥

જે અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિવાળો ચેતનરૂપ આત્મા “હું” એવી વૃત્તિ
અને “હું” એવો શબ્દ એ બેના આધારપણાવડે પ્રતીત થાય છે તે તત્ત્વ-
મત્તિ (તે પ્રદા તું છે) એ મહાવાક્યમાંના સ્વં(તું) એ પદના વાચ્યાર્થરૂપ છે. ૭૧
હવે તત્(તે પદનો) વાચ્યાર્થ કહે છે:—

માયોપાધિર્જગદ્યોનિઃ સર્વજ્ઞત્વાદિલક્ષણઃ ।

પારોક્ષ્યશબલઃ સત્યાદ્યાત્મકસ્તત્પદાભિધઃ ॥ ૭૨ ॥

[યઃ] માયોપાધિઃ જગદ્યોનિઃ સર્વજ્ઞત્વાદિલક્ષણઃ. પારોક્ષ્યશબલઃ સત્યા-
દ્યાત્મકઃ [સઃ] તત્પદાભિધઃ [અસ્તિ] ॥

જે માયારૂપ ઉપાધિવાળા, આ જગતના કારણરૂપ, સર્વજ્ઞપણું ને સર્વ-
શક્તિવાળાપણું એ આદિ લક્ષણવાળા, પરોક્ષપણારૂપ ધર્મથી યુક્ત, અને સત્ય,
જ્ઞાન અને અનંત ઇત્યાદિ સ્વરૂપ છે તે તત્ત્વમત્તિ એ મહાવાક્યમાંના તત્(તે)-
પદના વાચ્યાર્થરૂપ છે. ૭૨

સ્વંપદનો તથા તત્પદનો અર્થ કહીને હવે તે મહાવાક્યના અર્થના
જ્ઞાનમાટે લક્ષણાનો આશ્રય કરવો બેઠએ એમ કહે છે:—

પ્રત્યક્પરોક્ષતૈકસ્ય સદ્વિતીયત્વપૂર્ણતા ।

વિરુદ્ધ્યેતે ચતસ્તસ્માદ્લક્ષણા સંપ્રવર્તેતે ॥ ૭૩ ॥

યતઃ એકસ્ય પ્રત્યક્પરોક્ષતા સદ્વિતીયત્વપૂર્ણતા વિરુદ્ધ્યેતે તસ્માત્ લક્ષણા
સંપ્રવર્તેતે ॥

જે કારણથી એક પદાર્થનું પ્રત્યક્પણું (અંતરાત્મપણું) અને પરોક્ષપણું,
(ઇદ્રિયોનું અવિષયપણું,) તથા સદ્વિતીયપણું (દ્વૈતયુક્તપણું) અને પૂર્ણપણું
(અદિતીયપણું) વિરોધ પામે છે તે કારણથી તત્ત્વમત્તિ આ મહાવાક્યનો
અર્થ કરવામાં લક્ષણાનો આશ્રય ગ્રહણ કરવો પડે છે. જ્યાં વાચ્યાર્થ અથવા
શક્યાર્થ સભવતો નથી ત્યાં લક્ષણાનો આશ્રય ગ્રહણ કરવો પડે છે.

સ્વપદના અર્થરૂપ જીવનું અતરાત્મપણું હોવાથી પ્રત્યક્ષપણું છે, અને તત્પદના અર્થરૂપ ઈશ્વરનું પરોક્ષપણું છે, તેમજ જીવનું ઘણું જીવો હોવાથી દ્વૈતસહિતપણું છે, અને ઈશ્વર એક હોવાથી તેનું પૂર્ણપણું (અદ્વિતીયપણું) છે. આવી રીતે જીવના ને ઈશ્વરના ધર્મો વિરુદ્ધ હોવાથી તે બંનેનું એકપણું વાચ્યાર્થની રીતે સંભવી શકે નહિ, તેથી તત્ત્વમસિ આદિ મહાવાક્યનો અર્થ ઠરવામાં લક્ષણાનો આશ્રય ગ્રહણ કરવો પડે છે. ૭૩

મહાવાક્યનો અર્થ ઠરવામાં ત્રણ પ્રકારની લક્ષણામાંની કઈ લક્ષણાનો આશ્રય ગ્રહણ કરવો જોઈએ એ જાણવાની ઇચ્છા થાય તો કહે છે:—

તત્ત્વમસ્યાદિવાક્યેષુ લક્ષણા ભાગલક્ષણા ।

સોડ્યમિત્યાદિવાક્યસ્યપદયોરિવ નાપરા ॥ ૭૪ ॥

“ સઃ અયં ” ઇત્યાદિવાક્યસ્યપદયોઃ ઇવ તત્ત્વમસ્યાદિવાક્યેષુ ભાગલક્ષણા લક્ષણા, અપરા ન ॥

“ તે આ દેવદત્ત છે ” ઇત્યાદિ વાક્યમાં રહેલાં પ્રથમનાં બે પદની પેઠે તત્ત્વમસિ ઇત્યાદિ મહાવાક્યોમાં ભાગત્યાગલક્ષણાનામની લક્ષણા પ્રવૃત્ત થાય છે, બીજી બે લક્ષણા તેમાં પ્રવૃત્ત થતી નથી.

“ તે આ દેવદત્ત છે ” આ વાક્યમાં “ તે ” અને “ આ ” એ બંને પદોનો અર્થ પરસ્પરવિરોધવાળો છે, કારણકે તે શબ્દનો અર્થ દૂર અથવા પરોક્ષ એવો થાય છે, અને આ શબ્દનો અર્થ સમીપ અથવા પ્રત્યક્ષ એવો થાય છે, તેથી તે બંને શબ્દોનો દેવદત્તનામનાં યુરુપની સાથે અન્વય થઈ શકતો નથી, આ કારણથી એ વાક્યનો અર્થ ઠરવામાં ભાગત્યાગલક્ષણા અથવા જહત્જહત્લક્ષણાનો આશ્રય ગ્રહણ કરવો પડે છે. જ્યાં શક્તિવૃત્તિવડે થતા પદના અર્થમાં રહેલા વિરોધિભાગનો ત્યાગ કરીને તેમાંના અવિરોધિભાગનું ગ્રહણ કરી બંને પદોની સાથે સંબધ રાખનારા મુખ્ય પદાર્થની સાથે અન્વય કરવામાં આવે ત્યાં જે લક્ષણા પ્રવર્તે છે તે ભાગત્યાગલક્ષણા કહેવાય છે. જેમ “ તે આ દેવદત્ત છે ” એ વાક્યનો અર્થ ઠરવામાં ભાગત્યાગલક્ષણા ગ્રહણ કરવી પડે છે તેમ “ તે બ્રહ્મ તું છે ” એ મહાવાક્યમાં પણ ભાગત્યાગલક્ષણા ગ્રહણ કરવી પડે છે. જહત્લક્ષણાવડે અને અજહત્લક્ષણાવડે તેનો અર્થ થઈ શકતો નથી. જ્યાં પદ પોતાના વાચ્યાર્થનો ત્યાગ કરીને પોતાના સંબધવાળા અન્ય અર્થને જણાવે છે ત્યાં જહત્લક્ષણા ગ્રહણ કરાય છે. “ ગગામાં નેસ છે ” એ વાક્યમાં જહત્લક્ષણા ગ્રહણ કરાય છે. જ્યાં પદ પોતાના શક્યાર્થ-સહિત પોતાની સાથે સંબધ રાખનારા અન્ય અર્થને પણ જણાવે છે ત્યાં

અજહત્લક્ષણા ગ્રહણ કરાય છે. જેમ “ રાતો દોડે છે ” એમાં અજહત્લક્ષણા ગ્રહણ કરાય છે, કેમકે તેમાં રાતા રગની સાથે અન્ધાદિતું ગ્રહણ કરવું પડે છે. ૭૪ મહાવાક્યમાં સંસર્ગવાળો અથવા વિશેષણવાળો અર્થ સભવી શકતો નથી એમ જણાવે છે:—

સંસર્ગો વા વિશિષ્ટો વા વાક્યાર્થો નાત્ર સંમતઃ ।

અર્થલેકરસત્વેન વાક્યાર્થો વિદુપાં મતઃ ॥ ૭૫ ॥

અત્ર વિદુપાં સંસર્ગઃ વા વિશિષ્ટઃ વા વાક્યાર્થઃ ન સંમતઃ, [કિંતુ] અર્થલેકરસત્વેન વાક્યાર્થઃ [સં] મતઃ ॥

અહીં એટલે તત્ત્વમત્તિ આદિ મહાવાક્યોમાં વિદ્વાનોને સંસર્ગરૂપ અથવા વિશિષ્ટરૂપ વાક્યાર્થ સમત નથી, પરંતુ અર્થલેકરસપણાવડે મહાવાક્યનો અર્થ સંમત છે.

“ તું ગાય લાવ ” એ વાક્યમાં તું, ગાય અને લાવ એ ત્રણે પદોનો પરસ્પર ઠર્તા, ઠર્મ અને ક્રિયાપદ એવો સંબંધ હોવાથી તે વાક્યમાં સંસર્ગરૂપ વાક્યાર્થ થાય છે, અને “ આસમાની મોટું ને સુગંધવાળું કમલ છે ” આ વાક્યમાં આસમાની, મોટું ને સુગંધવાળું એ ત્રણ વિશેષણો કમલરૂપ વિશેષ્યને જણાવે છે, એટલે ત્યાં વિશિષ્ટરૂપ વાક્યાર્થ થાય છે. “ તે બ્રહ્મ તું છે ” આ મહાવાક્યમાં ઉપર જણાવેલા સંસર્ગાર્થ કે વિશિષ્ટાર્થ સંભવતા નથી તેથી વિદ્વાનો અખડ-એકરસરૂપે રહેલા સબ્દતીય, વિભત્તીય ને સ્વગતલેહથી રહિત પ્રત્યક-આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મરૂપ અર્થને ભાગત્યાગલક્ષણાવડે સ્વીકારે છે. ૭૫ અખડ-એકરસ વાક્યાર્થ કેવી રીતે થાય છે તે જણાવે છે:—

પ્રત્યગ્વોધો ય આભાતિ સોઽદ્રયાનંદલક્ષણઃ ।

અદ્રયાનંદરૂપશ્ચ પ્રત્યગ્વોધૈકલક્ષણઃ ॥ ૭૬ ॥

યઃ પ્રત્યગ્વોધઃ આભાતિ સઃ અદ્રયાનંદલક્ષણઃ, ચ [યઃ] અદ્રયાનંદરૂપઃ [પરમાત્મા સઃ] પ્રત્યગ્વોધૈકલક્ષણઃ [અસ્તિ] ॥

જે સર્વની અંતર ભુદ્ધિના પ્રકાશરૂપે રહેલ ચેતનરૂપ આત્મા પ્રતીત થાય છે તે અદિતીયરૂપ ને આનંદરૂપ લક્ષણવાળા પરમાત્મા (બ્રહ્મ) છે, અને જે અદિતીયરૂપ ને આનંદરૂપ પરમાત્મા (બ્રહ્મ) છે તે સર્વની અંતર રહેનારો ચેતનરૂપ લક્ષણવાળો આત્મા છે. એવી રીતે મહાવાક્યમાં જીવના અને ઈશ્વરના વાસ્તવિકસ્વરૂપનો અલેહ જણાવ્યો છે. ૭૬

જીવના ને ઈશ્વરના વાસ્તવિકસ્વરૂપનો અલેહ બંધુવાથી થનારા ફલને નીચેના જે શ્લોકોવડે કહે છે:—

इत्थं मन्योन्यतादात्म्यप्रतिपत्तिर्यदा भवेत् ।

अत्रह्यत्वं त्वमर्थस्य व्यावर्तेत तदैव हि ॥ ७७ ॥

तदर्थस्य च पारोक्ष्यं यद्येवं किं ततः शृणु ।

पूर्णानंदैकरूपेण प्रत्यग्वोधोऽवतिष्ठते ॥ ७८ ॥

इत्થં અન્યોન્યતાદાત્મ્યપ્રતિપત્તિઃ યદા ભવેત્ તદા એવ હિ ત્વમર્થસ્ય અત્રહ્યત્વં વ્યાવર્તેત, ચ તદર્થસ્ય પારોક્ષ્યં [નિવર્તેત,] યદિ એવં તતઃ કિં ? શૃણુ, પ્રત્યગ્વોધઃ પૂર્ણાનંદૈકરૂપેણ અવતિષ્ઠતે ॥

આવી રીતે પરસ્પરના (અવધિરના) એકપણાનું જ્ઞાન જ્યારે મુમુક્ષુને થાય છે ત્યારે નિશ્ચય સ્વપદના અર્થનું અપ્રદક્ષપણું (પ્રદક્ષથી વિપરીતપણું) નિવૃત્ત થાય છે, અને તત્પદના અર્થનું પરોક્ષપણું (અપ્રત્યક્ષપણું) નિવૃત્ત થાય છે. જો એમ થાય તો તેથી મુમુક્ષુને શું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે એમ જો તમે પૂછો તો તેનું ઉત્તર સાંભળો:—દેહાદિ દૃશ્યનો જાધ થઈ જુદ્ધિની અંતર રહેલ ચેતનરૂપ આત્મા પૂર્ણ-આનંદરૂપેજ અવશેષ રહે છે, અર્થાત્ તે મુમુક્ષુ જીવની પ્રદક્ષસ્વરૂપે સ્થિતિ થાય છે. ૭૭-૭૮

મહાવાક્યથી પ્રદક્ષનું પરોક્ષજ્ઞાન થાય છે એમ દહેનારા વેદાંતસિદ્ધાંત સમજતા નથી એમ જણાવે છે:—

एवं सति महावाक्यात्परोक्षज्ञानमीर्यते ।

यैस्तेषां शास्त्रसिद्धांतविज्ञानं शोभतेतराम् ॥ ७९ ॥

एवं सति येः महावाक्यात् परोक्षज्ञानं ईर्यते तेषां शास्त्रसिद्धांतविज्ञानं शोभतेतराम् ! ॥

વિચારસહિત મહાવાક્યવડે પ્રદક્ષનું અપરોક્ષજ્ઞાન થાય છે એમ સુતિ-યુક્તિથી સિદ્ધ થયા છતાં પણ જેઓ ઉપનિષદોના મહાવાક્યથી મુમુક્ષુને પ્રદક્ષનું પરોક્ષજ્ઞાન થાય છે એમ કહે છે તેઓનું વેદાંતશાસ્ત્રસિદ્ધાંતનું વિજ્ઞાન ગદ્દુ શોભે છે ! અર્થાત્ એમને વેદાંતસિદ્ધાંતનું લેશ પણ જ્ઞાન નથી એમ કહેવું જોઈએ. ૭૯

મહાવાક્યથી પરોક્ષજ્ઞાન થાય છે આ વાત અનુમાનથી સિદ્ધ થાય છે આવી થકા કરીને તેનું સમાધાન કરે છે:—

आस्तां शास्त्रस्य सिद्धांतो युक्त्या वाक्यात्परोक्षधीः ।

स्वर्गादिवाक्यवन्नैवं दशमे व्यभिचारतः ॥ ૮૦ ॥

શાસ્ત્રસ્ય સિદ્ધાંતઃ આસ્તાં, સ્વર્ગાદિવાક્યવત્ વાક્યાત્ પરોક્ષધીઃ [ઇતિ]
યુક્ત્યા [સિદ્ધં ઇતિ ચેત્] एवं न, दशमे व्यभिचारतः ॥

વેદાંતશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત તમે કહો છો તેવી રીતનો ભલે હોય, પણ સ્વર્ગાદિના વાક્યની જેમ મહાવાક્યથી પરોક્ષજ્ઞાન થાય છે એમ અનુમાનરૂપ યુક્તિવડે સિદ્ધ થાય છે એમ જો તમે કહો તો તમારે તેમ ન કહેવું; કેમકે “ તું દશમો છે ” એ વાક્યમાં તમે કહેલા અનુમાનનો વ્યભિચાર થાય છે.

કોઈ વેદાંતવાક્યોથી પ્રદ્ધનું પરોક્ષજ્ઞાન થાય છે, અને કોઈ વેદાંતવાક્યોથી પ્રદ્ધનું અપરોક્ષજ્ઞાન થાય છે. બંધાં વેદાંતવાક્યોથી પ્રદ્ધનું પરોક્ષજ્ઞાનજ થાય એમ કહેવાય નહિ. વેદનાં વચનોથી જેમ સ્વર્ગાદિનું પરોક્ષજ્ઞાન થાય છે તેમ ઉપનિષદોનાં મહાવાક્યોથી પ્રદ્ધનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન પણ થાય છે. જો શબ્દથી સર્વદા પરોક્ષજ્ઞાનજ થતું હોય તો “ તું દશમો છે ” એવું વાક્ય સાંભળીને દશમાને યોતાનું પરોક્ષજ્ઞાન થવું જોઈએ, પણ તેને યોતાનું પરોક્ષજ્ઞાન થતું નથી, પરંતુ તેને યોતાનું અપરોક્ષજ્ઞાનજ થાય છે. ૮૦

મહાવાક્યથી પ્રદ્ધનું પરોક્ષજ્ઞાન થાય છે એના સંબંધી તમે જણાવેલી યુક્તિ પણ યોગ્ય નથી એમ કહે છે:—

स्वतोऽपरोक्षजीवस्य ब्रह्मत्वमभिवाञ्छतः ।

नश्येत्सिद्धापरोक्षत्वमिति युक्तिर्महत्त्वहो ॥ ૮૧ ॥

બ્રહ્મત્વં અભિવાંછતઃ સ્વતઃ અપરોક્ષજીવસ્ય સિદ્ધાપરોક્ષત્વં નશ્યેત્ ઇતિ અહો મહતી યુક્તિઃ ! ॥

પ્રદ્ધપણાની દૃઢ ઈચ્છા કરનારા અને સ્વભાવથી અપરોક્ષ જીવનું પૂર્વે જે અપરોક્ષપણું સિદ્ધ હતું તે અપરોક્ષપણું મહાવાક્યથી જો જીવનું પરોક્ષજ્ઞાન થાય તો નાશ પામે એવી તમારી આશ્ચર્યકારક મોટી યુક્તિ છે ! અર્થાત્ આ તમારી યુક્તિ યોગ્ય નથી. ૮૧

સ્વભાવથી પ્રત્યક્ષરૂપે રહેલા જીવનું મહાવાક્યના શ્રવણથી પરોક્ષ થવું અમને ઇષ્ટ છે એમ જો વાદી કહે તો તેનું ઉત્તર આપે છે:—

वृद्धिमिष्टवतो मूलमपि नष्टमितीदृशम् ।

लौकिकं वचनं सार्थं संपन्नं त्वत्प्रसादतः ॥ ૮૨ ॥

વૃદ્ધિ ઇષ્ટવતઃ મૂલં અપિ નષ્ટં ઇતિ ઈદ્રશં લૌકિકં વચનં ત્વત્પ્રસાદતઃ સાર્થં સંપન્નમ્ ॥

“ યોતાના દ્રવ્યની વ્યાજવડે વૃદ્ધિની ઈચ્છા કરનારાનું મૂલ દ્રવ્ય પણ નાશ

પામ્યું ” આ આવી રીતનું લૌકિકવચન તમારી કૃપાવડે અર્થવાણું થયું, અર્થાત્ સાર્થ (સાચું) થયું.

જે પરોક્ષ હોય તે શબ્દવડે અપરોક્ષ થાય, પણ જે અપરોક્ષ હોય તે શબ્દવડે પરોક્ષ ન થાય, એમ હોવાથી વાદીની યુક્તિ ભૂલભરેલી છે એમ જણાવ્યું છે. ૮૨

જીવ અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિવાળો હોવાથી તેનું પ્રત્યક્ષપણું સંભવી શકે છે, પણ બ્રહ્મ ઉપાધિરહિત હોવાથી તેનું પ્રત્યક્ષપણું સંભવતું નથી એમ વાદી શંકા કરે છે:—

અંતઃકરણસંમિત્તવોધો જીવોઽપરોક્ષતામ્ ।

અર્હત્યુપાધિસદ્ભાવાન્ન તુ બ્રહ્માનુપાધિતઃ ॥ ૮૩ ॥

અંતઃકરણસંમિત્તવોધઃ જીવઃ ઉપાધિસદ્ભાવાત્ અપરોક્ષતાં અર્હતિ, [ફિ] તુ બ્રહ્મ અનુપાધિતઃ ન [અર્હતિ] ॥

અંતઃકરણયુક્ત ચેતન જીવ કહેવાય છે. તે જીવ અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિના સદ્ભાવથી પ્રત્યક્ષપણાને યોગ્ય છે, પરંતુ બ્રહ્મ અંતઃકરણરૂપ કે માયારૂપ ઉપાધિથી રહિત હોવાથી તે પ્રત્યક્ષપણાને યોગ્ય નથી. ૮૩

તમે કહો છો તેમ બ્રહ્મ ઉપાધિથી રહિત નથી એમ કહીને પૂર્વપક્ષીનું સમાધાન કરે છે:—

નૈવં બ્રહ્મત્વવોધસ્ય સોપાધિવિપયત્વતઃ ।

યાવદ્વિદેહકૈવલ્યમુપાધેરનિવારણાત્ ॥ ૮૪ ॥

બ્રહ્મત્વવોધસ્ય સોપાધિવિપયત્વતઃ [ચ] યાવત્ વિદેહકૈવલ્યં [તાવત્] ઉપાધેઃ અનિવારણાત્ एवं ન ॥

બ્રહ્મપણાના જ્ઞાનના ઉપાધિયુક્તવિષયપણાથી અને બ્રહ્મજ્ઞાનીને જ્યાં-સુધી વિદેહકૈવલ્ય થાય ત્યાંસુધી ઉપાધિનું નિવારણ ન થઈ શકે તેમ હોવાથી તમે કહો છો તેમ નથી.

જ્ઞાનકાલે જિજ્ઞાસુને જે ચોતાના બ્રહ્મપણાનું જ્ઞાન થાય છે તે અંતઃકરણના રહિતપણારૂપ વસ્તુને વિષય કરનાર હોવાથી તેનો વિષય જે બ્રહ્મ તે પણ ઉપાધિયુક્ત હોય છે. ત્રેય ઉપાધિયુક્ત હોય તો તેનું જ્ઞાન પણ ઉપાધિવાળી વસ્તુને વિષય કરનાર હોયું જોઈએ, અને જ્યાંસુધી જ્ઞાનીનું શરીર વિદ્યમાન હોય અર્થાત્ તેમને વિદેહકૈવલ્યની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાંસુધી અંતઃકરણના રહિતપણારૂપ ઉપાધિનું નિવારણ થઈ શકતું નથી તેથી હું બ્રહ્મ હું આ જ્ઞાન અને તેનો વિષય બ્રહ્મ એ બંને ઉપાધિવાળાં છે. ૮૪

હવે જીવના ને પ્રદાના ઉપાધિનું નિરૂપણ કરે છે:—

અંતઃકરણસાહિત્યરાહિત્યાભ્યાં વિશિષ્યતે ।

ઉપાધિર્જીવમાવસ્ય વ્રહ્મતાયાશ્ચ નાન્યથા ॥ ૮૫ ॥

જીવમાવસ્ય ચ વ્રહ્મતાયાઃ ઉપાધિઃ અંતઃકરણસાહિત્યરાહિત્યાભ્યાં વિશિષ્ય-
તે, અન્યથા ન ॥

જીવભાવનો અને પ્રદાભાવનો ઉપાધિ અંતઃકરણના સહિતપણાવડે અને
અંતઃકરણના રહિતપણાવડે ભેદ પામે છે, ખીજા કોઈ કારણથી તે ભેદ પામતો
નથી, અર્થાત્ જીવ ને પ્રદા ઉપર જણાવેલા ઉપાધિવિનાના નથી. ૮૫

અંતઃકરણનો સંબંધ ભાવરૂપ હોવાથી તે અંતઃકરણને જીવનું ઉપાધિપણું
ભલે હોય, પણ અંતઃકરણનું રહિતપણું તે અભાવરૂપ હોવાથી તેને પ્રદાનું
ઉપાધિપણું કેવી રીતે સંભવી શકે એમ શંકા થાય તો તેનું સુમાધાન કરે છે:—

યથા વિધિરૂપાધિઃ સ્યાત્પ્રતિષેધસ્તથા ન કિમ્ ।

સુવર્ણલોહમેદેન શૃંખલાત્વં ન મિચ્યતે ॥ ૮૬ ॥

યથા વિધિઃ ઉપાધિઃ સ્યાત્ તથા પ્રતિષેધઃ ન કિમ્? સુવર્ણલોહમેદેન શૃંખલા-
ત્વં ન મિચ્યતે ॥

જેવી રીતે અંતઃકરણનો સંયોગ તે ઉપાધિ છે તેવી રીતે અંતઃકરણનો
વિયોગ શું ઉપાધિરૂપ નથી? સોનાના ને લોહના ભેદવડે બેડીપણું ભેદ પામતું નથી.

જેમ અંતઃકરણનો સંયોગ જીવના ઉપાધિરૂપ છે, તેમ અંતઃકરણનો
વિયોગ પ્રદાના ઉપાધિરૂપે કેમ ન ગણાય? ગણાયજ્ઞ! જેમ સોનાની બેડી
પગમા પહેરી હોય તો તે મનુષ્યને ઢોડવામા ને ચાલવામાં બંધન કરે છે તેમ
લોહની બેડી પહેરી હોય તો તે પણ મનુષ્યને ઢોડવામાં ને ચાલવામાં બંધન
કરે છે. લોહની બેડી વ્યવહારમા નકારી ગણાય, અને સોનાની બેડી વ્યવ-
હારમાં સારી ગણાય, પણ તે બંને બેડીરૂપ હોવાથી મનુષ્યને પ્રતિબંધરૂપ
થાય છે, તેમ અંતઃકરણનું સહિતપણું એ જીવના ઉપાધિરૂપ ગણાય છે, અને
અંતઃકરણનું રહિતપણું એ પ્રદાના ઉપાધિરૂપ ગણાય છે. બંનેમા ઉપાધિરૂપ
ધર્મ સરખો છે. ૮૬

વેદનાં વિધિરૂપ વચનો જેમ પ્રદાજ્ઞાનના સાધનરૂપ છે તેમ વેદનાં નિષેધ-
રૂપ વચનો પણ પ્રદાજ્ઞાનના સાધનરૂપ છે, તેથી તે બંને પ્રકારનાં વચનો
પ્રદાના ઉપાધિરૂપ છે એમ દૃઢ કરવામાટે વેદનાં વિધિવચનો અને નિષેધ-
વચનો બંને પ્રદાજ્ઞાનના ઉપાધિરૂપ છે એવું આચાર્યભગવાને જણાવ્યું છે એમ
નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

અતદ્વચાવૃત્તિરૂપેણ સાક્ષાદ્વિધિમુખેન ચ ।

વેદાંતાનાં પ્રવૃત્તિઃ સ્યાદ્વિધેત્યાચાર્યમાપિતમ્ ॥ ૮૭ ॥

અતદ્વચાવૃત્તિરૂપેણ ચ સાક્ષાદ્વિધિમુખેન [ઇતિ] વેદાંતાનાં વિધા પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્ ઇતિ આચાર્યમાપિતં [અસ્તિ] ॥

બ્રહ્મના જે સ્થૂલપદ્મ આદિ સ્વભાવ નથી તેનો નિષેધ કરીને, અને બ્રહ્મના જે સત્યજ્ઞાનાદિ સ્વભાવ છે તેનું આક્ષાત્ વિધાન કરીને, એમ બ્રહ્મનો વિધ કરવાની ઉપનિષદોની જે પ્રકારની પ્રવૃત્તિ છે એમ આચાર્યભગવાને (પૂજ્ય-ચરણ શંકરાચાર્યજીએ) કહેલું છે.

તત્ એટલે બ્રહ્મ, તેનાથી વિપરીત તે અતત એટલે અજ્ઞાન વા માયા અને તેનાં કાર્યો. ઉપનિષદમાં “ નેતિ નેતિ ” (પૃથ્વી, જલ ને તેજ એ ત્રણ સ્થૂલભૂતો બ્રહ્મ નથી, અને વાયુ ને આકાશ એ બે સૂક્ષ્મભૂતો પણ બ્રહ્મ નથી,) આ શબ્દોવડે માયા ને માયાનાં કાર્યરૂપ અતતનું બ્રહ્મમાંથી નિરાકરણ કર્યું છે એમ ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મનો નિષેધમુખે ઉપદેશ કર્યો છે, અને સત્ય, જ્ઞાન અને અનંતરૂપ બ્રહ્મ છે એવાં વચનોવડે ઉપનિષદમાં સાક્ષાત્ વિધિમુખે પણ બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે, એવી રીતે નિષેધમુખે ને વિધિ-મુખે બ્રહ્મના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે એમ આચાર્યભગવાને જણાવ્યું છે. ૮૭

“ અહં બ્રહ્માસ્મિ ” (હું બ્રહ્મ છું) એ મહાવાક્યમાંના હું એ શબ્દના અર્થનો જે ત્યાગ કરવામાં આવે તો પછી “ હું બ્રહ્મ છું ” એવું જ્ઞાન કેવી રીતે થઈ શકે એમ શકા કરીને તેનું સમાધાન કરે છે:—

અહમર્થપરિત્યાગાદહં બ્રહ્મેતિ ધીઃ ક્રુતઃ ।

નૈવમંશસ્ય હિ ત્યાગો ભાગલક્ષણયોદિતઃ ॥ ૮૮ ॥

અહમર્થપરિત્યાગાત્ અહં બ્રહ્મ ઇતિ ધીઃ ક્રુતઃ ? एवं न, हि भागलक्षणया अंशस्य त्यागः उदितः ॥

હું આ શબ્દના અર્થનો પરિત્યાગ કરવાથી “ હું બ્રહ્મ છું ” એવું જ્ઞાન જિજ્ઞાસુને શી રીતે થઈ શકે એમ જે તમે પૂછા તો તેના ઉત્તરમાં અમે કહીએ છીએ કે તમારી એ શકા યોગ્ય નથી, કેમકે ભાગત્યાગલક્ષણાવડે અહં-શબ્દમાંના જડરૂપ અંતઃકરણ આદિ વિશિષ્ટભાગનો ત્યાગ ભાગત્યાગલક્ષણાવડે કહેલ છે, જીવના અધિષ્ઠાનરૂપ દૂરસ્થનો ત્યાગ કહેલો નથી. ૮૮

અહંશબ્દના અર્થમાં રહેલા જડભાગનો ત્યાગ કરવાથી બ્રહ્મજ્ઞાન કેવી રીતે થાય છે તે કહે છે:—

અંતઃકરણસંત્યાગાદવશિષ્ટે ચિદાત્મનિ ।

અહં વ્રહ્મેતિ વાક્યેન વ્રહ્મત્વં સાક્ષિણીક્ષ્યતે ॥ ૮૯ ॥

અંતઃકરણસંત્યાગાત્ અવશિષ્ટે સાક્ષિણિ ચિદાત્મનિ અહં વ્રહ્મ ઇતિ વાક્યેન વ્રહ્મત્વં ઈક્ષ્યતે ॥

અહશબ્દના અર્થરૂપ જીવમાંથી અંતઃકરણનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવાથી ણાકી રહેલા સાક્ષિરૂપ ચેતનસ્વરૂપમાં “હું પ્રહ્મ છું” આ વાક્યવડે પ્રહ્મવેનાઓને પોતાનું પ્રહ્મપણુ અનુભવાય છે. ૮૯

અંતરાત્મા સ્વપ્રકાશ હોવાથી તે બુદ્ધિની વૃત્તિનો વિષય થઈ શકે નહિ એવી શક્તિ ઉપભવીને તેનું સમાધાન કરે છે:—

સ્વપ્રકાશોઽપિ સાક્ષ્યેવ ધીવૃત્ત્યા વ્યાપ્યતેઽન્યવત્ ।

ફલવ્યાપ્યત્વમેવાસ્ય શાસ્ત્રકૃદ્ઙિર્નિવારિતમ્ ॥ ૯૦ ॥

સાક્ષી સ્વપ્રકાશઃ અપિ અન્યવત્ ધીવૃત્ત્યા એવ વ્યાપ્યતે, શાસ્ત્રકૃદ્ઙિઃ અસ્ય ફલવ્યાપ્યત્વં એવ નિવારિતમ્ ॥

સાક્ષી સ્વપ્રકાશ છતાં પણ ઘટાદિ જડપદાર્થોની પેઠે બુદ્ધિવૃત્તિવડેજ તે વ્યાપ્ત થાય છે. અદ્વૈતશાસ્ત્રકારોએ સાક્ષીના ફલવ્યાપ્યપણુનું માત્ર નિવારણ કરેલું છે.

અંતઃકરણની વૃત્તિ ઘટાદિ જડપદાર્થોપરના આવરણનો જેમ ભંગ કરે છે તેમ સ્વપ્રકાશ સાક્ષીપરના આવરણનો પણ તે ભંગ કરે છે, અંતઃકરણની વૃત્તિમાં રહેલો ચિદાભાસ જેમ ઘટાદિ જડપદાર્થને પ્રકાશે છે તેમ તે ચિદાભાસ સાક્ષીને પ્રકાશી શકતો નથી, પણ સાક્ષીના પ્રકાશમાં ભળી ગયેલા-જેવો થાય છે. અદ્વૈતશાસ્ત્રકારોએ અંતઃકરણની વૃત્તિ સાક્ષીપરના આવરણનો ભંગ કરે છે એમ સ્વીકાર્યું છે, પણ ચિદાભાસ સાક્ષીને પ્રકાશતો નથી એમ ફલના વ્યાપ્યપણુનું એટલે ચિદાભાસ સાક્ષીને પ્રકાશે છે એ વાતનું તેમણે નિવારણ કરેલું છે.

અંતઃકરણની વૃત્તિ પદાર્થપરના આવરણનો ભંગ કરે તેને વૃત્તિવ્યાપ્તિ કહે છે, અને વૃત્તિમાં રહેલો ચિદાભાસ પદાર્થને પ્રકાશે તેને ફલવ્યાપ્તિ કહેવામાં આવે છે. આત્માના જ્ઞાનમાં વૃત્તિવ્યાપ્તિનો અંગીકાર કરવામાં આવે છે, પણ ફલવ્યાપ્તિનો અંગીકાર કરવામાં આવતો નથી. ૯૦

આત્માના જ્ઞાનમાં ફલવ્યાપ્તિનો ઉપયોગ થતો નથી એમ જણાવવા-માટે જડપદાર્થના જ્ઞાનમાં વૃત્તિવ્યાપ્તિનો ને ફલવ્યાપ્તિનો ઉપયોગ થાય છે એમ જણાવે છે:—

બુદ્ધિતસ્થચિદાભાસૌ દ્વાવપિ વ્યાપ્નુતો ઘટમ્ ।

તત્રાજ્ઞાનં ધિયા નશ્યેદાભાસેન ઘટઃ સ્ફુરેત્ ॥ ૧૧ ॥

બુદ્ધિતસ્થચિદાભાસૌ દ્વૌ અપિ ઘટં વ્યાપ્નુતઃ, તત્ર ધિયા અજ્ઞાનં નશ્યેત્
[ચ] આભાસેન ઘટઃ સ્ફુરેત્ ॥

બુદ્ધિ અને તેમાં રહેલા ચિદાભાસ એ બંને પણ ઘડાને અને અન્ય જડપદાર્થને વ્યાપે છે, તેમાં બુદ્ધિવડે એટલે અંતઃકરણની વૃત્તિવડે ઘડા આદિના અજ્ઞાનનો નાશ થાય છે, અને બુદ્ધિમાં રહેલા ચિદાભાસવડે ઘડાનું અને અન્ય જડપદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે. ૯૧

પ્રદક્ષના જ્ઞાનમાં તેમજ આત્માના જ્ઞાનમાં વૃત્તિવ્યાપ્તિ ઉપયોગી થાય છે, પણ વૃત્તિમાં રહેલા ચિદાભાસ ઉપયોગી થતો નથી એમ જણાવે છે:—

બ્રહ્મણ્યજ્ઞાનનાશાય વૃત્તિવ્યાપ્તિરપેક્ષિતા ।

સ્વયં સ્ફુરણરૂપત્વાન્નાભાસ ઉપયુજ્યતે ॥ ૧૨ ॥

અજ્ઞાનનાશાય વ્રત્તિવ્યાપ્તિઃ અપેક્ષિતા, [કિંતુ] સ્વયં સ્ફુરણરૂપ-
ત્વાત્ આભાસઃ ન ઉપયુજ્યતે ॥

પ્રદક્ષના અજ્ઞાનની નિવૃત્તિમાટે પ્રદક્ષના મહાવાક્યના અર્થના વિચાર-
વડે ઉત્પન્ન થનારી વૃત્તિવ્યાપ્તિની અપેક્ષા માનેલી છે, પરંતુ પ્રદક્ષ યોતે જ્ઞાનસ્વરૂપ હોવાથી પ્રદક્ષના જ્ઞાનમાં ચિદાભાસ ઉપયોગી થતો નથી એમ માન્યુ છે. ૯૨

ઉપર જણાવેલા સિદ્ધાંતને દર્શાવ આપીને સ્પષ્ટ કરે છે:—

ચક્ષુર્દીપાવપેક્ષ્યેતે ઘટાદેર્દર્શને' યથા ।

ન દીપદર્શને કિંતુ ચક્ષુરેકમપેક્ષ્યતે ॥ ૧૩ ॥

યથા ઘટાદેઃ દર્શને ચક્ષુર્દીપૌ અપેક્ષ્યેતે [તથા] દીપદર્શને ન, કિંતુ એક
ચક્ષુઃ અપેક્ષ્યતે ॥

એમ અંધારામાં રહેલા પરપ્રકાશિત ઘટાદિ પદાર્થના દર્શનમાં નિર્દોષ આંખ અને દીવો આ એ પદાર્થની અગત્ય રહે છે તેમ દીવાના દર્શનમાં તે અંધનેની અપેક્ષા રહેતી નથી, પરંતુ એક નિર્દોષ આંખનીજ અપેક્ષા રહે છે.

એમ અંધારાવાળા સ્થાનમાં પડેલા ઘડા આદિ પ્રકાશરહિત પદાર્થને જોવો હોય તો મનુષ્યને નિર્દોષ નેત્રની અને દીવાની અગત્ય રહે છે, દીવાવડે

૧ અહીં કાઈ પ્રતમાં ઘટાદિદર્શને એવો પણ જોવામાં આવે છે.

ઘટાદિને ઠાંકનાર અંધકારનો નાશ થાય છે, પછી આંખ તે પદાર્થને જોઈ શકે છે; પણ જો દીવો જોવો હોય તો તે અંધારાવડે ઠંકાયેલ ન હોવાથી એકલી આંખવડેજ તે જોઈ શકાય છે, તેમ જડપદાર્થના જ્ઞાનમાં અંતઃકરણની વૃત્તિની અને ચિદાભાસની અગત્ય રહે છે, પણ બ્રહ્મ સ્વયપ્રકાશ હોવાથી તેના જ્ઞાનમાં માત્ર અંતઃકરણની વૃત્તિની અગત્ય રહે છે, વૃત્તિમાં ચિદાભાસ છતાં પણ તેના ઉપયોગની અગત્ય રહેતી નથી. ૯૩

અંતઃકરણની વૃત્તિમાં ચિદાભાસ વિદ્યમાન છતાં પણ તે ચિદાભાસ ઘટાદિની પેઠે બ્રહ્મને પ્રકાશવા સમર્થ થતો નથી એમ જણાવે છે:—

સ્થિતોઽપ્યસૌ ચિદાભાસો બ્રહ્મણ્યેકીભવેત્પરમ્ ।

ન તુ બ્રહ્મણ્યતિશયં ફલં કુર્યાદ્ઘટાદિવત્ ॥ ૧૪ ॥

અસૌ ચિદાભાસઃ સ્થિતઃ અપિ બ્રહ્મણિ પરં એકીભવેત્, તુ ઘટાદિવત્ બ્રહ્મણિ અતિશયં ફલં ન કુર્યાત્ ॥

આ ચિદાભાસ અંતઃકરણની વૃત્તિમાં રહેલો છતાં પણ તે બ્રહ્મમાં અત્યંત એકીભાવને પામે છે, પરંતુ ઘટાદિ જડપદાર્થપ્રમાણે બ્રહ્મમાં અતિશય-રૂપ (બ્રહ્મને પ્રકાશવારૂપ) ફલ ઉત્પન્ન કરતો નથી.

મધ્યાહ્નના સૂર્યને જોવામાટે હાથમાં દીવો લઈ જીઘાડા સ્થલમાં જવામાં આવે તો તે દીવાનો પ્રકાશ વિદ્યમાન છતાં પણ સૂર્યના પ્રકાશની સાથે એકી-ભાવને પામી જાય છે, અને તે સૂર્યને પ્રકાશવાનું કામ કરતો નથી, તેમ વૃત્તિમાં ચિદાભાસ છતાં પણ તે સ્વયપ્રકાશ બ્રહ્મમાં મળી જાય છે, અને તે ઘટાદિ જડપદાર્થની પેઠે તેને પ્રકાશવાનું કામ કરી શકતો નથી. ૯૪

બ્રહ્મમાં ફલવ્યાપ્તિનો ઉપયોગ થતો નથી, પણ વૃત્તિવ્યાપ્તિનો ઉપયોગ થાય છે એમ તમે શા આધારે કહો છો એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

અપ્રમેયમનાદિં ચેત્યત્ર શ્રુત્યેદમીરિતમ્ ।

મનસૈવેદમાસવ્યમિતિ ધીવ્યાપ્યતા શ્રુતા ॥ ૧૫ ॥

અપ્રમેયં ચ અનાદિં ઇતિ અત્ર શ્રુત્યા ઇદં ઈરિતમ્ [અસ્તિ, તથા] મનસા એવ ઇદં આપ્તવ્યં ઇતિ ધીવ્યાપ્યતા શ્રુતા ॥

“બ્રહ્મ પ્રમાણના અવિષયરૂપ અને અનાદિ છે” આ શ્રુતિવડે ઉપર જણાવેલી ફલવ્યાપ્તિથી બ્રહ્મનું રહિતપણું કહેલું છે, અને “વેદાંતના સંસ્કાર-વાળા સૂક્ષ્મ મનવડે આ બ્રહ્મ સાક્ષાત્કાર કરવાયોગ્ય છે” એ શ્રુતિમાં બુદ્ધિની વૃત્તિનું વ્યાખ્યપણું એટલે વૃત્તિવ્યાપ્તિપણું સાંભળ્યું છે.

“નિર્ચિદ્વ્યમનંતં ષ દેનુદશાંતચજિતમ્ । અપ્રમેયમનાદિં ચ યજ્ઞાસ્વા મુચ્યતે

બુધઃ ॥” (નામરૂપાદિ વિકલ્પથી રહિત, દેશાદિના ચંતથી રહિત, હેતુ અને દષ્ટાંતથી રહિત, પ્રમાણના અવિપયબૂત અને આદિરહિત પ્રદ્ધ છે, જેને બાણીને જ્ઞાની મોક્ષ પામે છે) આ શ્રુતિમાં અપ્રમેયશબ્દવડે પ્રદ્ધનું ફલવ્યાપ્તિથી રહિતપણું જણાવ્યું છે, અને “ મનસૈવેદમાત્રવ્યં ” (યોગ્યતાવાળા મનવડે આ પ્રદ્ધ બાણવાયોગ્ય છે) આ શ્રુતિમાં પવિત્ર, સ્થિર, સૂક્ષ્મ અને વેદાંતના સસ્કારવાળી બુદ્ધિવૃત્તિવડે પ્રદ્ધ બાણવાયોગ્ય છે એમ કહી પ્રદ્ધમાં વૃત્તિવ્યાપ્તિપણું જણાવ્યું છે. ૯૫

“ સાત્માનં ચેદ્વિજાનીયાત ” (જો પુરુષ આત્માને બાણે તો) ધ્યાદિ શ્રુતિમાંના કેટલા ભાગવડે પ્રદ્ધના અપરોક્ષજ્ઞાનનું કથન કર્યું છે તે કહે છે:—

આત્માનં ચેદ્વિજાનીયાદયમમ્મીતિ વાક્યતઃ ।

બ્રહ્માત્મવ્યક્તિમુલ્લિખ્ય યો વોધઃ સોઽભિધીયતે ॥ ૧૬ ॥

“ આત્માનં ચેદ્વિજાનીયાદયમસ્મિ ” ઇતિ વાક્યતઃ બ્રહ્માત્મવ્યક્તિ ઉલ્લિખ્ય યઃ વોધઃ [જાયતે] સઃ [અનેન] અભિધીયતે ॥

“ પુરુષ જો હું આ આત્મા છું એમ ચેતાના સ્વરૂપને બાણે તો ” આ વાક્યથી સત્યજ્ઞાનાદિ લક્ષણવાળા પ્રદ્ધરૂપ આત્માને બાણીને જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે જ્ઞાન ઉપર જણાવેલી શ્રુતિનાં વચનોવડે કહેલું છે. ૯૬

મહાવાક્યનો એક વાર વિચાર કરવાથી જો પ્રદ્ધનું જ્ઞાન થતું હોય તો પછી વેદાંતના શ્રવણાદિના અભ્યાસ નિરર્થક થશે એવી શકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

અસ્તુ વોધોઽપરોક્ષોઽત્ર મહાવાક્યાત્તથાપ્યસૌ ।

ન દૃઢઃ શ્રવણાદિનામાચાર્યૈઃ પુનરૈરણાત્ ॥ ૧૭ ॥

અત્ર મહાવાક્યાત્ અપરોક્ષઃ વોધઃ અસ્તુ, તથાપિ અસૌ દૃઢઃ ન [ભવતિ,] આચાર્યૈઃ શ્રવણાદિનાં પુનઃ ઈરણાત્ ॥

પ્રદ્ધથી અલિપ્ત આત્માનું મહાવાક્યના એક વારના શ્રવણથી પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ભક્ષે થાયો, પણ આ જ્ઞાન સંશયવિપર્યયથી રહિત દૃઢ થતું નથી, માટે વ્યાસ-ભગવાન્ આદિ આચાર્યોએ વેદાંતના શ્રવણ, મનન ને નિદિધ્યાસનનું દૃઢ બોધ યતાંમુધી વારંવાર અનુદાન કરવાનું કહેલું છે. ૯૭

આચાર્યભગવાને પણ નીચેના વચનથી એવું વિધાન કરેલું છે, એમ અચકાર જણાવે છે:—

અહં વ્રહ્મેતિ વાક્યાર્થવોધો યાવદ્દૃઢીભવેત્ ।

શમાદિસહિતસ્તાવદભ્યસેચ્છ્રવણાદિકમ્ ॥ ૧૮ ॥

“ અહં વ્રહ્મ ” ઇતિ વાક્યાર્થવોધઃ યાવત્ દૃઢીભવેત્ તાવત્ શમાદિસહિતઃ

[સન] શ્રવણાદિકં અભ્યસેત્ ॥

“ હુ પ્રહ્મ હુ ” આવો મહાવાક્યના અર્થનો યોધ ત્યાંસુધી સંશય-વિપર્યયરહિત દૃઢ થાય ત્યાંસુધી શમદ્ભાદિ સાધનોસહિત મુમુક્ષુ શ્રવણ, મનન ને નિદિધ્યાસનનો અભ્યાસ કરે. ૯૮

ઉપનિષદના વચનરૂપ પ્રમાણુથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન અદૃઢ ઠયા કારણુથી હોય છે તે જણાવે છે:—

વાઢં સંતિ હૃદાઢ્યસ્ય હેતવઃ શ્રુત્યનેકતા ।

અસંભાવ્યત્વમર્થસ્ય વિપરીતા ચ ભાવના ॥ ૧૯ ॥

હિ શ્રુત્યનેકતા અર્થસ્ય અસંભાવ્યત્વં ચ વિપરીતા ભાવના [ઇતિ] અદાઢ્યસ્ય હેતવઃ વાઢં સન્તિ ॥

જિજ્ઞાસુને પ્રહ્મનું જ્ઞાન અદૃઢ થાય છે તેનું કારણુ શ્રુતિનું અનેકપણું, જીવના ને ઈશ્વરના વાસ્તવિક સ્વરૂપભૂત અખઢ એકરસ પ્રહ્મરૂપ અલૌકિક અર્થનું પ્રતીત થતું અસભાવ્યપણું અને હું દેહાદિ છું, ને આ જગત્ સત્ય છે, આ વિપરીતભાવના આવા પ્રહ્મજ્ઞાનના અદૃઢપણુના અનેક હેતુઓ અવરય છે, તેથી અંતરાત્માથી અભિન્ન પ્રહ્મનો દૃઢ સાક્ષાત્કાર કરવામાટે જિજ્ઞાસુએ વેદાંતશ્રવણુદિનું વારંવાર આવર્તન કરવું જોઈએ. ૯૯

પ્રહ્મનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન અદૃઢ રહેવાનાં ત્રણુ કારણો ઉપરના શ્લોકમાં જણાવ્યાં તેમાંથી શ્રુતિના અનેકપણુરૂપ પ્રથમ કારણુની નિવૃત્તિ કરવામાટે જિજ્ઞાસુએ નિરતર વેદાંતનુ શ્રવણુ કરવું જોઈએ એમ કહે છે:—

શાસ્ત્રાભેદાત્કામભેદાચ્છ્રુતં કર્માન્યથાઽન્યથા ।

एवमत्रापि मा शंकीत्यतः श्रवणमाचरेत् ॥ १०० ॥

શાસ્ત્રાભેદાત્ [ચ] કામભેદાત્ કર્મ અન્યથા અન્યથા શ્રુતં, એવં અત્ર અપિ [ઇતિ] મા શંકિ ઇતિ અતઃ [અસૌ] શ્રવણં આચરેત્ ॥

વેદની શાખાઓના ભેદથી અને કામનાના ભેદથી ઠગં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં શ્રુતિમાં સાંભળ્યા છે, એવી રીતે ઉપનિષદોમાં પ્રતિપાદન કરેલું પ્રહ્મતત્ત્વ પણ ભિન્ન ભિન્ન હશે એવી શંકા ન રહે એટલામાટે જિજ્ઞાસુ વેદાંતનુ શ્રવણુ પુનઃ પુનઃ આદરપૂર્વક દૃઢબોધ થતાંસુધી કરે.

વેદના કર્મકાંડભાગમાં શાખાના લેદવટે કરવાયોગ્ય કર્મનો લેદ દહેલો છે, જેમકે મુકવેદીએ લોતાનું કામ કરવું, યજુર્વેદીએ અધ્વર્યુનું કામ કરવું, અને સામવેદીએ ઉદ્ગાતાનું કામ કરવું. કામનાના લેદથી પણ વેદમાં કર્મનો લેદ જેવામાં આવે છે, જેમકે વરસાદની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યોએ કારીરિયાગ કરવો, પશુની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યે ચિત્રેષ્ટિ કરવી ઇત્યાદિ. વેદના કર્મકાંડરૂપ ભાગપ્રમાણે ઉપનિષદોમાં પણ પ્રતિપાદન કરવાયોગ્ય પ્રહ્નનું સ્વરૂપ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનું કહ્યું હશે આવી શંકા જે સુસુદ્ધના મનમાં થાય તો તેણે પોતાની શંકાની નિવૃત્તિ કરવામાટે ઉપનિષદોનું આદરપૂર્વક વારંવાર શ્રવણ કરવું જોઈએ. ૧૦૦

નીચેના શ્લોકમાં વેદાંતશ્રવણનું સ્વરૂપ કહે છે:—

વેદાંતાનામશેપાણામાદિમધ્યાવસાનતઃ ।

બ્રહ્માત્મન્યેવ તાત્પર્યમિતિ ધીઃ શ્રવણં ભવેત્ ॥ ૧૦૧ ॥

અશેપાણાં વેદાંતાનાં આદિમધ્યાવસાનતઃ બ્રહ્માત્મનિ એવ તાત્પર્યં ઇતિ ધીઃ શ્રવણં ભવેત્ ॥

સર્વ ઉપનિષદોનો આદિ, મધ્ય અને અંતથી (ઉપક્રમ-ઉપસંહારની એકતા, અભ્યાસ, અપૂર્વતા, ફલ, અર્થવાદને ઉપપત્તિથી) વિચાર કરતાં પ્રહ્નરૂપ અંતશાત્મામાંજ તેઓનું તાત્પર્ય છે આવો નિશ્ચય થવો તે વેદાંતનું શ્રવણ છે. ૧૦૧

વેદાંતદર્શનના પહેલા અધ્યાયનું શ્રવણ કરવાથી ઉપર જણાવેલો નિશ્ચય થાય છે ઇત્યાદિ કહે છે:—

સમન્વયાધ્યાય એતત્સૂક્તં ધીસ્વાસ્થ્યકારિભિઃ ।

તર્કઃ સંભાવનાર્થસ્ય દ્વિતીયાધ્યાયે ઈરિતા ॥ ૧૦૨ ॥

એતત્ સમન્વયાધ્યાયે સૂક્તં [અસ્તિ,] દ્વિતીયાધ્યાયે ધીસ્વાસ્થ્યકારિભિઃ તર્કઃ અર્થસ્ય સંભાવના ઈરિતા ॥

વેદાંતદર્શનના સમન્વયાધ્યાયનામના પહેલા અધ્યાયમાં આ શ્રુતિઓનું પ્રહ્નમાં તાત્પર્ય ઉત્તમપ્રકારે કહેલું છે, અને વેદાંતદર્શનના અવિશેષાધ્યાયનામના બીજા અધ્યાયમાં ખુદ્ધિને સ્વસ્થ કરનારા તર્કોવટે વેદાંતશાસ્ત્રે પ્રતિપાદન કરેલા પ્રહ્નના અને આત્માના એકપણ્ણરૂપ અર્થની સંભાવના જણાવી છે, તથા અસંભાવનાની સર્વ પ્રકારે નિવૃત્તિ કરી છે. ૧૦૨

નીચેના જે શ્લોકોવટે વિપરીતભાવનાનું સ્વરૂપ અને તેની નિવૃત્તિનું સાધન કહે છે:—

વહુજન્મદૃઢાભ્યાસાદેહાદિજ્વાત્મધીઃ ક્ષણાત્ ।

પુનઃ પુનરુદેત્યેવં જગત્સત્યત્વધીરપિ ॥ ૧૦૩ ॥

વિપરીતા ભાવનેયમૈકાઙ્યાત્સા નિવર્તતે ।

તત્ત્વોપદેશાત્પ્રાગેવ ભવત્યેતદુપાસનાત્ ॥ ૧૦૪ ॥

વહુજન્મદૃઢાભ્યાસાત્ દેહાદિપુ આત્મધીઃ ક્ષણાત્ પુનઃ પુનઃ ઉદેતિ, એવં જગત્-
સત્યત્વધીઃ અપિ [પુનઃ પુનઃ ઉદેતિ] इयं વિપરીતા ભાવના, સા એકાઙ્યાત્
નિવર્તતે, એતત્ તત્ત્વોપદેશાત્ પ્રાક્ એવ ઉપાસનાત્ ભવતિ ॥

અસખ્ય જન્મોના દૃઢાભ્યાસથી કોઈના ઉપદેશવિનાજ દેહ, ઇન્દ્રિય ને
અંતઃકરણાદિમાં ક્ષણવારમાં વારવાર મનુષ્યને આત્માનો નિશ્ચય ઉત્પન્ન થાય છે,
એવી રીતે જગતમાં સત્યપણાનો નિશ્ચય પણ કોઈના ઉપદેશવિના તેના
મનમાં વારવાર ઉદય પામે છે, આ વિપરીતભાવના કહેવાય છે. તે વિપરીત-
ભાવના પ્રહ્લમાં ચિત્તની એકાગ્રતા કરવાથી નિવૃત્ત થાય છે. ચિત્તનું આ
એકાગ્રપણું પ્રહ્લતત્ત્વના ઉપદેશની પૂર્વેજ સશુભપ્રહ્લમાં ચિત્તને સ્થિર કરવા-
રૂપ ઉપાસનાથી થાય છે. ૧૦૩-૧૦૪

ઉપર જણાવેલા કારણથી ઉપનિષદોમાં ને વેદાંતકર્શનના ત્રીજા અધ્યાયમાં
સશુભપ્રહ્લમી ઉપાસનાઓ વર્ણવેલી છે એમ કહી છે:—

उपास्तयोऽत एवात्र ब्रह्मशास्त्रेऽपि चिंतिताः ।

प्रागनभ्यासिनः पश्चाद्ब्रह्माभ्यासेन तद्भवेत् ॥ ૧૦૫ ॥

અતઃ એવ અત્ર બ્રહ્મશાસ્ત્રે અપિ ઉપાસ્તયાઃ ચિંતિતાઃ, પ્રાક્ અનભ્યાસિનઃ
પશ્ચાત્ બ્રહ્માભ્યાસેન તત્ ભવેત્ ॥

સશુભપ્રહ્લમી ઉપાસનાથી ચિત્ત એકાગ્ર થાય છે, આ કારણથીજ આ
વેદાંતશાસ્ત્રમાં પણ સશુભપ્રહ્લમી અનેક ઉપાસનાઓનો વિચાર કરેલો છે.
જેમણે વેદાંતશાસ્ત્રના શ્રવણની પૂર્વે પૂર્વજન્મમાં કે આ જન્મમાં સશુભપ્રહ્લમી
ઉપાસનાનો અભ્યાસ કરેલો હોતો નથી તેમને પ્રહ્લતત્ત્વોપદેશ થયા પછી
પ્રહ્લાભ્યાસવડે (વારંવાર પ્રહ્લાકારવૃત્તિ કરવાવડે) ચિત્તનું એકાગ્રપણું
પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦૫

હવે પ્રહ્લાભ્યાસનું સ્વરૂપ કહી છે:—

तच्चिंतनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनम् ।

एतदेकपरत्वं च ब्रह्माभ्यासं विदुर्बुधाः ॥ ૧૦૬ ॥

તર્કિતનં, તત્કર્મનં, અન્યોન્યં તત્પ્રવોધનમ્ ચ એતદેકપરત્વં યુધાઃ વ્રહ્માભ્યાસં
વિદુઃ ॥

સદ્ગુરુના મુખથી સાંભળેલા પ્રહાનના સ્વરૂપનું પવિત્ર ને એકાંતસ્થાનમાં
બેસીને ધ્યાન કરવું, જિજ્ઞાસુ શ્રોતાઓની આગળ તેનું (પ્રહાસસ્વરૂપનું)
કથન એટલે પ્રવચન કરવું, અને પ્રહાસનામાં લગભગ સમાનસ્થિતિવાળા મોક્ષ-
સાધકો મળે ત્યારે ગોધની દૃઢતામાટે પરસ્પર પ્રહાનો ઉપદેશ કરવો, એવી
રીતે સર્વદા દેવલ એક પ્રહાનેજ પરાયણ થઈ રહેવું તેને વિદાનો (પ્રહા-
વેન્તાઓ) પ્રહાસ્યાસ બાણે છે. ૧૦૬

એક પ્રહાને પરાયણ દેખી રીતે થવું તેને સ્પષ્ટ કરવામાટે નીચેની શ્રુતિ
ઉદાહરણરૂપે મૂકે છે:—

તમેવ ધીરો વિજ્ઞાય પ્રજ્ઞાં કુર્વીત બ્રાહ્મણઃ ।

નાનુધ્યાયાહ્નૂજ્છ્વદાન્વાચો વિગ્લાપનં હિ તત્ ॥ ૧૦૭ ॥

ધીરઃ બ્રાહ્મણઃ તં એવં વિજ્ઞાય પ્રજ્ઞાં કુર્વીત, વહ્નુ શબ્દાન્ ન અનુધ્યાયાત્,
હિ તત્ વાચઃ વિગ્લાપનમ્ ॥

ષોતાની બુદ્ધિનું શબ્દાદિ વિષયોથી રક્ષણ કરનાર મુમુક્ષુ તે પ્રહાનેજ
પરોક્ષરીતે બાણીને અથવા અદૃઢ અપરોક્ષરીતે બાણીને ષોતાનાં ચિત્તને
પ્રહામાં એકાગ્ર કરે, અર્થાત્ અનાત્માકાર થતી વૃત્તિઓને રાક્ષીને પ્રહાકાર-
વૃત્તિઓનો પ્રવાહ ચલાવે. ઘણા શબ્દોને બોલે નહિ, અને ઘણા શબ્દોનું ધ્યાન
ન કરે, કેમકે બહુ શબ્દોનું ધ્યાન કરવાથી મનને કલેશ થાય છે, અને ઘણા
શબ્દોનું ઉચ્ચારણ કરવાથી બાણીને શ્રમ લાગે છે. ૧૦૭

ચિત્તના એકાગ્રપણાને પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિ કહીને હવે ચિત્તના
એકાગ્રપણાને પ્રતિપાદન કરનારી ભગવદ્ગીતારૂપ સ્મૃતિનું વચન નીચે
આપે છે:—

અનન્યાશ્ચિંતયંતો માં યે જનાઃ પર્યુપાસતે ।

તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્ ॥ ૧૦૮ ॥

અનન્યાઃ ચિંતયંતઃ યે જનાઃ માં પર્યુપાસતે, તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં
અહં વહામિ ॥

મારામાં (પરમાત્મામાં) અનન્યભાવ રાખીને મારું ચિંતન કરતા છતા
જે મનુષ્યો મારી ઉત્તમપ્રકારની ઉપાસના કરે છે, તે નિત્ય મારામાં સર્વ-
પ્રકારે જોડાયેલા મનુષ્યોના યોગને અને હેમને હું નલાવું છું.

ભક્તને અન્યવસ્ત્રાદિ ઉપયોગી પદાર્થોની અને પરમાર્થનાં સાધનોની પ્રાપ્તિ

કરવી તે યોગ કહેવાય છે, અને તેમને પ્રાપ્ત થયેલાં અન્નવસ્ત્રાદિતું ને પરમાર્થના સાધનોતુ રક્ષણ કરવું તે ક્ષેમ કહેવાય છે. પરમાત્મધ્યાનપ્રરાયણું પરમાત્માના અનન્યભક્તાના યોગતુ અને ક્ષેમતુ પરમાત્મા વહન કરે છે એમ આ શ્લોકમા જણાવ્યું છે. ૧૦૮

ઉપર જણાવેલી શ્રુતિના અને સ્મૃતિના તાત્પર્યને કહે છે:—

“ इति श्रुतिस्मृती नित्यमात्मन्येकाग्रतां धियः ।

विधत्ते विपरीताया भावनायाः क्षयाय हि ॥ १०९ ॥

“ इति श्रुतिस्मृती विपरीतायाः भावनायाः क्षयाय हि आत्मनि नित्यं धियः एकाग्रतां विधत्तः ॥

ઉપર જણાવેલી શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ મુમુક્ષુના અત કરણમા રહેલી વિપરીતભાવનાની નિવૃત્તિમાટેજ અતરાત્મામા નિરતર યુદ્ધિના એકાગ્રપણાતુ વિધાન કરે છે. ૧૦૯

“ સ્થૂલદેહાદિ આત્મા છે, અને જગત્ સત્ય છે, આવા નિશ્ચયને વિપરીતભાવના કહેવાતુ કારણ કહે છે —

यद्यथा वर्तते तस्य तत्त्वं हित्वाऽन्यथात्वधीः ।

विपरीता भावना स्यात्पित्रादावरिधीर्यथा ॥ ११० ॥

यत् यथा वर्तते तस्य तत्त्वं हित्वा अन्यथात्वधीः विपरीता भावना स्यात्, यथा पित्रादौ अरिधीः ॥

જે વસ્તુ જેવી રીતની હોય છે તે વસ્તુના તેવા સ્વરૂપનો ત્યાગ કરીને તેમા ખીન્નપણાનો નિશ્ચય કરવો તે વિપરીતભાવના કહેવાય છે. જેવી રીતે પિતા ને માતા ઇત્યાદિ હિતેચ્છુમા શત્રુની યુદ્ધિ કરવી તે વિપરીતભાવના કહેવાય છે તેવી રીતે દેહાદિમા આત્માની ને જગત્મા સત્યપણાની યુદ્ધિ કરવી તે પણ વિપરીતભાવના કહેવાય છે

હીપમા રૂપાનો, દોસ્તીમા સૂર્યનો ને હુઠામાં લુટારાનો નિશ્ચય કરવો તે વિપરીતભાવના કહેવાય છે, કેમકે તેમા એક પ્રકારની વસ્તુમા ખીન્ન પ્રકારની વસ્તુનો નિશ્ચય કરવામા આવે છે પિતા ને માતા ઇત્યાદિ હિત કરનાર સગાઓમા શત્રુનો નિશ્ચય કરવો એ પણ વિપરીતભાવના કહેવાય છે ૧૧૦

વિપરીતભાવનાતુ ઉપર જણાવેલુ લક્ષણ આત્મામા લાગુ કરી ખતાવે છે —

आत्मा देहादिभिन्नोऽयं मिथ्या चेदं जगत् तयोः ।

देहाद्यात्मत्वसत्यत्वधीर्विपर्ययभावना ॥ १११ ॥

અયં આત્મા.દેહાદિભિન્નઃ, ચ શ્દં જગત્ મિથ્યા, તયોઃ દેહાઘાત્મત્ત્વસત્યત્વધીઃ
વિપર્યયભાવના ॥

આ આત્મા શરીર, ઇન્દ્રિયો ને અંતઃકરણ આદિથી પૃથક્ છે, અને આ જગત્ મિથ્યા છે, આવી વાસ્તવિક સ્થિતિ છતાં પણ દેહ, 'ઇન્દ્રિયો ને અતઃકરણ આદિમાં' આત્મપણાનો નિશ્ચય કરવો, અને જગત્માં સત્યપણાનો નિશ્ચય કરવો આ વિપરીતભાવના છે. ૧૧૧

એ વિપરીતભાવનાને દૂર કરવામાટે સુસુક્ષ્મે આત્માનું દેહાદિથી પૃથક્પણું અને જગતનું મિથ્યાપણું નિરતર ચિંતવવું જોઈએ એમ કહે છે:—

તત્ત્વભાવનયા નશ્યેત્સાઽતો દેહાતિરિક્તતામ્ ।

આત્મનો ભાવયેત્તદ્વન્મિથ્યાત્વં જગતોઽનિશમ્ ॥ ૧૧૨ ॥

સા તત્ત્વભાવનયા નશ્યેત્, અતઃ આત્મનઃ દેહાતિરિક્તતાં તદ્વત્ જગતઃ
મિથ્યાત્વં અનિશં ભાવયેત્ ॥

દેહાદિમાં રહેલો આત્માનો નિશ્ચય અને જગત્માં રહેલો સત્યપણાનો નિશ્ચય એ શ્પ વિપરીતભાવના તેમના યથાર્થસ્વરૂપના ચિંતનવડે નાશ પામે છે, આ કારણથી સુસુક્ષ્મે આત્માનું દેહાદિથી પૃથક્પણું અને તેવી રીતે જગતનું મિથ્યાપણું નિરતર ચિંતવવું. ૧૧૨

એમ જપાદિકમાં અસુક નિયમોના પાલનની અપેક્ષા છે તેમ પ્રહ્લા-લાવનામાં કોઈ પ્રકારના નિયમનાં પાલનની અપેક્ષા છે કે નહિ એવો પ્રશ્ન વાદી પૂછે છે:—

કિં મંત્રજપવન્મૂર્તિધ્યાનવદ્વાઽઽત્મભેદધીઃ ।

જગન્મિથ્યાત્વધીશ્ચાત્ર વ્યાવર્ત્યા સ્યાદુતાન્યથા ॥ ૧૧૩ ॥

અત્ર આત્મભેદધીઃ ચ જગન્મિથ્યાત્વધીઃ મંત્રજપવત્ કિં વા મૂર્તિધ્યાનવત્
વ્યાવર્ત્યા સ્યાત્ ઉત અન્યથા ? ॥

અહીં કહેલી દેહાદિકથી આત્માના લિન્નપણાની ભાવના અને જગતના મિથ્યાપણાની ભાવના મત્રના જપની જેઠે અથવા દેવની મૂર્તિના ધ્યાનની જેઠે નિયમપૂર્વક કરવી જોઈએ, અથવા લૌકિકવ્યવહારની જેઠે તેનાથી બીજે પ્રકારે એટલે નિયમવિના કરવી જોઈએ ? ૧૧૩

ઉપર જણાવેલી ગંને પ્રકારની ભાવનાનું ફલ પ્રત્યક્ષ હોવાથી તે ભાવના કરવામાં કોઈ પણ પ્રકારના નિયમપાલનની અપેક્ષા નથી એમ જણાવે છે:—

અન્યથેતિ વિજાનીહિ દૃષ્ટાર્થત્વેન-મુક્તિવત્ ।

વુમુક્ષુર્જપવદ્મુક્તે ન કશ્ચિન્નિયતઃ વચન્વિત્ ॥ ૧૧૪ ॥

શુક્તિવત્ દૃષ્ટાર્થત્વેન અન્યથા इति विजानीहि, कश्चित् बुभुक्षुः जपवत् नियतः
[सन्] 'एवचित् न भुंक्ते ॥

લોજનની પેઠે ઉપર જણાવેલી ભાવનાના પ્રત્યક્ષફલપણાવડે તે ભાવના કોઈ પણ પ્રકારના નિયમવિના કરવી એમ બાણો. કોઈ ભૂખ્યો માણસ જપની પેઠે કોઈ પણ પ્રકારના નિયમવાળો થઈને કદીપણ લોજન કરતો નથી, પણ ક્ષુધાની નિવૃત્તિ થાય તેવી રીતે ઇચ્છાપ્રમાણે લોજન કરે છે.

લોજન કરતી વેલા શાસ્ત્રમાં અમુકદિશાભણી શુભ રાખીને ઘેસવાનું કહ્યું છે, તથા પૂર્વાચમનને ઉત્તરાચમન મન્નપૂર્વક લેવાનું કહ્યું છે, તે પુણ્ય-સપાદન કરવામાટે કહ્યું છે, ક્ષુધાની નિવૃત્તિ કરવામાટે કહ્યું નથી. જેમ દૃષ્ટફલવાળા લોજનરૂપ કર્મમાં કોઈ પણ પ્રકારના નિયમપાલનની અપેક્ષા નથી તેમ આત્મા દેહાદિકથી ભિન્ન છે એવી ભાવના કરવામા અને જગતના ઝિઝ્યાપણાની ભાવના કરવામા કોઈ પણ પ્રકારના નિયમપાલનની અપેક્ષા નથી, કેમકે તે ભાવનાનું ફલ-શાસ્ત્રોક્ત પ્રયત્ન કરનારને પ્રત્યક્ષ થનારું છે. ૧૧૪.

એ વિષયને વધારે સ્પષ્ટ કરે છે:—

अश्नाति वा न वाऽश्नाति भुंक्ते वा स्वेच्छयाऽन्यथा ।

येन केन प्रकारेण क्षुधामपनिनीपति ॥ ११५ ॥

અશ્નાતિ વા ન વા અશ્નાતિ, વા અન્યથા સ્વેચ્છયા ભુંક્તે, [एवं] येन केन प्रकारेण क्षुधां अपनिनीपति ॥

ભૂખ્યો માણસ જે પોતાની પાસે અન્ન હોય તો તે ખાય છે, જે પોતાની પાસે અન્ન ન હોય વા તે ખીજેથી ન મળી શકે તો ખીબ 'કામમા રોકાઈ તે ખાતો નથી, અથવા જે પોતાની પાસે અન્ન હોય વા કોઈની પાસેથી મળે તો તે ઘેસીને, ઊભા રહીને, અથવા ચાલતા ચાલતાં પોતાની ઇચ્છાપ્રમાણે લોજન કરે છે. એવી રીતે કોઈ પણ પ્રકારે તે ભૂખ્યો માણસ પોતાની ભૂખને દૂર કરવાની ઇચ્છા કરે છે.

જેમ ક્ષુધાની નિવૃત્તિમાં લોજનની અપેક્ષા છે તેમ અજ્ઞાન આદિની નિવૃત્તિમાં ઉપર જણાવેલી ભાવનાની અપેક્ષા છે. યનેમાં કોઈ પણ પ્રકારના નિયમની અપેક્ષા નથી ૧૧૫

જપાદિકમાં તો નિયમની અપેક્ષા છે એમ જણાવે છે:—

नियमेन जपं कुर्यादकृतौ प्रत्यवायतः ।

अन्यथाकरणेऽनर्थः स्वरवर्णविपर्ययात् ॥ ११६ ॥

નિયમેન જપં કુર્યાત્, અકૃતૌ મત્યવાયતઃ, અન્યયાકરણે સ્વરવર્ણવિપર્યયાત્
અનર્થઃ ॥

દિવને શાસ્ત્રોક્ત નિયમપ્રમાણે જપ કરવો, કેમકે નિયમપૂર્વક જપ ન
કરવાથી દિવને દોષની પ્રાપ્તિ થાય છે. શાસ્ત્રે કહેલા નિયમથી બીજી રીતે
જપ કરવામાં સ્વર અને અક્ષરના ઊલટાપણાથી કર્તાને દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ઇંદ્રને મારવામાટે વિશ્વરૂપના શવમાંથી એક પુરુષ ઉત્પન્ન કરવામાટે
મંત્રજપમાં ત્વષ્ટાએ સ્વરની ભૂલ કરી તેથી તેમણે વિશ્વરૂપના શવમાંથી ઉપજતી
વૃત્તાસુરનો નાશ થયો, અને એક ગ્રાહણે સપ્તશતીના પાઠમાં અક્ષરનો દોષ
કર્યો તેથી તેની સ્ત્રીઓ મરવા લાગી. એવી રીતે મંત્રજપમાં નિયમને અનુસરીને
વર્તવાથી ઇન્દ્રિયતનો લાભ થાય છે, અન્યથા પ્રત્યવાય વા અનર્થની પ્રાપ્તિ
થાય છે. ૧૧૬

ભૂખની પેઠે વિપરીતભાવના પણ પ્રત્યક્ષ પીડા કરનારી હોવાથી કોઈ પણ
પ્રકારે તેને નિવૃત્ત કરવી જોઈએ એમ કહે છે:-

ક્ષુધેવ દૃષ્ટવાધાકૃદ્વિપરીતા ચ ભાવના ।

જેયા કેનાધ્યુપાયેન નાસ્ત્યત્રાનુષ્ટિતેઃ ક્રમઃ ॥ ૧૧૭ ॥

ચ વિપરીતા ભાવના ક્ષુધા ઇવ દૃષ્ટવાધાકૃત્ [અસ્તિ, અતઃ સા] કેન અપિ
ઉપાયેન જેયા, અત્ર અનુષ્ટિતેઃ ક્રમઃ ન અસ્તિ ॥

આગળ જણાવેલી વિપરીતભાવના ભૂખની પેઠે મનુષ્યને અત્યક્ષ પીડા
કરનારી છે, આ કારણથી તે વિપરીતભાવના કોઈ પણ શાસ્ત્રોક્ત સાધનવડે
જિતવાયોગ્ય છે. આમાં (આ વિપરીતભાવનાને દૂર કરવાના સાધનમાં)
અનુષ્ઠાનનો ક્રમ નથી, અર્થાત્ અમુક નિયમે આ વિપરીતભાવનાની નિવૃત્તિના
સાધનનુ-નિદિધ્યાસનનુ-અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ એવો આગ્રહ નથી. ૧૧૭

વિપરીતભાવનાને દૂર કરવાનો ઉપાય કહે છે:-

ઉપાયઃ પૂર્વમેવોક્તસ્તચ્ચિંતાકથનાદિકઃ ।

एतदेकपरत्वेऽपि निर्वधो ध्यानवन्न हि ॥ ११८ ॥

તચ્ચિંતાકથનાદિકઃ ઉપાયઃ પૂર્વ એવ ઉક્તઃ, એતદેકપરત્વે અપિ ધ્યાનવત્
નિર્વધઃ ન હિ ॥

એકાંતસ્થલમાં તે પ્રદાનો વિચાર કરવો, અને તે પ્રદાનુ જિજ્ઞાસુની
આગળ નિરૂપણ કરવું ઇત્યાદિ વિપરીતભાવનાનો જ્ય કરવાના સાધન પૂર્વ-
જ (આ પ્રકરણના ૧૦૬૬ શ્લોકમાં) કહેલા છે. પ્રદાનકથામાં એક પ્રદાને-

હે શુભગુણયુક્તો શમચંદ્રભા ! મોટા સાગરને પી જવાના કરતાં પણ, સુમેરુપર્વતને મૂલમાંથી ભાષાંથી લેવાના કરતાં પણ, અને અંધિના ભક્ષણના કરતાં પણ મનને નિગ્રહ કરવો એ અત્યંત કઠણ છે. ૧૨૧

હવે ધ્યાનના કરતાં પ્રહ્લાબ્યાસનું વિલક્ષણપાતું કહે છે:—

કથનાદૌ ન નિર્વેધઃ શૃંગલાવદ્દેહવત્ ।

કિંત્વનંતેતિહાસાયૈર્વિનોદો નાટ્યવદ્ધિયઃ ॥ ૧૨૨ ॥

શૃંગલાવદ્દેહવત્ કથનાદૌ નિર્વેધઃ ન, કિંતુ નાટ્યવત્ ધિયઃ અનંતેતિહાસાયૈઃ વિનોદઃ ॥

બેડીથી ગંધન પામેલા શરીરની પેઠે પ્રહ્લાનું અન્યની આગળ કથન આદિ કરવામાં પ્રહ્લાબ્યાસી અનુધ્યના મનને ગંધન થતું નથી, પરંતુ નાટક જોવાની પેઠે પ્રહ્લાબ્યાસ કરનારની બુદ્ધિને અનેક પ્રાચીન કથાઓ, લીકિક વાંતો, યુક્તિઓ અને દૃષ્ટાંતોવડે એક પ્રકારનો આનંદ થાય છે. ૧૨૨

પ્રાચીન કથાઓ ઇત્યાદિકના કથનવડે પ્રહ્લાબ્યાસીના અંતઃકરણને એક પ્રહ્લાપરાયણ કરવામાં અડચણ થાય છે એમ શકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

ચિદેવાત્મા જગન્મિથ્યેત્યત્ર પર્યવસાનતઃ ।

નિદિધ્યાસનવિક્ષેપો નેતિહાસાદિભિર્ભવેત્ ॥ ૧૨૩ ॥

ચિત્ત એ આત્મા, જગત્ મિથ્યા इति અત્ર પર્યવસાનતઃ इतिહાસાદિભિઃ નિદિધ્યાસનવિક્ષેપઃ ન ભવેત્ ॥

ચેતનજ આત્મા છે, અને પ્રતીત થતું આ જગત્ મિથ્યા છે, એવી રીતના સિદ્ધાંતમાં અહીં પ્રાચીનકથાઓ આદિના કથનમાં સમાપ્તિ થવાથી પ્રાચીનકથાઓના કથનાદિવડે પ્રહ્લાબ્યાસીના પ્રહ્લાપરાયણ થવારૂપ નિદિધ્યાસનમાં વિક્ષેપ થતો નથી. ૧૨૩

પ્રાચીનકથાઓ આદિના કથનવડે જો નિદિધ્યાસનમાં વિક્ષેપ થતો નથી, તો એક ને વેપાર આદિવડે પણ નિદિધ્યાસનમાં વિક્ષેપ થવો ન જોઈએ એમ શકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

કૃપિવાણિજ્યસેવાદૌ કાવ્યતર્કાદિકેષુ ચ ।

વિક્ષિપ્યતે પ્રવૃત્ત્યા ધીસ્તૈસ્તત્ત્વસ્મૃત્યસંભવાત્ ॥ ૧૨૪ ॥

કૃપિવાણિજ્યસેવાદૌ ચ કાવ્યતર્કાદિકેષુ પ્રવૃત્ત્યા ધીઃ વિક્ષિપ્યતે, તૈઃ તત્ત્વસ્મૃત્યસંભવાત્ ॥

ખેડ, વેપાર અને સેવા આદિ વ્યાવહારિક ધર્મોઓમાં અને કાવ્ય તથા તર્કશાસ્ત્ર આદિના અધ્યયનમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી ખેડ આદિ કરનારની અને કાવ્યાદિ લખનારની ખુદ્ધિ વિક્ષેપ પામે છે, કેમકે તેવી પ્રવૃત્તિઓવડે જગતમાં સત્યપણાનું ભાન થઇ પ્રહારસ્વરૂપના સ્મરણનો અસંભવ થાય છે, પણ પૂર્વોક્ત નિદિધ્યાસનમાં તેમ થતું નથી. ૧૨૪

જેમ ખેડ આદિ કર્મો કરવામાં અને કાવ્યાદિ લખવામાં પ્રહારસ્વરૂપનું વિસ્મરણ થાય છે તેમ લોજનાદિ કરવામાં પણ પ્રહારસ્વરૂપનું વિસ્મરણ થવાનો સંભવ છે, તેથી ખેડ આદિકની પેઠે લોજનાદિકનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ એવી શકા થાય તેા તેનું ઉત્તર આપે છે:—

અનુસંદધતૈવાત્ર મોજનાદૌ પ્રવર્તિતુમ્ ।

શક્યતેઽત્યંતવિક્ષેપાભાવાદાશુ પુનઃ સ્મૃતેઃ ॥ ૧૨૫ ॥

અનુસંદધતા એ અત્ર મોજનાદૌ પ્રવર્તિતું શક્યતે, [ક્રુતઃ?] પુનઃ આશુ સ્મૃતેઃ, અત્યંતવિક્ષેપાભાવાત્ ॥

પ્રહારનું અનુસંધાન કરનાર પ્રહારબ્યાસી પુરુષવડેજ અહીં પ્રહારાનુસંધાન કરતાં છતાં પણ લોજનાદિમાં પ્રવૃત્તિ કરી શકાય છે, કેમકે લોજનાપછી શીઘ્ર પ્રહારનું સ્મરણ કરી શકાય છે, અને આ લોજનાદિમાં અત્યંત વિક્ષેપનો અભાવ પણ છે. આમ હોવાથી ખેડ આદિની અને કાવ્યાદિના અધ્યયનની પેઠે લોજનાનો અને જલપાનાદિનો ત્યાગ કરવાની પ્રહારબ્યાસીને આવશ્યકતા રહેતી નથી. ૧૨૫

લોજનાદિવેલા વિક્ષેપનો અભાવ ભલે હોય, પણ તે વેલા પ્રહારસ્વરૂપનું વિસ્મરણ થવાથી નિદિધ્યાસનનો પરિપાક કરી શકાશે નહિ એમ શકા થાય તેા તેનું નિરાકરણ કરે છે:—

તત્ત્વવિસ્મૃતિમાત્રાદ્ધાનર્થઃ કિંતુ વિપર્યયાત્ ।

વિપર્યેતું ન કાલોઽસ્તિ ક્ષતિતિ સ્મરતઃ ક્વચિત્ ॥ ૧૨૬ ॥

તત્ત્વવિસ્મૃતિમાત્રાત્ અનર્થઃ ન, કિંતુ વિપર્યયાત્ [અનર્થઃ,] ક્ષતિતિ સ્મરતઃ વિપર્યેતું ક્વચિત્ કાલઃ ન અસ્તિ ॥

માત્ર પ્રહારસ્વરૂપનું વિસ્મરણ થવાથી નિદિધ્યાસનના વિધોતરૂપ હાનિ થતી નથી, પરંતુ દેહાદિ આત્મા છે, અને જગત્ સત્ય છે; આવી વ્યંતિથી નિદિધ્યાસનને હાનિ પહોંચે છે. લોજનાદિની પછી તુરંતજ પ્રહારનું સ્મરણ થવાથી ઉપર જણાવેલી વિપરીતભાવના કરવાને મુમુક્ષુને ઘોટા પણ સમય રહેતો નથી. ૧૨૬

ને લોજનાદિમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી પ્રહાનું વિસ્મરણ થતું નથી, અને વિપરીતભાવના પણ થતી નથી, તે પછી આ નિયમ કાવ્યાદિ-ભાષ્યવામાં શામાટે લાગુ કરવો નહિ એમ શક્ય થાય તે તેનું સમાધાન કરે છે:-

તત્ત્વસ્મૃતેરવસરો નાસ્ત્યન્યાભ્યાસશાલિનઃ ।

પ્રત્યુતાભ્યાસઘાતિત્વાદ્દલાત્તત્ત્વમુપેક્ષ્યતં ॥ ૧૨૭ ॥

અન્યાભ્યાસશાલિનઃ તત્ત્વસ્મૃતેઃ અવમરઃ ન અસ્તિ, પ્રત્યુત અભ્યારાઘાતિત્વાત્ વલાત્ તત્ત્વં ઉપેક્ષ્યતે ॥

કાવ્યનો અને તર્કાદિ અન્ય શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરનારા પુરુષોને પ્રહાસ્વરૂપનું સ્મરણ કરવાનો અવકાશજ મળતો નથી, અને તે કાવ્યતર્કાદિનો અભ્યાસ જિલટો પ્રહાભ્યાસના ઘાતકપણાથી ગણાતકારે. પ્રહાતત્ત્વની ઉપેક્ષા કરાવે છે, અર્થાત્ તર્કાદિ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતી વેલા ને પ્રહાનું સ્મરણ થાય તે તે શાસ્ત્રનો અભ્યાસ પ્રહાના સ્મરણને ભૂલાવી દે છે. ૧૨૭

પ્રહાસ્વરૂપના ચિંતનનો વિરોધો વાણીનો સર્વ વ્યવહાર ત્યજવાયોગ્ય છે. એમ શ્રુતિનું પ્રમાણ આપીને કહે છે:-

તમેવૈકં વિજાનીથ હ્યન્યા વાચો વિમુંચથ ।

ઇતિ શ્રુતં તથાન્યત્ર વાચો વિગ્લાપનં ત્વિતિ ॥ ૧૨૮ ॥

તં એવં એકં વિજાનીથ, હિ અન્યાઃ વાચઃ વિમુંચથ ઇતિ, તથા અન્યત્ર તુ વાચઃ વિગ્લાપનં ઇતિ શ્રુતમ્ ॥

તેજ એક અંતરાત્માથી અભિન્ન પ્રહાને જાણુ, અને અન્ય વાણીઓનો પરિત્યાજ કર એવી રીતે; અને તેજ પ્રમાણે ખીણ શ્રુતિમાં પણ પ્રહાંથી અભિન્ન આત્માથી અન્ય ભાષણ વાણીને શ્રમ આપનારું છે એમ સાંભળ્યું છે. ૧૨૮

લોજનાદિની પેઠે તર્કશાસ્ત્રાદિનું અધ્યયન કરવામાં કાંઈ અડચણ નથી, એવો દુરાગ્રહ રાખનારને પ્રથકાર નીચે પ્રમાણે કહે છે -

આહારાદિ ત્યજન્નૈવ જીવેચ્છાસ્ત્રાન્તરં ત્યજન્ ।

કિં ન જીવસિ યેનેવં કરોષ્યત્ર દુરાગ્રહમ્ ॥ ૧૨૯ ॥

આહારાદિ ત્યજન્ ન એવં જીવેત્, શાસ્ત્રાન્તરં ત્યજન્ [ત્વં] ન, જીવસિ કિં ? યેન્, અત્ર એવં દુરાગ્રહં કરોષિ ? ॥

લોજનાદિને ત્યાગ કરવાથી મનુષ્ય નથીજ જીવી શકતો, પણ વેદાતથી

શિન્ન લેહવાદનું પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્રનો ત્યાગ કરવાથી તું ભૂલી શકતો નથી શું ? કે જેથી અન્ય શાસ્ત્રના અધ્યયનમાં તું આવો દુરાગ્રહ કરે છે ? ૧૨૯
જો અન્ય વ્યવહાર અહ્મજ્ઞાનનો વિરોધી હોય તો જનકાદિ અહ્મવેત્તાઓ રાજ્યપાલનમાં કેવી રીતે પ્રવૃત્ત થઈ શક્યા એમ સકા ધાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

જનકાદે: કથં રાજ્યમિતિ ચેદ્દૃઢવોધત: ।

તથા તવાપિ ચેત્તર્કં પઠ યદ્વા કૃપિં કુરુ ॥ ૧૩૦ ॥

જનકાદે: રાજ્યં કથં ઇતિ ચેત્ દૃઢવોધત: તથા તવ અપિ ચેત્ તર્કં પઠ યદ્વા કૃપિં કુરુ ॥

જો વેદાંતશ્રવણાદિથી અન્ય પ્રવૃત્તિ અહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિની વિરોધી હોય તો જનકાદિથી રાજ્ય કેવી રીતે કરી શકાય એમ જો તમે પૂછતા હો તો અમે તમને કહીએ છીએ કે તેમને અહ્મનું દૃઢ જ્ઞાન થયેલું હોવાથી તેઓ રાજ્ય કરી શક્યા હતા, અમે તેમની પ્રવૃત્તિ તેમના અહ્મજ્ઞાનમાં વિરોધી થઈ શકી નહોતી. જો તમને પણ તેવી રીતે અહ્મનું દૃઢજ્ઞાન થયું હોય તો તમે પણ તર્કશાસ્ત્ર ભણો, અથવા ખેડ કરો, તેથી તમારા અહ્મજ્ઞાનને હાનિ નહિ થાય. ૧૩૦
અસાર મિથ્યા છે એમ જાણનારા અહ્મજ્ઞાનીની સંસારમાં કેવી રીતે પ્રવૃત્તિ થઈ શકશે એમ જો તમે પૂછતા હો તો તેનું ઉત્તર સાંભળો:—

મિથ્યાત્વવાસનાદાર્ઢ્યે પ્રારબ્ધક્ષયકાંક્ષયા ।

અક્રિશ્યંત: પ્રવર્તેતે સ્વસ્વકર્માનુસારત: ॥ ૧૩૧ ॥

મિથ્યાત્વવાસનાદાર્ઢ્યે [સતિ] પ્રારબ્ધક્ષયકાંક્ષયા અક્રિશ્યંત: સ્વસ્વકર્માનુસારત: પ્રવર્તેતે ॥

સંસારના મિથ્યાપણાની વાસનાનું દૃઢપણું થયા છતાં પણ પ્રાપ્ત વિષયના લોગવટે પોતાના પ્રારબ્ધકર્મના ક્ષયની ઇચ્છાવટે કોઈ પણ પ્રકારે કલેશ નહિ પામતા છતાં તે અહ્મવેત્તાઓ પોતપોતાના પ્રારબ્ધકર્માનુસાર પ્રવૃત્તિ કરે છે. તેઓ દેહાદિમાં આત્મબુદ્ધિ રાખતા નથી, અને સંસારમાં મત્યપણાની બુદ્ધિ રાખતા નથી. નાટકના પાત્રની જેઠે માત્ર કૃત્રિમ આસ્થા (ઉપર ટપકે સત્યપણાની બુદ્ધિ) રાખીને તેઓ પ્રારબ્ધકર્મવટે પ્રાપ્ત થયેલો પોતપોતાનો વ્યવહાર ચલાવે છે. ૧૩૧

જો એમ હોય તો પછી અહ્મજ્ઞાનીની અનુચિત કર્મમાં પણ પ્રવૃત્તિ થશે એમ જો તમે કહો તો તેનું અમે નીચે પ્રમાણે સમાધાન કરીએ છીએ:—

ઉપરના દૃષ્ટાંતમાં કહેલી રીતે બ્રહ્મજ્ઞાની પોતાના પ્રારબ્ધકર્મનું ફલ અતવાણુ છે એમ સમજીને ધૈર્યથી પોતાના પ્રારબ્ધકર્મના ફલને લોગવે છે, અને ધીજી અજ્ઞાની મનુષ્ય પ્રારબ્ધકર્મના ફલરૂપ લોગથી મુંઝાઈ જાય છે. કોઈ પ્રતમાં દીનધીને સ્થાને મૂઢધી: એવો પાઠ પણુ જોવામાં આવે છે. ૧૩૪
હવે આ પ્રકરણના પહેલા શ્લોકરૂપે જ્ઞાનીની તૃપ્તિનું પ્રતિપાદન કરવા-
માટે બ્રહ્મણુ કરેલી શ્રુતિના ઉત્તરાર્થનું વ્યાખ્યાન આરંભે છે:—

સાક્ષાત્કૃતાત્મધી: સમ્યગવિપર્યયવાંધિત: ।

કિમિચ્છન્કસ્ય કામાય શરીરમનુસંજ્વરેત્ ॥૧૩૫॥

સમ્યક્ સાક્ષાત્કૃતાત્મધી: [ચ] અવિપર્યયવાધિત: કિં ઇચ્છન્ કસ્ય કામાય શરીરં અનુસંજ્વરેત્ ? ॥

જેમને યથાર્થરીતે આત્માનો સાક્ષાત્કાર થયો છે એવી બુદ્ધિવાળા અને જેઓ વિપરીતભાવનાથી પરાભવ પામેલા નથી એવા આત્મજ્ઞાની જેઓ લોગ્યને અને લોકતાને કલ્પિત બાણુ છે તેઓ કઈ મિથ્યાવસ્તુને ઇચ્છતા છતા કયા મિથ્યા ભોક્તાના કલ્પિત લોગમાટે શરીરની પછવાડે પરિતાપ પામે? ૧૩૫
ઉપર જણાવેલી શ્રુતિના તાત્પર્યને જણાવે છે:—

જગન્મિથ્યાત્વધીભાવાદાક્ષિતૌ કામ્યકામુકૌ ।

તયોરભાવે સંતાપ: શામ્યેન્નિ:સ્નેહદીપવત્ ॥ ૧૩૬ ॥

જગન્મિથ્યાત્વધીભાવાત્ કામ્યકામુકૌ આક્ષિતૌ [સ્ત: ચ] તયો: અભાવે સંતાપ: નિ:સ્નેહદીપવત્ શામ્યેત્ ॥

જગતના મિથ્યાપણુની બુદ્ધિની પ્રાપ્તિ થવાથી જ્યારે કામના કરવા-
યોગ્ય વસ્તુ અને તે વસ્તુની કામના કરનાર ભોક્તા આ બંનેને મિથ્યા ગણીને
ફેટી દેવામાં આવે છે ત્યારે લોગ્ય અને ભોક્તાના અભાવમાં મનનો પરિતાપ
તેલરહિત દીવાની પેઠે યાંત યંઈ જાય છે. ૧૩૬

કામ્ય વસ્તુના અભાવથી કામનાનો અભાવ થાય છે 'એમ' દૃષ્ટાંત
આપીને જણાવે છે:—

ગંધર્વપત્તને કિંચિન્નૈંદ્રજાલિકનિર્મિતમ્ ।

જાનન્કામયતે કિંતુ જિહાસતિ હસન્નિદમ્ ॥ ૧૩૭ ॥

ગંધર્વપત્તને ઇદં ઈંદ્રજાલિકનિર્મિતં [ઇતિ] જાનન્ કિંચિત્ ન કામયતે; કિંતુ
હસન્ [સન્] જિહાસતિ ॥

संज्ञासुखं विनाः ॥ १ ॥

॥ ०४१ ॥

संज्ञासुखं विनाः ॥ १ ॥

— ॥ १ ॥

॥ १ ॥

॥ १ ॥

॥ १ ॥

॥ १ ॥

॥ १ ॥

— ॥ १ ॥

॥ १ ॥

॥ १ ॥

॥ १ ॥

॥ १ ॥

॥ १ ॥

॥ १ ॥

— ॥ १ ॥

॥ १ ॥

માયાનીએ પોતાની માયાવડે નિર્માણ કરેલા કોઈ ગૃહધર્મનગરમાં આ સર્વ પદાર્થો માયાવીએ પોતાની માયાવડે ઉત્પન્ન કરેલા છે એમ જાણનારો પુરુષ તેમાંના કોઈ પદાર્થની ઈચ્છા કરતો નથી, પરંતુ તે પદાર્થોને જોઈને હસતો છતો તેનો ત્યાગ કરવાની ઈચ્છા કરે છે. ૧૩૭

ઉપરના દૃષ્ટાંતને સિદ્ધાંતની સાથે જોડે છે:-

આપાત્તરમણીયેષુ ભોગેષ્વેવં વિચારવાન્ ।

‘નાનુરજ્યતિ કિંત્વેતાન્દોષદૃષ્ટ્યા જિહાસતિ’ ॥ ૧૩૮ ॥

‘* એવં આપાત્તરમણીયેષુ ભોગેષુ વિચારવાન્ ન અનુરજ્યતિ, કિંતુ દોષદૃષ્ટ્યા ઇતાન્ જિહાસતિ ॥

ઉપરના દૃષ્ટાંતમાં જણાવેલી રીતે, અવિચારથી રમણીય લાગનારા લોગોમાં આ સર્વ લોગો મિથ્યા છે એવા સ્થિર વિચારવાળો પુરુષ અનુરાગ પામતો નથી, પરંતુ દોષદૃષ્ટિવડે (આ સર્વ લોગો મિથ્યા, કુત્સિત અને દુઃખદ છે એવા દોષદર્શનવડે) એ સર્વ લોગોને ત્યજવાની ઈચ્છા કરે છે. ૧૩૮

મુમુક્ષુએ લોગના સાધનરૂપ દ્રવ્યમા રહેલા દોષનું દર્શન કેવી રીતે કરવું તે પ્રથમ જણાવે છે:-

અર્થાનામર્જને ક્લેશસ્તથૈવ પરિપાલને ।

નાશો દુઃસ્વં વ્યયે દુઃસ્વં ધિર્ગર્થાન્ક્લેશકારિણઃ ॥ ૧૩૯ ॥

અર્થાનાં અર્જને ક્લેશઃ, તથા ઇવ પરિપાલને [ક્લેશઃ,] નાશો દુઃસ્વં, વ્યયે દુઃસ્વં, ક્લેશકારિણઃ અર્થાન્ ધિક્ ॥

‘વિવિધ દ્રવ્યોને ઝેળવવામાં ક્લેશ રહેલો છે, અને તેવીજ રીતે તેનું રક્ષણ કરવામાં પણ ક્લેશ રહેલો છે, વળી તેના નાશમાં પણ ક્લેશ રહેલો છે, અર્થાત્ તેનો નાશ થવાથી મનુષ્યને દુઃખ થાય છે, અને વાપરવામાં પણ દુઃખાનુભવ થાય છે, આ કારણથી ક્લેશ ઉપજવનારાં દ્રવ્યોને અને તેવડે પ્રાપ્ત થનારા લોગોને ધિક્કાર હો એમ વિવેકીઓ કહે છે. ૧૩૯

હવે મુમુક્ષુપુરુષમાટે સ્ત્રીરૂપ વિષયનું કુત્સિતપણું જણાવે છે:-

માંસપાંચાલિકાયાસ્તુ યંત્રલોલેંઙ્ગપંજરે ।

સ્નાય્વસ્થિગ્રંથિશાલિન્યાઃ સ્ત્રિયાઃ કિમિવ શોભનમ્ ॥ ૧૪૦ ॥

સ્નાય્વસ્થિગ્રંથિશાલિન્યાઃ તુ માંસપાંચાલિકાયાઃ સ્ત્રિયાઃ યંત્રલોલે અંગપંજરે કિં શોભનં ઇવ ? ॥

સ્નાયુ, હાડકાં ને સ્તનાદિરૂપ ગાંઠોવાળી પ્રસિદ્ધ માંસની પુતળીરૂપ સ્ત્રીના બાહ્યગરની લાકડાની પુતળીજેવા ચપલશરીરરૂપ પિંજરામાં શું શોભાવાયુ છે? અર્થાત્ શાસ્ત્રોક્ત દષ્ટિએ વિચાર કરતાં તેમાં કાંઈ પણ શોભાવાયુ જણાતું નથી.

અહીં પુરુષને ઉદેશીને સ્ત્રીના શરીરમાં દોષદર્શન કરાયુ છે, જિજ્ઞાસુ સ્ત્રીએ વિરાગની પ્રાપ્તિમાટે એવી રીતે પુરુષના શરીરમાં દોષદર્શન કરવું જોઈએ. ૧૪૦

લોગ્ય વિષયોમાં શાસ્ત્રે જે દોષો કહેલા છે તે વિચારીને મનુષ્યે લોગ્ય વિષયોમાં નિમગ્ન ન થવું જોઈએ એમ કહે છે:—

एवमादिषु शास्त्रेषु दोषाः सम्यक् प्रपंचिताः ।

विमृशन्नानिशं तानि कथं दुःखेषु मज्जति ॥ ૧૪૧ ॥

एवमादिषु शास्त्रेषु दोषाः सम्यक् प्रपंचिताः, तानि अनिशं विमृशन् दुःखेषु कथं मज्जति ? ॥

ઉપર જણાવેલાં વચનોમાં અને વિષયોમાં રહેલા દોષો જણાવનારાં ણીજ શાસ્ત્રોમાં વિષયોમાં રહેલા દોષો સ્પષ્ટપણે વર્ણવેલા છે, તે વચનોનો નિરતર વિચાર કરનારે પુરુષ વિષયાનુરાગથી ઉપજનારાં દુઃખોમાં કેવી રીતે ડુળી જાય ? અર્થાત્ નજ ડુખે. ૧૪૧

વિષયોમાં દોષ જોનારા વિવેકી પુરુષને વિષયસેવનની ઇચ્છા થતી નથી એ વાત સુક્તિસહિત દર્શાવે આપીને જણાવે છે:—

श्रुधया पीड्यमानोऽपि न विषं ह्यत्तुमिच्छति ।

मिष्टान्नध्वस्तत्तृद् जानन्नामूढस्तजिघरसति ॥ ૧૪૨ ॥

શ્રુધયા પીડ્યમાનઃ અપિ વિષં અત્તું ન ઇચ્છતિ હિ, મિષ્ટાન્નધ્વસ્તત્તૃદ્ અમૂઢઃ જાનન્ તત્ત્વ ન જિઘરસતિ ॥

ભૂખવટે પીડા પામનારે મનુષ્ય પણ એર ખાવાની ઇચ્છા કરતો નથી આ વાત લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેા પછી મિષ્ટાન્નજોજનથી જેની ભૂખ નિવૃત્ત થઇ ગઇ છે એવો વિવેકી પુરુષ તે એરને જણતો હતો તે ખાવાને ઇચ્છતો નથી એમાં શું કહેવું ? ૧૪૨

પ્રારબ્ધકર્મના પ્રણવપણાને સ્ત્રીધે પ્રદેવતાને જે વિષયજોગની ઇચ્છા થાય તેા તેઓ કેવી રીતે વિષયસેવનમાં પ્રવૃત્ત થાય છે તે કહે છે:—

प्रारब्धकर्मप्रायल्याद् भोगेष्विच्छा भवेद्यदि ।

क्रिश्यन्नेव तदाप्येव भुंक्तं विष्टिर्हीतवत् ॥ ૧૪૩ ॥

યદિ પ્રારબ્ધકર્મમાલ્યાત્ મોગેષુ ઇચ્છા મહેત્, તદા અપિ એપઃ વિદિગૃહીતવત્
વિલક્ષ્યન્ એવ મુંકતે ॥

એ પ્રારબ્ધકર્મના પ્રબલપણાથી બ્રહ્મવેત્તાને વિષયોના સેવનમાં ઇચ્છા થાય
તોપણ આ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ સત્યને વેઠે પકડેલા મનુષ્યની પેઠે અંતઃકરણમાં
કલેશ પામતા છતાં પ્રાપ્ત વિષયને લોગવે છે, પણ તે વિષયસેવનમાં અજ્ઞાનીની
પેઠે તેમને ઉત્સાહ પ્રકટતો નથી. ૧૪૩

ઉપર જણાવેલી વાતને સિદ્ધ કરવામાટે ગૃહસ્થ બ્રહ્મવેત્તાનો વિચાર
જણાવે છે:—

મુંજાનાના અપિ બુધાઃ શ્રદ્ધાવંતઃ કુટુંબિનઃ।

નાઘાપિ કર્મ નશ્ચિન્નમિતિ ક્લિષ્યંતિ સંતતમ્ ॥ ૧૪૪ ॥

શ્રદ્ધાવંતઃ કુટુંબિનઃ બુધાઃ મુંજાનાનાઃ અપિ નઃ કર્મ અથ અપિ ન છિન્નં ઇતિ
સંતતં વિલક્ષ્યંતિ ॥

વેદાદિ શાસ્ત્રમાં ને પોતાના સદ્ગુણને કરેલા બ્રહ્મોપદેશમાં શ્રદ્ધા રાખ-
નારા અને શાસ્ત્રાનુસાર પોતાના ગૃહસ્થાશ્રમનું પાલન કરનારા બ્રહ્મવેત્તાઓ
પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા વિષયોને લોગવતા છતાં પણ “અમારું પ્રારબ્ધકર્મ
હજી પણ નાશ પામ્યું નહિ” એમ નિરંતર કલેશ પામે છે, પણ વિષયોની
પ્રાપ્તિવડે મૂઢ મનુષ્યોની પેઠે આનંદી થતા નથી. ૧૪૪

બ્રહ્મવેત્તાને થતો એ કલેશ સંસારસંબંધી નથી, પણ પોતાના અંતઃકરણમાં
ઉપલેલા વેરાઅને લઇને એ કલેશ થાય છે એમ જણાવે છે:—

નાયં ક્લેશોઽત્ર સંસારતાપઃ કિંતુ વિરક્તતા ।

પ્રાંતિજ્ઞાનનિદાનો હિ તાપઃ સાંસારિકઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૪૫ ॥

અયં કલેશઃ સંસારતાપઃ ન, કિંતુ અત્ર વિરક્તતા [અસ્તિ,] હિ સાંસારિકઃ
તાપઃ પ્રાંતિજ્ઞાનનિદાનઃ સ્મૃતઃ ॥

બ્રહ્મવેત્તાના હૃદયમાં થતો પૂર્વોક્ત કલેશ સંસારના તાપરૂપ નથી, પણ
આ સંસારમાં સંગરહિતપણારૂપ છે, કેમકે સંસારના સંબંધવાળો પરિતાપ વિપરીત-
જ્ઞાનરૂપ કારણવાળો શાસ્ત્રમાં કહ્યો છે. બ્રહ્મવેત્તાને થતો ઉપર જણાવેલો
કલેશ પ્રાંતિજ્ઞાનરૂપ કારણવાળો નથી. ૧૪૫

બ્રહ્મવેત્તાના પૂર્વોક્ત કલેશનું કારણ વિવેક છે, પણ પ્રાંતિજ્ઞાન નથી, એમ
નીચેના શ્લોકવડે સ્પષ્ટ કરે છે:—

વિવેકેન પરિક્લિષ્યન્નલ્પભોગેન તૃપ્યતિ ।

અન્યથાઽનંતભોગેઽપિ નેવ તૃપ્યતિ કહીંચિત્ ॥ ૧૪૬ ॥

વિવેકેન પરિક્લિષ્ટ્યન્ [પુરુષઃ] અલ્પભોગેન તૃપ્યતિ, અન્યથા અનંતભોગે
અપિ [સઃ] કર્હિચિત્ ન તૃપ્યતિ એવ ॥

નિત્ય વસ્તુની ને અનિત્ય વસ્તુની સમજૂપ વિવેકવડે અનિત્ય ને પરિ-
તાપક જણાતા વિષયોના ભોગમા અત્યત ખેદ પામતો છતો વિવેકી પુરુષ,
થોડા ભોગવડે પણ સતોપ પામે છે વિવેકવિના અનંત ભોગો પ્રાપ્ત થાય તો-
પણ તેમા તે કદીપણ સતોપ પામતો નથીજ ૧૪૬

વિષયસેવનવડે મનુષ્યની વિષયેચ્છા શાત થતી નથી એમ; મનુસ્મૃતિના
વચનવડે જણાવે છે —

ન જાતુ કામઃ કામાનામુપભોગેન શામ્યતિ ।

હવિપા કૃષ્ણવર્ત્મેવ ભૂય, એવાભિવર્ધતે ॥ ૧૪૭ ॥

કામઃ કામાનાં ઉપભોગેન જાતુ ન શામ્યતિ, [કિંતુ,] હવિપા, કૃષ્ણવર્ત્મા
ઇવ ભૂયઃ એવ અભિવર્ધતે ॥

વિષયોની તૃષ્ણા વિષયોના સેવનવડે કદીપણ શાત થતી નથી, પરંતુ
ધૃતાદિરૂપ હવિષ્વડે અગ્નિની પેઠે તે અતિશયજ્વ વૃદ્ધિ પામે છે ૧૪૭

વિષયોનું દુષ્ટ સ્વરૂપ સારી રીતે સમજીને પછી જો વિવેકપૂર્વક તેનો
ઉપભોગ કરવામા આવે તો થોડા ભોગથી મનુષ્યનું મન સતોપ પામે છે એમ
દેખાત આપીને સ્પષ્ટ કરે છે.—

પરિજ્ઞાયોપમુક્તો હિ ભોગો ભવતિ તુષ્ટયે ।

વિજ્ઞાય સેવિતશ્ચોરો મૈત્રીમેતિ ન ચોરતામ્ ॥ ૧૪૮ ॥

હિ વિજ્ઞાય સેવિતઃ ચોરઃ મૈત્રીં ણતિ, ચોરતા ન, [તથા] પરિજ્ઞાય ઉપમુક્તઃ
ભોગઃ તુષ્ટયે ભવતિ ॥

જેવી રીતે આ ચોર છે એમ સારી રીતે જાણીને સેવેલો ચોર સેવ-
નાર મનુષ્યની મૈત્રીને પામે છે, પણ ચોરપણાને પામતો નથી, અર્થાત્, તેની
સાથે તે ચોરની પેઠે વર્તતો નથી, તેવી રીતે સારી રીતે જાણીને અર્થાત્
આ વિષયનું આલુ અપકારક સ્વરૂપ છે, અને આટલા પ્રયત્નવડે તે પ્રાપ્ત થાય
છે, આવા વિવેકવડે ભોગવેલો ભોગ ભોક્તાના સતોપને માટે થાય છે, પણ
તૃષ્ણાને વધારનારો થતો નથી ૧૪૮

થોડા ભોગવડે વિવેકીના મનને કેવી રીતે સતોપ થાય છે તે જણાવે છે —

મનસો નિગૃહીતસ્ય લીલાભોગોઽલ્પકોઽપિ યઃ ।

તમેવાલબ્ધવિસ્તારં ક્ષિપ્ત્વાદ્દહુઃ મન્યતે ॥ ૧૪૯ ॥

નિગૃહીતસ્ય મનસઃ અલ્પકઃ અપિ યઃ લીલાભોગ ત અલબ્ધવિસ્તારં એવં
ક્ષિપ્ત્વાત્ વદુઃ મન્યતે ॥

નિદિધ્યાસનવડે વશ કરેલા મનને જે થોડો પણ વિનોદરૂપ લોગ, આસ
થયો હોય તે લોગ તૃષ્ણારૂપે વિસ્તાર નહિ પામેલો પણ મનને કલેશરૂપ.
જણાવાથી તે તેને ઘણો માને છે. એવી રીતે વશ કરેલા મનવડે જે અલ્પ-
લોગ લોગવવામાં આવે છે તે અલ્પલોગ વિષયતૃષ્ણાને વધારનારો થતો
નથી, પણ મનને સંતોષ આપનારો થાય છે. ૧૪૯

વશ કરેલા મનને થોડા લોગથી પણ સંતોષ થાય છે એમ દર્શાવે
આપીને જણાવે છે:—

વદ્ધમુક્તો મહીપાલો ગ્રામમાત્રેણ તુષ્યતિ ।

પરૈર્ન વદ્ધો નાક્રાંતો ન રાષ્ટ્રં વહુ મન્યતે ॥ ૧૫૦ ॥

વદ્ધમુક્તઃ મહીપાલઃ ગ્રામમાત્રેણ તુષ્યતિ; [કિંતુ] પરૈઃ ન વદ્ધઃ, ન આક્રાંતઃ
રાષ્ટ્રં [અપિ] વહુ ન મન્યતે ॥

જે રાજાને પૂર્વે તેના શત્રુએ ળંધનમાં તાંબીને પછી એકલો કર્યો
હોય તે રાજા તેને જિતનાર રાજાએ પાછા આવેલા માત્ર એક ગામવડેજ
સંતોષ પામે છે, પરંતુ શત્રુઓવડે જે રાજા ળંધન પામેલો નથી, અને જેને
શત્રુઓએ સર્વભણીથી ઘેરી તાણામાં લીધો નથી, તે રાજા વિસ્તારવાળા
પોતાના દેશને પણ ઘણો માનતો નથી. કેાઈ પુસ્તકમાં પરૈર્ન વદ્ધોને સ્થાને
પરૈરવદ્ધો એકું પાઠાંતર જોવામાં આવે છે. ૧૫૦

જેના અંતઃકરણમાં વિવેકજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય એવા પુરુષના અંતઃ-
કરણમાં તેમનું પ્રારબ્ધકર્મ વિષયેચ્છા ઉપજાવી શકે નહિ એવી પૂર્વપક્ષી
શંકા કરે છે:—

વિવેકે જાગ્રતિ સતિ દોષદર્શનલક્ષણે ।

કથમારબ્ધકમાપિ ભોગેચ્છાં જનયિષ્યતિ ॥ ૧૫૧ ॥

દોષદર્શનલક્ષણે વિવેકે જાગ્રતિ સતિ આરબ્ધકર્મ અપિ; ભોગેચ્છાં કથં
જનયિષ્યતિ ? ॥

વિષયોમાં દોષદૃષ્ટિરૂપ લક્ષણવાળો વિવેક મનમાં જાગ્રત છતાં એ
વિવેકીનું પ્રારબ્ધકર્મ પણ તેમના મનમાં વિષયની ઇચ્છા કેવી રીતે ઉત્પન્ન
કરી શકશે ? અર્થાત વિષયેચ્છા નહિ ઉત્પન્ન કરી શકે. ૧૫૧

ઉપર જણાવેલી પૂર્વપક્ષીની શંકાનું સમાધાન કરે છે:—

નૈવ દોષો યતોઽનેકવિધં પ્રારબ્ધમીક્ષ્યતે ।

ઈચ્છાઽનિચ્છા પરેચ્છા ચ પ્રારબ્ધં ત્રિવિધં સ્મૃતમ્ ॥ ૧૫૨ ॥

एषः दोषः न, यतः अनेकविधं प्रारब्धं ईक्ष्यते, इच्छा, अनिच्छा च परेच्छा
[इति] त्रिविधं प्रारब्धं स्मृतम् ॥

તમે કહેલો આ દોષ અમારા સિદ્ધાંતમાં સંભવતો નથી, કેમકે ઘણા પ્રકારનું પ્રારબ્ધકર્મ જોવામાં આવે છે. મનુષ્યમાં ઇચ્છા ઉપભવી પ્રવૃત્તિ કરાવી લોગ આપનારુ, મનુષ્યની ઇચ્છાવિના પ્રવૃત્તિ કરાવી લોગ આપનારુ, અને બીજાની ઇચ્છાથી પ્રવૃત્તિ કરાવી લોગ આપનારુ એમ ત્રણ પ્રકારનું પ્રારબ્ધકર્મ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે, માત્ર એક પ્રકારનું એટલે મનુષ્યમાં ઇચ્છા ઉપભવી પ્રવૃત્તિ કરાવી લોગ આપનારુ પ્રારબ્ધકર્મ શાસ્ત્રમાં કહેલું નથી. ૧૫૨

લોકતાની ઇચ્છાવડે લોગ આપનારા મહાપ્રારબ્ધકર્મને કહી છે:—

अपथ्यसेविनश्चोरा राजदारस्ता अपि ।

जानंत इव स्वानर्थमिच्छंत्यारब्धकर्मतः ॥ १५३ ॥

अपथ्यसेविनः चोराः राजदारस्ताः अपि स्वानर्थं जानंतः इव आरब्धकर्मतः
इच्छन्ति ॥

રોગ ઉપભવનારા અથવા રોગની વૃદ્ધિ કરનારા અહિતકર આહારનું સેવન કરનારાઓ, પારકા ઘરમાં શુભ રીતે પ્રવેશ કરીને તેના ધનની ચોરી કરનારા ચોરા અને રાજાની સ્ત્રીઓમાં પ્રીતિ રાખનારાઓ પ્રકટપણે પોત-પોતાના ભૂલભરેલા કર્મનું હુઃખદ પરિણામ જાણ્યા છતાં પણ પોતપોતાના મહાપ્રારબ્ધકર્મથી અપથ્યસેવનને, ચોરીને અને રાજાની સ્ત્રીઓની પ્રીતિને ઇચ્છે છે. આ પોતાની ઇચ્છાવડે પ્રવૃત્તિ કરાવી હુ ઞરૂપ લોગ આપનારુ પ્રારબ્ધકર્મ જાણુ ૧૫૩

આ પોતાની ઇચ્છાવડે પ્રવૃત્તિ કરાવનારુ તીવ્રમહાપ્રારબ્ધકર્મ મનુષ્યથી દૂર કરી શકાતું નથી એમ કહે છે —

न चात्रितद्वारयितुमीश्वरेणापि शक्यते ।

यत् ईश्वर एवाह गीतायामर्जुनं प्रति ॥ ૧૫૪ ॥

ચ અત્ર ઈશ્વરેણ અપિ ઇતદ્ વારયિતું ન શક્યતે, યતઃ ગીતાયાં અર્જુનં પ્રતિ
ઈશ્વરઃ એવ આહ ॥

વળી આ લોકમાં પરમેશ્વરવડે પણ આ પોતાની ઇચ્છાવડે અપથ્ય-સેવનાદિમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનારુ મનુષ્યનું તીવ્રવેગવાળું પ્રારબ્ધકર્મ નિવારણુ કરવાને શક્ય નથી. આ કારણથી જ ભગવદ્ગીતામાં અર્જુનપ્રતિ શ્રીકૃષ્ણ-ભગવાને પોતેજ એમ કહ્યું છે ૧૫૪

શ્રીકૃષ્ણભગવાને અર્જુનપ્રતિ જે વાક્ય કહ્યું હતું તે વાક્ય નીચે આપે છે:—

સદૃશં ચેષ્ટતે સ્વસ્યાઃ પ્રકૃતેર્જ્ઞાનવાનપિ ।

પ્રકૃતિં યાન્તિ ભૂતાનિ નિગ્રહઃ કિં કરિષ્યતિ ॥ ૧૫૫ ॥

જ્ઞાનવાન અપિ સ્વસ્યાઃ પ્રકૃતેઃ સદૃશં ચેષ્ટતે, ભૂતાનિ પ્રકૃતિં યાન્તિ, નિગ્રહઃ કિં કરિષ્યતિ, ? ॥

પ્રંહાને બાહુનાર પુરુષ પણ પોતાની પ્રકૃતિને (પૂર્વજન્મમાં કરેલાં તીમશુભાશુભકર્મના સસ્કારવડે આ જન્મમાં પ્રકટ થયેલા સ્વભાવને) અનુસરીને પ્રવૃત્તિ કરે છે. સર્વ પ્રાણીઓ પોતપોતાના પ્રાપ્તસ્વભાવને અનુસરે છે, તેમાં મારે કે બીજા કોઈનો નિરોધ શું કરી શકશે ? અર્થાત્ કાંઈ નહિ કરી શકે. ૧૫૫

તીમપ્રારબ્ધકર્મનું ફલ નિવારણ કરી શકાય એવું નથી એમ નીચેના એક પ્રાચીન શ્લોકવડે જણાવે છે:—

અવશ્યંભાવિભાવાનાં પ્રતીકારો ભવેદ્યાદિ ।

તદા દુઃસ્વૈર્ન લિપ્યેરન્નલરામયુધિષ્ઠિરાઃ ॥ ૧૫૬ ॥

યદિ અવશ્યંભાવિભાવાનાં પ્રતીકારઃ ભવેત્, તદા નલ્-રામ-યુધિષ્ઠિરાઃ દુઃસ્વૈર્ન લિપ્યેરન્ ॥

જે ભવિષ્યમાં અવશ્ય યનારા યત્નાવની (દુઃખાદિકની પ્રાપ્તિની) નિવૃત્તિનો ઉપાય મનુષ્યથી કરી શકાતો હોત તો રાજા નલ, શ્રીરામચંદ્રજી અને મહારાજા યુધિષ્ઠિર દુઃખોવડે લેખ ન પામત, અર્થાત્ તેઓ દુઃખી ન થાત. ૧૫૬

પ્રારબ્ધકર્મનું ફલ જે અનિવાર્ય હોય તો, તેની નિવૃત્તિ કરવામાં અસમર્થ થયેલા ઇશ્વરનું ઇશ્વરપણું નહિ રહે એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

ન ચેશ્વરત્ત્વમીશસ્યઃ હીયતે તાવતા યતઃ ।

અવશ્યંભાવિતાપ્યેપામીશ્વરેણેવ નિર્મિતા ॥ ૧૫૭ ॥

યતઃ ઇપાં અવશ્યંભાવિતા અપિ ઇશ્વરેણ એવ નિર્મિતા, [સતઃ] તાવતા ઇશસ્ય ઇશ્વરત્વં ન ચ હીયતે ॥

જે કારણથી આ તીમપ્રારબ્ધકર્મના ફલોનું અવશ્ય યત્નાપણું પણ પરમે-

શ્રેણે નિર્માણ કરેલું છે તે કારણથી તેટલાવડે (ત્રીનપ્રારબ્ધકર્મના ફલના અવશ્ય થવાવડે) પરમેશ્વરનું પરમેશ્વરપણું (જગન્નિયતાપણું) દૂર થતું નથીજ. ૧૫૭
હવે મનુષ્યની પોતાની ઇચ્છાવિના પણ લોગ આપનારા પ્રારબ્ધકર્મના વર્ણનનો આરભ કરે છે —

પ્રશ્નોત્તરાભ્યામેવૈતદ્ગમ્યતેઽર્જુનકૃષ્ણયોઃ ।

અનિચ્છાપૂર્વકં ચાસ્તિ પ્રારબ્ધમિતિ તચ્છૃણુ ॥ ૧૫૮ ॥

અર્જુનકૃષ્ણયોઃ પ્રશ્નોત્તરાભ્યાં એવ અનિચ્છાપૂર્વકં પ્રારબ્ધં ચ અસ્તિ ઇતિ ઇતદ્
[અવ] ગમ્યતે તત્ શૃણુ ॥

અર્જુનના અને શ્રીકૃષ્ણના પ્રશ્ન અને ઉત્તરવડેજ અનિચ્છાપૂર્વક (મનુષ્યની પોતાની ઇચ્છાવિના) પ્રવૃત્તિ કરાવી લોગ આપનારું પ્રારબ્ધકર્મ પણ છે એમ આનો સંજ્ઞાવ જણાય છે. તે અનિચ્છાપૂર્વક પ્રારબ્ધકર્મ કેવી રીતનું છે તે સારણો. ૧૫૮

શ્રીભગવદ્ગીતાના ત્રીજા અધ્યાયમા અર્જુને શ્રીકૃષ્ણપ્રતિ નીચે પ્રમાણે પ્રશ્ન કર્યો છે:—

અથ કેન પ્રયુક્તોઽયં પાપં ચરતિ પૂરુષઃ ।

અનિચ્છદ્વપિ વાર્ષ્ણેય વલાદિવ નિયોજિતઃ ॥ ૧૫૯ ॥

[હે] વાર્ષ્ણેય ! અથ અય પૂરુષઃ કેન પ્રયુક્તઃ [સન્] અનિચ્છન્ અપિ વલાત્ નિયોજિતઃ ઇવ પાપં ચરતિ ? ॥

હે વૃષ્ણિનામના કુલમા ઉત્પન્ન થયેલા શ્રીકૃષ્ણ ! ત્યારે આ પુરુષ કેનાવડે પ્રેરાયો હતો પોતે ઇચ્છા નહિ કરતો હતો પણ જાણે બલાત્કારવડે કોઈથી પ્રેરાયો હોય તેવી રીતે પાપનું આચરણ કરે છે ? ૧૫૯

તે પ્રશ્નનું ત્યાં શ્રીકૃષ્ણે નીચે પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યું છે —

કામ એવ ક્રોધ એવ રજોગુણસમુદ્ભવઃ ।

મહાશનો મહાપાપ્મા વિદ્ધથેનમિહ વૈરિણમ્ ॥ ૧૬૦ ॥

એવઃ કામઃ, ક્રોધઃ [અપિ] એવઃ [એવ, અય] મહાશનઃ મહાપાપ્મા રજોગુણસમુદ્ભવઃ [અસ્તિ,] એનં દ્દ વૈરિણં વિદ્ધિ ॥

મનુષ્યને તેની ઇચ્છા નહિ છતા પણ પાપકર્મમા પ્રવૃત્તિ કરાવનારો આ કામ (વિષયતૃષ્ણા) છે એ કામને કોઈ પ્રતિબંધ કરે તો ક્રોધરૂપે અથવા આ કામજ ધાય છે. આ કામ ઘણા વિષયો મળ્યા છતા પણ કદી

સતોપ નહિ પામનારો, લોકવેદાદિમાં પ્રસિદ્ધ ગદ્યાં પાપોના હેતુરૂપ હોવાથી મહાપાપી અને રનેશુષ્ણથી ઉપજેલો છે. આ કામને તમે અહીં (આ જગતમાં) શત્રુરૂપ સમજો. ૧૬૦

માત્ર જોકલા કામકોષજ મનુષ્યને અનુચિત પ્રવૃત્તિ કરાવવામાં હેતુરૂપ થતા નથી, પણ અનિચ્છાપ્રારબ્ધકર્મને લીધે કામકોષાદિનો વેગ પુરુષના મનમાં પ્રકટીને તે પુરુષ પ્રવૃત્ત થાય છે એમ શ્રીકૃષ્ણના નીચેના વચનવડે જણાવે છે:—

સ્વભાવજેન કૌતેય નિવદ્ધઃ સ્વેન કર્મણા-

કર્તુ નેચ્છસિ યન્મોહાત્કરિણ્યસ્યવશોઽપિ તત્ ॥ ૧૬૧ ॥

કૌતેય ! સ્વભાવજેન સ્વેન કર્મણા નિવદ્ધઃ [ત્વં] મોહાત્ વત્ કર્તુ ન ઇચ્છસિ તત્ અપિ અવશઃ કરિણ્યસિ ॥

હે કુંતીના પુત્ર અર્જુન ! તમારા ક્ષાત્રસ્વભાવવડે ઉત્પન્ન થયેલા પોતાના કર્મવડે ગદ્યાયેલા તમે જે યુદ્ધ સ્વકર્તાવધના અવિવેકથી હમણાં કરવાને ઇચ્છતા નથી તે યુદ્ધ પણ તમે તમારા ક્ષત્રિયના સ્વભાવને અધીન થઇને ભવિષ્યમાં અવશ્ય કરશો. ૧૬૧

હવે પરેચ્છાપ્રારબ્ધકર્મનું નિરૂપણ કરે છે:—

નાનિચ્છંતો ન ચેચ્છંતઃ પરદાક્ષિણ્યસંયુતાઃ ।

સુખદુઃખે ભજંત્યેતત્પરેચ્છાપૂર્વકર્મ હિ ॥ ૧૬૨ ॥

ન અનિચ્છંતઃ, ન ચ ઇચ્છંતઃ [કિંતુ] પરદાક્ષિણ્યસંયુતાઃ સુખદુઃખે ભજન્તિ એતત્ પરેચ્છાપૂર્વકર્મ હિ ॥

નહિ ઇચ્છા કરતા છતા એમ નહિ, અને ઇચ્છા કરતા છતા એમ પણ નહિ, પરંતુ માત્ર ધીજને સતોપ આપવાની ઇચ્છાવાળા થઇ તે પ્રસંગે મનુષ્યો પ્રાપ્ત થયેલા સુખદુઃખને લોગવે છે. આ પરેચ્છાપૂર્વક પ્રારબ્ધકર્મ છે. આ વાત શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ છે.

મનુષ્યોની ક્રોધ વિપયમાં અનિચ્છા નહિ છતાં અને ઇચ્છા પણ નહિ છતાં માત્ર ધીજને પ્રસન્નતા ઉપજાવવાના વેગને વશ થઇને તેઓ પરેચ્છા-પ્રારબ્ધવડે શુભાશુભકર્મમાં લેડાઈ સુખદુઃખ લોગવે છે, આ પરેચ્છાથી ઉપજેલુ પ્રારબ્ધકર્મ છે એમ જાણવું.

દોષદર્શન હૃદયમાં જાગત્ છતાં પણ વિવેકી મનુષ્યો ક્યારેક પોતાના મદતીત્રપ્રારબ્ધકર્મની નિવૃત્તિ ન થઇ શકવાથી લોગની ઇચ્છાવાળા થાય છે. એવી રીતે જ્ઞાનીમાં સ્વેચ્છાપ્રારબ્ધકર્મ પણ સભવી શકે છે. ૧૬૨

બ્રહ્મવેત્તાને પણ ભોગની ઇચ્છા થાય છે, એમ બે માનીએ તો “કિમિચ્છન્” (શાને ઇચ્છતો છતો) આ શ્રુતિની સાથે વિરોધ આવે છે એવી શકા થાય તો તેનું સમાધાન આપે છે:—

કથં તર્હિ કિમિચ્છન્નિત્યેવમિચ્છા નિપિધ્યતે ।

નેચ્છાનિપેધઃ કિંત્વિચ્છાવાધો ભર્જિતવીજવત્ ॥ ૧૬૩ ॥

તર્હિ “કિમિચ્છન્” इत्येवं इच्छा कथं निपिध्यते ? [अयं] इच्छानिपेधः न, किंतु भर्जितवीजवत् इच्छावाधः ॥

તો “શાને ઇચ્છતો છતો” એવી રીતે ભોગની ઇચ્છાનો નિપેધ શ્રુતિમાં શામાટે કરેલો છે એમ બે તમે પૂછો તો સાબળો—આ ભોગની ઇચ્છાનો નિપેધ નથી, કિંતુ ભુજેલા ખીજની પેઠે ઇચ્છાનો બાધ છે. ૧૬૩

ઉપર જણાવેલા વિષયને વધારે સ્પષ્ટ કરે છે,—

ભર્જિતાનિ તુ વીજાનિ સંત્યકાર્યકરાણિ ચ ।

વિદ્વદિચ્છા તથૈષ્ટવ્યાસસ્ત્વવોધાન્ન કાર્યકૃત્ ॥ ૧૬૪ ॥

[यथा] भर्जितानि बीजानि तु अकार्यकराणि सन्ति, तथा च विद्वदिच्छा एष्टव्या, [सा] असत्त्ववोधात् कार्यकृत् न ॥

એવી રીતે ભુજેલા ખીજને સ્વરૂપે વિદ્યમાન છતાં પણ અધુર ઉપભવવા-રૂપ કામ કરવાને સમર્થ થતાં નથી તેવી રીતેજ બ્રહ્મવેત્તાની ઇચ્છા બંધુવી. તેમની તે ઇચ્છા સ્વરૂપે વિદ્યમાન છતાં પણ દૃશ્યપદાર્થના અસત્યજ્ઞાના જ્ઞાનથી રાગની વૃદ્ધિ કરવારૂપ અથવા વિપત્તિરૂપ કાર્ય કરવામાં સમર્થ થતી નથી ૧૬૪

બ્રહ્મવેત્તાની તે ઇચ્છા શુ ફલ ઉપભવે છે તે કહી છે:—

દગ્ધવીજમરોહેઽપિ ભક્ષણાયોપયુજ્યતે ।

વિદ્વદિચ્છાઽપ્યલ્પભોગં કુર્યાન્ન વ્યસનં વહુ ॥ ૧૬૫ ॥

दग्धबीज अरोहे अपि भक्षणाय उपयुज्यते, [तथा] विद्वदिच्छा अपि अल्पभोगं कुर्यात्, वहु व्यसनं न [कुर्यात्] ॥

એવી રીતે ભુજેલું ખીજ ભોગી શકતું નથી, પણ તે ખાવાને માટે ઉપયોગી થાય છે તેવી રીતે બ્રહ્મવેત્તાની ઇચ્છા પણ થોડો ભોગ કરનારી થાય છે, પણ રાગની વૃદ્ધિવટે ઘણું દુઃખ આપનારી થતી નથી. ૧૬૫

પ્રારબ્ધકર્મ વિષયોના ભોગદ્વારા બ્રહ્મવેત્તાને દુઃખ આપનારું કેમ નહિ થાય એવી શકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે —

ભોગેન ચરિતાર્થત્વાત્પ્રારબ્ધં કર્મ હીયતે ।

મોક્તવ્યસત્યતામ્રાંત્યા વ્યસનં તત્ર જાયતે ॥ ૧૬૬ ॥

પ્રારબ્ધં કર્મ ભોગેન ચરિતાર્થત્વાત્ હીયતે, [ચ] તત્ર મોક્તવ્યસત્યતામ્રાંત્યા વ્યસનં જાયતે ॥

પ્રારબ્ધકર્મ પ્રાપ્તવેત્તાને ભોગ આપવાવડે કૃતાર્થ થવાથી ભોગપછી તેમણે તે પ્રારબ્ધકર્મ નાશ પામે છે, પરંતુ તે ભોગ્ય વિષયમાં સત્યપણાની પ્રાતિવડે અજ્ઞાની ભોક્તાને દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રારબ્ધકર્મ માત્ર ભોક્તાની સમીપ ભોગની સામગ્રી લાવવામાં હેતુરૂપ થાય છે, પણ તે દુઃખ ઉપબવવામાં અર્થ થતું નથી. જો ભોગવવાયોગ્ય વિષયમાં સત્યપણાની પ્રાંતિ હોય તો તે ભોગની સામગ્રી ભોક્તાને સગાદિવડે દુઃખ આપનારી થાય છે. ૧૬૬

દુઃખના હેતુરૂપ થનારી પ્રાંતિનું સ્વરૂપ કહે છે:—

મા વિનશ્યત્વયં ભોગો વર્ધતામુત્તરોત્તરમ્ ।

મા વિજ્ઞાઃ પ્રતિવધ્નંતુ ધન્યોઽસ્મ્યસ્માદિતિ ભ્રમઃ ॥ ૧૬૭ ॥

અર્થે ભોગઃ મા વિનશ્યતુ, [કિંતુ] ઉત્તરોત્તરં વર્ધતામ્, વિજ્ઞાઃ મા પ્રતિવધ્નંતુ, અસ્માત્ [અહં] ધન્યાઃ અસ્મિ ઇતિ ભ્રમઃ ॥

મારા આ પ્રાપ્તભોગ નાશ ન પામે, પરંતુ તે ભોગ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામે, વિજ્ઞાને મારા આ પ્રાપ્ત ભોગને પ્રતિબંધ ન કરે, આ ભોગથી હું કૃતાર્થ છું, આ પ્રાંતિ કહેવાય છે. જો પ્રાંતિ અજ્ઞાની મનુષ્યને દુઃખ આપનારી થાય છે. ૧૬૭

જો પ્રાંતિની નિવૃત્તિનું સાધન કહે છે:—

યદભાવિ ન તદ્ભાવિ ભાવિ ચેન્ન તદન્યથા ।

ઈતિ ચિંતાવિપદ્મોઽયં વોધો ભ્રમનિવર્તકઃ ॥ ૧૬૮ ॥

યદ્ અભાવિ તદ્ ભાવિ ન, ભાવિ ચેત્ તદ્ અન્યથા ન ઇતિ ચિંતાવિપદ્મઃ અર્થે વોધઃ ભ્રમનિવર્તકઃ ॥

જો સુખ મને પ્રાપ્ત થવાનું નથી તે સુખ મને પ્રાપ્ત નહિ થાય, અને મારા મંદપ્રારબ્ધકર્મવશાત્ મને લાભિષ્યમા જે દુઃખ થવાનું છે તે બીજે પ્રકારે નહિ થાય, અર્થાત્ તે અવશ્ય થશેજ, આનું ચિંતારૂપ વિષયો નાશ કરનાર આ જ્ઞાન ઉપર જણાવેલી પ્રાંતિનો નાશ કરનાર છે. ૧૬૮

બ્રહ્મજ્ઞાની અને અજ્ઞાની એ બંને દુઃખરૂપ સમાન લોગ લોગવતા હોય છતાં તે લોગવડે બ્રહ્મજ્ઞાનીને દુઃખની પ્રાપ્તિ ન થાય, અને અજ્ઞાનીને તેવડે દુઃખની પ્રાપ્તિ શામાટે થાય એવી શકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

સમેऽપિ ભોગે વ્યસનં ભ્રાંતો ગચ્છેન્ન બુદ્ધિમાન્ ।

અજ્ઞાન્યાર્થસ્ય સંકલ્પાદ્ભ્રાંતસ્ય વ્યસનં વહુ ॥ ૧૬૯ ॥

ભોગે સમે અપિ ભ્રાંતઃ વ્યસનં ગચ્છેત્, બુદ્ધિમાન્ ન, અજ્ઞાન્યાર્થસ્ય સંકલ્પાદ્
ભ્રાંતસ્ય વહુ વ્યસનં [ભવતિ] ॥

અજ્ઞાની અને જ્ઞાની એ બંનેને લોગ સમાન હોય છતાં પણ ભ્રાંતિવાળો એટલે અજ્ઞાની મનુષ્ય દુઃખને પ્રાપ્ત થાય છે, અને જ્ઞાની દુઃખને પ્રાપ્ત થતો નથી. મિથ્યા પદાર્થમા રમણીયપણાની બુદ્ધિથી અથવા નહિ મળી શકે એવા પદાર્થની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી અજ્ઞાનીને ઘણું દુઃખ થાય છે, પણ જ્ઞાનીને ભ્રાંતિને અભાવે દુઃખ થતું નથી. ૧૬૯

જ્ઞાનીને દુઃખ ન થવાનું કારણ કહે છે:—

માયામયત્વં ભોગસ્ય બુદ્ધ્વાઽઽસ્થામુપસંહરન્ ।

મુંજાનોઽપિ ન સંકલ્પં કુરુતે વ્યસનં કુતઃ ॥ ૧૭૦ ॥

ભોગસ્ય માયામયત્વં બુદ્ધ્વા આસ્થાં ઉપસંહરન્ [જ્ઞાની] મુંજાનઃ [સન્]
અપિ સંકલ્પં ન કુરુતે, વ્યસનં કુતઃ ? ॥

લોગનું મિથ્યાપણું બાણીને તેમાં રહેલી આસક્તિને નિવૃત્ત કરતા છતાં જ્ઞાની પ્રારબ્ધકર્મના ફલરૂપ લોગને લોગવતા છતાં પણ તેમાં રમણીયપણાની બુદ્ધિ વા અશક્યપદાર્થ મેળવવાની ઇચ્છા કરતા નથી, એટલે પછી તેમને દુઃખ શા કારણથી થાય ? અર્થાત નજ થાય. ૧૭૦

વિષયના ઉપલોગવડે તે સમયમાં તેમને સુખનો અનુભવ થયા છતાં તેમાં રહેલી જ્ઞાનીની પ્રીતિ કેવી રીતે ન્યૂન થઈ શકશે એમ જો શકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે.—

સ્વપ્નેદ્રજાલસદૃશમચિંત્યરચનાત્મકમ્ ।

દૃષ્ટનદૃષ્ટં જગત્પશ્યન્કથં તત્રાનુરજ્યતિ ॥ ૧૭૧ ॥

સ્વપ્નેદ્રજાલસદૃશં અચિંત્યરચનાત્મકં દૃષ્ટનદૃષ્ટં જગત્, પશ્યન્ તત્ર કથં
અનુરજ્યતિ ? ॥

બ્રહ્મતમા પ્રતીત થતા જગતના પદાર્થોને સ્વપ્નના જેવા, ઈદ્રજાલના જેવા, જેવી રચના વિચારમા આવી શકતી નથી એવા સ્વરૂપવાળા અને ભેતભેતામાં

૧ અર્થે તેવાક વિદાને બુદ્ધવાન્ એવા પાઠ માને છે.

નાશ પાત્રી નેય એવી સ્વભાવવાળા જોનારા સંની પુરુષ જગતના પ્રદાર્યોના
લોગમાં કેવી રીતે ધારી આસક્તિવાળા થાય ? નવ ધાય: ૧૭૧ . . .
વિપયાનુરાગને અંતઃકરણમાંથી નિવૃત્ત કરનાર જ્ઞાતની પ્રાપ્તિ: સાધન
નીચેના છે. શ્લોકવડે કહે છે:—

સ્વસ્વપ્નમાપરોક્ષ્યેણ દૃષ્ટા પश्यन्स्वजागरम् ।

ચિંતયેદપ્રમત્તઃ સન્નુભાવનુદિનં મુહુઃ ॥ ૧૭૨ ॥

ચિરં તયોઃ સર્વસામ્યમનુસંધાય જાગરે ।

સત્યત્વવૃદ્ધિં સંત્યજ્ય નાનુરજ્યતિ પૂર્વવત્ ॥ ૧૭૩ ॥

સ્વસ્વપ્ન આપરોક્ષ્યેણ દૃષ્ટા સ્વજાગરં પશ્યન્ ઉપૌ અપ્રમત્તઃ સન્નુ અનુદિનં
મુહુઃ ચિંતયેત્ ॥ તયોઃ સર્વસામ્યં ચિરં અનુસંધાય, જાગરે સત્યત્વવૃદ્ધિં સંત્યજ્ય
[અસૌ] પૂર્વવત્ [તસ્મિન્] ન અનુરજ્યતિ ॥

પોતાના સ્વપ્નને પ્રલક્ષપણે જોઈને પછી-પોતાની બ્રહ્મવસ્થાને જોનારા
પુરુષે તે જાનેતું (સ્વપ્નનું ને બ્રહ્મતત્ત્વ) સાધનમનવાળા થઈને નિત્ય વારંવાર
ચિંતન કરતું, અર્થાત્ બ્રહ્મવસ્થા પણ સ્વભાવસ્થાના જેવી છે એમ તેણે
વારંવાર વિચારતું. ૧૭૨

તે જાને અવસ્થાનું સર્વરીતે સમાનપણું છે એમ લાંબા સમયસુધી વિચારીને
બ્રહ્મવસ્થામાં રહેલી સત્યપણાની બુદ્ધિને સંપૂર્ણપણે ત્યજીને પછી આ જ્ઞાની
પૂર્વની જેઠે બ્રહ્મવસ્થામાં ને તેના વિષયોમાં અનુશંગ પામતો નથી.

લોગનું ક્ષણિકપણું, લોગના ઉત્તરકાલમાં તેનું નીરસપણું, તેનું વિનાશીપણું
અને માત્ર તે કાલમાં લોગનું હેતુપણું ઇત્યાદિ ધર્મો સ્વભાવસ્થાનાને બ્રહ્મવસ્થાના
વિષયોમાં સમાન છે એમ લાંબા સમયસુધી વારંવાર આદરૂપૂર્વક ચિંતન કરીને
બ્રહ્મવસ્થામાં અને તે સમયમાં અનુભવાતા વિષયોમાં રહેલી સત્યપણાની
બુદ્ધિને જ્ઞાની ત્યાગ કરે છે, તેથી જે વેલા તે બ્રહ્મવસ્થાને અને તેના
વિષયોને સત્ય સમજતો હતો તે વેલા તે વિષયોમાં જેવો તે આસક્ત થતો
હતો તેવો હવે તે વિષયોમાં તે આસક્ત થતો નથી. ૧૭૩

વિષયો મિથ્યા છે એવું જ્ઞાન થયા છતાં જ્ઞાનીને લોગની સિદ્ધિ કેવી
રીતે સંભવી શકે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

દ્વેદ્રજાલમિદં દ્વૈતમચિત્યરચનાત્વતઃ ।

ઇત્યવિસ્મરતો હાનિઃ કા વા પ્રારબ્ધભોગતઃ ॥ ૧૭૪ ॥

इदं द्वैतं अचित्परचनात्वतः इंद्रजालं [अस्ति] इति अत्रिस्मरतः प्रारब्ध-
भोगतः का वा हानिः ? ॥

પ્રતીત થતું આ ભોગના સમૂહરૂપ દ્વૈત અચિત્પરચનાપણાથી ઈંદ્રજાલરૂપ છે એમ યુક્તિવડે બહી તેવા જ્ઞાનને નહિ ભૂલનાર જ્ઞાનીની પ્રારબ્ધકર્મવડે પ્રાપ્ત થનારા સુખદુઃખના ભોગવડે શી-હાનિ-થામ છે ? અર્થાત્ દ્વૈતનું-મિથ્યાપણું બહીને પ્રારબ્ધકર્મથી પ્રાપ્ત થયેલા ભોગો જ્ઞાનીવડે દ્વરાગરહિત ભોગવાય છે. એવા જ્ઞાનથી ભોગનું અર્દશન થતું નથી, અને તેનો ઉપયોગપૂરતો ઉપભોગ પણ તેમનાથી થાય છે. પદાર્થના મિથ્યાપણાના જ્ઞાનથી ભોગને ત્યામિ પેહોંચતી નથી, અને ભોગવડે પદાર્થના મિથ્યાપણાના નિશ્ચયને હાનિ પેહોંચતી નથી, કેમકે પ્રજ્ઞજ્ઞાનનો ને પ્રારબ્ધકર્મનો વિષય ભિન્ન ભિન્ન છે. ૧૭૪

પ્રજ્ઞવિદ્યાનું અને પ્રારબ્ધકર્મનું ભિન્ન ભિન્ન વિષયપણું જ્ઞાનીને જણાવે છે:—

निर्वधस्तत्त्वविद्याया इंद्रजालत्वसंस्मृतौ ॥ १७५ ॥

प्रारब्धस्याग्रहो भोगे जीवस्य सुखदुःखयोः ॥ १७५ ॥

તત્ત્વવિદ્યાયાઃ ઈંદ્રજાલત્વસંસ્મૃતૌ નિર્વધઃ, પ્રારબ્ધસ્ય [ભુ] જીવસ્ય સુખ-
દુઃખયોઃ ભોગે આગ્રહઃ ॥

પ્રજ્ઞવિદ્યાનો સસારના ઈંદ્રજાલપણાના (મિથ્યાપણાના) સ્મરણમાં આગ્રહ છે, ભોગનો નાશ કરવામાં તેનો આગ્રહ નથી, અને પ્રારબ્ધકર્મનો તે જીવને સુખ તથા દુઃખ આપવામાં આગ્રહ છે, ભોગ્યપદાર્થનું સત્યપણું જણાવવામાં તેનો આગ્રહ નથી. ૧૭૫

પ્રજ્ઞવિદ્યાનો અને પ્રારબ્ધકર્મનો ભિન્ન ભિન્ન વિષય હોવાથી તેઓ પરસ્પર વિરોધ પામતાં નથી તેથી ભોગ્ય પદાર્થના મિથ્યાપણાનું જ્ઞાન ભોગને પ્રતિબંધ કરતું નથી એમ દ્વિંત આથી જણાવે છે:—

विद्यारब्धे विरुद्धयेते न भिन्नविषयत्वतः ।

जानद्भिरप्येन्द्रजालविनोदो दृश्यते खलु ॥ १७६ ॥

મિન્નવિષયત્વતઃ વિદ્યારબ્ધે ન વિરુદ્ધયેતે, જાનદ્ભિઃ, અપિ ઈંદ્રજાલવિનોદઃ
દૃશ્યતે ખલુ ॥

જોતજોતાના મિન્નવિષયપણાથી પ્રજ્ઞવિદ્યા ને પ્રારબ્ધકર્મ પરસ્પર વિરોધ પામતાં નથી. આ ઈંદ્રજાલ છે એમ બહુનારા પુરુષોવડે પણ ઈંદ્રજાલનો વિનોદ એવાય છે, આ જાત લોકપ્રસિદ્ધ છે. ૧૭૬

જો લોગનું સત્યપણું જણાવી પ્રારબ્ધકર્મ જ્ઞાની મનુષ્યને લોગ લોગવાવે તો તે પ્રહ્લવિદ્યાનું વિરોધી થાય, પણ લોગમાત્રથી તે વિદ્યાનું વિરોધી થતું નથી એમ જણાવે છે.—

જગત્સત્યત્વમાપાદ્ય પ્રારબ્ધં મોજયેદ્યદિ ।

તદા વિરોધિ વિદ્યાયા મોગમાત્રાન્ન સત્યતા ॥ ૧૭૭ ॥

યદિ પ્રારબ્ધં જગત્સત્યત્વં આપાદ્ય મોજયેત્, તદા [તત્] વિદ્યાયાઃ વિરોધિ [સ્યાત્, કિંતુ] મોગમાત્રાન્ન સત્યતા ન ॥

જો પ્રારબ્ધકર્મ અસારનું સત્યપણું નહીં કરાવીને જ્ઞાનીને સુખદુઃખરૂપ લોગ લોગવાવે, તો તે પ્રારબ્ધકર્મ પ્રહ્લવિદ્યાનું (અસાર મિથ્યા છે; ને પ્રહ્લવ સત્ય છે આવા જ્ઞાનનું) વિરોધી થાય, પરંતુ પ્રારબ્ધકર્મે પ્રાપ્ત કરેલા માત્ર વિપથના લોગથી અસારનું સત્યપણું સિદ્ધ થાય નહિ ૧૭૭

અસત્ય વસ્તુવડે સુખદુઃખનો અનુભવ કેવી રીતે સહી શકે એમ શકાય તો તેનું સમાધાન કરે છે —

‘અનૂનો જાયતે મોગો કલ્પિતૈઃ સ્વપ્નવસ્તુભિઃ ।

જાગ્રદ્વસ્તુભિરપ્યેવમસત્યૈર્મોગે ઇપ્યતામ્ ॥ ૧૭૮ ॥

કલ્પિતૈઃ સ્વપ્નવસ્તુભિઃ અનૂનઃ મોગઃ જાયતે, અસત્યૈ જાગ્રદ્વસ્તુભિઃ અપિ એવ મોગઃ ઇપ્યતામ્ ॥

વાસનાવડે ઠંડપાયેલી સ્વપ્નાવસ્થામાં પ્રતીત થતી વસ્તુઓવડે મનુષ્યને તે વેલા અત્રતા જેવો સંપૂર્ણ લોગ થાય છે, એવી રીતે મિથ્યા એવી નાસ્તવસ્થામાં પ્રતીત થતી મિથ્યા વસ્તુઓવડે પણ સંપૂર્ણ લોગ થાય છે એમ જણાવે ૧૭૮

જેમ પ્રારબ્ધકર્મ પ્રહ્લવિદ્યાનું વિરોધી નથી તેમ પ્રહ્લવિદ્યા પણ પ્રારબ્ધ કર્મની વિરોધી નથી એમ જણાવે છે —

યદિ વિદ્યાપહ્નુવીત જગત્પ્રારબ્ધઘાતિની ।

તદા સ્યાન્ન તુ માયાત્વબોધેન તદપહ્નવઃ ॥ ૧૭૯ ॥

યદિ વિદ્યા જગત્ અપહ્નુવીત તદા [સા] પ્રારબ્ધઘાતિની સ્યાત્, [કિં]-તુ, માયાત્વબોધેન તદપહ્નવઃ ન [ભવતિ] ॥

જો પ્રહ્લવિદ્યા જગતનું અર્હશન કરાવે તો પ્રારબ્ધકર્મના ફલરૂપે લોગવવાના

પદાર્થોના નાશથી તે પ્રારબ્ધકર્મનો ઘાત કરનારી થાય, પરંતુ જગતના મિથ્યા-
પણાના જ્ઞાનવડે જગતનું અદર્શન થતું નથી, અર્થાત્ પ્રહ્લવિદ્યા જગતના
મિથ્યાપણાનો નિશ્ચય કરાવે છે, પણ તે જગતનો નાશ કરતી નથી, તેથી તે
પ્રારબ્ધકર્મની વિરોધી નથી. ૧૭૬

ઉપર જણાવેલા વિષયને વધારે સ્પષ્ટ કરે છે —

અનપહ્નુત્ય લોકાસ્તદિંદ્રજાલમિદં ત્વિતિ ।

જાનંત્યેવાનપહ્નુત્ય ભોગં માયાત્વધીસ્તથા ॥ ૧૮૦ ॥

લોકાઃ તત્ અનપહ્નુત્ય ઇદં તુ ઇંદ્રજાલં ઇતિ [યયા] જાનંતિ એવં, તથા
ભોગં અનપહ્નુત્ય માયાત્વધીઃ [સંભવતિ] ॥

મનુષ્યો પ્રતીત થતા તે ઇંદ્રજાલના પદાર્થનો સ્વરૂપનું અદર્શન નહિ
કરીને આ તો ઇંદ્રજાલ છે એવી રીતે જોમ જાણે છેજ તેમ પ્રારબ્ધકર્મવડે
પ્રાપ્ત થયેલા ભોગનું અદર્શન નહિ કરીને પ્રહ્લવેતાર્થી ભોગના મિથ્યાપણાની
બુદ્ધિ સભવી શકે છે. ૧૮૦

“ જે જ્ઞાનદશામાં આ જ્ઞાનીને સર્વ આત્મસ્વરૂપે જણાવ્યું તે જ્ઞાનદશામાં
તે કયા કરણવડે કેને જોઈ શકશે ? ” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં દ્રષ્ટા, દર્શનને દૃશ્યરૂપ
ત્રિપુટીનો અભાવ જ્ઞાનકાલે કહ્યો છે તેથી પ્રહ્લવિદ્યા જગતનું અદર્શન કરનારી
યવી જોઈએ, અને જો જોમ થાય તો પ્રહ્લવેતાને ભોગની સિદ્ધિ શી રીતે થઈ
શકે એવી પૂર્વપક્ષીની શકા નીચેના બે શ્લોકમાં દેખાડે છે:—

યત્ર ત્વસ્ય જગત્સ્વાત્મા પડ્યેત્કસ્તત્ર કેન કમ્ ।

કં જિઘ્રેત્ કં વદેદ્દેતિ શ્રુતૌ તુ વહુઘોપિતમ્ ॥ ૧૮૧ ॥

તેન દ્વૈતમપહ્નુત્ય વિદ્યોદેતિ ન ચાન્યથા ।

તથા ચ વિદુષો ભોગઃ કથં સ્યાદિતિ ચેચ્છ્રુણુ ॥ ૧૮૨ ॥

યત્ર તુ જગત્ અસ્ય સ્વાત્મા [ભવતિ,] તત્ર કઃ કેન કં પડ્યેત્ ? કં
જિઘ્રેત્ ? વા કં વદેત્ ? ઇતિ શ્રુતૌ તુ વહુઘોપિતમ્ [અસ્તિ,] તેન દ્વૈત
અપહ્નુત્ય વિદ્યા ઉદેતિ ચ અન્યથા ન, તથા ચ વિદુષઃ ભોગઃ કથં સ્યાત્ ? ઇતિ
ચેત્ શ્રુણુ ॥

જે અવસ્થામાં લોકપ્રસિદ્ધ આ મંસાર આ જ્ઞાનીને પોતાના આત્મરૂપ યાચતું
છે, અર્થાત્ આત્મસ્વરૂપથી ભિન્ન રહેતો નથી. તે અવસ્થામાં કેાણ-કયો દ્રષ્ટા-
કયા કરણવડે કેને જુએ ? કયા કરણવડે કેને સુધે ? અથવા કયા કરણવડે

શું બોલે ? એમ આ બૃહદ્દારણ્યકથૃતિમાં સર્વ ત્રિપુટીઓના અભાવને ધણી
 યોજાર કરેલો છે. એ કથનવડે દેતનું અદર્શન કરીને પ્રજ્ઞવિદ્યા જ્ઞાનીના હૃદયમાં
 ઉદય પામે છે, પણ બીજી રીતે એટલે દેતનું અદર્શન કર્યા વિના તે ઉદય પામતી
 નથી એમ સિદ્ધ થયું, તો પછી પ્રજ્ઞવેત્તાને વિષયનો જોગ શી રીતે થઈ
 શકે ? એમ જો તમે શંકા કરો તો તેનું સમાધાન સંભળો: ૧૮૧-૧૮૨

અંધકાર પૂર્વપક્ષીની શંકાનું સમાધાન કરે છે:--
સુપુસિવિષયા મુક્તિવિષયા વા શ્રુતિસ્તિવતિ ।

ઉક્તં સ્વાપ્યયસંપત્ત્યોરિતિ સૂત્રે હાતિસ્ફુટમ્ ॥ ૧૮૩ ॥

શ્રુતિઃ તુ સુપુસિવિષયા વા મુક્તિવિષયા इति “સ્વાપ્યયસંપત્ત્યોઃ” इति सूत्रे
 अतिस्फुटं हि उक्तम् ॥

તમે કહેલી શ્રુતિ તો સુપુસિ-અવસ્થાને જણાવનારી અથવા મોક્ષાવસ્થાને
 જણાવનારી છે એમ “સ્વાપ્યયસંપત્ત્યોઃ” (ત્રિપુટીનો અભાવ જણાવનારી
 શ્રુતિ સુપુસિને વિષય કરનારી છે, અથવા મુક્તિને વિષય કરનારી છે) આ
 વેદાંતદર્શનના સૂત્રમાં વ્યાસભગવાને અત્યંતસ્પષ્ટપણે જ કહેલું છે, તે શ્રુતિ
 જીવન્મુક્તની સ્થિતિ જણાવનારી નથી. એમ હોવાથી પ્રજ્ઞાનવડે સંસારનું
 અદર્શન થતું નથી, પણ બાધ થાય છે એ વાત સિદ્ધ થાય છે. ૧૮૩
 તમે કહેલી શ્રુતિ સુપુસિ-અવસ્થાને વા વિદેહમોક્ષાવસ્થાને ઉદેશીને
 નથી, પણ જીવન્મુક્તને ઉદેશીને છે એમ માનીએ તો ત્રીજા પ્રમાણે દોષ આવે
 છે એમ જણાવે છે:--

अन्यथा याज्ञवल्क्यादेराचार्यत्वं न संभवेत् ।

द्वैतदृष्टाविविद्धता द्वैतादृष्टौ न वाग्बदेत् ॥ ૧૮૪ ॥

अन्यथा, याज्ञवल्क्यादेः आचार्यत्वं न संभवेत्, द्वैतदृष्टौ अविविद्धता [च]
 द्वैतादृष्टौ वाक् न वदेत् ॥

એ શ્રુતિ સુપુસિઅવસ્થાને અથવા વિદેહમોક્ષાવસ્થાને ઉદેશીને ન
 માનીએ અને જ્ઞાનીને વા જીવન્મુક્તને ઉદેશીને માનીએ તો ભગવાન યાજ્ઞવલ્કય
 આદિનું આચાર્યપણું સંભવી શકે નહિ. જો તેઓ દેતને સત્યરૂપે બોલ્યા હોય તો
 તેમનું અજ્ઞાનીપણું સિદ્ધ થાય, અને જો તેઓ બાધ પામેલા દેતને વ્યાધિતાનુ-
 પત્તિથી નજી બોલ્યા હોય તો તેમની વાણી જનકાદિ શિષ્યોપ્રતિ ઉપદેશનાં
 વચનો બોલી શકે નહિ, ને એમ થવાથી પ્રજ્ઞવિદ્યાના સંપ્રદાયનો નાશ થવાનો
 પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય, જે અનિષ્ટ છે. ૧૮૪

જ્યાંથી દેતની પ્રતીતિ હોય ત્યાંથી મનુષ્યને પ્રજ્ઞનું અપરોક્ષજ્ઞાન

થતું નથી, પણ નિર્વિકલ્પસમાધિમા જ્યારે દ્વૈતદર્શનનો અભાવ થાય છે ત્યારેજ મનુષ્યને પ્રહ્લનુ અપરોક્ષજ્ઞાન થાય છે એવી શંકા કરી તેનું સમાધાન કરે છે —

નિર્વિકલ્પસમાધૌ તુ દ્વૈતાદર્શનહેતુતઃ ।

સૈવાપરોક્ષવિદ્યોતિ ચેત્સુપુતિસ્તથા ન કિમ્ ॥ ૧૮૫ ॥

નિર્વિકલ્પસમાધૌ તુ દ્વૈતાદર્શનહેતુતઃ સા એવ અપરોક્ષવિદ્યા इति चेत् સુપુતિઃ તથા ન કિં ? ॥

નિર્વિકલ્પસમાધિમા તો દ્વૈતના અદર્શનરૂપ કારણથી પ્રહ્લનુ જે જ્ઞાન થાય, છે તેજ પ્રહ્લનુ અપરોક્ષજ્ઞાન છે એમ જો તમે કહો તો સુપુતિ-અવસ્થા તેવી નથી શુ ? અર્થાત્ સુપુતિઅવસ્થામા દ્વૈતનું દર્શન ન હોવાથી, તે વેલા મનુષ્યને પ્રહ્લનુ અપરોક્ષજ્ઞાન થાય છે એમ તમારે માનવું પડશે, જે યોગ્ય નથી ૧૮૫

ઉપર જણાવેલા વિષયમા શંકાસમાધાન જણાવે છે —

આત્મતત્ત્વં ન જાનાતિ સુતૌ યદિ તદા ત્વયા ।

આત્મધીરેવ વિદ્યોતિ વાચ્યં ન દ્વૈતવિસ્મૃતિઃ ॥ ૧૮૬ ॥

યદિ સુતૌ આત્મતત્ત્વં ન જાનાતિ તદા ત્વયા આત્મધીઃ એવ વિદ્યા इति વાચ્યં, દ્વૈતવિસ્મૃતિઃ ન ॥

જો તમે કહો કે સુપુતિમા દ્વૈતની વિસ્મૃતિ છતાં મનુષ્ય આત્મતત્ત્વને જાણતો નથી તેથી તે વેલા તેને આત્માનું અપરોક્ષજ્ઞાન થાય, છે એમ માનવામા આવતું નથી, તો તમારે આત્માનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન એજ વિદ્યા છે એમ કહેવું પડશે, પણ દ્વૈતની વિસ્મૃતિ એ આત્મજ્ઞાન છે એમ તમારાથી કહી શકાશે નહિ ૧૮૬ । દ્વૈતની વિસ્મૃતિ અને આત્માનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન આ બે એકઠાં થઈને એક આત્મજ્ઞાન થાય છે, તેમાના એકને આત્મજ્ઞાન વહી શકાય નહિ, એવી શંકા ઉપજાવી તેનું સમાધાન કરે છે —

उभयं मिलितं विद्या यदि तर्हि घटादयः ।

अर्धविद्याभाजिनः स्युः सकलद्वैतविस्मृतेः ॥ ૧૮૭ ॥

યદિ ઉભય મિલિત વિદ્યા, તર્હિ ઘટાદયઃ સકલદ્વૈતવિસ્મૃતેઃ અર્ધવિદ્યા-માજિનઃ સ્યુઃ ॥

જો સર્વદ્વૈતનું વિસ્મરણ અને આત્માનો સાક્ષાત્કાર એ બે મળીને આત્મજ્ઞાન કહેવાય તો ઘડા આદિ સર્વ જડપદાર્થો પણ તેમને સર્વદા સર્વદ્વૈતની

વિસ્મૃતિ હોવાથી અર્થ આત્મજ્ઞાનવાળા થશે, જે પૂર્વપક્ષીથી સ્વીકારી શકાશે નહિ. ૧૮૭

જઠપદાથોને જો દૈતની વિસ્મૃતિવડે અર્ધુ આત્મજ્ઞાન માનવામાં આવે તો તેના જેવું દૃઢ અર્ધુ આત્મજ્ઞાન આત્મામાં ચિત્તની અર્થત ઓકાથતા-વિનાના વાહીને નહિ થઈ શકે એમ જણાવે છે —

મશકધ્વનિમુસ્થાનાં વિક્ષેપાનાં વહુત્વતઃ ।

તવ વિદ્યા તથા ન સ્યાદ્ઘટાદીનાં યથા દૃઢા ॥ ૧૮૮ ॥

મશકધ્વનિમુસ્થાનાં વિક્ષેપાનાં વહુત્વતઃ ઘટાદીનાં વિદ્યા યથા દૃઢા તથા તવ ન સ્યાત્ ॥

અન્ધરેનો ગણગણાટ જેમાં મુખ્ય છે એવા ચિત્તના વિક્ષેપોના અધુ-પણાથી ઘટાદિનું આત્મજ્ઞાન જેવું દૃઢ હોય છે તેવું તમારું આત્મજ્ઞાન દૃઢ નહિ થાય, કેમકે ઘટના જેવું દૈતનું વિસ્મરણ તમે પ્રાપ્ત કરી શક્યા નથી ૧૮૮ આત્મસાક્ષાત્કાર એજ વિદ્યા છે, દૈતનું વિસ્મરણ એ વિદ્યા નથી, એમ પૂર્વપક્ષી સ્વીકારે છે, અને સિદ્ધાવી તેને આશીર્વાદ આપે છે.—

“ આત્મધીરેવ વિદ્યેતિ યદિ તર્હિ સુખી ભવ ।

દુષ્ટચિત્તં નિરુંધ્યાન્નેન્નિરુન્દિ ત્વં યથાસુખમ્ ॥ ૧૮૯ ॥

યદિ આત્મધીઃ એવ વિદ્યા ઇતિ [ઘદસિ] તર્હિ સુખી ભવ, દુષ્ટચિત્તં નિરુપ્યાત્ ચેત્ત્વં [ત્વ] યથાસુખં નિરુંદિ ॥

જો આત્માનું જ્ઞાનજ વિદ્યા છે એમ તમને કહ્યો તો તમને મુખી થાઓ એમ અમે તમને આશીર્વાદ આપીએ છીએ આત્માનદનો અનુભવ કરવામાટે વિક્ષેપવાળા દુષ્ટચિત્તનો નિરોધ કરવો જોઈએ એમ જો તમને કહ્યો તો અમે તમને કહીએ છીએ કે તેમાં અમારી ના નથી, એમ તમને મુખ થાય એમ તમે તે દુષ્ટચિત્તનો નિરોધ કરો ૧૮૯

ચિત્તના નિરોધથી જેમ દૈતનું અદર્શન થાય છે તેમ વિવેકવડે દૈતનું મિથ્યાપણું સમજાય છે તેથી દૈતના અદર્શનના જેવું દૈતના મિથ્યાપણાનું દર્શન અમને હા છે એમ અંધકારથી જણાવે છે —

તદિપ્તમેષ્ટવ્યમાયામયત્વસ્ય સમીક્ષણાત્ ।

ઇચ્છન્નપ્યજ્ઞવન્નેષ્ટેકિમિચ્છન્નિતિ હિ શ્રુતમ્ ॥ ૧૯૦ ॥

ઇષ્ટવ્યમાયામયત્વસ્ય સમીક્ષણાત્ [અસ્માકં] ત્વ ઇષ્ટ [એવ] ઇચ્છન્ અપિ [અયં] અજ્ઞવત્ ન ઇચ્છેત્ [અત] “ કિમિચ્છન્ ” ઇતિ હિ શ્રુતમ્ ॥

અસીનકાલે ઈચ્છવાચોગ્ય ગણ્યતા નગતના પદાર્થોના મિથ્યોપલ્ભાનું પ્રથાર્થજ્ઞાન થવાથી સુસુક્ષ્ણને અદ્વૈત આત્માનું જ્ઞાન થાય છે તેથી અમને બહિર્ભુષ્ય ચિત્તનો નિરોધ ઇષ્ટજ છે. ચિત્તનિરોધવંકે ચિત્તનો, રોગદ્વંધાદિ દોષો નાશ પામી ચિત્ત નિર્મલને સૂક્ષ્મ થઈ આત્મસાક્ષાત્કાર કરે છે. એવી રીતે જ્ઞાન-વિરાગયુક્ત થયેલા આ જ્ઞાની અજ્ઞાનીની પેઠે લોભ્યપદાર્થને ઈચ્છતા નથી, આ કારણથી “ શાને ઈચ્છતા છતા ” એમ આરમાનંદ આ શ્રુતિમાં સંભવ્યું છે. ૧૯૦

|| શ્રુતિનો ઉપર પ્રમાણે અર્થ કરવાનું કારણ કહે છે:—

૧૧૧. રાગો લિંગમવોધસ્ય સન્તુ રાગાદયો બુધે ।

इति शास्त्रद्वयं सार्थमेवं सत्यविरोधतः ॥ १९१ ॥

‘एवं’સતિ “ રાગો લિંગમવોધસ્ય ” [ચ] “ સન્તુ રાગાદયો બુધે ” ઇતિ શાસ્ત્રદ્વયં અવિરોધતઃ સાર્થમ્ ॥

શ્રુતિનો ઉપર કહેલી રીતે અભિપ્રાય છે એમ માનવાથી “ રાગ ” એ અજ્ઞાનીનું ચિન્ન છે ” અને “ જ્ઞાની પુરુષમાં રાગાદિ લલે હો ” આ બંને શાસ્ત્રવચન અવિરોધથી સાર્થ (સાર્યા) થાય છે.

“ રાગો લિંગમવોધસ્ય ચિત્તવ્યાયામભૂમિષુ । કુતઃ શાદ્યંલેતા તસ્ય યસ્યા-મિઃ કોટરે તરોઃ ॥ ” (ચિત્તને વિચરવાના સ્થાનરૂપ શૂન્દસ્પર્શાદિ વિષયોમાં ઘાટી આસક્તિ એ અજ્ઞાનીનું ચિન્ન છે. જેમ જે આડના પોલાણમાં અમિ હોય તે આડનું લીલાપણું શી રીતે સંભવી શકે ? તેમ જેના ચિત્તમાં શૂન્દાદિ વિષયોમાં દૃઢ આસક્તિ હોય તેના ચિત્તમાં શાંતિ કેવી રીતે સંભવે ?) એ શાસ્ત્રવચન જ્ઞાનીમાં વિષયાનુરાગ ન સંભવે એવો એક પ્રકારનો બોધ કરે છે, અને “ શાસ્ત્રાર્થસ્ય સમાપ્તવાન્મુક્તિઃ સ્વાત્ તાવતાઽપિ તે । રાગાદયઃ સન્તુ કામં ન તદ્માવોઽપરાધ્યતે ॥ ” (મહાવાક્યથી થનારા જ્ઞાનવટે શાસ્ત્રના પ્રયોજનની સમાપ્તિ થવાથી તેટલાવડેજ તને, મોક્ષ થાય છે. પછી તારામાં (જ્ઞાનીમાં) અદૃઢ રાગાદિક ભલે હોય, તેનો સદ્ભાવ મોક્ષને અડચણ કરી શકતો નથી.) એ શાસ્ત્રવચન બ્રહ્મજ્ઞાનીમાં અદૃઢ રાગ સંભવે છે એવો બીજા પ્રકારનો બોધ કરે છે. એ જે શ્લોકનો જ્ઞાનીમાં દૃઢ રાગાદિ સભવતા નથી, અને ત્રીવ-પ્રારબ્ધકર્મને લીધે જ્ઞાનીમાં અદૃઢ રાગાદિ સંભવે છે, એવો અર્થ કરવાથી બંને શ્લોકમાં પ્રતીત થતો વિરોધ દૂર થઈ બંને શ્લોકની એકવાક્યતા થાય છે. ૧૯૧

હવે શ્રુતિમાંના “ કસ્ય કામાય ? ” (કયા લોકતામાટે ?) એ બે પદોના અભિપ્રાયને કહે છે:—

જગન્મિથ્યાસ્વવસ્ત્વાત્માઽસંગત્વસ્ય સમીક્ષણાત્ ।
 કસ્ય કામાયેતિ વચો ભોક્ત્રભાવવિવક્ષયા ॥ ૧૯૨ ॥

જગન્મિથ્યાત્વવત્ સ્વાત્માસંગત્વસ્ય સમીક્ષણાત્ ભોક્ત્રભાવવિવક્ષયા “ કસ્ય કામાય ” ઇતિ વચ્ચઃ ॥

સંસારના મિથ્યાપણાપ્રમાણે પોતાના આત્માના અસંગપણાનું સારી રીતે દર્શન કરવાથી લોભ્યપદાર્થની પેઠે ભોક્તાનો અભાવ સિદ્ધ થાય છે. એ ભોક્તાના અભાવને કહેવાની ઇચ્છાવડે “ કસ્ય કામાય ” (કયા ભોક્તાને માટે ?) આ શ્રુતિમાંનું વચન છે.

સંસારના મિથ્યાપણાના જ્ઞાનવડે કામના કરવાયોગ્ય વિષયનો અભાવ થાય છે એમ કહેવાની ઇચ્છાથી શ્રુતિમાં “ કોને ઇચ્છતો છતો ? ” એમ કહ્યું છે, અને પોતાના આત્માના અસંગપણાના જ્ઞાનવડે આત્માના ભોક્તાપણાનો અભાવ નક્કી થાય છે એમ જણાવવામાટે શ્રુતિમાં “ કયા ભોક્તાને માટે ? ” એમ કહ્યું છે. ૧૬૨

આત્મામાં વસ્તવિક ભોક્તાપણું નથી, પણ લૌકિકરીતે તેમાં ભોક્તાપણું સ્વીકારાય છે એમ બૃહદારણ્યકની શ્રુતિમાં જણાવ્યું છે એ વાતને નીચેના શ્લોકવડે કહે છે:—

પતિજાયાદિકં સર્વં તત્તદ્ભોગાય નેચ્છતિ ।

કિંત્વાત્મભોગાર્થમિતિ શ્રુતાવુદ્ધોપિતં વહુ ॥ ૧૧૩ ॥

પતિજાયાદિકં સર્વં તત્તદ્ભોગાય ન ઇચ્છતિ, કિંતુ આત્મભોગાર્થં ઇતિ શ્રુતૌ વહુ ઉદ્ધોપિતમ્ ॥

પતિ ને સ્ત્રી ઇત્યાદિક સર્વ તેના તેના (તે તે પ્રાણિપદાર્થના) ભોગને માટે તેની ઇચ્છા કરતાં નથી, પરંતુ પોતાના ભોગને માટે તે તે પ્રાણિપદાર્થની ઇચ્છા કરે છે એમ બૃહદારણ્યક-ઉપનિષદની શ્રુતિમાં બહુ રીતે પોકારીને કહ્યું છે. એ કથનવડે આત્મામાં વ્યાવહારિક ભોક્તાપણું પ્રતીત થાય છે. ૧૬૩

એવી રીતે આત્મામાં વ્યાવહારિક ભોક્તાપણું દેખાડીને તેનું વાસ્તવિક ભોક્તાપણું નથી એમ જણાવવામાટે ભોક્તાના સ્વરૂપમાં વિકલ્પ કરે છે:—

કિં કૂટસ્થશ્ચિદાભાસોઽથવા કિં વોમયાત્મકઃ ।

મોક્તા તત્ર ન કૂટસ્થોઽસંગત્વાદ્ભોક્તાં વ્રજેત્ ॥ ૧૧૪ ॥

મોક્તા કિં કૂટસ્થઃ ? અથવા ચિદાભાસઃ ? કિં વા વોમયાત્મકઃ ? તત્ર કૂટસ્થઃ અસંગત્વાત્ મોક્તાં ન વ્રજેત્ ॥

ભોક્તા શું કૂટસ્થ છે ? અથવા ચિદાભાસ છે ? અથવા કૂટસ્થ ને ચિદાભાસ એ બંને છે ? તે ત્રણમાં કૂટસ્થ પોતાના અસંગપણાથી ભોક્તાપણાને પ્રાપ્ત થતો નથી. અસંગપણું ને ભોક્તાપણું પરસ્પરવિરોધી હોવાથી અસંગ-

સ્વભાવવાળો કૂટસ્થ શી રીતે લોકતા થઈ શકે ? નબ, થઈ શકે, કોઈ પ્રતિમાં
ફિ કૂટસ્થચિદામાસો યથા ફિ ચોમયાત્મકઃ એણું પાઠાંતર બેવામાં આવે
છે. તેના અર્થમાં ભેદ નથી. ૧૯૪

લોકતાપણું ને અસગપણું વા અવિકારીપણું એ બંને પરસ્પર કેવી રીતે
વિરોધી છે તે જણાવે છે:—

સુખિદુઃખ્યભિમાનાખ્યો વિકારો ભોગ ઉચ્યતે ।

કૂટસ્થશ્ચ વિકારી ચેત્યેતન્ન વ્યાહતં કથમ્ ॥ ૧૯૫ ॥

સુખિદુઃખ્યભિમાનાખ્યઃ વિકારઃભોગઃ [ઇતિ] ઉચ્યતે, [તથા ચ] કૂટસ્થઃ
ચ વિકારી ચ ઇતિ એતત્ વચઃ કથં ન વ્યાહતમ્ ? ॥

હું સુખી, હું દુઃખી એવા અભિમાનનામનો જે આત્મામાં પ્રતીત થતો
વિકાર તે લોગ કહેવાય છે. કૂટસ્થ (અવિકારી) અને વિકારી (વિકારવાળો)
આણું વચન વ્યાઘાતહોષવાણું કેમ નહિ ? આત્માને જે કૂટસ્થ માનવામાં
આવે તો પછી તેને લોકતા માની શકાય નહિ. જે આત્માને કૂટસ્થ માન્યા
પછી તેને લોકતા માનવામાં આવે તો તેમાં વ્યાઘાતહોષની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૧૯૫
એકલા ચિદાભાસને પણ લોકતા માની શકાય નહિ એમ કહે છે:—

વિકારિબુદ્ધચધીનત્વાદામાસે વિકૃતાવપિ ।

નિરધિષ્ઠાનવિભ્રાન્તિઃ કેવલા ન હિ તિષ્ઠતિ ॥ ૧૯૬ ॥

વિકારિબુદ્ધચધીનત્વાત્ આમાસે વિકૃતૌ અપિ કેવલા નિરધિષ્ઠાનવિભ્રાન્તિઃ
ન હિ તિષ્ઠતિ ॥

વિકાર પામનારી બુદ્ધિને અધીન રહેલ હોવાથી ચિદાભાસમાં સુખી-
પણું, દુઃખીપણું આદિ વિકાર પ્રતીત થતા હોય તોપણ તે ભ્રાંતિથી કલ્પા-
યેલા છે એમ જાણવું, કેમકે ચિદાભાસ અધિષ્ઠાનરૂપ કૂટસ્થવિના રહી શકતો
નથી. વ્યવહારમા અધિષ્ઠાનવિનાની એકલી ભ્રાંતિ કોઈ સ્થલે રહેતી નથી
તેમ અહીં પણ કૂટસ્થવિના કલ્પિત ચિદાભાસ રહી શકે નહિ. ૧૯૬

હવે જે ત્રીજો પક્ષ અવશેષ રહ્યો છે તેના વિષે કહે છે:—

ઉભયાત્મક એવાતો લોકે મોક્તા નિગદ્યતે ।

તાદગાત્માનમારભ્ય કૂટસ્થઃ શોપિતઃ શ્રુતૌ ॥ ૧૯૭ ॥

અતઃ લોકે ઉભયાત્મકઃ એવ મોક્તા નિગદ્યતે, તાદગાત્માનં આરભ્ય શ્રુતૌ
કૂટસ્થઃ શોપિતઃ ॥

જેથી એકલા કૃટસ્થમાં ને એકલા ચિદાભાસમાં ભોક્તાપણું થયેલવતું નથી તેથી વ્યવહારમાં કૃટસ્થ અને ચિદાભાસ એ યેરૂપજ (કૃટસ્થરૂપ અધિધાનસહિત ચિદાભાસજ) ભોક્તા છે એમ કહેવાય છે. તેવા ભોક્તા આત્માને આરંભ કરીને બૃહદ્દારણ્યકથ્રતિમાં ચિદાભાસને દૂર કરીને કૃટસ્થને બાકી રાખેલ છે. ૧૬૭

બૃહદ્દારણ્યક-ઉપનિષદના તે વચનનો અર્થ ટુંકામાં કહે છે:—

આત્મા કતમ્ હત્યુક્તે યાજ્ઞવલ્ક્યો વિવોધયન્ ।

વિજ્ઞાનમયમારભ્યાસંગં તં પર્યશેપયત્ ॥ ૧૧૮ ॥

આત્મા કતમ્: इति उक्ते [सति] याज्ञवल्क्यः विवोधयन् [सन्] विज्ञान-
मयं आरभ्य तं असंगं पर्यशेषयत् ॥

આ શરીરમાં “ આત્મા કયો ? ” એમ સર્જર્પિ જનકે ભગવાન યાજ્ઞ-
વલ્ક્યને પૂછે સતે ભગવાન યાજ્ઞવલ્ક્ય તેમને બોધ કરતા છતા વિજ્ઞાનમયથી
(૭વથી-ચિદાભાસથી) આરંભ કરીને પછી અન્ય સર્વનું નિરાકરણ કરીને
કૃટસ્થરૂપ અસંગ આત્માને અવશેષ રાખતા હવા. ૧૬૮

અંતરેય આદિ બીજી ઉપનિષદોમાં પણ એવીજ રીતે કહેલું છે એમ
જણાવે છે:—

કોઝ્યમાત્મેત્યેવમાદૌ સર્વત્રાત્મવિચારતઃ ।

ઉભયાત્મકમારભ્ય કૃટસ્થઃ શોપ્યતે શ્રુતૌ ॥ ૧૧૧ ॥

કઃ અયં આત્મા इति एवमादां सर्वत्र श्रुतौ आत्मविचारतः उभयात्मकं
आरभ्य कृतस्थः शोप्यते ॥

શરીર અને ઇન્દ્રિયોમાં કેણુ આ આત્મા છે ? જેને અમે ઉપાસીએ છીએ
આ અને એવાં બીજા વચનોમાં સર્વસ્થલે શ્રુતિમાં આત્માનો વિચાર કરતાં
ઉભયરૂપથી (અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિવાળા આત્માથી) આરંભ કરીને પ્રજ્ઞાન-
માત્ર સ્વરૂપ કૃટસ્થજ બાકી રાખેલ છે. એવી રીતે શ્રુતિઓમાં ચિદાભાસસહિત
કૃટસ્થનું ભોક્તાપણું ને કૃટસ્થનું અભોક્તાપણું કહ્યું છે. ૧૬૯

ને ૭વ (ચિદાભાસ) ભોક્તા નથી તે પછી હું સાચો ભોક્તા છું
એમ તેને કેમ જણાય છે એમ શકા થાય તે તેનું સમાધાન કરે છે:—

કૃટસ્થસત્યતાં સ્વસ્મિન્નધ્યસ્યાત્માઽવિવેકતઃ ।

તાત્ત્વિકીં મોક્ષતાં મત્વા ન કદાચિજિહાસતિ ॥ ૨૦૦ ॥

આત્મા અવિવેકતઃ કૂટસ્થસત્યતાં સ્વસ્મિન્ અધ્યસ્યં મોયવૃતાં તાત્ત્વિકીં
મત્વા કદાચિત્ ન જિહાસતિ ॥

જીવાત્મા “હું કૂટસ્થથી ભિન્ન છું” એવા વિવેકજ્ઞાનના અભાવથી
કૂટસ્થનું સત્યપણું પોતાનામાં આરોપીને અને પછી પોતાના લોકતાપણાને
સાચું માનીને તે ભોગને ક્યારે પણ છોડવાને ઇચ્છતો નથી. ૨૦૦

મૂહુરારણ્યકથૃતિમાં “આત્માના ભોગમાટે સર્વ પ્રિય થાય છે”
એવું જે કહ્યું છે તેમાં જે લોકતા એવો શબ્દ છે તેવડે એકલો કૂટસ્થ
સમજવાનો નથી, પણ કૂટસ્થસહિત ચિદાભાસને ત્યાં લોકતા કહેલો છે
એમ જણાવે છે:—

મોક્તા સ્વસ્યૈવ મોગાય પતિજાયાદિમિચ્છતિ ।

एष लौकिकवृत्तांतः श्रुत्या सम्यगनुदितः ॥ २०१ ॥

મોક્તા સ્વસ્ય એવ મોગાય પતિજાયાદિં ઇચ્છતિ [ઇતિ] એષઃ લૌકિકવૃત્તાંતઃ
શ્રુત્યા સમ્યક્ અનુદિતઃ ॥

વ્યવહારમાં જે કૂટસ્થસહિત ચિદાભાસ લોકતા છે તે લોકતા પોતાનાજ
ભોગમાટે જો તે સ્ત્રી હોય તો પતિને અને જો તે પતિ હોય તો પત્નીને અને તે
બંને બીજા પ્રાણિપદાર્થને ઇચ્છે છે. એવી રીતે આ લૌકિકવૃત્તાંત શ્રુતિએ સારી
રીતે અનુવાદ કરીને કહેલો છે, બીજો કોઈ અર્પૂર્વ અર્થ કહ્યો નથી. ૨૦૧

શ્રુતિએ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે લોકતાનો અનુવાદ શામાટે કર્યો છે
એમ જાણવાની ઇચ્છા થાય તો લોકતામાંજ પ્રેમનું પ્રતિપાદન કરવામાટે
એવો અનુવાદ કરેલો છે એમ જણાવે છે:—

મોગ્યાનાં મોક્તૃશેષત્વાન્મા મોગ્યેષ્વનુરજ્યતામ્ ।

મોક્તૃયેવ પ્રધાનેસ્તોસ્તુરાગં તં વિધિત્સતિ ॥ ૨૦૨ ॥

મોગ્યાનાં મોક્તૃશેષત્વાત્ મોગ્યેષુ મા અનુરજ્યતામ્, અતઃ પ્રધાને મોક્તરિ
એવ તં અનુરાગં વિધિત્સતિ ॥

ભોગ્યપદાર્થોના લોકતાના ઉપભોગના સાધનપણાથી તે ભોગ્યપદાર્થોમાં
વિજ્ઞાનશ્રુતિ પ્રીતિ ન કરવી, પણ તે ભોગ્યપદાર્થો જેના ઉપભોગમાટે છે તે
મુખ્ય લોકતારૂપ કૂટસ્થમાંજ તે પ્રીતિ કરવી એમ વિધાન કરવાની શ્રુતિ
ઇચ્છા કરે છે. ૨૦૨

તેના અગ્રંથમાં પુરાણમાં આવેલું પ્રસ્લાહનું વચન પ્રમાણરૂપે આપે છે:—

યા પ્રીતિરવિવેકાનાં વિષયેષ્વનપાયિની ।

ત્વામનુસ્મરતઃ સા મે હૃદયાન્માપ સર્પતુ ॥ ૨૦૩ ॥

[હે] માપ ! અવિવેકાનાં વિષયેષુ યા અનપાયિની પ્રીતિઃ [અસ્તિ,] સા ત્વાં અનુસ્મરતઃ મે હૃદયાત્ સર્પતુ ॥

હે માયાના સ્વામિનૃ ! આત્મજ્ઞાનથી રહિત અવિવેકી પુરુષોની શબ્દાદિ વિષયોમાં ને તેનાં ઉપકરણોમાં જેવી સુદૃઢ પ્રીતિ છે તેવી વિષયોમાં રહેલી સુદૃઢ પ્રીતિ આપનું નિરંતર ચિંતન કરનારો જે હું તે મારા હૃદયમાંથી ફર થાઓ, અર્થાત્ મારા અંતઃકરણવિષે વિષયોમાં ને તેનાં સાધનોમાં ધાટી પ્રીતિ ન રહો.

આ શ્લોકના ચોથા ચરણનો હૃદયાન્મા અપસર્પતુ એવો પાઠ સ્વીકારીએ તો તેનો નીચે પ્રમાણે અર્થ થઈ શકે છે:—

આત્મજ્ઞાનથી રહિત અવિવેકી મનુષ્યોની શબ્દાદિ વિષયોમાં ને તેનાં સાધનોમાં જેવી અવિચલ પ્રીતિ છે તેવી આપને વિષે અવિચલ પ્રીતિ આપનું નિરંતર સ્મરણ કરનારો જે હું તે મારા હૃદયમાંથી ફર ન થાઓ. ૨૦૩ ઉપરના પુરાણવાક્યનો આલતા પ્રસંગની શ્રુતિની સાથે શો સબંધ છે તે જણાવે છે:—

इति न्यायेन सर्वस्मान्नोग्यजाताद्विरक्तधीः ।

उपसंहृत्य तां प्रीतिं भोक्तयेनं वृमुत्सते ॥ ૨૦૪ ॥

इति न्यायेन सर्वस्मात् भोग्यजातात् विरक्तधीः तां प्रीतिं भोक्तरि उपसंहृत्य एनं वृमुत्सते ॥

એ પુરાણવચનમાં કહેલી રીતે સીપુત્રધનાદિ સર્વ ભોગ્યસમૂહથી જેની બુદ્ધિ પુણ્યસંસ્કારોવડે વૈરાગ્યવાળી થઈ છે તે પુરુષ ભોગ્યમાં રહેલી તે પ્રીતિને મુખ્યભોક્તારૂપ આત્મામાં સમાપ્ત કરીને (જ્યાં પ્રીતિઓને મુખ્ય-ભોક્તાભાગી વાળીને) મુખ્યભોક્તાને જણવાને ધરે છે. ૨૦૪

આત્મામાં સર્વપ્રીતિઓને વાળવાથી શું સિદ્ધ થાય છે તે દર્શાવતરહિત કહે છે:—

स्रक्चंदनवधूवस्त्रसुवर्णादिषु पामरः ।

अप्रमत्तो यथा तद्गन्ध प्रमाद्यति भोक्तरि ॥ ૨૦૫ ॥

પામરઃ સ્રક્-ચંદન-વધૂ-વસ્ત્ર-સુવર્ણાદિષુ યથા અપ્રમત્તઃ [ભવતિ,] તદ્ગન્ધ [મુચ્યત્તુઃ] ભોક્તરિ ન પ્રમાદ્યતિ ॥

શાસ્ત્રસંસ્કારવિનાનો મનુષ્ય સુગધવાળા પુષ્પની માદા, અદન, સ્ત્રી, વસ્ત્ર અને સોના આદિમા જેવો સાવધાન રહે છે, અર્થાત તે તેનું નિરંતર સ્મરણ કર્યા કરે છે તેવી રીતે મોક્ષની ઇચ્છાવાળો પુરુષ ભોક્તાના મુખ્ય-સ્વરૂપભૂત આત્મામા સાવધાન રહે છે, અર્થાત આત્માના સ્વરૂપનું નિરંતર સ્મરણ કર્યા કરે છે. ૨૦૫

તે સખધમા ધીનું દૃષ્ટાંત આપે છે —

કાવ્યનાટકતર્કાદીનમ્બસ્યતિ નિરંતરમ્ ।

વિજિગીપુર્યથા તદ્વન્મુમુક્ષુઃ સ્વં વિચારયેત્ ॥ ૨૦૬ ॥

યથા વિજિગીપુઃ નિરંતરં કાવ્ય-નાટક-તર્કાદીન્ અમ્બસ્યતિ, તદ્વત્ 'મુમુક્ષુઃ' સ્વં વિચારયેત્ ॥

જેવી રીતે પડિતોની સભામા પોતાના પ્રતિવાદીનો પરાબંધ કરવાની ઇચ્છા રાખનારો પુરુષ નિરંતર કાવ્ય, નાટક અને તર્કશાસ્ત્રાદિનો આદરપૂર્વક અભ્યાસ કરે છે, તેવી રીતે મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છા રાખનારો પુરુષ પોતાના વાસ્તવિકસ્વરૂપનો નિરંતર આદરપૂર્વક વિચાર કરે ૨૦૬

તેના સખધમા વળી ત્રીનું દૃષ્ટાંત આપે છે —

જપયાગોપાસનાદિ કુરુતે શ્રદ્ધયા યથા ।

સ્વર્ગાદિવાંચ્છયા તદ્વચ્છ્રદ્ધયાસ્ત્વે મુમુક્ષયા ॥ ૨૦૭ ॥

યથા સ્વર્ગાદિવાચ્છયા જપયાગોપાસનાદિ શ્રદ્ધયા કુરુતે, તદ્વત્ મુમુક્ષયા 'સ્વે શ્રદ્ધયાત્ ॥

જેવી રીતે વૈદિકકર્મમા શ્રદ્ધા રાખનારો પુરુષ સ્વર્ગાદિ ઉત્તમ લોકની ઇચ્છાવડે ગાય-ચાદિ મંત્રનો જપ, જ્યોતિષોમાદિ યાગ, અને સધ્યાવદનાદિરૂપ ઉપાસના ઇત્યાદિ શ્રદ્ધાવડે કરે છે, તેવી રીતે મુમુક્ષુએ મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છાવડે પોતાના આત્મસ્વરૂપમા શ્રદ્ધા કરવી, અર્થાત આત્માના સાક્ષાત્કાર-વડે મને અવશ્ય મુક્ત મળશે એવો સુદૃઢ વિશ્વાસ રાખવો ૨૦૭

એ વિષયને વિશેષ દૃઢ કરવા હવે ચોથું દૃષ્ટાંત કહે છે —

ચિત્તૈકાગ્ર્યં યથા યોગી મહાયાસેન સાધયેત્ ।

અણિમાદિપ્રેક્ષયૈવં વિવિચ્યાત્સ્વં મુમુક્ષયા ॥ ૨૦૮ ॥

યથા યોગી અણિમાદિપ્રેક્ષયા મહાયાસેન ચિત્તૈકાગ્ર્યં સાધયેત્, एवं મુમુક્ષયા સ્વં વિવિચ્યાત્ ॥

જેવી રીતે યોગનો અભ્યાસ કરનાર પુરુષ અધિમાદિ સિદ્ધિની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાવડે મોટા પ્રયત્નવડે ચિત્તનું એકાગ્રપણું સિદ્ધ કરે છે, તેવી રીતે સુસુક્ષ્મ એ મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છાવડે યોગીના આત્મસ્વરૂપનું દેહાદિકથી પૃથક્કરણ કરવું, અર્થાત્ આત્માને ત્રણ શરીરોથી, અંતઃકરણની ત્રણ અવસ્થાઓથી અને તેના ત્રણ અભિમાનીઓથી ભિન્ન બંધવો. ૨૦૮

તેમને નિરંતર અભ્યાસ કરવાથી કયા ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે તે જણાવે છે:—

કૌશલાનિ વિવર્ધંતે તેષામભ્યાસપાટવાત્ ।

યથા તદ્વદ્ધિવેકોઽસ્યાપ્યભ્યાસાદ્વિશદાયતે ॥ ૨૦૯ ॥

યથા અભ્યાસપાટવાત્ તેષાં કૌશલાનિ વિવર્ધન્તે, તદ્વત્ અસ્ય અપિ અભ્યાસાત્ વિવેકઃ વિશદાયતે ॥

જેવી રીતે લાંબા સમયસુધી નિરંતર આદરપૂર્વક અભ્યાસ કરવાથી શાસ્ત્રાર્થમાં ખીબનો પરાજય કરવા ઇચ્છનાર, સ્વર્ગની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરનાર અને ચિત્તની એકાગ્રતાની ઇચ્છા કરનાર પુરુષોને અભ્યાસના આતુર્યથી યોગીઓમાં કુશલપણું બહુ વૃદ્ધિ પામે છે, તેવી રીતે આ આત્માને ને આનાત્માને વિવેક કરનાર પુરુષને પણ દીર્ઘકાલ, નિરંતર, આદરપૂર્વક વિવેકનો અભ્યાસ કરવાથી જડચેતનના વિવેકમાં કુશલપણું બહુ વૃદ્ધિ પામે છે, અર્થાત્ તેને શરીરાદિથી આત્મા અત્યંત ભિન્ન છે એવો સ્પષ્ટ યોગ થાય છે. ૨૦૯

લોકતાના વાસ્તવિકસ્વરૂપનું જ્ઞાન થવાથી થનારા ફલને કહે છે:—

વિવિંચતા મોક્ષતત્ત્વં જાગ્રદાદિપ્વસંગતા ।

અન્વયવ્યતિરેકાભ્યાં સાક્ષિણ્યઘ્યવસીયતે ॥ ૨૧૦ ॥

અન્વયવ્યતિરેકાભ્યાં મોક્ષતત્ત્વં વિવિંચતા જાગ્રદાદિપુ સાક્ષિણિ અસંગતા અઘ્યવસીયતે ॥

અન્વય અને વ્યતિરેકવડે લોકતાના વાસ્તવિકસ્વરૂપનું દેહાદિ જડથી પૃથક્કરણ કરનારા પુરુષવડે ભગ્ન, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ અને તુર્યામાં સાક્ષીમાં રહેવું અસંગપણું નિશ્ચય કરાય છે. ૨૧૦

હવે અન્વયનું અને વ્યતિરેકનું સ્વરૂપ જણાવે છે:—

યત્ર યદૃશ્યતે દ્રષ્ટ્રા જાગ્રત્સ્વપ્નસુષુપ્તિપુ ।

તત્રૈવ તન્નેતરત્રેત્યનુભૂતિર્હિ સંમતા ॥ ૨૧૧ ॥

દ્રઘા જાગ્રત્સ્વપ્નસુષુપ્તિષુ યત્ર યત્ દૃશ્યતે, તત્ તત્ર એવ, इतरत्र न इति अनुभूतिः संमता हि ॥

અતઃકરણની જાગ્રદાદિ અવસ્થાઓના સાક્ષીવડે જાગ્રત્, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિરૂપ અંતઃકરણની જે અવસ્થામાં જે સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ ને આનંદરૂપ દૃશ્ય બેવાય છે તે ત્રણ પ્રકારનું લોચ્યરૂપ દૃશ્ય તે અવસ્થામાંજ હોય છે, ખીલ અવસ્થામાં તે હોતું નથી, પણ સાક્ષી તો તે ત્રણે અવસ્થાઓમાં રહેલો હોય છે, આવો અનુભવ સર્વને સંમત છે, જે આ વાત લોકપ્રસિદ્ધ છે. ૨૧૧

ઉપર જણાવેલા અનુભવમાં શ્રુતિઓનું પણ પ્રમાણ છે એમ કહી તે બે શ્રુતિના સારને કહે છે:—

स यत्तत्रेक्षते किञ्चित्तेनानन्वागतो भवेत् ।

दृष्ट्वैव पुण्यं पापं चेत्येवं શ્રુતિષુ ડિંડિમઃ ॥ ૨૧૨ ॥

સઃ તત્ર યત્ કિંચિત્ ઈક્ષતે તેન અનન્વાગતઃ ભવેત્, પુણ્યં ચ પાપં દૃષ્ટ્વા એવ इति एवं શ્રુતિષુ ડિંડિમઃ ॥

તે સાક્ષી અંતઃકરણની તે જાગ્રદાદિ અવસ્થામાં જે કાંઈ પણ દૃશ્ય બુદ્ધિ છે તે દૃશ્યની સાથે તે નહિ જોડાયે છે. પોતે ખીલ અવસ્થામાં જાય છે, પુણ્યકર્મના ફલને તથા પાપકર્મના ફલને જોઈનેજ પુનઃ ખીલ અવસ્થામાં પ્રવેશ કરે છે એવી રીતે “સ યત્ તત્ર કિંચિત્ પશ્યત્યનન્વાગતસ્તેન ભવતિ” (તે તે અવસ્થામાં જે કાંઈ બુદ્ધિ છે તેની સાથે સંબંધ પામેલો થતો નથી,) તથા “દૃષ્ટ્વૈવ પુણ્યં ચ પાપં ચ” (પુણ્યને તથા પાપને જોઈને જ) એ બે શ્રુતિઓમાં યોગ્ય કરેલો છે, અર્થાત્ આત્મા ત્રણે અવસ્થાઓમાં રહ્યા છતાં તે ત્રણે અવસ્થાઓના દૃશ્યની સાથે સંબંધ પામતો નથી. ૨૧૨

લોકતાના વાસ્તવિકસ્વરૂપનું વિવેચન કરનારી કૈવલ્યોપનિષદની શ્રુતિનું કથન કરે છે:—

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिप्रपंचं यत्प्रकाशते ।

तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा सर्वबंधैः प्रमुच्यते ॥ ૨૧૩ ॥

યત્ જાગ્રત્-સ્વપ્ન-સુષુપ્ત્યાદિપ્રપંચં પ્રકાશતે, તત્ બ્રહ્મ અહં इति ज्ञात्वा सर्वबंधैः प्रमुच्यते ॥

જે સચ્ચિદાનંદસ્વભાવવાળું બ્રહ્મ સાક્ષિરૂપે સ્થિત થઈને જાગ્રદવસ્થારૂપ, સ્વપ્નાવસ્થારૂપ ને સુષુપ્તિ આદિ અવસ્થારૂપ જગતને પ્રકાશે છે તે સચ્ચિદાનંદાદિસ્વભાવવાળું બ્રહ્મ હું છું, પણ અંતઃકરણ ને ચિદાભાસાદિરૂપ હું નથી

એમ શ્રુતિવડે ને પોતાના અનુભવવડે જાણીને જ્ઞાની પુરુષ સુખીપણું, દુઃખી-
પણું, ઠર્તાપણું ને લોકતાપણું આદિ સર્વ બંધનોથી અત્યંત મોકળો થાય છે. ૨૧૩
અમૃતાર્ણિદુ-ઉપનિષદની નીચેની શ્રુતિમાં પણ એવાજ ભાવનું કહ્યું છે:—

एक एवात्मा मंतव्यो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ।

સ્થાનત્રયવ્યતીતસ્ય પુનર્જન્મ ન વિદ્યતે ॥ ૨૧૪ ॥

જાગ્રત્-સ્વપ્ન-સુષુપ્તિષુ એકઃ એવ આત્મા મંતવ્યઃ, [એવં] સ્થાનત્રયવ્યતીતસ્ય
પુનર્જન્મ ન વિદ્યતે ॥

જાગ્રત્, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિમાં એકજ અસંગ આત્મા સ્વીકારવાયોગ્ય
છે. એવી રીતે જાગ્રત્ આદિ ત્રણ અવસ્થાઓથી વિવેકજ્ઞાનવડે પૃથક્ પૃથક્
અસંગ આત્માનો અજ્ઞાનાદિ કારણના અભાવે પુનર્જન્મ થતો નથી. ૨૧૪

કૃત્યવ્યોપનિષદમાં પણ સુસુક્ષ્મ પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકાશ છે એવો નિશ્ચય
કરવો એમ કહ્યું છે:—

त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत् ।

તેભ્યો વિલક્ષણઃ સાક્ષી ચિન્માત્રોઽહં સદાશિવઃ ॥ ૨૧૫ ॥

ત્રિષુ ધામસુ યદ્ ભોગ્યં [યઃ] ભોક્તા ચ યદ્ (યઃ) ભોગઃ ભવેદ્, તેભ્યઃ
વિલક્ષણઃ [યઃ] સાક્ષી ચિન્માત્રઃ સદાશિવઃ [સઃ એવ] અહં [અસ્મિ] ॥

જાગ્રદાદિ ત્રણ અવસ્થાઓમાં જે સ્થૂલરૂપ, સૂક્ષ્મરૂપ ને આનંદરૂપ
લોચ્ચ હોય છે, તથા વિશ્વરૂપ, તૈજસરૂપ ને પ્રાણરૂપ જે લોકતા હોય છે,
અને સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ ને આનંદરૂપ લોચ્ચનો જે અનુભવ હોય છે તે સર્વથી
વિપરીતલક્ષણવાળો જે સાક્ષી, ચૈતન્યમાત્ર, સર્વદા મંગલરૂપ (નિરતિશયરૂપે
સર્વદા શેભી રહેલો) છે તેજ હું છું.

મૂલમાં મહેતની પહેલા જે યદ્ છે તે યઃને સ્થાને વેદિક પ્રયોગ
છે એમ જાણવું. ૨૧૫

જે આત્મા અસંગ હોવાથી તે લોકતા નથી, તે લોકતાપણું કાનું છે
એમ શંકા થાય તો તેણું સમાધાન કરે છે —

एवं विवेचिते तत्त्वे विज्ञानमयशब्दितः ।

ચિદાભાસો વિકારી યો ભોક્તૃત્વં તસ્ય શિષ્યતે ॥ ૨૧૬ ॥

એવં તત્ત્વે વિવેચિતે [સતિ] યઃ વિજ્ઞાનમયશ્બ્દિતઃ વિકારી ચિદાભાસઃ

[અસ્તિ,] તસ્ય ભોક્તૃત્વં શિષ્યતે ॥

એવી રીતે આત્મસ્વરૂપનું વિવેચન કરવાથી જે વિજ્ઞાનમયનામથી

કહેધાંચેલો વિકારવાજો ચિદાભાસ છે તેનું લોકતાપત્તું અવશેષ રહે છે; અર્થાત્ ક્રૂટસ્થ લોકતા નથી, પણ ચિદાભાસ લોકતા છે એમ નિશ્ચય થાય છે: ૨૧૬

જો ચિદાભાસ લોકતા હોય તો પછી શ્રુતિમા “કસ્યાકામાય” (કેના લોગને માટે?)—એ શબ્દોવડે લોકતાને નિષેધ શામાટે કર્યો છે એમ શકા થાય તો, તેનું સમાધાન કરે છે —

માયિકોઽયં ચિદાભાસઃ શ્રુતેરનુભવાદપિ ।

ઈદ્રજાલં જગત્પ્રોક્તં તદન્તઃપાત્યયં યતઃ ॥ ૨૧૭ ॥

શ્રુતેઃ અનુભવાત્ અપિ અયં ચિદાભાસઃ માયિકઃ, યતઃ જગત્ ઇદ્રજાલ, પ્રોક્તં [અન્તઃ] તદન્તપાતી અયં [મિથ્યાભૂતઃ એવ] ॥

“માયા પોતામા પડેલા ચેતનના આભાસવડે જીવને અને ઇશ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે” એ શ્રુતિથી, તથા દ્રષ્ટા, દર્શન અને દૃશ્ય એ ત્રિપુટીમા ચિદાભાસ આવી જવાનો અનુભવ થાય છે તેથી પણ, આ ચિદાભાસ માયિક એટલે મિથ્યા છે જેથી જગત્/ઈદ્રજાલરૂપા કહ્યું છે તેથી તેની અતર-રહેલો આ ચિદાભાસ પશુ મિથ્યારૂપજ છે. એમ હોવાથી ક્રૂટસ્થ વાસ્તવિક લોકતા નથી એમ કેના લોગને માટે એ શબ્દોવડે સિદ્ધ કરવામા આવ્યું છે ૨૧૭ જગત્ના વિનાશીપણાની પેઠે આ ચિદાભાસના વિનાશીપણાનો અનુભવ થાય છે તેથી પણ તે (ચિદાભાસ) મિથ્યા છે એમ જણાવે છે —

વિલયોઽપ્યસ્ય સુપ્ત્યાદૌ સાક્ષિણા હ્યનુભૂયતે ।

। एतादृशं स्वस्वभावं विविनक्ति पुनः पुनः ॥ २१८ ॥

। हि'सुપ્ત્યાદૌ'અસ્ય વિલયઃ અપિ સાક્ષિણા અનુભૂયતે [તતઃ] एतादृशं स्वस्वभावं पुनः पुनः विविनक्ति ॥

જેથી સુષુપ્તિ, સમાધિ અને મૂર્છામાં આ ચિદાભાસનો વિલય પણ સાક્ષીવડે અવશ્ય અનુભવાય છે, તેથી ચિદાભાસ આવા પ્રકારના પોતાના સ્વરૂપને વારંવાર ક્રૂટસ્થથી ભિન્નપણાવડે મિથ્યા અને ભિન્ન બલે છે ૨૧૮ એવો ચિદાભાસ પુન લોગને ઇચ્છતો નથી એમ દૃષ્ટાત આપીને અમબલવે છે —

॥ विविच्य, नाशं निश्चित्य, पुनर्भोगं न वाञ्छति ।

।। मुमूर्षुः शायितो भूमौ विवाहं कोऽभिवाञ्छति ॥ २१९ ॥

વિવિચ્ય નાશં નિશ્ચિત્ય પુનઃ ભોગં ન વાચ્છતિ, ભૂમૌ શાયિતઃ મુમૂર્ષુઃ કઃ વિવાહમભિવાચ્છતિ ? ॥ ।

દ્વિત્થથી પોતાને પૃથક્ કરીને તથા પોતાના ખાશનો નિશ્ચય કરીને તે ચિદાભાસ પુનઃ સંસારના સુખરૂપ લોગને ઇચ્છતો નથી. જુનિપર સ્થાપકોને જેનું મરણ સમીપ આવ્યું છે એવો કયો પુરુષ પોતાના વિવાહની ઇચ્છા કરે ? નહીં કરે. ૨૧૯

એ ચિદાભાસ હું લોકતા છું એવો વ્યવહાર કરવાને પણ શરમાય છે એમ દષ્ટાત આપીને સમજાવે છે —

જિહ્વેતિ વ્યવહર્તુ ચ ભાક્તાહમિતિ પૂર્વવત્ ।

છિન્નનાસ ઇવ હ્રીતઃ ક્લિષ્ટચન્નારવ્ધમશ્રુતે ॥ ૨૨૦ ॥

ચ “અહં ભોક્તા” ઇતિ પૂર્વવત્ વ્યવહર્તુ જિહ્વેતિ, છિન્નનાસઃ ઇવ હ્રીતઃ ક્લિષ્ટચન્ [સન્] આરવ્યં અશ્રુતે ॥

વળી તે ચિદાભાસ હું લોકતા છું ” એવો પૂર્વની પેઠે (જે વેલા ચિદાભાસનો ને દ્વિત્થનો વિવેક થયો નહોતો તે વેલાની પેઠે) વ્યવહાર કરવાને શરમાય છે, અને જેનું નાદ કપાયેલું છે એવા મનુષ્યની પેઠે શરમાતો છતો તે મારું પ્રારબ્ધકર્મ હજી નાશ ન પામ્યું એમ કલેશ પામતો છતો પોતાના પ્રારબ્ધકર્મના ફલને લોગવે છે. ૨૨૦

જે ચિદાભાસ પોતાના લોકતાપણુ આરોપતા શરમાય છે તે, ચિદાભાસ સાક્ષીમા કદીપણુ લોકતાપણુ આરોપે નહિ એમ જણાવે છે:—

યદા સ્વસ્યાપિ ભોક્તૃત્વં મંતું જિહ્વેત્યયં તદા ।

સાક્ષિણ્યારોપયેદેતાદિતિ કૈવ કથા વૃથા ॥ ૨૨૧ ॥

યદા અયં સ્વસ્ય ભોક્તૃત્વં મંતું અપિ જિહ્વેતિ, તદા एतत् સાક્ષિણિ આરોપયેત્ ઇતિ વૃથા કથા કા एव ? ॥

આરો આ ચિદાભાસ પોતાનું લોકતાપણુ હું લોકતા છું એવી રીતે માનવાને પણ શરમાય છે ત્યારે તે આ પોતાનામાં રહેલું લોકતાપણુ અસંગ સાક્ષીમા આરોપે એમ કહેલું એ મિથ્યા વાર્તા છે તે કેમ સમજવે ? નહીં સમજવે ૨૨૧

ઉપર કહેલા અર્થને આ પ્રકરણના પહેલાં શ્લોકમા જણાવેલી શ્રુતિને બધાએ સતો કરી બતાવે છે:—

इत्यभिप्रेत्य भोक्तारमाक्षिपत्यविशंकया ।

कस्य कामायेति ततः शरीरानुज्वरो न हि ॥ २२२ ॥

इति अभिप्रेत्य “ कस्य कामाय ” इति [श्रुतिः] भोक्तारं अविशंकया
आलिपति, ततः शरीरानुज्वरः न हि ॥

એવા (કૂટસ્થ ને ચિદાભાસ એ બેમાં કોઈનું પણ વાસ્તવિક લોકતાપણું
નથી એવી રીતના) અભિપ્રાયને અનુસરી “ કયા લોકતાને માટે ” આ
શ્રુતિનું વચન લોકતાને લેશ પણ શકાવિના નિષેધ કરે છે તેથી (લોકતાને
અભાવ થવાથી) શરીરની પછવાડે થનારા તાપો જ્ઞાનીને અવશ્ય થતા નથી ૨૨૨

બ્રહ્મવેદાને ત્રણ શરીરની સાથે સંગંધ રાખનારા તાપો થતા નથી એમ
દેખાડવામાટે પ્રથમ શરીરના પ્રકાર અને તેમા રહેલા તાપો જણાવે છે:—

स्थूलं सूक्ष्मं कारणं च शरीरं त्रिविधं स्मृतम् ।

अवश्यं त्रिविधोऽस्त्येव तत्र तत्रोचितो ज्वरः ॥ २२३ ॥

स्थूलं सूक्ष्मं च कारणं [इति] शरीरं त्रिविधं स्मृतम्, तत्र तत्र उचितः त्रिविधः
ज्वरः अवश्य अस्ति एव ॥

સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ એમ પ્રાણીઓનું શરીર શાસ્ત્રમા ત્રણ પ્રકારનું
કહ્યું છે. તે તે શરીરમાં સંભવી શકે એવા ત્રણ પ્રકારના તાપ તે તે શરીરમાં
અવશ્ય છે. ૨૨૩

તેમાં પ્રથમ સ્થૂલશરીરમાં રહેલા તાપો કહે છે:—

वातपित्तश्लेष्मजन्यव्याधयः कोटिशस्तनौ ।

दुर्गधित्वकुरूपत्वदाहभंगादयस्तथा ॥ २२४ ॥

तनौ वातपित्तश्लेष्मजन्यव्याधयः कोटिशः [सन्ति] तथा दुर्गधित्व-कुरूपत्व-
दाह-भंगादयः [सन्ति] ॥

સ્થૂલશરીરમા વાતદોષ, પિત્તદોષ અને કફદોષ એનાથી ઉત્પન્ન થનારા
રોગો કરોડા છે, તથા દુર્ગંધીપણું, કુરૂપપણું, અગ્નિવડે થનારા દાહ ને શરીરના
અવયવોનું ભાગવું ઇત્યાદિ દુઃખો પણ સ્થૂલશરીરમા હોય છે. ૨૨૪

હવે સૂક્ષ્મશરીરમાં રહેલા તાપો જણાવે છે:—

कामक्रोधादयः शान्तिदांत्याद्या लिंगदेहगाः ।

ज्वरा द्वयेऽपि वाधंते प्राप्त्याऽप्राप्त्या नरं क्रमात् ॥ २२५ ॥

कामक्रोधादयः शान्तिदांत्याद्याः लिंगदेहगाः ज्वराः [सन्ति,] द्वये अपि
क्रमात् प्राप्या [च] अप्राप्या नरं वाधंते ॥

'કામ, ક્રોધ, લોભ, દેવ, ભય ને ખેદાદિ અને ચમ, દમ શક્તિ, તિતિક્ષા

ને સમાધાન ઇત્યાદિ સૂક્ષ્મશરીરમાં રહેલા તાપો છે. એ ધને તાપો પણ અનુક્રમે પોતાની પ્રાપ્તિવડે અને પોતાની અપ્રાપ્તિવડે મનુષ્યને પીડા કરે છે, અર્થાત્ કામક્રોધાદિ પોતાની પ્રાપ્તિવડે મનુષ્યને પીડા કરે છે, અને શમદમાદિ પોતાની અપ્રાપ્તિવડે મનુષ્યને પીડા ઉપબંધે છે. ૨૨૫

છાંદોગ્યશ્રુતિમાં કારણશરીરમાં રહેલા તાપને જણાવેલા છે એમ કહે છે:-

સ્વં પરં ચ ન વેત્યાત્મા વિનષ્ટ ઇવ કારણે ।

આગામિદુઃસ્વવીજં ચેત્યેત્તદિંદ્રેણ દર્શિતમ્ ॥ ૨૨૬ ॥

કારણે વિનષ્ટઃ ઇવ આત્મા સ્વં ચ પરં ન વેત્તિ, ચ એતત્ આગામિદુઃસ્વવીજં ઈતિ ઈંદ્રેણ દર્શિતમ્ ॥

કારણશરીરમાં અંતઃકરણની સુષુપ્તિ-અવસ્થાવિષે નાશ પામેલાજેવો થયેલો આત્મા (પુરુષ) પોતાને તથા ધીબંધને જાણતો નથી, અને આ કારણશરીર ભવિષ્યમાં (જન્મપ્રત્યાગતમાં તથા સ્વપ્નમાં) થનારાં દુઃખોના ધીજડપ છે એમ ઇંદ્રે પોતાના ગુરુ પ્રબળપતિને જણાવેલું છે. ૨૨૬

એવી રીતે ત્રણ શરીરમાં રહેલા તાપોને કહીને કહે તેનું નિવારણ નહિ થઈ શકવાપણું જણાવે છે:-

एते ज्वराः शरीरेषु त्रिषु स्वाभाविका मताः ।

वियोगे तु ज्वरैस्तानि शरीराण्येव नासते ॥ ૨૨૭ ॥

ત્રિપુ શરીરેષુ એતે જ્વરાઃ સ્વાભાવિકાઃ મતાઃ, [અતઃ] જ્વરઃ વિયોગે તુ તાનિ શરીરાણિ એવ ન આસતે ॥

ઉપર જણાવેલાં સ્થૂલાદિ ત્રણ શરીરોમાં આ તાપો તે શરીરોની સાથે ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી સ્વાભાવિક માનેલા છે. આ કારણથી તે તાપોનો વિયોગ થવાથી તે તે સ્થૂલાદિ ત્રણે શરીરોજ રહેતાં નથી. ૨૨૭

ઉપર જણાવેલા વિષયને દૃષ્ટાંત આપીને સ્પષ્ટ કરે છે:-

तंतोर्वियुज्येन्न^१ पटो बालेभ्यः कम्बलो यथा ।

मृदो घटस्तथा देहो ज्वरेभ्योऽपीति दृश्यताम् ॥ ૨૨૮ ॥

યથા તંતોઃ પટઃ, [વા] વાલેભ્યઃ કમ્બલઃ, [અથવા] મૃદઃ ઘટઃ ન વિયુજ્યેત્ તથા જ્વરેભ્યઃ અપિ દેહઃ [ન વિયુજ્યેત્] ઈતિ દૃશ્યતામ્ ॥

એવી રીતે તાંતણાઓથી વસ્ત્ર, ઘેટાના વાળોથી એટલે ઊનથી કામળો, અને માટીથી ઘડો વિયોગ પામતાં નથી, અર્થાત્ તે ઉપાદાનકારણ હોવાથી તેના

૧ અહીં કેટલીક પ્રતમાં વિયુજ્યેત એવો પાઠ જોવામાં આવે છે.

વિના તે રહી શકતા નથી તેવી રીતે શરીરના ઉપાદાનકારણરૂપ તાપોથી પણ આ શરીર વિયોગ પામતું નથી એમ સમજવું, અર્થાત્ તાપોને અભાવે તે શરીરે રહી શકતા નથી ૨૨૮

અવિકારી આત્મામાં તાપનો અભાવ છે એમ જણાવવામાટે પ્રથમ ચિદાભાસમાં તાપનો અભાવ જણાવે છે —

ચિદાભાસે સ્વતઃ કોઽપિ જ્વરો નાસ્તિ યતશ્ચિતઃ ॥

પ્રકાશૈકસ્વભાવત્ત્વમેવ દૃષ્ટં ન ચેતરત્ ॥ ૨૨૯ ॥

ચિદાભાસે સ્વતઃ કઃ અપિ જ્વરઃ ન અસ્તિ, યતઃ ચિતઃ મકાશૈકસ્વભાવત્ત્વં એવ દૃષ્ટં, ચેતરત્ ન [દૃષ્ટમ્] ॥

ચિદાભાસમાં ત્રણ શરીરોમાં રહેલા તાપોના સંબધવિના પોતાથી કોઈ પણ તાપ નથી જે કારણથી ચિદાભાસમાં ચૈતન્યનું કેવલ પ્રકાશસ્વભાવપણું જ્ઞાનીએ જોયું છે, પણ એનાથી ભિન્ન ખીબું સત્યરૂપે જોયું નથી, અર્થાત્ ચિદાભાસનું વાસ્તવિકસ્વરૂપ કૃટસ્થ હોવાથી તેમાં ત્રણ શરીરોમાંના કોઈ પણ તાપ સ્વભાવથી સંભવતો નથી ૨૨૯

હવે કૃટસ્થમાં તાપો નથી એમ જણાવે છે —

ચિદાભાસેઽપ્યસંભાવ્યા જ્વરાઃ સાક્ષિણિ કાઃ કથા ॥

એવમપ્યેકતાં મેને ચિદાભાસો હ્યવિદ્યયા ॥ ૨૩૦ ॥

[યદા] ચિદાભાસે અપિ જ્વરાઃ અસંભાવ્યાઃ [તદા] સાક્ષિણિ કાઃ કથા ? એવં અપિ ચિદાભાસઃ અવિદ્યયા એકતા મેને હિ ॥

જ્યારે ચિદાભાસમાં પણ તાપો સંભવી શકતા નથી ત્યારે તે તાપો સાક્ષિરૂપ આત્મામાં હોવાની વાત જ શી કરવી ? એમ છતાં પણ ચિદાભાસમાં અજ્ઞાની જીવોને જે તાપની પ્રતીતિ થાય છે તે ચિદાભાસ અવિદ્યાવડે ત્રણ શરીરોની સાથે પોતાનું એકપણું માને છે તેથી જ તેને પોતાનામાં તાપની પ્રાપ્તિ થાય છે ૨૩૦

ચિદાભાસ ત્રણ શરીરોની સાથે કેવી રીતે પોતાનું એકપણું માને છે એ વાતને વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે —

સાક્ષિસત્યત્વમધ્યસ્ય સ્વેનોપેતે વપુસ્ત્રયે ॥

તત્સર્વં વાસ્તવં સ્વસ્ય સ્વરૂપમિતિ મન્યતે ॥ ૨૩૧ ॥

[ચિદાભાસઃ] સ્વેન ઉપેતે વપુસ્ત્રયે સાક્ષિસત્યત્વ અધ્યસ્ય તત્ સર્વં સ્વસ્ય વાસ્તવં સ્વરૂપ ઇતિ મન્યતે ॥

ચિદાભાસ પોતાના સહિત તાપયુક્ત સ્થૂલાદિ ત્રણ શરીરમાં સાક્ષીના સત્યપણાનો ભ્રમ કરીને તે સર્વ પોતાનું વાસ્તવિકસ્વરૂપ છે એમ તે માને છે. ૨૩૧

આવા મિથ્યાજ્ઞાનથી ચિદાભાસને શું કદા થાય છે તે જણાવે છે:—

एतस्मिन्त्रાંતિકાલેऽयं शरीरेषु ज्वरत्स्वथ ।

स्वयमेव ज्वरामीति 'मन्यते हि कुटुंबिवत् ॥ २३२ ॥

અયં એતસ્મિન્ બ્રાંતિકાલે શરીરેષુ જ્વરન્તુ' અથ સ્વયં એવ જ્વરામિ ઇતિ હિ કુટુંબિવત્ મન્યતે ॥

આ ચિદાભાસ એ બ્રાહ્મિના સમયમાં સ્થૂલાદિ ત્રણ શરીરો તાપયુક્ત થયા છતાં હું પોતેજ તાપયુક્ત થઈ છું એવી રીતે કુટુંબવાળા ગૃહસ્થની 'પેઠે માને છે, અર્થાત્ કુટુંબવાળો ગૃહસ્થ જેમ પોતાના સગાં પીડાતાં હોય તેની પીડાનો આરોપ પોતાનામાં કરે છે તેવી રીતે આ ચિદાભાસ ત્રણ શરીરોની પીડા પોતામાં આરોપે છે. ૨૩૨

ઉપર જણાવેલા ક્ષણાંતને અથકારશ્રી વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે:—

पुत्रदारेषु तप्यत्सु तपामीति वृथा यथा ।

मन्यते पुरुषस्तद्द्रदाभासोऽप्यभिमन्यते ॥ २३३ ॥

યથા પુરુષ: પુત્રદારેષુ તપ્યત્સુ [અહં] તપામિ ઇતિ વૃથા [એવ] મન્યતે, તદ્વત્ આભાસ: અપિ અમિમન્યતે ॥

એવી રીતે કોઈ ગૃહસ્થપુરુષ પોતાનો પુત્ર અને પોતાની સ્ત્રી કોઈ દુ:ખથી પીડા પામતાં હોય, છતાં તેમના સસર્ગને લીધે હું પીડા પામું છું એવું મિથ્યાજ્ઞ માને છે, તેવી રીતે ચિદાભાસ પણ સંસર્ગને લીધે શરીરો પીડા પામતાં છતાં હું પીડા પામું છું એવું મિથ્યાભિમાન કરે છે. ૨૩૩

અજ્ઞાનકાલમાં ચિદાભાસમાં બ્રાંતિવડે તાપો દેખાડીને જ્ઞાનકાલમાં તે તાપોનો અભાવ દેખાડે છે:—

विविच्य भ्रांतिमुज्झित्वा स्वमप्यगणयन्सदा ।

चिंतयन्ताक्षिणं कस्माच्छरीरमनुसंज्वरेत् ॥ २३४ ॥

વિવિચ્ય, બ્રાંતિ ઉજ્જિત્વા, [ચ]. સ્વં અપિ અગણયન્ સાક્ષિણં સદા ચિંતયન્ કસ્માત્ શરીરં અનુસંજ્વરેત્ ? ॥

ચિદાભાસ કૂટસ્થને, પોતાને અને ત્રણ શરીરોને વિવેકવડે પૃથક્ પૃથક્ કરીને તથા તાપવાળાં ત્રણ શરીરોની સાથેના પોતાના અલોહભાવરૂપ બ્રાંતિનો

ત્યાગ કરીને, અને પોતાને પણ સત્યરૂપે નહિ ગણતો છતો સર્વ તાપોથી અત્યત રહિત પોતાના વાસ્તવિકસ્વરૂપભૂત સાક્ષીનું સદા ચિંતન કરતો છતો શામાટે તાપવાળા શરીરોની પછવાડે પોતે તાપ પામે ? ૨૩૪

વસ્તુનું મિથ્યાજ્ઞાન તાપનો હેતુ છે, અને વસ્તુનું યથાર્થજ્ઞાન તાપની નિવૃત્તિનો હેતુ છે એમ દર્શાવત આપીને સ્પષ્ટ કરે છે:—

અયથાવસ્તુસર્પાદિજ્ઞાનં હેતુઃ પલાયને ।

રજ્જુજ્ઞાનેઽહિધીધ્વસ્તૌ કૃતમપ્યનુશોચતિ ॥ ૨૩૫ ॥

અયથાવસ્તુસર્પાદિજ્ઞાનં પલાયને હેતુઃ [ચ] રજ્જુજ્ઞાને અહિધીધ્વસ્તૌ [સત્યાં] કૃતં અપિ અનુશોચતિ ॥

દોરડીમાં ઠલ્પાયેલા એવા સર્પાદિકનું જ્ઞાન જ્ઞેનારના ત્યાંથી ભાગી જવામાં હેતુભૂત થાય છે, અને દોરડીનું જ્ઞાન થઇને સર્પનું જ્ઞાન નાશ થવાથી પૂર્વે પોતે મિથ્યા સર્પના જ્ઞાનથી ભાગવાનું કર્યું હતું તેને માટે પશ્ચાત્તાપ પણ કરે છે. ૨૩૫

સાક્ષીનું નિરતર ચિંતન કરતો છતો એમ જે આગળ કહ્યું છે તે દર્શાવતે વધારે સ્પષ્ટ કરે છે:—

મિથ્યામિયોગદોષસ્ય પ્રાયશ્ચિત્તપ્રસિદ્ધયે ।

ક્ષમાપયન્નિવાત્માનં સાક્ષિણં શરણં ગતઃ ॥ ૨૩૬ ॥

મિથ્યામિયોગદોષસ્ય પ્રાયશ્ચિત્તપ્રસિદ્ધયે સાક્ષિણં આત્માનં ક્ષમાપયન્ ઇવ શરણં ગતઃ [ભવતિ] ॥

કોઈના ઉપર ચોરી આદિનો મિથ્યા આરોપ કરવારૂપ જે દોષ થયો હોય તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત સારી રીતે સિદ્ધ કરવામાટે જેના પર તે આરોપ કરવામાં આવ્યો હોય તેની તે આરોપ કરનાર મનુષ્ય વારંવારે ક્ષમા માગે છે તે પ્રમાણે અસંગ સાક્ષિરૂપ આત્મામાં કર્તાપણુનો તથા લોકતાપણુનો મિથ્યા આરોપ કરનાર બિદાભાસ સાક્ષિરૂપ આત્માની બંધે ક્ષમા માગનારાં જેવો થઇને સાક્ષીને શરણે ગયાજેવો થાય છે. ૨૩૬

તેના અર્ણવમાં એક બીજું દર્શાવત આપે છે:—

આવૃત્તપાપનુત્વર્થં સ્નાનાદ્યાવર્ત્યતે યથા ।

આવર્તયન્નિવ ધ્યાનં સદા સાક્ષિપરાયણઃ ॥ ૨૩૭ ॥

યથા આવૃત્તપાપનુત્વર્થં સ્નાનાદિ આવર્ત્યતે, [તથા અર્ણ] ધ્યાનં આવર્તયન્ ઇવ સદા સાક્ષિપરાયણઃ ॥

જેવી રીતે વારંવાર કરેલા પાપની નિવૃત્તિમાટે શાસ્ત્રે વિધાન કરેલાં સ્નાનાદિરૂપ પ્રાયશ્ચિત્તનું પાપ કરનારો મનુષ્ય વારંવાર સેવન કરે છે તેવી રીતે આ ચિદાભાસ પણ પોતે અસંસારી સાંક્ષીકીપર અનાદિકાલથી સંસારીપણુનો ખોટો આરોપ કર્યો હતો તે દોષની નિવૃત્તિને માટે જાણે સાક્ષીનું વારંવાર ધ્યાન કરતો હોય તેવી રીતે સર્વદા સાક્ષીને પરાયણ થાય છે. ૨૩૭

એ દષ્ટાંતવડે ચિદાભાસનું સાક્ષીના પરાયણપણાનું નિરૂપણ કરીને તે ચિદાભાસ પોતાની પ્રખ્યાતિ કરવામાં કેવો શરમાય છે તે દષ્ટાંત આપીને કહે છે:—

उपस्थकुण्डिनी वेश्या विलासेषु विलज्जते ।

જાનતોઽગ્રે તથાઽઽભાસઃ સ્વપ્રખ્યાતૌ વિલજ્જતે ॥ ૨૩૮ ॥

[યયા] ઉપસ્થકુણ્ડિની વેશ્યા જાનતઃ અગ્રે વિલાસેષુ વિલજ્જતે, તથા [અયં] આભાસઃ સ્વપ્રખ્યાતૌ વિલજ્જતે ॥

જેવી રીતે જેના ગુણ અંગમાં કોઈ યથેલો છે એવી ગણિકા પોતાના તે રોગને જાણનારા પુરુષની આગળ વિલાસોમાં અત્યંત શરમાય છે તેવી રીતે આ ચિદાભાસ આત્મજ્ઞાનીઆગળ પોતાની પ્રખ્યાતિમાટે એટલે પોતાના ગુણો પ્રકટ કરવામાટે અત્યંત શરમાય છે. ૨૩૮

તથુ શરીરોથી પોતાને અત્યંત પૃથક્ જાણનારા ચિદાભાસને ત્રણ શરીરોની સાથે પોતાના એકપણાની ખાતિ થતી નથી એમ દષ્ટાંત આપીને જણાવે છે:—

गृहीतो ब्राह्मणो म्लेच्छैः प्रायश्चित्तं चरन्पुनः ।

મ્લેચ્છૈઃ સંકીર્યતે નૈવ તથાઽઽભાસઃ શરીરકૈઃ ॥ ૨૩૯ ॥

મ્લેચ્છૈઃ ગૃહીતઃ બ્રાહ્મણઃ પ્રાયશ્ચિત્તં ચરન્ પુનઃ મ્લેચ્છૈઃ ન સંકીર્યતે एव, તથા આભાસઃ શરીરકૈઃ [ન સંકીર્યતે एव] ॥

જેવી રીતે યવનોએ પકડેલો બ્રાહ્મણ તે સંસર્ગદોષની નિવૃત્તિ કરનારે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા પછી પુનઃ યવનોની સાથે જોડાતો નથીજ, તેવીજ રીતે આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન થયા પછી ચિદાભાસ ત્રણ શરીરોની સાથે મળી જતો નથીજ. ૨૩૯

ચિદાભાસ માત્ર પોતાના દોષની નિવૃત્તિમાટેજ સાક્ષીને શરણે જાય છે એમ નહિ, પણ પોતાને ઉત્તમપ્રકારનું ક્ષેત્ર મળવાના હેતુથી પણ તે સાક્ષીનો આશ્રય કરે છે એમ દષ્ટાંત આપીને જણાવે છે:—

યૌવરાજ્યે સ્થિતો રાજપુત્રઃ સામ્રાજ્યવાંછયાં ।

રાજાનુકારી ભવતિ તથા સાહ્યનુકાર્યયમ્ ॥ ૨૪૦ ॥

[યથા] યૌવરાજ્યે સ્થિતઃ રાજપુત્રઃ સામ્રાજ્યવાંછયા રાજાનુકારી ભવતિ, તથા અયં સાહ્યનુકારી [ભવતિ] ॥

એથી રીતે રાજના છવતાં યુવરાજના પદપર સ્થિત । યથેલો રાજપુત્ર ચક્રવર્તી રાજ્યની ધરછાવડે રાજનું અનુકરણ કરનારો એટલે પ્રબળને ॥ રાજ રાખવી ઇત્યાદિ શુભોથી યુક્ત થાય છે તેવી રીતે આ ચિદાભાસ સાક્ષિરૂપે સ્થિત થવા સાક્ષીનું અનુકરણ કરનારો થાય છે; અર્થાત્ તે સાક્ષીના સ્વભાવને પોતામાં સ્થિર કરે છે. ૨૪૦

રાજનું અનુકરણ કરવાથી જેમ યુવરાજને સામ્રાજ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે તેમ સાક્ષીનું અનુકરણ કરવાથી ચિદાભાસને સાક્ષિસ્વરૂપથી અભિન્ન પ્રદક્ષિણાવની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ જણાવે છે:—

યો ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवत्येव इति श्रुतिः ।

શ્રુત્વા તદેકચિત્તઃ સન્નબ્રહ્મ વેત્તિ ન ચેતરત્ ॥ ૨૪૧ ॥

“ યઃ બ્રહ્મ વેદ [સઃ] બ્રહ્મ એવ ભવતિ એવ ” ઇતિ શ્રુતિઃ શ્રુત્વા તદેકચિત્તઃ સન્ન બ્રહ્મ વેત્તિ ન ચેતરત્ ન ॥

“ જે મનુષ્ય પ્રદાને બાણ છે તે મનુષ્ય અવશ્યક પ્રદાન થાય છે, ” એવી શ્રુતિ છે. તે સાંભળીને ચિદાભાસ એ પ્રદાનમાં ચિત્ત રાખનારો યજ્ઞને પ્રદાને બાણ છે, પણ તેનાથી ભિન્ન બીજાને બાણતો નથી, એવી રીતે ચિદાભાસ પોતાના સાક્ષિસ્વરૂપથી અભિન્ન પ્રદક્ષિણાવની પ્રાપ્તિમાં સાક્ષીનું પ્રીતિ ને સાવધાનતાથી અનુકરણ કરે છે. ૨૪૧

પ્રદક્ષિણાવડે પ્રદક્ષિણાવની પ્રાપ્તિ થવાથી ચિદાભાસનો નાશ થાય છે, તો તે ચિદાભાસ પોતાના નાશમાં કેમી રીતે પ્રવૃત્ત થાય એમ શકી માયે તે તેનું નિરાકરણ કરે છે:—

૧. દેવત્વકામા હ્યગ્ન્યાદૌ પ્રવિશન્તિ યથા તથા ।

૨. સાંભિત્વેનાવશેપાય સ્વવિનાશં સ વાંછતિ ॥ ૨૪૨ ॥

દેવત્વકામાઃ યથા અગ્ન્યાદૌ પ્રવિશન્તિ, હિ, તથા સઃ સાંભિત્વેનાવશેપાય સ્વવિનાશં વાંછતિ ॥

૧ અદો શ્રુતિમ્ એવે પ્રદક્ષિણાવની પ્રાપ્તિમાં આવે છે

દેવભાવની ઇચ્છા કરનારા મનુષ્યો જેવી રીતે અગ્નિમાં કે ગંગાદિ પ્રવિત્ત તીર્થના જલમાં પોતાના સ્થૂલશરીરનો વિનાશ કરવામાટે પ્રવેશ કરે છે એવાં લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેવી રીતે આ ચિદાલાસ સાક્ષિસ્વરૂપવડે અવશ્યે રહેવા-માટે પોતાના વિનાશની ઇચ્છા કરે છે એમ વેદાંતશાસ્ત્ર જણાવે છે. ૨૪૨

પ્રજ્ઞાજ્ઞાનવડે જો ચિદાલાસની નિવૃત્તિ થઈ જતી હોય તો પ્રજ્ઞાજ્ઞાનીને ચિદાલાસ પણ પ્રજ્ઞાજ્ઞાન થવાવડે નિવૃત્ત થઈ જવો જોઈએ, પણ તેમ થતું જોવામાં આવતું નથી, એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

યાવત્સ્વદેહદાહં સ નરત્વં નૈવ મુંચતિ ।

યાવદારબ્ધદેહં સ્યાન્નાભાસત્વવિમોચનમ્ ॥ ૨૪૩ ॥

યાવત્ સ્વદેહદાહં સઃ નરત્વં ન મુંચતિ એવ, [તયા] યાવદારબ્ધદેહં આભાસ-ત્વવિમોચનં ન સ્યાત્ ॥

જેવી રીતે જ્યાંસુધી પોતાનો સ્થૂલશરીરનો દાહ ન થઈ જાય ત્યાંસુધી દેવભાવ પામવાને માટે જો અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો છે તેવી પુરુષવૃત્તિમાં પુરુષપણું મૂકતો નથીજ, તેવી રીતે જ્યાંસુધી પ્રારબ્ધકર્મવડે પ્રોક્ત થયેલું પ્રજ્ઞાજ્ઞાનીનું સ્થૂલશરીર વિદ્યમાન હોય ત્યાંસુધી તેમના ચિદાલાસપણાની નિવૃત્તિ થતી નથી, અર્થાત પ્રારબ્ધકર્મ હોય ત્યાંસુધી તેમના ચિદાલાસનું ચિદાલાસપણું (જીવપણું) અન્યને પ્રતીત થયા કરે છે, ૨૪૩

અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થયા પછી જ્ઞાનીને “ હું મનુષ્ય છું ” “ હું કતા-લોકી છું ” એવું વિપરીતજ્ઞાન કેવી રીતે પ્રતીત થાય એવી શંકા થાય તો દૃષ્ટાંત આપીને તે શંકાનું સમાધાન કરે છે:—

રજ્જુજ્ઞાનેઽપિ કંપાદિઃ જ્ઞાનૈરવોપશામ્યતિ ।

પુનર્મદાંધકારે સા રજ્જુઃ ક્ષિતોરગી ભવેત્ ॥ ૨૪૪ ॥

રજ્જુજ્ઞાને અપિ કંપાદિઃ જ્ઞાનૈઃ એવ ઉપશામ્યતિ, [ચ] મદાંધકારે ક્ષિપ્તા સા રજ્જુઃ પુનઃ ઊરગી ભવેત્ ॥

હીવા આદિ સાધનવડે દોરડીનું જ્ઞાન થયા છતાં પણ સર્પની ભ્રાંતિ-વડે જો કંપાદિ થયેલ હોય તે કંપાદિ ધીરે ધીરે શાંત થાય છે, તુરંત શાંત થઈ જતાં નથી, અને મંદ આંધકારમાં કોઈએ કંઈકી તે દોરડી-પુનઃ ક્યારેક સાપભૂરૂપે પણ પ્રતીત થાય છે, તેમ ક્ષિદાંતમાં પણ જલણવું. ૨૪૪

હવે ઉપરના દૃષ્ટાંતને સિદ્ધાંતની સાથે જોડી બતાવે છે:—

एवमारब्धभोगोऽपि ज्ञानैः शाम्यति नो हठात् ।

भोगकाले कदाचित्तु मर्त्योऽहमिति भासते ॥ ૨૪૫ ॥

एवं आरब्धभोगः अपि शनैः शाम्यति, इवात् नो, तु कदाचित् भोगकाले
अहं मर्त्यः इति भासते ॥

ઉપર જણાવેલા દૃષ્ટાંતની પેઠે પ્રારબ્ધકર્મવડે બ્રહ્મજ્ઞાનીને પ્રાપ્ત થવાનો સુખદુઃખના અનુભવરૂપ ભોગ પણ ધીરે ધીરે શાંત થાય છે, ઊતાવળે શાંત થતો નથી, અને ક્યારેક તીવ્રપ્રારબ્ધકર્મના ફલરૂપ ભોગના સમયમાં તેમને “ હું મરણ્યકર્મવાળો મનુષ્ય છું ” એવી ક્ષણિક પ્રતીતિ પણ થાય છે. ૨૪૫ બ્રહ્મજ્ઞાન પામેલા મનુષ્યના મનમાં કોઈ વેલા હું મનુષ્ય છું એવો ભાવ ઉદય પામે તો તેથી તેમના તત્ત્વજ્ઞાનનો નાશ થતો નથી એમ જણાવે છે:—
नैतावतापराधेन तत्त्वज्ञानं विनश्यति ।

जीवन्मुक्तिव्रतं नेदं किंतु वस्तुस्थितिः खलु ॥ २४६ ॥

एतावता अपराधेन तत्त्वज्ञानं न विनश्यति, इदं जीवन्मुक्तिव्रतं न, किंतु
वस्तुस्थितिः खलु ॥

કોઈ વેલા “ હું મનુષ્ય છું ” એવા જ્ઞાનનો ઉદય આત્મજ્ઞાનીના મનમાં થાય તો તેમના એટલા અપરાધવડે તે આત્મજ્ઞાનીના આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન વિનાશ પામતું નથી, કેમકે આ જીવન્મુક્તિનામનું વ્રત નથી, કે જેનું પૂરું પાલન ન કરવાથી તે જ્ઞાનનો નાશ થાય. આ તો યથાર્થ આત્મજ્ઞાનવડે બ્રાહ્મજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થવી એવો પ્રસિદ્ધ વસ્તુસ્વભાવ છે એમ જણવું.

કોઈ વેલા આત્મજ્ઞાનીના અંતઃકરણની વૃત્તિનું બહિર્મુખપણું થવાથી “ હું મનુષ્ય છું ” એવું ભાન જે આત્મજ્ઞાનીના અંતઃકરણમાં ઉદય પામે તો પુનઃ “ હું આત્મા છું ” એવી ભાવનાવડે તે નિવૃત્ત થઈ જાય છે. આત્મજ્ઞાનીને ક્ષણિક એવું ભાન થાય તો તેથી તેમનું આત્મજ્ઞાન નાશ પામતું નથી. ૨૪૬

“ હું દશમે છું ” એમ જાણવાથી તે વિદ્યાર્થીઓની દશમાના અભાવની ભ્રાંતિ નિવૃત્ત થઈ જાય છે, પણ માથું ફટવાથી તેમને માથામાં થયેલું ઢીમણું મટવામાં સમય જોઈએ છીએ એમ જણાવે છે:—

दशमोऽपि शिरस्ताडं रुदन्बुद्ध्वा न रोदिति ।

शिरोव्रणस्तु मासेन शनैः शाम्यति नो तदा ॥ २४७ ॥

शिरस्ताडं रुदन् दशमः अपि बुद्ध्वा न रोदिति, तु शिरोव्रणः मासेन शनैः
शाम्यति, तदा नो ॥

માથું ફટતો ને રુદન કરતો દશમે વિદ્યાર્થી પણ “ હું દશમે છું ” એમ જાણીને પછી રોતો નથી, પરંતુ તેના માથામાં ફટવાથી થયેલું ઢીમણું તે

એકાદ મહિને ધીરે ધીરે શમે છે, (રુઝાઈ બંધ છે,) પણ તે તુરત રુઝાઈ જતું નથી. ૨૪૭

આત્માનું દહસાન થયા પછી આત્મજ્ઞાનીનું પ્રારબ્ધકર્મવડે થનારું દુઃખી-પણું મુક્તિના લાભવડે ઢંકાઈ બંધ છે એમ જણાવે છે:—

દશમામૃતિલાભેન જાતો હર્ષો વ્રણવ્યથામ્ ।

તિરોધત્તે મુક્તિલાભસ્તથા પ્રારબ્ધદુઃખિતામ્ ॥ ૨૪૮ ॥

[યયા] દશમામૃતિલાભેન જાતઃ હર્ષઃ વ્રણવ્યથાં તિરોધત્તે, તથા મુક્તિલાભઃ પ્રારબ્ધદુઃખિતાં [તિરોધત્તે] ॥

જેમ દશમા વિદ્યાર્થીનું મરણ થયું નથી, પણ તે જીવે છે, એમ તેના જીવવાના લાભવડે અતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થયેલો હર્ષ દશમા વિદ્યાર્થીના કૂટ-વાળા ઢીમણાની વ્યથાને ઢાકી દે છે તેમ પોતાને પ્રાપ્ત થયેલી મુક્તિનો લાભ પોતાના પ્રારબ્ધકર્મવડે પ્રાપ્ત થયેલા દુઃખીપણાને ઢાકી દે છે. ૨૪૮

જીવન-મુક્તિ મત નથી એમ જે આગળ જણાવ્યું છે તે કથનનો અભિપ્રાય કહે છે:—

વ્રતાભાવાદ્યદાધ્યાસસ્તદા મૂયો વિવિચ્યતામ્ ।

રસસેવી દિને મુંક્તે મૂયો મૂયો યથા તથા ॥ ૨૪૯ ॥

યયા રસસેવી દિને મૂયઃ મૂયઃ મુંક્તે, તથા વ્રતાભાવાત્ યદા અધ્યાસઃ તદા મૂયઃ વિવિચ્યતામ્ ॥

જેવી રીતે રસાયનનું (પાશ આદિની ભરમનું) સેવન કરનારો મનુષ્ય પોતાને બહું ભૂખ લાગવાથી એકજ દિવસમા પોતાને લાગેલી ભૂખની નિવૃત્તિ-માટે વારવાર લોજન કર્યા કરે છે, તેવી રીતે જીવન-મુક્તિ એ મત ન હોવાથી જ્યારે જ્યારે આત્મજ્ઞાનીના મનમા “ હું મનુષ્ય છું ” એવી પ્રાંતિનો ઉદય થાય ત્યારે ત્યારે પુનઃ “ હું મનુષ્ય નથી, પણ સચ્ચિદાનંદધન આત્મા છું, ” એવો વિવેક તેણે કરવો. ૨૪૯

આત્માના અપરોક્ષ અનુભવવડે પણ દૂર નહિ થનારા પ્રારબ્ધકર્મના ફલની નિવૃત્તિ કયા ઉપાયવડે થાય છે એ દક્ષાતસહિત જણાવે છે.—

શમયત્યૌષધેનાયં દશમઃ સ્વં વ્રણં યથા ।

ભોગેન શમયિત્વૈતપ્રારબ્ધં મુચ્યત્તે તથા ॥ ૨૫૦ ॥

યથા અયં દશમઃ ઔષધેન સ્વં વ્રણં શમયતિ, તથા ભોગેન ઇતત્ પ્રારબ્ધં શમયિત્વા મુચ્યત્તે ॥

જેની રીતે આ દશમે વિદ્યાર્થી ઔષધવડે પોતાનું કૂટવાળું ઢીમણું શાંત કરે છે તેમ પ્રારબ્ધકર્મવડે પ્રાપ્ત થનારા લોગવડે આ પ્રારબ્ધકર્મને શાંત કરીને આત્મજ્ઞાની વિદેહસુદિત પામે છે. ૨૫૦ ॥ ૧ ॥

શોકની નિવૃત્તિરૂપ ચિદાલાસની છઠી અવસ્થા આગળ કહેવાઈ ગઈ, હવે તેની સાતમી અવસ્થા કહેવાનો આરભ કરે છે:—

કિમિચ્છન્નિતિ વાક્યોક્તઃ શોકમોક્ષ ઉદીરિતઃ ।

આભાસસ્ય હ્યવસ્થૈપા પૃષ્ઠી તૃપ્તિસ્તુ સત્તમી ॥ ૨૫૧ ॥

“ કિમ્ ઇચ્છન્ ” ઇતિ વાક્યોક્તઃ શોકમોક્ષઃ ઉદીરિતઃ; એપા, હિ આભાસસ્ય પૃષ્ઠી અવસ્થા, તૃપ્તિઃ તુ, સત્તમી ॥

“ કયા લોગ્યપદાર્થને ઇચ્છતો છતો ” આ વાક્યમાં, કહેલા, શોકની નિવૃત્તિ હમણાંસુધી કહી. આ શોકની નિવૃત્તિ એ, પ્રસિદ્ધ, ચિદાલાસની છઠી અવસ્થા છે, અને પરમતૃપ્તિ તો ચિદાલાસની સાતમી અવસ્થા છે. ૨૫૧ આત્માના દૃઢ અનુભવવડે પ્રાપ્ત થનારી તૃપ્તિ પ્રતિબંધરહિત છે એવી પ્રતિયોગીના ધર્શનપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરે છે:—

સાંકુશા ત્રિપયૈસ્તૃપ્તિરિયં તૃપ્તિર્નિરંકુશા ।

કૃતં કૃત્યં પ્રાપ્તીયં પ્રાપ્તમિત્યેવ તૃપ્યતિ ॥ ૨૫૨ ॥

વિપયૈઃ તૃપ્તિઃ સાંકુશા [ચ] इयं તૃપ્તિઃ, નિરંકુશા, [યતઃ] કૃત્યં કૃતં, પ્રાપ્તીયં પ્રાપ્તં ઇતિ એવ તૃપ્યતિ ॥

શબ્દાદિ વિષયોવડે પ્રાપ્ત થનારી તૃપ્તિ પ્રતિબંધરહિત (ખીલ શ્રેષ્ઠતર વિષયની ઇચ્છાવડે કુંઠિત થનારી-દગાઈ જનારી) છે, અને આનન્દધન આત્માના અનુભવવડે શુભ-સુક્રાને પ્રાપ્ત થનારી આ તૃપ્તિ પ્રતિબંધરહિત (કોઈ પણ વિષયની ઇચ્છાવડે નહિ દખાનારી) છે, કેમકે જે કરવાયોગ્ય હતું તે સર્વ મેં કર્યું, અને જે પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય હતું તે સર્વ મેં પ્રાપ્ત કર્યું એવી રીતે તે જ્ઞાની પોતાના અત કરણમાં પરિતૃપ્ત થાય છે. ૨૫૨ ॥

કરવાયોગ્ય સર્વ મેં કર્યું એમ જે ઉપર આત્મજ્ઞાનીનું માનવું કહ્યું તેને સ્પષ્ટ કરે છે:—

ऐहिकामुष्मिकत्रातसिद्धयै मुक्तेश्च सिद्धये ।

बहु-कृत्यं, पुरास्याभूत्तत्सर्वमधुना कृतम् ॥ २५३ ॥

ऐहिकामુષ્મિકત્રાતસિદ્ધયૈ ચ મુક્તેઃ સિદ્ધયે અસ્ય પુરા બહુ કર્યં અભૂત, તત્ સર્વં અધુના કૃતમ્ ॥

આ જ્ઞાનીને આત્મજ્ઞાન થયાની પૂર્વે આ લોકમા ઇષ્ટની પ્રાપ્તિમાટે ને અનિષ્ટની નિવૃત્તિમાટે ખેડ ને વ્યાપાર આદિરૂપ, સ્વર્ગની પ્રાપ્તિમાટે શાસ્ત્રોક્ત અગ્નિહોત્રાદિ કર્મના અનુષ્ઠાનરૂપ અને ઉપાસનારૂપ તથા સુકૃતિની પ્રાપ્તિમાટે જ્ઞાનના સાધન વિવેકાદિરૂપ ને શ્રવણાદિરૂપ ઘણું કર્તવ્ય હતું, પણ તે સર્વ કર્તવ્યો હમણાં (જ્ઞાનદશામા) પરમાનંદની પ્રાપ્તિ થવાથી મપૂર્ણ થયા છે, હવે તેમાનુ એક પણ કર્તવ્ય તેમને અવશેષ રહ્યું નથી ૨૫૩

જીવન-સુકૃતના એવી રીતના કૃતાર્થપણાનુ પ્રતિપાદન કરીને હવે તેના ફલરૂપ તૃપ્તિને જણાવે છે —

તદેતત્કૃતકૃત્યત્વં પ્રતિયોગિપુરઃસરમ્ ।

અનુસંદધદેવાયમેવં તૃપ્યતિ નિત્યંશઃ ॥ ૨૫૪ ॥

અય તત્ એતત્ કૃતકૃત્યત્વં પ્રતિયોગિપુરઃસર અનુસંદધત્ એવ એવં નિત્યંશઃ તૃપ્યતિ ॥

આ જીવન-સુકૃત પુરુષ પોતાનુ તે આ કૃતાર્થપણુ પોતાનાથી વિપરીત સ્થિતિવાળાની સ્થિતિસાથે અનુસંધાન કરતા છતાજ એવી ગીતે સર્વદા તૃપ્તિ પામે છે ૨૫૪

હવે ઉપર જણાવેલા અનુસંધાનનુ નિરૂપણુ કરે છે —

દુઃખિનોઽજ્ઞાઃ સંસરન્તુ કામં પુત્રાદ્યપેક્ષયા ।

પરમાનંદપૂર્ણોઽહં સંસરામિ કિમિચ્છયા ॥ ૨૫૫ ॥

દુઃખિનઃ અજ્ઞાઃ પુત્રાદ્યપેક્ષયા કામ સસરન્તુ, પરમાનંદપૂર્ણઃ અહ કિમિચ્છયા સસરામિ ? ॥

પોતાને હુ ખી જ્ઞાનનાશ ને પ્રહાને નહિ જાણનારા મનુષ્યો પુત્રાદિની ઇચ્છાવડે ભલે તેમની ઇચ્છા થાય તેમ આ સસારમા ભટકે, પણ, પરમાનંદ વડે પરિપૂર્ણ થયેલા હૃદયવાળો હુ કયા પ્રાણીની ને કયા પદાર્થની ઇચ્છાવડે પામર અને વિષયીની પેઠે આ સસારમા ભટકુ ? ૨૫૫

સ્વર્ગાદિમાટે શાસ્ત્રોક્તકર્મનુ અનુષ્ઠાન કરનારા મનુષ્યોથી જ્ઞાની પોતાનુ વિપરીતપણુ જણાવે છે —

અનુતિષ્ઠન્તુ કર્માણિ પરલોકયિયાસવઃ ।

સર્વલોકાત્મકઃ કસ્માદનુતિષ્ઠામિ કિં કથમ્ ॥ ૨૫૬ ॥

પરલોકયિયાસવઃ કર્માણિ અનુતિષ્ઠન્તુ, સર્વલોકાત્મક [અહ] કસ્માત્ કિં કથ અનુતિષ્ઠામિ ? ॥

એમને સ્વર્ગોદ્દિ લોકમાં જ્વાની ઇચ્છા હોય તેઓ ભલે શાસ્ત્રોક્ત અભિહોત્રાદિ કાર્યકર્મોનું અનુષ્ઠાન કરે, પણ સર્વલોકસ્વરૂપ એવો હું કયા કારણથી (કયા ફલની ઇચ્છાથી) કયા કર્મનું કેવી રીતે અનુષ્ઠાન કરું ? ૨૫૬

સ્વાર્થને માટે તમે ભલે કોઇ પણ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ ન કરો, પણ તમારે ખીબના ભલામાટે પ્રવૃત્તિ કરવી જોઇએ એમ જો કોઇ કહે તો તેના સમાધાનમાટે તે પ્રહરવેતા નીચે પ્રમાણે જણાવે છે:—

व्याचक्षतां ते शास्त्राणि वेदानध्यापयंतु वा ।

येऽत्राधिकारिणो मे तु नाधिकारोऽक्रियत्वतः ॥ २५७ ॥

ये अत्र अधिकारिणः [सन्ति] ते शास्त्राणि व्याचक्षतां, वा वेदान् अध्यापयन्तु, ये तु अक्रियत्वतः अधिकारः न ॥

જેઓ અહીં શાસ્ત્રોનું વ્યાખ્યાન કરવામાં વા વેદોનું અધ્યયન કરાવવામાં વર્ણવડે ને આશ્રમવડે અધિકારી હોય તેઓ ભલે અન્ય જનસમીપ પરોપકારાર્થે શાસ્ત્રોનું વ્યાખ્યાન કરે, અથવા ઋકગાદિ વેદોનું દ્વિજને અધ્યયન કરાવે, મને તો મારા સ્વાભાવિક અક્રિયપણાથી તેવો લેશ પણ અધિકાર નથી, તેથી હું કેવી રીતે અન્ય જનોની આગળ શાસ્ત્રોનું વ્યાખ્યાન કરું ? વા દ્વિજને વેદોનું અધ્યયન કરાવું ? ૨૫૭

તમે કહો છો કે હું કાંઈ કરતો નથી, પણ તમે તો અમને સૌને નિદ્રા અને ભિક્ષા આદિ કરતા જણાવો છો એમ જો કોઈ કહે તો તેનું તે પ્રહરવેતા નીચે પ્રમાણે ઉત્તર આપે છે:—

निद्राभिक्षे स्नानशौचे नेच्छामि न करोमि च ।

द्रष्टारश्चेत्कल्पयन्ति किं मे स्यादन्यकल्पनात् ॥ २५८ ॥

निद्राभिक्षे स्नानशौचे [अहं] न इच्छामि, च न करोमि, द्रष्टारः कल्पयन्ति वेत् अन्यकल्पनात् मे किं स्यात् ? ॥

નિદ્રા, ભિક્ષા, સ્નાન ને શૌચની અસગ ને અક્રિયસ્વભાવવાળો હું ઇચ્છા કરતો નથી, તથા કરતો પણ નથી, છતાં ખીબ જોનારાઓ જો મારામાં તેવો આરોપ કરે છે તો તે ખીબના આરોપ કરવાથી મારા અક્રિયસ્વભાવને શી હાનિ થાય ? અર્થાત નજ હાનિ થાય, કેમકે મારી દષ્ટિથી હું અભિમાનપૂર્વક કાંઈ પણ કર્મ કરતો નથીજ. ૨૫૮

ખીબજોની કલ્પનાવડે વસ્તુને સ્વભાવ બદલાઈ જતો નથી એમ દર્શાવ આપીને જણાવે છે:—

ગુંજાપુંજાદિ દહ્યેત નાન્યારોપિત્તવહ્નિનાઃ ।

નાન્યારોપિતસંસારધર્માનેવમહં ભજે ॥ ૨૫૧ ॥

[યથા,] અન્યારોપિત્તવહ્નિના ગુંજાપુંજાદિ ન દહ્યેત એવં અન્યારોપિતસંસાર-
ધર્માન્ અહં ન ભજે ॥

જેવી રીતે વાંદરા આદિ પ્રાણીઓએ અગ્નિના જેવા રાતા રંગવાળા ચણોડી-
ના ઢગલા આદિમાં આરોપ કરેલા અગ્નિવડે તે ચણોડીઓના ઢગલા આદિ
કોઈ પણ પ્રાણિપદાર્થને ણાળતા નથી, તેવી રીતે અજ્ઞાનીઓએ અકર્તા ને
અજ્ઞોક્તા એવા મારામાં આરોપ કરેલા કર્તાપણું ને જ્ઞોક્તાપણું આદિ સંસારના
ધર્મોને હું વાસ્તવિકરીતે કદીપણુ સેવતો નથી. ૨૫૯

જો તમારે ધીજું કાંઈ પણ કર્તવ્ય ન હોય તો ભલે તે કર્તવ્ય તમારે
ન હોય, પણ વેદાંતનું શ્રવણમનન તો તમારે અવશ્ય કરવું જોઈએ એમ જો
કોઈ કહે તો તેનું તેઓ સમાધાન આપે છે:—

શૃષ્ટવન્ત્વજ્ઞાતતત્ત્વાસ્તે જાનન્કસ્માચ્છૃણોમ્યહમ્ ।

મન્યંતાં સંશયાપન્ના ન મન્યેઽહમસંશયઃ ॥ ૨૬૦ ॥

[યે] અજ્ઞાતતત્ત્વાઃ તે શૃષ્ટવન્તુ અહં [તુ] જાનન્ [સન્] કસ્માત્ શૃણોમિ ?
સંશયાપન્નાઃ મન્યન્તાં, અહં અસંશયઃ ન મન્યે ॥

જેઓ આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મસ્વરૂપને જાણતા નથી તેઓ (એવા સુસુક્ષ્મ-
ઓ) ભલે વેદાંતશાસ્ત્રનું શ્રવણુ કરે, પણ હું તો બ્રહ્મસ્વરૂપને જાણતો છતો શા
કારણથી વેદાંતશાસ્ત્રનું શ્રવણુ કરું ? જેઓ બ્રહ્મ આદિના સ્વરૂપમાં સંશય
પામેલા હોય તેઓ ભલે વેદાંતશાસ્ત્રના ઉપદેશનું મનન કરે, હું બ્રહ્મ આદિના
સ્વરૂપમાં સંશયવાળો નથી તેથી વેદાંતશાસ્ત્રના ઉપદેશનું મનન કરતો નથી.
જેવી રીતે હું બ્રહ્મસ્વરૂપના જ્ઞાનવાળો ને સંશયરહિત હોવાથી મારે વેદાંત-
શાસ્ત્રનું શ્રવણુ ને મનન કરવાની કાંઈ પણ આવશ્યકતા રહી નથી. ૨૬૦

હું વિપરીતભાવનાથી રહિત હોવાથી મારે નિદિધ્યાસન પણુ કર્તવ્ય
નથી એમ જાણવે છે:—

વિપર્યસ્તો નિદિધ્યાસેત્કિં ધ્યાનમવિપર્યયાત્ ।

દેહાત્મત્વવિપર્યાસં ન કદાચિદ્ભજામ્યહમ્ ॥ ૨૬૧ ॥

વિપર્યસ્તઃ નિદિધ્યાસેત્, અવિપર્યયાત્ ધ્યાનં કિમ્ ? અહં દેહાત્મત્વવિપર્યાસં
કદાચિત્ ન ભજામિ ॥

એના અંતઃકરણમાં દેહાદિમાં આત્માની ભ્રાંતિ હોય, ને જંગતમાં સત્યપણની ભ્રાંતિ હોય, તે ભલે નિદ્ધિધ્યાસન (બ્રહ્મધ્યાન વા બ્રહ્મવિચાર) કરે, મારા અંતઃકરણમાં વિપરીતભાવના ન હોવાથી મને બ્રહ્મધ્યાન શા કામનું છે? હું શરીરમાં આત્મપણની વિપરીતભાવનાને ક્યારે પણ સેવતો નથી, અને જંગતના સત્યપણની ભ્રાંતિને પણ હું સેવતો નથી, એટલે મારે નિદ્ધિધ્યાસન પણ કર્તવ્ય નથી. ૨૬૧

વિપરીતભાવનાવિના “હું મનુષ્ય છું” એવો વ્યવહાર જ્ઞાનીથી કેમ થઈ શકે એમ જો શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

અહં મનુષ્ય इत्यादिव्यवहारो विनाप्यमुम् ।

विपर्यासं चिराभ्यस्तवासनातोऽवकल्पते ॥ २६२ ॥

અહં મનુષ્યઃ इत्यादिव्यवहारः अमुं विपर्यासं विना अपि चिराभ्यस्तवासनातः अवकल्पते ॥

“હું મનુષ્ય છું” ઇત્યાદિ રીતનો વ્યવહાર “હું મનુષ્ય છું” આવી વિપરીતભાવનાવિના પણ લાંબા સમયથી અભ્યાસ કરેલી તેની વાસનાથી જ્ઞાનીમાં સંભવી શકે છે, અર્થાત્ ણાથ પામેલી વિપરીતભાવનાવડે બ્રહ્મજ્ઞાનીનો હું બ્રાહ્મણાદિ છું એવો વ્યવહાર સંભવી શકે છે. ૨૬૨

એવા વ્યવહારની નિવૃત્તિમાટે બ્રહ્મજ્ઞાનીને બ્રહ્મધ્યાનની અપેક્ષા છે એમ જો તમે કહો તો તેનું ઉત્તર સાંભળો:—

प्रारब्धकर्मणि क्षीणे व्यवहारो निवर्तते ।

कर्माक्षये त्वसौ नैव शाम्येद्ब्रह्मानसहस्रतः ॥ २६३ ॥

પ્રારબ્ધકર્મણિ ક્ષીણે [સત્તિ] વ્યવહારઃ નિવર્તતે, કર્માક્ષયે તુ અસૌ ધ્યાન-સહસ્રતઃ ન શામ્યેત્ એવ ॥

બ્રહ્મજ્ઞાનીનું પ્રારબ્ધકર્મ નાશ પામવાથી “હું મનુષ્ય છું” એવો તેમનો વ્યવહાર પોતાની મેળેજ નિવૃત્ત થાય છે. પોતાનું ફક્ત આપવાને તત્પર થયેલા પ્રારબ્ધકર્મનો ક્ષય થયા વિના તો “હું મનુષ્ય છું” આ વ્યવહાર હંતરે ધ્યાનથી પણ શાંત થતો નથીજ. ૨૬૩

પ્રારબ્ધકર્મવડે પ્રાપ્ત થયેલો વ્યવહાર બલહીન કરવામાટે બ્રહ્મધ્યાન કરવું જોઈએ એમ જો તમે કહો તો તેનું સમાધાન સાંભળો:—

विरलत्वं व्यवहृतेरिष्टं चेद्ब्रह्मानमस्तु ते ।

अवाधिकां व्यवहृतिं पश्यन्ब्रह्मायाम्यहं कुतः ॥ २६४ ॥

વ્યવહારે: વિરલત્વં ઇષ્ટં ચેત્ તે ધ્યાનં અસ્તુ, વ્યવહારિં અવાધિકાં પશ્યન્
અહં કુતઃ ધ્યાયામિ ?

જે તમને જીવન્મુક્તિના વિલક્ષણ આનંદની પ્રાપ્તિમાટે વ્યવહારનું અદ્ય-
પણું (વિરલપણું) ઇષ્ટ હોય તો તમને ભલે બ્રહ્મધ્યાન તેના સાધનરૂપે હો,
પણ હું વ્યવહારને બ્રહ્મજ્ઞાનને કે મોક્ષને યાદ કરનારો જોતો નથી તેથી હું
તેની નિવૃત્તિમાટે શાસારુ બ્રહ્મધ્યાન કરું ? ૨૬૪

જે તમારે બ્રહ્મધ્યાનની અપેક્ષા ન હોય તો તમારે તમારા મનમાં
પ્રકટતા વિક્ષેપની નિવૃત્તિમાટે સમાધિ કરવો જોઈએ એમ જે તમે કહો તો તેનું
ઉત્તર આ પ્રમાણે છે:—

વિક્ષેપો નાસ્તિ યસ્માન્મે ન સમાધિસ્તતો મમ ।

વિક્ષેપો વા સમાધિર્વા મનસઃ સ્યાદ્વિકારિણઃ ॥ ૨૬૫ ॥

યસ્માત્ મે વિક્ષેપઃ ન અસ્તિ, તતઃ મમ સમાધિઃ ન, વિક્ષેપઃ વા સમાધિઃ
વા વિકારિણઃ મનસઃ સ્યાત્ ॥

જે કારણથી મારા સ્વરૂપમાં વિક્ષેપ નથી તે કારણથી મને સમાધિની
આવશ્યકતા નથી. વિક્ષેપ (બ્રહ્મથી ભિન્ન પદાર્થને આકારે મનનું થવું) અથવા
સમાધિ (બ્રહ્મમાં મનની એકાગ્રસ્થિતિ) વિકારપામવાના સ્વભાવવાળા મનને
ધર્મ છે, આત્માનો ધર્મ નથી. ૨૬૫

સમાધિનું ક્ષણ જે બ્રહ્મને અનુભવ તે તમારે પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ એમ
જે તમે કહો તો તેનું સમાધાન શ્રવણ કરો:—

નિત્યાનુભવરૂપસ્ય કો મે વાઽનુભવઃ પૃથક્ ।

કૃતં કૃત્યં પ્રાપ્ત્વીયં પ્રાપ્તમિત્યેવ નિશ્ચયઃ ॥ ૨૬૬ ॥

નિત્યાનુભવરૂપસ્ય મે કઃ વા પૃથક્ અનુભવઃ ? કૃત્યં કૃતં પ્રાપ્ત્વીયં પ્રાપ્તં
ઈતિ એવ નિશ્ચયઃ ॥

નિત્ય-અનુભવસ્વરૂપ એવા મારાથી બીજો ભિન્ન અનુભવ કયો છે ?
અર્થાત્ હું નિત્ય-અનુભવસ્વરૂપનાજો છું. મારા બ્રહ્મસ્વરૂપથી ભિન્ન બીજો કોઈ
પણ નિત્ય અનુભવ નથી. મારે જે કરવાયોગ્ય હતું તે સર્વ મેં કર્યું છે, અને
મારે જે પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય હતું તે સર્વ મેં પ્રાપ્ત કર્યું છે, આવેજ મારો
નિશ્ચય છે. ૨૬૬

જે તમે કાંઈ પણ કર્તવ્ય નહિ માનો તો તમારી કોઈ જાતના નિયમ-
વિનાની પ્રવૃત્તિ થશે એમ જે તમે કહો તો તેનું સમાધાન અમે નીચે
આપીએ છીએ:—

व्यवहारो लौकिको वा शास्त्रीयो वाऽन्यथाऽपि वा ।

ममाकर्तुरलेपस्य यथाऽऽरब्धं प्रवर्तताम् ॥ २६७ ॥

मम अकर्तुः अलेपस्य लौकिकः वा शास्त्रीयः वा अन्यथा अपि वा व्यवहारः यथा आरब्धं प्रवर्तताम् ॥

हुं जे अकर्ता अने निर्लेप छुं ते भास अकर्ताने ने निर्लेपने। शिक्षा आदि लौकिक व्यवहार अथवा जप ने समाधि आदि शास्त्रीय व्यवहार अथवा लोकभां जीव प्रहारने अर्थात् निषिद्ध भनाते। ईसादि व्यवहार भारुं जेहुं प्रारब्धकर्म डोय ते प्रभाणुं लडे थाओ, भने तेथी डोय पणु प्रहारनी छानि नथी, २६७

जेवी रीते वेदांतसिद्धांतप्रभाणुं समाधान आपीने हुवे शास्त्रीय मार्गे वर्तवाथी पणु भने कांछ छानि थती नथी जेभ जणुवे छे—

अथवा कृतकृत्योऽपि लोकानुग्रहकाम्यया ।

शास्त्रीयेणैव मार्गेण वर्तेऽहं का मम क्षतिः ॥ २६८ ॥

अथवा अहं कृतकृत्यः अपि लोकानुग्रहकाम्यया शास्त्रीयेण एव मार्गेण वर्ते [तथा च] मम का क्षतिः ? ॥

अथवा हुं कृतकृत्य छतां पणु अज्ञानी लोकाना उपर तेभने निषिद्ध-मार्गथी शैली स-मार्गे अढाववाइय अनुग्रह करवानी छुंछावडे जे, हुं शास्त्रीय मार्गेण वर्तुं तो तेभां पणु भने शी छानि थनार छे ? अर्थात् तेभ करवाथी भने कांछ पणु छानि थनार नथी, २६८

जे तमे शास्त्रीय मार्गे वर्तवाने। नियम रागशो तो तेवा नियमवडे तभारुं मन अलिभानथी उपजता विकारवाणु थशे जेभ जे वादी शंका करे तो तेनुं समाधान नीथेना जे श्लोकवडे आपे छे—

देवार्चनस्नानशौचभिक्षादौ वर्ततां वपुः ।

तारं जपतु वाकृतद्वत्पठत्वाम्नायमस्तकम् ॥ २६९ ॥

विष्णुं ध्यायतु धीर्यद्वा ब्रह्मानंदे विलीयताम् ।

साक्ष्यहं किंचिदप्यत्र न कुर्वे नापि कारये ॥ २७० ॥

वपुः देवार्चन-स्नान-शौच-भिक्षादौ वर्ततां, तद्वत् वाक् तारं जपतु, [वा] आम्नायमस्तकं पठतु, यद्वा यीः विष्णुं ध्यायतु [वा] ब्रह्मानंदे विलीयताम्, यहं तासी अत्र किंचित् अपि न कुर्वे न अपि कारये ॥

મારુ કલ્પિત શરીર દેવપૂજા, સ્નાન, મલમૂત્રનો ત્યાગ અને ભિક્ષા ઇત્યાદિ કલ્પિત કર્મોમાં ભલે પ્રવૃત્ત થાઓ, તેમજ મારી કલ્પિત વાણી ભલે પ્રણવનો જપ કરે, અથવા તે વેદના મસ્તકરૂપ ઉપનિષદનો ભલે પાઠ કરે, કિંવા મારી કલ્પિત યુદ્ધિ વ્યાપક પરમાત્માનું ભલે ધ્યાન કરે, અથવા તે બ્રહ્માનંદમાં ભલે વિલીન થાઓ. હું સાક્ષી આમાં રાજના સેવકની જેઠે કાંઈ પણ કરતો નથી, અને રાજની જેઠે પ્રેરણા કરીને શરીરાદિદ્વારા કાંઈ કરાવતો પણ નથી, અર્થાત્ શરીરાદિ પ્રારબ્ધકર્મવડે પોતાની મેળે પ્રવૃત્ત થાય તેમાં હું કર્તાપણાનું અભિમાન રાખતો નથી તેથી મારામાં શુભાચરણવડે અભિમાન-જન્ય વિકાર ઉપજતો નથી. ૨૬૯-૨૭૦

મારી ઉપર પ્રમાણે સ્થિતિ હોવાથી શાસ્ત્રોક્ત કર્મો કરનારની સાથે મારે કાંઈ પણ પ્રકારનો કલ્પો થવાનો સભવ નથી એમ જણાવે છે:—

एवं च कलहः कुत्र संभवेत्कर्मिणो मम ।

विभिन्नविषयत्वेन पूर्वापरसमुद्रवत् ॥ ૨૭૧ ॥

एवं च पूर्वापरसमुद्रवत् विभिन्नविषयत्वेन कर्मिणः [च] मम कलहः कुत्र संभवेत् ? ॥

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મારી (જ્ઞાનીની) સ્થિતિ હોવાથી કેવલ ભિન્ન ભિન્ન દેશમાં રહેલા પૂર્વ અને પશ્ચિમના સમુદ્રની જેઠે અમારો ઝંનેનો વિષય અત્યંત ભિન્ન હોવાથી શાસ્ત્રોક્ત કર્મ કરનારા પુરુષનો અને મારો (જ્ઞાનીનો) કલ્પો કેવી રીતે સભવે ? અર્થાત્ નજ સભવે. ૨૭૧

બ્રહ્મજ્ઞાનીનો અને શાસ્ત્રોક્ત કર્મ કરનારનો પૂર્વના ને પશ્ચિમના સમુદ્રની જેઠે ભિન્ન વિષય તમે કહ્યો તે કેવી રીતે છે એમ શકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

वपूर्वाग्धीषु निर्वधः कर्मिणो न तु साक्षिणि ।

ज्ञानिनः साक्ष्यलेपत्वे निर्वधो नेतरत्र हि ॥ ૨૭૨ ॥

કર્મિણઃ વપૂર્વાગ્ધીષુ નિર્વધઃ, તુ સાક્ષિણિ ન, જ્ઞાનિનઃ સાક્ષ્યલેપત્વે નિર્વધઃ
इतरत्र न हि ॥

શાસ્ત્રોક્ત કર્મ કરનારનો સ્થૂલશરીર, વાણી અને યુદ્ધિમાં દંદ આગ્રહ-વાળો નિશ્ચય છે, અર્થાત્ તે ત્રણે સતસ્વભાવધાણાં ને કર્તા છે એવો તેમનો દંદ આગ્રહ છે, પણ સાક્ષી નિર્લેપ છે એવો સાક્ષીમાં તેમનો દંદ આગ્રહ નથી, અને બ્રહ્મજ્ઞાનીનો સાક્ષીના નિર્લેપધણામાં દંદ આગ્રહ છે,

શરીર, વાણી અને બુદ્ધિમાં તેમનો લેશ પણ આગ્રહ નથી. એવી રીતે જ્ઞાનીના ને કર્મઠના વિષય ભિન્ન ભિન્ન છે. ૨૭૨

આમ છતાં જે જ્ઞાની ને કર્મઠ પરસ્પરમાં વિવાદ કરે છે તે બંને બુદ્ધિમાત્ર પ્રદ્ધવેત્તાના ઉપહાસને પાત્ર થાય છે એમ જણાવે છે:—

एवं चान्योन्यवृत्तांतानभिज्ञौ वधिराविव ।

विवदेतां बुद्धिमंतौ हसन्त्येव विलोक्य तौ ॥ २७३ ॥

एवं च अन्योन्यवृत्तांतानभिज्ञौ वधिरौ इव विवदेताम्, तौ विलोक्य बुद्धिमंतः हसन्ति एव ॥

જ્ઞાનીનો અને કર્મઠનો વિષય ભિન્ન ભિન્ન છે, એમ છતાં પણ એક-બીજાને અભિપ્રાય નહિ બાણુનારા બે બહેરાની પેઠે તે બંને-કર્મમાં આગ્રહ રાખનાર અને જ્ઞાનમાં આગ્રહ રાખનાર-વિવાદ કરે છે. તે વિવાદ કરનારા બંનેને બોધને બુદ્ધિમાત્ર પ્રદ્ધવેત્તાઓ હશેજ છે. વસ્તુતાએ તે બંનેને વિવાદ કરવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી. ૨૭૩

પ્રદ્ધવેત્તાઓએ અને કર્મનિષ્ઠોએ પરસ્પર વિવાદ કરવો નિર્રથક છે એમ નીચેના બે શ્લોકોથી ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે:—

यं कर्मी न विजानाति साक्षिणं तस्य तत्त्ववित् ।

ब्रह्मत्वं बुध्यतां तत्र कर्मिणः किं विहीयते ॥ २७४ ॥

देहवाग्बुद्ध्यस्त्यक्ता ज्ञानिनाऽनृतबुद्धितः ।

कर्मी प्रवर्तयतामभिज्ञानिनो हीयतेऽत्र किम् ॥ २७५ ॥

યં સાક્ષિણં કર્મી નવિજાનાતિ તસ્ય બ્રહ્મત્વં તત્ત્વવિત્ બુદ્ધ્યતામ્, તત્ર કર્મિણઃ કિં વિહીયતે ? ॥ જ્ઞાનિના દેહવાગ્બુદ્ધયઃ અનૃત્તબુદ્ધિતઃ ત્યક્તાઃ, આમિઃ કર્મી પ્રવર્તયતાં, અત્ર જ્ઞાનિનઃ કિં હીયતે ? ॥

કર્મીનુદ્ધાનમાં ઉપયોગી શરીર, વાણી અને બુદ્ધિથી અત્યંત વિલક્ષણુ અંગ સાક્ષીને સાઓક્ત કર્મ કરનાર અનુભવપૂર્વક બાણુતો નથી, તે સાક્ષીનું પ્રદ્ધાપાત્તુ પ્રદ્ધવેત્તા ભલે બલે, તેમના તે બાણુવામાં સાઓક્ત કર્મ કરનારની તેના કર્મીનુદ્ધાનમાં શી હાનિ થાય છે ? અર્થાત્ તેને કાંઈ પણ હાનિ થતી નથી. ૨૭૪

પ્રદ્ધજ્ઞાનીએ શરીર, વાણી અને બુદ્ધિ એ સર્વ મિથ્યા છે એવા નિશ્ચયથી તેમને ત્યજી દીધેલાં છે, અર્થાત્ તેમાંથી અહંતામમતાનો તેમણે ત્યાગ કર્યો

૧ કેટલીક પ્રતોમાં પ્રવર્તયતુ એવો પાઠ પણ છે.

છે, એ શરીરાદિવડે શાસ્ત્રોક્ત કર્મ કરનાર પુરુષ ભલે શાસ્ત્રોક્ત કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરે; તેમના તેમ કરવાવડે બ્રહ્મજ્ઞાનીના પોતાના સાક્ષીથી અભિન્ન બ્રહ્મના નિશ્ચયમાં શી હાનિ થાય છે ? અર્થાત્ તેમને કાંઈ પણ હાનિ થતી નથી. ૨૭૫

શાસ્ત્રોક્ત કર્મમાં પ્રવૃત્તિ અને શાસ્ત્રોક્ત કર્મથી નિવૃત્તિ એ બંને પોતા-પોતાના અધિકારપ્રમાણે ઉપયોગી છે એમ જણાવે છે:—

પ્રવૃત્તિનોપયુક્તા ચેન્નિવૃત્તિઃ ક્વોપયુજ્યતે ।

વોધહેતુર્નિવૃત્તિશ્ચેદ્વુમુત્સાયાં તથેતરા ॥ ૨૭૬ ॥

પ્રવૃત્તિઃ ન ઉપયુક્તા [ઇતિ] ચેત્ નિવૃત્તિઃ ક્વ ઉપયુજ્યતે ? નિવૃત્તિઃ વોધ-
હેતુઃ [ઇતિ] ચેત્ તથા વુમુત્સાયાં ઇતરા ॥

શાસ્ત્રોક્ત કર્મમાં પ્રવૃત્તિ જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં ઉપયોગી નથી એમ જો તમે કહો તો શાસ્ત્રોક્ત કર્મથી નિવૃત્તિ જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં ક્યાં ઉપયોગી છે ? જો તમે કહો કે શાસ્ત્રોક્ત કર્મથી નિવૃત્તિ એ જ્ઞાનનું સાધન છે, તો અમે કહીએ છીએ કે બીજી એટલે શાસ્ત્રોક્ત કર્મમાં પ્રવૃત્તિ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા ઉપભવવામાં સાધનરૂપ છે. એવી રીતે બ્રહ્મને જાણવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરવામાં શાસ્ત્રોક્ત કર્મમાં પ્રવૃત્તિ સાધનરૂપ છે, અને બ્રહ્મજ્ઞાણાટકારવડે જેમને ચિત્તની વિશ્રાંતિ અનુભવવી છે તેમને શાસ્ત્રોક્ત કર્મથી નિવૃત્તિ પણ ઉપકારક છે. એવી રીતે અધિકારપ્રમાણે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ એ બંને મનુષ્યને ઉપયોગી છે. ૨૭૬

બ્રહ્મજ્ઞાનીને શાસ્ત્રોક્ત કર્મ કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરવી ઉપયોગી છે એવી શંકા ઉપભવીને તેનું સમાધાન કરે છે:—

બુદ્ધશ્ચેન્ન વુમુત્સેત નાપ્યસૌ બુદ્ધયતે પુનઃ ।

અવાધાદનુવર્તેત વોધો ન ત્વન્યસાધનાત્ ॥ ૨૭૭ ॥

બુદ્ધઃ ન વુમુત્સેત ચેત્ અસૌ પુનઃ અપિ ન બુદ્ધયતે, વોધઃ અવાધાત્ અનુ-
વર્તેત, તુ અન્યસાધનાત્ ન ॥

બ્રહ્મજ્ઞાની બ્રહ્મને જાણવાની ઇચ્છા કરતા નથી, એટલે તેમને શાસ્ત્રોક્ત કર્મમાં પ્રવૃત્તિ ઉપયોગી નથી એમ જો તમે કહો તો અમે કહીએ છીએ કે તે જ્ઞાની નિવૃત્તિવડે પુનઃ પણ બ્રહ્મને જાણતા નથી, એટલે નિવૃત્તિ પણ તેમને ઉપયોગી નથી, કેમકે કોઈ પણ પ્રબલ પ્રમાણવડે મિથ્યા નહિ ઠરેલો મહાવાક્યાદિના વિચારથી ઉપજેલો બ્રહ્મબોધ પોતાની મેળેજ અનુવૃત્તિ પામ્યા કરે છે, પણ બીજા સાધનથી નહિ, અર્થાત્ તે બોધને સ્થિર કરવા-માટે તેમને નિવૃત્તિરૂપ બીજા સાધનની અપેક્ષા રહેતી નથી. ૨૭૭

અવિદ્યા અને તેનાં કર્તાપણું આદિ કાર્યો બ્રહ્મબોધને મિથ્યા ઠરાવવા સમર્થ થતાં નથી એમ જણાવે છે:—

નાવિદ્યા નાપિ તત્કાર્યં વોધં વાધિતુમર્હતિ ।

પુરૈવ તત્ત્વવોધેન વાધિતે તે ઉમે યતઃ ॥ ૨૭૮ ॥

યતઃ તત્ત્વવોધેન તે ઉમે પુરા એવ વાધિતે, [તતઃ] ન અવિદ્યા, ન અપિ તત્કાર્યં વોધં વાધિતું અર્હતિ ॥

જે કારણથી બ્રહ્મજ્ઞાનવડે અવિદ્યા અને તેનું કર્તાપણા આદિની પ્રાંતિ-રૂપ કાર્ય એ બંને બ્રહ્મસાક્ષાત્કારની પૂર્વેજ બાધ પામેલાં છે—અપરોક્ષમિથ્યા બાધુવામા આવ્યાં છે—તે કારણથી અવિદ્યા અને તેનું કાર્ય આ બેમાંથી એક પણ બ્રહ્મજ્ઞાનને મિથ્યા કરાવવાને સમર્થ થતાં નથી. ૨૭૮

બાધ પામેલી અવિદ્યા ભલે બ્રહ્મજ્ઞાનનો બાધ ન કરે, પણ અવિદ્યાનાં કાર્યો પ્રતીત થતાં હોવાથી તેવડે બ્રહ્મજ્ઞાનનો બાધ થવાનો સંભવ જણાય છે એવી શકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

વાધિતં દૃશ્યતામક્ષેસ્તેન વાધો ન શક્યતે ।

જીવન્નાસ્તુર્ન માર્જારં હંતિ હન્યાત્કથં મૃતઃ ॥ ૨૭૯ ॥

વાધિતં અક્ષૈઃ દૃશ્યતાં, તેન વાધઃ ન શક્યતે, જીવન્ આસ્તુઃ માર્જારં ન હન્તિ, મૃતઃ કયં હન્યાત્ ? ॥

બાધ પામેલું અવિદ્યાનું કાર્ય જે જગત્ તે નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોવડે ભલે દેખાઓ, પ્રતીત થતા તે જગત્વડે બ્રહ્મજ્ઞાનનો બાધ થવો શક્ય નથી. જો જીવતો ઉદર બિલાડાને મારી શકતો નથી, તો મુએલો ઉદર બિલાડાને કેવી રીતે મારી શકે ? અર્થાત નજ મારી શકે.

જગત્ના પ્રાણરૂપ અવિદ્યા હતી ત્યારે પણ તે જગત્રૂપી ઉદર બ્રહ્મ-રૂપી બિલાડાને હણી શક્યો નહોતો. હવે અવિદ્યારૂપી પ્રાણ નીકળી ગયા પછી મુએલા ઉદરેલું બાધ પામીને પ્રતીત થતું જગત્ નિત્યસિદ્ધ બ્રહ્મ-રૂપ બિલાડાનો બાધ કેવી રીતે કરી શકે ? નજ કરી શકે. ૨૭૯

દેવતી પ્રતીતિવડે બ્રહ્મજ્ઞાનીના બ્રહ્મજ્ઞાનનો બાધ થતો નથી એ વાત સિદ્ધ કરવામાટે દૃષ્ટાંત આપે છે:—

અપિ પાશુપતાસ્ત્રેણ વિદ્ધઃ સન્ન^૨ મમાર યઃ ।

નિષ્ફલેપુ વિનુત્રાંગો નંક્ષ્યતીત્યત્ર કા પ્રમા ॥ ૨૮૦ ॥

૧ અર્થાં કેટલીક પ્રતોભા દૃશ્યતે એવો પાઠ જાવામા આવે છે.

૨ અર્થાં કેટલીક પ્રતોભા સન્ન એવો પાઠ જોવામા આવે છે

યઃ પાશુપતાસ્ત્રેણ વિદ્ધઃ સન્ અપિ ન મમાર, [સઃ] નિષ્ફલેષુ વિનુનાંગઃ
નંક્ષ્યતિ ઇતિ અત્ર કા પ્રમા ? ॥

જે સમર્થ પુરુષ પાશુપતનામના અમોઘ અસ્ત્રવડે વીંધાયો છતો પણ
મરણ ન પામ્યો તે સમર્થ પુરુષ કૃપાવિનાના ણાણુના રાઠાવડે વીંધાયેલા
શરીરવાળો થઈને મરણ પામશે એમ કહેવું એમાં અહીં શી સત્ય વાત છે ?
અર્થાત્ એમ કહેવું લેશ પણ સંભવિત નથી. ૨૮૦

દ્વદ્વાંતથી સિદ્ધ થયેલા અર્થને સિદ્ધાંતની સાથે ભેડે છે:—

આદાવવિદ્યયા ચિત્રૈઃ સ્વકાર્યૈર્જૃંભમાણયા ।

યુદ્ધા વોધોઽજયત્સોઽથ સુદ્દહો વાઘ્યતાં કથમ્ ॥ ૨૮૧ ॥

[યઃ] આદૌ ચિત્રૈઃ સ્વકાર્યૈઃ જૃંભમાણયા અવિદ્યયા [સહ] યુદ્ધા તાં

અજયત્, અથ સુદ્દહઃ સઃ વોધઃ કથં વાઘ્યતામ્ ? ॥

જે પ્રહ્લોધ પ્રહ્લવિદ્યાના અભ્યાસસમયમાં પ્રમાતાપણું, કર્તાપણું,
લોકતાપણું, સુખીપણું ને દુઃખીપણું ઇત્યાદિરૂપ નાનાપ્રકારના ચેતાનાં કાર્યો-
વડે વિકાસ પામનારી અવિદ્યાની સાથે યુદ્ધ કરીને તેનો પરાજય કરતો
હવો. હવે અભ્યાસવડે અત્યંત દૃઢ થયેલો તે પ્રહ્લોધ કારણરૂપ અવિદ્યા
નિવૃત્ત થઈ ગયેલી હોવાથી કેવી રીતે તે આવધાનાં કાર્યોવડે બાધ પામે ?
અર્થાત્ નજ બાધ પામે. ૨૮૧

બાધ પામેલું અજ્ઞાન અને તેનાં કાર્યો પ્રહ્લોધરૂપ ચક્રવર્તી રાત્રને ભય
ઉપભવતાં નથી એમ જણાવે છે:—

તિષ્ઠન્ત્વજ્ઞાનતત્કાર્યશવા વોધેન મારિતાઃ ।

ન મીતિવોધસમ્રાજઃ કીર્તિઃ પ્રત્યુત્ત તસ્ય તૈઃ ॥ ૨૮૨ ॥

વોધેન મારિતાઃ અજ્ઞાનતત્કાર્યશવાઃ તિષ્ઠન્તુ, તૈઃ વોધસમ્રાજઃ મીતિઃ ન
પ્રત્યુત્ત તસ્ય કીર્તિઃ ॥

પ્રહ્લોધે મારેલાં અજ્ઞાન અને તેના કાર્યરૂપ મુઠદાંઓ ભલે રહ્યા,
અર્થાત્ ભલે તે પ્રતીત થાઓ. તે મુઠદાંઓવડે પ્રહ્લોધરૂપ ચક્રવર્તી રાત્રને
કાંઈ ખીક લાગતી નથી, બલકી તેની (વોધરૂપ ચક્રવર્તી રાત્રની) તે મુઠદાંઓના
વડે કીર્તિ થાય છે. ૨૮૨

જે પુરુષ પ્રહ્લોધથી વિયોગ પામતા નથી તેમને શરીરાદિની પ્રવૃત્તિ
અથવા નિવૃત્તિ અપકારક વા ઉપકારક થતાં નથી એમ જણાવે છે:—

ય ઇવમતિશૂરેણ વોધેન ન વિયુજ્યતે ।

પ્રવૃત્ત્યા વા નિવૃત્ત્યા વા દેહાદિગતયાસ્ય કિમ્ ॥ ૨૮૩ ॥

યઃ एवं अतिशूरेण बोधेन न विद्युज्यते, अस्व्यं देहादिगतया प्रवृत्त्या वा निवृत्त्या वा किम् ? ॥

જે બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ એવી રીતે અવિદ્યા ને અવિદ્યાના કાર્યોનો બાધ કરનાર અત્યંત શૂર બ્રહ્મબોધથી કદીપણુ વિયોગ પામતા નથી, અર્થાત્ સર્વદા બ્રહ્મબોધયુક્ત રહે છે એવા બ્રહ્મવેત્તાને તેમના શરીરાદિમા રહેલી પ્રવૃત્તિવડે વા નિવૃત્તિવડે કયો અપકાર વા ઉપકાર થાય ? કોઈ પણ પ્રકારનો અપકાર વા ઉપકાર નહિ થાય ૨૮૩

બ્રહ્મજ્ઞાનીની પેઠે અજ્ઞાની મનુષ્યને પણુ શાસ્ત્રોક્ત કર્માદિવિષે પ્રવૃત્તિમા આગ્રહ રાખવો યુક્ત નથી એમ જો વાદી કહે તો તેનુ સમાધાન આપે છે —

प्रवृत्तावाग्रहो न्याय्यो बोधहीनस्य सर्वथा ।

स्वर्गाय वाऽपवर्गाय यतितव्यं यतो नृभिः ॥ २८४ ॥

બોધહીનસ્ય સર્વથા પ્રવૃત્તૌ આગ્રહઃ ન્યાય્યઃ યતઃ નૃભિઃ સ્વર્ગાય વા અપવર્ગાય યતિતવ્યમ્ ॥

બ્રહ્મજ્ઞાનથી રહિત પુરુષને તો સર્વ પ્રકારે શાસ્ત્રોક્ત કર્મનીં એટલે યોગાદિની વા વેદાંતશ્રવણાદિની પ્રવૃત્તિમા આગ્રહ રાખવો ઉચિતજ છે, કારણકે મનુષ્યોએ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિમાટે અથવા મોક્ષની પ્રાપ્તિમાટે વેદાદિ શાસ્ત્રમા કહેલો પ્રયત્ન અવશ્ય કરવો જોઇએ ૨૮૪

બ્રહ્મવેત્તાને કાઇ કર્તવ્ય નથી, છતા તે બ્રહ્મવેત્તા જો શાસ્ત્રીય કર્મમા પ્રવૃત્તિ કરનારાઓની સાથે રહેતા હોય તો તેમણે શુ કરવુ ઉચિત છે એમ જો કોઈ પૂછે તો તેનુ ઉત્તર આપે છે —

विद्वान्श्चेत्तादृशां मध्ये तिष्ठेत्तदनुरोधतः ।

कायेन मनसा वाचा 'करोत्वेवाखिलाः क्रियाः ॥ २८५ ॥

વિદ્વાન્ તાદૃશાં મધ્યે તિષ્ઠેત્ત્વેત્ [સ.] તદનુરોધતઃ કાયેન મનસા વાચા અખિલાઃ ક્રિયાઃ કરોતુ ઇવ ॥

વિદ્વાન્ (બ્રહ્મવેત્તા) જો શાસ્ત્રોક્ત કર્મ કરનારા પુરુષોના સહવાસમા રહેતા હોય તો તે બ્રહ્મવેત્તા તેમને અનુમતિની શરીરવડે, મનવડે અને વાણીવડે તે પુરુષોને અન્નાર્ગમા સ્થિર રાખવામાટે આભાસરૂપે સઘળી શાસ્ત્રોક્ત ક્રિયાઓ બલે કરાજ ૨૮૫

તે પ્રહ્લવેતા એ વિરાગયુક્ત જિજ્ઞાસુઓના સહવાસમાં રહેતા હોય તો તેમણે કેવી પ્રવૃત્તિ કરવી એમ એ જણાવે છે.—

एष मध्ये बुभुत्सूनां यदा तिष्ठेत्तदा पुनः ।

बोधायैषां क्रियाः सर्वाः द्रूपयंस्त्यजतु स्वयम् ॥ ૨૮૬ ॥

પુનઃ એષઃ યદા બુબુત્સૂનાં મધ્યે તિષ્ઠેત્ તદા એષાં બોધાય સર્વાઃ ક્રિયાઃ દ્રૂપયન્ સ્વયં ત્યજતુ ॥

વળી આ પ્રહ્લવેતા ત્યારે પ્રહ્લવે સ્વરૂપ જાણવાની ઇચ્છા કરનારા વિરાગયુક્ત પુરુષોના સહવાસમાં રહેતા હોય ત્યારે એ વિશુક્ત જિજ્ઞાસુઓને શીઘ્ર પ્રહ્લવોદય થવામાટે યાગાદિ સર્વે ક્રિયાઓનો તે ક્રિયાઓને દૂષણ આપતા છતાં ભલે ત્યાગ કરે. ૨૮૬

તે પ્રહ્લવેતાઓએ આવી રીતે શામાટે કરવું એમ એમ એ કોઈ શકા કરે તો તેનું સમાધાન કરે છે—

अविद्वदनुसारेण वृत्तिर्बुद्धस्य युज्यते ।

स्तनंधयानुસारेण વર્તતે તત્પિતા યતઃ ॥ ૨૮૭ ॥

યતઃ સ્તનંધયાનુસારેણ તત્પિતા વર્તતે, [તતઃ] અવિદ્વદનુસારેણ બુદ્ધસ્ય વૃત્તિઃ યુજ્યતે ॥

જેવી રીતે પ્રેમ તથા દયાને વશ થઈ ધાવણા બાલકને અનુસરીને તેને પ્રસન્ન રાખવા તેનો પિતા વર્તે છે તેવી રીતે અજ્ઞાનીને પ્રહ્લવે જ્ઞાન થવામાટે અજ્ઞાનીને અનુસરીને દયાલુ જ્ઞાનીનું વર્તવું યુક્તજ મનાય છે ૨૮૭

ધાવણા બાલકનો પિતા તે બાલકને અનુસરીને કેવી રીતે વર્તે છે તે જણાવે છે—

अधिक्षिप्तस्ताडितो वा बालेन स्वपिता तदा ।

न क्लिश्नाति न कुप्येत बालं प्रत्युत लालयेत् ॥ ૨૮૮ ॥

બાલેન અધિક્ષિપ્ત. વા તાડિતઃ સ્વપિતા તદા ન ક્લિશ્નાતિ, ન કુપ્યેત, પ્રત્યુત બાલ લાલયેત્ ॥

અણુસમજી નાના બાલકે તિરસ્કાર કરેલો અથવા માર મારેલો તેનો પિતા ત્યારે દુઃખી થતો નથી, અને તે બાલકપ્રતિ તે ક્રોધ પણ કરતો નથી, પણ ઊલટો તે બાલકનું લાલન કરે છે, અર્થાત્ અનુકૂલયુક્તિઓવડે તેને પ્રસન્ન રાખવાનો તે પ્રયત્ન કરે છે ૨૮૮

ઉપર કહેલા દૃષ્ટાંતને સિદ્ધાંતની સાથે જોડી જતાવે છે—

નિંદિતઃ સ્તૂયમાનો વા વિદ્વાનજ્ઞૈર્ન નિંદતિ ।

ન સ્તૌતિ કિંતુ તેષાં સ્યાદથા વોધસ્તથાઽઽચરેત્ ॥ ૨૮૯ ॥

વિદ્વાન અજ્ઞૈઃ નિંદિતઃ વા સ્તૂયમાનઃ ન નિંદતિ [ચ] ન સ્તૌતિ, કિંતુ તેષાં યથા વોધઃ સ્યાત્ તથા આચરેત્ ॥

પ્રહ્લવેન્તા પુરુષ અજ્ઞાની મનુષ્યોએ નિંદા કરાયેલા અથવા મુમુક્ષુઓવડે સ્તુતિ કરાયેલા પોતે અજ્ઞાનીની નિંદા કરતા નથી, ને મુમુક્ષુની સ્તુતિ કરતા નથી, પરંતુ જેવી રીતે તેઓને પ્રહ્લસ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય તેવી રીતે તેઓ આચરણ કરે છે. ૨૮૯

એવું આચરણ કરવાનું કારણ કહે છે:—

યેનાયં નટનેનાત્ર બુદ્ધયતે કાર્યમેવ તત્ ।

અજ્ઞપ્રવોધાન્નૈવાન્યત્કાર્યમસ્ત્યત્ર તદ્વિદ્ઃ ॥ ૨૯૦ ॥

અર્થે અત્ર યેન નટનેન બુદ્ધયતે તત્ એવ કાર્ય, તદ્વિદ્ઃ અત્ર અજ્ઞપ્રવોધાત્ અન્યત્ કાર્યં ન અસ્તિ એવ ॥

આ અજ્ઞાની આ લોકમાં જે આચરણવડે પ્રહ્લસ્વરૂપને બાણુ તે આચરણ જ્ઞાનીને કરવાયોગ્ય છે, કેમકે પ્રહ્લસ્વરૂપને બાણુનારને આ લોકમાં અજ્ઞાનીને પ્રહ્લનો યોધ આપવાથી સિદ્ધ થીબુ કાંઈ પણ ઠર્તવ્ય નથીજ. ૨૯૦

એવા પ્રહ્લવેન્તા કૃતાર્થપણુ આદિવડે સર્વદા તૃપ્તિ પામે છે એમ બાણુવે છે:—

કૃતકૃત્યતયા તૃપ્તઃ પ્રાપ્તપ્રાપ્યતયા પુનઃ ।

તૃપ્યન્નેવં સ્વમનસા મન્યતેઽસૌ નિરંતરમ્ ॥ ૨૯૧ ॥

કૃતકૃત્યતયા તૃપ્તઃ પુનઃ પ્રાપ્તપ્રાપ્યતયા તૃપ્યન્ અસૌ સ્વમનસા નિરંતરં હવં મન્યતે ॥

પોતાના કૃતાર્થપણુવડે તૃપ્તિ પામેલા અને પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાયોગ્યની પ્રાપ્તિવડે તૃપ્ત થયેલા આ જ્ઞાની પોતાના મનવડે નિરંતર હવે પછી કહેવાશે તે રીતે માને છે. ૨૯૧

તે પ્રહ્લવેન્તા આત્મસ્વરૂપના યથાર્થ અનુભવવડે અને પ્રહ્લાનદના લાભવડે આવા ઉજ્જાર કાઢે છે:—

ધન્યોઽહં ધન્યોઽહં નિલયં સ્વાત્માનમંજસા વેદ્મિ ।

ધન્યોઽહં ધન્યોઽહં બ્રહ્માનંદો વિભાતિ મે સ્પષ્ટમ્ ॥ ૨૯૨ ॥

[અહં] સ્વાત્માનં નિત્યં અંજસા વેન્નિ [અતઃ] અહં ધન્યઃ [અસ્મિ,]
અહં ધન્યઃ, મે વ્રહ્માનંદઃ સ્પષ્ટં વિમાતિ [અતઃ] અહં ધન્યઃ, અહં ધન્યઃ ॥

હું દેશ, કાલ ને વસ્તુ નામના ત્રણ પ્રકારના પરિચ્છેદથી રહિત પોતાના આત્મસ્વરૂપને નિરંતર સશયવિપર્યયથી રહિત સ્પષ્ટ બાલું છું આથી હું કૃતાર્થ છું, હું કૃતાર્થ છું. મને આત્મજ્ઞાનના ફલભૂત પ્રદ્ધરૂપ આનંદ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે આથી પણ હું કૃતાર્થ છું, હું કૃતાર્થ છું.

આ શ્લોકમાં “ ધન્યોઽહં ધન્યોઽહં ” એમ જે બે વાર કથન છે તે પોતાની સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થિતિના આદરને માટે છે. ૨૯૨

હવે પોતાના હુઃખની નિવૃત્તિવડે અને સ્વરૂપના અજ્ઞાનની નિવૃત્તિવડે અનુભવાતા પોતાના કૃતાર્થપણને તે પ્રદ્ધવેત્તા જણાવે છે:—

ધન્યોઽહં ધન્યોઽહં દુઃખં સાંસારિકં ન વીક્ષેઽય ॥

ધન્યોઽહં ધન્યોઽહં સ્વસ્યાજ્ઞાનં પલાયિતં ક્વાપિ ॥ ૨૯૩ ॥

અથ સાંસારિકં દુઃખં ન વીક્ષે, [અતઃ] અહં ધન્યઃ, અહં ધન્યઃ, સ્વસ્ય અજ્ઞાનં ક્વ અપિ પલાયિતં, [અતઃ] અહં ધન્યઃ, અહં ધન્યઃ ॥

હવે હું સંસારસંગ્રામી ત્રણ પ્રકારમાંના કોઈ પણ પ્રકારના હુઃખને લેશ પણ જોતો નથી, આથી હું કૃતાર્થ છું, હું કૃતાર્થ છું. પોતાના આત્માને આશ્રયે રહેલું કામને તથા કર્મને ઉપભવનારું અજ્ઞાન ક્યાંઈ લાગી ગયું, આથી હું કૃતાર્થ છું, હું બહુ કૃતાર્થ છું. ૨૯૩

પ્રદ્ધજ્ઞાની પોતાના કર્તવ્યાભાવને અને સર્વ પ્રાપ્તવ્યની પ્રાપ્તિને નીચેના શ્લોકવડે જણાવે છે:—

ધન્યોઽહં ધન્યોઽહં કર્તવ્યં મે ન વિચ્યતે કિંચિત્ ॥

ધન્યોઽહં ધન્યોઽહં પ્રાપ્તવ્યં સર્વમથ સંપન્નમ્ ॥ ૨૯૪ ॥

મે કિંચિત્ કર્તવ્યં ન વિચ્યતે [અતઃ] અહં ધન્યઃ, અહં ધન્યઃ, પ્રાપ્તવ્યં સર્વં અથ સંપન્નં [અતઃ] અહં ધન્યઃ, અહં ધન્યઃ ॥

હવે મને કોઈ પણ પ્રકારનું કોઈ પણ કર્તવ્ય અવશેષ રહ્યું નથી, આથી હું કૃતાર્થ છું, હું કૃતાર્થ છું. પ્રાપ્ત કરવાથોડ્ય સર્વ આજ મને પ્રાપ્ત થયું છે આથી હું કૃતાર્થ છું, હું કૃતાર્થ છું. ૨૯૪

હવે પોતાના કૃતાર્થપણવડે થયેલી તૃપ્તિનું નિરતિશયપણું તે પ્રદ્ધવેત્તા જણાવે છે:—

ધન્યોઽહં ધન્યોઽહં તૃપ્તેર્મે કોપમા ભવેહ્લોકે ।

ધન્યોઽહં ધન્યોઽહં ધન્યો ધન્યઃ પુનઃ પુનર્ધન્યઃ ॥ ૨૧૫ ॥

અહં ધન્યઃ, અહં ધન્યઃ, લોકે મે તૃપ્તેઃ કા ઉપમા ભવેત્ ? અહં ધન્યઃ, અહં ધન્યઃ, ધન્યઃ, ધન્યઃ, પુનઃ પુનઃ ધન્યઃ ॥

હુ ધન્ય છું, હુ ધન્ય છું, આ લોકમાં મારી તૃપ્તિની કંઈ ઉપમા આપી શકાય ? અર્થાત મારી તૃપ્તિની કંઈ પણ ઉપમા આપી શકાય નહિ. હુ સર્વ પ્રકારે સર્વદા નિઃસશય ધન્ય છું, હું ધન્ય છું, પુનઃ હું ધન્ય છું, પુનઃ પણ હું ધન્ય છું, હું ધન્ય છું. ૨૧૫

આ કૃતાર્થપણું અને નિરુપમ તૃપ્તિ જે પુણ્યસમૂહના પરિપાઠવડે પોતાને પ્રાપ્ત થયાં તેનું સ્મરણ કરીને તેઓ પોતાનો સંતોષ જણાવે છે:—

અહો પુણ્યમહો પુણ્યં ફલિતં ફલિતં દૃઢમ્ ।

અસ્ય પુણ્યસ્ય સંપન્નેરહો વચમહો વચમ્ ॥ ૨૧૬ ॥

અહો પુણ્યં ! અહો પુણ્યં ! ફલિતં, દૃઢં ફલિતમ્, વચં અહો ! અસ્ય પુણ્યસ્ય સંપન્નેઃ વચં અહો ? ॥

અહો ! કેવડું મારું સર્વોત્કૃષ્ટ પુણ્ય ! અહો કેવડું પુણ્ય ! તે પુણ્ય ફલવાળું થયું ! અવશ્ય દૃઢ ફલવાળું થયું. અમે મોટા ભાગ્યવાળા છીએ. આ શુભવિચાર ને શુભકર્મરૂપ પુણ્યની પ્રાપ્તિથી અમે મોટા ભાગ્યવાળા થયા છીએ. ૨૧૬ હવે એ બ્રહ્મવેત્તા વેદાંતશાસ્ત્ર, સદ્ગુરુ, બ્રહ્મજ્ઞાન અને બ્રહ્માનંદનો મહિમા જણાવી પોતાનો સંતોષ પ્રદર્શિત કરે છે:—

અહો શાસ્ત્રમહો શાસ્ત્રમહો ગુરુરહો ગુરુઃ ।

અહો જ્ઞાનમહો જ્ઞાનમહો સુખમહો સુખમ્ ॥ ૨૧૭ ॥

શાસ્ત્રં અહો ! શાસ્ત્રં અહો ! ગુરુઃ અહો ! ગુરુઃ અહો ! જ્ઞાનં અહો ! જ્ઞાનં અહો ! સુખં અહો ! સુખં અહો ! ॥

અદ્વૈતબ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરનાર વેદાંતશાસ્ત્ર આશ્ચર્યરૂપ છે ! એ શાસ્ત્ર સર્વશાસ્ત્રોમાં શ્રેષ્ઠ હોવાથી આશ્ચર્યરૂપ છે ! વેદાંતશાસ્ત્રે પ્રતિપાદન કરેલા અદ્વૈતબ્રહ્મનો ઉપદેશ કરનારા સદ્ગુરુ આશ્ચર્યરૂપ છે ! તે સદ્ગુરુ પરમપૂજ્ય ને અત્યંત આશ્ચર્યરૂપ છે ! આ અદ્વૈતબ્રહ્મનું જ્ઞાન સર્વસાધનોના અંતિમ ફલરૂપ હોવાથી ણદુ અમતકારી છે ! આ જ્ઞાન અતિ અમતકારી છે ! બ્રહ્મનુભવવડે પ્રાપ્ત થતા વિવચનિરપેક્ષ સ્વતંત્ર બ્રહ્માનંદ ધણેજ આશ્ચર્યરૂપ છે ! આ બ્રહ્માનંદ વર્ણન ન કરી શકાય એવા આશ્ચર્યરૂપ છે ! ૨૧૭

આ અથના અભ્યાસનું ફલ કહીને આ તૃપ્તિદીપનામના પ્રકરણની સમાપ્તિ કરે છે:—

તૃપ્તિદીપમિમં નિત્યં ચેન્નુસંદધતે બુધાઃ ।

બ્રહ્માનંદે નિમજ્જંતસ્તે તૃપ્યંતિ નિરંતરમ્ ॥ ૨૧૮ ॥

इति श्रीमद्भारतीतीर्थमुनिविरचितायां पंचदश्यां तृप्तिदीपः ॥ ७ ॥

અન્વય:—યે બુધાઃ: इमं तृप्तिदीपं नित्यं अनुसंदधते, ते ब्रह्मानंदे निमज्जंतः [सन्तः] निरंतरं तृप्यंति ॥

જે શમદ્ભાદ્રિવાળા વિવેકી પુરુષો આ તૃપ્તિદીપનું અધ્યયન-અધ્યા-પનાદિદ્વારા સર્વદા અનુસંધાન કર્યા કરે છે તેઓ પરિણામે બ્રહ્માનંદમાં નિમગ્ન થયા છતાં સર્વદા નિરુપમ સતોષ પામે છે. ૨૬૮

એ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભારતીતીર્થસ્વામિવિરચિત પચદશીના ચિત્રદીપ નામના સાતમા પ્રકરણની શ્રીમન્નાથશર્માવિરચિત ભાવાર્થદીપિકાનામની ટીકા પૂરી થઇ. ૭

તૃપ્તિદીપનો સાર

“ આ સચ્ચિદાનંદરૂપ બ્રહ્મ હુ છું ” એમ જે મનુષ્ય સંશયવિપર્યયરહિત બાજુે તેો તે કયા ભોગ્યને ઇચ્છતો છતો કયા લોકતાને માટે શરીરની પછવાડે સતોષ પામે ? આ બૃહદ્વારણ્યક-ઉપનિષદ્ની શ્રુતિનો અભિપ્રાય શો છે તેનો આ પ્રકરણમાં વિચાર કરવામાં આવે છે. જે વિચારદ્વારા જીવન્મુક્તની તૃપ્તિ સ્પષ્ટ કરાય છે. “ માયા પોતાનામાં પડેલા ચેતનના આભાસવડે જીવને અને ઈશ્વરને પ્રતીત કરાવે છે ” આ શ્રુતિમા કહેલા જીવ અને ઈશ્વર એ બંનેએ આ સર્વ જગત્ કલ્પેલુ છે. સૃષ્ટિરચનાના સકલપથી માડીને શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યાંસુધીની સૃષ્ટિ ઈશ્વરે કલ્પેલી છે, અને જાગ્રદવસ્થાથી માડીને મોક્ષ-સુધીનો સંસાર જીવે કલ્પેલો છે. વિકારરહિત, સગરહિત, ચેતનસ્વરૂપ ને શરીરધ્વજિયાદિના અધિષ્ઠાનરૂપ જે બ્રહ્મ તે બુદ્ધિથી પારમાર્થિકસંબંધ નહિ પામીને બુદ્ધિમાં એકપણાની બ્રાતિથી રહેનારો જીવ થાય છે. તેને ઉપર જણાવેલી શ્રુતિમાં પુરુષ એ શબ્દથી કહેલો છે. અવિકારી ચેતન્યરૂપ અધિ-ષ્ઠાનની સાથે રહેલો ચિદાભાસ (જીવ) સ્વર્ગાદિનાં ને મોક્ષનાં સાધનોના અનુષ્ઠાનોનો અધિકારી છે, એકલો ચિદાભાસ તે સાધનોનો અધિકારી નથી. કેમકે એકલો ચિદાભાસ અધિષ્ઠાનવિના રહી શકતો નથી. કૃટસ્થરૂપ અવિ-

કરી ચેતનસાથે ચિદાભાસ સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ એ બે શરીરને પોતાનું સ્વરૂપ સમજે છે ત્યારે હું સંસારી (કર્તા, લોકતા, સુખી, દુઃખી ઇત્યાદિ સ્વભાવવાળો) છું આવું અભિમાન કરે છે, અને તે જ્યારે બે શરીરસહિત ચિદાભાસને મિથ્યાપણાના જ્ઞાનવડે તિરસ્કાર કરીને કૂટસ્થજ મારું સ્વરૂપ છે એવો નિશ્ચય કરે છે ત્યારે તે હું ચેતનરૂપ આત્મા છું, હું અસંગ છું, એમ જાણે છે. અસંગ આત્મામાં હું એવો અહંકાર કેમ સભવે એમ શકા થાય તો તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે બાણુલુઃ— એક મુખ્ય અને બે ગૌણ એમ હું એ શબ્દના ત્રણ પ્રકારના અર્થ થાય છે. કૂટસ્થ અને ચિદાભાસ એ બંનેના પરસ્પરના અધ્યાસવડે એકપણાને પ્રાપ્ત થયેલું સ્વરૂપ હું એ શબ્દનો મુખ્ય અર્થ છે. સર્વ અજ્ઞાની મનુષ્યો એ અર્થમાજ હુશબ્દનો ઉપયોગ કરે છે. એકલો આભાસ અને એકલો કૂટસ્થ એ હુશબ્દના ગૌણ અર્થ છે. પ્રહ્લવેતા પુરુષ લૌકિક-વ્યવહારમા અને વૈદિકવ્યવહારમા ચિદાભાસના અર્થમા ને કૂટસ્થના અર્થમાં હું એ શબ્દનો ક્રમપૂર્વક પ્રયોગ કરે છે. હું જઈ છું ઇત્યાદિ લૌકિકવ્યવહારમા કૂટસ્થથી ભિન્ન એકલા ચિદાભાસને હું એ શબ્દવડે કહે છે, અને હું અસંગ છું, હું ચેતનરૂપ છું, એમ શાસ્ત્રીયદષ્ટિવડે ચિદાભાસથી ભિન્ન એકલા કૂટસ્થમાં લક્ષણાવડે હું એ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. ચિદાભાસનું વાસ્તવિક-સ્વરૂપ કૂટસ્થ છે. કૂટસ્થથી ભિન્ન ચિદાભાસ મિથ્યા છે. ચિદાભાસને હું કૂટસ્થ છું આવું જ્ઞાન થઈ શકે છે. એ જ્ઞાનવડે ચિદાભાસનો ણાધ થઈને કૂટસ્થ ણાકી રહે છે જેમ રજ્જુમા કટપાયેલો સર્પ મિથ્યા છે, અને તે રજ્જુમા કટપાયેલા સર્પનું ચાલવું મિથ્યા છે, તેમ કૂટસ્થમા કટપાયેલો ચિદાભાસ મિથ્યા છે, અને હું કૂટસ્થ છું એવું ચિદાભાસને થયેલું જ્ઞાન પણ મિથ્યા છે. એ જ્ઞાન મિથ્યા છતાં પણ સંસારની નિવૃત્તિ કરી શકે છે. કૂટસ્થસહિત ચિદાભાસ કૂટસ્થને મિથ્યા ચિદાભાસથી ભિન્ન કરીને જહતલક્ષણાવડે હું કૂટસ્થ છું એમ જાણી શકે છે એમ જણાવવા શ્રુતિમા “હું” એમ જણાવ્યું છે શ્રુતિમાના “પુરુષ” અને “હું” આ બે શબ્દના પ્રયોગનો અભિપ્રાય કહીને હવે “આ” શબ્દના પ્રયોગનો અભિપ્રાય કહે છે. અજ્ઞાનીઓને સ્થૂલશરીર હું હું આવું જ્ઞાન અશયવિપર્યયથી રહિત થાય છે, તેવુંજ અતરાતમાનું અશયવિપર્યયથી રહિત જ્ઞાન મુમુક્ષુએ સંપાદન કરવું બેધજે એવો નિશ્ચય કરવામાટે શ્રુતિમા અયમ્ (આ) એમ કહ્યું છે. હું શરીરજ છું આવા મુદ્દજ્ઞાનપ્રમાણે તે જ્ઞાનનો ણાધ કરનાર હું પ્રહ્લ છું આવું જ્ઞાન જેમને થાય છે તેમની ઇચ્છા ન હોય તોપણ તેઓ મોક્ષ પામે છે એમ પૂન્યશરણુ ત્રીમકરાર્યજીએ કહ્યું છે સ્વયંપ્રકાશસ્વભાવવાળું ચેતન્ય સર્વદા પ્રત્યક્ષ છે તેથી આ શબ્દવડે તેનું પ્રત્યક્ષપણું કહેવાને ઇચ્છિત છે. સર્વદા પ્રત્યક્ષરૂપ આત્મામા

પરોક્ષ અને પ્રત્યક્ષ તથા જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એ બંને સભવી શકે છે પોતાને નહિ ગણીને નવની ગણના કરનારા દશમો વિદ્યાર્થીને બ્રાતિથી દશમો મરી ગયો એમ જણાય છે તે અજ્ઞાને કરેલું આવરણ છે પછી તે દશમો વિદ્યાર્થી નદીમાં ડુબીને મરી ગયો આવું જાણીને તે રોવાકૂટવા લાગે છે આ વિદ્યેષ છે. દશમો વિદ્યાર્થી મુઝો નથી, પણ જીવે છે આવું વિશ્વાસુ મનુષ્યને મોઢેથી સાલળતા સ્વર્ગના જ્ઞાનની પેઠે તે દશમાનુ તેને પરોક્ષજ્ઞાન થાય છે પછી તે દશમો છે એમ ઠહી ગણી બતાવીને તેને સમજાવવામાં આવ્યો ત્યારે તે હું દશમો છું એમ પ્રત્યક્ષપણે જાણીને આનંદયુક્ત થાય છે પછી તે રડતોકૂટતો નથી એવી રીતે અજ્ઞાન, આવરણ, વિદ્યેષ, પરોક્ષજ્ઞાન, અપરોક્ષજ્ઞાન, શોક નિવૃત્તિ અને નિરકુશતૃપ્તિ એવી આ સાત અવસ્થા ચિદાભાસમાં યોજવી

આ ચિદાભાસ સસારમાં આસક્તિવાળો થઈને વિષયો પ્રાપ્ત કરવામાં જીજ્ઞાસુ છે ઉપનિષદોના વચનોનો વિચાર કરવા પૂર્વે તે પોતાના સ્વયંપ્રકાશ અવિકારિચેતનરૂપને જાણતો નથી, આ ચિદાભાસની અજ્ઞાનતામની પહેલી અવસ્થા છે અવિકારી આત્મા પ્રતીત થતો નથી, અને તે નથી, એમ સમજીને તે તેવી રીતે જાહે છે આ આવરણનામની ચિદાભાસની બીજી અવસ્થા છે હું કર્તા છું, હું લોખના છું, આવી સમજ આ ચિદાભાસની વિદ્યેષનામની ત્રીજી અવસ્થા છે અવિકારી આત્મા છે આવું શાસ્ત્રાદિદ્વારા જાણવું આ પરોક્ષજ્ઞાનનામની ચિદાભાસની ચોથી અવસ્થા છે શ્રદ્ધાવિચારવડે કે પ્રદ્ધધ્યાનવડે હું અવિકારી આત્મા છું એવો આત્માનો અનુભવ કરવો એ અપરોક્ષજ્ઞાનનામની ચિદાભાસની પાચમી અવસ્થા છે પોતામાં કટખાચેલું કર્તાપણું, લોકતાપણું, સુખીપણું ને હું ખીપણું એ રૂપ શોકને આત્માના અપરોક્ષજ્ઞાનદ્વારા નિવૃત્ત કરવો એ શોકના નાશરૂપ ચિદાભાસની છઠ્ઠી અવસ્થા છે, અને મેં મારું કર્તવ્ય કરી લીધું ને પ્રાપ્તવ્ય પ્રાપ્ત કરી લીધું આવો અનુભવ થાય એ ચિદાભાસની નિરકુશતૃપ્તિનામની સાતમી અવસ્થા છે ચિદાભાસની એ સાત અવસ્થામાં પહેલી ત્રણ અવસ્થા બંધન કરનારી અને છેલ્લી ચાર અવસ્થા મોક્ષ આપનારી છે આત્માના પરોક્ષજ્ઞાનવડે અવિકારી આત્મા નથી એવા અસત્વાવરણની નિવૃત્તિ થાય છે, અને અપરોક્ષજ્ઞાનવડે અવિકારી આત્મા પ્રતીત થતો નથી એવા અભાનાવરણની નિવૃત્તિ થાય છે અભાનાવરણ નિવૃત્ત થવાથી આત્મામાં કટખાચેલા જીવભાવની નિવૃત્તિ થાય છે એમ થવાથી કટખાચેલા કર્તાપણું ને લોકતાપણું આદિ સર્વ શોક નાશ પામે છે આત્મામાં કટખાચેલા સસારની નિવૃત્તિ થતા આત્માના નિલસુક્તપણાનો અનુભવ થાય છે શોકની અત્યંતનિવૃત્તિ થવાથી અને જ્ઞાતવ્યરૂપ તથા પ્રાપ્તવ્યરૂપ આત્માના જ્ઞાનથી અને પ્રાપ્તિથી જીવન્મુક્તતા અતઃકરણમાં નિરકુશતૃપ્તિ સ્પુરે છે આ

પ્રકરણના પહેલા શ્લોકમાં જે શ્રુતિ આપી છે તે શ્રુતિ અપરોક્ષજ્ઞાન અને શોકનાશ એ નામની ચિદ્વાલાસની બે અવસ્થા જણાવે છે.

શ્રુતિમાં અયં (આ) એ શબ્દવડે કહેલું અપરોક્ષપણું બે પ્રકારનું છે. ચૈતન્યરૂપ આત્મા સ્વયંપ્રકાશ હોવાથી તેનો સદ્ભાવ સિદ્ધ કરવા બીજા કોઈ સાધનની અપેક્ષા રહેતી નથી એ તેનું એક પ્રકારનું અપરોક્ષપણું, અને વેદાંત-સંસ્કારવાળી ભુદ્ધિવડે આવરણલંગ થતાં આત્મા સ્વયંપ્રકાશ છે આમ જણાવું એ તેનું બીજા પ્રકારનું અપરોક્ષપણું છે. બ્રહ્મના પરોક્ષજ્ઞાનના સમયમાં પણ બ્રહ્મ સ્વયંપ્રકાશ છે આણું જ્ઞાન થવાથી બ્રહ્મરૂપ વિગયની સ્વપ્રકાશતામાં ફેર પડતો નથી, પરોક્ષબ્રહ્મજ્ઞાન મિથ્યાજ્ઞાન થતું નથી. બ્રહ્મ નથી એવું જ્ઞાન બે યોગ્ય પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય તો બ્રહ્મના મિથ્યાપણાનો નિશ્ચય થાય, પણ પ્રમાણને અભાવે તેના મિથ્યાપણાનો નિશ્ચય થતો નથી, તેથી બ્રહ્મનું પરોક્ષજ્ઞાન પ્રાંતિજ્ઞાન નથી. વિષય પ્રત્યક્ષ પ્રતીત ન થતો હોય તેથી તેનું જ્ઞાન પ્રાંતિરૂપ કહેવાય નહિ. બે એવા જ્ઞાનને પ્રાંતિરૂપ માનીએ તો સ્વર્ગાદિકતું જ્ઞાન પણ પ્રાંતિરૂપ માનવું પડે, જે યોગ્ય નથી. જે વસ્તુ અપરોક્ષજ્ઞાનને યોગ્ય હોય તેનું પરોક્ષજ્ઞાન થાય તે સ્તોતરૂપ નથી. બ્રહ્મનું અસત્વાપાદક આવરણ બ્રહ્મના પરોક્ષજ્ઞાનથી દૂર થાય છે, અને બ્રહ્મનું અભાનાપાદક આવરણ બ્રહ્મના અપરોક્ષજ્ઞાનથી દૂર થાય છે. અવિકારી આત્મા બ્રહ્મ છે એવો વિચાર કરવાથી જિજ્ઞાસુને બ્રહ્મનું અપરોક્ષજ્ઞાન થાય છે. દશમો કોણ એવો વિદ્યાર્થીએ પ્રશ્ન કર્યો તેના ઉત્તરમાં વિશ્વાસ રાખવાયોગ્ય મનુષ્યે તે વિદ્યાર્થીને કહ્યું કે તું દશમો છે, એવું સાંભળીને બધા વિદ્યાર્થીઓને ગણીને હુંજ દશમો છું એમ તે વિદ્યાર્થી પોતાના દશમાપણાનો અપરોક્ષ અનુભવ કરે છે. પછી તેનું તે જ્ઞાન કદીપણુ બાધ પામતું નથી. એવી રીતે “ હે સોમ્ય ! આ જગત ઉત્પત્તિની પૂર્વે સદ્રુપજ હતું ” આ વાક્યવડે બ્રહ્મનું હોવાપણું પરોક્ષરીતે બાણીને પછી “ તે અનાદિ સદ્રુપ બ્રહ્મ તું છે ” ઇત્યાદિ વાક્યના વિચારવડે “ હુંજ બ્રહ્મ છું ” એમ તે જિજ્ઞાસુ બાણે છે. ત્યારપછી તે બ્રહ્મજ્ઞાનીનો પોતાના બ્રહ્મસ્વરૂપનો નિશ્ચય કોઈ પણ સમયે બાધ પામતો નથી. શ્રીવરુણના યુત્ર ભૂશુ અને દેવોના રાજા ઇંદ્ર ઇત્યાદિ જિજ્ઞાસુઓ પૂર્વે બ્રહ્મને પરોક્ષરીતે બાણીને પછી બ્રહ્મવિચારવડે બ્રહ્મનું અપરોક્ષજ્ઞાન મેળવવા ભાગ્યશાલી થયા હતા. બ્રહ્મના સદ્ભાવને જણાવનારાં વેદનાં અવાંતરવાક્યોવડે જિજ્ઞાસુને બ્રહ્મનું પરોક્ષજ્ઞાન થાય છે, અને ભુવ ને બ્રહ્મના વાસ્તવિકસ્વરૂપનો અલેદ જણાવનારાં વેદનાં મહાવાક્યોવડે જિજ્ઞાસુને બ્રહ્મનું અપરોક્ષજ્ઞાન થાય છે. ત્વંપદના અર્થનું અને તત્પદના અર્થનું શોધન કરવાથી લક્ષણાવડે બ્રહ્મનું અપરોક્ષજ્ઞાન થાય છે. ભુદ્ધિ આદિના સાક્ષી ને શરીરાદિ સર્વની અંતર રહેલ જે ચિદ્વાત્મા તે અદિતીય આનંદરૂપ પરમાત્મા

છે, અને અદ્વિતીય આનંદરૂપ જે પરમાત્મા તે ચેતનરૂપ અંતરાત્મા છે, આવું એ બેના એકપણાનું જ્ઞાન થયું એટલે ત્વંપદના અર્થનું (જીવનું) પરિચિન્નપણું અને તત્પદના અર્થનું (ધર્મરનું) પરોક્ષપણું દૂર થાય છે, અને એક ને સર્વની અંતર રહેલા સમ્વિદ્યાનંદરૂપ પ્રહ્લજ અવશેષ રહે છે. વેદાંતનાં મહાવાક્યોનો આદરપૂર્વક વિચાર કરવાથી જિજ્ઞાસુને પ્રહ્લનો દૃઢ સાક્ષાત્કાર થાય છે. અંતઃકરણસહિતપણું હોવું તે જીવપણાનો ઉપાધિ છે, અને અંતઃકરણસહિતપણું એ પ્રહ્લપણાનો ઉપાધિ છે. અંતઃકરણ અને તેની વૃત્તિઓનો ત્યાગ કર્યા પછી બાકી રહેલા ચેતનરૂપ આત્મામાં હું પ્રહ્લ હું આ મહાવાક્યવડે પ્રહ્લપણું અનુભવવામાં આવે છે. અંતઃકરણસહિત સાક્ષી સ્વયંપ્રકાશ છતાં પણ ઘટાદિ જડપદાર્થની પેઠે અંતઃકરણની વૃત્તિવડે તે વ્યાપ્ત થાય છે. સાક્ષીના જ્ઞાનમાં વૃત્તિવ્યાપ્તિ સ્વીકારવામાં આવે છે, પણ ફલવ્યાપ્તિ સ્વીકારવામાં આવતી નથી, અર્થાત્ ચિદાભાસ સાક્ષીને પ્રકાશે છે એમ સ્વીકારવામાં આવતું નથી. ઘટાદિ જડપદાર્થને અંતઃકરણની વૃત્તિ અને તેમાં રહેલો ચિદાભાસ એ બંને વિષય કરે છે. તેમાં અંતઃકરણની વૃત્તિ પદાર્થ-ઉપરના આવરણને દૂર કરે છે, અને તે વૃત્તિમાં રહેલો ચિદાભાસ તે પદાર્થને પ્રકાશે છે. પ્રહ્લ સ્વપ્રકાશ હોવાથી અંતઃકરણની વૃત્તિ આવરણબંધ કરે એટલે પોતાની મેળે તે પ્રકાશે છે. તેને પ્રકાશવામાં ચિદાભાસ ઉપયોગી થતો નથી. ઘટાદિ પ્રકાશસહિત પદાર્થને જોવામાં નેત્ર અને દીવો એ બંનેની અપેક્ષા રહે છે, પણ દીવો જોવો હોય તો એક નેત્રઉદ્વિચનીજ અપેક્ષા રહે છે. એવી રીતે પ્રહ્લના જ્ઞાનમાં વૃત્તિવ્યાપ્તિની અપેક્ષા રહે છે, પણ ફલવ્યાપ્તિની (અંતઃકરણની વૃત્તિમાં રહેલા ચિદાભાસની વ્યાપ્તિની) અપેક્ષા રહેતી નથી. અંતઃકરણની વૃત્તિ સર્વદા ચિદાભાસસહિત હોય છે. તે જ્યારે પ્રહ્લને વિષય કરે છે ત્યારે તેમાં ચિદાભાસ હોય છે, પણ સૂર્યની આગળ દીવાનો પ્રકાશ પૃથક્ નહિ રહેતાં એમ તેમાં ભળી જાય છે તેમ ચિદાભાસ પૃથક્ નહિ રહેતાં સ્વપ્રકાશ પ્રહ્લમાં ભળી જાય છે.

“ પ્રમાણના અવિષયભૂત અને અનાદિ ” એ શ્રુતિમાં પણ એમજ કહ્યું છે. “ મનવડે કરીને આ પ્રહ્લ પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય છે ” આ શ્રુતિવાક્યમાં પ્રહ્લજ્ઞાનમાં અંતઃકરણની વૃત્તિવ્યાપ્તિ સ્વીકારી છે. સત્ય, જ્ઞાન ને અનંતરૂપ લક્ષણવાળા પ્રહ્લરૂપ અંતરાત્માના સ્વરૂપનું હું પ્રહ્લ હું એવું જે જ્ઞાન થાય છે તે જ્ઞાન “ આ સમ્વિદ્યાનંદરૂપ આત્મા હું હું એમ જે પોતાને બળે ” એ શ્રુતિવચનમાં કહેલું છે. મહાવાક્યથી પ્રહ્લનું અપરોક્ષજ્ઞાન થયું હોય તોપણ તે દૃઢ કરવાચારુ વ્યાસભગવાને “ વેદાંતશાસ્ત્રના શ્રવણાદિકની વારંવાર આવૃત્તિ કરવી ” એમ કહેલું છે, માટે “ હું પ્રહ્લ હું ” આ જ્ઞાન સુદૃઢ થાય ત્યાંસુધી અંતઃકરણના નિશ્ચલઆદિક સાધનયુક્ત થઈને વેદાંતશાસ્ત્રના શ્રવણાદિકનો

અભ્યાસ કરવો પ્રદ્ધાનું દૃઢજ્ઞાન ન થવામા અનેક પ્રકારની શ્રુતિઓ, પ્રદ્ધાના ને આત્માના એકપણારૂપ વિપયનુ સામાન્યદષ્ટિએ અમલવિતપણું અને વિપરીત-ભાવના આ ત્રણ કારણો છે સર્વ ઉપનિષદોનુ તાત્પર્ય તેના આદિ, મધ્ય અને અતનો વિચાર કરી પ્રદ્ધથી અલિન આત્મામા છે આવો નિર્ણય કરવો તે વેદાતનુ શ્રવણ કહેવાય છે વેદાતદર્શનના સમન્વયાધ્યાયનામના પહેલા અધ્યાયમા તે નિર્ણય સારી રીતે કહેવો છે વેદાતદર્શનના ણીજ અધ્યાયમા અત કરણનુ સમાધાન કરનારા સુતકોવડે પ્રદ્ધથી અલિન આત્મરૂપ વિપયની જે સભાવના જણાવી છે તે વેદાતશાસ્ત્રનુ મનન છે પૂર્વના અનેક જન્મોના દૃઢ અભ્યાસવડે “ દેહાદિક હુ હુ, અને આ જગત્ મત્ય છે,” આ વિપરીત-ભાવના મનુષ્યના હૃદયમા વાગ્વાર ઉત્પન્ન થાય છે અતઃકરણની પ્રદ્ધમા એકાગ્રતા કરવાવડે તે નિવૃત્ત થાય છે પ્રદ્ધસ્વરૂપના ઉપદેશની પૂર્વે પ્રદ્ધની ઉપાસનાવડે જિજ્ઞાસુના અત કરણની સગુણપ્રદ્ધમા એકાગ્રતા થાય છે, તેથી વેદાત દર્શનમા પ્રદ્ધની ઉપાસનાનો વિચાર કરેલો છે જેમણે પ્રદ્ધનો ઉપદેશ થયા પહેલા પ્રદ્ધની ઉપાસના ન કરી હોય તેમનુ અત કરણ પછીથી પ્રદ્ધાભ્યાસવડે એકાગ્ર થાય છે એકાતમા પ્રદ્ધનુ ચિંતન કરવુ, શ્રોતાઓની આગળ પ્રદ્ધસ્વરૂપનુ કથન કરવુ, અને સમાનજ્ઞાનવાળા પ્રદ્ધાભ્યાસીઓની સાથે પરસ્પર ઉત્તમપ્રકારે તેનુ નિરૂપણ કરવુ આમ અત કરણને પ્રદ્ધપરાયણુ કરવુ આ પ્રદ્ધાભ્યાસ કહેવાય છે ઉપનિષદમા “ પ્રદ્ધથી અલિન આત્માને જાણીને એકાતમા તેનુ ચિંતન કરવુ, ઘણા શબ્દોનુ ચિંતન કરવુ નહિ કેમકે ઘણા શબ્દોનુ ચિંતન મનને તથા વાણીને પરિશ્રમ આપી ક્ષીણ બલવાળા કરે છે” એમ કહેલુ છે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામા “ નિસ્તર મારી અનન્યભક્તિ કરનારા મારા અનન્યભક્તના યોગ્યેમનુ હુ વહન કરુ હુ ” એમ કહુ છે ઉપર જણાવેલી શ્રુતિ અને સ્મૃતિ વિપરીતભાવનાની નિવૃત્તિમાટે આત્મસ્વરૂપમા અત કરણની એકાગ્રતાનુ વિધાન કરે છે જે વસ્તુ જેવી હોય તે વસ્તુને તેવી ન સમજતા જિહ્વી રીતે સમજવી તે વિપરીતભાવના કહેવાય છે અતરાતમા સ્થૂલશરીર, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ ને અત કરણથી કેવલ લિન છે, અને જગત્ પારમાર્થિકદષ્ટિએ મિથ્યા છે, આમ છતા સ્થૂલશરીર આદિજ આત્મા છે, અને પ્રતીત થતુ આ જગત્ સત્ય છે, આવી સમજણરૂપ વિપરીતભાવના અજ્ઞાની મનુષ્યના અત કરણમા સ્થિર ઘયેલી હોય છે એ વિપરીતભાવનાની નિવૃત્તિમાટે આત્મા દેહાદિકથી લિન છે, અને ણાહ્યદષ્ટિએ પ્રતીત થતુ જગત્ મિથ્યા છે આવી ભાવના નિસ્તર આદરપૂર્વક કથા કરવી મત્રના જપની પેઠે ઠિંવા દેવની મૂર્તિના ધ્યાનની પેઠે પ્રદ્ધનુ ચિંતન કોઈ પ્રકારનો નિયમ રાખીને કરવાનુ નથી, પણ જેમ ન્યારે ન્યારે ભૂજ લાગે ત્યારે ત્યારે મનુષ્ય ભોજન કરે છે તેમ જિજ્ઞાસુને

ન્યારે ન્યારે ઉપર જણાવેલી વિપરીતભાવના ઉત્પન્ન થાય ત્યારે ત્યારે તેણે પ્રહ્મભાવના કરવી. મન અત્યંત ચંચલ હોવાથી ધ્યાનાદિના સમયમાં તેને અનાત્મા-માંથી અતિશય રોકવું પડે છે. પ્રહ્મભાવના કરવામાં તે મનને રોકવાનો પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી. આત્મા સચ્ચિદાનંદરૂપ છે, અને જગત્ મિથ્યા છે, આ નિશ્ચયમાં જે ઇતિહાસાદિની સમાપ્તિ થાય છે તે ઇતિહાસાદિવડે નિદિધ્યાસનમાં અંતઃકરણને વિદ્વેષ થતો નથી, પણ જીલટો તેને વિનોદ થાય છે. ખેતી, વ્યાપાર, સેવા અને કાવ્ય તથા તર્કાદિનું અધ્યયન એવડે અંતઃકરણ વિદ્વેષ-વાળું થાય છે, અને પ્રહ્મનું અનુસંધાન રહી શકતું નથી, પણ ભોજનાદિના સમયમાં ઉપયોગપૂરતું પ્રહ્મનું અનુસંધાન રહી શકે છે, કેમકે તે વેલા એ ક્રિયાવડે અંતઃકરણને વિદ્વેષ થતો નથી. ભોજનાદિવેલા જે અલ્પાંશે તત્ત્વનું વિસ્મરણ થાય તો ભોજનાદિ પછી પુનઃ શીબ્રજ પ્રહ્મનું ચિંતન કરી શકાય છે.

પ્રહ્મનું વિસ્મરણ અનર્થકારી થતું નથી, પણ વિપરીતભાવના જન્મમરણ-રૂપ અનર્થ કરનારી થાય છે. વિસ્મરણ થયું કે તુરત પુનઃ પ્રહ્મનું સ્મરણ કરવાથી વિપરીતભાવનાને અવકાશ રહેતો નથી. કાવ્ય અને તર્કાદિનો અભ્યાસ કરનારા મનુષ્યોને પ્રહ્મનું વારંવાર સ્મરણ કરવાનો અવકાશ મળતો નથી, અને પોતાના કાવ્યાદિના અભ્યાસમાં આ પ્રહ્મસ્મરણ પ્રતિબંધ કરનાર છે એવા નિશ્ચયથી પ્રહ્માભ્યાસની ઉપેક્ષા પણ કરાય છે. “એક આત્માનેજ જાણો, બીજી સર્વ વાણીઓનો ત્યાગ કરો” એવા ભાવનું શુભિ કહે છે. આહારાદિનો ત્યાગ કરવાથી શરીર જીવી શકતું નથી, પણ કાવ્યાદિનો ત્યાગ કરવાથી શરીરનો નાશ થવાનો સંભવ નથી, માટે મુમુક્ષુએ એવાં દ્વૈતપ્રતિપાદક શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવાનો દુરાગ્રહ રાખવો નહિ. રાજર્ષિ જનકાદિકે પોતાને દૈવ પ્રહ્મજ્ઞાન થયેલું હોવાથી રાજ્યભારનું વહન કર્યું. જે તમને પ્રહ્મનો દૈવ-બોધ થયો હોય તો તમે કાવ્ય અને તર્કાદિ જાણો, અથવા ખેતી કરો. “આ સંસાર મિથ્યા છે” આ વાસના દૈવ થવા પછી પ્રહ્મવેત્તા પુરુષો પોતપોતાના પ્રારબ્ધકર્મનો હ્ય કરવામાટે પોતાના અંતઃકરણમાં ખેદ ન પામતાં પોતપોતાના પ્રારબ્ધકર્મપ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરે છે. તેઓ પોતપોતાના પ્રારબ્ધકર્મપ્રમાણે વર્તતા હોવાથી તેમની સિદ્ધ સિદ્ધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ જોઈ તેમની જ્ઞાનનિકામાં ને તેના ફલમાં કોઈ પણ પ્રકારની શંકા કરવી ઉચિત નથી. પ્રહ્મજ્ઞાની અને અજ્ઞાની એ બંનેને પોતપોતાના પ્રારબ્ધકર્મનું ફલ સમાન-રીતે ભોગવવું પડે છે, પણ પ્રહ્મજ્ઞાની ધૈર્યને લીધે શોકને વશ થતા નથી, અને અજ્ઞાની અધૈર્યને લીધે ખેદ કરવા લાગે છે. જેમના અંતઃકરણે આત્માનો દૈવ સાક્ષાત્કાર કર્યો છે, અને જેમના અંતઃકરણમાં દેહાદિમાં આત્માની પ્રાંતિ રહી નથી, તેવા પ્રહ્મવેત્તા કયા વિષયની કયા ભોક્તાને માટે ઈચ્છા કરીને

શરીરના સત્તાપવટે ગતાપ પામે ? તેમને જગતના મિથ્યાપણાનો દૃઢ ઓધ હોવાથી તેમને વિપયો સત્યરૂપે પ્રતીત થતા નથી, અને વિપયોની ઇચ્છા કરનાર લોકા પણ સત્યરૂપે પ્રતીત થતો નથી. એવા પુરુષને વિનાવિચારે શોભીતા જણાતા તુચ્છ ભોગોમાં આસક્તિ થતી નથી, પણ દોષદષ્ટિવટે તે વિપયોનો ત્યાગ કરવાનીજ ઇચ્છા થાય છે, પ્રહ્મજ્ઞાનમાં પ્રતિબંધ કરનારા વિપયોમાં કેવી રીતે દોષદષ્ટિ કરવી તે જોણતું પ્રતિષાદન કરનારાં શાસ્ત્રોમાં વિસ્તારથી વર્ણવેલ છે. શુદ્ધાદિ વિપયો અને તેનાં ઉપકરણો દુઃખના હેતુરૂપ છે એમ વારંવાર ચિંતન કરવાથી વિપયોમાં ને વિપયોનાં સાધનોમાં રહેલી આસક્તિ દૂર થાય છે. પ્રારબ્ધકર્મના પ્રણલપણાથી પ્રહ્મવેત્તાના અંતઃકરણમાં ભોગેચ્છા ઉપજે તો તેઓ કલેશયુક્ત થઈને વેઠે પકડેલા માણસની પેઠે ભોગ ભોગવે છે. હંબુ મારુ પ્રારબ્ધકર્મ ક્ષીણ થયુ નહિ એમ કહીને કષ્ટપૂર્વક પોતાનો પ્રાપ્તવ્યવહાર કરે છે તેમનો આ કલેશ સસારસંગંધી તાપ નથી, પણ વૈરાગ્ય છે, કેમકે એ કલેશ વિવેકથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય છે. વિવેકી પુરુષ થોડા ભોગવડે સંતોષ પામે છે, અને અવિવેકી પુરુષ ઘણો ભોગ ભોગવીને પણ સંતોષ પામતો નથી. શત્રુએ પરાલવ કરીને જેનું સર્વ રાજ્ય જિતી લીધું હોય તેવો રાજા જો તેને એક ગામ મળે તોપણ સંતોષ માને છે તેમ વિવેકી પુરુષ થોડા ભોગને પણ ઘણો માને છે.

દોષદર્શનરૂપ વિવેક અંત કરણમાં જાગૃત્ હોય તો પ્રારબ્ધકર્મ કેવી રીતે ભોગેચ્છા ઉત્પન્ન કરે એમ શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહેવાતું કે ઇચ્છા, અનિચ્છા ને પરેચ્છા એવાં ત્રણ પ્રકારનાં પ્રારબ્ધકર્મો હોય છે. અપચયનું સેવન કરનારા રાગી, ઘોર અને રાજની રાણીની સાથે પ્રીતિ રાખનારા પોતાના અનર્થને જાણતા છતાં પણ તે અકાર્યમાં સ્વેચ્છાએ પ્રવૃત્ત થાય છે. તીમવેગવાળા સ્વેચ્છાપ્રારબ્ધનું નિવારણ કરવું શક્ય નથી એમ ભગવદ્ગીતામાં ભગવાને અર્જુનપ્રતિ કહેલું છે. મનુષ્યને ઇચ્છા ન હોય છતાં પણ તેનું અનિચ્છાનામનુ પ્રારબ્ધકર્મ તેને વિપયતુષ્ણામાં જોડે છે એમ ભગવદ્ગીતામાં અનિચ્છાપ્રારબ્ધનું નિરૂપણ કરેલું છે. પોતાની ઇચ્છા નહિ છતાં પણ ખીજાની ઇચ્છાને વશ થઈને મનુષ્ય અકાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે તે પરેચ્છાપ્રારબ્ધકર્મ છે. જ્ઞાનીની ઇચ્છા અજ્ઞાનીની ઇચ્છાજેવી હોતી નથી જ્ઞાનીની ઇચ્છા પ્રહ્મજ્ઞાનવડે બાધ પામેલી હોય છે આ સર્વ જગત મિથ્યા છે આતું જ્ઞાન થવાથી પ્રહ્મવેત્તાની ઇચ્છા અદ્વિભોગ ઉપજતવે છે, પણ વાસનાની દૃઢતારૂપ અનર્થ ઉપજતવતી નથી. ભોગવડે પ્રારબ્ધકર્મ નાશ પામે છે, અને ભોગ મિથ્યા છે આવો જ્ઞાનીનો નિશ્ચય હોવાથી તે ભોગની વાસના તેમના મનમાં રહેતી નથી. અજ્ઞાની પુરુષને “ મારા ભોગો નાશ ન પામે, આ મારા પ્રિય વિષયનો ને

મારા વિયોગ થાઓ નહિ, તેની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થતી જાઓ, મારા વિપય-
 સેવનમાં વિદ્ય ન આવે, આ વિપયસેવનવડે હું કૃતાર્થ છું” એવી શ્રાંતિ થાય
 છે. “ભવિધ્યમાં થનારુ સુખદુઃખ ઠદીપણુ નિવૃત્ત થનાર નથી, અને ભવિધ્ય-
 માં નહિ પ્રાપ્ત થનારુ સુખદુ ખ ઠદીપણુ પ્રાપ્ત થનારુ નથી” આવેા નિશ્ચય
 ઉપર જણાવેલી શ્રાંતિની નિવૃત્તિ ઠરે છે. પ્રહ્મજ્ઞાની અને અજ્ઞાની આ ણનેને
 ભોગ સરજો છતાં પણ શ્રાંતિવાળો અજ્ઞાની મનુષ્ય વાસનાદારા પીડા ભોગવે
 છે, અને શ્રાંતિરહિત જ્ઞાની પીડાને પ્રાપ્ત થતો નથી. જ્ઞાની ભોગનું મિથ્યાપણું
 જાણીને તેમાં રહેલી સત્યપણાની યુક્તિને ન્યૂન કર્યા ઠરે છે, અને પોતાના
 પ્રારબ્ધકર્મવડે પ્રાપ્ત થયેલા ભોગ ભોગવતા છતા પણ તેમાં રમણીયપણાની
 યુક્તિ ઠરતા નથી, તેથી તેઓ જ-મમરણની પરંપરારૂપ સસારમાં ભમતા
 નથી. સ્વપ્નના જેવું અથવા ઇદ્રજલના જેવું ક્ષણભંગુર અને અધિત્યરચનાવાળુ
 આ જગત્ છે એમ જાણનાર પ્રહ્મજ્ઞાની મસારના વિપયોમાં આસક્ત થતા
 નથી. સ્વપ્નાવસ્થાનો અનુભવ લઈને જગદવસ્થાનો અનુભવ ઠરનાર પુરુષે
 અંતઃકરણને સાવધાન રાખી તે ણને અવસ્થાને વિચાર ઠરવો. એમ ઠરવાથી
 તેને જગદવસ્થા પણ સ્વપ્નાવસ્થાના જેવી છે એમ સમજશે. તે ણને અવસ્થા
 સરખી છે એમ જાણે સમય વિચાર ઠરવાથી જગદવસ્થામાં રહેલી સત્ય-
 પણાની શ્રાંતિ દૂર થાય છે, અને જગદવસ્થામાં પ્રતીત થતા કલ્પિત વિપયોમાં
 પછી તે અનુરાગવાળા થતા નથી. આ જગત્ અધિત્યરચનાવાળુ હોવાથી તે
 ઇદ્રજલજેવું છે આ વાતનુ વિસ્મરણ નહિ ઠરનાર પુરુષને પ્રારબ્ધકર્મવડે
 પ્રાપ્ત થનારા ભોગથી શી હાનિ થાય છે ? “આ સર્વ દ્વૈત મિથ્યા છે” આ
 વાતનું નિરતર સ્મરણ રખાવવામાં પ્રહ્મવિદ્યાનો આગ્રહ છે, અને જીવને સુખ-
 દુઃખનો અનુભવ ઠરાવવો એવો પ્રારબ્ધકર્મનો આગ્રહ છે. એવી રીતે પ્રહ્મ-
 વિદ્યાનો ને પ્રારબ્ધકર્મનો વિપય ભિન્ન ભિન્ન છે, તેથી પ્રહ્મવિદ્યા પ્રારબ્ધ-
 કર્મની વિરોધી થતી નથી, અને પ્રારબ્ધકર્મે પ્રહ્મવિદ્યાનુ વિરોધી થતું નથી.
 પ્રહ્મવેત્તા સસારને મિથ્યા જાણ્યા છતા તેમાં પ્રવૃત્તિ ઠરી શકે છે.
 આ ઇદ્રજલ છે એમ જાણનારો મનુષ્ય પણ તે જોઈને પોતાના અંતઃ-
 કરણમાં પ્રવન્નતાનો અનુભવ ઠરે છે એ વાત લોકપ્રસિદ્ધ છે. પ્રારબ્ધકર્મ જો
 જગત્ સત્ય છે એવો નિશ્ચય ઠરાવીને ભોગ આપે તો તે પ્રહ્મવિદ્યાનુ વિરોધી
 થાય, પણ માત્ર ભોગ આપવાવડે તેનુ સત્યપણુ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. જેમ
 સ્વપ્નાવસ્થામાં મિથ્યા વસ્તુવડે પણ સુખદુઃખનો અનુભવ થાય છે તેમ જગદવસ્થા
 માં પણ મિથ્યા વસ્તુવડે સુખદુઃખનો અનુભવ સભવી શકે છે, પ્રહ્મજ્ઞાન
 જો જગતનું અદર્શન ઠરાવે તો તે પ્રારબ્ધકર્મનુ વિરોધી થાય, પણ જગત્
 મિથ્યા છે એટલા જ્ઞાનવડે જગતનું અદર્શન થઈ શકતું નથી ઇદ્રજલનો ખેલ

જ્ઞેનારા ઈદ્રબલનું અદર્શન કરતા નથી, પણ આ ઈદ્રબલ છે એટલું જાણે છે. એવી રીતે લોગ્યના સ્વરૂપનો નાશ ન કરતાં તે મિથ્યા છે એમ જાણીને પ્રારબ્ધકર્મવડે પ્રાપ્ત થતા લોગ્યને જ્ઞાની લોગ્ય છે. “ જ્ઞાનીને જ્યારે સર્વ સંસાર પોતાના આત્મસ્વરૂપ થાય છે ત્યારે તે જ્ઞાની કયા સાધનવડે કયા વિષયનો અનુભવ કરે ? ” આવા હાવની જે શ્રુતિ છે તે શ્રુતિ સુપુસિંચવસ્થાને અથવા મુક્તિદશાને વિષય કરનારી છે એમ વેદાંતદર્શનમાં નહીં કરેલું છે. તે શ્રુતિ દ્વૈતનો નાશ કરીને મનુષ્ય જ્ઞાની થાય છે એમ કહેતી નથી. જ્ઞાનીને જે દ્વૈતનું અદર્શન થતું હોય તો શ્રીયાસવલક્યાદિનું આચાર્યપણું કેવી રીતે સભવી શકે ? કેમકે જેઓ દ્વૈતને જુએ તેઓ તમારે મતે જ્ઞાની કહેવાય નહિ, અને જે તેઓ દ્વૈતને ન જુએ તો તેમની વાણી શિષ્યપ્રતિ કેવી રીતે યોલી શકે ? “ નિવિકલ્પસમાધિમાં દ્વૈત પ્રતીત થતું નથી તેથી તે બ્રહ્મનું અપરોક્ષજ્ઞાન છે એમ જો તમે કહો તો સુપુસિમાં દ્વૈતનું અદર્શન હોવાથી સુપુસિને બ્રહ્મવિદ્યા કહેવી પડશે, કેમકે સુપુસિમાં દ્વૈતની પ્રતીતિ થતી નથી. ઉપરના કથનથી સિદ્ધ થાય છે કે દ્વૈતનું વિસ્મરણ એ બ્રહ્મજ્ઞાન નથી, પણ બ્રહ્મનો અપરોક્ષ અનુભવ એજ બ્રહ્મજ્ઞાન છે. ક્ષણે ક્ષણે વૃત્તિરૂપે પરિણામ પામનારા દુષ્ટ ચિત્તના નિરોધ કરવો જોઈએ એમ જો તમે કહો તો ભલે તમે તેમ કરો, અમને પણ તે ઇષ્ટ છે, કેમકે ચિત્તના નિરોધવડે ચિત્તના દેષોનો નાશ થવાથી અદ્વિતીય બ્રહ્મજ્ઞાનમાં અત્યંત ઉપયોગી જે જગત્તા માયામયપણાનું જ્ઞાન તે ઉત્તમપ્રકારે અનુભવાય છે. જ્ઞાની પોતાના પ્રારબ્ધ-કર્મવડે ઇચ્છા કરતા હોય તોપણ તેઓ અજ્ઞાનીની પેઠે ઇચ્છા કરતા નથી માટેજ “ કિમિચ્છન્ ” (જ્ઞાને ઇચ્છતા છતાં) એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે. બ્રહ્મ-વેદાને પોતાના પ્રારબ્ધકર્મપ્રમાણે વિષયમાં અદૃઢ આસક્તિ થાય છે, દૃઢ આસક્તિ થતી નથી. એમ હોવાથીજ “ રાગ એ અજ્ઞાનીનું ચિહ્ન છે, ” અને “ જ્ઞાનીમાં ભલે રાગાદિક હો, ” એ અને શાસ્ત્રવચનો વિરોધને અભાવે અર્થવાળાં થાય છે.

જગત્તા મિથ્યાપણાની પેઠે આત્માનું અસંગપણું પણ જ્ઞાની અનુભવે છે તેથી વાસ્તવિક લોગ્યના અભાવની પેઠે વાસ્તવિક લોગ્યનો પણ અભાવ છે એમ કહેવાને માટે શ્રુતિમાં “ કસ્ય કામાય ? ” (કયા લોકતાને માટે ?) એમ કહ્યું છે. વાસ્તવિક લોગ્ય ન હોવાથી કયા લોગ્યની ઇચ્છા થાય ? અને વાસ્તવિક લોકતા ન હોવાથી કયા લોકતાને માટે ઇચ્છા થવી સંભવે ? એવો “ કિમિચ્છન્ ? ” અને “ કસ્ય કામાય ? ” એ શ્રુતિનાં વચનોનો અભિપ્રાય છે. પતિ અને પત્ની પોતપોતાના સુખને માટે એકબીજાની એટલે પતિ પત્નીનો ને પત્ની પતિની ઇચ્છા કરે છે એમ બૃહદારણ્યક તે અને બીજાં

ઉપનિષદ્માં દર્શાવેલો વિસ્તારથી કહ્યું છે. અવિકારી આત્મા અમંગ હોવાથી ભોક્તા સંભવી શકે નહિ, કેમકે તેનામાં સુખીપણું ને દુઃખીપણું એવા અભિમાનરૂપે વિકાર સંભવી શકે નહિ. વિકારરહિત કૃતસ્થ વિકારી કેમ સંભવી શકે ? ચિદાભાસ વિકાર પામનારી વૃત્તિને અનુસરીને પ્રતીત થનારો હોવાથી તેમાં વિકાર સંભવે છે. અધિધાનવિના કોઈ પણ શાંતિ સંભવી શકતી નથી, તેથી કૃતસ્થ ને ચિદાભાસ તે બંને મળીને ભોક્તા થાય છે. બુદ્ધિ આદિ ઉપાધિસહિત ભોક્તાનો અનુવાદ કરીને શ્રુતિએ બુદ્ધિ આદિની કલ્પનાના અધિધાનરૂપે જે કૃતસ્થ તેને બુદ્ધિ આદિ જડ વસ્તુઓનું નિરાકરણ કરીને બાકી રાખેલ છે. રાજધિ જનકે ભગવાન યાજ્ઞવલ્ક્યને “આત્મા કયો ?” એવો પ્રશ્ન પૂછ્યા ત્યારે “જે આ દંડ્રિયાદિમાં વિજ્ઞાનમય છે તે આત્મા છે” એમ કહીને અંતે “આ પુરુષ અમંગ છે” એમ કૃતસ્થને બાકી રાખેલ છે. ઐતરેય-ઉપનિષદ્માં “આ આત્મા એમ અમે ઉપાસના કરીએ છીએ તે આત્મા કયો ?” ઇત્યાદિ શબ્દોમાં અતઃકરણરૂપે ઉપાધિવાળા જીવાત્માથી પ્રારંભ કરીને ચેતનરૂપે કૃતસ્થને બાકી રાખેલ છે. કૃતસ્થનું સત્પણું ચોતાનામાં આરોપીને આત્માના અવિવેકથી ચિદાભાસ ચોતાના ભોક્તાપણાને સત્ય માનીને ભોગ છોડવાની કદીપણુ ઇચ્છા કરતો નથી. ભોક્તા ચોતાનાજ સુખાદિનાં ઉપભોગમાટે પતિ ને સ્ત્રી ઇત્યાદિકની ઇચ્છા કરે છે આ લૌકિકવૃત્તાંતો શ્રુતિએ અનુવાદ કરેલો છે. વિષયરૂપે ભોગ્ય ભોક્તાના ભોગના સાધનરૂપે હોવાથી ભોગ્યરૂપે વિષયોમાં પ્રીતિ ન રાખવી, પણ ભોક્તામાં પ્રીતિ રાખવી એમ શ્રુતિએ કહ્યું છે. ભોગ્યવિષય ગૌણ છે, ને ભોક્તા પ્રધાન છે, એમ જાણવું. શાસ્ત્રસંસ્કારવિનાના મનુષ્યો ભોગ્યરૂપે વિષયોમાં જેવા સાવધાન રહે છે તેવી સાવધાનતા મુમુક્ષુએ આત્મામાં રાખવી જોઈએ. તર્કશાસ્ત્રાદિ જાણનારો અને વિદ્યેય મેળવવાની ઇચ્છા રાખનારો મનુષ્ય કાવ્ય, નાટક અને તર્કાદિનો અભ્યાસ જેમ નિરંતર કર્યા કરે છે તેમ મુમુક્ષુએ નિરંતર આત્મવિચાર કરવો. સ્વર્ગાદિની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા રાખનારો મનુષ્ય જેમ શ્રદ્ધાથી જપ, યાગ અને ઉપાસના કરે છે તેમ મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છાવડે મુમુક્ષુએ આત્મસ્વરૂપમાં શ્રદ્ધા રાખવી. જેમ યોગી અભિમાદિ સિદ્ધિ મેળવવામાટે ઘણા પ્રયત્નથી ચિત્તનું એકાગ્રપણું પ્રાપ્ત કરે છે તેમ મુમુક્ષુએ મોક્ષને માટે આત્માને ઘણામાં ઘણા પ્રયત્નવડે શરીરાદિકથી ભિન્ન જાણવો. જેવી રીતે દૈવ અભ્યાસથી ધીજા કામમાં કુશલપણું પ્રાપ્ત થાય છે તેવી રીતે અભ્યાસના દૃઢપણાવડે જડથી આત્માના પૃથક્પણાનું જ્ઞાન પણ મુદ્દ થાય છે.

જાણહાદિ ત્રણ અવસ્થામાં આત્મા એકજ છે. તે આત્મા જે અવસ્થામાં જે વસ્તુ જુએ છે તે વસ્તુ તેજ અવસ્થામાં રહે છે. આત્મા જાણહાદિ અવસ્થાથી

પૃથક્ છે એમ જે જાણે છે તેને વર્તમાનશરીર છોડ્યા પછી બીજા શરીરની પ્રાપ્તિ થતી નથી એવી રીતે આત્મતત્ત્વ અમગ છે એવો નિશ્ચય ધવાથી વિજ્ઞાનમયનામનો જે વિકારવાળો ચિદાભાસ છે તેનું ભોક્તાપણું બાકી રહે છે. આ ચિદાભાસ મૌલિક છે, કેમકે શ્રુતિમા પણ તેમજ કહ્યું છે, અને જ્ઞાનીને અનુભવ પંજી તેવોજ થાય છે. આ જગત્ ધંદલરૂપ છે તેમા ચિદાભાસનો સમાસ થાય છે, એટલે તે મિથ્યા કહે છે તે ચિદાભાસને સાક્ષી પ્રકારે છે. ચિદાભાસ હું મિથ્યા છું એમ જાણીને પુનઃ જોગની ઇચ્છા કરતો નથી. હું ભોક્તા છું આણું કહેવાની પણ તેને શરમ થાય છે તે પોતાને ભોક્તા કહેવાને ન્યાયે શરમાય છે ત્યારે તે સાક્ષીમા ભોક્તાપણાનો આરોપ કેવી રીતે કરે ? આ સર્વ આશયને મનમા ધારણ કરીને શ્રુતિ “વચ્ચ વામાય ?” (કયા ભોક્તામાટે ?) આવો આરોપ કરે છે. જ્ઞાની ન્યાયે પોતાને ધ્રુવસ્વરૂપે સમજે છે ત્યારે તેઓ મતાપ પામતા નથી

સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ ને કારણ આ ત્રણ શરીરો છે. તે ત્રણ શરીરોમા તેમને ધરે તેવા ત્રણ પ્રકારના મતાપો રહે છે સ્થૂલશરીરમા વાતવડે, પિત્તવડે ને કફવડે ઉપજનારા અનેક હુ ખદ રોગો રહેલા છે, તથા શરીરને દાહ થવો, શરીરના અવયવવૃ ભાગવું ને કુરૂપપણું એ આદિ અનેક બીજા હુ ખો પણ રહેલા છે. સૂક્ષ્મશરીરમા કામક્રોધાદિની પ્રાપ્તિવડે અને શમદમ આદિના અભાવવડે ધનારા મતાપો રહેલા છે કારણશરીરમા આત્મા પોતાને કે અન્યને જાણતો નથી, પણ જડજેવો થઈને રહે છે તેમા ભવિષ્યમા ધનારા તાપના બીજા હોય છે એવી રીતે ત્રણ શરીરોમા ત્રણ પ્રકારના મતાપો સ્વભાવથી છે તે તાપોની જે અત્યંતનિવૃત્તિ થાય તો તે ત્રણ શરીરો રહી શકે નહિ ચિદાભાસમા વાસ્તવિકરીતે તાપો રહેલા નથી, કેમકે તે વસ્તુતાએ ચેતનસ્વરૂપ છે જે ચિદાભાસમા સતાપ નથી તો પછી સાક્ષીમા તે કેવી રીતે હોઈ શકે ? ચિદાભાસ અજ્ઞાનને લઈને પોતાને ત્રણ શરીરરૂપ માને છે. તે સાક્ષીનું સત્યપણું પોતાનામા અને ત્રણે શરીરોમા કદખીને તે પોતાનું આણું સ્વરૂપ છે એમ સમજે છે, જેવી રીતે કોઈ ગૃહસ્થ પોતાના સ્ત્રીપુત્રાદિકને પીડા થઈ હોય છતા તે પીડા મને થઈ છે એમ માને છે તેવી રીતે ચિદાભાસ શરીરોમા પીડા થયા છતા આ પીડા મને થાય છે એમ સમજે છે તે ચિદાભાસ ન્યાયે આત્માનો અને અનાત્માનો વિવેક કરે છે, પ્રાતિનો ભાગ કરે છે, અને પોતાનું મિથ્યાપણું સમજી સર્વદા સતાપથી રહિત સાક્ષીનું ધ્યાન કરે છે, ત્યારે તે ત્રણ શરીરોના સતાપવડે સતાપ પામતો નથી પ્રાતિવડે કદપેલા સર્પનું જ્ઞાન ત્યાથી ભાગી જવામા નિમિત્ત છે, અને રજ્જુનું જ્ઞાન થયે સર્પની પ્રાતિ નિવૃત્તિ ધવાથી પોતાના ભાગી જવાનો પોતાને પશ્ચાત્તાપ થાય છે

ચિદાભાસે અલોકતા ક્રુટસ્થઉપર લોકતાપણાને મિથ્યા આરોપ કર્યો તે માટે તેને પશ્ચાત્તાપ થાય છે, અને જાણે સાક્ષીની ક્ષમા માંગતો હોય તેમ તે ચિદાભાસ સાક્ષીને શરણે જાય છે. જેવી રીતે વારંવાર કરેલાં પાપની નિવૃત્તિમાટે વારંવાર વિધિવત્ સ્નાનાદિ કરવામાં આવે છે તેવી રીતે ચિદાભાસ વારંવાર સાક્ષીનું ધ્યાન કરીને સાક્ષીને પરાયણ થાય છે. પછી તે શરીરાદિની સાથે એકલાવને પામતો નથી. જેવી રીતે સુવરાજને પંદે સ્થિત થયેલો રાજ-કુમાર ચક્રવર્તિરાજ્યની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાવડે રાંજને અનુસરે છે તેવી રીતે ચિદાભાસ આત્માથી અલિપ્ત બ્રહ્મસ્વરૂપે સ્થિત થવામાટે સાક્ષીનું અનુસરણ કરે છે. જેમ દેવલાવની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાવડે કોઈ મનુષ્ય અગ્નિમાં પ્રવેશ કરે છે તેમ ચિદાભાસ સાક્ષિરૂપે સ્થિત થવામાટે પોતાના નાશની ઇચ્છા કરે છે, જેમ અગ્નિમાં જેણે પ્રવેશ કર્યો છે એવા મનુષ્યનું શરીર ન્યાંસુધી પૂરેપૂરું બળી રહે ત્યાંસુધી તે મનુષ્યનો આકાર હોડતું નથી તેમ પ્રારબ્ધકર્મ નાશ પામી વર્તમાનશરીર પડે ત્યાંસુધી ચિદાભાસ પોતાનું ચિદાભાસપોતું મૂકતો નથી. જેમ દોરડીનું જ્ઞાન થયા પછી સર્પની બ્રાંતિવડે પોતાના શરીરમાં થયેલો કંપ ધીરે ધીરે શાંત થાય છે, અને અંખા અંધારામાં પંડેલી તે દોરડી પુનઃ કોઈ વેલા સાપણની બ્રાંતિના નિમિત્તરૂપ થાય છે તેમ પ્રારબ્ધકર્મનો લોગ પણ ધીરે ધીરે શાંત થાય છે, તુરત શાંત થતો નથી, અને લોગના સમયમાં ક્યારેક “ હુ મનુષ્ય છું ” એવું લાન પણ થાય છે, પણ તેટલાંથી બ્રહ્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન નિવૃત્ત થતું નથી. જીવન્મુક્ત એ એકાદશી આદિના જેટું મત નથી, પણ પારમાર્થિક સ્થિતિ છે. તેથી જેમ મનુષ્યને ન્યારે ન્યારે ભૂખ લાગે ત્યારે ત્યારે તે જમી છે તેમ અદૃઢ જ્ઞાનીને ન્યારે ન્યારે બ્રાંતિ થાય ત્યારે ત્યારે તેણે શરીરાદિ જડથી આત્માનું પૃથક્કરણ કરવું. “ હું હશમો છું ” એવું જ્ઞાન થતાં પ્રથમ બ્રાંતિ પામેલો વિદ્યાર્થી શાંતચિત્તવાળો થાય છે, અને તેનો સઘળો શોક નિવૃત્ત થાય છે, પણ ક્રુટવાથી તેના માથામાં થયેલાં દર્દમણા તથા ક્રુટ તુરત દૂર થતાં નથી, પણ ઔષધોપચારવડે ધીરે ધીરે શાંત થાય છે, તેમ આત્માનું અપરોક્ષજ્ઞાન થવાથી શોકની નિવૃત્તિ થયા છતાં પણ પ્રારબ્ધકર્મની સમાપ્તિ થાય ત્યાંસુધી તેને પ્રારબ્ધકર્માનુસાર લોગ લોગવડે પડે છે, તુરતજ વિદેહમુક્તિ થતી નથી. શોકનિવૃત્તિ એ ચિદાભાસની છટ્ટી અવસ્થા છે એમ પૂર્વે કહ્યું છે. નિરંકુશતૃપ્તિ એ ચિદાભાસની સાતમી અવસ્થા છે. ઇચ્છિત વિષયોના લોગવડે થનારી તૃપ્તિ અન્ય વિષયવડે પ્રતિબંધવાળી હોય છે, અને આત્માનુભવવડે થનારી તૃપ્તિ સર્વપ્રકારના પ્રતિબંધથી રહિત હોય છે. “ મેં મારું સર્વ કર્તવ્ય કર્યું, અને મેં પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય સર્વ પ્રાપ્ત કર્યું ” એમ માનીને આત્મજ્ઞાની સતોષ પામે છે. આ આત્મજ્ઞાનીને આત્મજ્ઞાન થયાપૂર્વે પ્રિયની

પ્રાપ્તિમાટે ને અપ્રિયની નિવૃત્તિમાટે આ લોકમાં ખેડ, વ્યાપાર અને સેવા આદિ અનેક કર્તવ્યો હતાં, સ્વર્ગની પ્રાપ્તિમાટે શાસ્ત્રોક્ત કર્મ ને ઉપાસનાદિ કર્તવ્ય હતાં, અને મોક્ષની પ્રાપ્તિમાટે શ્રવણમનનાદિ આત્મજ્ઞાનનાં સાધનો કર્તવ્ય હતાં, પણ હવે સાંસારિકકર્મના ફલની ઇચ્છા ન હોવાથી તેમને સાંસારિકકર્મ કર્તવ્યરૂપે રદ્યાં નથી, સ્વર્ગની ઇચ્છા ન હોવાથી તેમને શાસ્ત્રોક્ત કર્મો કે ઉપાસના પણ કર્તવ્યરૂપે રદ્યાં નથી, અને આત્માતું દૃઢ અપરાધજ્ઞાન થવાથી શ્રવણમનનાદિ, પણ તેમને કર્તવ્યરૂપે રદ્યાં નથી. આવા આત્મજ્ઞાની પોતાના કૃતાર્થ-પણાતું અનુસંધાન કરીને આવી રીતે સંતોષ પામે છે:—અજ્ઞાની લોકો પુત્રાદિકની ઇચ્છાવડે દુઃખી થઇને ભલે આ સંસારમાં ભ્રમણ કરે, હું પરમાનંદપૂર્ણ હોવાથી મારે કંઈ પણ પ્રકારની ઇચ્છાવડે ભ્રમણ કરવાનું નથી. જેને સ્વર્ગ મેળવવાની ઇચ્છા હોય તે ભલે શાસ્ત્રોક્ત કર્મ કરે, પણ સર્વલોકસ્વરૂપ એવો હું તે કયા લોકની પ્રાપ્તિમાટે શાસ્ત્રોક્ત કર્મ કરું? જેઓ શાસ્ત્રનું વ્યાખ્યાન કરવામાં અને વેદાધ્યયન કરાવવામાં અધિકારવાળા હોય તેઓ ભલે શાસ્ત્રનું વ્યાખ્યાન કરે, અને વેદોનું અધ્યયન કરાવે, હું અક્રિયસ્વભાવવાળો આત્મા હોવાથી મને વ્યાખ્યાન કરવાનો કે વેદાધ્યયન કરાવવાનો અધિકાર નથી. હું નિદ્રા, શિક્ષા, સ્નાન અને શૌચ એમાંના કંઈની ઇચ્છા કરતો નથી, અને એમાંનું કંઈ કરતો પણ નથી. ખીજાં મનુષ્યો જો મારા ઉપર તેનો આરોપ કરે તો ભલે કરે, તેમાં મને શી હાનિ છે? જેઓને તત્ત્વજ્ઞાન થયું નથી તેઓ ભલે વેદાંતનું શ્રવણ કરે, જેઓના અતઃકરણમાં અંશય હોય તેઓ ભલે વેદાંતનું મનન કરે, અને જેઓના અંતઃકરણમાં વિપરીતભાવના હોય તેઓ ભલે બ્રહ્મધ્યાન કે બ્રહ્મવિચાર કરે. એ ત્રણમાંનું એકે કર્તવ્ય મારે નથી, કેમકે મને બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થયેલો હોવાથી મારા અંતઃકરણમાં અંશય કે વિપર્યય રહેલ નથી. વિપરીતભાવનાવિના પણ લાંબા કાલથી દૃઢ થયેલી વાસનાવડે “હું મનુષ્ય છું” એવો વ્યવહાર થઈ શકે છે. પ્રારબ્ધકર્મ નાશ પામતાંજ તે વ્યવહાર પણ નિવૃત્ત થાય છે. પ્રારબ્ધકર્મનો નાશ થયા વિના હજારો ધ્યાનોવડે પણ તે વ્યવહાર અત્યંત શાંત થતો નથી. જેને વ્યવહાર થોડો હોય તો હીક એમ જણાતું હોય, અને તે વ્યવહાર થોડો થવામાટે જેને બ્રહ્મધ્યાનની આવશ્યકતા પ્રતીત થતી હોય તે ભલે બ્રહ્મધ્યાન કરે, મને વ્યવહાર બ્રહ્મજ્ઞાનનો વિરોધી પ્રતીત થતો નથી તેથી હું ધ્યાન શામાટે કરું? મારા સ્વરૂપમાં વિદ્વેષ નથી તેથી, મને સમાધિની પણ આવશ્યકતા નથી. વિદ્વેષ અને સમાધિ એ વિકારી મનનો ધર્મ છે. હું સર્વદા અનુભવરૂપ છું. સમાધિના ફલરૂપ અનુભવ મારાથી ભિન્ન નથી. મેં મારું કર્તવ્ય કર્યું, અને પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય સર્વ પ્રાપ્ત કર્યું આ મારા દૃઢ નિશ્ચય છે. અસજ ને અકર્તા એવો જે હું તે મારો લૌકિક

વૈદિક કે ખીલ પ્રકારનો વ્યવહાર મારા પ્રારંભકર્મપ્રભાણે થાઓ, તેની સાથે મારો વાસ્તવિક સંબંધ નથી, અથવા હું કૃતાર્થ છતાં પણ અકૃતાર્થ લોકોના અનુશ્ચિનમાં શાસ્ત્રીય માર્ગે વર્તું તો તેમાં પણ મારી શી હાનિ છે ? મારું કલ્પિત શરીર ભલે દેવપૂજાને સ્નાનાદિ કરે. મારી કલ્પિત વાણી મંત્રજપ અને ઉપનિષદોને પાઠ ભલે કરે. યુદ્ધિ પરમાત્માનું ધ્યાન કરે, અથવા પ્રદાનદામાં લીન થાઓ. હું સાક્ષી તેમાંનું કાંઈ કરતો નથી, અને કોઈની પાસે કાંઈ કરાવતો પણ નથી. મારો અને કર્મકાંડમાં રત રહેનારા મનુષ્યને વિષય લિપ્ત લિપ્ત હોવાથી મારો અને તેમનો કલહ ચલવતો નથી. શાસ્ત્રોક્ત કર્મમાં રત રહેનારનો આશ્ચર્ય શરીર, વાણી અને યુદ્ધિના સંબંધમાં હોય છે, તેમણે નહિ જાણેલા સાક્ષીના સંબંધમાં તેનો આશ્ચર્ય હોતો નથી. જ્ઞાનીનો આશ્ચર્ય સાક્ષીના અસંગપણમાં છે, શરીરાદિના સંબંધમાં તેમનો આશ્ચર્ય નથી, તેથી પરસ્પરનો અભિપ્રાય નહિ જાણનારા જે બહેરા મનુષ્યની પેઠે અણુસમજુ જ્ઞાની અને શાસ્ત્રોક્ત કર્મ કરનારો મનુષ્ય કલહ કરે છે. કર્મ જે સાક્ષીને જાણતો નથી તે સાક્ષીને પ્રદાવેતા પ્રદા સમજે તેમાં કર્મકંડને શી હાનિ છે ? તેવી રીતે પ્રદાજ્ઞાની પુરુષે મિથ્યાયુદ્ધિવડે ત્યજી દીધેલાં શરીર, વાણી અને યુદ્ધિવડે કર્મકંડ શાસ્ત્રોક્ત કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરે તેમાં પ્રદાજ્ઞાનીને શી હાનિ થાય છે ? શાસ્ત્રોક્ત નિષ્કામકર્મમાં પ્રવૃત્તિ પ્રદાને જાણવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરે છે, અને શાસ્ત્રોક્ત કર્મથી નિવૃત્તિ પ્રદાજ્ઞાનનું સાધન થાય છે. પ્રદાજ્ઞાની પુરુષને શાસ્ત્રોક્ત કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરવી કે તેનાથી નિવૃત્તિ થવું એ બંનેની આવશ્યકતા નથી. અવિદ્યા અને તેના કાર્યો પ્રદાજ્ઞાનનો આધ કરી શકતા નથી. તે બંને પ્રદાજ્ઞાન થયા પૂર્વે મિથ્યા સિદ્ધ થયેલા છે. જ્ઞાનવડે આધ પામેલા અવિદ્યા અને તેનાં કાર્યરૂપ સુડદાંઓ ભલે પ્રતીત થાય, પણ તે પ્રદાવેતાને કાંઈ હાનિ કરી શકતાં નથી. પોતાના કાર્યદ્વારા વિકાસ પામેલી અવિદ્યાની સાથે લડીને આત્મજ્ઞાને વિજ્ય મેળવેલો છે. અત્યંત દૃઢ થયેલો પ્રદાજ્ઞાન અવિદ્યાને તેના કાર્યથી આધ પામી શકતો નથી જે મનુષ્ય આવા અત્યંત ચર પ્રદાજ્ઞાનથી વિયોગ પામતો નથી તેને શરીરાદિમાં રહેલી પ્રવૃત્તિવડે વા નિવૃત્તિવડે કોઈ પણ પ્રકારની હાનિ કે લાભ થતા નથી. પ્રદાજ્ઞાનરહિત મનુષ્યને શાસ્ત્રોક્ત કર્મમાં આશ્ચર્ય રાખવો યોગ્ય છે. પોતાનો ઉત્કર્ષ ઇચ્છનાર મનુષ્યે સ્વર્ગાદિને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, અને વિવેકીએ મોક્ષલાભમાટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. વિદ્યાનું પુરુષ જ્યારે અજ્ઞાનીઓમાં રહેતા હોય ત્યારે તેમણે તેમને શુભકર્મમાં સ્થિત રાખવામાટે પોતાના શરીરવડે, વાણીવડે અને મનવડે સર્વ શુભ કર્મ કરવાં, અને જ્યારે તેઓ વિરક્ત જિજ્ઞાસુઓમાં વસતા હોય ત્યારે તેમણે તેમને પ્રદાજ્ઞાનમાં સ્થિત રાખવામાટે કર્મમાં દોષ દેખાડીને

કર્મનો ત્યાગ કરવો પિતા જેમ પોતાના બાલકની ઇચ્છાપ્રમાણે વર્તે છે તે પ્રમાણે બ્રહ્મજ્ઞાની પુરુષે અજ્ઞાનીઓને સન્માર્ગે ચઢાવવામાટે તેમને અનુસરીને વર્તવું બાલક કાંઈ અપરાધ કરે તો તેનો પિતા તેના ઉપર ક્રોધ કરતા નથી તેમ બ્રહ્મવેત્તાએ અજ્ઞાનીઓ તેમની નિંદા કરે તેમના ઉપર ક્રોધ કરવો ઉચિત નથી, પણ જે સાધનોથી તેમને જ્ઞાન થાય તે સાધનોનો ઉપયોગ તેમણે કરવો અજ્ઞાનીઓને આત્મજ્ઞાની કરવાથી ભિન્ન આત્મવેત્તાને અહીં બીજું કંઈ કર્તવ્ય નથી.

પોતાના કૃતાર્થપણાથી સતોષ પામેલા બ્રહ્મવેત્તા પોતાને નિરંતર કૃતાર્થ માને છે. આત્મજ્ઞાનવડે, બ્રહ્માનંદના અનુભવવડે, ત્રણ પ્રકરના દુઃખના અભાવવડે, અજ્ઞાનના નાશવડે, કૃતાર્થપણાવડે, પ્રાપ્ત કરવાયોગ્યની પ્રાપ્તિવડે, નિરકુશતૃપ્તિવડે, પૂર્વના પુણ્યસરકારોવડે, વેદાતશાસ્ત્રવડે, સમર્થ સદ્ગુરુવડે, બ્રહ્મજ્ઞાનવડે અને બ્રહ્મસુખવડે તે પોતાને ધન્ય માને છે.

ઇતિ શ્રીમદ્ભારતીતીર્થસ્વાભિવિરચિત પચ્ચદશીના તૃપ્તિદીપનામના સાતમા પ્રકરણનો શ્રીમન્નાથશર્માવિરચિત સાર ગૂર્ણ થયો. ૭

८ कूटस्थदीप ॥

टीकाकारकृत भंगल
होइरे।

जे कूटस्थनी ज्वथी, अन्यता स्पष्ट ज्ञाय;

तो ज्वलावना आधथी, तापनय दूर थाय. १

अज्ञानथी निरंकुशतृप्तिमुधीनी सात अवस्था विद्यालासनी छे, पण कूटस्थनी नथी जेम गया प्रकरणुमां ज्ञायुं छे, परंतु कूटस्थनुं स्वल्प जेष्ठजे तेनुं स्पष्ट करीने डलमुधी कळेवायुं नथी, ते स्पष्ट करवामाटे आ प्रकरणुमां कूटस्थनुं ने विद्यालासनुं पृथक्करणु करे छे. आ प्रकरणु कूटस्थना स्वल्पने दीपकनी चेठे प्रकाशे छे तेथी आ प्रकरणुं कूटस्थदीप जेनुं नाम राखुं छे.

कूटस्थवडे प्रकाशेला स्थूलशरीरने पुद्धिमां रडेला विद्यालास प्रकाशे छे जेम दष्टांतसद्धित ज्ञायवे छे:-

खादित्यदीपिते कुडचे दर्पणादित्यदीप्तिवत् ।

कूटस्थभासितो देहो धीस्थजीवेन भास्यते ॥ १ ॥

अन्वय:-खादित्यदीपिते कुडचे दर्पणादित्यदीप्तिवत् कूटस्थभासितः देहः धीस्थजीवेन भास्यते ॥

जेम आकाशमां रडेला सूर्यना प्रकाशवडे साधारणुरीते प्रकाशित थयेली धरनी लीतने लुभिठपर पडेला गोण दर्पणुमां प्रतिबिम्बित थधने लीतपर परावर्त थयेलां आदित्यनां किरणुवडे जेवडी प्रकाशवाणी करवामां आवे छे तेम अविकारी आत्मरूप कूटस्थवडे साधारणुरीते प्रकाशित करेला स्थूलशरीरने पुद्धिमां रडेला विद्यालासवडे वधारे प्रकाशित कराय छे.

जेवी रीते स्थूलशरीर कूटस्थ ने विद्यालास जे जे जेतनवडे प्रकाशाय छे. १

गोण दर्पणुमां पडेलां सूर्यनां प्रतिबिम्बिना परावर्तन थयेला प्रकाशविना भीजे प्रकाश लीतपर जेवामां आवतो नथी जेम जे तने कळे तो तेनुं उत्तर सांलणो:-

अनेकदर्पणादित्यदीप्तिनां बहुसंधिषु ।

इतरा व्यज्यते तासामभावेऽपि प्रकाशते ॥ २ ॥

અનેકદર્પણાદિત્યદીપ્તિનાં વહુસંધિષુ इतरा व्यज्यते [तथा] तासां अभावे
अपि प्रकाशते ॥

ભૂમિપર પડેલાં ઘણાં ગોળ દર્પણોમાં પ્રતિબિંબિત થયેલા સૂર્યનાં અનેક
કિરણો પરાવર્ત થઈને તેનો પ્રકાશ ભીંતપર પડેલો જણાય છે. તેના સંધિઓમાં
આકાશમા રહેલા સૂર્યનો સામાન્ય પ્રકાશ જેવો સ્પષ્ટ દેખાય છે તેવોજ તે
પ્રકાશ પૂર્વોક્ત દર્પણોના પ્રકાશના અભાવમાં પણ ભીંતપર જણાય છે. ૨
દષ્ટાંતમા કહેલા અર્થને સિદ્ધાંતમાં જોડી જતાવે છે:-

चिदाभासविशिष्टानां तथानेकधियामसौ ।

સંધિં ધિયામભાવં ચ ભાસયન્પ્રવિવિચ્યતામ્ ॥ ૩ ॥

તથા ચિદાભાસવિશિષ્ટાનાં અનેકધિયાં સંધિં ચ ધિયાં અભાવં ભાસયન
અસૌ પ્રવિવિચ્યતામ્ ॥

તેવી રીતે ચિદાભાસસહિત અનેક બુદ્ધિવૃત્તિઓને, તે બુદ્ધિવૃત્તિઓના
સંધિઓને અને તે બુદ્ધિવૃત્તિઓના અભાવને પ્રકાશતો છતો આ કૃતસ્થ તે
બુદ્ધિવૃત્તિથી ભિન્ન છે એમ બહુવું.

જેમ ભીંતપર પડેલો સૂર્યનો સામાન્યપ્રકાશ અને દર્પણમાંથી પરાવર્તન
પામીને પડેલો વિશેષપ્રકાશ ભિન્ન છે તેમ બઅકવસ્થામાં ને સ્વભાવસ્થામાં ચેતનના
પ્રતિબિંબવાળી ઘટાદિના આકારે થયેલી બુદ્ધિવૃત્તિઓને ને તે બુદ્ધિવૃત્તિઓના
સંધિઓને અને સુપુતિ, મૂર્છા અને સમાધિ આ અવસ્થામાં એ બુદ્ધિવૃત્તિના
અભાવને પ્રકાશિત કરનાર આ અવિકારી આત્મરૂપ કૃતસ્થ તે બુદ્ધિની
વૃત્તિઓથી ભિન્ન છે એમ બહુવું ૩

શરીરમા કૃતસ્થ અને ચિદાભાસ રહેલા છે તે અનેનો ભેદ દેખાડવામાટે
શરીરની ગહાર પણ પ્રદાનો અને ચિદાભાસનો ભેદ કરીને દેખાડે છે.-

घटैकाकारधीस्था चिद्घटमेवावभासयेत् ।

ઘટસ્ય જ્ઞાતતા બ્રહ્મચૈતન્યેનાવભાસતે ॥ ૪ ॥

ઘટૈકાકારધીસ્થા ચિત્ ઘટ एव अवभासयेत्, [तु] घटस्य ज्ञातता ब्रह्मचैतन्येन
अवभासते ॥

માત્ર ઘડાને આકારે થયેલી બુદ્ધિમા રહેલો ચિદાભાસ (ચેતનનો આભાસ)
એ ઘડાનેજ પ્રકાશે છે, પણ મેં ઘડાને બહુથો એવા ઘડાના જ્ઞાનને તે પ્રકાશતો
નથી, પરંતુ ઘડાનું જ્ઞાતપણું અર્થાત્ મેં ઘડાને બહુથો આવા, વ્યવહારનું કારણ
થનારો જે ધર્મ તે બ્રહ્મચૈતન્યવડે પ્રકાશે છે, અર્થાત્ ચિદાભાસ “ આ ઘડો છે ”
એમ ઘડાને પ્રકાશે છે, અને બ્રહ્મ ઘડાના જ્ઞાનને પ્રકાશે છે. ૪

ઘટાદિના જ્ઞાતપણાને પ્રકાશિત કરનારા ચેતનવડે ઘટાદિની પ્રતીતિ થવાનો સંભવ હોવાથી બુદ્ધિની કાંઈ આવશ્યકતા રહેતી નથી એમ જો કોઈ કહે તો તેનું ઉત્તર આરે છે:-

અજ્ઞાતત્વેન જ્ઞાતોઽયં ઘટો બુદ્ધ્યુદયાત્પુરા ।

બ્રહ્મણૈવોપરિષ્ટાત્તુ જ્ઞાતત્વેનેત્સૌ મિદા ॥ ૫ ॥

બુદ્ધ્યુદયાત્ પુરા અયં ઘટઃ અજ્ઞાતત્વેન જ્ઞાતઃ, ઉપરિષ્ટાત્ તુ બ્રહ્મણા એવ જ્ઞાતત્વેન [જ્ઞાતઃ] ઇતિ અસૌ મિદા ॥

બુદ્ધિવૃત્તિનો ઉદય થયાની પૂર્વે આ ઘટો અજ્ઞાતપણાવડે પ્રકાશિત પ્રકાશિત હતો, અને બુદ્ધિવૃત્તિનો ઉદય થયા પછી તો પ્રકાશવડેજ આ ઘટો જ્ઞાતપણાવડે પ્રકાશિત થાય છે, એવો તે બનેનો ભેદ છે. તે બનેની સિદ્ધિમાટે બુદ્ધિના સહભાવની અપેક્ષા છે. ૫

એકજ ઘટાનું જ્ઞાતપણું ને અજ્ઞાતપણું કેમ સંભવી શકે એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:-

ચિદાભાસાંતથીવૃત્તિર્જ્ઞાનં લોહાંતકુંતવત્ ।

જાલ્ક્યમજ્ઞાનમેતાભ્યાં વ્યાપ્તઃ કુંભો દ્વિધોચ્યતે ॥ ૬ ॥

લોહાંતકુંતવત્ ચિદાભાસાંતથીવૃત્તિઃ જ્ઞાનં [ચ] જાલક્યં અજ્ઞાનં એતાભ્યાં વ્યાપ્તઃ કુંભઃ દ્વિધા ઉચ્યતે ॥

લોહાના ભાલાના અગ્રભાગપ્રમાણે ચિદાભાસ જેના અગ્રભાગમા રહેલો છે તેવી બુદ્ધિવૃત્તિ જ્ઞાન કહેવાય છે, અને જડતા એટલે સ્વતઃસ્કૃતિથી રહિતપણું આ અજ્ઞાન કહેવાય છે. એ બનેવડે વ્યાપેલો ઘટો એ પ્રકારનો છે એમ કહેવાય છે. એવી રીતે જ્ઞાનના અને અજ્ઞાનના યોગવડે યુક્ત ઘટાને કમથી જ્ઞાતઘટ અને અજ્ઞાતઘટ એમ કહેવામા આવે છે. ૬

નહિ જાણેલો ઘટો અજ્ઞાનવડે આવૃત્ત હોવાથી તે પ્રકાશવડે ભલે પ્રકાશિત થાયો, પણ ચિદાભાસે પ્રકાશેલો જે જ્ઞાત ઘટો છે તેને પ્રકાશચેતન્ય કેવી રીતે પ્રકાશે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:-

અજ્ઞાતો બ્રહ્મણા ભાસ્યો જ્ઞાતકુંભસ્તથા ન કિમ્ ।

જ્ઞાતત્વજનનેનૈવ ચિદાભાસપરિક્ષયઃ ॥ ૭ ॥

અજ્ઞાતઃ [ઘટઃ યથા] બ્રહ્મણા ભાસ્યઃ, તથા જ્ઞાતઃ કુંભઃ ન કિમ્ ? [યતઃ] જ્ઞાતત્વજનનેન એવ ચિદાભાસપરિક્ષયઃ [ભવતિ] ॥

નહિ જાણેલો ઘડો જેમ પ્રદાવટે પ્રકાશિત થવાને યોગ્ય છે તેમ જાણેલો ઘડો પ્રદાવટે પ્રકાશવાને યોગ્ય શામાટે નથી ? કેમકે ઘડાનું જ્ઞાતપણું ઉપજાવવાવડે ચિદાભાસનો સર્વ રીતે ક્ષય થાય છે, અર્થાત્ ઘડાના સદ્ભાવને પ્રકાશી ચિદાભાસ પોતાનું કર્તવ્ય સમાપ્ત કરે છે, અને પછી તે ઘડાના જ્ઞાનને પ્રદક્ષ પ્રકાશે છે, એટલે આ ઘડાને જે જાણ્યો એવું મનુષ્યને જ્ઞાન થાય છે. ૭

એકલી બુદ્ધિવૃત્તિ ઘડાપરના આવરણનો બંગ કરીને ઘડાનો સદ્ભાવ જણાવી શકશે, એટલે ઘડાના જ્ઞાનમાટે ચિદાભાસની અગત્ય રહેતી નથી એમ જો કોઈ કહે તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

આભાસહીનયા બુદ્ધયા જ્ઞાતત્વં નૈવ જન્યતે ।

તાદ્ગ્બુદ્ધેર્વિશેષઃ કો મૃદાદેઃ સ્યાદ્વિકારિણઃ ॥૮॥

આભાસહીનયા બુદ્ધયા જ્ઞાતત્વં ન એવ જન્યતે, તાદ્ગ્બુદ્ધેઃ મૃદાદેઃ વિકારિણઃ કઃ વિશેષઃ સ્યાત્ ? ॥

ચિદાભાસરહિત બુદ્ધિવડે ઘડાનું જ્ઞાતપણું ઉત્પન્ન કરાતું નથીજ, તેવી બુદ્ધિનો એટલે ચિદાભાસરહિત બુદ્ધિવૃત્તિનો માટી આદિ વિકારી પદાર્થોથી શો વિશેષ છે ? અર્થાત્ માટીના કાર્યરૂપ ઘડો જેમ જડ છે તેમ બુદ્ધિવૃત્તિ પણ જડ છે, એટલે તે જડબુદ્ધિવૃત્તિ ઘડાને પ્રકાશી શકે નહિ. તે બુદ્ધિવૃત્તિમાં રહેલો ચિદાભાસ ચેતનરૂપ હોવાથી તે ઘડાને પ્રકાશી શકે. ૮

ચિદાભાસરહિત બુદ્ધિ ઘટાદિ પદાર્થને વ્યાપ્યા છતાં પણ તેમાં જ્ઞાતપણું ઉત્પન્ન કરી શકતી નથી એમ દ્રષ્ટાંત આપીને જણાવે છે:—

જ્ઞાત ઇત્યુચ્યતે કુંભો મૃદા લિપ્તો ન કુત્રચિત્ ।

ધીમાત્રવ્યાસકુંભસ્ય જ્ઞાતત્વં નેપ્યતે તથા ॥ ૯ ॥

[યથા] મૃદા લિપ્તઃ કુંભઃ જ્ઞાતઃ ઇતિ કુત્રચિત્ ન ઉચ્યતે, તથા ધીમાત્રવ્યાસ-કુંભસ્ય જ્ઞાતત્વં ન ઇપ્યતે ॥

જેમ માટીવડે લીપિલો ઘડો જાણ્યો એમ કોઈ પણ સ્થલે કોઈ કહેતું નથી તેવી રીતે માત્ર બુદ્ધિવડે વ્યાપેલા ઘડાનું જ્ઞાતપણું સ્વીકારવામાં આવતું નથી, કેમકે બુદ્ધિ અને ઘડો એ બંને જડ છે. ૯

ઉપર કહેલા અર્થને વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે:—

જ્ઞાતત્વં નામ કુંભેસ્તંશ્ચિદાભાસફલોદયઃ ।

ન ફલં બ્રહ્મચૈતન્યં માનાત્પ્રાગપિ સત્ત્વતઃ ॥૧૦॥

૧ અહીં કોઈ પ્રતિમાં તત્ એવો પાઠ જોવામાં આવે છે.

અતઃ કુંભે ચિદાભાસફલોદયઃ જ્ઞાતત્વં નામ, બ્રહ્મચૈતન્યં ફલં ન [ભવતિ,]
માનાત્ પ્રાક્ અપિ સત્ત્વતઃ ॥

આ ઠારણથી એટલે એકલી ખુદ્ધિવડે ઘડામાં જ્ઞાતપણું ઉત્પન્ન કરી
શકાતું નથી તેથી ઘડામાં ચિદાભાસરૂપ ફલની ઉત્પત્તિ થવી એ રૂપ જ્ઞાતપણું
અસિદ્ધ છે. બ્રહ્મચૈતન્ય એ ફલ એટલે ઘટાદિક પદાર્થનું સ્પુરણ નથી, કેમકે
ખુદ્ધિવૃત્તિરૂપ પ્રમાણની ઉત્પત્તિની પૂર્વે પણ બ્રહ્મચૈતન્ય વિદ્યમાન છે. ૧૦

તમારું કહેવું શ્રીસુરેશ્વરાચાર્યના વાર્તિકથી વિરુદ્ધ છે એવી શંકા
ઉપભવીને નીચેના બે શ્લોકોવડે તેનું સમાધાન કરે છે:—

પરાગર્થપ્રમેયેષુ યા ફલત્વેન સંમતા ।

સંવિત્સૈવેહ મેયોઽર્થો વેદાંતોક્તિપ્રમાણતઃ ॥ ૧૧ ॥

इति वार्तिककाराणां चित्सादृश्यं विवक्षितम् ।

ब्रह्मचित्फलयोर्भेदः साहस्र्यां विश्रुतो यतः ॥ ૧૨ ॥

પરાગર્થપ્રમેયેષુ ફલત્વેન સંમતા યા સંવિત્ સા એવ ઇહ વેદાંતોક્તિપ્રમાણતઃ
મેયઃ અર્થઃ [અસ્તિ] ઇતિ વાર્તિકકારાણાં ચિત્સાદૃશ્યં વિવક્ષિતમ્, યતઃ સાહસ્રર્યાં
બ્રહ્મચિત્ફલયોઃ ભેદઃ વિશ્રુતઃ [અસ્તિ] ॥

બહારના ઘટાદિ પદાર્થ પ્રમાણના વિષય થવાથી પ્રમેયરૂપ તે પદાર્થોમાં
ફલપણાવડે સંમત થયેલું જે જ્ઞાન તે જ્ઞાનજી અહીં (વેદાંતશાસ્ત્રમાં) વેદાંતનાં
વચનોરૂપ પ્રમાણથી જાણવાયેલું વિષય છે, એવી રીતે વાર્તિકકાર શ્રી-
સુરેશ્વરાચાર્યને બ્રહ્મચૈતન્યના જેવો ચિદાભાસ પ્રમાણના ફલરૂપે કહેવાને
ઇચ્છિત છે, બ્રહ્મચૈતન્ય કહેવાને ઇચ્છિત નથી, કેમકે ઉપદેશશાહસ્રીમાં પોતાના
ગુરુ પૂજ્યચરણ શ્રીશંકરાચાર્યજીએ બ્રહ્મચૈતન્યનો ને ચિદાભાસનો લેહ કહ્યો છે
તે તેમણે સ્પષ્ટપણે સાંભળેલો છે. ૧૧-૧૨

ઉપરના વિષયને નીચેના શ્લોકથી વધારે સ્પષ્ટ કરે છે:—

આભાસ ઉદિતસ્તસ્માજ્ઞાતત્વં જનયેદ્ ઘટે ।

તત્પુનર્બ્રહ્મણા ભાસ્યમજ્ઞાતત્વવદેવ હિ ॥ ૧૩ ॥

તસ્માત્ ઉદિતઃ આભાસઃ ઘટે જ્ઞાતત્વં જનયેત્, તત્ પુનઃ અજ્ઞાતત્વવત્ એવ હિ
બ્રહ્મણા ભાસ્યમ્ ॥

જેથી બ્રહ્મચૈતન્યનો ને ચિદાભાસનો લેહ છે તેથી ઘટને વિષય
કરવાને ઉત્પન્ન થયેલો ચિદાભાસ ઘડાના ઉપરનું આવરણ હર થવાથી ઘડામાં

જ્ઞાતપણું ઉત્પન્ન કરે છે, તે જ્ઞાતપણું પુનઃ અજ્ઞાતપણાની પેઠેજ પ્રદાવડે પ્રકાશિત થવાને યોગ્ય છે. ૧૩

એવી રીતે પ્રદાનો અને ચિદાભાસનો લોહ જણાવીને હવે તેમના વિષયો ભિન્ન હોવાથી પણ તે બંને ભિન્ન છે એમ જણાવે છે:—

ધીવૃત્ત્યાભાસકુંભાનાં સમૂહો ભાસ્યતે ચિત્તા ।

કુંભમાત્રફલત્વાત્સ એક આભાસતઃ સ્ફુરેત્ ॥ ૧૪ ॥

ચિત્તા ધીવૃત્ત્યાભાસકુંભાનાં સમૂહઃ ભાસ્યતે, કુંભમાત્રફલત્વાત્ આભાસતઃ સઃ એકઃ [એવ] સ્ફુરેત્ ॥

પ્રદાનચૈતન્યવડે પુદ્ધિની વૃત્તિ, ચિદાભાસ અને ઘટો આ ત્રણેનો સમૂહ પ્રકાશિત કરાય છે, પણ ચિદાભાસ માત્ર ઘટાને પ્રકાશનારો હોવાથી તે ચિદાભાસવડે તે એક ઘટજ પ્રકાશે છે, એટલે માત્ર એક ઘટાનુંજ જ્ઞાન થાય છે. ૧૪

ચિદાભાસ અને પ્રદા એ બેવડે ઘટો જ્ઞાત થાય છે તેમાં સૂચક ચિહ્ન કહે છે:—

ચૈતન્યં દ્વિગુણં કુંભે જ્ઞાતત્વેન સ્ફુરત્યતઃ ।

અન્યેઽનુવ્યવસાયાસ્વમાહુરેતદ્યથોદિતમ્ ॥ ૧૫ ॥

અતઃ કુંભે જ્ઞાતત્વેન દ્વિગુણં ચૈતન્યં સ્ફુરતિ, યથોદિતં એતત્ [એવ] અન્યે અનુવ્યવસાયાસ્વં આહુઃ ॥

ઘટો પ્રદાનચૈતન્ય અને ચિદાભાસ એ બેવડે જ્ઞાત થતો હોવાથી ઘટામાં જ્ઞાતપણાવડે બમણું ચૈતન્ય સ્પુરે છે. પૂર્વે કહેલા આ ચૈતન્યનેજ તાર્કિકો અનુવ્યવસાયનામનું બીજું જ્ઞાન કહે છે. ૧૫

આ ઘટો છે એવું કથન ચિદાભાસના સામર્થ્યવડે થાય છે, અને મેં ઘટાને જણાવ્યો આણું કથન પ્રદાના સદ્ભાવથી થાય છે એમ કહે છે:—

ઘટોઽયમિત્યસાવુક્તિરાભાસસ્ય પ્રસાદતઃ ।

વિજ્ઞાતો ઘટ ઇત્યુક્તિર્બ્રહ્માનુગ્રહતો ભવેત્ ॥ ૧૬ ॥

આભાસસ્ય પ્રસાદતઃ અર્થઃ ઘટઃ ઇતિ અસૌ ઉક્તિઃ [ભવતિ, તથા] ઘટઃ વિજ્ઞાતઃ - ઇતિ ઉક્તિઃ બ્રહ્માનુગ્રહતઃ ભવેત્ ॥

ચિદાભાસની કૃપાવડે આ ઘટો છે એણે આ કથન થાય છે, અને મેં ઘટાને જણાવ્યો આણું કથન પ્રદાની કૃપાવડે થાય છે, અર્થાત્ ચિદાભાસ ઘટાને પ્રકાશે છે, અને પ્રદા ઘટાના જ્ઞાનને પ્રકાશે છે. ૧૬

શરીરની બહાર જેમ પ્રદાનો ને ચિદાભાસનો વિવેક કર્યો તેમ શરીરમાં ફેટસ્થનો અને ચિદાભાસનો વિવેક કરવો બેધએ એમ કહે છે:—

આભાસબ્રહ્મણી દેહાદ્વહિર્યદ્વદ્વિવેચિતે ।

તદ્વદાભાસકૂટસ્થૌ વિવિચ્યેતાં વપુષ્યપિ ॥ ૧૭ ॥

પદ્મ દેહાત્ વહિઃ આભાસબ્રહ્મણી વિવેચિતે તદ્વત્ આભાસકૂટસ્થૌ વપુષિ અપિ વિવિચ્યેતામ્ ॥

જેવી રીતે સ્થૂલશરીરની બહાર ચિદાભાસનો અને પ્રદાનો વિવેક આ પ્રકરણના ૧૩મા શ્લોકમાં કર્યો તેવી રીતે સુમુક્ષુએ ચિદાભાસનો ને ફેટસ્થનો સ્થૂલશરીરમાં પણ વિવેક કરવો બેધએ. ૧૭

સુમુક્ષુએ સ્થૂલશરીરની અંતર ચિદાભાસને કેવી રીતે ઓળખવો તે બધાં છે:—

અહંવૃત્તૌ ચિદાભાસઃ કામક્રોધાદિકાસુ ચ ।

સંવ્યાપ્ય વર્તતે તપ્તે લોહે વહ્નિર્યથા તથા ॥ ૧૮ ॥

તપ્તે લોહે યથા વહ્નિઃ તથા અહંવૃત્તૌ ચ કામક્રોધાદિકાસુ ચિદાભાસઃ સંવ્યાપ્ય વર્તતે ॥

તપેલા લોહમાં જેમ અગ્નિ સારી રીતે વ્યાપીને રહે છે તેમ હું એવી અતઃકરણની વૃત્તિમાં અને કામ, ક્રોધ ને લોભાદિ અતઃકરણની વૃત્તિઓમાં ચિદાભાસ સારી રીતે વ્યાપીને રહે છે. ૧૮

ચિદાભાસયુક્ત વૃત્તિઓ માત્ર પોતાનેજ પ્રકાશે છે એમ દષ્ટાંત વ્યાપીને બતાવે છે:—

સ્વમાત્રં ભાસયેત્તતં લોહં નાન્યત્કદાચન ।

એવમાભાસસહિતા વૃત્તયઃ સ્વસ્વમાસિકાઃ ॥ ૧૯ ॥

તત્તં લોહં સ્વમાત્રં ભાસયેત્, અન્યત્ કદાચન ન, એવં આભાસસહિતાઃ વૃત્તયઃ સ્વસ્વમાસિકાઃ [સન્તિ] ॥

જેવી રીતે અંધારામાં પહેલુ તપાવેલુ લોહું માત્ર પોતાને પ્રકાશે છે, બીજા પદાર્થને કદીપણ પ્રકાશતું નથી, તેવી રીતે ચિદાભાસયુક્ત અતઃકરણની વૃત્તિઓ માત્ર પોતપોતાને પ્રકાશનારી છે, અન્ય વૃત્તિઓને પ્રકાશનારી નથી. ૧૯

ફેટસ્થનું સ્વરૂપ કહેવામાટે અતઃકરણની સર્વે વૃત્તિઓની ઉત્પત્તિને અને અતઃકરણની સર્વે વૃત્તિઓની વિલીનાવસ્થાને કહે છે —

ક્રમાદિચ્છિદ્ય વિચ્છિદ્ય જાયંતે વૃત્તયોઽखिलाः ।

सर्वा अपि विलीयंते सुप्तिमूर्च्छासमाधिषु ॥ २० ॥

અખિલાઃ વૃત્તયઃ ક્રમાત્ વિચ્છિદ્ય વિચ્છિદ્ય જાયંતે [તયા તાઃ] સર્વાઃ
સુપ્તિમૂર્ચ્છાસમાધિષુ વિલીયંતે અપિ ॥

અંતઃકરણની સઘળી વૃત્તિઓ ક્રમપૂર્વક વારંવાર વિચ્છેદ પામી પામીને ઉત્પન્ન થાય છે, અને અંતઃકરણની તે સર્વે વૃત્તિઓ અવસ્થ સુપુત્તિ, મૂર્ચ્છા અને સમાધિમાં પોતાના કારણમાં વિલીન પણ થાય છે.

અંતઃકરણની એક વૃત્તિ ઉપજીને લીન થાય છે, અને પછી ખીજી વૃત્તિ ઉપજે છે, એ જે વૃત્તિઓની વચ્ચે વૃત્તિનો અભાવ હોય છે, અને સુપુત્તિ આદિ અવસ્થામાં પછી વૃત્તિઓનો અભાવ હોય છે, ૨૦

અંતઃકરણની સર્વે વૃત્તિઓની સંધિઓને અને અંતઃકરણની સર્વે વૃત્તિઓના અભાવને જે ચેતન પ્રકાશે છે તે ચેતન કૂટસ્થ છે એમ જણાવે છે:—

संशयोऽखिलवृत्तीनामभावाश्चावभासिताः ।

निर्विकारेण येनासौ कूटस्थ इति चोच्यते ॥ २१ ॥

ચ યેન નિર્વિકારેણ અખિલવૃત્તીનાં સંશયઃ ચ અભાવાઃ અવભાસિતાઃ અસૌ
કૂટસ્થઃ ઇતિ ચ ઉચ્યતે ॥

વળી જે વિકારરહિત ચેતનવડે અંતઃકરણની સર્વ વૃત્તિઓના સંધિઓ અને એ વૃત્તિઓના અભાવો પ્રકાશાય છે તે આ ચેતન કૂટસ્થ છે એમ નિશ્ચય કહેવાય છે. ૨૧

એમ ઘડામાં ચિદાભાસરૂપ ને બ્રહ્મરૂપ બમણું ચેતન્ય હોય છે તેમ અંતઃકરણની વૃત્તિઓમાં પણ બમણું ચેતન્ય હોય છે એમ જણાવે છે:—

घटे द्विगुणचैतन्यं यथा बाह्ये तथाऽऽतरे ।

वृत्तिष्वपि ततस्तत्र वैशद्यं संधितोऽधिकम् ॥ २२ ॥

યથા બાહ્યે ઘટે દ્વિગુણચૈતન્યં તથા આંતરે વૃત્તિષુ અપિ, તતઃ તત્ર સંધિતઃ
અધિકં વૈશદ્યં [દૃશ્યતે] ॥

જેવી રીતે શરીરની બહાર ઘટાદિ પદાર્થોમાં ઘટાદિ પદાર્થને પ્રકાશનાર ચિદાભાસ અને ઘટાદિના જ્ઞાનને પ્રકાશનાર બ્રહ્મ એમ બે પ્રકારનું ચેતન્ય હોય છે તેવી રીતે શરીરની આંતર અલકારાદિ વૃત્તિઓના અધિધાનરૂપ કૂટસ્થ ચેતન્ય તથા તે વૃત્તિઓને પ્રકાશનાર ચિદાભાસ એમ બે પ્રકારનું ચેતન્ય હોય છે, તેથી તે વૃત્તિઓમાં બે વૃત્તિઓના સંધિઓના કરતાં વધારે સ્પષ્ટતા જણાય છે. ૨૨

ઘટાદિ યદ્દારના પદાર્થોમાં જેમ અજ્ઞાતપણું અને જ્ઞાતપણું હોય છે તેમ અંતઃકરણની વૃત્તિઓમાં હોતું નથી એમ જણાવે છે:—

જ્ઞાતતાજ્ઞાતતે ન સ્તો ઘટવદ્વૃત્તિષુ ક્વચિત્ ।

સ્વસ્ય સ્વેનાગ્રહીતત્વાત્તાભિશ્ચાજ્ઞાનનાશનાત્ ॥ ૨૩ ॥

સ્વસ્ય અસ્વેનાગ્રહીતત્વાત્ ચ તામિઃ અજ્ઞાનનાશનાત્ ઘટવત્ વૃત્તિષુ જ્ઞાતતા-
જ્ઞાતતે ક્વચિત્ ન સ્તઃ ॥

પોતાનું (અંતઃકરણની વૃત્તિનું) પોતાવડે (અંતઃકરણની વૃત્તિવડે) અહંભુ ન થઈ શકવાથી અને તે વૃત્તિઓવડે અજ્ઞાનનો નાશ થતો હોવાથી ઘડાની પેઠે અંતઃકરણની વૃત્તિઓમાં જ્ઞાતપણું ને અજ્ઞાતપણું કદીપણુ હોતાં નથી.

અંતઃકરણની વૃત્તિ પોતે પોતાને પ્રકાશતી નથી, પણ તેમાં ચિદાભાસ હોવાથી તે ચિદાભાસ તેને પ્રકાશે છે. ચિદાભાસવાળી તે વૃત્તિએ અજ્ઞાનનો નાશ કરે છે. અંતઃકરણની વૃત્તિએ ઘડાના આવરણનો ભંગ ન કર્યો હોય ત્યાંસુધી તે ઘડો અજ્ઞાત હોય છે, પણ અંતઃકરણની વૃત્તિ તો ચિદાભાસ-
વાળી હોવાથી કદીપણુ અજ્ઞાત હોતી નથી. ઘટાદિનું જ્ઞાતપણું અને અજ્ઞાત-
પણું પ્રહાયૈતન્યવડે પ્રકાશાય છે તેમ માનવામાં આવે છે, પણ અંતઃકરણની વૃત્તિનું જ્ઞાતપણું ને અજ્ઞાતપણું કૂટસ્થૈતન્યવડે પ્રકાશવામાં આવે છે એમ માનવામાં આવતું નથી, કેમકે અંતઃકરણની સર્વ વૃત્તિઓને ચિદાભાસ પ્રકાશ્યા કરે છે. ૨૩

ચિદાભાસ અને કૂટસ્થ એ બંને ચેતનરૂપ છતાં પણ કૂટસ્થને અવિકારી અને ચિદાભાસને વિકારી શામાટે કહેવામાં આવે છે તે જણાવે છે:—

દ્વિગુણીકૃતચૈતન્યં જન્મનાશાનુભૂતિતઃ ।

અકૂટસ્થં તદન્યત્તુ કૂટસ્થમવિકારિતઃ ॥ ૨૪ ॥

દ્વિગુણીકૃતચૈતન્યં જન્મનાશાનુભૂતિતઃ ત્વ અકૂટસ્થં, તુ અન્યત્ અવિકારિતઃ
કૂટસ્થમ્ ॥

એ પ્રકારના ચેતનવાળા ચિદાભાસરૂપ ચેતનની બદલાતમાં તથા સ્વપ્નમાં ઉત્પત્તિને અને સુષુપ્તિ આદિમાં તેના નાશનો અનુભવ થતો હોવાથી તે અકૂટસ્થ એટલે વિકારી છે, અને તેનાથી ભિન્ન થીએ વિકારરહિત હોવાથી કૂટસ્થ (વિકારરહિત) છે. ૨૪

ચિદાભાસથી ભિન્ન કૂટસ્થનું નિરૂપણુ પૂર્વાચાર્યોએ કરેલું છે એમ જણાવે છે:—

અંતઃકરણતદ્વૃત્તિસાક્ષીત્વાદાવનેકધા ।

કૂટસ્થ એવ સર્વત્ર પૂર્વાચાર્યૈર્વિનિશ્ચિતઃ ॥ ૨૫ ॥

અંતઃકરણતદ્વૃત્તિસાક્ષી ઇત્યાદૌ અનેકધા પૂર્વાચાર્યૈઃ સર્વત્ર કૂટસ્થઃ એવ વિનિશ્ચિતઃ [અસ્તિ] ॥

“ અંતઃકરણનો અને અંતઃકરણની વૃત્તિનો સાક્ષી ” ઇત્યાદિ વચનો-વડે અનેક રીતે વેદાંતશાસ્ત્રના પૂર્વના આચાર્યોએ સર્વસ્થલે કૂટસ્થને સારી રીતે નિશ્ચિત કરેલો છે.

પૂજ્યચરણ શ્રીમદ્દકરાચાર્યજીએ વાક્યવૃત્તિમાં આત્મરૂપ કૂટસ્થનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યું છે:—

અંતઃકરણતદ્વૃત્તિસાક્ષી ચૈતન્યવિગ્રહઃ ।

આનંદરૂપઃ સત્યઃ સન્ કિં નાત્માનં પ્રપચસે ? ॥

(અંતઃકરણનો અને તેની વૃત્તિનો સાક્ષી, ચૈતન્યસ્વરૂપ, પરમાનંદસ્વરૂપ ને ત્રણે કાલમાં રહેનાર એવો આત્મા છે, છતાં એ આત્માને તું કેમ જાણતો નથી ?) ૨૫

પૂજ્યચરણ શ્રીશંકરાચાર્યજીએ ઉપદેશસાહસ્રીનામના પોતાના ગ્રંથમાં ચિદાભાસનુ સ્વરૂપ પણ વર્ણવેલું છે એમ જણાવે છે:—

આત્માભાસાશ્રયાશ્ચૈવં મુખાભાસાશ્રયા યથા ।

ગમ્યંતે શાસ્ત્રયુક્તિભ્યામિત્યાભાસશ્ચ વર્ણિતઃ ॥ ૨૬ ॥

યથા મુખાભાસાશ્રયા એવં આત્માભાસાશ્રયાઃ ચ શાસ્ત્રયુક્તિભ્યાં ગમ્યંતે ઇતિ આભાસઃ ચ વર્ણિતઃ ॥

જેવી રીતે મુખ, તેનું પ્રતિબિંબ અને તે પ્રતિબિંબના આશ્રયરૂપ દર્પણ એ ત્રણ પદાર્થ પ્રત્યક્ષ પ્રતીત થાય છે તેવી રીતે આત્મા, (કૂટસ્થ,) આત્માના (કૂટસ્થના) પ્રતિબિંબરૂપ ચિદાભાસ અને તે ચિદાભાસના આશ્રયરૂપ બુદ્ધિ વા અંતઃકરણ એ ત્રણ પદાર્થો પણ વેદાંતશાસ્ત્ર અને સુક્તિ એ બેવડે જાણવામાં આવે છે એમ આચાર્યજીવાને કૂટસ્થથી ભિન્ન ચિદાભાસ પણ વર્ણવેલો છે. ૨૬

બુદ્ધિવડે પરિચિત્ત કૂટસ્થ પરલોકમાં ગમન કરી શકે છે, અને તે ત્યાંથી અહીં આવી શકે છે, એટલે ચિદાભાસ માનવાની કાંઈ અગત્ય નથી એમ જો કોઈ શંકા કરે તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

બુદ્ધ્યવચ્છિન્નકૂટસ્થો લોકાંતરગમાગમૌ ।

કર્તુ શક્તો ઘટાકાશ ઇવાભાસેન કિં વદ ॥ ૨૭ ॥

ઘટાકાશઃ ઇવ બુદ્ધ્યવચ્છિન્નકૂટસ્થઃ લોકાંતરગમાગમૌ કર્તુ શક્તઃ [અતઃ] આભાસેન કિં વદ ? ॥

ઘટાકાશની પેઠે બુદ્ધિવડે પરિચ્છેદ પામેલો કૂટસ્થ (આત્મા) બુદ્ધિદ્વારા પરલોકમા જવાને અને ત્યાંથી આવી આવવાને સમર્થ છે, તો પછી ચિદાભાસવડે કયુ પ્રયોજન સિદ્ધ કરવાનુ શકે છે ? તે કહો, અર્થાત્ ચિદાભાસ સ્વીકારવાની કાંઈ અગત્ય રહેતી નથી ૨૭

અસંગ કૂટસ્થને બુદ્ધિએ કરેલા પરિચ્છેદવડે જીવભાવની પ્રાપ્તિ થતી નથી એવા ભાવનુ સિદ્ધાંતી ઉત્તર આપે છે—

શૃણ્વસંગઃ પરિચ્છેદમાત્રાજીવો ભવેન્ન હિ ।

અન્યથા ઘટકુહ્યાદ્યૈરવચ્છિન્નસ્ય જીવતા ॥ ૨૮ ॥

શૃણુ, અસંગઃ પરિચ્છેદમાત્રાત્ જીવઃ ન ભવેત્, હિ અન્યથા ઘટકુહ્યાદ્યૈઃ અવચ્છિન્નસ્ય જીવતા [સ્યાત્] ॥

સામાન્ય, સંગરહિત કૂટસ્થ માત્ર બુદ્ધિના કરેલા પરિચ્છેદથી કદીપણ જીવ ઘટ શકતો નથી. જો કેવલ પરિચ્છેદ પામવાથી ચેતનને જીવભાવની પ્રાપ્તિ થતી હોય તો ઘડો અને ભીંત ઇત્યાદિવડે પરિચ્છેદ પામેલા ચેતનને પણ જીવપણાની પ્રાપ્તિ થશે, જે સંભવી શકે એમ નથી ૨૮

બુદ્ધિ સ્વચ્છ છે, અને ઘટાદિ પદાર્થો મલિન છે, એમ એ બંનેનુ વિષમપણું છે તેથી ઘટાદિ પદાર્થો પરિચ્છેદ પમાડેતુ ચેતન જીવ યદ શકે નહિ એવી યથા કરીને તેનું સમાધાન કરે છે—

ન કુહ્યસદૃશી બુદ્ધિઃ સ્વચ્છત્વાદિતિ ચેત્તથા ।

અસ્તુ નામ પરિચ્છેદે કિં સ્વાચ્છયેન ભવેત્તવ ॥ ૨૯ ॥

સ્વચ્છત્વાત્ બુદ્ધિઃ કુહ્યસદૃશી ન ઇતિ ચેત્ તથા અસ્તુ નામ, પરિચ્છેદે સ્વાચ્છયેન તવ કિં ભવેત્ ? ॥

સ્વચ્છપણાથી બુદ્ધિ ભીંતના જેવી નથી એમ જો તમે કહો તો ભલે તે તેમ હોય, અર્થાત્ બુદ્ધિ ભીંતના કરતા ભલે વધારે સ્વચ્છ હોય, પણ પરિચ્છેદમાં સ્વચ્છપણાવડે તમારા સિદ્ધાંતમાં શો લાભ થાય છે ? અર્થાત્ એ

બંનેના ઠરેલા પરિચ્છેદમાં સ્વચ્છપણાવડે અને અસ્વચ્છપણાવડે કંઈ ફેર પડતો નથી. ૨૯

એ વાતને દષ્ટાંત આપીને સ્પષ્ટ કરે છે:—

પ્રસ્થેન દારુજન્યેન કાંસ્યજન્યેન વા ન હિ ।

વિક્રેતુસ્તંદુલાદીનાં પરિમાણં વિશિષ્યતે ॥ ૩૦ ॥

વિક્રેતુઃ દારુજન્યેન વા કાંસ્યજન્યેન પ્રસ્થેન તંદુલાદીનાં પરિમાણં ન વિશિષ્યતે હિ ॥

અનાજ વેચનારા મનુષ્યને લાકડાના બનાવેલા પ્રસ્થવડે (પાલીવડે— અનાજ માપવાના એક જાતના માપવડે) અથવા કાંસાના બનાવેલા પ્રસ્થવડે ચોખા આદિનું પરિમાણ ફેરફારવાળું થતું નથી, આ વાત લોકપ્રસિદ્ધ છે. ૩૦ તે સંબંધમાં પુનઃ શંકા કરીને તેનું સમાધાન કરે છે:—

પરિમાણાવિશેષેઽપિ પ્રતિવિંવો વિશિષ્યતે ।

કાંસ્યે યદિ તદા બુદ્ધાવપ્યામાસો ભવેદ્દલાત્ ॥ ૩૧ ॥

પરિમાણાવિશેષે અપિ કાંસ્યે પ્રતિવિંવઃ વિશિષ્યતે યદિ, તદા બુદ્ધૌ અપિ આભાસઃ ચક્ષાત્ ભવેત્ ॥

બંને પ્રસ્થમાં અનાજનું પરિમાણ (માપ) સમાન છતાં પણ કાંસાના પ્રસ્થમાં ચોખા આદિ અનાજનું પ્રતિબિંબ પડે છે આ લાકડાના પ્રસ્થકરતાં તેમાં વિશેષ છે, એમ જો તમે કહો તો બુદ્ધિમાં પણ ચેતનનો આભાસ અવશ્ય આવે છે એમ તમારે બલાતકારે કહેવું પડશે. ૩૧

અમે કાંસાના પ્રસ્થમાં પ્રતિબિંબનો સ્વીકાર કર્યો તે ઉપરથી અમે આભાસનો સ્વીકાર કર્યો એમ તમે કેમ કહો છો એવી પૂર્વપક્ષીની શંકા લઈ તેનું સમાધાન કરે છે:—

ઈષદ્ભાસનમાભાસઃ પ્રતિવિંવસ્તથાવિધઃ ।

વિંવલક્ષણહીનઃ સન્ વિંવવદ્ભાસતે સ હિ ॥ ૩૨ ॥

ઈષદ્ભાસનં આભાસઃ [ચ] પ્રતિવિંવઃ તથાવિધઃ, હિ સઃ વિંવલક્ષણહીનઃ સન્ વિંવવત્ ભાસતે ॥

ચોડું પ્રતીત થવું આ આભાસ કહેવાય છે, અને પ્રતિબિંબ પણ એવી રીતનું હોય છે, કેમકે તે પ્રતિબિંબ બિંબના લક્ષણથી રહિત હોઈને બિંબના જેવું લાગે છે.

આભાસમાં આ અને ભાસ એવા બે ભાગ છે, તેમાં આ એટલે થોડું ને ભાસ એટલે જણાવું. એવી રીતે આભાસનો અર્થ થોડું જણાવું થાય છે. થોડું જણાવું એ લક્ષણ આભાસની પેઠે પ્રતિબિંબમાં પણ રહેલ છે, તેથી આભાસ અને પ્રતિબિંબ એ બહુધા પર્યાય એટલે એક અર્થના વાચક છે. ૩૨

પ્રતિબિંબમાં આભાસનું લક્ષણ કેવી રીતે છે તે જણાવે છે:—

સસંગત્વવિકારાભ્યાં વિવલક્ષણહીનતા ।

સ્ફૂર્તિરૂપત્વમેતસ્ય વિવલક્ષણહીનતાનં વિદુઃ ॥ ૩૩ ॥

एतस्य ससंगतत्वविकाराभ्यां विवलक्षणहीनता [च] स्फूर्तिरूपत्वं विवक्तव्यं भासनं विदुः ॥

આ ચિદાભાસનું બુદ્ધિની સાથે સંગવાળાપણું તથા પરિણામ થવારૂપ વિકારીપણું આ બંનેવડે તેમાં બિંબના લક્ષણથી રહિતપણું છે, અર્થાત્ બિંબરૂપ દ્વૈતસ્થનું અસંગપણું અને વિકારરહિતપણું એ લક્ષણ ચિદાભાસમાં નથી, અને ચિદાભાસમાં સ્ફૂર્તિરૂપપણું (જ્ઞાનરૂપપણું) એ ચિદાભાસનું બિંબપ્રમાણે પ્રતીત થવું છે એમ પૂર્વાચાર્યો જાણે છે.

એવી રીતે બિંબના લક્ષણથી રહિત હોઇને બિંબપ્રમાણે જણાવું આ પ્રતિબિંબનું લક્ષણ ચિદાભાસમાં છે. ૩૩

એવી રીતે દ્વૈતસ્થથી ભિન્ન ચિદાભાસનો સદ્ભાવ માનવાની અગત્ય જણાવીને હવે તે ચિદાભાસ બુદ્ધિથી ભિન્ન છે એમ સિદ્ધ કરવામાટે શંકા ઉપજાવીને તેનું સમાધાન કરે છે:—

न हि धीभावभावित्वादाभासोऽस्ति धियः पृथक् ।

इति चेदल्पमेवोक्तं धीरप्येवं स्वदेहतः ॥ ૩૪ ॥

धीभावभावित्वात् आभासः धियः पृथक् न हि अस्ति इति चेत् अल्पं एव [इदं] उक्तं [यतः] एवं धीः अपि स्वदेहतः [अभिन्ना] ॥

બુદ્ધિના હોવાથીજ આભાસનું અસ્તિત્વ જણાવાથી તે આભાસ બુદ્ધિથી ભિન્ન નથી એમ જો તમે કહો તો તમે આ થોડુંજ કહ્યું છે, કારણ તમે કહેલી રીતે બુદ્ધિ પણ દેહના અસ્તિત્વથી જણાય છે તેથી તેને પોતાના દેહથી અભિન્ન કહેવી એમજ, ને એમ કહેવું એ શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ છે તેથી તમે તેમ કહી શકો નહિ. ૩૪

તેના ઉપર પુનઃ શંકાસમાધાન કરે છે:—

देहे मृतेऽपि बुद्धिश्चेच्छास्त्रादस्ति तथा सति ॥ ૩૫ ॥

बुद्धेरन्यश्चिदाभासः प्रवेशश्रुतिषु श्रुतः ॥ ૩૫ ॥

દેહે મૃતે અપિ શાસ્ત્રાત્ વુદ્ધિઃ અસ્તિ [ઇતિ] ચેત્ તપા સતિ પ્રવેશશ્રુતિપ્ર
વુદ્ધિઃ અન્યઃ ચિદાભાસઃ શ્રુતઃ [અસ્તિ] ॥

શરીર મરણ પામ્યા છતાં પણ બુદ્ધિ રહે છે એમ “ સચિદાનો મયતિ ”
(તે ચિદાભાસ બુદ્ધિસહિત હોય છે) એ શાસ્ત્રવચનથી સિદ્ધ થાય છે, એટલે
બુદ્ધિ શરીરથી પૃથક્ છે એમ સિદ્ધ થાય છે એમ જો તમે કહો તો પર-
માત્માએ જીવના સ્થૂલશરીરમાં પ્રવેશ કર્યો એ પ્રવેશની શ્રુતિમાં બુદ્ધિથી
પૃથક્ ચિદાભાસ શ્રુતિમાં સાંભળેલો છે, એટલે બુદ્ધિથી ચિદાભાસ સિદ્ધ છે
એમ સિદ્ધ થાય છે. ૩૫

બુદ્ધિસહિત આત્માનો શરીરમાં પ્રવેશ થવો ઉચિત છે, એકલા આત્માનો
શરીરમાં પ્રવેશ થવો ઉચિત નથી, એવી શંકા ગ્રહણ કરીને તેનું
સમાધાન કરે છે:—

ધીયુક્તસ્ય પ્રવેશશ્ચૈતરેયે ધિયઃ પૃથક્ ।

આત્મા પ્રવેશં સંકલ્પ્ય પ્રવિષ્ટ ઇતિ ગીયતે ॥ ૩૬ ॥

ધીયુક્તસ્ય પ્રવેશઃ [ઇતિ] ચેત્, ન, [યતઃ] એતરેયે ધિયઃ પૃથક્ આત્મા પ્રવેશં
સંકલ્પ્ય પ્રવિષ્ટઃ ઇતિ ગીયતે ॥

બુદ્ધિસહિત આત્માનો શરીરમાં પ્રવેશ થાય છે એમ જો તમે કહો તો
તે યોગ્ય નથી, કારણકે મહાવેદની ઐતરેય-ઉપનિષદમાં બુદ્ધિથી પૃથક્
આત્મા પ્રવેશનો સંકલ્પ કરીને શરીરમાં પ્રવેશ કરતો હવો એમ કહેતું છે,
પણ શ્રુતિમાં કોઈ કોઈએ સ્થૂલશરીરમાં બુદ્ધિસહિત આત્માએ પ્રવેશ કર્યો એમ
કહેતું એવાંમાં આવતું નથી. ૩૬

ઉપર જણાવેલી ઐતરેય-ઉપનિષદની શ્રુતિનું અહીં અર્થથી કથન કરે છે:—

કથં ન્વિદં સાક્ષદેહં મહતે સ્યાદિતીરણાત્ ।

વિદાર્ય મૂર્ધસીમાનં પ્રવિષ્ટઃ સંસરત્યયમ્ ॥ ૩૭ ॥

અર્થં દેહં સાક્ષદેહં મહતે કથં નુ સ્યાત્ ઇતિ મૂર્ધસીમાનં વિદાર્ય પ્રવિષ્ટઃ
સંસરતિ [ઇતિ] ઈરણાત્ ॥

આ પરમાત્મા ઇન્દ્રિયો ને શરીરસહિત આ જડસમૂહ ચેતનરૂપ મારા
વિના કેવી રીતે વ્યવહાર કરી શકશે એવો વિચાર કરીને, પછી માથામાં
રહેલા તાળવાને ફાંડીને, શરીરની અંતર પ્રવેશ કરી બ્રહ્માદિ સંસારનો અનુભવ
કરવા લાગ્યા એવું વર્ણન કરેલું છે. ૩૭

અસંગ આત્માનો સ્થૂલશરીરમાં પ્રવેશ સંભવતો નથી એવી શંકા કરીને
તેનું સમાધાન કરે છે:—

કથં પ્રવિષ્ટોઽસંગથ્ચેત્તટ્ટિર્વાઽસ્ય કથં વદ ।

માયિકત્વં તયોસ્તુલ્યં વિનાશશ્ચ સમસ્તયોઃ ॥ ૩૮ ॥

અસંગઃ કથં પ્રવિષ્ટઃ [ઈતિ] ચેત્ અસ્ય સૃષ્ટિઃ વા કથ ? વદ, તયોઃ માયિક-
ત્વં તુલ્યં ચ તયોઃ વિનાશઃ સમઃ ॥

સંગરહિત આત્માએ શરીરમાં કેવી રીતે પ્રવેશ કર્યો એમ જો તમે કહો તો આ સંગરહિત આત્માએ સૃષ્ટિ કેવી રીતે કરી તે કહો, જગત્ રચનારતું અને સ્થૂલશરીરમાં પ્રવેશ કરનારતું માયિકપણું સમાન છે, અને તે બંનેમાં વિનાશ પણ સમાન છે, અર્થાત્ જો તમે પરમાત્માનું સૃષ્ટિકર્તાપણું માયાને લીધે છે એમ કહો તો પરમાત્માનો સ્થૂલશરીરમાં પ્રવેશ પણ માયાને લીધે છે એમ સમજવું, તાત્પર્ય કે અસંગ આત્માનો માયાવડે સ્થૂલશરીરમાં પ્રવેશ સભવી શકે છે. ૩૮

આત્માના ઉપાધિવડે પ્રતીત થતા સ્વરૂપનું વિનાશીપણું શ્રુતિમાં પ્રતિપાદન કરેલું છે એમ જણાવે છે:—

સમુત્થાયૈષ ભૂતેભ્યસ્તાન્યેવાનુવિનશ્યતિ ।

વિસ્પષ્ટમિતિ મૈત્રેયૈ યાજ્ઞવલ્ક્ય ઉવાચ હ ॥ ૩૯ ॥

एषः भूतेभ्यः समुत्थाय तानि एव अनुविनश्यति इति याज्ञवल्क्यः मैत्रेयै
विस्पष्टं उवाच ह ॥

આ પ્રજ્ઞાનધન આત્મા પૃથ્વી આદિ પાચ ભૂતોના કાર્યભૂત શરીરરૂપ અને ઇન્દ્રિયોરૂપ ઉપાધિથી અવપણારૂપ અભિમાનને પ્રાપ્ત થઈને તે શરીરરૂપ કાર્ય જ્યારે વિનાશ પામે છે ત્યારે તે અવપણાનું અભિમાન પણ વિનાશ પામે છે એમ આત્માના સોપાધિરૂપનું વિનાશીપણું ભગવાન યાજ્ઞવલ્ક્યે પોતાના પત્ની મૈત્રેયીને સ્પષ્ટરીતે કહેલું છે. ૩૯

“ આ આત્મા અવિનાશી છે ” આ શ્રુતિમાં અવપણાના અભિમાનવાળા ચિદાભાસથી કૂટસ્થને પૃથક્ કહેલો છે એમ જણાવે છે:—

अविनाश्ययमात्मेति कूटस्थः प्रविवेचितः ।

मात्रासंसर्ग इत्येवमसंगत्वस्य कीर्तनात् ॥ ૪૦ ॥

“ અવિનાશી અયં આત્મા ” ઈતિ કૂટસ્થઃ પ્રવિવેચિતઃ, માત્રાસંસર્ગઃ ઈતિ
एवं असंगत्वस्य कीर्तनात् ॥

“ આ આત્મા અવિનાશી છે ” એમ કહીને કૂટસ્થને ચિદાભાસથી

પૃથક્પણાવડે ઠહેલો છે, અને દેહાદિકથી તે દ્વંદ્વસ્થનો વાસ્તવિક સંબંધ નથી એમ કહીને તેના અવિનાશીપણાનું અસંગપણું એ કારણ છે એમ જણાવ્યું છે.

“ અવિનાશો યા અરેડયમાત્માડનુચ્છિત્તિધર્મા ” (અરે મૈત્રેયિ ! આ આત્મા અવિનાશીજ છે, તે અવિનાશિધર્મવાળો છે,) આ શ્રુતિમાં દ્વંદ્વસ્થને જીવપણાના અભિમાનથી અત્યંત ભિન્ન ઠહેલો છે, અરે “ માત્રાસંસર્ગસ્થસ્ય મયત્તિ ”—દેહાદિકથી આ આત્માનો લેશ પણ સંગ નથી,—આ શ્રુતિમાં આત્માના અવિનાશીપણાનું કારણ તે આત્માનું અસંગપણું જણાવ્યું છે. ૪૦

“ જીવાપેત ઘાઘ કિલેદં મ્રિયતે ન સ જીવો મ્રિયતે ” (જીવરહિત પ્રસિદ્ધ આ શરીર મરે છે, જીવ મરતો નથી,) આ શ્રુતિમાં ઉપાધિવાળા જીવનું પણ અવિનાશીપણું કહ્યું છે આવી શંકા ઉપજાવીને તેનું સમાધાન કરે છે:—

જીવાપેતં વાવ કિલ શરીરં મ્રિયતે ન સઃ ।

इत्यत्र न विमोक्षोऽर्थः किंतु लोकांतरे गतिः ॥ ૪૧ ॥

જીવાપેતં વાવ કિલ શરીરં મ્રિયતે, ન સઃ; इति अत्र विमोक्षः अर्थः न, किंतु लोकांतरे गतिः ॥

પ્રારબ્ધકર્મની 'સમાપ્તિ' થયે જીવરહિત પ્રસિદ્ધ આ સ્થૂલશરીર મરણ પામે છે, તે વેલા તે એટલે જીવ મરણ પામતો નથી. એવી રીતે આ શ્રુતિમાં મોક્ષરૂપ અર્થ ઠહેલો નથી, પરંતુ તેની પરલોકમાં ગતિ ઠહેલી છે, અર્થાત સ્થૂલશરીરની સાથે જીવ મરણ પામતો નથી, પણ તેના પ્રારબ્ધકર્મપ્રમાણે તે ઘીન શરીરને ગ્રહણ કરે છે. મોક્ષકાલે જીવનો નાશ થતો નથી, પણ તેના જીવભાવ નિવૃત્ત થાય છે એમ સમજવું. ૪૧

જીવ વિનાશી છે એમ જો માનવામા આવે તો તેનું અવિનાશી પ્રદાની સાથે હુ પ્રદા હુ એવું એકપણાનું જ્ઞાન કેવી રીતે થઈ શકે એમ જો શકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

नाहं ब्रह्मेति बुद्ध्येत स विनाशीति चेन्न तत् ।

सामानाधिकरण्यस्य बाधायामपि संभवात् ॥ ૪૨ ॥

સઃ વિનાશી “ અહં બ્રહ્મ ” इति न बुद्ध्येत इति चेत् तत् न, सामानाधिकरण्यस्य बाधायां अपि संभवात् ॥

તે વિનાશી જીવ હુ પ્રદા હુ એમ જાણી શકે નહિ એમ જો તમે કહો તો તે તમારું કહેવું યોગ્ય નથી, કેમકે સામાનાધિકરણપણાના બાધમાં પણ જીવભાવનો બાધ થઈ જીવના વાસ્તવિક સ્વરૂપભૂત દ્વંદ્વસ્થનો પ્રદાની સાથે પ્રલેહ સભવી શકે છે.

વાક્યમાંના એકજ વિભક્તિવાળા બે ગુણનું સામાનાધિકરણ્ય કહેવાય છે. એ સામાનાધિકરણ્યના મુખ્યસામાનાધિકરણ્ય અને બાધસામાનાધિકરણ્ય એવા બે પ્રકાર છે. જે બે પદાર્થનું સર્વદા એકપણું હોય છે તેમનું મુખ્યસામાનાધિકરણ્ય કહેવાય છે. કૂટસ્થનું અને પ્રદ્ધનું સર્વદા એકપણું હોવાથી તે બંનેનું મુખ્યસામાનાધિકરણ્ય છે. કલ્પિતનો બાધ થઇને તે પદાર્થનો બીજા પદાર્થની સાથે જે અભેદ થાય તે બાધસામાનાધિકરણ્ય કહેવાય છે. જ્ઞાનવડે જીવના જીવભાવનો બાધ થઇને તેનો પ્રદ્ધની સાથે જે અભેદ થાય છે તે તેનું બાધસામાનાધિકરણ્ય છે. ૪૨

બાધસામાનાધિકરણ્યવડે મહાવાક્યના અર્થના જ્ઞાનનો પ્રકાર શ્રીવાર્તિકકારે દષ્ટાંતસહિત કહેલો છે એમ તેમના વચનનો અનુવાદ કરીને કહે છે:—

યોऽયં સ્થાણુઃ પુમાનેષ પુંધિયા સ્થાણુધીરિવ ।

બ્રહ્માસ્મીતિ ધિયાઽશેપાઽપ્યહંબુદ્ધિર્નિવર્ત્યતે ॥ ૪૨ ॥

યઃ અયં સ્થાણુઃ एषः પુમાન્ [ઈતિ અત્ર] પુંધિયા સ્થાણુધીઃ ઇવ બ્રહ્મ અસ્મિ ઈતિ ધિયા અશેપા અપિ અહંબુદ્ધિઃ નિવર્ત્યતે ॥

જે આ હુંહું છે એમ તમે સમજો છો તે હુંક નથી, પણ આ પુરુષ છે, આ દષ્ટાંતમાં પુરુષબુદ્ધિવડે જેમ હુંકની બુદ્ધિ નિવૃત્ત થાય છે તેમ હું પ્રદ્ધ હું એવી બુદ્ધિવડે સમગ્રજ અહંબુદ્ધિ (દેહાદિમાં રહેલું હુંપણાનું જ્ઞાન-જીવભાવ) નિવૃત્ત થાય છે. તત્ત્વમસિ આદિ મહાવાક્યોમાંના જીવના ને પ્રદ્ધના અર્થનું ને તે બે પદોનું બાધસામાનાધિકરણ્ય છે એમ શાસ્ત્રથી સિદ્ધ થાય છે. ૪૩

એજ અર્થને વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે:—

નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધાવપ્યેવમાચાર્યૈઃ સ્પષ્ટમીરિતમ્ ।

સામાનાધિકરણ્યસ્ય વાધાર્થત્વમતોઽસ્તુ તત્ ॥ ૪૪ ॥

एवं आचार्यैः नैष्कर्म्यसिद्धौ अपि सामानाधिकरण्यस्य वाधार्थत्वं स्पष्टं ईरितं अतः तत् अस्तु ॥

એવી રીતે શ્રીમુરેશ્વરાચાર્યે નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિનામના ગ્રંથમાં પણ સામાનાધિકરણ્યનું બાધાર્થપણું સ્પષ્ટરીતે કહેલું છે. આ કારણથી હું પ્રદ્ધ હું આ વાક્યમાંના બે પદોનું બાધસામાનાધિકરણ્ય હો. ૪૪

તમે કહો છો એકું બાધસામાનાધિકરણ્ય શ્રુતિમાં કોઈ સ્થલે જોવામાં આવતું નથી એવી શકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

सर्वं ब्रह्मेति जगता सामानाधिकरण्यवत् ।

अहं ब्रह्मेति जीवेन सामानाधिकृतिर्भवेत् ॥ ४५ ॥

सर्वं ब्रह्म इति जगता सामानाधिकरण्यवत् अहं ब्रह्म इति जीवेन सामानाधिकृतिः भवेत् ॥

આ સર્વ પ્રદક્ષ છે આ શ્રુતિમાં જેમ જગતની સાથે પ્રદક્ષનું સામાનાધિકરણ્ય જણાવ્યું છે તેમ હું પ્રદક્ષ છું આ શ્રુતિવાક્યમાં પણ જીવની સાથે પ્રદક્ષનું સામાનાધિકરણ્ય છે.

“ सर्वं ब्रह्मिदं ब्रह्म ” (આ સર્વ જગત નિશ્ચય પ્રદક્ષ છે,) એ શ્રુતિમાં જગતનો બાધ કરીને તેનો પ્રદક્ષથી અલેદ જણાવ્યો છે, અને “ अहं ब्रह्मास्मि ” (હું પ્રદક્ષ છું,) એ શ્રુતિમાં જીવના જીવભાવનો બાધ કરીને તેનો પ્રદક્ષથી અલેદ જણાવ્યો છે. એવી રીતે શ્રુતિમાં બાધસામાનાધિકરણ્ય જણાવેલું છે. ૪૫ જે એમ હોય તો પછી શ્રીમદ્કાશાત્મનુનિએ પોતાના વિવરણનામના ગ્રંથમાં બાધસામાનાધિકરણ્યનું નિરાકરણ શામાટે કરેલું છે એમ જે શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:-

सामानाधिकरण्यस्य बाधार्थत्वं निराकृतम् ।

प्रयत्नतो विवरणे कूटस्थत्वविवक्षया ॥ ४६ ॥

विवरणे कूटस्थत्वविवक्षया सामानाधिकरण्यस्य बाधार्थत्वं प्रयत्नतः निराकृतम् ॥

વિવરણનામના ગ્રંથમાં કૂટસ્થપણાને પ્રતિપાદન કરવાની ઇચ્છાવડે સામાનાધિકરણ્યનું બાધાર્થપણું પ્રયત્નપૂર્વક નિરાકરણ કરેલું છે.

હું પ્રદક્ષ છું આ વાક્યમાં “ હું ” શબ્દનો અર્થ જીવ નહિ, પણ કૂટસ્થ છે, એમ કહેવાની ઇચ્છાવડે વિવરણગ્રંથમાં “ હું અને પ્રદક્ષ ” એ બંનેના બાધસામાનાધિકરણ્યનું નિરાકરણ કરેલું છે, પણ તે ઉપરથી ઉપાધિવાજા હું અને પ્રદક્ષ, એ બંનેનું બાધસામાનાધિકરણ્ય નથી એમ સિદ્ધ થતું નથી, અર્થાત્ એ બંનેનું બાધસામાનાધિકરણ્ય પણ છે. ૪૬

કૂટસ્થપણાનું પ્રતિપાદન કરવાની ઇચ્છાવડે એમ જે ઉપર કહ્યું તેને વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે:-

शोधितस्त्वंपदार्थो यः कूटस्थो ब्रह्मरूपताम् ।

तस्य वक्तुं विवरणे तथोक्तमितरत्र च ॥ ४७ ॥

શોધિતઃ યઃ ત્વંપદાર્થઃ કૂટસ્થઃ તસ્ય બ્રહ્મરૂપતાં વક્તું વિવરણે ચ ઇતરત્ર તથા વક્તમ્ ॥

પુદ્ધિ આદિથી પૃથક્ કરેલો “ત્વં” (તું) પદના લક્ષ્યાર્થરૂપને કૂટસ્થ તેના પ્રદક્ષરૂપપણાને કહેવામાંટે વિવરણનામના ગ્રંથમાં તથા ખીલે સ્થલે, એટલે ભામતીનામના શારીરકલાઘ્યપરના નિબંધમાં એવી રીતે કહેલું છે. તેમને મતે કૂટસ્થ એ પ્રદક્ષ છે, એટલે તેમનું સુખ્યસામાનાધિકરણય થાય છે, આધ-સામાનાધિકરણય થતું નથી. ૪૭

કૂટસ્થતું પ્રદક્ષની સાથે એકપણું સભવે છે તે જણાવવામાંટે કૂટસ્થ-શબ્દનો કહેવાને ઇચ્છિત અર્થ કહે છે:—

દેહેંદ્રિયાદિયુક્તસ્ય જીવાભાસભ્રમસ્ય યા ।

અધિષ્ઠાનચિત્તિઃ સૈવા કૂટસ્થાઽત્ર વિવક્ષિતા ॥ ૪૮ ॥

દેહેંદ્રિયાદિયુક્તસ્ય જીવાભાસભ્રમસ્ય યા અધિષ્ઠાનચિત્તિઃ, સા ણા અત્ર કૂટસ્થા વિવક્ષિતા ॥

શરીર અને ઇન્દ્રિયાદિસહિત જીવાભાસરૂપ ભ્રાંતિનું જે અધિષ્ઠાનરૂપ ચૈતન્ય છે તે આ ચૈતન્ય અહીં એટલે વેદાંતશાસ્ત્રમાં કૂટસ્થ એ શબ્દવડે કહેવાને ઇચ્છિત છે. ૪૮

નીચેના શ્લોકમાં પ્રદક્ષશબ્દનો અર્થ કહે છે:—

જગદ્ભ્રમસ્ય સર્વસ્ય યદધિષ્ઠાનમીરિતમ્ ।

ત્રય્યન્તેપુ તદત્ર સ્યાદ્ બ્રહ્મશબ્દવિવાક્ષિતમ્ ॥ ૪૯ ॥

ત્રય્યન્તેપુ સર્વસ્ય જગદ્ભ્રમસ્ય યત્ર અધિષ્ઠાનં ઈરિતં, તત્ર અત્ર બ્રહ્મશબ્દવિવ-ક્ષિતં સ્યાત્ ॥

વેદાંતશાસ્ત્રોમાં પ્રવીત થતા સર્વજગત્રૂપ ભ્રાંતિનું જે અધિષ્ઠાન કહેલું છે તે અહીં એટલે આભાસવાદમાં પ્રદક્ષશબ્દવડે કહેવાને ઇચ્છિત છે. ૪૯

જગત્રૂપ આભાસનું અધિષ્ઠાન કૂટસ્થ છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી એવી શંકા કરીને તેનું સમાધાન કરે છે:—

एतस्मिन्नेव चैतन्ये जगदारोप्यते यदा ।

तदा तदेकदेशस्य जीवाभासस्य का कथा ॥ ૫૦ ॥

एतस्मिन् एव चैतन्ये यदा जगत् आरोप्यते, तदा तदेकदेशस्य जीवाभासस्य का कथा ? ॥

આ પ્રદક્ષચૈતન્યમાંજ જ્યારે સમગ્ર જગતનો આરોપ થાય છે ત્યારે તે જગતના એકલાગરૂપ જીવાભાસનો પ્રદક્ષચૈતન્યરૂપ કૂટસ્થમાં આરોપ થાય તેમાં શું કહેવું ? ૫૦

ધ્મિર અને જીવ એ બંને તેમની ઉપાધિવડે ભિન્ન જણાય છે, અને ચેતનરૂપે એ બંને એકજ છે એમ જણાવે છે:—

જગત્તદેકદેશાલ્પસમારોપ્યસ્ય ભેદતઃ ।

તત્ત્વંપદાર્થો મિત્રૌ સ્તો વસ્તુતસ્ત્વેકતા ચિત્તેઃ ॥ ૫૧ ॥

જગત્તદેકદેશાલ્પસમારોપ્યસ્ય ભેદતઃ તત્ત્વંપદાર્થો મિત્રૌ સ્તઃ, વસ્તુતઃ ત્વ
ચિત્તેઃ એકતા [અસ્તિ] ॥

જગત અને એનો એકદેશ (જીવનાં ત્રણ શરીર) એ નામના જે આરોપ કરવાયોગ્ય પદાર્થ તેના ભેદથી તત્ત્વપદનો અર્થ ધ્મિર અને ત્વંપદનો અર્થ જીવ એ બંને ભિન્ન થયેલા છે, પારમાર્થિકરીતે તો તે બંનેના વાસ્તવિક સ્વરૂપભૂત ચેતનનું એકપણું છે, અર્થાત માયારૂપ ને તેના કાર્ય જગતરૂપ ઉપાધિથી પ્રદક્ષમાં ધ્મિરભાવનો આરોપ થાય છે, અને ત્રણ શરીરરૂપ ઉપાધિથી પ્રદક્ષમાં જીવભાવનો આરોપ થાય છે. ઉપર જણાવેલા બંને ઉપાધિનો ત્યાગ કરવાથી બંનેમાં અખંડ એકરસ ચેતનજ અવશેષ રહે છે. ૫૧

ચિદાભાસમાં અધિધાનના અને બુદ્ધિ આદિના ધર્મો જણાતા નથી તો પછી ચિદાભાસને ભ્રમરૂપ કેમ કહેવાય એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

કર્તૃત્વાદીન્બુદ્ધિધર્માન્સ્ફૂર્ત્યાલ્પ્યાં ચાત્મરૂપતામ્ ।

દધદ્વિભાતિ પુરત આભાસોઽતો ભ્રમો ભવેત્ ॥ ૫૨ ॥

કર્તૃત્વાદીન્ બુદ્ધિધર્માન્ ચ સ્ફૂર્ત્યાલ્પ્યાં આત્મરૂપતાં દધત્ આભાસઃ પુરતઃ
વિભાતિ, અતઃ [સઃ] ભ્રમઃ ભવેત્ ॥

કર્તાપણું, ભોક્તાપણું, સુખીપણું ને દુઃખીપણું આદિ બુદ્ધિના ધર્મોને અને સ્ફૂર્તિનામના (જ્ઞાનસ્વભાવનામના) આત્મરૂપપણાને ધારણ કરતો છતો ચિદાભાસ વિવેકી મનુષ્યને સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે, આ કારણથી તે ચિદાભાસ ભ્રાંતિરૂપ છે, સત્યરૂપ નથી, તેનું વાસ્તવિકસ્વરૂપ જે પ્રદક્ષ તે સત્ય છે: પર

બુદ્ધિ આદિકના સ્વરૂપનું અજ્ઞાન એ આ ભ્રાંતિનું કારણ છે એમ જણાવે છે:—

કા બુદ્ધિઃ કોઽયમાભાસઃ કો વાઽઽત્માત્ર જગત્કથમ્ ।

ઇત્યર્નિર્ણયતો મોહઃ સોઽયં સંતાર ઇણ્યતે ॥ ૫૩ ॥

બુદ્ધિઃ કા, અર્થ આભાસઃ કઃ, વા અત્ર આત્મા કઃ, જગત્ કચં ઇતિ અનિર્ણયતઃ

[યઃ] મોહઃ સઃ અય સંસારઃ ઇષ્યતે ॥

બુદ્ધિ શો પદાર્થ છે ? આ ચિદાભાસ શી વસ્તુ છે ? અથવા અહીં (આ શરીરમાં) આત્મા કોણ છે ? અને પ્રતીત થતું આ જગત્ અહીં (બ્રહ્મમાં) કેવી રીતે રહેલું છે ? તેનો નિર્ણય ન થવાથી થનારો જે થમ તેજ આ સંસાર છે એમ મનાય છે. ૫૩

આ બ્રાંતિરૂપ સંસારની નિવૃત્તિ કેવી રીતે થાય છે તે જણાવે છે:—

બુદ્ધ્યાદીનાં સ્વરૂપં યો વિવિનક્તિ સ તત્ત્વવિત્ ।

સ એવ મુક્ત ઇત્યેવં વેદાંતેષુ વિનિશ્ચયઃ ॥ ૫૪ ॥

બુદ્ધ્યાદીનાં સ્વરૂપં યઃ વિવિનક્તિ સઃ તત્ત્વવિત્, સઃ એવ મુક્તઃ ઇતિ એવં વેદાંતેષુ વિનિશ્ચયઃ [અસ્તિ] ॥

બુદ્ધિ, પ્રાણ, ઇન્દ્રિયો અને શરીરના સ્વરૂપને જે આત્માથી પૃથક્કરણે જાણે છે તે મનુષ્ય આત્મવેત્તા છે, અને તે મનુષ્યજ સુખીપણુ, દુઃખીપણુ એ આદિરૂપ સંસારથી મુક્ત થયેલો છે એવી રીતે વેદાંતશાસ્ત્રોમાં ઉત્તમ પ્રકારે નિશ્ચય કરેલો છે. ૫૪

અદ્વૈતવાદમા બંધની અને મોક્ષની વ્યવસ્થા સભવી શકતી નથી એમ કહેનારા ભેદવાદીઓના કુતર્કતુ ખડન ખડનખડખાધ આદિ ગ્રથોને આધારે કરવાયોગ્ય છે એમ જણાવે છે.—

एवं च सति बंधः स्यात्कस्येत्यादि कुतर्कजाः ।

विडंबना दृढं खंड्याः खंडनोक्तिप्रकारतः ॥ ५५ ॥

એવં ચ સતિ કસ્ય બંધઃ સ્યાત્ ઇત્યાદિ કુતર્કજાઃ વિડંબનાઃ ખંડનોક્તિપ્રકારતઃ દૃઢં ખંડ્યાઃ ॥

જો એકજ આત્મા હોય તો આ સંસારરૂપ બંધ કેને થાય છે ? ઇત્યાદિ તાર્કિકોના કુતર્કથી ઉપજેલી પીડાઓ શ્રીહર્ષમિશ્રકૃત ખંડનખડ-ખાધનામના ગ્રથમા જણાવેલી રીતે સર્પૂર્ણરીતે ખડન કરવાયોગ્ય છે. ૫૫

એવી રીતે શ્રુતિવડે ને યુક્તિવડે દ્વિત્થને બુદ્ધિ આદિકથી લિપ્ત કરીને જણાવ્યો. હવે પુરાણમા પણ દ્વિત્થને બુદ્ધિ આદિકથી લિપ્ત જણાવ્યો છે એમ કહે છે:—

वृत्तेः साक्षितया वृत्तिप्रागभावस्य च स्थितः ।

बुभुत्सायां तथाऽज्ञोऽस्मीत्याभासाज्ञानवस्तुनः ॥ ५६ ॥

વૃત્તે; દૃત્તિપ્રાગભાવસ્ય ચ વુમ્હુત્સાયાં તથા અદ્ભઃ અસ્મિ इति આમાસાજ્ઞાન-
વસ્તુનઃ સાક્ષિતયા સ્થિતઃ [અસ્તિ] ॥

અંતઃકરણની કામદ્વેષાદિ વૃત્તિઓના સાક્ષીપણાવડે અને અંતઃકરણની
વૃત્તિનો ઉદય થયા પહેલાં તે વૃત્તિના અભાવના સાક્ષીપણાવડે તથા આત્મ-
રૂપને જાણવાની ઇચ્છા થાય તે સમયના સાક્ષીપણાવડે અને “ હું અજ્ઞાની
હું ” આવી રીતના ચિદ્દાભાસના અજ્ઞાનરૂપ પદાર્થના સાક્ષીપણાવડે કૂટસ્થરૂપ
શિવ સ્થિત છે એમ સૂતસંહિતામાં કહેલું છે. ૫૬

એ કૂટસ્થરૂપ શિવનું વિશેષ વર્ણન નીચેના એ શ્લોકવડે કરે છે:—
અસત્યાલંબનત્વેન સત્યઃ સર્વજહસ્ય તુ ।

સાધકત્વેન ચિદ્રૂપઃ સદા પ્રેમાસ્પદત્વતઃ ॥ ૫૭ ॥

આનંદરૂપઃ સર્વાર્થસાધકત્વેન હેતુના ।

સર્વસંબંધવત્ત્વેન સંપૂર્ણઃ શિવસંજ્ઞિતઃ ॥ ૫૮ ॥

[અસૌ] શિવસંજ્ઞિતઃ અસત્યાલંબનત્વેન સત્યઃ, સર્વજહસ્ય સાધકત્વેન ચિદ્રૂપઃ,
સદા પ્રેમાસ્પદત્વતઃ આનંદરૂપઃ, તુ સર્વાર્થસાધકત્વેન હેતુના સર્વસંબંધવત્ત્વેન
[ચ] સંપૂર્ણઃ [અસ્તિ इति उच्यते] ॥

આ શિવનામનો અંતઃકરણની વૃત્તિ આદિના સાક્ષિરૂપ કૂટસ્થ અસત્ય
જગત્ના અધિષ્ઠાનપણાવડે સત્ય છે, સર્વ જહપદાર્થના પ્રકાશકપણાવડે
ચેતનરૂપ છે, સર્વદા પ્રેમના પાત્રપણાથી આનંદરૂપ છે, અને સર્વ પદાર્થના
પ્રકાશકપણારૂપ હેતુવડે અને સર્વની સાથે સંબંધવાળાપણાવડે સંપૂર્ણ છે
એમ કહેવાય છે. ૫૭-૫૮

ઉપર પ્રમાણે સૂતસંહિતામાં કહ્યું છે એમ જણાવે છે:—

इति शैवपुराणेषु कूटस्थः प्रविवेचितः ।

जीवेशत्वादिरहितः केवलः स्वप्नः शिवः ॥ ૫૯ ॥

इति शैवपुराणेषु जीवेशत्वादिरहितः केवलः स्वप्नः शिवः कूटस्थः
प्रविवेचितः [अस्ति] ॥

એવી રીતે શિવનું પ્રતિપાદન કરનારા સૂતસંહિતાદિ પુરાણોમાં જીવ-
ભાવથી અને ઇશ્વરભાવથી રહિત, કેવલ ને સ્વપ્નપ્રકાશ શિવરૂપ કૂટસ્થ બુદ્ધિ
આદિથી પૃથક્ કરીને સારી રીતે જણાવેલો છે. ૫૯

અન્ય જહપદાર્થોના કરતા જીવ અને ઇશ્વર કેવી રીતે સ્વચ્છ છે તે
જણાવે, છે:—

માયાઽઽભાસેન જીવેશૌ કરોતીતિ શ્રુતત્વતઃ।

માયિકાવેવ જીવેશૌ સ્વચ્છૌ તૌ કાચકુંભવત્ ॥ ૬૦ ॥

માયા આભાસેન જીવેશૌ કરોતિ ઇતિ શ્રુતત્વતઃ જીવેશૌ માયિકૌ એવ, [કિંતુ] કાચકુંભવત્ તૌ સ્વચ્છૌ ॥

માયા પોતામાં પડેલા ચૈતન્યના આભાસવડે એવ અને ઈશ્વર એ ધને પ્રતીત કરાવે છે એમ શ્રુતિમાં કહેતું હોવાથી એવ અને ઈશ્વર એ ધને માયાવડે કલ્પિતજ છે, પરંતુ કાચના ઘડાની પેઠે ખીલ્લ જડપદાર્થોના કરતાં, એવ અને ઈશ્વર એ ધને વધારે સ્વચ્છ છે. ૬૦

એવ, ઈશ્વર અને જગત્ એ ત્રણે માયિક હોવાથી જગત્ના કરતાં એવ અને ઈશ્વર સ્વચ્છ ઠહી શકાય નહિ એવી શકા ગ્રહણ કરીને દેહ અને મન એ ધને અત્તતું કાર્ય છતાં પણ જેમ દેહના કરતાં મન સ્વચ્છ છે તેમ જગત્ના કરતાં એવ અને ઈશ્વર સ્વચ્છ છે એમ જણાવે છે :—

અન્નજન્યં મનો દેહાત્સ્વચ્છં યદ્વત્તથૈવ તૌ ।

માયિકાવપિ સર્વસ્માદન્યસ્માત્સ્વચ્છતાં ગતૌ ॥ ૬૧ ॥

યદ્વત્ અન્નજન્યં મનઃ દેહાત્ સ્વચ્છં તથા એવ તૌ માયિકૌ અપિ અન્યસ્માત્ સર્વસ્માત્ સ્વચ્છતાં ગતૌ ॥

જેવી રીતે મનુષ્યે ખાધેલા અન્નના સૂક્ષ્મભાગમાંથી ઉપજેતું મન સ્થૂલશરીરના કરતાં સ્વચ્છ છે તેવી રીતેજ તે એવ અને ઈશ્વર ધને માયાના કાર્યરૂપ છતાં પણ જગત્ના અન્ય સર્વ પદાર્થોના કરતાં સ્વચ્છપણાને પામેલા છે. ૬૧

એવમાં અને ઈશ્વરમાં અન્ય પદાર્થોના કરતાં ભલે સ્વચ્છપણું હોય, પણ તેમાં ચૈતન્યપણું કેવી રીતે છે એમ શકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે :—

ચિદ્રૂપત્વં ચ સંભાવ્યં ચિત્ત્વેનૈવ પ્રકાશનાત્ ।

સર્વકલ્પનશક્તાયા માયાયા દુષ્કરં ન હિ ॥ ૬૨ ॥

ચિત્ત્વેન એવ પ્રકાશનાત્ ચિદ્રૂપત્વં ચ સંભાવ્યં, હિ સર્વકલ્પનશક્તાયાઃ માયાયાઃ

[તત્] દુષ્કરં ન ॥

ચૈતન્યપણાવડેજ પ્રકાશવાથી તેનું (એવનું ને ઈશ્વરનું) ચૈતન્યરૂપણુંજ સંભાવના કરવાયોગ્ય છે, કેમકે સર્વ કલ્પના કરવાના સામર્થ્યવાળી માયાને તે કરવું કઠણ નથી, અર્થાત્ એવ અને ઈશ્વર એ ધને માયિક છતાં પણ ચૈતન્યરૂપણાવડે તેમનું પ્રકાશણું અઘટિતઘટના કરનારી માયાના સામર્થ્યવડે

સંભવી શકે છે, તાત્પર્ય કે ચેતનસ્વભાવવાળા વ્યાવહારિક જીવને તથા ઈશ્વરને માયા પ્રતીત કરાવી શકે છે. ૬૨

એ વાતને કેમુતિકન્યાયવડે સિદ્ધ કરી ગતાવે છે:—

અસ્મન્નિદ્રાઽપિ જીવેશૌ ચેતનૌ સ્વપ્નગૌ સૃજેત્ ।

મહામાયા સૃજત્યેતાવિત્યાશ્ચર્યં કિમત્ર તે ॥ ૬૩ ॥

[યદિ] અસ્મન્નિદ્રા અપિ સ્વપ્નગૌ ચેતનૌ જીવેશૌ સૃજેત્ [તર્હિ] एतौ महामाया सृजति इति अत्र ते किं आश्चर्यम् ? ॥

જે આપણી નિદ્રા પણ સ્વપ્નમાં રહેલા ચેતનરૂપ જીવને તથા ઈશ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે, તેા પણ આ વ્યાવહારિક જીવને અને ઈશ્વરને મહામાયા સુજે છે એવી આ વાતમાં તમને શું આશ્ચર્ય લાગે છે? ૬૩

જે ઈશ્વરને માયિક કહેશે તેા તે ઈશ્વર જીવના જેવા અસર્વજ્ઞત્વાદિ ગુણવાળા થશે એમ શંકા થાય તેા તેનું સમાધાન કરે છે:—

सर्वज्ञत्वादिकं चेशे कल्पयित्वा प्रदर्शयेत् ।

धर्मिणं कल्पयेद्याऽस्याः को भारो धर्मकल्पने ॥ ૬૪ ॥

ઈશે સર્વજ્ઞત્વાદિકં ચ કલ્પયિત્વા પ્રદર્શયેત્, યા ધર્મિણં કલ્પયેત્ અસ્યાઃ ધર્મકલ્પને કઃ ભારઃ [અસ્તિ ?] ॥

માયા ઈશ્વરમાં સર્વજ્ઞપણું, સર્વશક્તિમાનપણું ને સ્વતંત્રપણું આદિ કલ્પીને દેખાડે છે. જે માયા ધર્મિરૂપ ઈશ્વરને બ્રહ્મમાં કલ્પે તે માયાને તે ઈશ્વરના સર્વજ્ઞપણુાદિ ધર્મોની કલ્પના કરવામાં શી કઠણુતા છે? અર્થાત કંઈ પણ કઠણુતા નથી. ૬૪

જે તમે જીવ અને ઈશ્વર માયિક છે એમ કહો છો તેા તમારે કૂટસ્થરૂપ આત્માને પણ માયિક કહેવો પડશે એમ શંકા થાય તેા તેનું સમાધાન કરે છે:—

कूटस्थेऽप्यतिशंका स्यादिति चेन्माऽतिशंक्यताम् ।

कूटस्थमायिकत्वे तु प्रमाणं न हि विद्यते ॥ ૬૫ ॥

કૂટસ્થે અપિ અતિશંકા સ્યાત્ ઇતિ ચેત્ ? મા અતિશંક્યતામ્, હિ કૂટસ્થ-માયિકત્વે તુ પ્રમાણં ન વિદ્યતે ॥

જીવને તથા ઈશ્વરને માયિક માનવાથી કૂટસ્થમાં પણ તેના માયિક-પણુાની વધારે પડતી શંકા થશે એમ જે તમે કહો તેા તમારે તેવી વધારે

પડતી શંકા કરવી નહિ, કેમકે ક્રૂટસ્થરૂપ આત્માના માયિકપણામાં શ્રુતિસ્મૃતિરૂપ પ્રમાણુ વિદ્યમાન નથીજ. ૬૫

એ તમે કહો કે ક્રૂટસ્થના સત્યપણામાં કાંઈ પ્રમાણુ નથી તો તેનું ઉત્તર સાંભળો:—

વસ્તુત્વં ઘોપયંત્યસ્ય વેદાંતાઃ સકલા અપિ ।

સપત્નરૂપં વસ્ત્વન્યદ્વ સહંતેઽત્ર કિંચન ॥ ૬૬ ॥

સકલાઃ અપિ વેદાંતાઃ અસ્ય વસ્તુત્વં ઘોપયન્તિ, [ચ] અત્ર સપત્નરૂપં અન્યત્ કિંચન વસ્તુ ન સહન્તે ॥

સર્વેજ ઉપનિષદો આ ક્રૂટસ્થના સત્યપણાને યોગારીને કહે છે, અને ક્રૂટસ્થના પરમાર્થપણામાં—સત્યપણામાં—પ્રતિપક્ષરૂપ ખીલ કોઈ જડવસ્તુને ઉપનિષદો સહન કરતી નથી, અર્થાત્ ઉપનિષદો ક્રૂટસ્થથી ભિન્ન કોઈ જડ વસ્તુને સત્ય કહેતી નથી. ૬૬

ક્રૂટસ્થનું સત્યપણું અને જીવધર્મનું વ્યાવહારિકપણું સિદ્ધ કરવામાં તમે માત્ર શ્રુતિનો આશ્રય લેવો છે, પણ તર્કવડે તેની સિદ્ધિ કરતા નથી, એવી વાદી શકા કરે તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

શ્રુત્યર્થે વિશદીકુર્મો ન તર્કાદ્વચ્ચિ કિંચન ।

તેન તાર્કિકશંકાનામત્ર કોઽવસરો વદ ॥ ૬૭ ॥

[વયં] શ્રુત્યર્થે વિશદીકુર્મઃ, તર્કાત્ કિંચન [વસ્તુ] ન વચ્ચિ, તેન તાર્કિકશંકાનાં અત્ર કઃ અવસરઃ ? વદ ॥

અમે શ્રુતિના અર્થને (ઉપનિષદે પ્રતિપાદન કરેલા વિવચને) સ્પષ્ટ કરીએ છીએ, તર્કથી એટલે તર્કનો આશ્રય ગ્રહણ કરીને અમે કોઈ પણ વસ્તુ કહેતા નથી, તે કારણથી તાર્કિકોની શંકાનો અહીં (અમારા કથનમાં) શો અવકાશ છે? તે તમેજ કહો. ૬૭

આમ હોવાથી મુમુક્ષુએ જીવના ને ઈશ્વરના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવા- માટે કુતર્કનો ત્યાગ કરી શ્રુતિનો આશ્રય લેવો જોઈએ એમ કહે છે:—

તસ્માત્કુતર્કં સંત્યજ્ય મુમુક્ષુઃ શ્રુતિમાશ્રયેત્ ।

શ્રુતૌ તુ માયા જીવેશૌ કરોતીતિ પ્રદર્શિતમ્ ॥ ૬૮ ॥

તસ્માત્ મુમુક્ષુઃ કુતર્કં સંત્યજ્ય શ્રુતિ આશ્રયેત્, શ્રુતૌ તુ માયા જીવેશૌ કરોતિ ઇતિ પ્રદર્શિતમ્ ॥

અમે ઉપનિષદમાં પ્રતિપાદન કરેલા અર્થનેજ સુસ્પષ્ટ કરીને 'કહીએ છીએ તે કારણથી મોક્ષેચ્છુ મનુષ્ય શ્રુતિસ્મૃતિવિરુદ્ધ કૃતકર્મો સારી રીતે ત્યાગ કરીને સત્યને સમજવામાટે શ્રુતિનો આશ્રય ગ્રહણ કરે. શ્રુતિમાં તે અધતિતઘટનાપટીયસી માયા જીવને અને ઈશ્વરને ઉત્પન્ન કરીને દેખાડે છે એમ સ્પષ્ટ રીતે કહેલું છે. ૬૮

હવે ઈશ્વરે કરેલી સૃષ્ટિ અને જીવે કરેલી સૃષ્ટિ વર્ણવે છે:--

ईक्षणादिप्रवेशांता सृष्टिरीशकृता भवेत् ।

जाग्रदादिविमोक्षांतः संसारो जीवकर्तृकः ॥ ६९ ॥

ईक्षणादिप्रवेशान्ता સૃષ્ટિ: ઈશકૃતા ભવેત્ [તથા] જાગ્રદાદિવિમોક્ષાન્ત: સંસાર: જીવકર્તૃક: [અસ્તિ] ॥

જીવોના પ્રારબ્ધકર્મોનાસાર સૃષ્ટિ રચવાના ઈશ્વરના સંકલ્પથી માંડીને જીવોના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યાસુધીની સૃષ્ટિ ઈશ્વરે કરેલી છે, અને બ્રહ્મવસ્થાથી માંડીને સઘોમોક્ષપર્યંતની (બ્રહ્મત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ, ગંધ ને વિદેહકૈવલ્ય ત્યાંસુધીની) સૃષ્ટિ જીવે કરેલી છે. ૬૯

કૂટસ્થ અસંગ હોવાથી તેમાં કાંઈ પણ ફેરફાર થતો નથી એમ જણાવે છે.--

असंग एव कूटस्थः सर्वदा नास्य कश्चन ।

भवत्यतिशयस्तेन मनस्येवं विचार्यताम् ॥ ७० ॥

કૂટસ્થ: અસંગ: એવ, અસ્ય કશ્ચન અતિશય: ન ભવતિ, તેન મનસિ સર્વદા એવં વિચાર્યતામ્ ॥

કૂટસ્થરૂપ આત્મા સગરહિતજ છે, અને આતુ જન્મમરણાદિરૂપ કોઈ પણ પ્રકારનું ન્યૂનાધિકપણું થતું નથી, આ કારણથી મોક્ષેચ્છુએ પોતાના મનમાં સર્વદા હવે પછી કહેવાશે એવો વિચાર કરવો જોઈએ. ૭૦

સુસુષુપ્તિએ કેવી રીતે વિચાર કરવો જોઈએ તે હવે બતાવે છે:--

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न वद्धो न च साधकः ।

न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥ ७१ ॥

નિરોધ: ન, ચ ઉત્પત્તિ: ન, વદ્ધ: ન, ચ સાધક: ન, મુમુક્ષુ ન; વૈ મુક્ત: ન, ઇતિ એવા પરમાર્થતા [અસ્તિ]

૧ કોઈ પ્રતમા કિંચન એવો પાઠ જોવામા આવે છે, પણ તે યોગ્ય જણાતો નથી

વસ્તુતાએ ચેતનનો નાશ નથી, અને તેની ઉત્પત્તિ પણ નથી, તે બંધન પામેલું નથી, અને શોક્ષ્ણું સાધન કરનારું પણ નથી, તે સુસુક્ષુ નથી, અને સુક્ત પણ નથી, એવી રીતે આ પરમાર્થપણું છે, અર્થાત અસંગ દૂટસ્થમાં નાશ અને ઉત્પત્તિ આદિ સંભવતાં નથી. ૭૧

જો ચેતનનાં ઉત્પત્તિનાશાદિ થતાં નથી તો પછી શ્રુતિમાં જીવ, ઈશ્વર અને જગત્ના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન શામાટે કર્યું છે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

અવાહ્મનસગમ્યં તં શ્રુતિર્વોધયિતું સદા ।

જીવમીશં જગદ્વાપિ સમાશ્રિત્ય પ્રવોધયેત્ ॥ ૭૨ ॥

શ્રુતિ: સદા અવાહ્મનસગમ્યં તં વોધયિતું જીવં ઈશં વાં જગત્ અપિ સમાશ્રિત્ય પ્રવોધયેત્ ॥

શ્રુતિ સર્વદા વાણીના અને મનના અવિષયભૂત તે દૂટસ્થનો બોધ કરવામાટે જીવ, ઈશ્વર અને જગત્નો પણ સારી રીતે આશ્રય કરીને સુસુક્ષુને તેનો બોધ કરે છે. ૭૨

જો ઉપનિષદોને એક બ્રહ્મસ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવાતું છે તો પછી તેમાં બ્રહ્મસ્વરૂપનો બોધ કરવાના પ્રકારમાં વિરોધ કેમ જોવામાં આવે છે એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરવામાં આવે છે:—

યયા યયા ભવેત્પુંસાં વ્યુત્પત્તિ: પ્રત્યગાત્મનિ ।

સા સૈવ પ્રક્રિયેહ સ્યાત્સાધ્વીત્યાચાર્યમાપિતમ્ ॥ ૭૩ ॥

પુંસાં પ્રત્યગાત્મનિ યયા યયા [પ્રક્રિયયા] વ્યુત્પત્તિ: ભવેત્ સા સા પ્રક્રિયા એવ ઇહ સાધ્વી સ્યાત્ ઇતિ આચાર્યમાપિતં [અસ્તિ] ॥

સુસુક્ષુપુરુષોને બ્રહ્મથી અલિપ્ત પ્રત્યક્-આત્મામાં જે જે પ્રક્રિયાવડે સ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય તે તે પ્રક્રિયાજ (ઉપદેશનો પ્રકારજ) અહીં (અદ્વૈતશાસ્ત્રનાં ઉપદેશમાં) ઉત્તમ પ્રક્રિયા છે એમ વેદાંતશાસ્ત્રપારંગ આચાર્યશ્રીએ કહેલું છે.

બ્રહ્મસ્વરૂપ એક પ્રકારનું છતાં પણ શ્રુતિમાં તેના સબધમાં જે લિપ્ત લિપ્ત પ્રકારે બોધ કરેલો જોવામાં આવે છે તે સુસુક્ષુના ચિત્તની યોગ્યતાને અનુસરીને છે એમ સમજવું. ૭૩

અજ્ઞાની મનુષ્ય શ્રુતિનું તાત્પર્ય સમજતો નથી તેથી જમણામાં પડે છે, અને જ્ઞાની શ્રુતિના તાત્પર્યને જાણીને આનંદરૂપ મહાસાગરમાં સ્થિત થાય છે એમ કહે છે:—

શ્રુતિતાત્પર્યમઝિલમઘુઘ્વા ઢ્રામ્યતે^૧ જઢઃ ।

વિવેકી ત્વઝિલં ઘુઘ્વા તિષ્ઠત્યાનંદઘારિઘૌ ॥ ૭૪ ॥

જઢઃ અઝિલં શ્રુતિતાત્પર્ય અઘુઘ્વા ઢ્રામ્યતે, વિવેકી તુ અઝિલં ઘુઘ્વા આનંદઘારિઘૌ તિષ્ઠતિ ॥

અઝાની મનુષ્ય સમઝ ડિપનિપઢોના તાત્પર્યરૂપ ઢ્રહ્મને નહિ જાણીને ઢ્રાંતિને વશ થાય છે, અને તેઢી જન્મમરણરૂપ રાસારમાં ઢ્રમણ કરે છે, પણ વિવેકવાળો મનુષ્ય તો સમઝ ડિપનિપઢોના તાત્પર્યરૂપ ઢ્રહ્મને જાણીને પરમાનંદરૂપ મહાસાગરમાં સ્થિતિ કરે છે. ૭૪

હવે ઢ્રહ્મવેત્તા પુરુષના નિશ્ચયને કહે છે:—

માયામેઘો જગન્નીરં વર્પત્વેપ યથા તથા ।

ચિદાકાશસ્ય નો હાનિર્ન વા લાભ ઇતિ સ્થિતિઃ ॥ ૭૫ ॥

પપઃ માયામેઘઃ જગન્નીરં યથા તથા વર્પતુ, ચિદાકાશસ્ય હાનિઃ નો, વા લાભઃ ન ઇતિ સ્થિતિઃ [અસ્તિ] ॥

ઢ્રહ્મજ્ઞાનવઢે જાઢ પામેલ આ માયારૂપ મેઘ નામરૂપાત્મક જગદ્રૂપ પાણી તેને જેમ ઠીક લાગે તેમ લહે વરસો, તેવઢે મને એટલે ચેતનરૂપ આકાશને કાઢ પણ હાનિ થતી નથી, અથવા કાઢ લાભ પણ થતો નથી, એવી વાસ્તવિક સ્થિતિ છે, એટલે વિવેકીનો એવો નિશ્ચય છે. ૭૫

આ ઢ્રથના અભ્યાસનુ ફલ કહે છે:—

ઇમં કૂટસ્થઢીપં યોઽનુસંઘત્તે નિરંતરમ્ ।

સ્વયં કૂટસ્થરૂપેણ ઢીપ્યતેઽસૌ નિરંતરમ્ ॥ ૭૬ ॥

ઇતિ શ્રીમદ્ભારતીતૌયંમુનિઘિરચિતાયાં પચઢશ્યાં કૂટસ્થઢીપ ॥ ૮ ॥

અન્વયઃ—યઃ ઇમં કૂટસ્થઢીપં નિરંતરં અનુસંઘત્તે અસૌ સ્વયં કૂટસ્થરૂપેણ નિરંતરં ઢીપ્યતે ॥

જે પુરુષ આ કૂટસ્થઢીપનામના પ્રકરણને નિરંતર ચિંતવે છે તે પુરુષ ઘોતે અવિકારી આત્મસ્વરૂપે સર્વઢા પ્રકાશમાનુ થાય છે ૭૬

એ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભારતીતૌયંસ્વામિવિરચિત પચઢશીના કૂટસ્થઢીપનામના આઠમા પ્રકરણની શ્રીમજ્ઞાથશર્મવિરચિત ભાવાર્થઢીપિકાનામની ઢીકા પૂરી થઢ. ૮

૧ અઢી કાઢ વિદ્વાનુ ઢ્રામ્યતિ એવો પાઠ ઠીક માને છે

કૃતસ્થદીપનો સાર

જેમ આકાશમાં રહેલા સૂર્યના પ્રકાશવડે સાધારણરીતે પ્રકાશિત થયેલી ભીંતઉપર ભૂમિપર પડેલાં ગોળ દર્પણોમાં સૂર્યનાં જે ઠિરણો પડ્યાં હોય તેનો પ્રકાશ પરાવર્તન થઈ ભીંતઉપરના સૂર્યના સામાન્ય પ્રકાશને વિશેષ પ્રકાશિત કરે છે, તેમ કૃતસ્થચેતનવડે સાધારણરીતે પ્રકાશિત કરેલા શરીરને બુદ્ધિમાં રહેલો ચિદાભાસ પ્રકાશે છે. જેમ ઘણાં દર્પણોમાંથી ભીંતપર પડેલા અનેક ગોળ પ્રકાશોની અનેક સંધિઓમાં આકાશમાં રહેલા સૂર્યનો સામાન્ય પ્રકાશ પ્રતીત થાય છે, અને તે દર્પણોને ભૂમિપરથી દૂર કરવાવડે ભીંતપર પડેલા તે દર્પણોના ગોળ પ્રકાશો દૂર થયા છતાં પણ સૂર્યનો સામાન્ય પ્રકાશ એ ભીંતપર ફેલાઈ રહેલો જોવામાં આવે છે, તેમ જાગૃત્વસ્થામાં ને સ્વપ્નાવસ્થામાં ઘટાદિ પદાર્થને વિષય કરનારી ચિદાભાસયુક્ત અનેક બુદ્ધિવૃત્તિઓના સંધિઓને ને સુષુપ્તિમાં, સમાધિમાં અને મૂર્છામાં શર્વ વિષયોના જ્ઞાનના અભાવને પ્રકાશિત કરનાર આ કૃતસ્થને તે વિષયોના જ્ઞાનથી અને વિષયોના જ્ઞાનના અભાવથી ભિન્ન જણાયો. ઘડાને આકારે થયેલી બુદ્ધિવૃત્તિમાં રહેલો ચિદાભાસ માત્ર ઘડાનેજ પ્રકાશે છે, અને ઘડાના જ્ઞાતપણાને બ્રહ્મચૈતન્ય પ્રકાશે છે. ઘડાને વિષય કરનારી બુદ્ધિવૃત્તિ ઉત્પન્ન થયાપહેલાં ઘડો બ્રહ્મથી અજ્ઞાતપણાવડે પ્રકાશિત થયો હતો, અને ઘડાને વિષય કરનારી બુદ્ધિવૃત્તિ ઉત્પન્ન થયાપછી તે ઘડો બ્રહ્મવડે જ્ઞાતપણાવડે પ્રકાશિત કરાય છે. એવી રીતે પદાર્થના અજ્ઞાતપણાને ને જ્ઞાતપણાને બ્રહ્મચૈતન્ય પ્રકાશે છે.

લાલાના કૃણાની જેઠે જેના આગલ્યા ભાગમાં ચિદાભાસ રહેલો છે એવી બુદ્ધિવૃત્તિ ઘડાના આવરણનો ભંગ કરે છે, અને તે બુદ્ધિવૃત્તિમાં રહેલો ચિદાભાસ આ ઘડો છે એમ ઘડાને પ્રકાશે છે. નહિ જાણેલો ઘડો જેમ બ્રહ્મવડે પ્રકાશ પામેલો હોય છે તેમ જાણેલો ઘડો પણ બ્રહ્મવડે પ્રકાશ પામેલો હોય છે. ઘટાદિનું જ્ઞાતપણું ઉપજવડે ચિદાભાસ ચોતાના કામથી નિવૃત્ત થાય છે તેથી તે ચિદાભાસ ઘડાના જ્ઞાતપણાને પ્રકાશી શકતો નથી. પદાર્થનું અજ્ઞાતપણું ઉત્પન્ન કરવાને માટે જેમ એકલા અજ્ઞાનની અગત્ય છે તેમ પદાર્થનું જ્ઞાતપણું ઉત્પન્ન કરવામાટે એકલી બુદ્ધિની અગત્ય છે, ચિદાભાસની કાંઈ અગત્ય નથી એમ કોઈ શંકા કરે તો તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે:- ચિદાભાસથી સહિત બુદ્ધિમાં જ્ઞાતપણું ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય નથી, કેમકે ચિદાભાસસહિત બુદ્ધિમાં ઘટાદિક જડપદાર્થના કરતાં કોઈ જાતનો ફેર નથી. જેમ ઘડાઉપર ચોપડેલી માટી ઘડાના અજ્ઞાનને દૂર કરતી નથી તેમ ચિદાભાસસહિત બુદ્ધિ પણ ઘટાદિના અજ્ઞાનને દૂર કરી શકે નહિ, તેથી ઘડામાં ચિદાભાસરૂપ ફલનો ઉદય થયો એ ઘડાને જ્ઞાત કરનાર છે. બ્રહ્મ-

ચૈતન્ય ઘટાદિકના પ્રત્યક્ષજ્ઞાનરૂપ નથી, કેમકે તે પ્રત્યક્ષપ્રમાણની ઉત્પત્તિની પૂર્વે વિદ્યમાન હોય છે. ઘટાદિ ણહારના પદાર્થો પ્રમાણના વિષય થવાથી પ્રમાણના ફલરૂપે સંમત જે જ્ઞાન તે જ્ઞાનવડે બંધાવાયોચ્ય વિષય છે. શ્રીવાર્તિકકારે પ્રહ્લચૈતન્યજેવા ચિદાભાસને પ્રમાણના ફલરૂપે કહેલ છે. પ્રહ્લચૈતન્ય અને ચિદાભાસ એક નથી, કેમકે ઉપદેશસાહસીમાં તેમનો ભેદ કહેલો છે.

પ્રહ્લચૈતન્યનો અને ચિદાભાસનો ભેદ હોવાથી ઘડાને વ્યાપેલો ચિદાભાસ તેના જ્ઞાતપણાને ઉત્પન્ન કરે છે, અને ઘડાનું તે જ્ઞાતપણું ઘડાના અજ્ઞાતપણા-પ્રમાણે પ્રહ્લવડે પ્રકાશિત થાય છે. પ્રહ્લચૈતન્યવડે બુદ્ધિવૃત્તિ, ચિદભાસ અને ઘટાદિ પદાર્થ પ્રકાશિત કરાય છે, અને ચિદાભાસ માત્ર ઘટાદિ પદાર્થને પ્રકાશિત કરે છે. ઘટાદિ પદાર્થ પ્રહ્લચૈતન્ય અને ચિદાભાસ આવા બે ચૈતન્યવડે વ્યાપ્ત હોવાથી ઘડામાં જ્ઞાતપણારૂપે બમણું ચૈતન્ય જણાય છે. તાર્કિકો પદાર્થના જ્ઞાતપણાને પ્રકાશનાર ચૈતન્યને અનુવ્યવસાયી એવું નામ આપે છે. ચિદાભાસવડે આ ઘટો એવું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, અને પ્રહ્લચૈતન્યવડે મેં ઘડાને બંધાયો એમ ઘડાના જ્ઞાનનો પ્રકાશ કરાય છે. જેવી રીતે શરીરની બહાર ચિદાભાસનો અને પ્રહ્લનો વિવેક થયો તેવી રીતે શરીરમાં ચિદાભાસનો અને કૃટસ્થનો વિવેક કરવો જોઈએ. અગ્નિમાં તપાવેલા લોહમાં જેમ અગ્નિ વ્યાપીને રહે છે તેમ અહકાર, કામ ને ક્રોધાદિ વૃત્તિઓમાં ચિદાભાસ વ્યાપીને રહે છે. અગ્નિમાં તપાવેલું લોહું જેમ માત્ર પોતાનેજ પ્રકાશે છે તેમ ચિદાભાસયુક્ત અંતઃકરણની વૃત્તિ માત્ર પોતાનેજ પ્રકાશે છે.

એવી રીતે ચિદાભાસનું સ્વરૂપ કહીને હવે કૃટસ્થને કહે છે. બંધનમાં અને સ્વપ્નમાં સર્વ વૃત્તિઓ પુનઃ પુનઃ ઉત્પન્ન થઈને પુનઃ પુનઃ નાશ પામે છે, અને સુષુપ્તિમાં, મૂર્છામાં ને સમાધિમાં સર્વ વૃત્તિઓના સંધિઓ અને તેમનો અભાવ જે નિવિકાર ચૈતન્યવડે પ્રકાશિત થાય છે તે કૃટસ્થ કહેવાય છે. ઘડામાં જેમ ઘડાને પ્રકાશ કરનારો ચિદાભાસ અને તેના જ્ઞાતપણાને પ્રકાશ કરનાર પ્રહ્લચૈતન્ય એમ બમણું ચૈતન્ય હોય છે તેમ શરીરમાં અહકારાદિ વૃત્તિઓમાં કૃટસ્થચૈતન્ય અને અહકારાદિ વૃત્તિઓને પ્રકાશનાર ચિદાભાસ એમ બમણું ચૈતન્ય હોય છે, તેથી અહકારાદિ વૃત્તિઓના સંધિના કરતાં વૃત્તિમાં અધિક સ્પષ્ટપણું જણાય છે. ચિદાભાસયુક્ત વૃત્તિ સ્વપ્રકાશ હોવાથી તેમાં જ્ઞાનની વ્યાપ્તિ નથી, અને તે ઉત્પન્ન થતાંજ તેના અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થવાથી તેમાં અજ્ઞાનની વ્યાપ્તિ પણ નથી. વૃત્તિના જ્ઞાતપણાને અને અજ્ઞાતપણાને કૃટસ્થ પ્રકાશતો નથી, પણ તે વૃત્તિને ચિદાભાસ પ્રકાશે છે. ચિદાભાસની ઉત્પત્તિનો અને ચિદાભાસના નાશનો અનુભવ થાય છે, ને સાક્ષિચૈતન્ય

ઉત્પત્તિનાશથી રહિત છે, માટે તેને કૃત્સ્થ કહેવામાં આવે છે. આગાર્ય-ભગવાને અંતઃકરણનો અને તેની વૃત્તિનો સાક્ષી ઇત્યાદિ વચનોવડે કૃત્સ્થનું જ પ્રતિપાદન કરેલું છે. શ્રુતિવડે અને યુક્તિવડે ચિદાભાસની સિદ્ધિ થાય છે. બુદ્ધિના પરિચ્છેદવડે કૃત્સ્થ જીવ થઈ શકતો નથી. નિર્મલ બુદ્ધિમાં કૃત્સ્થનું પ્રતિબિંબ પડીને તે પ્રતિબિંબને જીવપણું પ્રાપ્ત થાય છે. ચિદાભાસ બુદ્ધિથી ભિન્ન છે. ઉપનિષદોમાં પરમાત્માએ સંકલ્પવડે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી અને તેમાં પ્રવેશ કર્યો એવું વર્ણન છે, તેથી વિકારરહિત ચેતનથી ચિદાભાસ ભિન્ન છે આ વાત સિદ્ધ થાય છે.

જીવે ત્યજી દીધેલું શરીર મરે છે, જીવ મરતો નથી, એમ શ્રુતિમાં કહેલું છે તેનો અર્થ ચિદાભાસરૂપ જીવ શરીરના નાશની સાથે નાશ પામતો નથી, પણ લોકાંતરમાં ખીન્ન શરીરની સાથે સંબંધ પામે છે એવો થાય છે. મોક્ષકાલે અંતઃકરણનો નાશ થવાથી ચિદાભાસનો નાશ થાય છે. ચિદાભાસ જે નાશ પામનારો હોય તો તેને હું બ્રહ્મ છું એવું જ્ઞાન કેમ થઈ શકે એમ ને. પૂછો તો કહેવાનું કે હું અને બ્રહ્મ એનું બાધસામાનાધિકરણ્ય કહેવાને ઇચ્છિત છે, અર્થાત્ ચિદાભાસ અને જગત્ એ બેનો બાધ કરતાં અનુક્રમે જે કૃત્સ્થ અને બ્રહ્મ રહે છે એ બેનો અલેહ કહેવાને ઇચ્છિત છે. ઉપાધિરહિત આત્માનો ઉપાધિરહિત બ્રહ્મની સાથે અલેહ છે એમ વિવરણ આદિ ગ્રંથમાં કહેલું છે. જે શરીરસહિત ચિદાભાસરૂપ પ્રાંતિના અધિષ્ઠાનરૂપ જે ચેતન્ય છે તે કૃત્સ્થ છે, અને સર્વ જગત્ રૂપ પ્રાંતિનું જે અધિષ્ઠાન છે તે બ્રહ્મ છે. બ્રહ્મમાં જગત્નો અને જગત્ના એકદેશરૂપ ચિદાભાસનો આશિષ કરેલો છે. જગત્ રૂપ અને તેના એકદેશરૂપ આરોધ્યનો લેહ હોવાથી તત્ત્વપદના અને સ્વંપદના જે ભિન્ન અર્થ થયેલા છે, પણ વસ્તુતાએ ચેતન તો એકજ છે. ચિદાભાસમાં કર્તાપણું આદિ બુદ્ધિના ધર્મો જણાય છે, અને આત્માનો જ્ઞાન-સ્વભાવ પણ જણાય છે, તેથી ચિદાભાસ કલ્પિત છે. બુદ્ધિ, ચિદાભાસ, આત્મા અને જગત્ એમનું સ્વરૂપ ન સમજાવું આ મોહ છે, અને તેને સંસાર કહેવામાં આવે છે. આ બુદ્ધિ આદિકના યથાર્થસ્વરૂપને જે જાણે છે તે તત્ત્વવેત્તા છે, અને તેજ સુક્ત છે આવો ઉપનિષદોમાં નિશ્ચય કરેલો છે. પુરાણોમાં પણ સાક્ષિરૂપ કૃત્સ્થનું વિસ્તારથી વર્ણન કરેલું એવામાં આવે છે. માયા પેતાનામાં પડેલા ચેતનના આભાસવડે જીવને તથા ઇશ્વરને નિર્માણુ કરે છે એમ ઉપનિષદોમાં કહેલું છે તેથી જીવ અને ઇશ્વર એ બંને માયિક છે. તે બંને માયિક છતાં પણ તે બંનેમાં ચેતનસ્વભાવ રહેલો છે. અન્નમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું મન જેમ અન્નમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા શરીરના કરતાં સ્વલ્પ છે તેમ જગત્, જીવ અને ઇશ્વર માયાના કાર્યરૂપ છતાં પણ જગત્ના કરતાં

જીવ અને ઈશ્વર વધારે સ્વચ્છ છે. મનુષ્યની નિદ્રા જો સ્વપ્નમાં પ્રતીત થતા ચેતનરૂપ જીવઈશ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે, તો મહામાયા જ્ઞાનસ્વરૂપમાં જીવ-ઈશ્વરને ઉત્પન્ન કરે એમાં શું આશ્ચર્ય છે ? તે માયા ઈશ્વરમાં સર્વજ્ઞપણાદિકની કલ્પના કરાવે છે. જે માયા ધર્મિરૂપ ઈશ્વરને ઉત્પન્ન કરે તે માયા તે ઈશ્વરના સર્વજ્ઞપણાદિક ધર્મને અવશ્ય ઉત્પન્ન કરી શકે. વિકારરહિત આત્મા માયિક નથી, કેમકે તેના માયિકપણામાં કોઈ શાસ્ત્રવચનરૂપ પ્રમાણ મળતું નથી. સર્વ ઉપનિષદો અવિકારી આત્મા નિત્ય છે એમ પોષ્ટકારીને કહે છે. અમે ઉપનિષદોમાં કહેલા વિષયને સ્પષ્ટ કરનારા છીએ, તર્કને અવલંબીને અમે યોલનારા નથી, માટે મુમુક્ષુએ કુતર્કનો ત્યાગ કરીને શ્રુતિનો આશ્રય કરવો જોઈએ. શ્રુતિમાં માયા જીવને તથા ઈશ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે એમ કહ્યું છે, અને કૃટસ્થ નિત્ય છે એમ પણ કહ્યું છે. સૃષ્ટિ રચવાના સંકલ્પથી માંડીને સૃષ્ટિના પ્રવેશપર્યંતની સૃષ્ટિ ઈશ્વરે રચી છે, અને જ્ઞાનસ્વરૂપથી માંડીને મોક્ષ-પર્યંતની સૃષ્ટિ જીવે રચેલી છે. કૃટસ્થ સંગરહિત હોવાથી તેમાં કદીપણ કોઈ પણ પ્રકારનો વિકાર થતો નથી. આત્માની ઉત્પત્તિ થતી નથી, તેનો નાશ થતો નથી, તે ગંધન પામેલો નથી, તે સાધક નથી, અને તે મુમુક્ષુ પણ નથી. તે સર્વદા ત્રિકાલાબાધ્ય પ્રદાન છે. મનવાણીના અવિષયભૂત આત્માનો ઉપદેશ કરવામાટે શ્રુતિ જીવ, ઈશ્વર અને જગતનો આશ્રય કરે છે. જે ઉપાયવડે મનુષ્યને પ્રદાથી અભિન્ન આત્માનું જ્ઞાન થાય તે ઉપાય તેને માટે ઉત્તમ છે એમ વેદાંતાચાર્યો કહે છે. આત્મજ્ઞાનનાં સાધનોમાં ભલે ભેદ હોય, પણ આત્મસ્વરૂપમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદ નથી. મૂઠ મનુષ્ય સર્વ વેદવચનોનું તાત્પર્ય નહિ જાણવાથી જ્ઞાંતિમાં પડે છે, અને વિવેકી મનુષ્ય સર્વ વેદવચનોનું તાત્પર્ય જાણીને આનંદરૂપ મહાસાગરમાં નિમગ્ન થાય છે. માયારૂપ મેઘ જગતરૂપ જલની વૃષ્ટિ જેમ ઠીક લાગે તેમ ભલે કર્યા કરે, પણ તેમાં ચેતનરૂપ આકાશની હાનિ થતી નથી, તેમ તેને કાંઈ લાભ પણ થતો નથી એવો જ્ઞાનીનો નિશ્ચય છે. જે મનુષ્ય આ કૃટસ્થદીપનું સર્વદા ચિંતન કરે છે તે મનુષ્ય પોતે કૃટસ્થરૂપે સર્વદા સ્થિત થાય છે.

એ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભારતીતીર્થસ્વામિવિરચિત પંચદશીના કૃટસ્થ-દીપનામના આઠમા પ્રકરણનો શ્રીમન્નાથશર્માવિરચિત સાર પૂરો થયો. ૮

૧ ધ્યાનદીપ ॥

ટીકાકારકૃત મંગલ

દોહરો

નિર્ગુણબ્રહ્મના ધ્યાનથી, નિર્ગુણબ્રહ્મ જણાય;

નિર્ગુણબ્રહ્મના દર્શને, સર્વોમોક્ષ પમાય. ૧।

વિવેકાદિ સાધનસખનન સુસુક્ષ્મે વેદાંતના શ્રવણાદિકર્તુ આદરપૂર્વક અનુદાન કરવાથી જીવના ને ઈશ્વરના વાસ્તવિકસ્વરૂપનું અપરોક્ષજ્ઞાન થાય છે, પણ જે સુસુક્ષ્મની ખુદ્ધિ મંદ હોય છે તેને વેદાંતશાસ્ત્રના શ્રવણમનનાદિથી બ્રહ્મનું અપરોક્ષજ્ઞાન થતું નથી, તેવા અધિકારીને નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસનાદ્વારા બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થઈ મોક્ષલાભ થાય છે એ વાત દષ્ટાંતસહિત ગ્રંથકારશ્રી નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:—

સંવાદિભ્રમવદ્ બ્રહ્મતત્ત્વોપાસ્ત્યાઽપિ મુચ્યતે ।

ઉત્તરે તાપનીયેઽતઃ શ્રુતોપાસ્તિરનેકધા ॥ ૧ ॥

અન્વય:—સંવાદિભ્રમવત્ બ્રહ્મતત્ત્વોપાસ્ત્યા અપિ મુચ્યતે, અતઃ ઉત્તરે તાપનીયે અનેકધા ઉપાસ્તિઃ શ્રુતા ॥

સંવાદિભ્રાંતિની પેઠે બ્રહ્મસ્વરૂપની ઉપાસનાવડે પણ સુસુક્ષ્મ સંસારરૂપ બધનથી મુક્ત થાય છે. આ કારણથી ઉત્તરનૃસિંહતાપનીય ઉપનિવહ્માં બ્રહ્મની અનેક પ્રકારે ઉપાસના સાંભળી (કહેલી) છે. ૧

સંવાદિભ્રમનું સ્વરૂપ ગ્રંથકાર આગળ ૭ઠ્ઠા શ્લોકમાં કહેશે. નીચેના શ્લોકમાં તેનો ઉપોદ્ધાત કરે છે:—

મણિપ્રદીપમમયોર્મણિબુદ્ધ્યાભિધાવતોઃ ।

મિથ્યાજ્ઞાનાવિશેષેઽપિ વિશેષોર્થક્રિયાં પ્રતિ ॥ ૨ ॥

મણિપ્રદીપમમયોઃ મણિબુદ્ધ્યાભિધાવતોઃ મિથ્યાજ્ઞાનાવિશેષે અપિ અર્થક્રિયાં પ્રતિ વિશેષઃ [અસ્તિ] ॥

મણિનું અજવાળું અને દીવાનું અજવાળું એ બંનેની તરફ “ આ મણિ છે ” એવી સમજણવડે દોડનારા બંનેનું મિથ્યા જ્ઞાન સમાન છતાં પણ ફલની પ્રાપ્તિમાં ભેદ છે.

કોઈ મનુષ્યે વગડામાં છેટે રહેલા ઘરમાંથી બહાર પડતું મણિનું અજવાળું જોયું, અને બીજા મનુષ્યે વગડામાં છેટે રહેલા ઘરમાંથી બહાર પડતું દીવાનું અજવાળું જોયું. તે બંને મનુષ્યો આ મણિ છે એમ ધારીને તે મણિ લેવાને માટે વેગથી દોડ્યા. અજવાળાને મણિ માનવારૂપ બંને મનુષ્યોનું જ્ઞાન પ્રાંતિરૂપ હતું, છતાં તેમને તે પ્રાંતિજ્ઞાનથી ફલ ભિન્ન ભિન્ન મળે છે, અર્થાત મણિના અજવાળાને મણિ ધારીને તે તરફ જનારા મનુષ્યને મણિની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને દીવાના અજવાળાને મણિ ધારી તે તરફ જનારા મનુષ્યને મણિની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ૨

નીચેના ત્રણ શ્લોકોવડે ઉપરના શ્લોકમાં કહેલી વાતને સ્પષ્ટ કરે છે:—
દીપોઽપવરકસ્યાંતર્વર્તતે તત્પ્રમા વહિઃ ।

દૃશ્યતે દ્વાર્યથાઽન્યત્ર તદ્દૃષ્ટા મણેઃ પ્રમા ॥ ૩ ॥

દીપઃ અપવરકસ્ય અંતર વર્તતે [ચ] તત્પ્રમા વહિઃ દ્વારિ દૃશ્યતે, અથ અન્યત્ર તદ્દત્ મણેઃ પ્રમા દૃષ્ટા ॥

વગડામાં રહેલા કોઈ ઘરમાં દીવો રહેલો છે, અને તે દીવાનું અજવાળું ઘરના કમાડના કાણામાંથી બહાર મણિના જેવું ગોળા જેવામાં આવે છે, તથા બીજે કોણે તેવી રીતે મણિનું અજવાળું જેવામાં આવ્યું. ૩

દૂરે પ્રમાદ્વયં દૃષ્ટ્વા મણિબુદ્ધ્યાઽભિધાવતોઃ ।

પ્રમાયાં મણિબુદ્ધિસ્તુ મિથ્યાજ્ઞાનં દ્વયોરપિ ॥ ૪ ॥

ન લભ્યતે મણિર્દીપપ્રમાં પ્રત્યભિધાવતા ।

પ્રમાયાં ધાવતાઽવશ્યં લભ્યેતૈવ મણિર્મણેઃ ॥ ૫ ॥

દૂરે પ્રમાદ્વય દૃષ્ટ્વા મણિબુદ્ધ્યા અભિધાવતોઃ દ્વયોઃ અપિ પ્રમાયાં મણિબુદ્ધિઃ તુ મિથ્યાજ્ઞાનં [એવ] ॥ દીપપ્રમાં પ્રતિ અભિધાવતા [પુરુષેણ] મણિઃ ન લભ્યતે, મણેઃ પ્રમાયાં [અભિ] ધાવતા [તુ] મણિઃ અવશ્યં લભ્યેત એવ ॥

દૂર રહેલા તે બંને અજવાળાને જોઈને “ તે મણિ છે ” એવી ખુદ્ધિવડે તે ભણી દોડનારા બંને મનુષ્યોનું પણ અજવાળામાં મણિની ખુદ્ધિરૂપ જ્ઞાન તે મિથ્યાજ્ઞાનજ છે. દીવાના અજવાળાભણી દોડનારા મનુષ્યને મણિની પ્રાપ્તિ થતી નથી, પરંતુ મણિના અજવાળાભણી દોડનારા મનુષ્યને અવશ્ય મણિની પ્રાપ્તિ થાય છેજ. ૪-૫

હવે સવાદિશ્વમનું અને વિસવાદિશ્વમનું સ્વરૂપ કહે છે:—

દીપપ્રભામણિભ્રાંતિવિસંવાદિભ્રમઃ સ્મૃતઃ ।

મણિપ્રભામણિભ્રાંતિઃ સંવાદિભ્રમ ઉચ્યતે ॥ ૬ ॥

દીપપ્રભામણિભ્રાંતિઃ વિસંવાદિભ્રમઃ સ્મૃતઃ, [તથા] મણિપ્રભામણિભ્રાંતિઃ સંવાદિભ્રમઃ ઉચ્યતે ॥

દીવાના અજવાળામાં જે મણિની ભ્રાંતિ તે વિસંવાદિભ્રમ કહેવાય છે, અને મણિના અજવાળામાં જે મણિની ભ્રાંતિ તે સંવાદિભ્રમ કહેવાય છે. ૬

પ્રત્યક્ષ વિષયમાં સંવાદિભ્રમ જણાવીને હવે અનુમાનના વિષયમાં સંવાદિભ્રમ જણાવે છે:—

વાપ્ત્વં ધૂમતયા વુદ્ધા તત્રાંગારાનુમાનતઃ ।

વહ્નિર્યદ્દૃષ્ટયા લબ્ધઃ સ સંવાદિભ્રમો મતઃ ॥ ૭ ॥

વાપ્ત્વં ધૂમતયા વુદ્ધા તત્ર અંગારાનુમાનતઃ [પ્રવૃત્તેન] યદ્દૃષ્ટયા વહ્નિઃ લબ્ધઃ સઃ સંવાદિભ્રમઃ મતઃ ॥

કોઈ ઠેકાણે શીઆળામાં કોઈ જલના અરણ્યામાંથી નીકળતી વરાળને ધૂમાડારૂપે જાણીને તે સ્થલે અગ્નિના અંગારાના અનુમાનથી અગ્નિ મેળવવાને પ્રવૃત્ત થયેલા મનુષ્યને જે પ્રારબ્ધવડે (અનાયાસે) ત્યાં અગ્નિ પ્રાપ્ત થયેા તે તે સંવાદિભ્રમ માનેલો છે. ૭

હવે શાસ્ત્રસંબંધી સંવાદિભ્રાંતિ દેખાડે છે:—

ગોદાવર્યુદકં ગંગોદકં મત્વા વિશુદ્ધયે ।

સંપ્રોક્ષ્ય શુદ્ધિમાપ્નોતિ સ સંવાદિભ્રમો મતઃ ॥ ૮ ॥

ગોદાવર્યુદકં ગંગોદકં મત્વા વિશુદ્ધયે સંપ્રોક્ષ્ય શુદ્ધિં આપ્નોતિ સઃ સંવાદિભ્રમઃ મતઃ ॥

કોઈ શ્રદ્ધાલુ મનુષ્ય ગોદાવરીનદીના જલને ગંગાનદીનું જલ માનીને પવિત્રતામાટે પોતાના શરીરઉપર પ્રોક્ષણ કરીને પવિત્રપણાને પામે છે તે સંવાદિભ્રમ માનેલ છે.

ગોદાવરીના જલથી પણ પવિત્રતા પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ ગોદાવરીના જલમાં ગંગાના જલની ઠલ્પના તે ભ્રાંતિજ છે, યથાર્થજ્ઞાન નથી. ૮

શાસ્ત્રજન્ય સંવાદિભ્રમનું બીજું ઉદાહરણ આપે છે:—

જ્વરેણાસઃ સંનિપાતં ભ્રાંત્યા નારાયણં સ્મરન્ ।

મૃતઃ સ્વર્ગમવાપ્નોતિ સ સંવાદિભ્રમો મતઃ ॥ ૯ ॥

સાક્ષિરૂપ આત્માને નહિ જાણીને વેદાંતશાસ્ત્રથી “ પ્રહ્લ છે ” એવી રીતે વિષ્ણુ આદિની મૂર્તિની પેઠે તેનું (પ્રહ્લનું) જે સામાન્યજ્ઞાન થાય છે તે અહીં (ઉપાસનામાં) પરોક્ષજ્ઞાન કહેવાને ઇચ્છિત છે. ૧૫

શાસ્ત્રથી વિષ્ણુ આદિની મૂર્તિનું આર હાથવાળાપણું આદિ જણાય છે તો પછી તે જ્ઞાનને પરોક્ષજ્ઞાન કેમ કહેવાય એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

ચતુર્મુજાઘવગતાવપિ મૂર્તિમનુહ્લિલ્લન્ ।

અક્ષૈઃ પરોક્ષજ્ઞાન્યેવ ન તદા વિષ્ણુમીક્ષતે ॥ ૧૬ ॥

[શાસ્ત્રાત્] ચતુર્મુજાઘવગતૌ અપિ મૂર્તિં અનુહ્લિલ્લન્ [પુરુષઃ] પરોક્ષજ્ઞાનીં
 एव, [अतः] तदा अक्षैः विष्णुं न ईक्षते ॥

શાસ્ત્રથી વિષ્ણુનું ચતુર્ભુજાદિરૂપે જ્ઞાન થયા છતાં પણ તે સ્વરૂપને પ્રત્યક્ષ નહિ જાણનારો પુરુષ પરોક્ષજ્ઞાનીજ છે. આ કારણથી ધ્યાનના સમયમાં તે પોતાની આંખોવડે વિષ્ણુને પ્રત્યક્ષ જોતો નથી. ૧૬

તેવા પરોક્ષજ્ઞાનને બ્રાંતિજ્ઞાન કહેવું જોઈએ, કેમકે પરોક્ષજ્ઞાનનો વિષય પ્રત્યક્ષ દેખાતો નથી એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

પરોક્ષત્વાપરાધેન ભવેન્નાતત્ત્વવેદનમ્ ।

પ્રમાણેનૈવ શાસ્ત્રેણ સત્યમૂર્તેર્વિભાસનાત્ ॥ ૧૭ ॥

પરોક્ષત્વાપરાધેન અતત્ત્વવેદનં ન ભવેત્, [इह तु] प्रमाणेन शास्त्रेण एव
 सत्यमूर्तेः विभासनात् ॥

પરોક્ષપણારૂપ અપરાધવડે તે પરોક્ષજ્ઞાન બ્રાંતિજ્ઞાન થતું નથી. અહીં આપેલા ઉદાહરણમાં તો પ્રમાણરૂપ શાસ્ત્રવડેજ વિષ્ણુ આદિની સત્યમૂર્તિનું જ્ઞાન થાય છે, એટલે તે પરોક્ષજ્ઞાન બ્રાંતિરૂપ નથી. ૧૭

સચ્ચિદાનંદરૂપને વિષય કરનારું પ્રહ્લસ્વરૂપનું શાસ્ત્રજ્ઞાન જ્ઞાન છે તેને પરોક્ષપણું કેમ સંભવે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

સચ્ચિદાનંદરૂપસ્ય શાસ્ત્રાદ્જ્ઞાનેऽપ્યનુહ્લિલ્લન્ ।

પ્રત્યંચં સાક્ષિણં તત્તુ બ્રહ્મ સાક્ષાન્ન વીક્ષતે ॥ ૧૮ ॥

સચ્ચિદાનંદરૂપસ્ય શાસ્ત્રાત્ જ્ઞાને અપિ પ્રત્યંચં સાક્ષિણં અનુહ્લિલ્લન્ તુ તત્
 ब्रह्म साक्षात् न वीक्षते ॥

સચ્ચિદાનંદરૂપ પ્રહ્લનું શાસ્ત્રથી જ્ઞાન થયા છતાં પણ અંતરાત્મરૂપ સાક્ષીને વિષય નહિ કરનારો પુરુષ તો તે પ્રહ્લને સાક્ષાત્ અનુભવતો નથી, તેથી શાસ્ત્રથી

થયેલા સચ્ચિદાનંદરૂપ બ્રહ્મના જ્ઞાનનું પરોક્ષપણું સંભવે છે. ૧૮

એવી રીતે થયેલા બ્રહ્મના પરોક્ષજ્ઞાનનું તત્ત્વજ્ઞાનપણું કેમ સંભવે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

શાસ્ત્રોક્તેનૈવ માર્ગેણ સચ્ચિદાનંદનિશ્ચયાત્ ।

પરોક્ષમપિ તજ્ઞાનં તત્ત્વજ્ઞાનં ન તુ ભ્રમઃ ॥ ૧૯ ॥

તત્ જ્ઞાનં પરોક્ષં અપિ શાસ્ત્રોક્તેન એવ માર્ગેણ સચ્ચિદાનંદનિશ્ચયાત્ તત્ત્વજ્ઞાનં [એવ,] તુ ભ્રમઃ ન ॥

વેદાંતશાસ્ત્રથી થયેલું બ્રહ્મનું તે જ્ઞાન પરોક્ષ છતાં પણ શાસ્ત્રે કહેલા પ્રકારવડેજ બ્રહ્મના સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપના નિશ્ચયથી તે પરોક્ષજ્ઞાન વાસ્તવિક જ્ઞાનજ છે, પણ બ્રાંતિજ્ઞાન નથી. ૧૯

વેદાંતશાસ્ત્રથી ઉપજેલું બ્રહ્મજ્ઞાન અંતરાત્માને વિષય કરનારું હોવાથી તે જ્ઞાન અપરોક્ષજ છે, પરોક્ષ નથી, એવી શંકા ઉપજીને તેનું સમાધાન કરે છે:—

બ્રહ્મ યદ્યપિ શાસ્ત્રેષુ પ્રત્યક્ત્વેનૈવ વર્ણિતમ્ ।

મહાવાક્યૈસ્તથાપ્યેતદુર્વોધમવિચારિણઃ ॥ ૨૦ ॥

યદ્યપિ શાસ્ત્રેષુ બ્રહ્મ મહાવાક્યૈઃ પ્રત્યક્ત્વેન એવ વર્ણિતમ્, તથાપિ એતત્ અવિચારિણઃ દુર્વોધમ્ ॥

એકે વેદાંતશાસ્ત્રોમાં (ઉપનિષદોમાં) બ્રહ્મનું “ તત્ત્વમસિ ” આદિ મહાવાક્યોવડે પ્રત્યક્ષપણાવડેજ વર્ણન કરેલું છે, તોપણ આ બ્રહ્મનું પ્રત્યક્-સ્વરૂપ અન્વયવ્યતિરેકવડે નહિ વિચારનારા પુરુષોને સમજી શકાય એવું નથી, તેથી માત્ર વેદાંતશાસ્ત્રનાં વચનોવડે આખાન્ય મનુષ્યોને બ્રહ્મનું અપરોક્ષજ્ઞાન થઈ શકતું નથી, માત્ર પરોક્ષજ્ઞાન થાય છે. ૨૦

“ તે તું છે ” ઇત્યાદિ વેદાંતશાસ્ત્રનાં વાક્યોરૂપ પ્રમાણુ વિદ્યમાન છે, અને બ્રહ્મથી અલિન્ન આત્મરૂપ વસ્તુ પણ વિદ્યમાન છે, તો પછી વિચાર-વિના બ્રહ્મનું અપરોક્ષજ્ઞાન કેમ ન થઈ શકે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

દેહાદ્યાત્મત્વવિભ્રાંતૌ જાગ્રત્પ્યાં ન હઠાત્પુમાન્ ।

બ્રહ્માત્મત્વેન વિજ્ઞાતું ક્ષમતે મંદધીત્વતઃ ॥ ૨૧ ॥

દેહાદ્યાત્મત્વવિભ્રાંતૌ જાગ્રત્પ્યાં મંદધીત્વતઃ પુમાન્ હઠાત્ બ્રહ્મ આત્મત્વેન વિજ્ઞાતું ન ક્ષમતે ॥

જ્વરેણ સંનિપાત આત્મઃ ભ્રાંત્યા નારાયણં સ્મરન્ મૃતઃ સ્વર્ગે અવામોતિ સઃ
સંવાદિભ્રમઃ મતઃ ॥

જ્વરવડે સંનિપાતને પ્રાપ્ત થયેલો પુરુષ ભ્રાંતિવડે નારાયણનો મહિમા સમજ્યાવિના નારાયણનું સ્મરણ કરતો છતો એ મરણ પામ્યો તો તે સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થાય છે તે સંવાદિભ્રમ માનેલો છે. ૯

એવી રીતે પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી, અનુમાનપ્રમાણથી અને શબ્દપ્રમાણથી સંવાદિભ્રમને ઉદાહરણવડે સિદ્ધ કરીને હવે ઉદાહરણવડે સિદ્ધ થયેલા અર્થને કહે છે:—

પ્રત્યક્ષસ્યાનુમાનસ્ય તથા શાસ્ત્રસ્ય ગોચરે ।

ઉક્તન્યાયેન સંવાદિભ્રમાઃ સંતિ હિ કોટિશઃ ॥ ૧૦ ॥

ઉક્તન્યાયેન પ્રત્યક્ષસ્ય, અનુમાનસ્ય તથા શાસ્ત્રસ્ય ગોચરે સંવાદિભ્રમાઃ
કોટિશઃ સન્તિ હિ ॥

ઉપર જણાવેલા ન્યાયવડે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શાસ્ત્રના વિષયમાં સંવાદિભ્રમો કરેડો છે આ વાત પ્રસિદ્ધ છે. ૧૦

એ સંવાદિભ્રમ માનવામા ન આવે તો કહેલી વાતો સહી શકતી નથી એમ જણાવીને કહેલા અર્થને કહે છે:—

અન્યથા મૃત્તિકાદારુશિલાઃ સ્યુર્દેવતાઃ કથમ્ ।

અગ્નિત્વાદિધિયોપાસ્યાઃ કથં વા યોપિદાદયઃ ॥ ૧૧ ॥

અન્યથા મૃત્તિકા-દારુ-શિલાઃ દેવતાઃ કથં સ્યુઃ ? વા યોપિદાદયઃ અગ્નિ-
ત્વાદિધિયા કથં ડપાસ્યાઃ [સ્યુઃ] ? ॥

એ સંવાદિભ્રમ માનવામા ન આવે તો માટી, લાકડુ અને પાષાણ અર્થાત તેની જનાવેલી દેવપ્રતિમાઓ દેવ કેવી રીતે સહી શકે? અથવા પચાસિ-વિધમાં જણાવેલ સ્ત્રી, પુરુષ, પૃથ્વી, મેઘ અને સ્વર્ગ એ અગ્નિપણુ આદિની યુદ્ધિવડે કેવી રીતે ઉપાસના કરવાયોગ્ય થાય? અને મન તથા આદિત્ય પણ બ્રહ્મપણુની યુદ્ધિવડે કેવી રીતે ઉપાસના કરવાયોગ્ય થાય? ૧૧

હવે સંવાદિભ્રમનો અર્થ ટુકામા કહે છે:—

અયથાવસ્તુવિજ્ઞાનાત્ફલં લભ્યત ઈપ્સિતમ્ ।

કાકતાલીયતઃ સોઽયં સંવાદિભ્રમ ઉચ્યતે ॥ ૧૨ ॥

[યસ્માત્] અયથાવસ્તુવિજ્ઞાનાત્ કાકતાલીયતઃ ઈપ્સિતં ફલં લભ્યતે, સઃ
અયં સંવાદિભ્રમઃ ઉચ્યતે ॥

જે વસ્તુ જેવી નથી તે વસ્તુના તેવા જ્ઞાનથી અર્થોત્ કોઈ વસ્તુના વિપરીત
જ્ઞાનથી કાકતાલીયન્યાયથી (કાગડાનું ખેસવું ને તાડનું વા તાડના ફલનું પડવું થાય
એ દાંતાંથી) ધરંછેલું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે તે આ સંવાદિભ્રાંતિ કહેવાય છે. ૧૨
સંવાદિભ્રાંતિરૂપ બ્રહ્મની ઉપાસનાથી યથાર્થજ્ઞાનવડે પ્રાપ્ત થનારા
મોક્ષરૂપ ફલની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે સભવી શકે એમ શકા થાય તો તેનું
સમાધાન કરે છે:—

સ્વયં ભ્રમોઽપિ સંવાદી યથા સમ્યક્ફલપ્રદઃ ।

બ્રહ્મતત્ત્વોપાસનાપિ તથા મુક્તિફલપ્રદા ॥ ૧૩ ॥

સંવાદી સ્વયં ભ્રમઃ અપિ યથા સમ્યક્ફલપ્રદઃ તથા બ્રહ્મતત્ત્વોપાસના અપિ
મુક્તિફલપ્રદા [ભવતિ] ॥

સંવાદિભ્રમ પોતે ભ્રમરૂપ છતાં પણ જેવી રીતે યથાર્થ ફલ આપનારો
થાય છે તેવી રીતે બ્રહ્મતત્ત્વની ઉપાસના પણ મોક્ષરૂપ ફલ આપનારી
થાય છે. ૧૩

વેદાંતશાસ્ત્રોથી બ્રહ્મતત્ત્વને પરોક્ષ જાણીને પછી “ તે બ્રહ્મ હુ છું ”
એવી રીતે ઉપાસક બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે એમ જણાવે છે:—

વેદાંતેભ્યો બ્રહ્મતત્ત્વમર્થંકૈરસાત્મકમ્ ।

પરોક્ષમવગમ્યૈતદ્દહમસ્મીત્યુપાસતે ॥ ૧૪ ॥

વેદાંતેભ્યઃ અર્થંકૈરસાત્મક બ્રહ્મતત્ત્વં પરોક્ષં અવગમ્ય એતત્ અહં અસ્મિ
ઇતિ ઉપાસતે ॥

વેદાંતશાસ્ત્રોથી અર્થંકૈરસાત્મક સ્વભાવવાળા બ્રહ્મતત્ત્વને પરોક્ષ જાણીને
બ્રહ્મોપાસક “ આ બ્રહ્મતત્ત્વ હુ છું ” એવી ઉપાસના કરે છે. ૧૪

ઉપાસના કરવાયોગ્ય બ્રહ્મતત્ત્વના પરોક્ષજ્ઞાનના સ્વરૂપને કહે છે:—

પ્રત્યગ્વ્યક્તિમનુહિલ્ય શાસ્ત્રાદિવિષ્ણવાદિમૂર્તિવત્ ।

અસ્તિ બ્રહ્મેતિ સામાન્યજ્ઞાનમત્ર પરોક્ષધીઃ ॥ ૧૫ ॥

પ્રત્યગ્વ્યક્તિ અનુહિલ્ય શાસ્ત્રાત્ “ બ્રહ્મ અસ્તિ ” ઇતિ વિષ્ણવાદિમૂર્તિવત્
સામાન્યજ્ઞાનં અત્ર પરોક્ષધીઃ [વિવક્ષિતા] ॥

શરીર આદિ જડપદ્ધતિમાં આત્મપણાની દૃઢ પ્રાંતિ વિદ્યમાન હોવાથી મહાબુદ્ધિપણાથી પુરુષ બહારકારથી પ્રદાને આત્મપણાવડે અનુભવવાને સમર્થ થતો નથી, અર્થાત્ દેહાદિમાં રહેલી આત્માની પ્રાંતિ પ્રદક્ષથી અભિન્ન આત્માનો વિચાર કરવાથીજ દૂર થાય છે, અન્યથા તે દૂર થતી નથી. ૨૧

પ્રતીત થતા દ્વૈતની પ્રાંતિ શાસ્ત્રવડે બાણેલા પરોક્ષ અદ્વૈતજ્ઞાનની વિરોધી ન હોવાથી શ્રદ્ધાલુ પુરુષને શાસ્ત્રદ્વારા પ્રદાનું પરોક્ષજ્ઞાન થઈ શકે છે એમ જણાવે છે:—

બ્રહ્મમાત્રં સુવિજ્ઞેયં શ્રદ્ધાલોઃ શાસ્ત્રદર્શિનઃ ।

અપરોક્ષદ્વૈતબુદ્ધિઃ પરોક્ષાદ્વૈતબુદ્ધયનુત્ ॥ ૨૨ ॥

[યતઃ] અપરોક્ષદ્વૈતબુદ્ધિઃ પરોક્ષાદ્વૈતબુદ્ધયનુત્ [અતઃ] શ્રદ્ધાલોઃ શાસ્ત્ર-
દર્શિનઃ બ્રહ્મમાત્રં સુવિજ્ઞેયમ્ ॥

જે કારણથી અપરોક્ષદ્વૈતબુદ્ધિ પરોક્ષઅદ્વૈતબુદ્ધિને નાશ કરી શકતી નથી તે કારણથી શાસ્ત્રાદિમાં શ્રદ્ધા રાખનારા અને શાસ્ત્રના અર્થને તાત્પર્યથી બાણનારા મનુષ્યોને દેવલાપ્રદા સુખપૂર્વક બાણી શકાય એવું છે. ૨૨

અપરોક્ષપ્રાંતિ પરોક્ષતત્ત્વજ્ઞાનની વિરોધી નથી એમ દર્શાંત આપીને જણાવે છે:—

અપરોક્ષશિલાબુદ્ધિર્ન પરોક્ષેશતાં નુદેત્ ।

પ્રતિમાદિપુ વિષ્ણુત્વે કો વા વિપ્રતિપચતે ॥ ૨૩ ॥

અપરોક્ષશિલાબુદ્ધિઃ પરોક્ષેશતાં ન નુદેત્, પ્રતિમાદિપુ વિષ્ણુત્વે કઃ વા વિપ્રતિપચતે ? ॥

પાપાણની ણનાવેલી દેવની પ્રતિમામાં જે પ્રત્યક્ષ પાપાણનું જ્ઞાન છે તે પરોક્ષ ઇશ્વરપણાને દૂર કરતું નથી. વિષ્ણુની પ્રતિમાદિવિષે વિષ્ણુપણામાં કોણ વિવાદ કરે છે? કોઈ આસ્તિક તેમાં વિવાદ કરતો નથી. ૨૩

નાસ્તિક મનુષ્યોને વિષ્ણુની પદ્મચરની પ્રતિમામાં વિષ્ણુની બુદ્ધિ થતી નથી એમ જે કોઈ કહે તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

અશ્રદ્ધાલોરવિશ્વાસો નોદાહરણમર્હતિ ।

શ્રદ્ધાલોરેવ સર્વત્ર વૈદિકેન્વધિકારતઃ ॥ ૨૪ ॥

સર્વત્ર વૈદિકેષુ શ્રદ્ધાલોઃ એવ અધિકારતઃ અશ્રદ્ધાલોઃ અવિશ્વાસઃ ઉદાહરણં નર્હતિ ॥

સર્વ સ્થલે વૈદિકક્રમાંદિમાં શ્રદ્ધાવાળા પુરુષનોજ અધિકાર હોવાથી અશ્રદ્ધાલુ પુરુષનો અવિશ્વાસ ઉઠાહરણરૂપ થઈ શકતો નથી. ૨૪ ઉપર જણાવેલા પ્રસંગથી જે સિદ્ધ થાય છે તે જણાવે છે:—

સકૃદાત્તોપદેશેન પરોક્ષજ્ઞાનમુદ્ભવેત્ ।

વિષ્ણુમૂર્ત્યુપદેશો હિ ન મીમાંસામપેક્ષતે ॥ ૨૫ ॥

સકૃદાત્તોપદેશેન પરોક્ષજ્ઞાનં ઉદ્ભવેત્, હિ વિષ્ણુમૂર્ત્યુપદેશઃ મીમાંસાં ન અપેક્ષતે ॥

વિશ્વાસ રાખવાયોગ્ય પ્રામાણિક પુરુષના એક વાર કરેલા ઉપદેશવડે શ્રદ્ધાલુ મનુષ્યને પરોક્ષજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, કેમકે શાલગ્રામમાં કે વિષ્ણુની પ્રતિમામાં વિષ્ણુની મૂર્તિનો ઉપદેશ આસ્તિકને માટે વિચારની અપેક્ષા કરતો નથી. ૨૫

આત્મપુરુષે કરેલા ઉપદેશમાં બે વિચાર કરવાની અગત્ય ન હોય તો પછી પૂર્વમીમાંસા આદિ ગ્રંથોમાં કર્મના સળધમાં તથા ઉપાસનાના સળધમાં શામાટે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે એમ બે શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

કર્મોપાસ્તી વિચાર્યેતે અનુષ્ટેયાવિનિર્ણયાત્ ।

વહુશાસ્ત્રાવિપ્રકીર્ણં નિર્ણેતું કઃ પ્રભુર્નરઃ ॥ ૨૬ ॥

અનુષ્ટેયાવિનિર્ણયાત્ કર્મોપાસ્તી વિચાર્યેતે, વહુશાસ્ત્રાવિપ્રકીર્ણં નિર્ણેતું કઃ નરઃ પ્રભુઃ [અસ્તિ ?] ॥

અનુષ્ઠાન કરવાયોગ્ય જે કર્મ અને ઉપાસના તેનો નિર્ણય ન થઈ શકવાથી કર્મના ને ઉપાસનાના સળધમાં પૂર્વમીમાંસા આદિ ગ્રંથોમાં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે, કેમકે વેદની અનેક શાખાઓમાં કહેલાં કર્મ ને ઉપાસના બહુ ફેલાઈ ગયેલાં હોવાથી તેને એકત્ર કરીને તેનો નિર્ણય કરવામાટે કયો પુરુષ સમર્થ છે ? કોઈ નથી, તેથી તેનો પૂર્વમીમાંસા આદિ ગ્રંથોમાં વિચાર કરેલો છે. ૨૬

ત્યારે કર્મના ને ઉપાસનાના સ્વરૂપનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી ત્યારે કર્મ ને ઉપાસના શી રીતે થઈ શકશે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

નિર્ણાતોઽર્થઃ કલ્પસૂત્રૈર્ગ્રથિતસ્તાવતાઽઽસ્તિકઃ ।

વિચારમંતરેણાપિ શક્તોઽનુષ્ઠાતુમંજસા ॥ ૨૭ ॥

નિર્ણીતઃ અર્થઃ કલ્પસૂત્રૈઃ ગ્રયિતઃ [અસ્તિ,] તાવતા આસ્તિકઃ વિચારં
અંતરેણ અપિ અંજસા અનુષ્ઠાતું શક્તઃ [અસ્તિ] ॥

શ્રીકૈમ્બિનિ આદિ આચાર્યોએ પૂર્વમીમાંસાદ્વારા નિર્ણય કરેલો છે
અનુષ્ઠાનનો પ્રકાર છે તે અનુષ્ઠાનનો પ્રકાર આશ્વલાયનાદિએ રચેલાં કલ્પ-
સૂત્રોવડે ગુથેલો છે, એટલે તેનો એક કેકાણે સંગ્રહ કરેલો છે. તે કલ્પસૂત્રોને
અનુસરીને આસ્તિક પુરુષ વિશેષ વિચાર કર્યા વિના પણ કર્મનું ને ઉપાસનાનું
યથાર્થરીતે અનુષ્ઠાન કરવાને સમર્થ થઈ શકે છે. ૨૭

કલ્પસૂત્રાદિમાં માત્ર વૈદિકકર્મનોજ વિચાર કરેલો છે, ઉપાસનાનો વિચાર
કરેલો નથી, તેથી ઉપાસનાનું અનુષ્ઠાન સંભવી શકતું નથી એમ શંકા થાય
તો તેનું સમાધાન કરે છે:--

ઉપાસ્તીનામનુષ્ઠાનમાર્પગ્રંથેષુ વર્ણિતમ્ ।

વિચારાક્ષમમર્ત્યાશ્ચ તચ્છ્રુત્વોપાસતે ગુરોઃ ॥ ૨૮ ॥

ઉપાસ્તીનાં અનુષ્ઠાનં આર્પગ્રંથેષુ વર્ણિતં [અસ્તિ,] ચ વિચારાક્ષમમર્ત્યાઃ
ગુરોઃ તત્ શ્રુત્વા ઉપાસતે ॥

ઉપાસનાઓના અનુષ્ઠાનનો પ્રકાર શ્રીવસિષ્ઠ આદિ ઋષિઓએ રચેલા
ગ્રંથોમાં વર્ણવેલો છે, અને વિચાર કરવામાં અશક્ત પુરુષો યોગ્ય ગુરુના
મુખથી તે ઉપાસનાનું સ્વરૂપ સાંભળીને ઉપાસના કરે છે. એવી રીતે ઉપા-
સનાનું અનુષ્ઠાન સંભવી શકે છે. ૨૮

જો એમ છે તો કેટલાક મનુષ્યો વેદનાં વચનોનો વિચાર શામાટે કરે
છે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:--

વેદવાક્યાનિ નિર્ણેતુમિચ્છન્મીમાંસતાં જનઃ ।

આત્તોપદેશમાત્રેણ હ્યનુષ્ઠાનં હિ સંભવેત્ ॥ ૨૯ ॥

વેદવાક્યાનિ નિર્ણેતું ઇચ્છન્ જનઃ મીમાંસતાં હિ આત્તોપદેશમાત્રેણ અનુ-
ષ્ઠાન હિ સંભવેત્ ॥

વેદનાં વચનોનો નિર્ણય કરવાની ઇચ્છા રાખનાર મનુષ્ય ભલે વેદના
વચનોનો વિચાર કરે, પરંતુ પ્રામાણિક વક્તાના ઉપદેશમાત્રવડે કર્મનું ને
ઉપાસનાનું અનુષ્ઠાન તો સંભવી શકે છે. ૨૯

બ્રહ્મની ઉપાસનાપ્રમાણે બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર માત્ર આત્મપુરુષના ઉપદેશથી
સિદ્ધ થઈ શકતો નથી એમ જણાવે છે:--

બ્રહ્મસાક્ષાત્કૃતિસ્ત્વેવં વિચારેણ વિના નૃણામ્ ।

આત્મોપદેશમાત્રેણ ન સંભવતિ કુત્રચિત્ ॥ ૩૦ ॥

તુ एवं નૃણાં બ્રહ્મસાક્ષાત્કૃતિઃ વિચારેણ વિના આત્મોપદેશમાત્રેણ કુત્રચિત્
ન સંભવતિ ॥

પણ ઉપાસનાના અનુષ્ઠાનની પેઠે મનુષ્યોને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર બ્રહ્મ-
સ્વરૂપના વિચારવિના બ્રહ્મવેત્તાના ઉપદેશમાત્રવડે કદીપણ સંભવતો નથી. ૩૦

પ્રામાણિક વિદ્વાનના ઉપદેશવડે બ્રહ્મનું પરોક્ષજ્ઞાન થાય છે, પણ બ્રહ્મનું
અપરોક્ષજ્ઞાન બ્રહ્મના વિચારવિના થતું નથી તેનું કારણ જણાવે છે:—

પરોક્ષજ્ઞાનમશ્રદ્ધા પ્રતિવધ્નાતિ નેતરત્ ।

અવિચારોઽપરોક્ષસ્ય જ્ઞાનસ્ય પ્રતિવંધકઃ ॥ ૩૧ ॥

અશ્રદ્ધા પરોક્ષજ્ઞાનં પ્રતિવધ્નાતિ. इतरत् न, अपरોક્ષस्य ज्ञानस्य प्रतिबंधकः
अविचारः [अस्ति] ॥

અશ્રદ્ધા બ્રહ્મના પરોક્ષજ્ઞાનનો પ્રતિબંધ કરે છે, અવિચાર તેનો પ્રતિબંધ
કરતો નથી. બ્રહ્મના અપરોક્ષજ્ઞાનનો પ્રતિબંધક બ્રહ્મનો અવિચાર છે, તે પ્રતિ-
બંધ બ્રહ્મના વિચારવડે દૂર થાય છે. ૩૧

બ્રહ્મનો વિચાર કયાં છતાં પણ જો જિજ્ઞાસુને બ્રહ્મનું અપરોક્ષજ્ઞાન ન
થાય તો જિજ્ઞાસુએ શું કરવું એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

વિચાર્યાપ્યાપરોક્ષ્યેણ બ્રહ્માત્માનં ન વેત્તિ ચેત્ ।

આપરોક્ષ્યાવસાનત્વાદ્ભૂયો ભૂયો વિચારયેત્ ॥ ૩૨ ॥

વિચાર્ય અપિ આપરોક્ષ્યેણ બ્રહ્માત્માનં ન વેત્તિ ચેત્, આપરોક્ષ્યાવસાન-
ત્વાદ્ ભૂયઃ ભૂયઃ વિચારયેત્ ॥

બ્રહ્મસ્વરૂપનો વિચાર કયાં છતાં પણ જિજ્ઞાસુ પુરુષ અપરોક્ષપણાવડે
બ્રહ્મથી અભિન્ન આત્માને જો ન જાણે, તો બ્રહ્મવિચારની બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારમાં
પરિસમાપ્તિ હોવાથી તે વારે વારે બ્રહ્મસ્વરૂપનો આદરપૂર્વક વિચાર કરે. ૩૨

વારે વારે બ્રહ્મવિચાર કયાં છતાં પણ જો બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર ન થાય તો
બ્રહ્મવિચાર વ્યર્થ થશે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

વિચારયન્નામરણં નૈવાત્માનં લભેત ચેત્ ।

જન્માંતરે લભેતૈવ પ્રતિવંધક્ષયે સતિ ॥ ૩૩ ॥

આમરણં વિચારયન્ એવ આત્માનં ન લભેત ચેન્, પ્રતિવંધણયે સતિ જન્માંતરે
લભેત એવ ॥

પોતાના મરણપર્યંત પ્રહ્લનો વિચાર કરતાં છતાં પણ જો તે જિજ્ઞાસુ
પોતાના આત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત નહિ થાય તો આત્મજ્ઞાનના પ્રતિબંધનો હેતુ
થયે સતે ધીજ્ઞ કે ત્રીજ્ઞ જન્મમાં તે આત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેજ એમાં
શંકા નથી. ૩૩

પ્રહ્લવિચાર કરનાર મનુષ્યને વર્તમાનજન્મમાં કે પછીના જન્મમાં પ્રહ્લ-
સાક્ષાત્કાર થાય છે એમ લગવાનું સૂત્રકાર અને શ્રુતિઓ જણાવે છે એમ કહે છે:-

इह वाऽमुत्र वा विद्येत्येवं सूत्रकृतोदितम् ।

शृण्वंतोऽप्यत्र बहवो यन्न विद्युरिति श्रुतिः ॥ ૩૪ ॥

“इह वा अमुत्र वा विद्या” इति एवं सूत्रकृता उदितम् [अस्ति, च]

“अत्र बहवः शृण्वंतः अपि यत् न विद्युः” इति श्रुतिः [अस्ति] ॥

પ્રહ્લવિચાર કરનાર મુમુક્ષુને આ જન્મમાં અથવા ધીજ્ઞ જન્મમાં પ્રહ્લ-
વિદ્યાની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ લગવાનું સૂત્રકારે કહ્યું છે, અને વર્તમાનજન્મમાં
ઘણા મનુષ્યો વેદાંતશાસ્ત્રનું શ્રવણ કરતાં છતાં પણ જે પ્રહ્લને જાણતા નથી
એવી શ્રુતિ છે.

જેમના અંતઃકરણમાં પ્રહ્લજ્ઞાનનો પ્રતિબંધ કરનાર સંસ્કાર ન હોય તેઓ-
ને તે જન્મમાં પ્રહ્લનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, અને જેમના અંતઃકરણમાં
પ્રહ્લજ્ઞાનનો પ્રતિબંધ કરનાર સંસ્કાર હોય તેમને તે સંસ્કારોની નિવૃત્તિ થયે
ધીજ્ઞ કે ત્રીજ્ઞ જન્મમાં પ્રહ્લનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. પ્રતિબંધક સંસ્કારોને
હીંમે વેદાંતશાસ્ત્રનું શ્રવણ કર્યા છતાં પણ મનુષ્યોને પ્રહ્લસાક્ષાત્કારનો લાભ
થતો નથી. ન્યારે પ્રતિબંધક સંસ્કાર દૂર થાય છે ત્યારે તેમને પ્રહ્લસાક્ષાત્કારનો
લાભ થાય છે એવો શ્રુતિનો ને લગવાનું સૂત્રકારનો અભિપ્રાય છે. ૩૪

વેદાંતશાસ્ત્રનું શ્રવણ કરનારા જે જિજ્ઞાસુને તે જન્મમાં પ્રહ્લનું જ્ઞાન
થતું નથી તેને પ્રતિબંધક સંસ્કાર દૂર થવાથી ધીજ્ઞ જન્મમાં પ્રહ્લનું અપરોક્ષ-
જ્ઞાન થાય છે એમ ઐતરેય-ઉપનિષદ્માં શ્રીવામદેવનો પ્રસંગ કહીને
જણાવ્યું છે એમ કહે છે:-

गर्भ एव शयानः सन्वामदेवोऽवलुङ्खवान् ।

पूर्वाभ्यस्तविचारेण यद्बद्धययनादिषु ॥ ૩૫ ॥

યદ્વત્ અધ્યયનાદિષુ [તદ્વત્] વામદેવઃ ગર્ભે એવ શયાનઃ સન્ પૂર્વાભ્યસ્ત-
વિચારેણ અવલુઙ્ખવાન્ ॥

એમ શાસ્ત્રના અધ્યયનાદિમાં પૂર્વદિવસે અભ્યાસ કર્યો હોય તે પછી બીજે દિવસે અનાયાસે સ્પુરે છે તેમ વામદેવ ગર્ભમાં સૂતા છતા ગયા જન્મમાં કરેલા અભ્યાસવડે ભાવિપ્રતિબંધની નિવૃત્તિ થવાથી પ્રક્ષને બાણતા હવા, ૩૫ ઉપર જે અધ્યયનનું દ્વંદ્વંત આપ્યું તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે:—

बहुवारमधीतेऽपि तदा नायाति चेत्पुनः ।

दिनांतरेऽनधीत्यैव पूर्वाधीतं स्मरेत्पुमान् ॥ ૩૬ ॥

વહુવારં અધીતે અપિ તદા ન આયાતિ ચેત્ પુનઃ દિનાંતરે અનધીત્ય ઇવ પુમાન્ પૂર્વાધીતં સ્મરેત્ ॥

ઘણી વાર શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યા છતાં પણ તે વેલા બે તે અધ્યયન પોતાના અંતઃકરણમાં સ્થિર ન થાય તો પુનઃ બીજે દિવસે અધ્યયન કર્યા વિનાજ પુરુષ આગલ્યે દિવસે અધ્યયન કરેલાનું સ્મરણ કરે છે, અર્થાત તેને તેનું અનાયાસે સ્મરણ થાય છે. ૩૬

આગળ પાંત્રીશમાં શ્લોકમાં “અધ્યયનાદિપુ” એવો જે શબ્દ છે તે- માંના આદિશબ્દવડે કહેવાને ઇચ્છિત અર્થનાં બીજાં દ્વંદ્વંત આપે છે:—

कालेन परिपच्यंते कृपिगर्भादयो यथा ।

तद्ददात्मविचारोऽपि शनैः कालेन पच्यते ॥ ૩૭ ॥

યથા કૃપિગર્ભાદયઃ કાલેન પરિપચ્યંતે તદ્વત્ આત્મવિચારઃ અપિ કાલેન શનૈઃ પચ્યતે ॥

જેવી રીતે ખેડ અને ગર્ભ આદિ સમય જતાં પરિપાકને પામે છે તેવી રીતે આત્માનો વિચાર પણ સમય જતાં ધીરે ધીરે પરિપાકને પામે છે, તુરતજ તેનો પરિપાક થતો નથી. ૩૭

આત્મસ્વરૂપનો વારે વારે વિચાર કર્યો છતાં પણ પ્રતિબંધકના સફલાવથી આત્મસાક્ષાત્કાર થતો નથી એમ વાર્તિકકારે જણાવ્યું છે એમ કહે છે:—

पुनः पुनर्विचारेऽपि त्रिविधप्रतिबंधतः ।

न वेत्ति तत्त्वमित्येतद्वાર्तिके सम्यगीरितम् ॥ ૩૮ ॥

પુનઃ પુનઃ વિચારે અપિ ત્રિવિધપ્રતિબંધતઃ [પુરુષઃ] તત્ત્વં ન વેત્તિ ઇતિ ઇતલ્ વાર્તિકે સમ્યક્ ઈરિતમ્ [અસ્તિ] ॥

વારે વારે આત્મસ્વરૂપનો વિચાર કરવા છતાં પણ ભૂત, વર્તમાન અને

૧ અહીં કોઈ વદા એવો પાડ માને છે.

લાવી આ ત્રણ પ્રકારના પ્રતિબંધથી પુરુષ આત્મસ્વરૂપને જાણતો નથી એમ આ વાત શ્રીમુરેશ્વરાચાર્યે પોતાના વાર્તિકમાં સ્પષ્ટપણે કહેલી છે. ૩૮

શ્રીમુરેશ્વરાચાર્યના વાર્તિકમાંના તે શ્લોકો નીચે આપે છે:—

કુતસ્તજ્ઞાનમિતિ ચેત્તદ્ધિ વંધપરિક્ષયાત્ ।

અસાવપિ ચ ભૂતો વા ભાવી વા વર્તતેઽથ વા ॥ ૩૯ ॥

અધીતવેદવેદાર્થોઽપ્યત્ત એવ ન મુચ્યતે ।

હિરણ્યનિધિદૃષ્ટાંતાદિદમેવ હિ દર્શિતમ્ ॥ ૪૦ ॥

તત્ જ્ઞાનં કુતઃ ઇતિ ચેત્ તત્ હિ વંધપરિક્ષયાત્, ચ અસૌ અપિ ભૂતઃ વા ભાવી વા અથ વર્તતે વા ॥ અતઃ એવ અધીતવેદવેદાર્થઃ અપિ ન મુચ્યતે, હિરણ્યનિધિ-
દૃષ્ટાંતાત્ ઇદં એવ હિ દર્શિતં [અસ્તિ] ॥

તે આત્મજ્ઞાન કેવી રીતે થાય છે એમ જો તમે પૂછો તો કહેવાનું કે તે આત્મજ્ઞાન પ્રતિબંધનો સારી રીતે ક્ષય થવાથી થાય છે એમ જાણો. આ પ્રતિબંધ પણ ભૂત, લાવી અને વર્તમાન એમ ત્રણ પ્રકારનો હોય છે. આ ત્રણ પ્રતિબંધ હોવાથીજ જેણે વેદનો અને વેદના અર્થનો અભ્યાસ કર્યો હોય છે એવો પુરુષ પણ મોક્ષ પામતો નથી, ભૂમિમાં રહેલા સોનાના ભંડારના દૃષ્ટાંતથી આજ વાત શ્રુતિમાં દેખાડી છે.

પ્રતિબંધના સફલાવથી આત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી એ વાત જોમ ભૂમિમાં રહેલા સોનાના ભંડારઉપર ફરનારો મનુષ્ય ભૂમિમાં રહેલા ભંડારને વચ્ચે માટી અને પાષાણ હોવાથી જાણતો નથી તેમ અજ્ઞાનને તથા પ્રતિ-
બંધને લીધે મનુષ્ય પોતાના આત્મસ્વરૂપને જાણતો નથી. ૩૯-૪૦

ભૂતપ્રતિબંધ દોષ સ્થલે જોવામાં આવતો નથી એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

અતીતેનાપિ મહિષીસ્નેહેન પ્રતિવંધતઃ ।

મિશ્નુસ્તત્ત્વં ન વેદેતિ ગાથા લોકે પ્રગીયતે ॥ ૪૧ ॥

અતીતેન મહિષીસ્નેહેન અપિ પ્રતિવંધતઃ મિશ્નુઃ તત્ત્વં ન વેદ ઇતિ ગાથા લોકે પ્રગીયતે ॥

ભૂતકાલમાં-ગૃહસ્થાશ્રમના સમયમાં-રાજાની રાણીઉપર થયેલા અથવા પોતાની ભેંશઉપર થયેલા પ્રેમવડે પ્રહસસ્વરૂપના જ્ઞાનમાં પ્રતિબંધ થવાથી

કેઇ સંન્યાસી પોતાના ગુરુએ ઉપદેશ કરેલા પ્રદાને બાધી શક્યો નહિ એવી વાર્તા લોકમાં કહેવાય છે. આ ભૂતપ્રતિબંધનું ઉદાહરણ છે. ૪૧

પછી તે સંન્યાસીને પ્રદક્ષાનાની પ્રાપ્તિ શી રીતે થઇ એમ બાલુવાની ઇચ્છા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

અનુસ્ટલ્ય ગુરુઃ સ્નેહં મહિષ્યાં તત્ત્વમુક્તવાન્ ।

તતો યથાવદ્દૈવ પ્રતિવંધસ્ય સંક્ષયાત્ ॥ ૪૨ ॥

ગુરુઃ સ્નેહં અનુસ્ટલ્ય મહિષ્યાં તત્ત્વં ઉક્તવાન્, તતઃ એવઃ પ્રતિવંધસ્ય સંક્ષયાત્ યથાવત્ વેદ ॥

તેના સહુગુરુ તે સંન્યાસીના મહિષીપરના (રાજાની રાણીપરના અથવા ભેંશપરના) પ્રેમને અનુસરીને તે સંન્યાસીને મહિષીમાં અધિષ્ઠાનરૂપે રહેલા પ્રદાનું સ્વરૂપ કહેતા હતા. પછી આ સંન્યાસી પોતાના પ્રદક્ષાનાના ભૂતપ્રતિબંધનો સારી રીતે જ્ઞય થવાથી પોતાના સહુગુરુએ ઉપદેશ કરેલા પ્રદાનું સ્વરૂપ સારી રીતે બાલુતો હવે. ૪૨

એવી રીતે ઉપરના એ શ્લોકમાં પ્રદક્ષાનાના ભૂતપ્રતિબંધનું નિરૂપણ કરીને નીચેના શ્લોકમાં વર્તમાનપ્રતિબંધનું નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રતિવંધો વર્તમાનો વિપયાસક્તિલક્ષણઃ ।

પ્રજ્ઞામાંઘ્યં કુતર્કશ્ચ વિપર્યયદુરાગ્રહઃ ॥ ૪૩ ॥

વર્તમાનઃ પ્રતિવંધઃ વિપયાસક્તિલક્ષણઃ, પ્રજ્ઞામાંઘ્યં, કુતર્કઃ ચ વિપર્યયદુરાગ્રહઃ ॥

પ્રદક્ષાનાનો વર્તમાનપ્રતિબંધ આર પ્રકારનો છે, વિપયાસક્તિ, બુદ્ધિનું મંદપણું, કુતર્ક અને વિપર્યયમાં દુરાગ્રહ.

વિપયાસક્તિ એટલે શબ્દાદિ વિપયોમાં અને તેનાં સાધનોમાં ઘાટી પ્રીતિ, બુદ્ધિનું મંદપણું એટલે શાસ્ત્રમાં પ્રતિપાઠન કરેલા પ્રદાનું સ્વરૂપ સમજવામાં બુદ્ધિની નિર્બલતા, કુતર્ક એટલે શ્રુતિસ્મૃતિથી વિપરીત સૂકા તર્કો કરવાનો સ્વભાવ અને વિપર્યયમાં દુરાગ્રહ એટલે દેહાદિમાં આત્મપણાનો નિશ્ચય અને જગતમાં સત્યપણાનો નિશ્ચય. ૪૩

આ આર પ્રકારના વર્તમાનપ્રતિબંધની નિવૃત્તિ કયા સાધનથી થાય છે તે કહે છે:—

શમાયૈઃ શ્રવણાયૈશ્ચ તત્ર તત્રોચિતૈઃ ક્ષયમ્ ।

નીતેઽસ્મિન્પ્રતિવંધેઽતઃ સ્વસ્ય વ્રહ્મત્વમશ્નુતે ॥ ૪૪ ॥

તત્ર તત્ર ઉચિતૈઃ શમાદ્યૈઃ ચ શ્રવણાદ્યૈઃ અસ્મિન્ પ્રતિવંધે ક્ષયં નીતે [સતિ]
અતઃ સ્વસ્ય વ્રહ્મત્વં અશ્નુતે ॥

તે તે પ્રતિબંધને યોગ્ય શમાદિ સાધનોવડે અને વેદાંતનાં શ્રવણાદિ સાધનોવડે આ પ્રતિબંધનો ક્ષય કરવાથી પછી મુમુક્ષુ પોતાના પ્રહ્મસ્વરૂપને પામે છે.

જો વિષયાસકિતરૂપ વર્તમાનપ્રતિબંધ હોય તો તેની નિવૃત્તિ શમ, દમ, વિવેક ને વૈરાગ્યવડે કરવી; જો બુદ્ધિના મંદપણારૂપ વર્તમાનપ્રતિબંધ હોય તો તેની નિવૃત્તિ વેદાંતશાસ્ત્રના શ્રવણ, મનન ને પ્રહ્મવેત્તા પુરુષના સંગવડે કરવી; જો કૃતકંરૂપ વર્તમાનપ્રતિબંધ હોય તો તેની નિવૃત્તિ વેદાંતદર્શનના મહેલા અધ્યાયના અને ધીર અધ્યાયના શ્રવણમનનવડે કરવી, અને જો વિ-પર્યયમાં દુરાગ્રહરૂપ વર્તમાનપ્રતિબંધ હોય તો તેની નિવૃત્તિ આત્માથી અલિપ્ત પ્રહ્મના ધ્યાનવડે કરવી. એવી રીતનો શુભ પ્રયત્ન કરવાથી ઉપર જણાવેલા ચાર પ્રકારના વર્તમાનપ્રતિબંધોમાંનો જે પ્રતિબંધ પ્રહ્મજ્ઞાનમાં અડચણ કરતો હોય તે દૂર થાય છે, અને તેમ થવાથી મુમુક્ષુને આત્માથી અલિપ્ત પ્રહ્મનો દઢ સાક્ષાત્કાર થાય છે. ૪૪

હવે ભાવિપ્રતિબંધનું સ્વરૂપ ઉદાહરણસહિત જણાવે છે:—

આગામિપ્રતિવંધશ્ચ વામદેવે સમીરિતઃ ।

एकेन जन्मना क्षीणो भरतस्य त्रिजन्मभिः ॥ ૪૫ ॥

ચ આગામિપ્રતિવંધઃ વામદેવે સમીરિતઃ [સઃ તસ્ય] એકેન જન્મના ક્ષીણઃ,
ભરતસ્ય ત્રિજન્મભિઃ [ક્ષીણઃ] ॥

અને પ્રહ્મજ્ઞાનનો ભાવિપ્રતિબંધ ન્યામદેવનામના મુનિને વિષે સારી રીતે કહેલો છે. એ વામદેવનો ભાવિપ્રતિબંધ તે વામદેવના એક જન્મવડે નિવૃત્ત થયો, અને સર્વથિ ભરતનો ભાવિપ્રતિબંધ તેમના ત્રણ જન્મોવડે નિવૃત્ત થયો.

+ શ્રીવામદેવે પોતાના પૂર્વજન્મમાં ઉત્તમપ્રકારે વેદાંતનાં શ્રવણમનનાદિ કર્યા છતાં પણ તેમના એક જન્મના ભાવિપ્રતિબંધને લઈને તેમને તેજ જન્મમાં જ્ઞાન થયું નહિ. પછી નવા જન્મમાં તેમને માતાના ગર્ભમાં પ્લહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિદ્વારા સર્વાત્મભાવની પ્રાપ્તિ થઈ.

* સર્વથિ ભરત વનમાં તપશ્રયાંપરાયણ હતા તેમને ત્રણ જન્મ આપનારા ભાવિ-પ્રતિબંધને લઈને મૃગના બચ્ચામાં વધારે દયા ઉત્પન્ન થઈ, અને તેમાં પ્રેમ બંધાયો, તેથી તે શરીર છોડ્યા પછી તેઓ મૃગનો જન્મ પામ્યા. તે શરીર છોડ્યા પછી તેમને પ્લહ્મજ્ઞાનના શરીરની પ્રાપ્તિ થઈ, ને તે જન્મમાં પ્લહ્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થયો. એવી રીતે ત્રીજા જન્મમાં ભાવિપ્રતિબંધ દૂર થવાથી તેમને પ્લહ્મનું અપરોક્ષજ્ઞાન થયું.

ભવિષ્યના જન્મનું કારણ થનાર પ્રારબ્ધકર્મનો અવશેષભાગ તે ભાવિ-પ્રતિબંધ અથવા આગામિપ્રતિબંધ કહેવાય છે. તે પ્રારબ્ધકર્મરૂપ હોવાથી તેની લોગવિના નિવૃત્તિ થતી નથી. તેથી વેદાંતશાસ્ત્રનું શ્રવણાદિ કર્યા છતાં પણ તે સુમુક્ષુને પ્રહ્લ્લજ્ઞાન થઈ શકતું નથી. પછી જ્યારે તે પ્રારબ્ધકર્મની નિવૃત્તિ થાય છે ત્યારે સદ્ગુરુના ઉપદેશવિના પણ તે સુમુક્ષુને પ્રહ્લ્લનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. ૪૫

પ્રહ્લ્લવિચાર કર્યા છતાં જો તે જન્મમાં સુમુક્ષુને પ્રહ્લ્લજ્ઞાન ન થાય તો પછીના જન્મમાં તેને પ્રહ્લ્લજ્ઞાન થાય છે, એટલે પ્રહ્લ્લવિચાર નિરર્થક નથી એમ જણાવે છે:—

યોગબ્રહ્મણસ્ય ગીતાયામતીતે વહુજન્મનિ ।

પ્રતિવંધક્ષયઃ પ્રોક્તો ન વિચારોઽપ્યનર્થકઃ ॥ ૪૬ ॥

ગીતાયાં યોગબ્રહ્મણસ્ય વહુજન્મનિ અતીતે [સતિ] પ્રતિવંધક્ષયઃ પ્રોક્તઃ,
[અતઃ] વિચારઃ અપિ અનર્થકઃ ન ॥

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં પ્રહ્લ્લવિચાર કર્યા છતાં પણ જન્મને પ્રહ્લ્લસાક્ષાત્કાર થયો નથી એવા યોગબ્રહ્મણને ઘણા જન્મો વ્યતીત થયા પછી તેમના પ્રતિબંધનો નાશ થઈ પ્રહ્લ્લસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે એમ શ્રીકૃષ્ણભગવાને અર્જુન-પ્રતિ કહ્યું છે. આથી પ્રહ્લ્લવિચાર કદીપણ વ્યર્થ થતો નથી, અર્થાત્ તે પ્રહ્લ્લ-સાક્ષાત્કારરૂપ ફલ આપનારો થાય છે. ૪૬

ભગવદ્ગીતામાં નિરૂપણ કરેલા અર્થને ભગવદ્ગીતાના આર શ્લોકોનો અનુવાદ કરીને જણાવે છે:—

પ્રાપ્ય પુણ્યકૃતાં લોકાનાત્મતત્ત્વવિચારતઃ ।

શુચીનાં શ્રીમતાં ગેહે સામિલાપોઽભિજાયતે ॥ ૪૭ ॥

સામિલાપ આત્મતત્ત્વવિચારતઃ પુણ્યકૃતાં લોકાન્ પ્રાપ્ય શુચીનાં શ્રીમતાં
ગેહે અભિજાયતે ॥

વિષયાભિલાષવાળો યોગબ્રહ્મ પુરુષ આત્મસ્વરૂપના વિચારથી પુણ્ય કર-નારાઓના સ્વર્ગાદિ શ્લોકોને પામીને-સ્વર્ગાદિનાં સુખોના લોગનો અનુભવ કરીને-પૃથ્વીઉપર પવિત્ર ધનવાનોને ઘેર ઉત્પન્ન થાય છે. ૪૭

વિષયાભિલાષવાળા યોગબ્રહ્મની ગતિ કહીને હવે વૈરાગ્યવાળા યોગબ્રહ્મની ગતિ કહે છે:—

અથવા યોગિનામેવ કુલે ભવતિ ધીમતામ્ ।

નિઃસ્પૃહો બ્રહ્મતત્ત્વસ્ય વિચારાત્તદ્ધિ દુર્લભમ્ ॥ ૪૮ ॥

અથવા નિઃસ્પૃહઃ બ્રહ્મતત્ત્વસ્ય વિચારાત્ ધીમતાં યોગિનાં એવ કુલે ભવતિ, તત્ દુર્લભં હિ ॥

હવે જો તે યોગશ્લેષ્ટ વિષયની સ્પૃહાથી રહિત હોય તો બ્રહ્મતત્ત્વરૂપના વિચારથી આત્મસ્વરૂપના નિશ્ચયવાળા અને બ્રહ્મમાં ચિત્તની એકાગ્રતાવાળા પુરુષોના કુલમાં તે ઉત્પન્ન થાય છે. આવી રીતનો તે જન્મ અવશ્ય દુર્લભ છે. અદ્યપુણ્યવાળાને એવે ઠંડાણે જન્મની પ્રાપ્તિ થવી સંભવિત નથી. ૪૮

તેવા જન્મના દુર્લભપણાનું પ્રતિપાદન કરે છે:—

તત્ર તં બુદ્ધિસંયોગં લભતે પૌર્વદેહિકમ્ ।

યતતે ચ તતો ભૂયસ્તસ્માદેતદ્ધિ દુર્લભમ્ ॥ ૪૯ ॥

હિ તત્ર પૌર્વદેહિકં તં બુદ્ધિસંયોગં લભતે, ચ તતઃ ભૂયઃ યતતે, તસ્માદ્ એતત્ દુર્લભમ્ ॥

વળી તે જન્મમાં તેને પૂર્વજન્મના તે બ્રહ્મનિશ્ચયનો સંયોગ પ્રાપ્ત થાય છે, અને પછી તે પૂર્વજન્મના પ્રયત્નના કરતાં અધિક પ્રયત્ન કરે છે, તેથી આ જન્મ દુર્લભજ ગણાય છે. ૪૯

પૂર્વના બ્રહ્મવિચારના અભ્યાસનું તેને વર્તમાનમાં થનારું ફલ જણાવે છે:—

પૂર્વાભ્યાસેન તેનૈવ દ્વિયતે હ્યવશોઽપિ સઃ ।

અનેકજન્મસંસિદ્ધસ્તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥ ૫૦ ॥

તેન પૂર્વાભ્યાસેન એવ અવશઃ અપિ દ્વિયતે, [એવં] અનેકજન્મસંસિદ્ધઃ સઃ તતઃ પરાં ગતિ યાતિ ॥

યોગશ્લેષ્ટના તે પૂર્વજન્મના અભ્યાસવડેજ તે યોગશ્લેષ્ટ પરાધીન હોય તોપણ બ્રહ્મવિચારભણી આકર્ષાય છે, અને તે પરમાદરપૂર્વક બ્રહ્મવિચાર કરે છે. પછી અનેક જન્મવડે ઉત્તમપ્રકારનો બ્રહ્મવેત્તા થઈ તે બ્રહ્મવેત્તા તે બ્રહ્મજ્ઞાનવડે ઉત્તમ ગતિને એટલે વિદેહ્યુકિતને પામે છે. ૫૦

જેના અંતઃકરણમાં બ્રહ્મલોકના ભોગોની ઇચ્છા હોય તે બ્રહ્મવિચાર કર્યા છતાં પણ બ્રહ્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરી શકતો નથી એમ જણાવે છે:—

બ્રહ્મલોકાભિવાંછાયાં સમ્યક્સત્યાં નિરુદ્ધ્ય તામ્ ।

વિચારયેઘ આત્માનં ન તુ સાક્ષાત્કરોત્યયમ્ ॥ ૫૧ ॥

ब्रह्मलोकाभिवांछायां सम्यक् सत्यां तां निरुध्य यः आत्मानं विचारयेत्
अयं तु न साक्षात्करोति ॥

પોતાના અંતઃકરણમાં બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિની દેહ ઇચ્છા છતાં તે ઇચ્છાનો નિરોધ કરીને જે સુસુક્ષ્મ આત્મસ્વરૂપનો વિચાર કરે છે આ સુસુક્ષ્મ અવસ્થા બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિની ઇચ્છારૂપ પ્રતિબંધ હોવાથી આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી શકતો નથી. ૫૧

આત્મવિચાર કર્યા છતાં બ્રહ્મલોકની વાસનાથી બ્રહ્મલોકમાં ગયેલા તે સુસુક્ષ્મની શી ગતિ થાય છે તે જણાવે છે:—

वेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्था इति शास्त्रतः ।

ब्रह्मलोके स कल्पांतं ब्रह्मणा सह मुच्यते ॥ ५२ ॥

“ वेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्थाः ” इति शास्त्रतः सः ब्रह्मलोके कल्पांतं ब्रह्मणा सह मुच्यते ॥

“ વેદાંતશાસ્ત્રે પ્રતિપાદન કરેલા વિજ્ઞાનમાં અત્યંત દેહ નિશ્ચયવાળા પુરુષો ” આ શ્રુતિરૂપ શાસ્ત્રથી તે સુસુક્ષ્મ બ્રહ્મલોકમાં બ્રહ્માના શરીરનું પતન થાય ત્યારે બ્રહ્માની સાથે વિદેહકૈવલ્યને પામે છે. ૫૨

પાપસંસ્કારના બહુપણથી કેટલાક મનુષ્યોને આત્મવિચાર કરવાની ઇચ્છાજ થતી નથી એમ જણાવે છે:—

केपांचित्स विचारोऽपि कर्मणा प्रतिवध्यते ।

श्रवणाद्यापि बहुभिर्यो न लभ्य इति श्रुतेः ॥ ५३ ॥

“ શ્રવણાયાપિ વહુભિઃ યઃ ન લભ્યઃ ” इति श्रुतेः केपांचित् सः विचारः अपि कर्मणा प्रतिवध्यते ॥

જે પરમાત્મા ઘણા મનુષ્યોને શ્રવણને માટે પણ પ્રાપ્ત થવાયોગ્ય નથી આવા ભાવની શ્રુતિ હોવાથી કેટલાક મનુષ્યને તે આત્મવિચાર પણ પાપ-કર્મના સંસ્કારવડે પ્રતિબંધ પામે છે ૫૩

આત્મવિચાર કરવામાં જે પુરુષો અસમર્થ હોય તેમણે નિરતર બ્રહ્મની ઉપાસના કરવી જોઈએ એમ નીચેના શ્લોકથી જણાવે છે.—

अत्यंतबुद्धिमांघ्राद्वा सामग्र्या वाप्यसंभवात् ।

यो विचारं न लभते ब्रह्मोपासीत सोऽनिशम् ॥ ५४ ॥

अत्यंतबुद्धिमांघ्राद् वा सामग्र्याः अपि असंभवाद् वा यो विचारं न लभते सः ब्रह्म अनिशं उपासीत ॥

પોતાની યુક્તિના અત્યંત મંદપણથી અથવા પ્રહ્લોપદેશ કરનારા સદ્-ગુરુની અપ્રાપ્તિરૂપ, વેદાંતશાસ્ત્રની અપ્રાપ્તિરૂપ અથવા અનુકૂલ દેશકાલાદિની અપ્રાપ્તિરૂપ સામગ્રીના અસંભવથી જે જિજ્ઞાસુ પુરુષ આત્મવિચારને પ્રાપ્ત ન કરી શકે તે પુરુષ નિરંતર પ્રદ્ધની ઉપાસના કરે. ૫૪

નિર્ગુણપ્રદ્ધ ગુણરહિત હોવાથી તેની ઉપાસના સંભવી શકે નહિ એમ શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં સગુણપ્રદ્ધની ઉપાસનાની રીતે નિર્ગુણપ્રદ્ધની ઉપાસના પણ સંભવી શકે છે એમ જણાવે છે:—

નિર્ગુણબ્રહ્મતત્ત્વસ્ય ન હ્યુપાસ્તેરસંભવઃ ।

સગુણબ્રહ્મણીવાત્ર પ્રત્યયાવૃત્તિસંભવાત્ ॥ ૫૫ ॥

સગુણબ્રહ્મણિ ઇવ અત્ર પ્રત્યયાવૃત્તિસંભવાત્ નિર્ગુણબ્રહ્મતત્ત્વસ્ય ઉપાસ્તેઃ અસંભવઃ ન હિ ॥

સગુણપ્રદ્ધની પેઠે આ નિર્ગુણપ્રદ્ધમાં પણ અંતઃકરણની વૃત્તિઓની આવૃત્તિ દરવારૂપ ઉપાસનાનો સંભવ હોવાથી નિર્ગુણપ્રદ્ધસ્વરૂપની ઉપાસનાનો અસંભવ નથી, અર્થાત્ સગુણપ્રદ્ધના અનુસધાનની પેઠે નિર્ગુણપ્રદ્ધનું અનુસધાન પણ સંભવી શકે છે. ૫૫

નિર્ગુણપ્રદ્ધ વાણીના અને મનના અવિષયરૂપ છે તેથી તેના ચિંતનરૂપ ઉપાસના સંભવી શકે નહિ એવી કોઈ શંકા કરે તો તેના સમાધાનમાં જ્ઞાન-પક્ષમાં પણ આ દોષ આવે છે એમ કહે છે:—

અવાહ્મનસગમ્યં તન્નોપાસ્યમિતિ ચેત્ તદા ।

અવાહ્મનસગમ્યસ્ય વેદનં ન ચ સંભવેત્ ॥ ૫૬ ॥

તત્ અવાહ્મનસગમ્યં ન ઉપાસ્યં ઇતિ ચેત્ તદા અવાહ્મનસગમ્યસ્ય વેદનં ચ ન સંભવેત્ ॥

તે નિર્ગુણપ્રદ્ધ વાણીના ને મનના અવિષયરૂપ હોવાથી તેની ઉપાસના સંભવી શકે નહિ એમ જે તમે કહો તો વાણીના ને મનના અવિષયરૂપ પ્રદ્ધનું જ્ઞાન પણ સંભવી શકે નહિ એમ તમારે માનવું પડશે, જે અયોગ્ય છે. ૫૬

પ્રદ્ધ વાણીના ને મનના અવિષયરૂપ છે એવું જ્ઞાન સંભવી શકે છે એમ જે તમે કહો તો તેવીજ રીતે પ્રદ્ધની ઉપાસના પણ સંભવી શકે છે એમ કહે છે:—

વાગાદ્યગોચરાકારમિત્યેવં યદિ વેત્યસૌ ।

વાગાદ્યગોચરાકારમિત્યુપાસીત નો ક્રુતઃ ॥ ૫૭ ॥

વાગાઘગોચરાકારં ઇતિ એવં યદિ અસૌ વેત્તિ, [તર્હિ] વાગાઘગોચરાકારં
ઇતિ કુતઃ નો ડપાસીત ? ॥

વાણીના ને મનના અવિષયરૂપસ્વરૂપવાળું પ્રહ્લ છે એવી રીતે આ
મુમુક્ષુ બાણુ છે એમ ને તમે કહો, તો વાણી અને મનના અવિષયરૂપ-
સ્વરૂપવાળું પ્રહ્લ છે એવી રીતે તે પ્રહ્લની ઉપાસના મુમુક્ષુ કેમ ન કરી શકે ?
અર્થાત્ કરી શકે. ૫૭

નિર્ગુણપ્રહ્લ ને ઉપાસના કરવાયોગ્ય થાય તો તે ગુણવાળું થશે એવી
આશંકા કરીને તેનું જ્ઞાનનું વિષયપણું માનવાથી પણ તેને ગુણવાળું માનવું
પડશે એમ કહે છે:—

સગુણત્વમુપાસ્યત્વાદ્યદિ વેદ્યત્વતોઽપિ તત્ ।

વેદ્યં ચેહ્લક્ષણાવૃત્ત્યા લક્ષિતં સમુપાસ્યતામ્ ॥ ૫૮ ॥

યદિ ડપાસ્યત્વાત્ સગુણત્વં [તર્હિ] વેદ્યત્વતઃ અપિ તત્ [ભવિષ્યતિ એવ]
લક્ષણાવૃત્ત્યા વેદ્યં ચેત્ લક્ષિતં સમુપાસ્યતામ્ ॥

ને ઉપાસ્યપણાથી પ્રહ્લનું સગુણપણું થાય તો જ્ઞાનના વિષયપણાથી પણ
તે પ્રહ્લ સગુણ થશેજ. ને તમે કહો કે લક્ષણાવૃત્તિવડે પ્રહ્લ જ્ઞાનના વિષયરૂપ
થાય છે તો લક્ષણાવૃત્તિવડે જ્ઞાત થનારા પ્રહ્લની લક્ષણાવૃત્તિવડે સારી રીતે
ઉપાસના કરવી. ૫૮

નિર્ગુણપ્રહ્લની ઉપાસનાનો શ્રુતિએ નિષેધ કરેલો છે એવી વાલીની શંકા
નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:—

બ્રહ્મ વિદ્ધિ તદેવ ત્વં ન ત્વિદં યદુપાસતે ।

ઇતિ શ્રુતેરુપાસ્યત્વં નિષિદ્ધં બ્રહ્મણો યદિ ॥ ૫૯ ॥

તત્ એવં બ્રહ્મ ત્વં વિદ્ધિ, તુ યત્ ઇદં ડપાસતે [તત્] ન ઇતિ શ્રુતેઃ બ્રહ્મણઃ
ડપાસ્યત્વં નિષિદ્ધં [ઇતિ] યદિ [વક્ષિ ચેત્] ॥

“ ને મનવાણીના વિષયરૂપ નથી તેજ પ્રહ્લ છે એમ તું બાણુ, પણ ઉપા-
સક ને આ નામરૂપવાળા પદાર્થની તેને પ્રહ્લ માની ઉપાસના કરે છે તે પ્રહ્લ
નથી ” એવી શ્રુતિથી નિર્ગુણપ્રહ્લનું ઉપાસ્યપણું નિષિદ્ધ છે એમ ને તમે
કહો તો; ૫૯

તમારી શકાનું સમાધાન આલેખો:—

વિદિતાદન્યદેવેતિ શ્રુતેર્વેદ્યત્વમસ્ય ન ।

યથાશ્રુત્યેવ વેદ્યં ચેત્તથાશ્રુત્યાઽપ્યુપાસ્યતામ્ ॥ ૬૦ ॥

વિદિતાત્ અન્યત્ એવમિતિ શ્રુતેઃ અસ્ય વેદ્યત્વ ન, યદ્યાશ્રુત્યા એવા વેદ્યં ચેત્
તદ્યાશ્રુત્યા અપિ ઉપાસ્યતામ્ ॥

જે તમે કહો છો એ વાત સત્ય માનીએ તો “ જાણેલા પદાર્થથી તે નિર્ગુણપ્રદા સિદ્ધ છે ” એવી શ્રુતિથી આ નિર્ગુણપ્રદાનું જાણવાયોગ્યપણાનથી એમ સિદ્ધ થાય. શ્રુતિએ પ્રતિપાદન કરેલી રીતે તે જાણવાયોગ્ય છે એમ જો તમે કહો તો અમે કહીએ છીએ કે શ્રુતિએ કહેલી રીતે જ તે પ્રદાની ઉપાસના કરવી.

“ જેનું મનવડે મનન થઈ શકતું નથી. ” એવા ભાવવાળી શ્રુતિએ ઉપાસ્યના પ્રદાપણાનો નિષેધ કરેલો છે. “ જે વાણીથી ને મનથી પર છે તે જ પ્રદા છે એમ તું જાણ. મનુષ્ય જેની ઉપાસના કરે છે તે પ્રદા નથી ” એમ પણ શ્રુતિમાં કહ્યું છે. એવી શ્રુતિઓ પ્રદાના ઉપાસ્યપણાનો નિષેધ કરે છે એમ જો વાદી કહે તો તેના ઉત્તરમાં સિદ્ધાતી કહે છે કે:—“ તે પ્રદા જાણેલા પદાર્થથી અને નહિ જાણેલા પદાર્થથી પણ સિદ્ધ છે ” એમ પણ શ્રુતિમાં કહ્યું છે, તેથી પ્રદા જ્ઞાનનો વિષય થઈ શકે નહિ એમ તમારે માનવું જોઈએ. જો વાદી કહે કે શ્રુતિમાં કહેલી રીતે પ્રદા જ્ઞાનનો વિષય થઈ શકે છે તો સિદ્ધાતી કહે છે કે શ્રુતિમાં કહેલી રીતે તે પ્રદાની ઉપાસના પણ થઈ શકે છે. ૬૦

પ્રદાનું વેદ્યપણું વાસ્તવિક નથી એમ જો વાદી કહે તો પ્રદાનું ઉપાસ્યપણું પણ વાસ્તવિક નથી એમ સિદ્ધાતી કહે છે:—

અવાસ્તવી વેદ્યતા ચેદુપાસ્યત્વં તથા ન કિમ્ ।

વૃત્તિવ્યાપ્તિવેદ્યતા ચેદુપાસ્યત્વેऽપિ તત્સમમ્ ॥ ૬૧ ॥

વેદ્યતા અવાસ્તવી ચેત્ ઉપાસ્યત્વં તથા ન કિમ્ ? વૃત્તિવ્યાપ્તિઃ વેદ્યતા ચેત્
ઉપાસ્યત્વે અપિ તત્ સમમ્ ॥

પ્રદાનું વેદ્યપણું અવાસ્તવિક છે એમ જો તમે કહો તો પ્રદાનું ઉપાસ્યપણું પણ તેવું (અવાસ્તવિક) નથી શું ? વૃત્તિવ્યાપ્તિ (અંતઃકરણની વૃત્તિવડે પ્રદાસ્વરૂપપરના આવરણનો ભંગ થવો તે) વેદ્યપણું છે એમ જો તમે કહો તો ઉપાસ્યપણામાં પણ તે સમાન છે, અર્થાત્ તેમાં પણ આવરણનો ભંગ કરી ઉપાસ્યને આકારે અંતઃકરણની વૃત્તિ થાય છે. ૬૧

નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસનાનો દ્રેષ કરવો ઉચિત નથી, કેમકે ઘણી શ્રુતિઓમાં નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસના વર્ણવેલી છે એમ કહે છે:—

કા તે ભક્તિરુપાસ્તૌ ચેત્કસ્તે દ્રેષસ્તદીરય ।

માનાભાવો ન વાચ્યોઽસ્યાં વહુશ્રુતિપુ દર્શનાત્ ॥ ૬૨ ॥

ઉપાસ્તૌ તે કા ભક્તિઃ [ઇતિ] ચેત્ ? તે કઃ દ્વેષઃ તત્ ઈરય, વહુચ્યુતિષુ દર્શનાત્ અસ્યાં માનાભાવઃ ન વાચ્યઃ ॥

નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસનામાં તમારી આટલી બધી ભક્તિ કેમ છે? એમ જો તમે કહો તો અમે કહીએ છીએ કે નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસનામાં તમારો આટલો બધો દ્વેષ શામાટે છે? તે કહો. ઘણી શ્રુતિઓમાં નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસનાનો ઉપદેશ કરેલો જોવામાં આવે છે તેથી નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસનામાં પ્રમાણનો અભાવ છે એમ તમારાથી કહી શકાય નહિ. ૬૨

હવે કઇ શ્રુતિઓમાં નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસનાનું નિરૂપણ કરેલું છે તે જણાવે છે:—

ઉત્તરસ્મિંસ્તાપનીયે શૈવ્યપ્રશ્નેઽથ કાઠકે ।

માંદૂક્યાદૌ ચ સર્વત્ર નિર્ગુણોપાસ્તિરીરિતા ॥ ૬૩ ॥

ઉત્તરસ્મિન્ તાપનીયે, શૈવ્યપ્રશ્ને, અથ કાઠકે ચ માંદૂક્યાદૌ સર્વત્ર નિર્ગુણો-પાસ્તિઃ ઈરિતા [અસ્તિ] ॥

અથર્વવેદની નૃસિંહ-ઉત્તરતાપનીયનામની ઉપનિષદમાં, પ્રશ્નોપનિષદમાં શૈવ્યનામના મુનિના પ્રશ્નમાં, વર્ણી કાઠકોપનિષદમાં અને માંદૂક્ય આદિ સર્વ ઉપનિષદોમાં નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસના કહેલી છે. ૬૩

[ઉપનિષદોનામના આનંદાશ્રમ-ળીલાખા-માંથી પ્રકટ થયેલા પુસ્તકમાં ઉપર જણાવેલી ઉપનિષદો આવી જાય છે, માટે જોમને તે સંગ્રહી વિશેષ જાણવાની ઇચ્છા થાય તેમણે તે ગ્રંથમાં જોવું.]

નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસના કેવી રીતે થાય છે તે જણાવે છે:—

અનુષ્ઠાનપ્રકારોઽસ્યાઃ પંચીકરણ ઈરિતઃ ।

જ્ઞાનસાધનમેતચ્છેત્તેતિ કેનાત્ર વારિતમ્ ॥ ૬૪ ॥

અસ્યાઃ અનુષ્ઠાનપ્રકારઃ પંચીકરણે ઈરિતઃ [અસ્તિ,] एतत् જ્ઞાનસાધનં [ઇતિ] ચેત્ ? અત્ર ન ઇતિ કેન વારિતમ્ ? ॥

આ નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસનાના અનુષ્ઠાનનો પ્રકાર શ્રીસુરેશ્વરાચાર્યકૃત પંચીકરણમાં કહેલો છે. આ ઉપાસના જ્ઞાનનું સાધન છે એમ જો તમે કહો તો આ ઉપાસના જ્ઞાનનું સાધન નથી એમ તેનું કોણે નિવારણ કરેલું છે?

અર્થાત્ નિર્ગુણ-ઉપાસનાવડે નિર્ગુણપ્રદાનું જ્ઞાન થાય છે, અને નિર્ગુણ-પ્રદાના જ્ઞાનથી વિદેહકૈવલ્યનો લાભ થાય છે. ૬૪

મુખ્ય મતુષ્યો સગુણપ્રદાની ઉપાસના કરે છે, પણ નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસના

કોઈ કરતું નથી, માટે નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસના કરવાયોગ્ય નથી એમ જો વાદી શકા કરે તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

નાનુતિષ્ઠતિ કોઽપ્યેતદિતિ चेन्माऽनुतिष्ठतु ।

પુરુપસ્યાપરાધેન કિમુપાસ્તિઃ પ્રદુગ્યતિ ? ॥ ૬૫ ॥

ક: અપિ ઇતત્ ન અનુતિષ્ઠતિ ઇતિ ચેત્ મા અનુતિષ્ઠતુ, પુરુપસ્ય અપરાધેન ઉપાસ્તિઃ પ્રદુગ્યતિ કિમ્ ? ॥

કોઈ પણ મનુષ્ય આ નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસના કરતો નથી એમ જો તમે કહો તો ભલે કોઈ નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસના ન કરે, મનુષ્યના અપરાધવડે શું ઉપાસના દોષયુક્ત થાય ? અર્થાત્ કોઈ મનુષ્ય નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસના ન કરે તેથી કરીને નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસના દોષયુક્ત થતી નથી, તાત્પર્ય કે શ્રુતિરૂપ પ્રમાણથી સિદ્ધ નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસનાને ખોટી કહી શકાય નહિ. ૬૫

શ્રુતિરૂપ પ્રમાણથી સિદ્ધ નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસનાનું અનુષ્ઠાન કોઈ કરતું ન હોય તો તેથી તે નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસના ત્યજવાયોગ્ય સિદ્ધ થતી નથી એમ દ્વાંત આપીને સમજાવે છે:—

इतोऽप्यतिशयं मत्वा मंत्रान्वश्यादिकारिणः ।

મૂઢા જપંતુ તેમ્બોઽતિમૂઢાઃ કૃષિમુપાસતામ્ ॥ ૬૬ ॥

મૂઢાઃ ઇતઃ અપિ અતિશયં મત્વા વશ્યાદિકારિણઃ મંત્રાન્ જપન્તુ, [અથવા] તેમ્બઃ અતિમૂઢાઃ કૃષિં ઉપાસતામ્ ॥

મૂઢ મનુષ્યો સગુણબ્રહ્મની ઉપાસનાથી પણ અધિક લાલદાયક માનીને વશીકરણાદિ મંત્રોનો જપ કરે, અથવા તેમનાથી પણ અત્યંત મૂઢ મનુષ્યો ખેડ કરે.

કેટલોક સમય ગયા પછી ફલ દેનારી સગુણબ્રહ્મની ઉપાસનાના કરતાં વશીકરણ આદિ મંત્રોને આ લોકમાં ફલ દેનારા મોટા ગુણવાળા માનીને મૂર્ખ લોકો તે મંત્રોના જપ આદિમાં જો પ્રવૃત્ત થાય તો તેથી સગુણબ્રહ્મની ઉપાસનાને મહિમા જાણનારા સગુણબ્રહ્મની ઉપાસનાને ત્યાગ કરતા નથી. વશીકરણાદિ મંત્રોમાં નિયમપૂર્વક જપ કરવો આદિ નિયમોની અપેક્ષા હોવાથી અતિસ્થૂલ ભુદિવાળા મનુષ્યો એવા મંત્રોના કરતાં નિયમોની અપેક્ષાવિનાનાં ખેતી અને વેપાર આદિને વધારે ઉપકારક માનીને તેમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, પણ તેમની તેથી પ્રવૃત્તિથી વશીકરણાદિ મંત્રોમાં પ્રવૃત્તિ કરનારા તે મંત્રોના જપનું અનુષ્ઠાન ત્યજ દેતા નથી. એવી રીતે સાંસારિક ફલની ઇચ્છા કરનારા મનુષ્યો

નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસના ન કરતા હોય તેથી મુમુક્ષુઓ નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસનાનો ત્યાગ કરતા નથી. ૬૬

પ્રસંગથી પ્રાપ્ત થયેલી ચચાની સમાપ્તિ કરીને હવે ચાહુ વિષયતું નિરૂપણ કરે છે:—

તિષ્ઠંતુ મૂઢાઃ પ્રકૃતા નિર્ગુણોપાસ્તિરીર્યતે ।

વિદ્યૈક્યાત્સર્વશાસ્ત્રાસ્થાન્ગુણાનત્રોપસંહરેત્ ॥ ૬૭ ॥

મૂઢાઃ તિષ્ઠંતુ, પ્રકૃતા નિર્ગુણોપાસ્તિઃ ઈર્યતે, વિદ્યૈક્યાત્ સર્વશાસ્ત્રાસ્થાન્ ગુણાન્ અત્ર ઉપસંહરેત્ ॥

અજ્ઞાની મુમુક્ષુઓની વાત આટલેથી પૂરી થાયો. એ વિષે વિશેષ કહેવું ઉપયોગી નથી. હવે જેનું નિરૂપણ કરવાનો આરભ કર્યો છે તેવી નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસના કહેવાય છે. નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસનાના એકપણાથી વેદોની સર્વ શાખાઓમાં કહેલા પ્રદાના ગુણોનો આ નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસનામાં ઉપસંહાર કરવો, અર્થાત્ નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસના એક હોવાથી વેદોની લિન્ન લિન્ન શાખાઓમાં કહેલા ઉપાસ્યરૂપ નિર્ગુણપ્રદાના ગુણોનો આ નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસનામાં ઉપસંહાર કરીને નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસના કરવી. ૬૭

પ્રદાના આનંદાદિ ગુણોનો ઉપસંહાર પ્રદાની ઉપાસનામાં કરવો એમ શ્રીવ્યાસભગવાને કહેવું છે એમ જણાવે છે:—

આનંદાદેર્વિધેયસ્ય ગુણસંઘસ્ય સંહૃતિઃ ।

આનંદાદય ઇત્યસ્મિન્સૂત્રે વ્યાસેન વર્ણિતા ॥ ૬૮ ॥

આનંદાદેઃ વિધેયસ્ય ગુણસંઘસ્ય સંહૃતિઃ “ આનંદાદયઃ ” ઇતિ અસ્મિન્ સૂત્રે વ્યાસેન વર્ણિતા ॥

આનંદાદિ પ્રદાના વિધાન કરવાયોગ્ય ગુણના સમૂહનો પ્રદાની ઉપાસનામાં ઉપસંહાર કરવો એમ “ આનંદાદયઃ પ્રધાનસ્ય ” (આનંદાદિ પ્રદાના ગુણો વા સ્વભાવો છે તે સર્વ શાખામાંથી ઉપાસનામાં લેવા) આ સૂત્રમાં શ્રીવ્યાસભગવાને વર્ણવેલું છે.

વિધાન કરવાયોગ્ય એટલે વેદનાં વિધિવાક્યોવડે સમજવાળેવા અને નિષેધ એટલે વેદના નિષેધ કરનારાં વચનોવડે સમજવાળેવા. “ પ્રદા આનંદરૂપ છે ” અને “ પ્રદા વિજ્ઞાનરૂપ ને આનંદરૂપ છે ” ઇત્યાદિ પ્રદાના વિધેયગુણ કહેવાય છે. ૬૮

પ્રદાના વિધેય ગુણોની પેઠે પ્રદાના નિષેધ ગુણોનો પણ ઉપાસનામાં ઉપસંહાર કરવો એમ શ્રીવ્યાસભગવાને કહેવું છે એમ જણાવે છે:—

અસ્થૂલાદોર્નિષેધ્યસ્ય ગુણસંઘસ્ય સંહૃતિઃ ।

તથા વ્યાસેન સૂત્રેઽસ્મિન્નુક્તાઽક્ષરધિયાં ત્વિતિ ॥ ૬૯ ॥

તથા વ્યાસેન “ અક્ષરધિયાં તુ ” ઇતિ અસ્મિન્ સૂત્રે અસ્થૂલાદેઃ નિષેધ્ય-
સ્ય ગુણસંઘસ્ય સંહૃતિઃ ડક્તા ॥

જેમ પ્રદ્ધના વિધેય ગુણોનો પ્રદ્ધની ઉપાસનામાં ઉપસંહાર કરવાનું કહેતું છે તેમ વ્યાસભગવાને “ અક્ષરધિયાં તુ ” (પ્રદ્ધમાં દ્વૈતસર્ગથી વિ-
શેષોના નિષેધનો નિશ્ચય સર્વ ઉપનિષદોમાં સરખો છે) આ સૂત્રમાં પ્રદ્ધના
અસ્થૂલાદિ નિષેધ કરવાયોગ્ય ગુણોના સમૂહનો પ્રદ્ધની ઉપાસનામાં ઉપસંહાર
કરવાનું કહેતું છે.

અસ્થૂલાદિમાં જે આદિ શબ્દ છે તેવડે અનણ્ય, અહૂસ્વ, અદૃશ્ય, અ-
ગ્રાહ્ય, અશબ્દ, અસ્પર્શ, અરૂપ ને અવ્યય ઇત્યાદિ વેદની ભિન્ન ભિન્ન શાખામાં
કહેલા પ્રદ્ધના નિષેધ કરવાયોગ્ય ગુણોનું ગ્રહણ કરવું. ૬૯

નિર્ગુણપ્રદ્ધની ઉપાસનામાં ગુણોનો ઉપસંહાર કરવો યોગ્ય નથી, કેમકે
તેમ કરવાથી તે ઉપાસનાનું નિર્ગુણપ્રદ્ધની ઉપાસનાપણું રહેશે નહિ એમ જો
વાદી કહે તો એ ઠપકો અર્થને આપવાયોગ્ય નથી એમ ગ્રંથકારશ્રી
કહે છે:—

નિર્ગુણત્રહ્મતત્ત્વસ્ય વિદ્યાયાં ગુણસંહૃતિઃ ।

ન યુજ્યેતેત્યુપાલંભો વ્યાસં પ્રત્યેવ માં ન તુ ॥ ૭૦ ॥

નિર્ગુણત્રહ્મતત્ત્વસ્ય વિદ્યાયાં ગુણસંહૃતિઃ ન યુજ્યેત ઇતિ ઉપાલંભઃ વ્યાસં
પ્રતિ ઇવ, માં [પ્રતિ] તુ ન ॥

નિર્ગુણપ્રદ્ધસ્વરૂપની ઉપાસનામાં પ્રદ્ધના ગુણોનો ઉપસંહાર કરવો યોગ્ય
નથી, અર્થાત પ્રદ્ધને નિર્ગુણ કહીને પછી તેમાં ગુણોનો ઉપસંહાર કરવો તે
ઉચિત નથી આવો ઠપકો ભગવાન્ વ્યાસનેજ તમારે આપવો જોઈએ, મને
એ ઠપકો નજ આપવો જોઈએ, કેમકે હું તો ભગવાન્ વ્યાસે જે વાત વેદાંત-
દર્શનમાં કહી છે તેનો અનુવાદ કરીને કહુ છું. વ્યાસભગવાન્ સર્વજ્ઞ
હોવાથી તેમજ પ્રતિપાદન કરેલા વિષયમાં તમારા જેવાએ એવી શંકા કરવી
ઉચિત નથી. ૭૦

જેનાં દાદીમૂઢ સોનાનાં છે તેવા ગુણવાળી ભૂતિનું કથન નિર્ગુણપ્રદ્ધમાં
ન હોવાથી પ્રદ્ધના વિધેય ગુણોવડે અને નિષેધ્ય ગુણોવડે નિર્ગુણપ્રદ્ધની ઉપાસના

કહી છે એમ જો તમે કહો તો એમાં અમને કોઈ પ્રકારનો વિરોધ નથી એમ જણાવે છે:—

હિરણ્યમ્મશ્રુસૂર્યાદિમૂર્તીનામનુદાહૃતેઃ ।

અવિરુદ્ધં નિર્ગુણત્વમિતિ ચેત્તુષ્યંતાં ત્વયા ॥ ૭૧ ॥

હિરણ્યમ્મશ્રુસૂર્યાદિમૂર્તીનાં અનુદાહૃતેઃ નિર્ગુણત્વં અવિરુદ્ધં ઇતિ ચેત્ ત્વયા તુષ્યતામ્ ॥

સોનાના જેવી દાદી અને મૂછવાળા સૂર્યાદિની મૂર્તિઓનું નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસનામાં કંઈ ન હોવાથી આનંદાદિસ્વભાવવાળા પ્રદાનું નિર્ગુણપણું વિરોધરહિત છે એમ જો તમે કહો તો અમે કહીએ છીએ કે તમે તેવા અંગીકારવડે સંતોષ પામો, અર્થાત તમારા તે કંઈનું ખંડન કરવાની અમને આવશ્યકતા નથી. ૭૧

આનંદાદિ વિધેયગુણોનો અને સ્થૂલ આદિ નિષેધ્ય ગુણોનો ઉપાસના કરવાથી ગુણ પ્રદાનમાં પ્રવેશ થવો અશક્ય હોવાથી તે તે ગુણોવાળા પ્રદાની ઉપાસના કેવી રીતે થઈ શકે એમ જો તમે શંકા કરો તો તેમું ઉત્તર સાંભળો:—

ગુણાનાં લક્ષકત્વેન ન તત્ત્વેઽતઃપ્રવેશનમ્ ।

ઇતિ ચેદસ્ત્વેવમેવ વ્રહ્મતત્ત્વસુપાસ્યતામ્ ॥ ૭૨ ॥

ગુણાનાં લક્ષકત્વેન તત્ત્વે અંતઃપ્રવેશનં ન [ભવતિ] ઇતિ ચેત્, એવં એવં અસ્તુ, વ્રહ્મતત્ત્વં ઉપાસ્યતામ્ ॥

આનંદાદિ અને અસ્થૂલાદિ પ્રદાના ગુણોનો લક્ષકપણાવડે (એળખીને કરીનેવાવડે) પ્રદાસ્વરૂપની અંતર પ્રવેશ થતો નથી એમ જો તમે કહો તો તે એમજ હો. તમે તેવી રીતે પ્રદાસ્વરૂપની ઉપાસના કરો. ૭૨

તેવી ઉપાસનાનો પ્રકાર જણાવે છે:—

આનંદાદિભિરસ્થૂલાદિભિશ્ચાત્માઽત્ર લક્ષિતઃ ।

અત્ત્વૈકેકરસઃ સોઽહમસ્મીત્યેવમુપાસતે ॥ ૭૩ ॥

અત્ર [ધઃ] અત્ત્વૈકેકરસઃ આત્મા આનંદાદિભિઃ ચ અસ્થૂલાદિભિઃ લક્ષિતઃ સઃ અહં અસ્મિ ઇતિ એવં ઉપાસતે ॥

અહીં એટલે સર્વ ઉપનિષદોમાં જે અંખડ અને એકરસ આત્મા આનંદાદિ ગુણોવડે અને અસ્થૂલાદિ ગુણોવડે લક્ષણાર્થી જણાવેલા છે તે આત્મા હું છું એવી રીતે સુસુષ્કો નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસના કરે છે, ૭૩

તો પછી બ્રહ્મજ્ઞાનમાં અને નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસનામાં લેક શામાટે માનવામાં આવે છે એમ જો શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:-

વોધોપાસ્ત્યોર્વિશેષઃ ક્વ ઇતિ ચેદુચ્યતે શૃણુ ।

વસ્તુતંત્રો ભવેદ્બોધઃ કર્તૃતંત્રમુપાસનમ્ ॥ ૭૪ ॥

વોધોપાસ્ત્યોઃ ક્વઃ વિશેષઃ ઇતિ ચેત્, યચ્યતે શૃણુ, વોધઃ વસ્તુતંત્રઃ ભવેત્, ઉપાસનં [ત્તુ] કર્તૃતંત્રં [અસ્તિ] ॥

તો પછી નિર્ગુણબ્રહ્મના જ્ઞાનમાં અને નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસનામાં શો ફેર છે એમ જો તમે કહો તો તેનું ઉત્તર કહેવાય છે તે સાંભળો. નિર્ગુણ-બ્રહ્મનું જ્ઞાન નિર્ગુણબ્રહ્મરૂપ વસ્તુને આશ્રયે રહેલું છે, અને નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસના તો નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસના કરનારાને આશ્રયે રહેલી છે.

કોઈ પણ વસ્તુનું જ્ઞાન તે વસ્તુને આશ્રયે રહેલ છે, અને ઉપાસના અથવા ભાવના તો ઉપાસના કરનારને આશ્રયે રહેલ છે. શંકરના બાણમાં પથ્થરનું જ્ઞાન થવું તે પથ્થરરૂપ વસ્તુને અધીન છે, પણ તેમાં શંકરની ભાવના કરવી વા ન કરવી તે મનુષ્યને અધીન છે. ૭૪

જ્ઞાનમાં અને ઉપાસનામાં વિલક્ષણપણું સિદ્ધ કરવામાટે નીચેના બે શ્લોકવડે જ્ઞાનનું કારણ, જ્ઞાનનું સ્વરૂપ ને જ્ઞાનનું ફલ જણાવે છે:-

વિચારાજ્ઞાયત્તે વોધોઽનિચ્છા યં ન નિવર્તયેત્ ।

સ્વોત્પત્તિમાત્રાત્સંસારે દહત્યખિલસત્યતામ્ ॥ ૭૫ ॥

વિચારાત્ વોધઃ જ્ઞાયતે, અનિચ્છા યં ન નિવર્તયેત્, સ્વોત્પત્તિમાત્રાત્ સંસારે અખિલમત્યતાં દહતિ ॥

બ્રહ્મસ્વરૂપના વિચારથી બ્રહ્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. મનુષ્યની ઇચ્છાનો અભાવ તે જ્ઞાનનું નિવારણ કરી શકતો નથી. તે બ્રહ્મજ્ઞાન પોતાની ઉત્પત્તિમાત્રથી સંસારમાં રહેલી સમગ્ર સત્યતાને બાળી નાંખે છે. ૭૫

તાવતા કૃતકૃત્યઃ સન્નિત્યતૃપ્તિમુપાગતઃ ।

જીવન્મુક્તિમનુપ્રાપ્ય પ્રારબ્ધક્ષયમીક્ષતે ॥ ૭૬ ॥

તાવતા કૃતકૃત્યઃ સન્ નિત્યવૃત્તિ ઉપાગતઃ [સુમુક્તઃ] જીવન્મુક્તિ અનુપ્રાપ્ય પ્રારબ્ધક્ષયં ઈક્ષતે ॥

એટલાવડે એટલે સંસારની સત્યતાની નિવૃત્તિવડે કૃતાર્થ થઇને નિત્ય-વૃત્તિને પ્રાપ્ત થયેલો સુમુક્ત શીખ જીવન્મુક્તિને પામીને વિદેહકૃપવ્યને માટે તે પ્રારબ્ધકર્મના નાશની વાટ જુએ છે. ૭૬

હવે પ્રદક્ષાનાથી પ્રદક્ષાની ઉપાસનાનું વિલક્ષણપણું સિદ્ધ કરવામાટે પ્રદક્ષાની ઉપાસનાનું સાધન, તેનું સ્વરૂપ અને તેનું ફલ જણાવે છે:—

આત્મોપદેશં વિશ્વસ્ય શ્રદ્ધાલુરવિચારયન્ ।

ચિંતયેત્પ્રત્યયૈરન્યૈરનંતરિતવૃત્તિભિઃ ॥ ૭૭ ॥

શ્રદ્ધાલુઃ આત્મોપદેશં વિશ્વસ્ય અવિચારયન્ અન્યૈઃ પ્રત્યયૈઃ અનંતરિતવૃત્તિભિઃ ચિંતયેત્ ॥

શાસ્ત્રાદિએ કહેલી ઉપાસનામાં વિશ્વાસ રાખનારો મુમુક્ષુ વિશ્વાસ રાખવાયોગ્ય સમર્થ સદ્ગુરુના ઉપાસનાસંબંધી ઉપદેશમાં વિશ્વાસ રાખીને ઉપાસ્યના સ્વરૂપમાં સંશય નહિ રાખતાં અંતઃકરણની ધીજી વૃત્તિઓવડે અતરાય નહિ પામેલી વૃત્તિઓવડે પ્રદક્ષાનું ચિંતન કરે. તેવડે તેને પ્રદક્ષાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. ૭૭

આવી ઉપાસના કેટલો સમય કરવી જોઈએ તે જણાવે છે:—

યાવચ્ચિંત્યસ્વરૂપત્વાભિમાનઃ સ્વસ્ય જાયતે ।

તાવદ્વિચિંત્ય પશ્ચાન્ન તથૈવાઽઽમૃતિ ધારયેત્ ॥ ૭૮ ॥

યાવત્ સ્વસ્ય ચિંત્યસ્વરૂપત્વાભિમાનઃ જાયતે તાવત્ વિચિંત્ય પશ્ચાત્ ચ તથા એવ આમૃતિ ધારયેત્ ॥

જ્યાંસુધી પોતાના ઉપાસ્યસ્વરૂપપણાનું અભિમાન અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થાય ત્યાંસુધી પોતાના ઉપાસ્યસ્વરૂપ પ્રદક્ષાનું સારી રીતે ચિંતન કરીને પછી તેવીજ રીતે પોતાના શરીરનો પાત થાય ત્યાંસુધી તેને ધારણ કરે, તેનો પરિત્યાગ ન કરે. ૭૮

ઉપાસકને ઉપાસ્યના સ્વરૂપપણાનું અભિમાન ઉત્પન્ન થાય છે એમ ઉદાહરણ આપીને સમજાવે છે:—

બ્રહ્મચારી ભિક્ષમાણો યુતઃ સંવર્ગવિદ્યયા ।

સંવર્ગરૂપતાં ચિત્તે ધારયિત્વા હ્યભિક્ષત્ ॥ ૭૯ ॥

સંવર્ગવિદ્યયા યુતઃ બ્રહ્મચારી ભિક્ષમાણઃ [સન્] ચિત્તે સંવર્ગરૂપતાં ધારયિત્વા અભિક્ષત્ હિ ॥

સંવર્ગવિદ્યાથી મુક્ત કેમ પ્રદક્ષાચારી અભિપ્રતારીનામના રાજની આગળ ભિક્ષા માગતો છતો પોતાના અંતઃકરણમાં પોતાના સંવર્ગરૂપપણાને ધારણ કરીને ભિક્ષા માગતો હવે એ શ્રુતિપ્રસિદ્ધ છે.

અભિ આદિ દેવોમાં વાયુ સંવર્ગ છે, અને વાહી આદિમાં મુખ્યપ્રાણ

સંવર્ગ એટલે તે સર્વનો પોતાનામાં ઉપસહાર કરનારો છે. સંવર્ગશુભ્રુયુક્ત પ્રાણુજ હુ છુ એવી ઉપાસના કરનારો કોઈ પ્રદ્ધચારી પોતાનો પ્રાણુથી અલેદ અનુભવીને અભિપ્રતારીરાજાપાસે ભિક્ષા માગવા આંચે, હુતો એવું વર્ણન છાંદોચ્ય-ઉપનિષદ્માં છે. ૭૯

ઉપાસકે ઉપાસ્યને આકારે પોતાના અંતઃકરણની વૃત્તિઓનો પ્રવાહ સતત ચલાવવો જોઈએ એમ કહે છે:—

પુરુષસ્યેચ્છયા કર્તુમકર્તું કર્તુમન્યથા ।

શક્યોપાસ્તિરતો નિત્યં કુર્યાત્પ્રત્યયસંતતિમ્ ॥ ૮૦ ॥

અપાસ્તિઃ પુરુષસ્ય ઇચ્છયા કર્તું, અકર્તું, અન્યથા કર્તું શક્યા, અંતઃ પ્રત્યય-સંતતિં નિત્યં કુર્યાત્ ॥

ઉપાસના ઉપાસક પુરુષની ઇચ્છાવડે કરવાને, નહિ કરવાને અને શાસ્ત્રમાં કહેલી રીતથી ખીલે પ્રકારે કરવાને શક્ય છે, આ કારણથી અંતઃકરણની વૃત્તિઓનો પ્રવાહ ઉપાસ્યને આકારે નિરંતર ચલાવવો જોઈએ. ૮૦

પ્રદ્ધનું ધ્યાન કરનાર ઉપાસકે પોતાના અંતઃકરણને ધ્યાનના સરકારોવડે યુક્ત કરવું જોઈએ એમ જણાવે છે:—

વેદાધ્યાયી હ્યપ્રમત્તોઽધીતે સ્વપ્નેઽધિવાસતઃ ।

જપિતા તુ જપત્યેવ તથા ધ્યાતાઽપિ વાસયેત્ ॥ ૮૧ ॥

[યથા] હિ અપ્રમત્તઃ વેદાધ્યાયી અધિવાસતઃ. સ્વપ્ને અધીતે, જપિતા તુ જપતિ ઈવ, તથા ધ્યાતા અપિ વાસયેત્ ॥

જેવી રીતે સર્વદા સાવધાનતાવાળો યદ્ધનિ ઝગ્વેદાદિનું અધ્યયન કરનાર પુરુષ તેની દૈવ વાસનાવડે સ્વપ્નમાં પણ વેદનું અધ્યયન કરે છે, અને સતત જપ કરનારો પુરુષ પણ સ્વપ્નમાં જપજ કરે છે, તેવી રીતે પ્રદ્ધનું ધ્યાન કરનારો ઉપાસક પણ ધ્યાનની દૈવ વાસનાવડે સ્વપ્નમાં પણ ધ્યાન કરે. ૮૧

સ્વપ્નાદિકમાં પણ પ્રદ્ધના ધ્યાનની અનુવૃત્તિ થવાનું કારણ જણાવે છે:—

વિરોધિપ્રત્યયં ત્યક્ત્વા નૈરંતર્યેણ ભાવયન્ ।

લભ્તે વાસનાવેશાત્સ્વપ્નાદાવપિ ભાવનામ્ ॥ ૮૨ ॥

વિરોધિપ્રત્યયં ત્યક્ત્વા નૈરંતર્યેણ ભાવયન્ [મુમુહુઃ] વાસનાવેશાત્ સ્વપ્નાદૌ અપિ ભાવનાં લભતે ॥

પ્રદ્ધધ્યાનની વિરોધી વૃત્તિઓનો ત્યાગ કરીને નિરંતર પ્રદ્ધનું ધ્યાન

કરનારે મુમુક્ષુ તે ધ્યાનની વાસનાના આવેશથી સ્વપ્નમાં ને મનોરાજ્યમાં પણ પ્રહ્લધ્યાનને પ્રાપ્ત થાય છે. ૮૨

પ્રારબ્ધકર્મવડે પ્રાપ્ત થનારા વિપયોનો ઉપલોગ કરનાર મુમુક્ષુ પુરુષથી નિરંતર પ્રહ્લધ્યાન કેવી રીતે કરી શકાય એમ કોઈ શંકા કરે તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

મુંજાનોઽપિ નિજારબ્ધમાસ્થાતિશયતોઽનિશમ્ ।

ધ્યાતું શક્તો ન સંદેહો વિપયવ્યસની યથા ॥ ૮૩ ॥

યથા વિપયવ્યસની [તથા] નિજારબ્ધં મુંજાનઃ અપિ આસ્થાતિશયતઃ અનિશં
ધ્યાતું શક્તઃ [અસ્તિ,] સંદેહઃ ન ॥

કેવી રીતે શબ્દાદિ વિપયોમાં ઘટી આસક્તિવાળો પુરુષ પોતાનો પ્રાપ્તવ્યવહાર કરતો છતો પણ પોતાના વિપયોનું ધ્યાન કર્યા કરે છે તેવી રીતે પ્રહ્લનું ધ્યાન કરનારે પુરુષ પણ પોતાના પ્રારબ્ધકર્મના ફલનો ઉપલોગ કરતો છતો પણ પ્રહ્લમાં પોતાના અંતઃકરણની અત્યંત પ્રીતિ હોવાથી નિરંતર પ્રહ્લનું ધ્યાન કરવાને માટે સમર્થ થાય છે. એમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સંશય નથી. ૮૩

ઉપર જણાવેલા દૃષ્ટાંતને સ્પષ્ટ કરે છે:—

પરવ્યસનિની નારી વ્યગ્રાઽપિ શુહકર્મણિ ।

તદેવાઽસ્વાદયત્યંતઃ પરસંગરસાયનમ્ ॥ ૮૪ ॥

પરવ્યસનિની નારી શુહકર્મણિ વ્યગ્રા અપિ અંતઃ તત્ એવ પરસંગરસાયનં
આસ્વાદયતિ ॥

પરપુરુષમાં અત્યંત આસક્તિવાળી સ્ત્રી પોતાના ઘરના કામમાં વ્યાકુલ છતાં પણ પોતાના અંતઃકરણમાં તે પરપુરુષના સંગથી પ્રાપ્ત થયેલા આનન્દનો અત્યંત સ્વાદ લીધા કરે છે. ૮૪

તે સ્ત્રી એટલી રીતે આનંદાનુભવ કરતી હતી પોતાના ઘરનું કામ ઉપર-
ટપકે કર્યા કરે છે એમ જણાવે છે:—

પરસંગં સ્વાદયંત્યા અપિ નો શુહકર્મ તત્ ।

કુંઠીભવેદપિ ત્વેતદાપાતેનૈવ વર્તતે ॥ ૮૫ ॥

પરસંગં સ્વાદયંત્યાઃ અપિ તત્ શુહકર્મ નો કુંઠીભવેત્, અપિ તુ પતત્ આપાતેન
એવ વર્તતે ॥

પરપુરુષના સંગનો પોતાના મનમાં સ્વાદ લેનારી તે સ્ત્રીના ઘરનું કામ

અટકી જતું નથી, પણ આ કામ ઉપરટપકે તે કયેજ નય છે, અર્થાત્ મનને તેમાં જોડીને તે કરતી નથી. ૮૫

પોતાના ઘરના કામમાં આસક્તિવાળી સ્ત્રી પોતાના ઘરનું કામ જેવી રીતે કરે છે તેવી રીતનું કામ પરપુરુષમાં આસક્તિવાળી સ્ત્રી કરી શકતી નથી એમ જણાવે છે:—

गृहकृत्यव्यसनिनी यथा सम्यक् करोति तत् ।

परव्यसनिनी तद्वन्न करोत्येव सर्वथा ॥ ૮૬ ॥

ગૃહકૃત્યવ્યસનિની યથા તત્ સમ્યક્ કરોતિ તદ્વત્ પરવ્યસનિની સર્વથા ન કરોતિ એવ ॥

પોતાના ઘરના કામમાં પ્રીતિવાળી સ્ત્રી જેવી રીતે તે કામ ઉત્તમપ્રકારે કરે છે તેવી રીતે પરપુરુષમાં આસક્તિવાળી સ્ત્રી સર્વપ્રકારે કરી શકતી નથીજ. ૮૬

ઉપર જણાવેલા દૃષ્ટાંતની સિદ્ધાંતની સાથે યોજના કરે છે:—

एवं ध्यानैकनिष्ठोऽपि लेशाल्लौकिकमारभेत् ।

તત્ત્વવિત્ત્વવિરોધિત્વાલ્લૌકિકં સમ્યગાચરેત્ ॥ ૮૭ ॥

એવં ધ્યાનૈકનિષ્ઠઃ અપિ લેશાત્ લૌકિકં આરભેત્ , તત્ત્વવિત્ તુ અવિરોધિત્વાત્ લૌકિકં સમ્યક્ આચરેત્ ॥

ઉપર જણાવેલા દૃષ્ટાંતની પેઠે પ્રદ્ધાના ધ્યાનમાં મુખ્યનિષ્ઠાવાળો પુરુષ પણ લેશથી-અંશથી-પોતાના લૌકિકકર્મનો આરભ કરે છે, પણ પ્રદ્ધાનાનો પુરુષ તો લૌકિકકર્મનું પ્રદ્ધાનાની સાથે અવિરોધીપણું હોવાથી પોતાનું લૌકિકકર્મ ઉત્તમપ્રકારે કરે છે. ૮૭

લૌકિકકર્મ પ્રદ્ધાનાનું કેવી રીતે વિરોધી નથી તે જણાવે છે:—

मायामयः प्रपंचोऽयमात्मा चैतन्यरूपधृक् ।

इति बोधे विरोधः को लौकिकव्यवहारिणः ॥ ૮૮ ॥

અયં પ્રપંચઃ માયામયઃ [તુ] આત્મા ચૈતન્યરૂપધૃક્્ ઇતિ બોધે લૌકિકવ્યવહારિણઃ. ક. વિરોધઃ ? ॥

બાહ્યદષ્ટિએ પ્રતીત થતો આ સસાર માયામય એટલે મિથ્યા છે, અને આત્મા ચૈતન્યસ્વરૂપને ધારણ કરનારો છે, અર્થાત્ ચૈતન્યરૂપજ છે. આનું જ્ઞાન થવાથી પોતાનો માત્ર લૌકિકવ્યવહાર કરનાર જ્ઞાનીને પોતાના પ્રદ્ધાનાની સાથે યો વિરોધ આવે છે ? અર્થાત્ કાંઈ વિરોધ આવતો નથી. ૮૮

૧ અહીં કાંઈ પ્રપંચમાં આચરેત્ એનો પાઠ જ્ઞેવામાં આવે છે.

હવે લૌકિકવ્યવહાર અને પ્રહ્લ્લજ્ઞાન એ બંનેના અવિરોધને કહે છે:—
અપેક્ષતે વ્યવહૃતિર્ન પ્રપંચસ્ય વસ્તુતામ્ ।

નાપ્યાત્મજાડ્યં કિંત્વેષા સાધનાન્યેવ કાંક્ષતિ ॥ ૮૯ ॥

વ્યવહૃતિઃ પ્રપંચસ્ય વસ્તુતાં ન અપેક્ષતે, આત્મજાડ્યં અપિ ન [અપેક્ષતે,]
કિંતુ ઇષા સાધનાનિ ઇવ કાંક્ષતિ ॥

લૌકિકવ્યવહાર પદાર્થના સત્યપણાની અપેક્ષા કરતો નથી, અને તે આત્માના જડપણાની પણ અપેક્ષા કરતો નથી, કિંતુ તે વ્યવહાર પોતાનાં સાધનોની ઇચ્છા કરે છે, આમ હોવાથી પ્રહ્લ્લજ્ઞાનનો તે વ્યવહારનો કોઈ પણ પ્રકારનો વિરોધ નથી. ૮૯

વ્યવહારનાં સાધનો કયાં છે તે જણાવે છે:—

મનોવાક્કાયતદ્વાહ્યપદાર્થાઃ સાધનાનિ તાન્ ।

તત્ત્વવિન્નોપમૃદ્નાતિ વ્યવહારોઽસ્ય નો ક્રુતઃ ॥ ૯૦ ॥

મનોવાક્કાયતદ્વાહ્યપદાર્થાઃ સાધનાનિ, તાન્ તત્ત્વવિન્ ન ઉપમૃદ્નાતિઃ
[અતઃ] અસ્ય વ્યવહારઃ ક્રુતઃ નો [ભવતિ ?] ॥

મન, વાણી, શરીર ને શરીરની બહારના સ્ત્રી, પુત્ર ને ગૃહાદિ પદાર્થો એ વ્યવહારનાં સાધનો છે. તે સાધનોને પ્રહ્લ્લવેત્તા પુરુષ હણી નાંખતા નથી, આ કારણથી આ પ્રહ્લ્લવેત્તાનો વ્યવહાર શા કારણથી ન થાય ? અર્થાત્ વ્યવહારનાં સાધનો વિદ્યમાન હોવાથી પ્રહ્લ્લવેત્તાથી પ્રાપ્તવ્યવહાર કરી શકાય છે. ૯૦

પ્રહ્લ્લવેત્તા એ બહારના પદાર્થોનો નાશ ન કરી શકે તો ભલે, પણ તેમણે પોતાના ચિત્તનો નાશ (નિરોધ) તો કરવો જોઈએ એમ એ કોઈ કહે તો તેનું ઉત્તર આપે છે:—

ઉપમૃદ્નાતિ ચિત્તં ચેદ્ધ્યાતાઽસૌ ન તુ તત્ત્વવિન્ ।

ન બુદ્ધિમર્દયન્દૃષ્ટો ઘટતત્ત્વસ્ય વેદિતા ॥ ૯૧ ॥

ચિત્તં ઉપમૃદ્નાતિ ચેત્ અસૌ ધ્યાતા, તુ તત્ત્વવિન્ ન, ઘટતત્ત્વસ્ય વેદિતા
બુદ્ધિ મર્દયન્ ન દૃષ્ટઃ ॥

એ કોઈ પુરુષ પોતાના ચિત્તનો નિરોધ કરતો હોય તો, તે પુરુષ ધ્યાન કરનારો કહેવાય છે, પણ પ્રહ્લ્લવેત્તા કહેવાતો નથી. ઘટના સ્વરૂપને જાણનારો કોઈ પણ પુરુષ પોતાની બુદ્ધિનો નિરોધ કરતો જોવામાં આવતો નથી. પ્રહ્લ્લવું ધ્યાન કરનારો પુરુષ પોતાના પ્રહ્લ્લધ્યાનના પરિણામમાં ભલે

પોતાના ચિત્તનો નિરોધ કરે, પણ જેમને પ્રાક્ષતું દૃઢજ્ઞાન થયું છે તેમને પોતાના ચિત્તનો નિરોધ કરવાની હેશ પણ આવશ્યકતા નથી. ૯૧

ઘડો સ્થૂલ હોવાથી તેના જ્ઞાનમાટે મનુષ્યને પોતાના ચિત્તનો નિરોધ કરવો પડતો નથી, પણ પ્રાક્ષ અત્યંતસૂક્ષ્મ હોવાથી તેના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાટે ચિત્તના નિરોધની આવશ્યકતા છે એમ જો કોઈ કહે તો તેનું ઉત્તર આપે છે:-

સકૃત્પ્રત્યયમાત્રેણ ઘટશ્ચેદ્ભાસતે સદા ।

સ્વપ્રકાશોઽયમાત્મા કિં ઘટવચ્ચ ન ભાસતે ॥ ૧૨ ॥

સકૃત્પ્રત્યયમાત્રેણ ઘટઃ સદા ભાસતે [ઇતિ] ચેત્, અર્થ સ્વપ્રકાશ. આત્મા ચ ઘટવત્ કિં ન ભાસતે ? ॥

એકવાર જ્ઞાત થવાવડેજ જો ઘડો મનુષ્યને સર્વદા પ્રતીત થાય છે તો આ સ્વપ્રકાશ આત્મા પણ ઘડાની જેમ તત્ત્વજ્ઞાનીને જ્ઞાનમાટે પ્રતીત ન થાય ? પ્રતીત થાયજ, અર્થાત્ તેના જ્ઞાનમાટે ચિત્તના નિરોધની તેમને અપેક્ષા નથી. ૯૨

અંતઃકરણની વૃત્તિ ક્ષણિક હોવાથી તે 'વૃત્તિને વારંવાર આત્મામાં એકાગ્ર કરવી જોઈએ એમ જો વાદી કહે તો ઘટાદિકને પણ તેના જ્ઞાનમાટે આ ન્યાય દાગુ કરવો જોઈએ એવું સિદ્ધાંતીનું કહેવું જણાવે છે:-

સ્વપ્રકાશંતયા કિં તે તદ્વુદ્ધિસ્તત્ત્વવેદનમ્ ।

બુદ્ધિશ્ચ ક્ષણનાશ્યેતિ ચોદ્યં તુલ્યં ઘટાદિષુ ॥ ૧૩ ॥

સ્વપ્રકાશંતયા તે કિં ? તદ્વુદ્ધિ. તત્ત્વવેદનં, ચ બુદ્ધિઃ ક્ષણનાશ્યા, ઇતિ ચોદ્યં ઘટાદિષુ તુલ્યમ્ ॥

આત્માના સ્વપ્રકાશપણાવડે તમને શો લાલ થશે ? એમ જો વાદી કહે તો અમે તેને કહીએ છીએ કે આત્માને વિષય કરનારી બુદ્ધિ તે આત્મજ્ઞાન છે. તે બુદ્ધિ ક્ષણમાં નાશ પામનારી છે એમ જો વાદી કહે તો અમે કહીએ છીએ કે આવો પ્રશ્ન ઘટાદિમા પણ સમાન છે. ૯૩

તેના ઉર્ધ્વે મુનઃ શૈકા અને સમાધાન કહે છે:-

ઘટાદૌ નિશ્ચિતે બુદ્ધિર્નશ્યત્યેવ યદા ઘટઃ ।

ઇષ્ટો નેતું તદા શક્ય ઇતિ ચેત્સમમાત્મનિ ॥ ૧૪ ॥

ઘટાદૌ નિશ્ચિતે બુદ્ધિ નશ્યતિ એવ, યદા ઘટઃ ઇષ્ટઃ તદા નેતું શક્યઃ ઇતિ ચેત્ આત્મનિ [તત્] સમમ્ ॥

ઘટાદિકનો નિશ્ચય થયા પછી તેના સંબંધવાળી બુદ્ધિ નાશ પામે છેજ, તેથી ઘટાદિકનું જ્ઞાન ક્ષણિક છે, છતાં જ્યારે ઘડાનો વ્યવહાર કરવાની ઇચ્છા થાય ત્યારે તેનો વ્યવહાર થઇ શકે છે એમ જો વાહી કહે તો આત્મામાં પંથુ તે સમાન છે, અર્થાત આત્માનો એક વાર નિશ્ચય થયા પછી જ્યારે ઇચ્છા થાય ત્યારે તેનો વ્યવહાર કરી શકાય છે. ૯૪

ઉપરના શ્લોકમાં જણાવેલા વિષયને વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે:—

निश्चित्य सकृदात्मानं यदाऽपेक्षा तदेव तम् ।

वक्तुं मंतुं तथा ध्यातुं शक्नोत्येव हि तत्त्ववित् ॥ ૯૫ ॥

આત્માને સકૃત્ નિશ્ચિત્ત્વ યદા અપેક્ષા તદા એવ તં વક્તું મંતું તંયા ધ્યાતું તત્ત્વવિત્ શક્નોતિ એવ હિ ॥

ઘડાની પેઠે આત્માનો એક વાર નિશ્ચય કરીને તે સંબંધની બુદ્ધિ નાશ પામ્યા છતાં પણ પછી જ્યારે અપેક્ષા થાય ત્યારેજ તે આત્માના સંબંધમાં કહેવાને, મનન કરવાને અને તેનું ધ્યાન કરવાને આત્મવેત્તાપુરુષ સમર્થ થાય છેજ. ૯૫

ઉપાસકની પેઠે આત્મવેત્તા પણ આત્માનું અતુલધાન કરવાથી જગતને વિસરી જશે એમ જો વાહી કહે તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

उपासक इव ध्यायंल्लौकिकं विस्मरेद्यदि ।

विस्मरत्ત્વેव सा ध्यानाद्विस्मृतिर्न तु वेदनात् ॥ ૯૬ ॥

ઉપાસકઃ ઇવ ધ્યાયન્ [જ્ઞાની] યદિ લૌકિકં વિસ્મરેત્, [તર્હિ] વિસ્મરત્તુ એવ, સા વિસ્મૃતિઃ ધ્યાનાત્, તુ વેદનાત્ ન ॥

પ્રારંભની ઉપાસના કરનારની પેઠે આત્માનું ધ્યાન કરનારે આત્મજ્ઞાની પણ જો જગતને વિસરી જાય તો કહે તે જગતને વિસરી જાય. જગતની તે વિસ્મૃતિ આત્માના ધ્યાનથી થાય છે, પણ આત્માના જ્ઞાનથી થતી નથી. ૯૬

આત્મવેત્તાને મોક્ષની સિદ્ધિમાટે આત્મધ્યાન કરવું જોઈએ એવો નિયમ નથી એમ જણાવે છે:—

ध्यानं त्वैच्छिकमेतस्य वेदानाम्भुक्तिसिद्धितः ।

ज्ञानादेव तु कैवल्यमिति शास्त्रेषु हिंदिमः ॥ ૯૭ ॥

વેદનાત્ ભુક્તિસિદ્ધિતઃ એતસ્ય ધ્યાનં તુ પેચ્છિકં, જ્ઞાનાત્ એવ તુ કૈવલ્યં ઇતિ શાસ્ત્રેષુ હિંદિમઃ ॥

આત્મજ્ઞાનથી મોક્ષની સિદ્ધિ થવાથી આ આત્મવેત્તાને આત્માનું ધ્યાન તો ઐચ્છિક છે, અર્થાત તેની ઇચ્છા થાય તો તે આત્માનું ધ્યાન કરે, અથવા ઇચ્છા ન થાય તો ન કરે. આત્માના દૃઢજ્ઞાનથીજ વિદેહકૈવલ્ય પ્રાપ્ત થાય છે એમ વેદાંતશાસ્ત્રોમાં “ જ્ઞાનાદેવ તુ કૈવલ્યમ્ ” (જ્ઞાનથીજ કૈવલ્ય પામે છે) ઇત્યાદિ વચનોથી ડંકો વગાડીને કહ્યું છે. ૯૭

જો આત્મવેત્તા પુરુષ આત્મધ્યાન નહિ કરે તો તેમની બાહ્યપ્રવૃત્તિ થશે એવી શંકા કરીને તેનું સમાધાન કરે છે:—

તત્ત્વવિદ્યદિ ન ધ્યાયેત્પ્રવર્તેત તદા વહિઃ ।

પ્રવર્તતાં સુખેનાયં કો વાધોઽસ્ય પ્રવર્તને ॥ ૯૮ ॥

તત્ત્વવિદ્દ્દિ યદિ ન ધ્યાયેત્ તદા વહિઃ પ્રવર્તેત, અયં સુખેન પ્રવર્તતાં, અસ્ય પ્રવર્તને કઃ વાધઃ ? ॥

આત્મતત્ત્વને જાણનાર પુરુષ જો આત્મધ્યાન નહિ કરે તો તેઓ બહારના વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થશે એમ જો કહો તો અમે કહીએ છીએ કે આ આત્મવેત્તા સુપ્રપૂર્વક બહારના વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થાઓ. આ આત્મવેત્તાની બહારના વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ થવાથી તેમને શો બાધ થવાનો છે? અર્થાત તેમની બાહ્યપ્રવૃત્તિ તેમના આત્મજ્ઞાનને કોઈ પણ પ્રકારે અડચણ કરી શકતી નથી. ૯૮

જો આત્મવેત્તાની બાહ્યપ્રવૃત્તિ સ્વીકારવામાં આવે તો તેમનામાં નિષિદ્ધ પ્રવૃત્તિ પણ સંભવશે એવી શંકા કરીને તેનું સમાધાન કરે છે:—

અતિપ્રસંગ ઇતિ ચેત્પ્રસંગં તાવદીરય ।

પ્રસંગો વિધિશાસ્ત્રં ચેન્ન તત્તત્ત્વવિદં પ્રતિ ॥ ૯૯ ॥

અતિપ્રસંગઃ ઇતિ ચેત્, પ્રસંગ તાવત્ ઈરય, વિધિશાસ્ત્રં પ્રસંગઃ [ઇતિ] ચેત્, તત્ તત્ત્વવિદં પ્રતિ ન ॥

આત્મવેત્તા બહારના વિષયમાં પ્રવૃત્ત થાય છે એમ માનવાથી તેમની નિષિદ્ધકર્મમાં પણ પ્રવૃત્તિ થશે એમ જો તમે કહો તો નિયમ વા વિહિત વિષય કયો તે કહો. વિધિને કહેનારુ શાસ્ત્ર નિયમ વા વિધિ છે એમ જો તમે કહો તો તે વિધિશાસ્ત્ર આત્મવેત્તાને માટે નથી, પણ જેમને આત્માનું જ્ઞાન થયું નથી તેવા મનુષ્યોમાટે છે. ૯૯

વિધિશાસ્ત્ર અને નિપેદ્યાશ્ત્ર કોને માટે છે તે જણાવે છે:—

વર્ણાશ્રમવયોઽવસ્થાભિમાનો યસ્ય વિદ્યતે ।

તસ્યેવ ચ નિપેદ્યાશ્ચ વિધયઃ સકલા અપિ ॥ ૧૦૦ ॥

યસ્ય વર્ણાશ્રમવયોઽવસ્થાભિમાનઃ વિદ્યતે, તસ્ય એવ ચ નિપેધાઃ ચ સકલાઃ અપિ વિધયઃ ॥

જે મનુષ્યના અંતઃકરણમાં બ્રાહ્મણાદિ વર્ણનું, બ્રહ્મચર્ય આદિ આશ્રમનું, શરીરના વયનું અને અવસ્થાનું અભિમાન હોય છે તેને માટેજ સર્વ નિપેધા અને સઘળાથ વિધિઓ શાસ્ત્રમાં કહ્યા છે. ૧૦૦

આત્માને બહુનાર શરીરધારી હોવાથી તેમનામાં વહુશ્રમ, આદિનું અભિમાન હોવું જોઈએ એમ કોઈ શંકા કરે તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

વર્ણાશ્રમાદયો દેહે માયયા પરિકલ્પિતાઃ ।

નાઽઽત્મનો વ્રોધરૂપસ્યેત્યેવં તસ્ય વિનિશ્ચયઃ ॥ ૧૦૧ ॥

વર્ણાશ્રમાદયઃ દેહે માયયા પરિકલ્પિતાઃ [સન્તિ,] વ્રોધરૂપસ્ય આત્મનઃ ન ઇતિ એવં તસ્ય વિનિશ્ચયઃ [વર્તેતે] ॥

બ્રાહ્મણાદિ વર્ણ અને બ્રહ્મચર્ય આદિ આશ્રમે, તથા વય અને અવસ્થા સ્થૂલશરીરમાં માયાવડે સર્વપ્રકારે કલ્પાયેલાં છે, તે સર્વ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મામાં નથી આવે તેમને દૃઢ નિશ્ચય હોય છે, એટલે તેઓ શરીરધારી છતાં પણ તેમના અંતઃકરણમાં વહુશ્રમ આદિનું અભિમાન હોતું નથી. ૧૦૧

દૃઢ આત્મજ્ઞાનીને સમાધિ કે શાસ્ત્રોક્ત કર્મ એ એમાંનું એકે કર્તવ્ય નથી એમ જણાવે છે:—

સમાધિમથ કર્માણિ મા કરોતુ કરોતુ વા ।

હૃદયેનાસ્તસર્વાસ્થો મુક્ત એવોત્તમાશયઃ ॥ ૧૦૨ ॥

[યઃ] હૃદયેન અસ્તસર્વાસ્થઃ ઉત્તમાશયઃ [સઃ] મુક્તઃ એવ, [અતઃ સઃ] સમાધિ અથ કર્માણિ કરોતુ વા મા કરોતુ ॥

જેણે પોતાના અંતઃકરણવડે દૃશ્યમાં રહેલી સત્યપણાનો ધુલ્લિને નિવૃત્ત કરી છે એવા ઉત્તમ અભિપ્રાયવાળા (દૃઢ આત્મજ્ઞાનવાળા) જે પુરુષ છે તે સુકૃતજ છે, આ કારણથી તે દૃઢ આત્મજ્ઞાની સમાધિ અને શાસ્ત્રોક્ત કર્મ કરે, અથવા ન કરે, અર્થાત સમાધિ કે શાસ્ત્રોક્ત કર્મ કરવાં કે ન કરવાં એ તેમની ઇચ્છાનો વિષય છે. ૧૦૨

જેનું મન દૃશ્યની વાસનાથી રહિત થયું છે એવા દૃઢ આત્મજ્ઞાનીને કાંઈ કર્તવ્ય નથી એમ જણાવે છે:—

નૈષ્કર્મ્યેણ ન તસ્યાર્થસ્તસ્યાર્થોઽસ્તિ ન કર્મભિઃ ।

ન સમાધાનજપ્યાભ્યાં યસ્ય નિર્વાસનં મનઃ ॥ ૧૦૩ ॥

યસ્ય મનઃ નિર્વાસનં [અમૂત્] તસ્ય નૈષ્કર્મ્યેણ અર્થઃ ન, [ચ] તસ્ય કર્મભિઃ
અર્થઃ ન, [ચ] સમાધાનજપ્યાભ્યાં [અર્થઃ] ન અસ્તિ ॥

જેતુ મન વિષયની વાસનાથી રહિત થયું છે તે પુરુષને કર્મના રહિત-
પણાથી કંઈ ફલ નથી, અને તેમને શાસ્ત્રોક્ત કર્મો કરવાવડે પણ કંઈ ફલ નથી.
વળી તેમને સમાધિ કરવાવડે અને જપ કરવાવડે પણ કંઈ ફલ નથી. ૧૦૩

આત્મજ્ઞાનીના મનમાં દૃશ્યની વાસના શા કારણથી રહેતી નથી તે
જણાવે છે:-

આત્માસંગસ્તતોઽન્યત્સ્યાદિંદ્રજાલં હિ માયિકમ્ ।

इत्यचंचलनिर्णीते कुतो मनसि वासना ॥ १०४ ॥

આત્મા અસંગઃ તતઃ અન્યત્ માયિકં ઇંદ્રજાલં હિ સ્યાત્ ઇતિ અચંચલનિર્ણીતે
મનસિ વાસના કુતઃ [સ્યાત્] ? ॥

આત્મા અસંગ છે, અને તેનાથી ભિન્ન અન્ય સર્વ માયાના કાર્યરૂપ ઇંદ્ર-
જાલજ છે, અર્થાત્ મિથ્યા પ્રતીત થનારું છે આવો સુદૃઢ નિશ્ચય થવાથી
આત્મજ્ઞાનીના મનમાં દૃશ્યની વાસના કેવી રીતે રહી શકે? અર્થાત્ નજ
રહી શકે. ૧૦૪

આત્મજ્ઞાનીને વિધિ અને નિષેધ એ બંને સ્પર્શ કરી શકતાં નથી
એમ કહે છે:-

एवं नास्ति प्रसंगोऽपि कुतोऽस्यातिप्रसंजनम् ।

प्रसंगो यस्य तस्यैव शंक्येतातिप्रसंजनम् ॥ १०५ ॥

એવં અસ્ય પ્રસંગઃ અપિ ન અસ્તિ, અતિપ્રસંજનં કુતઃ ? યસ્ય પ્રસંગઃ
તસ્ય ઇવ અતિપ્રસંજનં શંક્યેત ॥

એવી રીતે આ આત્મજ્ઞાનીને જ્યારે વિધિ પણ નથી ત્યારે તેમને નિષેધ
પણ ક્યાંથી સભવે ? જે પુરુષને શાસ્ત્રે કહેલો વિધિ પ્રાપ્ત હોય તે પુરુષને
માટેજ નિષેધની શકા કરાય. આત્મજ્ઞાની માયાના ત્રણ ગુણોથી પર રહેલા
હોવાથી તેમને શાસ્ત્રોક્ત કોઈ પણ વિધિનિષેધ સ્પર્શ કરી શકતા નથી. ૧૦૫
જ્ઞાનીને વિધિનિષેધ નથી એ વાત દર્શાવત આપીને સમજાવે છે:-

विध्यभावात्र बालस्य दृश्यतेऽतिप्रसंजनम् ।

स्वाच्छुतोऽतिप्रसंगोऽस्य विध्यभावे समे सति ॥ १०६ ॥

વિધ્યભાવાત્ વાલ્ક્યસ્ય અતિપ્રસંજનં ન દ્વયતે, વિધ્યભાવે સમે સતિ અસ્ય અતિમસંગઃ ક્વતઃ સ્યાત્ ? ॥

શાસ્ત્રોક્ત વિધિના અભાવથી ખાલકને નિષેધ પણ જોવામાં આવતો નથી. શાસ્ત્રોક્ત વિધિનો અભાવ ખાલકને અને જ્ઞાનીને સમાન હોવાથી આ આત્મજ્ઞાનીને નિષેધ શી રીતે પ્રાપ્ત થાય? અર્થાત નજ પ્રાપ્ત થાય. ૧૦૬

ખાલકને તેના અસપક્ષાથી વિધિ નથી, અને આત્મજ્ઞાનીને તેના સર્વસપક્ષાથી વિધિ નથી એમ કહે છે:-

ન કિંચિદ્વેત્તિ વાલશ્ચેત્સર્વં વેત્ત્યેવ તત્ત્વવિત્ ।

અલ્પજ્ઞસ્યૈવ વિધયઃ સર્વે સ્યુર્નાન્યયોર્દ્વયોઃ ॥ ૧૦૭ ॥

વાલઃ કિંચિત્ [અપિ] ન વેત્તિ [ઇતિ] ચેત્, તત્ત્વવિત્ સર્વં વેત્તિ एव, સર્વે વિધયઃ અલ્પજ્ઞસ્ય एव સ્યુઃ, અન્યયોઃ દ્વયોઃ ન ॥

ખાલક કઇ પણ જાણતો નથી તેથી તેને શાસ્ત્રોક્ત વિધિ સંભવી શકે નહિ એમ જો તેને કહેા તેા અને કહીએ છીએ કે આત્મવેત્તા સર્વરૂપ શ્રદ્ધાને જાણે છેજ તેથી તેમને પણ શાસ્ત્રોક્ત વિધિ સંભવે નહિ. શાસ્ત્રમાં કહેલા સર્વ વિધિઓ અદ્વય પુરુષને માટેજ છે, અજ્ઞાની ને આત્મજ્ઞાની એ બંનેને માટે તે વિધિઓ નથી. ૧૦૭

જેમનામા શાપ દેવાતુ અને કૃપા કરવાતું સામર્થ્ય હોય તે આત્મજ્ઞાની ગણાય, ખીજા આત્મજ્ઞાની ન ગણાય, એવી શકા કરી તેનુ સમાધાન કરે છે:-

શાપાનુગ્રહસામર્થ્યં યસ્યાસૌ તત્ત્વવિદ્યદિ ।

તન્ન શાપાદિસામર્થ્યં ફલં સ્યાત્તપસો યતઃ ॥ ૧૦૮ ॥

યસ્ય શાપાનુગ્રહસામર્થ્યં અસૌ વદિ તત્ત્વવિદ્, ત્વં ન, યતઃ શાપાદિસામર્થ્યં તપસઃ ફલં સ્યાત્ ॥

જો પુરુષમાં વ્યાસભગવાનુ આદિની જેઠે શાપ આપવાતુ અને અનુગ્રહ કરવાતું બલ હોય આ આત્મજ્ઞાની છે એમ જો કોઈ કહે તેા તે યોગ્ય નથી, કારણકે શાપ આપવાતુ અને અનુગ્રહ કરવાતુ સામર્થ્ય શરીર, ઇન્દ્રિયો ને અતઃકરણને વશ રાખવારૂપ તપનુ ફલ છે, વેઠાતના શ્રવણુદિતુ તે ફલ નથી. ૧૦૮

શ્રીવ્યાસાદિ સુનિઓ આત્મસ્વરૂપને જાણનારા અને અપરાધીને શાપ આપવામા ને ભક્તપર અનુગ્રહ કરવામાં સમર્થ હતા તે વાત સાચી, પરંતુ તેમના શાપ આપવાના ને અનુગ્રહ કરવાના સામર્થ્યનો આત્મજ્ઞાનસાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ નથી એમ જણાવે છે:-

વ્યાસાદેરપિ સામર્થ્ય દૃશ્યતે તપસો વલાત્ ।

શાપાદિકારણાદન્યત્તપો જ્ઞાનસ્ય કારણમ્ ॥ ૧૦૯ ॥

તપસઃ વલાત્ વ્યાસાદેઃ અપિ સામર્થ્ય દૃશ્યતે, શાપાદિકારણાત્ અન્યત્ તપઃ જ્ઞાનસ્ય કારણં [ભવતિ] ॥

શરીર, ઇન્દ્રિયો ને અંતઃકરણને વશ રાખવારૂપ તપના સામર્થ્યથીજ શ્રી-વ્યાસાદિમાં પણ શાપાનુગ્રહરૂપ સામર્થ્ય હતું એમ શાસ્ત્રમાં ભવામાં આવે છે. શાપાદિ સામર્થ્યના કારણરૂપ તપથી આત્મવિચારરૂપ ધીનું તપ આત્મ-જ્ઞાનનું કારણ થાય છે. ૧૦૯

શ્રીવ્યાસાદિકમાં આત્મજ્ઞાનીપણું અને શાપાનુગ્રહનું સામર્થ્ય શા કારણથી હતું તે જણાવે છે:—

દ્વયં યસ્યાસ્તિ તસ્યૈવ સામર્થ્યજ્ઞાનયોર્જનિઃ ।

૯કૈકં તુ તતઃ કુર્વન્નેકૈકં લભતે ફલમ્ ॥ ૧૧૦ ॥

યસ્ય દ્વયં અસ્તિ તસ્ય ૯વ સામર્થ્યજ્ઞાનયોઃ જનિઃ, તતઃ ૯કૈકં તુ કુર્વન્ ૯કૈકં ફલં લભતે ॥

જે પુરુષમાં બંને પ્રકારનાં તપ હોય છે તે પુરુષના અંતઃકરણમાંજ શાપાનુગ્રહરૂપ સામર્થ્ય અને આત્મજ્ઞાન એ બંને ઉત્પન્ન થાય છે. તે કારણથી જે પુરુષ એ બેમાંનું એક તપ કરે છે તે પુરુષ એક એક ફલને પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રીવ્યાસાદિકે બંને પ્રકારનાં તપ કરેલાં હોવાથી તેમનામાં શાપાનુગ્રહરૂપ સામર્થ્ય અને આત્મજ્ઞાન એ બંને હતા. ૧૧૦

શાપાનુગ્રહરૂપ સામર્થ્યથી રહિત આત્મજ્ઞાની જે વિધિથી રહિત હશે તે તે વિહિતકર્મનું અનુદાન કરનારા પુરુષોવડે નિદાને પાત્ર થશે એમ શકા કરીને તેનું સમાધાન કરે છે:—

સામર્થ્યહીનો નિંદ્યશ્ચેયતિભિર્વિધિવર્જિતઃ ।

નિંદ્યંતે યત્તયોઽપ્યન્યૈરનિશં મોગલંપટૈઃ ॥ ૧૧૧ ॥

સામર્થ્યહીનઃ વિધિવર્જિતઃ યતિભિઃ નિંદ્યઃ ચેત્, યતયઃ અપિ અન્યૈઃ મોગલંપટૈઃ અનિશં નિંદ્યંતે ॥

૧ આ શ્લોકનું પાદાંતર નીચે પ્રમાણે છે.—

સામર્થ્યહીનો નિંદ્યશ્ચેયતિર્વિધિવર્જિતઃ ।

નિંદ્યંતે તત્તપોઽપ્યન્યૈરનિશં મોગલંપટૈઃ ॥

શાપાનુબ્રહ્મસામર્થ્યથી રહિત અને વિહિતનું અનુધાન નહિ કરનારો આત્મજ્ઞાની વિહિતનું આચરણ કરનારા સંન્યાસીઓવડે નિંદાનું પાત્ર થશે એમ જો તમે કહો તો વિહિતનું આચરણ કરનારા સંન્યાસીઓ પણ ખીજા વિષયોપલોગમાં અત્યંત આસક્ત પુરુષોવડે નિરંતર નિંદાય છે. આમ હોવાથી શાપાનુબ્રહ્મથી રહિત અને વિહિતનું અનુધાન નહિ કરનારા આત્મજ્ઞાનીને અજ્ઞાનીઓની નિંદાથી લય પામવાનું કાંઈ કારણ નથી. ૧૧૧

વિષયસુખમાટે વિહિત આચરણ કરનારા તે સંન્યાસી વિષયોને સંપાદન કરશે એમ જો તમે કહો તો તેમ કરવાથી તેમનું સંન્યાસીપણું નાશ પામશે એમ કહે છે—

મિક્ષાવહ્નાદિ રક્ષેયુર્યચેતે મોગતુષ્ટયે ।

અહો યતિત્વમેતેષાં વૈરાગ્યભરમંથરમ્ ॥ ૧૧૨ ॥

યદિ एते भोगतुष्टये भिक्षावह्नादि रक्षेयुः, [तर्हि] एतेषां वैराग्यभरमंथरं यतित्वम् अहो ! ॥

જો એ સંન્યાસીઓ લોગજન્ય સંતોષમાટે ભિક્ષાના પદાર્થોનું અને વસ્ત્રાદિનું રક્ષણ કરશે તો તેઓનું વૈરાગ્યના ભારવડે ભારે થયેલું સંન્યાસીપણું વખાણવાજેતું છે એમ કહેતું પડશે અર્થાત્ તેઓ પોતાના સંન્યાસીના ધર્મથી ભ્રષ્ટ થશે. ૧૧૨

કર્માનુધાનમાં તત્પર રહેનારા દેહાભિમાનીઓએ કરેલી નિંદાવડે આત્મવેત્તાની કંઈ હાનિ થતી નથી એમ જણાવે છે—

વર્ણાશ્રમપરાન્મૂઢા નિંદંત્વિત્યુચ્યતે યદિ ।

દેહાત્મમતયો વુદ્ધં નિંદંત્વાશ્રમમાનિનઃ ॥ ૧૧૩ ॥

મૂઢાઃ वर्णाश्रमपरान् निंदंतु इति यदि उच्यते, [तर्हि] आश्रममानिनः देहात्ममतयः वुद्धं निंदंतु ॥

અજ્ઞાનીઓ વર્ણના અને આશ્રમના ધર્મોનું પરિપાલન કરનારની ભલે નિંદા કરે એમ જો તમે કહો તો અમે કહીએ છીએ કે આશ્રમનું અભિમાન રાખનારા અને દેહમાં આત્માની બુદ્ધિ રાખનારા પુરુષો ભલે આત્મજ્ઞાનીને નિંદો. તેમની નિંદાથી આત્મજ્ઞાનીની કાંઈ હાનિ થવાની નથી. ૧૧૩

હવે પ્રસંગથી પ્રાપ્ત થયેલા વિચારને ગંધ રાષ્ટ્રીને ચાલતા પ્રસંગનું પ્રતિપાદન કરે છે—

તદિત્યં તત્ત્વવિજ્ઞાને સાધનાનુપમર્દનાત્ ।

જ્ઞાનિનાઽઽચરિતું શક્યં સમ્યગ્રાજ્યાદિ લૌકિકમ્ ॥ ૧૧૪ ॥

તત્ इत्थं, तच्चविज्ञाने [सति] साधनानुपमर्दनात् ज्ञानिना लौकिकं राज्यादि
सम्पत् आचरितुं शक्यम् ॥

તે એવી રીતે સિદ્ધ થયું. આત્માનો દૃઢ સાક્ષાત્કાર થયે સતે શરીર
અને ઇદ્રિયાદિ જ્ઞાનનાં અને કર્મનાં સાધનોનો નાશ ન થવાથી તે આત્મજ્ઞાની
પુરુષવડે રાજ્યાદિ વા લૌકિકકર્મ ઉત્તમપ્રકારે કરવાને શક્ય છે. ૧૧૪

સંસાર મિથ્યા છે એવું જ્ઞાન થવાથી આત્મજ્ઞાનીને સંસારના વિષયોની
ઇચ્છા થશે નહિ એમ જો તમે કહો તો અમે કહીએ છીએ કે તેઓ ભલે
પોતાના પ્રારબ્ધકર્મને અનુસરીને વર્તે એમ કહે છે:--

मिथ्यात्वबुद्ध्या तत्रेच्छा नास्ति चेत्तर्हि मास्तु तत् ।

ध्यायन्वाथ व्यवहन्यथारब्धं वसत्वयम् ॥ ११५ ॥

મિથ્યાત્વબુદ્ધ્યા તત્ર ઇચ્છા ન અસ્તિ [ઇતિ] ચેત્, તર્હિ તત્ મા અસ્તુ,
અયં ધ્યાયન્ અથવા વ્યવહરન્ [સન્] યથારબ્ધં વસતુ ॥

સંસારમાં મિથ્યાપણ્યાની બુદ્ધિવડે આત્મજ્ઞાનીને તેમાં ઇચ્છા થતી નથી
એમ જો તમે કહો તો અમે કહીએ છીએ કે ભલે તેમને સંસારના પદાર્થની
ઇચ્છા ન થાય. આ આત્મજ્ઞાની આત્માનું ધ્યાન કરતા છતા અથવા વ્યવહાર
કરતા છતા જેમ તેઓનું પ્રારબ્ધ હોય તેમ ભલે રહે. ૧૧૫

બ્રહ્મની ઉપાસના કરનારની સ્થિતિ તેથી બીજા પ્રકારની છે એમ કહે છે:--

उपासकस्तु सततं ध्यायन्नेव वसेद्यतः ।

ध्यानेनैव कृतं तस्य ब्रह्मत्वं विष्णुतादिवत् ॥ ११६ ॥

ઉપાસકઃ તુ સતતં ધ્યાયન્ એવ વસેત્, યતઃ વિષ્ણુતાદિવત્ તસ્ય બ્રહ્મત્વં
ધ્યાનેન એવ કૃતમ્ ॥

બ્રહ્મની ઉપાસના કરનાર તો નિરંતર બ્રહ્મનું ધ્યાન કરતો છતોજ રહે,
કારણકે વિષ્ણુપણ્યા આદિની પેઠે તેનું બ્રહ્મપણું બ્રહ્મના ધ્યાનવડેજ કરેલું છે.
ઉપાસકે જ્ઞાનવડે વાસ્તવિક બ્રહ્મપણું પ્રાપ્ત કર્યું નથી. ૧૧૬

ધ્યાનવડે પ્રાપ્ત કરેલું બ્રહ્મપણું વાસ્તવિક નથી, કેમકે ધ્યાન ત્યજી દેતાં
તે નિવૃત્ત થઇ જાય છે એમ જણાવે છે:--

ध्यानोपादानकं यत्तद्ध्यानाभावे विलीयते ।

वास्तवी ब्रह्मता नैव ज्ञानाभावे विलीयते ॥ ११७ ॥

પત્ ધ્યાનોપાદાનકં તત્ ધ્યાનાભાવે વિલીયતે, વાસ્તવી બ્રહ્મતા [તુ]
જ્ઞાનાભાવે ન વિલીયતે એવ ॥

જે ધ્યાનવડે ઉપજનારું હોય છે તે ધ્યાનના અભાવમાં વિલીન થઈ જાય છે, પણ વાસ્તવિક પ્રહાપણું તો જ્ઞાનના અભાવમાં વિલીન થતું નથીજ. ૧૧૭

પ્રહ્મ વાસ્તવિક હોવાથી જ્ઞાનવડે તે ઉત્પન્ન કરવામાં આવતું નથી એમ જણાવે છે:—

તતોઽભિજ્ઞાપકં જ્ઞાનં ન નિત્યં જન્યત્યદઃ ।

જ્ઞાપકાભાવમાત્રેણ ન હિ સત્યં વિલીયતે ॥ ૧૧૮ ॥

[યત] અદઃ [વ્રહ્મત્વં] નિત્યં તતઃ જ્ઞાનં [તસ્ય] અભિજ્ઞાપકં; ન જન્યતિ, હિ સત્યં જ્ઞાપકાભાવમાત્રેણ ન વિલીયતે ॥

જે કારણથી આ પ્રહાપણું નિત્ય રહેનારું છે તે કારણથી જ્ઞાન તેને જણાવનારું છે, પણ તેને ઉત્પન્ન કરતું નથી, અને જે સત્ય હોય છે તે માત્ર જણાવનારના અભાવવડે વિલીન થતું નથીજ. ૧૧૮

જ્ઞાનીના વાસ્તવિક પ્રહાપણાની પેઠે ઉપાસકનું પણ વાસ્તવિક પ્રહાપણું છે એમ એ તમે કહો તો તેનું ઉત્તર સાક્ષ્યો:—

અસ્ત્યેવોપાસકસ્યાપિ વાસ્તવી વ્રહ્મતેતિ ચેત્ ।

પામરાણાં તિરશ્ચાં ચ વાસ્તવી વ્રહ્મતા ન કિમ્ ? ॥ ૧૧૯ ॥

ઉપાસકસ્ય અપિ વાસ્તવી વ્રહ્મતા અસ્તિ એવં ઇતિ ચેત્, પામરાણાં તિરશ્ચાં ચ વાસ્તવી વ્રહ્મતા ન કિમ્ ? ॥

ઉપાસકનું પણ વાસ્તવિક પ્રહાપણું છેજ એમ એ તમે કહો તો પામર મનુષ્યોનું અને પશુપક્ષી આદિનું પણ શું વાસ્તવિક પ્રહાપણું નથી ? અર્થાત્ તે સર્વનું પ્રહાપણું છે ત્યારે ઉપાસકનું પ્રહાપણું હોય એમ શું આશ્ચર્ય ? ૧૧૯

પામર મનુષ્ય આદિનું પ્રહાપણું છતાં પણ તેમને યોગ્યતા પ્રહાપણું જ્ઞાત ન હોવાથી તે પુરુષાર્થમાં ઉપયોગી થતું નથી એમ શકા કરી તેનું સમાધાન કરે છે:—

અજ્ઞાનાદપુમર્થત્વમુભયત્રાપિ તત્સમમ્ ।

ઉપવાસાચથા મિક્ષા વરં ધ્યાનં તથાઽન્યતઃ ॥ ૧૨૦ ॥

અજ્ઞાનાત્ અપુમર્થત્વં ઉભયત્ર અપિ તત્ સમમ્, યથા ઉપવાસાત્ મિક્ષા તથા અન્યતઃ ધ્યાનં વરમ્ ॥

યોગીના પ્રહાપણાના અજ્ઞાનથી દુઃખની અનિવૃત્તિ અને પરમાનંદની અપ્રાપ્તિરૂપ અપુરુષાર્થપણું બંને સ્થલે પણ (ઉપાસકમાં અને પામર આદિમાં

પણુ) સમાન છે. જેવી રીતે અન્ન ન મળવાથી ઘતા ઉપવાસથી શિક્ષા સારી ગણાય છે તેવી રીતે ખીલતં સાધનોના કરતાં બ્રહ્મધ્યાન શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. ૧૨૦

હવે ખીલ ક્રિયાઓના કરતાં બ્રહ્મધ્યાનનું શ્રેષ્ઠપણું બતાવે છે:—

પામરાણાં વ્યવહૃતેર્વરં કર્માચ્છનુષ્ટિતિઃ ।

તત્તોઽપિ સગુણોપાસ્તિર્નિર્ગુણોપાસના તતઃ ॥ ૧૨૧ ॥

પામરાણાં વ્યવહૃતેઃ કર્માચ્છનુષ્ટિતિઃ વરમ્, તતઃ અપિ સગુણોપાસ્તિઃ, તતઃ નિર્ગુણોપાસના ॥

શાસ્ત્રસંસ્કારસહિત પામર મનુષ્યોના વ્યવહારના કરતાં, શાસ્ત્રોક્ત કર્માદિતું અનુષ્ઠાન શ્રેષ્ઠ છે, તે શાસ્ત્રોક્ત કર્માદિના કરતાં પણ સગુણબ્રહ્મની ઉપાસના શ્રેષ્ઠ છે, અને તે સગુણબ્રહ્મની ઉપાસનાના કરતાં પણ નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસના શ્રેષ્ઠ છે. ૧૨૧

તેમના ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠપણાનું કારણ કહે છે:—

યાવદ્વિજ્ઞાનસામીપ્યં તાવચ્છ્રૈષ્ટ્યં વિવર્ધતે ।

બ્રહ્મજ્ઞાનાયતે સાક્ષાન્નિર્ગુણોપાસનં શનૈઃ ॥ ૧૨૨ ॥

યાવત્ વિજ્ઞાનસામીપ્યં તાવત્ શ્રૈષ્ટ્યં વિવર્ધતે, નિર્ગુણોપાસનં શનૈઃ સાક્ષાત્ બ્રહ્મજ્ઞાનાયતે ॥

જે સાધનનું જેટલું બ્રહ્મસાક્ષાત્કારનું સમીપપણું તેટલું તે સાધનનું શ્રેષ્ઠપણું વૃદ્ધિ પામે છે. નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસના ધીરે ધીરે સાક્ષાત્ બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપ થાય છે. ૧૨૨

ઉપર કહેલી વાતને દર્શાવતી સુદૃઢ કરે છે:—

યથા સંવાદિવિભ્રાંતિઃ ફલકાલે પ્રમાયતે ।

વિદ્યાયતે તથોપાસ્તિર્મુક્તિકાલેઽતિપાક્તઃ ॥ ૧૨૩ ॥

યથા સંવાદિવિભ્રાંતિઃ ફલકાલે પ્રમાયતે તથા ઉપાસ્તિઃ અતિપાક્તઃ મુક્તિકાલે વિદ્યાયતે ॥

જેવી રીતે સવાદિબ્રમ પ્રથમ ભ્રમ છતાં પણ ફેલના સમયમાં સત્યરૂપ થાય છે તેવી રીતે નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસના પણ તેનો પૂરો પરિપાક થવાથી મોક્ષકાલે બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપ થાય છે. ૧૨૩

જેમ સવાદિબ્રમ યથાર્થ જ્ઞાનરૂપ નહિ છતાં પણ તે ભ્રમવડે પ્રવૃત્ત

યથેલા પુરુષને ઇન્દ્રિયનો વિષયની સાથે સંયોગ થવાથી યથાર્થજ્ઞાનરૂપ થાય છે તેમ નિર્જુષ્ણપ્રહ્મની ઉપાસનામાં પણ થાય છે એમ જણાવે છે:—

સંવાદિશ્રમતઃ પુંસઃ પ્રવૃત્તસ્યાન્યમાનતઃ ।

પ્રમેતિ ચેત્તથોપાસ્તિર્માતરે કારણાયતામ્ ॥ ૧૨૪ ॥

સંવાદિશ્રમતઃ પ્રવૃત્તસ્ય પુંસઃ અન્યમાનતઃ પ્રમા ઇતિ ચેત્, તથા ઉપાસ્તિઃ માતરે કારણાયતામ્ ॥

સંવાદિશ્રમથી પ્રવૃત્ત યથેલા પુરુષને પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી તે યથાર્થજ્ઞાનરૂપ થાય છે એમ જો તમે કહો તો અમે કહીએ છીએ કે એવીજ રીતે નિર્જુષ્ણપ્રહ્મની ઉપાસના પણ નિદિધ્યાસનરૂપ થઇને મહાવાક્યજન્ય પ્રહ્મના સાક્ષાત્કારનું કારણ થાય છે. ૧૨૪

દેવની મૂર્તિનું ધ્યાનાદિક પણ અતઃકરણની એકાગ્રતા સપાદન કરવાદ્વારા પ્રહ્મજ્ઞાનનું કારણ થાય છે, તો પછી નિર્જુષ્ણપ્રહ્મની ઉપાસનાની શી અગત્ય છે એમ શંકા કરી તેનું સમાધાન કરે છે:—

મૂર્તિધ્યાનસ્ય મંત્રાદેરપિ કારણતા યદિ ।

અસ્તુ નામ તથાપ્યત્ર પ્રત્યાસત્તિર્વિશિષ્યતે ॥ ૧૨૫ ॥

મૂર્તિધ્યાનસ્ય [ચ] મંત્રાદેઃ અપિ યદિ કારણતા [તર્હિ] અસ્તુ નામ, તથાપિ અત્ર પ્રત્યાસત્તિઃ વિશિષ્યતે ॥

હરિહરહિ દેવની મૂર્તિના ધ્યાનનું અને શાસ્ત્રોક્ત મંત્રના જપ આદિનું પણ પ્રહ્મજ્ઞાનનું સાધનપણું છે એમ જો તમે કહો તો અમે કહીએ છીએ કે ભલે તેમ હો, તોપણ આ નિર્જુષ્ણપ્રહ્મની ઉપાસનામાં અન્ય સાધનોના કરતાં પ્રહ્મસાક્ષાત્કારનું સમીપપણું આ વિશેષ છે. ૧૨૫

નિર્જુષ્ણપ્રહ્મની ઉપાસના કેવી રીતે પ્રહ્મજ્ઞાનની સમીપ છે તે જણાવે છે:—

નિર્ગુણોપાસનં પક્વં સમાધિઃ સ્યાચ્છનૈસ્તતઃ ।

યઃ સમાધિર્નિરોધાલ્યઃ સોઽનાયાસેન લભ્યતે ॥ ૧૨૬ ॥

નિર્ગુણોપાસનં [યદા] પક્વં [ભવતિ તદ્વા] શનૈઃ સમાધિઃ સ્યાત્, તતઃ [શનૈઃ] નિરોધાલ્યઃ યઃ સમાધિઃ સઃ અનાયાસેન લભ્યતે ॥

નિર્જુષ્ણપ્રહ્મની ઉપાસના જ્યારે પરિપક્વ થાય છે ત્યારે ધીરે ધીરે તે સવિકલ્પસમાધિરૂપ થાય છે, અને પછી તે સવિકલ્પસમાધિ ધીરે ધીરે નિવિકલ્પનામનો જે સમાધિ તે સમાધિ તે ઉપાસકને સુખપૂર્વક પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૨૬

નિવિકલ્પસમાધિથી કયો લાભ થાય છે તે કહે છે:—

નિરોધલાભે પુંસોંસ્તરસંગં વસ્તુ શિષ્યતે ।

પુનઃ પુનર્વાસિતેઽસ્મિન્વાક્યાજ્ઞાયેત્ત તત્ત્વધીઃ ॥૧૨૭॥

નિરોધલાભે [સતિ] પુંસઃ અંતઃ અસંગં વસ્તુ શિષ્યતે, અસ્મિન્ પુનઃ પુનઃ વાસિતે [સતિ] વાક્યાત્ તત્ત્વધીઃ જાયેત્ ॥

નિવિકલ્પસમાધિનો લાભ થવાથી તે પુરુષના અંતઃકરણમાં અસંગ વસ્તુરૂપ આત્મા અવશેષ રહે છે. આ આત્મામાં વારંવાર લાવતા કરવાથી મહાવાક્યવડે આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, અથવા “ હુ પ્રહ્મ હું ” એવું તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૨૭

હવે તત્ત્વજ્ઞાનનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરે છે:—

નિર્વિકારાસંગનિત્યસ્વપ્રકાશૈકપૂર્ણતાઃ ।

બુદ્ધૌ જ્ઞટિતિ શાસ્ત્રોક્તા આરોહંત્યવિવાદતઃ ॥ ૧૨૮ ॥

શાસ્ત્રોક્તાઃ નિર્વિકારાસંગનિત્યસ્વમકાશૈરૂપૂર્ણતાઃ બુદ્ધૌ જ્ઞટિતિ અવિવાદતઃ આરોહન્તિ ॥

વેદાંતશાસ્ત્રમાં કહેલું નિર્વિકારીપણું, અસંગપણું, નિત્યપણું, સ્વપ્રકાશપણું, એકપણું અને પૂર્ણપણું આ ચેતનના સ્વભાવો નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસના કરનાર પુરુષના અંતઃકરણમાં શીઘ્ર નિઃશકપણે આરૂઢ થાય છે. ૧૨૮ ॥

અમૃતચિદુ આદિ ઉપનિષદોમાં નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસનામાં યોગનું નિરૂપણ કરેલું છે એમ જણાવે છે —

યોગાભ્યાસસ્ત્વેતદર્થોઽમૃતવિદ્વાદિપુ શ્રુતઃ ।

एवं च दृष्टद्वाराऽपि हेतुत्वादन्यतो वरम् ॥ ૧૨૯ ॥

અમૃતવિદુ-ઉપનિષદ અને કોષાપનિષદ ઇત્યાદિ ‘ઉપનિષદોમાં જે યોગાભ્યાસ વર્ણવેલો છે તે યોગાભ્યાસ આ નિર્ગુણપ્રદાની પ્રાપ્તિમાંટે વર્ણવેલો છે. એવી રીતે નિવિકલ્પસમાધિરૂપ દૃષ્ટસાધનદ્વારા પણ પ્રદક્ષણસાક્ષાત્કારનું હેતુપણું હોવાથી અગુણપ્રદાની ઉપાસના આદિ ખીલ સાધનોથી નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસના શ્રેષ્ઠ છે. ૧૨૯

જેઓ નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસનાનો ત્યાગ કરીને ખીલ સાધનોમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે તેઓને માત્ર પરિશ્રમ જ થાય છે એમ લૌકિકચુક્તિથી જણાવે છે:—

उपेक्ष्य तर्तीययात्राजपादीनेव कुर्वताम् ।

पिंडं समुत्सृज्य करं लेढीति न्याय आपतेत् ॥ १३० ॥

તત્ ઉપેક્ષ્ય તીર્થયાત્રાજપાદીનેવ કુર્વતામ્ “ પિંડં સમુત્સૃજ્ય કરં લેઢિ ”
इति न्यायः आपतेत् ॥

તે નિર્જુલપ્રહ્ણની ઉપાસનાની ઉપેક્ષા કરીને તીર્થયાત્રા અને જપાદિ કરનારના ઉપર “ માગણનો પિંડો ફેંકી દેને હાથ ચાટવા લાગ્યો ” આ ન્યાય લાગુ થાય છે, અર્થાત્ ઉત્તમ સાધનનો ત્યાગ કરીને અધિકારીએ ઊતરતા સાધનમાં પ્રવૃત્તિ કરવી તે ઉચિત નથી. ૧૩૦

જો એમ છે તો પછી પ્રહ્ણવિચારનો ત્યાગ કરીને નિર્જુલપ્રહ્ણની ઉપાસના કરવી ઉચિત નથી એમ જો વાદી કહે તો તે વાતને અમે સ્વીકારીએ છીએ એમ અંથકારથી કહે છે:—

उपासकानामप्येवं विचारत्यागतो यदि ।

वाढं तस्माद्विचारस्यासंभवे योग ईरितः ॥ १३१ ॥

વિચારત્યાગતઃ ઉપાસકાનાં અપિ યદિ એવં, વાઢં, તસ્માત્ [એવં] વિચારસ્ય અસંભવે યોગઃ ઈરિતઃ [અસ્તિ] ॥

પ્રહ્ણવિચારના ત્યાગથી નિર્જુલપ્રહ્ણની ઉપાસના કરનારને પણ ઉપરનો ન્યાય લાગુ પડે છે એમ જો તેમને કહે તો તે તમારું કહેવું ઠીક છે, તેથીજ પ્રહ્ણવિચારના અસંભવમાં મુમુક્ષુમાટે નિર્જુલપ્રહ્ણની ઉપાસનારૂપ યોગ કહેલો છે. ૧૩૧

પ્રહ્ણવિચાર નહિ થઈ શકવાનું કારણ બતાવે છે:—

बहुव्याकुलचित्तानां विचारात्तत्त्वधीर्न हि ।

योगो मुख्यस्ततस्तेषां धीदर्पस्तेन नश्यति ॥ १३२ ॥

बहुव्याकुलचित्तानां हि विचारात् तत्त्वधीः न, ततः तेषां योगः मुख्यः, तेन धीदर्पः नश्यति ॥

જેમનાં અંતાકરણ અત્યંત વ્યાકુલ રહે છે તેવા પુરુષોને માત્ર પ્રહ્ણવિચારથી પ્રહ્ણસ્વરૂપનું જ્ઞાન થતું નથી, તેથી તેવા પુરુષોને નિર્જુલપ્રહ્ણની ઉપાસનારૂપ યોગ મુખ્યસાધનરૂપ છે. તે સાધનવડે તેમના અંતાકરણનું વ્યાકુલપણું નાશ પામે છે. ૧૩૨

જેઓનાં ચિત્ત વ્યાકુલ નથી તેમને પ્રહ્ણવિચારજ મુખ્યસાધનરૂપ છે એમ કહે છે:—

અવ્યાકુલધિયાં મોહમાત્રેણાચ્છાદિતાત્મનામ્ ।

સાંખ્યનામા વિચારઃ સ્યાન્મુઘ્યો જ્ઞટિતિ સિદ્ધિદઃ ॥ ૧૩૩ ॥

અવ્યાકુલધિયાં મોહમાત્રેણ આચ્છાદિતાત્મનાં સાંખ્યનામા વિચારઃ મુઘ્યઃ સ્પાત્, જ્ઞટિતિ સિદ્ધિદઃ ॥

વ્યાકુલતારહિત અંતઃકરણવાળા અને માત્ર અવિવેકવટે જેમનાં અંતઃકરણ આચ્છાદન પામેલાં છે તેવા, અર્થાત્ જેમને આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન થયું નથી એવા જિજ્ઞાસુઓને સમ્યક્જ્ઞાનનામનો પ્રદાવિચાર મુખ્યસાધન છે, કેમકે તે તેમને તુરત પ્રદાસાધારકરૂપ સિદ્ધિ આપનાર યાચ છે. ૧૩૩

પ્રદાવિચાર અને નિર્જુલપ્રદાની ઉપાસનારૂપ યોગ એ બંનેનું પ્રદાજ્ઞાનદ્વારા મુક્તિનું સાધનપણુ છે એમ ગીતાશ્રમાં પણ કહ્યું છે એમ જણાવે છે:—

યત્સાંખ્યૈઃ પ્રાપ્યતે સ્થાનં તદ્યોગૈરપિ ગમ્યતે ।

एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ૧૩૪ ॥

યત્ સ્થાનં સાંખ્યૈઃ પ્રાપ્યતે, તત્ યોગૈઃ અપિ ગમ્યતે [અતઃ] યઃ સાંખ્યં ચ યોગં ચ એકં પશ્યતિ સઃ પશ્યતિ ॥

પ્રદારૂપ જે સ્થાન પ્રદાજ્ઞાનીઓવડે પ્રાપ્ત કરાય છે તે પ્રદારૂપ સ્થાન નિર્જુલપ્રદાની ઉપાસના કરનાર યોગીઓવડે પણ પ્રાપ્ત કરાય છે, આથી જે પુરુષ પ્રદાજ્ઞાનને અને પ્રદાઉપાસનરૂપ યોગને એકરૂપ બાણે છે તે પુરુષજ્ઞ શાસ્ત્રના અર્થને યથાર્થ બાણે છે. ૧૩૪

તેમાં એકલુ ગીતાવાક્યજ પ્રમાણુ નથી, પણ તેના મૂલભૂત શ્રુતિ પણ પ્રમાણુ છે એમ જણાવે છે:—

તત્કારણં સાંખ્યયોગાધિગમ્યમિતિ હિ શ્રુતિઃ ।

यस्तु श्रुतेर्विरुद्धः स आभासः सांख्ययोगयोः ॥ ૧૩૫ ॥

“તત્કારણં સાંખ્યયોગાધિગમ્યમ્” ઇતિ હિ શ્રુતિઃ [અસ્તિ,] યઃ તુ સાંખ્ય-યોગયોઃ શ્રુતેઃ વિરુદ્ધઃ [અર્થઃ] સ આભાસઃ ॥

આ જગતનું જે કારણુ છે તે કારણુ ઉપર જણાવેલા સાંખ્યવડે અને યોગવડે પ્રાપ્ત થવાયોગ્ય છે એવી શ્રુતિ પણ છે. સાંખ્યશાસ્ત્રનો અને યોગશાસ્ત્રનો શ્રુતિથી વિરુદ્ધ જે અર્થ છે તે અર્થ આભાસરૂપ છે, અર્થાત્ સત્યરૂપ નથી. ૧૩૫

નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસના કરનારો પુરુષ પ્રદક્ષાજ્ઞાન યથા પહેલાં મરણ પામે તો તેની શી ગતિ થાય છે તે કહે છે:—

ઉપાસનં નાતિપક્વમિહ યસ્ય પરત્ર સઃ ।

મરણે વ્રહ્મલોકે વા તત્ત્વં વિજ્ઞાય મુચ્યતે ॥ ૧૩૬ ॥

યસ્ય ઉપાસનં ઇદમ્ અતિપક્વં ન સઃ પરત્ર, મરણે, વ્રહ્મલોકે વા તત્ત્વં વિજ્ઞાય મુચ્યતે ॥

જે ઉપાસકની ઉપાસના વર્તમાનજન્મમાં અતિપક્વ થઈ ન હોય તે ઉપાસક ખીજા જન્મમાં ઉપાસનાનો પરિપાક થવાથી પ્રદક્ષવરૂપને જાણીને વિદેહકૈવલ્યને પામે છે, અથવા મરણસમયમાં જે તેની ઉપાસનાનો પરિપાક થાય તો પ્રદક્ષને જાણીને વિદેહસુક્રિતને પામે છે, કિંવા પ્રદક્ષલોકની વાસના હોય તો પ્રદક્ષલોકમાં જઈને ત્યાં પ્રદક્ષવરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરીને વિદેહકૈવલ્ય પામે છે. ૧૩૬

ઉપાસકને મરણકાલે પ્રદક્ષજ્ઞાન થઈને મોક્ષ મળે છે તેમાં પ્રમાણ કહે છે:—

યં યં વાપિ સ્મરન્ભાવં ત્યજત્યંતે કલેવરમ્ ।

તં તમેવૈતિ યચ્ચિત્તસ્તેન યાતીતિ શાસ્ત્રતઃ ॥ ૧૩૭ ॥

અપિ વા યં યં ભાવં સ્મરન્ અંતે કલેવરં ત્યજતિ, તં તં એવ ઇતિ, [ચ] યચ્ચિત્તઃ તેન યાતિ ઇતિ શાસ્ત્રતઃ ॥

અથવા જે જે પદાર્થનું સ્મરણ કરતો છતો મરણકાલમાં મનુષ્ય પોતાના શરીરનો ત્યાગ કરે છે તે તે પદાર્થનેજ તે પામે છે જે શાસ્ત્રવચનથી અને મનુષ્ય જેમાં ચિત્તવાળો હોય છે તે ચિત્તવડે પોતાના ઇચ્છિત લોકલક્ષી જાય છે એવું શાસ્ત્રવચન હોવાથી મરણસમયમાં નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસનાનો પરિપાક થવાથી તેને પ્રદક્ષજ્ઞાન થવું સંભવિત છે. ૧૩૭

ઉપરનાં શાસ્ત્રવચનો મરણસમયમાં મનુષ્યનું જેમાં ચિત્ત હોય તેવા જન્મને તે પામે છે એટલુંજ કહે છે, જ્ઞાનદ્વારા તેને મોક્ષ થાય છે એમ કહેતાં નથી, જોવી શંકા કરી તેનું સમાધાન કરે છે:—

અંત્યપ્રત્યયતો નૂનં ભાવિ જન્મ તથા સત્તિ ।

નિર્ગુણપ્રત્યયોઽપિ સ્વાત્ સગુણોપાસને યથા ॥ ૧૩૮ ॥

નૂનં અંત્યપ્રત્યયતઃ ભાવિ જન્મ, તથા સત્તિ યથા સગુણોપાસને [તથા] નિર્ગુણપ્રત્યયઃ અપિ સ્વાત્ ॥

અવશ્ય મરણસમયની ભાવનાથી મનુષ્યને ભવિષ્યનો ઇચ્છિત જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ હોવાથી જેમ સગુણપ્રદાની ઉપાસનાથી સગુણપ્રદાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે તેમ નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસનાથી પણ નિર્ગુણપ્રદાનો સાક્ષાત્કાર થશે. નિર્ગુણપ્રદાનો જે સાક્ષાત્કાર તેજ મોક્ષ છે. ૧૩૮

નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસનાથી નિર્ગુણપ્રદાની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષ થાય છે એમ કહે છે:—

નિત્યનિર્ગુણરૂપં તન્નામમાત્રેણ ગીયતામ્ ।

અર્થતો મોક્ષ એવૈપ સંવાદિભ્રમવન્મતઃ ॥ ૧૩૯ ॥

તત્ નિત્યનિર્ગુણરૂપં નામમાત્રેણ ગીયતામ્, અર્થતઃ [તુ] સંવાદિભ્રમવત્ એવ મોક્ષઃ એવ મતઃ ॥

તે પ્રદા નિત્યનિર્ગુણરૂપ છે એમ માત્ર નામવડે કહેા, અર્થથી તે સવાદિભ્રમની પેઠે આ મોક્ષજ માનેલો છે. નિર્ગુણપ્રદા અને સ્વરૂપે સ્થિતિ થવારૂપ મોક્ષ એકજ વસ્તુ છે. ૧૩૯

નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસનાવડે થનારુ પ્રદાજ્ઞાન મોક્ષનું સાધન છે એમ જણાવે છે:—

તત્સામર્થ્યાજ્ઞાયતે ધીર્મૂલાવિદ્યાનિવર્તિકા ।

અવિમુક્તોપાસનેન તારકવ્રહ્મબુદ્ધિવત્ ॥ ૧૪૦ ॥

અવિમુક્તોપાસનેન તારકવ્રહ્મબુદ્ધિવત્ તત્સામર્થ્યાત્ મૂલાવિદ્યાનિવર્તિકા ધીઃ જાયતે ॥

જેમ સગુણપ્રદાની ઉપાસનાવડે મસારસાગરથી તારનાર સગુણપ્રદાનું જ્ઞાન થાય છે તેમ નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસનાના સામર્થ્યથી આ સસારના કારણરૂપ અવિદ્યાને નિવૃત્ત કરનારી પ્રદાવિદ્યા એટલે પ્રદાજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૪૦

નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસનાનુ ફલ મોક્ષ છે એવી રીતે શ્રુતિમાં જણાવ્યું છે એમ કહે છે —

સોઽકામો નિષ્કામ ઇતિ હ્યશરીરો નિરિન્દ્રિયઃ ।

અમયં હીતિ મુક્તત્વં તાપનીયે ફલં શ્રુતમ્ ॥ ૧૪૧ ॥

“સઃ અકામઃ નિષ્કામઃ” ઇતિ [તથા] હિ “અશરીરઃ નિરિન્દ્રિયઃ” [ઇતિ તથા] હિ “અમયં” ઇતિ તાપનીયે મુક્તત્વં ફલં શ્રુતં [અસ્તિ] ॥

તે જ્ઞાની સ્થૂલવિષયોની કામનાથી રહિત અને સૂક્ષ્મવિષયોની કામનાથી રહિત છે એવી રીતે, તથા તે જ્ઞાની સ્થૂલશરીરથી રહિત અને ઇન્દ્રિયોથી

રહિત છે એવી રીતે, અને તે જ્ઞાની અભયરૂપ પ્રદાને પામે છે એવી રીતે નૃસિંહ-ઉત્તરતાપનીય-ઉપનિષદમાં મુક્તપદ્ધત્ત્વ એ નિર્જુલુ ઉપાસનાનું ફલ છે એમ સાક્ષ્ય છે. ૧૪૧

જે તમે નિર્જુલુપ્રદાની ઉપાસનાવડે મોક્ષ મળે છે એમ કહેશે તો, “નાન્યઃ પંથા વિષતેડયનાય” (મોક્ષને માટે જ્ઞાનથી શિત્ર ખીલુ કોઈ સાધન નથી) એ શ્રુતિની સાથે વિરોધ આવશે એમ કહે તો તેનું ઉત્તર સાલજો:—

ઉપાસનસ્ય સામર્થ્યાદિદ્યોત્પત્તિર્ભવેત્તતઃ ।

નાન્યઃ પંથા ઇતિ હ્યેતચ્છાસ્ત્રં નૈવ વિરુદ્ધયતે ॥ ૧૪૨ ॥

હિ ઉપાસનસ્ય સામર્થ્યાત્ વિદ્યોત્પત્તિઃ ભવેત્, તતઃ “નાન્યઃ પન્થા” ઇતિ ઇતત્ શાસ્ત્રં ન વિરુદ્ધયતે ઇત્ ॥

એથી નિર્જુલુપ્રદાની ઉપાસનાના સામર્થ્યથી પ્રદાજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે તેથી “નાન્ય પન્થા વિષતેડયનાય” (મોક્ષને માટે જ્ઞાનથી શિત્ર ખીલુ કોઈ સાધન નથી) એવું આ શાસ્ત્રવચન વિરોધ પામતું નથીજ, અર્થાત્ નિર્જુલુપ્રદાની ઉપાસના પોતે મોક્ષ આપતી નથી, પણ તે ઉપાસના પ્રદાજ્ઞાનદારા મોક્ષ આપનારી થાય છે, એટલે અમારા કહેવામાં અને શ્રુતિના કહેવામાં વિરોધ રહેતો નથીજ. ૧૪૨

કામનારહિત નિર્જુલુપ્રદાની ઉપાસના કરનારને જ્ઞાનદારા મોક્ષલાભ થાય છે, અને કામનાવાળા નિર્જુલુપ્રદાના ઉપાસકને પ્રદાલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે, એવી રીતે શ્રુતિમાં કહ્યું છે એમ જણાવે છે —

નિષ્કામોપાસનાન્મુક્તિસ્તાપનીયે સમીરિતા ।

બ્રહ્મલોકઃ સકામસ્ય શૈવ્યપ્રશ્ને સમીરિતઃ ॥ ૧૪૩ ॥

તાપનીયે નિષ્કામોપાસનાત્ મુક્તિઃ સમીરિતા [તથા] શૈવ્યપ્રશ્ને સકામસ્ય બ્રહ્મલોકઃ સમીરિતઃ ॥

નૃસિંહ-ઉત્તરતાપનીય-ઉપનિષદમાં નિર્જુલુપ્રદાની કામનારહિત ઉપાસનાથી પ્રદાજ્ઞાનદારા મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહ્યું છે, અને પ્રક્ષોપનિષદમાં શૈવ્યમુનિના પ્રશ્નમાં નિર્જુલુપ્રદાની સકામ ઉપાસના કરનારને પ્રદાલોક પ્રાપ્તિ થાય છે એમ પિપ્પલાદમુનિએ કહ્યું છે ૧૪૩

ઉપર જણાવેલા પ્રક્ષોપનિષદના વચનને અર્થથી કહે છે —

ય ઉપાસ્તે ત્રિમાત્રેણ બ્રહ્મલોકે સ નીયતે ।

સ ઇતસ્માજીવધનાત્પરં પુરુષમીક્ષતે ॥ ૧૪૪ ॥—

યઃ ત્રિમાત્રેણ ઉપાસ્તે સઃ બ્રહ્મલોકે નીયતે, સઃ एतस्मात् जीवधनात् परं
પુરુષે ઈક્ષતે ॥

જે ઉપાસક જ, ડ ને મ આ ત્રણ માત્રાથી યુક્ત સ્વકારવટે બ્રહ્મની
ઉપાસના કરે છે તે ઉપાસક દેવોવટે બ્રહ્મલોકલક્ષી દક્ષ જવાય છે. પછી તે
ઉપાસક આ સમદ્વિરૂપ હિરણ્યગર્ભથી શ્રેષ્ઠ એવા ઉપાધિરહિત સમ્વિદ્યાનંદધન
બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. ૧૪૪

કામનાવાળો ઉપાસક બ્રહ્મલોકમાં જાય છે એના સંબંધમાં વેદાંતદર્શનનું
સૂત્ર પ્રમાણરૂપે આપે છે:—

અપ્રતીકાધિકરણે તત્કતુન્યાય ઈરિતઃ ।

બ્રહ્મલોકફલં તસ્માત્સકામસ્યેતિ વર્ણિતમ્ ॥ ૧૪૫ ॥

અપ્રતીકાધિકરણે તત્કતુન્યાયઃ ઈરિતઃ, તસ્માત્ સકામસ્ય બ્રહ્મલોકફલં
ઈતિ વર્ણિતમ્ ॥

અપ્રતીકાધિકરણમાં (પ્રતીક ઉપાસનાથી ભિન્ન અહંબ્રહ્મ ઉપાસનાનું
સ્વરૂપ જે અધિકરણમાં જણાવ્યું છે તે અધિકરણમાં) તત્કતુનામનો ન્યાય
(સંકેદપ્રમાણે મનુષ્યને ફક્તની પ્રાપ્તિ થાય છે એવી યુક્તિ) કહેલો છે,
તેથી ત્યાં કામનાવાળો ઉપાસકને બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિરૂપ ફલ થાય છે એમ
વર્ણવેલું છે. ૧૪૫

બ્રહ્મલોકમાં ગયેલા ઉપાસકને બ્રહ્મજ્ઞાન દેવી રીતે થાય છે તે જણાવે છે:—

નિર્ગુણોપાસ્તિસામર્થ્યાત્તત્તત્ત્વમવેક્ષતે ।

પુનરાવર્તતે નાયં કલ્પાંતે ચ વિમુચ્યતે ॥ ૧૪૬ ॥

તત્ત નિર્ગુણોપાસ્તિસામર્થ્યાત્ તત્ત્વમવેક્ષતે, [ચ] અયં પુનઃ ન આવર્તતે, ચ
કલ્પાંતે વિમુચ્યતે ॥

બ્રહ્મલોકમાં ગયેલા ઉપાસકને તે લોકમાં નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસનાના
સામર્થ્યથી બ્રહ્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. પછી આ ઉપાસકનિર્ગુણબ્રહ્મને
પામીનેથી, પણ બ્રહ્મને બ્યારે વિદેહકેવલ્યે ગીયાય ત્યારે આ ઉપાસક
વિદેહકેવલ્ય પામે છે. ૧૪૬

પ્રણવ-ઉપાસના જે પ્રકારની છે એમ કહે છે:—

પ્રણવોપાસ્તયઃ પ્રાયો નિર્ગુણા એવ વેદગાઃ ।

કચિત્સગુણતાપ્યુક્તા પ્રણવોપાસનસ્ય હિ ॥ ૧૪૭ ॥

વેદગાઃ પ્રણવોપાસ્તયઃ પ્રાયઃ નિર્ગુણાઃ એવ, હિ પ્રણવોપાસનસ્ય સગુણતા
અપિ કચિત્ ઉક્તા ॥

વેદમા કહેલી પ્રભુવની ઉપાસનાઓ બહુધા નિર્ગુણપ્રદાનપદ્ધીજ છે, એમ છતાં પણ પ્રભુવની ઉપાસનાનું સગુણપ્રદાનપદ્ધીપણું પણ કોઈ સ્થલે કહેલું છે ૧૪૭

૧૧ ઝંકારની ઉપાસનાના દિવિધપણુસંગધી પ્રમાણુ કહે છે —

પરાપરબ્રહ્મરૂપ ઝંકાર ઉપવર્ણિતઃ ।

પિપ્પલાદેન મુનિના સત્યકામાય પૃચ્છતે ॥ ૧૪૮ ॥

પિપ્પલાદેન મુનિના પૃચ્છતે સત્યકામાય પરાપરબ્રહ્મરૂપઃ ઝંકારઃ ઉપવર્ણિતઃ ॥

શ્રીપિપ્પલાદનામના મુનિએ પોતાને પૂછનાર સત્યકામને (શૈવ્યને) પરબ્રહ્મરૂપે (નિર્ગુણપ્રદાનરૂપે) અને અપરબ્રહ્મરૂપે (સગુણપ્રદાનરૂપે) ઝંકાર સાદી રીતે વર્ણવેલો છે ૧૪૮

શ્રીકૃષ્ણદેવી-ઉપનિષદમા આ આલખનને બાણીને, ઇત્યાદિ; વાક્યવડે પ્રભુવની ઉપાસનાનું દિવિધપણુ કહ્યું છે એમ જણાવે છે —

एतदालंबनं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ।

इति प्रोक्तं यमेनापि पृच्छते नचिकेतसे ॥ ૧૪૯ ॥

૧૧ પૃચ્છતે નચિકેતસે યમેન અપિ “एतत् आलंबनं ज्ञात्वा यः यत् इच्छति तस्य तत्” इति प्रोक्तम् ॥

પોતાને પૂછનારા નચિકેતાને શ્રીયમે પણ આ ઝંકારરૂપ આલખનને બાણીને જે ઉપાસક જેની (સગુણપ્રદાનની વા નિર્ગુણપ્રદાનની) ઇચ્છા કરે છે તેને તે પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહેલું છે ૧૪૯

નિર્ગુણપ્રદાનની ઉપાસના કરનારને પ્રદાનો સાધાત્કાર થાય છે એમ જણાવે છે —

इह वा मरणे वास्य ब्रह्मलोकेऽथवा भवेत् ।

ब्रह्मसाक्षात्कृतिः सम्यगुपासीनस्य निर्गुणम् ॥ ૧૫૦ ॥

સમ્યક્ નિર્ગુણ ઉપાસીનસ્ય અસ્ય બ્રહ્મસાક્ષાત્કૃતિઃ; ઇહ વા મરણે વા અથવા બ્રહ્મલોકે ભવેત્ ॥

ઉત્તમરીતે નિર્ગુણપ્રદાનની ઉપાસના કરનારા આ પ્રશ્નોપાસકને પ્રદાનો સાક્ષાત્કાર આ જન્મમા મરણપહેલા, અથવા મરણના સમયમા, કિંવા પ્રદા-લોકમા પ્રતિબદ્ધનો ફાય થયે થાય છે ૧૫૦

આત્મગીતામા પણ આત્મવિચાર કરવામા અસમર્થ પુરુષને નિર્ગુણપ્રદાનું ધ્યાન કરવાનું કહ્યું છે એમ જણાવે છે —

‘અર્થોઽયમાત્મગીતાયામપિ સ્પષ્ટમુદીરિતઃ ।’

વિચારાક્ષમ આત્માનમુપાસીતેતિ સંતતમ્ ॥ ૧૫૧ ॥

વિચારાક્ષમઃ સંતતં આત્માનં ઉપાસીત ઇતિ અર્થઃ અર્થઃ આત્મગીતાયાં અપિ સ્પષ્ટં ઉદીરિતઃ ॥

આત્મવિચાર કરવામાં અસમર્થ પુરુષે નિરતર નિર્ગુણબ્રહ્મનું ધ્યાન કરવું

એવો આ અર્થ આત્મગીતાનામના અર્થમાં પણ સ્પષ્ટ કહેલો છે. ૧૫૧

આ વિષયને સ્પષ્ટ કરવા આત્મગીતાના ત્રણ શ્લોકો નીચે આપે છે:—

‘સાક્ષાત્કર્તુમશક્તોઽપિ ચિંતયેન્મામશંકિતઃ ।’

કાલેનાનુભવારૂઢો ભવેયં ફલિતો ધ્રુવમ્ ॥ ૧૫૨ ॥

યથાગાધનિધેર્લભ્યૌ નોપાયઃ સ્વનનં વિના ।

મહ્યામેઽપિ તથા સ્વાત્મચિંતાં મુક્ત્વા ન ચાપરઃ ॥ ૧૫૩ ॥

દેહોપલમપાકૃત્ય વુદ્ધિકુદ્દાલકાત્પુનઃ ।

સ્વાત્વા મનોમુવં મૂયો શ્લીયાન્માં નિર્ધિં પુમાન્ ॥ ૧૫૪ ॥

સાક્ષાત્કર્તુ અશક્તઃ અપિ માં અશંકિતઃ ચિંતયેત્, કાલેન [અહં] અનુભવા-
રૂઢઃ [ચ] ફલિતઃ ધ્રુવં ભવેયમ્ ॥ યથા અગાધનિધેઃ લભ્યૌ સ્વનનં વિના ઉપાયઃ
ન [અસ્તિ] તથા ચ મહ્યામે અપિ સ્વાત્મચિંતાં મુક્ત્વા અપરઃ [ઉપાયઃ] ન
[વર્તેતે] ॥ પુમાન્ દેહોપલં અપાકૃત્ય પુનઃ વુદ્ધિકુદ્દાલકાત્ મનોમુવં મૂયઃ સ્વાત્વા
માં નિર્ધિં શ્લીયાત્ ॥

મારો સાક્ષાત્કાર કરવાને અસમર્થ પુરુષ પણ મારું સંકારહિત થઈ
ચિંતન કરે, એમ કરવાથી યોગ્ય સમય જતાં હું તેના અનુભવમાં આરૂઢ અને
ધ્યાનના ફલરૂપ અવશ્ય થઈશ ૧૫૨

જેવી રીતે ઘણા ભાગ્યમા રહેલા દ્રવ્યભંડારની પ્રાપ્તિમાં ભૂમિને યોદવા-
વિના ધીલું સાધન નથી તેવી રીતે મારી પ્રાપ્તિમાં પણ મારા સ્વરૂપભૂત
યોતાના આત્માનું ચિંતન મૂકી દહને ધીલું સાધન નથી. ૧૫૩

જિજ્ઞાસુ પુરુષ ત્રણ શરીરરૂપ પથ્થરને દૂર કરીને પુનઃ દઢવિવેકરૂપ
કોદાળીથી અંતઃકરણરૂપ ભૂમિને યોદીને હુંરૂપ દ્રવ્યભંડારને ચઢણુ કરે. ૧૫૪
બ્રહ્મનો વિચાર કરવામાં અસમર્થ પુરુષનો બ્રહ્મનાં ધ્યાનમાં અધિકાર
છે એમ જણાવે છે.—

અનુભૂતેરભાવેઽપિ વ્રહ્માસ્મીત્યેવ ચિંત્યતામ્ ।

અપ્યસત્પ્રાપ્યતે ધ્યાનાન્નિત્યાસં વ્રહ્મ કિં પુનઃ ॥ ૧૫૫ ॥

અનુભૂતેઃ અભાવે અપિ ' [અહં] વ્રહ્મ અસ્મિ' ઇતિ એવ ચિંત્યતામ્, ધ્યાનાત્ અસત્ અપિ પ્રાપ્યતે, કિં પુનઃ નિત્યાત્ વ્રહ્મ ? ॥

પ્રહ્મના અનુભવના અભાવમા પણ 'હુ પ્રહ્મ છું' એવુજ ચિંતન કરે. ધ્યાનથી ધ્યાન, કરનારને દેવભાવરૂપ અસત્ (પૂર્વે અવિદ્યમાન) વસ્તુ પણ પ્રાપ્ત થાય છે, તેા પછી નિત્યપ્રાપ્ત પ્રહ્મ પ્રાપ્ત થાય એમા શુ કહેણુ? ૧૫૫ પ્રહ્મધ્યાનતુ ફલ પ્રત્યક્ષ છે માટે પણ મુશુક્લબ્ધે પ્રહ્મધ્યાન કરણુ બેઠબ્ધે એમ જણાવે છે —

અનાત્મવુદ્ધિશૈથિલ્યં ફલં ધ્યાનાદિને દિને ।

પદ્યન્નપિ ન ચેદ્ધ્યાયેત્કોઽપરોઽસ્માત્પશુર્વદ્ ॥ ૧૫૬ ॥

ધ્યાનાત્ દિને દિને અનાત્મવુદ્ધિશૈથિલ્ય ફલં પદ્યન્ અપિ પુરુષઃ ન ધ્યાયેત્ ચેત્ અસ્માત્ અપરઃ કઃ પશુઃ ? વદ ॥

આત્માથી અલિપ્ત પ્રહ્મના ધ્યાનથી દિવસે દિવસે અનાત્મવુદ્ધિના શિથિલ-પણારૂપ ફલને બેતો છતો પણ બે પુરુષ આત્માથી અલિપ્ત પ્રહ્મતુ ધ્યાન ન કરે તેા પછી આના કરતા ખીબે કરશે પશુ છે ? તે કહેા ૧૫૬

અહીંસુધી પ્રતિપાદન કરેલા અર્થને હવે સક્ષેપમા કહે છે —

દેહાભિમાનં વિધ્વસ્ય ધ્યાનાદાત્માનમદ્વયમ્ ।

પદ્યન્મત્યોઽમૃતો ભૂત્વા હ્યત્ર વ્રહ્મ સમશ્ચુતે ॥ ૧૫૭ ॥

ધ્યાનાત્ દેહાભિમાન વિધ્વસ્ય અદ્વય આત્માન પદ્યન્ મર્ત્યઃ અમૃતઃ ભૂત્વા હિ અત્ર વ્રહ્મ સમશ્ચુતે ॥

આત્મસ્વરૂપના ધ્યાનથી દેહમા રહેલી આત્માની શુદ્ધિનો નાશ કરીને અદ્વિતીય આત્માને બાણનારે મરણસ્વભાવવાળો પુરુષ અવિનાશી થઈને વર્તમાનશરીરમા પ્રહ્મસ્વરૂપને સારી રીતે પામે છે ૧૫૭

હવે આ ધ્યાનદીપપ્રકરણુતુ અનુસધાન કરનારા પુરુષને થનારુ ફલ કહે છેઃ-

ધ્યાનદીપમિમં સમ્યક્પરામૃશતિ યો નરઃ ।

મુક્તસંશય એવાય ધ્યાયતિ વ્રહ્મ સંતતમ્ ॥ ૧૫૮ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ધારતીતીર્થમુનિવિરચિતાયા પચ્ચણ્ડયા ધ્યાનદીપ ॥ ૧ ॥

અન્વય:-યઃ નરઃ ઇમં ધ્યાનદીપં સમ્યક્ પરામૃશતિ, અયં મુક્તસંશયઃ एव
સંતતં ब्रह्म ध्यायति ॥

જે મનુષ્ય આ ધ્યાનદીપનો ઉત્તમપ્રકારે, વિચાર કરે છે આ પુરુષ
સંશયથી રહિત ચંદ્રનેજ નિરંતર પ્રહ્લનું ધ્યાન કરે છે, અને પ્રહ્લના ધ્યાનવડે
પ્રહ્લનો સાક્ષાત્કાર કરી કૃતાર્થ થાય છે. ૧૫૮

એ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભારતીતીર્થસ્વામિવિરચિત પંચદશીમા ધ્યાનદીપનામના
નવમા પ્રકરણની શ્રીમન્નાથશર્માવિરચિત ભાવાર્થદીપિકાનામની ટીકા
પૂરી થઇ. ૬

ધ્યાનદીપનો સાર

સંવાદિભ્રમપ્રમાણે પ્રહ્લસ્વરૂપની ઉપાસના કરવાથી પણ જ્ઞાનદારા મોક્ષ
મળે છે, માટે નૃસિંહ-ઉત્તરતાપનીય-ઉપનિષદ્માં પ્રહ્લસ્વરૂપની ઉપાસના
વર્ણવેલી છે. ભ્રમથી પ્રવૃત્ત થયેલા મનુષ્યને જે ઇચ્છિત મસ્તુનો લાલ થાય
તો તેને સંવાદિભ્રમ કહેવામાં આવે છે. જેમ કોઈ મનુષ્ય દૂર રહેલા મણિના
અજવાળાને મણિ સમજીને તે લેવાને તે તરફ જાય છે, પછી ત્યાં જઈને
આ અજવાળું મણિ નથી, પણ તેનું અજવાળું છે એમ તેને જણાય છે, અને
તેને મણિની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે, આ સંવાદિભ્રમ છે. કોઈ બીજો મનુષ્ય
દીવાના અજવાળાને જોઈને તે મણિ છે એમ માની તેને લેવાને તે તરફ જાય
છે, તેની પાસે જતાં તેને જણાય છે કે આ મણિ નથી, પણ દીવાનું અજ-
વાળું છે, આ મનુષ્યને મણિનો લાલ થતો નથી, આ વિસંવાદિભ્રમ કહેવાય
છે. પ્રત્યક્ષ વિષયોમાં, અનુમાનના વિષયોમાં ને શાસ્ત્રના વિષયોમાં ઉપર
જણાવેલા અને પ્રકારના ભ્રમો પ્રતીત થાય છે. ભ્રમવાળા જ્ઞાનથી પણ કાઠ-
તાલીયન્યાયવડે જે ઇચ્છિત ફલની પ્રાપ્તિ થાય તો તેને સંવાદિભ્રમ કહેવામાં
આવે છે. તે ભ્રમરૂપ છતાં પણ સત્યફલ આપનાર થાય છે. એવી રીતે
પ્રહ્લસ્વરૂપની ઉપાસના ભ્રમરૂપ છતાં મુક્તિરૂપ સત્યફલને આપે છે. વેદાંત-
શાસ્ત્રદ્વારા પ્રહ્લસ્વરૂપ અપરિચ્છિન્ન એકરૂપ છે એવું પરોક્ષજ્ઞાન પ્રાપ્ત
કરીને “તે પ્રહ્લ! હું છું” એવી રીતે મુમુક્ષુ મનુષ્ય ઉપાસના કરે છે.
બુદ્ધ્યાદિના સાક્ષિરૂપે રહેલ અંતરાત્માથી અભિન્ન પ્રહ્લનો સાક્ષાત્કાર નહિ કરીને
પ્રહ્લ સત્યરૂપ, જ્ઞાનરૂપ ને અનંતરૂપ છે ઇત્યાદિ વેદાંતશાસ્ત્રનાં વચનોથી પ્રહ્લ
છે એવું જે સામાન્યજ્ઞાન થવું તે જ્ઞાન ઉપાસનામાં પરોક્ષજ્ઞાન કહેવાય છે.
શિવ અને વિષ્ણુ આદિની મૂર્તિનું પ્રતિપાદન કરનારાં શાસ્ત્રવચનોથી થનારું
તેમનું જ્ઞાન પણ પરોક્ષજ્ઞાન છે, કેમકે શાસ્ત્રથી તેમનું પાંચ મુખવાળું કે ચાર
હાથવાળું સ્વરૂપ છે એવો ભ્રમ થાય છે, પણ તેનું સ્વરૂપ તેમને પ્રત્યક્ષ

જોવામાં આવતું નથી. તે પરોક્ષજ્ઞાન પ્રાંતિજ્ઞાન કહી શકાય નહિ, કેમકે જે જ્ઞાનનો વિષય અસત્ય હોય તેજ પ્રાંતિજ્ઞાન કહેવાય છે. પ્રામાણિકશાસ્ત્રથી જાણવામાં આવનારી શિવની અને વિષ્ણુની મૂર્તિનું આરંભમાં પ્રત્યક્ષજ્ઞાન હોતું નથી, છતાં તે જ્ઞાન પ્રાંતિજ્ઞાન મનાતું નથી. એવી રીતે શાસ્ત્રથી સચ્ચિદાનંદરૂપ પ્રદાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા છતાં પણ તે પ્રદાન સાક્ષી છે એવી રીતે પ્રદાનું અંતરાત્મપણું નહિ જાણનારો પુરુષ પ્રદાને પ્રત્યક્ષ અનુભવી શકતો નથી, તોપણ તે જ્ઞાન પ્રાંતિજ્ઞાન કહેવાતું નથી, કેમકે મનુષ્યને શાસ્ત્રમાં કહેલી રીતે પ્રદાના સચ્ચિદાનંદરૂપપણાનું પરોક્ષજ્ઞાન થયેલું હોય છે. એમ હોવાથી પરોક્ષજ્ઞાન પણ યથાર્થજ્ઞાનજ છે.

વેદાંતશાસ્ત્રમાં તત્ત્વમસિ આદિ મહાવાક્યોવડે પ્રદાને અંતરાત્મસ્વરૂપે વર્ણવેલ છે, છતાં અન્વયવડે અને વ્યતિરેકવડે તત્ત્વપદના અર્થનો અને ત્વંપદના અર્થનો વિવેક નહિ કરનારા મંદબુદ્ધિવાળા અધિકારીને પ્રદાના ને આત્માના એકપણાનું અપરોક્ષજ્ઞાન થતું નથી. શરીરને તથા ઇદ્રિયાદિને આત્મા માનવારૂપ પ્રાંતિ જ્યાંસુધી વિદ્યમાન હોય ત્યાંસુધી મુમુક્ષુને પ્રદાના ને આત્માના એકપણાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. પ્રદાનવિચારથીજ તે પ્રાંતિની નિવૃત્તિ થઈ શકે છે, માટે તત્ત્વમસિ આદિ મહાવાક્યોના વિચારની અપેક્ષા છે. શ્રદ્ધાવાળા પુરુષને શાસ્ત્રદ્વારા પ્રદાનું પરોક્ષજ્ઞાન થઈ શકે છે, કેમકે પ્રત્યક્ષ દ્વૈતનું જ્ઞાન પરોક્ષ અદ્વૈતજ્ઞાનનું વિરોધ કરતું નથી. શાલગ્રામ શિલા છે આ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન તેના પરોક્ષવિષ્ણુપણાની નિવૃત્તિ કરતું નથી. વિશ્વાસ રાખવાયોજ્ય પુરુષે એક વાર કરેલા ઉપદેશથી સાંભળનાર મનુષ્યને તેનું પરોક્ષજ્ઞાન થઈ શકે છે. વિષ્ણુની મૂર્તિના ઉપદેશમાં પૂજ્યલાવવાળો સૂક્ષ્મવિચાર કરવાની અગત્ય રહેતી નથી એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. શાસ્ત્રોક્ત કર્મમા અને ઉપાસનામાં સૂક્ષ્મવિચારની અગત્ય રહે છે, કેમકે વેદની અનેક શાખાઓમાં ભિન્ન ભિન્ન સ્થલે કહેલાં કર્મોનો ને ઉપાસનાનો નિર્ણય કરવામા સાધારણબુદ્ધિવાળો મનુષ્ય સમર્થ થતો નથી, તેથી જૈમિનિ આદિ મુનિઓએ કર્મના ને ઉપાસનાના અનુષ્ઠાનનો પ્રકાર નક્કી કરેલો છે. કલ્પસૂત્ર કરનારાઓએ તેનો સંગ્રહ કરેલો છે. એ ઉપરથી સાધારણબુદ્ધિવાળો શ્રદ્ધાલુ મનુષ્ય પણ તેના સબંધમાં વિશેષ વિચાર ન કરતાં શાસ્ત્રમાં કહેલા કર્મનું ઉત્તમપ્રકારે અનુષ્ઠાન કરી શકે છે. કેટલાંક કલ્પસૂત્રોમાં ઉપાસનાની રીત પણ વર્ણવેલી છે. પોતાના ચુરના મુખથી સમજી લઇને કોઈ પણ શ્રદ્ધાલુ મનુષ્ય ઉપાસના કરી શકે છે. કોઈ મનુષ્યને પોતાના સંતોષને માટે વેદનાં વચનોનો નિર્ણય કરવાની ઇચ્છા થાય તો ભલે તે વેદવચનોનો સૂક્ષ્મવિચાર કરે, પરંતુ કર્મનું અનુષ્ઠાન અને ઉપાસનાનું અનુષ્ઠાન તો એકલા વિશ્વાસ રાખવાયોજ્ય પુરુષના ઉપદેશથી સંભવી શકે છે.

કિંતુ પ્રહારસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર એકલા ઉપદેશથીજ થઈ શકતો નથી. પરોક્ષજ્ઞાનને અશ્રદ્ધા પ્રતિબંધ કરે છે, અને અપરોક્ષજ્ઞાનને અવિચાર પ્રતિબંધ કરે છે, માટે તત્પદના અર્થનો અને ત્વપદના અર્થનો ઉત્તમપ્રકારે વિચાર કર્યા છતાં પણ જે પ્રહારનું અપરોક્ષજ્ઞાન ન થાય તો વારે વારે મુમુક્ષુએ તેનો વિચાર કરવો. પ્રહારવિચારનો છેડો પ્રહારના અપરોક્ષજ્ઞાનમાંજ છે મરણસુધી પ્રહારવિચાર કર્યા છતાં પણ જે પ્રહારનો સાક્ષાત્કાર ન થયો તો ખીલ્લ જન્મમા પ્રતિબંધનો નાશ થયા પછી તેને અવશ્ય પ્રહારસાક્ષાત્કાર થશેજ આમ હોવાથી પ્રહારવિચાર ઠદી-પણ નિષ્ફલ થતો નથી તેના સળધમા શ્રુતિમા અને સૂત્રોમા અનેક પ્રમાણો છે વામદેવને માતાના ગર્ભાશયમા છતાં આત્માથી અલિપ્ત પ્રહારનું જ્ઞાન થયું એવું શ્રુતિમા કથન કરેલું છે જેમ બહુવાર ગોખ્યા છતાં પણ જે પાઠ મોઢે થતો નથી તે પાઠ ખીલે દિવસે અનાયાસે સ્મરણમા આવે છે તેમ વર્તમાનજન્મમા કરેલો પ્રહારવિચાર આ જન્મમા પ્રહારનો સાક્ષાત્કાર ન કરાવી શકે તો ખીલ્લ જન્મમા તેનો સાક્ષાત્કાર કરાવી શકે છે એડ અને ગર્ભ આદિ જેમ અમુક સમય ગયા પછી પરિપકવ થાય છે તેમ આત્મવિચાર પણ સમય જતા ધીરે ધીરે પરિપકવ થાય છે ભૂત, વર્તમાન અને ભાવી આવા ત્રણ પ્રકારના પ્રતિબંધ હોવાથી વારવાર પ્રહારવિચાર કર્યા છતાં પણ મુમુક્ષુને પ્રહારજ્ઞાન થતું નથી. તે પ્રતિબંધનો ક્ષય થયા પછીજ તેને પ્રહારનું જ્ઞાન થાય છે જેમ ભૂમિમા સુવર્ણનો ભઠાર હોય તેની પ્રાપ્તિ માટી અને પથ્થરરૂપ પ્રતિબંધને દૂર કર્યા વિના થતી નથી તેમ આત્માનો સાક્ષાત્કાર પણ ત્રણ પ્રકારના પ્રતિબંધને નિવૃત્ત કર્યા વિના થતો નથી કોઈ સન્યાસીને પોતાની ગૃહસ્થાશ્રમવાળી સ્થિતિમા પોતાની ભેંસમા ઘણા સ્નેહ હોવાથી તેને ભૂતપ્રતિબંધથી વેદાત-જાસ્રતુ શ્રવણ કર્યા છતાં પણ પ્રહારજ્ઞાન થયું નહિ, પણ જ્યારે તેના સદ્ગુણોએ મહિષીરૂપ ઉચાધિવાળા પ્રહારસ્વરૂપનો બોધ કર્યો, ત્યારે તેનો ભેરામા રહેલા રાગરૂપ ભૂતપ્રતિબંધનો નાશ થયો, ને તેને પ્રહારનું જ્ઞાન થયું. શર્પ્પાદિ વિષયોમા ઘાટી પ્રીતિ, યુદ્ધિનું મંદ્રપણું, શ્રુતિ અને સ્મૃતિથી વિરોધી તર્ક અને દેહાદિમા આત્માની યુદ્ધિરૂપ ને જગતમા સત્યપણાની િયુદ્ધિરૂપ વિષયમા દુરાચલ આ ચાર વર્તમાનપ્રતિબંધ છે શમાદિવડે અને શ્રવણાદિ ચોથા સાધનોવડે વર્તમાનપ્રતિબંધનો નાશ કરવાથી પ્રહારથી અલિપ્ત આત્માનું જ્ઞાન થાય છે એકે વા અનેક જન્મ આપનારો જે પ્રતિબંધ તે પ્રતિબંધ ભાવિપ્રતિબંધ કહેવાય છે વામદેવ અને રાજર્ષિ ભરત એ ભાવિપ્રતિબંધના દષ્ટાંત છે વામદેવનો ભાવિપ્રતિબંધ એક જન્મે દૂર થયો, અને રાજર્ષિ ભરતનો ભાવિપ્રતિબંધ ત્રણ જન્મે દૂર થયો શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામા યોગબ્રહ્મના પ્રતિબંધનો ક્ષય અનેક જન્મોવડે થાય છે એમ કહેલું છે આમ

છતાં કરેલો પ્રહ્મવિચાર નિષ્ફલ થતો નથી. પોતાના અંતઃકરણમાં પ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા છતાં તેને શક્તિને જે પ્રહ્મધ્યાન કરે છે તેને પ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી, પણ પ્રહ્મલોકમાં જઈને જ્યારે પ્રહ્મને વિદેહકૈવલ્ય થાય છે ત્યારે તે વિદેહકુલ થાય છે, આલું ઉપનિષદોમાં, સ્મૃતિઓમાં અને પુરાણોમાં નિરૂપણ કરેલું જોવામાં આવે છે. પાપસંસ્કારના બહુપણથી કેટલાક મનુષ્યોને પ્રહ્મવિચાર કરવો જોઈએ એમ સમજાતું નથી. ક્રીયમે નચિકેતાને જે આત્મા ઘણા મનુષ્યોને શ્રવણને માટે પણ પ્રાપ્ત થવાને યોગ્ય નથી એ વચનોવડે એજ વાત કહી છે. યુદ્ધિના મહાપણથી ઈવા સદ્ગુરુ ને શાસ્ત્રાદિરૂપ પ્રહ્મજ્ઞાનની સામગ્રીના અભાવથી જેઓથી પ્રહ્મવિચાર કરી શકાય નહિ તેમજો પ્રહ્મની ઉપાસના કરવી.

નિર્જુણપ્રહ્મની ઉપાસના મલવી શકે છે. પોતાના અંતઃકરણની વૃત્તિ વારેવારે પ્રહ્મને આકારે કયાં કરવી તે નિર્જુણપ્રહ્મની ઉપાસના કહેવાય છે, જેમ સજુણપ્રહ્મની ઉપાસના થઈ શકે છે તેમ નિર્જુણપ્રહ્મની ઉપાસના પણ થઈ શકે છે. વાણીથી અને મનથી પર નિર્જુણપ્રહ્મની ઉપાસના કેવી રીતે થઈ શકે એમ જો વાદી કહે તો અમે તેને પૂછીએ છીએ કે વાણીથી અને મનથી પર નિર્જુણપ્રહ્મનું જ્ઞાન કેવી રીતે સંભવે ? જો વાદી કહે કે વાણીના ને મનના અવિષયરૂપ પ્રહ્મ છે તેલું તેનું જ્ઞાન થઈ શકે, તો અમે તેને કહીએ છીએ કે પ્રહ્મ જ્ઞાનના વિષયરૂપ થવાથી પણ સજુણ થશે. પ્રહ્મ લક્ષણાવૃત્તિવડે જ્ઞાનના વિષયરૂપ થાય છે એમ વાદી કહે તો અમે તેને કહીએ છીએ કે લક્ષણાવડે જ્ઞાનનારૂં પ્રહ્મ ઉપાસ્ય છે એમ જાણીને તેની ઉપાસના કરવી. કેનોપનિષદમાં જેમ જેની ઉપાસના કરાય છે તે પ્રહ્મ નથી એમ કહ્યું છે તેમ તે પ્રહ્મ જાણેલી વસ્તુથી ને નહિ જાણેલી વસ્તુથી અત્યંત વિલક્ષણ છે એમ પણ તેજ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે. પ્રહ્મનું જ્ઞાનના વિષયરૂપપણું અસત્ય છે તેવીજ રીતે તેનું ઉપાસનાના વિષયરૂપપણું પણ અસત્ય છે. અંતઃકરણની વૃત્તિ પ્રહ્મની ઉપરના આવરણનો ભગ કરે એજ પ્રહ્મનું વેદપણું ને ઉપાસ્યપણું છે. નૃસિંહ-તાપનીય અને પ્રહ્મ આદિ ઘણી ઉપનિષદોમાં નિર્જુણપ્રહ્મની ઉપાસના વર્ણવેલી છે, તેથી નિર્જુણપ્રહ્મની ઉપાસનામાં કોઈ પ્રમાણ નથી એમ વાદીથી કહી શકાય નહિ. નિર્જુણપ્રહ્મની ઉપાસનાની રીત પંચીકરણમાં શ્રીસુરેશ્વરાચાર્યે કહેલી છે. તે ઉપાસના નિર્જુણપ્રહ્મના જ્ઞાનનું સાધન છે. નિર્જુણપ્રહ્મની ઉપાસના ઘણા લોકો કરતા નથી તેથી કરીને તે ઉપાસના ત્યજવાયોગ્ય કરતી નથી. શાસ્ત્રસંસ્કારવિનાના કેટલાક મનુષ્યોને વશીકરણાદિ મંત્રોમાં લાભની પ્રતીતિ થાય છે તેથી તે સજુણપ્રહ્મની ઉપાસનાનો ત્યાગ કરીને વશીકરણાદિ મંત્રોના જપમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. તેના કરતા વધારે મૂઠ માણસો વશીકરણાદિ મંત્રોનો કરતાં

જેઠ અને વ્યાપાર આદિમાં વધારે લાભ છે એમ સમજી તે વરીકરણાદિ મંત્રોનો ત્યાગ કરીને જેઠમાં ને વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. એવીજ રીતે કેટલાક મનુષ્યો નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસનાનો ત્યાગ કરીને સગુણપ્રદાની ઉપાસનામાં પ્રવૃત્તિ કરે છે તેથીજ કાંઈ નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસના ત્યજવાયોગ્ય સિદ્ધ થતી નથી. નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસના એક પ્રકારની પ્રદાવિદ્યા છે માટે વેદાની સર્વ શાખાઓની ઉપનિષદોમાં કહેલા આનંદાદિ વિધેયશુભોનો અને અસ્થૂલાદિ નિવેદ્યશુભોનો એક સ્થલેજ ઉપસંહાર કરીને તે સર્વ શુભોથી યુક્ત પ્રદાની ઉપાસના કરવી, અર્થાત તે પ્રદા હુ ઇં એમ નિરતર ચિંતવવું. જ્ઞાન વસ્તુને અધીન છે, અને ઉપાસના કરતાંને અધીન છે. વસ્તુના સ્વરૂપનો વિચાર કરવાથી મનુષ્યની ઇચ્છા ન હોય તોપણ તેને વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે, અને ઉત્પન્ન થયેલુ પ્રદાનું જ્ઞાન સંસારમાં રહેલા સત્યપણાના ધમને ણાળી નાંખે છે, તેથી પુરુષ કૃતાર્થ થઈ નિત્યતૃપ્તિનો અનુભવ કરે છે. તે જીવન્મુક્ત થઈને વિદેહસુક્રિત-માટે પોતાના પ્રારબ્ધકર્મના હાથની વાટ જુએ છે. ઉપાસનાની રીત જ્ઞાનના કરતાં ધીજ પ્રકારની છે. પ્રદાની ઉપાસના કરનારો પુરુષ પોતાના સદ્ગુણનાં ઉપાસ્યના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરનારાં વચનોપર શ્રદ્ધા રાખીને નિરંતર નિર્ગુણ-પ્રદાનું ચિંતન કરે છે. ઉપાસ્યજ મારુ સ્વરૂપ છે એવું અભિમાન ઉપાસનાવડે ઉત્પન્ન કરીને પછી મરણપર્યંત તેજ અભિમાન સ્થિર રાખવું. આવી ઉપાસના-નું એક પ્રદાગ્રારીનું ઉદાહરણ છાંદોગ્ય-ઉપનિષદમાં આપેલુ છે. ઉપાસના કરવી, વા ન કરવી, અથવા શાસ્ત્રે કહેલી રીતથી ધીજ રીતે કરવી એ વાત પુરુષને અધીન છે.

જેમ નિરંતર વેદાભ્યાસ કરનારો પુરુષ પોતાની દૈ વાસનાથી સ્વપ્નમાં પણ જાણે વેદાધ્યયન કરતો હોય એમ જણાય છે, અને નિરંતર મંત્રજપ કરનારો પુરુષ સ્વપ્નમાં પણ જાણે મંત્રજપ કરતો હોય એમ અનુભવે છે, તેમ નિરંતર પ્રદાનું ધ્યાન કરનારો ઉપાસક પણ ઉપાસનાની દૈ વાસનાવડે સ્વપ્નમાં પણ જાણે પોતે પ્રદાધ્યાન કરતો હોય એવો એને અનુભવ થાય છે, પોતાના પ્રારબ્ધકર્મપ્રમાણે પ્રાપ્ત થયેલા સુખનો કે દુઃખનો અનુભવ કરતાં છતાં પણ શ્રદ્ધાલુ ઉપાસક પ્રદાસ્વ ઉપાસ્યનું ધ્યાન કરી શકે છે. જેમ કોઈ વ્યક્તિ પુરુષનું મન પોતાના પ્રિય વિષયમાં આસક્ત છતાં પણ તે પોતાનો પ્રાપ્ત લૌકિકવ્યવહાર સાધારણરીતે કરે છે તેવીજ રીતે પ્રદાધ્યાનમાં નિષ્ઠાવાળો પુરુષ પણ સાધારણરીતે પોતાનો પ્રાપ્ત લૌકિકવ્યવહાર કરે છે. વ્યક્તિસહિત મનુષ્ય જેમ પોતાનું પ્રાપ્ત લૌકિકકર્તવ્ય ઉત્તમપ્રકારે કરે છે તેવીજ રીતે પ્રદા-વેત્તા પુરુષ પણ પોતાનું પ્રાપ્ત લૌકિકકર્તવ્ય સારી રીતે કરે છે. પ્રદાજ્ઞાનનો અને વ્યવહારનો પરસ્પર વિરોધ નથી. સંસાર માયિક છે, અને આત્મા ચૈતન્યરૂપ

છે આવા જ્ઞાનમાં અને પ્રાપ્ત લૌકિકવ્યવહારમાં વિરોધ નથી. વ્યવહાર સંસારના સત્યપણાની અપેક્ષા કરતો નથી, અને આત્માના જડપણાની પણ અપેક્ષા કરતો નથી, કિંતુ માત્ર ક્રિયાનાં સાધનોનીજ અપેક્ષા કરે છે. મન, વાણી આદિ ઇન્દ્રિયો, શરીર અને બહારના વિષયો એ વ્યવહારનાં સાધનો છે. આત્મજ્ઞાની તે સાધનોનું નિવારણ કરતો નથી, એટલે તેનાથી પોતાના પ્રારબ્ધકર્મપ્રમાણે પ્રાપ્ત થયેલો લૌકિકવ્યવહાર કરી શકાય છે. આત્મજ્ઞાનીને પોતાના ચિત્તનો નિરોધ કરવાની આવશ્યકતા નથી. બ્રહ્મધ્યાન કરનારાને પોતાના ચિત્તનો નિરોધ કરવાની આવશ્યકતા રહે છે. કોઈ પણ પદાર્થનું સ્વરૂપ એક વેલા પૂરેપૂરું સમજવામાં આવ્યા પછી પોતાના અંતઃકરણની વૃત્તિ ક્ષણિકસ્વભાવવાળી છતાં પણ તે પુરુષ જ્યારે પોતાની ઇચ્છા થાય ત્યારે તે જાણેલા પદાર્થસંબંધી વ્યવહાર કરી શકે છે. ઉપાસકની પેઠે બ્રહ્મનું ધ્યાન કરનારો જ્ઞાની જે લૌકિકવ્યવહારનું વિસ્મરણ કરે તો તે વિસ્મરણ તેમના બ્રહ્મધ્યાનથી થયું છે, બ્રહ્મજ્ઞાનથી થયેલું હોતું નથી. બ્રહ્મજ્ઞાની પુરુષની બ્રહ્મધ્યાન કરવાની ઇચ્છા થાય તો જાણે તે બ્રહ્મધ્યાન કરે. બ્રહ્મધ્યાન ન કરવાથી બ્રહ્મજ્ઞાનીના વિદેહકૈવલ્યમાં કાંઈ અડચણ આવતી નથી, કેમકે બ્રહ્મજ્ઞાનવડેજ વિદેહકૈવલ્ય થાય છે આ વેદાંતશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત છે. બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ બ્રહ્મધ્યાનના અભાવને લીધે લૌકિકવ્યવહારમાં પ્રવૃત્ત થશે એમ જે તમે કહો તો તેમના પ્રારબ્ધકર્મોનુસાર તેઓ પોતાના લૌકિકવ્યવહારમાં પ્રવૃત્ત થાય તો તેથી તેમની વિદેહસુકિતમાં કાંઈ હાનિ થતી નથી. જેમને વર્ણ, આશ્રમ અને અવસ્થાકિંતું અભિમાન હોય તેમને ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિ અને નિષેધ લાગુ પડે છે. વર્ણાશ્રમાદિ માયાવડે શરીરમાં કલ્પાયેલા છે, તે સચ્ચિદાનંદરૂપ આત્માના ધર્મ નથી, એવો આત્મજ્ઞાનીઓનો નિશ્ચય છે. આત્મજ્ઞાની શાસ્ત્રોક્ત કર્મ કરે, વા ન કરે, એ તેમની ઇચ્છાનો વિષય છે. જે પુરુષે સંસારના સત્યપણાની યુદ્ધિનો ત્યાગ કર્યો છે તે ઉત્તમ આત્મવેત્તા સુકલ્પ છે. જે પુરુષનું મન વિષયવાસનાથી રહિત છે એવા આત્મજ્ઞાનીને કર્મરહિતપણું, કર્મ, સમાધિ અને જપ શોભામાટે ઉપયોગનાં નથી. આત્મા અસંગ છે, અને તેનાથી ક્ષિત્ર અન્ય સર્વ માયાના કાર્યરૂપ એટલે મિથ્યા છે, આવી રીતે સંશયરહિત નહીં થાય તો પછી તે પુરુષના મનમાં નિવયની વાસના કેવી રીતે સંભવી શકે? આત્મજ્ઞાની પુરુષને વિધિનિષેધરૂપ શાસ્ત્રનો પ્રસંગ નથી તો પછી તેમને અતિપ્રસંગ શી રીતે લાગુ પડે? અત્યંત નાનું જાલક કંઈ જાણતું નથી તેથી તેને વિધિ અને નિષેધ નથી, અને આત્મજ્ઞાની સર્વને બ્રહ્મરૂપ જાણે છે તેથી તેમને પણ વિધિ ને નિષેધ નથી. ધર્મશાસ્ત્રમાં જે વિધિ અને નિષેધ કહેલા છે તે અલ્પજ્ઞ મનુષ્યોમાટે છે, જાલકને માટે કે આત્મજ્ઞાનીને માટે નથી.

શાપ આપવાનું સામર્થ્ય અને અન્યના ઉપર અનુગ્રહ કરવાનું સામર્થ્ય આત્મજ્ઞાનીનું લક્ષણ નથી, કેમકે તે સામર્થ્ય શરીર, ઇન્દ્રિયો ને અંતઃકરણને વશ રાખવાથી ઉત્પન્ન થાય છે. આત્મજ્ઞાનનું કારણ આત્મવિચારરૂપ તપ છે, ઉપર જણાવેલું તપ નથી. શ્રીવ્યાસાદિકર્મમાં ઉપર જણાવેલાં ણને પ્રકારનાં તપ હોવાથી તેમનામાં આત્મજ્ઞાન અને શાપ આપવાનું તથા અનુગ્રહ કરવાનું એ ણને પ્રકારનાં સામર્થ્ય હતાં. જે આત્મજ્ઞાનીમાં શાપ આપવાનું અને અનુગ્રહ કરવાનું બલ ન હોય તે આત્મજ્ઞાનીની કર્મક લોકો નિંદા કરશે એમ જો તમે કહો તો વિષયમાં આસક્તિવાળા મનુષ્યો કર્મકની પણ નિંદા કરશે. કોઈએ કોઈની નિંદા કરી તેપરથી કોઈ પણ નિર્દોષ વસ્તુ દોષવાળી સિદ્ધ થતી નથી. આત્મજ્ઞાની વિષયસુખને માટે લિષ્ટાન્નનો ને વસ્ત્રાદિને સંગ્રહ કરવા લાગે તો તેનું વૈરાગ્યરહિત સંન્યાસીપણું તુચ્છ ગણાય છે. શાસ્ત્રસંસ્કારવિનાના મનુષ્યો વણાશ્રમના ધર્મોનું પાલન કરનારની નિંદા કરે છે, અને વણાશ્રમના ધર્મનું પાલન કરનારા દેહાભિમાની મનુષ્યો આત્મજ્ઞાનીની નિંદા કરે છે. તેમની નિંદાથી આત્મજ્ઞાનીને કોઈ પણ પ્રકારની વાસ્તવિક હાનિ થતી નથી. આત્મજ્ઞાનવડે કર્મનાં દેહાદિ સાધનોનો નાશ થતો નથી તેથી આત્મજ્ઞાની પુરુષ પોતાના પ્રારબ્ધકર્મથી રાજ્યપાલનાદિ લૌકિકવ્યવહાર ઉત્તમપ્રકારે કરી શકે છે. આત્મજ્ઞાનીને સસાર મિથ્યા છે આવી દૃઢ ભાવના થયેલી હોવાથી તેમને રાજ્યપાલનાદિ લૌકિકવ્યવહારની ઇચ્છાજ નહિ થાય એમ જો તમે કહો તો અમે કહીએ છીએ કે આત્મજ્ઞાની પોતાના પ્રારબ્ધકર્મપ્રમાણે પ્રહ્લ્યાધ્યાન કરે, કિંવા લૌકિકવ્યવહાર કરે. પ્રહ્લ્યાની ઉપાસના કરનારની રીત આત્મજ્ઞાનીથી કેવલ ઊલટી છે. પ્રહ્લ્યાપાસકે નિરતર પ્રહ્લ્યાનું ધ્યાન કર્યાં કરવું જોઈએ, કેમકે ધ્યાનવડે પ્રાપ્ત કરેલા વિષ્ણુપણ્યા આદિની જેઠે તેનું પ્રહ્લ્યાપણું પણ પ્રહ્લ્યાધ્યાનવડે સિદ્ધ થાય છે. તે પ્રહ્લ્યાપણું જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થયેલું નથી. ધ્યાનવડે પ્રાપ્ત કરેલું પ્રહ્લ્યાપણું ધ્યાનના અભાવમાં નિવૃત્ત થઈ જાય છે, જ્ઞાનવડે અનુભવમાં આવેલું પ્રહ્લ્યાપણું વાસ્તવિક હોવાથી જ્ઞાનના અભાવમાં તે નાશ પામતું નથી. કોઈ પણ વસ્તુનું જ્ઞાન તે વસ્તુને જણાવનારું છે, તે વસ્તુને ઉત્પન્ન કરનારું નથી. કોઈ પણ સત્ય વસ્તુ તેને જણાવનાર સામગ્રીના અભાવથી નાશ પામતી નથી. જો તમે કહો કે આત્મજ્ઞાનીની જેઠે પ્રહ્લ્યાની ઉપાસના કરનારનું પણ વાસ્તવિક પ્રહ્લ્યાપણું છે, એટલે આત્મજ્ઞાનીના પ્રહ્લ્યાપણામાં ને ઉપાસના કરનારના પ્રહ્લ્યાપણામાં કાંઈ ફેર રહેતો નથી, તો અમે તેના ઉત્તરમાં કહીએ છીએ કે પામર મનુષ્યોનું, પશુઓનું અને પક્ષીઓનું પણ વાસ્તવિક પ્રહ્લ્યાપણું છે. જો તમે કહો કે તેમને પોતાના પ્રહ્લ્યાપણાનું ભાન ન હોવાથી તેમનું તે પ્રહ્લ્યાપણું દુઃખની નિવૃત્તિમાં ને સુખની પ્રાપ્તિમાં ઉપયોગી થતું નથી તો અમે કહીએ છીએ કે ઉપાસકનું

બ્રહ્મપણું પણ તેને બ્રહ્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થયેલો ન હોવાથી દુઃખની નિવૃત્તિમાં ને સુખની પ્રાપ્તિમાં ઉપયોગી થતું નથી. જ્ઞાન ન મળવાથી યતા ઉપવાસના કરતાં જેમ શિક્ષા સારી તેમ શાસ્ત્રોક્ત કર્મના કરતાં બ્રહ્મધ્યાન સારું. પામરોના પશુના જેવા લૌકિકવ્યવહારના કરતાં શાસ્ત્રોક્ત નિત્યકર્મોદ્ધિતું અનુષ્ઠાન સારું, તેના કરતાં સગુણબ્રહ્મની ઉપાસના સારી, અને સગુણબ્રહ્મની ઉપાસનાના કરતાં નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસના સારી છે. બ્રહ્મના અનુભવનું સમીપપણું જેટલું વધારે તેટલું તેનું શ્રેષ્ઠપણું વધારે છે. નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસના ધીરે ધીરે બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપ થાય છે. સંવાદિબ્રમ જેમ ફલના સમયમાં યથાર્થરૂપ થાય છે તેમ નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસના તેનો અત્યંત પરિપાક થવાથી મુકિતવેલા બ્રહ્મવિદ્યારૂપ થાય છે. સંવાદિ-બ્રમવડે પ્રવૃત્ત થયેલા પુરુષને વસ્તુના પ્રત્યક્ષપણાવડે તે યથાર્થજ્ઞાનરૂપ થાય છે તેમ નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસના પણ નિદિધ્યાસનરૂપ થઈને મહાવાક્યથી ઉપજતા બ્રહ્મના અપરોક્ષજ્ઞાનનું કારણ થાય છે. ઈશ્વરની મૂર્તિનું ધ્યાન અને મંત્રનો જપ ઇત્યાદિ ચિત્તની એકાગ્રતાદ્વારા બ્રહ્મના અપરોક્ષજ્ઞાનનું સાધન થાય છે, પણ નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસના બ્રહ્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં બહુ સમીપ છે તેથી ઈશ્વરની મૂર્તિના ધ્યાનથી અને મંત્રના જપથી તે શ્રેષ્ઠ છે. નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસના ધીરે ધીરે સવિકલ્પસમાધિરૂપ થાય છે, અને પછી તે નિવિકલ્પસમાધિરૂપ થાય છે. નિવિકલ્પસમાધિમાં સંગરહિત બ્રહ્મ અવશેષ રહે છે, અને તેની વારંવાર ભાવના કરવાથી વેદાંતના મહાવાક્યવડે બ્રહ્મનું અપરોક્ષજ્ઞાન થાય છે. વિકાર-રહિતપણું, સંગરહિતપણું, નિત્યપણું, જ્ઞાનસ્વરૂપપણું ને પરિપૂર્ણપણું ઇત્યાદિ વેદાંતશાસ્ત્રમાં કહેલા બ્રહ્મના સ્વભાવો ઉપાસનાવડે ઉપાસકની બુદ્ધિમાં સંશયરહિત સ્થિર થાય છે, તે માટે અમૃતર્ષિદુ આદિ ઉપનિષદોમાં યોગનું વર્ણન કરેલું છે. નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસનાવડે નિવિકલ્પસમાધિની પ્રાપ્તિ થાય છે માટે નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસના સગુણબ્રહ્મની ઉપાસનાથી શ્રેષ્ઠ કહી છે. નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસનાની ઉચેક્ષા કરીને જેઓ તીર્થયાત્રા અને મંત્રજપાદિ કરે છે તેઓ હાથમાંના માખણના પિંડાને ફેંકી દઈને યોતાનો હાથ ચાટવાનું કામ કરનારના જેવા ગણાય છે. જેઓ બ્રહ્મવિચારનો ત્યાગ કરીને બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે તેઓ પણ એવોજ દોષ કરે છે, તેથી બ્રહ્મવિચારના અસંભવમાં યોગનો ઉપદેશ કરેલો છે. જે જિજ્ઞાસુનું અંતઃકરણ બહુ વ્યાકુલ હોય તેને બ્રહ્મવિચારથી બ્રહ્મજ્ઞાન થઈ શકતું નથી, તેથી તે મનુષ્યને માટે યોગ એ મુખ્ય સાધન છે. યોગના અભ્યાસવડે તેના અંતઃકરણની વ્યાકુલતા દૂર થાય છે. જેનું અંતઃકરણ અવ્યાકુલ એટલે શાંત હોય છે, અને આવરણહોવાળું હોય છે, તેને સાંખ્યનામનો બ્રહ્મવિચારજ મુખ્યસાધન છે. તે તેને ઊતાવળે બ્રહ્મ-સાક્ષાત્કાર કરાવે છે.

જે ઉપાસકની ઉપાસના વર્તમાનશરીરમાં પરિપક્વ ન થઈ હોય તેને મરણ-સમયમાં, વાળીજ શરીરમાં, અથવા પ્રહલોકમાં પ્રવેશાન થઈને તે વિદેહમુક્ત થાય છે. ભગવદ્ગીતામાં અને પ્રથોપનિષદમાં આ પ્રસંગ વર્ણવેલો છે. જેવી રીતે સગુણપ્રદાની ઉપાસના કરનારનું અતઃકરણ સગુણપ્રદાને આકારે થાય છે તેવી રીતે નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસના કરનારનું અતઃકરણ નિર્ગુણપ્રદાને આકારે થાય છે. સવાદિભ્રમ કથનમાત્ર ભ્રમ છે, વાસ્તવિકરીતે તો તે યથાર્થજ્ઞાનજ છે, એવી રીતે નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસના પણ કથનમાત્ર ઉપાસના છે, વસ્તુતાએ તો પ્રદાના જ્ઞાનદ્વારા તે મોક્ષરૂપજ છે. અંતરાત્માથી અલિન્ન પ્રદારૂપે સ્થિતિ કરવી આજ મોક્ષ છે. સગુણપ્રદાની ઉપાસનાવડે જેમ સસારથી તારનારુ સગુણપ્રદાનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તેમ નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસનાવડે નિર્ગુણપ્રદાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસના કરનારને મોક્ષરૂપ ફલ થાય છે એમ નૃસિંહતાપનીય-ઉપનિષદમાં કહેલું છે. પ્રદાની ઉપાસનાના બલથી પ્રદાજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી જ્ઞાનજ મુક્તિનુ સાધન છે આ શાસ્ત્રવચનની સાથે ઉપાસનાનો વિરોધ આવતો નથી. પ્રદાની કામનાસહિત ઉપાસના કરનારને મોક્ષલાભ થાય છે એમ નૃસિંહતાપનીય-ઉપનિષદમાં કહ્યું છે, અને પ્રદાની કામનાસહિત ઉપાસના કરનારને પ્રહલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ પ્રથોપનિષદમાં કહેલું છે. વેદાંત-દર્શનમાં પણ એમ જણાવેલું છે. સગુણપ્રદાની ઉપાસના કરનાર પ્રહલોકમાં જઈને નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસનાવડે પ્રદાને બદલે છે. તે ઉપાસક પુનર્જન્મ પામતો નથી, પણ પ્રદાની સાથે વિદેહમુક્ત થાય છે. ઝંકારની ઉપાસના બહુધા નિર્ગુણપ્રદાસંબંધી છે. કોઈ સ્થલે પ્રભુવની ઉપાસના સગુણપ્રદાસંબંધી પણ કહેલી જણાય છે. પ્રથોપનિષદમાં અને કૃષ્ણપનિષદમાં આ વાત જણાવેલી છે.

આત્મગીતામાં આ સંબંધમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે:-પ્રદારૂપનો વિચાર કરવામાં જે પુરુષ અસમર્થ હોય તેણે આત્માથી અલિન્ન પ્રદાની ઉપાસના સતત કરવી. મારુ નિરતર ચિંતન કરનાર પુરુષને તેના ચિંતનના પરિપાકે મારો સાક્ષાત્કાર થાય છે. જેમ ભૂમિના ઉડાણમાં રહેલા ખજાનાની પ્રાપ્તિનું સાધન એ ભૂમિને જોઈવી એજ છે તેમ મારુ ચિંતન કરતું એ મારી પ્રાપ્તિનું સાધન છે. બુદ્ધિરૂપી કોદાળીવડે શરીરરૂપ માટીને ને પાણીને દૂર કરવામાટે મનોરૂપ ભૂમિને જોઈવી, અને પ્રદાથી અલિન્ન આત્મરૂપ ખજાનાની પ્રાપ્તિ કરવી.

આત્મશુદ્ધિ દિવસે દિવસે શિથિલ થતી જાય છે તે પ્રત્યક્ષ જોતો છતો પણ જે પ્રહ્નું ધ્યાન કરતો નથી તે પશુજેવો જાણવો. દેહાભિમાનનો ત્યાગ કરીને પ્રહ્નધ્યાનવડે અદ્વિતીય પ્રહ્ને અનુભવનારો મનુષ્ય મરણરહિત થઈને અવતાંજ પોતાના પ્રહ્નપણાનો અનુભવ કરે છે.

જે પુરુષ આ ધ્યાનદીપનો સમજપૂર્વક વિચાર કરે છે તે પુરુષ સર્વ સંશયોથી રહિત થઈને નિરંતર પ્રહ્નું ચિંતન કરે છે.

એ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભારતીતીર્થસ્વાભિવિરચિત પંચદશીના ધ્યાનદીપનામના નવમા પ્રકરણનો શ્રીમન્નાથશર્માવિરચિત સાર પૂરા થયો. ૬

૧૦ નાટકદીપ ॥

ટીકાકારકૃત મંગલ

દોહરૈ

નૃત્યશાલાના દીપસમ, આત્મા વપુષોઝાર;

તે અવિકૃતને જાણતા, આવે દુઃખનો પાર. ૧

આરભ કરેલા ગ્રથની નિર્વિઘ્ને સમાપ્તિ થવામાટે પરમાત્માના સ્મરણરૂપ મંગલાચરણ કરીને મંદ્યુદ્ધિવાળા જિજ્ઞાસુને પ્રહ્નથી અલિપ્ત આત્માનું જ્ઞાન સુખપૂર્વક થવામાટે અધ્યારોપ ને અપવાદવડે પ્રપંચરહિત પ્રહ્નું પ્રતિપાદન કરાય છે, આ કથનને અનુસરીને પ્રથમ પરમાત્મામાં જગદ્ભાવનો ને અર્વભાવનો અધ્યારોપ કરે છે:—

પરમાત્માદ્વયાનંદપૂર્ણઃ પૂર્વે સ્વમાયયા ।

સ્વયમેવ જગદ્ભૂત્વા પ્રાવિશજ્જીવિરૂપતઃ ॥ ૧ ॥ -

અન્વયઃ—પૂર્વે અદ્વયાનંદપૂર્ણઃ પરમાત્મા સ્વમાયયા સ્વયં એવ જગત્ ભૂત્વા જીવિરૂપતઃ પ્રાવિશત્ ॥

સૃષ્ટિની પૂર્વે અદ્વિતીય, સુખરૂપ અને પરિપૂર્ણ પરમાત્મા હતા, તે પોતાની માયાવડે પોતેજ જગદ્ભૂત થઈને તેમા અવરૂપે પ્રવેશ કરતા હતા,

“સવેદ સોમ્યેદમથ આસીદેકમેયાદિતીયમ” (હે પ્રિયદર્શન ! જગત્ની ઉત્પત્તિની પૂર્વે આ સર્વ સદ્રૂપજ હંતું, એકજ અદિતીય હંતું,) એ શ્રુતિમાં પ્રધાને અદિતીય કહ્યું છે, “વિદ્વાનમાનંદમદ્” (પ્રધા વિદ્વાનરૂપ અને આનંદરૂપ છે,) એ શ્રુતિમાં પ્રધાને સુખરૂપ કહેલા છે, અને “વર્ણમદઃ” (આ પરમાત્મા ત્રણ પ્રકારના લેદથી રહિત છે,) એ શ્રુતિમાં પ્રધાને પૂર્ણ કહેલું છે. “માયાં તુ પ્રકૃતિં વિદ્યાન્માયિનં તુ મદેશ્વરમ્” (માયાને તો આ જગત્નું ઉપાધાનકારણ બળે, અને માયાના સ્વામીને મહેશ્વર બળે,) એ શ્રુતિમાં માયાનું અને પરમાત્માનું સ્વરૂપ જણાવ્યું છે. “તત્સૃષ્ટ્યાં તદેવાનુપ્રાવિશત્” (તેને રચીને તેમાંજ પ્રવેશ કરતા હવા,) આ શ્રુતિવડે જગતને રચીને પરમાત્માએ તેમાં પ્રવેશ કર્યો એમ જણાવ્યું છે. “અનેન જીવેનાત્મનાડનુ-પ્રવિશ્ય” (આ જીવરૂપે અનુપ્રવેશ કરીને,) આ શ્રુતિમાં પરમાત્માએ જીવ-રૂપે પ્રવેશ કર્યાનું જણાવ્યું છે. ૧

તે એકજ પરમાત્મા બધાં શરીરોમાં પ્રવેશ પામીને રહ્યા હોય તો પછી આ જગત્માં કોઈ પૂજ્ય અને કોઈ પૂજક એવા ઉત્તમભાવની અને અધમ-ભાવની શી રીતે પ્રતીતિ થાય છે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કહે છે:-

વિષ્ણવાદ્યુત્તમદેહેપુ પ્રવિષ્ટો દેવતા ભવેત્ ।

મર્ત્યાદ્યધમદેહેપુ સ્થિતો ભજતિ મર્ત્યતામ્ ॥ ૨ ॥

વિષ્ણવાદિ-ઉત્તમદેહેષુ પ્રવિષ્ટઃ દેવતા ભવેત્, મર્ત્યાદિ-અધમદેહેષુ સ્થિતઃ મર્ત્યતાં ભજતિ ॥

શ્રીવિષ્ણુ આદિ ઉત્તમ શરીરોમાં પ્રવેશ પામેલા પરમાત્મા દેવ થાય છે, અને મનુષ્યાદિ ઊતરતા શરીરોમાં પ્રવેશ પામેલા પરમાત્મા મનુષ્યપણાને પામે છે. વ્યવહારમાં પ્રતીત થતા ઉત્તમભાવ ને અધમભાવ સ્વાભાવિક નથી, પણ તેમના શરીરરૂપ ઉપાધિને લઈને છે. ૨

પરમાત્મામાં સદ્ધિનો અધ્યાસોપ કેવી રીતે થાય છે તે સંક્ષેપથી કહીને હવે તેનો અપવાદ સાધનસહિત સંક્ષેપમાં કહે છે:-

અનેકજન્મભજનાત્સ્વવિચારં ચિકીર્ષતિ ।

વિચારેણ વિનષ્ટાયાં માયાયાં શિષ્યતે સ્વયમ્ ॥ ૩ ॥

૧ અનેકજન્મભજનાત્ સ્વવિચારં ચિકીર્ષતિ, વિચારેણ માયાયાં વિનષ્ટાયાં સ્વયં શિષ્યતે ॥

૧ કોઈ પ્રતમાં અહીં અમઘત્ પાઠ નેવામાં આવે છે. ૨ અહીં દેવતામ્ એવો પાઠ પણ એવામાં આવે છે.

પૂર્વના અનેક જન્મોમાં કરેલાં શાસ્ત્રોક્ત કર્મો પરમાત્માને અર્પણ કરવારૂપ ભજનવડે મનુષ્ય “ હું કોણ હું ” આવી રીતે પોતાના વાસ્તવિકસ્વરૂપને શાસ્ત્રશ્રવણદ્વારા વિચાર કરવાની ઇચ્છા કરે છે, પોતાના સ્વરૂપના વિચારવડે માયારૂપ આવરણનો નાશ થતાં પ્રકૃત અભિન્ન આત્મા પોતેજ અવશેષ રહે છે. ૩

“ એ પ્રકૃત હું હું ” એમ જાણીને મુમુક્ષુ સર્વ ંધોથી સારી રીતે મોક્ષનો થાય છે એવા ભાવની અનેક શ્રુતિઓ ંધની નિવૃત્તિરૂપ મોક્ષને જ્ઞાનના ફલરૂપે કહે છે, એથી આત્મરૂપે અવશેષ રહેવું એ જ્ઞાનનું ફલ છે એમ કહેવું ઉચિત નથી એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

અદ્વયાનંદરૂપસ્ય સદ્વયત્વં ચ દુઃખિતા ।

વંધઃ પ્રોક્તઃ સ્વરૂપેણ સ્થિત્તિર્મુક્તિરિતીર્યતે ॥ ૪ ॥

અદ્વયાનંદરૂપસ્ય સદ્વયત્વં ચ દુઃખિતા વંધઃ પ્રોક્તઃ [તર્થા] સ્વરૂપેણ સ્થિત્તિઃ મુક્તિઃ ઈતિ ઈર્યતે ॥

અદ્વિતીયરૂપ અને આનંદરૂપ આત્માનું સદ્વિતીયપણું અને દુઃખીપણું ંધ છે એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, અને આત્મસ્વરૂપે સ્થિતિ એ મુક્તિ છે એમ શાસ્ત્રમાં કહેવાય છે. આત્મામાં વાસ્તવિક ંધ અને વાસ્તવિક મોક્ષ નથી, એટલે અમારા કહેવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો વિરોધ નથી. ૪

રાજર્ષિ જનકાદિ કર્મવડે સિદ્ધ થયા એમ ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે, તે ઉપરથી કર્મ મોક્ષનું સાધન છે એમ નક્કી થાય છે, તો પછી વિચારવ્યય જ્ઞાનનો શો ઉપયોગ છે એમ શંકા થાય તો તેનું નિરાકરણ કરે છે:—

અવિચારકૃતો વંધો વિચારેણ નિવર્તતે ।

તસ્માજીવપરાત્માનો સર્વદૈવ વિચારયેત્ ॥ ૫ ॥

અવિચારકૃતઃ વંધઃ વિચારેણ નિવર્તતે, તસ્માત્ જીવપરાત્માનો સર્વદા, એવું વિચારયેત્ ॥

આત્માના અવિચારરૂપ અજ્ઞાને ઉપન્નવેલો ંધ છે. તે ંધ આત્મ-વિચારવડે, ઉપલેલા આત્મજ્ઞાનથી નિવૃત્ત થાય છે, તે કારણથી મુમુક્ષુ જીવાત્માના અને પરમાત્માના સ્વરૂપને નિસ્તરજ આદરપૂર્વક વિચાર કરે. રાજર્ષિ જનકાદિ કર્મવડે સિદ્ધિને એટલે મુક્તિને નહિ, પણ અંતઃકરણની શુદ્ધિને પામ્યા હતા એવો ભગવદ્ગીતાના વચનનો અભિપ્રાય છે, એટલે કર્મથી મોક્ષ થતો નથી, પણ આત્મવિચારવડે ઉપલેલા જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે એમ સિદ્ધાંત્યું. ૫

નીચેના શ્લોકથી જાણવું વાસ્તવિક સ્વરૂપ કહે છે:—

અહમિત્યભિમંતા યઃ કર્તાસૌ તસ્ય સાધનમ્ ।

મનસ્તસ્ય ક્રિયે અંતર્વહિર્વૃત્તી ક્રમોત્થિતે ॥ ૬ ॥

યઃ અહં इति अभिमंता असौ कर्ता, तस्य साधनं मनः, क्रमोत्थिते अंत-
र्वहिवृत्ती तस्य क्रिये ॥

જે દેહાદિમા હું એવું અભિમાન કરનાર છે તે કર્તા (કર્તાપણાદિધર્મ-
વાળો જીવ) છે તે કર્તાનું સાધન મન છે મનમાથી આતુકર્મ ઉત્પન્ન થનારી
અતરના વિષયોને વિષય કરનારી અને બહારના વિષયોને વિષય કરનારી જે
વૃત્તિ તે એ મનની ક્રિયા, છે ૬

હવે તે જે વૃત્તિનું સ્વરૂપ અને વિષય કહે છે —

અંતર્મુખાહમિત્યેવા વૃત્તિઃ કર્તાર્મુલ્લિખેત્ ।

વહિર્મુખેદમિત્યેવા વાહ્યં ચસ્તિવદમુલ્લિખેત્ ॥ ૭ ॥

અહં इति एषा अंतर्मुखा वृत्तिः कर्तारं उल्लिखेत्, [तथा], इदं इति एषा
वहिर्मुखा [वृत्तिः] इदं वाह्यं वस्तु उल्लिखेत् ॥

હું એવી આ અંતર્મુખવૃત્તિ કર્તાને વિષય કરે છે, અને આ એવી આ
બહિર્મુખવૃત્તિ આ દેહાદિની બહારના પદાર્થને વિષય કરે છે ૭

મનવડે જે સર્વ વ્યવહાર સિદ્ધ થતો હોય તે પછી નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયો
નિરર્થક થયે એવી શંકા કરી તેનું સમાધાન કરે છે—

इदमो ये विशेषाः स्युर्गंधरूपरसादयः ।

असांकर्येण तान्निभयाद्घ्राणादीन्द्रियपंचकम् ॥ ૮ ॥

इदमः ये गंधरूपरसादयः विशेषाः स्युः, तान् घ्राणादीन्द्रियपंचकं असांकर्येण
भिद्यात्

આના (બાહ્યવૃત્તિના વિષયના) જે ગંધ, રૂપ ને રસ ઇત્યાદિ લેહો છે
તેમને નાસિકાદિ પાંચ ઇન્દ્રિયો પૃથક્પૃથક્સ્વરૂપે બહુલ કરે છે. ૮

જીવનું અને તેના સાધનોનું નિરૂપણ કરીને હવે સાંક્ષીના સ્વરૂપને
કહે છે—

कर्तारं च क्रियां तद्वद्व्यावृत्तविषयानपि ।

स्फोरयदेकयत्नेन, योऽसौ साक्ष्यत्र चिद्रपुः ॥ ૯ ॥

કર્તારં ચ ક્રિયાં તદ્વત્ વ્યાવૃત્તવિષયાન્ અપિ યઃ ચિદ્વપુઃ એક્યત્નેન, સ્ફોરયેત્
અસૌ અત્ર સાક્ષી ॥

અહંકારરૂપ કર્તાને, મનોવૃત્તિરૂપ ક્રિયાને, અને તે પ્રમાણે નાસિકાદિ
ધ્વજિયોવડે ગ્રાહ્ય ભિન્ન ભિન્ન ગંધાદિ વિષયોને પણ જે ચેતનરૂપ આત્મા એક-
યંત્રવડે (એકજ સમયે) પ્રકાશે છે આ આત્મા વેદાંતશાસ્ત્રમાં સાક્ષી
કહેવાય છે. ૯

કર્તા, ક્રિયા ને વિષયો આ સર્વને એકજ સમયમાં સાક્ષી રહેવી રીતે
પ્રકાશે છે તે જણાવે છે:—

ईक्षे गृणोमि जिघ्रामि स्वादयामि स्पृशाम्यहम् ।

इति भासयते सर्वं नृत्यशालास्थदीपवत् ॥ ૧૦ ॥

અહં ઈક્ષે, ગૃણોમિ, જિઘ્રામિ, સ્વાદયામિ, સ્પૃશામિ ઇતિ નૃત્યશાલાસ્થદીપવત્
સર્વં ભાસયતે ॥

હું જોઉં છું, હું સાંભળુ છું, હું સુંબું છું, હું ચાસું છું, અને હું સ્પર્શ કરું
છું, એવી રીતે નૃત્યશાલામાં રહેલા દીવાની પેઠે તે સર્વને અવિકારી રહીને
સાક્ષી પ્રકાશે છે. ૧૦

હવે ઉપરના દૃષ્ટાંતને સ્પષ્ટ કરે છે:—

नृत्यशालास्थितो दीपः प्रभुं सभ्यांश्च नर्तकीम् ।

॥ दीपयेद्विशेषेण तदभावेऽपि दीप्यते ॥ ૧૧ ॥

નૃત્યશાલાસ્થિતઃ દીપઃ પ્રભું સભ્યાન્ ચ નર્તકીં અવિશેષેણ દીપયેત્ [તથા]
તદભાવે અપિ દીપ્યતે ॥

નૃત્યશાલામાં રહેલો દીવા તે નૃત્યશાલાના અધ્યક્ષને, સભાસદોને અને
નાચનારી સ્ત્રીને વિકાર પામ્યા વિના સમાનપણે પ્રકાશિત કરે છે, તથા તે
અધ્યક્ષાદિના અભાવમાં પણ તે દીપક પોતે પ્રકાશે છે. ૧૧

ઉપર જણાવેલા દૃષ્ટાંતને સિદ્ધાંતની સાથે જોડે છે:—

अहंकारं धियं साक्षी विषयानपि भासयेत् ।

॥ अहंकाराद्यभावेऽपि स्वयं भात्येव पूर्ववत् ॥ ૧૨ ॥

સાક્ષી અહંકારં ધિયં વિષયાન્ અપિ ભાસયેત્ [તથા] અહંકારાદ્યભાવે અપિ
પૂર્વવત્ સ્વયં ભાતિ એવ ॥

સાક્ષિરૂપ આત્મા અહંકારરૂપ અધ્યક્ષને, શુદ્ધિરૂપ નાચનારીને અને

વિષયોરૂપ સભ્યેને પણ વિકાર પામ્યા વિના જગત્પ્રમા ને સ્વપ્નમા પ્રકાશે છે, અને સુપુષ્ટિ-અવસ્થામા અહકારાદિના અભાવમા પણ પૂર્વની પેઠે એટલે જગદવસ્થાની ને સ્વખાવસ્થાની પેઠે પોતે પ્રકાશે છેજ ૧૨

જ્ઞાનસ્વભાવવાળી બુદ્ધિ અહકારાદિ સર્વ પદાર્થને પ્રકાશવામા સમર્થ છે, માટે તેનાથી લિપ્ત સાક્ષીની ઠટપના કરવાની કાંઈ આવશ્યકતા નથી એમ શકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે —

નિરંતરં ભાસમાને કૂટસ્થે જ્ઞાતિરૂપતઃ ।

તદ્ભાસા ભાસ્યમાનેયં બુદ્ધિર્નૃત્યત્યનેકથા ॥ ૧૩ ॥

કૂટસ્થે જ્ઞાતિરૂપતઃ નિરંતરં ભાસમાને [સતિ] તદ્ભાસા ભાસ્યમાના इय बुद्धिः अनेकथा नृत्यति ॥

અવિકારિસ્વરૂપવાળો આત્મા જ્ઞાનરૂપથી નિરંતર પ્રકાશતો હોવાથી તેના પ્રકાશવડે પ્રકાશ પામેલી આ બુદ્ધિ ઘટપટાદિ અનેકરૂપે થવારૂપ નાચ કરે છે; અર્થાત્ પદાર્થના આકારરૂપ પરિણામને પામે છે બુદ્ધિ પરિણામ પામનારી હોવાથી જડ છે જડપદાર્થ જ્ઞાનસ્વભાવવાળો ન હોવાથી ખીજાને પ્રકાશી શકે નહિ, માટે તેનાથી લિપ્ત સર્વને પ્રકાશનારો ચેતનરૂપ સાક્ષી અવશ્ય માનવો જોઈએ ૧૩ આ સિદ્ધાંતને નાટકરૂપે નિરૂપણ કરે છે —

અહંકારઃ પ્રભુઃ સભ્યા વિષયા નર્તકી મતિઃ ॥

તાલાદિધારીણ્યક્ષાણિ દીપઃ સાક્ષ્યવભાસકઃ ॥ ૧૪ ॥

અહંકાર પ્રભુ, વિષયા સભ્યા, મતિઃ નર્તકી, અક્ષાણિ તાલાદિધારીણિ [ચ] સાક્ષી અવભાસક' દીપ. ॥

અહકાર નાટકશાલાનો અધ્યક્ષ છે, ગદાદિ વિષયો સભાસદો છે, બુદ્ધિ નાચ કરનારી સ્ત્રી છે, નાસિકાદિ ધદ્રિયો તાલાદિ ધારણ કરનારી કાસીઓ છે, અને અવિકારી સાક્ષી તે સર્વને પ્રકાશનારો નાટકશાલાનો દીપક છે ૧૪

નાટકશાલાના દીપકજેવો સાક્ષી વિકાર પામતો નથી એમ જણાવે છે —

સ્વસ્થાનસંસ્થિતો દીપઃ સર્વનો ભાસયેદ્યથા ।

સ્થિરસ્થાયા તથા સાક્ષી વહિરંતઃ પ્રકાશયેત્ ॥ ૧૫ ॥

સ્વસ્થાનસંસ્થિત' દીપ યથા સર્વત' ભાસયેત્ તથા સ્થિરસ્થાયા સાક્ષી વહિઃ અત' પ્રકાશયેત્ ॥

પોતાનો સ્થાનમા સારી રીતે સ્થિર રહેલો દીપક જેમ આસપાસના

સર્વ પદાર્થને વિકાર પામ્યા વિના પ્રકાશે છે તેમ કોઈ પણ પ્રકારની ક્રિયા નહિ કરતાં સ્થિર રહેનારો સાક્ષી બહારના ને અંતરના વિષયોને પ્રકાશે છે, ૧૫
બહારના અને અંતરના જે વિષયો કહ્યા તે કોની અપેક્ષાએ કહ્યા તે જણાવે છે:—

વહિરંતર્વિભાગોઽયં દેહાપેક્ષો ન સાક્ષિણિ ।

વિષયા વાહ્યદેશસ્થા દેહસ્યાંતરહંકૃતિઃ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ વહિરંતર્વિભાગઃ દેહાપેક્ષઃ, સાક્ષિણિ ન [વર્તતે,] વિષયાઃ દેહસ્ય વાહ્યદેશસ્થાઃ, અહંકૃતિઃ અંતઃ[સ્થા] ॥

આ બહારનો ને અંતરનો વિભાગ સ્થૂલશરીરની અપેક્ષાવાળો છે. તે વિભાગ સાક્ષીમાં રહેલો નથી. ગદ્યાદિ વિષયો સ્થૂલશરીરની બહારના દેશમાં રહેલા છે, ને અહકાર શરીરની અંતર રહેલો છે. ૧૬

સાક્ષી અચલપણથી રહિત છે, અજ્ઞાનવડે બુદ્ધિનુ અચલપણ સાક્ષીમાં આરોપાય છે એમ કહે છે —

અંતઃસ્થા ધીઃ સૈવાક્ષૈર્વહિર્યાતિ પુનઃ પુનઃ ।

ભાસ્યબુદ્ધિસ્થર્ચાંચલ્યં સાક્ષિણ્યારોપ્યતે વૃથા ॥ ૧૭ ॥

અંતઃસ્થા ધીઃ અક્ષૈઃ સહ એવ પુનઃ પુન વહિઃ યાતિ, [તથા ચ] ભાસ્ય-બુદ્ધિસ્થર્ચાંચલ્યં સાક્ષિણિ વૃથા આરોપ્યતે ॥

સ્થૂલશરીરની અંતર રહેલી બુદ્ધિ નેગાદિ ઇન્દ્રિયોસાથેજ વારંવાર બહાર જાય છે. એમ થવાથી સાક્ષીવડે પ્રકાશ પામેલી બુદ્ધિમાં રહેતું અચલપણ તેને પ્રકાશનારા સાક્ષીમાં વૃથા આરોપાય છે. ૧૭

પ્રકાશનો વિષયરૂપ પદાર્થના અચલપણનો આરોપ પ્રકાશ કરનાર પર થાય છે આવો અનુભવ કયે સ્થલે થાય છે એવી શકા બ્રહ્મ કરીને નીચેના જે શ્લોકમાં દ્રષ્ટા અને સિદ્ધાંતદ્વારા તેવો અનુભવ થવાનું જણાવે છે —

ગૃહાંતરગતઃ સ્વરૂપો ગવાક્ષાદાતપોઽચલઃ ।

તત્ર હસ્તે નર્ત્યમાને નૃત્યતીવાતપો યથા ॥ ૧૮ ॥

નિજસ્થાનસ્થિતઃ સાક્ષી વહિરંતર્ગમાગમૌ ।

અકુર્વન્બુદ્ધિર્ચાંચલ્યાત્કરોતીવ તથા તથા ॥ ૧૯ ॥

ગવાક્ષાદ્ ગૃહાંતરગતઃ સ્વરૂપઃ આતપઃ અચલઃ [એવ વર્તતે, વિંતુ] તત્ર હસ્તે

નર્ત્વમાને [સતિ] યથા આતપઃ નૃત્યતિ ઇચ, [તથા] નિજસ્થાનસ્થિતઃ સાક્ષી
વહિઃ અતઃ ગમાગમૌ અકુર્વન્ [એવ સન્] બુદ્ધિર્ચાચલ્યાત્ તથા તથા કરોતિ ઇવ ॥

જાણીઆમાથી ધરની અદર પડેલો થોડો તડકો સ્થિરજ જણાય છે,
પરતુ તેમા હાથ નચાવવાથી જેમ તે તડકો નાચતો હોય તેમ જણાય છે,
તેવી રીતે પોતાના સ્થાનમાજ રહેલો સાક્ષી જહાર, અને અંતર જબુઆવબુ
નહિ કરતા છતા પણ બુદ્ધિના અચલપણાથી તેવી તેવી રીતે કરતો (જહાર
જબુ ને આવબુ કરતો) હોય એમ જણાય છે ૧૮-૧૯

સાક્ષી શરીરની અંતર ને જહાર રહેલો નથી, અંતર ને જહાર એ
બુદ્ધિના દેશ છે એમ કહે છે —

ન વાહ્યો નાંતરઃ સાક્ષી બુદ્ધેર્દેશૌ હિ તાવુભૌ ।

બુદ્ધચાચ્છેપસંશાંતૌ યત્ર માત્યસ્તિ તત્ર સઃ ॥ ૨૦ ॥

સાક્ષી ન વાહ્યઃ ન [ચ] આંતરઃ, હિ તૌ ઉભૌ બુદ્ધેઃ દેશૌ [સ્તઃ, અતઃ]
બુદ્ધચાચ્છેપસંશાંતૌ યત્ર માતિ તત્ર સઃ અસ્તિ ॥

સાક્ષી શરીરની જહાર નથી, અને શરીરની અંતર પણ નથી પ્રસિદ્ધ તે
એ-જહાર ને અંતર-બુદ્ધિના, દેશ છે, આથી બુદ્ધિ અને બુદ્ધિયો એ સર્વની
અર્પણ શાંતિ ચવાથી જ્યા તે પ્રકાશે છે ત્યા તે છે, અર્થાત્ તે સર્વકા પોતાના
અવિકારિસ્વરૂપમાજ છે ૨૦

બુદ્ધિ આદિ સર્વનો વ્યવહાર શાંત થયા પછી કોઇ દેશ પ્રતીત થતો
નથી તો પછી જ્યા તે પ્રતીત થાય છે ત્યા તે છે એમ કેમ કહો છે એમ
જો શકા થાય તો તેનુ સમાધાન કરે છે —

દેશઃ કોઽપિ ન માસેત યદિ તર્હ્યસ્ત્વદેશમાકુ ।

૧ । સર્વદેશપ્રકૃપ્તૈવ સર્વગત્વં ન તુ સ્વતઃ ॥ ૨૧ ॥

યદિ ક અપિ દેશઃ ન માસેત તર્હિ અદેશમાકુ અસ્તુ, સર્વદેશપ્રકૃત્વ્યા એવ
સર્વગત્વ, સ્વતઃ તુ ના ॥

જો સાક્ષીમા કોઇ પણ દેશ પ્રતીત થતો નથી એમ તંમે કહો તો
સાક્ષી ભલે દેશરહિતજ હો સાક્ષીમા સર્વ દેશની કટપના હોવાથીજ તેવડે
અદિતીય ને અસંગ સાક્ષીનુ સર્વવ્યાપકપણું છે, પોતાથી તો નથી ૨૧

સર્વવ્યાપકપણાની પેઠે તે સાક્ષીનું સર્વસાક્ષીપણું પણ વાસ્તવિક નથી
એમ કહે છે —

અંતર્વહિર્વા સર્વં વા યં દેશં પરિકલ્પયેત્ ।

બુદ્ધિસ્તદ્દેશગઃ સાક્ષી તથા વસ્તુપુ યોજયેત્ ॥ ૨૨ ॥

બુદ્ધિઃ અંતઃ વા વહિઃ વા સર્વં [વા] યં દેશં પરિકલ્પયેત્, તદ્દેશગઃ સાક્ષી વસ્તુપુ તથા યોજયેત્ ॥

બુદ્ધિ શરીરની અનરનો દેશ અથવા શરીરની બહારનો દેશ અથવા સર્વ દેશ એમ જે દેશની કલ્પના કરે છે તે દેશમા રહેનારો તેનો સાક્ષી છે. સર્વ વસ્તુઓમાં તેમને પ્રકાશીને તે સાક્ષિરૂપે પ્રતીત થાય છે એમ યોજના કરવી. ૨૨ વસ્તુઓને પ્રકાશીને તે સાક્ષિરૂપે પ્રતીત થાય છે એમ જે ઉપર કહ્યું તેને સ્પષ્ટ કરે છે:—

યદ્યદ્વૂપાદિ કલ્પ્યેત્ બુદ્ધ્યા તત્તત્પ્રકાશયન્ ।

તસ્ય તસ્ય ભવેત્સાક્ષી સ્વતો વાગ્બુદ્ધચગોચરઃ ॥ ૨૩ ॥

બુદ્ધ્યા યત્ યત્ રૂપાદિ કલ્પ્યેત, તત્ તત્ પ્રકાશયન્ તસ્ય તસ્ય સાક્ષી ભવેત્, સ્વતઃ વાગ્બુદ્ધચગોચરઃ ॥

બુદ્ધિવડે જે જે રૂપાદિ વિષયોની કલ્પના કરાય છે તે તે રૂપાદિ વિષયોને પ્રકાશનારો ચેતનરૂપ આત્મા તેનો તેનો સાક્ષી થાય છે, અને પોતે, વાણીના અને બુદ્ધિના અવિષયરૂપે રહે છે. ૨૩

આત્મા જે વાણીનો અને બુદ્ધિનો અવિષય હોય તો પછી સુમુક્ધને તેનું જ્ઞાન કેવી રીતે થઈ શકે એમ શકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

કથં તાદૃક્ મયા ગ્રાહ્યઃ, ઇતિ ચેન્મૈવ ગૃહ્યતામ્ ।

“ સર્વગ્રહોપસંશાંતૌ સ્વયમેવાવશિષ્યતે ” ॥ ૨૪ ॥

તાદૃક્ મયા કથં ગ્રાહ્યઃ ઇતિ ચેત્, મા एव ગૃહ્યતાં, સર્વગ્રહોપસંશાંતૌ [સઃ] સ્વય एव અવશિષ્યતે ॥

જેવા પ્રકારના આત્માને મારે કેવી રીતે ગ્રહણ કરવો થોડું છે એમ જે તમે પૂછો તો તે આત્મા અંતઃકરણનો ને ઈન્દ્રિયોનો વિષય ન હોવાથી તમે તેનું ગ્રહણ નહીં કરો. ગ્રહણ થઈ શકે એવી સર્વ દ્રશ્ય વસ્તુની ઉત્તમ પ્રકારે શાંતિ થતાં તે પોતે અવશેષ રહે છે ૨૪

અવશેષ રહેલા તે આત્માના અપરોક્ષજ્ઞાનમાટે, કોઈ પ્રમાણની અપેક્ષા નથી એમ જણાવે છે:—

ન તત્ર માનાપેક્ષાસ્તિ સ્વપ્રકાશસ્વરૂપતઃ ।

તાદૃગ્વ્યુત્પત્ત્યપેક્ષા ચેચ્છ્રુતિં પઠ ગુરોર્મુખાત્ ॥ ૨૫ ॥

સ્વપ્રકાશસ્વરૂપતઃ તત્ર માનાપેક્ષા ન અસ્તિ, તાદૃક્ વ્યુત્પત્ત્યપેક્ષા ચેત્ ગુરોઃ મુખાત્ શ્રુતિં પઠ ॥

આત્મા સ્વયપ્રકાશસ્વરૂપવાળો હોવાથી તેને બાહ્યવામાટે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણની અપેક્ષા નથી જે એવા પ્રકારના તેના જ્ઞાનની તને અપેક્ષા હોય તો તું શ્રોત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુના મુખથી ઉપનિષદ્નું અધ્યયન કર. એમ કરવાથી તને પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણના અવિષયભૂત આત્માનું અપરોક્ષજ્ઞાન થશે ૨૫ ઉત્તમ અધિકારીને આત્માના જ્ઞાનનું સાધન કહીને હવે મદ અધિકારીને માટે આત્માના અપરોક્ષજ્ઞાનનું સાધન કહે છે —

યદિ સર્વગ્રહત્યાગોઽશક્યસ્તર્હિ ધિયં વ્રજ ।

શરણં તદધીનોઽતર્વહિવૈપોઽનુભૂયતામ્ ॥ ૨૬ ॥

इति श्रीमद्भारतोत्तीर्थमुनिविरचित्तायां पंचदश्यां, नाटकदीप ॥ ૧૦ ॥

અન્વયઃ—યદિ સર્વગ્રહત્યાગઃ અશક્યઃ તર્હિ ધિય, શરણં વ્રજ, તદધીનઃ અંતઃ વા વહિઃ પપઃ અનુભૂયતામ્ ॥

જે સર્વ વિષયોના અનુભવનો ત્યાગ કરવો તને અશક્ય બાહ્ય તો તું તારી બુદ્ધિને શરણે બા, અર્થાત્ તે બુદ્ધિવડે જે જે અંતરના અને બહારના વિષયોની કટપના કરવામાં આવે તે તે વિષયોના સાક્ષીપણાવડે રહેલા આ આત્માનો તારે અનુભવ કરવો ૨૬

એ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભારતોત્તીર્થસ્વામિવિરચિત પંચદશીના નાટકદીપ નામના દશમા પ્રકરણની શ્રીમન્નાથશર્માવિરચિત ભાવાર્થદીપિકાનામની ટીકા પૂરી થઈ ૧૦

નાટકદીપનો સાર

“ આ જગત્ની ઉત્પત્તિની પૂર્વે અદ્વિતીય, આનંદધન અને સર્વ પરિચ્છેદથી રહિત પરિપૂર્ણ પરમાત્માએ પોતાની અર્થટિતઘટના કરવાના સામર્થ્યવાળી માયાવડે પોતેજ જગદ્રૂપ થઈને તેમાં શુભરૂપે પ્રવેશ કર્યો તે પરમાત્મા શકર અને વિષ્ણુ આદિરૂપે ઉત્તમ શરીરોમાં પ્રવેશ કરીને દેવરૂપ થયા, અને કનિષ્ઠ શરીરોમાં પ્રવેશ કરીને તેઓ મનુષ્ય, પશુ અને પક્ષિરૂપે થયા શરીરાદિરૂપ ઉપાધિવડે પરમાત્મામાં ઉત્તમ અને કનિષ્ઠ એવો ભેદ

પ્રતીત થાય છે, વાસ્તવિકરીતે પરમાત્મામાં કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદ નથી. પરમાત્મામાં આ જગતનો આરોપ થયો છે. પૂર્વના અનેક જન્મોમાં શુભકર્મો કરીને તે ઈશ્વરાર્પણ કરવામાં આવ્યા હોય ત્યારે તેવી શુભપ્રવૃત્તિરૂપ ભજનથી અધિકારી મનુષ્યને પ્રથમ આત્માના જ્ઞાનનું સાધન જે વેદાંતશાસ્ત્રનું શ્રવણાદિક તે કરવાની ઇચ્છા ઉપજે છે. પછી આત્મવિચારવડે આત્મજ્ઞાની થઈને આનંદસ્વરૂપ આત્માને ઠાંકેનારી માયાને વા અવિદ્યાને નિવૃત્ત કરી પોતે અદિતીય, આનંદધન અને પરિપૂર્ણ પરમાત્મરૂપે અવશેષ રહે છે. અદિતીય અને આનંદસ્વરૂપ આત્માનું સદિતીયપણું અને દુઃખીપણું જણાય છે તે બધ કહેવાય છે, અને આત્માનું સ્વરૂપે સ્થિત થવું તે મોક્ષ કહેવાય છે. આત્મસ્વરૂપના વિચારનો આરભ કર્યા પહેલાં આત્માનું જે સ્વાભાવિક અજ્ઞાન હોય છે, તેથી મનુષ્યને બંધનું ભાન થાય છે, અને તે ત્યારે આત્મસ્વરૂપનો વિધિવત્ વિચાર કરવા લાગે છે ત્યારે આત્મવિચારથી ઉપજેલા જ્ઞાનવડે તે બંધની નિવૃત્તિ થાય છે. બંધની નિવૃત્તિમાટે જિજ્ઞાસુ મનુષ્યે આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય ત્યાંસુધી જીવના સ્વરૂપનો ને પરમાત્માના સ્વરૂપનો આદરપૂર્વક નિરંતર વિચાર કરવો. શરીરમા ને ઈદ્રિયાદિકના સમૂહમાં હું એવી જુદી રાખનારો ચિદાભાસસંહિત જે અધકાર તે કર્તાપણા ને લોકતાપણા આદિથી યુક્ત જીવ કહેવાય છે. કામાદિ વૃત્તિઓથી યુક્ત જે અતઃકરણનો ભાગ તે મન કહેવાય છે, તેની હું અને આ એવી જે વૃત્તિઓ છે. તેમાની હું આ અતર્મુખવૃત્તિ કર્તારૂપે જીવને વિષય કરે છે, અને આ એવી બહિર્મુખવૃત્તિ શરીરની બહારના પદાર્થોને વિષય કરે છે ગંધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શ અને શબ્દ તે આ એવી વૃત્તિના ભેદ છે. નાસિકા, જીભ, નેત્ર, ત્વચા અને શ્રોત્ર આ પાંચ ઈદ્રિયો તે શબ્દાદિ વિષયોનો જીવાત્માને પૃથક્ પૃથક્ અનુભવ કરાવે છે.

કર્તા એ જીવ, હું અને આ એ મનની ક્રિયા અને એકબીજાથી અત્યંત ભિન્ન રહેલા ગંધાદિ વિષય એ સર્વને જે ચેતનરૂપ આત્મા એકજ સમયમા પ્રકાશિત કરે છે તેને વેદાંતશાસ્ત્રમા સાક્ષી કહેલો છે. તે સાક્ષી નૃત્યશાલામાં રહેલા દીવાની પેઠે હું રૂપ જોઉં છું, અને હું શબ્દ સાલજી છું ઇત્યાદિ દ્રશ્ય, દર્શન અને દક્ષ્ય આદિ બધી ત્રિપુટીઓને એકજ સમયમાં પોતે નિવિકારી રહી પ્રકાશે છે. જેમ નૃત્યશાલામા રહેલો દીવો નૃત્યશાલાના સ્વામીને, નૃત્ય જ્ઞેનારા સ્ત્રીઓને અને નૃત્ય કરનારીને સમાનપણે પ્રકાશે છે, અને તેમનો અભાવ હોય ત્યારે પણ તેમના અભાવને પોતે પ્રકાશે છે, તેમ સાક્ષી અહકારને, વિષયોને, અને જુદાને બ્રહ્મતમા અને સ્વપ્નમા પ્રકાશે છે, ને સુપુષ્પિ આદિ અવસ્થામા તે સર્વનો અભાવ થાય ત્યારે તે અભાવના સાક્ષીપણાવડે પોતે પ્રકાશે છે આ અવિકારી આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપે નિરંતર પ્રકાશમાન હોવાથી તેના પ્રકાશવડે પ્રકાશિત

થનારી બુદ્ધિ અનેક વિષયોના આકારે થાય છે. અહંકાર નૃત્યશાલાનો સ્વામી છે, ગંધાદિ વિષયો એ સલાસદો છે, બુદ્ધિ એ નાચ કરનારી છે, અને ઇંદ્રિયો તાલ ધારણુ કરનારી છે. એ સર્વને પ્રકાશનારો સાક્ષી એ દીવારૂપ છે.

નાટકશાલામાં પોતાના સ્થાનમાંજ રહેલો દીવો જેવી રીતે નાટકશાલાનો અધ્યક્ષ આદિ સર્વને પ્રકાશે છે તેવી રીતે સર્વ વિકારથી રહિત સાક્ષી અહંકાર આદિ સર્વને પ્રકાશે છે. સાક્ષીને પોતાથી કાંઈ અંતર નથી, અને પોતાથી કાંઈ બહાર પણ નથી. અંતર અને બહાર આ વિભાગ સ્થૂલશરીરની અપેક્ષાએ છે. અહંકાર સ્થૂલશરીરની અંતર છે, અને ગંધાદિ વિષયો સ્થૂલશરીરની બહાર છે. બુદ્ધિ ઇંદ્રિયોદ્વારા પુનઃ પુનઃ શરીરમાંથી બહાર જાય છે સાક્ષીવડે પ્રકાશ પામેલી બુદ્ધિમાં રહેલું ચંચલપણું અજ્ઞાનથી સાક્ષીમાં આરોપવામાં આવે છે. બાળીઆમાંથી ઘરમાં પડતા સૂર્યના તડકામાં હાથ નચાવવાથી તે તડકો નાચતો હોય એમ ભ્રાંતિ થાય છે તે પ્રમાણે બુદ્ધિના ચંચલપણાથી પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત રહેલો અવિકારી સાક્ષી શરીરની અંતર ને બહાર ગમના-ગમન કરતો હોય એમ ભ્રાંતિ થાય છે. અંતર અને બહાર એ બુદ્ધિના દેશ છે. સર્વવ્યાપક સાક્ષીના દેશ નથી. બુદ્ધિ તથા ઇંદ્રિયો ને તેની સર્વ વૃત્તિઓ અત્યંત શાંત થતાં તે સાક્ષી જ્યાં પ્રતીત થાય છે ત્યાંજ તે છે. સાક્ષીને કોઈ દેશજ નથી, કેમકે સાક્ષી દેશાદિ સર્વ કલ્પનાઓનું અધિષ્ઠાન છે. 'સર્વદેશની કલ્પનાને લીધે તેનું સર્વવ્યાપકપણું અને સર્વસાક્ષીપણું કહેવાય' છે. બુદ્ધિ રૂપાદિ જે જે વિષયોની કલ્પના કરે છે તે તે વિષયોનો આત્મા સાક્ષી થાય છે, અને પોતે વાણીના ને મનના અવિષયભૂત રહે છે. તેનું ઇંદ્રિયાદિકવડે ગ્રહણ થઈ શકતું નથી. આત્માથી ભિન્ન સર્વ પદાર્થો મિથ્યા છે આવો 'નિશ્ચય થઈને' તેનો બાધ થાય તો આત્મા પોતાના સત્યસ્વરૂપે અવશેષ રહે છે. તે સ્વયંપ્રકાશ હોવાથી તેને પોતાની સિદ્ધિમાટે ખીબ કોઈ પ્રમાણની અપેક્ષા રહેતી નથી. ઉપનિષદોમાં સાક્ષીનું સ્વરૂપ એવા પ્રકાનુંજ વર્ણવેલું છે. ઉત્તમ સુસુક્ષ્મવડે અતઃકરણની ને ઇંદ્રિયોની સર્વ વૃત્તિઓનો ત્યાગ સિદ્ધ કરી શકાય છે, 'પણ મંદ સુસુક્ષ્મથી તેમ થઈ શકતું નથી, માટે તેણે પોતાની બુદ્ધિનો આગ્રય કરવો; અને તે બુદ્ધિ જે જે બહારના વિષયોની અને અંતરના વિષયોની કલ્પના કરે તે તે વિષયોના સાક્ષીપણાવડે તે તે વિષયોના અધિષ્ઠાનરૂપ પરમાત્માનો અનુભવ કરવો.

એ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભારતીતીર્થસ્વામિવિરચિત પંચદશીના નાટકકલીપ-નામના દશમા પ્રકરણનો શ્રીમન્નાથશર્માવિરચિત સાર પૂરો થયો ૧૦

૧૧ બ્રહ્માનંદે યોગાનંદ ॥

ટીકાકારંકૃત મંગલ

દોહરે

બ્રહ્મરૂપ આનંદનું, જ્ઞાન યોગથી, થાય;
બ્રહ્માનંદના અનુભવે, ત્રિવિધ તાપ, વિલાય. - ૧

આ બ્રહ્માનંદનામના અર્થમાં યોગાનંદ આદિ પાંચ પ્રકરણો છે. તેમાંનું આ બ્રહ્માનંદમાં યોગાનંદ એ નામનું પહેલું પ્રકરણ છે. આ પ્રકરણના પહેલાં શ્લોકનો પહેલો શબ્દ બ્રહ્માનંદ છે, તે શબ્દવડે આ અંથનું મંગલાચરણ થઈ જાય છે. આ પ્રકરણના વિષયને અને પ્રયોજનને કહીને પછી આ પ્રકરણના આરંભની પ્રતિજ્ઞા કરે છે:—

બ્રહ્માનંદં પ્રવક્ષ્યામિ જ્ઞાતે તસ્મિન્નશેષતઃ ।

ऐहिकामुष्मिकानर्थव्रातं हित्वा सुखायते ॥ ૧ ॥

બ્રહ્માનંદં પ્રવક્ષ્યામિ, તસ્મિન્ જ્ઞાતે [સતિ] ऐहिकामुष्मिकानर्थव्रातं અશેષતઃ
હિત્વા સુખાયતે ॥

હું બ્રહ્મરૂપ આનંદનું પ્રતિપાદન કરનાર આ બ્રહ્માનંદનામના અંથને સારી રીતે કહું છું. તે અંથવડે બ્રહ્મસ્વરૂપ આનંદનું જ્ઞાન થવાથી આ લોકના અને પરલોકના અનર્થના સમૂહનો નિઃશેષ ત્યાગ કરીને શોધસાધક સુખરૂપ બે બ્રહ્મ તે રૂપ થાય છે. ૧

બ્રહ્મજ્ઞાન ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટની નિવૃત્તિ કરનારું છે એમ ઘણી શ્રુતિઓમાં ને સ્મૃતિઓમાં કહેલું છે એમ જણાવવામાટે નીચેના શ્લોકમાં કેટલીક શ્રુતિઓને અર્થથી કહે છે:—

ब्रह्मचित्परमाप्नोति शोकं तरति चात्मवित् ।

रसो ब्रह्मरसं लब्ध्वाऽऽनंदी भवति नान्यथा ॥ ૨ ॥

બ્રહ્મવિત્ પરં આપ્નોતિ, ચ આત્મવિત્ શોકં તરતિ, [અસૌ] રસઃ, બ્રહ્મરસં
લબ્ધ્વા આનંદી ભવતિ, અન્યથા નઃ ॥

બ્રહ્મને બ્રહ્મનાર પુરુષ માયાથી પર રહેલા બ્રહ્મને અલેહલાવે પ્રાપ્ત થાય છે, અને પોતાના વાસ્તવિક સમ્વિદ્યાનદરૂપને બ્રહ્મનારો પુરુષ માનસસતાપરૂપ શોકને તરી બંધ છે. આ આત્મા આનંદરૂપ છે આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મરૂપ આનંદને પામીને મનુષ્ય આનંદી થાય છે બીજા કોઈ પણ ઉપાયે એ આનંદી થતો નથી ૨

પુનઃ બીજી બે શ્રુતિઓનો નીચેના શ્લોકમા અનુવાદ કરી આત્મામા અલેહલાવે રહેનાર મનુષ્ય નિર્ભય થાય છે, અને તેમા ભેદ રાખનાર ભય પામે છે એમ જણાવે છે —

પ્રતિષ્ઠાં વિંદતે સ્વસ્મિન્યદા સ્યાદથ સોઽભયઃ ।

કુરુતેઽસ્મિન્નંતરં ચેદથ તસ્ય ભયં ભવેત્ ॥ ૩ ॥

યદા સ્વસ્મિન્ પ્રતિષ્ઠાં વિંદતે, અથ સઃ અભયઃ સ્યાદ્, અસ્મિન્ અંતરં કુરુતે ચેત્, અથ તસ્ય ભયં ભવેત્ ॥

જ્યારે મુમુક્ષુ પોતાના સમ્વિદ્યાનદરૂપ આત્મસ્વરૂપમા સશયવિપર્યયરહિત સુરિચર થાય છે ત્યારે તે મુમુક્ષુ સર્વપ્રકારના ભયથી રહિત થાય છે, અને આ આત્મામા કોઈ મુમુક્ષુ બે થોડો પણ અતર (ભેદ) કરે છે તો તેને પ્રતિકૂલતાનુ ભાન થઈ ભયની પ્રાપ્તિ થાય છે ૩

ભેદરહિત રાખનારને ભયની પ્રાપ્તિ થાય છે આ વાત મુદ્ધ કરવામાટે પ્રહ્મથી આત્માના એકપણાના જ્ઞાનથી રહિત વાયુ આદિ દેવોને ભયની પ્રાપ્તિ દેખાડનારી શ્રુતિ નીચેના શ્લોકમા અર્થથી કહે છે —

વાયુઃ સૂર્યો વહ્નિરિંદ્રો મૃત્યુર્જન્માંતરેઽતરમ્ ।

કૃત્વા ધર્મં વિજાનન્તોઽપ્યસ્માઙ્ગીત્યા ચરન્તિ હિ ॥ ૪ ॥

વાયુ, સૂર્ય, વહ્નિ, ઇંદ્રઃ [ચ] મૃત્યુઃ જન્માતરે ધર્મં વિજાનન્તઃ અપિ અતરં કૃત્વા અસ્માત્ મીત્યા ચરન્તિ હિ ॥

વાયુ, સૂર્ય, અગ્નિ, ઇંદ્ર ને યમ એ દેવો પૂર્વજન્મમા ઈષ્ટાપૂતાદિરૂપ ધર્મનુ જ્ઞાનપૂર્વક અનુષ્ઠાન કરનારા છતા પણ પ્રહ્મથી પોતાનો ભેદ માનવાથી આ જન્મમા પ્રહ્મના ભયવડે પોતપોતાનું કામ સાવધાનતાપૂર્વક કરે છે ૪

આનંદસ્વરૂપ બ્રહ્મને બ્રહ્મનારો પુરુષ કોઈથી ભય પામતો નથી, અને ચિંતાને વશ થતો નથી એવાં ભાવની શ્રુતિઓને અર્થથી જણાવે છે:—

આનંદં બ્રહ્મણો વિદ્વાન્ન વિભેતિ કુતશ્ચન ।

एतमेव तपेन्नैषा चिन्ता कर्माग्निसंभृता ॥ ૫ ॥

ब्रह्मणः आनन्दं विद्वान् कुतश्चन न विभेति, एषा कर्माग्निसंभ्रता चिंता एत
न तपेत् एव ॥

બ્રહ્મના સ્વરૂપમૂલ સ્વાભાવિક આનંદને જાણનારે પુરુષ આ લોકના
અથવા પરલોકના કોઈ પણ નિમિત્તથી ભય પામતો નથી આ શુભાશુભકર્મરૂપ
અગ્નિથી ઉત્પન્ન થનારી ચિંતા આ પુરુષને તપાવતી નથીજ

પુણ્યકર્મ ન કરવાથી ભાવિસુખની અપ્રાપ્તિના વિચારવડે અજ્ઞાની મનુષ્યને
ચિંતા થાય છે, અને પાપકર્મ કરવાથી પણ ભાવિ દુઃખની પ્રાપ્તિના વિચારવડે
અજ્ઞાની મનુષ્યને ચિંતા થાય છે બ્રહ્મથી અલિન આત્માને જાણનાર પુરુષને
પુણ્ય ને પાપ એ બંને યોતાના આત્મસ્વરૂપમા કલ્પિત છે એમ જણાવાથી
પુણ્યકર્મ ન કરવાથી અને પ્રારબ્ધવશાત થઈ ગયેલા પાપકર્મથી તેમને ચિંતા
ઉપજીને તપાવતી નથી ૫

પુણ્યકર્મ અને પાપકર્મ આત્મજ્ઞાનીને શામાટે પરિતાપ ઉપજાવતા નથી
એ વાત શ્રુતિના આધારથી નીચેના શ્લોકવડે જણાવે છે —

एवं विद्वान्कर्मणी द्वे हित्वाऽऽत्मानं स्मरेत्सदा ।

कृते च कर्मणी स्वात्मरूपेणैवैष पश्यति ॥ ६ ॥

एव विद्वान् द्वे कर्मणी हित्वा सदा आत्मान स्मरेत् च एषः कृते कर्मणी
स्वात्मरूपेण एव पश्यति ॥

મારુ વાસ્તવિકસ્વરૂપ બ્રહ્મજ છે એમ જાણનાર જ્ઞાની પુરુષ પુણ્યકર્મ ને
પાપકર્મ એ બંનેને મિથ્યા સમજી તેનો ત્યાગ કરીને નિરતર બ્રહ્મથી અલિન
યોતાના આત્માનુ સ્મરણ કરે છે, અને આ આત્મજ્ઞાની યોતે કરેલા પુણ્યકર્મને
ને યોતે કરેલા પાપકર્મને યોતાના આત્મસ્વરૂપેજ જુએ છે, તેનાથી લિન
જેતા નથી, તેથી તેમને કરેલા પુણ્યકર્મો ને પાપકર્મો પરિતાપ ઉપજાવી
શકતા નથી ૬

બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થવાથી બ્રહ્મવેત્તાના કર્મો નાશ પામી જાય છે એમ
મુંડકોપનિષદ્ની શ્રુતિવડે કહે છે —

मिथ्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यंते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्हृष्टे परावरे ॥ ७ ॥

તસ્મિન્ પરાવરે દૃષ્ટે [સતિ] અસ્ય હૃદયગ્રંથિઃ મિથ્યતે, સર્વસંશયાઃ છિન્તે
'ચ કર્માણિ ક્ષીયંતે ॥

હિરણ્યગર્ભાદિ દેવોથી શ્રેષ્ઠ તે બ્રહ્મનો દૃઢસાક્ષાત્કાર થવાથી આ બ્રહ્મવેત્તા

પુરુષની અહંકારના ને આત્માના એકપણાની પ્રાતિરૂપ દૃઢ્યની અધિ લેદાઇ બંધ છે, તેના આત્માદિના સ્વરૂપને લગતા સર્વ સચયો છેદાઇ બંધ છે, અને તેના પુણ્યપાપરૂપ સર્વ સચિતકર્મો વિનાશ પામી બંધ છે.

પર એટલે વિરાટથી શ્રેષ્ઠ જે હિરણ્યગર્ભ તે જેનાથી અવર એટલે કનિષ્ઠ છે તે પરાવર એટલે પ્રદા પ્રદાનો સાક્ષાત્કાર થવાથી તે પ્રદાવેતાની દૃઢ્યઅધિ એટલે આત્માના ને અહંકારના એકપણાની પ્રાતિ નિવૃત્ત થઈ બંધ છે. આત્મા દેહાદિરૂપ છે ? વા દેહાદિથી લિન્ન છે ? તે કર્તૃત્વાદિ ધર્મવાળો છે ? અથવા કર્તૃત્વાદિ ધર્મથી રહિત છે ? આત્મા પ્રદાથી લિન્ન છે ? વા પ્રદાસ્વરૂપ છે ? અને માત્ર આત્મજ્ઞાનજ સુક્તિનુ સાધન છે ? વા ઈર્મઉપાસનાસહિત આત્મજ્ઞાન સુક્તિનુ સાધન છે ? ઇત્યાદિ સચયોનો પણ પ્રદાના સાક્ષાત્કારવડે નાશ થાય છે પ્રદાના જ્ઞાનવડે અજ્ઞાનનો નાશ થવાથી પુણ્યપાપના સસ્કારરૂપ સર્વ સચિતકર્મો નાશ પામે છે, ક્રિયમાણુકર્મના સસ્કાર પડતા નથી, ને પ્રારબ્ધકર્મનો ઉપલોગવડે નાશ થાય છે ૭

પ્રદાજ્ઞાનવડે મોક્ષલાભ થાય છે, અન્ય સાધનોવડે મોક્ષનો સાક્ષાત્ લાભ થતો નથી, એમ જણાવનારી શ્રુતિઓનો નીચેના શ્લોકમા અનુવાદ કરે છે —

તમેવ વિદ્વાનત્યેતિ મૃત્યું પંથા ન ચેતરઃ ।

જ્ઞાત્વા દેવં પાશહાનિઃ ક્ષીણૈઃ ક્લેશૈર્ન જન્મભાક્ ॥ ૮ ॥

ત એવ વિદ્વાન્ મૃત્યુ અત્યેતિ ચ ઇતરઃ પંથાઃ ન [વિદ્યતે,] દેવં જ્ઞાત્વા પાશહાનિઃ [સ્વાત્,] ક્ષીણૈઃ ક્લેશૈઃ જન્મભાક્ ન [ભવતિ] ॥

તે પ્રદાનેજ બાણુનારો જન્મમરણાદિરૂપ સસારનું ઉલ્લંઘન કરી બંધ છે. પ્રદાના જ્ઞાનવિના કર્મ કે ઉપાસના એ મોક્ષનુ સાક્ષાત્ સાધન નથી સ્વય પ્રદાશરૂપ પ્રદાને બાણીને જ્ઞાની કામ, ક્રોધ ને લોભાદિરૂપ વા અહંતામમતારૂપ પાશથી મોકળો થાય છે, અને અવિદ્યાદિ કલેશો ક્ષીણ થવાથી તે જ્ઞાની પુનર્જન્મનુ પાત્ર થતો નથી ૮

પ્રદાના સાક્ષાત્કારવડે જ્ઞાની હર્ષશોકનો પરિત્યાગ કરે છે, અને નહિ કરેલા પુણ્યકર્મ ને કરેલા પાપકર્મ તેમને તપાવતા નથી એવુ જણાવનારી શ્રુતિનો અનુવાદ નીચેના શ્લોકમા કરે છે —

દેવં મત્વા હર્ષશોકૌ જહાત્યત્રૈવ ધૈર્યવાન્ ।

નેનં કૃતાકૃતે પુણ્યપાપે તાપયતઃ ક્વચિત્ ॥ ૯ ॥

ધૈર્યવાન્ દેવં મત્વા અત્ર એવ હર્ષશોકૌ જહાતિ, એન કૃતાકૃતે પુણ્યપાપે ક્વચિત્ ન તાપયત ॥

ધીરજવાળો સુસુદ્ધ પુરુષ સ્વયંપ્રકાશ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરીને વર્તમાન-જન્મમાંજ હર્ષનો ને શોકનો પરિત્યાગ કરે છે.- આ બ્રહ્મજ્ઞાનીને પૂર્વે નહિ કરેલાં પુણ્ય અને કરેલાં પાપ કદીપણ તપાવતાં નથી.

કરેલાં પુણ્યકર્મો ભવિષ્યમાં તેથી સુખ થશે એવા વિચારવડે મનુષ્યના મનમાં હર્ષ ઉત્પન્ન કરે છે, અને નહિ કરેલાં પુણ્યકર્મો ભવિષ્યમાં મને સુખની પ્રાપ્તિ નહિ થાય એવા વિચારવડે મનુષ્યના મનમાં શોક ઉત્પન્ન કરે છે. નહિ કરેલું પાપકર્મ ભવિષ્યમાં દુઃખ નહિ થાય એવા વિચારવડે મનુષ્યના મનમાં હર્ષ ઉત્પન્ન કરે છે, અને કરેલું પાપકર્મ ભવિષ્યમાં દુઃખ ઉપભવશે એવા વિચારવડે મનુષ્યના મનમાં ખેદ ઉત્પન્ન કરે છે. બ્રહ્મવેત્તા પુરુષને એ પુણ્યકર્મ કે પાપકર્મ હર્ષરૂપ વા ખેદરૂપ તાપને ઉત્પન્ન કરી શકતાં નથી, કેમકે તેમણે પોતાના અસંગ ને અક્રિય આત્માને ભણ્યો છે. ૯

બ્રહ્મજ્ઞાન દુઃખની નિવૃત્તિ અને આનંદની પ્રાપ્તિ કરે છે એમ ઘણી શ્રુતિઓ અને પુરાણ આદિના વચનો જણાવે છે એમ કહે છે:—

इत्यादि श्रुतयो बह्व्यः पुराणैः स्मृतिभिः सह ।

ब्रह्मज्ञानेऽनर्थहानिमानंदं चाप्यधोपयन् ॥ ૧૦ ॥

इत्यादि बह्व्यः श्रुतयः पुराणैः [च] स्मृतिभिः सह ब्रह्मज्ञाने [सति] अनर्थहानिं च आनंदं अपि अधोपयन् ॥

ઉપર જણાવેલી અને બીજી ઘણી શ્રુતિઓ પુરાણોનાં વચનોસાથે અને સ્મૃતિઓનાં વચનોસાથે બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી ત્રિવિધતાપરૂપ આનંદની નિવૃત્તિ થાય છે, અને નિરુપાધિક પરમાનંદની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે એમ પોકારે છે. ૧૦

હવે આનંદના લેહો ઠહીને બ્રહ્માનંદનું સ્વરૂપ જણાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે.—

आनंदस्त्रिविधो ब्रह्मानंदो विद्यासुखं तथा ।

विषयानंद इत्यादौ ब्रह्मानंदो विविच्यते ॥ ૧૧ ॥

ब्रह्मानंदः, विद्यासुखं तथा विषयानंदः इति त्रिविधः आनंदः [अस्ति, तत्र] आदौ ब्रह्मानंदः विविच्यते ॥

બ્રહ્માનંદ, વિદ્યાનંદ અને વિષયાનંદ એમ ત્રણ પ્રકારનો આનંદ છે. તેમાં પ્રથમ બ્રહ્માનંદનું વિવેચન કરવામાં આવે છે. ૧૧

તૈત્તિરીયોપનિષદ્માં બ્રહ્મ આનંદસ્વરૂપ છે એમ કહ્યું છે એમ જણાવવાં ભૃગુવહ્નીનો અર્થ સંક્ષેપથી કહે છે.—

મૃગુઃ પુત્રઃ પિતુઃ શ્રુત્વા વરુણાદ્વ્રહ્મલક્ષણમ્ ।

અન્નપ્રાણમનોવુદ્ધીસ્ત્યક્ત્વાઽઽનંદં વિજઙ્ઘિવાન્ ॥ ૧૨ ॥

પુત્ર મૃગુ. વરુણાત્ પિતુઃ વ્રહ્મલક્ષણં શ્રુત્વા અન્ન-પ્રાણ-મનો-વુદ્ધી ત્યક્ત્વા આનંદ વિજઙ્ઘિવાન્ ॥

શ્રીવરુણના પુત્ર મૃગુ પોતાના વરુણનામના પિતાની પાસેથી “જેમાંથી આ ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે” ઇત્યાદિ પ્રશ્નનું લક્ષણ સાબળીને અન્ન, પ્રાણ, મન અને વુદ્ધિ એ ચારનો ત્યાગ કરીને આનંદને અદ્વરૂપ બહુતા હવા, અર્થાત્ અન્નમયકોશ, પ્રાણમયકોશ, મનોમયકોશ અને વિજ્ઞાનમયકોશ અદ્વરૂપ નથી, પણ આનંદ પ્રદ્વરૂપ છે એમ તે બહુતા હવા ૧૨

ભૃગુવહ્નીમાના તે શ્રુતિવાક્યને અર્થથી કહે છે—

આનંદાદેવ ભૂતાનિ જાયંતે તેન જીવનમ્ ।

તેષાં લયશ્ચ તત્રાતો વ્રહ્માનંદો ન સંશયઃ ॥ ૧૩ ॥

આનંદાત્ એવ ભૂતાનિ જાયન્તે, તેષાં તેન [એવ] જીવન [ભવતિ,] ચ લયઃ તત્ર [એવ,] અત [સઃ] વ્રહ્માનંદઃ, સંશયઃ ન ॥

શ્રીપુરુષના સયોગજન્ય આનંદથીજ સર્વે પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રાણીઓનું વિષયલોગજન્ય આનંદવડેજ જીવન ચાલે છે, અને તે પ્રાણીઓનો લય સુષુપ્તિકાલના સ્વરૂપભૂત આનંદમાજ થાય છે, આ કારણથી તે આનંદ પ્રદ્વાનંદ છે, એમા સંશય નથી ૧૩

છાંદોગ્ય-ઉપનિષદ્મા પણ એમજ કહ્યું છે એમ જણાવવામાટે લગવાત્ સનતકુમાર અને નારદના સવાદરૂપ પ્રદ્વસ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરનારા વાક્યનો અર્થ સંક્ષેપમા કહે છે—

ભૂતોત્પત્તેઃ પુરા ભૂમા ત્રિપુટીદ્વૈતવર્જનાત્ ।

જ્ઞાતૃજ્ઞાનજ્ઞેયરૂપા ત્રિપુટી પ્રલયે હિ નો ॥ ૧૪ ॥

ભૂતોત્પત્તે પુરા ત્રિપુટીદ્વૈતવર્જનાત્ ભૂમા [આંસીત્,] પ્રલયે જ્ઞાતૃજ્ઞાનજ્ઞેયરૂપા ત્રિપુટી નો હિ ॥

આકાશાદિ ભૂતાની ઉત્પત્તિની પહેલા ત્રિપુટીરૂપ દ્વૈતથી રહિત તથા દેશ, કાલ અને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત ભૂમા (પરમાત્મા) હતા સૃષ્ટિના પ્રલયકાલમા જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેયરૂપ ત્રિપુટી હોતી નથી આ વાત સર્વ ઉપનિષદોથી સિદ્ધ છે એ ત્રિપુટીરહિત ભૂમા વાસ્તવિત્ આનંદરૂપ છે ૧૪

હવે જ્ઞાતા, જ્ઞાન ને જ્ઞેયનું સ્વરૂપ કહે છે—

વિજ્ઞાનમય ઉત્પન્નો જ્ઞાતા જ્ઞાનં મનોમયઃ ।

જ્ઞેયાઃ શબ્દાદયો નૈતત્ત્રયમુત્પત્તિતઃ પુરા ॥ ૧૫ ॥

ઉત્પન્નઃ વિજ્ઞાનમયઃ જ્ઞાતા, મનોમયઃ જ્ઞાનં, [ચ] શબ્દાદયઃ જ્ઞેયાઃ, एतत्ત્રયં ઉત્પત્તિતઃ પુરા ન [આસીત્] ॥

પરમાત્માથી ભ્રાંતિવડે ઉત્પન્ન થયેલો બુદ્ધિરૂપ ઉપાધિવાળો જીવ જે વિજ્ઞાનમય તે જ્ઞાતા છે, મનોમયકોશ (પદાર્થને આકારે થયેલું મન) એ જ્ઞાન છે, અને શબ્દરૂપશબ્દો વિષયો એ જ્ઞેય છે. આ જ્ઞાતા, જ્ઞાન ને જ્ઞેય કાર્ય હોવાથી જગત્ની ઉત્પત્તિની પૂર્વે કારણરૂપ પરમાત્માથી ભિન્ન હોતાં નથી. ૧૫

ઉપર જણાવેલી ત્રિપુટીઓના અભાવમાં દૈતરહિત પરિપૂર્ણ બ્રહ્મજ હોય છે એમ જણાવે છે:—

ત્રયાભાવે તુ નિર્દેતઃ પૂર્ણ એવાનુભૂયતે ।

સમાધિસુત્તિમૂર્છાસુ પૂર્ણઃ સ્ટપ્ટેઃ પુરા તંથા ॥ ૧૬ ॥

સમાધિસુત્તિમૂર્છાસુ ત્રયાભાવે તુ નિર્દેતઃ પૂર્ણઃ એવ અનુભૂયતે, તથા સ્ટપ્ટેઃ પુરા પૂર્ણઃ ॥

એમ સમાધિ, સુપુત્તિ અને મૂર્છામાં જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેય આ ત્રિપુટીના અભાવમાં તેા દૈતથી રહિત પરિપૂર્ણ આત્માજ અનુભવાય છે, તેમ આ જગત્ની ઉત્પત્તિની પૂર્વે પણ ત્રિપુટીથી તથા દેશ, કાલ ને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત પરમાત્માજ હોય છે. ૧૬

ભૂમા (પરમાત્મા) સુખરૂપ છે, પરિચ્છિન્ન વિષયો સુખરૂપ નથી, એવા ભાવનું છાંદોગ્ય-ઉપનિષદનું વચન અર્થથી કહે છે:—

યો ભૂમા સ સુખં નાલ્પે સુખં ત્રેધા વિભેદિનિ ।

સનત્કુમારઃ પ્રાહૈવં નારદાયાતિશોકિને ॥ ૧૭ ॥

યઃ ભૂમા સઃ સુખં, ત્રેધા વિભેદિનિ અલ્પે સુખં ન [અસ્તિ,] एवं સનત્કુમારઃ અતિશોકિને નારદાય પ્રાહ ॥

દેશ, કાલ ને વસ્તુના પરિચ્છેદરહિત જે ભૂમા છે તે આનંદરૂપ છે, દેશ, કાલ ને વસ્તુ એ રૂપ ત્રણ પ્રકારે ભેદ-યોગેલા પરિચ્છિન્ન દૈતમાં વાસ્તવિક આનંદ નથી, એવી રીતે ભગવાન સનત્કુમાર અત્યંત શોક કરનારા નારદપ્રતિ કહેતા હતા. ૧૭

છાંદોગ્ય-ઉપનિષદમાં નારદને અત્યંત શોક થવાનું જે કારણ કહ્યું છે તે કારણનો નીચેના શ્લોકમાં અનુવાદ કરે છે:—

સપુરાણાનપંચ વેદાઞ્છાસ્ત્રાણિ વિવિધાનિ ચ ।

જ્ઞાત્વાઽપ્યનાત્મવિત્ત્વેન નારદોઽતિશુશોચ હ ॥ ૧૮ ॥

સપુરાણાન્ પંચ વેદાન્ ચ વિવિધાનિ શાસ્ત્રાણિ જ્ઞાત્વા અપિ અનાત્મવિત્ત્વેન નારદઃ અતિશુશોચ હ ॥

પુરાણોસહિત પાંચ (ચાર વેદો ને ઇતિહાસ મળીને પાંચ) વેદોને, તથા નાનાપ્રકારનાં શાસ્ત્રોને બાણીને પણ પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને નહિ બાણુનાર હોવાથી નારદ અત્યંત શોક કરતા હવા એમ છાંદોગ્ય-ઉપનિષદ્માં કહ્યું છે. ૧૮

નારદને વેદાદિ શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન હતું, છતાં તેઓને અત્યંત શોક શામાટે થયો એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

વેદાભ્યાસાત્પુરા તાપત્રયમાત્રેણ શોકિતા ।

પશ્ચાત્ત્વભ્યાસવિસ્મારમંગર્વેશ્ચ શોકિતા ॥ ૧૯ ॥

વેદાભ્યાસાત્ પુરા તાપત્રયમાત્રેણ શોકિતા, [ચ] પશ્ચાત્ તુ અભ્યાસ-વિસ્માર-મંગ-ર્વે: ચ શોકિતા ॥

વેદના અભ્યાસની પહેલાં દિવ્યને દેવલ આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક આ ત્રણ પ્રકારના તાપથી શોક થાય છે, અને વેદાભ્યાસ કર્યા પછી તો તેને તે અધ્યયન કરેલા શાસ્ત્રના જ્ઞાનને પરિપક્વ રાખવામાટે કરવા પડતા અભ્યાસવડે, અધ્યયન કરેલા શાસ્ત્રના વિસ્મરણ થવાના ભયવડે, પોતાનાથી વધારે અધ્યયન કરેલા વિદ્વાનોવડે થતા અપમાનવડે અને પોતાનાથી જિતરતા વિદ્વાનને બોધને તેના કરતાં હું શ્રેષ્ઠ છું આવી રીતના ઉપજતા ગર્વવડે શોક થાય છે. ગર્વવડે પાપના સંસ્કારો પડી તે સંસ્કારો ક્રોધદ્વારા પરાલભ પમાડી શોક ઉપજાવે છે માટે ગર્વને પણ શોકના હેતુભૂત કહ્યો છે. ૧૯

નારદે લગવાન સ્નતકુમારપાસે પોતાનું શોકક્રુક્તપણું જણાવ્યું, અને તેમને લગવાન સ્નતકુમારે શોકના પારરૂપ ભૂમાનો ઉપદેશ કર્યો એમ નીચેના શ્લોકથી જણાવે છે:—

સોઽહં વિદ્વન્પ્રશોચામિ શોકપારં નયાત્ર મામ્ ।

इत्युक्तः सुखमेवास्य पारमित्यभ्यधादृपिः ॥ ૨૦ ॥

[હે] વિદ્વન્ ! સઃ અહં પ્રશોચામિ, અત્ર માં શોકપારં નય્ इति उक्तः ऋपिः सुखं एव अस्य पारं इति अभ्यधात् ॥

હે શોકરહિત પરમાત્માને જાણનાર ભગવાન સનતકુમાર ! “ તે હું વેદાદિને જાણનારો અત્યંત શોક કરુ છુ. આ શોકમાંથી મને શોકના સામા કાંઠારૂપ પરમાત્મપ્રતિ લઈ જાઓ.” એમ નારદે જેમને કહેવું છે એવા શ્રી-સનતકુમારમુનિ “ નિરતિશય-આનંદરૂપ પરમાત્માજ આ શોકનો સામો કાંઠો છે ” એમ નારદને કહેતા હવા. ૨૦

વિષયજન્ય સુખ દુઃખથી મિશ્ર હોવાથી ભગવાન સનતકુમારે તે સુખને દુઃખરૂપ કહ્યું છે એમ જણાવે છે:--

સુખં વૈષયિકં શોકસહસ્રેણાવૃત્તત્વતઃ ।

દુઃખમેવેતિ મત્વાહ નાલ્પેઽસ્તિ સુખમિત્યસૌ ॥ ૨૧ ॥

વૈષયિકં સુખં શોકસહસ્રેણ આવૃત્તત્વતઃ દુઃખં એવ ઇતિ મત્વા અલ્પે સુખં ન અસ્તિ ઇતિ અસૌ આહ ॥

વિષયના સેવનથી ઉપજનારુ સુખ હજારો શોકોવડે વીંટાયેલુ હોવાથી દુઃખરૂપજ છે એમ માનીને તુચ્છ વિષયમાં સુખ નથી એવી રીતે આ ભગવાન સનતકુમાર નારદપ્રતિ કહેતા હવા. ૨૧

∴ જો દ્વૈતમાં સુખ નથી એમ આપ કહો છો તો અદ્વૈતમાં પણ સુખ નથી એમ મને જણાય છે એવી વાદીની ચકા નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:--

નનુ દ્વૈતે સુખં મા મૂદદ્વૈતેઽપ્યસ્તિ નો સુખમ્ ।

અસ્તિ ચેદુપલભ્યેત તથા ચ ત્રિપુટી ભવેત્ ॥ ૨૨ ॥

નનુ, દ્વૈતે સુખં મા મૂત્, અદ્વૈતે અપિ સુખં નો અસ્તિ, અસ્તિ ચેત્ ઉપલભ્યેત, તથા ચ ત્રિપુટી ભવેત્ ॥

શંકા:—દ્વૈતમાં લલે સુખ ન હો, પરતુ દ્વૈતની પેઠે અદ્વૈતમાં પણ સુખ નથી. અદ્વૈતમાં જો સુખ હોય તો તે જોનારને પ્રતીત થવુ જોઈએ, અને જો જોનારને અદ્વૈતમાં સુખ પ્રતીત થાય તો ત્રિપુટી થાય, ને એમ થવાથી અદ્વૈતની હાનિ થાય, તેથી અદ્વૈતમાં સુખ નથી એમ માનવું જોઈએ. ૨૨

એ શંકાનું સમાધાન નીચેના શ્લોકમાં કરે છે:--

માઽસ્ત્વદ્વૈતે સુખં કિંતુ સુખમદ્વૈતમેવ હિ ।

કિં માનમિતિ ચેન્નાસ્તિ માનાકાંક્ષા સ્વયંપ્રભે ॥ ૨૩ ॥

અદ્વૈતે સુખં મા અસ્તુ, કિંતુ હિ અદ્વૈતં સુખં એવ, [તત્ર] કિં માનં ઇતિ ચેત્ સ્વયંપ્રભે માનાકાંક્ષા ન અસ્તિ ॥

સમાધાન:—લલે અદ્વૈતમાં લોગ્યરૂપ સુખ ન હો, પરંતુ ત્રિપુટીરહિત અદ્વૈત સુખ રૂપજ છે. તે અદ્વૈતમાં શું પ્રમાણ છે એમ જો તમે પૂછો તો અમે કહીએ છીએ કે સ્વયંપ્રકાશ અદ્વૈતમાં પ્રમાણની અપેક્ષાજ નથી. ૨૩

અદ્વૈત સ્વયંપ્રકાશ છે એમાં શું પ્રમાણ છે એવી શંકા ત્રહણ કરીને તમારું વચનજ એમાં પ્રમાણ છે એમ ઉત્તર આપે છે:—

સ્વપ્રમત્ત્વે ભવદ્વાવ્યં માનં યસ્માદ્ભવાનિદમ્ ।

અદ્વૈતમભ્યુપેત્યાસ્મિન્સુલં નાસ્તીતિ ભાપતે ॥ ૨૪ ॥

યસ્માત્ ભવાન્ इदं અદ્વૈતં અભ્યુપેત્ય અસ્મિન્ સુલં ન અસ્તિ ઇતિ ભાપતે [તસ્માત્ અસ્ય] સ્વપ્રમત્ત્વે ભવદ્વાવ્યં માનમ્ ॥

જે કારણથી પ્રમાણની અપેક્ષા કયાં વિના તમે આ અદ્વૈતનો સ્વીકાર કરીને આ અદ્વૈતમાં સુખ નથી એમ કહો છો તે કારણથી આ અદ્વૈતના સ્વયંપ્રકાશપણામાં તમારું વાક્યજ પ્રમાણરૂપ છે. ૨૪

હું અદ્વૈતનો સ્વીકાર કરતો નથી, પણ તમે કહેલા અદ્વૈતનો અનુવાદ કરીને તેમાં હોય આપુ, છું, તેથી મારા વચનવડે અદ્વૈતના સ્વયંપ્રકાશપણાની સિદ્ધિ થતી નથી એવી શંકા લઇને તેની પાસે અદ્વૈતનો સ્વીકાર કરાવવામાટે સિદ્ધાંતી વાદીને પ્રશ્ન કરે છે:—

નાભ્યુપૈમ્યહમદ્વૈતં ત્વદ્વચ્ચોઽનૂચ દૂપણમ્ ।

વચ્મીતિ ચેત્તદા વ્રૂહિ કિમાસીદ્વૈતતઃ પુરા ॥ ૨૫ ॥

અહં અદ્વૈતં ન અભ્યુપૈમિ [કિંતુ] ત્વદ્વચ્ચઃ અનૂચ દૂપણં વચ્મિ ઇતિ ચેત્ તદા દ્વૈતતઃ પુરા કિં આસીત્ વ્રૂહિ ॥

હું અદ્વૈતનો સ્વીકાર કરતો નથી, પરંતુ તમારા વચનનો અનુવાદ કરીને તેમાં દૂપણ જણાવું છું એમ જો તમે કહો તો દ્વૈતની પૂર્વે શું હતું તે કહો. ૨૫
દ્વૈતની પૂર્વે શું હતું એ શબ્દોથી સૂચવેલા ત્રણ વિકલ્પો નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:—

કિમદ્વૈતમુત દ્વૈતમન્યો વા કોટિરંતિમઃ ।

અપ્રસિદ્ધો ન દ્વિતીયોઽનુત્પત્તેઃ શિષ્યતેઽગ્રિમઃ ॥ ૨૬ ॥

કિં અદ્વૈતં, સત દ્વૈતં, અન્યઃ વા કોટિઃ ? અંતિમઃ અપ્રસિદ્ધઃ, અનુત્પત્તેઃ ન દ્વિતીયઃ, [અતઃ] અગ્રિમઃ શિષ્યતે ॥

દ્વૈતની પૂર્વે શું અદ્વૈત હતું ? અથવા દ્વૈત હતું ? કે તે બેથી ભિન્ન બીજા કોઈ પ્રકાર હતો ? તેમાં છેલ્લો એટલો અદ્વૈતથી ને દ્વૈતથી ભિન્ન કાંઈક હતું એવો પ્રકાર લોકમાં અપ્રસિદ્ધ હોવાથી સંભવતો નથી, કેમકે દ્વૈતથી અને અદ્વૈતથી વિલક્ષણપ્રકાર આ જગતમાં કોઈ સ્થલે પ્રતીત થતો નથી. દ્વૈતની ઉત્પત્તિની પૂર્વે દ્વૈત ન હોવાથી દ્વૈતની ઉત્પત્તિની પૂર્વે દ્વૈત હતું એ બીજા વિકલ્પ પણ સંભવતો નથી, આ કારણથી દ્વૈતની ઉત્પત્તિની પૂર્વે અદ્વૈત હતું આ પહેલો વિકલ્પ વા પણ અવશેષ રહે છે. ૨૬

અદ્વૈત યુક્તિથી સિદ્ધ થાય છે, અનુભવથી સિદ્ધ થતું નથી, એમ બે વાદી કહે તો તેને સિદ્ધાંતી પૂછે છે:—

અદ્વૈતસિદ્ધિર્યુક્ત્યૈવ નાનુભૂત્યૈતિ ચેદ્વદ્ ।

નિર્દૃષ્ટાંતા સદૃષ્ટાંતા વા કોટ્યંતરમત્ર નો ॥ ૨૭ ॥

અદ્વૈતસિદ્ધિઃ યુક્ત્યા ઇય, અનુભૂત્યા ન ઇતિ ચેત્ [સા યુક્તિઃ] નિર્દૃષ્ટાંતા વા સદૃષ્ટાંતા વદ, અત્ર કોટ્યંતરં નો [અસ્તિ] ॥

અદ્વૈતની સિદ્ધિ યુક્તિવડેજ થાય છે, અનુભવવડે થતી નથી, એમ બે તમે કહો તો અમે કહેલી યુક્તિ દૃષ્ટાંતરહિત છે ? અથવા દૃષ્ટાંતવાળી છે ? તે કહો, અહીં દૃષ્ટાંતરહિત અને દૃષ્ટાંતરહિત એ બે પક્ષથી ભિન્ન અન્ય ત્રીજા પ્રકાર (પક્ષ) સંભવતો નથી. ૨૭

અદ્વૈતની સિદ્ધિ કરનારી અમારી યુક્તિ દૃષ્ટાંતરહિત નથી એવા ભાવનું સિદ્ધાંતી પ્રશ્નપૂર્વક જણાવે છે:—

નાનુભૂતિર્ન દૃષ્ટાંત ઇતિ યુક્તિસ્તુ શોભતે ।

સદૃષ્ટાંતત્વપક્ષે તુ દૃષ્ટાંતં વદ મે મતમ્ ॥ ૨૮ ॥

ન અનુભૂતિઃ ન દૃષ્ટાંતઃ ઇતિ યુક્તિઃ તુ શોભતે ! સદૃષ્ટાંતત્વપક્ષે તુ મે મતં દૃષ્ટાંતં વદ ॥

અદ્વૈતનો અનુભવ નથી, અને તેનું દૃષ્ટાંત પણ નથી, આવી તમે માનેલી યુક્તિ તો બહુ શોભે છે ! દૃષ્ટાંતવાળાપણાના પક્ષમાં તો મને માનવામાં આવે એવું દૃષ્ટાંત તમે કહો.

અદ્વૈતની સિદ્ધિ યુક્તિથી થાય છે એમ કહેનારા તમને અદ્વૈતનો અનુભવ સ્વીકારવો ગમે એમ નથી, અને યુક્તિ દૃષ્ટાંતવિના સાધ્યને સિદ્ધ કરી શકતી નથી, માટે યુક્તિ દૃષ્ટાંતરહિત છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી યુક્તિ બે દૃષ્ટાંતવાળી છે એમ તમે કહો તો મને સંમત એવું કોઈ દૃષ્ટાંત તમારે કહેવું બોધાય. ૨૮

હું દષ્ટાંતવડે અદ્વૈતના સદ્ભાવની યુક્તિને સિદ્ધ કરું છું એમ વાદી કહે છે, અને સિદ્ધાંતી તેને પૂછે છે:—

અદ્વૈતઃ પ્રલયો દ્વૈતાનુપલંભેન સુસિવત્ ।

इति चेत्सुप्तिरद्वैतेत्यत्र दृष्टાંતમીરય ॥ ૨૯ ॥

પ્રલયઃ અદ્વૈતઃ, દ્વૈતાનુપલંભેન, સુસિવત્, इति चेत् સુપ્તિઃ અદ્વૈતા इति અત્ર દૃષ્ટાંતં ઈરય ॥

જગત્નો પ્રલય દ્વૈતથી રહિત છે, કેમકે તે વેલા દ્વૈતની પ્રતીતિ થતી નથી, સુપુસિની પેઠે, એમ જો તમે કહો તો સુપુસિ દ્વૈતથી રહિત છે એમાં અહીં તમે દષ્ટાંત કહો.

આ અનુમાનમાં પ્રલય એ પણ છે, દ્વૈતથી રહિતપણું આ સાધ્ય છે, દ્વૈતની પ્રતીતિ થતી નથી તેથી આ હેતુ છે, અને સુપુસિની પેઠે આ દષ્ટાંત છે. વાદીએ આપેલા દષ્ટાંતઉપરથી સિદ્ધાંતી તેને પૂછે છે કે તું જે સુપુસિનું દષ્ટાંત આપે છે તે કોની સુપુસિનું દષ્ટાંત આપે છે? તારી સુપુસિનું કે બીજાની સુપુસિનું? જો તું તારી સુપુસિનું દષ્ટાંત આપતો હોય તો તે બીજાના અનુભવમાં આવી શકનારી ન હોવાથી તેની સિદ્ધિ તારે યુક્તિદ્વારા કરવી પડશે, તે યુક્તિમાં તું કોનું દષ્ટાંત આપે છે તે કહે. ૨૯

બીજાની સુપુસિનું દષ્ટાંત કહું છે એમ વાદી કહે છે, અને સિદ્ધાંતી તેનું ઉત્તર આપે છે:—

दृष्टांतः परसुप्तिश्चेदहो ते कौशलं महत् ।

यः स्वसुप्तिं न वेत्त्यस्य परसुप्तौ तु का कथा ॥ ૩૦ ॥

પરસુપ્તિઃ દૃષ્ટાંતઃ [इति] चेत् अहो ते महत् कौशलं! यः स्वसुप्तिं न वेत्ति अस्य परसुप्तौ तु का कथा ? ॥

બીજાની સુપુસિ દષ્ટાંત છે એમ જો તમે કહો તો તે તમારી મોટી ચતુરાઈ છે! જે પોતાની સુપુસિને જાણતો નથી તેને બીજાની સુપુસિનું જ્ઞાન ન હોય તેમાં શું કહેવું છે? અર્થાત્ જેને પોતાની સુપુસિનું જ્ઞાન નથી તેને બીજાની સુપુસિનું જ્ઞાન હોઈ શકે નહિ એ સ્પષ્ટજ છે. ૩૦

અનુમાનથી બીજાની સુપુસિનું જ્ઞાન થાય છે એમ જો વાદી કહે તો તેને સિદ્ધાંતી ઉત્તર આપે છે:—

નિશ્ચેષ્ટત્વાત્પરઃ સુપ્તાં યથાઽહમિતિ ચેત્તદા ।

ઉદાહર્તુઃ સુપુત્તેસ્તે સ્વપ્રભત્વં વલાદ્ભવેત્ ॥ ૩૧ ॥

યથા અહં [તથા] પરઃ નિશ્ચેષ્ટત્વાત્ સુપ્તઃ [અસ્તિ] ઇતિ ચેત્ તદા ઉદાહર્તુઃ તે સુપુત્તેઃ સ્વપ્રભત્વં વલાત્ ભવેત્ ॥

જેવી રીતે હુ પ્રાણસહિત ચેદ્યારહિતપણાથી ઘાટી નિદ્રાને પ્રાપ્ત થાઉં છું તેવી રીતે જીને મનુષ્ય પણ પ્રાણસહિત ચેદ્યારહિતપણાથી ઘાટી નિદ્રાને પ્રાપ્ત થયો હોય છે એમ જો તમે કહો તો પોતાની સુપુમ્તિનું ઉદાહરણ દેનારા જે તમે તે તમારી સુપુમ્તિનું સ્વયંપ્રકાશપણું બહારકારે સિદ્ધ થાય છે. ૩૧

તે સ્વયંપ્રકાશપણું કેવી રીતે છે એમ શકા થાય તો તેનું ઉત્તર આપે છે:—

નેંદ્રિયાણિ ન દૃષ્ટાંતસ્તથાપ્યંગીકરોપિ તામ્ ।

ઇદમેવ સ્વપ્રભત્વં યદ્જ્ઞાનં સાધનેર્વિના ॥ ૩૨ ॥

ઇંદ્રિયાણિ ન, દૃષ્ટાંતઃ ન, તથાપિ તાં અંગીકરોપિ, સાધનેઃ વિના યત્ જ્ઞાનં ઇદં એવ સ્વપ્રભત્વં ॥

સુપુમ્તિના સમયમાં જ્યાં ઇંદ્રિયો પોતપોતાના કારણમાં લીન થયેલી હોવાથી તે ઇંદ્રિયો સુપુમ્તિનું ગ્રહણ કરી શકતી નથી, અને જોને પણ સ્વીકારે એવું તેના સંબંધી દૃષ્ટાંત પણ નથી, તેપણ તમે તે સુપુમ્તિને અંગીકાર કરો છો. જ્ઞાનનાં સાધનોવિના સુપુમ્તિનું જે જ્ઞાન થવું (સુપુમ્તિને અનુભવ થવો) આજ તેનું સ્વપ્રકાશપણું છે. ૩૨

પ્રલયના દૃષ્ટાંતપણાવડે કહેલી સુપુમ્તિમાં રહેલું અદૈતપણું અને સ્વયંપ્રકાશપણું સિદ્ધ કરીને તેમાં સુખની સિદ્ધિ કરવામાટે પૂર્વપક્ષ ઉપજાવીને તેનું સમાધાન કરે છે:—

સ્તામદ્વૈતસ્વપ્રભત્વે વદ સુતૌ સુખં કથમ્ ।

શૃણુ દુઃખં તદા નાસ્તિ તતસ્તે શિષ્યતે સુખમ્ ॥ ૩૩ ॥

અદ્વૈતસ્વપ્રભત્વે સ્તામ્, [કિંતુ] સુતૌ સુખં કથં? વદ, શૃણુ, તદા દુઃખં ન અસ્તિ તતઃ તે સુખં શિષ્યતે ॥

વાદી કહે છે:—સુપુમ્તિમાં અદૈતપણું અને સ્વયંપ્રકાશપણું એ જે ધર્મ બલે હો, પણ સુપુમ્તિમાં સુખ કેવી રીતે છે? તે કહે. સિદ્ધાંતી વાદીને કહે છે કે તમારા પ્રશ્નનું ઉત્તર સાંભળો:—સુપુમ્તિકાલમાં દુઃખ નથી તેથી તે વેદા તમારું સુખ અવશ્ય રહે છે. ૩૩

સુપુમ્તિના સમયમાં દુઃખ નથી તેમાં શું પ્રમાણ એવી શકા કરીને તેનું સમાધાન આપે છે:—

અંધઃ સન્નપ્યનન્ધઃ સ્યાદ્વિદ્ધોઽવિદ્ધોઽથ રોગ્યપિ ।

અરોગીતિ શ્રુતિઃ પ્રાહ તચ્ચ સર્વે જના વિદુઃ ॥ ૩૪ ॥

અંધઃ સન્ અપિ અનન્ધઃ સ્યાત્, વિદ્ધઃ અવિદ્ધઃ [સ્યાત્] અથ રોગી અપિ અરોગી ઇતિ શ્રુતિઃ પ્રાહ, ચ તત્ સર્વે જનાઃ વિદુઃ ॥

મનુષ્ય આંધળો છતાં પણ સુપુષ્કાલમાં આંધાપાના દુઃખથી રહિત થાય છે, શસ્ત્રાદિથી વીંધાયેલો છતાં પણ સુપુષ્કામાં નહિ વીંધાયેલો થાય છે, અર્થાત્ તેના દુઃખથી રહિત થાય છે, અને રાગી છતાં પણ સુપુષ્કામાં રાગરહિત થયાલેલો થાય છે, એમ છાંદોગ્યોપનિષદ્ની શ્રુતિ કહે છે, અને તે વાત સર્વે મનુષ્યો પોતાના અનુભવવડે બંધે છે. ૩૪

ત્યાં દુઃખ ન હોય ત્યાં સુખ હોય છે એવો કાંઈ નિયમ નથી એવી શંકા કરીને તેનું ઉત્તર આપે છે:—

ન દુઃખાભાવમાત્રેણ સુખં લોષ્ટશિલાદિપુ ।

દ્વયાભાવસ્ય દૃષ્ટ્વાદિતિ ચેદ્વિપમં વચઃ ॥ ૩૫ ॥

લોષ્ટશિલાદિપુ દ્વયાભાવસ્ય દૃષ્ટ્વાત્ [તત્ર] દુઃખાભાવમાત્રેણ ન સુખં ઇતિ ચેત્ વિપમં વચઃ ॥

માટીના ઢેકામાં અને પાપાણ્ણાદિ સર્વ જડ પદાર્થોમાં સુખ અને દુઃખ એ બંનેનો અભાવ પ્રત્યક્ષ એવામાં આવે છે, તેથી ત્યાં (સુપુષ્કામાં) માત્ર દુઃખના અભાવવડે સુખની સિદ્ધિ થતી નથી એમ જો તમે કહો તો તમારું તે વચન વિપમ છે, અર્થાત્ તમારું દૃષ્ટાંતરૂપ વચન સિદ્ધાંતને અનુસરતું નથી. ૩૫

તમારું દૃષ્ટાંતરૂપ વચન સિદ્ધાંતને અનુસરનારું કેવી રીતે નથી તેનું પ્રતિપાદન કરે છે:—

મુખદૈન્યવિકાસાભ્યાં પરદુઃખસુખોહનમ્ ।

દૈન્યાદ્યભાવતો લોષ્ટે દુઃખાદ્યૂહો ન સંભવેત્ ॥ ૩૬ ॥

મુખદૈન્યવિકાસાભ્યાં પરદુઃખસુખોહનં [ભવતિ, કિંતુ] લોષ્ટે દૈન્યાદ્યભાવતઃ

દુઃખાદ્યૂહઃ ન સંભવેત્ ॥

સુખના દીનપણ્ણાવડે અને સુખના વિકાસવડે બીજાના દુઃખની અને સુખની કલ્પના થાય છે, પરંતુ માટીના ઢેકામાં દીનપણ્ણાદિના અભાવથી દુઃખાદિની કલ્પના સલ્પતી નથી, અર્થાત્ તે દુઃખી છે કે સુખી છે તેનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. ૩૬

હવે બીજાના સુખદુઃખથી પોતાના સુખદુઃખનું વિષમપણ્ણું જણાવે છે:—

સ્વક્રીયે સુખદુઃખે તુ નોહનીયે તતસ્તયોઃ ।

ભાવો વેદ્યોઽનુભૂત્યૈવ તદ્ભાવોઽપિ નાન્યતઃ ॥ ૩૭ ॥

તુ સ્વક્રીયે સુખદુઃખે ન જહનીયે, તતઃ તયોઃ ભાવઃ અનુભૂત્યા એવ વેદ્યઃ; તદ્ભાવઃ અપિ અન્યતઃ ન ॥

પણ ચોતાનું સુખદુઃખ અનુભવમાં આવનારું હોવાથી તેમાં કલ્પના કરવાજેલું રહેતું નથી, તેથી તે અનેનો સહભાવ અનુભવવડેજ બાહ્યવાયોગ્ય છે, અને તે સુખદુઃખનો અભાવ પણ અનુભવવિના ણીજ કોઈ સાધનથી બાહ્યમાં આવતો નથી. ૩૭

ઉપરના શ્લોકનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે એમ જણાવે છે:—

તથા સતિ સ્વસુખૌ ચ દુઃખાભાવોઽનુભૂતિતઃ ।

વિરોધિદુઃખરાહિત્યાસ્સુખં નિર્વિઘ્નમિષ્યતામ્ ॥ ૩૮ ॥

તથા સતિ સ્વસુખૌ ચ દુઃખાભાવઃ અનુભૂતિતઃ [સિદ્ધઃ, અતઃ] વિરોધિદુઃખરાહિત્યાત્ નિર્વિઘ્નં સુખં ઇષ્યતામ્ ॥

ઉપર જણાવેલી રીતે સુખદુઃખ અનુભવગમ્ય હોવાથી ચોતાની સુખસિમાં દુઃખનો અભાવ અનુભવથી સિદ્ધ થયો. આ કારણથી—સુખસિમાં સુખના વિશેષી દુઃખનું રહિતપણું હોવાથી—સુખસિમાં વિઘ્નરહિત સુખનો તમારે સ્વીકાર કરવો જોઈએ. ૩૮

માણસ શય્યાદિ સુખનાં સાધનો સપાદન કરે છે તેથી પણ સુખસિમાં સુખ હોય છે આ વાત સિદ્ધ થાય છે એમ જણાવે છે:—

મહત્તરપ્રયાસેન મૃદુશય્યાદિસાધનમ્ ।

ક્રુતઃ સંપાદ્યતે સુખૌ સુખં ચેત્તત્ર નો ભવેત્ ॥ ૩૯ ॥

તત્ર સુખૌ સુખં નો ભવેત્ ચેત્ [તર્હિ] મહત્તરપ્રયાસેન મૃદુશય્યાદિસાધનં ક્રુતઃ સંપાદ્યતે ? ॥

તે સુખસિમાં જો સુખ ન હોય તો સૂનાર મનુષ્ય બહુ મોટા પ્રયાસવડે કોમલ શય્યાદિરૂપ (ગાદલા ને એશિકા આદિરૂપ) સાધનનું સંપાદન શા માટે કરે છે ? ૩૯

તેના સંબંધમાં શકા કરી સમાધાન કરે છે:—

૧ અહીં કોઈક સુખનો સુખનો એવો પાક જેવામાં આવે છે,

દુઃખનાશાર્થમેવેતદિતિ ચેદ્રોગિણસ્તથા ।

ભવત્વરોગિણસ્ત્વેતત્સુખાયૈવેતિ નિશ્ચિનુ ॥ ૪૦ ॥

एतत् दुःखनाशार्थ एव इति चेत् रोगिणः तथा भवतु, अरोगिणः तु एतत् सुखाय एव इति निश्चिनु ॥

આ કોમલ શય્યાદિરૂપ સાધનનું સંપાદન પોતાના દુઃખની નિવૃત્તિને માટેજ મનુષ્ય કરે છે એમ જો તમે કહો તો રોગી મનુષ્યને કોમલ શય્યાદિનું સંપાદન રોગાદિ દુઃખના નાશને માટે ભલે હો, પણ નીરોગ મનુષ્યને તો આ શય્યાદિરૂપ સાધનનું સંપાદન તેના સુખને માટેજ છે એમ નિશ્ચય કરો. ૪૦

સુપુસિમાં કોમલ શય્યાદિરૂપ સાધનથી જો સુખ ઉપજતું હોય તો તે સુખ વિષયજન્ય થશે એવી શંકા કરીને તેનું સમાધાન કરે છે:—

તર્હિ સાધનजन्यत्वात्सुखं वैषयिकं भवेत् ।

‘भवत्वेवात्र निद्रायाः पूर्वं शय्यासनादिजम् ॥ ४१ ॥

તર્હિ સાધનजन्यत्वात् [इदं] सुखं वैषयिकं भवेत्, अत्र निद्रायाः पूर्वं शय्यासनादिजं भवतु एव ॥

જો સુપુસિમાં શય્યાદિથી સુખની પ્રાપ્તિ થતી હોય તો તે સુખના સાધન-જન્યપણથી આ સુપુસિસમયનું સુખ વિષયથી ઉપજતું સુખ થશે, તે આત્મસ્વરૂપભૂત સુખ નહિ ગણાય, એમ જો તમે કહો તો અમે કહીએ છીએ કે અહીં નિદ્રાની પૂર્વે શય્યા અને આસન આદિથી ઉત્પન્ન થનારું સુખ ભલે વિષયજન્ય હો, પણ સુપુસિમાં અનુભવાતું સુખ વિષયજન્ય નથી, તે આત્મસ્વરૂપભૂત સુખજ છે. ૪૧

સુપુસિમાં જે સુખ અનુભવાય છે તે આત્મસ્વરૂપભૂત સુખ છે એ કથનની કદતા કરવામાટે પુનઃ નીચે પ્રમાણે જણાવે છે:—

निद्रायां तु सुखं यत्तज्जन्यते केन हेतुना ।

सुखाभिमुखधीरादौ पश्चान्मज्जेत्परं सुखे ॥ ४२ ॥

નિદ્રાયાં તુ યત્ સુખં તત્ કેન હેતુના જન્યતે? આદૌ સુખાભિમુખધીઃ પશ્ચાત્ પરં સુખે મજ્જેત્ ॥

નિદ્રાના સમયમા જે સુખ સ્નારને અનુભવાય છે તે સુખ જો વિષયજન્ય હોય તો તે કયા સાધનવડે ઉત્પન્ન થાય છે તે કહો. તે સુખ કોમલ શય્યાદિવડે ઉત્પન્ન થતું નથી, કેમકે તે વેલા સ્નારને તે શય્યાદિકનું ભાન થતું નથી,

તેથી તે સુખ શય્યાદિકથી ઉપજેલું કહી શકાય નહિ. નિદ્રામાં શય્યાદિ સાધનથી ન ઉપજનારું આત્મસ્વરૂપભૂત સુખ હોય તો તે વેલા કેમ અનુભવમાં આવતું નથી એમ જો તમે કહો તો તેનું સમાધાન સાંભળો:—નિદ્રાઆવ્યા પૂર્વે મનુષ્યની આત્મસ્વરૂપભૂત સુખની અભિમુખ થયેલી યુદ્ધિ પછી નિદ્રાના સમયમાં ઉત્કૃષ્ટ સુખમાં લીન થાય છે, એટલે તે સુખ અનુભવના વિષયરૂપે જણાતું નથી. ૪૨ ઉપર જણાવેલા વિષયને વધારે સ્પષ્ટ કરે છે:—

**‘જાગ્રદ્વ્યાપૃતિભિઃ શ્રાંતો વિશ્રમ્યાથ વિરોધિનિ ।
અપનીતે સ્વસ્થચિત્તોઽનુભવેદ્વિપયે સુખમ્ ॥ ૪૩ ॥**

જાગ્રદ્વ્યાપૃતિભિઃ શ્રાંતઃ વિશ્રમ્ય અથ વિરોધિનિ અપનીતે [સતિ] સ્વસ્થ-
ચિત્તઃ [સન્] વિપયે સુખં અનુભવેત્ ॥

બ્રહ્મવસ્થામાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના વ્યવહારો કરવાવડે થાકી ગયેલો મનુષ્ય કેમલ શય્યાદિકઉપર વિશ્રાંતિ લઇને પછી બ્રહ્મવસ્થાના વ્યવહારથી ઉપજેલા વિષયસુખના વિરોધી દુઃખની નિવૃત્તિ થવાથી વ્યાકુલતારહિત ચિત્તવાળો થયો છતો તે મનુષ્ય કેમલ શય્યાદિરૂપ વિષયથી ઉપજેલા સુખનો અનુભવ કરે છે. ૪૩

આત્માની અભિમુખ થયેલી યુદ્ધિવૃત્તિમાં અનુભવાતું સુખ ત્રિપુટીજન્ય હોવાથી મનુષ્યને તે વેલા શ્રમ પ્રતીત થાય છે એમ જણાવે છે:—

**આત્માભિમુખધીવૃત્તૌ સ્વાનંદઃ પ્રતિવિંચતિ ।
અનુભૂયૈનમત્રાપિ ત્રિપુટ્યા શ્રાંતિમાપ્નુયાત્ ॥ ૪૪ ॥**

આત્માભિમુખધીવૃત્તૌ સ્વાનંદઃ પ્રતિવિંચતિ, અત્ર અપિ એનં અનુભૂય ત્રિપુટ્યા શ્રાંતિ આપ્નુયાત્ ॥

બ્રહ્મવસ્થામાં ઇચ્છિત વિષયોની પ્રાપ્તિ કરવામાટે પ્રયત્ન કરવાથી થાકી ગયેલો મનુષ્ય શ્રમજનિત દુઃખને દૂર કરવામાટે ભિંજાનામાં પડે છે. પછી સુષુપ્તિના સમયની પૂર્વે આત્માની અભિમુખ થયેલી યુદ્ધિવૃત્તિમાં આત્મસ્વરૂપભૂત આનંદ પ્રતિબિંબિત થાય છે. આ સમયમાં પણ આ શય્યાદિ-જન્ય વિષયાનંદનો અનુભવ કરીને મનુષ્ય ત્રિપુટીવડે શ્રમને પામે છે. ૪૪

તે શ્રમની નિવૃત્તિ કરવામાટે મનુષ્ય પરમાત્માલક્ષી વેગવાળો થાય છે, અને પરમાત્માને પામીને પરમાનંદરૂપ થાય છે એમ કહે છે:—

૧ અહીં કેમ પ્રતમા જાગ્રદ્વ્યાપૃતિભિઃ એવો પાઠ ભેવામાં આવે છે,

તત્ક્રમસ્યાપનુત્યર્થ જીવો ધાવેત્પરાત્મનિ ।

તેનૈક્યં પ્રાપ્ય તત્રત્યો વ્રહ્માનંદઃ સ્વયં ભવેત્ ॥ ૪૫ ॥

તત્ક્રમસ્ય અપનુત્યર્થ જીવઃ પરાત્મનિ ધાવેત્ [તથા ચ] તેન એક્યં પ્રાપ્ય સ્વયં તત્રત્યઃ વ્રહ્માનંદઃ ભવેત્ ॥

તે ત્રિપુટીજન્ય શ્રમની નિવૃત્તિ કરવામાટે ઊંચાનાપર પડેલો તે જીવ આનંદરૂપ બ્રહ્મભણી ઊંચાવળે બંધ છે, અને તે આનંદરૂપ બ્રહ્મની સાથે એકપણાને પામીને પોતે તે સુપુષ્ટિમાં રહેલા બ્રહ્માનંદરૂપ થાય છે. ૪૫

સુપુષ્ટિમાં પ્રતીત થતા આનંદના સંબંધમાં શ્રુતિએ શકુનિ આદિનાં દર્શાવેલાં આપેલાં છે એમ જણાવે છે:—

દૃષ્ટાંતાઃ શકુનિઃ રૂપેનઃ કુમારશ્ચ મહાનૃપઃ ।

મહાત્રાહ્મણ ઇત્યેતે સુપ્ત્યાનંદે શ્રુતીરિતાઃ ॥ ૪૬ ॥

સુપ્ત્યાનંદે શકુનિઃ, રૂપેનઃ, કુમારઃ, મહાનૃપઃ ચ મહાત્રાહ્મણઃ ઇતિ એતે દૃષ્ટાંતાઃ શ્રુતીરિતાઃ ॥

સુપુષ્ટિ-અવસ્થાના આનંદના સંબંધમાં ણાજ, સિંચાણો, નાનો બાલક, ચક્રવર્તી મહારાજ અને શ્રોત્રિયબ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષ એવાં આ દર્શાવેલાં છાંદોગ્યાદિ ઉપનિષદોમાં કહેલાં છે. એ દર્શાવેલાં સુપુષ્ટિમાં સુખ નથી એવા પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરેલું છે. ૪૬

એ છાંદોગ્યશ્રુતિમાં ણાજના દર્શાવેલાં અને તેના સિદ્ધાંતના પ્રતિપાદનપર જે શ્રુતિવચનો છે તેનો અર્થ નીચેના જે શ્લોકોવડે સંક્ષેપમાં કહે છે:—

શકુનિઃ સૂત્રવદ્ધઃ સન્ દિક્ષુ વ્યાપૃત્ય વિશ્રમમ્ ।

અલબ્ધ્વા વંધનસ્થાનં હસ્તસ્તંભાદ્યુપાશ્રયેત્ ॥ ૪૭ ॥

જીવોપાધિમનસ્તદ્વદ્ધર્માધર્મફલાપ્તયે ।

સ્વપ્ને જાગ્રતિ ચ ભ્રાંત્વા ક્ષીણે કર્મણિ લીયત્તે ॥ ૪૮ ॥

શકુનિઃ સૂત્રવદ્ધઃ સન્ દિક્ષુ વ્યાપૃત્ય વિશ્રમમ્ અલબ્ધ્વા હસ્તસ્તંભાદિ વંધનસ્થાનં [યથા] ઉપાશ્રયેત્, તદ્વત્ જીવોપાધિમનઃ ધર્માધર્મફલાપ્તયે-સ્વપ્ને ચ જાગ્રતિ ભ્રાંત્વા કર્મણિ ક્ષીણે [સતિ] લીયત્તે ॥

બાજબંધી હાથની સાથે અથવા થાંભલા આદિની સાથે સૂત્રની દોરીથી બંધાયેલો છતો પૂર્વાદિ દિશાઓમાં ઊડવાનો પ્રયત્ન કરીને ત્યાં કોઈ સ્થલે આધારને નહિ પામીને પુનઃ હાથ કે થાંભલા ઇત્યાદિ બંધનના સ્થાનનો જેવી

રીતે આગ્રય કરે છે તેવી રીતે જીવના ઉપાધિરૂપ મન પુણ્યપાપનાં સુખ-
દુઃખરૂપ ક્ષેત્ર લોગવવામાટે સ્વપ્નાવસ્થામાં તથા જાગૃત્વવસ્થામાં ભમીને લોગ
આપનારાં કર્મો ક્ષીણ થયે સતે પોતાના ઉપાદાનકારણરૂપ અજ્ઞાનના અંશમાં
લીન થાય છે. મનનો લય થવાથી મનોરૂપ ઉપાધિવાળો જીવ તે વેલા
પ્રહારૂપ થાય છે. ૪૭-૪૮

હવે રચેનના (સિંચાણના) દષ્ટાંતપરનાં શ્રુતિવાક્યોનો અર્થ સંક્ષેપમાં
કહે છે:—

જ્યેનો વેગેન નીડૈકલંપટઃ શયિતું વ્રજેત્ ।

જીવઃ સુપ્ત્યૈ તથા ધાવેદ્વ્રહ્માનંદૈકલંપટઃ ॥ ૪૯ ॥

[યથા] જ્યેનઃ શયિતું નીડૈકલંપટઃ [સન્] વેગેન વ્રજેત્, તથા જીવઃ
વ્રહ્માનંદૈકલંપટઃ [સન્] સુપ્ત્યૈ ધાવેત્ ॥

જેવી રીતે સિંચાણો આકાશમાં સર્વભાષી જડીને આકાશમાં જીડવાથી
થયેલા પરિશ્રમને દૂર કરવામાટે પોતાના માળામાં સુવાસારુ માત્ર પોતાના
માળાનીજ ઇચ્છા કરીને પોતાના માળાભણી જિતાવળે જીડે છે એવી રીતે
જીવ (મનોરૂપ ઉપાધિવાળો ચિદાભાસ) માત્ર પ્રહારૂપ આનંદની ઇચ્છાવાળો
થયો છતો સુષુપ્તિને માટે હૃદયકાશમાં રહેલા પ્રહારૂપી જિતાવળે ગમન
કરે છે. ૪૯

હવે નાના બાલકના દષ્ટાંતના શ્રુતિવચનોને તથા તે પરનાં સિદ્ધાંતનાં
શ્રુતિવચનોને નીચેના શ્લોકમાં સંક્ષેપથી કહે છે:—

અતિવાલઃ સ્તનં પીત્વા મૃદુશય્યાગતો હસન્ ।

રાગદ્વેષાચનુત્પત્તેરાનંદૈકસ્વભાવમાક્ ॥ ૫૦ ॥

[યથા] અતિવાલઃ સ્તનં પીત્વા મૃદુશય્યાગતઃ હસન્ રાગદ્વેષાચનુત્પત્તેઃ
આનંદૈકસ્વભાવમાક્ [ભવતિ] ॥

જેવી રીતે ધાવણો બાલક પોતાની માતાના સ્તનમાં રહેલા દૂધનું પાન
કરીને કોમલ ગિછાનાપર પડ્યો પડ્યો હસતો છતો પોતાનું ને અન્યનું વિશેષ
ભાન ન હોવાથી પોતાના મનમાં રાગદ્વેષની ઉત્પત્તિ ન થવાથી માત્ર આનંદ-
સ્વભાવવાળો થઈને રહે છે, તેવી રીતે જીવ-ગુહ્ય પુરુષ અથવા સુષુપ્તિને
યામેલો જીવ દ્વૈતનો પાઘ કરી, અથવા વિરમરણ કરી, રાગદ્વેષાદિની ઉત્પત્તિના
અભાવથી માત્ર આનંદસ્વરૂપેજ રહે છે. ૫૦

ચક્રવર્તી મહારાજના દષ્ટાંતનાં શ્રુતિવચનોને તથા તેના સિદ્ધાંતનાં શ્રુતિ-
વચનોને સંક્ષેપથી કહે છે:—

મહારાજઃ સાર્વભૌમઃ સંતૃપ્તઃ સર્વભોગતઃ ।

માનુપાનંદસીમાનં પ્રાપ્યાનંદૈકમૂર્તિભાક્ ॥ ૫૧ ॥

સર્વભોગતઃ સંતૃપ્તઃ સાર્વભૌમઃ મહારાજઃ માનુપાનંદસીમાનં પ્રાપ્ય આનંદૈક-
મૂર્તિભાક્ [ભવતિ] ॥

જેમ સર્વપ્રકારના વ્યાવહારિક શ્રેષ્ઠ લોગથી સંપૂર્ણપણે સંતોષ પામેલા ચક્રવર્તી મહારાજ પૃથ્વીપરના મનુષ્યને પ્રાપ્ત થનારા આનંદની સીમાને પાગીને પછી ઇચ્છવાયોગ્ય એવો કોઈ પણ પ્રકારનો લૌકિક લોગ ન રહેવાથી રાગદ્વેષ-રહિત થઈને કેવલ આનંદની મૂર્તિરૂપ થઈને રહે છે તેમ જીવ સુપુત્રિમાં રાગદ્વેષરહિત થઈને કેવલ આનંદની મૂર્તિરૂપ થઈને રહે છે. ૫૧

હવે બ્રહ્મવેત્તાના દષ્ટાંતરૂપ શ્રુતિવચનોને તથા તેના સિદ્ધાંતરૂપ શ્રુતિવચનોને સંક્ષેપથી કહે છે:—

મહાવિપ્રો બ્રહ્મવેદી કૃતકૃત્યત્વલક્ષણામ્ ।

વિદ્યાનંદસ્ય પરમાં કાષ્ટાં પ્રાપ્યાવતિષ્ઠતે ॥ ૫૨ ॥

[અથવા યથા] મહાવિપ્રઃ બ્રહ્મવેદી કૃતકૃત્યત્વલક્ષણાં વિદ્યાનંદસ્ય પરમાં
કાષ્ટાં પ્રાપ્ય અવતિષ્ઠતે [તથા મુક્તઃ અપિ આનંદરૂપઃ તિષ્ઠતિ] ॥

અથવા જેવી રીતે અતરાત્માથી અલિપ્ત બ્રહ્મને જાણનારા બ્રહ્મવેત્તા કૃતાર્થપણાના લક્ષણવાળા વિદ્યાનંદના પરમ અવધિને પામીને રહે છે તેવી રીતે સુપુત્રિને પામેલો જીવ પણ પરમાનંદરૂપ થઈને રહે છે. ૫૨

નાનો ગાલક, ચક્રવર્તી મહારાજ અને અંતરાત્માથી અલિપ્ત બ્રહ્મને જાણનાર બ્રહ્મવેત્તા એ ત્રણનાંજ દષ્ટાંત શ્રુતિમા સામાટે આપેલાં છે તે જણાવે છે:—

મુग्ધવુદ્ધાતિવુદ્ધાનાં લોકે સિદ્ધા સુખાત્મતા ।

ઉદાહૃતાનામન્યે તુ દુઃખિનો ન સુખાત્મકાઃ ॥ ૫૩ ॥

ઉદાહૃતાનાં મુગ્ધવુદ્ધાતિવુદ્ધાનાં લોકે સુખાત્મતા સિદ્ધા, અન્યે તુ દુઃખિનઃ
સુખાત્મકાઃ ન ॥

ઉપર જણાવેલા જે ત્રણ દષ્ટાંતો છે તેમા વિવેકરહિત નાનું ગાલક, વ્યાવહારિકવિવેકવાળા ચક્રવર્તી મહારાજ અને અતિવિવેકવાળા બ્રહ્મવેત્તા એ ત્રણનું રાગદ્વેષરહિતપણું હોવાથી તેમનું સુખરૂપપણું લોકમા પ્રસિદ્ધ છે, તેમનાથી સિદ્ધ થીજ રાગદ્વેષવાળાં હોવાથી દુઃખીજ છે, સુખી નથી, આ કારણથી શ્રુતિમાં તે ત્રણનાં દષ્ટાંત આપ્યાં છે. ૫૩

ઉપરનાં દષ્ટાંતોના સિદ્ધાંતરૂપ શ્રુતિવાક્યોનું તાત્પર્ય કહે છે:—

કુમારાદિવદેવાયં બ્રહ્માન્દૈકતત્પરઃ ।

સ્ત્રીપરિપ્વક્તવદ્દેદ ન વાહ્યં નાપિ ચાંતરમ્ ॥ ૫૪ ॥

કુમારાદિવત્ એવ બ્રહ્માન્દૈકતત્પરઃ અયં સ્ત્રીપરિપ્વક્તવત્ ન વાહ્યં ન ચ આંતરં અપિ વેદ ॥

નાનો બાલક, ચક્રવર્તી મહારાજ ને પ્રહ્લવેત્તા એ ત્રણની પેઠેના માત્ર બ્રહ્માન્દમાં તત્પર રહેલો આ સુપુત્રિને પામેલો પુરુષ પ્રિય સ્ત્રીએ જેને ગાઠ આસિંગન આપ્યું છે એવા વિષયી પુરુષની પેઠે બહારનું ને અંતરનું કાંઈ પેલું બહુતો નથી, અર્થાત્ આન્દરૂપે સ્થિત થાય છે. ૫૪

હવે ઇપ્રાંતમાં અને સિદ્ધાંતમાં જે બહાર ને અંતર એવા શબ્દો છે તે શબ્દોનો અર્થ કહે છે:—

વાહ્યં રથ્યાદિજં વૃત્તં મૃદ્ધકૃત્યં યથાંતરમ્ ।

તથા જાગરણં વાહ્યં નાડીસ્થઃ સ્વપ્ન આંતરઃ ॥ ૫૫ ॥

યથા રથ્યાદિજં વૃત્તં વાહ્યં [ચ] મૃદ્ધકૃત્યં આંતરં, તથા જાગરણં વાહ્યં, નાડીસ્થઃ સ્વપ્નઃ આંતરઃ ॥

જેવી રીતે રાજમાગાદિમાં થતી ક્રિયા એ ધરની બહાર કહેવાય છે, અને ધરની અંતરનું કંઈ તે ધરની આંતર કહેવાય છે તેવી રીતે સિદ્ધાંતમાં બહુત તે બહાર કહેવાય છે, અને હિતાનાડીમાં રહેલું સ્વપ્ન તે આંતર કહેવાય છે. ૫૫

જવ સુપુત્રિમાં કેવલ બ્રહ્માન્દરૂપે સ્થિત થાય છે તેમાં સુક્તિ બધાવનારી “અહીં પિતા અપિતા થાય છે” એ શ્રુતિના તાત્પર્યને કહે છે:—

પિતાપિ સુપ્તાવપિતેત્યાદૌ જીવત્ત્વવારણાત્ ।

સુપ્તૌ બ્રહ્મૈવ નો જીવઃ સંસારિત્વાસમીક્ષણાત્ ॥ ૫૬ ॥

સુપ્તૌ પિતા અપિ અપિતા [ભવતિ] ઇત્યાદૌ જીવત્ત્વવારણાત્ સુપ્તૌ સંસારિત્વાસમીક્ષણાત્ બ્રહ્મ એવ નો જીવઃ ॥

સુપુત્રિ-અવસ્થામાં પિતા પણ પિતાપણુના -લાવથી રહિત થાય છે, અને માતા માતાપણુના લાવથી રહિત થાય છે, ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં પિતાપણુ આદિ આરોપિત જીવધર્મની નિવૃત્તિ થવાથી સુપુત્રિ-અવસ્થામાં સંસારીપણુના એટલે જીવપણુના અદર્શનથી તે જીવ બ્રહ્મસ્વરૂપ થાય છે, તે વેલા તે જીવરૂપ હોતો નથી. ૫૬

દેહાભિમાનના અભાવવડે સંસારનો અભાવ થાય છે, ને તેથી સુપુત્રિમાં હૃદયના સર્વ શોકની નિવૃત્તિ થાય છે એમ કહે છે:—

પિતૃત્વાદ્યભિમાનો યઃ સુખદુઃખાકરઃ સ હિ ।

તસ્મિન્નપગતે તીર્ણઃ સર્વાઞ્છોકાન્ભવત્યયમ્ ॥ ૫૭ ॥

યઃ પિતૃત્વાદ્યભિમાનઃ સઃ હિ સુખદુઃખાકરઃ, [અતઃ] તસ્મિન્ અપગતે [સતિ] અયં સર્વાન્ શોકાન્ તીર્ણઃ ભવતિ ॥

જે પિતાપણા આદિનું અભિમાન છે તેજ સુખદુઃખની ખાણ છે. આ કારણથી તે અભિમાન દૂર થવાથી આ પુરુષ સુપુત્રિ-અવસ્થામાં સર્વ શોકોને તરી ગયેલો થાય છે. ૫૭

“ તીર્ણો દિ તદા સર્વાન્ શોકાન્ હૃદયસ્ય મયતિ ” (સુપુત્રિ-અવસ્થામાં મનુષ્ય હૃદયના સર્વ શોકોને તરી ગયેલો થાય છે) એ શ્રુતિમાં સુપુત્રિ-અવસ્થામાં સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે એવું સ્પષ્ટ કહેતું નથી એવી શંકા બ્રહ્મણ ઠરીને સુપુત્રિમાં સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ પ્રત્યક્ષ કહેનારું કૈવલ્યશ્રુતિનું વચન અર્થથી કહે છે:—

સુપુત્રિકાલે સકલે વિલીને તમસાઽઽવૃતઃ ।

સુખરૂપમુપૈતીતિ વ્રૂતે હ્યાયર્વણી શ્રુતિઃ ॥ ૫૮ ॥

સુપુત્રિકાલે સકલે વિલીને [સતિ] તમસા આવૃતઃ [સઃ] સુખરૂપં ઉપૈતિ ઇતિ હિ આયર્વણી શ્રુતિઃ વ્રૂતે ॥

સુપુત્રિના સમયમાં બ્રહ્મણવસ્થાના ને સ્વપ્નાવસ્થાના સર્વ પ્રપંચનો પોતાના ઉપાદાનકારણરૂપ તમોણુપ્રધાન પ્રકૃતિમાં લય થવાથી તે તમોણુપ્રધાન પ્રકૃતિથી દેકાયેલો જીવ સુખરૂપ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે એ પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ અયર્વણી કૈવલ્ય-ઉપનિષદની શ્રુતિ કહે છે. ૫૮

સુપુત્રિમાં જીવ સુખરૂપ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે એમ એકલી શ્રુતિજ કહેતી નથી, પણ સર્વ લોકના અનુભવમાં પણ એ વાત આવે છે એમ કહે છે:—

સુખમસ્વાપ્સમન્નાહં ન વૈ કિંચિદવેદિષમ્ ।

ઙ્ગિત્તિ સુપ્તે સુખાજ્ઞાને પરામૃશતિ ચોત્થિતઃ ॥ ૫૯ ॥

ચ ઉત્થિતઃ અહં અત્ર સુખં અસ્વાપ્સં, કિંચિત્ ન વૈ અવેદિષં ઇતિ સુપ્તે સુખાજ્ઞાને પરામૃશતિ ॥

વળી સુપુષ્ટિમાંથી જાહેલા મનુષ્ય હું આટલો સમય સુખપૂર્વક સૂતો હતો, અને મેં કાંઈ પણ બંધનું નહિ, એવી રીતે સુપુષ્ટિમાં રહેલા સુખનું ને અજ્ઞાનનું સ્મરણ કરે છે તેથી સુપુષ્ટિમાં સુખ રહેલું છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૫૬

સુપુષ્ટિસમયના સુખના અને અજ્ઞાનના બદલતમાં થતા સ્મરણની સિદ્ધિ તેના મૂલભૂત તે બંનેના અનુભવવડે થાય છે એમ કહે છે:—

પરામર્શોઽનુભૂતેઽસ્તીત્યાસીદનુભવસ્તદા ।

ચિદાત્મત્વાત્સ્વતો ભાતિ સુખમજ્ઞાનધીસ્તતઃ ॥ ૬૦ ॥

પરામર્શઃ અનુભૂતે અસ્તિ ઇતિ [હેતોઃ] તદા અનુભવઃ આસીત્, ચિદાત્મત્વાત્ સુખં સ્વતઃ ભાતિ, તતઃ અજ્ઞાનધીઃ ॥

સ્મરણ અનુભવ કરેલા પદાર્થનું થાય છે, અનુભવ નહિ કરેલા પદાર્થનું સ્મરણ થતું નથી, આવો નિયમ હોવાથી સુપુષ્ટિના સમયમાં સુખનો ને અજ્ઞાનનો અનુભવ થતો હતો એવો નિશ્ચય થાય છે. સુખ સ્વયંપ્રકાશ ચેતનરૂપ હોવાથી તેના અનુભવમાટે અંતઃકરણરૂપ ને ઈદ્રિયરૂપ સાધનની આવશ્યકતા નથી, તે ચોક્કાની મેળે પ્રતીત થાય છે, અને સ્વયંપ્રકાશ સુખના સામર્થ્યથી બહારના સ્થૂલસૂક્ષ્મ પદાર્થના જ્ઞાનને આરછાદન કરનારા અજ્ઞાનનું ભાન થાય છે. ૬૦

જો સુપુષ્ટિમાં સ્વયંપ્રકાશ સુખ હોય તો તે સુખ બ્રહ્મરૂપ છે એમ કયા પ્રમાણુવડે બંધનું એવી શંકા થાય તો તેનું ઉત્તર આપે છે:—

બ્રહ્મ વિજ્ઞાનમાનંદમિતિ વાજસનેયિનઃ ।

પઠંત્યતઃ સ્વપ્રકાશં સુખં બ્રહ્મૈવ નેતરત્ ॥ ૬૧ ॥

બ્રહ્મ વિજ્ઞાનં આનંદં ઇતિ વાજસનેયિનઃ પઠંતિ, અતઃ સ્વપ્રકાશં સુખં બ્રહ્મ એવ ઇતરત્ ન ॥

બ્રહ્મ વિજ્ઞાનરૂપ ને આનંદરૂપ છે એમ “વિજ્ઞાનમાનંદં બ્રહ્મ” એ શ્રુતિવડે વાજસનેયિશાખાનું અધ્યયન કરનારાઓ (શુકલયજુર્વેદીઓ) પૃહ્લહારણ્યક-ઉપનિષદ્માં બાણે છે, આ કારણથી સ્વયંપ્રકાશ સુખ બ્રહ્મજ છે, તેનાથી અન્ય (જીવ કે બીજું કાંઈ) નથી. ૬૧

વિજ્ઞાનમયકેશ અને મનોમયકેશ જેમાં લીન થાય છે તે નિદ્રા અથવા અજ્ઞાન કહેવાય છે એમ કહે છે:—

યદજ્ઞાનં તત્ર લીનો તૌ વિજ્ઞાનમનોમયૌ ।

તયોર્હિં વિલયાવસ્થા નિદ્રાઽજ્ઞાનં ચ સૈવ હિ ॥ ૬૨ ॥

યત્ અજ્ઞાનં તત્ર તૌ વિજ્ઞાનમનોમયૌ લીનો, હિ તયોઃ વિલયાવસ્થા નિદ્રા ચ સા એવં અજ્ઞાનં હિ ॥

સુપુષ્પિના સમયમાં મને કાંઈ જ્ઞાન નહોતું આવું જાત્રમાં મનુષ્યને જે સ્મરણ થાય છે તે સ્મરણઉપરથી સુપુષ્પિકાલે અનુભવેલું જે અજ્ઞાન તે વ્યદિ-અજ્ઞાનમાં જાગ્રદવસ્થામાં અનુભવાયેલા તે વિજ્ઞાનમયકોશ અને મનોમયકોશ લીન થઈ જાય છે, કેમકે તે જાને કોશોની વિલયાવસ્થા નિદ્રા છે, અને એજ (નિદ્રાજ) પ્રસિદ્ધ અજ્ઞાન છે. ૬૨

સુપુષ્પિ-અવસ્થામાં આનંદમયકોશરૂપે થયેલા વિજ્ઞાનમયકોશ સુખનો અને અજ્ઞાનનો અનુભવ કરે છે, અને જાગ્રદવસ્થામાં ધનીલાવરૂપ થયેલા આનંદમયકોશ જે વિજ્ઞાનમયકોશને નામે કહેવાય છે તે સુપુષ્પિકાલમાં અનુભવેલા સુખનું અને અજ્ઞાનનું સ્મરણ કરે છે એમ જણાવે છે:—

વિલીનઘૃતવત્પશ્ચાત્સ્યાદ્વિજ્ઞાનમયો ઘનઃ ।

વિલીનાવસ્થા આનંદમયશબ્દેન કથ્યતે ॥ ૬૩ ॥

વિલીનઘૃતવત્ પશ્ચાત્ વિજ્ઞાનમયઃ ઘનઃ સ્યાત્, વિલીનાવસ્થાઃ આનંદમય-શબ્દેન કથ્યતે ॥

ઉષ્ણતા લાગવાથી ઓગળી ગયેલા ધીની પેઠે અથાત્ ઉષ્ણતા લાગવાથી ઓગળેલું ધી જેમ પછી ટાઠ લાગવાથી ઘાટુ થાય છે તેમ જાત્રમાં ને સ્વપ્નમાં ફલ આપનારાં કર્મોના (સંસ્કારોના) ફલ થવાથી નિદ્રારૂપે (વ્યદિ-અજ્ઞાનમાં) લીન થયેલી બુદ્ધિ પુનઃ લોગ આપનારાં કર્મોપદે (સંસ્કારોપદે) જાગ્રદવસ્થામાં વિજ્ઞાનમયકોશરૂપે ઘન થાય છે. સુપુષ્પિકાલે વિલીનાવસ્થાવાળો વિજ્ઞાનમયકોશ આનંદમયશબ્દવડે કહેવાય છે. ૬૩

વ્યદિ-અજ્ઞાનમાં લીન થયેલી બુદ્ધિવૃત્તિ આનંદમયકોશરૂપ થાય છે એમ કહે છે:—

સુત્તિપૂર્વક્ષણે બુદ્ધિવૃત્તિર્યાં સુખવિવિતા ।

સૈવ તદ્વિવસહિતા લીનાઽઽનંદમયસ્તતઃ ॥ ૬૪ ॥

સુત્તિપૂર્વક્ષણે યા બુદ્ધિવૃત્તિઃ સુખવિવિતા, સા એવ તતઃ તદ્વિવસહિતા લીના આનંદમયઃ ॥

સુપુષ્ટિ-અવસ્થાના વ્યવધાનરહિત પૂર્વશબ્દોમાં જે અંતર્મુખ થયેલી
બુદ્ધિવૃત્તિ આત્મસ્વરૂપભૂત આનંદના પ્રતિબિંબથી સુકૃત થાય છે તે બુદ્ધિવૃત્તિજ
પછી તે પ્રતિબિંબસહિત નિદ્રારૂપે લીન થઈ સતી આનંદમયકોશરૂપ થાય છે. ૬૪
આનંદમયકોશનું સ્વરૂપ કહીને એ આનંદમયકોશજ બ્રહ્મવસ્થામાં
વિજ્ઞાનરૂપે સુખનું સ્મરણ કરનારો છે આ વાત સિદ્ધ કરવામાટે સુપુષ્ટિ-
અવસ્થાના આનંદાનુભવને પ્રતિપાદન કરે છે:—

અંતર્મુખો ય આનંદમયો બ્રહ્મસુખં તદા ।

મુંકે ચિદ્વિંવયુક્તાભિરજ્ઞાનોત્પન્નવૃત્તિભિઃ ॥ ૬૫ ॥

યઃ અંતર્મુખઃ [સઃ] આનંદમયઃ, [સઃ] તદા ચિદ્વિંવયુક્તાભિઃ અજ્ઞાનોત્પન્ન-
વૃત્તિભિઃ બ્રહ્મસુખં મુંકે ॥

જે અંતર્મુખવૃત્તિવાળો વિજ્ઞાનમયકોશ છે તે આનંદમયકોશ કહેવાય છે.
તે આનંદમયકોશ સુપુષ્ટિ-અવસ્થામાં ચેતનના પ્રતિબિંબવાળી અજ્ઞાનથી (વ્યદિ-
અવિદ્યાથી) ઉપજેલી વૃત્તિઓવડે પ્રહ્લાનંદને (પ્રહ્લાના સ્વરૂપભૂત સુખને)
લોગવે છે. ૬૫

બ્રહ્મવસ્થાની પેઠે સુપુષ્ટિ-અવસ્થામાં હું આનંદ લોગવું છું એવું અભિમાન
સૂતેલા મનુષ્યને કેમ થતું નથી એવી શકા ઉપજાવીને અતઃકરણની વૃત્તિની
પેઠે અજ્ઞાનની (વ્યદિ-અવિદ્યાની) વૃત્તિ સ્પષ્ટ ન હોવાથી તેવું અભિમાન
સૂતેલા મનુષ્યને ઉત્પન્ન થતું નથી એમ જણાવે છે:—

અજ્ઞાનવૃત્તયઃ સૂક્ષ્મા વિસ્પષ્ટા બુદ્ધિવૃત્તયઃ ।

इति वेदांतसिद्धांतपारगाः प्रवदन्ति हि ॥ ६६ ॥

અજ્ઞાનવૃત્તયઃ સૂક્ષ્માઃ [ચ] બુદ્ધિવૃત્તયઃ વિસ્પષ્ટાઃ इति वेदांतसिद्धांतपारगाः
प्रवदन्ति हि ॥

અવિદ્યાની વૃત્તિઓ સૂક્ષ્મ એટલે અસ્પષ્ટ હોય છે, અને બુદ્ધિની વૃત્તિઓ
અત્યંત સ્પષ્ટ હોય છે, એમ વેદાંતસિદ્ધાંતનો પાર પામેલા પુરુષો સ્પષ્ટપણે
કહે છે. ૬૬

આનંદમયકોશ સૂક્ષ્મ એવી અવિદ્યાની વૃત્તિઓવડે પ્રહ્લાનંદને લોગવે છે
તેમાં શુ પ્રમાણ છે એવી શકા થાય તો તેવું સમાધાન કરે છે:—

मांडूक्यतापनीयादिश्रुतिष्वेतदतिस्फुटम् ।

आनंदमयभोक्तृत्वं ब्रह्मानंदं च भोग्यता ॥ ६७ ॥

આનંદમયમોક્તૃત્વં ચ બ્રહ્માનંદં ભોગ્યતા [इति] एतत् मांडूक्य-तापनीयादि-
श्रुतिषु अतिस्फुटं [अस्ति] ॥

ઘનપણું યાય છે, અર્થાત્ આકાશમાંથી પડતા હિમના કણોનું ઘાટાપણું યાય છે, તેવી રીતે પૂર્વે (જાગ્રત્માં અને સ્વપ્નમાં) ઘટાદિકના જ્ઞાનરૂપ જે બુદ્ધિ-વૃત્તિઓ હતી તે બુદ્ધિવૃત્તિઓ હવે સુપુસ્તિકાલમાં ઘટાદિ પદાર્થોની પ્રતીતિના અભાવે એક વ્યદિ-અજ્ઞાનરૂપ અથવા એક સાક્ષિરૂપ થઈ જાય છે. ૭૦

હવે પ્રજ્ઞાનઘનપણાના સંબંધમાં કેટલુંક વિશેષ નિરૂપણ કરે છે:—

તદ્ઘનત્વં સાંક્ષિભાવં દુઃસ્વાભાવં પ્રચક્ષતે ।

લૌકિકાસ્તાર્કિકા યાવદ્દુઃસ્વવૃત્તિવિલોપનાત્ ॥ ૭૧ ॥

[યત્] સાક્ષિભાવં ઘનત્વં તત્ લૌકિકાઃ [ચ] તાર્કિકાઃ દુઃસ્વાભાવં પ્રચક્ષતે, યાવદ્દુઃસ્વવૃત્તિવિલોપનાત્ ॥

જે સાક્ષિભાવરૂપ પ્રજ્ઞાનઘનપણું છે તેને શાસ્ત્રસંસ્કારવિનાના લોકિક મનુષ્યો અને ન્યાયવૈશેષિકને માનનારા તાર્કિકો દુઃખનો અભાવ કહે છે, કેમકે જેટલી દુઃખને વિષય કરનારી વૃત્તિઓ છે તે સર્વ વૃત્તિઓનો તે અવસ્થામાં અત્યંત લોપ થઈ જાય છે. ૭૧

હવે માંડૂડ્યશ્રુતિમાંના ચેતોમુખશબ્દનો અર્થ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

અજ્ઞાનવિવિતા ચિત્સ્યાન્મુખમાનંદભોજને ।

મુક્તં બ્રહ્મસુખં ત્યક્ત્વા વહિર્યાત્યથ કર્મણા ॥ ૭૨ ॥

અજ્ઞાનવિવિતા ચિત્ આનંદભોજને સુખં સ્પાત્, અથ મુક્તં બ્રહ્મસુખં ત્યક્ત્વા કર્મણા વહિઃ યાતિ ॥

અવિદ્યાની વૃત્તિઓમાં પ્રતિબિંબિત થયેલું ચેતન આનંદનો ઉપલોગ કરવાના સાધનરૂપ છે. સુપુસ્તિ-અવસ્થાના આનંદને ત્યજી દઈને જીવ દુઃખમય જાગ્રત્માં કે સ્વપ્નમાં શા કારણથી આવે છે તે જણાવે છે:—પછી સુપુસ્તિકાલે લોગવેલા આત્મસ્વરૂપભૂત આનંદનો ત્યાગ કરીને સુપુસ્તિમાં રહેલો તે જીવ ચેતાના પુણ્યપાપના સંસ્કારોને વશ થઈને તેનું સુખદુઃખરૂપ ફલ લોગવવા બહાર એટલે જાગ્રત્માં કે સ્વપ્નમાં આવે છે. ૭૨

પુણ્યપાપના સંસ્કારવડે જીવ સુપુસ્તિમાંથી જાગ્રત્માં આવે છે તેવા લાવની કૈવલ્યોપનિષદ્દની શ્રુતિને નીચેના શ્લોકમાં અર્થથી કહે છે:—

કર્મ જન્માંતરેઽભૂદ્યત્તયોગાદુદ્ધચતે પુનઃ ।

इति कैवल्यशाखायां कर्मजो बोध ईरितः ॥ ७३ ॥

યત્ કર્મ જન્માંતરે અભૂત તદ્યોગાત્ પુનઃ બુદ્ધચતે इति कैवल्यशाखायां कर्मजः बोधः ईरितः [अस्ति] ॥

જે શુભાશુભકર્મ પૂર્વજન્મમાં કર્યા હતાં તેનાં ફલ આપવાને તત્પર થયેલા સંસ્કારવટે જીવ પુનઃ જન્મવસ્થામાં આવે છે, એ પ્રમાણે આયર્ષવેદની કૈવલ્યશાખામાં શુભાશુભકર્મથી ઉપજેલી જન્મવસ્થા કહેલી છે. ૭૩

સુપુષ્ટિ-અવસ્થામાં જીવ પ્રધાનદનો અનુભવ કરે છે તેને જણાવનારો હેતુ કહે છે:—

કાંચિત્કાલં પ્રવુદ્ધસ્ય ब्रह्मानंदस्य वासना ।

अनुगच्छेद्यतस्तूष्णीमास्ते निर्विषयः सुखी ॥ ७४ ॥

પ્રવુદ્ધસ્ય [અપિ] કચિત્ કાલં બ્રહ્માનંદસ્ય વાસના અનુગચ્છેત્, યતઃ [સઃ] નિર્વિષયઃ [ચ] સુખી [સન્] તૂષ્ણીમ્ આસ્તે ॥

સુપુષ્ટિમાંથી જાગેલા મનુષ્યને પણ કેટલાક સમયસુધી પ્રધાનદની વાસના અનુગત (પાછળ આવનારી-સુપુષ્ટિના અતમાંથી જન્મતા પ્રારંભમાં આવનારી) થાય છે, તે કારણથી જન્મ થયેલો તે પુરુષ કેટલાક સમય સ્થૂલસૂક્ષ્મ વિષયથી રહિત ને સુખી થયો છતો શાંત (મૌન) રહે છે. ૭૪

સુપુષ્ટિનો ત્યાગ કર્યા પછી તે જીવ શામાટે શાંત રહી શકતો નથી એમ શકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

कर्मभिः प्रेरितः पश्चान्नानादुःखानि भावयन् ।

शनैर्विस्मरति ब्रह्मानंदमेपोऽखिलो जनः ॥ ७५ ॥

કર્મભિઃ પ્રેરિતઃ એપઃ અખિલઃ જનઃ પશ્ચાત્ નાનાદુઃખાનિ ભાવયન્ બ્રહ્માનંદં શનૈ, વિસ્મરતિ ॥

પૂર્વના શુભાશુભકર્મોવડે પ્રેરાયેલો આ સર્વ જનસમૂહ સુપુષ્ટિ-અવસ્થા-પછી અનેક દુઃખોની ભાવના કરતો છતો સુપુષ્ટિકાલના પ્રધાનુષ્ણને ધીરે ધીરે ભૂલી જાય છે ૭૫

આ કારણથી વિવેકીએ પ્રધાનદના સળધમાં વિવાદ કરવો ઉચિત નથી એમ જણાવે છે.—

प्रागूर्ध्वमपि निद्रायाः पक्षपातो दिने दिने ।

ब्रह्मानंदे नृणा तेन प्राज्ञोऽस्मिन्विवदेत कः ॥ ७६ ॥

નૃણા, દિને દિને નિદ્રાયાઃ પ્રાગ્ ઋર્ધ્વં અપિ બ્રહ્માનંદે પક્ષપાતઃ [અસ્તિ,] તેન કઃ પ્રાજ્ઞઃ અસ્મિન્ વિવદેત ? ॥

મનુષ્યોનો પ્રત્યેક દિવસે નિદ્રાના આરભમાં અને નિદ્રાના અંતમાં પણ

બ્રહ્માનંદમાં પદ્મપાત (રનેહવાળી લાગણી) બહુાય છે, આ કારણથી તે નિદ્રાના આરંભમાં કોમલ શય્યાદિકને મેળવે છે, અને નિદ્રાના અંતમાં શય્યાનો ત્યાગ નહિ કરતાં કેટલોક સમય શાંત રહે છે, આમ હોવાથી કયો સમજી મનુષ્ય સુપુષ્પિના સમયના આ બ્રહ્માનંદમાં વિવાહ કરે ? કોઇ પણ સમજી મનુષ્ય વિવાહ ન કરે. ૭૬
અંતઃકરણાદિની શાંતસ્થિતિમાં બ્રહ્માનંદનું ભાન થાય છે એવું સાંભળીને વાદી શંકા કરે છે:—

નનુ તૂર્ણીસ્થિતૌ બ્રહ્માનંદશ્ચેદ્ભાતિ લૌકિકાઃ ।

અલસાશ્ચરિતાર્થાઃ સ્યુઃ શાસ્ત્રેણ ગુરુણાઽત્ર કિમ્ ॥ ૭૭ ॥

નનુ, બ્રહ્માનંદઃ તૂર્ણીસ્થિતૌ ભાતિ ચેત્ અલસાઃ લૌકિકાઃ ચરિતાર્થાઃ સ્યુઃ, અત્ર ગુરુણા [ચ] શાસ્ત્રેણ કિમ્ ? ॥

શંકાઃ—અંતરૂપવૃત્તિવડે અને સદ્ગુરુની કૃપાવડે પ્રાપ્ત થનાર બ્રહ્માનંદ માત્ર અંતઃકરણ આદિની શાંતસ્થિતિમાં પ્રાપ્ત થાય છે એમ જો તેમને કહો તેાં પછી આજસુ ને શાસ્ત્રસંસ્કારવિનાના મનુષ્યો પ્રયત્નવિના કૃતાર્થ થશે. પછી આ બ્રહ્માનંદની પ્રાપ્તિમાં ગુરુવડે અને શાસ્ત્રવડે શું પ્રયોજન સિદ્ધ કરવાનું રહેશે ? અર્થાત્ બ્રહ્માનંદની પ્રાપ્તિમાટે મનુષ્યને તેમની કાંઈ પણ અગત્ય નહિ રહે. ૭૭

હવે ઉપરની શંકાનું સમાધાન કરે છે:—

વાદં બ્રહ્મેતિ વિદ્યુશ્ચેત્કૃતાર્થાસ્તાવતૈવ તે ।

ગુરુશાસ્ત્રે વિનાઽત્યંતં ગંભીરં બ્રહ્મ વેત્તિ કઃ ॥ ૭૮ ॥

વાદં [તત્] બ્રહ્મ ઇતિ વિદ્યુઃ ચેત્ [તર્હિ] તાવતા એવ તે કૃતાર્થાઃ [સ્યુઃ, કિંતુ] ગુરુશાસ્ત્રે વિના અત્યંતં ગંભીરં બ્રહ્મ કઃ વેત્તિ ? ॥

તમારું કહેવું કેટલેક અંશે સાચું છે. અંતઃકરણાદિની શાંતસ્થિતિમાં અનુભવાતું સુખ બ્રહ્મ છે એમ જો તેઓ સમજે તો તેટલાવડેજ તેઓ કૃતાર્થ થશે, પણ બ્રહ્માનંદ સદ્ગુરુવિના ને સત્શાસ્ત્રવિના અત્યંત ગંભીર ને સૂક્ષ્મતમ બ્રહ્મને કોણ જાણી શકે ? અર્થાત્ કોઇ પણ જાણી શકે નહિ. ૭૮

જો એમ હોય તો તમારા કહેવાથી બ્રહ્માનંદનું સ્વરૂપ જાણનારા મને કૃતાર્થપાણું કેમ પ્રાપ્ત થતું નથી એવી વાદીની શંકા અને તેનું હાસ્યપૂર્વક સિદ્ધાંતીનું સમાધાન નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

જાનામ્યહં ત્વદુક્ત્યાય કૃતો મે ન કૃતાર્થતા ।

શૃણવત્ર ત્વાદશો વૃત્તં પ્રાજ્ઞમન્યસ્ય કસ્યચિત્ ॥ ૭૯ ॥

અહં ત્વદુક્તયા અથ [બ્રહ્માનંદં] જાનામિ, મે કૃતઃ કૃતાર્થતા ન? અથ કસ્યચિત્
ત્વાદ્દશઃ પ્રાણ્મન્યસ્ય વૃત્તં શૃણુ ॥

હું તમારા કથનવટે આજ પ્રદાને બાલું છું, ઇત્યાં મને શા કારણથી
કૃતાર્થપણું પ્રાપ્ત થતું નથી એમ જો તમે કહો તો અહીં કોઈ તમારા જેવા
પોતાની મેળે પોતાને શુદ્ધિમાનુ માનનારા (મૂર્ખ) મનુષ્યનો વૃત્તાંત કહું છું
તે સાંભળો. ૭૬

હવે એ મૂર્ખનો વૃત્તાંત કહે છે:—

ચતુર્વેદવિદે દેયમિતિ શૃષ્ટવન્નવોચત ।

વેદાશ્ચત્વાર ઇત્યેવં વેદ્મિ મે દીયતાં ધનમ્ ॥ ૮૦ ॥

ચતુર્વેદવિદે દેયં ઇતિ શૃષ્ટવન્ વેદાઃ ચત્વારઃ ઇતિ એવં [અહં] વેદ્મિ, [અતઃ]
મે ધનં દીયતામ્ [ઇતિ] અવોચત ॥

આ સર્વ ધન ચાર વેદને બાણનારા કોઈ પ્રાદાણને આપવાનું છે એવું
કોઈ રાજાનાં કે ધનાઢ્યનાં વચનો સાંભળીને કોઈ મૂર્ખ મનુષ્ય વેદો ચાર છે
એમ હું તમારાં વચનોથી બાલું છું માટે મને તે સર્વ ધન આપો એમ તે
બોલ્યો, એવીજ રીતે તમારા કહેવાથી હું પ્રદાને બાલું છું એવું તમારું
કહેવું પણ છે. ૮૦

તેના સંબંધમાં શંકા અને સમાધાન કહે છે:—

સંખ્યામેવૈપ જાનાતિ ન તુ વેદાન્શોપતઃ ।

યદિ તર્હિ ત્વમપ્યેવં નાશોપં વ્રહ્મ વેત્સિ હિ ॥ ૮૧ ॥

એપઃ સંખ્યાં એવ જાનાતિ, તુ વેદાન્ અશોપતઃ ન, એવં યદિ, તર્હિ ત્વં અપિ
વ્રહ્મ અશોપં ન વેત્સિ હિ ॥

આ ધન માગનારો મનુષ્ય અન્યના કહેવાથી માત્ર વેદોની સંખ્યાનેજ
બોલે છે, પણ વેદોને સંપૂર્ણપણે બાણતો નથી, એમ જો તમે કહો તો અમે
કહીએ છીએ કે તમે પણ પ્રદાને સંપૂર્ણપણે બાણતા નથીજ, તેથી તમને
પણ કૃતાર્થપણું પ્રાપ્ત થતું નથી. ૮૧

અપરિચિન્ન ને એકરસ પ્રદામાં સંપૂર્ણપણું ને અપૂર્ણપણું સંભવતાં નથી
એમ વાદી શંકા કરે છે:—

• અઽઽંકૈરસાનંદે માયાતત્કાર્યવર્જિતે ।

અશોપત્વસશોપત્વવાર્તાવસર એવ કઃ ॥ ૮૨ ॥

માયાતત્કાર્યવર્જિતે અર્થદેહકરસાનંદે અશેપત્વસશેપત્વયાર્તાવિસરઃ એવ કઃ
[અસ્તિ ?] ॥

માયાથી અને માયાનાં કાર્યથી રહિત, અર્થદેહ, એકરસ અને આનંદરૂપ
બ્રહ્મમાં સંપૂર્ણપણાની અને અસંપૂર્ણપણાની વાર્તાનો અવસરજ ક્યાં છે? અને
એમ હોવાથી હું બ્રહ્મને સંપૂર્ણરીતે બાણુતો નથી એમ તમારાથી કહી
શકાય નહિ. ૮૨

એ વાદીને વિકલ્પ કરીને સિદ્ધાંતી સમજાવે છે:—

શબ્દાનેવ પઠસ્યાહો તેપામર્થં ચ પશ્યસિ ।

શબ્દપાઠેર્થવોધસ્તે સંપાદ્યત્વેન શિષ્યતે ॥ ૮૩ ॥

શબ્દાનુ એવ પઠસિ આહો તેપાં અર્થં ચ પશ્યસિ ? તે શબ્દપાઠે અર્થવોધઃ
સંપાદ્યત્વેન શિષ્યતે ॥

અર્થદેહ, એકરસ ને આનંદરૂપ બ્રહ્મ છે એમ તમે માત્ર શબ્દોજ કહો છો ?
કે તે શબ્દોના વાસ્તવિક અર્થોને પણ તમે સમજાવેલાં બાણુ છો ? જો તમને
માત્ર શબ્દોજ કહેતાં આવડતા હોય તો તમારે તે શબ્દોના વાસ્તવિક અર્થોનો
બોધ સંપાદન કરવાયોગ્યપણાવડે અવશેષ રહે છે. ૮૩

પુનઃ પણ વાદીને સિદ્ધાંતી તેનું કર્તવ્ય સૂચવે છે:—

અર્થે વ્યાકરણાદ્વુદ્ધે સાક્ષાત્કારોઽવશિષ્યતે ।

સ્યાત્કૃતાર્થત્વધીર્યાવત્તાવદ્ગુરુમુપાસ્ત્ર મોઃ ॥ ૮૪ ॥

વ્યાકરણાત્ અર્થે વુદ્ધે [સતિ] સાક્ષાત્કારઃ અવશિષ્યતે, [અતઃ] યાવત્
કૃતાર્થત્વધીઃ સ્યાત્ તાવત્ મોઃ ! ગુરું ઉપાસ્ત્ર ॥

વ્યાકરણથી ને કોશથી શબ્દના અર્થનું જ્ઞાન અને તેવડે બ્રહ્મનું પરોક્ષ-
જ્ઞાન થયા છતાં પણ બ્રહ્મનો દેહ સાક્ષાત્કાર કરવાનું કામ બાકી રહે છે. આ
કારણથી ન્યાંસુધી તમને કૃતાર્થપણાનું જ્ઞાન થાય ત્યાંસુધી હે ભાઈ! તમે
સદ્ગુરુની શ્રદ્ધા, ધૈર્ય ને સાવધાનતાથી ઉપાસના કરો. ૮૪

એવી રીતે પ્રસંગથી પ્રાપ્ત થયેલી શકાનું નિરાકરણ કરીને હવે ચાલતા
વિષયનું પ્રતિપાદન કરે છે:—

આસ્તામેતદ્યત્ર યત્ર સુખં સ્યાદ્વિપયૈર્વિના ।

તત્ર સર્વત્ર વિદ્ધયેતાં બ્રહ્માનંદસ્ય વાસનામ્ ॥ ૮૫ ॥

એતત્ આસ્તામ્, યત્ર યત્ર વિપયૈઃ વિના સુખં સ્યાત્ તત્ર સર્વત્ર એતાં બ્રહ્મા-
નંદસ્ય વાસનાં વિદ્ધિ ॥

હવે આ નિરર્થક પ્રસંગ આહી પૂરો થાઓ. જે જે સમયમાં વિપયોવિના મનુષ્યને સુખ થાય છે તે તે સર્વ સમયમાં તેમને આ પ્રદ્યાનંદની વાસના અનુભવાય છે એમ જાણો. ૮૫

પ્રદ્યાનંદનું અને વાસનાનંદનું સંક્ષેપમાં કથન કરીને હવે વિષયાનંદનું કથન કરે છે:—

વિષયેષ્વભિલબ્ધેષુ તદિચ્છોપરમે સતિ ।

અંતર્મુખમનોવૃત્તાવાનંદઃ પ્રતિવિંચતિ ॥ ૮૬ ॥

વિષયેષુ અભિલબ્ધેષુ તદિચ્છોપરમે સતિ અંતર્મુખમનોવૃત્તૌ આનંદઃ પ્રતિવિંચતિ ॥

ઇચ્છિત વિષયની પૂરી પ્રાપ્તિ થવાથી મનુષ્યના મનમાંથી તે વિષયની ઇચ્છા નિવૃત્ત થાય છે, તેથી આત્માભિમુખ થયેલી મનોવૃત્તિમાં જે આત્મસ્વરૂપભૂત આનંદ પ્રતિબિંબિત થાય છે તે વિષયાનંદ છે. ૮૬

આ વિશ્વમાં પ્રદ્યાનંદ, વાસનાનંદ ને વિષયાનંદ એવા ત્રણ પ્રકારના આનંદ છે એમ કહે છે:—

બ્રહ્માનંદો વાસના ચ પ્રતિવિંચ ઇતિ ત્રયમ્ ।

અંતરેણ જગત્યસ્મિન્નાનંદો નાસ્તિ કશ્ચન ॥ ૮૭ ॥

બ્રહ્માનંદઃ, વાસના ચ પ્રતિવિંચઃ ઇતિ ત્રયં અંતરેણ અસ્મિન્ જગતિ કશ્ચન આનંદઃ ન અસ્તિ ॥

પ્રદ્યાનંદ, વાસનાનંદ અને પ્રતિબિંબરૂપ વિષયાનંદ આ ત્રણ આનંદથી ભિન્ન આ જગતમાં ધીજે કોઇ પણ આનંદ નથી.

પ્રદ્યાનંદ, વિદ્યાનંદ અને વિષયાનંદ એમ ત્રણ પ્રકારના આનંદ કહેવાય છે. વળી મુખ્યાનંદ, આત્માનંદ, યોગાનંદ, પ્રદ્યાનંદ ને અદૈતાનંદ એવા પણ આનંદો કહેવાય છે. તેમાં વિદ્યાનંદનો વિષયાનંદમાં અતર્લાવ થાય છે, અને મુખ્યાનંદાકિ સર્વ આનંદો પ્રદ્યાનંદનાં ભિન્ન ભિન્ન નામો છે, એટલે આનંદનાં ભિન્ન ભિન્ન નામોવડે એ આનંદોનો પરસ્પર વિરોધ થતો નથી. ૮૭

આ પ્રદ્યાનંદના પ્રકરણમાં વિષયાનંદનું અને વાસનાનંદનું નિરૂપણ કરવું અસંગત છે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

તથા ચ વિષયાનંદો વાસનાનંદ ઇત્યમૂ ।

આનંદો જનયન્નાસ્તે બ્રહ્માનંદઃ સ્વયંપ્રભઃ ॥ ૮૮ ॥

તથા ચ [યઃ] સ્વયંપ્રકાશ [આનંદઃ] વિપયાનંદઃ [ચ] વાસનાનંદઃ ઇતિ અમૂ
આનંદૌ જનયન્ આસ્તે [સઃ] બ્રહ્માનંદઃ ॥

એવો જે સ્વયંપ્રકાશ પ્રદર્શ્ય આનંદ વિપયાનંદ ને વાસનાનંદ એવા આ
બે આનંદને ઉપજાવતો છતો રહે છે એ પ્રદ્યાનંદ છે, અર્થાત્ વિપયાનંદ ને
વાસનાનંદ પ્રદ્યાનંદથી ભિન્ન નથી, એટલે તે બે આનંદનું નિરૂપણ આ પ્રકરણમાં
કરવાથી ચાલતા વિષયમાં અસંગતપણું થતું નથી. ૮૮

સુપુસિના સમયમાં પ્રદ્યાનંદને સિદ્ધ કર્યાનું ને ખીલ અવસ્થામાં પણ
તેનો સદ્ભાવ હોવાનું જણાવે છે:—

શ્રુતિયુક્ત્યનુભૂતિભ્યઃ સ્વપ્રકાશચિદાત્મકે ।

બ્રહ્માનંદે સુપ્તિકાલે સિદ્ધે સત્યન્યદા શૃણુ ॥ ૮૯ ॥

શ્રુતિયુક્ત્યનુભૂતિભ્યઃ સુપ્તિકાલે સ્વપ્રકાશચિદાત્મકે બ્રહ્માનંદે સિદ્ધે સતિ
અન્યદા શૃણુ ॥

શ્રુતિ, યુક્તિ ને અનુભવ એ ત્રણવડે સુપુસિદ્ધશામાં સ્વયંપ્રકાશ ચેતનરૂપ
પ્રદ્યાનંદની સિદ્ધિ થયા પછી બ્રહ્મવસ્થામાં ને સ્વપ્નાવસ્થામાં તે પ્રદ્યાનંદનો જે
સદ્ભાવ જણાય છે તે સાંભળો. ૮૯

સુપુસિમાં રહેલો આનંદમય સ્થાનલેહથી સ્વપ્નને અથવા બ્રહ્મતને પામે છે
એમ કહે છે:—

ય આનંદમયઃ સુપ્તૌ સ વિજ્ઞાનમયાત્મતામ્ ।

ગત્વા સ્વપ્નં પ્રવોધં વા પ્રાપ્નોતિ સ્થાનભેદતઃ ॥ ૯૦ ॥

સુપ્તૌ યઃ આનંદમયઃ સઃ વિજ્ઞાનમયાત્મતાં ગત્વા સ્થાનભેદતઃ સ્વપ્નં વા પ્રવોધં
પ્રાપ્નોતિ ॥

સુપુસિદ્ધશામાં જે આનંદમય છે તે વિજ્ઞાનમયપણાને પ્રાપ્ત થઈને કંઠમાં
રહેલી હિતાનારીરૂપ વા નેત્રાક્રિના ગોલકરૂપ સ્થાનના લેહથી સ્વપ્નને વા બ્રહ્મતને
પોતાના કર્માતુસાર પ્રાપ્ત થાય છે. ૯૦

હવે બ્રહ્મદાદિ ત્રણ અવસ્થાનાં ત્રણ શરીરોમાં રહેલાં સ્થાનો જણાવે છે:—

નેત્રે જાગરણં કંઠે સ્વપ્નઃ સુપ્તિર્હૃદંબુજે ।

આપાદમસ્તકં દેહં વ્યાપ્ય જાગર્તિ ચેતનઃ ॥ ૯૧ ॥

નેત્રે જાગરણં, કંઠે સ્વપ્નઃ [ચ] હૃદંબુજે સુપ્તિઃ [અસ્તિ,] ચેતનઃ આપાદ-
મસ્તકં દેહં વ્યાપ્ય જાગર્તિ ॥

હવે આ નિરર્થક પ્રસંગ અહીં પૂરો થાઓ, જે જે સમયમાં વિષયોવિના મનુષ્યને સુખ થાય છે તે તે સર્વ સમયમાં તેમને આ પ્રહ્લાનંદની વાસનાં મનુલવાય છે એમ બાહ્યો. ૮૫

પ્રહ્લાનંદનું અને વાસનાનંદનું સંદેષમાં કથન કરીને હવે વિષયાનંદનું કથન કરે છે:—

વિષયેષ્વભિલઘ્વેષુ તદિચ્છોપરમે સતિ ।

અંતર્મુલ્લમનોવૃત્તાવાનંદઃ પ્રતિવિંવતિ ॥ ૮૬ ॥

વિષયેષુ અભિલઘ્વેષુ તદિચ્છોપરમે સતિ અંતર્મુલ્લમનોવૃત્તૌ આનંદઃ પ્રતિવિંવતિ ॥

ઇચ્છિત વિષયની પૂરી પ્રાપ્તિ થવાથી મનુષ્યના મનમાંથી તે વિષયની ઇચ્છા નિવૃત્ત થાય છે, તેથી આત્માભિમુખ થયેલી મનોવૃત્તિમાં જે આત્મ-સ્વરૂપભૂત આનંદ પ્રતિબિંબિત થાય છે તે વિષયાનંદ છે. ૮૬

આ વિશ્વમાં પ્રહ્લાનંદ, વાસનાનંદ ને વિષયાનંદ એવા ત્રણ પ્રકારના આનંદ છે એમ કહે છે:—

બ્રહ્માનંદો વાસના ચ પ્રતિવિંવ ઇતિ ત્રયમ્ ।

અંતરેણ જગત્યસ્મિન્નાનંદો નાસ્તિ કશ્ચન ॥ ૮૭ ॥

બ્રહ્માનંદઃ, વાસના ચ પ્રતિવિંવઃ ઇતિ ત્રયં અંતરેણ અસ્મિન્ જગતિ કશ્ચન આનંદઃ ન અસ્તિ ॥

પ્રહ્લાનંદ, વાસનાનંદ અને પ્રતિબિંબરૂપ વિષયાનંદ આ ત્રણ આનંદથી ભિન્ન આ જગત્માં ખીજો કોઈ પણ આનંદ નથી.

પ્રહ્લાનંદ, વિદ્યાનંદ અને વિષયાનંદ એમ ત્રણ પ્રકારના આનંદ કહેવાય છે. વળી મુખ્યાનંદ, આત્માનંદ, યોગાનંદ, પ્રહ્લાનંદ ને અદ્વૈતાનંદ એવા પણ આનંદો કહેવાય છે. તેમાં વિદ્યાનંદનો વિષયાનંદમાં અંતર્ભાવ થાય છે, અને મુખ્યાનંદાદિ સર્વ આનંદો પ્રહ્લાનંદનાં ભિન્ન ભિન્ન નામો છે, એટલે આનંદનાં ભિન્ન ભિન્ન નામોવડે એ આનંદોનો પરસ્પર વિરોધ થતો નથી. ૮૭

આ પ્રહ્લાનંદના પ્રકરણમાં વિષયાનંદનું અને વાસનાનંદનું નિરૂપણ કરતું અસંગત છે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

તથા ચ વિષયાનંદો વાસનાનંદ ઇત્યમ્ ।

આનંદો જનયન્નાસ્તે બ્રહ્માનંદઃ સ્વયંપ્રભઃ ॥ ૮૮ ॥

તથા ચ [યઃ] સ્વયંપ્રકાશ પ્રદાનદઃ [આનંદઃ] વિપયાનંદઃ [ચ] વાસનાનંદઃ ઇતિ અમ્
આનંદૌ જનયન્ આસ્તે [સઃ] વ્રહ્માનંદઃ ॥

એવો જે સ્વયંપ્રકાશ પ્રદાનદઃ આનંદ વિપયાનંદ ને વાસનાનંદ એવા આ
જે આનંદને ઉપભવતો હતો રહે છે એ પ્રદાનદ છે, અર્થાત્ વિપયાનંદ ને
વાસનાનંદ પ્રદાનદથી ભિન્ન નથી, એટલે તે જે આનંદનું નિરૂપણ આ પ્રકરણમાં
કરવાથી ચાલતા વિષયમાં અસંગતપણું થતું નથી. ૮૮

સુપુષ્પિના સમયમાં પ્રદાનદને સિદ્ધ કર્યાનું ને ખીલ અવસ્થામાં પણ
તેનો સદ્ભાવ હોવાનું જણાવે છે:—

શ્રુતિયુક્ત્યનુભૂતિભ્યઃ સ્વપ્રકાશચિદાત્મકે ।

વ્રહ્માનંદે સુષ્પિકાલે સિદ્ધે સત્યન્યદા શૃણુ ॥ ૮૯ ॥

શ્રુતિયુક્ત્યનુભૂતિભ્યઃ સુષ્પિકાલે સ્વપ્રકાશચિદાત્મકે વ્રહ્માનંદે સિદ્ધે સતિ
અન્યદા શૃણુ ॥

શ્રુતિ, સુક્તિ ને અનુભવ એ ત્રણવડે સુપુષ્પિદશામાં સ્વયંપ્રકાશ ચેતનરૂપ
પ્રદાનદની સિદ્ધિ થયા પછી બ્રહ્મવસ્થામાં ને સ્વપ્રાવસ્થામાં તે પ્રદાનદનો જે
સદ્ભાવ જણાય છે તે સાંભળો. ૮૯

સુપુષ્પિમાં રહેલો આનંદમય સ્થાનલેદથી સ્વપ્નને અથવા બ્રહ્મતને પામે છે
એમ કહે છે:—

ય આનંદમયઃ સુષ્પૌ સ વિજ્ઞાનમયાત્મતામ્ ।

ગત્વા સ્વપ્નં પ્રવોષં વા પ્રાપ્નોતિ સ્થાનભેદતઃ ॥ ૯૦ ॥

સુષ્પૌ યઃ આનંદમયઃ સઃ વિજ્ઞાનમયાત્મતાં ગત્વા સ્થાનભેદતઃ સ્વપ્નં વા પ્રવોષં
પ્રાપ્નોતિ ॥

સુપુષ્પિદશામાં જે આનંદમય છે તે વિજ્ઞાનમયપણાને પ્રાપ્ત થઈને કંઈમાં
રહેલી હિતાનાડીરૂપ વા નેત્રાદિના ગોલકરૂપ સ્થાનના લેદથી સ્વપ્નને વા બ્રહ્મતને
પોતાના કર્મોનુસાર પ્રાપ્ત થાય છે. ૯૦

હવે બ્રહ્મદાદિ ત્રણ અવસ્થાનાં ત્રણ શરીરોમાં રહેલાં સ્થાનો જણાવે છે:—

નેત્રે જાગરણં કંઠે સ્વપ્નઃ સુષ્પિર્હૃદંબુજે ।

આપાદમસ્તકં દેહં વ્યાપ્ય જાગર્તિ ચેતનઃ ॥ ૯૧ ॥

નેત્રે જાગરણં, કંઠે સ્વપ્નઃ [ચ] હૃદંબુજે સુષ્પિઃ [અસ્તિ,] ચેતનઃ આપાદ-
મસ્તકં દેહં વ્યાપ્ય જાગર્તિ ॥

નેત્રમાં ને ખીજી ઈદ્રિયોનાં ગોલકોમાં જાગ્રદવસ્થા, કંઠમાં હિતાનામની નાડીમાં સ્વપ્નાવસ્થા ને હૃદયકમલમાં સુપુષ્પિ-અવસ્થા રહે છે. જાગ્રદવસ્થામાં ચેતનરૂપ જીવ પગથી માંડીને મસ્તકપર્વત શરીરને વ્યાપીને વ્યવહાર કરે છે. ૯૧
જીવ સ્થૂલશરીરને વ્યાપીને પોતાનો વ્યવહાર કરે છે એ અર્થને દૃષ્ટાંત-વડે સ્પષ્ટ કરે છે:—

દેહતાદાત્મ્યમાપન્નસ્તમાયઃપિંડવત્તતઃ ।

અહં મનુષ્ય इत्येवं निश्चित्यैवावतिष्ठते ॥ ૯૨ ॥

[યતઃ] તમાયઃપિંડવત્ દેહતાદાત્મ્યં આપન્નઃ તતઃ અહં મનુષ્યઃ ઇતિ એવં નિશ્ચિત્ય એવ અવતિષ્ઠતે ॥

જેથી તમેલા લોહાના ગોળાની પેઠે જીવાત્મા મનુષ્યાદિના શરીરની સાથે એકપણાને પામેલો થાય છે તેથી હું મનુષ્ય છું એવી રીતે નિશ્ચય કરીનેજ તે રહે છે. ૯૨

દેહની સાથે જીવાત્માના એકપણાની ભ્રાંતિ થવાથી તેને જે અવસ્થાઓ પ્રાપ્ત થાય છે તે કહે છે:—

उदासीनः सुखी दुःखीत्यवस्थात्रयमेत्यसौ ।

सुखदुःखे कर्मकार्ये त्वौदासीन्यं स्वभावतः ॥ ૯૩ ॥

અસૌ ઉદાસીનઃ, સુખી [ચ] દુઃખી ઇતિ અવસ્થાત્રયં ઇતિ, સુખદુઃખે કર્મ-કાર્યે, ઔદાસીન્યં તુ સ્વભાવતઃ ॥

આ જીવાત્મા દેહની સાથે એકપણાની ભ્રાંતિ થવાથી ઉદાસીન, સુખી અને દુઃખી આ ત્રણ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં સુખ અને દુઃખ પુણ્ય-રૂપ અને પાપરૂપ કર્મનાં ફલ છે, ને ઉદાસીનપણું તેો સ્વાભાવિક છે, અર્થાત્ આત્મસ્વભાવ છે. ૯૩

આ સુખદુઃખના જે લેહ અને ઉદાસીનપણું ક્યારે હોય છે તે જણાવે છે:—

वाह्यभोगान्मनोराज्यात्सुखदुःखे द्विधा मते ।

सुखदुःखान्तरालेषु भवेत्तूष्णीमवस्थितिः ॥ ૯૪ ॥

વાહ્યભોગાત્ [ચ] મનોરાજ્યાત્ સુખદુઃખે દ્વિધા મતે, સુખદુઃખાન્તરાલેષુ તૂષ્ણી અવસ્થિતિઃ ભવેત્ ॥

ગહારના વિષયોના ભોગથી અને મનોરાજ્યથી પ્રાપ્ત થતાં સુખ અને દુઃખ જે પ્રકારનાં નાનેલાં છે. સુખ અને દુઃખ એ બેની વચ્ચે મોનાવસ્થા એટલે તૂષ્ણીભાવ હોય છે તે ઉદાસીનતા કહેવાય છે. ૯૪

અંતઃકરણની સ્વાભાવિક ઉદ્દાસીનતાના સમયમાં આત્માનંદનું લાન થાય છે એમ જણાવે છે:—

ન કાપિ ચિંતા મેઽસ્ત્યય સુખમાસ इति ब्रुवन् ।

औदासीन्ये निजानंदभानं वक्त्यखिलो जनः ॥ ૧૫ ॥

અથ મે કા અપિ ચિંતા ન અસ્તિ, [અહં] મુખં આસે इति ब्रुवन् અર્થિલઃ
જનઃ ઔદાસીન્યે નિજાનંદભાનં વક્તિ ॥

આ સમયમાં મને કાંઈ પણ ચિંતા નથી, હું સુખરૂપ બેઠો છું એમ બોલનારા સર્વ મનુષ્યો પોતાના અંતઃકરણની સમગ્રપરહિતપણાવાળી સ્થિતિ-રૂપ ઉદ્દાસીનતામાં આત્માનંદના અનુભવને કહે છે. એવી રીતે બહુવિધવસ્થામાં પણ મનુષ્યને આત્માનંદનું લાન થાય છે. ૯૫

અંતઃકરણની ઉદ્દાસીન-અવસ્થામાં અનુભવાતા આનંદને જે નિબનંદ કહેવામાં આવે તો તે નિબનંદ પ્રહ્લાનંદરૂપ થયો, તેથી તેને પૂર્વે કહેલું વાસના-નંદપણું રહ્યું નહિ એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

अहमस्मीत्यहंकारसामान्याच्छादितत्वतः ।

निजानंदो न मुख्योऽयं किंत्वसौ तस्य वासना ॥ ૧૬ ॥

અહં અસ્મિ इति अहंकारसामान्याच्छादितत्वतः अयं मुख्यः निजानंदः न,
किंतु असौ तस्य वासना ॥

હું છું એવા સામાન્ય અહંકારવડે આચ્છાદિતપણાથી આ આનંદ મુખ્ય નિબનંદ નથી, પરંતુ આ આનંદ મુખ્ય નિબનંદની વાસના છે. ૯૬

મુખ્ય નિબનંદથી લિન્ન વાસનાનંદ છે એમ દર્શાવત આપીને સમજાવે છે:—

नीरपूरितभांडस्य बाह्ये शैत्यं न तज्जलम् ।

किंतु नीरगुणस्तेन नीरसत्तानुमीयते ॥ ૧૭ ॥

નીરપૂરિતભાંડસ્ય બાહ્યે [યત્] શૈત્યં [અસ્તિ] તત્ જલં ન, કિંતુ નીરગુણઃ,
તેન નીરસત્તા અનુમીયતે ॥

શીતલ પાણીથી ભરેલા વાસણનો બહારથી સ્પર્શ કરવાવડે અનુભવમાં આવતું જે શીતલપણું છે તે શીતલપણું પોતે પાણી નથી, પરંતુ તે શીતલ પાણીનો ગુણ છે. તે શીતલતારૂપ ગુણવડે તે વાસણમાં શીતલ પાણીના હોવાનું અનુમાન થાય છે. ૯૭

જેમ પાત્રની શીતલતાવડે તે પાત્રમાં શીતલ પાણી હોવાનું અનુમાન

થાય છે તેમ સમાધિના અભ્યાસવડે અહંકારનું વિસ્મરણ થવાથી નિજાનંદનું અનુમાન થાય છે એમ જણાવે છે:—

યાવદ્યાવદહંકારો વિસ્મૃતોઽભ્યાસયોગતઃ ।

તાવત્તાવત્સૂક્ષ્મદષ્ટેર્નિજાનંદોઽનુમીયતે ॥ ૧૮ ॥

અભ્યાસયોગતઃ યાવત્ યાવત્ અહંકારઃ વિસ્મૃતઃ તાવત્ તાવત્ સૂક્ષ્મદષ્ટેઃ નિજાનંદઃ અનુમીયતે ॥

નિર્વિકલ્પસમાધિના અભ્યાસના ણલથી જેટલો જેટલો અહંકાર મૂલાય છે તેટલો તેટલો અતઃકરણની સૂક્ષ્મદષ્ટિથી નિજાનંદ અનુમાન કરાય છે. ૯૮ અહંકારની સર્વથા વિસ્મૃતિ થવાથી અહંકારની નિદ્રાથી લિનન અત્યંત સૂક્ષ્મ સ્થિતિ થાય છે એમ જણાવે છે:—

સર્વાત્મના વિસ્મૃતઃ સન્સૂક્ષ્મતાં પરમાં વ્રજેત્ ।

અલીનત્વાન્ન નિદ્રૈષા તતો દેહોઽપિ નો પતેત્ ॥ ૧૯ ॥

સર્વાત્મના વિસ્મૃતઃ સન્ [અહંકારઃ] પરમાં સૂક્ષ્મતાં વ્રજેત્, અલીનત્વાન્ન ઇષા નિદ્રા ન, તતઃ દેહઃ અપિ નો પતેત્ ॥

સર્વપ્રકારે વિસ્મૃત થયેા છતો અહંકાર અત્યંતસૂક્ષ્મપણાને પામે છે. અહંકાર અજ્ઞાનમાં લીન થયેલો ન હોવાથી અહંકારની આ પરમસૂક્ષ્મ અવસ્થા નિદ્રા નથી, તે કારણથી તે સ્થિતિમાં સુપુષ્પિની પેઠે સ્થૂલશરીર ભૂમિપર પડવા લાગતું નથી. ૯૯

એ સ્થિતિમાં જે સુખ છે તે પ્રહ્લાનંદ છે એમ ભગવદ્ગીતાનું પ્રમાણ આપીને કહે છે:—

ન દ્વૈતં ભાસતે નાપિ નિદ્રા તત્રાસ્તિ યત્સુખમ્ ।

સ વ્રહ્માનંદ ઇત્યાહ ભગવાનર્જુનં પ્રતિ ॥ ૧૦૦ ॥

[યત્ર] દ્વૈતં ન ભાસતે, નિદ્રા અપિ ન, તત્ર યત્ સુખં અસ્તિ સઃ વ્રહ્માનંદઃ ઇતિ ભગવાન્ અર્જુનં પ્રતિ આહ ॥

જે સમયમાં દ્વૈતરૂપ પ્રપંથ પ્રતીતે થતો નથી, અને નિદ્રા પણ હોતી નથી, તે સમયમાં મનુષ્યને જે સ્વાભાવિક સુખ અતુલવાચ છે તે પ્રહ્લાનંદ છે એ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણભગવાન્ અર્જુનપ્રતિ કહેતા હવા. ૧૦૦

શ્રીકૃષ્ણભગવાનું ભગવદ્ગીતામાં આવેલું તે વચન નીચે આપે છે:—

શનૈઃ શનૈરુપરમેદ્વુદ્ધયા ધૃતિષ્ટહીતયા ।

આત્મસંસ્થં મનઃ કૃત્વા ન કિંચિદપિ ચિંતયેત્ ॥ ૧૦૧ ॥

ધૃતિષ્ટહીતયા વુદ્ધયા શનૈઃ શનૈઃ ઉપરમેત્ [ચ] મનઃ આત્મસંસ્થં કૃત્વા કિંચિત્
અપિ ન ચિંતયેત્ ॥

ધીરજ્ઞના ગણવાળી બુદ્ધિવડે યોતાના અંતઃકરણને ધીરે ધીરે વિષય-
ચિંતનથી રહિત કરે, અર્થાત તેને આત્માભિમુખ કરે, અને તે અંતઃકરણને
આત્મામાં સારી રીતે સ્થિર કરીને પછી ગહારના કે અંતરના સ્થૂલસૂક્ષ્મ
વિષયનું કાંઈ પણ ચિંતન ન કરે. ૧૦૧

વિષયાભિમુખ થતા મનને સુમુક્ષ્ણે આત્મામાં કેવી રીતે સ્થિર કરવું
તે પણ શ્રીકૃષ્ણભગવાનના નીચેના વચનવડે કહે છે:—

યતો યતો નિશ્ચરતિ મનશ્ચંચલમસ્થિરમ્ ।

તત્તસ્તતો નિયમ્યૈતદાત્મન્યેવ વશં નયેત્ ॥ ૧૦૨ ॥

ચંચલં [ચ] અસ્થિરં મનઃ યતઃ યતઃ નિશ્ચરતિ, તતઃ તતઃ ઇતત્ નિયમ્ય
આત્મનિ એવ વશં નયેત્ ॥

સ્વભાવથીજ અચલ અને એક વિષયમાં નિયમપૂર્વક સ્થિર નહિ રહેનારું
મન જે જે શબ્દાદિ વિષયો રૂપ નિમિત્તથી ચલાયમાન થાય તે તે શબ્દાદિરૂપ
વિષયોથી દોષદર્શનાદિરૂપ ઉપાયવડે યોગાભ્યાસી આ મનને પાછું વાળીને
આત્મામાંજ સુસ્થિર કરે. ૧૦૨

મનં અત્યંત શાંત થવાથી થનારા ફલને કહે છે:—

પ્રશાંતમનસં હ્યેનં યોગિનં સુખમુત્તમમ્ ।

ઉપૈતિ શાંતરજસં વ્રહ્મભૂતમકલ્મષમ્ ॥ ૧૦૩ ॥

શાંતરજસં પ્રશાંતમનસં અકલ્મષં એનં યોગિનં ઉત્તમં વ્રહ્મભૂતં સુખં હિ ઉપૈતિ ॥

જેના અંતઃકરણમાંનો રજ્જેશુષ્ણ શાંત થઈ ગયો છે, જેનું મન અત્યંત
શાંત થયું છે, અને જેના અંતઃકરણમાંના પાપસસ્કારો નિવૃત્ત થયા છે એવા
આ યોગીને ઉત્તમ એવો પ્રહ્મસ્વરૂપભૂત આનંદ નિશ્ચય પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦૩

ઉપર જણાવેલા સંક્ષિપ્ત અર્થને સ્પષ્ટ કરવાગાટે અથકાર શ્રીકૃષ્ણભગ-
વાનના ચાર શ્લોકો નીચે આપે છે:—

યત્રોપરમતે ચિત્તં નિરુદ્ધં યોગસેવયા ।

યત્ર ચૈવાત્મનાત્માનં પश्यન્નાત્મનિ તુષ્યતિ ॥ ૧૦૪ ॥

સુખમાત્યંતિકં યત્તદ્વુદ્ધિગ્રાહ્યમર્તીંદ્રિયમ્ ।

વેત્તિ યત્ર ન ચૈવાયં સ્થિતશ્ચલતિ તત્ત્વતઃ ॥૧૦૫॥

યં લઘ્વા ધાપરં લાભં મન્યતે નાધિકં તતઃ ।

યસ્મિંસ્થિતો ન દુઃખેન ગુરુણાઽપિ વિચાલ્યતે ॥૧૦૬॥

તં વિદ્યાદુઃખસંયોગવિયોગં યોગસંજ્ઞિતમ્ ।

સ નિશ્ચયેન યોક્તવ્યો યોગોઽનિર્વિણ્ણચેતસા ॥૧૦૭॥

યત્ર યોગસેવયા નિરૂદ્ધં ચિત્તં ઉપરમતે ચ યત્ર આત્મના આત્માનં પડયત્ આત્મનિ એવ તુપ્પયતિ ॥ [યત્ર ચ] યત્ વુદ્ધિગ્રાહ્યં અર્તીંદ્રિયં આત્યંતિકં સુખં તત્ વેત્તિ, ચ યત્ર સ્થિતઃ અયં તત્ત્વતઃ ન ચલતિ એવ ॥ચ યં લઘ્વા અપરં લાભં તતઃ અધિકં ન મન્યતે, યસ્મિન્ સ્થિતઃ ગુરુણા અપિ દુઃખેન ન વિચાલ્યતે ॥ તં દુઃખસંયોગવિયોગં યોગસંજ્ઞિતં વિદ્યાત્, સઃ યોગઃ અનિર્વિણ્ણચેતસા નિશ્ચયેન યોક્તવ્યઃ ॥

જે સમયમાં યોગાનુષ્ઠાનવડે નિરોધ કરેલું ચિત્ત શાંત થાય છે, અને જે સમયમાં વિવેકવાળા અંતઃકરણવડે અંતરાત્માને અનુભવતો છતાં યોગી આનંદધન આત્મામાંજ સંતોષ પામે છે, તથા જે અવસ્થામાં જે નિર્મલબુદ્ધિદારા ગ્રહણ કરવાયોગ્ય ને નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના અવિપચીભૂત નિઃસીમ સુખ છે તેને યોગી જાણે છે, અને જે અવસ્થામાં સ્થિર થયેલો આ યોગી આત્મસ્વરૂપથી ચલાયમાન થતો નથીજ, તથા જેને પામીને તેનાથી ખીજે કોઈ પણ અધિક લાભ માનતો નથી, ને જે સ્વરૂપમાં સ્થિર થયેલો આ યોગી મોટા દુઃખવડે પણ ચલાયમાન થતો નથી, તે ત્રિવિધ દુઃખના સંયોગના અત્યંત વિયોગને યોગનામવાળો જાણે. તે ચિત્તના નિરોધરૂપ યોગ મુમુક્ષુએ ખેદરહિત અંતઃકરણવડે નિશ્ચયપૂર્વક અનુષ્ઠાન કરવાયોગ્ય છે. ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૦૭

ઉપર જણાવેલા અર્થની શ્રીકૃષ્ણભગવાનના વચનવડે અંથકાર સમાપ્તિ કરે છે:--

યુંજન્નેવં સદાત્માનં યોગી વિગતકલ્મષઃ ।

સુખેન બ્રહ્મસંસ્પર્શમત્યંતં સુખમશ્નુતે ॥૧૦૮॥

એવં આત્માનં સદા યુંજન્ વિગતકલ્મષઃ યોગી બ્રહ્મસંસ્પર્શ અત્યંતં સુખં અશ્નુતે ॥

એવી રીતે યોગીના અંતઃકરણને સર્વદા આત્મામાં જોડતો છતાં પ્રતિબંધ

કરનારા પાપસંસ્કારોથી રહિત થયેલો યોગી બ્રહ્માના સ્વરૂપભૂત નિરતિશય-
મુખને અનાયાસે અનુભવે છે. ૧૦૮

જેદ પાપ્યા વિના યોગનો અભ્યાસ કરવાથી મનનો નિગ્રહ થાય છે એમ
દષ્ટાંતસહિત કહે છે:—

उत्सेक उदधेर्यद्वत्कुशाग्रैकर्विदुना ।

मनसो निग्रहस्तद्ब्रह्मवेदपरिखेदतः ॥ ૧૦૯ ॥

કુશાગ્રેણ એકર્વિદુના યદ્વત્ ઉદધેઃ ઉત્સેકઃ, તદ્વત્ મનસાઃ નિગ્રહઃ અપરિ-
ખેદતઃ ભવેત્ ॥

દર્શના અગ્રવડે સમુદ્રના એક એક ણિદુને બહાર કાઢવાવડે જેમ
ટીટાડાને સમુદ્રને ઊલેચવાતુ ફલ થયુ, તેમ મનનો નિગ્રહ જેદ પાપ્યા વિના
પ્રયત્ન કરવાથી થાય છે.

જોઈ ટીટાડાનાં ઇંડાં સમુદ્રે જાપાડી લીધાં હતાં, તે ઇંડાં પાછાં મેળવવા-
નું ટીટાડાએ પોતાની ચાંચમાં દર્શનો કકરો લઇને સમુદ્રને સૂકવવામાટે
સમુદ્રનું જલ બહાર કાઢવાનો પ્રયત્ન કર્યો, તે તેના પ્રયત્નથી અનેક પક્ષીઓઃ
એ, શ્રીનારદેહીએ અને ગરુડે તે ટીટાડાને આહ્વાય કર્યું. પછી સૂકાઇ,
જવાની ખીકથી સમુદ્રે તે ટીટાડાને તેનાં ઇંડાં પાછાં આપ્યાં, તેમ ચિત્તને
નિરોધ કરવા મથતા જેદરહિત મનવાળા યોગાભ્યાસીને સારા સદ્ગુરુની
પ્રાપ્તિ અને ઇશ્વરનો અનુગ્રહ પ્રાપ્ત થવાથી તે પોતાના મનનો નિરોધ કરી
શકે છે. ૧૦૯

મનની શાંતિવડે બ્રહ્માનંદનો અનુભવ થાય છે આ વાત મૈત્રાયણી-
શાખામાં પણ કહી છે એમ જણાવે છે:—

बृहद्रथस्य राजर्षेः शाकायन्यो मुनिः सुखम् ।

प्राह मैत्रायण्यशाखायां समाध्युक्तिपुरःसरम् ॥ ૧૧૦ ॥

મૈત્રાયણ્યશાખાયાં શાકાયન્યઃ મુનિઃ બૃહદ્રથસ્ય રાજર્ષેઃ સમાધ્યુક્તિપુરઃસરં
સુખં માહ ॥

મૈત્રાયણીનામની કૃષ્ણચતુર્વેદની શાખામાં શાકાયન્યનામના મુનિ પોતાની
પાસે શિષ્યભાવે આવેલા બૃહદ્રથનામનારાજર્ષિપ્રતિ સમાધિના કમપૂર્વકે બ્રહ્મા-
નંદનું નિરૂપણ કરતા હતા. ૧૧૦

અંતઃકરણની વૃત્તિઓનો ક્ષય થવાથી ચિત્તની શી રિયતિ થાય છે તે
દષ્ટાંતસહિત જણાવે છે:—

૧ આ ઉદાહરણનું વિશેષ વર્ણન જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ શ્રીયોગકૌસ્તુભમાંથી તે જોઈ લેવું

યથા નિરિંધનો વહ્નિઃ સ્વયોનાવુપશામ્યતિ ।

તથા વૃત્તિક્ષયાચ્ચિત્તં સ્વયોનાવુપશામ્યતિ ॥ ૧૧૧ ॥

યથા નિરિંધનઃ વહ્નિઃ સ્વયોનૌ ઉપશામ્યતિ તથા ચિત્તં વૃત્તિક્ષયાત્ સ્વયોનૌ ઉપશામ્યતિ ॥

જેવી રીતે ઇંધનરહિત થયેલો અગ્નિ જ્વાલાદિરૂપ પોતાના વિશેષ આકારનો ત્યાગ કરીને પોતાના કારણભૂત સામાન્યતેજરૂપે રહે છે તેવી રીતે ચિત્ત પોતાની વૃત્તિઓનો ક્ષય થવાથી પોતાના કારણભૂત સત્ત્વગુણરૂપે અપશેષ રહે છે. ૧૧૧

પછી તે મનની શી સ્થિતિ થાય છે તે જણાવે છે:—

સ્વયોનાવુપશાંતસ્ય મનસઃ સત્યકામિનઃ ।

ઇંદ્રિયાર્થવિમૂઢસ્યાનૃતાઃ કર્મવશાનુગાઃ ॥ ૧૧૨ ॥

સત્યકામિનઃ સ્વયોનૌ ઉપશાંતસ્ય ઇંદ્રિયાર્થવિમૂઢસ્ય મનસઃ કર્મવશાનુગાઃ અનૃતાઃ [સ્યુઃ] ॥

સત્યરૂપ પ્રહ્મની ઇચ્છા કરનારા, પોતાના ઉપાદાનકારણમાં લીન થયેલા અને ઇંદ્રિયોના વિષયોથી વિમુખ થયેલા અર્થાત વિષયજ્ઞાનથી રહિત થયેલા મનને શુભાશુભકર્મરૂપ સાધનને અધીન રહેલા સુખદુઃખરૂપ ભાવ માયિકપણાના જ્ઞાનથી મિથ્યા થાય છે, અર્થાત મિથ્યા જણાય છે. ૧૧૨

ચિત્ત શાંત થવાથી જગત્ મિથ્યા જણાય છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી, કેમકે ચિત્ત આ જગતનું ઉપાદાનકારણ નથી એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

ચિત્તમેવ હિ સંસારસ્તત્પ્રયત્નેન શોધયેત્ ।

યચ્ચિત્તસ્તન્મયો મર્ત્યો ગુહ્યમેતત્સનાતનમ્ ॥ ૧૧૩ ॥

ચિત્તં એવ હિ સંસારઃ [અતઃ] તત્ પ્રયત્નેન શોધયેત્, મર્ત્યઃ યચ્ચિત્તઃ તન્મયઃ એતત્ સનાતનં ગુહ્યં [અસ્તિ] ॥

બહિર્મુખ ચિત્તજ પ્રતીત થતો સંસાર (જગત્) છે, આ કારણથી તે ચિત્તનું પ્રયત્નવડે શોધન કરવું-દોષથી રહિત કરવું. મનુષ્ય જે વિષયમાં ચિત્તવાળો થાય છે તે વિષયરૂપ તે થઈ જાય છે આ બાધરહિત ગુપ્ત વાત છે.

જગત્ ઇન્દ્રિયરહિત છતાં પણ તેમાં મનુષ્યનું ચિત્ત ભોગ્યપણાનો આરોપ કરે છે તેથી તે જીવનું ચિત્ત પણ પોતે કહેવેલા જગતનું કારણ થાય છે, આ કારણથી આ શ્લોકમાં ચિત્તજ જગત્ છે એમ કહ્યું છે. સુપુત્રિ-અવસ્થામાં

ચિત્તનો પોતાના ઉપાદાનકારણ અજ્ઞાનમાં લય થવાથી સુખદુઃખનો અનુભવ થતો નથી, અને બ્રહ્મસ્વપ્નમાં મનુષ્યને સુખદુઃખનો અનુભવ થાય છે. તે ચિત્તને અવ્યાસવૈરાગ્યરૂપ પ્રયત્નવડે રક્તેગુણથી ને તમોગુણથી રહિત કરવું તે તેનું શોધન કરવું કહેવાય છે. આત્મા ગુણરહિત હોવાથી તેનું શોધન કરવાનું નથી. ચિત્તનું સારી રીતે શોધન કરવાથી જીવાત્માના કલ્પિત સંસારની નિવૃત્તિ થાય છે આ અનાદિસિદ્ધ રહસ્ય છે. ૧૧૩

ચિત્તની નિર્મલતાવડે પ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થતાં શુભાશુભકર્મનો નાશ થઇ મુચ્છુ અવિનાશી સુખને પામે છે એમ કહે છે:—

ચિત્તસ્ય હિ પ્રસાદેન હંતિ કર્મ શુભાશુભમ્ ।

પ્રસન્નાત્માઽઽત્મનિ સ્થિત્વા સુખમક્ષય્યમશ્રુતે ॥ ૧૧૪ ॥

ચિત્તસ્ય પ્રસાદેન હિ શુભાશુભં કર્મ હંતિ, [તથા ચ] પ્રસન્નાત્મા આત્મનિ સ્થિત્વા અક્ષય્યં મુક્તં અશ્રુતે ॥

ચિત્તની નિર્મલતાવડેજ મનુષ્ય શુભાશુભકર્મના સંસ્કારોને નિવૃત્ત કરે છે. પછી નિર્મલ અંતઃકરણવાળો મનુષ્ય પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરીને અવિનાશી આનંદને પામે છે. ૧૧૪

પ્રહ્મમાં જેનું ચિત્ત આસક્ત થયું છે એવો મનુષ્ય બંધનથી મોક્ષો પામે છે એમ કહે છે:—

સમાસક્તં યથા ચિત્તં જન્તોર્વિપયગોચરે ।

યદ્યેવં બ્રહ્મણિ સ્યાત્તત્કો ન મુચ્યેત વંધનાત્ ॥ ૧૧૫ ॥

જન્તોઃ ચિત્તં વિપયગોચરે યથા સમાસક્તં [અસ્તિ] एवं यदि ब्रह्मणि तत् स्यात्, [તર્હિ] કઃ વંધનાત્ ન મુચ્યેત ? ॥

પ્રાણીનું ચિત્ત ઈંદ્રિયોના વિપયરૂપ ભૂમિમાં જેનું અત્યંત આસક્ત થઇ રહેલું હોય છે તેનું જે સર્વના આધારભૂત પ્રહ્મમાં તે ચિત્ત અત્યંત આસક્ત થાય તો કયો પ્રાણી સંસારરૂપ બંધનથી મોક્ષો ન થાય? અર્થાત સર્વ પ્રાણી સંસારરૂપ બંધનથી મોક્ષો પામે. ૧૧૫

હવે મનના બે પ્રકારના લેહને તથા તેના સ્વરૂપને કહે છે:—

મનો હિ દ્વિવિધં પ્રોક્તં શુદ્ધં ચાશુદ્ધમેવ ચ ।

અશુદ્ધં કામસંપર્કાચ્છુદ્ધં કામવિવર્જિતમ્ ॥ ૧૧૬ ॥

શુદ્ધં ચ અશુદ્ધં એવ ચ [ઈતિ] મનઃ દ્વિવિધં પ્રોક્તં, હિ કામસંપર્કાત્ [તત્] અશુદ્ધં [ચ] કામવિવર્જિતં શુદ્ધં [ભવતિ] ॥

પવિત્ર અને અપવિત્ર એમ મન શાસ્ત્રમાં બે પ્રકારનું કહેલું છે. વિષય-તૃષ્ણાના સંબંધથી તે મન અપવિત્ર થાય છે, અને વિષયતૃષ્ણાથી રહિત થયેલું મન પવિત્ર થાય છે. ૧૧૬

તે બે પ્રકારનું મન ક્રમથી સંસારની પ્રાપ્તિમાં ને મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં નિમિત્ત થાય છે એમ જણાવે છે:—

મન एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः ।

बंधाय विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं स्मृतम् ॥ ૧૧૭ ॥

મનુષ્યાણાં બંધમોક્ષયોઃ કારણં મનઃ એવ [અસ્તિ, તત્ત્વ] વિષયાસક્તં બંધાય [ચ] નિર્વિષયં મુક્ત્યૈ સ્મૃતમ્ ॥

મનુષ્યોના બંધનું અને મોક્ષનું કારણુ મનજ છે. તેમાં વિષયમાં આસક્તિ-વાળું મન જીવના બંધને માટે થાય છે, અને વિષયની આસક્તિવિનાનું મન મુક્તિને માટે કહેલું છે. ૧૧૭

સમાધિથી પવિત્ર થયેલું મન પ્રભાસુખનો અનુભવ કરવાને સમર્થ થાય છે એમ શ્રુતિરૂપ પ્રમાણવડે જણાવે છે:—

समाधिनिर्धूतमलस्य चेतसो,

निवेशितस्यात्मनि यत्सુखं भवेत् ।

न शक्यते वर्णयितुं गिरा तदा,

स्वयं तदंतःकरणेन गृह्यते ॥ ૧૧૮ ॥

આત્મનિ નિવેશિતસ્ય સમાધિનિર્ધૂતમલસ્ય ચેતસઃ તદા યત્ સુખં ભવેત્ [તત્] ગિરા વર્ણયિતું ન શક્યતે, તત્ સ્વયં અંતઃકરણેન ગૃહ્યતે ॥

અંતરાત્મામાં અત્યંત પ્રવેશ પામેલા અને ચિત્તની એકાગ્રતારૂપ સમાધિ-વડે રજોગુણરૂપ ને તમોગુણરૂપ મેલો જેના ધોવાઈ ગયા છે તેવા ચિત્તને તે સમાધિવેલા જે નિરુપમ સ્વરૂપભૂત સુખ અનુભવાય છે તે અલોકિત સુખનું વાણીવડે વર્ણન કરવું શક્ય નથી. તે વેલા તે સુખ ધીબ્જના સાહાય્યવિના અંતઃકરણવડેજ પ્રહણુ કરાય છે. ૧૧૮

આ સમાધિ મનુષ્યોને હલ્લ લાવાથી તેવડે પ્રહાનંદનો નિશ્ચય કેવી રીતે થઈ શકે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

यद्यप्यसौ चिरं कालं समाधिर्दुर्लभो नृणाम् ।

तथापि क्षणिको ब्रह्मानंदं निश्चाययत्यसौ ॥ ૧૧૯ ॥

યદ્યપિ અસૌ સમાધિઃ નુળાં ચિરં કાલં દુર્લભઃ, તથાપિ અસૌ જ્ઞાનિકઃ
બ્રહ્માન્દં નિશ્ચાયયતિ ॥

એકે આ સમાધિ મનુષ્યને લાંબા સમયસુધી પ્રાપ્ત થવો દુર્લભ છે, તોપણ આ ક્ષણવાર રહેતો સમાધિ પણ બ્રહ્માન્દનો નિશ્ચય કરાવી શકે છે, અર્થાત્ બ્રહ્મરૂપ આનંદનો સહભાવ છે એમ જણાવી શકે છે. કોઈ પ્રતિમાં બ્રહ્માન્દને સ્થાને બ્રહ્માન્દઃ એવો પાઠ જોવામાં આવે છે. ૧૧૯

શ્રદ્ધારહિત મનુષ્યને બ્રહ્માન્દનો નિશ્ચય લલે ન થાય, પણ શ્રદ્ધાલુ મનુષ્યને તેનો નિશ્ચય થાય છે એમ જણાવે છે:—

• શ્રદ્ધાલુર્વ્યસની યોઽન્ન નિશ્ચિનોત્યેવ સર્વથા ।

નિશ્ચિતે તુ સકૃત્તસ્મિન્નિશ્ચસિત્યન્યદાપ્યયમ્ ॥ ૧૨૦ ॥

યઃ શ્રદ્ધાલુઃ વ્યસની [સઃ] અન્ન સર્વથા નિશ્ચિનોતિ એવ, તસ્મિન્ સકૃત્
નિશ્ચિતે તુ અયં અન્યદા અપિ વિશ્વસિતિ ॥

જે મનુષ્ય શાસ્ત્રાદિના વચનમાં પ્રાગાણ્ડિકપણુના નિશ્ચયવાળો અને સમાધિની પ્રાપ્તિ કરવામાં સદાશ્રદ્ધવાળો હોય છે તે મનુષ્ય સમાધિમાં અનુભવાતા બ્રહ્માન્દનો સર્વપ્રકારે નિશ્ચય કરે છેજ. તે સમાધિમાં બ્રહ્માન્દનો એકવાર નિશ્ચય થવાથી આ મનુષ્ય ણીજ સમયમાં પણ બ્રહ્મના સ્વરૂપભૂત આનંદના સહભાવમાં વિશ્વાસ કરે છે. ૧૨૦

તે મનુષ્ય આનંદની વાસનાની ઉપેક્ષા કરીને મુખ્યાનંદની ભાવતામાં તત્પર થાય છે એમ જણાવે છે:—

તાદૃક્પુમાનુદાસીનકાલેઽપ્યાનંદવાસનામ્ ।

ઉપેક્ષ્ય મુખ્યમાનંદં ભાવયત્યેવ તત્પરઃ ॥ ૧૨૧ ॥

તાદૃક્ પુમાન્ ઉદાસીનકાલે અપિ આનંદવાસનાં ઉપેક્ષ્ય તત્પરઃ [સન્] મુખ્યં
આનંદં એવ ભાવયતિ ॥

એવો શ્રદ્ધાલુ ને સદાશ્રદ્ધી પુરુષ જેણે બ્રહ્માન્દનો એકવાર નિશ્ચય કર્યો છે તે ઉદાસીનકાલમાં પણ આનંદની વાસનાની ઉપેક્ષા કરીને મુખ્યાનંદમાં તત્પર થયો હતો મુખ્યાનંદનીજ ભાવના કરે છે. ૧૨૧

શ્રદ્ધાલુ અને સદાશ્રદ્ધી પુરુષ વ્યવહારકાલે પણ બ્રહ્માન્દની ભાવના કરે છે એ વાત દર્શાવે અને સિદ્ધાંતવડે નીચેના બે શ્લોકોથી કહે છે:—

પરવ્યસનિની નારી વ્યગ્રાપિ મ્હકર્મણિ ।

તદેવાસ્વાદયત્યંતં; પરસંગરસાયનમ્ ॥ ૧૨૨ ॥

एवं तत्त्वे परे शुद्धे धीरो विश्रान्तिमागतः ।

तदेवास्वादयत्यंतर्बहिर्व्यवहरन्नपि ॥ १२३ ॥

[યથા] પરવ્યસનિની નારી ગૃહકર્મણિ વ્યગ્રાં અપિ તત્ પરસંગરસાયનં એવ અંતઃ આસ્વાદયતિ, એવં પરે શુદ્ધે તત્ત્વે વિશ્રાંતિં આગતઃ ધીરઃ બહિઃ વ્યવહરન્ અપિ અંતઃ તત્ એવ આસ્વાદયતિ ॥

જેવી રીતે પરપુરુષમાં અતિપ્રેમવાળી સ્ત્રી પોતાના ઘરના કામમાં વ્યગ્ર-મનવાળી છતાં પણ તે પરપુરુષના સંગરૂપ શુભનોજ પોતાના મનમાં સ્વાદ લીધા કરે છે, તેવી રીતે માયા ને માયાનાં કાર્યથી પર રહેલા પવિત્ર, બ્રહ્મ-સ્વરૂપમાં વિશ્રાંતિ પામેલા ધીર સ્ત્રી પુરુષ પોતાનો ખહારનો પ્રાસવ્યવહાર કરતા છતાં પણ પોતાના મનમાં એ બ્રહ્મશુભનોજ સ્વાદ લીધા કરે છે. ૧૨૨-૧૨૩ ઉપરના શ્લોકમાં જે ધીરશબ્દ આવેલો છે તેનો અર્થ કહે છે:—

धीरत्वमक्षप्रवल्येऽप्यानंदास्वादवांच्छया ।

तिरस्कृत्याखिलाक्षाणि तच्चिंतायां प्रवर्तनम् ॥ १२४ ॥

અક્ષપ્રાવલ્યે અપિ આનંદાસ્વાદવાંછયા અખિલાક્ષાણિ તિરસ્કૃત્ય તચ્ચિંતાયાં પ્રવર્તનં ધીરત્વમ્ ॥

ઇદ્રિયોનું પોતપોતાના વિષયોભણી જવાનું પ્રબલપાતું-છતાં પણ નિબ-નંદનો સ્વાદ લેવાની પ્રબલ ઇચ્છાવડે તે સર્વ ઇદ્રિયોનો તિરસ્કાર કરીને નિબનંદના અનુસંધાનમાં પ્રવૃત્ત થવું તે ધીરપાતું છે. ૧૨૪

૧૨૩માં શ્લોકમાં જે વિશ્રાંતિશબ્દ છે તેનો કહેવાને ઇચ્છિત અર્થ દર્શાવત સહિત જણાવે છે:—

भारवाही शिरोभारं मुक्त्वाऽऽस्ते विश्रमं गतः ।

संसारव्यापृतित्यागे तादृग्युद्धिस्तु विश्रमः ॥ १२५ ॥

[યથા] ભારવાહી શિરોભારં મુક્ત્વા અસ્તે વિશ્રમં ગતઃ [સન્] આસ્તે [તથા]

સંસારવ્યાપૃતિત્યાગે [સતિ] તાદૃગ્યુદ્ધિઃ તુ વિશ્રમઃ ॥

જેવી રીતે પોતાના માથાપર ભારનું વહન કરનારે પુરુષ શ્રમનું કારણ થનારા પોતાના મસ્તકઉપરનો ભાર નીચે જિતારીને શ્રમરહિત થઈને રહે છે, તેવી રીતે સંસારના રાગદેવવાળા કામકાલનો ત્યાગ કરવાથી તે શ્રમરહિત થયે છે આવા પ્રકારની યતારી જે યુદ્ધિ-તે વિદ્યાનિ-એ શબ્દવડે કહી છે. ૧૨૫ જેવી વિશ્રાંતિ પામેલા પુરુષ શુભંદુઃખની-શબ્દશ્યામાં પણ નિબનંદમાં તરપર થાય છે એમ કહે છે:—

વિશ્રાંતિં પરમાં પ્રાતસ્ત્વૌદાસીન્યે યથા તથા ।

સુખદુઃખદશાયાં ચ તદાનંદૈકતત્પરઃ ॥ ૧૨૬ ॥

પરમાં વિશ્રાંતિં પ્રાપ્તઃ યથા ઔદાસીન્યે તથા સુખદુઃખદશાયાં ચ તદાનંદૈક-
તત્પરઃ [ભવતિ] ॥

ઉત્તમપ્રકારની વિશ્રાંતિને પામેલો પુરુષ જેમ પોતાની ઉદાસીનદશામાં નિબ્બનંદના અનુભવમાં તત્પર હોય છે તેમ પ્રારબ્ધકર્મવશાત પ્રાપ્ત થયેલી સુખદુઃખાની અવસ્થામાં પણ તે તેના (સુખદુઃખના) વિચારનો ત્યાગ કરીને નિબ્બનંદનો અનુભવ લેવામાં તત્પર થાય છે. ૧૨૬

વિષયસુખનું અનુસંધાન નિબ્બનંદના અનુસંધાનનું વિરોધી છે તેથી વિવેકી પુરુષ વિષયસુખનું અનુસંધાન કરતો નથી એમ દર્શાવે આખીને સમજાવે છે:-

અગ્નિપ્રવેશહેતૌ ધીઃ શૃંગારે યાદૃશી તથા ।

ધીરસ્યોદેતિ વિષયેઽનુસંધાનવિરોધિનિ ॥ ૧૨૭ ॥

અગ્નિપ્રવેશહેતૌ શૃંગારે યાદૃશી ધીઃ તથા અસ્ય ધીઃ અનુસંધાનવિરોધિનિ
વિષયે ઉદેતિ ॥

દેવભાવ પામવામાટે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીને જીતાવળે પોતાના સ્થૂલ-
શરીરનો ત્યાગ કરવો એવી દૃઢ ઇચ્છા જેના મનમાં ઉત્પન્ન થઈ છે એવા પુરુષને દેહત્યાગમાં વિલંબ કરનારા અલંકાર ધારણ કરવા ઇત્યાદિ શોભાની સામગ્રીમાં જેવી વિરાગવાળી બુદ્ધિ થાય છે તેવી વિરાગ આદિ સાધનસંપન્ન આ વિવેકી પુરુષની બુદ્ધિ નિબ્બનંદના અનુસંધાનમાં વિરોધી સચારના વિષયોમાં ઉદય પામે છે, અર્થાત્ તેની બુદ્ધિ વિષયોમાં વિરાગવાળી થાય છે. ૧૨૭

વિવેકી મનુષ્યની બુદ્ધિ નિબ્બનંદના અવિરોધી સુખમાં પ્રારબ્ધકર્મને લીધે પ્રવૃત્તિ કરે છે એમ જણાવે છે:-

અવિરોધિ સુખે વુદ્ધિઃ સ્વાનંદે ચ ગમાગમૌ ।

કુર્વત્યાસ્તે ક્રમાદેપા કાકાક્ષિવદિતસ્તતઃ ॥ ૧૨૮ ॥

એવા બુદ્ધિઃ અવિરોધિ સુખે ચ સ્વાનંદે કાકાક્ષિવત્ ક્રમાત્ ઇતસ્તતઃ
ગમાગમૌ કુર્વતી આસ્તે ॥

વિવેકી મનુષ્યની આ બુદ્ધિ નિબ્બનંદના અનુસંધાનનો વિરોધ નહિ કર-
નારા સુખમાં અને નિબ્બનંદમાં કાગડાની નેત્રેન્દ્રિયની જેઠે કમથી અહીં તહીં
ગમનાગમન કરતી છતી રહે છે. ૧૨૮

ઉપરના દર્શાવેલા સિદ્ધ કરી સિદ્ધાંત સમજાવે છે:-

બ્રહ્માનંદગત યોગાનંદનો સાર

હવે આ બ્રહ્માનંદનામના પાંચ પ્રકરણમાં બ્રહ્માનંદનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. એ બ્રહ્મરૂપ આનંદનું જ્ઞાન થવાથી આ લોકનાં ને પરલોકનાં સર્વ દુઃખોનો ત્યાગ કરીને સુસુક્ષ્મ આનંદરૂપ બ્રહ્મજ થાય છે. બ્રહ્મનું જ્ઞાન સર્વ અનિષ્ટનો નાશ અને ધૃષ્ટની પ્રાપ્તિ કરે છે આ વાત ઘણી શ્રુતિઓરૂપ ને સ્મૃતિઓરૂપ પ્રમાણથી સિદ્ધ છે. આનંદ ત્રણ પ્રકારનો છે. બ્રહ્માનંદ, વિદ્યાનંદ ને વિષયાનંદ. તેમાં બ્રહ્માનંદનું નિરૂપણ પ્રથમનાં ત્રણ પ્રકરણમાં કર્યું છે. ભૃગુનામના બિશ્વાસુ પુત્રે પોતાના વરુણનામના બ્રહ્મવેતા પિતાને સુખેથી બ્રહ્મનું લક્ષણ સાંભળ્યું, અને પછી કમથી અત્રમય, પ્રાણમય, મનોમય ને વિજ્ઞાનમય આ ચાર કોશોનો ત્યાગ કરીને આનંદમયકોશને આત્મા બાણીને પશ્ચાત્ આનંદમયકોશના આધારરૂપે જે નિરૂપાધિક આનંદ છે તેજ બ્રહ્મ છે એમ બાણ્યુ. જેમાંથી જગત્ની ઉત્પત્તિ થાય છે, જેનાવડે જગત્ની સ્થિતિ થાય છે, અને પ્રલયકાલે જેમાં જગત્નો અલેહભાવે પ્રવેશ થાય છે તે બ્રહ્મ છે. એ બ્રહ્મના લક્ષણને તે ભૃગુએ આનંદમાં બોલ્યું. મૈથુનરૂપ નિમિત્તવાળા આનંદથી પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે, વિષયોપ-લોગાદિથી ઉપજતા આનંદવડે તેમના જીવનનો નિર્વાહ થાય છે, અને સુપુષ્ટિકાલે તે પ્રાણીઓનો હવ આત્મસ્વરૂપભૂત આનંદમાંજ થાય છે, આવી રીતે તે ભૃગુએ બ્રહ્મના લક્ષણની આનંદમાં યોજના કરી. એ પછી આનંદના સૂક્ષ્મરૂપનો વિચાર કરીને નિરૂપાધિક એટલે વિષયનિરપેક્ષ આનંદજ બ્રહ્મ છે એમ ભૃગુએ નિશ્ચય કર્યો.

આકાશાદિ પાંચ ભૂતોની અને ભૌતિક પદાર્થોની ઉત્પત્તિની પૂર્વે ત્રણ પરિચ્છેદથી રહિત એક બ્રહ્મજ હતું. તે વેલા જ્ઞાતા, જ્ઞાન ને જ્ઞેયરૂપ ત્રિપુટી નહોતી. બ્રહ્મમાંથી વિવર્તરૂપે ઉત્પન્ન થયેલો જીવ એ જ્ઞાતા, શબ્દાદિ વિષયને આકારે થયેલી મનોવૃત્તિ તે જ્ઞાન, અને શબ્દાદિ વિષય તે જ્ઞેય. તે જ્ઞાતાદિ ત્રણ કાર્યરૂપ હોવાથી તેમની ઉત્પત્તિની પૂર્વે તે કારણરૂપ બ્રહ્મથી ભિન્ન નહોતાં. એ ત્રિપુટીનો જ્યારે અભાવ હોય છે ત્યારે એટલે સમાધિમાં, સુપુષ્ટિમાં ને મૂર્છામાં સર્વ દૈતથી રહિત પૂર્ણ બ્રહ્મનોજ અનુભવ હોય છે. આ જગત્ની ઉત્પત્તિની પૂર્વે ત્રિપુટીના અભાવમાં એ બ્રહ્મ તેવી રીતેજ પરિપૂર્ણ હોય છે. ત્રિપુટીથી રહિત જે બ્રહ્મ તેજ વાસ્તવિક સુખ છે. ત્રિપુટીરૂપે ભેદ પામેલું દૈત વાસ્તવિક સુખરૂપ નથી એમ ભગવાન સનત્કુમારે અત્યંત શોક પામેલા નારદજીને કહ્યું છે. નારદજીએ ઘણી વિદ્યાઓનું અધ્યયન કર્યું હતું, પણ તેમને આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ નહિ થયેલો હોવાથી આનસપરિતાપરૂપ ઘણા શોક થયો. શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવાની પૂર્વે મનુષ્યને આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક ને આધિદેવિક આ ત્રણ તાપજ પીડા કરે છે, પણ શાસ્ત્રાભ્યાસ કર્યા પછી તે અજ્ઞાની

મનુષ્યને તે ત્રણ તાપઉપરાંત ધોરવાર કરવા પડતા શાસ્ત્રના અભ્યાસરૂપ, અભ્યાસ કરેલા શાસ્ત્રના વિસ્મરણરૂપ, પોતાનાથી ઊતરતા વિદ્યાને ભેદને થનારા ગર્વરૂપ, અને પોતાનાથી ચઢીઆતા વિદ્યાનુવે થનારા પોતાના માનના ભંગરૂપ આ ચાર તાપ તેને વધે છે. શોકથી ખીડા પામેલા નારદજી પોતાને શરણે આઠ્યો ત્યારે ભગવાન સનતકુમારે તેમને સુખરૂપ બ્રહ્મજ્ઞ શોકની નિવૃત્તિનું સાધન છે એમ કહ્યું. વિષયથી ઉપજેલુ સુખ અનેક દુઃખોથી ઘેરાયેલુ હોવાથી દુઃખજ છે એમ સમજીને ભગવાન સનતકુમારે દૈતમાં સુખ નથી એમ કહ્યું છે.

તાંડા:—એમ દૈતમાં સુખ નથી તેમ અદૈતમાં પણ સુખ નથી. અદૈતમાં જે સુખ હોય તો તે જણાવું ભેદજી, જે તે જણાય તો જણાવો અને જણાવો વિષય એમ જે પદાર્થ ધવાથી દૈતની પ્રાપ્તિ થાય, અને અદૈતની કાંનિ થાય.

સમાધાન:—અદૈત એ સુખનું અધિકરણ નથી એ સાચી વાત છે, પણ અદૈત સુખસ્વરૂપજ છે, અને તે સ્વપ્રકાશ હોવાથી તેની સિદ્ધિમાટે બીજા પ્રમાણની અપેક્ષા રહેતી નથી. આ જગત્ની ઉત્પત્તિની પૂર્વે શું દૈત હતું? અથવા શું અદૈત હતું? અથવા શું દૈત અને અદૈતથી ભિન્ન બીજું કંઈ હતું? તેમાં દૈત અને અદૈતથી ભિન્ન બીજું કંઈ હતું એમ કહી શકાય નહિ, કેમકે એવી કોઈ પણ વસ્તુનો સદ્ભાવ આ જગત્માં ક્યાંઈ જોવામાં આવતો નથી. દૈતની ઉત્પત્તિની પૂર્વે દૈત હતું એમ પણ કહી શકાય નહિ, કેમકે દૈત તો જગત્ની ઉત્પત્તિની પછી સભવી શકે છે. એમ હોવાથી આ જગત્ની ઉત્પત્તિની પૂર્વે અદૈતજ હતું એમજ સ્વીકારવું ભેદજી. સુપુષ્ટિમાં દૈતનો અનુભવ થતો નથી આ વાત લોકપ્રસિદ્ધ છે. સુપુષ્ટિમાં પ્રતીત થતું સુખ સ્વપ્રકાશ છે. તે અવસ્થામાં ઇન્દ્રિયો હોતી નથી, અને તે અવસ્થાના આનંદને સિદ્ધ કરવામાટે કોઈ દષ્ટાંત પણ જડતું નથી, તોપણ પ્રત્યેક મનુષ્ય તે અવસ્થામાં આનંદનો સ્વીકાર કરે છે તેથી તે અવસ્થામાં અનુભવાતા આનંદનું સ્વપ્રકાશપણું સિદ્ધ થાય છે. સાધનવિના જે જણવામાં આવે તે સ્વપ્રકાશ કહેવાય છે. એવી રીતે સુપુષ્ટિના સમયમાં અનુભવાતા સુખનું અદૈતપણું તે સ્વપ્રકાશપણું સિદ્ધ થયું.

સુપુષ્ટિ-અવસ્થામાં દુઃખ ન હોવાથી અર્થથી તેમાં સુખનો સદ્ભાવ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. સુપુષ્ટિમાં આંધળાને અધાપાતું દુઃખ જણાતું નથી, રોગીને રોગનું દુઃખ જણાતું નથી, અને બીજાં કોઈ પણ દુઃખો તે વેલા મનુષ્યોને પ્રતીત થતાં નથી. લાકડાં, પાણી અને માટીનાં ઢેકાં ઇત્યાદિમાં સુખ જણાતું નથી, અને દુઃખ પણ જણાતું નથી, એમ હોવાથી એટલે તેમાં દુઃખ ન હોવાથી સુખ છે એમ કહેવાતું નથી, તેમ સુપુષ્ટિમાં દુઃખ ન હોવાથી

एकैव दृष्टिः काकस्य वामदक्षिणनेत्रयोः ।

यात्यायात्येवमानंदद्वये तत्त्वविदो मतिः ॥ १२९ ॥

[યથા] કાકસ્ય એકા એવ દૃષ્ટિઃ વામદક્ષિણનેત્રયોઃ યાતિ [ચ] આયાતિ એવં તત્ત્વવિદઃ મતિઃ આનંદદ્વયે [યાતિ ચ આયાતિ] ॥

જેવી રીતે કાગડાની એકજ નેત્રદ્વિય ડાબા અને જમણા નેત્રગોલકમાં જાય છે, ને આવે છે, તેવી રીતે પ્રહ્લસ્વરૂપને જાણનારા મનુષ્યની યુદ્ધિ નિબનંદના અવિરોધી સુખમાં અને નિબનંદમાં જાય છે, ને આવે છે. ૧૨૯ હવે ઉપર જણાવેલા સિદ્ધાંતને અધિક સ્પષ્ટ કરે છે:—

भुंजानो विषयानंदं ब्रह्मानंदं च तत्त्ववित् ।

द्विभाषाभिज्ञवद्विद्यादुभौ लौकिकवैदिकौ ॥ १३० ॥

તત્ત્વવિત્ [વિષયાન્] મુંજાનઃ વિષયાનંદં ચ બ્રહ્માનંદં લૌકિકવૈદિકૌ ઊભૌ દ્વિભાષાભિજ્ઞવત્ વિદ્યાત્ ॥

પ્રહ્લસ્વરૂપને જાણનાર પુરુષ નિબનંદના અવિરોધી વિષયોને ભોગવતા છતા તે વિષયના આનંદરૂપ તથા પ્રહ્લવિચારવડે પ્રાપ્ત થયેલા પ્રહ્માનંદરૂપ લૌકિક અને વૈદિક એવા અને આનંદોને જે ભાષા જાણનારા મનુષ્યની પેઠે જાણે છે. ૧૩૦

તે વિવેકી પુરુષને દુઃખની પ્રાપ્તિમાં ઉદ્દેગ થતો નથી એમ જણાવે છે:—

दुःखप्राप्तौ न चोद्वेगो यथापूर्वं यतो द्विदृक् ।

गंगामगार्धकायस्य पुंसः शीतोष्णधीर्यथा ॥ १३१ ॥

યતઃ દ્વિદૃક્ [તતઃ] ગંગામગાર્ધકાયસ્ય પુંસઃ યથા શીતોષ્ણધીઃ [તથા] દુઃખ-પ્રાપ્તૌ યથાપૂર્વં ઉદ્દેગઃ ચ ન [ભવતિ] ॥

જે કારણથી આ વિવેકી પુરુષ લૌકિક અને વૈદિક વ્યવેહાર જાણનારા છે તે કારણથી બિનાજામાં હરદારની આગળ ગંગાનદીમાં જેતું અર્ચુ શરીર ડુબેતું છે એવા પુરુષને જેમ નીચે શીતલતાની અને ઉપર થોડી ઉષ્ણતાની પ્રતીતિ થાય છે તેવી રીતે પ્રારબ્ધકર્મને લીધે પ્રાપ્ત થયેલા દુઃખની પ્રાપ્તિમાં અજ્ઞાન-દશાની પેઠે તેમને ઉદ્દેગ થતો નથી, અર્થાત્ અંતઃકરણના ઉપરના ભાગમાં તેમને સાધારણ ઉદ્દેગ થયા છતાં પણ તેમના અંતઃકરણના ઊંડાણના ભાગમાં નિબનંદ જન્મે રહે છે. ૧૩૧

એ વિવેકીને વ્યવસ્થામાં અનુભવાતો, પ્રહ્માનંદ સ્વભાવસ્થામાં પણ અનુભવાય છે એમ કહે છે:—

इत्थं जागरणे तत्त्वविदो ब्रह्मसुखं सदा ।

भाति तद्वासनाजन्ये स्वप्ने तद्भासते तथा ॥ १३२ ॥

इत्थं तत्त्वविदः जागरणे सदा ब्रह्मसुखं भाति, तद्वासनाजन्ये स्वप्ने तद्
तथा भासते ॥

આવી રીતે બ્રહ્મવેદાને જાગૃત્વસ્થામાં નિરંતર બ્રહ્માન્દની પ્રતીતિ થાય છે. જાગૃત્વસ્થાના બ્રહ્માન્દની વાસનાથી ઉપજેલા સ્વપ્નમાં પણ તે બ્રહ્માન્દ તેમને જાગૃત્વસ્થાની પેઠે પ્રતીત થાય છે. ૧૩૨

તેમનું તે સ્વપ્ન જે આન્દના અનુભવની વાસનાથી ઉપજતું હોય તે તેમને સ્વપ્નમાં આન્દનોજ અનુભવ થવો જોઈએ, પણ દુઃખનો અનુભવ કરી-
પણ નજ થવો જોઈએ એવી કોઈ ચંકા કરે તે તેનું સમાધાન કરે છે:—

अविद्यावासनाप्यस्तीत्यतस्तद्वासनोत्थिते ।

स्वप्ने मूर्खवदेवैष सुखं दुःखं च वीक्षते ॥ १३३ ॥

अविद्यावासना अपि अस्ति इति अतः तद्वासनोत्थिते स्वप्ने एषः मूर्खवद्
एव सुखं च दुःखं वीक्षते ॥

તેમના અંતઃકરણમાં બ્રહ્માન્દની વાસનાની પેઠે બાધ પામેલી અવિદ્યાની વાસના પણ હોય છે, આ કારણથી તે અવિદ્યાની વાસનાથી ઉપજેલા સ્વપ્નમાં આ બ્રહ્મવેદા પુરુષ અજ્ઞાની પુરુષની પેઠેજ પ્રારબ્ધકર્મવશાત્ બાધ પામેલા વિષયસુખને અને દુઃખને પણ જુઓ છે. ૧૩૩

હવે બ્રહ્માન્દમાં યોગાન્દ આ નામના પ્રકરણની સમાપ્તિ કરે છે:—

ब्रह्मानंदाभिधे ग्रंथे ब्रह्मानंदप्रकाशकम् ।

योगिप्रत्यक्षमध्याયે प्रथमेऽस्मिन्नुदीरितम् ॥ १३४ ॥

इति श्रीमद्भारतीतीर्थमुनिविरचितायां पंचदश्यां ब्रह्मानंदे योगानंदः ॥ ११ ॥

अन्वयः—ब्रह्मानंदाभिधे ग्रंथे अस्मिन् प्रथमे अध्याये ब्रह्मानंदप्रकाशकं योगि-
प्रत्यक्षं उदीरितम् ॥

આ બ્રહ્માન્દનામના પાંચ અધ્યાયરૂપ ગ્રંથમાં આ પહેલા અધ્યાયવિષે સુષુપ્તિમાં, ઉદાસીનસ્થિતિમાં, સમાધિદશામાં અને સુષુપ્તિના સમયમાં સ્વપ્નકાંશચિતનરૂપ બ્રહ્માન્દને પ્રકાશ કરનાર યોગીના અનુભવનું નિરૂપણ કર્યું છે. ૧૩૪

એ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભારતીતીર્થસ્વામિવિરચિત પંચદશીના બ્રહ્માન્દમાં યોગાન્દ એ નામના અગિયારમા પ્રકરણની શ્રીમન્નાથશર્માવિરચિત ભાવાર્થ-
દીપિકાટીકા પૂરી થઈ. ૧૧

સુખ છે એમ કહી શકાય નહિ એ ખરું, પણ ખીજના દુઃખની અને સુખની
 કલ્પના ખીજ મનુષ્યો તેના સુખનો સંકોચ અને તેના સુખનો વિકાસ જોઈને
 ઠરી શકે છે. લોકોમાં આદિ જડ પદાર્થોમાં તેવાં ચિહ્નો જોવામાં આવતાં
 નથી તેથી તેના સુખદુઃખની કલ્પના ઠરી શકાતી નથી. મનુષ્યનાં સુખ-
 દુઃખ મનુષ્યને પોતાના અનુભવથી જણાય છે તેથી તેનું હોવાપણું ને ન હોવાપણું
 તેને પ્રત્યક્ષ પ્રતીત થાય છે, તેમાં અનુમાન કરવું પડતું નથી. સુપુત્રિમાં
 દુઃખનો અભાવ અનુભવસિદ્ધ છે, અને સુખનું વિરોધી દુઃખ ન હોવાથી
 તે સ્થિતિમાં એકવું સુખજ હોય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. જો સુપુત્રિમાં સુખ
 ન હોય તો મનુષ્ય મોટા પ્રયત્નવડે કોમલ શય્યારૂપ સામગ્રી સંપાદન કરે
 છે તે તેણે સંપાદન ન કરવી જોઈએ. દુઃખના નાશમાટે કોમલ શય્યારૂપ
 સામગ્રી સંપાદન કરે છે એમ જો તમે કહો તો અમે કહીએ છીએ કે રોગીને
 માટે લાલ્લે તેમ હોય, પણ રોગરહિત મનુષ્ય જે કોમલ શય્યારૂપ સામગ્રી
 સંપાદન કરે છે તે સુખને માટેજ કરે છે એમ માનવું જોઈએ. જો તમે કહો
 કે સુપુત્રિનું સુખ શય્યારૂપ સાધનજન્ય માનવાથી તે સુખ વિષયસંબંધી
 સુખ થયે, અને તેથી તેને આત્મસ્વરૂપભૂત સુખ નહિ કહી શકાય, તો
 તેના ઉત્તરમાં અમે કહીએ છીએ કે નિદ્રા આવે ત્યાંસુખી કોમલ શય્યારૂપ
 સાધનોવડે પ્રાપ્ત થનારું સુખ લાલ્લે વિષયસંબંધી સુખ હોય, પણ નિદ્રા આવ્યા
 પછી જે સુખ થાય છે તે સુખ વિષયસંબંધી સુખ નથી. નિદ્રા આવ્યા પહેલાં
 મનુષ્યનું અંતઃકરણ કોમલ શય્યાથી ઉપજેલા હૃદયસ્થ સુખની અભિસુખ થાય છે,
 પછી નિદ્રાના સમયમાં તે મનુષ્યનું અંતઃકરણ આત્મસ્વરૂપભૂત સુખમાં લીન
 થાય છે. બ્રહ્મવસ્થામાં ઘણા કામકાજવડે શ્રમિત થયેલો મનુષ્ય કોમલ
 શય્યાઉપર પડીને પ્રથમ પોતાનો શ્રમ દૂર કરે છે, અને પછી સ્થિર
 અંતઃકરણવાળો થઈને કોમલ શય્યારૂપ વિષયસુખથી ઉપજતા સુખનો અનુભવ
 કરે છે. તે વેલા આત્માની અભિસુખ થયેલી અંતઃકરણની વૃત્તિમાં આત્માના
 આનંદસ્વભાવનું પ્રતિબિંબ પડે છે, પણ તે વેલા ત્રિપુટી હોવાથી તેને કાંઈક
 શ્રમ જણાય છે. તે શ્રમ દૂર કરવામાટે તે જીવ પરમાનંદરૂપ પ્રહાલણી
 જાય છે, અને તેની સાથે એકપણાને પામીને પોતે તે પ્રહાનંદરૂપ થાય છે.
 તેના સંબંધમાં જાજ, નાનો બાલક, સિંચાણો, મહારાજ અને પ્રહ્મવેત્તા પુરુષ
 એ પાંચનાં દૃષ્ટાંતો શ્રુતિમાં આપેલાં છે. જેવી રીતે જાજ આકાશમાં દશે
 દિશાભણી ઊડીને ત્યાં તેને આધાર ન મળવાથી પુનઃ પોતાના આધારરૂપ
 ચાંબલાઉપર કે મનુષ્યના હાથઉપર આવીને બેસે છે, તેવી રીતે જીવના
 ઉપાધિરૂપ મન પણ પુણ્યપાપના ફલરૂપ સુખદુઃખને લોગવવામાટે બ્રહ્મ-
 વસ્થામાં ને સ્વપ્નાવસ્થામાં બ્રમણ કરીને લોગ આપનારાં કર્મો દ્વીષ્ટ થવાથી

તે પોતાના ઉપદેશનકારણરૂપ અંજ્ઞાનમાં લીન થાય છે, ને મનનો લય થવાથી જીવ પ્રહારૂપ થાય છે. નાનો બાલક રતનપાન કરીને કોમલ ગિણાનાપર પડ્યો પડ્યો હસે છે. તેના મનમાં રાગદ્વેષનો દૃઢ આવિભાવ થયેલો ન હોવાથી તે આનંદસ્વભાવવાળો જણાય છે. સિંચાણો આકાશમાં જડીને જ્યારે થાકે છે ત્યારે વિશ્રાંતિ લેવામાટે પોતાના માળાતરફ જેવા વેગથી જાડે છે તેવા વેગથી જીવ સસારનાં કામકાજોથી થાકીને પ્રહારૂપ અનંદમાં પ્રીતિવાળો થઈ નિદ્રા લેવામાટે જિતાવજે દૃઢયાકાશમાં રહેલા પ્રહારણી બંધ છે. ચક્રવર્તી મહારાજ સર્વ પ્રકારના વિષયોના લોભથી બાહુજ રતોપવાળા થઈ મનુષ્યને પ્રાપ્ત થવાયોગ્ય અનંદના અવધિને પાગીને આનંદરૂપ થઈને રહે છે. તેને કોઈ પણ વ્યાવહારિક વિષયની આકાંક્ષા રહેતી નથી, તેથી તેને અસંતોષ પણ થતો નથી. અંતરાત્માથી અભિન્ન પ્રહારને જોમને દૃઢ સાક્ષાત્કાર થયો છે એવા પ્રહારેતા પુરુષ હું કૃતાર્થ છું એવા વિદ્યાનંદના અવધિને પ્રાપ્ત થઈને પરમાનંદરૂપેજ રહે છે. ગૃહ, વ્યાવહારિકજ્ઞાની અને પ્રહારાની આ ત્રણેની સુખરૂપતા લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેનાથી ભિન્ન બીજા સર્વ મનુષ્યો દુઃખી છે. આ હયાંતમાંના બાલક આદિની પેઠેજ આ સુપુસિ-અવસ્થાને પામેલો પુરુષ પ્રહારાનંદમાંજ તત્પર થઈને જાગ્રતના વિષયોને ને સ્વપ્નના વિષયોને જાણતો નથી. સુપુસિમાં જીવભાવ નિવૃત્ત થાય છે, કારણ કૃતિમાં સુપુસિદાલે કર્મના સંબંધનો અભાવ હોવાથી પિતા અપિતા થાય છે, અને માતા અમાતા થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરેલું છે. વળી તે અવસ્થામાં સંસારીપણાનો અનુભવ હોતો નથી. હું માતા છું, હું પિતા છું, ને હું પુત્ર છું ઇત્યાદિ અભિમાન સુખદુઃખની ઉત્પત્તિમાં નિમિત્તકારણ છે. તે અભિમાન નિવૃત્ત થવાથી સુપુસિમાં જીવ બધા ચોક્કસ અતિક્રમણ કરે છે એમ કહ્યું છે. કૈવલ્યોપનિષદમાં સુપુસિના સમયમાં જાગ્રતસ્વપ્નનો સર્વ પ્રપંચ તમો-ગુણપ્રધાન પ્રકૃતિમાં લીન થવાથી અજ્ઞાનવટે આચ્છાદિત થયેલો જીવ સુખરૂપ પ્રહારને પામે છે એમ કહેલું છે. નિદ્રામાંથી જાડેલો મનુષ્ય હું સુખથી સૂતો હતો, મને બહારનું કંઈ ભાન નહોતું એમ કહે છે, જોટલે તે વેલા તે સુપુસિમાં અનુભવેલા સુખનું ને અજ્ઞાનનું સ્મરણ કરે છે તે ઉપરથી સુપુસિ-અવસ્થામાં મનુષ્યને સુખાનુભવ થાય છે એમ નહીં થાય છે. જાગ્રમાંથી જાડેલો પુરુષ સુપુસિ-અવસ્થામાં અનુભવેલા સુખનું સ્મરણ કરે છે તેથી તે જ્ઞાનને પ્રાપ્તિજ્ઞાન કહી શકાય નહિ. સુપુસિમાં અનુભવાતું સુખ સ્વપ્રકાશ ચેતનરૂપ છે. તે સુખ અન્ય પ્રમાણવિના પોતાથીજ પ્રતીત થાય છે, અને તે સ્વપ્રકાશસુખવટે આત્માને આચ્છાદિત - કરનારા અજ્ઞાનની પ્રતીતિ થાય છે. પ્રહાર વિજ્ઞાનરૂપ ને આનંદરૂપ છે એમ જૈનસાહચર્યક-ઉપનિષદમાં કહ્યું છે,

તેથી સુપુસિમાં જણાતું જે સ્વપ્રકાશસુખ છે તે પ્રદ્યુજ છે. સુપુસિ-
 અવસ્થામાં રહેલા અજ્ઞાનમાં વિજ્ઞાનમયકોશ અને મનોમયકોશ વિલીન થાય
 છે. તે બંને કોશોની જે વિલયાવસ્થા તેજ નિદ્રા કહેવાય છે. થીજી ગયેલા
 ધીની પેઠે બ્રહ્મતમાં ને સ્વપ્નમાં વિજ્ઞાનમયકોશ ને મનોમયકોશ ધનરૂપ
 (સ્થૂલરૂપ) હોય છે. લોગ આપનારા કર્મોનો ફલ થવાથી ઝોગળી ગયેલા ધીની
 પેઠે તે બંને કોશો ગળી જઈ તે અજ્ઞાનમાં લીન થાય છે. તે વેલાની તે બંને
 કોશની સ્થિતિને આનંદમયકોશ કહેવામાં આવે છે. થીજી ગયેલું ધી અગ્નિ આદિથી
 ઝોગળે છે તે જેમ ભિન્ન દ્રવ્યરૂપ થતું નથી તેમ ઝોગળેલા ધીના જેવા
 થયેલા વિજ્ઞાનમયકોશથી તેની વિલીનાવસ્થારૂપ આનંદમયકોશ ભિન્ન વસ્તુરૂપ
 નથી તેથી આનંદમયકોશવાળા પ્રાણે અનુભવેલા સુખનું અને અજ્ઞાનતું
 વિજ્ઞાનમયકોશવાળા વિશ્વને સ્મરણ થાય છે. નિદ્રા આવવાના પૂર્વક્ષણમાં
 જે યુદ્ધિવૃત્તિ આનંદના પ્રતિબિંબથી યુક્ત હોય છે તે પછીથી તે સુખના
 પ્રતિબિંબસંહિત નિદ્રારૂપે લીન થાય છે તે આનંદમયકોશ કહેવાય છે. અંત-
 મુખેવૃત્તિવાળા આનંદમયકોશનો અભિમાની પ્રાણ અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલી
 ચેતનના પ્રતિબિંબવાળી વૃત્તિવડે પ્રદ્યાનંદનો અનુભવ કરે છે. અવિદ્યાની વૃત્તિ
 સૂક્ષ્મ હોય છે, ને યુદ્ધિની વૃત્તિ સ્પષ્ટ હોય છે. આ કારણથી હું સુખનો
 અનુભવ કરું છું એવું નિદ્રાકાલે જીવને સ્પષ્ટ અભિમાન હોતું નથી, અને
 બ્રહ્મવસ્થામાં તે સુખાદિનું અભિમાન સ્પષ્ટ હોય છે. આનંદમયકોશનો અભિ-
 માની પ્રાણ ભોક્તા છે, અને પ્રદ્યાનંદ ભોગ્ય છે આ વાત માંડૂકચોપનિષદમાં
 અને નૃસિંહતાપનીય ઇત્યાદિ ઉપનિષદોમાં વર્ણવેલી છે. બ્રહ્મવસ્થામાં જે જીવ
 વિજ્ઞાનમય, મનોમય, પ્રાણમય ને ચક્ષુર્મય ઇત્યાદિ અનેક આકારવાળો હોય
 છે તેજ વિજ્ઞાન અને મન આદિ જીવના ઉપાધિનો સુપુસિકાલે અજ્ઞાનમાં લય
 થવાથી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના ચોખાના લોટપ્રમાણે એક આકારવાળો થાય
 છે, તેથી માંડૂકચક્ષુતિમાં તેને એકીભૂત કહેલ છે. પૃથ્વીના ઉત્તરભાગીના
 શીતલપ્રદેશમાં પડેલા હિમના કણો જેમ ખરકરૂપ થાય છે તેમ બ્રહ્મવસ્થામાં
 ને સ્વભાવસ્થામાં ઘટાદિ પદાર્થોને વિષય કરનારી જે યુદ્ધિની વૃત્તિઓ હોય
 છે તે વૃત્તિઓ સુપુસિ-અવસ્થામાં ઘટાદિ પદાર્થોને અભાવે એક ચેતનરૂપ
 થાય છે. વેદાંતશાસ્ત્રમાં સાક્ષીપણાવડે કહેલ જે પ્રજ્ઞાનધનપણું તેને શાસ્ત્ર-
 સંસ્કારવિનાના મનુષ્યો અને તાદિકેા દુઃખાલાવ એમ કહે છે, કેમકે તે વેલા
 દુઃખને વિષય કરનારી સર્વ વૃત્તિઓનો અભાવ હોય છે. સુપુસિ-અવ-
 સ્થામાં પ્રદ્યાનંદના અનુભવનું સાધન અવિદ્યાની વૃત્તિમાં પ્રતિબિંબિત થયેલું
 ચેતન છે. સુપુસિમાં જીવને જોકે પ્રદ્યાનંદનો અનુભવ થાય છે, તોપણ તે
 જીવ પોતાનાં પૂર્વકર્મોને લીધે તે પ્રદ્યાનંદનો ત્યાગ કરીને બ્રહ્મતમાં આવે

છે. મુનઃ જન્માંતરેનાં કર્મોવડે તે ઊઘી ગયેલો જીવ જાગૃત થાય છે એમ કેવલ્યોપનિપદ્ધમાં કહેલું છે. નિદ્રામાંથી જાગૃત થયા પછી કેટલોક સમય નિદ્રામાં અનુભવેલા બ્રહ્માનંદની વાસના રહેલી હોય છે તેથી મનુષ્ય જાગ્યા પછી કેટલોક સમય શાંતસ્થિતિમાં રહે છે, તે ઉપરથી પણ નિદ્રામાં બ્રહ્માનંદના સદ્ભાવની કલ્પના થાય છે. તે આનંદાવસ્થામાં મનુષ્ય લાંબો સમય રહી શકતો નથી, કેમકે જન્માંતરનાં કર્મોની પ્રેરણાવડે તે નાનાપ્રકારનાં દુઃખોનું અનુસંધાન કરવા લાગે છે, અને ધીરે ધીરે બ્રહ્માનંદને ભૂલી જાય છે. મનુષ્ય નિત્ય નિદ્રાની પૂર્વે કોમલ શય્યારૂપ સામગ્રી ગ્રાહ્ય કરે છે, અને નિદ્રા પૂરી થયા પછી તે તુરત શય્યા છોડવાની ઇચ્છા કરતો નથી, તેથી તેનો બ્રહ્માનંદઉપર કેટલો સ્નેહ છે તેની કલ્પના થઈ શકે છે. સુષુપ્તિમાં અનુભવાતા આ બ્રહ્માનંદના અસ્તિત્વના સંબંધમાં કયો બુદ્ધિમાન પુરુષ વિવાદ કરે ? અર્થાત્ કોઈ પણ વિવાદ ન કરે.

જે અંતઃકરણાદિની શાંતદશામાં બ્રહ્માનંદ પ્રતીત થતો હોય તે પછી શુરુશાસ્ત્રાદિના સાહાય્યવિના આજસુ માણસો પણ કૃતાર્થ થઈ જશે. એવી શંકા કરવી ઉચિત નથી, કેમકે અંતઃકરણાદિની શાંતાવસ્થામાં જે આનંદ અનુભવાય છે તે બ્રહ્મજ છે એમ જે મનુષ્ય જાણે તો તે કૃતાર્થ થાય એ સાચી વાત છે, પણ સદ્ગુરુવિના અને વેદાંતશાસ્ત્રવિના અત્યંતગંભીર બ્રહ્મ મનુષ્યથી પોતાની મેળે જાણી શકાતું નથી. બ્રહ્મના સંબંધનું એકવું શબ્દવડે થનારું જ્ઞાન ઉપયોગી નથી. બ્યાકરણ અને કોશવડે અખંડ એકરસ ને આનંદરૂપ બ્રહ્મ છે એ શબ્દના અર્થ જાણવાથી પરોક્ષજ્ઞાન થાય, પણ બ્રહ્મવિચારવિના તેનું અપરોક્ષજ્ઞાન થાય નહિ, માટે હું કૃતાર્થ છું એવું જ્ઞાન બ્યાંસુધી સુસુક્ષ્મને થાય નહિ ત્યાંસુધી તેણે સદ્ગુરુને આશ્રય લઈને વેદાંતશાસ્ત્રનું શ્રવણ આદરપૂર્વક કરવું જોઈએ.

અંતઃકરણાદિની તૂર્ણસ્થિતિમાં વિષયના અનુભવવિના જે આનંદ થાય છે તે આનંદ વિષયથી ઉપજેલો ન હોવાથી અને સામાન્ય અહંકારવડે તે હંકાર્યેલો હોવાથી તે વાસનાનંદ કહેવાય છે. એવી રીતે સુષુપ્તિ-અવસ્થામાં સ્વયંપ્રકાશ બ્રહ્માનંદ કલો, અને તૂર્ણસ્થિતિમાં વાસનાનંદ કલો. હવે વિષયાનંદનું સ્વરૂપ કહેવાય છે. પ્રિય વિષયની પ્રાપ્તિ થતાં તે વિષયની ઇચ્છા નિવૃત્ત થવાથી મન આત્માલિસુખ થાય છે. આત્માલિસુખ થયેલા મનમાં આત્માના આનંદનું પ્રતિબિંબ પડે છે તે વખતે જે સુખ થાય છે તે વિષયાનંદ કહેવાય છે. એવી રીતે આ જગતમાં ત્રણ પ્રકારના આનંદ છે. આત્માનંદ, નિબ્ધનંદ, સુખ્યાનંદ, યોગાનંદ ને અદ્વૈતાનંદ આ બ્રહ્માનંદનાં જ નામો છે. વિદ્યાનંદ આ વિષયાનંદ છે. સ્વયંપ્રકાશ બ્રહ્માનંદ વિષયાનંદને ને વાસનાનંદને ઉત્પન્ન કરે છે. શુભિ, સુખિ અને અનુભવવડે

સુપુષ્પિ-અવસ્થામાં ચેતનરૂપ પ્રદ્યાનંદ છે એમ સિદ્ધ કર્યું. હવે જાગ્રદવસ્થામાં પ્રદ્યાનંદનો જ્ઞાનનું સાધન કહેવાય છે. સુપુષ્પિઅવસ્થામાં જે આનંદમયકોશનો અભિમાની પ્રાપ્ત છે તે વિજ્ઞાનમયકોશના અભિમાની તેજસપણાને-વા વિશ્વ-પણાને પામીને સ્થાનભેદથી પોતાના કર્માનુસાર સ્વપ્નાવસ્થાનો અથવા જાગ્રદવસ્થાનો અનુભવ પ્રહણ કરે છે. જાગ્રદવસ્થા સર્વ સ્થૂલશરીરમાં રહે છે. સ્વપ્નાવસ્થા કંકમાં હિતાનામની નાડીમાં રહે છે, અને સુપુષ્પિ-અવસ્થા હૃદય-કમલની ઉપરની પુરીતત્ત્વામની નાડીમાં રહે છે. જાગ્રદવસ્થામાં જીવાત્મા નખથી, શિષ્ણાસુધી સર્વશરીરમાં વ્યાપીને રહે છે. તપાવેલા લોહાના ગોળાની સાથે જેમ્મ અગ્નિ એકપણાને પામે છે તેમ શરીરની સાથે એકપણાને પામીને જીવ “હું મનુષ્ય છું” ઇત્યાદિ નિશ્ચય કરીને રહે છે. દેહની સાથેના એકપણાના અભિમાનથી તે જીવ સુખી, દુઃખી અને ઉદાસીન એવી ત્રણ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં પુણ્યકર્મથી સુખીપણું ને પાપકર્મથી દુઃખીપણું પ્રાપ્ત થાય છે. ઉદાસીનપણું સ્વાભાવિક છે, અર્થાત્ તે કેમનું ફલ નથી. સુખ અને દુઃખ જાહારના વિષયોનો ઉપજોગવડે થાય છે, અને મનોરાજ્યવડે પણ થાય છે. સુખ અને દુઃખ એ બેની વચલી અવસ્થામાં તૂષ્ણીઅવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. “આ વેલા મને કંઈ ચિંતા નથી, હું સુખરૂપે સ્થિત છું” એમ તૂષ્ણીઅવસ્થામાં બેઠેલો મનુષ્ય ઉદાસીનકાલમાં પોતાના નિબંધનો અનુભવ અન્યને કહે છે, તેથી જાગ્રદવસ્થામાં પણ નિબંધનું લાન થાય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. આ આનંદ “હું સુખી છું” એવા સામાન્ય અહંકારવડે ઠંકાયેલો હોવાથી તે સુખ્યાનંદ નથી, પણ સુખ્યાનંદની વાસના છે. શીતલ પાણીથી ભરેલા વાસણનો જાહારથી સ્પર્શ કરવાવડે શીતલતાનો અનુભવ થાય છે તે શીતલતા જલ નથી, કેમકે તેમાં પ્રવાહીપણારૂપ જલનો સ્વભાવ નથી. શીતલ-પણું એ જલનો ગુણ છે. તે ગુણવડે તે વાસણમાં જલના સદ્ભાવનું અનુ-ભાવ થાય છે. સમાધિના અભ્યાસવડે સુસુષ્ણુ મનુષ્યનો અહંકાર જેટલો જેટલો વિસ્મૃત થાય છે તેટલી તેટલી તેના અંતઃકરણની સૂક્ષ્મદૃષ્ટિવડે તેને તેના નિબંધનું અનુભાવ થાય છે. અંતઃકરણની જાધી વૃત્તિઓનો નિરોધ કરીને તે અહંકારનું સર્વ-પ્રકારે વિસ્મરણ કરવાથી તે અહંકાર અત્યંતસૂક્ષ્મપણાને પામી આત્માકાર થાય છે. આત્માનો સાક્ષાત્કાર થયોએ અહંકારની સૂક્ષ્મતાનો અવધિ છે. તે વેલા અંતઃકરણની સર્વ વૃત્તિઓનો વિલય થયા છતાં પણ અંતઃકરણના સ્વરૂપનો પોતાના કારણ અજ્ઞાનમાં વિલય થતો નથી તેથી તે સ્થિતિ નિદ્રા નથી. સુપુષ્પિ-અવસ્થામાં અહંકાર-નો પોતાના કારણરૂપ અજ્ઞાનમાં વિલય થવાથી મનુષ્યનું શરીર નમી જાય છે, વા ભૂમિપર પડી જાય છે, પણ આ અવસ્થામાં શરીર નમી જતું નથી, વા ભૂમિ-પર પડી જતું નથી તેથી તે અવસ્થા નિદ્રા નથી. જે સમયમાં દેવ પ્રતીત

યતું નથી, અને નિદ્રા પણ હોતી નથી, તે સમયમાં મનુષ્યને જે એકલા નિરુપાધિક સુખનોજ અનુભવ થાય છે તે પ્રધાનંદ છે જેમ શ્રીકૃષ્ણભગવાને અર્જુનપ્રતિ કહ્યું છે.

લેશ પણ કંટાળો ન લાવતાં સદાચ્છદ્ધપૂર્વક સતત યોગાભ્યાસ કરવાથી મનનો નિચ્છદ્ધ થાય છે. શ્રીશાકાયન્યમુનિએ રાજર્ષિ બ્રહ્મદ્રથને સમાધિ-પૂર્વક પ્રધાનંદનું સ્વરૂપ કહેલું છે. ઇંધણાવિનાનો અગ્નિ જેમ યોગીઓ કારણરૂપ સામાન્ય અગ્નિમાં લીન થાય છે તેમ વૃત્તિઓનો ક્ષય થવાથી ચિત્ત યોગીઓના વિવર્તોપાદાનકારણરૂપ આત્મામાં શાંત થાય છે. આત્માની કામનાવડે યોગીઓના વિવર્તોપાદાનકારણરૂપ આત્મામાં શાંત થયેલા અને વિષયથી વિમુખ થયેલા મનને વિષયસુખનાં સાધનોસહિત સર્વ વિષયસંગોથી સુખો મિથ્યા પ્રતીત થાય છે. ચિત્તજ સંસાર છે. તે ચિત્તને અભ્યાસ અને વૈરાગ્યાદિરૂપ પ્રયત્નવડે રજ્જેશુભુથી ને તમોશુભુથી રહિત એકાગ્ર કરવું. મનુષ્યનું ચિત્ત જેમાં આસક્ત થાય છે તે રૂપ તે મનુષ્ય થાય છે. ચિત્તના સંસારોથીજ આત્માને સંસારીપણું છે. ચિત્તને પ્રદ્ધમાં એકાગ્ર કરવાથી આત્માના સંસારની નિવૃત્તિ થાય છે. ચિત્તની નિર્મલતાથી પુણ્યપાપરૂપ શુભાશુભકર્મનો નાશ થાય છે. જેનું ચિત્ત નિર્ગલ હોય છે તે જીવાત્મા યોગીઓના વાસ્તવિકસ્વરૂપમાં સ્થિત ધર્મને અવિનાશી આનંદનો અનુભવ કરે છે. મનુષ્યાદિનું ચિત્ત જેવું શબ્દાદિ વિષયોમાં આસક્ત હોય છે તેવું જો તે પ્રદ્ધમાં આસક્ત થાય તો આ સંસારમાંથી કયો મનુષ્ય મોક્ષ ન પામે? મન શુદ્ધ ને અશુદ્ધ એમ બે પ્રકારનું હોય છે. દરયની તૃષ્ણાના સંગોથી તે અશુદ્ધ થાય છે, ને દરયની તૃષ્ણાના ત્યાગથી તે શુદ્ધ થાય છે. મનજ મનુષ્યોના ગંધનું અને મોક્ષનું કારણ છે. શબ્દાદિ વિષયોમાં આસક્તિવાળું મન ગંધનું કારણ થાય છે, અને શબ્દાદિ વિષયોની આસક્તિવિનાનું મન મનુષ્યના મોક્ષનું કારણ થાય છે. અંતરાત્માથી અભિન્ન પ્રદ્ધને આકારે અંતઃકરણની વૃત્તિઓનો પ્રવાહ ચલાવીને રજ્જેશુભુથી ને તમો-શુભુથી રહિત કરેલા અને અંતરાત્માથી અભિન્ન પ્રદ્ધમાં સુસ્થિર કરેલા અંતઃ-કરણને તે વેલા જે સુખ થાય છે તેનું વર્ણન વાણીથી કરી શકાતું નથી. તે સુખ પવિત્ર ને એકાગ્ર અંતઃકરણથી ગ્રહણ કરી શકાય છે. આ સમાધિ ગધા મનુષ્યોથી દીર્ઘકાલ કરી શકાતો નથી, તોપણ તેના થોડા સમયનો અનુભવ પણ પ્રધાનંદનો નિશ્ચય કરાવી શકે છે, અને એકવાર તે સમાધિવડે અનુભવાતા પ્રધાનંદનો નિશ્ચય થયો કે પછી. સર્વદા મનુષ્ય તેમાં વિશ્વાસ કરે છે. આવી રીતનો મનુષ્ય ઉદ્ધારીનસમયમાં પણ પ્રધાનંદની વાસનાની ઉપેક્ષા કરીને મુખ્યાનંદમાં તત્પર થઈને તેનીજ ભાવના કરે છે. પરચુરુપમાં અત્યંત આસક્તિવાળી શ્રી જેમ યોગીઓના ધરના કામકાજમાં અત્યંત વ્યાકુલ છતાં

પણુ પોતાના મનમાં પરપુરુષના સંગથી ઉપજેલા આનંદનો સ્વાદ લીધા કરે છે તેમ પરમપવિત્ર બ્રહ્મસ્વરૂપમાં વિશ્રાંતિ પામેલા ધીરપુરુષ પણુ પોતાનો બહારનો વ્યવહાર કરતાં છતાં પણુ મનમાં બ્રહ્મરૂપ આનંદનો સ્વાદ લીધા કરે છે. પોતાની ઇંદ્રિયો સામર્થ્યવાળી છતાં પણુ સ્વરૂપાનંદના અનુસંધાનની ઇચ્છા-વડે સર્વ ઇંદ્રિયોના બાહ્યવેગનો તિરસ્કાર કરીને નિબળનંદનું અનુસંધાન કરવું તે ધીરપણું કહેવાય છે. પોતાના મસ્તકપર ભારતું વહન કરનાર મનુષ્ય પોતાના મસ્તકઉપરનો ભાર ઊતારીને જેમ થાકથી રહિત થાય છે તેમ સંસારના કામકેળનો ત્યાગ કરીને જીવાત્મા સંસારરૂપ થાકથી રહિત થાય છે. તે વિશ્રાંતિ કહેવાય છે. બ્રહ્મસ્વરૂપમાં પરમવિશ્રાંતિ પામેલા પુરુષ ઉદ્ધાસીન-પણાની સ્થિતિમાં જેવો પરમાનંદના અનુભવમાં તત્પર હોય છે તેવોજ તે સુખદુઃખાદિના નિમિત્તની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે પણુ તેનું અનુસંધાન ન કરતાં નિબળનંદના અનુભવમાં નિમગ્ન રહે છે. વૈરાગ્યાદિ સાધનોવડે યુક્ત વિવેકી પુરુષને બ્રહ્મના અનુસંધાનમાં વિરોધ કરનાર વિષયસુખ ગમતું નથી. બ્રહ્માનંદનું અવિરોધી સુખ અને બ્રહ્માનંદ તેમાં તેની બુદ્ધિ ક્રમથી કાગડાની નેત્રેન્દ્રિયપ્રમાણે જાણાવ કરે છે. કાગડાની એકજ નેત્રેન્દ્રિય ણેને નેત્રજોડકોમાં જેમ જાણાવ કરે છે તેમ બ્રહ્મવેત્તાની બુદ્ધિ બ્રહ્માનંદના અવિરોધી વિષયસુખમાં અને બ્રહ્માનંદમાં જાણાવ કરે છે. એ જાણાવ જાણનારની પેઠે બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ લોકિક વિષયાનંદ અને વૈદિક બ્રહ્માનંદ એ ણેનેનો અનુભવ કરે છે. મંદપ્રારબ્ધ-કર્મના ઉદયથી દુઃખ પ્રાપ્ત થાય તોપણુ તેમને પૂર્વની-અજ્ઞાનાવસ્થાની-પેઠે હવે ઉદ્દેગ થતો નથી, કેમકે તેમને વ્યવહારનું મિથ્યા સ્વરૂપ ને બ્રહ્મનું સત્ય સ્વરૂપ સમજાયું છે. દુઃખની પ્રાપ્તિની વેલાએ તેઓ શરીરાદિનો ને આત્માનો વિવેક કરે છે તેથી તેમને નિબળનંદના અનુસંધાનમાં કાંઈ પણુ અડચણ આવતી નથી.

બ્રહ્મવેત્તાને જેમ જાણવસ્થામાં સર્વદા બ્રહ્માનંદની પ્રતીતિ થાય છે તેમ સ્વપ્નાવસ્થામાં પણુ તેમને બ્રહ્માનંદની વાસનાવડે તેવી પ્રતીતિ થાય છે. બ્રહ્મવેત્તાનું અજ્ઞાન નિવૃત્ત થયેલું હોય છે, પણુ તેમની અજ્ઞાનની વાસના સર્વથા નિવૃત્ત થયેલી હોતી નથી તેથી તેમને સ્વપ્નમાં બ્રાધ પામેલા સુખદુઃખનો અનુભવ પણુ થાય છે.

આ બ્રહ્માનંદગત યોગાનંદનામના પ્રકરણમાં સુષુપ્તિદશામાં, ઉદ્ધાસીનપણાની સ્થિતિમાં, સમાધિમાં ને સુખદુઃખની સ્થિતિમાં સ્વપ્રકાશ ચેતનરૂપ બ્રહ્મને જાણાવનાર યોગીઓને પ્રત્યક્ષ થતી વસ્તુરૂપ બ્રહ્મસ્વરૂપમૂત આનંદનું નિરૂપણ કર્યું.

એ ઘમાણે શ્રીમદ્ભારતીતીર્થસ્વામિવિરચિત પંચદશીના બ્રહ્માનંદગત યોગાનંદ એ નામના અગિયારમા પ્રકરણને શ્રીમન્નાથશર્મવિરચિત સાર પૂરા થયો. ૧૧

૧૨ બ્રહ્માનંદે આત્માનંદ ॥

ટીકાકારકૃત મંગલ

દોહરો

વિષયાનંદના વિષય૩૫, આત્માનંદ જણાય;

તો મન તેમાં સ્થિર રહી, પરમાનંદી યાય. ૧

પંચદશીના અગિયારમા પ્રકરણમાં વિવેકી મનુષ્યને યોગવડે નિબનંદનો અનુભવ કેવી રીતે થાય છે તે જણાવીને હવે મંદમતિવાળા જિજ્ઞાસુને આત્માનંદનામના આ પ્રકરણમાં ત્વંપદાર્થનું વિવેચન કરીને તે દ્વારા બ્રહ્માનંદના અનુભવનો પ્રકાર દેખાડવામાટે શિષ્યનો પ્રશ્ન જણાવે છે:—

નન્વેત્રં વાસનાનંદાદ્બ્રહ્માનંદાદપીતરમ્ ।

વેત્તુ યોગી નિજાનંદં મૂઢસ્વાત્રાસ્તિ કા ગતિઃ ॥ ૧ ॥

અન્વય:—નહુ, એવં યોગી વાસનાનંદાત્ બ્રહ્માનંદાત્ અપિ ઇતરં નિજાનંદં વેત્તુ, અત્ર મૂઢસ્ય કા ગતિઃ અસ્તિ ? ॥

શિષ્યની શંકા:—એવી રીતે યોગી પુરુષ વાસનાનંદથી અને બ્રહ્માનંદથી. પણ કિલ નિબનંદને લાલે બાણો, પણ અહીં મંદમતિવાળા મૂઢ મનુષ્યની શી ગતિ છે ? અર્થાત્ તેને બ્રહ્માનંદની પ્રાપ્તિ કયા સાધનથી થશે ? તે આપ કૃપા કરીને કહો. ૧

શિષ્યનો એવો પ્રશ્ન સાંભળી મંદમતિવાળા મૂઢનો બ્રહ્મવિદ્યામાં અધિકાર નથી એમ શ્રીસહશુરુ કહે છે:—

ધર્માધર્મવશાદેવ જાયતાં સ્ત્રિયતામપિ ।

પુનઃ પુનર્દેહલક્ષ્ઁ કિં નો દાક્ષિણ્યતો વદ ॥ ૨ ॥

અર્થ: ધર્માધર્મવશાત્ પુનઃ પુનઃ દેહલક્ષ્ઁ જાયતાં સ્ત્રિયતાં, અપિ નઃ દાક્ષિણ્યતઃ કિં ? વદ ॥

આ મંદમતિવાળો મૂઢ મનુષ્ય પોતાના પૂર્વના અનેક જન્મોમાં કરેલાં પુણ્યપાપાનુસારે આ સંસારમાં વારંવાર લાગે શરીરોવડે જન્મો, અને મરે, પણ તેમાં આમારી તેમના ઉપરની કયાથી તેને શું ફલ મળશે ? તે કહો. ૨

શ્રીસદ્ગુરુ સર્વ મનુષ્યોના ઉપર અનુગ્રહ કરવાના સ્વભાવવાળા હોય છે; માટે આપે તે મંદમતિવાળા મૂઢને માટે પણ કોઈ સ્નાનન અવશ્ય કહેવું જોઈએ એમ શિષ્ય વિનવતિ કરે છે:—

અસ્તિ વોઽનુજિઘૃક્ષત્વાદાક્ષિણ્યેન પ્રયોજનમ્ ।

તર્હિ વ્રૂહિ સં મૂઢઃ કિં જિજ્ઞાસુર્વા પરાહ્મુસઃ ॥ ૩ ॥

વઃ અનુજિઘૃક્ષત્વાત્ દાક્ષિણ્યેન પ્રયોજનં અસ્તિ, તર્હિ સઃ મૂઢઃ કિં જિજ્ઞાસુઃ ? વા પરાહ્મુસઃ ? વ્રૂહિ ॥

શિષ્ય:—આપની સર્વ પ્રાણીઓના ઉપર દયા કરવાની ઇચ્છા હોવાથી આપની દયાવડે શિષ્યના ઉદ્ધારરૂપ પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે. તેના ઉત્તરમાં શ્રીસદ્ગુરુ શિષ્યને કહે છે:—જે તમે એમ કહે છે તો તે મંદમતિવાળા મનુષ્ય શું પ્રદાને બાણવાની ઇચ્છાવાળો છે ? અથવા બહિર્ભુજ એટલે શબ્દાદિ વિષયોમાં આસક્તિવાળો છે ? તે કહે. ૩

જે તે વિષયાનુરાગી હોય તો તેની વિષયાસક્તિને અનુસરીને તેને શાસ્ત્રોક્ત કર્મ અથવા શાસ્ત્રોક્ત ઉપાસના કહેવી એમ કહે છે:—

ઉપાસ્તિં કર્મ વા વ્રૂયાત્ વિમુક્ષાય યથોચિતમ્ ।

મંદમજ્ઞં તુ જિજ્ઞાસુમાત્માનંદેન વોધયેત્ ॥ ૪ ॥

વિમુક્ષાય યથોચિતં કર્મ વા ઉપાસ્તિં વ્રૂયાત્, મંદમજ્ઞં જિજ્ઞાસું તુ આત્માનંદેન વોધયેત્ ॥

જે તે મનુષ્ય પ્રદક્ષિણથી વિગુણ હોય તો તેને તેની યોગ્યતાપ્રમાણે શાસ્ત્રોક્ત કર્મનો વા ઉપાસનાનો ઉપદેશ કરવો, અર્થાત્ જે તે સ્વર્ગની ઇચ્છા સંપન્નારો હોય તો તેને શાસ્ત્રોક્ત કર્મનો ઉપદેશ કરવો, અને જે તે પ્રદક્ષિણકની ઇચ્છા સંપન્નારો હોય તો તેને શાસ્ત્રોક્ત ઉપાસનાનો ઉપદેશ કરવો. જે તે મદબુદ્ધિવાળો મનુષ્ય જિજ્ઞાસુ હોય તો તેને આત્માનંદવડે ઉપદેશ કરવો, અર્થાત્ તેને શરીરથી ભિન્ન આત્માના સ્વરૂપભૂત આનંદનો ઉપદેશ કરવો. ૪

આવી રીતે પૂર્વે કાણે કાને ઉપદેશ કર્યો હતો એમ બાણવાની ઇચ્છા થાય તો તેનું ઉત્તર આપે છે:—

વોધયામાસ મૈત્રેયીં યાજ્ઞવલ્ક્યો નિજપ્રિયામ્ ।

ન વા અરે પત્યુરર્થે પતિઃ પ્રિય ઇતીરયન્ ॥ ૫ ॥

અરે પત્યુઃ અર્થે પતિઃ પ્રિયઃ ન વા ઇતિ ઈરયન્ યાજ્ઞવલ્કયઃ નિજપ્રિયાં મૈત્રેયીં વોષયામાસ ॥

અરે મૈત્રેયી ! સ્ત્રીને પતિના પ્રયોજનમાટે પતિ વહાલો થતો નથીજ, પણ પોતાના પ્રયોજનમાટે તેને પોતાનો પતિ વહાલો થાય છે, એવી રીતે કહેતા છતા ભગવાન્ યાજ્ઞવલ્કય પોતાનાં પ્રિય સ્ત્રી મૈત્રેયીને ઉપદેશ કરતા હતા. ૫

આત્મા પરમપ્રેમનું સ્થાન છે, એટલે તે પરમાનંદરૂપ છે, એમ નિશ્ચિત્ત કરવામાટે પ્રથમ તેના પરમપ્રેમના સ્થાનપણાને શિદ્ધ કરવા શ્રીબૃહદ્વારણ્યકો-પનિપદ્મના આ પ્રકરણમાંનાં સર્વ વાક્યોનો સાર કહે છે:—

પતિર્જાયા પુત્રવિત્તે પશુન્નાહ્મણવાહુજાઃ ।

લોકા દેવા વેદમૂતે સર્વે ચાત્માર્થતઃ પ્રિયમ્ ॥ ૬ ॥

પતિઃ, જાયા, પુત્રવિત્તે, પશુ-નાહ્મણ-વાહુજાઃ, લોકાઃ, દેવાઃ ચ વેદમૂતે સર્વે આત્માર્થતઃ પ્રિયં [અસ્તિ] ॥

પતિ, સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, પશુ, બ્રાહ્મણ, શપ્રિય, ભૂરાદિ લોકો, હરિહરાદિ દેવો, મહાશક્તિ વેદો, આઠાશક્તિ ભૂતો અને અન્ય સર્વ પ્રત્યેકને પોતાના પ્રયોજન-માટે પ્રિય હાગે છે, અર્થાત્ સર્વ લોભ્ય પ્રાણિપદાર્થ લોકતાના લોભનું સાધન હોવાથી લોકતાના પ્રયોજનમાટેજ પ્રિય થાય છે, એમના પોતાના પ્રયોજન-માટે તે પ્રિય થતાં નથી. ૬

પતિના પ્રયોજનમાટે પતિ પ્રિય થતો નથી એ શ્રીબૃહદ્વારણ્યકના વાક્યનું તાત્પર્ય કહે છે:—

પત્યાવિચ્છદા યદા પત્ન્યાસ્તદા પ્રીતિં કરોતિ સા ।

શ્વદનુષ્ઠાનરોગાયૈસ્તદા નેચ્છતિ તત્પતિઃ ॥ ૭ ॥

યદા પત્ન્યાઃ પત્યૌ ઇચ્છા [ભવતિ] તદા સા પ્રીતિં કરોતિ, [યદા] તત્પતિઃ શ્વદનુષ્ઠાનરોગાયૈઃ [યુક્તઃ ભવતિ] તદા [તાં] ન ઇચ્છતિ ॥

જ્યારે સ્ત્રીને પોતાના પતિની ઇચ્છા થાય છે ત્યારે તે સ્ત્રી પોતાના પતિઉપર પ્રીતિ કરે છે. જ્યારે એ સ્ત્રીનો પતિ ભૂખ, જ્વાહિતુ અનુષ્ઠાન કે રોગાદિવટે યુક્ત હોવાથી પત્નીની ઇચ્છાના અભાવવાળો હોય છે ત્યારે તે પત્નીની ઇચ્છા કરતો નથી. ૭

ઉપરના શ્લોકમાં જે વાત કહી છે તે વાતપરથી નીચે પ્રમાણે નિશ્ચિત્ત થાય છે એમ કહે છે:—

ન પત્યુરર્થે સા પ્રીતિઃ સ્વાર્થે એચ કરોતિ તામ્ ।

પતિશ્ચાત્મન એવાર્થે ન જાયાર્થે કદાચન ॥ ૮ ॥

સા પ્રીતિઃ પત્યુઃ અર્થે ન, [કિંતુ] તાં સ્વાર્થે એવ કરોતિ, ચ પતિઃ આત્મનઃ અર્થે એવ, જાયાર્થે કદાચન ન [કરોતિ] ॥

પત્નીની એ પ્રીતિ પતિને માટે નથી, પણ એ પ્રીતિ પત્ની પોતાના સ્વાર્થમાટેજ કરે છે, અને પતિ પત્નીમાં જે પ્રીતિ કરે છે તે પ્રીતિ પણ પોતાને માટેજ કરે છે, પત્નીને માટે કદીપણ તે પ્રીતિ કરતો નથી. ૮

બ્યારે એકની ઇચ્છાવડે પ્રવૃત્તિ થાય છે ત્યારે તે પ્રીતિ ભલે પોતાના પ્રયોજનમાટે હોય, પણ બ્યારે પતિ અને પત્ની તે બંનેની એકજ સમયમાં સુખની ઇચ્છાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ થાય ત્યારે તેમાં તે પ્રીતિ એકને માટે નહિ, પણ બંનેને માટે છે એમ કહેવું પડે, એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

અન્યોન્યપ્રેરણેષ્વેવં સ્વેચ્છયૈવ પ્રવર્તનમ્ ॥ ૯ ॥

અન્યોન્યપ્રેરણે અપિ એવં સ્વેચ્છયા એવ પ્રવર્તનમ્ ॥

તે બંનેની પરસ્પરની પ્રેરણામાં પણ પૂર્વે કહેલી રીતે પોતપોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવામાટેજ તેમની પ્રવૃત્તિ થાય છે, એટલે તે પ્રત્યેકની પોત-પોતાના પ્રયોજનમાટે પ્રવૃત્તિ થાય છે. ૯

પોતાના પ્રયોજનમાટે મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ થાય છે એ વાત ઉદાહરણ આપીને વધારે સ્પષ્ટ કરે છે:—

શ્મશ્રુકંટકવેધેન વાલે સ્વદતિ તત્પિતા ।

ચુંવત્યેવ ન સાં પ્રીતિર્વાલાર્થે સ્વાર્થે એવ સા ॥ ૧૦ ॥

શ્મશ્રુકંટકવેધેન વાલે સ્વદતિ [સતિ અપિ] તત્પિતા ચુંવતિ એવ, સા પ્રીતિઃ વાલાર્થે ન [કિંતુ] સા સ્વાર્થે એવ ॥

પિતાના દાદી અને મૂછના કાંટાબેવા વાળના વેધવડે (ખુંચવાવડે) બાલક રુએ છે, છતાં પણ તે બાલકનો પિતા તેના ગાલઉપર સુખન કર્યા કરે છેજ. પિતાની તે પ્રીતિ તે બાલકને માટે નથી, પરંતુ તે પ્રીતિ પિતાના પોતાના પ્રયોજનમાટેજ છે. ૧૦

સ્ત્રી અને પુત્રાદિ લોગ્ય પદાર્થો ચેતનવાળા હોવાથી તેના સંગ્રહમાં તે સર્વ કોના પ્રયોજનમાટે પ્રવૃત્તિ કરે છે તે બરાબર સ્પષ્ટ થતું નથી, પરંતુ જડપદાર્થના સંગ્રહમાં તેવો સશય સંભવતો નથી, એટલામાટે જડપદાર્થના દયાંતવડે તે વાત સ્પષ્ટ કરે છે:—

નિરિચ્છમપિ રત્નાદિવિત્તં યત્નેન પાલયન્ ।

પ્રીતિં કરોતિ સ સ્વાર્થે વિત્તાર્થત્વં ન શંકિતમ્ ॥ ૧૧ ॥

નિરિચ્છં રત્નાદિવિત્તં અપિ ચત્નેન પાલયન્ સઃ [પુરુષઃ] સ્વાર્થે પ્રીતિં
કરોતિ, વિચાર્યત્વં શંકિતં ન ॥

જઠ હોવાથી પોતાના પ્રયોજનની ઇચ્છાવિનાના રત્નાદિ દ્રવ્યતું પણ
ને પુરુષ ચત્નવડે રક્ષણ કરે છે તે પુરુષ પોતાના પ્રયોજનમાટે તેના ઉપર
તેના રક્ષણરૂપ પ્રીતિ કરે છે. તે પ્રીતિ રત્નાદિરૂપ દ્રવ્યના પ્રયોજનમાટે
છે એમ કોઈથી શંકા કરાતી નથી. ૧૧

ગળદના ઉદ્ઘાટરણુવડે પણ એજ વાત સિદ્ધ કરે છે:—

અનિચ્છતિ વલીવર્દે વિવાહયિપતે વલાત્ ।

પ્રીતિઃ સા વણિગર્થેવ વલીવર્દાર્થતા ક્રુતઃ ॥ ૧૨ ॥

વલીવર્દે અનિચ્છતિ [સતિ] વલાત્ વિવાહયિપતે, સા પ્રીતિઃ વણિગર્થા એવ,
[તસ્યાઃ] વલીવર્દાર્થતા ક્રુતઃ ? ॥

ગળદની ઇચ્છા નહિ છતાં પણ વાણીઓ ગલાતકારથી તેના ઉપર ભાર
ભરીને વહન કરાવવાની ઇચ્છા કરે છે તે પ્રીતિ વાણીઆને માટેજ છે, તે
પ્રીતિમાં ગળદનું પ્રયોજનપણું કેવી રીતે સભવી શકે? નજ સંભવી શકે. ૧૨
બ્રાહ્મણું દષ્ટાંત આપીને પણ ઉપરની વાતને સિદ્ધ કરે છે:—

બ્રાહ્મણ્યં મેઽસ્તિ પૂજ્યોઽહમિતિ તુજ્યતિ પૂજયા ।

અચેતનાયા જાતેનોં સંતુષ્ટિઃ પુંસ એવ સા ॥ ૧૩ ॥

મે બ્રાહ્મણ્યં અસ્તિ, અહં પૂજ્યઃ इति પૂજયા તુજ્યતિ, [સા] સંતુષ્ટિઃ અચેતનાયાઃ
જાતેઃ નો, સા પુંસઃ એવ ॥

મારુ બ્રાહ્મણુપણું છે, તેવડે હું પૂજવાયોગ્ય છું, એવી રીતે અન્ય લોકોએ
કરેલી પૂજાવડે બ્રાહ્મણુ સંતોષ પામે છે, તે સંતોષ જડસ્વભાવવાળી બ્રાહ્મણુભતિને
માટે નથી, પણ તે સંતોષ તે બ્રાહ્મણુરૂપ પુરુષને માટેજ છે. ૧૩

ક્ષત્રિયના અને વૈશ્યના ઉદ્ઘાટરણુવડે ઉપરની વાતને વધારે સ્પષ્ટ કરે છે:—

ક્ષત્રિયોઽહં તેન રાજ્યં કરોમીત્યત્ર રાજતા ।

ન જાતેવૈશ્યજાત્યાદૌ યોજનાયેદમીરિતમ્ ॥ ૧૪ ॥

અહં ક્ષત્રિયઃ [અસ્મિ] તેન રાજ્યં કરોમિ इति અત્ર રાજતા જાતેઃ ન, इदं
વૈશ્યજાત્યાદૌ યોજનાય ઈરિતમ્ ॥

હું ક્ષત્રિય છું, મે તે ક્ષત્રિયપણાવડે હું રાજ્ય કરુ છુ, એવી રીતે અહીં
રાજાપણું ક્ષત્રિયભતિનું નથી, પણ તે ક્ષત્રિયનું પોતાનું છે. આ કથન વૈશ્ય-
ભતિ આદિમાં નેહવાને માટે કરેલું છે. ૧૪

સ્વર્ગાદિ લોકને માટે સ્વર્ગાદિ લોક પ્રિય થતાં નથી એવા શુભિવાક્યનું તાત્પર્ય કહે છે:—

સ્વર્ગલોકવ્રહ્મલોકૌ સ્તાં મૃમેત્યભિવાંછનમ્ ।

લોકયોનોપકારાય સ્વભોગાયૈવ કેવલમ્ ॥ ૧૫ ॥

મમ સ્વર્ગલોકવ્રહ્મલોકૌ સ્તાં इति અભિવાંછનં લોકયોઃ ઉપકારાય ન, કેવલં સ્વભોગાય एव ॥

મને આશોકત કર્મવટે સ્વર્ગલોક પ્રાપ્ત થાઓ, અથવા ઉપાસનાવટે મને બ્રહ્મલોક પ્રાપ્ત થાઓ, આવી મનુષ્યના મનની જે દૃઢ ઇચ્છા થાય છે તે સ્વર્ગલોકના અથવા બ્રહ્મલોકના પ્રયોજનમાટે થતી નથી, પણ માત્ર પોતાના ઉપભોગમાટેજ થાય છે. ૧૫

શ્રદ્ધાલુ મનુષ્ય દેવોનું પૂજન કરે છે તે પણ પોતાના લાભમાટે કરે છે, દેવોના લાભમાટે કરતા નથી એમ કહે છે:—

ईशविष्णवादयो देवाः पूज्यन्ते पापनष्टये ।

न तन्निष्पापदेवार्थं तन्तु स्वार्थं प्रयुज्यन्ते ॥ ૧૬ ॥

ईशविष्णवादयः देवाः पापनष्टये पूज्यन्ते, तत् न निष्पापदेवार्थं न, [किं] तु तत् स्वार्थं प्रयुज्यन्ते ॥

મહેશ્વર અને વિષ્ણુ-આદિ દેવો મનુષ્યના પોતાના પાપસંહારની નિવૃત્તિ-ને માટે મનુષ્યોવટે પૂજવામાં આવે છે, તે પૂજન પાપસંહારસંહિત દેવોને માટે કરવામાં આવતું નથી, પરંતુ તે પૂજન મનુષ્યના પોતાના સ્વાર્થમાટેજ કરવામાં આવે છે. ૧૬

વેદોનું અધ્યયન પણ પોતાને માટેજ કરવામાં આવે છે, વેદોને માટે કરવામાં આવતું નથી એમ જણાવે છે:—

ऋगादयो ह्यधीयन्ते दुर्ब्राह्मण्यानवाप्तये ।

न तत्प्रसक्तं वेदेषु मनुष्येषु प्रसज्यये ॥ ૧૭ ॥

दुर्ब्राह्मण्यानवाप्तये ऋगादयः अधीयन्ते, हि तत् वेदेषु प्रसक्तं न, मनुष्येषु प्रसज्यते ॥

દુર્બ્રાહ્મણપણાની (માતૃપણાની) પ્રાપ્તિ ન થવામાટે બ્રાહ્મણવટે પ્રસિદ્ધ ઋગાદિ વેદો ભણવામાં આવે છે, કેમકે તે માતૃપણું ઋગાદિ વેદોમાં સંબંધ પામેલું નથી, પણ બ્રાહ્મણાદિ મનુષ્યોમાં તે સંબંધ પામેલું છે. ૧૭

પૃથ્વી આદિ પાંચ ભૂતોને પણ પ્રાણીઓ પોતાને માટે ઇચ્છે છે એમ જણાવે છે:—

ભૂમ્યાદિપંચભૂતાનિ સ્થાનતદ્વાકશોષણૈઃ ।

हेतुभिश्चावकाशेन वाञ्छन्त्येषां न हेतवः ॥ १८ ॥

[सर्वे प्राणिनः] स्थान-तद्-पाक-शोषणैः हेतुभिः न अवकाशेन भूम्यादि-पंचभूतानि वाञ्छन्ति, एषां हेतवः न ॥

મનુષ્યાદિ પ્રાણીઓ પૃથ્વીને પોતાના રહેવાના સ્થાનરૂપ પ્રયોજનમાટે, જલને તરપત્તી નિવૃત્તિરૂપ પ્રયોજનમાટે, અગ્નિને પાક કરવામાટે, વાયુને સૂકવવાને માટે અને આકાશને અવકાશને માટે એમ પૃથ્વી આદિ પાંચ ભૂતોને સ્થાન, તૃપ્તિ, પાક અને શોષણરૂપ તથા અવકાશરૂપ પોતાના પ્રયોજન-માટે ઇચ્છે છે, તેઓના પ્રયોજનમાટે તેઓ તેમને ઇચ્છતા નથી. ૧૮

સ્વામી અને આકર આદિ સર્વ પોતાના ઉપકારને માટે આકરને સ્વામી આદિને ઇચ્છે છે એમ જણાવે છે:—

स्वामिभृत्यादिकं सर्वं स्वोपकाराय वाञ्छति ।

तत्तत्कृतोपकारस्तु तस्य तस्य न विद्यते ॥ १९ ॥

સ્વામિભૃત્યાદિકં સર્વં સ્વોપકારાય વાંછતિ, તત્તત્કૃતોપકારઃ તુ તસ્ય તસ્ય ન વિદ્યતે ॥

સ્વામી અને સેવક આદિ સર્વ પોતાના ઉપકારમાટે સેવકને અને સ્વામી આદિને ઇચ્છે છે. તે તે સ્વામી અને સેવકે કરેલો ઉપકાર તેા વાસ્તવિકરીતે તેમને માટે કરેલો હોતો નથી, પણ પોતાને માટે હિત છે, અર્થાત સ્વામી સેવકને જે પગાર આપે છે તે પગાર પોતાના પ્રયોજનમાટે આપે છે, ને સેવક જે સેવા કરે છે તે પણ પોતાના પ્રયોજનમાટે કરે છે. ૧૯

બૃહદ્દારણ્યકથૃતિમાં આવાં ઘણાં દાષ્ટાંતો આપવાનું કારણ જણાવે છે:—

सर्वव्यवहृतिष्वेवमनुसंधातुमीदृशम् ।

उदाहरणवाहुल्यं तेन स्वां वासयेन्मतिम् ॥ ૨૦ ॥

સર્વવ્યવહૃતિષુ એવં અનુસંધાતું ઈદૃશં ઉદાહરણવાહુલ્યં [ઉક્તમ્] તેન સ્વાં મતિં વાસયેત્ ॥

ઇચ્છાપૂર્વક થતા મર્વં વ્યવહારમાં પોતાના યુગને માટે સર્વ પ્રિય થાય છે એવી રીતે અનુસંધાન કરવામાટે આવા ઉદાહરણનું બહુપણું છે, અર્થાત ઘણાં

દૃષ્ટાંતો આપ્યાં છે. તે દૃષ્ટાંતોવડે પોતાની બુદ્ધિને પોતાને માટે સર્વ પ્રિય થાય છે એજ નિર્ણયમાં દૃઢ કરે. ૨૦

પોતાને માટે અન્ય પ્રાણિપદાર્થમાં પ્રીતિ થાય છે એમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું એ ઉદાહરણોમાં આવેલા પ્રીતિશબ્દના અર્થવિષે નીચેના દોઢ શ્લોકમાં શંકા કરે છે:—

અથ કેયં ભવેત્પ્રીતિઃ શ્રૂયતે યા નિજાત્મનિ ।

રાગો વધ્વાદિવિષયે શ્રદ્ધા યાગાદિકર્મણિ ।

ભક્તિઃ સ્યાદ્ગુરુદેવાદાવિચ્છા ત્વપ્રાપ્તવસ્તુનિ ॥ ૨૧ ॥

અથ નિજાત્મનિ યા પ્રીતિઃ શ્રૂયતે [સા] इयं का भवेत् ? वध्वादिविषये रागः, यागादिकर्मणि श्रद्धा, गुरुदेवादौ भक्तिः तु अप्राप्तवस्तुनि इच्छा [प्रीतिः] स्यात् ? ॥

હવે પોતાના આત્મામાં જે પ્રીતિ શ્રુતિમાં સાંભળવામાં આવે છે તે આ પ્રીતિ કય છે ? તે શું રાગરૂપ છે ? વા શ્રદ્ધારૂપ છે ? વા ભક્તિરૂપ છે ? કે ઇચ્છારૂપ છે ? જે તે રાગરૂપ હોય તો તે સ્ત્રીપુત્રાદિકઉપર સંભવે, યજ્ઞયાગાદિકમાં સંભવે નહિ; જે તે શ્રદ્ધારૂપ હોય તો યજ્ઞયાગાદિ શાસ્ત્રોક્ત કર્મમાં સંભવે, પણ સ્ત્રી આદિકમાં સંભવે નહિ; જે ભક્તિરૂપ હોય તો તે સદ્ગુરુમાં ને દેવાદિમાં સંભવે, બીજા વિષયમાં સંભવે નહિ; અને જે ઇચ્છારૂપ હોય તો નહિ પ્રાપ્ત થયેલી પ્રિય વસ્તુમાં સંભવે, પ્રાપ્તવસ્તુમાં સંભવે નહિ. એવી રીતે તે પ્રીતિ સર્વ વિષયવિષે સંભવી શકે નહિ. ૨૧

ઉપર જણાવેલા ચાર પક્ષોથી લિપ્ત પક્ષનો સ્વીકાર કરીને ઉપરની શંકાતું સમાધાન કરે છે:—

તદ્દ્યસ્તુ સાત્ત્વિકી વૃત્તિઃ સુખમાત્રાનુવર્તિની ।

પ્રાપ્તે નષ્ટેપિ સદ્માવાદિચ્છાતો વ્યતિરિચ્યતે ॥ ૨૨ ॥

तद्दि सुखमात्रानुवर्तिनी सात्त्विकी वृत्तिः अस्तु, प्राप्ते नष्टे अपि [अस्याः] सद्मावात् [इयं] इच्छातः व्यतिरिच्यते ॥

જે પ્રીતિના રાગાદિરૂપપણાનો અસંભવ છે તો માત્ર સુખમાં અનુવૃત્ત (એતપ્રોત) થઇને રહેનારી સત્ત્વગુણના પરિણામરૂપ ચિત્તવૃત્તિજ પ્રીતિ હો. પ્રાપ્ત થયેલા પ્રાણિપદાર્થમાં અને નાશ થયેલા પ્રાણિપદાર્થમાં પણ આ પ્રીતિનો અસ્માવ હોવાથી આ પ્રીતિ ઇચ્છાથી ભેદ પામે છે, અર્થાત ઇચ્છા અપ્રાપ્ત પ્રાણિપદાર્થમાં હોય છે, અને આ તો પ્રાપ્ત થયેલામાં ને નાશ થયેલામાં પણ હોય છે. ૨૨

સુખના સાધનરૂપ અન્નાદિ પદાર્થોપમાણુજ આત્મામાં પ્રીતિ જણાવાથી આત્મા પણ અન્નાદિપ્રમાણુ સુખનું સાધન થશે એવી સંકા ઉપજાવી તેનું સમાધાન કરે છે:—

સુખસાધનતોપાધેરન્નપાનાદયઃ પ્રિયાઃ ॥ ૨૩ ॥

આત્માઽઽનુકૂલ્યાદન્નાદિસમશ્ચેદમુનાત્ર કઃ ।

અનુકૂલયિતવ્યઃ સ્યાન્નૈકસ્મિન્કર્મકર્તૃતા ॥ ૨૪ ॥

અન્નપાનાદયઃ સુખસાધનતોપાધેઃ [યથા] પ્રિયાઃ [દૃષ્ટાઃ તથા] આત્મા [અપિ] આનુકૂલ્યાત્ અન્નાદિસમઃ [ઈતિ] ચેત્ અમુના અત્ર કઃ અનુકૂલયિતવ્યઃ? એકસ્મિન્ કર્મકર્તૃતા ન સ્યાત્ ॥

ખાવાના પદાર્થો અને પીવાના પદાર્થો ઇત્યાદિ સુખના સાધનપણારૂપ ઉપાધિથી જેમ પ્રિય જણાય છે તેમ આત્મા પણ અનુકૂલપણાથી (પ્રિય પ્રતીત થવાથી) અન્નાદિના સમાન થશે એમ જો તમે કહો તો તેનું સમાધાન સાંભળો:—આમ થવાવડે આ આત્માને આ લોકમાં અનુકૂલ માનીને ગ્રહણ કરનાર કયો લોકતા થશે? કોઈ પણ નહિ થાય, કેમકે આત્માજ લોકતા છે. તે આત્મા પોતેજ પોતાને અનુકૂલ કરીને તેને લોગવશે એમ જો તમે કહો તો એકજ આત્મામાં ઠર્મપણું (લોચ્યપણું) અને કર્તાપણું (લોકતાપણું) સંભવી શકે નહિ. ૨૩-૨૪

વિષયજન્ય સુખમાં સામાન્ય પ્રીતિ હોય છે, અને આત્મામાં તે નિરતિશય પ્રીતિ હોય છે એમ જણાવે છે:—

સુખે વૈષયિકે પ્રીતિમાત્રમાત્મા ત્વતિપ્રિયઃ ।

સુખે વ્યભિચરત્યેવા નાત્મનિ વ્યભિચારિણી ॥ ૨૫ ॥

વૈષયિકે સુખે પ્રીતિમાત્રં, આત્મા તુ અતિપ્રિયઃ, સુખે એવા વ્યભિચરતિ, આત્મનિ વ્યભિચારિણી ન ॥

વિષયથી ઉપજતા સુખમાં સાધારણ પ્રીતિ હોય છે, અને આત્મા તો અત્યંત પ્રિય છે. વિષયથી ઉપજતા સુખમાં આ પ્રીતિ વ્યભિચાર પામે છે, અર્થાત્ એક વિષયસુખને છોડીને તે બીજા વિષયસુખમાં જાય છે, પણ આત્મામાં રહેલી પ્રીતિ વ્યભિચાર પામતી નથી, અર્થાત્ આત્માને છોડીને તે પ્રીતિ બીજે કોઈએ જઈ શકતી નથી. ૨૫

વિષયથી ઉપજતા સુખમાં પ્રીતિનો જે વ્યભિચાર થાય છે તે જણાવે છે:—

एकं त्यक्तवान्यदादत्ते सुखं वैपयिकं सदा ।

नात्मा त्याज्यो न चादेयस्तस्मिन्न्यभिचरेत्कथम् ॥ २६ ॥

एकं वैपयिकं सुखं त्यक्त्वा सदा अन्यत् आदत्ते, आत्मा त्याज्यः न, च आदेयः ; न, तस्मिन् कथं व्यभिचरेत् ? ॥

એક વિષયસંગ્રહી સુખનો ત્યાગ કરીને મનુષ્યાદિનું મન સર્વદા ધીજી વિષયસુખનું ગ્રહણ કરે છે, પણ આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ હોવાથી પરિત્યાગ કરવાયોગ્ય નથી, અને ગ્રહણ કરવાયોગ્ય પણ નથી, તેથી તેમાં રહેલી પ્રીતિ કેવી રીતે વ્યભિચાર પામે? અર્થાત નબ પામે. ૨૬

જો આત્મા ત્યાગનો વિષય અને ગ્રહણનો વિષય ન થતો હોય તો તે તણખલાં આદિની પેઠે ઉપેક્ષાનો વિષય કેમ નહિ થાય એમ શંકા કરીને તેનું સમાધાન કરે છે:—

हानादानविहीनेऽस्मिन्नुपेक्षा चेत्तृणादिवत् ।

उपेक्षितुः स्वरूपत्वान्नोपेक्ष्यत्वं निजात्मनः ॥ २७ ॥

हानादानविहीने अस्मिन् तृणादिवत् उपेक्षा चेत् उपेक्षितुः स्वरूपत्वात् निजात्मनः उपेक्ष्यत्वं न ॥

ત્યાગથી અને ગ્રહણથી રહિત આ આત્મામાં તણખલાં આદિ તુચ્છ પદાર્થની પેઠે ઉપેક્ષા થશે. જો તમે કહો તો અમે તેના સમાધાનમાં કહીએ છીએ કે આ આત્મા ઉપેક્ષા કરનાર મનુષ્યનું સ્વરૂપ હોવાથી પોતાના સ્વરૂપનું ઉપેક્ષ્યપત્ર સંભવી શકતું નથી. ૨૭

આત્મા પરિત્યાગનો વિષય થતો નથી એમ જો તમે કહો છો તે યોગ્ય નથી, કેમકે રોગાદિવડે તેનું ત્યાગ્યપણું હોવાનો મનુષ્યોને અનુભવ થાય છે. એવી શંકા કરીને તેનું ઠુંકું સમાધાન કરે છે:—

रोगक्रोधाभिभूतानां मुमूर्षा वीक्ष्यते क्वचित् ।

ततो द्वेषाद्भवेत्याज्य आत्मेति यदि तन्न हि ॥ २८ ॥

रोगक्रोधाभिभूतानां क्वचित् मुमूर्षा वीक्ष्यते, ततः द्वेषात् आत्मा त्याज्यः भवेत् इति यदि [तर्हि] तत् नहि ॥

રોગ અને ક્રોધાદિવડે વ્યાકુલ થયેલા મનુષ્યોની ક્યારેક મરવાની ઇચ્છા બેવામાં આવે છે એ કારણથી આત્મા દ્વેષથી ત્યાગ કરવાયોગ્ય સિદ્ધ થાય છે એમ જો તમે કહો તો તે તમારું કહેવું યોગ્ય નથીજ. ૨૮

ત્યાગનો વિષય આત્મા નથી, પણ તેનાથી લિન્ન દેહ ત્યાગનો વિષય છે એમ પૂર્વોક્ત શંકાનું સમાધાન કરે છે:—

ત્યક્તું યોગ્યસ્ય દેહસ્ય નાત્મતા ત્યક્તુરેવ સા ।

ન ત્યક્તર્યસ્તિ સ દ્વેપસ્ત્યાજ્યે દ્વેપે તુ કા ક્ષતિઃ ॥ ૨૯ ॥

ત્યક્તું યોગ્યસ્ય દેહસ્ય આત્મતા ન, [કિંતુ] સા ત્યક્તુઃ એવ, [અતઃ] સઃ દ્વેપઃ ત્યક્તરિ ન અસ્તિ, ત્યાજ્યે દ્વેપે તુ કા ક્ષતિઃ ? ॥

રેગાદિવડે પરાભવ પામેલા પુરુષને ત્યાગ કરવાયોગ્ય જાણાતા શરીરનું આત્મપણું નથી, પરંતુ તે આત્મપણું દેહાદિથી લિન્ન દેહનો ત્યાગ કરવા ઇચ્છનારા આત્માનુંજ છે, આ કારણથી આગળ જણાવેલો દ્વેપ ત્યાગ કરવા ઇચ્છનારા આત્મામાં નથી. ત્યાગ કરવાયોગ્ય શરીરમાં કેઇ કારણથી જે દ્વેપ થાય તે તેમાં આત્માના ત્યાગનો અસભવ છે એમ કહેનારા અમારી શી હાનિ થાય છે? કાંઈ હાનિ થતી નથી. ૨૯

પતિના સુખમાટે પતિ પ્રિય થતો નથી ત્યાંથી આરંભીને આત્માના સુખમાટે સર્વ પ્રિય થાય છે ત્યાંસુધીની શુતિના તાત્પર્યનું અવલોકન કરીને આત્માનું અત્યંત પ્રિયપણું દેખાડયું. હવે યુક્તિથી આત્માનું પ્રિયતમપણું દેખાડે છે:—

આત્માર્થત્વેન સર્વસ્ય પ્રીતેશ્ચાત્મા હ્યતિપ્રિયઃ ।

સિદ્ધો યથા પુત્રમિત્રાત્પુત્રઃ પ્રિયતરસ્તથા ॥ ૩૦ ॥

યથા પુત્રમિત્રાત્ પુત્રઃ પ્રિયતરઃ તથા સર્વસ્ય આત્માર્થત્વેન પ્રીતેઃ ચ આત્મા અતિપ્રિયઃ સિદ્ધઃ હિ ॥

જેવી રીતે મનુષ્યને પોતાના પુત્રના મિત્રથી પોતાનો પુત્ર વધારે પ્રિય હોય છે તેવી રીતે પતિ સ્ત્રી આદિ સર્વ લોગ્ય પ્રાણિપદાર્થોના સમૂહ આત્માના પ્રયોજનપણાવડે પ્રીતિનો વિષય થવાથીજ આત્મા અતિપ્રિય છે એમ સારી રીતે સિદ્ધ થયું. ૩૦

આત્મા નિરતિશય પ્રીતિનો વિષય છે એમ શુતિવડે અને યુક્તિવડે સિદ્ધ કરીને હવે મનુષ્યોના અનુભવવડે પણ તેજ વાતને વધારે દઢ કરે છે:—

મા ન ભૂવમહં કિંતુ ભૂયાસં સર્વદેત્યસૌ ।

આશીઃ સર્વસ્ય દૃષ્ટેતિ પ્રત્યક્ષા પ્રીતિરાત્મનિ ॥ ૩૧ ॥

અહં મા ભૂવં [ઈતિ] ન, કિંતુ સર્વદા ભૂયાસં ઇતિ અસૌ આશીઃ સર્વસ્ય દૃષ્ટા ઇતિ આત્મનિ પ્રીતિઃ પ્રત્યક્ષા [અસ્તિ] ॥

હું ન હોઉં તો ઠીક એમ કોઈ પણ પ્રાણીને લાગતું નથી, પરંતુ હું સર્વદા રહું તો ઠીક એમ આ જીવવાની ઇચ્છા સર્વ પ્રાણીઓના અંતઃકરણમાં જોવામાં આવે છે. એવી રીતે આત્મામાં નિરતિશય પ્રીતિ પ્રત્યક્ષ થાય છે. ૩૧ મનુષ્યને આત્મામાં નિરતિશય પ્રેમ નથી, પણ પુત્રને સ્ત્રી આદિમાં નિરતિશય પ્રેમ છે એમ કેટલાક વાદીઓ કહે છે એમ જણાવે છે:—

इत्यादिभिस्त्रिभिः प्रीतौ सिद्धायामेवमात्मनि ।

पुत्रभार्यादिशेषत्वमात्मनः कैश्चिदीरितम् ॥ ३२ ॥

इत्यादिभिः त्रिभिः एवं आत्मनि प्रीतौ सिद्धायां [सत्यां] कैश्चित् आत्मनः पुत्रभार्यादिशेषत्वं ईरितं [अस्ति] ॥

શ્રુતિ, સુક્રિા ને અનુભવ આ ત્રણવડે પૂર્વે કહેલી રીતે આત્મામાં પ્રીતિ સિદ્ધ થયા છતાં પણ શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને લોકાનુભવનું તાત્પર્ય નહિ જાણનારા કેટલાક મનુષ્યોએ આત્મા પુત્ર અને સ્ત્રી આદિના શેષરૂપ છે એમ કહેલું છે, અર્થાત્ પુત્ર ને સ્ત્રી આદિ લોકતા છે, અને આત્મા એમના લોગનું સાધન છે એમ કહેલું છે. ૩૨

એ વાદીઓ પોતાનું કહેલું સિદ્ધ કરવા નીચે પ્રમાણે કહે છે એમ જણાવે છે:—

एतद्विवक्षया पुत्रे मुख्यात्मत्वं श्रुतीरितम् ।

आत्मा वै पुत्रनामेति तच्चोपनिषदि स्फुटम् ॥ ३३ ॥

एतद्विवक्षया “आत्मा वै पुत्रनामा” इति पुत्रे मुख्यात्मत्वं श्रुतीरितम् [अस्ति,] तत् च उपनिषदि स्फुटम् ॥

વાદીઓ કહે છે કે પુત્રનું આત્મપણું કહેવાની ઇચ્છાવડે “આત્માજ પુત્ર છે” એ વચનોવડે પુત્રમાં મુખ્યાત્મપણું શ્રુતિમાં કહેલું છે, એટલે પુત્રનું મુખ્યાત્મપણું ઐતરેયોપનિષદમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે. ૩૩

“ઐતરેયોપનિષદમાં કયાં વચનોવડે પુત્રનું મુખ્યાત્મપણું કહેલું છે એ જાણવાની ઇચ્છા થાય તો તે વચનોને અર્થથી નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

सोऽस्यायमात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते ।

अथास्यैत्तर आत्मायं कृतकृत्यः प्रमीयते ॥ ३४ ॥

અસ્ય સઃ અયં આત્મા પુણ્યેભ્યઃ કર્મભ્યઃ પ્રતિધીયતે, અથ અસ્ય ઇતરઃ અયં આત્મા કૃતકૃત્યઃ [સન્] પ્રમીયતે ॥

આ પિતાનો તે આ પુત્રરૂપ આત્મા પુણ્યકર્મોના અનુધાનમાટે પોતાનો પ્રતિનિધિ કરાય છે. પણ આ પિતાનો પુત્રથી વિદ્ય પૃથ્વાવસ્થાથી ઘરાયેલો આ પિતૃરૂપ આત્મા કૃતાર્થ થયો હતો. મરણ પામે છે. ૩૪

આ અર્થ સુદૃઢ કરવામાટે પુત્રરહિતને પરલોકની પ્રાપ્તિ થતી નથી એવા શાસ્ત્રવચનને વાહી અર્થથી નીચેના શ્લોકવડે કહે છે:—

સત્યપ્યાત્મનિ લોકોઽસ્તિ નાપુત્રસ્યાત એવ હિ ।

અનુશિષ્ટં પુત્રમેવ લોક્યમાહુર્મનીપિણઃ ॥ ૩૫ ॥

અતઃ એવ આત્મનિ સતિ અપિ અપુત્રસ્ય લોકઃ ન અસ્તિ, દિ મનીપિણઃ
અનુશિષ્ટં પુત્રં એવ લોક્યં આહુઃ ॥

જેથી પુત્રનું મુખ્યાત્મપણું છે તેથીજ પોતાનો આત્મા વિદ્યમાન હતાં પણ પુત્રરહિત મનુષ્યને પિતૃલોકની પ્રાપ્તિ થતી નથી એમ પુરાણાદિમાં કહેલું છે. શ્રુતિમાં પણ શાસ્ત્રને જાણનારા બુદ્ધિમાત્ર પુરુષ “તું વેદ છે” ઇત્યાદિ મંત્રવડે જેને ઉપદેશ કર્યો છે એવો પુત્રજ પરલોકનું સાધન થાય છે એમ કહે છે. ૩૫

આ લોકનું મુખ પણ પુત્રવડેજ પ્રાપ્ત થાય છે એવા વાવની શ્રુતિને અર્થથી નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

મનુષ્યલોકો જય્યઃ સ્યાત્પુત્રેણૈવેતરેણ નો ।

મુમૂર્ષુર્મંત્રયેત્પુત્રં ત્વં વ્રહ્મેત્યાદિમંત્રકૈઃ ॥ ૩૬ ॥

મનુષ્યલોકઃ પુત્રેણ એવ જય્યઃ સ્યાત્, ઇતરેણ નો, મુમૂર્ષુઃ “ત્વં વ્રત્ત” ઇત્યાદિ મંત્રકૈઃ પુત્રં મંત્રયેત્ ॥

આ મનુષ્યલોકનું મુખ અને પ્રતિષ્ઠા પુત્રવડેજ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, ખીલું કર્મોદિ સાધનવડે તે પ્રાપ્ત કરી શકાય એમ નથી, એ. કારણથી જેનો મરણકાલ સમીપ આવ્યો છે એવો પુરુષ “તું વેદ છે” ઇત્યાદિ મંત્રોવડે પોતાના પુત્રને શુભ ઉપદેશ કરે છે, અર્થાત્ એ પુત્રને કહે છે કે:—“ મેં જે વેદભાગનું અધ્યયન કર્યું નથી તે વેદભાગનું અધ્યયન તું મારી વતી કરજે, મેં જે યજ્ઞ કર્યા નથી તે યજ્ઞ તું મારી વતી કરજે, અને આ લોકમાં મારું જે લેવુંદેવું છે તે મારું લેવુંદેવું પણ તું મારી વતી લેજેદેવે.” ૩૬

ઉપર જણાવેલા અર્થની વાહી નીચેના શ્લોકથી સમપ્રાપ્તિ કરે છે:—

ઇત્યાદિશ્રુતયઃ પ્રાહુઃ પુત્રભાર્યાદિશેપતામ્ ।

લોકિકા અપિ પુત્રસ્ય પ્રાધાન્યમનુમન્યંતે ॥ ૩૭ ॥

इत्यादिश्रुतयः पुत्रभार्यादिशेषतां प्राहुः। लौकिकाः अपि पुंसस्य प्रायेण
अनुमन्वते ॥

ધત્યાદિ ઘણી શ્રુતિઓ આત્માના પુત્ર ને સ્ત્રી આદિના શેષપણને એટલે
આત્મા પુત્રના ને સ્ત્રી આદિના લોગનું સાધન છે એમ સ્પષ્ટ કહે છે. લોકિક
મનુષ્યો પણ પુત્રનું પ્રધાનપણું પ્રસિદ્ધપણું સ્વીકારે છે. ૩૭

ઉપર જણાવેલા અર્થને હવે યુક્તિથી સિદ્ધ કરે છે:—

स्वस्मिन्मृतेऽपि पुत्रादिर्जीवेद्वित्तादिना यथा ।

तथैव यत्नं कुरुते मुख्याः पुत्रादयस्ततः ॥ ૩૮ ॥

[યતઃ] સ્વસ્મિન્ મૃતે અપિ પુત્રાદિઃ ત્રિતાદિના યથા જીવેત્ તથા ઇવ યત્નં
કુરુતે તતઃ પુત્રાદયઃ મુખ્યાઃ ॥

જે કારણથી પિતા યોતાના મરણપછી પણ યોતાનો પુત્ર અને યોતાની
સ્ત્રી આદિ દ્રવ્ય અને ભૂમિ આદિવડે જેવી રીતે જીવતાં રહે તેવી રીતેજ
પ્રયત્ન કરે છે, અર્થાત્ તેમને જીવનનિવાહ સુખરૂપ આલેસીટેલાંભાટે દ્રવ્યાદિ
સંપાદન કરવા પ્રયત્ન કરે છે, તે કારણથી પુત્ર અને સ્ત્રી આદિ મુખ્યાત્મા છે. ૩૮
વારીનું ઠંઠન કેટલેક અંશે સ્વીકાર્યા છતાં પણ આત્મા પુત્રાદિના
લોગના સાધનરૂપ છે એમ સિદ્ધ થતું નથી એમ સિદ્ધાંતી જણાવે છે:—

वाढमेतावता नात्मा शेषो भवति कस्यचित् ।

गौणमिथ्यामुख्यभेदेरात्माऽयं भवति त्रिधा ॥ ૩૯ ॥

વાઢમ્, પતાવતા આત્મા કસ્યચિત્ શેષઃ ન ભવતિ, અયં આત્મા ગૌણમિથ્યા-
મુખ્યભેદૈઃ ત્રિધા ભવતિ ॥

તમારુ કહેવું: કેટલેક અંશે ભલે સત્ય હોય, અર્થાત્ પુત્રાદિનું કોઈ
પ્રસંગે ભલે પ્રધાનપણું હોય, પણ એટલા ઉપરથી મુખ્યાત્મા કોઈતા લોગના
સાધનરૂપ છે એમ સિદ્ધ થતું નથી. આ આત્મા ગૌણ, મિથ્યા અને મુખ્ય
એવા લેહોવડે ત્રણ પ્રકારનો છે. ૩૯

તેમાં પુત્રાદિ ગૌણ આત્મા છે, એ જણાવવામાટે ગૌણપ્રયોગનું લોકિક
દષ્ટાંત આપીને તેની પુત્રાદિકમાં યોજના કરે છે:—

देवदत्तस्तु सिंहोऽयमित्येक्यं गौणमेतयोः ।

भेदस्य भासमानत्वात्पुत्रादेरात्मता तथा ॥ ૪૦ ॥

અયં દેવદત્તઃ તુ સિંહઃ ઇતિ પ્તયોઃ પ્તયં ભેદસ્ય ભાસમાનત્વાત્ ગૌણ, તથા
પુત્રાદેઃ આત્મતા [અપિ] ॥

આ દેવદત્ત તો, સિદ્ધ છે એવી રીતે દેવદત્તનું અને સિદ્ધનું એકપણ એ બંનેનો લેહ સ્પષ્ટ જણાતો હોવાથી જેમ ગૌણ છે તેમ પુત્રાદિનું આત્મપણું પણ ગૌણ છે. ૪૦

હવે મિથ્યા આત્મા કોણ છે તે જણાવે છે:—

ભેદોઽસ્તિ પંચકોશेषુ સાક્ષિણો ન તુ ભાત્યસૌ ।

મિથ્યાઽઽત્મતાઽતઃ કોશાનાં સ્થાણોશ્ચોરાત્મતા યથા ॥ ૪૧ ॥

પંચકોશેષુ સાક્ષિણઃ ભેદઃ અસ્તિ, તુ અસૌ ન ભાતિ, અતઃ સ્થાણોઃ ચોરાત્મતા યથા [મિથ્યાં તથા] કોશાનાં આત્મતા મિથ્યા [અસ્તિ] ॥

આનંદમય, વિજ્ઞાનમય, મનોમય, પ્રાણમય ને અન્નમય એ પાંચ કોશનો તેમના સાક્ષિરૂપ આત્માથી લેહ શાસ્ત્રદષ્ટિએ વિદ્યમાન છતાં પણ આ લેહ મનુષ્યોને પ્રત્યક્ષ પ્રતીત થતો નથી, આ કારણથી હુંકાનું ચોરપણું જેમ મિથ્યા છે તેમ પાંચ કોશોનું આત્મપણું પણ મિથ્યા છે. ૪૧

હવે સાક્ષિરૂપ આત્માનું સુખ્યાત્મપણું પ્રતિપાદન કરે છે:—

ન ભાતિ ભેદો નાપ્યસ્તિ સાક્ષિણોઽપ્રતિયોગિનઃ ।

સર્વોત્તરત્વાત્તસ્યૈવ મુખ્યમાત્મત્વમિષ્યતે ॥ ૪૨ ॥

અપ્રતિયોગિનઃ સાક્ષિણઃ ભેદઃ ન ભાતિ, ન અસ્તિ અપિ, સર્વોત્તરત્વાત્ તસ્ય ઈવ મુખ્યં આત્મત્વં ઇષ્યતે ॥

જેનો કોઈ પ્રતિયોગી (પ્રતિપક્ષી) નથી એવા સાક્ષિરૂપ આત્માનો કોઈથી લેહ જણાતો નથી, અને વસ્તુતાએ અન્ય કલ્પિત હોવાથી તેનો તેમનોથી લેહ છે પણ નહિ. તે દેહાદિ સર્વની અંતર રહેનારો હોવાથી તેનું સુખ્યાત્મપણું સ્વીકારાય છે.

જેવી રીતે પુત્રાદિ ગૌણાત્મા અને શરીરાદિ મિથ્યાત્મા પરસ્પર ને બીજાના પ્રતિપક્ષી થાય છે તેવી રીતે સર્વ કલ્પિતના અધિષ્ઠાનરૂપ હોવાથી સુખ્યાત્માનો કોઈ પ્રતિપક્ષી નથી, અર્થાત પુત્રાદિને ને શરીરાદિને પરસ્પર ને અન્ય પદાર્થથી લેહ છે, પરંતુ સાક્ષિરૂપ આત્માને તે સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ હોવાથી કોઈ પણ પ્રાણિપદાર્થથી લેહ નથી, એટલે તે સર્વના પ્રતિપક્ષીવિનાનો છે. આત્મા સર્વનું અધિષ્ઠાન હોવાથી અન્ય સર્વ તેમાં કલ્પિત છે, એટલે તે કોઈથી લેહ પામતો નથી. વળી તે ત્રણે શરીરાની અંતર રહેલો. હોવાથી તેનું સુખ્યાત્મપણું માનવું જોઈએ. ૪૨

આત્મા ભલે ત્રણ પ્રકારનો હોય, પણ તેથી પુત્રાદિકનું લોકાપણું

(પ્રધાનપણું) અને આત્માનું લોગ્યપણું (ગૌણપણું) એ અમે કહ્યું છે તેનું નિરાકરણ શી રીતે થાય છે એમ વાદીને શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે—

सत्येवं व्यवहारेषु येषु यस्यात्मतोचिता ।

तेषु तस्यैव शेषित्वं सर्वस्यान्यस्य शेषतां ॥ ૪૩ ॥

एवं सति येषु व्यवहारेषु यस्य आत्मता उचिता तेषु तस्य एव शेषित्वं, अन्यस्य सर्वस्य शेषता ॥

એવી રીતે આત્માનું ત્રિવિધપણું હોવાથી એ વ્યવહારોમાં (પાલન, યોગ્ય ને અપ્રધાત્મપણું ઇત્યાદિ વ્યવહારોમાં) એ પુત્રાદિકનું, સ્થૂલદેહાદિકનું ને સાક્ષીનું આત્મપણું ઉચિત છે તે વ્યવહારોમાં તેનુંજ પ્રધાનપણું છે, અને અન્ય સર્વનું ગૌણપણું છે. ૪૩

ઉપર જણાવેલા વિષયને વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે:—

सुसूर्पोर्गृहरक्षादौ गौणात्मैवोपयुज्यते ।

न मुख्यात्मा न मिथ्यात्मा पुत्रः शेषी भवत्यतः ॥ ૪૪ ॥

सुसूर्पोः गृहरक्षादौ गौणात्मा एव उपयुज्यते, मुख्यात्मा न, मिथ्यात्मा [अपि] न, अतः पुत्रः शेषी भवति ॥

મરણપથારીપર પડેલા પુરુષને ઘરના રક્ષણ આદિના કામમાં પુત્ર અને શ્રીરૂપ ગૌણાત્માનોજ ઉપયોગ થાય છે, કેમકે મરનારના પછી તે જીવતાં રહે છે. મુખ્યાત્મા એટલે સાક્ષી વિકારરહિત હોવાથી તે કામમાં તે ઉપયોગી થતો નથી, મિથ્યાત્મરૂપ સ્થૂલશરીર પણ મરણોન્મુખ થવાથી તેનો પણ કાંઈ ઉપયોગ નથી, આ કારણથી તે પ્રસંગમાં પુત્ર પ્રધાન થાય છે. ૪૪

પોતે વિદ્યમાન છતાં પણ પોતાના ગૃહાદિના રક્ષણમાટે પુત્રરૂપ ગૌણાત્માનો આમાટે સ્વીકાર કરાય છે તે દૃષ્ટાંત આપીને સમજાવે છે:—

अध्येता वह्निरित्यत्र सन्नप्यग्निर्न गृह्यते ।

अयोग्यत्वेन योग्यत्वाद्दुरेवात्र गृह्यते ॥ ૪૫ ॥

अध्येता वह्निः इति अत्र अग्निः सन् अपि अयोग्यत्वेन न गृह्यते, [किंतु] योग्यत्वात् अत्र घटुः एव गृह्यते ॥

આ વેદાદિનું અધ્યયન કરનારો અગ્નિ છે, આ વાક્યમાં અગ્નિ વિદ્યમાન છતાં પણ અધ્યયન કરવાના અયોગ્યપણાવડે અગ્નિશબ્દવડે ત્યાં તેનું ગ્રહણ કરવામાં આવતું નથી, પરંતુ અધ્યયન કરવાના યોગ્યપણાથી આ વાક્યમાં

બ્રહ્માર્જીની અદક્ષ કરવામાં આવે છે, તેવી રીતે મરનાર મનુષ્ય વિદ્યમાન છતાં પણ તેનો ગૃહરક્ષણાદિમાં ઉપયોગ થઈ શકે એમ નથી, એટલે તેનું પ્રધાનપણું મનાતું નથી, પણ પુત્રાદિ ગૃહાદિનું રક્ષણ કરી શકે એમ છે તેથી તેનું પ્રધાનપણું ગણાય છે. ૪૫

હવે મિથ્યાત્મરૂપ સ્થૂલશરીરનું પ્રધાનપણું ક્યારે હોય છે તે જણાવે છે:-

કૃશોઽહં પુષ્ટિમાપ્સ્યામીત્યાદૌ દેહાત્મતોચિતા ।

ન પુત્રં વિનિયુક્તેઽન્ન પુષ્ટિહેત્વન્નમક્ષણે ॥ ૪૬ ॥

અહં કૃશઃ [અસ્મિ,] પુષ્ટિં આપ્સ્યામિ इत्यादौ देहात्मता उचिता, अत्र पुष्टिहेत्वन्नमक्षणे पुत्रं न विनियुक्ते ॥

હું દુબળો છું, માટે અન્નાદિના ભક્ષણાદિરૂપ સાધનોવડે હું પુષ્ટ થઈશ; ઇત્યાદિ વ્યવહારમાં સ્થૂલશરીરનું આત્મપણું યોગ્ય છે. આ પુષ્ટિના સાધનરૂપ અન્નાદિના ભક્ષણમાં પુત્રનો ઉપયોગ કોઈ પણ મનુષ્ય કરતો નથી. ૪૬

હવે પ્રોતાને કર્તા માનનારા જીવરૂપ મિથ્યાત્માનું પ્રધાનપણું જણાવે છે:-

તપસા સ્વર્ગમેષ્યામીત્યાદૌ કર્ત્તાત્મતોચિતા ।

અનપેક્ષ્ય વપુર્ભોગં ચરેત્કૃચ્છ્રાદિકં તતઃ ॥ ૪૭ ॥

तपसा [अहं] स्वर्गं एष्यामि इत्यादौ कर्त्तात्मता उचिता, ततः वपुर्भोगं अनपेक्ष्य, कृच्छ्रादिकं चरेत् ॥

કૃચ્છ્રાદિદ્રાવણાદિરૂપ તપવડે હું સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થઈશ ઇત્યાદિ વ્યવહારમાં કર્તાપણાના અભિમાનવાળો જે જીવ તેનું આત્મપણું યોગ્ય છે, ત્યાં દેહાદિકનું આત્મપણું યોગ્ય નથી. તે કારણથી શરીરના ભોગની અપેક્ષા નહિ કરીને મનુષ્ય કૃચ્છ્રાદિદ્રાવણાદિરૂપ તપ કરે છે. ૪૭

હવે ચેતનરૂપ આત્માનું મુખ્યાત્મપણું જણાવે છે:-

મોક્ષ્યેઽહમિત્યત્ર યુક્તં ચિદાત્મત્વં તદા પુમાન્ ।

તદ્રેત્તિ ગુરુશાસ્ત્રાભ્યાં ન તુ કિંચિચ્ચિકીર્ષતિ ॥ ૪૮ ॥

[यदा] पुमान् अहं मोक्ष्ये इति [निश्चयं करोति] तदा गुरुशास्त्राभ्यां तत् वेत्ति, तु किंचित् न चिकीर्षति, अत्र चिदात्मत्वं युक्तम् ॥

ન્યારે મનુષ્ય હું વિવેકાદિ અને વેદાંતશ્રવણાદિ સાધનો સપાદન કરીને મોક્ષ મેળવીશ એવો નિશ્ચય કરે છે ત્યારે પ્રોતાના સદ્ગુણવડે અને વેદાંત-શાસ્ત્રવડે ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનથી હું પુત્રાદિરૂપ ગૌણાત્મા નથી, અને શરીરના-

દિગ્ધ મિથ્યાત્મા પણ નથી, પરંતુ સચ્ચિદાનંદધન બ્રહ્મ હું છું, એમ બ્રહ્મથી અભિન્ન ચેતનરૂપ આત્માને જાણે છે, પછી કૃતાર્થ થયેલો તે કાંઈ પણ કર્માદિક કરવાને ઇચ્છતો નથી. આ પ્રસંગમાં ચેતનનું આત્મપણું ઉચિત છે. ૪૮

એવી રીતે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના વ્યવહારમાં ત્રણ પ્રકારના આત્માનું વ્યવસ્થાવડે પ્રધાનપણું છે એમ દર્શાવે આપીને સમજાવે છે:—

વિપ્રક્ષત્રાદયો યદ્વદ્વૃહસ્પતિસવાદિષુ ।

વ્યવસ્થિતાસ્તથા ગૌણમિથ્યામુખ્યા યથોચિતમ્ ॥ ૪૯ ॥

વિપ્રક્ષત્રાદયઃ યદ્વદ્વૃહસ્પતિસવાદિષુ વ્યવસ્થિતાઃ તથા ગૌણ-મિથ્યા-મુખ્યાઃ [આત્માનઃ] યથોચિતં [વ્યવસ્થિતાઃ] ॥

જેમ બૃહસ્પતિસવમાં, રાજસૂયયજ્ઞમાં અને વૈશ્યસ્તોમમાં અનુક્રમે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય વ્યવસ્થા પામેલા છે, અર્થાત્ અધિકારી ગણાય છે, તેમ મુત્રાદિગ્ધ ગૌણાત્મા, શરીરાદિગ્ધ મિથ્યાત્મા અને ચેતનરૂપ મુખ્યાત્મા એ આત્માઓનું પોતપોતાની યોગ્યતાપ્રમાણે પ્રધાનપણું વ્યવસ્થિત છે.

બ્રાહ્મણ બૃહસ્પતિસવવડે પરમાત્માનું યજ્ઞ કરે, રાજ રાજસૂયયજ્ઞવડે પરમાત્માનું યજ્ઞ કરે, અને વૈશ્ય વૈશ્યસ્તોમવડે પરમાત્માનું યજ્ઞ કરે એવા ભાવનાં શ્રુતિવચનોવડે બૃહસ્પતિસવમાં બ્રાહ્મણનોજ અધિકાર છે, ક્ષત્રિયનો ને વૈશ્યનો અધિકાર નથી, રાજસૂયયજ્ઞમાં ક્ષત્રિયનોજ અધિકાર છે, બ્રાહ્મણનો અને વૈશ્યનો અધિકાર નથી; અને વૈશ્યસ્તોમમાં વૈશ્યનોજ અધિકાર છે, બ્રાહ્મણનો અને ક્ષત્રિયનો અધિકાર નથી, એવી રીતે ગૌણાત્માનું, મિથ્યાત્માનું અને મુખ્યાત્માનું પોતપોતાના યોગ્ય વ્યવહારમાંજ પ્રધાનપણું મનાય છે. ૪૯

હવે ઉપર પ્રતિપાદન કરેલા વિષયનો સાર કહો છે:—

તત્ર તત્રોચિતે પ્રીતિરાત્મન્યેવાતિશાયિની ।

અનાત્મનિ તુ તચ્છેપે પ્રીતિરન્યત્ર નોભયમ્ ॥ ૫૦ ॥

તત્ર તત્ર ઓચિતે આત્મનિ एव अतिशायिनी प्रीतिः, तच्छेपे अनात्मनि तु प्रीतिः, अन्यत्र उभयं [अपि] न [अस्ति] ॥

જે જે વ્યવહારમાં જે જે આત્મા ઉચિત હોય છે તે તે વ્યવહારમાં તે તે ઉપયોગી હોવાથી પ્રધાનરૂપ તે તે આત્મામાંજ અતિશય પ્રીતિ હોય છે, અને તેના ભોગના સાધનરૂપ જડ વસ્તુમાં સાધારણપ્રીતિ હોય છે, અતિશય પ્રીતિ હોવી નથી. પ્રધાનરૂપ આત્માથી અને તેના ભોગના સાધનરૂપ જડવસ્તુથી ભિન્નમાં તેો નિરતિશયપ્રીતિ કે સામાન્યપ્રીતિ પણ હોવી નથી. ૫૦

ઉપરના શ્લોકમાં અન્યત્ર (આત્મા અને આત્માના લોગતું સાધન એ બેથી લિત્ર) એવો શબ્દ આવેલો છે તેના પેટા લેદ કહે છે:--

ઉપેક્ષ્યં દ્વેષ્યમિત્યન્યદ્દ્વેષા માર્ગતૃણાદિકમ્ ।

ઉપેક્ષ્યં વ્યાગ્રસર્પાદિ દ્વેષ્યમેવં ચતુર્વિધમ્ ॥ ૫૧ ॥

ઉપેક્ષ્યં [ચ] દ્વેષ્યં इति अन्यत् द्वेषા, માર્ગતૃણાદિકં ઉપેક્ષ્યં, વ્યાગ્રસર્પાદિ દ્વેષ્યં, એવં [પદાર્થજાતં] ચતુર્વિધં [અસ્તિ] ॥

ઉપેક્ષા કરવાયોગ્ય ને દ્વેષ કરવાયોગ્ય એમ આત્મા અને આત્માના લોગનાં સાધનથી લિત્ર બીજા પદાર્થ એ પ્રકારના છે. માર્ગમાં પડેલાં તણ-ખલાં, ઠીંકરાં ને કાંકરા આદિ ઉપેક્ષા કરવાયોગ્ય છે, અને પોતાને પીડા કરનાર વાઘ, સર્પ ને સિંહાદિ દ્વેષ કરવાયોગ્ય છે. એવી રીતે આ જગત્માંના પદાર્થોનો સમૂહ ચાર પ્રકારનો છે. ૫૧

એ ચાર પ્રકારના પદાર્થોનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરીને કહે છે:--

આત્મા શેષ ઉપેક્ષ્યં ચ દ્વેષ્યં ચેતિ ચતુર્વિધમ્ ।

ન વ્યક્તિનિયમઃ કિંતુ તત્તત્કાર્યાત્તથા તથા ॥ ૫૨ ॥

આત્મા, શેષઃ, ઉપેક્ષ્યં ચ દ્વેષ્યં इति ચતુર્વિધમ્ અપિ વ્યક્તિનિયમઃ ન [અસ્તિ,] કિંતુ તત્તત્કાર્યાત્ તથા તથા [ભવતિ] ॥

આત્મા, આત્માને ઉપકાર કરનાર, ઉપેક્ષા કરવાયોગ્ય અને દ્વેષ કરવાયોગ્ય આ ચાર પ્રકારમાં પણ વ્યક્તિનો નિયમ નથી, પરંતુ તે તે ઉપકારાદિરૂપ કાર્યવિશેષથી તે તે પદાર્થ તેવો તેવો થાય છે, અર્થાત્ આત્મા સૌથી વધારે પ્રિય છે, આત્માને ઉપકાર કરનાર હોય તે પ્રિય ગણાય છે, આત્માને ઉપકાર કે અપકાર કરનાર ન હોય તે ઉપેક્ષા કરવાયોગ્ય ગણાય છે, અને આત્માને અપકાર કરનાર હોય તે દ્વેષ કરવાયોગ્ય ગણાય છે. તેમા પદાર્થોનો કોઈ પણ પ્રકારનો નિયમ નથી, પણ જે જે ઉપકારક આદિ હોય તે તે પ્રિય, ઉપેક્ષ્ય કે દ્વેષ્ય થાય છે. ૫૨

એકજ ગ્રાણી તેના કાર્યઉપરથી દ્વેષ કરવાયોગ્ય, ઉપેક્ષા કરવાયોગ્ય કે પ્રિય થાય છે એમ કદાંત આપાને કહે છે:--

સ્વાહ્યાગ્રઃ સંમુલ્લો દ્વેષ્યો હ્યુપેક્ષ્યસ્તુ પરાહ્મુલ્લઃ ।

લાલનાદનુકૂલશ્ચેદ્વિનોદાયેતિ શેષતામ્ ॥ ૫૩ ॥

વ્યાગ્રઃ સંમુલ્લઃ દ્વેષ્યઃ સ્યાત્, પરાહ્મુલ્લઃ ચેત્ તુ ઉપેક્ષ્યઃ [સ્યાત્,] હિ લાલનાત્ અનુકૂલઃ વિનોદાય इति શેષતાં [સ્યાત્] ॥

વાદ્ય લક્ષણ કરવામાટે આપણા સામે દોષ્યો આવતો હોય ત્યારે તે દેષ કરવાયોગ્ય ગણાય છે, અને જે આપણાથી ખીલુ બાબુએ ચાલ્યો જતો હોય તો તે ઉપેક્ષા કરવાયોગ્ય ગણાય છે, ને એને રમાડવાથી જે તે અનુકૂલ થાય તો તે વિનોદને માટે થાય છે, અને તેથી તે પ્રિયપણાને (સુખના સાધનપણાને) પામે છે. એવી રીતે એકજ વાદ્ય પોતાની પ્રવૃત્તિ-ઉપરથી દેષ્ય, ઉપેક્ષ્ય અને પ્રિય થાય છે. ૫૩

જે એકજ પ્રાણિપદાર્થમાં પ્રિય, દેષ્ય ને ઉપેક્ષ્ય એવા ત્રણ ધર્મ માનવામાં આવે તો વ્યવહારની વ્યવસ્થા રહી શકશે નહિ એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

વ્યક્તીનાં નિયમો મા મૂલ્યક્ષણાત્તુ વ્યવસ્થિતિઃ ।

આનુકૂલ્યં પ્રાતિકૂલ્યં દ્વયાભાવશ્ચ લક્ષણમ્ ॥ ૫૪ ॥

વ્યક્તીનાં નિયમઃ મા મૂલ્ય, તુ લક્ષણાત્ વ્યવસ્થિતિઃ [સ્વાત્,] આનુકૂલ્યં, પ્રાતિકૂલ્યં ચ દ્વયાભાવઃ લક્ષણં [અસ્તિ] ॥

વ્યક્તિઓનો નિયમ ભલે ન હો, પણ તેમનાં લક્ષણથી તેમની વ્યવસ્થા સંભવી શકે છે. અનુકૂલપણું, પ્રતિકૂલપણું અને અનુકૂલપણાનો ને પ્રતિકૂલપણાનો અભાવ આ પ્રિયનું, દેષ્યનું ને ઉપેક્ષ્યનું અનુક્રમે લક્ષણ છે. ૫૪

ઉપર પ્રતિપાદન કરેલા વિષયને સંક્ષેપથી કહે છે:—

આત્મા પ્રેયાન્ પ્રિયઃ શેષો દ્વેષ્યોપેક્ષ્યે તદન્યયોઃ ।

इति व्यवस्थितो लोको याज्ञवल्क्यमतं च तत् ॥ ५५ ॥

આત્મા પ્રેયાન્, શેષઃ પ્રિયઃ, તદન્યયોઃ દ્વેષ્યોપેક્ષ્યે इति લોકઃ વ્યવસ્થિતઃ, ચ તત્ યાજ્ઞવલ્ક્યમતમ્ ॥

આત્મા અતિપ્રિય છે, ઉપકારક વસ્તુ પ્રિય છે, તે બંનેથી ભિન્ન એટલે વ્યાઘ્રાદિ ને તણખલાં આદિ પ્રાણિપદાર્થ અનુક્રમે દેષ કરવાયોગ્ય ને ઉપેક્ષા કરવાયોગ્ય છે. આવી રીતે આ લોક વ્યાવહારિક લેહરૂપ વ્યવસ્થા પામેલો છે, અને તે આત્મા આદિનું અતિપ્રિયપણું આદિ શ્રીયાત્તવલક્યાદિને ગમત છે ૫૫

માત્ર મૈત્રેયીપ્રાણીમાંજ આત્માનું અતિપ્રિયપણું કહેતું છે એમ નહિ, પરંતુ પુરુષવિધનામના પ્રાણીમાંજ પણ એવી રીતે કહેલ છે એવા અભિપ્રાયથી તે પ્રાણીમાનાં વચનોના અર્થને સંક્ષેપથી કહે છે:—

अन्यत्रापि श्रुतिः प्राह पुत्राद्वित्तात्तथाऽन्यतः ।

सर्वम्मादांतरं तत्त्वं तदेतत्प्रेय इप्यताम् ॥ ५६ ॥

પુત્રાત્ વિક્તાત્ તથા અન્યતઃ સર્વસ્માત્ આંતરં [યત્] તત્ત્વં [અસ્તિ] તત્ત્વ એતત્ત્વ
મેયઃ इष्यतां [इति] अन्यत्र अपि श्रुतिः प्राह ॥

પુત્રથી, ધનથી તથા અન્ય સર્વ પ્રાણિપદાર્થથી અંતર જે તત્ત્વ છે તે
આ આત્મતત્ત્વ અતિપ્રિય છે એમ સ્વીકારવું. એવી રીતે બીજે સ્થલે પણ
શ્રુતિ કહે છે. ૫૬

જે સાક્ષી છે તે આત્મા છે, અને તે આત્માને પાંચ કૌશોથી પૃથક્
કરીને જાણવો જોઈએ એમ કહે છે:—

श्रौत्या विचारदृष्ट्याऽयं साक्ष्येवात्मा न चेतः ।

कोशान्पंच विविच्यांतर्वस्तुदृष्टिर्विचारणा ॥ ५७ ॥

શ્રૌત્યા વિચારદૃષ્ટ્યા અયં સાક્ષી એવ આત્મા, ચ ચેતરઃ ન, પંચ કોશાન્
વિવિચ્ય અંતર્વસ્તુદૃષ્ટિઃ વિચારણા ॥

શ્રુતિના અર્થના અવલોકનરૂપ વિચારદૃષ્ટિવડે આ સાક્ષી છે તેજ આત્મા
છે, પણ પુત્રાદિ બીજે કોઈ સુખ્યાત્મા નથી. અન્નમય, પ્રાણુમય, મનોમય,
વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય એ પાંચ કૌશોને આત્માથી પૃથક્ કરીને તે સર્વની
અંતર રહેલ આત્માનો અનુભવ કરવા પ્રયત્ન કરવો આ વિચારણા એટલે આત્મ-
સ્વરૂપનું મનન છે. ૫૭

પાંચ કૌશોની અંતર રહેલ આત્મસ્વરૂપ, વસ્તુના સાક્ષાત્કારને પ્રકાર
કહે છે:—

जागरस्वप्नसुप्तीनामागमापायभासनम् ।

यतो भवत्यसावात्मा स्वप्रकाशचिदात्मकः ॥ ५८ ॥

જાગરસ્વપ્નસુપ્તીનાં આગમાપાયભાસને યતઃ ભવતિ, અસૌ સ્વપ્રકાશચિદા-
ત્મકઃ આત્મા ॥

જાગરત્, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણની ઉત્પત્તિનું અને નાશનું જ્ઞાન જે
ચેતન્યરૂપ સાક્ષીથી થાય છે તે સ્વયંપ્રકાશ ચેતનરૂપ આત્મા છે. ૫૮

પ્રાણુથી માંડીને ધનપર્યંતના પદાર્થો જેટલા પ્રમાણમાં આત્માની સમીપ
હોય તેટલા પ્રમાણમાં તેમાં પ્રીતિ જણાય છે એમ કહે છે:—

शेषाः प्राणादिविचितांता आसन्नास्तारतम्यतः ।

प्रीतिस्तथा तारतम्यात्तेषु सर्वेषु वीक्ष्यते ॥ ५९ ॥

પ્રાણાદિવિચ્છાન્તાઃ શેષાઃ તારતમ્યતઃ ઑસન્નાઃ, તથા તેષુ સર્વેષુ પ્રીતિઃ તારતમ્યાત્ વીક્ષ્યતે ॥

મુખ્યાત્માથી ભિન્ન પ્રાણુથી માંડીને ધનપર્યંત આત્માને ઉપકાર કરનારી વસ્તુ અધિકન્યૂનપણે આત્માની સમીપ છે, અને જેટલા અધિકન્યૂનપણાથી તેનું સમીપપણું હોય છે તેટલી તે સર્વમાં પ્રીતિ અધિકન્યૂનપણાથી જણાય છે. ૫૬ ધનાદિમાં પ્રીતિના ન્યૂનાધિકપણાવડે કેવો અનુભવ થાય છે તે જણાવે છે:-

વિચ્છાત્પુત્રઃ પ્રિયઃ પુત્રાત્પિંડઃ પિંડાંતથેન્દ્રિયમ્ ।

ઇન્દ્રિયાચ્ચ પ્રિયઃ પ્રાણઃ પ્રાણાદાત્મા પરઃ પ્રિયઃ ॥ ૬૦ ॥

વિચ્છાત્ પુત્રઃ પ્રિયઃ, પુત્રાત્ પિંડઃ તથા પિંડાત્ ઇન્દ્રિયં ચ ઇન્દ્રિયાત્ પ્રાણઃ પ્રિયઃ, પ્રાણાત્ આત્મા પરઃ પ્રિયઃ ॥

મનુષ્યને ધનથી પોતાનો પુત્ર પ્રિય છે, પુત્રથી પોતાનું સ્થૂલશરીર પ્રિય છે, પોતાના સ્થૂલશરીરથી પોતાની ઇન્દ્રિયો પ્રિય છે, પોતાની ઇન્દ્રિયોથી પોતાનો પ્રાણ પ્રિય છે, અને પોતાના પ્રાણથી પોતાનો આત્મા પરમપ્રિય છે.

પોતાના પુત્રાદિકનું હઃખ દૂર કરવામાટે મનુષ્ય પોતાના ધનનો વ્યય કરે છે તેથી ધનના કરતાં પુત્રાદિ પ્રિય છે એમ નહીં થાય છે, પોતાના શરીરના રક્ષણમાટે ક્યારેક મનુષ્ય પોતાના પુત્રાદિનો પણ ત્યાગ કરે છે તેથી પુત્રાદિના કરતાં મનુષ્યને પોતાનું શરીર પ્રિય છે એમ જણાય છે, પોતાની નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનું રક્ષણ કરવામાટે શરીરપર પડતા મારને મનુષ્ય સહન કરે છે તેથી પોતાના શરીરના કરતાં પોતાની ઇન્દ્રિયો મનુષ્યને વધારે પ્રિય છે એમ જણાય છે, પોતાના પ્રાણનું રક્ષણ કરવામાટે મનુષ્ય પોતાની કોઈ એક ઇન્દ્રિયનો નાશ પણ સહન કરે છે તેથી ઇન્દ્રિયોના કરતાં પ્રાણ પ્રિય છે એમ જણાય છે, અને કોઈ વેલા મનુષ્ય પોતાના પ્રાણહાની નિવૃત્તિમાટે પોતાના પ્રાણનો પણ ત્યાગ કરે છે તેથી પ્રાણના કરતાં પણ આત્મા વધારે પ્રિય છે એમ જણાય છે. ૬૦

એવી રીતે આત્માનું અત્યંતપ્રિયપણુ શ્રુતિથી અને યુક્તિથી સિદ્ધ થયું. હવે જ્ઞાનીના અને અજ્ઞાનીના મતભેદનું નિરાકરણ કરવામાટે શ્રુતિએ તેમના વિરોધનું સંક્ષેપમાં વર્ણન કરી આત્માનું પરમપ્રિયપણું નહીં કર્યું છે એમ જણાવે છે:-

एवं स्थिते विवादोऽत्र प्रतिबुद्धविमूढयोः ।

શ્રુત્યોદાહારિ તત્રાત્મા પ્રેયાનિત્યેવ નિર્ણયઃ ॥ ૬૧ ॥

एवं स्थिते अत्र प्रतिबुद्धविमूढयोः विवादः श्रुत्या उदाहारि, तत्र आत्मा प्रेषान् इति एव निर्णयः ॥

એવી રીતે મુખ્યાત્મામાં અત્યત્પ્રિયપણું શ્રુતિવડે અને યુક્તિવડે નિશ્ચય થયા છતાં પણ એ નિશ્ચયને વધારે -૬૬ ઠરવામાટે જ્ઞાનીને અને અજ્ઞાનીનો વાદ શ્રુતિએ ઉદાહરણરૂપે જણાવ્યો છે, અને તેમાં આત્મા સૌથી વધારે પ્રિય છે એવોજ નિર્ણય કર્યો છે. ૬૧

હવે આત્માના પ્રિયતમપણાના સંબંધમાં જ્ઞાનીનો ને અજ્ઞાનીનો જે પરસ્પરવિરોધ છે તે જણાવે છે:—

સાક્ષ્યેવ દૃશ્યાદન્યસ્માત્પ્રેયાનિત્યાહ તત્ત્વવિત્ ।

પ્રેયાન્પુત્રાદિરવેમં ભોક્તું સાક્ષીતિ મૂઢધીઃ ॥ ૬૨ ॥

સાક્ષી એવ અન્યસ્માત્ દૃશ્યાત્ પ્રેયાન્ इति તત્ત્વવિત્ આહ, પુત્રાદિઃ એવ પ્રેયાન્, इमं ભોક્તું સાક્ષી इति મૂઢધીઃ [આહ] ॥

સાક્ષિરૂપ આત્માજ અન્ય સર્વ દૃશ્યથી અધિક પ્રિય છે એમ તત્ત્વવેદ્તા પુરુષ કહે છે, અને પુત્રાદિજ વધારે પ્રિય છે, ને આ પુત્રાદિના લોભમાટે સાક્ષિરૂપ આત્મા છે એમ મૂઢપુદ્ધિવાળો પુરુષ કહે છે. ૬૨

જિજ્ઞાસુ શિષ્ય અને દુરાગ્રહી પ્રતિવાદી આત્માથી લિન્ન પુત્રાદિને પ્રિય કહેતા હોય તો તે બંનેને જ્ઞાનીએ આપેલું ઉત્તર કેહું પરિણામ ઉપજાવે છે તે જણાવે છે:—

આત્મનોઽન્યં પ્રિયં વ્રૂતે શિષ્યશ્ચ પ્રતિવાદ્યપિ ।

તસ્યોત્તરં વચો વોધશાપૌ કુર્યાન્તયોઃ ક્રમાત્ ॥ ૬૩ ॥

શિષ્યઃ ચ પ્રતિવાદી અપિ આત્મનઃ અન્યં પ્રિયં વ્રૂતે, તયોઃ તસ્ય ઉત્તરં વચઃ ક્રમાત્ વોધશાપૌ કુર્યાન્ત ॥

જિજ્ઞાસુ શિષ્ય ને દુરાગ્રહી પ્રતિવાદી પણ આત્માથી લિન્ન પુત્રાદિ પ્રિય છે એમ કહે છે. તે બંનેને તેમના તે કથનજ્ઞ જ્ઞાની તરફથી ઉત્તરરૂપે અપાયેલું નીચેના શ્લોકમા જણાવેલું વચન અનુક્રમે બોધરૂપ ને શાપરૂપ ફલ ઉત્પન્ન કરે છે, અર્થાત્ શિષ્યને પ્રહ્લવેતાના તે ઉત્તરથી બોધ થાય છે, અને પ્રતિવાદીને તે ઉત્તર-શાપરૂપ પરિણામ ઉપજાવે છે. ૬૩

જે મનુષ્ય આત્માથી લિન્ન પુત્રાદિને પ્રિયરૂપે કહે છે તેને તેના ઉત્તર-મા “ તારુ પ્રિય તને શેવરાવશે ” એમ જ્ઞાની કહે છે એવા ભાવની શ્રુતિને અર્થથી નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

પ્રિયં ત્વાં રોત્સ્યતીત્યેવમુત્તરં વક્તિ તત્ત્વવિત્ ।

સ્વોક્તપ્રિયસ્ય દુષ્ટત્વં શિષ્યો વેત્તિ વિવેકતઃ ॥ ૬૪ ॥

“मियं त्वां रोत्स्यति” इति एवं तत्त्ववित् उत्तरं वक्ति, [तेन] शिष्यः स्वोक्त-
मियस्य दुष्टत्वं विवेकतः वेत्ति ॥

हे अह ! तने प्रिय लागनारी पुत्रादिद्वय वस्तु पोतानो नाश थये तने
शेवरावशे ज्येवी शीते प्रह्ववेत्ता तेने तेना कथनतुं उत्तर आपे छे, तेमां
पुत्रादिने प्रिय कहेनार जे शिष्य छाय तो प्रह्वरानीना तेन वचनवडे शिष्य-
पोते कहेला पुत्रादिद्वय प्रियतुं दुष्टपलुं छे ज्येम विवेकथी जे छे छे, अने पुत्रादि-
भांथी प्रियपणुना भाव त्यजे छे, ज्येवी शीते प्रह्ववेत्तातुं ते वचन शिष्यने
आशीवादिद्वय थाय छे. ६४

पुत्रमां रडेला होयेना ते शिष्य आवी शीते विचार करे छे:—

अलभ्यमानस्तनयः पितरौ क्लेशयेच्चिरम् ।

लब्धोऽपि गर्भपातेन प्रसवेन च वाधते ॥ ६५ ॥

जातस्य ग्रहरोगादिः कुमारस्य च मूर्खता ।

उपनीतेऽप्यविद्यत्वमनुद्वाहश्च पंडिते ॥ ६६ ॥

यूनश्च परदारोदि दारिद्र्यं च कुटुंबिनः ।

पित्रोर्दुःखस्य नास्वततो धनी चेन्म्रियते तदा ॥ ६७ ॥

अलभ्यमानः तनयः पितरौ चिरं क्लेशयेत्, लब्धः अपि गर्भपातेन च प्रसवेन
वाधते, जातस्य कुमारस्य ग्रहरोगादिः च मूर्खता, उपनीते अपि अविद्यत्वं, च
पंडिते अनुद्वाहः, च यूनः परदारोदि, च कुटुंबिनः दारिद्र्यं, धनी चेत् [यदा]
म्रियते तदा पित्रोः दुःखस्य अंतः न अस्ति ॥ ६५-६६-६७

प्राप्त मुहि थयेलो पुत्र लविष्यमां घनाश पोतानां मातापिताने अभने
पुत्र नधी ज्येवा विचारवडे लांभा समयसुधी दुःख आपे छे, गलंडेपे प्राप्त
थयेलो पुत्र पणु गलना पडवावडे अने प्रसववडे तेमने पीडा करे छे, जन्मेला
पुत्रने जन्भवेला अनुचित अह छाय वा तेने रोगादि थाय, अथवा तेनुं
भूर्धपलु जखाय तो तेथी तेनां मातापिताने दुःख थाय छे, उपनयन थया
पछी पणु तेनुं विचारद्वितपणुं दुःख आपे छे, अने लक्ष्मीने पंडित थयां
पछी पणु जे तेना विवाह न थाय तो ते दुःख आपे छे, ने जुवान थया
पछी तेना परानीना सेवनधी तेनां मातापिताने दुःख थाय छे, अने जे ते
माटा परिवारवाणे थय इरिरी थाय तो तेथी तेनां मातापिताने दुःख थाय
छे, तथा धनवात्र थया पछी जे भरखु पाभे तो तेथी पणु तेनां मातापिताना
दुःखनो पार रहेतो नथी, ज्येवी शीते पुत्र मातापिताने सर्वदा दुःख
आपनार छे, माटे तेने प्रिय मानयो ते उचित नथी. ६५-६६-६७

એવા વિવેકવડે શિષ્ય પુત્રાદિમાંથી પ્રીતિનો ત્યાગ કરીને પોતાના આત્મામાં પરમપ્રીતિ કરે છે એમ જણાવે છે.—

एवं विविच्य पुत्रादौ प्रीतिं त्यक्त्वा निजात्मनि ।

निश्चित्य परमां प्रीतिं वीक्षते तमहर्निशम् ॥ ૬૮ ॥

એવં વિવિચ્ય પુત્રાદૌ પ્રીતિં ત્યક્ત્વા નિજાત્મનિ પરમાં પ્રીતિં નિશ્ચિત્ય તં અહર્નિશં વીક્ષતે ॥

એવી રીતે પુત્ર ને સ્ત્રી આદિ વિષયોમાં રહેલા દોષોને વિવેકવડે જાણીને પછી તે પુત્રાદિમાં રહેલી પ્રીતિનો ત્યાગ કરીને પોતાના અંતરાત્મામાં પરમ-પ્રીતિનો નિશ્ચય કરી પછી તે અંતરાત્માને તે સતદિવસ ચિંતવે છે. ૬૮

હવે બ્રહ્મજ્ઞાનીએ પ્રતિવાદીને આગ્રહાદિત્તર તેને કેવી રીતે શાપરૂપ થાય છે તે કહે છે:—

आग्रहाद्ब्रह्मविद्वेषादपि पक्षममुंचतः ।

वादिनो नरकः प्रोक्तो दोषश्च बहुयोनिषु ॥ ૬૯ ॥

આગ્રહાત્ [ચ] બ્રહ્મવિદ્વેષાત્ અપિ પક્ષ અમુંચતઃ વાદિનઃ નરકઃ પ્રોક્તઃ ચ બહુયોનિષુ દોષઃ [પ્રોક્તઃ અસ્તિ] ॥

મેં કહેલું પુત્રાદિતુ વધારે પ્રિયપણુ ચથાર્ય છે એવા દુરામહથી અને તે બ્રહ્મજ્ઞાની એમું કહે છે એવા તે બ્રહ્મજ્ઞાનીપરના વિદ્વેષથી પણ પુત્રાદિકતું વધારે પ્રિયપણુ છે આવા પોતાના પક્ષનો ત્યાગ નહિ કરનારા પ્રતિવાદીને નરકની પ્રાપ્તિ કરી છે, અને પરશુપક્ષી આદિની અનેક અધમ યોનિઓમાં પ્રિયનો વિયોગ અને અપ્રિયની પ્રાપ્તિરૂપ દોષ સુતિએ કહેલો છે. ૬૯

એકજ વાક્યના શિષ્યને અને પ્રતિવાદીને એ વિરુદ્ધપરિણામ કેવી રીતે થઈ શકે એમ થઈ શકે ધાય તે તેનું સમાધાન કરે છે.—

ब्रह्मविद्ब्रह्मरूपत्वादीश्वरस्तेन वर्णितम् ।

यद्यत्तत्तथैव स्यात्तच्छिष्यप्रतिवादिनोः ॥ ૭૦ ॥

બ્રહ્મવિદ્ બ્રહ્મરૂપત્વાત્ શ્વરઃ [અતઃ] તેન યત્ યત્ વર્ણિતં તત્ તત્ શિષ્યપ્રતિવાદિનોઃ તથા એવ સ્યાત્ ॥

બ્રહ્મને જાણનાર મહાપુરુષ પોતાના બ્રહ્મસ્વરૂપપણાથી ઈશ્વરરૂપ છે. આ કારણથી તેમણે જે જે કહ્યું હોય તે તે તેમના શિષ્યને અને તેમના પ્રતિવાદીને તેમજ ધાય છે. ૭૦

જેઓ સાક્ષિરૂપ આત્માને ઉપાસે છે તેમને ધનારૂ કલ કહે છે:—

યસ્તુ સાક્ષિણમાત્માનં સેવંતે પ્રિયમુત્તમમ્ ।

તસ્ય પ્રેયાનસાવાત્મા ન નશ્યતિ કદાચન ॥ ૭૧ ॥

તુ યઃ સાક્ષિણં આત્માનં [એવ] ઉત્તમં પ્રિયં સેવતે તસ્ય અસૌ પ્રેયાન્ આત્મા
કદાચન ન નશ્યતિ ॥

પુત્રાદિને પ્રિય- કહેનારા પ્રતિવાદીથી લિન્ન પ્રકારનો જે શિષ્ય તે
સાક્ષિરૂપ આત્માનેજ નિરતિશયપ્રીતિનું સ્થાન સમજીને તેનું સર્વદા સ્મરણુધ્યાન
કરે છે તેનો આ અત્યંતપ્રિય આત્મા પ્રતિવાદીએ પ્રિય માનેલા પુત્રાદિ
નાશ પામે છે તેમ, કદીપણુ નાશ પામતો નથી. ૭૧

આત્મા પરમપ્રેમનું સ્થાન છે એમ જાણનારા મનુષ્યને થનારું ફલ કહે છે:-

પરપ્રેમાસ્પદત્વેન પરમાનંદરૂપતા^૧ ।

સુખવૃદ્ધિઃ પ્રીતિવૃદ્ધૌ સાર્વભૌમાદિપુ શ્રુતા ॥ ૭૨ ॥

પરપ્રેમાસ્પદત્વેન પરમાનંદરૂપતા, સાર્વભૌમાદિપુ પ્રીતિવૃદ્ધૌ સુખવૃદ્ધિઃ શ્રુતા ॥

સાક્ષિરૂપ આત્માના પરમપ્રેમના સ્થાનપણાવડે તેનું પરમાનંદરૂપપણું સિદ્ધ
થાય છે. અકવર્તી રાજા આદિમાં જ્યાં જ્યાં પ્રીતિની વૃદ્ધિ થાય છે ત્યાં
ત્યાં સુખની વૃદ્ધિ થાય છે એમ તૈત્તિરીયશ્રુતિમાં અને બૃહદ્દારણ્યકશ્રુતિમાં
કહેલું છે. ૭૨

આત્માના પરમાનંદપણામાં વાદી નીચેના શ્લોકવડે શંકા કરે છે:-

ચૈતન્યવત્સુખં चास्य स्वभावश्चेदिदात्मनः ।

धीवृत्तिष्वनुवर्तेत सर्वास्वपि चित्तिर्यथा ॥ ૭૩ ॥

चेत् अस्य चिदात्मनः चैतन्यवत् सुखं च स्वभावः [तर्हि] यथा चितिः
[तथा तत्] अपि सर्वाद्यु धीवृत्तिषु अनुवर्तेत ॥

જે આ ચેતનરૂપ આત્માનો ચેતનની પેઠે આનંદ પણુ સ્વભાવ હોય
તો જેમ તે ચેતન અતઃકરણની સર્વ વૃત્તિઓમાં પ્રવેશ કરીને રહે છે તેમ
તે આનંદ પણુ અંતાકરણની સર્વ વૃત્તિઓમાં પ્રવેશ કરીને રહેવો જોઈએ, પણુ
તેમ થતું હોય એમ જાણતું નથી, તેથી આનંદ આત્માનો સ્વભાવ નથી. ૭૩

ચેતન અને આનંદ એ બંનેનું આત્મસ્વરૂપપણું છતાં પણુ અંતાકરણની
બધી વૃત્તિઓમાં ચેતનનો પ્રવેશ થયેલો જણાય છે, પણુ કેટલીક વૃત્તિઓમાં

૧ અર્થો ૩૧૭ સીકાકાર પરમાનંદ રૂપતામ (તે પરમાનંદસ્વરૂપ સ્વીકારણી) એવો
પાઠ માને છે.

તેઓની અયોગ્યતાથી આનંદનો પ્રવેશ થયેલો જણાતો નથી એમ દર્શાવ આપીને સમજાવે છે:—

મૈવમુષ્ણપ્રકાશાત્મા દીપસ્તસ્ય પ્રમા ગૃહે ।

વ્યામોતિ નોષ્ણતાં તદ્વચ્ચિતેરેવાનુવર્તનમ્ ॥ ૭૪ ॥

મા એવં, દીપઃ હ્ણપ્રકાશાત્મા [અસ્તિ, તથાપિ] તસ્ય પ્રમા ગૃહે વ્યામોતિ, [તિ] હ્ણતા ન, તદ્વ્ ચિતેઃ એવ અનુવર્તનમ્ ॥

તેમને કહ્યો છે. તે શંકા સંભવતી નથી. જેમ દીવો ઉષ્ણસ્વરૂપવાળો ને પ્રકાશસ્વરૂપવાળો છતાં પણ તેનું અજવાળું આખા ઘરમાં ફેલાય છે, પણ તેની ઉષ્ણતાં આખા ઘરમાં ફેલાતી નથી, તેમ આત્માનો ચેતનસ્વભાવ (જ્ઞાન-સ્વભાવ) અંતઃકરણની બધી વૃત્તિઓમાં પ્રવેશ કરીને રહેલો જણાય છે, પણ તેનો આનંદસ્વભાવ કેટલીક વૃત્તિઓની અયોગ્યતાને લીધે તેઓમાં પ્રવેશ કરીને રહેલો જણાતો નથી. ૭૪

આત્માના સ્વરૂપભૂત ચેતનનો અને આનંદનો જે અલોક હોય તે અંતઃ-કરણની વૃત્તિઓમાં ચેતનની પ્રતીતિની પેઠે આનંદની પ્રતીતિ પણ થવી ભેદબંધિ એવી વાદીની શંકાને અહીં કરીને પણ એવો નિયમ નથી એમ દર્શાવ આપીને સમજાવે છે:—

ગંધરૂપરસસ્પર્શેષ્વપિ સત્સુ યથા પૃથક્ ।

एकाक्षेणैक एवार्थो गृह्यते नेतरस्तथा ॥ ७५ ॥

યથા ગંધ-રૂપ-રસ-સ્પર્શેષુ સત્સુ અપિ એકાક્ષેણ પૃથક્ એકઃ એવ અર્થઃ ગૃહ્યતે, ઇતરઃ ન, તથા [ચિતેઃ એવ અનુવર્તનમ્] ॥

જેમ કોઈ ક્ષેત્રમાં ગંધ, રૂપ, રસ અને સ્પર્શ એ ચારે ગુણો વિદ્યમાન છતાં પણ નાસિકાદિ એક એક ઈન્દ્રિયવડે તેમાંના પૃથક્ પૃથક્ એક એક ગુણવૃંદ અહીં કરાય છે, પણ બીજા ગુણવૃંદ અહીં થતું નથી તેમ અંતઃ-કરણની બધી વૃત્તિઓમાં આત્માનો એક ચેતનસ્વભાવનું પ્રવેશ કરીને રહેલો જણાય છે, પણ આનંદસ્વભાવ બધી વૃત્તિઓમાં પ્રવેશ કરીને રહેલો જણાતો નથી. ૭૫.

આ દર્શાવ અને સિદ્ધાંત સરખાં નથી એવી વાદીની શંકાને અહીં કરીને સિદ્ધાંતી વાદીને પ્રકાશ કરે છે:—

चिदानंदौ नैव भिन्नौ गंधाद्यास्तु विलक्षणाः ।

इति चेत्तदभेदोऽपि साक्षिण्यन्यत्र वा वद ॥ ७६ ॥

ચિદાનંદો મિત્રો ન એવ, ગંધાદ્યાઃ તુ વિક્ષણાઃ ઇતિ ચેત્, તદ્ભેદઃ અપિ સાક્ષિણિ વા અન્યત્ર વદ ? ॥

ચેતન અને આનંદને બે આત્મસ્વભાવ હોવાથી ભિન્ન નથી, અને ગંધાદિ શુદ્ધા તે પરસ્પર વિક્ષણુ છે એમ બે તમે કહો તે અમે તમને પૂછીએ છીએ કે ચેતનનો અને આનંદનો અલેદ પણ શું સાક્ષિરૂપ આત્મામાં છે કે તેના ઉપાધિરૂપ અંતઃકરણની વૃત્તિમાં છે તે કહો. ૭૬

તેમાં પહેલા પક્ષમાં દ્વંદ્વાંતનું અને સિદ્ધાંતનું સમપાત્નું છે એમ જણાવે છે:-

આથે ગંધાદયોઽપ્યેવમભિન્નાઃ પુષ્પવર્તિનઃ ।

અક્ષમેદેન તદ્ભેદે વૃત્તિભેદાંતયોર્ભિદા ॥ ૭૭ ॥

આથે પુષ્પવર્તિનઃ ગંધાદયઃ અપિ, एवं અભિન્નાઃ, અક્ષમેદેન તદ્ભેદે [સતિ] વૃત્તિભેદાત્ તયોઃ ભિદા ॥

ચેતનનો (જ્ઞાનનો) અને આનંદનો સાક્ષીમાં ભેદ નથી આ પહેલા પક્ષ સ્વીકારવામાં આવે તે પુષ્પમાં રહેલા ગંધાદિ શુદ્ધા પણ ચેતન અને આનંદપ્રમાણે પરસ્પર અભિન્ન છે, કેમકે તેમોના એક શુદ્ધને ણીલ શુદ્ધાથી પૃથક્ પાડી શકાતો નથી. ણીલે પક્ષે એટલે ગંધાદિને ગ્રહણ કરનારી નાસિકાદિ ઇન્દ્રિયોના લેદથી ગંધાદિનો ભેદ થાય છે એમ બે સ્વીકારવામાં આવે તે તેજ પ્રમાણે ચેતનની અને આનંદની અભિવ્યક્તિનું કારણ અંતર શબ્દ-વૃત્તિના અને સાત્ત્વિકવૃત્તિના લેદથી ચેતનનો અને આનંદનો ભેદ થાય છે. ૭૭

અંતઃકરણની કંઈ વૃત્તિમાં ચેતનનો અને સુખનો સાથે અનુભવ થાય છે અને કંઈ વૃત્તિમાં સુખનો અનુભવ થતો નથી તે જણાવે છે:-

સત્ત્વવૃત્તૌ ચિત્સુલ્લૈક્યં તદ્વૃત્તેર્નિર્મલત્વતઃ ।

રજોવૃત્તેસ્તુ માલિંન્યાત્સુલાંશોઽત્ર તિરસ્કૃતઃ ॥ ૭૮ ॥

સત્ત્વવૃત્તૌ ચિત્સુલ્લૈક્યં [ભાસતે,] તદ્વૃત્તેઃ નિર્મલત્વતઃ, તુ રજોવૃત્તેઃ માલિંન્યાત્ અત્ર સુલાંશઃ તિરસ્કૃતઃ [ભવતિ] ॥

પુણ્યકર્મના ઉદયવડે ઉદય થયેલી સત્ત્વશુદ્ધિવાળી અંતઃકરણની વૃત્તિમાં ચેતનનું અને આનંદનું એકપાત્નું પ્રતીત થાય છે, કેમકે અંતઃકરણની તે વૃત્તિનું નિર્મલપાત્નું હોય છે, પણ રજોશુદ્ધિના વધારાવાળી અંતઃકરણની રાજસીવૃત્તિના મલિનપણ્યાથી અહીં (રાજસીવૃત્તિમાં) સુખનો અંશ તિરેધાન પામે છે. ૭૮ સાક્ષીમાં સુખનો અંશ વિદ્યમાન છતાં પણ તે કેમ તિરેધાન પામે છે તે દ્વંદ્વાંત આપીને સમજાવે છે:-

तितितिणिकलमत्यम्लं लवणेन युतं यदा ।

तदाम्लस्य तिस्कारादीपदम्लं यथा तथा ॥ ७९ ॥

तितितिणिकलं अति-अम्लं [वर्तते, तत्] यदा लवणेन युतं तदा अम्लस्य तिरस्कारात् यथा ईपत् अम्ल [भवति] तथा [आनन्दस्य तिरस्कारः भवति] ॥

आणवीनुं इल ओटवे आणवीनी कातरे अत्यंत पाटो डाय छे. आणवीनी ते-कातरे न्यारे भीठावडे युक्त करवाभां आवे छे त्यारे तेमानी पटाशनुं तिरेशान धवाधी-ओम ते धाडो पाटो थड नय छे तेम शरिचवृत्तिभां अनुभवतो आनंद शरिचवृत्ति उपजे त्यारे तिरेशान पासी नय छे. ७६

लवे आत्मानुं परमानंदपलुं सिद्ध भर्तुं डाय, पणु ते परमानंदपलुं योग-विना शी रीते नलुवाभां आपरे ओम पूर्वपक्षी शका करे छे:—

ननु प्रियतमत्वेन परमानंदताऽऽत्मनि ।

विवेक्तुं शक्यतामेवं विना योगेन किं भवेत् ॥ ८० ॥

ननु, एवं मियतमत्वेन आत्मनि परमानंदता विवेक्तुं शक्यतां, योगेन विना किं भवेत् ? ॥

शंका:—उपर जलुवेली रीते परमप्रेमता पात्रपलुवडे आत्माभां परमानंदरूपपलुनो विवेक-कर्त्री शक्यता, अर्थात् गौणरुमा ने मिथ्यात्मा ने प्रिय छे तेनाधी, अने उपेक्षांना विषयशी, तथा द्वेषना विषयशी परमानंदरूप मुण्यात्मां, पृथक्पलुवडे लवे नलुवाभां आवे, पणु योगविना सुसुक्ष्मे शु इल मर्जवानुं छे ? अर्थात् उपर जलुवेला विवेकशी सुसुक्ष्मे भोक्षला न छि थाय, पणु योगवडे परमानंदनी प्राप्तिरूप भोक्षलां थये. ८०

पूर्वपक्षीनी उपर जलुवेली शक्यता ग्रंथकार नीचेना श्लोकभां समाधान करे छे:—

यद्योगेन तदेवेति वदामो ज्ञानसिद्धये ।

योगः प्रोक्तो विवेकेन ज्ञानं किं नोपजायते ॥ ८१ ॥

यत् योगेन तत् एव इति वदामः, ज्ञानसिद्धये योगः प्रोक्तः, विवेकेन ज्ञानं नोपजायते किम्-? ॥

ने आत्मज्ञान योगवडे थाय छे तेज आत्मज्ञान विवेकवडे पणु थाय छे ओम अमे कहीओ छीओ. आत्मज्ञाननी ने भोक्षनी सिद्धिने भाटे शास्त्रभां योग कही छे ओ वात सत्य छता पणु आत्मविवेकवडे आत्मज्ञान ने

મોક્ષલાભ થતાં નથી શું ? અર્થાત્ પાંચ કૌશોથી પૃથક્ રહેલા આત્માનો પાંચ કૌશોથી વિવેક કરવાથી પણ મુમુક્ષુને આત્મજ્ઞાન ને મોક્ષલાભ થઈ શકે છે. ૮૧

યોગીઓને અને વિવેકીઓને સમાનપદની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ ભગવદ્-ગીતાનું વચન આપીને જણાવે છે:—

યત્સાંખ્યૈઃ પ્રાપ્યતે સ્થાનં તદ્યોગૈરપિ ગમ્યતે ।

इति स्मृतं फलैकत्वं योगिनां च विवेकिनाम् ॥ ८२ ॥

પત્ સ્થાનં સાંખ્યૈઃ પ્રાપ્યતે, તત્ યોગૈઃ અપિ ગમ્યતે ઇતિ યોગિનાં ચ વિવેકિનાં ફલૈકત્વં સ્મૃતમ્ ॥

જે બ્રહ્મરૂપ સ્થાન આત્મા-અનાત્માનો વિવેક કરનારાઓવડે પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે તેજ સ્થાન યોગીઓવડે પણ પ્રાપ્ત કરાય છે, એ પ્રમાણે યોગીઓના અને વિવેકીઓના ફલનું એકપણું ભગવદ્ગીતારૂપ સ્મૃતિમાં જણાવેલું છે, અર્થાત્ તે બંનેને આત્મજ્ઞાનદ્વારા મોક્ષરૂપ એકજ ફલ થાય છે એમ કહ્યું છે. ૮૨

ને વિવેકવડે અને યોગવડે એકજ ફલ થતું હોય તો પછી શાસ્ત્રોમાં તે બેમાંથી એકનુંજ પ્રતિપાદન કરવું જોઈએ, તે બંનેનું પ્રતિપાદન ન કરવું જોઈએ, આવી શંકા બહુ કરીને અધિકારીઓના ભેદથી બંને પ્રકારનું પ્રતિપાદન શાસ્ત્રમાં કર્યું છે એમ જણાવે છે:—

असाध्यः कस्यचिद्योगः कस्यचिज्ज्ञाननिश्चयः ।

इत्थं विचार्य मार्गो द्वौ जगाद परमेश्वरः ॥ ८३ ॥

કસ્યચિત્ યોગઃ અસાધ્યઃ, કસ્યચિત્ જ્ઞાનનિશ્ચયઃ [અસાધ્યઃ] ઇત્યં વિચાર્ય પરમેશ્વરઃ દ્વૌ માર્ગો જગાદ ॥

કોઈ મુમુક્ષુને યોગ અસાધ્ય જણાય છે, અને કોઈ મુમુક્ષુને જ્ઞાનનો નિશ્ચય અસાધ્ય જણાય છે, આવો વિચાર કરીને પરમેશ્વર ઉપનિષદોદ્ધારા તે બંને માર્ગ (સાધન) મુમુક્ષુઓને જણાવતા હતા. ૮૩

આત્મજ્ઞાન અને રાગદ્વેષાદિને અભાવ યોગીમાં અને વિવેકીમાં સમાન હોવાથી તે બંનેમાં કંઈ પણ અદ્વિતીયતાપણું નથી એમ જણાવે છે:—

योगे कोऽतिशयस्तेऽत्र ज्ञानमुक्तं समं द्वयोः ।

रागद्वेषाद्यभावश्च तुल्यो योगिविवेकिनोः ॥ ८४ ॥

તે યોગે કઃ અતિશયઃ ? યોગિવિવેકિનોઃ દ્વયોઃ અત્ર જ્ઞાનં સમં ઉક્તમ્ ચ રાગદ્વેષાદ્યભાવઃ તુલ્યઃ ॥

તમે માનેલા યોગમાં કયો અતિશય (વિવેકના કરતાં વધારે ક્ષલ આપવાનું સામર્થ્ય) છે ? યોગી અને આત્મા-અનાત્માના વિવેકવાળો એ બંનેને ભગવદ્ગીતાના ઉપર જણાવેલા વચનમાં આત્મજ્ઞાન સમાન કહેલું છે, અને તે બંનેને રાગદ્વેષાદિનો અભાવ પણ સમાન છે. ૮૪

નિદેહી પુરુષમાં રાગદ્વેષ હોતા નથી એમ નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:-

ન પ્રીતિર્વિપયેષ્વસ્તિ પ્રેયાનાત્મેતિ જાનતઃ ।

કુતો રાગઃ કુતો દ્વેષઃ પ્રાતિકૂલ્યમપ્ચયતઃ ॥ ૮૫ ॥

આત્મા પ્રેયાન્ ઇતિ જાનતઃ વિપયેષુ પ્રીતિઃ ન અસ્તિ, રાગઃ કુતઃ ? [ચ]
પ્રાતિકૂલ્યં અપચ્ચયતઃ દ્વેષઃ કુતઃ ? ॥

આત્મા અત્યંત પ્રિય છે એમ સુદૃઢ રીતે જાણનારા વિવેકી પુરુષની શબ્દાદિ વિષયોમાં પ્રીતિ હોતી નથી, તેથી તેમાં તેમનો રાગ કેવી રીતે સંભવે ? નજ સંભવે, અને પ્રતિકૂલપણાને નહિ જોનારા વિવેકી પુરુષમાં દેષ પણ ક્યાંથી હોઈ શકે ? નજ હોઈ શકે, અર્થાત્ અતુક્ષ્ણપણાના જ્ઞાનના અભાવથી વિવેકીમાં રાગ હોતો નથી, અને પ્રતિકૂલપણાના જ્ઞાનના અભાવથી વિવેકીમાં દેષ પણ હોતો નથી. ૮૫

દેહાદિને પ્રતિકૂલ પ્રસંગની પ્રાપ્તિ થયે યોગીને અને વિવેકીને દેષાભાસ સમાન થાય છે એમ જણાવે છે:-

દેહાદેઃ પ્રતિકૂલેષુ દ્વેષસ્તુલ્યો દ્વયોરપિ ।

દ્વેષં કુર્વન્ન યોગી ચેદવિવેક્યપિ તાદૃશઃ ॥ ૮૬ ॥

દ્વયોઃ અપિ દેહાદેઃ પ્રતિકૂલેષુ દ્વેષઃ તુલ્યઃ, દ્વેષં કુર્વન્ યોગી ન [ઇતિ]
ષેષ તાદૃશઃ અવિવેકી અપિ ॥

વિવેકીને અને યોગીને પણ દેહાદિના પ્રતિકૂલ પ્રસંગોમાં દેષાભાસ સમાન થાય છે. તેવા પ્રસંગમાં દેષ કરનારા યોગી નથી એમ એ તમે કહો તો અમે કહીએ છીએ કે તેવા પ્રસંગોમાં દેષ કરનારા વિવેકી પણ નથી, - અવિવેકી છે. ૮૬

વિવેકીને દ્વેષતું દર્શન થાય છે, અને યોગીને દ્વેષતું દર્શન થતું નથી, આ વિવેકીના કરતાં યોગીમાં વિશેષ છે એવી શંકા ગ્રહણ કરીને તેનું સમાધાન કરે છે:-

દ્વૈતસ્ય પ્રતિમાનં તુ વ્યવહારે દ્વયોઃ સમમ્ ।

સમાધૌ નેતિ ચેત્તદ્વન્નાદ્વૈતત્વવિવેકિનઃ ॥ ૮૭ ॥

૧ ક્રોધ પ્રતિમાં નદ્વૈતત્વ એવો પાઠ નોવામાં આવે છે તે બુલભરેલો છે એમ જાણવું.

વ્યવહારે તુ દ્વૈતસ્ય પ્રતિમાનં દ્વયોઃ સમં, સમાધૌ ન ઇતિ ચેત્ તદ્વત્ અદ્વૈત-
ત્વવિવેકિનઃ [અપિ] ન ॥

વ્યવહારના સમયમાં તેા દ્વૈતની પ્રતીતિ યોગી અને વિવેકી તે ણને
સમાન છે. યોગીને સમાધિમાં દ્વૈતની પ્રતીતિ થતી નથી એમ જો તમે કહો
તો અમે કહીએ છીએ કે તેવી રીતે અદ્વૈતપણાના વિવેકવાળાને પણ વિવેકના
સમયમાં દ્વૈત પ્રતીત થતું નથી. ૮૭

જડચેતનનેા વિવેક કરવાના સમયમાં વિવેકીને દ્વૈતની પ્રતીતિ કેવી
રીતે થતી નથી તે અમે હવે પછીના પ્રકરણમાં સ્પષ્ટ કરીને કહેનાર છીએ
એમ કહે છે:—

વિવક્ષ્યતે તદસ્માભિરદ્વૈતાનંદનામકે ।

અધ્યાયે હિ તૃતીયેડતઃ સર્વમપ્યતિમંગલમ્ ॥ ૮૮ ॥

તત્ અસ્મામિઃ અદ્વૈતાનંદનામકે તૃતીયે અધ્યાયે હિ વિવક્ષ્યતે, અતઃ સર્વં અપિ
અતિમંગલમ્ ॥

વિવેકીને વિવેકકાલે દ્વૈતની પ્રતીતિ કેવી રીતે થતી નથી તે અમે
અદ્વૈતાનંદનામના આ બ્રહ્માનંદગ્રંથના ત્રીજા અધ્યાયમાંજ કહેનાર છીએ; આથી,
અમે કહેલું અધુન અહુમંગલરૂપ છે. ૮૮

દ્વૈતના અદર્શનસહિત આત્મદર્શનને પામેલા પુરુષ યોગી છે એમ જો
તમે કહો તો તે વાત અમને ઇષ્ટ છે એમ જણાવે છે:—

સદા પશ્યન્નિજાનંદમપશ્યન્નિચ્છિલં જગત્ ।

અર્થાદ્યોગીતિ ચેત્તર્હિ સંતુષ્ટો વર્ધતાં ભવાન્ ॥ ૮૯ ॥

નિજાનંદં સદા પશ્યન્ [ચ] નિચ્છિલં જગત્ અપશ્યન્ અર્થાત્ યોગી ઇતિ ચેત્
તર્હિ ભવાન્ સંતુષ્ટઃ [સન્] વર્ધતામ્ ॥

સ્વસ્વરૂપના આનંદને નિરંતર અનુભવનારા અને સમગ્ર જગતને
સત્યરૂપે નહિ જોનારા અર્થથી યોગી છે એમ જો તમે કહો તો અમે કહીએ
છીએ કે તમે સંતોષ પામ્યા છતા વૃદ્ધિ પામે, અર્થાત્ અમારું કહેલું ને
તમારું કહેલું એકજ પ્રકારનું છે. ૮૯

હવે આ બ્રહ્માનંદનામના ગ્રંથના બીજા અધ્યાયનું સંક્ષેપથી તાત્પર્ય કહે છે:—

બ્રહ્માનંદાભિધે ગ્રંથે મંદાનુગ્રહસિદ્ધયે ।

દ્વિતીયાધ્યાય एतस्मिन्नात्मानंदो विवेचितः ॥ ૯૦ ॥

इति श्रीमद्भारतीतीर्थमुनिविरचितायां पंचदश्यां ब्रह्मानंदे आत्मानंदः ॥ १२ ॥

અન્વયઃ—બ્રહ્માનંદામિથે ગ્રંથે एतस्मिन् द्वितीयाध्याये मंदानुग्रहसिद्धये
આત્માનંદઃ વિવેચિતઃ ॥

આ બ્રહ્માનંદનામના ગ્રંથવિષે આ બીજા અધ્યાયમાં (પંચદશીના બારમા પ્રકરણમાં) મંદણુદિવાળા અધિકારીઉપર હયા કરવામાટે આત્માનંદનું વિવેચન કર્યું. ૯૦

એ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભૂતારતીતીર્થમુનિવિરચિત પંચદશીના બ્રહ્માનંદમાં આત્માનંદ એ નામના બારમા પ્રકરણની શ્રીમન્નાથશર્મવિરચિત ભાવાર્થ-દીપિકાટીકા પૂરી થઇ. ૧૨

બ્રહ્માનંદગત આત્માનંદનો સાર

આ પ્રકરણમાં મંદણુદિવાળા જિજ્ઞાસુને આત્માનંદદ્વારા બ્રહ્માનંદનો અનુભવ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તે જણાવાય છે. અત્યંતમંદણુદિવાળો મનુષ્ય પોતાના પુણ્યપાપના સંસ્કારવડે આ અનાદિ સંસારમાં નાનાપ્રકારનાં શરીરો ધારણ કરીને વાં-વાર જન્મમરણના પ્રવાહમાં તણાયા કરે છે. મંદણુદિવાળા મનુષ્યોનો ચોટો ભાગ વિષયાનુરાગવાળો હોય છે, અને ચોટો ભાગ વૈરાગ્ય-યુક્ત મનવાળો હોય છે. વિષયાનુરાગી બાહિર્મુખ મનુષ્યને તેના અંતઃકરણની ચોખ્ખતાનો વિચાર કરીને શાસ્ત્રોક્ત કર્મ અથવા શાસ્ત્રોક્ત ઉપાસના ઉપદેશકે કહેવી, કેમકે તે પ્રહારાનનો અધિકારી નથી. બ્રહ્મને જાણવાની ઇચ્છાવાળાઓમાં કેટલાક બહુ વિવેકી હોય છે, અને ઘણા મંદણુદિવાળા હોય છે. તેમાં અંતિવિવેકી જિજ્ઞાસુઓમાટે અગીઆરમા પ્રકરણમાં કહેલા ચોખ્ખાનંદવડે ઉપદેશ કરવો ઉચિત છે. આ પ્રકરણમાં મંદણુદિવાળા જિજ્ઞાસુ મનુષ્યને માટે આત્માનંદ-દ્વારા બ્રહ્માનંદનો ઉપદેશ કરાય છે.

ભગવાન ચારવદકચે પોતાના મૈત્રેયીનામનાં મુચુક્ત પત્નીને આત્માનંદ-દ્વારા બ્રહ્મસ્વરૂપ આનંદનો બોધ કર્યો છે. પતિ, સ્ત્રી, પુત્ર, ધન અને પશું આદિ સર્વ આત્માને માટે એટલે પોતાને માટે પ્રિય થાય છે, તેમને માટે તે પ્રિય થતાં નથી, અર્થાત્ જે મનુષ્ય બીજા પ્રાણિપદાર્થઉપર પ્રીતિ કરે છે તે પોતાને માટે પ્રીતિ કરે છે, તે પ્રાણિપદાર્થને માટે પ્રીતિ કરતો નથી. પિતા પોતાના નાના બાલકના બાલપર જે યુગ્મન કરે છે તે પોતાના યુગ્મને માટે યુગ્મન કરે છે, બાલકના યુગ્મને માટે યુગ્મન કરતો નથી, કેમકે બાલકને તે તેના મૂળતા અને ડાદીના કંટાળેલા વાળ તેના કોમલ બાલપર યુગ્મવાથી દુઃખ થાય છે. મનુષ્યો રત્ન ને સોનારૂપા આદિ જડપદાર્થોનું રક્ષણ કરે છે તે પોતાને માટે કરે છે, તે રત્નમાટે ને સોનારૂપામાટે તેનું રક્ષણ કરતા નથી.

પોઠીઆઉપર ભાર ભરીને વહેવરાવવામાં આવે છે તે ચેપારીના સુખમાટે છે, પોઠીઆના સુખમાટે નથી. બ્રાહ્મણ પોતામાં પૂજ્યપણું આદિ માગી જે પ્રવૃત્તિ કરે છે તે પોતાને માટે છે, પોતાની બ્રાહ્મણપણાઈ જડનતિને માટે નથી. ક્ષત્રિયાદિની પ્રવૃત્તિમાટે પણ એમજ જાણવું. કોઈ મનુષ્ય સ્વર્ગલોકની કે બ્રહ્મલોકની ઇચ્છા કરે છે તે પોતાને માટે કરે છે, તે સ્વર્ગલોક કે બ્રહ્મલોકને માટે તેની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરતા નથી. મનુષ્ય મહેશ્વર અને વિષ્ણુ આદિ દેવોની પૂજા કરે છે તે પોતાના પાપસંસ્કારના નાશમાટે કરે છે, પાપરહિત દેવોને માટે તે પૂજા કરતા નથી. દ્વિલો ઋગાદિ વેદોનું અધ્યયન પોતાના માતૃપણુની નિવૃત્તિમાટે કરે છે, વેદોને માટે તે અધ્યયન કરતા નથી. એવી રીતે જગતમાં પ્રત્યેક પ્રાણી પોતાના સુખને માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે. આમ હોવાથી પોતાનું સ્વરૂપ જે આત્મા તે અત્યંત પ્રિય છે એવો નિશ્ચય મુમુક્ષુએ કઠક કરવો.

જેને પ્રીતિ કહેવામાં આવે છે તે પ્રીતિ રાગરૂપ, શ્રદ્ધારૂપ, ભક્તિરૂપ કે ઇચ્છારૂપ નથી, પણ સર્વ સુખમાં પ્રવેશ કરીને રહેનારી અંતઃકરણની સ્મૃતિકવૃત્તિ તે અહીં પ્રીતિશબ્દથી કહેલ છે. ખાવાપીવાના પદાર્થો મનુષ્યના સુખના સાધનરૂપ હોવાથી પ્રિય મનાય છે, તે ખાવાપીવાના પદાર્થની પેઠે આત્મા સુખનું સાધન નથી, પણ સુખરૂપજ છે. આત્માને જો સુખનું સાધન માનવામાં આવે તો તે આત્માનો ઉપલોગ કરનાર કોઈ બીજો આત્મા માનવો પડે. આત્માજ લોકના અને આત્માજ લોગ્ય એમ સંભવી શકે નહિ. વિષયજન્ય સુખમાં મનુષ્યને સામાન્યપ્રીતિ હોય છે, અને આત્મામાં તો અતિપ્રીતિ હોય છે. વિષયજન્ય સુખમાં રહેલી પ્રીતિ સર્વદા એકસરખી રહેતી નથી, પણ તે ઘણી વેલા વ્યભિચાર પામે છે. મનુષ્યની આજ એકપ્રકારના વિષયસુખઉપર પ્રીતિ હોય છે, અને કાલે તે વિષયસુખઉપર પ્રીતિ ન થતાં બીજા કોઈ વિષયસુખઉપર તેની પ્રીતિ થાય છે. આવો ફેરફાર આત્માઉપરની પ્રીતિમાં થતો નથી. તે પ્રીતિ નિત્ય અને નિઃસીમ હોય છે. આત્માથી ભિન્ન પદાર્થો ત્યજવાયોગ્ય કે ગ્રહણ કરવાયોગ્ય હોય છે, આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ હોવાથી તે ત્યજવાયોગ્ય કે ગ્રહણ કરવાયોગ્ય નથી. તણુખલાં આદિ તુચ્છ પદાર્થો ઉપેક્ષા કરવાયોગ્ય ગણાય છે, પણ ઉપેક્ષા કરનારાનું વાસ્તવિકસ્વરૂપ જે આત્મા તે આત્મા ઉપેક્ષા કરવાયોગ્ય ગણાતો નથી. આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ હોવાથી તે દ્રેષનો વિષય પણ નથી. રોગ અને કોષાદિવડે વ્યગ્ર થયેલા મનુષ્યને ક્યારેક ભરવાની ઇચ્છા થાય છે તે આત્માઉપરના દ્રેષને લીધે થતી નથી, પણ પ્રતિકૂલ પ્રતીત થતા દેહાદિઉપર તે દ્રેષ થાય છે, અને દ્રેષને લઇને તે વેલા ત્યજવાયોગ્ય દેહાદિકનો ત્યાગ કરાય છે, પણ પોતાના સ્વરૂપભૂત આત્માનો ત્યાગ કરાતો નથી. આત્મામાટે સુખના સાધનરૂપ મનાતા પદાર્થ

પ્રિય થાય છે તેથી સિદ્ધ થાય છે કે આત્મા અતિપ્રિય છે. આ વાત “અરે મૈત્રેયી ! પતિના સુખને માટે પતિ પ્રિય થતો નથી, પણ પોતાના સુખને માટે પતિ પ્રિય થાય છે,” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં કહી છે. યુક્તિવડે વિચારીએ તોપણ એજ વાત સિદ્ધ થાય છે. પોતાના પુત્રના મિત્રના કરતાં પોતાનો પુત્ર મનુષ્યને અધિક પ્રિય હોય છે તે વાત લોકપ્રસિદ્ધ છે. એ પ્રમાણે આત્મા સુખ્યપ્રિય છે, અને આત્માને ઉપકારક થનાર પુત્રાદિકે ગૌણપ્રિય છે. કેમકે પણ પ્રાણી પોતાના આસાવને કદીપણ ઇચ્છતો નથી, તેથી આત્મા અત્યંત-પ્રિય છે એવો નિશ્ચય થાય છે.

એવી રીતે શ્રુતિ, યુક્તિ અને અનુભવવડે આત્મામાં અત્યંતપ્રીતિ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. શ્રુતિના અર્થનો પૂર્વાપરનો વિચાર નહિ કરવાના કેટલાક મનુષ્યો પુત્ર અને સ્ત્રી એ સુખ્યાત્મા છે, અને આત્મા તેના શેષરૂપ (સુખના સાધનરૂપ) છે એમ કહે છે. ઋગ્વેદની ઝાંતરેય-ઉપનિષદમાં પ્રથમગર્ભરૂપે પિતાના શરીરમાં રહેલો અને જન્મ્યા પછી પિતાએ સર્વપ્રકારે રક્ષણ કરવા-યોગ્ય પુત્રરૂપ આત્મા તે પિતાવડે પુણ્યકર્મમાટે પોતાના પ્રતિનિધિરૂપે નીમવા-માં આવે છે, અને એ પિતારૂપ વૃદ્ધ આત્મા મરણ પામે છે એમ વર્ણવેલું છે. પુત્રવિનાના પુરુષને સ્વર્ગરૂપ ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત થતી નથી એમ શાસ્ત્રોમાં સંભળાય છે, પુત્ર પરલોકેનું સાધન છે એમ પણ કહેવામાં આવે છે, તથા મનુષ્યલોકેનું સુખ પુત્રવડે પ્રાપ્ત થાય છે એમ પણ લોકમાં કહેવાય છે. એવી રીતે શ્રુતિ આદિના કહેવાથી આત્મા પુત્ર અને સ્ત્રી આદિના સુખના સાધન-રૂપ છે એમ પૂર્વપક્ષી કહે છે. વળી તે કહે છે કે:-ન્યવહારકુશલ મનુષ્ય પુત્રાદિકના પ્રધાનપણાને સ્વીકારે છે, અને મનુષ્ય પોતાના મરવાપછી પોતાના પુત્રનું અને પોતાની સ્ત્રી આદિનું પોતાના ધનવડે રક્ષણ થાય એમ જાણીને તેમને માટે દુઃખ વેઠીને ધન મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે, એ સર્વ ઉપરથી પુત્રાદિક સુખ્યાત્મા છે, પણ આત્મા સુખ્યાત્મા નથી એમ સિદ્ધ થાય છે.

એ પૂર્વપક્ષીનું કહેલું ચોગ્ય નથી. સુખ્યાત્મા કદીપણ કોઈને શેષ (સુખનું સાધન) થતો નથી. આત્મા ત્રણ પ્રકારનો છે, ગૌણ, મિથ્યા અને સુખ્ય. દેવદત્ત સિદ્ધ છે આ વાક્યમાં દેવદત્તનું સિદ્ધપણું ગૌણ છે, કેમકે દેવદત્તનો અને સિદ્ધનો ભેદ પ્રત્યક્ષ પ્રતીત થાય છે. એવી રીતે પુત્રાદિકનું આત્મપણું પણ ગૌણ છે, સુખ્ય નથી. અન્નમયાદિ પાંચ કોશોથી સાક્ષિરૂપ આત્માને વાસ્તવિકરીતે હોદ છે, તોપણ તે ભેદ પ્રત્યક્ષ પ્રતીત થતો નથી, તેથી હુંકાનું ચોરપણું જેમ મિથ્યા છે તેમ અન્નમયાદિ કોશોનું આત્મપણું પણ મિથ્યા છે. સાક્ષિરૂપ આત્મા ગૌણ કે મિથ્યા નથી, તે તો સુખ્યાત્મા છે. તે આત્મ્ય પોતાના શરીરની અને પુત્રાદિક અન્ય પ્રાણિપદાર્થોના શરીરની અંતર રહેલો,

છે તેથી તેનો કોઈની સાથે વાસ્તવિક લેદ કદીપણ સંભવતો નથી. જે વ્યવહારમાં જેનું આત્મપણું ઉચિત ગણાતું હોય તે વ્યવહારમાં તેનું પ્રધાનપણું ને ખીન્નનું ગૌણપણું મનાય છે. જેનું મરણ સમીપ આવ્યું હોય એવા મનુષ્યને પોતાના ઘરના રક્ષણાદિના કામમાટે પુત્રાદિ ગૌણ આત્માની આવશ્યકતા છે. તે કામમાં સાક્ષિરૂપ આત્માનો કાંઈ પણ ઉપયોગ થઈ શકતો નથી, કેમકે તે અસંગ ને વિકારરહિત છે, અને મિથ્યાત્મરૂપ શરીર તો મરણની અભિમુખ થયેલું છે, એટલે તેવે પ્રસંગે પુત્રાદિ પ્રધાનપણુને પામે છે. “વેદાદિનું અધ્યયન કરનારો આ અગ્નિ છે” એ વાક્યમાં અગ્નિ વિદ્યમાન છતાં પણ અગ્નિશબ્દવડે અગ્નિનું શ્રદ્ધ યતું નથી, કેમકે અગ્નિમાં શાસ્ત્રાદિનું અધ્યયન કરવાની યોગ્યતા નથી, માટે ત્યાં અગ્નિશબ્દવડે શાસ્ત્રાદિનું અધ્યયન કરવાયોગ્ય એવો દ્વિજ પ્રજ્ઞ-ચારી શ્રદ્ધ કરાય છે.

હું હુળળો થયો છું માટે મારા શરીરને પુષ્ટ કરનારાં અન્નાદિ ખાઈને હું પુષ્ટ થઉં એવા લોકવ્યવહારમાં અન્નાદિનું ભક્ષણ કરવાને યોગ્ય સ્થૂલ-શરીરનુંજ પ્રધાનપણું (આત્મપણું) માનવું ઉચિત છે, એવા પ્રસંગમાં પોતાની વતી પુત્રાદિને અન્ન ખાવાનું કહેવાતું નથી. હું તપ કરીને સ્વર્ગમાં જઈશ ઇત્યાદિ પ્રસંગમાં જીવનુંજ પ્રધાનપણું (આત્મપણું) માનવું ઉચિત છે, તેમાં સ્થૂલશરીરનું આત્મપણું કે પુત્રાદિનું આત્મપણું માનવું ઉચિત નથી. સ્વર્ગ મેળવવાને ઇચ્છનાર મનુષ્ય પોતાના સ્થૂલશરીરના સુખની અપેક્ષા ન રાખતાં પોતાના શરીરને સૂકવનાર કૃષ્ણચાંદ્રાયણાદિરૂપ તપ કરે છે તેથી તેમાં સ્થૂલ-શરીરનું પ્રધાનપણું નથી, પણ જીવનું પ્રધાનપણું છે, એ સ્પષ્ટ છે. ન્યારે સુમુદ્ધ પુરુષ હું શમદમાદિ ને શ્રવણાદિ સાધનોને પ્રાપ્ત કરી મુક્તિ મેળવીશ એવો નિશ્ચય કરે છે ત્યારે તે આચાર્યના ઉપદેશવડે અને મહાવાક્યના વિચારવડે આત્મસ્વરૂપનું અપરોક્ષગ્ન સંપાદન કરીને મોક્ષલાભ પ્રાપ્ત કરે છે. એ મોક્ષના પ્રસંગમાં સાક્ષિરૂપ આત્માનું આત્મપણું યોગ્ય છે, જીવાદિકેનું આત્મપણું ત્યાં ઉચિત નથી. જેમ બૃહસ્પતિસવમાં પ્રાણણનોજ અધિકાર છે, તેમાં ક્ષત્રિયાદિનો અધિકાર નથી, રાજસૂયયજ્ઞમાં ક્ષત્રિયનોજ અધિકાર છે, પ્રાણણાદિનો અધિકાર નથી, અને વૈશ્યસ્તોત્રમાં વૈશ્યનોજ અધિકાર છે, પ્રાણણાદિનો અધિકાર નથી. એવી રીતે કોઈ પ્રસંગમાં ગૌણાત્માનું, કોઈ પ્રસંગમાં મિથ્યાત્માનું અને કોઈ પ્રસંગ-માં સુખ્યાત્માનું પ્રધાનપણું મનાય છે. જે વ્યવહારમાં જે આત્મા યોગ્ય ગણાય છે તે વ્યવહારમાં તેનો ઉપયોગ હોવાથી તેનું પ્રધાનપણું હોવાથી તે વેદા તેમાં અધિક પ્રીતિ હોય છે, અને તેના શેષભૂત (ઉપકાર કરનાર) પદાર્થ-ઉપર સામાન્યપ્રીતિ હોય છે, અત્યંતપ્રીતિ હોતી નથી. જે આત્મા ન હોય, વા ઉપકારક ન હોય, તેના ઉપર સામાન્યપ્રીતિ કે વિશેષપ્રીતિ હોતી નથી. આત્મા

અને તેને ઉપકાર કરનાર વસ્તુથી ભિન્ન પદાર્થમાં કોઇ પદાર્થ ઉપેક્ષા કરવાયોગ્ય હોય છે, ને કોઇ પદાર્થ દ્રેષ કરવાયોગ્ય હોય છે. માર્ગમાં પડેલાં તણુણલાં આદિ પદાર્થો ઉપેક્ષા કરવાયોગ્ય મનાય છે, અને દુઃખ દેનારા વ્યાધાદિ દ્રેષ કરવાયોગ્ય મનાય છે. આત્મા, આત્માને ઉપકાર કરનાર, ઉપેક્ષા કરવાયોગ્ય ને દ્રેષ કરવાયોગ્ય એમ ચાર પ્રકારના પદાર્થો છે. તેમાં અમુક પદાર્થેજ નિત્ય અતિપ્રિય, અમુક પદાર્થ પ્રિય, અમુક પદાર્થ ઉપેક્ષા કરવાયોગ્ય અને અમુક પદાર્થ દ્રેષ કરવાયોગ્ય છે એવો નિયમ થઇ શકતો નથી, પરંતુ પ્રત્યેક પદાર્થ પોતપોતાના કાર્યવડે પ્રિય, ઉપેક્ષ્ય કે દ્રેષ્ય થાય છે. જેમ કોઇ વાદ્ય પોતાના સામે પોતાનું લક્ષણ કરવા દોડવો આવતો હોય તે વેલા તે વાદ્ય દ્રેષ્ય ગણાય છે, તે દૂર બીજી જાણુએ દોડવો જતો હોય તે વેલા તે ઉપેક્ષ્ય ગણાય છે, અને જે તે કુદીડેડીને આનંદ આપનારો થાય તે તે પ્રિય ગણાય છે. અતુકૂલપણું એ પ્રિયપણું લક્ષણ છે, અને પ્રિયપણાથી ને પ્રતિકૂલપણાથી રહિત હોવું તે ઉપેક્ષ્યનું લક્ષણ છે. અંતરાત્મા અતિપ્રિય પ્રિય છે, તેને ઉપકાર કરનાર પદાર્થ પ્રિય છે, પ્રતિકૂલ પદાર્થ દ્રેષ્ય છે, અને અતુકૂલ નહિ ને પ્રતિકૂલ નહિ એવા પદાર્થ ઉપેક્ષ્ય છે. અંતરાત્માનું અત્યંતપ્રિયપણું ભગવાદ યાગવલ્કલ્યે મૈત્રેયીપ્રાણણુમાં કહ્યું છે, તેમજ બૃહદારણ્યક-ઉપનિષદના પુરુષવિષ્ણુપ્રાણણુમાં પણ તેનું અત્યંતપ્રિયપણું દર્શાવ્યું છે.

વેદવચનોનો વિચાર કરતાં સાક્ષિરૂપ આત્માનું સુખ્યાત્મપણું છે, પુત્રાદિકમાં સુખ્યાત્મપણું નથી એવો નિશ્ચય થાય છે. અન્નમયાદિ પાંચ ક્રેયોને તૈત્તિરીચ-ઉપનિષદમાં કહ્યા પ્રમાણે આત્માથી જુદા કરીને તેની અંતર રહેલા આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવો તે આત્મજ્ઞાન કહેવાય છે. જાગ્રદાદિ અવસ્થાઓનું જ્ઞાન જેનાવડે થાય છે તે સ્વયંપ્રકાશ આત્મા છે. પ્રાણથી માંડીને દ્રવ્યપર્યંતના જે ઉપકારક પદાર્થ છે તે અધિકન્યૂનપ્રમાણથી આત્માની સમીપ રહે છે. તેમાં જે પદાર્થ જેટલો આત્માની અધિક સમીપ તેટલી તેના પર અધિક પ્રીતિ હોય છે. દ્રવ્યના કરતાં પુત્રાદિ પ્રિય છે, પુત્રાદિના કરતાં પોતાનું શરીર પ્રિય છે, શરીરના કરતાં ઈન્દ્રિયો પ્રિય છે, ઈન્દ્રિયોના કરતાં પ્રાણ પ્રિય છે, અને પ્રાણના કરતાં સાક્ષિરૂપ આત્મા અત્યંતપ્રિય છે. આત્મા સુખ્યપ્રીતિનું સ્થાન છે આ વાત આત્મવેદાન્તોના અનુભવવડે સિદ્ધ છે, અને બીજા દ્રવ્યાદિ પદાર્થ ઉપકારક પર અધિક પ્રિય છે આ વાત બધા મનુષ્યોના અનુભવવડે સિદ્ધ છે.

આત્મા અત્યંતપ્રિય છે કે પુત્રાદિ અત્યંતપ્રિય છે એમાં જ્ઞાનીનો ને અજ્ઞાનીનો વિવાદ છે. આત્મવેદા અન્ય સર્વ દ્રવ્ય પદાર્થના કરતાં સાક્ષિરૂપ આત્માજ અત્યંતપ્રિય છે એમ કહે છે, અને અજ્ઞાની પુરુષ પુત્રાદિકેજ અત્યંતપ્રિય છે, ને સાક્ષિરૂપ આત્મા તેના હોગનું સાધન છે એમ કહે છે. આત્માથી ભિન્ન પુત્રાદિ પ્રિય છે એમ શિષ્ય અને પ્રતિવાદી અને આત્મવેદાની સમીપ કહે છે. તેમનું કહેવું સાંભળીને તે

આત્મવેત્તા તમારું પ્રિય તમને શેવરાવશે એવું વાક્ય તે બંનેને સંભળાવે છે. શિષ્ય તેમના ઉપદેશનું તાત્પર્ય સમજીને હું જે પુત્રાદિને પ્રિય કહું છું તે પુત્રાદિ અનેકપ્રકારનું હુઃખ આપનાર છે એમ નીચે પ્રમાણે વિચાર કરીને સમજે છે. પુત્ર ન થયો હોય તો તે માતૃપિતાને હુઃખ આપે છે, ગર્ભમાં આવે તો ગર્ભના પાતથી તે માતૃપિતાને હુઃખ આપે છે, અને પ્રસવકાલમાં પણ તે માતૃપિતાને હુઃખ આપે છે, જન્મપછી રોગાદિકથી યુક્ત થાય તો માળાપને હુઃખ આપે છે, જે મૂર્ખ થાય તોપણ હુઃખ, ઉપનયન આપ્યા પછી ભણે નહિ તોપણ હુઃખ, ભણીને તેને કન્યા ન મળે તોપણ હુઃખ, સુવાવસ્થામાં જે દુરાચરણી થાય તોપણ હુઃખ ને ગૃહસ્થાશ્રમમાં ગોટા કુટુંબવાળો થઈ જે દરિદ્રી થાય તોપણ હુઃખ ને ધનવાન થઈ મરણ પામે તો વળી માતૃપિતાને ઘણું હુઃખ આપે છે, એવો વિચાર કરીને પુત્રાદિ અતિપ્રિય નથી એમ સમજીને પુત્રાદિપરનો પ્રેમ છોડીને આત્મા અત્યંતપ્રિય છે એવો નિશ્ચય કરીને શિષ્ય તેનુંજ અનુસંધાન કરે છે. પ્રતિવાદી દુરાચરને લીધે અને બ્રહ્મવેત્તાપરના દેષને લીધે પોતાનો ખોટો પક્ષ છોડતો નથી, તેથી તેને તે આત્મવેત્તાએ પૂર્વે કહેલું વચન શાપરૂપ થાય છે. તેને પુત્રાદિ પ્રિય પ્રાણીઓનો વિયોગ થવાથી હુઃખ થાય છે, અને જડપદાર્થપર આસક્તિ રાખવાથી પશુપક્ષી આદિનાં અનેક શરીર ધારણ કરવાં પડે છે. આત્મવેત્તા પુરુષ ઈશ્વરરૂપ હોવાથી તેમના કહેલા એકજ વચનનું શિષ્યને અને પ્રતિવાદીને વિરોધવાળું પરિણામ થાય છે.

જે મુમુક્ષુ સાક્ષિરૂપ આત્માને અત્યંતપ્રેમનું સ્થાન સમજીને તેની ઉપાસના કરે છે તેનો આત્મા કદીપણ નાશ પામતો નથી. આત્મા પરમપ્રેમનું સ્થાન હોવાથી પરમાનંદરૂપ છે. ચકવર્તી રાજથી માંડીને હિરણ્યગર્ભપર્યંત ત્યાં ત્યાં અધિક પ્રેમ થાય છે ત્યાં ત્યાં પ્રેમ રાખનારને અધિક સુખ થાય છે એમ તૈત્તિરીય આદિ શ્રુતિમાં કહેલું છે. પ્રીતિના અત્યંતપણાઉપરથી આત્માનું અત્યંતસુખરૂપપણું છે એમ સિદ્ધ થાય છે. આત્માના ચેતનસ્વભાવની પેઠે સુખ પણ આત્માનોજ સ્વભાવ છે, છતાં જેમ પ્રકાશ અને ઉષ્ણતા એ બે સ્વભાવવાળા દીવાનો એક પ્રકાશજ ઘરમાં ફેલાય છે, પણ તેની ઉષ્ણતા ઘરમાં ફેલાતી નથી તેમ આત્માનો ચેતનસ્વભાવ અંતઃકરણની સર્વ વૃત્તિઓમાં અનુપ્રવેશ કરીને રહે છે, અને આનંદ સત્સ્વગુણવાળી વૃત્તિમાં અનુપ્રવેશ પામે છે. જેમ કેરી આદિ પદાર્થમાં ગંધ, રૂપ, રસ અને સ્પર્શ આ ચાર ગુણ છતાં પણ તેનો એક એક ગુણ એક એક નાસિકાદિ ઇન્દ્રિયવડે અલ્પ કરવામાં આવે છે તેમ આત્મામાં રહેલો ચેતનસ્વભાવ અંતઃકરણની સર્વ વૃત્તિઓમાં પ્રતીત થાય છે, અને આનંદસ્વભાવ સાર્વિકવૃત્તિમાં પ્રતીત થાય છે. અંતઃકરણની સાર્વિકવૃત્તિ નિર્મલ હોય છે તેથી તેમાં ચેતન અને આનંદ એ

આત્માના ણને સ્વભાવો જણાય છે, અને અંતઃકરણની રાજસવૃત્તિ મહિન હોવાથી તેમાં આત્માનો સુખસ્વભાવ પ્રતીત થતો નથી. આંગલીને મીઠું લગાડવાથી જેમ તેનું ખાટાપણું તિરોધાન પામે છે તેમ અંતઃકરણની રજોસુષુપ્તપ્રધાન વૃત્તિમાં આત્માનો આનંદસ્વભાવ તિરોધાન પામે છે. આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં આત્માનો અને અનાત્માનો વિવેક અને યોગ એ બે સાધન છે. વિવેકીને આત્મજ્ઞાનદ્વારા જે આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે તેજ આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ યોગીઓને પણ યોગદ્વારા થાય છે એમ શ્રીકૃષ્ણભગવાને ભગવદ્ગીતામાં કહેલું છે. કેાઈ સુસુષુપ્તે યોગ અસાધ્ય લાગે છે, અને કેાઈ સુસુષુપ્તે આત્મ-જ્ઞાનનો નિશ્ચય અસાધ્ય લાગે છે, તેથી પરમેશ્વરે મોક્ષપ્રાપ્તિને માટે બે માર્ગ કહેલા છે. રાગનો અભાવ અને દ્રેષનો અભાવ વિવેકીને અને યોગીને ણનેને આવશ્યક છે, તેથી વિવેકીના કરતાં યોગીમાં અધિકપણું છે એમ કહી શકાય નહિ. આત્મા અતિપ્રિય છે એમ બાણનારા પુરુષને શપ્તાદિ વિષયોમાં પ્રીતિ સંભવતી નથી, તેથી તેના ચિત્તમાં રાગ અને દ્રેષ કેવી રીતે રહે ? શરીરાદિને દુઃખ દેનારા પદાર્થ બાહ્યદૃષ્ટિએ ણનેને અપ્રિય લાગે છે, છતાં સાચા યોગી કે સાચા વિવેકી તેનો દૃઢ દ્રેષ કરતા નથી. વ્યવહારકાલે દૈતની પ્રતીતિ ણનેને સરખીજ હોય છે. સમાધિ-અવસ્થામાં યોગીને જેમ દૈતનું ભાન હોતું નથી તેમ અદૈતતત્ત્વના વિવેકકાલે વિવેકીને પણ દૈતની પ્રતીતિ હોતી નથી. આગળના અધ્યાયમાં આ વાત અધિક રુપે થશે. એવી રીતે યોગીમાં અને વિવેકીમાં કાંઈ પણ ન્યૂનાધિકપણું ન હોવાથી સર્વદા નિબ્બનંદને જોનારા ને જગતને સત્યરૂપે નહિ જોનારા વિવેકી પુરુષ યોગીજ છે એમ જો તમે કહો તો અમે કહીએ છીએ કે તમે સતોષ પામે. તમારા કહેવાથી અમારા સિદ્ધાંતને કેાઈ બલતની હાનિ પહોંચતી નથી. મંદબુદ્ધિવાળા સુસુષુપ્તના ઉપર અનુશ્લેષ કરવા-માટે આ બ્રહ્માનંદનામના ગ્રંથના છીજ અધ્યાયમાં આત્માનંદનું નિરૂપણ કર્યું.

એ પ્રમાણે પંચદશીના શ્રીમદ્ભારતીતીર્થસુનિવિરચિત બ્રહ્માનંદમાં આત્માનંદ એ નામના બારમા પ્રકરણનો શ્રીમન્નાથરામવિરચિત સાર પૂરો થયો. ૧૨

૧૩ બ્રહ્માનંદે અદ્વૈતાનંદ ॥

ટીકાકારકૃત મંગલ

દાહરે

સર્વં દ્વૈતનો બાધ કરી, અદ્વૈત સ્થિર કરાય;
તો અદ્વૈતાનંદવડે, સકલ દુઃખ દૂર થાય

બ્રહ્માનંદ, વિદ્યાનંદ અને વિષયાનંદ આમ આનંદ ત્રણ પ્રકારનો છે એમ પંચદશીના અગીઆરમા પ્રકરણમાં અને બ્રહ્માનંદનામના ગ્રંથના પહેલા અધ્યાયમાં કહેલું છે. આત્માનંદનામનો એક બીજો આનંદ પણ આ ગ્રંથના બારમા પ્રકરણમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યો છે, તેથી પૂર્વના વચનની સાથે વિરોધની પ્રતીતિ થાય છે એમ જો કોઈ કહે તો ગ્રંથકારશ્રી તેનું સમાધાન કરે છે :—

યોગાનંદઃ પુરોક્તો યઃ સ આત્માનંદ ઇષ્યતામ્ ।

કથં બ્રહ્મત્વમેતસ્ય સદ્વચસ્યેતિ ચેચ્છૃણુ ॥ ૧ ॥

અન્વયઃ—યઃ યોગાનંદઃ પુરા ઉક્તઃ સઃ આત્માનંદઃ ઇષ્યતામ્, સદ્વચસ્ય એતસ્ય બ્રહ્મત્વં કથં ? इति चेत् शृणु ॥

જો યોગાનંદ પૂર્વે (બ્રહ્માનંદનામના ગ્રંથના પહેલા અધ્યાયમાં) કહેલો છે તે યોગાનંદ આત્માનંદ છે એમ સમજવું. દ્વૈતથી યુક્ત એવા આ આત્માનંદનું બ્રહ્મપણું કેવી રીતે સંભવે એમ જો તમે કહો તો તેનું સમાધાન સાંભળો.

પૂર્વે કહેલો બ્રહ્માનંદ યોગવડે થતા સાક્ષાત્કારનો વિષય હોવાથી યોગાનંદ કહેવાય છે, અને નિરુપાધિપણાવડે તેજ બ્રહ્માનંદ નિબંધન કહેવાય છે, તે ગોણાત્માના, મિથ્યાત્માના અને સુખ્યાત્માના વિવેકવડે જાણવામાં આવે છે માટે તે આત્માનંદ પણ કહેવાય છે. એવી રીતે આત્માનંદ અને નિબંધન બ્રહ્માનંદથી ભિન્ન નથી. ૧

આ આત્માનંદ સ્વભૂતીય પુત્રાદિ ગોણાત્માથી તથા દેહાદિ મિથ્યા આત્માથી અને વિભૂતીય આકાશ આદિથી ભિન્ન છે તેથી તે સદ્વિતીય છે, તે અદ્વિતીય યોગાનંદરૂપ કેવી રીતે સંભવે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન નીચેના શ્લોકમાં કહેવાશે, અર્થાત્ પુત્રાદિ ગોણાત્માનો અને દેહાદિ મિથ્યાત્માનો

તૈત્તિરીયશ્રુતિમાં કહેલા જગતમાં અંતર્ભાવ થાય છે, અને આકાશાદિ જગતની આત્માનંદથી પૃથક્કપણાવડે સત્તા નથી તેથી તે યોગાનંદનું અદ્વિતીય પ્રદાનપણું સંભવે છે એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

આકાશાદિસ્વદેહાંતં તૈત્તિરીયશ્રુતીરિતમ્ ।

જગન્નાસ્ત્યન્યદાનંદાદૈત્તવ્રહ્મતા તતઃ ॥ ૨ ॥

તૈત્તિરીયશ્રુતીરિતં આકાશાદિસ્વદેહાંતં જગત્ આનંદાત્ અન્યત્ ન અસ્તિ, તત્તઃ [તસ્ય] અદૈત્તવ્રહ્મતા ॥

કૃષ્ણચબુવેદની તૈત્તિરીયશ્રુતિમાં કહેલું આકાશથી માંડીને પોતાના શરીરપર્યંતનું જગત્ પોતાના નિવર્તોપાદાનકારણરૂપ આનંદથી લિન્ન નથી, તેથી આ આત્માનંદનું અદ્વિતીયપ્રદાનપણું છે. ૨

તમે કહેલી શ્રુતિમાં આત્મા આ જગતનું કારણ છે એમ કહ્યું છે, પણ આનંદ આકાશાદિ જગતનું કારણ છે એમ કહ્યું નથી એવી શંકા-કોઇ કરે તો આનંદ આ જગતનું કારણ છે એમ કહેનારી તે શ્રુતિના આનંદથીજ પ્રસિદ્ધ આ ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે ઇત્યાદિ ભાગને અર્થથી કહે છે:—

આનંદાદેવ તજ્જાતં તિષ્ઠત્યાનંદ એવ તત્ ।

આનંદ એવ લીનં ચેત્યુક્તાનંદાત્કથં પૃથક્ ॥ ૩ ॥

તત્ આનંદાત્ એવ જાતં, તત્ આનંદે એવ તિષ્ઠતિ, ચ આનંદે એવ લીનં ઇતિ ઉક્તાનંદાત્ પૃથક્ કથં ? ॥

તે જગત્ આનંદથીજ ઉત્પન્ન થયું છે, તે આનંદમાંજ રહે છે, અને અંતે આનંદમાંજ લીન થાય છે એમ હોવાથી કહેલા આનંદથી જગત્ કેવી રીતે પૃથક્ હોઇ શકે ? જે કાર્ય હોય તે પોતાના ઉપાદાનકારણથી પૃથક્ ન હોય એ વાત હોકપ્રસિદ્ધ છે. ૩

કુંભારથી ઉત્પન્ન થયેલા ઘડો જેમ કુંભારથી લિન્ન છે તેમ આનંદથી ઉત્પન્ન થયેલું જગત્ આનંદથી લિન્ન હોયું એમજે એવી શંકા કરીને તે શંકાનું સમાધાન કરે છે:—

કુંભારથી ઘંટા ઉત્પન્ન થયેલો છે, છતાં તે કુંભારથી ભિન્ન છે, પણ કુંભારરૂપ નથી એવી શંકા કરવી નહિ, કેમકે માટીની પેઠે આ આનંદ જગતનું ઉપાદાનકારણ છે, કુંભારની પેઠે નિમિત્તકારણ નથી. ૪

કુંભાર ઘડાનું ઉપાદાનકારણ શાથી નથી તે જણાવે છે:—

સ્થિતિલયશ્ચ કુંભસ્ય કુલાલે સ્તો ન હિ કચિત્ ।

દૃષ્ટૌ તૌ મૃદિ તદ્વત્સ્યાદુપાદાનં તયોઃ શ્રુતેઃ ॥ ૫ ॥

કુંભસ્ય સ્થિતિઃ ચ લયઃ કુલાલે કચિત્ ન સ્તઃ, તૌ હિ મૃદિ દૃષ્ટૌ, તદ્વત્ [જગતઃ] તયોઃ (સ્થિતિલયયોઃ) શ્રુતેઃ [આનંદઃ] ઉપાદાનં સ્યાત્ ॥

ઘડાની સ્થિતિ અને તેનો લય કુંભારમાં કદીપણ થતાં નથી, ઘડાની સ્થિતિ અને તેનો લય એ બંને નિશ્ચય માટીમાં જોવામાં આવે છે, તેની (માટીની) પેઠે જગતના સ્થિતિ અને તેનો લય એ બંનેનું “આનંદથીજ” એ શ્રુતિવાક્યમાં કહેલો આનંદ ઉપાદાનકારણ છે. ૫

ઉપાદાનકારણ ત્રણ પ્રકારનાં છે એમ નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:—

ઉપાદાનં ત્રિધા ભિન્નં વિવર્તિ પરિણામિ ચ ।

આરંભકં ચ તત્રાંત્યૌ ન નિરંશેઽવકાશિનૌ ॥ ૬ ॥

વિવર્તિ પરિણામિ ચ આરંભકં ઇતિ ઉપાદાનં ત્રિધા ભિન્નં [અસ્તિ,] ચ તત્ર અંત્યૌ [ભેદૌ] નિરંશે અવકાશિનૌ ન [સ્તઃ] ॥

વિવર્તિ, પરિણામી અને આરંભક એવી રીતે ઉપાદાનકારણ ત્રણ પ્રકારે પૃથક્ પૃથક્ છે, પણ તેમાં પરિણામી ને આરંભક એ બે છેલ્લા પ્રકાર નિરવયવ આનંદરૂપ પ્રદાનમાં અવકાશવાળા નથી. ૬

ઉપર જણાવેલાં ત્રણ પ્રકારનાં ઉપાદાનકારણમાંથી પ્રથમ આરંભક ઉપાદાનકારણ માનનારા આરંભવાદીના મતનું કથન કરે છે:—

આરંભવાદિનોઽન્યસ્માદન્યસ્યોત્પત્તિમૂચિરે ।

તંતોઃ પટસ્ય નિષ્પત્તેર્ભિન્નૌ તંતુપટૌ સ્વહુ ॥ ૭ ॥

આરંભવાદિનઃ અન્યસ્માત્ અન્યસ્ય ઉત્પત્તિઃ ઋચિરે, તંતોઃ પટસ્ય નિષ્પત્તેઃ તંતુપટૌ ભિન્નૌ સ્વહુ ॥

આરંભવાદને માનનારા નેયાયિકો ને વૈશેષિકો કાર્યની અપેક્ષાએ લિન્ન એવા પરમાણુ આદિ કારણથી કારણની અપેક્ષાએ ભિન્ન એવા દ્રવ્યણુક આદિ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે એમ કહે છે. તાંતણુથી લુગડાની ઉત્પત્તિ થતી હોવાથી તાંતણુ અને લુગડુ એ બંને લિન્ન પદાર્થ છે એ લોકપ્રસિદ્ધ વાત છે. ૭

નીચેના શ્લોકમાં પરિણામી ઉપાદાનકારણનું નિરૂપણ કરે છે:—

અવસ્થાંતરતાપત્તિરેકસ્ય પરિણામિતા ।

સ્યાત્ક્ષીરં દધિ મૃત્કુંભઃ સુવર્ણં કુંડલં યથા ॥ ૮ ॥

एकस्य अवस्थांतरतापत्तिः परिणामिता, यथा क्षीरं दधि, मृत्. कुंभः, [च] सुवर्णं कુંडलं स्यात् ॥

એક પદાર્થને બીજી અવસ્થાની પ્રાપ્તિ થવી તે પરિણામિતા કહેવાય છે. જેવી રીતે દૂધ દહીંરૂપ થાય છે, માટી ઘડારૂપ થાય છે, અને સોનું કુંડલરૂપ થાય છે. એમાં દૂધ આદિ પદાર્થ પોતાની અવસ્થાનો ત્યાજ કરીને દહીં આદિરૂપ બીજી અવસ્થાને પામે છે તેજ પરિણામ છે. ૮

હવે વિવર્તનું લક્ષણ કહે છે:—

અવસ્થાંતરમાનં તુ વિવર્તો રજ્જુસર્પવત્ ।

નિરંશેઽપ્યસ્ત્યસૌ વ્યોમ્નિ તલમાલિન્યકલ્પનાત્ ॥ ૯ ॥

रज्जुसर्पवत् अवस्थांतरमानं तु विवर्तः, असौ निरंशे अपि अस्ति, व्योम्नि तलमालिन्यकल्पनात् ॥

દોરડીમાં સાપની જેમ એક પદાર્થની અન્ય અવસ્થારૂપે પ્રતીતિ થવી તે વિવર્ત કહેવાય છે. આ વિવર્ત નિરવયવ પદાર્થમાં પણ ચંભવી શકે છે. જેવી રીતે આકાશમાં કદાઈના તળીઆના જેવી અને નીલા (આસમાની) રંગની પ્રતીતિ થાય છે તેવી રીતે. ૯

નિરવયવ આનંદ (બ્રહ્મ) માયાવટે આ જગતનું વિવર્તોપાદાનકારણ સમજી શકે છે એમ જણાવે છે:—

તતો નિરંશ આનંદે વિવર્તો જગદિપ્યતામ્ ।

માયાશક્તિઃ કલ્પિકા સ્યાદેદ્રજાલિકશક્તિવત્ ॥ ૧૦ ॥

ततः जगत् निरंशे आनंदे विवर्तः इप्यताम्, ऐद्रजालिकशक्तिवत् मायाशक्तिः कल्पिका स्यात् ॥

ઉપર જણાવેલા કારણથી અર્થાત નિરવયવ વસ્તુમાં પણ પ્રાંતિમી અન્યની પ્રતીતિ ચંભવી શકે છે તેથી પ્રતીત થતું આ જગત અવયવવર્મિત આનંદમાં કલ્પિત છે એમ જાણવું. ઇદ્રજાલ કરનારની શક્તિની જેમ ઇશ્વરની માયાનામની શક્તિ આ જગતની કલ્પના કરનારી છે. ૧૦

આત્માથી પૃથક્ક માયાશક્તિનો સ્વીકાર કરવાથી દેહની પ્રાપ્તિ થશે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

શક્તિઃ શક્તાત્પૃથક્કુનાસ્તિ તદ્વદ્દૃષ્ટેર્ન ચામિદા ।

પ્રતિવંધસ્ય દૃષ્ટત્વાચ્છત્યભાવે તુ કસ્ય સઃ ॥ ૧૧ ॥

શક્તિઃ શક્તાત્ પૃથક્ ન અસ્તિ, [ક્રુતઃ ?] તદ્વત્ દૃષ્ટેઃ, ચ પ્રતિવંધસ્ય દૃષ્ટત્વાત્ અમિદા [અપિ] ન [અસ્તિ,] શક્ત્યભાવે તુ સઃ કસ્ય ? ॥

કેાઇ પણ શક્તિ તે શક્તિવાળાથી લિન્ન હોતી નથી એમ શાથી કહો છે. એમ જો તમે પૂછો તો અમે કહીએ છીએ કે એમ જોવામાં આવે છે તેથી એમ કહીએ છીએ, અને તે શક્તિનો પ્રતિબંધક સામગ્રીવડે પ્રતિબંધ થવાનું જોવામાં આવે છે તેથી તે શક્તિનો શક્તિવાળાથી અલેદ્ધ પણ નથી. શક્તિવાળાથી શક્તિ લિન્ન નથી એમ કહીને જો શક્તિનો અભાવ માનવામાં આવે તો તે પ્રતિબંધ કેનો થાય છે ? તે કહો. પદાર્થથી શક્તિ લિન્ન છતાં પણ તે પૃથક્ જોવામાં આવતી નથી. ૧૧

ઇદ્રિથોવડે જોવામાં નહિ આવતી શક્તિનો પ્રતિબંધ કઇ રીતે જોવામાં આવે છે તે જણાવે છે:—

શક્તેઃ કાર્યાનુમેયત્વાદકાર્યે પ્રતિવંધનમ્ ।

જ્વલતોઽગ્નેરદાહે સ્યાન્મંત્રાદિપ્રતિવંધતા ॥ ૧૨ ॥

શક્તેઃ કાર્યાનુમેયત્વાત્ અકાર્યે પ્રતિવંધનં [અવગમ્યતે,] જ્વલંતઃ અગ્નેઃ અદાહે મંત્રાદિપ્રતિવંધતા સ્યાત્ ॥

પદાર્થની શક્તિનું તેના કાર્યવડે અનુમેયપણું હોવાથી જ્યારે કાર્ય ન થાય ત્યારે તેના પ્રતિબંધયુક્તપણાનું મનુષ્યને લાન થાય છે. ળળતા અગ્નિથી જ્યારે દાહ પદાર્થનો દાહ ન થાય ત્યારે મંત્રાદિવડે તેના પ્રતિબંધયુક્તપણાની કલ્પના થાય છે. ૧૨

લોકિકશક્તિનું કથન કરીને હવે માયાનામની શક્તિના હોવાપણાના સંબંધમાં શ્વેતાશ્વતર-ઉપનિષદનું વચન અર્થથી કહે છે:—

દેવાત્મશક્તિં સ્વગુણૈર્નિગૂઢાં મુનયોઽવિદન્ ।

પરાસ્ય શક્તિર્વિવિધા ક્રિયાજ્ઞાનવલાત્મિકા ॥ ૧૩ ॥

મુનયઃ સ્વગુણૈઃ નિગૂઢાં દેવાત્મશક્તિં અવિદન્, અસ્ય પરાશક્તિઃ ત્રિવિધા ક્રિયાજ્ઞાનવલાત્મિકા ॥

આ જગતનું કારણ શોધવાનો પ્રયત્ન કરનારા મુનિઓ સ્થૂલશરીરરૂપ તથા સૂક્ષ્મશરીરરૂપ પોતાના શુષ્કોવડે અત્યંતશુભ થઈને રહેલી પ્રહરસ્વરૂપની

વસ્તુમાં નાશશક્તિ પ્રતીત થાય છે. જેમ ઇંડામાં મોટો સર્પ હોય છે તેમ સૂક્ષ્મ-તમ આત્મામાં અવ્યક્તરૂપે જગત્ હોય છે. ૧૫-૧૬-૧૭

આત્મામાં વિચિત્ર જગત્ કેવી રીતે રહે છે તે દ્રષ્ટાંત આપીને સમજાવે છે:—

ફલપત્રલતાપુષ્પશાખાવિટપમૂલવાન્ ।

નનુ વીજે યથા વૃક્ષસ્તથેદં બ્રહ્મણિ સ્થિતમ્ ॥ ૧૮ ॥

નનુ યથા વીજે ફલ-પત્ર-લતા-પુષ્પ-શાખા-વિટપ-મૂલવાન્ વૃક્ષઃ તથા
ઇદં બ્રહ્મણિ સ્થિતમ્ ॥

નિશ્ચય જેમ વૃક્ષના ણીજમાં ફલ, પાંદડાં, કુણી ડાળીઓ, ફૂલ, મોટી ડાળીઓ, થડ અને મૂલવાળું વૃક્ષ રહે છે તેમ આ સર્વ જગત્ પ્રહ્મમાં રહેલું છે. ૧૮

જે પ્રહ્મમાં સર્વ શક્તિઓ રહી હોય તો તે બધી શક્તિઓનો એકસાથે ઉદય કેમ પ્રતીત થતો નથી એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

કચિત્કાશ્ચિત્કદાચિચ્ચ તસ્માદુચંતિ શક્તયઃ ।

દેશકાલવિચિત્રત્વાત્ક્ષમાતલાદિવ શાલયઃ ॥ ૧૯ ॥

ક્ષમાતલાત્ શાલયઃ ઇવ દેશકાલવિચિત્રત્વાત્ તસ્માત્ કચિત્ કદાચિત્ કાશ્ચિત્
શક્તયઃ ચ ઉચંતિ ॥

પૃથ્વીની સપાટીમાંથી ઉત્પન્ન થનારી શાળની (કમોદની) પેઠે દેશના અને કાલના વિચિત્રપણાથી તે પ્રહ્મમાંથી કોઈ સ્થલે કોઈ વેલા કોઈ શક્તિઓજ ઉત્પન્ન થાય છે, બધી શક્તિઓ, બધા સ્થાનમાં, બધી વેલા એકસાથે ઉત્પન્ન થતી નથી. ૧૯

આ જગત્ કલ્પિત છે એમ જણાવવામાટે જગત્ની કલ્પના કરનારા મનનું સ્વરૂપ કહે છે:—

સ આત્મા સર્વગો રામ નિત્યોદિતમહાવપુઃ ।

યન્મનાહ્મનર્ની શક્તિં ધત્તે તન્મન ઉચ્યતે ॥ ૨૦ ॥

[હે] રામ ! નિત્યોદિતમહાવપુઃ સર્વગઃ સઃ આત્મા યત્ મનાક્ મનર્ની શક્તિં
ધત્તે તત્ મનઃ ઉચ્યતે ॥

હે રામચંદ્ર ! સર્વદા પ્રકાશવાળા મોટા સ્વરૂપવાળો તથા દેશ, કાલ અને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત તે આત્મા જે યોગી મનનશક્તિ (પોતાને અને પરને જાણવાની શક્તિ) ધારણ કરે છે તે શક્તિ મન કહેવાય છે. ૨૦

હવે જગત્ની કલ્પના કેવી રીતે થાય છે તે કહે છે:—

આદૌ મનસ્તદનુ વંધવિમોક્ષદૃષ્ટી,

પશ્ચાત્પ્રપંચરચના ભુવનાભિધાના ।

ઇત્યાદિકા સ્થિતિરિયં હિ ગતા પ્રતિષ્ઠા—

માહ્યાયિકા સુભગવાલજનોદિતેવ ॥ ૨૧ ॥

આદૌ મનઃ [ભવતિ,] તદનુ વંધવિમોક્ષદૃષ્ટી [ભવતઃ] પશ્ચાત્ ભુવનાભિધાના પ્રપંચરચના, ઇત્યાદિકા ઇયં સ્થિતિઃ સુભગવાલજનોદિતા આહ્યાયિકા ઇવ પ્રતિષ્ઠા ગતા હિ ॥

પ્રથમ મનની કલ્પના થાય છે. ત્યારપછી વંધની અને મોક્ષની કલ્પના થાય છે. તે પછી ચૌદ ભુવનનાભવાણી સંસારની રચના થાય છે. આવી રીતની આ જગત્ની સ્થિતિ સુંદર બાલકને તેની ધાવે કહેલી કથાની જે સત્યપણાને પ્રાપ્ત થયેલી છે. ૨૧

ધાવે બાલકને કહેલી કથા નીચેના પાંચ શ્લોકોવડે કહે છે:—

વાલસ્ય હિ વિનોદાય ધાત્રી વક્તિ શુભાં કર્યાં ।

વચ્ચિત્સંતિ મહાવાહો રાજપુત્રાસ્રયઃ શુભાઃ ॥ ૨૨ ॥

દ્વૌ ન જાતૌ તથૈકસ્તુ ગર્ભે એવ ન ચ સ્થિતઃ ।

વસંતિ તે ધર્મયુક્તા અત્યંતાસતિ પત્તને ॥ ૨૩ ॥

સ્વકીયાચ્છૂન્યનગરાન્નિર્ગત્ય વિમલાશયાઃ ।

ગચ્છંતો ગગને વૃક્ષાન્દદશુઃ ફલશાલિનઃ ॥ ૨૪ ॥

ભવિષ્યન્નગરે તત્ર રાજપુત્રાસ્રયોઽપિ તે ।

સુખમથ સ્થિતાઃ પુત્ર સૃગયાવ્યવહારિણઃ ॥ ૨૫ ॥

ધાત્ર્યેતિ કથિતા રામ વાલકાહ્યાયિકા શુભા ।

નિશ્ચયં સ યયૌ વાલો નિર્વિચારણયા ધિયા ॥ ૨૬ ॥

વાલસ્ય વિનોદાય હિ ધાત્રીશુભાં કર્યાં વક્તિ, [દે] મહાવાહો । વચ્ચિત્ શુભાઃ ત્રયઃ રાજપુત્રાઃ સન્તિ, દ્વૌ ન જાતૌ તથા એકઃ તુ ગર્ભે એવ ન ચ સ્થિતઃ, તે ધર્મ-યુક્તાઃ [સતઃ] અત્યંતાસતિ પત્તને વસંતિ, વિમલાશયાઃ [તે] સ્વકીયાત્ શૂન્યનગરાત્

નિર્ગત્ય ગચ્છન્તઃ ગગને ફલશાલિનઃ વૃક્ષાન્ દદૃશુઃ, પુત્ર ! તે મૃગયાવ્યવહારિણઃ
ત્રયઃ અપિ રાજપુત્રાઃ તત્ર ભવિષ્યન્નગરે અથ સુખં સ્થિતાઃ સંતિ, [હે]
રામ ! इति धात्र्या शुभा वालकाख्यायिका कथिता, सः वालः निर्विचारणया धिया
निश्चयं ययौ ॥

બાલકના મનને પ્રસન્નતા ઉપજવવામાટેજ ધાવ તેને આવી શુભ કથા
કહે છે:-હે મહાબાહો ! કોઈ સ્થલે શુભકર્મ કરનારા ત્રણ રાજ્યપુત્રો હતા.
તેમાંના બે જન્મ્યાજ નહોતા, અને એક તો માતાના ગર્ભમાં પણ સ્થિત
થયો નહોતો તે ત્રણે ધર્મચુક્ત થયા છતા અત્યંત અસત્ એ નામવાળા
એક નગરમાં રહેતા હતા. જેમનાં અંતઃકરણ અત્યંતશુદ્ધ છે એવા તે
રાજપુત્રો એક સમય પોતાના શૂન્યનગરમાંથી નીકળીને જતા હતા ત્યાં તેમણે
આઠાશમાં ફોલાવાળાં વૃક્ષો જોયાં. હે પુત્ર ! તે મૃગયા કરવાનું કામ કરનારા
ત્રણે રાજપુત્રો ત્યાં ભવિષ્યમાં થનારા નગરમાં હમણાં સુખપૂર્વક સ્થિર થયેલા
છે. હે રામ ! એ પ્રમાણે ધાવે શુભ એવી બાલકને વિનોદ ઉપજવનારી કથા
કહી. પછી તે કથા સાંભળનાર તે બાલકે વિચારરહિત બુદ્ધિવટે તેવોજ
નિશ્ચય કર્યો. ૨૨-૨૬

ઉપરના દૃષ્ટાંતવડે સિદ્ધ થયેલા અર્થને સિદ્ધાંતની સાથે જોડીને કહે છે:-

इयं संसाररचना विचारोज्झितचेतसाम् ।

वालकाख्यायिकेवेत्थमवस्थितिमुपागता ॥ २७ ॥

વાલકાચ્યાયિકા ઇવ ઇયં સંસારરચના વિચારોજ્જિતચેતસાં ઇત્યં અવસ્થિતિ
ઉપાગતા ॥

બાલકને કહેલી કથાની પેઠે આ સંસારની રચના સત્યાસત્યના
વિચારરહિત ચિત્તવાળા મનુષ્યોને આવી રીતે સત્યરૂપે પ્રતીતિ પામી છે. ૨૭
હવે શ્રીવસિષ્ઠમુનિના કથનની સમાપ્તિ કરે છે:-

इत्यादिभिरुपाख्यानैर्मायाशक्तेश्च विस्तरम् ।

वसिष्ठः कथयामास सैव शक्तिर्निरूप्यते ॥ २८ ॥

इत्यादिभिः उपाख्यानैः वसिष्ठः मायाशक्तेः विस्तरं च कथयामास, सा
शक्तिः एव निरूप्यते ॥

ઇત્યાદિ ઘણી કથાઓવડે શ્રીવસિષ્ઠમુનિ યોગવાસિષ્ઠમાં માયાશક્તિનો
વિસ્તાર સ્પષ્ટ રીતે કહેતા હતા. તે માયાશક્તિજ અમારાવડે નિરૂપણ
કરાય છે. ૨૮

આ શક્તિ પોતાના કાર્યથી અને પોતાના આશ્રયથી વિલક્ષણ છે એમ જણાવે છે:—

कार्यादाश्रयतश्चैषा भवेच्छक्तिर्विलक्षणा ।

स्फोटान्गारौ दृश्यमानौ शक्तिस्तत्रानुमीयते ॥ ૨૯ ॥

एषा शक्तिः कार्यात् च आश्रयतः विलक्षणा भवेत्, स्फोटान्गारौ दृश्यमानौ, तत्र शक्तिः अनुमीयते ॥

આ શક્તિ પોતાના કાર્યથી અને પોતાના આશ્રયથી વિપરીતસ્વભાવવાળી છે. અગ્નિમાં રહેલી શક્તિના કાર્યરૂપ ફરફોલા અને તેના (શક્તિના) આશ્રયરૂપ અંગારા એ જે પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે, ત્યાં અગ્નિમાં રહેલી ઘડકશક્તિ તેના કાર્યરૂપ ફરફોલાવડે અનુમાન કરાય છે. ૨૯

ઉપર જણાવેલો ન્યાય માટીમાં રહેલી શક્તિમાં જોડી જતાવે છે:—

पृथुबुध्नोदराकारो घटः कार्योञ्ज मृत्तिका ।

शब्दादिभिः पंचगुणैर्युक्ता शक्तिस्त्वतद्विधा ॥ ૩૦ ॥

पृथुबुध्नोदराकारः घटः कार्यः, शब्दादिभिः पंचगुणैः युक्ता मृत्तिका अत्र [आश्रयः,] शक्तिः तु अतद्विधा ॥

એતું પેટ મોટું અને ગોલ છે એવા આકારવાળો ઘડો માટીનું કાર્ય છે, અને શબ્દસ્પર્શાદિ પાંચ ગુણોથી યુક્ત માટી તેમાં રહેલી શક્તિનો આશ્રય છે, ને શક્તિ તેા પૂવોક્ત આશ્રયથી તથા કાર્યથી ભિન્ન પ્રકારની છે. ૩૦

શક્તિ કાર્યથી અને આશ્રયથી કેવી રીતે ખીલ પ્રકારની છે તે જણાવે છે:—

न पृथ्वादिर्न शब्दादिः शक्तावस्तु यथा तथा ।

अत एव ह्यचित्थैषा न निर्वचनमर्हति ॥ ૩૧ ॥

शक्तौ पृथ्वादिः न, [च] शब्दादिः न, [अतः] यथा तथा अस्तु, अतः एव हि एषा अचित्था, निर्वचनं न अर्हति ॥

માટીની શક્તિમાં સ્વૂલપણું અને ગોલાકારપણું એ ઘટરૂપ કાર્યના ધર્મ નથી, અને શબ્દસ્પર્શાદિ માટીરૂપ આશ્રયના ધર્મ પશુ તેમાં નથી, આ કારણથી તે શક્તિ એવા પ્રકારની હો તેવા પ્રકારની હો. તેથીજ આ શક્તિ ચિંતન ન કરી શકાય એવી છે, અને શબ્દવડે તેનું કથન થઈ શકતું નથી, અર્થાત્ તે પોતાના આશ્રયથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે એ સમજી શકાતું નથી, અને તે વિષે કંઈ કહી પણ શકાતું નથી. ૩૧

જે શક્તિ પોતાના કારણસ્વરૂપથી લિપ્ત હોય તો તે પોતાના કારણસ્વરૂપની પેઠે કેમ પ્રતીત થતી નથી એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

કાર્યોત્પત્તે: પુરા શક્તિર્નિગૂઢા મૃદ્યવસ્થિતા ।

કુલારાદિસહાયેન વિકારાકારતાં વ્રજેત્ ॥ ૩૨ ॥

શક્તિ: કાર્યોત્પત્તે: પુરા મૃદિ નિગૂઢા અવસ્થિતા, [તત:] કુલારાદિસહાયેન વિકારાકારતાં વ્રજેત્ ॥

માટીમાં રહેલી શક્તિ ઘટાદિ કાર્યની ઉત્પત્તિની પહેલાં માટીમાં શુભરૂપે રહેલી હોય છે. પછી કુભાર અને ચાકડા આદિ સાહાય્ય કરનારવડે તે ઘટાદિ કાર્યના આકારપણાને પામે છે. એવી રીતે માટી આદિ કારણ અને ઘટાદિ કાર્ય પ્રતીત થાય છે, પણ માટી આદિમાં રહેલી શક્તિ ગૂઢ હોવાથી પ્રતીત થતી નથી. ૩૨

શક્તિનું કાર્ય જે કારણથી લિપ્ત છે તો પછી કાર્યનો ને કારણનો લેહ કેમ પ્રતીત થતો નથી એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

પૃથુત્વાદિવિકારાંતં સ્પર્શાદિં ચાપિ મૃત્તિકાં ।

एकीकृत्य घटं प्राहुर्विचारविकला जनाः ॥ ૩૩ ॥

વિચારવિકલા: જના: પૃથુત્વાદિવિકારાંતં ચ સ્પર્શાદિં મૃત્તિકાં અપિ એકી-કૃત્ય ઘટં પ્રાહુ: ॥

વિચારથી રહિત મનુષ્યો સ્થૂલપણાથી માંડીને કાર્યરૂપ ઘટસુધીને અને શબ્દસ્પર્શાદિ શુભવાળી કારણભૂત માટીને પણ અવિચારવડે એક કરીને ઘટ એમ કહે છે, અર્થાત્ લેહજ્ઞાન કરાવનારા વિચારને અભાવે વિચારહીન મનુષ્યોને કાર્યનો અને કારણનો વ્યાવહારિકલેહ પ્રતીત થતો નથી. ૩૩

કુભારના પ્રયત્નની પૂર્વે જે માટી છે તે ઘટ કહેવાતી નથી, પણ કુભારના પ્રયત્નપછી તેનો સ્થૂલપણાવાળો ને ગોલપણાવાળો જે આકાર થાય છે તેમાં ઘટ એવા નામનો આરોપ થાય છે એમ કહે છે:—

कुलालव्यापृते: पूर्वो यावानंशः स नो घटः ।

पश्चाच्च पृथुबुध्नादिमत्त्वे युक्ता हि कुंभता ॥ ૩૪ ॥

કુલાલવ્યાપૃતે: પૂર્વ: યાવાન્ અંશ: સ: ઘટ: નો, તુ પશ્ચાત્ પૃથુબુધ્નાદિમત્ત્વે કુંભતા યુક્તા હિ ॥

કુભારના પ્રયત્નની પૂર્વે જેટલો માટીનો અંશ છે તે ઘટો નથી, પણ

કુંભારના પ્રયત્નપછી તેનો સ્વૂલપણાવાળો ને ગોલપણાવાળો ને આકાર થાય છે તેમાં ઘટપણું ચોખ્ખું છે. ૩૪

તે ઘડાને માટીથી ભિન્ન કે અભિન્ન કહેવાતો નથી એમ કહે છે:--

સ ઘટો ન મૃદો ભિન્નો વિયોગે સત્યનીક્ષણાત્ ।

નાપ્યભિન્નઃ પુરા પિંડદશાયામનવેક્ષણાત્ ॥ ૩૫ ॥

વિયોગે સતિ અનીક્ષણાત્ સઃ ઘટઃ મૃદઃ ભિન્નઃ ન, પુરા પિંડદશાયાં અનવેક્ષણાત્ અભિન્નઃ અપિ ન ॥

માટીનો વિયોગ ધવાથી ઘડો ભેવામાં આવતો નથી તેથી તે ઘડો માટીથી ભિન્ન નથી, અને ઘડાની ઉત્પત્તિની પૂર્વે પિંડાની સ્થિતિમાં ઘડાની પ્રતીતિ થતી ન હોવાથી ઘડો માટીથી અભિન્ન પણ નથી." ૩૫

એમ માટીમાં રહેલી શક્તિ અનિર્વચનીયા છે તેમ માટીની શક્તિમાંથી ઉપજેલો ઘડો પણ અનિર્વચનીય છે એમ જણાવે છે:--

અતોઽનિર્વચનીયોઽયં શક્તિવત્તેન શક્તિજઃ ।

અવ્યક્તત્વે શક્તિરુક્તા વ્યક્તત્વે ઘટનામમૃત્ ॥ ૩૬ ॥

અતઃ શક્તિવત્ અયં અનિર્વચનીયઃ, તેન શક્તિજઃ, અવ્યક્તત્વે શક્તિઃ રુક્તા

[૩] વ્યક્તત્વે ઘટનામમૃત્ ॥

ઉપર જણાવેલા કારણથી શક્તિની જેઠે આ ઘડો પણ અનિર્વચનીય છે, તેથી તે માટીની શક્તિમાંથી ઉત્પન્ન થનારો છે. ઘટના અવ્યક્તપણામાં જે સ્થિતિ છે તેને શક્તિ કહે છે, ને ઘટના વ્યક્તપણામાં તે તે ઘટનામને કારણ કારનારી થાય છે. ૩૬

લોકમાં પ્રતીત થતી માયા પણ એવાજ પ્રકારની છે એમ કહે છે:--

૧૬૬ જાલિકાનિષ્ઠાપિ માયા ન વ્યજ્યતે પુરા ।

પશ્ચાત્ગંધર્વસેનાદિરૂપેણ વ્યક્તિમાપ્નુયાત્ ॥ ૩૭ ॥

૧૬૬ જાલિકાનિષ્ઠા માયા અપિ પુરા ન વ્યજ્યતે, પશ્ચાત્ ગંધર્વસેનાદિરૂપેણ વ્યક્તિ આપ્નુયાત્ ॥

૧૬૬ જાલિકાનિષ્ઠામાં (જાલિકામાં) રહેલી માયા પણ પોતાના કાર્યની પૂર્વે પ્રતીત થતી નથી, પછી માધિક સેનાદિરૂપે તે પરિણામ પામી પ્રકટ-પણાને પામે છે. ૩૭

માટીની શક્તિના ઘટાદિ કાર્યદું નિશ્ચયપણું અને માટીમાં રહેલી

શક્તિના આધારરૂપ માટીનું સત્યપણું છાંદોઽચ્યશ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે એમ જણાવે છે:—

एवं मायामयत्वेन विकारस्यानृतात्मताम् ।

विकाराधारमृद्रस्तुसत्यत्वं चात्रवीच्छ्रुतिः ॥ ૩૮ ॥

एवं मायामयत्वेन विकारस्य अनृतात्मतां च विकाराधारमृद्रस्तुसत्यत्वं શ્રુતિઃ
અવ્રવીત્ ॥

એવી રીતે માયાના (શક્તિના) કાર્યપણાવડે ઘટાદિરૂપ કાર્યના મિથ્યાપણાને અને ઘટાદિરૂપ કાર્યના આધારભૂત માટીરૂપ પદાર્થના સત્યપણાને છાંદોઽચ્યશ્રુતિ કહેતી હવે. ૩૮

ઉપર જણાવેલી છાંદોઽચ્યશ્રુતિને નીચેના શ્લોકમાં અર્થથી કહે છે:—

वाङ्निष्पाद्यं नाममात्रं विकारो नास्य सत्यता ।

स्पर्शादिगुणयुक्ता तु सत्या केवलमृत्तिका ॥ ૩૯ ॥

વિકારઃ વાઙ્નિષ્પાદ્યં નામમાત્રં, અસ્ય સત્યતા ન, તુ સ્પર્શાદિગુણયુક્તા
કેવલમૃત્તિકા સત્યા ॥

ઘટાદિ કાર્ય વાણીવડે સિદ્ધ થનારું નામમાત્ર છે. આ ઘટાદિ કાર્યનું સત્યપણું નથી, પરંતુ તેના કારણરૂપ સ્પર્શાદિ ગુણવાળી એકલી માટીજ સત્ય છે. ૩૯

હવે શક્તિનું અને તેના કાર્યનું મિથ્યાપણું અને શક્તિના તથા તેના કાર્યના આધારનું સત્યપણું શા કારણથી છે તે જણાવે છે:—

व्यक्ताव्यक्ते तदाधार इति त्रिष्व्वाद्ययोर्द्वयोः ।

पर्यायः कालभेदेन तृतीयस्त्वनुगच्छति ॥ ૪૦ ॥

વ્યક્તાવ્યક્તે તદાધારઃ ઇતિ ત્રિષુ આદ્યયોઃ દ્વયોઃ કાલભેદેન પર્યાયઃ, તૃતીયઃ
તુ [ઉભયત્ર] અનુગચ્છતિ ॥

ઘટાદિરૂપ કાર્ય તે વ્યક્ત (નામરૂપવડે પ્રકટ) અને તેના કારણરૂપ જે શક્તિ તે અવ્યક્ત (નામરૂપવડે અપ્રકટ) તથા તે બંનેના આધારરૂપ માટી આ ત્રણ પદાર્થોમાં પહેલા બંને એટલે કાર્યનો અને શક્તિનો સમય ભિન્ન હોવાથી તે બંનેનું એક સમયમાં હોવાપણું સંભવતું નથી, પણ તે બંને કમપૂર્વક રહે છે, અને શક્તિના ને કાર્યના આધારભૂત ત્રીજા જે માટી તે તે શક્તિ અને કાર્ય એ બંનેમાં અનુપ્રવેશ પામીને રહે છે. ૪૦

હવે કાર્યના અનિત્યપણાના હેતુને કહે છે:—

નિસ્તત્ત્વં ભાસમાનં ચ વ્યક્તમુત્પત્તિનાશમાક્ ।

તદુત્પત્તૌ તસ્ય નામ વાચા નિષ્પાદ્યતે નૃષિઃ ॥ ૪૧ ॥

વ્યક્તં, નિસ્તત્ત્વં ચ ભાસમાનં [તથા] ઉત્પત્તિનાશમાક્ [તથા ચ] તદુત્પત્તૌ
નૃષિઃ તસ્ય નામ વાચા નિષ્પાદ્યતે ॥

નામરૂપથી પ્રકટ, વાસ્તવિકસ્વરૂપવિનાશું છતાં પણ પ્રતીત ધનારું અને
ઉત્પત્તિનાશવાળું તથા તેની ઉત્પત્તિપછી મનુષ્યોવડે તેનું નામ વાણીવડે
સંપાદન કરાય છે એવું જે કાર્ય તે મિથ્યા છે. ૪૧

વ્યક્ત એટલે પ્રકટ વસ્તુ નામમાત્ર શાથી કહેવાય છે તે જણાવે છે:-

વ્યક્તે નષ્ટેऽપિ નામૈતન્નૃવક્ત્રેષ્વનુવર્તતે ।

તેન નામ્ના નિરૂપ્યત્વાદ્યક્તં તદ્ભૂપમુચ્યતે ॥ ૪૨ ॥

વ્યક્તે નષ્ટે અપિ એતન્ નામ વૃથવક્ત્રેષુ અનુવર્તતે, તેન નામ્ના નિરૂપ્યત્વાદ્
વ્યક્તં તદ્ભૂપં મુચ્યતે ॥

કાર્યરૂપ વસ્તુ નાશ પામ્યા છતાં પણ તેનું નામ મનુષ્યોનાં મુખોમાં
વિદ્યમાન રહે છે. કાર્ય તે નામવડે નિરૂપણ કરવાયોગ્ય હોવાથી કાર્યરૂપ વસ્તુ
નામરૂપ છે એમ કહેવાય છે. ૪૨

કાર્યરૂપ વસ્તુ તેના કારણની પેઠે સત્ય નથી એમ જણાવે છે:-

નિસ્તત્ત્વત્વાદ્વિનાશિત્વાદ્વાચારંભણનામતઃ ।

વ્યક્તસ્ય ન તુ તદ્ભૂપં સત્યં કિંચિન્મૃદાદિવત્ ॥ ૪૩ ॥

વ્યક્તસ્ય [યત્] રૂપં [અસ્તિ] તત્ કિંચિત્ સત્યં ન, નિસ્તત્ત્વત્વાત્ વિનાશિ-
ત્વાત્ તુ વાચારંભણનામતઃ, મૃદાદિવત્ ॥

ઘટાદિરૂપ કાર્યનું જે સાંકળી ડોકવાળું ને એટલું પેટવાળું રૂપ છે તે
લેશ પણ સત્ય નથી, તેના વાસ્તવિકરૂપરહિતપણાથી, વિનાશીપણાથી અને
વાણી-દંદિયજન્ય શબ્દમાત્રપણાથી; માટી આદિની પેઠે. તે કાર્ય નિત્ય નથી,
અર્થાત્ માટીનું સ્વરૂપ ઘડાની અપેક્ષાએ વાસ્તવિક હોવાથી, ઘટાદિના જેવું
વિનાશી ન હોવાથી ને ઘટાદિની પેઠે કેવલ શબ્દમાત્ર ન હોવાથી તે નિત્ય
છે, અને ઘટાદિનું સ્વરૂપ તેથી વિપરીત હોવાથી અનિત્ય છે. ૪૩

ઘટાદિ કાર્યના અસત્પણાનું પ્રતિપાદન કરીને હવે તેના અધિષ્ઠાનરૂપ
માટીના સત્યપણાનું પ્રતિપાદન કરે છે:-

વ્યક્તકાલે તતઃ પૂર્વમૂર્ધ્વમપ્યેકરૂપમાક્ ।

સતત્ત્વમવિનાશં ચ સત્યં મૃદ્ધસ્તુ કથ્યતે ॥ ૪૪ ॥

વ્યક્તકાલે તતઃ પૂર્વં ઝર્ધ્વં અપિ એકરૂપમાક્, સતત્ત્વં ચ અવિનાશં મૃદ્ધસ્તુ સત્યં કથ્યતે ॥

ઘટાદિ કાર્યના સ્થિતિકાલમાં, તેની ઉત્પત્તિના પૂર્વસમયમાં અને નાશપછીના સમયમાં પણ એકસ્વરૂપે રહેનારી, વાસ્તવિકસ્વરૂપવાળી (ત્રણે કાલમાં પોતાને સ્વરૂપે રહેનારી,) અને વિનાશરહિત માટીનામની વસ્તુ સત્ય છે એમ કહેવાય છે. ૪૪

જે ઘટાદિ કાર્ય અસત્ હોય તેો દોરડીમાં કહવાયેલા સર્પની પેઠે માટીરૂપે અધિષ્ઠાનના જ્ઞાનથી તેની નિવૃત્તિ થવી જોઈએ એવી પૂર્વપક્ષી શંકા કરે છે.—

વ્યક્તં ઘટો વિકારશ્ચેત્યેતૈર્નામભિરીરિતઃ ।

અર્થશ્ચેદનૃતઃ કસ્માન્ન મૃદ્ધોષે નિવર્તતે ॥ ૪૫ ॥

વ્યક્તં, ઘટઃ ચ વિકારઃ इति एतैः नामभिः ईरितः अर्थः अनृतः चेत् मृद्-
વોષે કસ્માત્ ન નિવર્તતે ? ॥

નામરૂપવડે પ્રકટ, ઘટો અને કાર્ય એવાં આ નામોવડે કહેવાતો ઘટરૂપ પદાર્થ જે મિથ્યા હોય તેો માટીનું જ્ઞાન થયા પછી કલ્પિત સપાંદિની પેઠે તેની શામાટે નિવૃત્તિ થતી નથી ? ૪૫

ઉપરની શંકાનું સિદ્ધાંતી સમાધાન આપે છે:—

નિવૃત્ત એવ યસ્માત્તે તત્સત્યત્વમતિર્ગતા ।

ઈદદ્ધનિવૃત્તિરેવાત્ર વોધજા ન ત્વમાસનમ્ ॥ ૪૬ ॥

યસ્માત્ તે તત્સત્યત્વમતિઃ ગતા [તસ્માત્ સઃ] નિવૃત્તઃ એવ, અત્ર ઈદદ્ધ એવ વોધજા નિવૃત્તિઃ, તુ અમાસનં ન ॥

જેથી તમારી તેના સત્યપણાસંબંધી ખાંતિ દૂર થઈ તેથી તે ઘટાદિ નિવૃત્ત થઈ ગયેલ છેજ. આવી સોપાધિકખાંતિમાં આવા પ્રકારનીજ જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલી નિવૃત્તિ છે, પણ આરોપિત વસ્તુનું અદર્શન થતું એથી નિવૃત્તિ નથી.

ઘટાદિ કાર્ય પોતાના કારણરૂપ જે માટી તેનાથી લિન્ન નથી એમ સમજ્યા પછી તમને ઘટાદિ કાર્યમાં સત્યપણાની શુદ્ધિ થતી નથી, પણ માટીમાં સત્યપણાની શુદ્ધિ રહે છે. કારણતું જ્ઞાન થવાથી કાર્યના સત્યપણાની નિવૃત્તિ થવી એ જ્ઞાનવડે થનારી નિવૃત્તિ કહેવાય છે..જે કલ્પિત વસ્તુ હોય

તેનું સોપાધિકભ્રાંતિમાં અદર્શન થતું નથી. ભ્રાંતિ એ પ્રકારની ઝ. સોપાધિક અને નિરુપાધિક. સૂર્યના કિરણમાં મૃગજલની પ્રતીતિ યાય છે તે સોપાધિક-ભ્રાંતિ છે. સૂર્યનો પ્રકાશ ત્યાંસુધી રહે ત્યાંસુધી તે સૂર્યનાં કિરણો છે એમ જણવા છતાં પણ મૃગજલની પ્રતીતિ દ્વર થતી નથી. દોરડીમાં સર્પની ભ્રાંતિ યાય છે તે નિરુપાધિકભ્રાંતિ છે, કેમકે દીવાલે સર્પની ભ્રાંતિ દ્વર થતાં સર્પરૂપ વસ્તુનું અદર્શન થઇ જાય છે. કારણમાં કાર્યની જે પ્રતીતિ ધાય છે તે સોપાધિકભ્રાંતિ કહેવાય છે. ૪૬

આવો અનુભવ કયે સ્થલે ધાય છે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:-

પુમાનધોમુલ્લો નીરે ભાતોઽપ્યસ્તિ ન વસ્તુતઃ ।

તટસ્થમર્ત્યવત્તસ્મિન્નૈવાસ્થા કસ્યચિત્કચિત્ ॥ ૪૭ ॥

નીરે અયોમુલ્લઃ ભાતઃ અપિ પુમાન્ વસ્તુતઃ ન અસ્તિ, તટસ્થમર્ત્યવત્ તસ્મિન્ કસ્યચિત્ ક્વચિત્ આસ્થા ન [અસ્તિ] એવ ॥

જલાશયના તીરપર જિલા રહેલા મનુષ્યને સ્થિર જલમાં પોતાનું મુખ નીચે અને ઘડ ઉપર જણાતાં છતાં પણ તે જોનારા પુરુષ વસ્તુતાએ તેવો હોતો નથી. તે જલાશયના તીરઉપર જિલા રહેલા મનુષ્યની પેઠે તે જલમાં નીચે મુખે પ્રતીત થનારા મનુષ્યમા કોઇ પણ મનુષ્યને ક્યારે પણ સત્યપણાની ખુદ્ધિ જોવામાં આવતી નથીજ. ૪૭

આરોપિત વસ્તુ મિથ્યા છે એટલા જ્ઞાનથી પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થતી નથી એવી શંકા કરી તેનું સમાધાન કરે છે:-

ઈદ્દગ્વોધે પુમર્થત્વં મતમદ્વૈતવાદિનામ્ ।

મૃદ્ભૂપસ્યાપરિત્યાગાદિવર્તત્વં ઘટે સ્થિતમ્ ॥ ૪૮ ॥

અદ્વૈતવાદિનાં ઈદ્દક્ વોથે પુમર્થત્વં મતમ્, મૃદ્ભૂપસ્ય અપરિત્યાગાત્ ઘટે વિવર્ત-ત્વં સ્થિતમ્ ॥

અદ્વૈતવાદીઓએ આવી રીતના જ્ઞાનમાં પુરુષાર્થપણું માનેલું છે, અર્થાત્ અદ્વૈતવાદીઓએ આત્માનંદથી વિજ જાણકૃતિએ પ્રતીત થતા સર્વ જગતનું મિથ્યાપણું છે આવો નિશ્ચય કરેલો હોવાથી એવા દૃઢ નિશ્ચયવાળા પુરુષના અતઃકરણમાં અદ્વૈતાનંદની પ્રકટતા થવારૂપ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ માનેલી છે. ઉપાધાનકારણરૂપ માદીના સ્વરૂપનો પરિત્યાગ નહિ થતાં ધડાનું જ્ઞાન થવાથી ઘડો માદીના વિવર્તકાર્યરૂપ છે એમ સિદ્ધ થયુ. ૪૮

ઘડામાંથી માટીના રૂપનો ત્યાગ ન થવાથી ઘડો માટીનું પરિણામ છે એમ કેમ ન કહેવાય એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

• પરિણામે પૂર્વરૂપં ત્યજેત્તક્ષીરરૂપવત્ ।

મૃત્સુવર્ણે નિવર્તેતે ઘટકુંડલયોર્ન હિ ॥ ૪૯ ॥

ક્ષીરરૂપવત્ પરિણામે તત્ પૂર્વરૂપં ત્યજેત્, ઘટકુંડલયોઃ મૃત્સુવર્ણે નિવર્તેતે ન હિ ॥

દૂધના દહીંસ્વરૂપની પેઠે પરિણામમાં ઉપાદાનકારણુ પોતાના પૂર્વરૂપનો ત્યાગ કરે છે, પણ ઘટમાં અને કુંડલમાં તેના કારણરૂપ માટી અને સોનું નિવૃત્ત થતાં નથી એ પ્રસિદ્ધ છે, તેથી ઘડો અને કુંડલ માટીના અને સોનાના પરિણામરૂપ નથી, પણ વિવર્તકાર્યરૂપ છે. ૪૯

ઘડો માટીના વિવર્તકાર્યરૂપ નથી, કેમકે ઘડાનો નાશ થયા પછી તે મૃત્તિકારૂપ થયેલો જોવામાં આવતો નથી એવી શંકા કરી તેનું સમાધાન કરે છે:—

ઘટે ભગ્ને ન મૃદ્ભાવઃ કપાલાનામવેક્ષણાત્ ।

મૈવં ચૂર્ણેઽસ્તિ મૃદ્ભૂપં સ્વર્ણરૂપં ત્વતિસ્ફુટમ્ ॥ ૫૦ ॥

ઘટે ભગ્ને કપાલાનાં અવેક્ષણાત્ મૃદ્ભાવઃ ન, મા एव, [યતઃ] ચૂર્ણે મૃદ્ભૂપં અસ્તિ, સ્વર્ણરૂપં તુ અતિસ્ફુટં [વર્તેતે] ॥

ઘડો ભાંગી ગયા પછી ઠીબડાંઓ જોવામાં આવવાથી તે માટી જોવામાં ન આવવાથી તે ઘડો માટીરૂપ થઈ જતો નથી, માટે તે વિવર્તકાર્યરૂપ નથી એમ તમારે કહેવું નહિ, કારણકે તે ઠીબડાંનો બ્યારે ભૂકો થાય ત્યારે તે ભૂકામાં માટીનું રૂપ જણાય છે, અને કુંડલ આદિમાં તો સોનાનું રૂપ મનુષ્યને અતિસ્પષ્ટ જણાય છે. ૫૦

માટી અને સોનું એ બેને જેમ વિવર્તનાં દષ્ટાંત માન્યાં તેમ દૂધને પણ વિવર્તના દષ્ટાંતરૂપ શામાટે ન માનવું એમ શંકા કરી તેનું સમાધાન કરે છે:—

ક્ષીરાદૌ પરિણામોઽસ્તુ પુનસ્તન્નાવવર્જનાત્ ।

एतावता मृदादीनां दृष्टान्तत्वं न हीयते ॥ ૫૧ ॥

પુનઃ તદ્ભાવવર્જનાત્ ક્ષીરાદૌ પરિણામઃ અસ્તુ, एतावता मृदादीनां दृष्टान्तत्वं न हीयते ॥

એક વાર દૂધનું દહીં થયા પછી પુનઃ તેનું દૂધ થતું નથી તેથી દૂધ

આદિમાં તો પરિણામજ હો, પરંતુ એટલા ઉપરથી માટી આદિનું વિવર્તદષ્ટાંત-પણું ત્યજવાયોગ્ય થતું નથી, અર્થાત્ માટી અને સોનું ઘટાદિના ને કુંડલાદિના વિવર્તકારણરૂપે ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. ૫૧

નીચે જણાવેલા દોષથી વેદાંતીઓ પરિણામવાદની પેઠે આરંભવાદને પણ સ્વીકારતા નથી એમ જણાવે છે:—

આરંભવાદિનઃ કાર્યે મૃદો દ્વૈગુણ્યમાપતેત્ ।

રૂપસ્પર્શાદયઃ પ્રોક્તાઃ કાર્યકારણયોઃ પૃથક્ ॥ ૫૨ ॥

આરંભવાદિનઃ કાર્યે મૃદઃ દ્વૈગુણ્યં આપતેત્, રૂપસ્પર્શાદયઃ કાર્યકારણયોઃ પૃથક્ પ્રોક્તાઃ ॥

આરંભવાદીઓના મતમાં ઘટાદિ માટીના કાર્યમાં માટી આદિ દ્રવ્યના કાર્યકારણરૂપે અને કારણકારણરૂપે બમણાપણું પ્રાપ્ત થશે, અર્થાત્ માટીના કરતાં તેના ઘટાદિ કાર્યનું તેમજ બમણું થશે એ દોષ આવે છે. તેમજ રૂપ અને સ્પર્શાદિ ગુણો કાર્યમાં અને કારણમાં ભિન્ન કહેલા છે તેથી ઉપર જણાવેલા દોષ આવે છે, માટે આરંભવાદ ઉપેક્ષા કરવાયોગ્ય છે. ૫૨

વેદાંતીઓ કારણને સત્યરૂપ માને છે, અને તેના કાર્યને મિથ્યા માને છે એમ છાંદોગ્ય-ઉપનિષદ્માંનાં ત્રણ દષ્ટાંતો લઈને જણાવે છે:—

મૃત્સુવર્ણમયશ્ચેતિ દૃષ્ટાંતત્રયમારુણિઃ ।

પ્રાહાતો વાસયેત્કાર્યાનૃતત્વં સર્વવસ્તુપુ ॥ ૫૩ ॥

મૃત્, સુવર્ણં ચ અયઃ इति દૃષ્ટાંતત્રયં આરુણિઃ પ્રાહ, અતઃ સર્વવસ્તુપુ કાર્યા-નૃતત્વં વાસયેત્ ॥

માટી, સોનું અને લોહુ આ ત્રણ દષ્ટાંત શ્રીઆરુણના પુત્ર શ્રીઉદાલકે પોતાના પુત્ર શ્વેતકેતુપ્રતિ કારણનું સત્યપણું જણાવવામાટે કહેલાં છે, આ કારણથી ભૂતભૂતિકે સર્વ વસ્તુઓમાં કાર્યનું મિથ્યાપણું વારંવાર વિચારીને નક્કી કરવું. ૫૩

બગવાન ઉદાલકે કારણનું જ્ઞાન થવાથી કાર્યનું જ્ઞાન થાય છે એમ ત્યાં કહ્યું છે, પણ કારણરૂપ સત્યનું જ્ઞાન થવાથી કાર્યરૂપ મિથ્યાનું જ્ઞાન કેવી રીતે થઈ શકે એવી પૂર્વપક્ષી શંકા કરે છે:—

કારણજ્ઞાનતઃ કાર્યવિજ્ઞાનં ચાપિ સોઽવદત્ ।

સત્યજ્ઞાનેઽનૃતજ્ઞાનં કથમત્રોપપચ્ચતે ॥ ૫૪ ॥

સઃ કારણજ્ઞાનતઃ કાર્યવિજ્ઞાનં ચ અપિ અવદત્, અત્ર સત્યજ્ઞાને અનૃતજ્ઞાનં
કથં ઉપપદ્યતે ? ॥

• શ્રીઅરુણના પુત્ર શ્રીઉદાલક કારણનું જ્ઞાન થવાથી કાર્યનું જ્ઞાન થાય
છે એમ પણ પોતાના પુત્ર શ્વેતકેતુને કહેતા હવા. તેમાં શંકા થાય છે કે
આ મૃત્તિકાદિ કારણરૂપ સત્યના જ્ઞાનવડે ઘટાદિ કાર્યરૂપ મિથ્યાનું જ્ઞાન કેવી
રીતે સંભવી શકે ? ૫૪

અંથકારશ્રી ઉપરની શકાનું સંભાધાન કરે છે:—

સમૃત્કસ્ય વિકારસ્ય કાર્યતા લોકદૃષ્ટિતઃ ।

વાસ્તવોઽત્ર મૃદંશોઽસ્ય વોધઃ કારણવોધતઃ ॥ ૫૫ ॥

સમૃત્કસ્ય વિકારસ્ય કાર્યતા લોકદૃષ્ટિતઃ, અત્ર વાસ્તવઃ મૃદંશઃ [અસ્તિ,]
અસ્ય વોધઃ કારણવોધતઃ [અસ્તિ] ॥

અધિજ્ઞાનરૂપ માટીસહિત ઘટાદિ વિકારનું (કાર્યનું) કાર્યપણું લોકદૃષ્ટિથી
છે. આ ઘટાદિ કાર્યમાં વાસ્તવિક માટીનો અંશ છે, આ ઘટાદિ કાર્યનું જ્ઞાન
કારણરૂપ માટીના જ્ઞાનપૂર્વકે થાય છે. ૫૫

કાર્યમાં જે કારણરૂપ સત્યનો અંશ છે તે બાણુવો સુમુક્ષુને ઉપ-
કારક છે, પણ તેમાં રહેલો મિથ્યા અંશ બાણુવાથી સુમુક્ષુને લાભ નથી
એમ કહે છે:—

અનૃતાંશો ન વોદ્ધવ્યસ્તદ્વોધાનુપયોગતઃ ।

તત્ત્વજ્ઞાનં પુમર્થં સ્યાન્નાનૃતાંશાવવોધનમ્ ॥ ૫૬ ॥

તદ્વોધાનુપયોગતઃ અનૃતાંશઃ ન વોદ્ધવ્યઃ, તત્ત્વજ્ઞાનં પુમર્થં સ્યાત્, અનૃતાંશાવ-
વોધનં ન ॥

ઘટાદિ કાર્યમાં પ્રતીત થતા નામરૂપ મિથ્યા અંશના જ્ઞાનનો સુમુક્ષુને
પારમાર્થિક કંઈ પણ ઉપયોગ ન હોવાથી તેમાં રહેલો મિથ્યા અંશ સુમુક્ષુને
બાણુવાયોગ્ય નથી વસ્તુનું વાસ્તવિક જ્ઞાન પુરુષાર્થરૂપ છે, પણ મિથ્યા
અંશનું જ્ઞાન પુરુષાર્થરૂપ નથી. ૫૬

તેના સંબધમાં વાદી શકા કરે છે:—

તર્હિ કારણવિજ્ઞાનાત્ કાર્યજ્ઞાનમિતીરિતે ।

મૃદ્વોધાન્મૃત્તિકા વુદ્ધેત્યુક્તં સ્યાત્કોઽત્ર વિસ્મયઃ ॥ ૫૭ ॥

અને યોગદર્શનવાળા પરિણામવાદી કહેવાય છે. શાસ્ત્રસંસ્કારવિનાના મનુષ્ય લૌકિક મનુષ્ય કહેવાય છે.

જે કોઈદ્વારા કાર્યની ઉત્પત્તિ કરે તે અસમવાયીકારણ કહેવાય છે. જે કાર્યની ઉત્પત્તિ કરે તે સમવાયીકારણ કહેવાય છે, જેને વેદાંતીઓ ઉપાધાનકારણ કહે છે. જે કાર્યમાં બળ્યા વિના ફર રહીને કાર્યની ઉત્પત્તિ કરે તે નિમિત્તકારણ કહેવાય છે. ૫૯

શ્રુતિવડે જેવો અર્થ સાંભળવામાં આવ્યો હોય તેવા અર્થનો ત્યાગ કરીને કલેશવડે સમજાય એવો અન્ય અર્થ કરવાનું શું કારણ છે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

અદ્વૈતેઽભિમુખીકર્તુમેવાત્રૈકસ્ય વોધતઃ ।

સર્વવોધઃ શ્રુતૌ નૈવ નાનાત્વસ્ય વિવક્ષયા ॥ ૬૦ ॥

અદ્વૈતે અભિમુખીકર્તુ એવ અત્ર શ્રુતૌ એકસ્ય વોધતઃ સર્વવોધઃ [ઉક્તઃ,] નાનાત્વસ્ય વિવક્ષયા ન એવ ॥

શિષ્યને અદ્વૈતતત્ત્વની અભિમુખ કરવામાટેજ આ છાંદોઅશ્રુતિમાં એક કારણના જ્ઞાનથી તેનાં સર્વ કાર્યોનું જ્ઞાન થાય છે એમ કહ્યું છે, કાર્યોનું અનેકપણું છે એમ કહેવાની ઇચ્છાવડે એમ કહ્યું નથીજ, અર્થાત કારણનાં અનેક કાર્યોને જણાવવામાટે શ્રુતિમાં એમ જણાવ્યું નથીજ, કેમકે મિથ્યાના જ્ઞાનથી મનુષ્યને મોક્ષ થતો નથી. ૬૦

એક માટીના પિંડાના જ્ઞાનથી જેમ માટીનાં સર્વ કાર્યોનું જ્ઞાન થાય છે તેમ એક પ્રહાના જ્ઞાનથી જગતનું જ્ઞાન થાય છે એમ જણાવે છે:—

૧૧ એકમૃત્પિંડવિજ્ઞાનાત્સર્વમૃગ્મયધીર્યથા ।

તથૈકબ્રહ્મવોધેન જગદ્બુદ્ધિર્વિભાવ્યતામ્ ॥ ૬૧ ॥

૧૨ યથા એકમૃત્પિંડવિજ્ઞાનાત્ સર્વમૃગ્મયધીઃ [ભવતિ,] તથા એકબ્રહ્મવોધેન જગદ્બુદ્ધિઃ વિભાવ્યતામ્ ॥

જેવી રીતે ઉપાધાનકારણરૂપ એક માટીના પિંડાના જ્ઞાનથી માટીનાં ઘટાદિ સર્વ કાર્યોનું મનુષ્યને જ્ઞાન થાય છે, તેવી રીતે જગતના કારણરૂપ એક પ્રહાના જ્ઞાનવડે તેના કલ્પિત કાર્યરૂપ સર્વ જગતનું જ્ઞાન થાય છે એમ જણવું. ૬૧

પ્રહાનું ને જગતનું સ્વરૂપ બળ્યા વિના પ્રહાના જ્ઞાનથી જગતનું જ્ઞાન થાય છે તે સમજાય નહિ, માટે હવે પ્રહાના અને જગતના સ્વરૂપને નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:—

સચિત્સુખાત્મકં બ્રહ્મ નામરૂપાત્મકં જગત્ ।

તાપનીયે શ્રુતં બ્રહ્મ સચિદાનંદલક્ષણમ્ ॥ ૬૨ ॥

બ્રહ્મ સચિત્સુખાત્મકં [ચ] જગત્ નામરૂપાત્મકં [અસ્તિ,] તાપનીયે બ્રહ્મ સચિદાનંદલક્ષણં શ્રુતં [અસ્તિ] ॥

બ્રહ્મ સદ્રૂપ, ચિદ્રૂપ ને આનંદરૂપ છે, અને બ્રાહ્મદષ્ટિવડે પ્રતીત થતું જગત્ નામરૂપસ્વરૂપવાળું છે. નૃસિંહઉત્તરતાપનીય-ઉપનિષદ્માં બ્રહ્મ સદ્રૂપ, ચિદ્રૂપ ને આનંદરૂપ લક્ષણવાળું છે એમ સાંભળ્યું છે. ૬૨

બીજી શ્રુતિઓમાં પણ બ્રહ્મ સદ્રૂપ, ચિદ્રૂપ ને આનંદરૂપ કહ્યું છે એમ જણાવે છે:—

સદ્રૂપમારુણિઃ પ્રાહ પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ વહ્નૃચઃ ।

સનત્કુમાર આનંદમેવમન્યત્ર ગમ્યતામ્ ॥ ૬૩ ॥

આરુણિઃ સદ્રૂપં પ્રાહ, વહ્નૃચઃ પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ [ઇતિ પ્રાહુઃ,] સનત્કુમારઃ આનંદં [આહ] અન્યત્ર એવં ગમ્યતામ્ ॥

છાંદોગ્ય-ઉપનિષદ્માં શ્રીઅરુણના પુત્ર શ્રીઉદાલક શ્વેતકેતુપ્રતિ “ સદેવ સોમ્યેદમમ આસીત્ ” (હે પ્રિયદર્શન! આ જગત્ સૃષ્ટિની પૂર્વે સદ્રૂપજ હેતું,) આ વચનવડે બ્રહ્મને સદ્રૂપ કહેતા હવા. ઐતરેય-ઉપનિષદ્માં ઋગ્વેદીઓએ “ પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ ” (પ્રજ્ઞાન બ્રહ્મરૂપ છે,) એ વચનવડે બ્રહ્મને પ્રજ્ઞાનરૂપ કહ્યું છે, ને છાંદોગ્ય-ઉપનિષદ્માં ભગવાન સનત્કુમાર શ્રીનારદ-પ્રતિ “ યો વૈ ભૂમા તરણ્ણમ્ ” (જે પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મ છે તે આનંદરૂપ છે,) એ વચનોવડે બ્રહ્મના આનંદરૂપને કહેતા હવા. તૈત્તિરીયાદિ બીજી શ્રુતિઓમાં પણ બ્રહ્મનું આનંદસ્વરૂપ કહ્યું છે એમ જણાવું. ૬૩

હવે નામરૂપના સંબંધની શ્રુતિઓને નીચેના શ્લોકમાં અર્થથી જણાવે છે:—

વિચિંત્ય સર્વરૂપાણિ કૃત્વા નામાનિ તિષ્ઠતિ ।

અહં વ્યાકરવાણીમે નામરૂપે ઇતિ શ્રુતેઃ ॥ ૬૪ ॥

સર્વરૂપાણિ વિચિંત્ય [ચ] નામાનિ કૃત્વા તિષ્ઠતિ, અહં ઇમે નામરૂપે વ્યાકરવાણિ ઇતિ શ્રુતેઃ ॥

સર્વ રૂપોના સંબંધમાં ચારી રીતે વિચાર કરીને અને તેમનાં નામો પાડીને તે ધરમાત્રા રહે છે. હું આ નામરૂપોને પ્રકટ કરું એવી શ્વેતાશ્વતર-ઉપનિષદ્ની અને તૈત્તિરીય-ઉપનિષદ્ની જગત્ના સંબંધની શ્રુતિઓ છે. ૬૪

તેના સંબંધની એક બીજી શ્રુતિને પણ નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:-
અવ્યાકૃતં પુરા સૃષ્ટેરૂર્ધ્વં વ્યાક્રિયતે દ્વિધા ।

અચિંત્યશક્તિર્માયૈષા બ્રહ્મણ્યવ્યાકૃતાભિધા ॥ ૬૫ ॥

સૃષ્ટે: પુરા અવ્યાકૃતં [અભૂત,] ઊર્ધ્વં દ્વિધા વ્યાક્રિયતે, બ્રહ્મણિ [યા]
૯૫ અચિંત્યશક્તિ: માયા [અસ્તિ, સા] અવ્યાકૃતાભિધા ॥

આ જગતની ઉત્પત્તિની પૂર્વે નામરૂપવટે અપ્રકટ એવી એક માયા હતી. પછી તે નામ અને રૂપ એ બે પ્રકારે પ્રકટ કરાય છે. પ્રથમમાં જે આ ચિંતિત્વી ન શકાય એવી શક્તિરૂપ માયા છે તે અવ્યાકૃતતામવાળી છે એમ બૃહહારણ્યક-ઉપનિષદમાં કહેલું છે. ૬૫

હવે તે માયાના સ્વરૂપને અને તેના નિયંતાને સંક્ષેપમાં કહે છે:-

અવિક્રિયબ્રહ્મણિષ્ઠા વિકારં યાત્યનેકધા ।

માયાં તુ પ્રકૃતિં વિદ્યાન્માયિનં તુ મહેશ્વરમ્ ॥ ૬૬ ॥

અવિક્રિયબ્રહ્મણિષ્ઠા [સા] અનેકધા વિકારં યાતિ, માયાં તુ પ્રકૃતિં વિદ્યાત્,
તુ માયિનં મહેશ્વરં [વિદ્યાત્] ॥

વિકારરહિત પ્રથમને આશ્રયે રહેલી તે માયા પાંચ ભૂતો અને અનેક ભૌતિક પદાર્થો એમ અનેકરીતે પરિણામ પામે છે. માયાનેજ પ્રકૃતિ એટલે આ જગતનું ઉપાદાનકારણ બન્યું, અને તે માયાના સ્વામીને મહેશ્વર બન્યું. ૬૬

હવે માયારૂપ ઉપાધિવાળા પ્રથમનું પહેલું વિવર્તકાર્ય નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:-

આદ્યો વિકાર આકાશઃ સોઽસ્તિ માત્યપિ ચ પ્રિયઃ ।

અવકાશસ્તસ્ય રૂપં તન્મિથ્યા ન તુ તત્ત્રયમ્ ॥ ૬૭ ॥

આદ્યઃ વિકારઃ આકાશઃ, સઃ અસ્તિ, માતિ અપિ ચ પ્રિયઃ, તસ્ય રૂપં અવ-
કાશઃ, તત્ મિથ્યા, તુ તત્ ત્રયં ન ॥

માયારૂપ ઉપાધિવાળા પ્રથમનું પહેલું વિવર્તકાર્ય આકાશ છે. તે આકાશ છે, પ્રતીત થાય છે, ને પ્રિય છે, તે ત્રણ પ્રથમસ્વભાવ આકાશમાં રહેલા છે. તે આકાશનું પોતાનું રૂપ અવકાશ છે. તેનું તે રૂપ મિથ્યા છે, પણ છે, પ્રતીત થાય છે, અને પ્રિયરૂપ છે એ ત્રણ તેમાં પ્રતીત થતા પ્રથમ-સ્વભાવ મિથ્યા નથી. ૬૭

આકાશનું જે અવકાશરૂપ છે તે શા કારણથી મિથ્યા છે તે જણાવે છે:-

ન વ્યક્તેઃ પૂર્વમસ્ત્યેવ ન પશ્ચાન્નાપિ નાશતઃ ।

આદાવન્તે ચ યન્નાસ્તિ વર્તમાનેઽપિ તત્તથા ॥ ૬૮ ॥

વ્યક્તેઃ પૂર્વે ન અસ્તિ એવ, ચ નાશતઃ પશ્ચાત્ અપિ ન, યત્ આદૌ ચ અન્તે ન અસ્તિ, તત્ વર્તમાને અપિ તથા ॥

આ જગત્ પ્રતીત થયાની પૂર્વે તે અવકાશ નથીજ, અને મહાપ્રલયકાલે જગતનો નાશ થયા પછી પણ તે અવકાશ નથીજ. જે પદાર્થ ઉત્પત્તિની પૂર્વે ન હોય, અને નાશની પછી પણ ન હોય, તે વર્તમાનસમયમાં સ્વચ્છુમાં કલ્પાયેલા સર્પની જેઠે પ્રતીત થતો હોય તોપણ તેવોજ હોય છે, અર્થાત્ મિથ્યાજ હોય છે. ૬૮

શ્રીકૃષ્ણભગવાન ગીતાણમાં પણ એમજ કહે છે એમ જણાવે છે:-

અવ્યક્તાદીનિ ભૂતાનિ વ્યક્તમધ્યાનિ ભારત ।

અવ્યક્તનિધેનાન્યેવેત્યાહ કૃષ્ણોઽર્જુનં પ્રતિ ॥ ૬૯ ॥

ભારત ! અવ્યક્તાદીનિ, વ્યક્તમધ્યાનિ [ચ] અવ્યક્તનિધનાનિ એવ ભૂતાનિ રૂપિ કૃષ્ણઃ અર્જુનં પ્રતિ આહ ॥

હે અર્જુન ! જે ઉત્પત્તિની પૂર્વે નામરૂપથી અપ્રકટ છે, જે વર્તમાનકાલમાં એટલે મધ્ય અવસ્થામાં પ્રકટ છે, અને નાશની પછી પણ નામરૂપથી અપ્રકટજ થઈ જાય છે એવાં આ આકાશાદિ ભૂતો અથવા સર્વ પ્રાણીઓ છે એમ શ્રીકૃષ્ણભગવાને અર્જુનપ્રતિ ગીતાણમાં કહેલું છે. ૬૯

હોયું, પ્રતીત થયું, અને પ્રિયરૂપણું આ ત્રણ આકાશના કારણરૂપ પ્રકાશના સ્વભાવો આકાશરૂપ કાર્યમાં હોય છે, અને આકાશનો સ્ભાવ થાય તોપણ તે ત્રણ સ્વભાવો રહે છે, તેમાં અનુભવ પ્રમાણરૂપ છે એમ કહે છે:-

મૃદ્ધત્તે સચ્ચિદાનંદા અનુગચ્છંતિ સર્વદા ।

નિરાકાશે સદાદીનામનુભૂતિર્નિજાત્મનિ ॥ ૭૦ ॥

મૃદ્ધત્ તે સચ્ચિદાનંદાઃ સર્વદા અનુગચ્છંતિ, નિરાકાશે નિજાત્મનિ સદાદીનાં અનુભૂતિઃ [ભવતિ] ॥

પોતાના શુદ્ધોચ્ચિદ માટી જેમ ઘટાદિ કાર્યમાં સર્વદા (ત્રણે કાલમાં) અનુપ્રવેશ પામીને રહે છે તેમ સત્, ચિત્ ને આનંદ જે પ્રકાશ ત્રણુઃસ્વભાવો પ્રકાશના આકાશરૂપ કાર્યમાં સર્વદા અનુપ્રવેશ પામીને રહે છે. આકાશચ્ચિદ પોતાના આત્મોમાં એ સત્, ચિત્ અને આનંદનો વિવેકીને અનુભવ થાય છે. ૭૦

આકાશના ધર્મરૂપ અવકાશનું વિસ્મરણ થવાથી જે વસ્તુ અવશેષ રહે છે તે વસ્તુ પ્રદક્ષ્ણ છે એમ જણાવે છે:—

અવકાશે વિસ્મૃતેઽથ તત્ર કિં ભાતિ તે વદ ।

શૂન્યમેવેતિ ચેદસ્તુ નામ તાદૃગ્વિભાતિ હિ ॥ ૭૧ ॥

અવકાશે વિસ્મૃતે [સતિ] અથ તત્ર તે કિં ભાતિ ? વદ, શૂન્યં એવં એવં એવં

— અસ્તુ નામ, તાદૃક્ વિભાતિ હિ ॥

અવકાશનું અને તેના ધર્મરૂપ આકાશનું વિસ્મરણ થવાથી તેના તમને શું પ્રતીત થાય છે તે કહો, શૂન્યજ પ્રતીત થાય છે એમ જો તમે કહો તો ભલે તે હો. શૂન્ય એટલે કાંઈ નહિ એ પણ કોઈ પ્રકારે પ્રતીત થાય છે, એટલે તમે જેને શૂન્ય કહો છો તેનેજ અમે આનંદરૂપ પ્રદક્ષ્ણ કહીએ છીએ. ૭૧ ઉપરના શ્લોકમાં જણાવેલી વાતને વધારે સ્પષ્ટ કરે છે:—

તાદૃક્ત્વાદેવ તત્સત્ત્વમૌદાસીન્યેન તત્સુખમ્ ।

આનુકૂલ્યપ્રાતિકૂલ્યહીનં યત્તન્નિજં સુખમ્ ॥ ૭૨ ॥

તાદૃક્ત્વાદેવ એવં તત્સત્ત્વમ્, તદ્ ઔદાસીન્યેન સુખમ્, યદ્ આનુકૂલ્યપ્રાતિકૂલ્યહીનં તત્ નિજં સુખમ્ ॥

શૂન્ય છે એમ તમે કહો તેથીજ તેનું હોવાપણું સિદ્ધ થાય છે. તે ઉદાસીનપણાવડે જણાવાથી અર્થાત્ ઉદાસીનપણાનો વિષય થવાથી સુખરૂપ છે. જે અનુકૂલપણાથી અને પ્રતિકૂલપણાથી રહિત છે તે આત્મસ્વરૂપભૂત સુખ છે. ૭૨ ઉપર જણાવેલી વાતનું સંભવિતપણું જણાવે છે:—

આનુકૂલ્યે હર્ષધીઃ સ્યાત્પ્રાતિકૂલ્યે તુ દુઃખધીઃ ।

દ્વયાભાવે નિજાનંદો નિજદુઃખં ન તુ ક્વચિત્ ॥ ૭૩ ॥

આનુકૂલ્યે હર્ષધીઃ સ્યાત્, તુ પ્રાતિકૂલ્યે દુઃખધીઃ, દ્વયાભાવે નિજાનંદઃ, નિજદુઃખં તુ ક્વચિત્ [અપિ] ન ॥

અનુકૂલપણામાં મનુષ્યને હર્ષનું જ્ઞાન થાય છે, અને પ્રતિકૂલપણામાં મનુષ્યને દુઃખનું જ્ઞાન થાય છે. હર્ષના જ્ઞાનના અને દુઃખના જ્ઞાનના અભાવમાં તો નિજાનંદ હોય છે. નિજદુઃખ આત્મસ્વભાવ ન હોવાથી તે નિજદુઃખ (આત્માના સ્વભાવરૂપ દુઃખ) તો કદીપણુ હોતું નથી. ૭૩

નિજાનંદ નિત્ય છતાં મનુષ્યને સર્વદા આનંદનો અનુભવ નહિ થતાં ક્યારેક ક્યારેક શોકની પ્રતીતિ શામાટે થાય છે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

નિજાનંદે સ્થિરે હર્ષશોકયોર્વ્યત્યયઃ ક્ષણાત્ ।

મનસઃ ક્ષણિકત્વેન તયોર્માનસતેષ્યતામ્ ॥ ૭૪ ॥

નિજાનંદે સ્થિરે [સતિ] હર્ષશોકયોઃ વ્યત્યયઃ ક્ષણાત્ [સ્યાત્, સઃ] મનસઃ
ક્ષણિકત્વેન, તયોઃ માનસતા ઇષ્યતામ્ ॥

નિભનંદ એટલે આત્માનંદ સર્વદા સ્થિર છતાં પણ મનુષ્યના મનમાં
હર્ષનો ને શોકનો જે ફેરફાર ક્ષણમાત્રમાં થાય છે તે ફેરફાર મનના ક્ષણિક-
પણાવડે જણાય છે, તેથી તે હર્ષનું અને શોકનું માનસપણું સ્વીકારવું; અર્થાત્
હર્ષ ને શોક આત્માના ધર્મ નથી એમ નક્કી કરવું. ૭૪

આકાશથી માંડીને સ્થૂલશરીરપર્યંત સન્ધિહાનંદ પ્રકાશ રહેતું છે એમ
પ્રતિપાદન કરે છે:—

આકાશેષ્યેવમાનંદઃ સત્તામાને તુ સંમતે ।

વાય્વાદિદેહપર્યંતં વસ્તુષ્વેવં વિભાવ્યતામ્ ॥ ૭૫ ॥

एवं आकाशे अपि आनंदः [अस्ति,] सत्तामाने तु संमते, वाय्वादिदेहपर्यंतं
वस्तुषु एवं विभाव्यताम् ॥

ઉપર જણાવેલી રીતે આકાશમાં પણ આનંદ છે. તેમાં સત્તા અને
પ્રતીતિ તો તમે પણ સ્વીકારેલી છે. -વાયુથી માંડીને સ્થૂલશરીરપર્યંત સર્વ
વસ્તુઓમાં એવી રીતે સન્ધિહાનંદરૂપ પ્રકાશની લાવના કરવી. ૭૫

હવે વાયુ, તેજ, જલ અને પૃથ્વીનાં રૂપો વા ધર્મો જણાવે છે:—

ગતિસ્પર્શો વાયુરૂપં ચહનેર્દાહપ્રકાશને ।

જલસ્ય દ્રવતા ભૂમેઃ કાઠિન્યં ચેતિ નિર્ણયઃ ॥ ૭૬ ॥

ગતિસ્પર્શો વાયુરૂપં, દાહપ્રકાશને વહેઃ, દ્રવતા જલસ્ય ચ કાઠિન્યં ભૂમેઃ
ઈતિ નિર્ણયઃ ॥

ગતિ અને સ્પર્શ એ વાયુરૂપ રૂપ છે, દાહ અને પ્રકાશ અગ્નિનું રૂપ છે,
પ્રવાહીપણું જલનું રૂપ છે, અને કઠિનપણું ભૂમિનું રૂપ છે એવો આરે ભૂતોનાં
રૂપોનો વા ધર્મોનો નિર્ણય બાબતો. ૭૬

એવી રીતે ઓવધી આદિમાં પણ તેમનાં અસાધારણરૂપો સમજવાં
એમ કહે છે:—

અસાધારણ આકાર ઔપચ્યન્નવપુષ્યપિ ।

एवं विभाव्यं मनसा तत्तद्रૂपं यथोचितम् ॥ ૭૭ ॥

[एवं] औपध्यन्नवपुपि अपि असाधारणः आकारः [ज्ञेयः,] एवं मनसा यथोचितं तत्तद्रूपं विभाव्यम् ॥

કહેલી રીતેજ ઔપધી, અન્ન અને શરીરમાં પણ તેમના અસાધારણ આકાર (ધર્મો) જાણવાયોગ્ય છે. એવી રીતે મનવડે જેમ ઘટે તેમ તે તે વસ્તુના રૂપની ભાવના કરવાયોગ્ય છે. ૭૭

अनेक नामरूपोभां ओकञ् सच्चिदानंदस्वरूप रह्युं छे ओम ज्ञावे छे:-

अनेकधा विभिन्नेषु नामरूपेषु चैकधा ।

तिष्ठन्ति सच्चिदानंदा विसंवादो न कस्यचित् ॥ ७८ ॥

अनेकधा विभिन्नेषु नामरूपेषु च सच्चिदानंदाः एकधा तिष्ठन्ति, [अत्र] कस्यचित् विसंवादः न [अस्ति] ॥

અનેકપ્રકારે અત્યંત શિન્ન જણાતાં સર્વ નામરૂપોમાં પણ સત, ચિત નં આનંદ એકરૂપે રહેલ છે. આના સંબંધમાં કોઈ પણ મનુષ્યનો વિવાદ નથી, અર્થાત પદાર્થભાવમાં સત્તા, ભાન ને પ્રીતિ રહેલાં છે એમ સૌ સ્વીકારે છે. ૭૮

ઉપર જણાવેલાં નામરૂપો પ્રદક્ષમાં કલ્પિત છે, એમ જણાવે છે:-

निस्तत्त्वे नामरूपे द्वे जन्मनाशयुते च ते ।

बुद्ध्या ब्रह्मणि वीक्षस्व समुद्रे बुद्बुदादिवत् ॥ ७९ ॥

નામરૂપે દ્વે નિસ્તત્ત્વે ચ જન્મનાશયુતે, [અતઃ] સમુદ્રે બુદ્બુદાદિવત્ બુદ્ધ્યા તે બ્રહ્મણિ વીક્ષસ્વ ॥

નામ અને રૂપ એ બે વાસ્તવિકસ્વરૂપવિનાનાં તથા જન્મથી ને નાશથી સુક્ત છે, આ કારણથી સમુદ્રમાં પરપોટા આદિની જેઠે વિવેકજ્ઞાનવડે તે બંને પ્રદક્ષમાં કલ્પિત છે એમ જાણો. ૭૯

સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થવાથી જ્ઞાનીઓ નામરૂપની ઉપેક્ષા કરે છે એમ જણાવે છે:-

सच्चिदानंदरूपेऽस्मिन्पूर्णे ब्रह्मणि वीक्षिते ।

स्वयमेवावजानાતિ नामरूपे शनैः शनैः ॥ ८० ॥

અસ્મિન્ પૂર્ણે સચ્ચિદાનંદરૂપે બ્રહ્મણિ વીક્ષિતે [સતિ] નામરૂપે શનૈઃ શનૈઃ સ્વયં एव अवजानाति ॥

આ દેશ, કાલ ને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત સચ્ચિદાનંદરૂપ પ્રદાનો સાક્ષાત્કાર થવાથી તે પ્રદંવેત્તા નામની અને રૂપની ધીરે ધીરે પોતાની મેળે જ ઉપેક્ષા-અનાદર-કરવા લાગે છે. ૮૦

દ્વૈતની ઉપેક્ષા કરવાથી પ્રદક્ષાનની કૃષ્ટતા થાય છે, માટે વેદાંતશ્રવણાદિની પેઠે સુસુક્ષ્મો દ્વૈતની ઉપેક્ષા પણ કરવી જોઈએ એમ જણાવે છે:—

યાવદ્યાવદવજ્ઞા સ્યાત્તાવત્તાવત્તદીક્ષણમ્ ।

યાવદ્યાવદ્વીક્ષ્યતે તત્તાવત્તાવદ્ભુભે ત્યજેત્ ॥ ૮૧ ॥

યાવત્ યાવત્ અવજ્ઞા સ્યાત્ તાવત્ તાવત્ તદીક્ષણમ્, યાવત્ યાવત્ તત્ વીક્ષ્યતે તાવત્ તાવત્ ભુભે ત્યજેત્ ॥

સુસુક્ષ્મવડે નામરૂપાત્મકે દ્વૈતની જેટલી જેટલી ઉપેક્ષા વા અવજ્ઞા થતી જાય છે તેટલું તેટલું તેને પ્રદક્ષનું દર્શન સ્પષ્ટ થતું જાય છે, અને તેના વડે જેટલું જેટલું પ્રદક્ષનું વિશેષ દર્શન કરાય છે તેટલાં તેટલાં તેના વડે નામ અને રૂપ એ બંને ત્યજાય છે. ૮૧

દ્વૈતનો અનાદર કરવાનો અને પ્રદક્ષનું દર્શન કરવાનો અભ્યાસ કરવાથી યનારું ક્ષેત્ર જણાવે છે:—

તદભ્યાસેન વિદ્યાયાં સુસ્થિતાયામયં પુમાન્ ।

જીવન્નેવ ભવેન્મુક્તો વપુરસ્તુ યથા તથા ॥ ૮૨ ॥

તદભ્યાસેન વિદ્યાયાં સુસ્થિતાયાં [સત્યાં] અયં પુમાન્ જીવન્ એવ મુક્તઃ ભવેત્, [તતઃ પરં] વપુઃ યથા તથા અસ્તુ ॥

દ્વૈતના અનાદરના અને પ્રદક્ષના દર્શનના અભ્યાસવડે પ્રદક્ષાન અત્યંત સ્થિર થવાથી આ પુરુષ જીવતાં છતાંજ સુકૃત થાય છે. ત્યારપછી તેમનું શરીર જેમ તેમનું પ્રારબ્ધ હોય તેમ ભલે રહે, તેથી તેમના પ્રદક્ષાનને હાનિ થતી નથી. ૮૨

નીચેના શ્લોકમાં પ્રદક્ષાભ્યાસનું સ્વરૂપ કહે છે:—

તત્ચિંતનં તત્કથનમન્યોન્યં તત્પ્રવોધનમ્ ।

एतदेकपरत्वं च ब्रह्माभ्यासं विदुर्वुधाः ॥ ૮૩ ॥

તત્ચિંતનં, તત્કથનં, અન્યોન્યં તત્પ્રવોધનમ્ ચ એતત્ એકપરત્વં વુધાઃ બ્રહ્માભ્યાસં વિદુઃ ॥

એકાંતમાં તે પ્રદક્ષનું ચિંતન કરવું, તે પ્રદક્ષનું કોઈ અધિકારી મનુષ્ય

મળે તો તેની આગળ કથન કરવું, બ્રહ્મવિદ્યામાં રુચિ રાખનારા પુરુષ મળે તો પરસ્પર તે બ્રહ્મનોજ ઉત્તમપ્રકારે બોધ કરવો, અને એવી રીતે તે એક બ્રહ્મનેજ પરાયણ થવું તેને બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ પ્રહ્લાદ્યાસ જાણે છે. ૮૩

હવે દ્વૈતની વાસનાનો ક્ષય કરવાનો ઉપાય કહે છે:—

વાસનાનેકકાલીના દીર્ઘકાલં નિરંતરમ્ ।

સાદરં ચાભ્યસ્યમાને સર્વથૈવ નિવર્તતે ॥ ૮૪ ॥

અનેકકાલીના વાસના દીર્ઘકાલં, નિરંતરં ચ સાદરં અભ્યસ્યમાને [સતિ] સર્વથા એવ નિવર્તતે ॥

અનેક સમયથી અંતઃકરણમાં સ્થિર થયેલી દ્વૈતની વાસના (દૃઢસંસ્કાર) લાંબો સમય, અંતરાયત્રિના અને આદરપૂર્વક અદ્વૈત બ્રહ્મનો અભ્યાસ કરવાથી સંપૂર્ણપણેજ નિવૃત્ત થાય છે. ૮૪

એક અને અદ્વિતીય બ્રહ્મ માયાવડે આ જગતનું કારણ થાય છે એમ જણાવે છે:—

મૃચ્છકિવદ્બ્રહ્મશક્તિરનેકાનનૃતાન્સૃજેત્ ।

યદ્વા જીવગતા નિદ્રા સ્વપ્નશાત્ર નિદર્શનમ્ ॥ ૮૫ ॥

મૃચ્છકિવત્ બ્રહ્મશક્તિઃ અનેકાન્ અનૃતાન્ સૃજેત્, યદ્વા જીવગતા નિદ્રા ચ સ્વપ્નઃ અત્ર નિદર્શનં [અસ્તિ] ॥

માટીમાં રહેલી શક્તિ જેમ ઘટાદિ અનેક કાર્યોને ઉત્પન્ન કરે છે તેમ બ્રહ્મને આશરે રહેલી માયા અનેક નામરૂપવાળા મિથ્યા પદાર્થોને પ્રતીત કરાવે છે. માટીમાં રહેલી શક્તિ સમસત્તાવાળી હોવાથી સત્યના જેવી છે, અને બ્રહ્મને આશરે રહેલી માયા સત્ય નથી એમ દૃષ્ટાંતનું ને સિદ્ધાંતનું વિષમપણું જણાય છે એમ જો શંકા થાય તો તે શંકાની નિવૃત્તિ કરવા બીજો પક્ષ કહે છે:—અથવા જીવમાં રહેલી નિદ્રા અને તેવડે પ્રતીત થતું સ્વપ્ન અહીં ઉદાહરણરૂપે ગ્રહણ કરવાં, અર્થાત્ જીવને આશરે રહેલી નિદ્રા જેમ સ્વપ્નના મિથ્યા પદાર્થોને પ્રતીત કરાવે છે તેમ બ્રહ્મને આશરે રહેલી માયા નામરૂપાત્મક મિથ્યા પદાર્થોને પ્રતીત કરાવે છે. ૮૫

ઉપર જણાવેલા વિષયને નીચેના શ્લોકવડે વધારે સ્પષ્ટ કરે છે:—

નિદ્રાશક્તિર્યથા જીવે દુર્ઘટસ્વપ્નકારિણી ।

બ્રહ્મણ્યેષા સ્થિતા માયા સૃષ્ટિસ્થિત્યંતકારિણી ॥ ૮૬ ॥

યથા નિદ્રાશક્તિઃ જીવે દુર્ઘટસ્વપ્નકારિણી [તથા] વ્રહ્મણિ સ્થિતા ઈપામાયા
સૃષ્ટિસ્થિત્યંતકારિણી [અસ્તિ] ॥

જેવી રીતે જીવમાં રહેલી નિદ્રાનામની શક્તિ જીવના સ્વરૂપમાં નહિ
ધરી શકે એવાં સ્વપ્નો ઉપભવનારી જણાય છે તેવી રીતે બ્રહ્મને આશરે રહેલી
આ માયા જગતનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશ કરનારી છે. ૮૬

હવે જીવમાં રહેલી નિદ્રાનામની શક્તિનું અધટિતધટના કરવાનું
સામર્થ્ય જણાવે છે:—

સ્વપ્ને વિચદ્રતિં પश्यેત્સ્વમૂર્ધચ્છેદનં યથા ।

મુહૂર્તે વત્સરૌષં ચ મૃતપુત્રાદિકં પુનઃ ॥ ૮૭ ॥

યથા [જીવઃ] સ્વપ્ને વિચદ્રતિં પश्यેત્, સ્વમૂર્ધચ્છેદનં [પश्यેત્], મુહૂર્તે
વત્સરૌષં ચ મૃતપુત્રાદિકં પુનઃ [પश्यેત્] ॥

જેમ સૂતેલો કોઈ પુરુષ સ્વપ્નાવસ્થામાં પોતાની આકાશમાં થતી ગતિને
જુએ છે, અર્થાત્ પોતાને આકાશમાં જડતો જુએ છે, અને કોઈ સ્વપ્નમાં
પોતાના માથાને કપાયેલું જુએ છે, તથા કોઈ સ્વપ્નમાં બે ઘડીમાં વર્ષોના
સમૂહને જુએ છે, અને કોઈ સ્વપ્નમાં મરી ગયેલા પુત્રાદિકને પુનઃ
જુએ છે એ પ્રસિદ્ધ છે. ૮૭

યોગ્યાયોગ્યની વ્યવસ્થા સ્વપ્નમાં થઈ શકતી નથી એમ જણાવે છે:—

ઈદં યુક્તમિદં નેતિ વ્યવસ્થા તત્ર દુર્લભા ।

યથા યથેક્ષતે યયત્તત્તયુક્તં તથા તથા ॥ ૮૮ ॥

ઈદં યુક્તં, ઈદં ન ઇતિ વ્યવસ્થા તત્ર દુર્લભા, યત્ યત્ યથા યથા ઈક્ષતે તત્
તત્ તથા તથા યુક્તમ્ ॥

આ યુક્ત (સંલવિત) છે, અને આ યુક્ત નથી એવી વ્યવસ્થા સ્વપ્નમાં
મનુષ્યથી કરી શકાતી નથી. સ્વપ્નમાં જે જે વસ્તુ જેવી જેવી રીતે જોવામાં
આવે છે તે તે વસ્તુ તેવી તેવી રીતે યુક્ત છે એમ મનાય છે. ૮૮

જીવની નિદ્રાશક્તિ જો ઉપર પ્રમાણે કરી શકે છે તો પછી બ્રહ્મને
આશરે રહેલી માયાશક્તિ અજ્ઞાત કાર્ય કરી શકે એમાં આશ્ચર્ય માનવાનું
નથી એમ જણાવે છે:—

ઈદ્દશો મહિમા દ્વષ્ટો નિદ્રાશક્તેર્યદા તદા ।

માયાશક્તેરચિંત્યોઽયં મહિમેતિ કિમ્દ્ભુતમ્ ॥ ૮૯ ॥

યદા નિદ્રાશક્તેઃ ઈદ્દશઃ મહિમા દૃષ્ટઃ, તદા માયાશક્તેઃ અયં અર્ચિત્યઃ મહિમા
ઇતિ કિં અદ્ભુતમ્ ? ॥

જ્યારે જીવમાં રહેલી નિદ્રાશક્તિનો આવો મહિમા મનુષ્યે જોયો છે ત્યારે પ્રહ્લને આશરે રહેલી અતિબલવતી માયાશક્તિનો આ મનુષ્યથી ન ચિંતવી શકાય એવો મહિમા હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય છે ? કાંઈ નહિ. ૮૯

વિકારરહિત પ્રહ્લને આશરે રહેલી માયા આ જગતનું કારણ કેવી રીતે થાય છે તે દૃષ્ટાંત આપીને સમજાવે છે:—

શયાને પુરુષે નિદ્રા સ્વપ્નં બહુવિધં સૃજેત્ ।

બ્રહ્મણ્યેવં નિર્વિકારે વિકારાન્કલ્પયત્યસૌ ॥ ૯૦ ॥

[યથા] શયાને પુરુષે નિદ્રા બહુવિધં સ્વપ્નં સૃજેત્, એવં નિર્વિકારે બ્રહ્મણિ
અસૌ વિકારાન્ કલ્પયતિ ॥

જેવી રીતે સૂતેલા મનુષ્યમાં નિદ્રા બહુ પ્રકારનું સ્વપ્ન ઉત્પન્ન કરે છે એવી રીતે વિકારરહિત પ્રહ્લમાં આ માયા આકાશાદિ ભૂતોરૂપ, ભૌતિકરૂપ તથા કર્તાપણુ ને લોકતાપણુ આદિરૂપ અનેક વિકારોની કલ્પના કરાવે છે. ૯૦ હવે તે માયાના કાર્યોને અને પ્રાણીઓની બુદ્ધિમાં ચેતન્યનું પ્રતિબિંબ પડે છે તેને કહે છે:—

સ્વાનિલાગ્નિજલોર્વ્યંડલોકપ્રાણિશિલાદિકાઃ ।

વિકારાઃ પ્રાણિધીર્ષ્વંતશ્ચિચ્છાયા પ્રતિવિંવિતા ॥ ૯૧ ॥

સ્વાનિલાગ્નિજલોર્વ્યંડલોકપ્રાણિશિલાદિકાઃ વિકારાઃ, પ્રાણિધીપુ અંતઃ
ચિચ્છાયા પ્રતિવિંવિતા ॥

આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ, પૃથ્વી, પ્રહ્લાંડ, સત્યલોકાદિ ચૌદ લોકો, ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં પ્રાણીઓ અને પાષાણો આદિ માયાનાં કાર્યો છે, પ્રાણીઓનાં શરીરોમાં રહેલાં અંતઃકરણોમાં ચેતનનો આભાસ પડેલો પ્રતીત થાય છે. અંતઃકરણના સહભાવથી જેમાં ચેતનનો આભાસ પ્રતીત થાય છે તે ચેતન વા જીવ કે પ્રાણી કહેવાય છે, અને જેમાં ચેતનનો આભાસ પ્રતીત થતો નથી તે જડપદાર્થ કહેવાય છે. ૯૧

જડચેતનરૂપ સર્વમાં પ્રહ્લ સમાનરૂપે રહ્યું છે અને તેમનાં નામરૂપ ભિન્ન ભિન્ન છે એમ જણાવે છે:—

ચેતનાચેતનેષ્વેપુ સચ્ચિદાનંદલક્ષણમ્ ।

સમાનં બ્રહ્મ ભિચેતે નામરૂપે પૃથક્ પૃથક્ ॥ ૯૨ ॥

एषु चेतनाचेतनेषु सच्चिदानंदलक्षणं ब्रह्म समानं, [च] नामरूपे पृथक् पृथक् भिद्येते ॥

આ ચેતનમાં અને જડપદાર્થોમાં સદ્રૂપ, ચિદ્રૂપ અને આનંદરૂપ સ્વભાવ-
વાણું પ્રજ્ઞ સમાનપણે રહેલું છે. અને પ્રતીત થતાં જડચેતનના નામ અને
રૂપ ક્ષિન્ન ક્ષિન્ન હોઇને તે લેહ પામે છે. ૯૨

सुमुक्षुञ्चे कल्पित नामरूपणी उपेक्षा करीने सर्वत्र प्रज्ञ-स्वरूपणी भावना
करणी ज्ञेय कहे છે:—

ब्रह्मण्येते नामरूपे पटे चित्रमिव स्थिते ।

उपेक्ष्य नामरूपे द्वे सच्चिदानंदधीर्भवेत् ॥ ९३ ॥

पटे चित्रं इव एते नामरूपे ब्रह्मणि स्थिते, [अतः] द्वे नामरूपे उपेक्ष्य
सच्चिदानंदधीः भवेत् ॥

લુગડામાં ચિત્રની પેઠે બાહ્યદષ્ટિએ પ્રતીત થતા આ નામરૂપ પ્રજ્ઞમાં
કલ્પિત રીતે રહેલા છે, ને પ્રજ્ઞ તે સર્વ નામરૂપની કલ્પનાનું અધિષ્ઠાન
હોવાથી તે સર્વ નામરૂપમા વ્યાપીને રહેલું છે, આથી સુમુક્ષુએ આ જો કલ્પિત
નામરૂપની ઉપેક્ષા કરીને સદ્રૂપ, ચિદ્રૂપ અને આનંદરૂપ પ્રજ્ઞના નિશ્ચય-
વાળા થયું. ૯૩

प्रतीत यता नामरूपणी उपेक्षा करीने प्रज्ञाभा मनने स्थिर करवाना
समर्थमां दृष्टात आपे છે:—

जलस्थेऽधोमुखे स्वस्य देहे दृष्टेऽप्युपेक्ष्य तम् ।

तीरस्थ एव देहे स्वे तात्पर्यं स्याद्यथा तथा ॥ ९४ ॥

जलस्थे अधोमुखे स्वस्य देहे दृष्टे अपि त उपेक्ष्य तीरस्थे एव स्वे देहे यथा
तात्पर्यं स्यात् तथा ॥

સ્થિર જલમા પ્રતીત થતો નીચા સુખવાળો પોતાનો દેહ જોયા છતાં
પણ તેની ઉપેક્ષા કરીને મનુષ્ય તે જલાશયના કાઠાપર રહેલ જ પોતાના
સ્થૂલદેહમાં જેમ તાપર યાય છે, અર્થાત ઉપર સુખવાળોજ આ મારો સ્થૂલ-
દેહ છે એમ માને છે તેમ સુમુક્ષુએ બાહ્યદષ્ટિએ પ્રતીત થતા નામરૂપની ઉપેક્ષા
કરીને તેના અધિષ્ઠાનરૂપ પ્રજ્ઞમા પોતાના મનને સ્થિર કરવું ૯૪

सुमुक्षुञ्चे नामरूपणी क्वी रीने उपेक्षा करवी ते अर्थमा ज्ञेय जीह्नुं
दृष्टांत आपे છે.—

સહસ્રશો મનોરાજ્યે વર્તમાને સદૈવ તત્ ।

સર્વેરુપેક્ષ્યતે યદ્વદુપેક્ષા નામરૂપયોઃ ॥ ૧૫ ॥

સદસ્રશઃ મનોરાજ્યે વર્તમાને યદ્વત્ તત્ સર્વૈઃ સદા એવ ઉપેક્ષ્યતે [તદ્વત્]
નામરૂપયોઃ ઉપેક્ષા [કર્તવ્યા] ॥

પોતાના મનમાં હજારો મનોરાજ્ય આલતાં હોય તે છતાં પણ જેમ તે
મને રાજ્યની સર્વે મનુષ્યોવડે મિથ્યા સમજીને સર્વદાજ ઉપેક્ષા કરાય છે તેમ
સુમુક્ષુએ પ્રહ્લ્લપ્રોધની પ્રાપ્તિમાટે નામરૂપની સર્વદા, ઉપેક્ષા કરવી જોઈએ. ૬૫
ક્ષણે ક્ષણે પ્રતીત થતા મનોરાજ્યના જેવો આ બહારનો સંસાર છે એમ
જણાવે છે.—

ક્ષણે ક્ષણે મનોરાજ્યં ભવત્યેવાન્યથાઽન્યથા ।

ગતં ગતં પુનર્નાસ્તિ વ્યવહારો વહિસ્તથા ॥ ૧૬ ॥

મનોરાજ્યં ક્ષણે ક્ષણે અન્યથા અન્યથા એવ ભવતિ, ગતં ગતં પુનઃ ન અસ્તિ
તથા વહિઃ વ્યવહારઃ ॥

મનોરાજ્ય ક્ષણે ક્ષણે ક્ષિપ્ત ક્ષિપ્ત પ્રકારનુંજ પ્રતીત થાય છે. તેમાં
ગયેલું ગયેલું મનોરાજ્ય પુનઃ હોતું નથી, તેજ પ્રમાણે આ બહારનો
સંસાર જાણો. ૬૬

ઉપર કહેલી વાતને નીચેના શ્લોકમાં વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે:—

ન વાલ્યં યૌવને લભ્યં યૌવનં સ્થાવિરે તથા ।

મૃતઃ પિતા પુનર્નાસ્તિ નાયાલેવ ગતં દિનમ્ ॥ ૧૭ ॥

વાલ્યં યૌવને ન લભ્યં, તથા યૌવનં સ્થાવિરે [ન લભ્યમ્,] મૃતઃ પિતા પુનઃ
ન અસ્તિ, ગતં દિનં ન આયાતિ એવ ॥

મનુષ્યની બાહ્યાવસ્થા તેની યુવાવસ્થામાં પ્રાપ્ત થઈ શકવાયોગ્ય હોતી
નથી, તેવી રીતે યુવાવસ્થા વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રાપ્ત થઈ શકે એવી હોતી નથી,
મરણ પામેલા પિતા પુનઃ પ્રાપ્ત થતા નથી, અને ગયેલો દિવસ પુનઃ આવતો
નથી. ૬૭

ક્ષણમાં નાશ પામનારા લૌકિક પદાર્થમાં સત્યપણાની ખુદ્ધિ સુમુક્ષુએ ન
રાખવી એમ કહે છે:—

મનોરાજ્યાદિશેષઃ કઃ ક્ષણર્ચંસિનિ લૌકિકે ।

અતોઽસ્મિન્ભાસમાનેઽપિ તત્સત્યત્વધિયં ત્યજેત્ ॥ ૧૮ ॥

क्षणध्वंसिनि लौकिके मनोराज्यात् कः विशेषः ? अतः अस्मिन् भासमाने अपि तत्सत्यत्वधियं त्यजेत् ॥

क्षणमां नाश भामनार लौकिक प्राणिपदार्थ्यां मनोराज्यना कर्तां श्ये विशेषं छे ? आ कश्चिथी आ लौकिक प्राणिपदार्थं वासनाना अलवडे प्रतीत यतां होय तोपण्यु तेमांथी सायपण्यानी युद्धिनेो सुसुधुओ त्याग करणे. ६८ प्रतीत यता प्राणिपदार्थनी उपेक्षा करवाथी श्ये लाल थाय छे ते नष्टावे छे:—

उपेक्षिते लौकिके धीर्निर्विघ्ना ब्रह्मचिंतने ।

नटवत्कृत्रिमास्यायां^१ निर्बहत्येव लौकिकम् ॥ ९९ ॥

लौकिके उपेक्षिते ब्रह्मचिंतने धीः निर्विघ्ना [भवेत्,] नटवत् कृत्रिमास्यायां लौकिकं निबंढति एव ॥

प्रतीत यता लौकिक प्राणिपदार्थनी उपेक्षा करवाथी ब्रह्मचिंतनरमां सुसुधुनी युद्धि निर्बिघ्न थाय छे. (विघ्नरहित स्थिर थाय छे.) लवायानी पंठे उपरथी देभाववाणी आस्था राअवाथी ज्ञानीना व्यवहारनेो निर्वाड थाय छे. ६८

नामरूप अदलाया छतां पण्यु तेना अधिष्ठानरूप ब्रह्म अदलातुं नथी ओम द्दष्टांत आपीने समजवे छे:—

प्रबहत्यापि नीरेऽथः स्थिरा प्रौढशिला यथा ।

नामरूपान्यथात्वेऽपि कूटस्थं ब्रह्म नान्यथा ॥ १०० ॥

नीरे प्रबहति अपि यथा अधः प्रौढशिला स्थिरा, [तथा] नामरूपान्यथात्वे अपि कूटस्थं ब्रह्म अन्यथा न [भवति] ॥

नदीमां पाणी वेगथी वडेतुं होय तोपण्यु नेम ते नदीना नष्टनी नीचे रडेही मोठी शिवा स्थिर रडे छे तेम प्राणधर्मने क्षणे नामरूपना अन्यथा-पण्युमां पण्यु अविकारी ब्रह्म थीने प्रकाशे थतुं नथी. ज्ञानीतुं अंतःकरण्यु प्राणधर्मवशात् पीतानेो प्राप्तव्यवहार करे तोपण्यु तेथी ते ज्ञानीनेो आत्मा निकार पामते। नथी ओम उपरना द्दष्टांतथी समजतुं. १००

ब्रह्ममां जगतनी प्रतीति देवी रीते थाय छे ते द्दष्टांत आपीने समजवे छे:—

१ अक्षी केशव अर्थमां कृत्रिमास्याय अवे। पाठ नेवामां आवे छे.

નિશ્ચિદ્દ્રે દર્પણે ભાતિ વસ્તુગર્ભં વૃહદ્વિયત્ ।

સચ્ચિદ્દને તથા નાનાજગદ્ગર્ભમિદં વિયત્ ॥ ૧૦૧ ॥

[યથા] નિશ્ચિદ્દ્રે દર્પણે વસ્તુગર્ભં વૃહત્ વિયત્ ભાતિ, તથા સચ્ચિદ્દને इदं નાનાજગદ્ગર્ભં વિયત્ [ભાતિ] ॥

જેમ છિદ્રરહિત દર્પણમા, જેમા અનેક પદાર્થો રહ્યા છે એણુ મોટું આકાશ પ્રતીત થાય છે તેમ સૂક્ષ્મરૂપ ને ચિદ્ગુણરૂપ બ્રહ્મમા આ વિવિધ પ્રકારનુ જગત જેમા રહ્યું છે એણુ આકાશ પ્રતીત થાય છે ૧૦૧

જગતનુ ભાન સન્વિદ્યાનદરૂપ બ્રહ્મના ભાનપૂર્વક થાય છે એમ દષ્ટાન્ત-પૂર્વક જણાવે છે —

અદૃષ્ટા દર્પણં નૈવ તદંતસ્થેક્ષણં તથા ।

અમત્વા સચ્ચિદાનંદં નામરૂપમતિઃ ક્રુતઃ ॥ ૧૦૨ ॥

દર્પણ અદૃષ્ટા તદંતસ્થેક્ષણં ન એવ, તથા સચ્ચિદાનંદ અમત્વા નામરૂપમતિઃ ક્રુતઃ ? ॥

જેમ દર્પણુ જ્યા વિના તેની અંતર રહેલા પદાર્થોનુ દર્શન થતું નથીજ તેમ સન્વિદ્યાનદરૂપ બ્રહ્મને નહિ જાણીને નામરૂપનુ જ્ઞાન શી રીતે થઈ શકે? અર્થાત્ પ્રથમ બ્રહ્મનુ જ્ઞાન થઈને પછી જગતનુ જ્ઞાન થાય છે ૧૦૨

પ્રથમ પ્રતીત થયેલા સન્વિદ્યાનદરૂપ બ્રહ્મમા સુસુક્ષ્મ્યે પોતાના મનને રાખીને પછી તેને નામરૂપમા ન જવા દેણુ એમ કહે છે —

પ્રથમં સચ્ચિદાનંદે ભાસમાનેઽથ તાવતા ।

બુદ્ધિં નિયમ્ય નૈવોર્ધ્વં ધારયેન્નામરૂપયોઃ ॥ ૧૦૩ ॥

પ્રથમં સચ્ચિદાનંદે ભાસમાને અથ તાવતા બુદ્ધિં નિયમ્ય ઊર્ધ્વં નામરૂપયોઃ [બુદ્ધિ] ન ધારયેત્ એવ ॥

પ્રથમ સન્વિદ્યાનદરૂપ બ્રહ્મ પ્રતીત થયા પછી તેટલાવડે બુદ્ધિને રોકીને અર્થાત્ અધિધાનરૂપ બ્રહ્મમા બુદ્ધિને વિશ્રાંતિ આપી પછીથી પ્રતીત થનારા નામરૂપમા સુસુક્ષ્મ્યે પોતાની બુદ્ધિને સ્થિત થવા દેવી નહિજ ૧૦૩

સન્વિદ્યાનદસ્વભાવવાળા અદ્વૈતાનદરૂપ બ્રહ્મમા મનુષ્યો વિશ્રાંતિ પામે એમ પ્રથમકાર આશીર્વાદ આપે છે —

एवं च निर्जगद्ब्रह्म सच्चिदानंदलक्षणम् ।

अद्वैतानंद एतस्मिन्विश्राम्यंतु जनाश्विरम् ॥ ૧૦૪ ॥

एवं च निर्जगद्ब्रह्म सच्चिदानंदलक्षणं [भवति,] एतस्मिन् अद्वैतानंदे जनाः
चिरं विश्राम्यन्तु ॥

એવી રીતે બ્રહ્મામાં બુદ્ધિ સ્થિત થવાથી નામરૂપાત્મક જગત્થી રહિત
બ્રહ્મ સચ્ચિદાનંદસ્વભાવવાળું છે એમ તે વિવેકી મનુષ્યને સમજાય છે. આ
અદ્વૈતાનંદરૂપ બ્રહ્મમાં પુણ્યશાલી મનુષ્યે લાંબા સમય વિશ્રાંતિ પામે. ૧૦૪
હવે આ અધ્યાયની સમાપ્તિ કરે છે:—

ब्रह्मानंदाभिधे ग्रंथे तृतीयोऽध्याय ईरितः ।

अद्वैतानंद एव स्याज्जगन्मिथ्यात्वचिंतया ॥ १०५ ॥

इति धोमदभारतीतોર્થमुक्तिरिचितयायां पंचदश्यां ब्रह्मानंदे अद्वैतानंदः ॥ १३ ॥

અન્વય:—બ્રહ્માનંદાભિધે ગ્રંથે [અર્થ] તૃતીયઃ અધ્યાયઃ ઈરિતઃ, જગન્મિથ્યાત્વ-
ચિંતયા અદ્વૈતાનંદઃ એવ સ્યાદ્ ॥

બ્રહ્માનંદનામના આ ગ્રંથમાં આ ત્રીજો (પંચદશીમાં તેરમો) અધ્યાય
કહ્યો. જગત્ના મિથ્યાપણના વિચારવડે મુમુક્ષુઓ અદ્વૈતાનંદરૂપ જ થાય છે. ૧૦૫

એ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભારતીનીચીસ્વામિવિરચિત પંચદશીમાં બ્રહ્માનંદમાં
અદ્વૈતાનંદ એ નામના તેરમા પ્રકરણની શ્રીમન્નાથશામિવિરચિત ભાવાર્થ-
લીપિક.ટીકા પૂરી થઇ. ૧૩

બ્રહ્માનંદગત અદ્વૈતાનંદનો સાર

આગળ કહેલ યોગાનંદ તેજ આત્માનંદ છે. હવે દ્વૈતચુક્ત આનંદનું
બ્રહ્મપણું કેવી રીતે છે તે કહેવાય છે. કૃષ્ણચલુર્વેદની તૈત્તિરીયશ્રુતિમાં કહેલ
આકાશથી માંડીને શરીરપર્યંતના જગત્ના કારણરૂપ બ્રહ્મ આનંદથી સિન્ન
નથી, તેથી તે આનંદનું અદ્વિતીયપણું છે. આનંદમાંથી ઉત્પન્ન થઇને આનંદમાં
સ્થિત થનારું અને અતે આનંદમાં લય પામનારુ આ જગત્ આનંદનું કાર્ય
છે તેથી તે જગત્ આનંદથી સિન્ન નથી. ઘડો કુંભારવડે ઉત્પન્ન થાય છે,
અને તે કુંભારથી પૃથક્ હોય છે તે સત્ય વાત છે, પરતુ કુંભાર ઘડાનું ઉપા-
દાનકારણ નથી, પણ નિમિત્તકારણ છે, અને માટી તેનું ઉપાદાનકારણ છે.
એવી રીતે આનંદ આ જગતનું ઉપાદાનકારણ છે, નિમિત્તકારણ નથી.
ઘટાદિના ઉપાદાનકારણરૂપ માટીથી ઘટાદિ જેમ પૃથક્ નથી તેમ આનંદથી
આ જગત્ વસ્તુતાએ પૃથક્ નથી. ઘડાની સ્થિતિ માટીવડે થાય છે, અને
તેનો લય પણ માટીમાં થાય છે, કુંભારમાં તેનો લય થતો નથી, તેથી માટી

ઘટાદિનું ઉપાદાનકારણ છે, કુભાર તેનું ઉપાદાનકારણ નથી. આ જગતનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય આનંદરૂપ પ્રહ્લવડે થાય છે તેથી આનંદરૂપ પ્રહ્લ આ જગતનું ઉપાદાનકારણ છે. ઉપાદાનકારણ ત્રણ પ્રકારનાં છે, વિવર્તિ, પરિણામી ને આરંભક. અવયવરહિત પ્રહ્લ પરિણામિકારણ કે આરંભકકારણ સંભવી શકતું નથી. નૈયાયિકો ને વૈશેષિકો આરંભવાદી છે. તેઓ કારણમાંથી તેનાથી અત્યંત લિન્ન કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહે છે. તાંતણારૂપ કારણ-માંથી તેનાથી અત્યંત લિન્ન પટ ઉત્પન્ન થાય છે એમ તેઓ જણાવે છે. એક પદાર્થ પોતાની અવસ્થાનો ત્યાગ કરીને બીજી અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય તે પરિણામ કહેવાય છે, જેમ દૂધ દહીંરૂપ થાય છે. એક પદાર્થમાં બીજા પદાર્થનું ભાન થવું, અર્થાત્ પ્રાંતિવડે પદાર્થનું મિથ્યાજ્ઞાન યવું આ વિવર્ત કહેવાય છે, જેમ દોરડીમાં સર્પની પ્રાંતિ થાય છે. વિવર્ત સાવયવ પદાર્થમાંજ થાય એવો નિયમ નથી, અવયવરહિત પદાર્થમાં પણ વિવર્ત થાય છે, જેમ આકાશમાં નીલરંગની અને કઠાઈના તળીઆની પ્રાંતિ થાય છે. અવયવરહિત આકાશમાં જેમ નીલરંગાદિની પ્રાંતિ થાય છે તેમ નિરવયવ પ્રહ્લમાં આ જગતનો વિવર્ત એટલે મિથ્યા ભ્રમ થાય છે એમ જાણવું. બાલગરમાં જેમ ઇંદ્રબલ કરવાની શક્તિ રહેલી છે તેમ આનંદરૂપ પ્રહ્લને આશરે માયાનામની શક્તિ રહેલી છે, તે શક્તિ આનંદરૂપ પ્રહ્લમાં જગતરૂપ વિવર્તની ભ્રમણા કરાવે છે. કોઈ પણ શક્તિ શક્તિવાળી વસ્તુથી લિન્ન હોતી નથી. શ્વેતાશ્વતર-ઉપનિષદમાં માયાનામની શક્તિનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. પરમાત્માની જગતના હેતુભૂત શક્તિ નાનાપ્રકારની છે. ક્રિયાશક્તિ, જ્ઞાન-શક્તિ, ઇન્દ્રિયશક્તિ અને મોહશક્તિ. આ સર્વ શક્તિઓ પરમાત્માને આશરે રહેલી છે એમ શાસ્ત્રો કહે છે. શ્રીચોગવાસિષ્ઠમાં શ્રીવસિષ્ઠજીએ પણ તેનું વર્ણન કરેલું છે. પ્રહ્લ પોતાને આશરે રહેલી માયાનામની શક્તિવડે લિન્નલિન્ન-રૂપે પ્રતીત થાય છે. પ્રહ્લની જ્ઞાનશક્તિ દેવાદિનાં શરીરોમાં પ્રતીત થાય છે. પવન, પાવાણુ, પાણી, આકાશ, અગ્નિ અને વિનાશ પામનારી વસ્તુઓમાં અનુક્રમે ગતિશક્તિ, દૃઢપણારૂપ શક્તિ, પ્રવાહીશક્તિ, શૂન્યશક્તિ, દાહશક્તિ અને નાશશક્તિ રહેલી છે. પ્રલયકાલે પ્રહ્લમાં જગતની અબ્યકતરૂપે સત્તા હોય છે. સાપના ઇંડામાં જેમ મોટો સાપ ન જણાય એવી રીતે રહેલો હોય છે તેમ આત્મામાં ન જણાય એવી રીતે જગત રહેલું હોય છે. વૃક્ષના બીજમાં જેમ ફલ, ફલ, પાંદડાં અને પાતળી ડાળીઓ ઇત્યાદિસહિત આડ શુભરૂપે રહે છે તેમ પ્રહ્લમાં જગત શુભરૂપે રહે છે. પ્રહ્લને આશરે રહેલી બધી શક્તિઓ સર્વસ્થલે એકસમયે પ્રકટ થતી નથી, પણ પૃથ્વીમાં જેમ ઠાંગર આદિ બીજો રહેલાં છે તે બધે ઠેકાણે બધાં અકુરાદિરૂપે થતાં નથી, પણ કોઈ દેશમાં ને

કોઈ કાલમાં તે અંકુરાદિરૂપે થાય છે તેમ પ્રકાશને આશરે રહેલી શક્તિઓ-
માંથી કોઈ શક્તિઓ કોઈ દેશમાં અને કોઈ કાલમાં પ્રકટ થાય છે. યોગ-
વાસિકામાં શ્રીવસિકાજીએ આ માયાશક્તિના સંબંધમાં ઘણો ઉપદેશ કરેલો છે.

આ માયાનામની શક્તિ પોતાના કાર્યરૂપ જગતથી અને પોતાના આશ્રય-
રૂપ પ્રકાશથી વિપરીતલક્ષણવાળી છે, જેમ અગ્નિમાં રહેલી કાંકશાકા પોતાના
કાર્યરૂપ ફેરલાથી અને પોતાના આશ્રયરૂપ અંગાશથી વિલક્ષણ છે તેમ.
અગ્નિની કાંકશક્તિના કાર્યરૂપ ફેરલો પ્રત્યક્ષ પ્રતીત થાય છે, અને તે કાંક-
શક્તિના આશ્રયરૂપ અંગારા પણ પ્રત્યક્ષ પ્રતીત થાય છે, પરંતુ અગ્નિમાં
રહેલી કાંકશક્તિ પ્રત્યક્ષ પ્રતીત થતી નથી. અગ્નિનો સ્પર્શ કરવાથી ફેરલો
થયો એ કાર્યઉપરથી અગ્નિમાં કાંકશક્તિ રહેલી છે એમ અનુમાનવડે તે
કાંકશક્તિ જણાય છે. જેનું પેટ મોઢું ને ગોળ છે એવો ઘડો તે માટીમાં
રહેલી શક્તિનું કાર્ય છે, અને શબ્દાદિ પાંચ ગુણુવાળી માટી આ માટીમાં
રહેલી શક્તિનો આશ્રય છે. માટીમાં ઘટાદિને ઉત્પન્ન કરવાની જે શક્તિ છે
તે ઘટથી અને માટીથી વિપરીતલક્ષણવાળી છે. તેમાં ઘટાદિ કાર્યના ધર્મ
નથી, અને શબ્દાદિરૂપ આશ્રયના ગુણ પણ નથી. શક્તિનું સ્વરૂપ સત્ય-
અસત્યથી વિપરીત મનાય છે. ઘટાદિ કાર્ય ઉત્પન્ન થયાપૂર્વે તેને ઉત્પન્ન કરનારી
શક્તિ માટી આદિ ઉપાદાનકારણમાં ગૂઢરૂપે રહે છે. પછી કુંભાર આદિ નિમિત્ત-
કારણની ક્રિયાવડે તે પ્રકટ થાય છે. વિવેકવિનાના મનુષ્યો માટી આદિ કારણને
અને તેના ઘટાદિ કાર્યને એક કરીને તેને ઘટાદિ કાર્ય એવું નામ આપે છે.
કુંભાર આદિના પ્રયત્નની પૂર્વે માટી આદિ જે હોય છે તેને કોઈ ઘડા આદિનું
નામ આપતા નથી, પણ કુંભાર આદિના પ્રયત્નપછી તેનો ઘડા આદિરૂપે આકાર
થવાથી તેને ઘડા આદિનું નામ આપવામાં આવે છે. તે ઘડો માટીથી જૂદો
નથી, કેમકે તેને માટીથી જૂદો કરીને બતાવી શકાતો નથી. વળી તે ઘડો
માટીરૂપ પણ નથી, કેમકે માટીની પિંડારૂપ સ્થિતિમાં તે પ્રતીત થતો નથી.
જેમ શક્તિ અનિર્વચનીય છે તેમ તેનું કાર્ય પણ અનિર્વચનીય છે. કાર્ય પોતાની
અપ્રકટ સ્થિતિમાં શક્તિ કહેવાય છે, અને પ્રકટ સ્થિતિમાં તે ઘટ આદિ
કાર્ય કહેવાય છે. ણાજીવરમાં રહેલી ઈંદ્રજ્વલ કરવાની શક્તિ પણ મણિ, મત્ર ને
ઓપધીનો પ્રયોગ કરતાપહેલાં પ્રતીત થતી નથી, પણ મણિમત્રાદિના પ્રયોગ-
પછી માયિક સેનાદિરૂપે તે પ્રતીત થાય છે. સર્વ કાર્યો માયાનું કાર્ય હોવાથી
મિથ્યા છે. કાર્યો નામમાત્ર છે, અને તે કાર્યના હેતુભૂત શક્તિનો આશ્રય
સત્ય છે એમ છાંદોગ્ય-ઉપનિષદમાં કહ્યું છે. વ્યકટરૂપ કાર્ય, અવ્યકટરૂપ
શક્તિ અને અવ્યકટરૂપ શક્તિનો આધાર એ તણમાં શક્તિનો આધાર જે
ઉપાદાનકારણ તે તણે કાલમાં રહે છે. તેમાં શક્તિ અપ્રકટરૂપે રહે છે, અને

શક્તિનું પ્રકટરૂપ એ કાર્ય તે સર્વદા હોતું નથી, તે કારણથી શક્તિ અને કાર્ય મિથ્યા ગણાય છે, અને શક્તિના આધારરૂપ ઉપાદાનકારણ સત્ય ગણાય છે. કાર્ય સ્વરૂપથી મિથ્યા છતાં પ્રતીત થાય છે, તે ઉત્પત્તિનાશવાળું છે, અને તે ઉત્પન્ન થયા પછી વાણીવડે તેના નામથી વ્યવહાર થાય છે, તેથી તે મિથ્યા ગણાય છે. કાર્યનો નાશ થયા પછી પણ તેનું નામ મનુષ્યના મેઢામાં રહે છે તેથી કાર્ય નામસ્વરૂપવાળું કહેવાય છે. ઉપાદાનકારણ પોતાના કાર્યનો નાશ થાય તે વેલા નાશ પામતું નથી તેથી તે સત્ય કહેવાય છે. ઘટાદિના ઉપાદાનકારણરૂપ માટીનું જ્ઞાન થયા પછી માટીનાં કાર્ય ઘટાદિ નાશ પામતાં નથી, પણ તેનો બાધ થાય છે, અર્થાત ઘટાદિના કારણરૂપ માટીનું જ્ઞાન થવાથી માટીજ સત્ય છે, અને ઘટાદિ કાર્ય મિથ્યા છે એમ સમજાય છે. કોઈ જલ શયના કાંઠાઉપર ઊભા રહેલા મનુષ્યને તે જલાશયમાંના જલમાં પોતાના શરીરનું નીચા મુખવાળું પ્રતીત થતું શરીર મારું શરીર છે એવું લાગતું નથી, પણ જલાશયના કાંઠાઉપર રહેલું ઊંચા મસ્તકવાળું પોતાનું શરીર છે એમ તે માને છે. અદ્વૈતસિદ્ધાંતમાં આત્માનંદથી ભિન્ન સર્વ પદાર્થો મિથ્યા છે આવો નિશ્ચય થવાથી વિવેકીને અદ્વૈતાનંદની અભિવ્યક્તિરૂપ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થાય છે.

ઘડો માટીના વિવર્તરૂપ છે, ઠેમકે તે પોતાના ઉપાદાનકારણના સ્વરૂપનો ત્યાગ કરતો નથી. દૂધનું દહીંરૂપ પરિણામ થાય છે ત્યાં દૂધનું મૂલરૂપ રહેતું નથી. છાંદોગ્ય-ઉપનિષદમાં માટીનું, સોનાનું અને લોહાનું ઉદાહરણ આપીને ભગવાન ઉદાહરકે સર્વ કાર્યોનું મિથ્યાપણું વર્ણવ્યું છે તેથી મુમુક્ષુએ આકાશાદિ સર્વ ભૂતોમાં અને સર્વ ભૌતિક પદાર્થોમાં મિથ્યાપણાની લાવના કરવી. માટી-સહિત ઘટાદિ કાર્યોનું લોકદષ્ટિએ કાર્યપણું મનાય છે તેમાં માટીનો અંશ સત્ય હોય છે. સત્યરૂપ કારણનું સ્વરૂપ જાણવાથી લાભ થાય છે, અને કાર્યરૂપ મિથ્યાને જાણવાથી કંઈ લાભ થતો નથી. પદાર્થમાં રહેલા સત્યાંશના જ્ઞાનથી પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થાય છે, માટે સર્વ પદાર્થમાં રહેલા સત્યાંશને મુમુક્ષુએ જાણવો. કારણના જ્ઞાનથી કાર્યનું જ્ઞાન થાય છે એમ કહેવાથી માટીના જ્ઞાનથી માટીનું જ્ઞાન થાય છે એવો તેનો અર્થ થાય છે, એ સાચી વાત છે, અને તેથી જાણનારને તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય લાગતું નથી, પણ કાર્યનું વાસ્તવિકસ્વરૂપ કારણ છે એમ નહિ જાણનારને તે સાંભળીને આશ્ચર્ય થાય છે. આરંભવાદી, પરિણામવાદી અને માત્ર લોકવ્યવહારને જાણનાર મનુષ્યને એક કારણના જ્ઞાનથી તેનાં સર્વ કાર્યોનું જ્ઞાન થાય છે એ સાંભળીને આશ્ચર્ય થાય છે. શિશ્યને. અદ્વૈતજ્ઞાનની અભિમુખ કરવામાટેજ છાંદોગ્ય-ઉપનિષદમાં એકના જ્ઞાનથી સર્વનું જ્ઞાન થાય છે એમ કહ્યું છે, એક કારણના જ્ઞાનવડે અનેક

કાર્યોના જ્ઞાનની સિદ્ધિ જણાવવામાટે તે કહેલું નથી. એક માટીના પિંડાના જ્ઞાનથી જેમ માટીનાં સર્વ કાર્યોનું જ્ઞાન થાય છે તેમ પ્રહાના જ્ઞાનથી સર્વ જગતનું જ્ઞાન થાય છે એમ જાણવું. પ્રહા સદ્રૂપ, ચિદ્રૂપ ને સુખરૂપ છે, અને જગત્ નામરૂપવાળું છે. નૃસિંહ-ઉત્તરતાપનીય-ઉપનિષદમાં પ્રહા સમિધ્યાદાનંદરૂપ છે એમ કહ્યું છે. ભગવાત્ ઉદાલકે પ્રહાને સદ્રૂપ કહેલ છે, ઐતરેયોપનિષદમાં પ્રસાન (જીવ) પ્રહા છે એમ કહેલું છે, અને ભગવાત્ સનત્કુમારે પ્રહાને આનંદરૂપ કહેલું છે. પ્રહાને આશરે રહેલી ને મનુષ્યથી ચિંતવી શકાય નહિ એવી માયાશક્તિને અવ્યાકૃત કહેલ છે. વિકારરહિત પ્રહામાં તે માયા નામરૂપવાળા વિકારો દેખાડે છે. સ્વેતાશ્વતર-ઉપનિષદમાં માયાને પ્રકૃતિ કહી છે, અને માયાના સ્વામીને મહેશ્વર કહ્યા છે.

માયાનું પહેલું કાર્ય આકાશ છે. તેમા છે, પ્રતીત થાય છે, અને પ્રિયરૂપ છે, આ પ્રહાસ્વભાવ રહેલ છે. અવકાશ એ આકાશનું સ્વરૂપ છે. આકાશમાં જે છે, પ્રતીત થાય છે, અને પ્રિય છે એ ત્રણ અંશ છે તે પ્રહાસ્વરૂપ હોવાથી મિથ્યા નથી, પણ સાત્ય છે. આકાશનો જે અવકાશધર્મ છે તે મિથ્યા છે. જે પદાર્થ ઉત્પત્તિની પૂર્વે અને નાશની પછી ન હોય તે પદાર્થ વર્તમાનમાં પ્રતીત થતો હોય તોપણ નથી એમ સમજવું. શ્રીકૃષ્ણભગવાને ભગવદ્ગીતામાં પણ ભૂતો અવ્યક્તમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, મધ્યમા વ્યક્ત થાય છે, અને અવ્યક્તમાં લીન થાય છે એમ કહ્યું છે. ઘટાદિ માટીના કાર્યમા જેમ માટી ત્રણે કાલમાં અનુપ્રવેશ પામીને રહે છે તેમ સર્વ જગતમાં સમિધ્યાદાનંદરૂપ પ્રહા ત્રણે કાલમાં અનુપ્રવેશ પામીને રહે છે. આકાશરહિત આત્મામાં સદ્રૂપ, ચિદ્રૂપ અને આનંદરૂપની સર્વદા પ્રતીતિ થાય છે. આકાશના અવકાશધર્મની વિસ્મૃતિ કરવાથી યીજા કશાનો અનુભવ થતો નથી, પણ શૂન્યનો અનુભવ થાય છે, એમ કોઈ કહે તો ત્યાં પણ વસ્તુતાએ તે શૂન્ય અભાવરૂપ નથી. શૂન્યની પ્રતીતિ ચવાઉપરથીજ તેના સહભાવની સિદ્ધિ થાય છે. ઉદાહીનકાલમા આત્માના સુખસ્વરૂપનું મનુષ્યને ભાન થાય છે. અનુકૂલપણાથી અને પ્રતિકૂલપણાથી રહિત તે નિજાનંદ છે. અનુકૂલપણાના ભાનથી મનુષ્યને હર્ષ થાય છે, અને પ્રતિકૂલપણાના ભાનથી મનુષ્યને શોક વા દુઃખ થાય છે. હર્ષના વા શોકના અભાવમાં નિજાનંદનો અનુભવ થાય છે. તે નિજાનંદ નિત્ય છે. હર્ષની અને શોકની પ્રતીતિ મનવડે છે, અને મન ક્ષણિકસ્વભાવવાળું હોવાથી ક્ષણવારમાં હર્ષશોકની ઉત્પત્તિ અને નાશ થાય છે. મનના અધિષ્ઠાનરૂપ નિજાનંદ ક્ષણિક નથી.

આકાશમાં અનુકૂલપણાની વૃત્તિનો અને પ્રતિકૂલપણાની વૃત્તિનો અભાવ હોવાથી મનુષ્યને આકાશમાં આનંદનો અનુભવ થાય છે. આકાશની સત્તા અને આકાશનું ભાન તો, સર્વ લોકોને જ્ઞાત છે. ઉપર જણાવેલી રીતે વાયુથી

માંડીને સ્થૂલશરીરપર્યંત સર્વ વસ્તુમાં અસ્તિ, ભાતિ ને પ્રિયરૂપ ધ્રુવ રહેલું છે એમ નિશ્ચય કરવો. ગતિ ને સ્પર્શ એ વાયુનું અસાધારણરૂપ છે. પ્રકાશ અને ઠાંઠ એ અગ્નિનું અસાધારણરૂપ છે. પ્રવાહીપણું એ જલનું અને કઠણપણું એ પૃથિવીનું અસાધારણરૂપ છે. ઓપધી, અન્ન અને શરીરમાં રહેલાં અસાધારણરૂપોની પણ એવીજ રીતે ઠલ્પના કરવી. આ વિશ્વમાં અનેકપ્રકારે રહેલાં નામરૂપોમાં સમ્વિદ્યાનંદરૂપ ધ્રુવ એકજ છે એમાં કોઇનો મતભેદ સંભવતો નથી. પ્રતીત થનારાં નામરૂપો વાસ્તવિકસ્વરૂપવિનાનાં ને ઉત્પત્તિ નાશવાળાં છે. સમુદ્રમાં પરપોટાની પેઠે તે નામરૂપો ધ્રુવમાં રહ્યાં છે એમ વિવેકદૃષ્ટિએ જોવું. સમ્વિદ્યાનંદરૂપ ધ્રુવનો સાક્ષાત્કાર થવાથી જ્ઞાની પોતાની મેળે ધીરેધીરે નામરૂપનો અનાદર કરવા લાગે છે. દૈતના અનાદરનો વારંવાર અભ્યાસ કરવાથી ધ્રુવજ્ઞાન સુદૃઢ થાય છે, અને તે ધ્રુવજ્ઞાની જીવતા છતાં સુકત થાય છે. પછી તેમનું શરીર તેમના પ્રારબ્ધકર્મપ્રમાણે ભલે ગમે તે દેશમાં ગમે તે અવસ્થામાં રહો.

અનાદિકાલથી પ્રવૃત્ત થયેલી દૈતવાસના થોડા સમયના જ્ઞાનાભ્યાસથી નિવૃત્ત થવી સંભવિત નથી, માટે લાંબો સમય નિરંતર સત્કારપૂર્વક કરેલા ધ્રુવજ્ઞાસવડે તેની નિવૃત્તિ કરવી જોઈએ. માટીમાં રહેલી શક્તિની પેઠે ધ્રુવને આશરે રહેલી શક્તિ અનેક પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરે છે. જીવની નિદ્રાશક્તિ જેમ ન ઘટે એવાં સ્વપ્ને ઉત્પન્ન કરે છે તેમ ધ્રુવને આશરે રહેલી માયાશક્તિ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય કરે છે. કોઈ મનુષ્ય સ્વપ્નમાં આકાશમાં પોતાની ગતિ, કોઈ મનુષ્ય સ્વપ્નમાં પોતાના મસ્તકનું છેદન અને કોઈ મનુષ્ય સ્વપ્નમાં પોતાના મરી ગયેલા દીકરાનું દર્શન ઇત્યાદિ ઘણી જાગૃતમાં ન સંભવી શકે એવી વાતો જીએ છે. સ્વભાવસ્થામાં આ ચોગ્ય છે, ને આ અચોગ્ય છે એવી વ્યવસ્થા કરી શકાતી નથી. તે વેલાએ જે જેમ દેખાય છે તે તેમ ઠીક છે એમ માનવું જોઈએ. જીવની નિદ્રાશક્તિનો બ્યારે આવો પ્રભાવ છે ત્યારે ધ્રુવની માયા-શક્તિનો ન ચિતવી શકાય એવો પ્રભાવ હોય તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. સૂતેલા મનુષ્યમાં નિદ્રા જેમ અનેકપ્રકારનાં સ્વપ્ન ઉત્પન્ન કરે છે તેમ માયા નિવિકાર, ધ્રુવમા આકાશાદિ અનેક કાર્યો ઉત્પન્ન કરે છે. સર્વ કાર્યો ભૌતિક છતાં પણ પ્રાણીઓનાં અંતઃકરણોમાં ચેતનનું પ્રતિબિંબ પડે છે તેથી તે ચેતન કહેવાય છે, અને તેનાથી ભિન્ન પાપાણાદિ જડ કહેવાય છે. ચેતનમાં અને જડમાં ધ્રુવનો સમ્વિદ્યાનંદસ્વભાવ સરખોજ હોય છે. હુગડામાં જેમ ચિત્રો હોય તેમ ધ્રુવમાં નામરૂપો રહેલાં છે. પાણીમાં મનુષ્ય પોતાનું નીચા સુખવાળું પ્રતિબિંબ જીએ તોપણ તેમાં તે સત્યપણાની ખુદ્ધિ કરતો નથી, પણ કાંઠાઉપર રહેલા જામા મોઢાવાળા સ્થૂલશરીરમાં સત્યપણાની ખુદ્ધિ કરે

છે. જ્યેવી રીતે સુસુક્ષ્મ પ્રતીત થતા નામરૂપની ઉપેક્ષા કરીને તે નામરૂપમાં રહેલા સચ્ચિદાનંદરૂપ પ્રદક્ષુ અનુસંધાન કરવું. મનુષ્ય જેમ મનોરાભ્યના પદાર્થોની ઉપેક્ષા કરે છે તેમ સુસુક્ષ્મને જગતમાં પ્રતીત થતા નામરૂપની ઉપેક્ષા કરવી. મનોરાભ્ય જેમ ક્ષણભંગુર છે તેમ જગતના પદાર્થો પણ ક્ષણભંગુર છે. જીવાનીમાં ગયેલી ણાભ્યાવસ્થા આવી શકતી નથી, વૃદ્ધાવસ્થામાં ગયેલી જીવાની આવી શકતી નથી, મરેલા પિતા પુનઃ દેહી શકાતા નથી, અને ગયેલો દિવસ પણ પાછો આવતો નથી. ક્ષણભંગુર મનોરાભ્યમાં અને ક્ષણભંગુર વ્યાવહારિક પદાર્થોમાં વસ્તુતાએ કંઈ ફેર નથી. નામરૂપવાળું દ્વૈત દેખાતું હોય તોપણ તેમાં સુસુક્ષ્મને સત્યપણાની બુદ્ધિ રાખવી નહિ. લૌકિક પદાર્થોની ઉપેક્ષા કરવાથી સુસુક્ષ્મની બુદ્ધિ પ્રદ્વચિતનમાં વિખારહિત સુસ્થિર થાય છે. નાટકના પાત્રની જેમ ઉપરછલી આસ્થા રાખીને જ્ઞાનીને પ્રાસ-વ્યવહાર થઈ શકે છે. નદીના પાણીને પ્રવાહ વેગથી ચાલતો હોય તોપણ તે નદીના નીચેના ભાગમાં પડેલી ઘેટી શિલા સ્થિર રહે છે તેમ જ્ઞાનીનું અંતઃકરણ પ્રારબ્ધકર્મને લીધે સંસારનું કામકાજ કરે તોપણ તેનો અવિકારી આત્મા કંઈ પણ અભાયમાન થતો નથી. જેમ અવકાશરહિત દર્પણમાં ઘણા પદાર્થોથી ભરેલું આ મહાકાશ પ્રતીત થાય છે તેમ ચૈતનવન પ્રદક્ષમાં અનેક પદાર્થોથી ભરેલું આ મહાકાશ પ્રતીત થાય છે. જેમ દર્પણને જોયા વિના તેમાં રહેલા પ્રતિબિંબો જોવામાં આવતાં નથી તેમ સચ્ચિદાનંદસ્વભાવવાળા પ્રદક્ષના દર્શનવિના જગતનો દેખાવ થયો સંભવિત નથી. આમ હોવાથી પહેલાં પ્રતીત થનાર સચ્ચિદાનંદ પ્રદક્ષમાંજ સુસુક્ષ્મને પોતાની બુદ્ધિને સ્થિર કરવી, તેને નામરૂપમાં જવા દેવી નહિ. પ્રદક્ષ જગતરહિત સચ્ચિદાનંદરૂપ છે સુસુક્ષ્મને આ અદ્વૈત પ્રદક્ષમાં લાંબો સમય વિશ્રાંતિ પામે, પ્રતીત થતું જગત મિથ્યા છે એમ લાંબો સમય ચિંતન કરવાથી સુસુક્ષ્મને અદ્વૈતાનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે.

એ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભાસ્કરીતીર્થસ્વામિવિરચિત પંચદશીના પ્રદક્ષાનંદમાં અદ્વૈતાનંદ એ નામના તેરમા પ્રકરણનો શ્રીમત્પ્રાથરર્મવિરચિત સાર પૂરો થયો. ૧૩

૧૪ બ્રહ્માનંદે વિદ્યાનંદ ॥

ટીકાકારકૃત મંગલ

દોહરે

બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિથી, ત્રિવિધ દુઃખ દૂર થાય;
શાશ્વતી શાંતિ પમાય ને, પરમાનંદી થવાય ૧

અધિકારભેદે આ બ્રહ્માનંદનામના ગ્રંથનાં પ્રથમનાં ત્રણ પ્રકરણોમાં બ્રહ્મ-
રૂપ આનંદનો ઉપદેશ કર્યો. હવે આ ચોથા પ્રકરણમાં વિદ્યાનંદનું નિરૂપણ
આરંભવાની અધિકાર પ્રતિજ્ઞા કરે છે:—

યોગેનાત્મવિવેકેન દ્વૈતમિથ્યાત્વચિંતયા ।

બ્રહ્માનંદં પश्यતોઽથ વિદ્યાનંદો નિરૂપ્યતે ॥ ૧ ॥

અન્વય:—યોગેન, આત્મવિવેકેન [ચ] દ્વૈતમિથ્યાત્વચિંતયા બ્રહ્માનંદં પश्यતઃ
વિદ્યાનંદઃ અથ નિરૂપ્યતે ॥

ચિત્તવૃત્તિને બ્રહ્મમાં ભેડવારૂપ યોગવડે, આત્માના અને અનાત્માના
વિવેકવડે તથા દ્વૈતના મિથ્યાપણાના ચિંતનવડે બ્રહ્માનંદનો અનુભવ કરનારા
બ્રહ્મવેત્તાના વિદ્યાનંદનું (બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિવડે તેમના અંતઃકરણમાં ઉપજતો
આનંદનું) હવે નિરૂપણ કરાય છે. ૧

હવે વિદ્યાનંદનું સ્વરૂપ તથા તેનાં પેટા ભેદ કહે છે:—

વિપયાનંદવદ્વિદ્યાનંદો ધીવૃત્તિરૂપકઃ ।

દુઃસ્વાભાવાદિરૂપેણ પ્રોક્ત એષ ચતુર્વિધઃ ॥ ૨ ॥

વિપયાનંદવત્ વિદ્યાનંદઃ ધીવૃત્તિરૂપકઃ, એષઃ દુઃસ્વાભાવાદિરૂપેણ ચતુ-
ર્વિધઃ પ્રોક્તઃ ॥

અનુકૂલ વિષયની પ્રાપ્તિવડે થનારો આનંદ જેમ બુદ્ધિની વૃત્તિરૂપ છે
તેમ બ્રહ્મજ્ઞાનવડે થનારો આનંદ એટલે વિદ્યાનંદ પણ બુદ્ધિની વૃત્તિરૂપ છે.
બ્રહ્મજ્ઞાનવડે ઉપજનારો આ આનંદ દુઃખાભાવાદિરૂપે શાસ્ત્રમાં ચાર પ્રકારનો
કહ્યો છે. ૨

उपर ऋष्यावेला विधानद्वया चार प्रकार कडे छे:—

दुःखाभावश्च कामाप्तिः कृतकृत्योऽहमित्यसौ ।

प्राप्तप्राप्त्योऽहमित्येव चातुर्विध्यमुदाहृतम् ॥ ३ ॥

दुःखाभावः, कामाप्तिः, अहं कृतकृत्यः इति च असौ अहं प्राप्तप्राप्त्यः इति एव चातुर्विध्यं उदाहृतं [अस्ति] ॥

सर्वप्रकारानां दुःखानां अभाव, उच्छिन्नता प्राप्ति, हु कृतार्थं यथो हं अथो निश्चय अने हुं प्राप्त करवायेत्यने प्राप्त यथो हं अथो निश्चय अथ विधानद्वयं चातुर्विध्यपदं शास्त्रभां कडेलु छे. ३

निवृत्त करवायेत्य दुःखानां प्रकार कडे छे:—

ऐहिकं चामुष्मिकं चेत्येवं दुःखं द्विधेरितम् ।

निवृत्तिमौहिकस्याह वृहदारण्यकं वचः ॥ ४ ॥

ऐहिकं च अमुष्मिकं च इति एवं दुःखं द्विधा ईरितं [अस्ति,] वृहदारण्यकं वचः ऐहिकस्य निवृत्ति आह ॥

आ लोकांतुं दुःख अने परलोकांतुं दुःख अथ शास्त्रभां दुःख वि प्रकारनां कडा छे. भूहदारण्यकोपनिषद्नु वचन आत्मज्ञाननी प्राप्तिवडे आ लोकांतां दुःखानी निवृत्तिने कडे छे. ४

उपर ऋष्यावेला भूहदारण्यकोपनिषद्नु वचनने नीयेना म्योकरणे कडे छे:—

आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः ।

किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ॥ ५ ॥

पुरुषः आत्मानं अयं अस्मि इति विजानीयात् चेत् किं इच्छन् कस्य कामाय शरीरं अनुसंज्वरेत् ? ॥

पुरुष घातानां सन्निधानकरुण आत्माने आ हुं हं अथो ओ अथो तो पछी ते कथा विषयने उच्छतो छतो कथा सोक्ताने आटे शरीरनी साधे संगध शशीने संताप पाये ? ५

आत्मानां जे प्रकारने अने लुवता स्वरूपने कडे छे:—

जीवात्मा परमात्मा चेत्यात्मा द्विविध ईरितः ।

चित्तादात्म्यात्त्रिभिर्देहैर्जीवः सन्भोक्तृतां व्रजेत् ॥ ६ ॥

जीवात्मा च परमात्मा इति आत्मा द्विविधः ईरितः [अस्ति,] त्रिभिः देहैः चित्तादात्म्यात् जीवः सन् भोक्तृतां व्रजेत् ॥

શાસ્ત્રમાં જીવાત્મા અને પરમાત્મા એમ આત્મા બે પ્રકારના કહ્યા છે. સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ એ ત્રણ શરીરોની સાથે ચેતનના એકપણાની ભ્રાંતિથી તે ચેતન જીવરૂપ થઈને લોકતાપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. ૬

હવે પરમાત્માનું સ્વરૂપ કહે છે:—

પરાત્મા સચ્ચિદાનંદસ્તાદાત્મ્યં નામરૂપયોઃ ।

ગત્વા ભોગ્યત્વમાપન્નસ્તદ્દિવેકે તુ નોભયમ્ ॥ ૭ ॥

પરાત્મા સચ્ચિદાનંદઃ, નામરૂપયોઃ, તાદાત્મ્યં ગત્વા ભોગ્યત્વં આપન્નઃ, તદ્દિવેકે તુ ભયમ્ ન [અસ્તિ] ॥

પરમાત્મા સચ્ચિદાનંદરૂપ છે. અધિષ્ઠાનરૂપે રહેલા તે પરમાત્મા કદિપત નામની અને રૂપની સાથે એકપણાને પામીને લોગ્યપણાને પ્રાપ્ત થયા છે. સ્થૂલાદિ ત્રણ શરીરોથી અને નામરૂપાત્મક જગત્થી તે સચ્ચિદાનંદરૂપ પરમાત્મા (બ્રહ્મ) અત્યંત સિદ્ધ છે એવું વિવેકજ્ઞાન થવાથી તે શુદ્ધચેતનમાં (બ્રહ્મમાં) લોકતાપણું અને લોગ્યપણું એ બંને પ્રતીત થતાં નથી. ૭

લોકતાને માટે લોગ્યને ઇચ્છવાથી સંતાપ થાય છે તે સંતાપ આત્મામાં નથી એમ કહે છે:—

ભોગ્યમિચ્છન્મોક્તુરર્થે શરીરમનુસંજ્વરેત્ ।

જ્વરાસ્ત્રિપુ શરીરેષુ સ્થિતા ન ત્વાત્મનો જ્વરાઃ ॥ ૮ ॥

મોક્તુઃ અર્થે ભોગ્યં ઇચ્છન્ શરીરં અનુસંજ્વરેત્, જ્વરાઃ ત્રિપુ શરીરેષુ સ્થિતાઃ, તુ જ્વરાઃ આત્મનોઃ ન [સન્તિ] ॥

લોકતાને માટે લોગ્યને ઇચ્છનારો જીવ શરીરની સાથે એકપણાની ભ્રાંતિથી સંતાપ પામે છે. પ્રતિકૂલ પ્રતીત થતા સંતાપો સ્થૂલાદિ ત્રણ શરીરોમાં રહેલા છે, પણ તે સંતાપો આત્માના નથીજ. ૮

ત્રણ શરીરોમાં રહેલા સંતાપો જણાવે છે —

વ્યાધયો ધાતુવૈષમ્યે સ્થૂલદેહે સ્થિતા જ્વરાઃ ।

કામક્રોધાદયઃ સૂક્ષ્મે દ્વયોર્વીજં તુ કારણે ॥ ૯ ॥

ધાતુવૈષમ્યે [યે] વ્યાધયઃ [તે] સ્થૂલદેહે સ્થિતાઃ જ્વરાઃ [સન્તિ,] કામક્રોધાદયઃ સૂક્ષ્મે [સ્થિતાઃ,] દ્વયોઃ વીજં તુ કારણે [સ્થિતમ્] ॥

વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ ધાતુના વિષમપણાથી પ્રાણીઓને જે રોગો થાય છે તે રોગો સ્થૂલદેહમાં રહેલા સંતાપો (જ્વરો) છે. કામ, ક્રોધ

અને લોભાદિ સૂક્ષ્મશરીરમાં રહેલા જ્વરો છે. ઉપર જણાવેલા બંને શરીરના જ્વરોનું ખીજ (સંસ્કાર) તેો કારણશરીરમાં રહેલું છે. ૯

પ્રકાશવેત્તા અદ્વૈતાનંદનામના પ્રકરણમાં કહેલી રીતે પ્રકાશી જડને પૃથક્ કરીને પછી કોઇ પણ લોભ્યને ઇચ્છતા નથી એમ જણાવે છે:—

અદ્વૈતાનંદમાર્ગેણ પરાત્મનિ ત્રિવેચિતે ।

અપચ્ચન્વાસ્તવં ભોગ્યં કિં નામેચ્છેત્પરાત્મવિત્ ॥ ૧૦ ॥

અદ્વૈતાનંદમાર્ગેણ પરાત્મનિ ત્રિવેચિતે [સતિ] ભોગ્યં વાસ્તવં અપચ્ચન્ પરાત્મ-વિત્ કિં નામ ઇચ્છેત્ ? ॥

આ પ્રશ્નાનંદગ્રંથના ત્રીજા અધ્યાયરૂપ અદ્વૈતાનંદનામના પ્રકરણમાં જણાવેલા અદ્વૈતાનંદરૂપ પ્રકાશના વિચારવડે માયાના કાર્યરૂપ નામરૂપથી પર સચ્ચિદાનંદરૂપ પ્રકાશનું પૃથક્કરણ કરીને સર્વ દૃશ્ય મિથ્યા છે એના નિશ્ચયવડે લોભ્ય પદાર્થને સાચા નહિ જોનારા પ્રકાશવેત્તા કયા પદાર્થની ઇચ્છા કરે? અર્થાત્ તેઓ કોઇ મિથ્યા પદાર્થની ઇચ્છા ન કરે. ૧૦

જીવાત્માનું વાસ્તવિકસ્વરૂપ અનિકારી કૃતસ્વરૂપ છે એમ જણાવવાથી કોઇ લોભા રહેતો નથી એમ જણાવે છે:—

આત્માનંદોક્તરીત્યાસ્મિન્ જીવાત્મન્યવધારિતે ।

મોક્તા નૈવાસ્તિ કોઽપ્યત્ર શરીરે તુ જ્વરઃ ક્રુતઃ ॥ ૧૧ ॥

આત્માનંદોક્તરીત્યા અસ્મિન્ જીવાત્મનિ અવધારિતે [સતિ] અત્ર શરીરે કઃ અપિ મોક્તા ન અસ્તિ એવ, તુ જ્વરઃ ક્રુતઃ ? ॥

આત્માનંદનામના અધ્યાયમાં કહેલી રીતે આ જીવાત્માના વાસ્તવિકરૂપ કૃતસ્વનો દૃઢ નિશ્ચય કરવાથી આ શરીરમાં કોઇ પણ લોભતાજ રહેતો નથી, તેપછી જ્વર કયાંથીજ હોય ? ૧૧

હવે પારલૌકિક દુઃખને વા જ્વરને કહે છે:—

પુણ્યપાપદ્વયે ચિંતા દુઃખમામુષ્મિકં ભવેત્ ।

પ્રથમાધ્યાય એવોક્તં ચિંતા નૈનં તપેદિતિ ॥ ૧૨ ॥

પુણ્યપાપદ્વયે [યા] ચિંતા [તત્ એવ] આમુષ્મિકં દુઃખં ભવેત્, એનં ચિંતા ન તપેત્ इति પ્રથમાધ્યાયે એવ વક્તુમ્ ॥

શુભકર્મરૂપ પુણ્ય અને અશુભકર્મરૂપ પાપ એ બેના સંબંધમાં મનુષ્યને જે ચિંતા થાય છે તેજ પારલૌકસંબંધી દુઃખ કહેવાય છે. સર્વને પ્રકાશરૂપ જોનારા આ પ્રકાશવેત્તાને પુણ્યપાપની ચિંતા સંતાપ આપી શકતી નથી એમ આ પ્રશ્નાનંદનામના ગ્રંથના પહેલા અધ્યાયમાંજ કહ્યું છે. ૧૨

પ્રહ્લવેત્તાને ક્રિયમાણુકર્મનો સ્પર્શ થતો નથી એમ જણાવે છે:—

યથા પુષ્કરપર્ણેઽસ્મિન્નપામશ્લેષણં તથા ।

વેદનાદૂર્ધ્વમાગામિકર્મણોઽશ્લેષણં વુધે ॥ ૧૩ ॥

યથા અસ્મિન્ પુષ્કરપર્ણે અપાં અશ્લેષણં તથા વુધે વેદનાત્ કુર્ધ્વ આગામિ-
કર્મણઃ અશ્લેષણં [ભવતિ] ॥

એમ આ કમલના પાંદડાને જલનો સ્પર્શ થતો નથી તેમ પ્રહ્લવેત્તાને પ્રહ્લનો સાક્ષાત્કાર થયા પછી ક્રિયમાણુકર્મનો સ્પર્શ થતો નથી. ૧૩

પ્રહ્લવેત્તાનાં સચિતકર્મો પ્રહ્લજ્ઞાનથી બળી બંધ છે એમ કહે છે:—

इपीकातृणतूलस्य वह्निदाहः क्षणाद्यथा ।

तथा संचितकर्मास्य दग्धं भवति वेदनात् ॥ ૧૪ ॥

યથા ઇપીકાતૃણતૂલસ્ય ક્ષણાત્ વહ્નિદાહઃ તથા અસ્ય સંચિતકર્મ વેદનાત્
દગ્ધં ભવતિ ॥

એમ મુંજનામના ઘાસના રાડાઉપરના તૂલનો (ચમરીમાંના રૂબેલા
ભાગનો) ક્ષણનારમા અભિવડે દાહ થઈ બંધ છે તેમ આ પ્રહ્લવેત્તાના
સંચિતકર્મો પ્રહ્લના જ્ઞાનથી બળી બંધ છે.

તેરમા શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જ્ઞાનીને ક્રિયમાણુકર્મનો સ્પર્શ થતો
નથી, અને આ શ્લોકમા જણાવ્યા પ્રમાણે જ્ઞાનીનાં સચિતકર્મો બળી બંધ
છે, તેથી તેમને બંને પ્રકારના કર્મોના ક્ષેત્રોની ચિંતા રહેતી નથી. ૧૪

પ્રહ્લજ્ઞાનીના પ્રારબ્ધકર્મથી લિપ્ત બીજાં બે કર્મો બળી બંધ છે એમ
ભગવદ્ગીતાને શ્લોક નીચે આપીને સિદ્ધ કરે છે:—

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्કुरुतेऽर्जुन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ૧૫ ॥

અર્જુન ! યથા સમિદ્ધઃ અગ્નિઃ ઇધાંસિ ભસ્મસાત્ કુરુતે તથા જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વ-
કર્માણિ ભસ્મસાત્ કુરુતે ॥

હે અર્જુન ! જેવી રીતે અત્યત સળગેલો અગ્નિ સૂકા ઇંધણાંઓને બાળીને
ભસ્મ કરી નાખે છે તેવી રીતે પ્રહ્લજ્ઞાનરૂપ અગ્નિ પ્રારબ્ધકર્મથી લિપ્ત સર્વ
કર્મોને બાળીને ભસ્મ કરી નાખે છે, અર્થાત્ તેમના સચિત કર્મો બળી
બંધ છે, અને તેમને ક્રિયમાણુકર્મનો સ્પર્શ થતો નથી. ૧૫

પ્રહ્લવેત્તાને ક્રિયમાણુકર્મવડે બંધન થતું નથી એમ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો
શ્લોક નીચે આપીને નિશ્ચય કરે છે.—

યસ્ય નાહંકૃતો ભાવો વુદ્ધિર્યસ્ય ન લિપ્યતે ।

હત્વાપિ સ ઇમાંલ્લોકાન્ન હન્તિ ન નિવચ્યતે ॥ ૧૬ ॥

યસ્ય અહંકૃતઃ ભાવઃ ન, [ચ] યસ્ય વુદ્ધિઃ ન લિપ્યતે, સઃ ઇમાન્ લોકાન્ હત્વા અપિ ન હન્તિ [ચ] ન નિવચ્યતે ॥

જેને હું આ કર્મનેા કરતાં હું એવું અભિમાન નથી, અને જેની વુદ્ધિ પ્રાપ્ત સુખદુઃખવડે હર્ષશોકરૂપ રૂપ પામતી નથી તે દ્વિત્રિય પુરુષ ધર્મચુદ્ધ કરતાં વ્યાવહારિક રીતે આ લોકોનું હનન કરીને પણ પારમાર્થિક રીતે હનન કરતો નથી, અને અધિગતિરૂપ બંધનને પ્રાપ્ત થતો નથી. ૧૬

થોગ્ય પ્રસંગવશાત્ માતાના વધવડે અથવા તેમના અપમાનવડે કે પિતાના વધવડે અથવા તેમના અપમાનવડે વા ખીલ કોઈ અંશુભં જણાતા કર્મવડે પ્રહ્લવેતાની મુક્તિ નાશ પામતી નથી એવા લાવની કુંભીતકિ-ઉપનિ-પદ્મી શ્રુતિને નીચેના શ્લોકમાં અર્થથી કહે છે:—

માતાપિત્રોર્વધઃ સ્તેયં મ્રૂણહત્યાન્યદીદૃશમ્ ।

ન મુક્તિં નાશયેત્પાપં મુલ્કાંતિર્ન નશ્યતિ ॥ ૧૭ ॥

માતાપિત્રોઃ વધઃ, સ્તેયં, મ્રૂણહત્યા [ચ] ઈદૃશં અન્યત્ પાપં મુક્તિં ન નાશયેત્ [ચ] મુલ્કાંતિઃ ન નશ્યતિ ॥

સ્વકર્તવ્યના પાલનરૂપે કરાયેલો માતાનેા કે પિતાનેા વધ, આપઠાલમાં કરાયેલી અત્યાદની ચોરી, ગર્ભપાત વા બાલકની હત્યા અને આવાજ પ્રકારનું ખીલું પાપ પ્રહ્લવેતાની મુક્તિનેા નાશ કરતું નથી, અને તેમના સુખઉપરની ક્રાંતિ નાશ પામતી નથી, અર્થાત્ તેમના સુખઉપર શ્યામતા આવતી નથી. ૧૭

ઉપર પ્રમાણે દુઃખના અભાવરૂપ વિદ્યાનદનું વર્ણન કરીને હવે ઇચ્છિતની પ્રાપ્તિરૂપ ખીલ વિદ્યાનદનું નિરૂપણ કરે છે:—

દુઃસ્વાભાવવદેવાસ્ય સર્વકામાતિરીરિતા ।

સર્વાન્કામાનસાવાપ્ત્વા હ્યમૃતોઽમ્ભવદિત્યતઃ ॥ ૧૮ ॥

અસૌ સર્વાન્ કામાન્ આપ્ત્વા દિ અમૃતઃ અમવત્ ઇતિ, અતઃ દુઃસ્વાભાવવત્ એવ અસ્ય સર્વકામાત્તિઃ ઈરિતા ॥

આ પ્રહ્લવેતા સર્વે ઇચ્છિત લોગોને પામીનેજ મરણરહિત થયા એવી રીતે શ્રુતિમાં કહ્યું છે, આ કારણથી લોકિક અને પારલૌકિક દુઃખના અભાવની પેઠેજ આ પ્રહ્લવેતાને ઇચ્છિત લોગોની પ્રાપ્તિ કહેલી છે. ૧૮.

હવે પ્રહ્લવેત્તા લક્ષણ કરતા છતા, ક્રીડા કરતા છતા તથા સ્મરણ કરતા છતા પોતાના શરીરનું સ્મરણ કરતા નથી એ ભાવવાળી છાંદોગ્ય-ઉપનિષદ્ની શ્રુતિને નીચેના શ્લોકમાં અર્થથી કહે છે:—

જક્ષન્ક્રીડન્નૃતિં પ્રાપ્તઃ સ્ત્રીભિર્યાનૈસ્તથેતરૈઃ ।

શરીરં ન સ્મરેત્પ્રાણઃ કર્મણા જીવયેદમુમ્ ॥ ૧૯ ॥

જક્ષન્, ક્રીડન્, સ્ત્રીભિઃ, યાનૈઃ તથા ઇતરૈઃ રતિં પ્રાપ્તઃ શરીરં ન સ્મરેત્, પ્રાણઃ કર્મણા અમું જીવયેત્ ॥

પોતાના અધિકારપ્રમાણે લક્ષણ કરતા છતા, અન્યની સાથે ક્રીડા કરતા છતા, સ્ત્રીઓવડે, વાહનોવડે અને ખીબા જ્ઞાની, અજ્ઞાની ને મિત્રાદિવડે પ્રીતિ મેળવતા છતા પ્રહ્લવેત્તા પોતાના શરીરનું સ્મરણ કરતા નથી. તેમના શરીરમાં રહેલો પ્રાણ તેમના પ્રારબ્ધકર્મવડે તેમના શરીરને છવાડે છે. ૧૯

તે પ્રહ્લવેત્તા સર્વ લોગોને સાથે પામે છે એવા ભાવવાળી તૈત્તિરીયોપનિષદ્ની શ્રુતિને અર્થથી નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

સર્વાન્કામાન્સહાપ્નોતિ નાન્યવજ્જન્મકર્મભિઃ ॥

વર્તન્તે શ્રોત્રિયે ભોગા યુગપત્ ક્રમવર્જિતાઃ ॥ ૨૦ ॥

સર્વાન્ કામાન્ સહ આપ્નોતિ, અન્યવત્ જન્મકર્મભિઃ ન, શ્રોત્રિયે ભોગાઃ યુગપત્ ક્રમવર્જિતાઃ વર્તન્તે ॥

પ્રહ્લવેત્તા સર્વ લોગોને એકસાથે પામે છે. ખીબા અજ્ઞાની જનોની પેઠે જન્મોવડે અને કૃમોવડે તે લોગોને પ્રાપ્ત થતા નથી. શ્રોત્રિય અને પ્રહ્લનિષ્ઠ પુરુષમાં સર્વે લોગો એકસાથે કમનો ત્યાગ કરીને રહે છે.

અજ્ઞાની મનુષ્ય તેના વર્તમાનજન્મવડે અને ભવિષ્યમાં થનારા જન્મવડે તથા શુભાશુભકર્મવડે લોગોને લોગવે છે, અને પ્રહ્લજ્ઞાની તે પોતાના વર્તમાનજન્મમાં ચક્રવર્તી રાબથી માંડીને પ્રહ્લલોકસુધીનાં સુખોને એકસાથે લોગવે છે, અને તેનાથી અધિક પ્રહ્લજ્ઞાનહને લાભ પણ લે છે. પ્રહ્લજ્ઞાનીને પુનર્જન્મ ન હોવાથી તેમને ખીબા જન્મવડે સુખ લોગવવાનું રહેતું નથી. ૨૦

તૈત્તિરીય-ઉપનિષદ્માંની અને ધૃહદારણ્યક-ઉપનિષદ્માંની આનહને વિચાર કરનારી શ્રુતિઓને અર્થથી નીચેના જ શ્લોકવડે કહે છે:—

યુવા રૂપી ચ વિદ્યાવાન્ નીરોગો દૃઢચિત્તવાન્ ।

સૈન્યોપેતઃ સર્વપૃથ્વીં વિત્તપૂર્ણાં પ્રપાલયન્ ॥ ૨૧ ॥

સર્વેર્માનુષ્યકૈર્ભોગૈઃ સંપન્નસ્તુત્તમ્ભૂમિપઃ ॥

યમાનન્દસવાપ્નોતિ બ્રહ્મવિદ્વ તમશ્ચુતે ॥ ૨૨ ॥

પુવા, રૂપી, વિદ્યાવાન, નીરોગ, દૃઢચિત્તવાન, સૈન્નોપેતઃ, વિત્તપૂર્ણી સર્વપૃથ્વી પ્રપાલયન, ચ સર્વેઃ માનુષ્યકૈઃ ભોગૈઃ સંપન્નઃ ત્તમ્ભૂમિપઃ યં આનંદં અવા-
પ્નોતિ તેં બ્રહ્મવિદ્ ચ અશ્ચુતે ॥

જીવાન, સાશ રૂપવાળા, વિદ્યાન, શેગરહિત, દૃઢનિશ્ચયવાળા, ચેત્ય સેનાવાળા, ધનથી પરિપૂર્ણ સર્વપૃથિવીનું સારી રીતે પાલન કરનારા ને મનુષ્ય-
લોકના સર્વ લોગોવડે યુક્ત હોવાથી સંતોષ પામેલા રાજા જે સુખને પ્રાપ્ત
થાય છે તે સુખને પ્રજ્ઞવેત્તા પણ પામે છે. ૨૧-૨૨

ચક્રવર્તી રાજાને અને પ્રજ્ઞવેત્તાને મર્ત્યલોકના વિષયની નિસ્પૃહતા અંશથી
હોવાથી તેમને તૃપ્તિ પણ સમાન થાય છે એમ કહે છે:—

મર્ત્યભોગે દ્વયોર્નાસ્તિ કામસ્તૃપ્તિરતઃ સમા ॥

ભોગાન્નિષ્કામતૈકસ્ય પરસ્યાપિ વિવેકતઃ ॥ ૨૩ ॥

મર્ત્યભોગે દ્વયોઃ કામઃ ન અસ્તિ, અતઃ તૃપ્તિઃ સમા, એકસ્ય ભોગાત્ નિષ્કા-
મતા, પરસ્ય અપિ વિવેકતઃ ॥

મનુષ્યલોકના લોગમાં ચક્રવર્તી રાજાને અને પ્રજ્ઞવેત્તાને તૃપ્તિ નથી,
આથી તે બંનેના સંતોષ સમાન છે. એકને એટલે ચક્રવર્તી રાજાને લોગથી
તૃપ્તિરહિતપણું છે, અને બીજાને એટલે પ્રજ્ઞવેત્તાને પણ વિવેકથી-વિષયહોપ-
દશીનથી-તૃપ્તિરહિતપણું છે. ૨૩

પ્રજ્ઞવેત્તા વેદાદિ શાસ્ત્રોવડે વિષયોમાં રહેલા દોષોને જુએ છે તેથી તેમને
વિષયો લોગવવાની ઈચ્છા થતી નથી એવા બાવનું જણાવે છે:—

શ્રોત્રિયત્વાદ્વેદશાસ્ત્રેર્ભોગદોષાનવેક્ષતે ॥

રાજા વૃહદ્રથો દોષાંસ્તાન્ ગાથાભિરુદાહરત્ ॥ ૨૪ ॥

શ્રોત્રિયત્વાત્ વેદશાસ્ત્રેઃ ભોગદોષાન અવેક્ષતે, રાજા વૃહદ્રથઃ તાન્ દોષાન્
ગાથાભિઃ ઉદાહરત્ ॥

વેદાદિ શાસ્ત્રના જ્ઞાતાપણથી પ્રજ્ઞવેત્તા વેદોવડે અને શાસ્ત્રોવડે લોગમાં
રહેલા દોષોને સૂક્ષ્મદ્રષ્ટિથી જુએ છે. વૃહદ્રથરાજા લોગમાં રહેલા તે દોષોને
ત્રૈત્રાયણીશાખામાં ગાથાઓવડે (શ્લોકોવડે) કહેતા હતા. ૨૪

વેદાદિમાં રહેલા દોષોને જોવાથી રાજાએ વૃહદ્રથની પેઠે વિવેકીને વિષયો
લોગવવાની ઈચ્છા થતી નથી એમ જણાવે છે:—

દેહદોષાંશ્ચિત્તદોષાન્ ભોગ્યદોષાનનેકશઃ ।

શુના વાંતે પાયસે નો કામસ્તદ્વદિવેકિનઃ ॥ ૨૫ ॥

૧. [સઃ] દેહદોષાન્, ચિત્તદોષાન્ [ચ] અનેકશઃ ભોગ્યદોષાન્ [વદાહરત્,] [યથા] શુના વાંતે પાયસે કામઃ નો [અસ્તિ] તદ્વત્ વિવેકિનઃ ॥

તે બૃહદ્રથરાજ શ્રીશાકાયન્યમુનિપ્રતિ શરીરમાં રહેલા દોષોને, અંતઃ-કરણમાં રહેલા દોષોને અને લોગ્યમાં-વિષયોમાં-રહેલા અનેકપ્રકારના દોષોને કહેતા હતા જેમ કુતરાએ, વમન કરેલા દૂધપાકમાં કોઈ મનુષ્યની ઇચ્છા થતી નથી તેમ વિવેકીને દોષબહુલ વિષયો ભોગવવાની ઇચ્છા થતી નથી. ૨૫ ચક્રવર્તી રાજના કરતા પ્રહ્લવેતાનુ અધિકપણુ નીચેના બે શ્લોકોવડે જણાવે છે:—

નિષ્કામત્વે સમેઽપ્યત્ર રાજ્ઞઃ સાધનસંચયે ।

દુઃખમાસીદ્ભાવિનાશાદંતિભીરનુવર્તતે ॥ ૨૬ ॥

નોભયં શ્રોત્રિયસ્યાતસ્તદાનંદોઽધિકોઽન્યતઃ ।

ગંધર્વાનંદ આશાસ્તિ રાજ્ઞો નાસ્તિ વિવેકિનઃ ॥ ૨૭ ॥

નિષ્કામત્વે સમે અપિ અત્ર રાજ્ઞઃ સાધનસંચયે દુઃખં આસીત્ [ચ] ભાવિનાશાત્ અતિભીઃ અનુવર્તતે, શ્રોત્રિયસ્ય [ઈદં] ભયં ન, અતઃ તદાનંદઃ અન્યત્ અધિકઃ, રાજ્ઞઃ ગંધર્વાનંદે આશા અસ્તિ, વિવેકિનઃ ન અસ્તિ ॥

આ લોકના લોગમા રાજાનુ અને પ્રહ્લવેતાનુ તૃષ્ણારહિતપણુ સમાન છતા પણ અહીં ચક્રવર્તી રાજાને સાધનો એકત્ર કરવામા પૂર્વે દુઃખ થયુ હતું, અને તેના ભવિષ્યના નાશના વિચારથી તેના મનમાં અત્યત ધીક રહ્યા કરે છે. પ્રહ્લવેતાને આ બને દુઃખ નથી, આ કારણથી પ્રહ્લવેતાનો આનંદ ચક્રવર્તી રાજાના આનંદના કરતા અધિક છે વળી ચક્રવર્તી રાજાને મનુષ્યગંધર્વના આનંદમા તૃષ્ણા છે, પણ પ્રહ્લવેતાને મનુષ્યગંધર્વના આનંદમા તૃષ્ણા નથી. ૨૬-૨૭

નીચેના બે શ્લોકોમા મનુષ્યગંધર્વનુ અને દેવગંધર્વનુ સ્વરૂપ કહે છે:—

અસ્મિન્કલ્પે મનુષ્યઃ સન્પુણ્યપાકવિશેષતઃ ।

ગંધર્વત્વં સમાપન્નો મર્ત્યગંધર્વ ઉચ્યતે ॥ ૨૮ ॥

૧ અહીં કોઈ પ્રથમા હતિ મીરનુવર્તતે (એવી ધીક અનુપ્રવેશ પામીને રહે છે) એવો પાઠ બેરામા આવે છે

પૂર્વકલ્પે કૃતાત્પુણ્યાત્કલ્પાદાવેવ ચેદ્ભવેત્ ।

ગંધર્વત્વં તાદૃશોઽન્ન દેવગંધર્વ ઉચ્યંતે ॥ ૨૯ ॥

અસ્મિન્ કલ્પે મનુષ્યઃ સન્ પુણ્યપાકવિશેષતઃ ગંધર્વત્વં સમાપન્નઃ મર્ત્યગંધર્વઃ
ઉચ્યતે, પૂર્વકલ્પે કૃતાત્ પુણ્યાત્ કલ્પાદૌ एव ગંધર્વત્વં ભવેત્ ચેત્ [તદિ] તાદૃશઃ
અન્ન દેવગંધર્વઃ ઉચ્યતે ॥

આ કલ્પમાં (પ્રકાશના દિવસમાં) મનુષ્ય હોઈને અમુક પ્રકારના પુણ્ય-
કર્મના પરિપાકથી જે આ કલ્પમાં દેવતા ગણિયાપણાને એટલે ગંધર્વપણાને
પામ્યા હોય તે મનુષ્યગંધર્વ કહેવાય છે, અને પૂર્વકલ્પમાં કરેલા પુણ્યકર્મના
પરિપાકથી વર્તમાનકલ્પના આરભમાંજ જે ગંધર્વપણાને પામ્યા હોય તો તેવા
પ્રકારના ગંધર્વને શાસ્ત્રમાં દેવગંધર્વ કહેવામાં આવે છે. ૨૮-૨૯

પિતૃઓના અને આલનદેવોના સ્વરૂપને નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:-

અગ્નિષ્વાત્તાદયો લોકે પિતરશ્ચિરવાસિનઃ ।

કલ્પાદાવેવ દેવત્વં ગતા આજાનદેવતાઃ ॥ ૩૦ ॥

લોકે ચિરવાસિનઃ અગ્નિષ્વાત્તાદયઃ પિતરઃ, કલ્પાદૌ एव દેવત્વં ગતાઃ
આજાનદેવતાઃ ॥

પિતૃલોકમાં (અંતરિક્ષમાં) લાંબો સમય નિવાસ કરનારા અગ્નિષ્વાત્તા-
દિક પિતૃઓ કહેવાય છે, અને એક પણ કલ્પના આરભમાંજ જેઓ દેવ-
પણાને પામેલા હોય તેઓ આલનદેવો કહેવાય છે ૩૦

નીચેના શ્લોકમાં કર્મદેવોનું સ્વરૂપ કહે છે:-

અસ્મિન્કલ્પેઽશ્વમેષાદિ કર્મ કૃત્વા મહત્પદમ્ ।

અવાપ્યાજાનદેવૈર્યાઃ પૂજ્યાસ્તાઃ કર્મદેવતાઃ ॥ ૩૧ ॥

અસ્મિન્ કલ્પે અશ્વમેષાદિ કર્મ કૃત્વા મહત્પદં અવાપ્ય આજાનદેવઃ યાઃ
પૂજ્યાઃ તાઃ કર્મદેવતાઃ ॥

આ કલ્પમાં અશ્વમેષાદિ વેદોક્ત શુભકર્મ કરીને મોટા પદને પામીને
આલનદેવોવડે જેઓ પૂજવાયોગ્ય થયા છે તેઓ કર્મદેવતા કહેવાય છે. ૩૧

હવે મુખ્યદેવાદિના સ્વરૂપને કહે છે:-

યમાદિમુખ્યા દેવાઃ સ્યુર્જાતાવિંદ્રવૃહસ્પતી ।

પ્રજાપતિર્વિરાદ્ પ્રોક્તો બ્રહ્મા સૂત્રાત્મનામકઃ ॥ ૩૨ ॥

યમાદિમુખ્યાઃ દેવાઃ સ્યુઃ, ઇંદ્રવૃહસ્પતી જ્ઞાતૌ, પ્રજાપતિઃ વિરાટ્ પ્રોક્તઃ [ચ]
વ્રહ્મા સૂત્રાત્મનામકઃ [અસ્તિ] ॥

- યમ અને અગ્નિ આદિ જેમા મુખ્ય છે એવા દેવો તે મુખ્યદેવો છે. દેવોના રાજા ઇંદ્ર અને તેમના પુરોહિત બૃહસ્પતિ એ બંને શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. પ્રજાપતિને શાસ્ત્રમાં વિરાટ્ કહ્યા છે, અને બ્રહ્મા સૂત્રાત્મનામવાળા છે. ૩૨ ચક્રવર્તી રાજથી માઢીને બ્રહ્મામુધીના જે આનંદ પુણ્યવાન મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે તે આનંદના કરતા આત્માનંદ શ્રેષ્ઠ છે એમ જણાવે છે.—

સાર્વભૌમાદિસૂત્રાંતા ઉત્તરોત્તરકામિનઃ ।

અવાદ્મનસગમ્યોઽયમાત્માનંદસ્તતઃ પરઃ ॥ ૩૩ ॥

સાર્વભૌમાદિસૂત્રાંતાઃ ઉત્તરોત્તરકામિનઃ [સન્તિ, કિંતુ] અયં આત્માનંદઃ
અવાદ્મનસગમ્યઃ તતઃ પરઃ [અસ્તિ] ॥

ચક્રવર્તી રાજથી માઢીને બ્રહ્મા એટલે સૂત્રાત્માપર્યંત સર્વે ઉત્તરોત્તરની એટલે પોતપોતાના પદકરતા ચઢતા પદની ઇચ્છા કરનારા છે, પરંતુ આ આત્મસ્વરૂપભૂત આનંદ જે વાણીના અને મનના અવિષયભૂત છે તે તેા પૂર્વે જણાવેલા સર્વે આનંદોના કરતા શ્રેષ્ઠ છે ૩૩

ઉપર જણાવેલા સર્વે આનંદો બ્રહ્મવેત્તામા શા કારણથી હોય છે તે જણાવે છે —

તૈસ્તૈઃ કામ્યેષુ સર્વેષુ સુખેષુ શ્રોત્રિયો યતઃ ।

નિઃસ્પૃહસ્તેન સર્વેપામાનંદાઃ સંતિ તસ્ય તે ॥ ૩૪ ॥

યતઃ શ્રોત્રિયઃ તૈઃ તૈઃ કામ્યેષુ સર્વેષુ સુખેષુ નિઃસ્પૃહઃ તેન તસ્ય તે સર્વેષાં
આનંદાઃ સન્તિ ॥

જે કારણથી વેદાદિ શાસ્ત્રને જાણનારા બ્રહ્મવેત્તા તે તે ચક્રવર્તી રાજ આદિવડે ઇચ્છવામા આવતા સર્વસુખોમા તૃપ્તિારહિત છે તે કારણથી તે બ્રહ્મવેત્તાને તે સર્વેના સુખો પ્રાપ્ત હોય છે ૩૪

બ્રહ્મજ્ઞાનીને એક રીતે સર્વ ભોગોની પ્રાપ્તિ કહીને હવે બીજી રીતે તેમને સર્વ ભોગોની પ્રાપ્તિ જણાવે છે —

સર્વકામાસિરેપોક્તા યદ્વા સાક્ષિચિદાત્મના ।

સ્વદેહવત્સર્વદેહેષ્વપિ ભોગાનવેક્ષતે ॥ ૩૫ ॥

एषा सर्वकामाप्ति उक्ता, यद्वा साक्षिचिदात्मना स्वदेहवत् सर्वदेहेषु अपि भोगान् अवैस्रते ॥

પ્રહ્લવેત્તાને આ સર્વ લોગોની એક પ્રકારે પ્રાપ્તિ ઠહી, હવે બીજે પ્રકારે લોગોની પ્રાપ્તિ કહે છે, અથવા પ્રહ્લવેત્તા સાક્ષિચેતન્યરૂપે પોતાના શરીરની પેઠે અન્ય સર્વ શરીરોમાં તેમના લોગોને બુઝે છે, તેથી સર્વ પ્રાણીઓના આનંદોની તેમને અર્થથી પ્રાપ્તિ હોય છે. ૩૫

अज्ञानीने सर्वं आनंदोनी प्राप्ति यती नथी तेनु कारणु षतावे छे:—

अज्ञस्याप्येतदस्त्येव न तु तृप्तिरवोधतः ।

यो वेद सोऽश्रुते सर्वान्कामानित्यब्रवीच्छ्रुतिः ॥ ३६ ॥

अज्ञस्य अपि एतत् अस्ति एव, तु अवोधतः तृप्तिः न [अस्ति,] श्रुतिः “ यः वेद सः सर्वान् कामान् अश्रुते ” इति अब्रवीत् ॥

અજ્ઞાની મનુષ્યને પણ આ આનંદની પ્રાપ્તિ હોય છેજ એમ જો તમે કહો તો તેના ઉત્તરમાં અમે ઠહીએ છીએ કે તે અજ્ઞાનીને સર્વના સાક્ષિરૂપ પોતાના આત્માનુ જ્ઞાન ન હોવાથી તૃપ્તિ થતી નથી, અર્થાત્ સર્વ પ્રાણીઓના આનંદોનો હું માફી છું એવા જ્ઞાનના અભાવથી તેને સર્વ આનંદોની પ્રાપ્તિ અને નિરતિશયતૃપ્તિ થતા નથી, તેન્તિરીયશ્રુતિ પણ “ જે પાંચ કોશોરૂપ શુક્રમાં શુદ્ધરૂપે રહેલા પ્રહ્લને સ્પર્શીતે બાણે છે તે પુરુષ સર્વે લોગોને પામે છે ” એમ કહે છે ૩૬

હવે સર્વ સુખની પ્રાપ્તિનો ત્રીજો પ્રકાર કહે છે —

यद्वा सर्वात्मता स्वस्य साम्ना गायति सर्वदा ।

अहमन्नं तथात्रादश्चेति साम ह्यधीयते ॥ ३७ ॥

यद्वा स्वस्य सर्वात्मता साम्ना सर्वदा गायति—“ अहं अन्नं तथा च अन्नादः ” इति हि साम अधीयते ॥

અથવા તે પ્રહ્લવેત્તા પોતાના સર્વાત્મપણાને નીચે જણાવેલા સામવેદના મંત્રવડે સર્વદા ગાય છે, અને પરમાનંદી રહે છે.—“ હું લોગ્ય છું, તથા હું લોક્તા છું, ” અર્થાત્ લોગ્ય અને લોક્તા મારા પરમાનંદસ્વરૂપમાં કલિપત છે એવી રીતે સામવેદનો પ્રસિદ્ધ મંત્ર બાણે છે. ૩૭.

હું આભાવને અને હચ્છિતની પ્રાપ્તિને ઠહીને હવે અન્ય કહેવાના નિપયની પ્રતિજ્ઞા કરે છે:—

દુઃસ્વાભાવશ્ચ કામાસિરુમે દ્યેવં નિરૂપિતે ।

કૃતકૃત્યત્વસન્યચ પ્રાપ્તપ્રાપ્યત્વમીક્ષતામ્ ॥ ૩૮ ॥

एवं दुःस्वाभावः च कामाप्तिः [इति] उभे हि निरूपिते, अन्यत् कृतकृत्यत्वं च प्राप्ताप्यत्वं ईक्षताम् ॥

એવી રીતે આ લોકના ને પરલોકના દુ.ખનો અભાવ તથા સર્વ લોગની પ્રાપ્તિ પ્રદાવેતાને થાય છે એ બંનેનું વર્ણન કર્યું હવે ખીલું બે કૃતાર્થપણું અને પ્રાપ્તપ્રાપ્યપણું છે તે બુદ્ધિ, અર્થાત પાછળ તૃપ્તિદીપમા વર્ણવ્યા છે તેનું અવલોકન કરે ૩૮

તે બંને તૃપ્તિદીપમા અમે વર્ણવેલા છે એમ ગ્રંથકારશ્રી કહે છે:—

उभयं तृप्तिदीपे हि सम्यग्स्माभिरीरितम् ।

त एवात्रानुसंधेयाः श्लोका बुद्धिविशुद्धये ॥ ૩૯ ॥

અસ્માભિઃ ઉભયં તૃપ્તિદીપે સમ્યક્ ઈરિતં હિ, બુદ્ધિવિશુદ્ધયે તે એ શ્લોકાઃ અત્ર અનુસંધેયાઃ ॥

અમે તે બંનેને તૃપ્તિદીપનામના સાતમા પ્રકરણમા સારી રીતે કહેલાં છે. પોતાના અત કરણની અત્યતશુદ્ધિમાટે તે પ્રસિદ્ધ શ્લોકોનું અહીં સુમુક્ષ્ણે અનુસંધાન કરવું યોગ્ય છે ૩૯

પૂર્વે કહેલા તે અઠાર શ્લોકો કમથી નીચે પ્રમાણે છે —

ऐहिकामुष्मिकव्रातसिद्धयै मुक्तेश्च सिद्धये ।

बहुकृत्यं पुरास्याभूत्तत्सर्वमधुना कृतम् ॥ ૪૦ ॥

પુરા એહિકામુષ્મિકવ્રાતસિદ્ધયૈ ચ મુક્તેઃ સિદ્ધયૈ અસ્ય બહુકૃત્યં અભૂત, અધુના તત્ સર્વં કૃતમ્ ॥

પ્રદક્ષાસાક્ષાત્કાર થયા પૂર્વે આ લોકના અને પરલોકના સુખના સમૂહની સિદ્ધિમાટે અને મુક્તિની પ્રાપ્તિમાટે આ જ્ઞાનીને ઘણું કર્તવ્ય હતું, પણ હંમણા પ્રદક્ષાસાક્ષાત્કાર થવાથી તે સર્વ કરેલુ થયું, અર્થાત હવે તેમને તે માટે કાંઈ પણ કર્તવ્ય રહ્યું નથી ૪૦ ।

तदेतत्कृतकृत्यत्वं प्रतियोगिपुर.सरम् ।

अनुसंदधदेवायमेवं तृप्यति नित्यशः ॥ ૪૧ ॥

तत् एतत् कृतकृत्यत्वं प्रतियोगिपुरःसरं अनुसंदधत् एव अयं नित्यतः एवं
तृप्यति ॥

ते आ कृतकृत्यपष्ठाने तेना विशेषी कर्तव्यसहित अनुसंधानं करती
छताल आ प्रहावेत्ता निरंतर आवी रीते संतोष पावे छे. ४१

दुःखिनोऽज्ञाः संसरन्तु कामं पुत्राद्यपेक्षया ।

परमानंदपूर्णाऽहं संसरामि किमिच्छया ॥ ४२ ॥

अज्ञाः पुत्राद्यपेक्षया दुःखिनः कामं संसरन्तु, अहं परमानंदपूर्णः किमिच्छया
संसरामि ? ॥

अज्ञानी मनुष्ये पुत्रादिनी तृष्णावडे दुःखी यद्यने तेमनी धरुछामां आवे
तेम भले संसारमां लटकै, हुं परमानंदशी परिपूर्णं छुं ते क्या विषयनी
तृष्णावडे आ संसारमां लटकु ? ४२

अनुतिष्ठंतु कर्माणि परलोकयियासवः ।

सर्वलोकात्मकः कस्मादनुतिष्ठामि किं कथम् ॥ ४३ ॥

परलोकयियासवः कर्माणि अनुतिष्ठंतु, सर्वलोकात्मकः [अहं] कस्मात् कथं
किं अनुतिष्ठामि ? ॥

स्वर्गादि लोकस्व परलोकमां नवानी धरुछावाणाओ स्वर्गादिनी प्राप्त
करावनारां शास्त्रोक्त कर्मोनुं भले अनुष्ठान करे, सर्वलोकस्वस्व ओवे हुं शा करणुशी
केवी रीते क्यां कर्मोनुं अनुष्ठान करे ? अर्थात् भारे स्वर्गादिने प्राप्त करावनारा
कर्मोनुं अनुष्ठान करवानी काई अगत्य नथी. ४३

व्याचक्षता ते शास्त्राणि वेदानध्यापयन्तु वा ।

येऽत्राधिकारिणो मे तु नाधिकारोऽक्रियत्वतः ॥ ४४ ॥

ये अत्र अधिकारिणः [सन्ति] ते शास्त्राणि व्याचक्षतां वा वेदान् अध्या-
पयन्तु, मे तु अक्रियत्वतः अधिकारः न [अस्ति] ॥

ये आचार्यादि शीलान्तेना कथ्याणुभाटे शास्त्रोनुं व्याख्यान संभवाववाना
अने वेदानुं अध्ययन कराववाना अधिकारी होय तेओ भले शास्त्रोनुं व्याख्यान
करे, अथवा वेदानुं अध्ययन करावे, पणु भने तो अक्रियपष्ठायी ते भने कर्म
करवाने अधिकार नथी. ४४

निद्रामिक्षे स्नानशौचे नेच्छामि न करोमि च ।

द्रष्टारः कल्पयन्ति चेत् किं मे स्यादन्यकल्पनात् ॥ ४५ ॥

[અહં] નિદ્રામિક્ષે સ્નાનશૌચે ન ઇચ્છામિ ચ ન કરોમિ, દ્રઘારઃ ચેત્ કલ્પ-
યંતિ અન્યકલ્પનાત્ મે કિં સ્પાત્ ? ॥

હું નિદ્રા અને ભિક્ષા તથા સ્નાન અને શૌચ ઇચ્છતો નથી, અને કરતો
પણ નથી, બેનારઓ બે મારે વિષે તે ક્ષિયાઓ કલ્પે છે તો તે અન્યની
કલ્પનાથી મને શું થાય ? અર્થાત્ તેમની કલ્પનાથી હું તે ક્ષિયા કરનારો થી
રીતે થઈ નહીં થઉં. ૪૫

ગુંજાપુંજાદિ દહ્યેત નાન્યારોપિતવહ્નિના ।

નાન્યારોપિતસંસારધર્માનેવમહં ભજે ॥ ૪૬ ॥

[યથા] અન્યારોપિતવહ્નિના ગુંજાપુંજાદિ ન દહ્યેત, एवं અહં અન્યારોપિતસંસાર-
ધર્માન્ ન ભજે ॥

જેમ વાંદરા વજેરેએ રાત્રી ચલ્હોડીના ઢગલામાં કે ગેરૂમાં કે બીબા કોઈ
રાત્રી પદાર્થોમાં આરોપ કરેલા અભિવડે તે ચલ્હોડીના ઢગલા કે ગેરૂ આદિ
કોઈને બાળતાં નથી તેમ હું સચ્ચિદાનંદરૂપ આત્મા બીબાઓએ મારામાં
આરોપેલા સંસારના ધર્મોને વસ્તુતાએ સેવતો નથી. ૪૬

શૃષ્ટવંત્વજ્ઞાતતત્ત્વાસ્તે જાનન્કસ્માચ્છૃણોમ્યહમ્ ।

મન્યંતાં સંશયાપન્ના ન મન્યેઽહમસંશયઃ ॥ ૪૭ ॥

[યે] અજ્ઞાતતત્ત્વાઃ તે શૃષ્ટવંતુ, અહં [ત્વં] જાનન્ [સન્] કસ્માત્ શૃણોમિ ?
સંશયાપન્નાઃ મન્યંતાં, અહં અસંશયઃ ન મન્યે ॥

જેમણે પ્રકાશસ્વરૂપને બાણ્યુ નથી તેઓ ભલે વેદાંતશાસ્ત્રનું શ્રવણ કરે,
હું પ્રકાશસ્વરૂપને બાણ્યુ છતો શામાટે વેદાંતશાસ્ત્રનું શ્રવણ કરું ? જેઓ અદ્વૈત
પ્રકાશદિના સ્વરૂપમાં સંશય પામેલા છે તેઓ ભલે વેદાંતશાસ્ત્રે ઉપદેશેલા વેદાંત-
તત્ત્વનું મનન કરે, પણ હું પ્રકાશના સ્વરૂપમાં, આત્માના સ્વરૂપમાં અને
મોક્ષના સ્વરૂપમાં સંશયવાળો નથી તેથી હું મનન કરતો નથી. ૪૭

વિપર્યસ્તો નિદિધ્યાસેત્ કિં ધ્યાનમવિપર્યયે ।

દેહાત્મત્વવિપર્યાસં ન કદાચ્ચિદ્જામ્યહમ્ ॥ ૪૮ ॥

વિપર્યસ્તઃ નિદિધ્યાસેત્, અવિપર્યયે ધ્યાનં કિં ? અહં દેહાત્મત્વવિપર્યાસં
કદાચ્ચિત્ ન ભજામિ ॥

દેહાદિમાં આત્માની શુદ્ધિવાળા અને જગત્માં સત્યપણાની શુદ્ધિવાળા

સલે પ્રાણનું ધ્યાન વા પ્રણવિચાર કરે, મારામાં એ વિપર્યય ન હોવાથી મને ધ્યાન શું હોય ? હું શરીરમાં આત્મપણાની ભ્રાંતિને કોઈ પણ વેલા સેવતો નથી. ૪૮

અહં મનુષ્ય ઇત્યાદિ વ્યવહારો વિનાપ્યમુમ્ ।

વિપર્યાસં ચિરાભ્યસ્તવાસનાતોઽવકલ્પતે ॥ ૪૯ ॥

અહં મનુષ્યઃ ઇત્યાદિ વ્યવહારઃ અમું વિપર્યાસં વિના અપિ ચિરાભ્યસ્તવાસના-
તઃ અવકલ્પતે ॥

હું મનુષ્ય છું ઇત્યાદિ વ્યવહાર આ ઉપર જણાવેલા વિપરીતજ્ઞાનવિના
પણ તેની સાંખ્યે કાલ અભ્યાસ કરેલી વાસનાથી થઈ શકે છે. ૪૯

આરબ્ધકર્મણિ ક્ષીણે વ્યવહારો નિવર્તતે ।

કર્માક્ષયે ત્વસૌ નૈવ શામ્યેન્દ્રધ્યાનસહસ્રતઃ ॥ ૫૦ ॥

આરબ્ધકર્મણિ ક્ષીણે [સતિ] વ્યવહારઃ નિવર્તતે, તુ કર્માક્ષયે અસૌ ધ્યાન-
સહસ્રતઃ ન શામ્યેત્ એવ ॥

પ્રારબ્ધકર્મ ક્ષીણ થવાથી મનુષ્યનો વ્યવહાર નિવૃત્ત થાય છે, પણ
પ્રારબ્ધકર્મનો ક્ષય થયા વિના આ વ્યવહાર હંતરે ધ્યાનથી પણ શાંત થાય
નહિજ. ૫૦

વિરલત્વં વ્યવહૃતેરિષ્ટં ચેદ્ધ્યાનમસ્તુ તે ।

અવાધિકાં વ્યવહૃતિં પદ્યન્ધ્યાયામ્યહં કુતઃ ॥ ૫૧ ॥

વ્યવહૃતેઃ વિરલત્વં ચેત્ ઇષ્ટં તે ધ્યાનં અસ્તુ, અહં વ્યવહૃતિં અવાધિકાં પદ્યન્
કુતઃ ધ્યાયામિ ? ॥

વ્યવહારનું વિરલપણું એ તમને ઇષ્ટ હોય તો સલે તમને પ્રદ્ધ્યાન
હો, હું શાસ્ત્રીયદષ્ટિવડે પ્રાણવ્યવહારને આત્મજ્ઞાનનો આધ કરનારો નહિ
અનુભવતો છતાં શામાટે પ્રદ્ધ્યાન કરું ? ૫૧

વિક્ષેપો નાસ્તિ યસ્માન્મે ન સમાધિસ્તતો મમ ।

વિક્ષેપો વા સમાધિર્વા મનસઃ સ્યાદ્વિકારિણઃ ॥ ૫૨ ॥

યસ્માત્ એ વિક્ષેપઃ ન અસ્તિ તતઃ મમ સમાધિઃ ન, વિક્ષેપઃ વા સમાધિઃ વા
વિકારિણઃ મનસઃ સ્યાત્ ॥

એથી મારા અપરિણામી આત્મસ્વરૂપમાં વિક્ષેપ નથી તેથી મને સમાધિ

પણુ નથી. મનની ચંચલતારૂપ વિક્ષેપ અને મનની સ્થિરતારૂપ સમાધિ તેો વિકાર પામનારા મનનાં છે. (મનના ધર્મરૂપ છે.) આત્માનાં (આત્માના સ્વભાવરૂપ) નથી. ૫૨

નિત્યાનુભવરૂપસ્ય કો મે વાઽનુભવઃ પૃથક્ ।

કૃતં કૃત્યં પ્રાપ્તનીયં પ્રાપ્તમિત્યેવ નિશ્ચયઃ ॥ ૫૩ ॥

નિત્યાનુભવરૂપસ્ય મે વા પૃથક્ અનુભવઃ કઃ ? કૃત્યં કૃતં, પ્રાપ્તનીયં પ્રાપ્તં
ઈતિ એવ નિશ્ચયઃ [અસ્તિ] ॥

હું જે સ્વભાવથીજ નિત્યાનુભવરૂપ છું તે મારે મારાથી લિપ્ત અનુભવ કયો છે ? અર્થાત્ મારા જ્ઞાનસ્વરૂપથી લિપ્ત ખીજે કોઈ પણ અનુભવ નથી. મેં મારા હિતમાટે કરવાયોગ્ય સર્વ કર્યું છે, અને મારે પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય સર્વ મેં પ્રાપ્ત કર્યું છે એવોજ મારે દૃઢ નિશ્ચય છે. ૫૩

વ્યવહારો લૌકિકો વા શાસ્ત્રીયો વાઽન્યથાપિ વા ।

મમાર્કર્તુરલેપસ્ય યથારબ્ધં પ્રવર્તતામ્ ॥ ૫૪ ॥

અર્કર્તુઃ અલેપસ્ય મમ લૌકિકઃ વા શાસ્ત્રીયઃ વા અન્યથા અપિ વા વ્યવહારઃ
યથારબ્ધં પ્રવર્તતામ્ ॥

અકર્તાસ્વભાવવાળા અને નિર્લેપસ્વભાવવાળા મારે ભોજનાદિ તથા કૃષિ આદિ લૌકિકવ્યવહાર વા સ્વાધ્યાયજપાદિ શાસ્ત્રીયવ્યવહાર વા ખીજા પ્રકારનો કોઈ વ્યવહાર પણ જેમ મારું પ્રારબ્ધકર્મ હોય તેમ ભલે થાઓ, એમાં મને લગાડે હર્ષશોક નથી. ૫૪

અથવા કૃતકૃત્યોઽપિ લોકાનુગ્રહકામ્યયા ।

શાસ્ત્રીયેણૈવ માર્ગેણ વર્તેઽહં કા મમ ક્ષતિઃ ॥ ૫૫ ॥

અથવા અહં કૃતકૃત્યઃ અપિ લોકાનુગ્રહકામ્યયા શાસ્ત્રીયેણ માર્ગેણ એવ વર્તે
[તથા ચ] મમ કા ક્ષતિઃ ? ॥

અથવા આત્મજ્ઞાનવડે હું કૃતકૃત્ય છતાં પણ જે લોકના ઉપર અનુગ્રહ કરવાની ઇચ્છાવડે શાસ્ત્રીય માર્ગેજ વર્તું તેો તેમાં પણ મારી શી હાનિ છે ? કાંઈ હાનિ નથી. ૫૫

દેવાર્ચનસ્નાનશૌચમિક્ષાદૌ વર્તતાં વપુઃ ।

તારં જપતુ વાક્ તદ્વત્પઠત્વામ્નાયમસ્તકમ્ ॥ ૫૬ ॥

વપુઃ દેવાર્ચનસ્નાનશૌચમિશાદૌ વર્તતાં, તદ્વત્ વાક્ તારં જવત્ [વા] આમ્નાપ-
મસ્તકં પઠત્ ॥

અન્ધને પ્રતીત થતું મારું સ્થૂલશરીર હરહરરૂપ દેવની પૂજા, સ્નાન,
શૌચ અને શિક્ષા આદિમાં લલે પ્રવૃત્તિ કરે, તેમ વાણી લલે પ્રવૃત્તિનો જપ
કરે, વા વેદના મસ્તકરૂપ ઉપનિષદનો લલે પાઠ કરે. ૫૬

વિષ્ણું ધ્યાયતુ ધીર્યદ્વા બ્રહ્માનંદે વિલીયતામ્ ।

સાક્ષ્યહં કિંચિદપ્યત્ર ન કુર્વે નાપિ કારયે ॥ ૫૭ ॥

યદ્વા ધીઃ વિષ્ણું ધ્યાયતુ, [વા] બ્રહ્માનંદે વિલીયતામ્, અહં સાક્ષી અત્ર
કિંચિત્ અપિ ન કુર્વે ન અપિ કારયે ॥

અથવા શુદ્ધિ સર્વવ્યાપક પરમાત્માનું ધ્યાન કરે, ઊંચા તે બ્રહ્માનંદમાં
વિલીન થાઓ, હું સાક્ષી પોતે અહીં કાંઈ પણ કર્મ કરતો નથી, અને આજ્ઞા
દે પ્રેરણા કરીને કોઈની પાસે કાંઈ પણ કર્મ કરાવતો પણ નથી. ૫૭

કૃતકૃત્યપણાવડે અને પ્રાપ્તપ્રાપ્યપણાવડે પરમસંતોષ પામેલા તે બ્રહ્મ-
વેત્તા હવે પછી કહેવાશે તેમ સર્વદા માને છે એમ જણાવે છે:—

કૃતકૃત્યત્તયા તૃપ્તઃ પ્રાપ્તપ્રાપ્યતયા પુનઃ ।

તૃપ્યન્નેવં સ્વમનસા મન્યતેઽસૌ નિરંતરમ્ ॥ ૫૮ ॥

કૃતકૃત્યત્તયા પુનઃ પ્રાપ્તપ્રાપ્યતયા તૃપ્તઃ અસૌ હૃપ્યન્ સ્વમનસા નિરંતરં એવં
મન્યતે ॥

કૃતકૃત્યપણાવડે અને પ્રાપ્તપ્રાપ્યપણાવડે સંતોષ પામેલા આ બ્રહ્મવેત્તા
સંતોષ પામતા છતાં પોતાના મનવડે નિરંતર આવી રીતે (નીચેના છ શ્લોક-
માં જણાવેલી રીતે) માને છે. ૫૮

તે બ્રહ્મવેત્તા નીચેના છ શ્લોકમાં જણાવેલી રીતે પોતાને કૃતાર્થ માને
છે એમ જણાવે છે:—

ધન્યોઽહં ધન્યોઽહં સ્વાસ્માનં નિત્યમંજસા વેદ્મિ ।

ધન્યોઽહં ધન્યોઽહં બ્રહ્માનંદો વિભાતિ મે સ્પષ્ટમ્ ॥ ૫૯ ॥

[અહં] સ્વાસ્માનં નિત્યં અંજસા વેદ્મિ, [અવઃ] અહં ધન્યઃ [અસ્મિ], અહં ધન્યઃ
[અસ્મિ], મે બ્રહ્માનંદઃ સ્પષ્ટં વિભાતિ [અવઃ] અહં ધન્યઃ [અસ્મિ] અહં ધન્યઃ [અસ્મિ] ॥

હું મારા આત્માને નિરંતર યથાર્થરીતે જાણું છું તેથી હું કૃતાર્થ છું, હું

कृतार्थं छुं. भने अहस्वइपभूत आनंद स्पष्ट प्रतीत थाय छे तेथी छुं कृतार्थं छुं, छुं कृतार्थं छुं. ५६

धन्योऽहं धन्योऽहं दुःखं सासारिकं न वीक्षेऽद्य ।

धन्योऽहं धन्योऽहं स्वस्याज्ञानं पलायितं क्वापि ॥ ६० ॥

अद्य सांसारिकं दुःखं न वीक्षे [अतः] अहं धन्यः, अहं धन्यः, स्वस्य अज्ञानं क्व अपि पलायितं [अतः] अहं धन्यः, अहं धन्यः ॥

आज छुं संसारसंगंधी त्रितापने भारा परमानंदस्वइपभां ब्येतो नथी तेथी छुं कृतार्थं छुं, छुं कृतार्थं छुं, भारं चोतानुं अनादि ने विविध दुःख उपभवनार अज्ञान आभज्ञानथी लय पायी कथांछक लागी गयुं तेथी पणु छुं कृतार्थं छुं, छुं कृतार्थं छुं. ६०

धन्योऽहं धन्योऽहं कर्तव्यं मे न विद्यते किञ्चित् ।

धन्योऽहं धन्योऽहं प्राप्तव्यं सर्वमद्य संपन्नम् ॥ ६१ ॥

मे किञ्चित् कर्तव्यं न विद्यते [अतः] अहं धन्यः, अहं धन्यः, अद्य सर्वं प्राप्तव्यं संपन्नं [अतः अपि] अहं धन्यः, अहं धन्यः ॥

भारे डोछ पणु प्रकारनुं छंछ पणु कर्तव्य हुवे गाडी रह्युं नथी तेथी छुं कृतार्थं छुं, छुं कृतार्थं छुं, आज भने प्राप्त करवायेग्य सर्व प्राप्त थयुं छे तेथी पणु छुं कृतार्थं छुं, छुं कृतार्थं छुं. ६१

धन्योऽहं धन्योऽहं तृप्तेर्मे कोपमा भवेल्लोके ।

धन्योऽहं धन्योऽहं धन्यो धन्यः पुनः पुनर्धन्यः ॥ ६२ ॥

अहं धन्यः, अहं धन्यः, लोके मे तृप्तेः का उपमा भवेत् ? अहं धन्यः, अहं धन्यः, धन्यः, धन्यः, पुनः पुनः धन्यः ॥

छुं कृतार्थं छुं, छुं कृतार्थं छुं. आ लोकभां भारा निरुपम संतोपनी शी उपमा आपी शक्य ? अर्थात् डोछ पणु उपमा नञ् आपी शक्य. छुं कृतार्थं छुं, छुं कृतार्थं छुं, कृतार्थं छुं, कृतार्थं छुं, वारंवार कृतार्थं छुं. ६२

अहो पुण्यमहो पुण्यं फलितं फलितं दृढम् ।

अस्य पुण्यस्य संपत्तेरहो वयमहो वयम् ॥ ६३ ॥

अहो ! पुण्यं अहो ! पुण्यं फलितं, दृढं फलितं, अस्य पुण्यस्य संपत्तेः वयं अहो ! वयं अहो ! ॥

મને બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર કરાવનારું મારું પુણ્ય સર્વોત્કૃષ્ટ હોવાથી આશ્ચર્યરૂપ છે ! મારું તે પુણ્ય આશ્ચર્યરૂપ છે ! તે પુણ્ય ફલવાળું થયું છે. બ્રહ્મના ૬૯ સાક્ષાત્કારરૂપ અત્યંત ૬૯ ફલવાળું થયું છે. આ પુણ્યની સંપત્તિથી (પ્રાપ્તિથી ના શુભ સામગ્રીથી) અમે (બ્રહ્મવેત્તાઓ) આશ્ચર્યરૂપ છીએ. અમે આશ્ચર્યરૂપ છીએ. ૬૩

અહો શાસ્ત્રમહો શાસ્ત્રમહો ગુરુરહો ગુરુઃ ।

અહો જ્ઞાનમહો જ્ઞાનમહો સુખમહો સુખમ્ ॥ ૬૪ ॥

શાસ્ત્રં અહો ! શાસ્ત્રં અહો ! ગુરુઃ અહો ! ગુરુઃ અહો ! જ્ઞાનં અહો ! જ્ઞાનં અહો ! મુક્તિં અહો ! મુક્તિં અહો ! ॥

અદ્વૈતતત્ત્વનો ઉપદેશ કરનારુ આ વેદાંતશાસ્ત્ર આશ્ચર્યરૂપ (સર્વશાસ્ત્રોના શિરોમણિરૂપ) છે ! આ વેદાંતશાસ્ત્ર આશ્ચર્યરૂપ છે ! અદ્વૈત બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરનારા પરમદયાલુ સદ્ગુરુ આશ્ચર્યરૂપ (સર્વદા સર્વથા ઉપાસ્ય) છે ! એવા સદ્ગુરુ આશ્ચર્યરૂપ છે ! સર્વ સાધનોના અંતિમ ફલરૂપ અદ્વૈતજ્ઞાન આશ્ચર્યરૂપ (પરમાવધિરૂપ) છે ! અદ્વૈતજ્ઞાન આશ્ચર્યરૂપ છે ! નિરતિશય બ્રહ્મસુખ અવર્ણનીય હોવાથી આશ્ચર્યરૂપ છે ! તે બ્રહ્મસુખ આશ્ચર્યરૂપ છે ! ૬૪

હવે ગ્રંથકારશ્રી આ વિદ્યાનંદનામના પ્રકરણની સમાપ્તિ કરે છે:—

બ્રહ્માનંદામિથે ગ્રંથે ચતુર્થોઽધ્યાય ઈરિતઃ ।

વિદ્યાનંદસ્તદુત્પત્તિપર્યંતોઽભ્યાસ ઇષ્યતામ્ ॥ ૬૫ ॥

इति श्रीमद्भारतीतीर्थमुनिविरचितार्था पंचदशर्षो ब्रह्मानंदे विद्यानंदः ॥ १७ ॥

અન્યથા:—બ્રહ્માનંદામિથે ગ્રંથે વિદ્યાનંદઃ ચતુર્થઃ અધ્યાયઃ ઈરિતઃ, તદુત્પત્તિ-પર્યંતઃ અભ્યાસઃ ઇષ્યતામ્ ॥

બ્રહ્માનંદનામના ગ્રંથમાં આ વિદ્યાનંદનામનો ચોથો અધ્યાય કહ્યો છે. યોતાના અંતઃકરણમાં વિદ્યાનંદનો આવિર્ભાવ થતાંસુધી સુસુક્ષ્મે બ્રહ્મસ્વરૂપના સતત અનુસંધાનરૂપ અભ્યાસ સ્વીકારવો જોઈએ. ૬૫

એ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભારતીતીર્થસ્વામિવિરચિત પંચદશીના બ્રહ્માનંદમાં વિદ્યાનંદ એ નામના ચૌદમા પ્રકરણની શ્રીમન્નાથશર્માવિરચિત લાવાયંત્રીપિઝા-દીકા પૂરી થઈ. ૧૪

બ્રહ્માનંદગત વિધાનંદનો સાર

વિધ્યાનંદ જેમ બુદ્ધિની વૃત્તિરૂપ છે તેમ વિધાનંદ પણ બુદ્ધિની વૃત્તિરૂપ છે. એ વિધાનંદ ચાર પ્રકારનો કહેવા છે. ૧ દુઃખનો અભાવ, ૨ ઇચ્છિતની પ્રાપ્તિ, ૩ કૃતકૃત્યપણું ને ૪ પ્રાપ્તપ્રાપ્યપણું. દુઃખ એ પ્રકારનાં છે, આ લોકસંબંધી દુઃખ ને પરલોકસંબંધી દુઃખ. અંતરાત્માથી અલિન્ન પ્રકૃત સ્વરૂપ બ્રહ્મવાથી બ્રહ્મવેદાનાં આ લોકસંબંધી દુઃખોની નિવૃત્તિ થાય છે એમ શ્રીમૃદ્ધા-રણ્યકોપનિપદ્માં કહ્યું છે. આત્મા એ પ્રકારનો છે, જીવાત્મા ને પરમાત્મા. ચેતનરૂપ આત્માને સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ ને કારણ આ ત્રણ શરીરની સાથે એકપણાની ભ્રાંતિ થવાથી તે આત્મા લોકના થાય છે. એ લોકતાને જીવ કહેવામાં આવે છે. સચ્ચિદાનંદરૂપ આત્મા નામરૂપની કલ્પનાનું અધિષ્ઠાન થઈ તેની સાથે એકપણાને પામ્યાજેવું થઈ લોગ્ય થાય છે. ત્રણ શરીરોથી અને નામરૂપાત્મક જગત્થી ચેતનરૂપ આત્મા લિન્ન છે એવું જ્ઞાન થવાથી તેમાં ઉપજેલી લોકતાપણાની ભ્રાંતિ અને લોગ્યપણાની ભ્રાંતિ દૂર થાય છે. કલ્પિત લોકતામાટે કલ્પિત લોગ્યની ઇચ્છા કરનારો જીવાત્મા શરીરના સંતાપોવડે સંતાપયુક્ત થાય છે. સંતાપો અથવા જ્વરો સ્થૂલાદિ ત્રણ શરીરોના ધર્મો છે, આત્માના ધર્મો નથી. વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ ધાતુમાંના કોઈ પણ ધાતુના વિવિધપણાવડે થનારા રોગો એ સ્થૂલદેહમાં રહેલા જ્વરો છે, કામક્રોધાદિ એ સૂક્ષ્મશરીરમાં રહેલા જ્વરો છે, અને એ બંને પ્રકારના જ્વરોનાં બીજ એ કારણશરીરમાં રહેલા જ્વરો છે.

માયાના કાર્યરૂપ નામરૂપાત્મક જગત્થી સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ બ્રહ્મને પૃથક્ બ્રહ્મવાથી પ્રતીત થતું જગત્ મિથ્યા છે એવો નિશ્ચય થાય છે. પછી જગતને મિથ્યા જોનારો પુરુષ કોઈ પણ લોગ્ય પદાર્થની ઇચ્છા કરતો નથી. આત્મા અસંગ, અવિકારી ને ચેતનરૂપ છે એવો દૃઢ અનુભવ થવાથી લોગ્ય પદાર્થોની કામના કરનારો લોકતા પણ અવશેષ રહેતો નથી. આત્મસ્વરૂપનો દૃઢ અનુભવ થવાથી આત્માની સાથે ત્રણે શરીરોના જ્વરોનો સંબંધ રહેતો નથી. મેં પાપ શામાટે કર્યું અને મેં પુણ્ય શામાટે ન કર્યું? આવા પ્રકારની મરણના સમયમાં મ્મુખ્યને જે ચિંતા થાય છે તે પરલોકસંબંધી દુઃખ છે. બ્રહ્મવેદા પુણ્યને અને પાપને પોતાના આત્માથી પૃથક્ જોતા નથી તેથી તેમને પરલોકસંબંધી દુઃખ થતું નથી. કમલના પાંદડાને જેમ પાણીનો સ્પર્શ થતો નથી તેમ બ્રહ્મવેદાને બ્રહ્મજ્ઞાન થયા પછી તેમનાથી થનારાં ક્રિયાભણ-કર્મોનો સ્પર્શ થતો નથી. બ્રહ્મવેદાનાં સચિતકર્મો બ્રહ્મજ્ઞાનવડે બળી જાય છે એમ કૌપીતકિ-ઉપનિષદમાં અને ભગવદ્ગીતા આદિમાં કહેલું છે.

બ્રહ્મવેત્તાને બ્રહ્મજ્ઞાનવડે સર્વે ઇન્દ્રિયતની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ ઐતરેય, છાંદોગ્ય ને તૈત્તિરીય આદિ ઉપનિષદોમાં કહ્યું છે. તૈત્તિરીય અને બૃહદારણ્યક-ઉપનિષદમાં ચક્રવર્તી રાજાથી માંડીને હિરણ્યગર્ભસુધીના ઉત્તરોત્તર સો સો ગણા આનંદો કહીને તે સર્વ આનંદો બ્રહ્મવેત્તાને એકકાલે પ્રાપ્ત થાય છે એમ જણાવ્યું છે. તે બ્રહ્મવેત્તા ચક્રવર્તી રાજાથી માંડીને હિરણ્યગર્ભપર્યંતના આનંદને બ્રહ્માનંદના લેશરૂપ સમજે છે. ચક્રવર્તી રાજાને સર્વ ઇન્દ્રિય વિષયો પ્રાપ્ત હોવાથી તેમને વ્યાવહારિક વિષયની ઇચ્છા થતી નથી, અને બ્રહ્મવેત્તા સર્વ વિષયોને અસત્ ને તુચ્છ માને છે તેથી તેમને પણ વ્યાવહારિક વિષયની ઇચ્છા થતી નથી, તેથી તે બંનેનો સંતોષ સમાન છે. બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ વેદાદિ શાસ્ત્રોથી ભોગ્ય પ્રાણિપદાર્થમાં રહેલા દોષોને જાણે છે તેથી તેમને તે ભોગ્ય પ્રાણિપદાર્થની ઇચ્છા થતી નથી. મૈત્રાયણીશાખામાં બૃહદ્રથરાજર્ષિએ શ્રી-શાકાયન્યમુનિપાસે શરીરમાં રહેલા દોષો, ચિત્તમાં રહેલા દોષો અને ભોગ્યમાં રહેલા દોષો વર્ણવેલા છે. કૃતરાએ ઓકેલો દૂધપાક ખાવામાં જેમ વિવેકી મનુષ્યની ઇચ્છા થતી નથી તેમ બ્રહ્મવેત્તાને ભોગ્ય પ્રાણિપદાર્થની દૃઢ ઇચ્છા થતી નથી. રાજાને અને બ્રહ્મવેત્તાને મર્ત્યલોકના વિષયોની ઇચ્છાના અભાવવડે ધનારી તૃપ્તિ સરખી છતાં પણ રાજાને ભોગનાં સાધનો એકત્ર કરવામાં બહુ શ્રમ કરવો પડેલો હોય છે, અને ભવિષ્યમાં તેના નાશની ચિંતા ને ભય પણ તેના મનમાં રહે છે. ઋત્રિય ને બ્રહ્મવેત્તાને વિષયનાં સાધનો મેળવવામાં શ્રમ કરવાનો હોતો નથી અને તેના રક્ષણને માટે પણ તેમના અંતઃકરણમાં ચિંતા તથા ભય રહેતાં નથી. એમ હોવાથી બ્રહ્મવેત્તાનો સંતોષ ચક્રવર્તી રાજાના સંતોષ કરતાં અધિક છે. મનુષ્યગંધર્વાદિકના ને બ્રહ્મવેત્તાના આનંદમાટે પણ એ પ્રમાણે સમજવું. બ્રહ્મવેત્તાનો નિરુપાધિક બ્રહ્માનંદ ચક્રવર્તી રાજાથી માંડીને હિરણ્યગર્ભના આનંદના કરતાં પણ અધિક છે. બ્રહ્મવેત્તાના મનમાં કોઈ પણ વિષયની ઇચ્છા ન રહેવાથી તેઓ સર્વકાલ નિરવધિ નિબંધને બાંધવ કરે છે. આ તેમને સર્વ ઇન્દ્રિયતની પ્રાપ્તિ કહી, વળી એ બ્રહ્મવેત્તા સર્વમાં સાક્ષિરૂપે રહેલા હોવાથી પણ સર્વ પ્રાણીઓના આનંદની તેમને પ્રાપ્તિ થયેલી છે. એવો આનંદ અજ્ઞાની મનુષ્યને પણ વાસ્તવિક રીતે પ્રાપ્ત હોય છે, પણ તેને હું સર્વ પ્રાણીઓના સાક્ષિરૂપે રહેલો છું એવું ભાન નથી તેથી તેને બ્રહ્મવેત્તાના જેવા અનવધિ સંતોષની પ્રાપ્તિ અનુભવાતી નથી. તૈત્તિરીય-ઉપનિષદમાં પણ અત્રમયાદિ પાંચ કૌશોરૂપ શુક્રમાં રહેલા આત્માને જે જાણે છે તેને એકસાથે સર્વ ભોગોની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહેવું છે. એવી રીતે બ્રહ્મવેત્તાની દુઃખાભાવરૂપ અને ઇન્દ્રિયતની પ્રાપ્તિરૂપ એ અવસ્થા જણાવી બ્રહ્મવેત્તાના કૃતકૃત્યપણું અને પ્રાપ્તપ્રાપ્તવ્યપણું વર્ણવે તૃપ્તિદીપના સારમાં જણાવ્યું છે એટલે તે અહીં જણાવ્યું નથી. જેમને તે જોવાની ઇચ્છા થાય તેમજ તે ત્યાં જોવું, વા આ પ્રકરણનો અંતિમભાગ વાંચવો.

એ પ્રમાણે પંચદશીના શ્રીમદ્ભારતીતીર્થસ્વામિવિરચિત બ્રહ્માનંદગત વિદ્યાનંદનામના ચૌદમા પ્રકરણનો શ્રીમન્નાથશર્મવિરચિત સાર:પૂરા થયો.૧૪

૧૫ બ્રહ્માનંદે વિષયાનંદ ॥

ટીકાકારકૃત મંગલ

દોહરો

વિષયાનંદના મૂલરૂપ, પ્રધાનંદ સમભય;

તો જિજ્ઞાસુ કૃતાર્થ યઇ, પ્રહરૂપે સ્થિર થાય. ૧

આ પ્રધાનંદમાં વિષયાનંદનામના પાચમા અધ્યાયનો પ્રતિપાદન કરવા-
ચોઅ વિષય નીચેના શ્લોકમાં ગ્રંથકાર કહે છે:—

અથાત્ર વિષયાનંદો બ્રહ્માનંદાંશરૂપમાક્ ।

નિરૂપ્યતે દ્વારમૂતસ્તદંશત્વં શ્રુતિર્જગૌ ॥ ૧ ॥

અન્વય:—અથ અત્ર બ્રહ્માનંદાંશરૂપમાક્ દ્વારમૂતઃ વિષયાનંદઃ નિરૂપ્યતે,
તદંશત્વં શ્રુતિઃ જગૌ ॥

હવે આ વિષયાનંદનામના છેલ્લા પ્રકરણમા પ્રધાનંદના અંશરૂપ અને
પ્રધાનનાની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ લોકપ્રસિદ્ધ વિષયાનંદનુ નિરૂપણ કરવામા
આવે છે આ વિષયાનંદને પ્રધાનંદનુ અશપણું છે એમ શ્રુતિએ કહેલુ છે. ૧

વિષયાનંદ એ પ્રધાનંદના એકદેશરૂપ છે એમ કહેનારી શ્રુતિને અર્થથી
નીચેના શ્લોકમા કહે છે.—

ષ્ણોડસ્ય પરમાનંદો યોડ્વંડૈકરસાત્મકઃ ।

અન્યાનિ ભૂતાન્યેતસ્ય માત્રામેવોપમુંજતે ॥ ૨ ॥

યઃ ઇષઃ અડ્વંડૈકરસાત્મકઃ અસ્ય પરમાનંદઃ, અન્યાનિ ભૂતાનિ ઇતસ્ય માત્રાં
એવ ઉપમુંજતે ॥

જે આ આખડ ને એકરસરૂપ આનંદ છે તે આ પ્રધાનો સ્વરૂપમૂત
પરમાનંદ છે. ધીજી સર્વ પ્રાણીઓ આ પરમાનંદના લેશનોજ અનુભવરૂપ
ઉપલોગ કરે છે. ૨

વિષયાનંદ પ્રધાનંદના લેશરૂપ છે એમ સિદ્ધ કરવામાટે પ્રથમ વિષયા-
નંદના ઉપાધિરૂપ અત-કરણની વૃત્તિએ કેટલી છે તે નીચેના એ શ્લોકમા
જણાવે છે:—

શાંતા ઘોરાસ્તથા મૂઢા મનસો વૃત્તયસ્ત્રિધા ।

વૈરાગ્યં ક્ષાંતિરૌદાર્યમિત્યાઘ્યાઃ શાંતવૃત્તયઃ ॥ ૩ ॥

તૃપ્ણા સ્નેહો રાગલોભાવિત્યાઘ્યા ઘોરવૃત્તયઃ ।

સંમોહો ભયમિત્યાઘ્યાઃ કથિતા મૂઢવૃત્તયઃ ॥ ૪ ॥

શાંતાઃ ઘોરાઃ તથા મૂઢાઃ [ઇતિ] મનસઃ ત્રિધા વૃત્તયઃ [સંતિ,] વૈરાગ્યં ક્ષાંતિઃ ઔદાર્યં ઇત્યાઘ્યાઃ શાંતવૃત્તયઃ, તૃપ્ણા સ્નેહઃ રાગલોભો ઇત્યાઘ્યાઃ ઘોરવૃત્તયઃ [ચ] સંમોહઃ ભયં ઇત્યાઘ્યાઃ મૂઢવૃત્તયઃ કથિતાઃ ॥

શાંત, (સારિવકી,) ઘોર (રાજસી) અને મૂઢ (તામસી) એવી અંતઃ-કરણની ત્રણ પ્રકારની વૃત્તિઓ છે. વૈરાગ્ય, ક્ષમા અને ઉદારતા ઇત્યાદિ શાંતવૃત્તિઓ છે. દ્રવ્યાદિની તૃપ્ણા, પ્રાણિપદાર્થઉપર હેત, વિષયોમાં ઘાટી આસક્તિ ને લોભ (કબ્જાઇ) ઇત્યાદિ ઘોરવૃત્તિઓ છે, અને અવિવેક ને ભય ઇત્યાદિ મૂઢવૃત્તિઓ શાસ્ત્રમાં કહેલી છે.

અંતઃકરણમાં સત્ત્વગુણના વધારાવડે શાંતવૃત્તિઓ-સાન્નિવકીવૃત્તિઓ ઉપજે છે, અંતઃકરણમાં રજેગુણના વધારાવડે ઘોરવૃત્તિઓ-રાજસીવૃત્તિઓ ઉપજે છે અને અંતઃકરણમાં તમેગુણના વધારાવડે મૂઢવૃત્તિઓ-તામસી-વૃત્તિઓ-ઉપજે છે. ૩-૪

ઉપર જણાવેલી ત્રણ પ્રકારની વૃત્તિઓમાં પ્રક્રમે ચેતનસ્વભાવ પ્રતીત થાય છે, અને શાંતવૃત્તિઓમાં ચેતન અને મુખ એ બંનેનું જ્ઞાન થાય છે એમ કહે છે:—

વૃત્તિષ્વેતાસુ સર્વાસુ બ્રહ્મણશ્ચિત્સ્વભાવતા ।

પ્રતિવિંવતિ શાંતાસુ સુખં ચ પ્રતિવિંવતિ ॥ ૫ ॥

एतासु सर्वासु वृत्तिषु ब्रह्मणः चित्स्वभावता प्रतिविवति, शांतासु सुखं च प्रतिविवति ॥

અંતઃકરણની એ સર્વ વૃત્તિઓમાં બ્રહ્મનું ચેતનસ્વભાવપણું પ્રતિબિંબિત થાય છે, અને અંતઃકરણની શાંતવૃત્તિઓમાં ચેતનસ્વભાવઉપરાંત મુખ પણ પ્રતિબિંબિત થાય છે. ૫

ઉપર કહેલા અર્થમાં શ્રુતિના વચનને અર્થથી કહે છે:—

रूपं रूपं चमूवासौ प्रतिरूप इति श्रुतिः ।

उपमा सूर्यकेत्यादि सूत्रयामास सूत्रकृत् ॥ ६ ॥

અસૌ રૂપં રૂપં પ્રતિરૂપઃ વભૂવ ઇતિ શ્રુતિઃ [અસ્તિ, તથા] સૂર્યકેત્યાદિ
ઉપમા સૂત્રકૃત્ સૂત્રયામાસ ॥

આ પરમાત્મા પ્રત્યેક શરીરમાં તે તે શરીરપ્રમાણે થયેલા એટલે પ્રતિ-
બિંબ પામેલા જણાય છે એવી શ્રુતિ છે. તેવી રીતે જલપાત્રોમાં પડતા સૂર્યના
પ્રતિબિંબની ઉપમા છે એમ ભગવાન બ્રહ્મસૂત્રકારે (વ્યાસભગવાને)
“ અત્ત યથ ચોપમા સૂર્યકાદિપત્ ” (આથીજ જલમાં પ્રતિબિંબિત સૂર્યાદિ-
ની ઉપમા-દૃષ્ટાંત-છે) એ સૂત્રવડે જણાવ્યું છે. ૬

પરમાત્મા એક છતાં પણ ઉપાધિના સંબંધથી તેઓ અનેકપણાને પામેલા
જણાય છે એમ નીચેની શ્રુતિવડે જણાવે છે:—

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवत् ॥ ७ ॥

एकः एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः [अस्ति,] जलचंद्रवत् एकधा
च बहुधा एव दृश्यते ॥

એકજ એવા પ્રસિદ્ધ સર્વ ભૂતોના આત્મા પ્રત્યેક ભૂતમાં ભિન્ન ભિન્ન-
રૂપે વ્યાપીને રહેલા પ્રતીત થાય છે. ઘડાઓના કે તળાવના જલમાં પ્રતીત
થતા ચંદ્રપ્રતિબિંબપ્રમાણેજ તે બિંબરૂપે એક પ્રકારના અને પ્રતિબિંબરૂપે બહુ
પ્રકારનાજ જણાય છે, તાત્પર્ય કે બિંબરૂપ પરમાત્મા એકજ છે, અને
પ્રતિબિંબરૂપ છતાં ઉપાધિઓના અનેકપણાથી અનેક છે. ૭

અંતઃકરણની સર્વ વૃત્તિઓમાં એકજ બ્રહ્મ ચેતનરૂપે જણાય છે, અને
શાંતવૃત્તિઓમાં તે ચેતનરૂપે અને સુખરૂપે જણાય છે એમ કહેવું અસભવિત
છે એવી કોઈ શકા કરે તો નીચેના શ્લોકમાં ચંદ્રનું દૃષ્ટાંત આપી તે શકાનું
સમાધાન કરે છે:—

जले प्रविष्टश्चंद्रोऽयमस्पष्टः कल्पे जले ।

विस्पष्टो निर्मले तद्बद्धेधा ब्रह्मापि वृत्तिषु ॥ ८ ॥

[यथा] जले प्रविष्टः अयं चंद्रः कल्पे जले अस्पष्टः [च] निर्मले विस्पष्टः
तद्वत् ब्रह्म अपि वृत्तिषु द्वेषा [भवति] ॥

જેવી રીતે જલમાં પ્રતિબિંબરૂપે પ્રવેશ પામેલો આ ચંદ્ર મેલા જલમાં
અસ્પષ્ટ જણાય છે, અને નિર્મલ જલમાં અતિસ્પષ્ટ જણાય છે, તેવી રીતે બ્રહ્મ
પણ અંતઃકરણની વૃત્તિઓમાં બે પ્રકારે પ્રતીત થાય છે. ૮

ઉપર જણાવેલી વાતને વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે:—

घोरमूढासु मालिन्यात्सुखांशश्च तिरोहितः ।

ईपद्वैर्मल्यतस्तत्र चिदंशप्रतिर्विवनम् ॥ ૧ ॥

घोरमूढासु मालिन्यात् सुखांशः तिरोहितः, च ईपद्वैर्मल्यतः तत्र चिदंशप्रति-
र्विवनं [भवति] ॥

અંતઃકરણની ઘોરવૃત્તિઓમાં અને મૂઢવૃત્તિઓમાં તે બે વૃત્તિઓના
મલિનપણાથી પ્રથમો મુખરૂપ અંશ તિરોધાન પામેલો થાય છે, અને તેમના થોડા
નિર્મલપણાથી તેમાં પ્રથમના વા આત્માના ચેતનરૂપ અંશનું પ્રતિબિંબ થાય છે. ૯

ચંદ્રનો ઉપાધિ જે પાણી તે પાણી બે પ્રકારનું હોવાથી તેમાં સ્પષ્ટ ને
અસ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ જણાવું શુકલ છે, પણ આત્માનો અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિ
એક હોવાથી પ્રથમના વા આત્માના એક અંશનું ભાન તેમાં સંભવતું નથી એવી
સંકા ગ્રહણ કરીને બીજા દષ્ટાંતવડે તેનું સમાધાન આપે છે:--

यद्वापि निर्मले नीरे वह्नेरौष्ण्यस्य संक्रमः ।

न प्रकाशस्य तद्वत्स्याच्चिन्मात्रોद्भૂतिरेव च ॥ ૧૦ ॥

यद्वा निर्मले नीरे वह्नेः औष्ण्यस्य संक्रमः स्यात्, अपि प्रकाशस्य न, तद्वत्
च चिन्मात्रोद्भूतिः एव ॥

અથવા જેમ નિર્મલ પાણીમાં અગ્નિના ઉષ્ણપણાનું માત્ર સક્રમણ-ગમન
થાય છે, પણ તેમાં પ્રકાશનું સંક્રમણ થતું નથી તેમજ અંતઃકરણની ત્રણે વૃત્તિ-
ઓમાં માત્ર ચેતનનોજ પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, પણ ઘોરવૃત્તિઓમાં અને મૂઢવૃત્તિ-
ઓમાં તેમની યોગ્યતાને અભાવે આનંદનો પ્રાદુર્ભાવ થઇ શકતો નથી. ૧૦

શાંતવૃત્તિઓમાં ચેતનની-જ્ઞાનની અને આનંદની પ્રતીતિ થાય છે તેના
સંબંધમાં બીજું દષ્ટાંત આપે છે:--

काष्ठे त्वौष्ण्यप्रकाशौ द्वावुद्भवं गच्छतो यथा ।

शांतासु सुखचैतन्ये तथैवોद्भૂतिमाप्नुतः ॥ ૧૧ ॥

तु यथा काष्ठे औष्ण्यप्रकाशौ द्वौ उद्भवं गच्छतः तथा एव शांतासु सुख-
चैतन्ये उद्भूतिं आप्नुतः ॥

વળી જેમ સૂકા લાકડામાં ઉષ્ણતા અને પ્રકાશ એવા અગ્નિના બે
સ્વભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તેમજ શાંતવૃત્તિઓમાં મુખ અને ચેતન્ય આ બંને
આત્માના સ્વભાવો ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૧

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવાનું કારણ કહે છે:--

વસ્તુસ્વભાવમાશ્રિત્ય વ્યવસ્થા તૂભયોઃ સમા ।

અનુભૂત્યનુસારેણ કલ્પ્યતે હિ નિયામકમ્ ॥ ૧૨ ॥

વસ્તુસ્વભાવં આશ્રિત્ય સમયોઃ વ્યવસ્થા તુ સમા, હિ અનુભૂત્યનુસારેણ નિ-
યામકં કલ્પ્યતે ॥

વસ્તુના સ્વભાવનો આશ્રય કરીને ધંને વૃત્તિઓની વ્યવસ્થા તો સરખીજ
છે, કેમકે અનુભવપ્રમાણે પ્રત્યેક વસ્તુનું નિયમન કરનારની કલ્પના કરાય
છે. સમયોઃને સ્થાને કોઈ પ્રતમાં ભૂતયોઃ એવો પાઠ હોય તો તેને અર્થ
દષ્ટાંતસિદ્ધાંત ધનેની એવો કરવો. ૧૨

હવે ઉપર જણાવેલો અનુભવ કહે છે:—

ન ઘોરાસુ ન મૂઢાસુ સુખાનુભવ ઈક્ષ્યતે ।

શાંતાસ્વપિ ક્વચિત્કશ્ચિત્સુખાતિશય ઈક્ષ્યતામ્ ॥ ૧૩ ॥

સુખાનુભવઃ ઘોરાસુ ન, [ચ] મૂઢાસુ ન ઈક્ષ્યતે, શાંતાસુ અપિ ક્વચિત્
કશ્ચિત્ સુખાતિશયઃ ઈક્ષ્યતામ્ ॥

મનુષ્યાદિને સુખનો અનુભવ અંતઃકરણની ઘોરવૃત્તિઓમાં (રાજસી-
વૃત્તિઓમાં) થતો નથી, અને મૂઢવૃત્તિઓમાં (તામસીવૃત્તિઓમાં) પણ તે
થતો નથી. શાંતવૃત્તિઓમાં (સાન્વિકીવૃત્તિઓમાં) પણ ક્યારેક (પ્રિય
પ્રાણિપદાર્થના સ્મરણુવેલા કે તેની પ્રાપ્તિવેલા) કોઈ પ્રકારના સુખનું અધિકપણું
અનુભવવામાં આવે છે, ને ક્યારેક તે સુખનું ન્યૂનપણું પણ અનુભવાય છે. ૧૩

ઘોરવૃત્તિઓમાં સુખનો અનુભવ થતો નથી એમ નીચેના શ્લોકથી
જણાવે છે:—

ગૃહક્ષેત્રાદિવિપયે યદા કામો ભવેત્તદા ।

રાજસસ્યાસ્ય કામસ્ય ઘોરત્વાત્તત્ર નો સુખમ્ ॥ ૧૪ ॥

યદા ગૃહક્ષેત્રાદિવિપયે કામઃ ભવેત્ તદા અસ્યં રાજસસ્ય કામસ્ય ઘોરત્વાત્
તત્ર સુખં નો [અસ્તિ] ॥ ;

જ્યારે ઘર અને જેતર આદિ લૌકિક વિષયની મનુષ્યને ઇચ્છા થાય છે
ત્યારે આ રાજસતૃષ્ણાના ઘોરપણાથી તેમાં સુખ થતું નથી. ૧૪

ઘોરવૃત્તિમાં સુખ શાથી થતું નથી તે જણાવે છે:—

સિદ્ધચેન્ન વેત્યસ્તિ દુઃખમસિદ્ધૌ તદ્વિવર્ધતે ।

પ્રતિવંધે ભવેત્ ક્રોધો દ્વેષો વા પ્રતિકૂલતઃ ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધિવેત્ ન વા ઇતિ દુઃખં અસ્તિ, અસિદ્ધૌ તત્ વિવર્ધતે, પતિવંચે ક્રોધઃ
ભવેત્ વા પ્રતિકૂલતઃ દ્વેષઃ [ભવેત્] ॥

મારી ગૃહાદિની ઇચ્છા પૂરી થશે કે નહિ યાચ એવી રીતે ઇચ્છા કરનાર મનુષ્યના મનમાં દુઃખ યાય છે, અને જો એ ઇચ્છા પૂર્ણ ન થાય તો તેનું તે દુઃખ વધે છે. ઇચ્છિતની પ્રાપ્તિમાં જો કોઈ કારણથી પ્રતિબંધ યાય તો તેના મનમાં ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે, અથવા તેની પ્રાપ્તિમાં પ્રતિકૂલતા થવાથી તે પ્રતિકૂલતા કરનારઉપર દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૫

જો ઇચ્છાનો અભિલાષ થવાથી ઉપજેલું દુઃખ દૂર કરવું અશક્ય હોય તો મનુષ્યના મનમાં ખેદ યાય છે, તે ખેદ તામસ હોવાથી તેમાં સુખ હોતું નથી એમ કહે છે:—

અશક્યશ્ચેત્પ્રતીકારો વિપાદઃ સ્યાત્સ તામસઃ ।

ક્રોધાદિપુ મહદુઃખં સુખશંકાઽપિ દૂરતઃ ॥ ૧૬ ॥

પ્રતીકારઃ અશક્યઃ ચેત્ વિપાદઃ સ્યાત્, સઃ તામસઃ, ક્રોધાદિપુ મહદુઃખં [અસ્તિ,] સુખશંકા અપિ દૂરતઃ [એવ] ॥

જો તે દુઃખનો એવ્ય ઉપાય કરવો અશક્ય હોય તો મનુષ્યના મનમાં ખેદ યાય છે. તે ખેદ તમોગુણના કાર્યરૂપ છે. જ્યારે ખેદ યાય ત્યારે સુખ ન હોય એ સ્વાભાવિક છે. ક્રોધાદિમાં મોટું દુઃખ રહેલું છે. તેમાં સુખની શંકા કરવી પણ દૂર જ રહે છે. ૧૬

શાંતવૃત્તિમાં (સાન્નિધીવૃત્તિમાં) સુખાનુભવ યાય છે એમ જણાવે છે:—

કામ્પલાભે હર્ષવૃત્તિઃ શાંતા તત્ર મહત્સુખમ્ ।

ભોગે મહત્તરં લાભપ્રસક્તાવીપદેવ હિ ॥ ૧૭ ॥

કામ્પલાભે હર્ષવૃત્તિઃ શાંતા, તત્ર મહત્ સુખમ્, ભોગે મહત્તરં, હિ લાભપ્રસક્તૌ ઈપત્ એવ ॥

ઇચ્છિત વસ્તુનો લાભ થવાથી હર્ષવૃત્તિ ઉપજે છે, તે શાંતવૃત્તિ છે, તેમાં મોટું સુખ પ્રવીત યાય છે. ઇચ્છિત વસ્તુનો ઉપયોગ થવાથી થતું મોટું સુખ ઉપજે છે, અને ઇચ્છિત વસ્તુના લાભના પ્રસંગમાં મોટું સુખ યાય છે. ૧૭

સાન્નિધીવૃત્તિમાં ચિત્તદોષની નિવૃત્તિ થવાથી સર્વોત્તમ સુખ યાય છે એમ જણાવે છે:—

મહત્તમં વિરક્તૌ તુ વિદ્યાનંદે તદીરિતમ્ ।

એવં ક્ષાંતૌ તથૌદાર્યે ક્રોધલોભનિવારણાત્ ॥ ૧૮ ॥

વિરક્તૌ તુ મહત્તમં [સુખં ભવતિ,] તત્ વિદ્યાનંદે ઈરિતમ્, એવં જ્ઞાંતૌ તથા
ઔદાર્યે ક્રોધલોભનિવારણાત્ [ભવતિ] ॥

વૈરાગ્યવાળી વૃત્તિમાં તે સર્વોત્તમ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે એ વિદ્યાનંદનામના
પ્રકરણમાં કહેલું છે. એવી રીતે ક્ષમામાં ને ઉદારતામાં ક્રોધની અને લોભની
નિવૃત્તિ હોવાથી પણ ઘણો આનંદ થાય છે. ૧૮

મનુષ્યને જે જે સુખ થાય છે તે તે સુખ પ્રદાના પ્રતિષ્ઠિતરૂપ છે
એમ જણાવે છે:—

યદ્યત્સુખં ભવેત્તત્તદ્બ્રહ્મૈવ પ્રતિવિંવનાત્ ।

વૃત્તિષ્વંતર્મુખાસ્વસ્ય નિર્વિઘ્નં પ્રતિવિંવનમ્ ॥ ૧૯ ॥

યત્ યત્ સુખં તત્ તત્ વ્રહ્મ એવં ભવેત્, પ્રતિવિંવનાત્, અંતર્મુખાસુ વૃત્તિષુ
અસ્ય નિર્વિઘ્નં પ્રતિવિંવનમ્ [ભવતિ] ॥

આ જગત્માં જે જે સુખ છે તે તે સુખ પ્રદાસ્વરૂપજ છે, કેમકે તે
આનંદરૂપ પ્રદાનું પ્રતિષ્ઠિત પડવાથી થાય છે. આત્માભિસુખ થયેલી મનોવૃત્તિ-
ઓમાં આ આનંદરૂપ પ્રદાનું વિઘ્નરહિત પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. ૧૯

સર્વત્ર પ્રદાસ્વરૂપનો અનુભવ દર્શાવવામાટે પદાર્થોમાં પ્રદાસ્વરૂપનું દર્શન
કેવી રીતે કરવું તે જણાવે છે:—

સત્તા ચિતિઃ સુખં ચેતિ સ્વભાવા વ્રહ્મણસ્રયઃ ।

મૃચ્છિલાદિષુ સત્તૈવ વ્યજ્યતે નેતરદ્વયમ્ ॥ ૨૦ ॥

સત્તા, ચિતિઃ ચ સુખં ઇતિ વ્રહ્મણઃ ત્રયઃ સ્વભાવાઃ, મૃચ્છિલાદિષુ સત્તા એવં
વ્યજ્યતે, ઇતરદ્વયં ન ॥

સત્તા, ચેતન અને આનંદ આવા પ્રદાના ત્રણ સ્વભાવો છે. માટી અને
પાયાણુદિમાં પ્રદાનો સત્તાસ્વભાવજ પ્રકટ થાય છે, યોગ્યતાને અભાવે તેમાં
ચેતન અને આનંદનામના બે સ્વભાવો પ્રકટ થતા નથી. ૨૦

અંતઃકરણની વૃત્તિઓમાં રહેલા મિશ્રપ્રદાનું સ્વરૂપ કહે છે:—

સત્તા ચિતિર્દ્વયં વ્યક્તં ધીવૃત્ત્યોર્ધોરમૂઢયોઃ ।

જ્ઞાતવૃત્તૌ ત્રયં વ્યક્તં મિશ્રં વ્રહ્મેસ્થમીરિતમ્ ॥ ૨૧ ॥

ધોરમૂઢયોઃ ધીવૃત્ત્યોઃ સત્તા [ચ] ચિતિઃ [ઇતિ] દ્વયં વ્યક્તં, [તથા] જ્ઞાત-
વૃત્તૌ ત્રયં વ્યક્તં, ઇત્યં મિશ્રં વ્રહ્મ ઈરિતમ્ ॥

શોર અને મૂઢ એવી બે બુદ્ધિવૃત્તિઓમાં સત્તા અને ચૈતન્ય એવા બે પ્રહાનના સ્વભાવ પ્રકટ જણાય છે, અને બુદ્ધિની શાંતવૃત્તિમાં સત્, ચિત્ત અને આનંદ એ ત્રણે પ્રહાનના સ્વભાવ પ્રકટ જણાય છે. એવી રીતે બુદ્ધિવૃત્તિની આથે મળેલાએણું પ્રહાનસ્વરૂપ કહ્યું. ૨૧

હવે વૃત્તિરહિત પ્રહાનું જ્ઞાન કેવી રીતે થાય છે તે જણાવે છે:—

અમિશ્રં જ્ઞાનયોગાભ્યાં તૌ ચ પૂર્વમુદીરિતૌ ।

આચેઽધ્યાયે યોગચિંતા જ્ઞાનમધ્યાયયોર્દ્વયોઃ ॥ ૨૨ ॥

અમિશ્રં [વ્રહ્મ] જ્ઞાનયોગાભ્યાં [જ્ઞાયતે,] તૌ ચ પૂર્વે ઉદીરિતૌ, આચે અધ્યાયે યોગચિંતા [ચ] દ્વયોઃ અધ્યાયયોઃ જ્ઞાનમ્ ॥

અમિશ્ર એટલે પાપાણાદિરૂપ ને બુદ્ધિવૃત્તિરૂપ ઉપાધિથી રહિત એકલું પ્રહા જ્ઞાનવડે અને યોગવડે જાણવામાં આવે છે. તે જ્ઞાન અને યોગ પૂર્વે વર્તુલેલાં છે, પ્રહાનંદના પહેલા અધ્યાયમાં યોગનો વિચાર કર્યો છે, અને તે પછીના છીલ બે અધ્યાયમાં જ્ઞાનને વિચાર કરેલો છે. ૨૨

હવે માયાનું સ્વરૂપ જણાવે છે:—

અસત્તા જાઢ્યદુઃલે દ્વે માયારૂપેત્રયં ત્વિદમ્ ।

અસત્તા નરશૃંગાદૌ જાઢ્યં કાષ્ઠશિલાદિપુ ॥ ૨૩ ॥

અસત્તા [ચ] જાઢ્યદુઃલે દ્વે [ઇતિ] ઇદં તુ માયારૂપત્રયં, નરશૃંગાદૌ અસત્તા [તથા] કાષ્ઠશિલાદિપુ જાઢ્યમ્ ॥

અસતપણું તે એક અને જઠતા ને દુઃખ આ બે એમ આ પ્રસિદ્ધ માયાનાં ત્રણ રૂપ છે. મનુષ્યનાં શિંગડાં આદિમાં અસતપણું અને લાકડા તથા પાપાણુ આદિમાં જઠપણું છે એમ જાણવું. ૨૩

હવે માયાનો દુઃખનામનો સ્વભાવ કયા જણાય છે તે અને મિશ્રપ્રહાનુ સ્વરૂપ નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:—

ઘોરમૂઢધિયોર્દુઃસ્વમેવં માયા વિજૃંભિતા ।

શાંતાદિબુદ્ધિવૃત્ત્યૈકયાન્મિશ્રં વ્રહ્મેતિ કીર્તિતમ્ ॥ ૨૪ ॥

ઘોરમૂઢધિયોઃ દુઃસ્વં, एवं માયા વિજૃંભિતા, શાંતાદિબુદ્ધિવૃત્ત્યૈકયાન્ મિશ્રં વ્રહ્મ ઇતિ કીર્તિતમ્ ॥

૧ અર્થો ક્રમ પ્રતિમા માયારૂપં ત્રયં એવો પણ જોવામાં આવે છે.

ઘોરબુદ્ધિવૃત્તિમાં અને મૂઢબુદ્ધિવૃત્તિમાં દુઃખ જણાય છે. એવી રીતે માયા વિકાસ પામેલી છે. શાંત આદિ બુદ્ધિની વૃત્તિઓની સાથે પ્રહનું એક-પણું થવાથી તે પ્રહને મિશ્રપ્રહ એવું નામ આપેલું છે. ૨૪

જિજ્ઞાસુએ કેવી રીતે પ્રહનું ધ્યાન કરવું તે કહે છે.—

एवं स्थितेऽत्र यो ब्रह्म ध्यातुमिच्छेत्पुमानसौ ।

नृशंगादिमुपेक्षेत शिष्टं ध्यायेद्यथायथम् ॥ ૨૫ ॥

एवं स्थिते अत्र यः पुमान् ब्रह्म ध्यातुं इच्छेत्, असौ नृशंगादि उपेक्षेत [च] शिष्टं यथायथं ध्यायेत् ॥

એવી રીતે નહીં થવાથી આ લોકમાં જે જિજ્ઞાસુ પુરુષ પ્રહનું ધ્યાન કરવા ઇચ્છે તેણે હોય તેણે માણસનાં શિંગડાં આદિ મિથ્યા પદાર્થની ઉપેક્ષા કરવી, અર્થાત્ તેમાં પ્રહનું ધ્યાન કરવાનું નથી, અને બાકી રહેલા જડ પદાર્થોમાં ને અંતઃકરણની વૃત્તિઓમાં પ્રહતત્ત્વનું જેવી રીતે ધટે તેવી રીતે (આગળ કહેલી રીતે) ધ્યાન કરવું. ૨૫

જિજ્ઞાસુએ કઈ વસ્તુમાં કેવી રીતે પ્રહનું ધ્યાન કરવું તે જણાવે છેઃ—
शिलादौ नामरूपे द्वे त्यक्त्वा सन्मात्रचिंतनम् ।

त्यक्त्वा दुःखं घोरमूढधियोः सच्चिद्विचिंतनम् ॥ ૨૬ ॥

शिलादौ नामरूपे द्वे त्यक्त्वा सन्मात्रचिंतनं [कार्यं, तथा] घोरमूढधियोः दुःखं त्यक्त्वा सच्चिद्विचिंतनं [कार्यम्] ॥

પાષાણાદિ જડ પદાર્થોમાં નામ અને રૂપ એ બેનો ત્યાગ કરીને પ્રહનું સત્તામાત્રરૂપે ધ્યાન કરવું, અને ઘોરવૃત્તિમાં તથા મૂઢવૃત્તિમાં દુઃખનો ત્યાગ કરીને સદ્રૂપે અને ચેતનરૂપે પ્રહનું ધ્યાન કરવું. ૨૬

હવે અંતઃકરણની શાંતવૃત્તિઓમાં પ્રહનું કેવી રીતે ધ્યાન કરવું ઇત્યાદિ જણાવે છેઃ—

शांतासु सच्चिदानंदांस्त्रीनप्येवं विचिंतयेत् ।

कनिष्ठमध्यमोत्कृष्टास्तिस्रश्चिंताः क्रमादिमाः ॥ ૨૭ ॥

शांतासु सच्चिदानंदान् त्रीन् अपि एवं विचिंतयेत्, इमाः तिस्रः चिंताः क्रमात् कनिष्ठमध्यमोत्कृष्टाः [सन्ति] ॥

શાંતવૃત્તિઓમાં સત્, ચિત્ અને આનંદ આ ત્રણે પ્રહના સ્વભાવોનું ધ્યાન કરવું. આ ત્રણ પ્રકારનાં ધ્યાનો અતુકેએ કનિષ્ઠ, મધ્યમ ને ઉત્તમ છે,

અર્થાત્ પ્રથમ પ્રકારનું ધ્યાન કનિષ્ઠ, ઊભા પ્રકારનું ધ્યાન મધ્યમ અને છેલ્લા પ્રકારનું ધ્યાન ઉત્તમ છે. ૨૭

મિશ્રપ્રકારનું ધ્યાન કોને માટે કહ્યું છે તે જણાવે છે:—

મંદસ્ય વ્યવહારેऽપિ મિશ્રવ્રહ્મણિ ચિંતનમ્ ।

ઉત્કૃષ્ટં વસ્તુમેવાત્ર વિપયાનંદ ઈરિતઃ ॥ ૨૮ ॥

વ્યવહારે અપિ મંદસ્ય મિશ્રવ્રહ્મણિ ચિંતનં ઉત્કૃષ્ટમ્ [ઈતિ] વસ્તું એવ અત્ર વિપયાનંદઃ ઈરિતઃ ॥

વ્યવહાર કરતાં છતાં પણ મંદબુદ્ધિવાળા મનુષ્યને મિશ્રપ્રકારનું ધ્યાન ઉત્તમ છે એમ કહેવામાટેજ અહીં (આ પ્રધ્યાનંદનામના શ્રેયમાં) વિપયાનંદ કહેલ છે. ૨૮

હવે અંતઃકરણની ત્રણ પ્રકારની વૃત્તિઓથી સહિત પ્રકારનું ધ્યાન કહે છે:—

ઔદાસીન્યે તુ ધીવૃત્તેઃ શૈથિલ્યાદુત્તમોત્તમમ્ ।

ચિંતનં વાસનાનંદે ધ્યાનમુક્તં ચતુર્વિધમ્ ॥ ૨૯ ॥

ઔદાસીન્યે તુ ધીવૃત્તેઃ શૈથિલ્યાત્ વાસનાનંદે ચિંતનં વત્તમોત્તમં, [એવં] ચતુર્વિધં ધ્યાનં ઉક્તમ્ ॥

અંતઃકરણની ત્રણપાદિરહિત ઉદાસીનપણાવાળી સ્થિતિમાં તો બુદ્ધિવૃત્તિના શિથિલપણાથી વાસનાનંદમાં જે પ્રકારનું ધ્યાન તે બહુ ઉત્તમ છે, અર્થાત્ પૂર્વનાં ત્રણ ધ્યાનો કરતાં તે એક છે એવી રીતે ચાર પ્રકારનું પ્રકરધ્યાન કહ્યું. ૨૯

આ ધ્યાન ઉપર જણાવેલાં સવૃત્તિક ત્રણ ધ્યાનોથી ભિન્ન છે એમ જણાવે છે:—

ન ધ્યાનં જ્ઞાનયોગાભ્યાં વ્રહ્મવિદ્યૈવ સા સ્વલ્લ ।

ધ્યાનનેનૈકાઘ્યમાપન્ને ચિત્તે વિદ્યા સ્થિરીભવેત્ ॥ ૩૦ ॥

જ્ઞાનયોગાભ્યાં ધ્યાનં ન, સા વ્રહ્મવિદ્યા એવ સ્વલ્લ, ધ્યાનેન એકાઘ્યં આપન્ને ચિત્તે વિદ્યા સ્થિરીભવેત્ ॥

આ ધ્યાન જ્ઞાનયુક્ત અને યોગયુક્ત હોવાથી ઉપર જણાવેલાં ત્રણેમાંનું એકે ધ્યાન આ નથી, પણ તે પ્રસિદ્ધ પ્રકાશવિદ્યાજ છે. ધ્યાનવડે એકાઘ્યપણાને પામેલા અંતઃકરણમાં પ્રકાશવિદ્યા સ્થિર થાય છે. ૩૦

આ ધ્યાનને પ્રકાશવિદ્યા કહેવાનું કારણ કહે છે:—

વિદ્યાયાં સચ્ચિદાનંદા અર્થવૈકરસાત્મતામ્ ।

પ્રાપ્ય માંતિ ન ભેદેન ભેદકોપાધિવર્જનાત્ ॥ ૩૧ ॥

વિદ્યાયાં સચ્ચિદાનંદાઃ અર્થવૈકરસાત્મતાં પ્રાપ્ય ભેદકોપાધિવર્જનાત્ ભેદેન ન માંતિ ॥

આ પ્રદ્ધવિદ્યામાં સત, ચિત્ અને આનંદ અર્થવૈકરસપણાને પામીને પ્રતીત થાય છે, પણ શિલા આદિરૂપ અને અંતઃકરણની ત્રણ પ્રકારની વૃત્તિઓરૂપ ભેદ કરનારા ઉપાધિઓના અભાવથી ભેદવડે તે સત, ચિત્ અને આનંદ ભિન્ન ભિન્ન પ્રતીત થતા નથી. ૩૧

હવે આનંદાદિમાં ભેદ પાડનારા ઉપાધિઓને કહે છે:—

શાંતા ઘોરાઃ શિલાઘ્યાશ્ચ ભેદકોપાધયો મતાઃ ।

યોગાદિવેકતો વૈપામુપાધીનામપાકૃતિઃ ॥ ૩૨ ॥

શાંતાઃ ઘોરાઃ ચ શિલાઘ્યાઃ ભેદકોપાધયઃ મતાઃ, એવાં ઉપાધીનાં યોગાત્ વા વિવેકતઃ અપાકૃતિઃ ॥

શાંત, ઘોર અને શિલા આદિ આનંદાદિકને ભેદ કરનારા ઉપાધિઓ માનેલા છે. આ ઉપાધિઓનું ચિત્તાના નિરોધરૂપ યોગથી અથવા જડચેતનના પૃથક્કરણરૂપ વિવેકથી નિરાકરણ થાય છે. ૩૨

અદ્વૈતરૂપ પ્રદ્ધમા ત્રિપુટી ન હોવાથી તે ભૂમાનંદ (પ્રદ્ધાનંદ) કહેવાય છે એમ જણાવે છે:—

નિરુપાધિવ્રહ્મતત્ત્વે ભાસમાને સ્વયંપ્રભે ।

અદ્વૈતે ત્રિપુટી નાસ્તિ ભૂમાનંદોઽત્ત ઉચ્યતે ॥ ૩૩ ॥

સ્વયંપ્રભે અદ્વૈતે નિરુપાધિવ્રહ્મતત્ત્વે ભાસમાને [સતિ] ત્રિપુટી ન અસ્તિ, અતઃ ભૂમાનંદઃ ઉચ્યતે ॥

સ્વયંપ્રકાશ, અદ્વૈત અને ઉપાધિરહિત પ્રદ્ધસ્વરૂપ પ્રતીત થયે સતે દ્રશ્ય, દર્શન અને દૃશ્ય ઇત્યાદિ દોષ પણ ત્રિપુટી પ્રતીત થતી નથી. આ કારણથી ત્રિપુટીરહિત જે આનંદ તે ભૂમાનંદ (દેશ, કાલ ને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત આનંદ) કહેવાય છે. ૩૩

હવે આ પાંચમા અધ્યાયની સમાપ્તિ કરે છે:—

બ્રહ્માનંદાભિધે ગ્રંથે પંચમોઽધ્યાય ઈરિતઃ ।

વિષયાનંદ एतेन द्वारेणान्तः प्रविश्यताम् ॥ ૩૪ ॥

બ્રહ્માનંદાભિધે ગ્રંથે વિષયાનંદઃ પંચમઃ અધ્યાયઃ ઈરિતઃ, एतेन द्वारेण अंतः प्रविश्यताम् ॥

બ્રહ્માનંદનામના ગ્રંથમાં આ વિષયાનંદનામનો પાંચમો અધ્યાય કહ્યો. આ સાધનવડે અંતઃકરણમાં રહેલ આનંદરૂપ બ્રહ્મમાં મુમુક્ષુએ પ્રવેશ કરવો. ૩૪

હવે આ બ્રહ્માનંદનામના ગ્રંથની સમાપ્તિ કરે છે:—

પ્રીયાહરિહૃરોઽનેન બ્રહ્માનંદેન સર્વદા ।

પાયાચ્ચ પ્રાણિનઃ સર્વાન્ સ્વાશ્રિતાઞ્શુદ્ધમાનસાન્ ॥ ૩૫ ॥

इति श्रीभारतीतीर्थमुनिविरचितायां पंचदश्यां ब्रह्मानंदे विषयानंदः ॥ ૩૫ ॥

અન્વયઃ—હરિહરઃ અનેન બ્રહ્માનંદેન સર્વદા પ્રીયાત્ ચ શુદ્ધમાનસાન્ સ્વાશ્રિતાન્ સર્વાન્ પ્રાણિનઃ પાયાત્ ॥

મુમુક્ષુના અવિદ્યાદિ દોષોતું હરણ કરનાર શ્રીશંકર આ બ્રહ્માનંદ-નામના ગ્રંથની રચનાવડે મારા ઉપર ને મુમુક્ષુઓપર સર્વદા પ્રસન્ન થાઓ, અને પવિત્ર અંતઃકરણવાળા પોતાના આશ્રિત સર્વ પ્રાણીઓતું રક્ષણ કરો. ૩૫

દોહરો

જે મુમુક્ષુ આ ગ્રંથતું, મનન કરે ધરી ધ્યાર;

તે દુઃખોથી રહિત થઈ, પામે મુખ અપાર. ૧

એ પ્રમાણે શ્રીભારતીતીર્થસ્વામિવિરચિત પંચદશીમાં બ્રહ્માનંદમાં વિષયાનંદ એ નામના પંદરમા પ્રકરણની શ્રીમન્નાથશર્માવિરચિત ભાવાર્થ-દીપિકાટીકા પૂરી થઈ. ૧૫

બ્રહ્માનંદગત વિષયાનંદનો સાર

વિષયાનંદ એ બ્રહ્માનંદનો એક અલ્પભાગ છે. તે બ્રહ્મજ્ઞાનના સાધનરૂપ ગણાય છે, તેથી તેનું વર્ણન કરાય છે. તૈત્તિરીયોપનિષદ્માં બ્રહ્માનંદના એક અંશવડે બીજાં પ્રાણીઓ પોતપોતાની ઉપલબ્ધિકા અલાભે છે એમ કહેલું છે. શાંત, ધોર અને મૂઢ એવી અંતઃકરણની ત્રણ પ્રકારની વૃત્તિઓ છે. વૈરાગ્ય, ક્ષમા અને ઉદારતા આદિ સારિવકવૃત્તિઓ શાંતવૃત્તિઓ કહેવાય છે, અગ્રામ-

અહીં કાષ્ટ પ્રતિભાં હરિહરઃ એવો પાઠ જોવામાં આવે છે.

ની તૃષ્ણા, વિષયમાં પ્રીતિ, વિષયમાં ઘાટી આસક્તિ અને લોભ (કંબુસાઈ) ઇત્યાદિ રાજસવૃત્તિઓ ધોરવૃત્તિઓ કહેવાય છે, તથા અવિવેક, ત્રાસ અને આલસ્યાદિ તામસવૃત્તિઓ મૂઢવૃત્તિઓ કહેવાય છે. ઉપર જણાવેલી ત્રણે વૃત્તિઓમાં પ્રહ્લના ચેતનસ્વરૂપનું ભાન થાય છે, અને શાંતવૃત્તિઓમાં ચેતનના ભાનઉપરાંત સુખનું ભાન પણ થાય છે. જેમ એક ચંદ્ર જલનાં ભિન્ન ભિન્ન પાત્રોમાં ભિન્ન ભિન્નરૂપે પ્રતીત થાય છે તેમ એકજ પરમાત્મા ભિન્ન ભિન્ન ઉપાધિઓમાં ભિન્ન ભિન્નરૂપે પ્રતીત થાય છે એમ ઘણી શ્રુતિઓમાં કહેવું છે. જેમ નિર્મલ જલમાં ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ સ્પષ્ટ જણાય છે અને મેલા જલમાં ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ અસ્પષ્ટ જણાય છે તેમ શાંતવૃત્તિઓમાં આત્માનો આનંદસ્વભાવ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે, અને ધોર ને મૂઢવૃત્તિઓમાં આત્માનો આનંદસ્વભાવ સ્પષ્ટ પ્રતીત થતો નથી. ધોરવૃત્તિઓ અને મૂઢવૃત્તિઓ પાપાણ્ડિના કરતાં કંઈક નિર્મલ હોવાથી તેમાં આત્માના ચેતનસ્વભાવનું ભાન થાય છે. જેમ સ્વચ્છ પાણીમાં અગ્નિનું ઉજ્જ્વળ પ્રવેશ કરે છે, પણ પ્રકાશ પ્રવેશ કરતો નથી તેમ ધોરવૃત્તિઓમાં અને મૂઢવૃત્તિઓમાં આત્માનો ચેતનસ્વભાવ પ્રતીત થાય છે, પણ આનંદસ્વભાવ પ્રતીત થતો નથી. જેમ સૂકા લાકડામાં અગ્નિનું ઉજ્જ્વળ અને પ્રકાશ એ જંને અગ્નિના સ્વભાવો આવિર્ભાવ પામે છે તેમ શાંતવૃત્તિઓમાં ચેતન્ય અને આનંદ એ જંને આત્માના સ્વભાવો આવિર્ભાવ પામે છે. આમ થવાનું કારણ વસ્તુનો સ્વભાવ છે. પ્રત્યેક વસ્તુના નિયામકની કલ્પના મનુષ્યના અનુભવને અનુસરીને કરવી પડે છે. ધોરવૃત્તિમાં અને મૂઢવૃત્તિમાં આનંદનો અનુભવ થતો નથી, અને શાંતવૃત્તિમાં ઇષ્ટ વસ્તુના સ્મરણવડે વા ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિવડે મનુષ્યને આનંદનો ન્યૂનાધિક અનુભવ થાય છે. ગૃહાદિ વિષયોની ઇચ્છા રાજસી છે, તેથી તેમાં સુખ જણાતું નથી. મારી ઇચ્છાં સકલ થયે કે નહિ એમ તે વિષયની ઇચ્છા કરનારને ચિંતા થાય છે. જો ઇચ્છિત વિષય ન મળે તો ઇચ્છા કરનારને દુઃખ થાય છે, ને જો તે મળવામાં કોઈ કારણથી પ્રતિબંધ થાય તો કોઈ ઉત્પન્ન થાય છે, અને જો તેમાં કોઈ પ્રતિકૂલતા કરે તો પ્રતિકૂલતા કરનારઉપર દ્રેષ ઉપજે છે. જો તે ઇચ્છિત વસ્તુ ન મળવાથી થનારા દુઃખને દૂર કરવાની શક્તિ ન હોય તો તે મનુષ્યના મનમાં ખેદ થાય છે. તે ખેદ તમોગુણના કાર્યરૂપ છે. કોષાદિવડે મનમાં ઘણું દુઃખ થાય છે. તે વેલા લેશ પણ સુખ પ્રતીત થતું નથી. ઇચ્છિત પ્રાપ્તિપદાર્થની પ્રાપ્તિ થવાથી મનુષ્યના અંતઃકરણમાં હર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. તે વેલા તેના અંતઃકરણની શાંતવૃત્તિમાં આનંદ અનુભવાય છે. પ્રાપ્ત થયેલી ઇચ્છિત વસ્તુનો ભોગ કરવાથી મનુષ્યને અધિક આનંદની પ્રતીતિ થાય છે. ઇચ્છિત વસ્તુની પ્રાપ્તિ થવાનું જણાતાં મનુષ્યને ઘોરું સુખ થાય છે. અંતઃકરણ ચળાદિ વિષયોમાં જો વૈરાગ્યવાળું થાય તો અંતઃકરણને સર્વથી

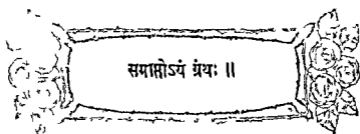
અધિક સુખ થાય છે. સમા અને ઉદારતારૂપ શાંતવૃત્તિઓમાં કોષનો અને લોભનો અભાવ હોવાથી અંતઃકરણ ધણો સુખાનુભવ કરે છે.

જે આનંદ છે તે વસ્તુતાએ પ્રદાન છે. અંતઃકરણની અંતર્મુખવૃત્તિમાં આનંદરૂપ પ્રદાનું વિધનરહિત પ્રતિબિંબ પડે છે. સત્તા, ચેતન ને આનંદ એ પ્રદાનના ત્રણ પ્રકારના સ્વભાવ છે. માટી અને પાષાણાદિ જડપદાર્થોમાં પ્રદાનને માત્ર સત્તારવભાવ પ્રતીત થાય છે, અંતઃકરણની સજ્જતી અને તામસીવૃત્તિઓમાં પ્રદાનના સત્તા અને ચેતન એવા બે સ્વભાવ પ્રતીત થાય છે અને અંતઃકરણની સાન્નિધીવૃત્તિમાં પ્રદાનના સત્તા, ચેતન અને આનંદ એ ત્રણ સ્વભાવો પ્રતીત થાય છે. આ પદાર્થની સાથે મળેલું પ્રદાનસ્વરૂપ છે. જડચેતનના વિવેકરૂપ જ્ઞાનવડે અને અંતઃકરણની વૃત્તિને પ્રદાનમાં સ્થિર કરવારૂપ યોગવડે માયાના કાર્યરૂપ ઉપાધિથી રહિત પ્રદાનને સાક્ષાત્કાર થાય છે. શોભાનંદનું, આત્માનંદનું અને અદ્વૈતાનંદનું નિરૂપણ પૂર્વનાં પ્રકરણોમાં ઘણું ગયું છે.

અસત્તા, જડતા અને દુઃખ એ ત્રણ માયાના સ્વભાવ છે. મનુષ્યનાં શિંગડાં આદિ અત્યંત મિથ્યાપદાર્થમાં માયાનો અસત્તાસ્વભાવ રહે છે, પાષાણાદિ જડપદાર્થમાં માયાનો જડપણારૂપ સ્વભાવ પ્રતીત થાય છે અને અંતઃકરણની સજ્જતી અને તામસીવૃત્તિઓમાં માયાનો દુઃખસ્વભાવ પ્રતીત થાય છે. સદ્ભાવવાળા પદાર્થોમાં ને અંતઃકરણની સાન્નિધી આદિ વૃત્તિઓમાં એકપણું પામવાથી તે કાલે અનુભવાતા પ્રદાને મિશ્રપ્રદાન કહેલ છે. જે મનુષ્યને પ્રદાનધ્યાન કરવું હોય તેણે મનુષ્યનાં શિંગડાં આદિ મિથ્યા પદાર્થની ઉપેક્ષા કરીને ધીલ્લા અસ્તિત્વવાળા પદાર્થમાં કહેવાય છે તે રીતે પ્રદાનું ધ્યાન કરવું. પાષાણાદિ જડપદાર્થમાં તેમના નામરૂપનો ત્યાગ કરીને પ્રદાનું સત્તારૂપે ધ્યાન કરવું. અંતઃકરણની સજ્જતી અને તામસીવૃત્તિઓમાં દુઃખનો પરિત્યાગ કરીને પ્રદાનું સદ્રૂપે અને ચિદ્રૂપે ધ્યાન કરવું. અંતઃકરણની શાંતવૃત્તિઓમાં પ્રદાનું સદ્રૂપે, ચિદ્રૂપે અને આનંદરૂપે ધ્યાન કરવું. આ ત્રણ પ્રકારનાં ધ્યાન અનુક્રમે કનિષ્ઠ, મધ્યમ અને ઉત્તમ ગણાય છે. જેઓનાં અંતઃકરણો નિર્મુળપ્રદાનું ધ્યાન કરવાને સમર્થ હોતાં નથી તેવા મંદ અધિકારીઓના ઉપર અનુબ્રહ્મ કરવામાટે વ્યવહારમાં મિશ્રપ્રદાનું ધ્યાન કહેલું છે. અંતઃકરણની રાગદેવરહિત ઉદાસીન સ્થિતિમાં અંતઃકરણની વૃત્તિ શિથિલ થવાથી વાસનાનંદનું જ્ઞાન થાય છે. એ ધ્યાન સર્વોત્તમ ગણાય છે. વાસ્તવિકરીતે કહીએ તો તે પ્રદાનધ્યાન નથી, પણ પ્રદાનવિદ્યા છે. પ્રદાનધ્યાનવડે અંતઃકરણનું એકાગ્રપણું થવાથી તે અંતઃકરણમાં પ્રદાનના સ્થિર થાય છે. પ્રદાનકાર થયેલી વૃત્તિમાં સચ્ચિદાનંદરૂપ પ્રદાન અખંડ એકરસરૂપે પ્રતીત થાય છે, કેમકે તે વેલા લેક ઉત્પન્ન કરનારી અંતઃકરણની

સાર્વિકી, રાજસી અને તામસીવૃત્તિઓ રહેતી નથી. ચિત્તનિરોધરૂપ છે અને જડચેતનના પૃથક્કરણરૂપ વિવેકવડે જડ ઉપાધિઓનું પ્રદ્નિરાકરણ કરવું સ્વયંપ્રકાશ ને ઉપાધિરહિત પ્રહ્લસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર સર્વપ્રકારની ત્રિપુટીઓનો અભાવ થાય છે. તેથી તે સ્થિતિ ભૂમાનદ ક છે આ પ્રકરણમા કહેલા વિષયાનદદ્વારા જિજ્ઞાસુએ પ્રહ્લાનંદમા પ્રવેશ આ પ્રહ્લાનંદનામના શ્રવણે અવિદ્યાદિને હરનાર શ્રીહર પ્રસન્ન થાઓ, પરમાત્માનું સ્મરણુધ્યાન કરનારા ને તેમને શરણે આવેલા પ્રાણીઓનું કરવા કૃપા કરે

એ પ્રમાણે પંચદશીના શ્રીભારતીતીર્થસ્વામિવિરચિત પ્રહ્લાનં વિષયાનંદનામના પદરમા પ્રકરણનો શ્રીમન્નાશર્ભવિરચિત સાર પૂરે થયો.

॥ ॐ ॥

॥ પ્રાતઃસ્મરણસ્તોત્રમ્ ॥

પ્રાતઃ સ્મરામિ હૃદિ સસ્ફુરદાત્મતત્ત્વં, સચ્ચિત્સુખં પરમહસગતિં તુરીયમ્
 યત્સ્વપ્નજાગરણુપુણ્યવૈતિ નિત્ય, તદ્બ્રહ્મ નિષ્કલમહ ન ચ ભૂતસહુઃ ॥ ૧ ॥
 પ્રાતર્મંજામિ મનસો વચસામગમ્ય, વાચો વિભાન્તિ નિત્વિલા યદનુગ્રહેણ
 યજ્ઞેતિ નેતિ વચનૈર્નિગમા અવોચુસ્તં દેવદેવમજમચ્યુતપ્રાહુરગ્યમ્ ॥ ૨ ॥
 પ્રાતર્નંપ્રામિ તપસઃ પરમર્કવર્ણ, પૂર્ણં સનાતનપદં પુરુષોત્તમારુપમ્ ।
 યસ્મિન્નિદં જગદશેષમશેષમૂર્તૌ, રજ્જ્વા યુજગમ ઇવ પ્રતિમામિતં વૈ ॥ ૩ ॥

શ્લોકત્રયમિદં પુણ્ય, લોકુત્રયવિભૂષણમ્ ।

પ્રાતઃકાલે પઠેત્સ્તુ, સ ગચ્છેત્પરમં પદમ્ ॥ ૪ ॥

इति श्रीमच्छंकराचार्यविरचित प्रातःस्मरणस्तोत्रम् ॥

श्रीपंचदशीना श्लोकेनी अकारांदिपञ्चानुक्रमंश्लिका

श्लोकं प्रतीकं	पृष्ठांकं	श्लोकं प्रतीकं	पृष्ठांकं	श्लोकं प्रतीकं	पृष्ठांकं
अ		अतिप्रसंगो भा संख्यः	३३१	अनात्मशुद्धिसिद्धयस्य	४६३
विषयपरतीक्ष	१०८	अतिशालः स्तन पीत्वा	५३३	अनात्मविद संसारि	३१
स्योपितेभ्येतत्	४७	अतीतेनापि गदिपी	४५२	अनादिभाषया भांता	२४२
इत्सानदि	५४४	अनोडनिर्वयनीयोऽयं	१२१	अनादत्य श्रुति गौर्भात	५४
प्रेसहेतौ धीः	५५६	अत्यंतशुद्धिमांघादा	१५७	अनिश्चित अधीवर्दे	५७५
सात्ताह्यो लोके	१११	अत्यंत निर्गन्धयोग	५६	अनिश्चितेऽपीशभृष्टे	१३५
रामधरादीनां	२०६	अत्रापि कडकायते	१६८	अनुतिष्ठतु कर्माणि	३७५
परयनात्प	२५१	अनाहप्रत्ययी हते	४८	अनुतिष्ठतु कर्माणि	११५
परयनाशक्ति	२१६	अथ केन प्रयुक्तोऽयं	३४०	अनुत्तरेभावेऽपि	४६३
त्याः अलु ये लावाः	२१५	अथ केय लवेत्प्रोतिः	५७८	अनुष्ठानप्रकारोऽस्तथाः	४११
तानां हेतुः स्यात्	२२८	अथवा कृतकृत्योऽपि	३८०	अनुसंधेतवान्	३२८
स्यामेतदस्त्येव	११३	अथवा कृतकृत्योऽपि	११८	अनुसृत्य सुरुः स्नेहं	४५३
तत्त्वेन सातोऽयं	४०६	अथवा योगिनामेव	४५६	अनूतो जयते योगः	३३७
तो सहाया वास्यो	४०६	अथात्र विषयानंदः	१७४	अनृताशी न भोद्धव्यः	१२८
त्वा शास्त्रद्वयं	२१३	अदृष्टया दर्पण नैव	१४४	अनोक्तान्-भजननात्	५०४
नभिजिता चित्त्यात्	५४१	अद्वयानंदरूपस्य	५०५	अनेकदर्पणद्वय	४०७
नभावृतिस्तदत्	२६२	अद्वितीयप्रकाशत्वे	२३७	अनेकधा विभिन्नेषु	१३६
नभावृतिश्चेते	२६४	अद्वितीयप्रकाशत्वं	२३६	अनन्यन्य मनो देहात्	४२६
नवृत्तयः सुखभाः	५३६	अद्वितीय प्रकाशत्वं	२३८	अनप्राणोद्विक्तेषु	३०३
नस्याश्रयो अल	२६५	अद्वैतः प्रथमो द्वैता	५२६	अनप्राणो मनोशुद्धि	१८
नानाद्वयभयत्व	४८१	अद्वैतसिद्धिर्युक्त्यैव	५२५	अन्यतायाः प्रतिद्वंद्वी	१७८
नानावृत्तिविशेष	२६०	अद्वैतानंदमागेषु	१५५	अन्यत्रापि श्रुतिः प्राह	५६०
नानी विदुषा पृष्ठः	१६६	अद्वैतेऽभिमुषीर्दुर्तु	१३०	अन्यत्पदारक स्वत्वं	१७५
पुर्गोहान्-अभयो वा	१८६	अधिद्विस्तताऽद्विो वा	३८७	अन्यथा श्रुतिहादारु	१४२
पु वदंभांतःशालाः	१८६	अधिष्ठानतया देह	२१७	अन्यथा यातवद्वयदि	३४६
पुशरणीयानेयोऽलुः	१८६	अधिष्ठानांशमयुक्त	२८२	अन्यथेति विलनीदि	३२३
त जेव द्वितीयत्वं	१२	अधीतवेदवेदाधी	४५२	अन्योन्याप्रेरशुद्धयेव	५७४
त जेव श्रुतिगोप्यं	११०	अध्येता वद्विरित्यत्र	५८६	अन्योन्याध्यासमत्रापि	२२६
त जेवान् दर्शानः	२४२	अध्येतवर्गमध्यास्य	८	अन्योन्याध्यासकृतोऽसौ	२३०
तद्व्याधृत्तिकूपेषु	३१३	अनन्याशितयंतो मां	३२१	अन्योन्याध्यासकृतेषु	१८३
ततिप्रसंग भति जेत	४७४	अनप-दुत्त लोकास्तत्	३४८	अन्यो विद्यानमयत	१८८

टीपः—अंशुत अक्षरानी अक्षरधत्ता न होनाथी श्लोकांनी पञ्चानुक्रमंश्लिकं अनुसारी

श्लोकानु प्रतीक	पृष्ठांक	श्लोकानु प्रतीक	पृष्ठांक	श्लोकानु प्रतीक	पृष्ठांक
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां	१३१	अवस्यं प्रकृतिः संगं	२४५	असंगामाश्रितेर्बंधः	१६७
अपथ्यसेविनश्चैरा	३३८	अवस्यं लाविभावानां	२३६	असंगोऽहं विद्यारभाहं	२८४
अपनीतेषु भूतेषु	१०६	अवस्थांतरतापत्ति	६१३	अभ्रदिग्धाविपर्ययत	२८७
अपरोक्षमानशोक	२६७	अवस्थांतरलानं तु	६१३	अस्ताधारण्य आकारः	६३५
अपरोक्षत्वयेऽप्यस्य	२६६	अवाङ्मनसगम्यं तं	४३३	असाध्यः कश्यपिद्योगः	६००
अपरोक्षशिक्षाशुद्धिः	४४६	अवाङ्मनसगम्यं तत्	४५८	असितं दृष्टस्य छत्याहौ	२६१
अपरोक्षात्मवितानं	३३	अवास्तवी वेद्यता येत्	४६०	असितं तावत्स्वयं नाम	१०६
अपि पाशुपतास्त्रेषु	३८४	अवांतरण्य वाङ्मेन	३०५	असितं क्षणैति चेद्देह	१६५
अपेक्षते व्यवहृतिः	४७१	अविक्रियष्वस्तनिष्ठा	६३२	असितं शूत्रैस्त्वशन्त्यास्थां	७६
अभ्यभिधपानान्महतः	३२६	अविव्यारकृतो बंधः	५०५	असितं वोऽनुजिद्युत्पत्वात्	५७२
अप्रतीकाधिकरण्ये	४६०	अविद्यावशगतवन्धः	२०	अस्तु भोषाऽपरोक्षोऽत्र	३१७
अप्रभतो भव भ्यानात्	७२	अविद्यावासनाभ्यरित	५६१	अस्त्येवोपासकस्यापि	४८१
अप्रमेयमनाहं च	३१६	अविद्यावृत्तदृष्टस्ये	१७२	अस्थूलाहेनिर्पेभ्यस्य	४६४
अप्रवेक्ष्य विद्यारमानं	२५७	अविद्यावृत्ततादात्म्ये	१७६	अस्पर्शयोगो नामैव	५३
अथाधकं साधकं च	१३५	अविद्वदनुसारेण्यु	३८७	अस्मन्निस्त्रापि श्रुवेक्षी	४३०
अभानानावश्ये नष्टे	२६६	अविनाशमयभागेति	४२१	अस्मिन्कल्पे भनुष्यः सन्	६६०
अभाने न परं त्रेम	७	अविरोधिसुषे शुद्धिः	५५६	अस्मिन्कल्पेऽश्वमेधादि	६६१
अभाने स्थूलदेहस्य	२०	अविवेककृतः संगः	२४५	अस्य सत्त्वमसत्त्वं च	२०८
अभाग्येषु विद्यार्थाय	२६३	अवेद्योऽभ्यपरोक्षोऽतः	१०८	अस्याः श्रुतेरभिप्रायः	२८०
अभिन्नं तानयोगाभ्यां	६८१	अव्यक्तादीनि ज्ञतानि	६३३	अस्वतंत्रा हि भाषा स्यात्	२०८
अभुना वासनागले	३२	अव्याकुलधियां मोहः	४८६	अहमर्थपरित्यागात्	३१३
अथथावस्तुविचिन्नात्	४४२	अव्याकृतं पुरा सृष्टेः	६३२	अहमस्मीत्यहंकार	५४६
अथथावस्तुसर्पादि	३६८	अशक्यश्चेत्प्रतीकारो	६७६	अहमित्यभिभंता यः	५०६
अथमित्यपरोक्षत्व	२८७	अशास्त्रीयमपि हंतं	१३६	अहंकारगतेऽशब्दः	२५८
अथमित्यपरोक्षत्वं	२६७	अशेषप्राणिसुद्धीनाम्	२१६	अहंकारविद्यात्मानौ	२५७
अथं श्रुवो न दृष्टस्यं	१६८	अश्नाति वा न वाश्नाति	३२४	अहंकारं धियं साक्षी	५०७
अथं यत्सृजते विद्मं	२१६	अश्रद्धालोरविश्वासा	४४६	अहंकारः प्रभुः सभ्याः	५०८
अर्थानामर्जने कुलेशः	३३३	असत्तामऽच्युते दे	६८१	अहंतास्त्वयोर्योर्भेदे	१७८
अर्थं व्याकरणाद्बुद्धे	५४५	असत्यपि च भाषास्ये	१३१	अहंतां भभतां देहे	६८
अर्थोऽप्यभात्मगीतायां	४६२	असत्यालंघनत्वेन	४२८	अहंत्वाहमिच्छतां स्वत्वं	१७५
अर्पकंतरराहित्ये	१०२	असत्यांशो निवर्तत	३००	अहंप्रत्यक्षीणत्वं	१८६
अलभ्यमानस्तनयः	५६४	असदेवेदमित्याहौ	१८७	अहं क्षणैति वाक्यार्थ	३१८
अवकाशात्मकं तत्र्येत्	७०	असद्विद्यैति चेद्देह	१०७	अहं मनुष्य छत्यादि	२६८
अवकाशे विस्तृतेऽथ	६३४	असंगं अत्र दृष्टस्यः	४३२	अहं मनुष्य छत्यादि	३७८
अवगातं सद्द्वैतं	८२	असंगविद्धिसुखं	२४१	अहं मनुष्य छत्यादि	६६७

श्लोकानुं प्रतीक	पृष्ठांक	श्लोकानुं प्रतीक	पृष्ठांक	श्लोकानुं प्रतीक	पृष्ठांक
अक्षरतिरिदंशति	१८६	आत्मानं वेदित्वा नीयात्	६५३	आरंभकमभिषु शोषि	६६७
अक्षरं प्रचौ विद्याभासः	४१३	आत्मानं हि ज्ञातरीत्यास्मिन्	६५५	आरंभकमनानात्वात्	२६७
अहो पुण्यमहो पुण्यं	३६०	आत्मानुक्त्वाद्वादि	५७६	आरंभवादिनः कार्ये	६२७
अहो पुण्यमहो पुण्य	६१०	आत्मा प्रेषान् प्रियः शोषोऽप्ये	७०९	आरंभवादिनोऽन्यस्मात्	६१२
अहो शास्त्रमहो शास्त्रं	३६०	आत्मा ध्वंसेति वाक्यार्थे	३०१	आरंभो परिष्कारो य	६२६
अहो शास्त्रमहो शास्त्रं	६७१	आत्माभासस्य सुवस्य	१६३	आरोपितस्य दृष्टान्ते	१७७
अंतःकरणतद्वृत्तिः	४१६	आत्माभासासाश्रयाश्रयं	४१६	आखणनतया वाति	३०६
अंतःकरणसंनिवृत्तिः	३११	आत्माभिषुभधीष्टौ	५३१	आविर्भावतिरोभाव	२२८
अंतःकरणसंन्यागात्	३१४	आत्माश्रयनेन सर्वस्य	५८१	आविर्भावपति स्वरिभन्	२२७
अंतःकरणसाहित्य	३१२	आत्मा वा धृष्टमज्ञेऽभूत्	१२२	आवृत्तपापेभ्यः	३६८
अंत्यप्रत्ययतो नूनं	४८७	आत्मा वा धृष्टमित्यादौ	३०४	आस्तामेतद्वत् यत्र	५४५
अंत्यभेदिवर्षां सर्वं वा	५११	आत्मा शेष उपेक्ष्यं य	५८६	आस्तां कुस्तांकिंशैः साकं	१८१
अंत्यभुंभाक्षमिषोपा	५०६	आत्मासंश्रततोऽन्यत्स्मात्	४७६	आस्तां शास्त्रस्य सिद्धांतः	३०६
अंत्यभुंभा य आनंद	५३६	आदावविद्यया जिनैः	३८५	आदावरादि त्यज्यैव	३२६
अंत्यभुंभायत्तुक्तया	२२४	आदिमभ्यावसानेषु	३०२		
अंत्यभुंभायत्तुक्तया	२०४	आदौ भनस्तदनु	६१७		
अंत्यभुंभायत्तुक्तया	५०६	आद्ये गधाद्येऽप्येव	५६८		
अंधः सन्नभ्यनंदः स्मात्पर	२८८	आद्योविचार आकाशः	६६		
अंशाग्रहीतिश्रीतिश्रित	२६६	आद्यो विचार आकाशः	६३२		
		आनंदमय धृशोऽयं	२३२		
		आनंदमयधृशो यः	१६५		
		आनंदमयविद्या	२३७		
		आनंदरूपः सर्वार्थ	४२८		
		आनंदस्त्रिविधो ध्वंसा	५१६		
		आनंदं ध्वंसात् विद्या	५१६		
		आनंदादिलिख्युत्सा	४६५		
		आनंदादिविधिस्य	४६३		
		आनंदादेव तन्मनांतं	६११		
		आनंदादेव भूतानि	५२०		
		आनुकूल्ये दुर्षधीः स्मात्	६३४		
		आपातदक्षितरतत्र	२३०		
		आपातरमध्येषु	३३३		
		आप्तोपदेशे विश्वस्य	४६७		
		आलारा उदितस्तरमात्	४११		
		आलाराश्रद्धात्	४१३		
		आलासहीनया शुद्धया	४१०		
				अज्ञा द्वेषप्रयत्नाद्य	१६३
				अति न्यायेन सर्वस्मात्	३५७
				अति पार्थिककारणेषु	२२६
				अति पार्थिककारणेषु	४११
				अति वेदवचः प्राद	६१५
				अति श्रेयपुराणेषु	४२८
				अति श्रुतिस्मृती नित्यं	३२२
				अति श्रुत्यनुसारेण	२०५
				अतोऽभ्युत्थितस्य मत्वा	४६२
				अर्थं जगत्तु तत्त्व	५६१
				अर्थं शाल्याभ्युत्थित	२५५
				अर्थं तत्त्वविषये	३३
				अर्थमन्योऽन्यतादात्म्य	३०६
				अर्थं लौकिकदृष्टयैतत्	२०७
				अर्थं वाक्यैतत्त्वानु	२६
				अर्थं सन्नित्यपरांतं	७
				अर्थमिष्टिय बोधकार	३६३
				अर्थमिष्टियुपाध्यायैः	६१८
				अर्थमिष्टियुक्तिः प्रीती	५८२
				अर्थमिष्टियुक्तिः प्राद	५८३

श्लोकानुं प्रतीक	पृष्ठांक	श्लोकानुं प्रतीक	पृष्ठांक	श्लोकानुं प्रतीक	पृष्ठांक
अत्यादि श्रुतयो अह्वयः	५१६	उ		अकमेवाद्द्वितीयं सत्	५२
अत्युक्त्वा तद्विशेषे तु	१६२	उचभाषमभावाद्येत	२३६	अकमेवाद्द्वितीयं सत्	१५७
अहमत्रे सदेवासीत्	१२३	उत्तरस्मिभरतापनीये	४११	अकस्वभावं सतत्त्वं	६७
अहमे ये विरोधाः स्युः	५०६	उत्सेक उदघैर्यद्दत्	५५३	अक. त्यक्तवान्यदाहते	५८०
अहमशश्व सत्पत्वं	१७२	उदासीनः सुप्पीदुःखी	५४८	अकाहशेद्रियैर्गुण्य	४६
अहमशः स्वतः पश्यन्	१७३	उद्गीथध्याहणो तरय	२०१	अक्रीभूतः सुपुत्रस्यः	५४०
अह शुषुक्रियान्गति	२७	उपकभाहिलिदिगिः	२३१	अकैव दृष्टिः काकरय	५६०
अहत्वरूपते विान्ने	१७४	उपदेशमवाप्येव	१८	अेतत्क्षेपयोगेत्	२४३
अह युक्तमिद नेति	६३६	उपभृद्नाति यित्तं येत्	४७१	अेतदादंभनं गत्वा	४६१
अह इपं तु मघावत्	१११	उपस्यकुष्ठिनी वेस्था	३६६	अेतद्विषयमा पुत्रे	५८२
अहं रूपमिद वस्त्र	१७४	उपादानं त्रिधा क्षिप्रं	६१२	अेतस्मात्किमिवेन्द्रणव	२१४
अह सर्वे पुरा सृष्टेः	४६	उपादाने विनष्टेऽपि	१७६	अेतस्मिन्नेव यैतन्ये	४२५
अह्नमक्षमिद द्वैत	३४५	उपायः पूर्वमेवोक्तः	३२५	अेतस्मिन्नातिताडित्यं	३६७
अम दूतस्यदीपं यः	४३४	उपासकं ध्रुव आपन्	२७३	अेतस्य वा अक्षरस्य	२२६
अयमात्मा परानंदः	६	उपासकस्तु सततं	४८०	अेत नवराः शरीरेषु	३६५
अयं ससारस्यना	६१८	उपासकानामध्येव	४८५	अेवमन्ये स्वस्वपक्षा	२०४
अपीडातृषुवृक्षस्य	६५६	उपासनस्य सामर्थ्यात्	४८६	अेवमाकारमिध्यात्वे	७३
अह वा भरत्रे वास्य	४६१	उपासनं नातिपक्वं	४८७	अेवमादिषु शास्त्रेषु	३३४
अह वासुन वा विद्या	४५१	उपास्तपोऽत अेवात्र	३२०	अेवमानंदविज्ञान	२४३
इ		उपारितं कर्म वा ध्रुयात्	५७२	अेवमारब्धभोगोऽपि	३७१
अक्षिणादि प्रवेशांता	२३७	उपासतीनामनुष्ठानं	४४८	अेवं य कवलः कुत्र	३८१
अक्षिणादि प्रवेशाता	२८१	उपेक्षिते लौकिके धीः	६४३	अेवं य निर्गन्धयोगीम	६४४
अक्षिणादि प्रवेशांता	४३२	उपेक्ष्य तत्तीर्थयात्रा	४८५	अेव य सति गंधः स्यात्	४२७
अक्षे शृङ्गामि निधामि	५०७	उपेक्ष्य द्वेष्यमित्यन्यत्	५८६	अेव य सर्वगस्यापि	१६४
अहमोषिनेश्वरस्य	२२५	उलयं तत्त्वभेदात्प्राक्	१३६	अेव यान्योन्यवृत्ताता	३८२
अहमोषे पुमर्थत्व	६२५	उलय तृप्तिदीपे हि	६६४	अेव तत्त्वे परे शुद्धे	५५८
अहशा महिमा दृष्टे	६३६	उलय मिलितं विद्या	३५०	अेव तर्हि शृणु द्वैत	२५१
अहकार्यं अयभोग्य	१२६	उलयात्मक अेवातो	३५४	अेवं ध्यानैकनिष्ठोऽपि	४७०
अशनिर्मितमप्यादौ	१२७	उल्लु. र्परशः प्रभाकरम्	४३	अेवं नास्ति प्रभंगोऽपि	४७६
अशविष्णुवाद्यो देवाः	५७६	ऋ		अेवं मायामयत्वेन	६२२
अशस्त्रविराड् वेद्यो	२३५	अश्याद्यो लक्षयते	५७६	अेवं विद्वान्कर्मक्षी द्वे	५१७
अशिन यद्यन्तेतानि	१२६	ए		अेवं विविच्य पुत्रादौ	५६५
अश्वर. सर्वभूतानां	२२२	अेक अेव हि ज्ञातात्मा	६७६	अेव विवेचिते तत्त्वे	३६१
अश्वरेषुपि अयेन	१२१	अेक अेवाऽऽत्मा मतव्य. ३६१		अेव श्रुतिव्याख्यात्प्राक्	६७
अश्वभासनभावात्	४१८	अेकभृत्परिविज्ञानात्	६३०	अेव सति महावाक्यात्	३०६

श्लोकं प्रतीकं	पृष्ठांक	श्लोकं प्रतीकं	पृष्ठांक	श्लोकं प्रतीकं	पृष्ठांक
अथ स्थितेऽन यो धन १८२		अथ अथ क्रोध अथ	३४०	शुचिवाचिः नसेवादी	३२७
अथ स्थिते विवाहोऽन ५६२		अथक्रोधोद्यमः शान्ति	३६४	शुचिवाचि विमानोऽपि	५४७
अथ मध्ये शुभुत्सनां ३८७		अथबलात्ते दर्पकृत्तिः	१७८	शुचिवाचिः अथेवमादी	३५५
अथ आहो स्थितिः पार्थ ८३		अथ्यादिदोषादश्याया	१४२	शुचिवाचिः विवश्यायां	११४
अथोऽऽप्य परमानदी १७४		अथशुभानताः शर्ष	१२७	अथशानि विवर्ध-ते	३५६
ये		अथशु सत्त्वमानद	१६	अथ्यादिः शिष्य विविध	४१४
अथनालिकनिशापि १२१		अथ्यादश्रयत्तथेया	११६	अथेशु युगपद्दया	२३३
अथिदं आमुषिमिक य १५३		अथोत्पत्तेः पुराशक्ति	१२०	अथेशुः अथिः पदितत्	१६६
अथिकाशुषिमिकनात् ३७४		अथलाभावे पुरेशक्तिः	५७	अथिः अथिः अथिः अथिः	११६
अथिकाशुषिमिकनात् १६४		अथलेन परिपन्पते	४५१	अथ	
अथिकाशुषिमिकः सर्वः २४६		अथनादः अथिः	३५८	अथ वाच्यश्रिः अथोऽथेः	१२२
अथिः		अथेः अथिः अथिः अथिः	१७७	अथिः अथिः अथिः अथिः	५०७
अथिः अथिः अथिः अथिः		अथिः अथिः अथिः अथिः	५२४	अथिः अथिः अथिः अथिः	१४०
अथिः अथिः अथिः अथिः		अथिः अथिः अथिः अथिः	३७४	अथिः अथिः अथिः अथिः	१३५
अथिः अथिः अथिः अथिः		अथिः अथिः अथिः अथिः	३२३	अथिः अथिः अथिः अथिः	३३२
अथिः अथिः अथिः अथिः		अथिः अथिः अथिः अथिः	१०७	अथिः अथिः अथिः अथिः	४६५
अथिः अथिः अथिः अथिः		अथिः अथिः अथिः अथिः	४५२	अथिः अथिः अथिः अथिः	६६
अथिः अथिः अथिः अथिः		अथिः अथिः अथिः अथिः	५२५	अथिः अथिः अथिः अथिः	३१७
अथिः अथिः अथिः अथिः		अथिः अथिः अथिः अथिः	१२०	अथिः अथिः अथिः अथिः	१६६
अथिः अथिः अथिः अथिः		अथिः अथिः अथिः अथिः	१११	अथिः अथिः अथिः अथिः	१६५
अथिः अथिः अथिः अथिः		अथिः अथिः अथिः अथिः	२४७	अथिः अथिः अथिः अथिः	४७०
अथिः अथिः अथिः अथिः		अथिः अथिः अथिः अथिः	२०६	अथिः अथिः अथिः अथिः	१७८
अथिः अथिः अथिः अथिः		अथिः अथिः अथिः अथिः	३५५	अथिः अथिः अथिः अथिः	५०६
अथिः अथिः अथिः अथिः		अथिः अथिः अथिः अथिः	१८२	अथिः अथिः अथिः अथिः	३६६
अथिः अथिः अथिः अथिः		अथिः अथिः अथिः अथिः	२०१	अथिः अथिः अथिः अथिः	४४१
अथिः अथिः अथिः अथिः		अथिः अथिः अथिः अथिः	१६८	अथिः अथिः अथिः अथिः	५३
अथिः अथिः अथिः अथिः		अथिः अथिः अथिः अथिः	४३०	अथिः अथिः अथिः अथिः	१३७
अथिः अथिः अथिः अथिः		अथिः अथिः अथिः अथिः	१६६	अथिः अथिः अथिः अथिः	२५६
अथिः अथिः अथिः अथिः		अथिः अथिः अथिः अथिः	२८५	अथिः अथिः अथिः अथिः	२५८
अथिः अथिः अथिः अथिः		अथिः अथिः अथिः अथिः	३८८	अथिः अथिः अथिः अथिः	१७६
अथिः अथिः अथिः अथिः		अथिः अथिः अथिः अथिः	१६६	अथिः अथिः अथिः अथिः	४७२
अथिः अथिः अथिः अथिः		अथिः अथिः अथिः अथिः	१२४	अथिः अथिः अथिः अथिः	१६६
अथिः अथिः अथिः अथिः		अथिः अथिः अथिः अथिः	५८७	अथिः अथिः अथिः अथिः	४१४

श्लोकानुं प्रतीक	पृष्ठांक	श्लोकानुं प्रतीक	पृष्ठांक	श्लोकानुं प्रतीक	पृष्ठांक
धटे लगेने न भूदभावः	६२६	शैतन्यवस्तुभं आस्य	५६६	गनामि धर्मं न य मे	
धटैकाकारधीरथा चित्	४०८	शैतन्यं दिगुलुं कुभे	४१२	प्रवृत्तिः	२२४
धटोऽयमित्यसावुक्तिः	४१२	शैतन्य यदधिधान	१२४	गनाभ्यहं त्वदुक्तयाद्य	५४३
धोरभूदधियोर्दुभ		शोद्य वा परिहारो वा	५७	निते तस्मिन्वृत्तिश्च-य	१४५
धोरभूदसु भाविन्यात्	६७७	शोद्येऽपि यदि शोद्य स्यात्२११		निद्रेति व्यवहर्तुं य	३६३
च		छ		निद्रया मेऽस्ति न वेत्युक्तिः	१०५
यसुर्दीपावपेक्षयेते	३१५	छिद्रानुवृत्तिर्नेतीति	७५	अपहंतं य शास्त्रीयं	१३६
यतुर्लुगमद्यवगतौ	४४४	ज		अव-मुक्तिरियं मा भूत्	१४०
यतुर्मुषेद्रदेवेषु	१५६	जक्ष-कीडवृत्तिं प्राप्तः	६५८	अव-मुक्तोः पराकाष्ठा	१४७
यतुर्वेदविदे देयं	५४४	जगन्मित्रं स्वयैतन्ये	२६८	अवात्मनिर्गमे देह	१८३
यंयल हि मनः कृष्यु	३२६	जगतो यदुपादानं	२३	अवात्मा परमात्मा य	६५३
यिन्महायावेशतः शक्तिः	११३	जगतदेकदेशाभ्य	४२६	अवानामभ्यसंगत्वात्	२००
यितिभत्वाभ्येतनोऽयं	१६३	जगत्सत्यत्वभाषाद्य	३४७	अवापेतं वाव किञ्च	४२२
यित्तमेव हि संसारः	५५४	जगद्व्याकृतं पूर्वं	१२३	अवोपाधिभनस्तद्वत्	५३२
यित्तस्य हि प्रसादेन	५५५	जगद्व्यभस्य सर्वस्य	४२५	अवोऽसंगत्वमात्रेषु	२४४
यित्तैकाग्र्यं यथा योगी	३५८	जगद्यीनिर्लवेदेय	२२६	अवरेणुभूतः संतिपातं	४४१
यित्तदीपमिम नित्यं	२६८	जगन्मिथ्यात्वधीलावात्	३३२	इ	
यित्तस्यपर्वतादीनां	१६३	जगन्मिथ्यात्ववत्स्वात्मा	३५२	अद्वित्यध्यध्यास आयाति	२५३
यित्नापित्तमनुभ्याणां	१६२	जडं मोहात्मकं तन्म्ये	२०६	त	
यित्प्रत्यक्षा ततोऽन्यस्य	२५५	जडो भूत्वा तदास्वाप्सं	१६५	तद्विद्यतनं तदकथनं	३२०
यित्तसंनिधौ प्रवृत्तायाः	१६८	जनकादेः कथं शक्त्य	३३०	तद्विद्यतनं तदकथनं	६३७
यिद्व्ययित्तरयना	२५४	जन्मादिकारणुत्वाभ्य	३०२	तन्म्येद्विरीधि केनेयं	१७१
यिदानंदमयध्वज	६	जन्मयागोपासनादि	३५८	तन्म्यभस्यापुनृत्यर्थे	५३२
यिदानंदो नैव लिप्तौ	५६७	जन्मपापाणुभूतकाष्ठ	२३५	ततो निरश आनंदे	६१३
यिदावासविशिष्टानां	४०८	जन्मभ्योभना धटाकाशी	१६८	ततोऽजिज्ञापरकं ज्ञानं	४८१
यिदावासांतधीवृत्तिः	४०६	जन्मस्थेऽधोमुषे स्वस्य	६४१	तत्कारणुं सांभ्ययोगा	४८६
यिदावासादेऽध्यसंभाव्या	३६६	जन्मश्रोपाध्यधीने ते	२४२	ततोहंते अपि स्वत्वं	१७७
यिदावासासे स्वतः कोऽपि	३६६	जन्मे प्रविष्टश्चंद्रोऽयं	६७६	ततोहंते स्वतान्यत्वे	१७८
यिदेवात्मा जगन्मिथ्या	३२७	जगत्स्वप्रसुप्तीनां	५६१	तत्स्वनिश्चयकामेन	२०५
यिद्रूपं य संभाव्यं	४२६	जगत्स्वप्रजगत्तत्र	२१६	तत्स्वयोर्धं क्षय व्याधिं	२६१
यिद्रूपेऽपि प्रसन्नयेरन्	२५३	जगत्स्वप्रसुप्तुप्यादि	३६०	तत्स्वयोधः प्रधानं स्यात्	२६५
यिरं तयोः सर्वसाम्यं	३४५	जगत्स्वप्रवृत्तिभिः श्रान्तौ	५३१	तत्स्वभावनया नश्येत्	३२३
यित्तयेद्रह्मिमध्येवं	८७	जगत्स्वप्रवृत्तिरूपं	१६६	तत्स्वमस्यादिवाक्येषु	३०७
यित्तनायेतनलिदा	१७६	जगत्स्वप्रवृत्तिरिगादिः	५६४	तत्स्वविद्येति न ध्यायेत्	४७४
यित्तनायेतनभवेयु	६३६	जगत्स्वप्रवृत्तिरिहैहै	७१	तत्स्वविस्मृतिमात्राना	३२८

श्लोकानुं प्रतीक	पृष्ठांक	श्लोकानुं प्रतीक	पृष्ठांक	श्लोकानुं प्रतीक	पृष्ठांक
तत्परभूतेरवसारे	२२८	तर्जस्तु सारिचकी वृत्तिः	१७८	त्यन्वतामेष क्रमादिः	१४३
तत्त्वं बुद्ध्वापि क्रामादीत्	१४१	तस्मात्कुतर्क संत्यक्त	४३१	त्रयाभाये तु निर्द्वैतः	५२१
तत्पादाभ्युदहदह	२	तस्मादात्म्य महादेव	१८२	त्रयोऽभ्येत्यतपत्राभेत्	२६५
तत्प्रेमात्मार्थमन्यत्र	६	तस्मादात्मसंपुरयः	२८६	त्रितयीमपि तां मुक्त्वा	२४
तत्र तत्रोचिते प्रीतिः	५८८	तस्माद्देहांतरासिद्ध	८५	त्रियु धामसु यत्सोऽयं	३११
तत्र तं बुद्धिसंगोचं	४५६	तस्मान्भुवुक्षुभिर्नैव	२४०	त्वमेव दशमोऽस्माति	२८०
तत्साक्षात्कारसिद्धयर्थ	१६६	तस्य हेतुः समानाभि	८		
तत्सामर्थ्यान्मनते धी	४८८	तंतुः पदे स्थितो यद्गत्	२२०	दृग्भीष्मभरोऽहोऽपि	३४२
तथा य विपयानंदो	५४६	तंतुनां दिनसंभ्यानां	१८०	दर्शनादर्शने द्वित्वा	१४६
तथापि भुविशेषत्वात्	१६८	ततोर्विद्युन्मयेन पठो	३६५	दशमः क भ्रति प्रये	३०१
तथा सति स्वसुप्तौ य	५२६	तंतोः स्रष्टव्यविरतार	२२२	दशमाभूतिलाभेन	३७३
तथा सद्गुरुनो भेद	५०	त विद्याहुःप्रसंगेन	५५२	दशमोऽपि शिरस्ताडं	३७२
तथा स्वप्नेऽत्र वेद्यं तु	३	तात्कालिकद्वैतशांतौ	१३४	दशमोऽस्तीत्यविभ्रांत	३००
तथांतर्धाम्यं यत्र	२२२	तादात्म्याभ्यास श्रेयसात्	१७८	दशमोऽस्मीति वाऽश्रोत्या	३०१
तदभ्यासेन विद्यायां	६३७	तादृकावहेव तत्सर्व	६३४	द्विगुणरा मध्यमत्वं	१६०
तदर्थस्य य परोक्ष्ये	३०८	तादृक्षुभानुदासीन	५५७	द्विभान्नेषु विद्यां तु	२५०
तदा स्तितमितजंभीर	५८	तादृशोनापि शोधेन	२८६	द्विने द्विने स्वप्नसुप्तयोः	८४
तद्विषय तत्त्वविज्ञाने	४७८	ताव्यां निर्विगिद्विस्त्रोऽर्थे	२६	द्विपत्रभाभ्युभ्रांतिः	४४१
तद्विष्टमेष्टव्यभाया	३५१	तावता कृतकृत्यः सन्	४६६	द्विपोऽप्यवरकर्यातः	४४०
तदेतत्कृतकृत्यत्वं	३७५	तावता मुक्तिरित्याहुः	२२४	द्वुःप्रभाशार्थमेवैतत्	५३०
तदेतत्कृतकृत्यत्वं	६६४	तिष्ठत्यज्ञानतत्कार्यं	३८५	दुःप्रप्रती न श्रोदेगः	५६०
तद्विधत्वं साक्षिणात्वं	५४१	तिष्ठतु महाः प्रकृता	४६३	दुःप्रभावावपदेवास्य	६५७
तद्विज्ञानाय पुनर्भोग्य	१५	तिष्ठित्युद्धेसमत्वं	५६८	दुःप्रभावावत् क्रमापितः	६५३
तद्विज्ञेकाद्विज्ञेकाः श्चुः	२१	तुच्छानिर्वचनीया य	२०७	दुःप्रभावावत् क्रमापितः	६६४
तपसा स्वर्गप्रेष्ठ्यामि	५८७	तुच्छार्थकाद्विज्ञेगांता	२३८	दुःप्रिभोऽज्ञाः संसरतु	३७५
तमःप्रधानः क्षेत्राख्यां	२२८	तुष्पिनदीपमिम नित्य	३६१	द्विभिभोऽज्ञाः संसरतु	६६५
तमःप्रधानभूतेः	११	तुष्प्यारनेहो राजकोषी	६७५	दुर्धट धटयाभीति	२४६
तमेव धीरो विद्याय	१०८	ते आत्मत्वेऽप्यनुमते	१७७	दुर्दृशं गते पुत्रे	१३२
तमेव धीरो विद्याय	३२१	ते परावर्तितः प्रत्यक्ष	१७	दुर् प्रकाश्यं दृष्ट्वा	४४०
तमेव विद्वान्त्येति	५१८	तेन द्वैतमपस्तुत्य	३४८	दृश्यमानस्य सर्वस्य	१५८
तमेवैकं विद्वान्तीय	१३८	तेऽस्तत्र सुवन	१६	दृश्य नास्तीति शोधेन	१४५
तमेवैकं विद्वान्तीय	३२६	तेरतःकरण्य सर्वैः	१२	दृष्टांतः परशुपित्तयेत्	५२६
तर्हि कारुण्यविद्यायात्	६२८	तेरतः आभ्येयु सर्वेषु	६६२	दृष्टांताः सद्गुनिः स्वनेन	५३२
तर्हि साधनान्मन्वात्वात्	५३०	तैः सर्वैः सहितैः प्राणैः	१३	द्वैततत्त्वात् लोभ्यादौ	३७०
तर्जोऽहं प्रकासरत्	२६५	त्यक्तुं योग्यस्य हेदस्य	५८१	द्वैततत्त्वं सिद्धेऽय	५८४

श्लोकानुं प्रतीक	पृष्ठांक	श्लोकानुं प्रतीक	पृष्ठांक	श्लोकानुं प्रतीक	पृष्ठांक
देवदत्तः स्वयं जग्धेत्	१७४	धन्योऽहं धन्योऽहं	३८८	न ध्यानं ज्ञानयोगाभ्यां	६८३
देवं भत्वा इष्यशोकौ	५१८	" "	३८०	न निरूपयितुं शक्या	२१२
देवात्भशक्तिं स्वयुष्मैः	६१४	" "	६६८	न निरोधो न चोत्पत्ति	२४६
देवार्थनस्मानशौच	३८०	" "	६७०	न निरोधो न चोत्पत्ति	४३२
देवार्थनस्मानशौच	६६८	" "	६७०	ननु गानानि लिखतां	१२८
देशकालान्यवस्तूनां	११२	" "	६७०	ननु तूष्णीं स्थितौ शत	५४३
देशः कोऽपि न भासेत	५१०	धर्मभेदाभिन्नं प्राहुः	३२	ननु देहमुपक्रम्य	१०१
देहतादात्म्यभाषणः	५४८	धर्माधर्मवशादेव	५७१	ननु ईते सुखं भाष्यत्	५२३
देहदोषाश्रितदोषान्	६६०	धान्येति कथिता राम	६१७	ननु प्रियतमत्वेन	५८८
देहद्रव्यविद्याभास	२६३	धीयुक्तस्य अपेशश्चेत्	४२०	ननु भूयार्थिकं भाष्यत्	५८
देहवद्वदधानादौ	२१५	धीशत्वमक्षप्राणत्वे	५५८	ननु सद्गुरुपार्थक्यात्	७६
देहवाग्बुद्धयस्त्यक्ता	३८२	धीष्टत्याभासकुलानां	४१२	नन्वेवं वासनानदात्	५७१
देहात्मज्ञानवन्तानां	२८७	ध्यातृध्याने परित्यक्त्य	२६	न प्रयुग्मं सा प्रीतिः	५७३
देहादभेतरः प्राणुः	८६	ध्यानदीपमिमं नित्यं	४८३	न पृथ्वार्दिनं शब्दादिः	६१६
देहादिपञ्चरन्ध्र	२२३	ध्यानं त्वैच्छिकमेतस्य	४७३	न प्रीतिर्विषयेष्वस्ति	६०१
देहादेः प्रतिबुद्धेषु	६०१	ध्यानान्मानाद्युक्तितोऽपि	७२	न व्यास्यं यौवने लभ्य	६४२
देहाद्यात्मवविभ्रान्तौ	४४५	ध्यानापादानकं यत्तत्	४८०	न व्यासो नांतरः साक्षी	५१०
देहाभिमानं विध्वंस्य	४८३	ध्यायतो विषयान्पुंसः	१४३	न जाति नास्ति कूटस्थः	२६१
देहे भूतेऽपि बुद्धिश्चेत्	४१८	न		न जाति नास्ति दृशमः	२८८
देहेन्द्रियाह्ये व्याघ्रा	२१३	न हापि चिता मेऽस्तस्य	५४८	न जाति मेहा नाभ्यस्ति	५८५
देहेन्द्रियादियुक्तस्य	४२५	न किञ्चिद्देहि व्यासश्चेत्	४७७	ममः श्रीशंकरानह	१
देहेपलमपाकृत्य	४६२	न कुलसदृशी बुद्धिः	४१७	न भूतो दृशमेऽस्तीति	२६०
दोषदृष्टिर्निहासा य	२६४	न कृत्स्नप्रकाशतिः सा	६४	न युक्तस्तमसा सूर्यो	५५
द्वत्त्वमुदके वद्वौ	२०८	न घोरामु न भूदासु	६७८	न लभ्यते भखिर्दीप	४४०
दृष्टुर्दृष्टेरलोपश्च	१६१	न चात्रैतद्गारपितुं	३३८	नवसंभ्याहृत्यागो	२८८
द्वय यस्याति तरयैव	४७८	न श्वेशत्वमीशस्य	३३८	न वेत्ति बोद्धा यावत्	२१०
द्विगुणकृत्यैतन्वै	४१६	न जगत् कामः कामानां	३३६	न व्यक्ततेः पूर्वमस्त्येव	६३३
द्विज्ञातत्वप्रकाशां	२२१	न जनानि किमभ्येतत्	२१४	न व्यापित्वादेशतोऽतो	१११
द्विधा विधाय मैकेके	१५	न जनानीत्युदासीन	२६३	न सद्गुरु सतः शक्तिः	६१
द्वैतस्य प्रतिमानं तु	६०१	न तत्त्वभोरुभावर्था	२४१	न द्विधीभावभावित्वात्	४१८
द्वैतावता सुस्थिता येत्	८२	न तत्र मानापेक्षास्ति	५१२	न व्याहारदि संत्यक्त्य	२६२
द्वैतेन हीनमद्वैतं	२५०	न दुःखाभावमात्रेषु	५२८	नाद्वैतमपरोक्षं चेत्	२४६
द्वौ न जातौ तथैकस्तु	६१७	नद्यां क्रीट धवावर्ता	१७	नानिच्छता न येच्छतः	३४१
घ		नद्यां ममार दृशम	२८६	नानुतिष्ठति कोऽभ्येतत्	४६२
धन्योऽहं धन्योऽहं	३८८	न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि	२६०	नानुभूतिर्न ह्यतीत	५२५
" "	३८८	न ईतं भासेते नापि	५५०	माप्रतीतिस्तयोर्बोधः	२६४

श्लोकानुं प्रतीकं	पृष्ठांकं	श्लोकानुं प्रतीकं	पृष्ठांकं	श्लोकानुं प्रतीकं	पृष्ठांकं
नाभ्युपैभ्यहमद्रितं	५२५	निर्गद्वचोम दष्ट येत्	५६	पतिग्नयादिकं सर्वं	३५३
नामरूपोद्भवपर्यय	५१	निर्णयतोऽर्थः कल्पभूतैः	४४७	पतिर्नया पुत्रपित्तं	५७३
नाथं केशेशोऽन संसार	३३५	निर्णयस्तत्त्वविद्यायाः	३४६	पत्याविच्छेदा यदा पत्याः	५७३
नाथं द्योपधिदाभासः	२८५	निर्विकल्पसमाधौ तु	३५०	परमेभारपरधत्वेन	५६६
नार्थः पुरयकारिण्यु	२२५	निर्विकारासंगनित्य	४८४	परमात्माद्रयानंद	५०३
नाविद्या नापि तत्कार्यं	३८४	निवृत्तं यैव यस्माते	६२४	परमात्मावशेषोऽपि	१६४
नासदासीद्विभातत्वात्	२०७	निवृत्ते सर्वसंसारै	२६६	परम्यसनिनी नारी	४६६
नासदासीन्नो सदासीत्	६२	निश्चित्य सकृद्विमानं	४७३	परम्यसनिनी नारी	५५७
नाभंगोऽहंकृतिर्बुक्ता	२८३	निश्चेष्टत्वात्परः सुप्तौ	५२७	परसंगं स्वार्थत्वा	४६६
नाहं अहोति लुह्येत्	४२२	निश्चिद्रे दर्पण्ये भाति	६४४	परगर्भप्रभेयेषु	४११
निष्कृत्यानस्थितः साक्षी	५०६	निष्कामत्वे सगोऽध्यन	६६०	परात्मा सञ्चिदानंदः	६५४
निष्कान्दं स्थितं दर्प	६३५	निष्कामोपासना-मुक्तिः	४८६	परापरध्वस्तस्य	४६१
नित्यज्ञानप्रयत्नेच्छा	२००	निस्तत्त्वत्वाद्दिनाशित्वात्	६२३	परापरत्वनोरेव	२३
नित्यज्ञानादिभक्त्येऽस्य	२०१	निस्तत्त्वस्वरूपैवान	७६	पराभर्षोऽनुभूतेऽस्ति	५३७
नित्यनिर्गुणरूपं तत्	४८८	निस्तत्त्व आसमानं च	६२३	परित्यागोपशुक्रतो दि	३८६
नित्यानुभवरूपस्य	३७७	निस्तत्त्वा कार्यमव्यास्य	६०	परिष्णामे पूर्वरूप	६२६
नित्यानुभवरूपस्य	६६८	निस्तत्त्वे नामरूपे द्वे	६३६	परिपूर्णः परात्मारिमन्	१५६
निद्राबिभक्षे स्नानशौचे	३७६	निस्तिष्ठत्यमानो वा	३८८	परिमाणुविशेषेऽपि	४१८
निद्राबिभक्षे स्नानशौचे	६६५	नीरपूरितलांडस्य	५४६	परोक्षज्ञानकालेऽपि	२६७
निद्रायां तु सुभं यत्तत्	५३०	नीरोगं उपविष्टो वा	८४	परोक्षज्ञानतो नश्येत्	२६६
निद्रायां कतिपर्यया श्रुवे	६३८	नीलपृष्ठत्रिकोण्युत्प	१७२	परोक्षज्ञानमभ्रद्धा	४४६
नियमेन न्यपुर्थात्	३२४	नृत्यशाखास्थितो दीपः	५०७	परोक्षत्वापरोधेन	४४४
निरधिष्ठानविभ्रांते	१८८	नेत्रे जगत्सु कडे	५४७	परोक्षमपरोक्षं च	२८८
निरंतरं आसमानं	५०८	नेद्विषाक्षि न इष्टांतः	५२७	परोक्षं अक्षयितानं	३२
निरंतरयोऽव्यक्तत्वे	१६६	नेतावतापरोधेन	३७२	परोक्षा आपरोक्षेति	१६५
निरशोऽध्ययमारोप्य	६५	नेव जगति भूदाश्चित्	२५६	पयकोशपरित्यागे	१०६
निश्चिच्छमपि रत्नादि	५७४	नेव अक्षतवणोऽपर्य	३११	पयोऽकृत्यादानममन	४५
निष्कृतावलिमानं ये	२१५	नेव दोषो यतोऽनेक	३३७	पादोऽस्य सर्वां भूतानि	६४
निष्कृतावलिमानं ये	६८४	नेकभ्यंसिद्धावधेयं	४२२	पामराणां व्यवहारेः	४८२
निष्कृतावलिमानं ये	२१२	नेकभ्यंशु न तत्स्थार्थः	४७५	पारोक्ष्येषु विमुह्येद्री	३०४
निष्कृतावलिमानं ये	४८४	नेकभ्यंशु न तत्स्थार्थः	४७५	पितापि सुभतावपिता	५३५
निर्गुण्यव्यक्तत्वरस्य	४५८	नेकभ्यंशु न तत्स्थार्थः	४७५	पितृत्वावलिमानो यः	५३६
निर्गुण्यव्यक्तत्वरस्य	४६४	नेकभ्यंशु न तत्स्थार्थः	४७५	पितृकुलानमदीर्घात्	६७
निर्गुण्यव्यक्तत्वरस्य	४८३	नेकभ्यंशु न तत्स्थार्थः	४७५	पुण्यपापद्वये चिता	६५५
निर्गुण्यव्यक्तत्वरस्य	४६०	नेकभ्यंशु न तत्स्थार्थः	४७५	पुनर्दारेषु तन्मत्सु	२६७

श्लोकांनु प्रतीक	पृष्ठांक	श्लोकांनु प्रतीक	पृष्ठांक	श्लोकांनु प्रतीक	पृष्ठांक
पुत्रादेरविवक्षायां	११४	प्रभाणोत्पादिता विद्या	८५	याद अत्रेति विद्युश्रेत्	५४३
पुत्रार्थं तमुपासीना	२०३	प्रलये तनिष्टतौ तु	१३५	यादं माने तु भयेन	१२६
पुनर्द्वैतस्य वस्तुत्वं	२५१	प्रवहत्यपिनीरेडधः	६४३	यादं संति एतादर्थस्य	३१८
पुनस्तिरोभावयति	२२७	प्रवृत्तावाग्रौ न्याभ्यो	३८६	याधितं ह्यस्यतामहं	३८४
पुनः पुनर्विआरेडपि	४५१	प्रवृत्तिनीपयुक्ता येत्	३८३	याक्षस्य हि विनोदाय	६१७
पुमानघोमुषो नीरे	६२५	प्रवृत्तो वा निवृत्ता वा	२५६	याप्यं धूमतया सुद्धवा	४४१
पुत्रार्थं सादृशितुं	२०४	प्रशांतमनसं ह्येनं	५५१	यात्तन्नोमानभनोरात्त्यात्	५४८
पुरुषस्येच्छया कर्तुं	४६८	प्रश्नोत्तराभ्याभेर्वैतत्	३४०	यात्वं रथ्याद्विष्टं वृत्तं	५३५
पुंविशेषत्वमभ्यस्य	२०१	प्रसरति हि योद्यानि	२१०	युद्धतरवेन धीदाय	१४४
पुंशुभोषे तद्वन्यौ द्वौ	२६६	प्रस्थेन दारुण्येन	४१८	युद्धश्रेष्ठं शुभुत्सेत्	३८३
पुंशुर्द्वौ द्वेष्टे अल यच्छन्	६८	प्रागभावयुतं द्वैतं	२५५	युद्धाद्वैतसत्त्वस्य	१४१
पूर्वकल्पे कृतात्पुण्यात्	६६१	प्रागभावो नानुभूतः	२५४	युद्धिकर्मद्रियप्राणु	१३
पूर्वजन्मन्यसनेतत्	६७	प्रागूर्ध्वमपि निद्रायाः	५४२	युद्धितस्यसिद्धाभासो	३१५
पूर्वपक्षतया तौ येत्	२४०	प्राग्वस्तत्राभिमानेन	१४	युद्धोऽपि भेदो नो यित्ते	७२
पूर्वापरपरामर्शं	१८२	प्राज्ञो जगतीं सुप्तेऽपि	१८४	युद्धौ तिष्ठन्नानरोऽस्या	२२०
पूर्वाभ्यासेन तेनैव	४५६	प्राप्य पुण्यकृतां लोकान्	४५५	युद्धयवच्छिन्नभूटस्थौ	४१७
पृथक्कृतायां सत्तायां	८०	प्राभाकरास्तार्किङ्काश्च	१६२	युद्धयादीनां स्वरूपं यो	४२७
पृथक्पृथक्स्वभावात्	१६२	प्राारब्धकर्मणि क्षीणे	३७८	युद्धचारोदाय नर्कश्रेत्	१७१
पृथगाभासकूटस्थौ	२८४	प्राारब्धकर्मप्राणत्वात्	३३४	युद्धद्रव्यस्य शान्त्यैः	५५३
पृथुत्वादिविकारांत	६२०	प्रिय त्वां शैत्यतीत्येव	६६३	योधयामास भैत्रेयो	५७२
पृथुयुध्नोदराकारो	६१६	प्रियोऽप्रिय उपेक्ष्यथे	१२७	योधात्पुरा मनोमान	१४२
प्रदानानि पुरा युद्धि	५४०	प्रीयाद्धरिदरोऽनेन	६८५	योधादूर्ध्वं च तद्वैधं	१४०
प्रणुवोपास्तयः प्रायो	४६०	फ		योधेऽप्यनुभवो यस्य	१०४
प्रतिभ्वनिर्वियच्छब्दो	४३	कलपत्रयतापुष्प	६१६	योधोपास्तयोर्विशेषः कः	४६६
प्रतिभयो वर्तमानो	४५३	च		अह्नयारी लिक्षमाणो	४६७
प्रतिभयोऽस्ति भातीति	८	अह्नमुक्तो महीपात्रो	३३७	अह्नपयमाननाशाय	३१५
प्रतिष्ठा विदते स्वस्मिन्	५१६	अह्निरंनर्विभागोऽथ	५८६	अह्नप्यारोपितत्वेन	२६४
प्रत्यक्षपरोक्षैतस्य	३०६	अह्नोन्महदाभ्यासात्	३२०	अह्नप्येते नामरूपे	६४१
प्रत्यक्षत्वेनाभिमतता	१८३	अहुवारमधीतेऽपि	४५१	अह्न नास्तीति मान येत्	२६८
प्रत्यक्षस्यानुमानस्य	४४२	अहुव्याकुलचित्तानां	४८५	अह्नमात्रं सुविज्ञेय	४४६
प्रत्यग्भोधा य आभाति	३०८	अहुस्यामहभेवात्	१२२	अह्न यद्यपि शास्त्रेषु	४४५
प्रत्यग्भक्तिमनुसिष्य	४४३	अधमोक्षव्यवस्थार्थं	२४६	अह्नलोकात्पुण्यकारो	२६६
प्रत्युपे वा प्रदोषे वा	२३३	अधश्रे-मानस द्वैत	१३४	अह्नलोकाभिवांछायां	४५६
प्रथमं मन्विदानदे	६४४	यादभेतावता नात्मा	५८४	अह्न विमानमानदे	५३७
प्रधानश्रेयसपति	१६८	याद निद्राहयः सर्वे	१०१	अह्न चिद्धि तदेव त्व	४५६

श्लोकांशुं प्रतीकं	पृष्ठं	श्लोकांशुं प्रतीकं	पृष्ठं	श्लोकांशुं प्रतीकं	पृष्ठं
अक्षविदपरमाभोति	५२५	अनुः पुनः पितुः श्रुत्वा	५२०	मातुर्मानादिनिष्पत्तिः	१३०
अक्षविदअक्षरूपत्वात्	५८५	भेदादस्ति पंचकोशेषु	५८५	माधुर्वादिस्वभावानां	१०२
अक्षसाक्षात्कृतस्त्वेषं	४४८	भोक्ता स्वस्यैव भोगाय	३५६	मा न भूवमहं किं तु	५८१
अक्षाघास्तं प्रथंता	१६२	भोगेन अरितार्थत्वात्	३४८	मायाभ्यायाः अभिधेयाः	२४७
अक्षानंदाक्षिणे अर्थे	५६१	भोग्यमित्येव भोक्तुरर्थे	६५४	माया येयं तमेरुपा	२०६
अक्षानंदक्षिणे अर्थे	६०२	भोग्यानां भोक्तृशेषत्वात्	३५६	मायात्वमेव निजैवं	२११
अक्षानंदक्षिणे अर्थे	६४५	अभाषिष्ठानभूतात्मा	२८२	मायाधीनशिक्षाभासः	२१८
अक्षानंदक्षिणे अर्थे	६७१	अभांशय तिरस्कारात्	२८३	मायाभासेन छवेशौ	२१७
अक्षानंदक्षिणे अर्थे	६८५	अभांशे पंडितं मन्याः	१८१	मायाभासेन छवेशौ	२८१
अक्षानंदं प्रवक्ष्यामि	५१५	आतिस्वप्नमनोरान्त्य	१२६	मायाभासेन छवेशौ	४२६
अक्षानंदो वासना य	५४६	म		मायामशयं भोगस्य	३४४
अक्षापरैरक्षयसिद्धयर्थे	३०५	मज्जस्याब्धौ यथाहाशि	५३	मायामयः प्रपंचोऽयं	४७०
अक्षांशमभ्ये तिष्ठन्ति	८०	मक्षिप्रदीपप्रणयोः	४३६	मायामेधो जगतीर	४३४
अक्षांशोक्तदेहेषु	८०	मन आत्मेति मन्यत	१८५	मायामेधो विदामैव	२४
अक्षास्य भेदस्ति पूर्वोऽह ५७५		मन ज्ञेयं मनुष्याणां	१८५	मायावृत्त्यात्भेदा दीश	१२७
		मन ज्ञेयं मनुष्याणां	५५६	मायां तु प्रकृतिं विद्यात्	१२१
म		मनसो निगृहीतस्य	३३६	मायां तु प्रकृतिं विद्यात्	२०५
अगमपुन्यपादाश्च	५४	मनुष्यलोको ज्यैः स्यात्	५८३	मायिकोऽयं सिद्धाशासः	३६२
अरतोदरप्रवृत्तिः	२६१	मनोऽनुभवपुराहित्ये	६०	मायिं सृजति विश्वं सत्	२३२
अर्कितानि तु धीमनि	३४२	मनो हर्षेद्रियाध्यक्षं	४६	मायोपाधिर्गण्योनिः	३०६
अविध्यत्रयं तत्र	६१७	मनोरान्त्यादिशेषः कः	६४२	मां गत्रोदयोः श्रान्तौ	३३१
आतीति चेद्विद्युत् नाम	७१	मनो वाक्सायतईयाव्य	४७१	मा विनश्यत्वय भोगो	३४३
आरवादी शिरोधारं	५५८	मनो हि द्विविधं प्रोक्तं	५५५	मासाभ्युत्थुमकंधेषु	५
आर्षां रजुपा ननांघ य	१२८	मत्स्येभ्यो गे द्वयोर्निरित	६५६	मास्त्वद्वैते सुभ किं तु	५२३
अिक्षावस्वादि रक्षेयुः	४७४	मत्स्यैर्भेकं देवाने	१२५	माहेश्वरी तु माया या	१२४
अिक्षते हृदयप्रस्थि	५१७	महाकंध्वनिमुष्मानां	३५१	मासिपांसाविकायास्तु	३३३
अिक्षे विद्यस्तांती शब्द	६६	महतः परमव्यक्तं	१८७	मिथ्याभियोगोपस्य	३६८
आपाश्चादित्येवमाद्यै	२००	महतं चिरं कृतौ तु	६७६	मिथ्यात्वशुद्ध्या तत्रेच्छा	४८०
अुननाना अपि शुधा	३३५	महात्प्रयासेन	५२६	मिथ्यात्ववासनादाहर्षे	३३०
अुननोऽपि निगरंभं	४६६	महाकाशस्य मध्ये यत्	१६७	मुक्तिस्तु अक्षतत्त्वस्य	२३६
अुननो विषयानंदं	५६०	महाशब्दः सार्वभौमः	५३४	मुभर्ह्यविद्यासाध्यां	५२८
अुतलौकिकमायानां	८१	महाविप्रो अक्षवेदी	५३४	मुभ्यमुक्तातिशुद्धानां	५३४
अुतोत्पत्तेः पुरा ज्ञसा	५२०	महस्य व्यवहारेऽपि	६८३	मुश्रुर्गृह्यतशाही	५८६
अुभौ कडकअशब्दः	४३	मांडूकतापनीयादि	५३८	मूर्तिप्रत्ययसांतत्यं	३२६
अुभ्यादिभ्यश्चूतमि	५७७	मातापित्रोर्वधः स्तेयं	६५७	मूर्तिभ्यानस्य मंत्रादः	४८३

श्लोकानुं प्रतीक	पृष्ठांक	श्लोकानुं प्रतीक	पृष्ठांक	श्लोकानुं प्रतीक	पृष्ठांक
मृपासिकतं यथा ताभ्रं	१२८	यथा स्नाहिनित्यत्वे	२४४	यावत्स्वपदेहाहं स	३७१
मृत्कृतवद्ब्रह्मशक्ति	६३८	यथेधासि सभिद्धोऽग्निः	६५६	यावद्यावदवना स्यात्	६३७
मृतेऽपि तरिभन्वातीयां	१३२	यद्यतानं तत्र क्षीनी	५३८	यावद्यावदहंक्षीरो	५५०
मृत्सुवर्णुभयश्चेति	६२७	यद्धैते श्रुतं सृष्टेः	२४८	यावद्विद्यानभाभीष्यं	४८२
मृदते सञ्चिदानंदा	६३३	यदभावि न तदभावि	३४३	या शक्तिः कल्पयेद्द्रव्योम	६७
मेधवर्द्धते भाषा	२१७	यदा भलिनसत्त्वां तां	२३	पुवारूपी च विद्यावान्	६५८
मेधाकाशमहाकाशौ	२३१	यदा सर्वे प्रलिखते	२५७	शुभ्रन्नेवं सदात्मानं	५५२
मेधांशरूपमुदकं	१६७	यदा सर्वे प्रमुच्यते	२५६	युनश्च परदारोहि	५६४
मेघमुष्णुप्रकाशात्मा	५६७	यदा स्वस्थापि भोक्तृत्वं	३६३	येनायं नटनेनात्र	३८८
मेवं भांसमभी योषित	१२८	यदि विद्यापक्षुगुपीत	३४७	येनेश्वते शृष्ट्यानीदं	१५५
मेद्ध्येऽडभित्यत्र युक्तं	५८७	यदि सर्वग्रहत्यागो	५१२	येनेदं ननते सर्वे	१०३
मेहाहनीशतां प्राप्य	१२५	यद्यत्सुभं लवेत्तत्	६८०	ये वदन्तीत्यभेतेऽपि	२४८
य		यद्यथा वर्तते तस्य	६८	योगब्रह्मस्य गीतायां	४५५
य न्यानंदमयः सुप्तौ	५४७	यद्यथा वर्तते तस्य	३२२	योगार्णवः पुरोक्तो यः	६११
य छिपास्ते त्रिमात्रेषु	४८६	यद्यद्रूपादि कल्प्येत	५११	योगाभ्यासस्तेतदर्थो	४८४
य ज्येवमतिशयेषु	३८५	यद्यपि त्वमसीत्यत्र	३०३	योगो ङोऽतिशयस्तेऽत्र	६००
य ज्येवं ब्रह्मवेदेषु	११५	यद्यप्यसौ चिरं कालं	५५६	योगेनात्मविवेकेन	६५२
यतो यतो निश्चरति	५५१	यद्योगेन तद्वेति	५६६	योगेनात्मविवेकेन	६५२
यत्रत्वस्य जगत्स्वात्मा	३४८	यद्वापि निर्भेले दीरे	६७७	योगेनात्मविवेकेन	६५२
यत्र यदुत्स्यते द्रष्टुं	३५६	यदा प्रतिध्वनिर्व्योम्नो	६७	योगेनात्मविवेकेन	६५२
यत्रोपरमते चित्तं	५५१	यदा शर्वतमतां स्वस्य	६६३	योगेनात्मविवेकेन	६५२
यत्सांध्यैः प्राप्यते स्थानं	४८६	यदांतकालः प्राणुरस्य	८३	योगेनात्मविवेकेन	६५२
यत्सांध्यैः प्राप्यते स्थानं	६००	यमाग्निमुष्माः देवाः स्युः	६६१	योगेनात्मविवेकेन	६५२
यथागाधनिघिलंभ्यौ	४६२	यमाद्विर्धानिरोधश्च	२६४	योगेनात्मविवेकेन	६५२
यथाग्नित्रपटे दृष्टं	१६०	यथा यथा लवेत्सुंसां	४३३	योगेनात्मविवेकेन	६५२
यथा येतन आलासः	१७७	यथोद्धसति शकत्यासौ	६१५	योगेनात्मविवेकेन	६५२
यथात्र कर्मवशातः	१६४	यस्तु साक्षिणुभाःमानं	५१६	योगेनात्मविवेकेन	६५२
यथा द्रोषो निवातस्य	३१	यस्मिन्मन्त्रिभ्रस्तित् लोकि	१०५	योगेनात्मविवेकेन	६५२
यथा धौतो धृतिश्च	१६०	यस्य नाहंकृतो लाघे	६५७	योगेनात्मविवेकेन	६५२
यथा निर्दिधनो वक्त्रिः	५५४	यं कर्मी न विननाति	३८२	योगेनात्मविवेकेन	६५२
यथा पुष्करपङ्केऽस्मिन्	६५६	यं वं चापि स्मरन्लावे	४८७	योगेनात्मविवेकेन	६५२
यथा मुंनस्त्रिंशैव	२२	यं लक्ष्म्या यापुं लाळं	५५२	योगेनात्मविवेकेन	६५२
यथा यथोपासते तं	२३६	या प्रीतिरविनेकानां	३५७	योगेनात्मविवेकेन	६५२
यथानिधिरुपाधिः स्यात्	३१२	या लुद्धिवासनारतासु	२१६	योगेनात्मविवेकेन	६५२
यथा संवादिविभ्रातिः	४८२	यावच्चित्तस्वरूपत्वा	४६७	योगेनात्मविवेकेन	६५२

श्लोकानुं प्रतीक	पृष्ठांक	श्लोकानुं प्रतीक	पृष्ठांक	श्लोकानुं प्रतीक	पृष्ठांक
वक्षुश्रिमवधोऽवस्था	४७८	विद्यानमयमुपधेयो	५४०	विषयेध्वलिनलोपेयु	५४६
वक्षुश्रिमादयो देहे	४७५	वितानमयरूपेषु	२२३	विष्टभ्याहमिद इत्येव	६५
वस्तुत्वं धोमयत्स्य	४३१	वितानभात्तेति पर	१८५	विष्णु ध्यायतु धीर्बद्धा	२८०
वस्तुधर्मा नियम्येरन्	११३	वितानवाहो आहार्ये	१३३	विष्णु ध्यायतु धीर्बद्धा	६६८
वस्तुस्वभावमाश्रित्य	६७८	वितानं शशुद्धि नात्मा	१८७	विष्णोर्नामि सद्गुह्यतो	२०३
वभ्राणासरिधतान्वर्णुं	१६२	विजयगहादितुस्यत्व	१४२	विष्णुवाद्युतामदेहेयु	५०४
वह्निरुष्ण्य प्रकाशात्मा	७८	विराटपुत्र प्रिय पुत्रात्	५६२	विष्णुलिना यथा वह्ने	१२३
वा पाशुपादपायुष	४६	विदिताह-यदेवेति	४५८	विरमपेक्षशरीरगथा	२११
वाक्यमप्रतिगच्छ सत्	३२	विद्याया अभिमानदा	६८४	वीर्यस्यैव स्वभावयेत्	२१३
वाग्वादीनामिद्रियाशु	१८४	विद्या-लोषे विरुध्येने	३४६	वृक्षस्य स्वगतो जेद	५०
वाग्वाद्योगोत्तराकार	४५८	विद्यायेतादृशा मध्ये	३८६	वृषापत्तु तदानीम	३०
वादनिरुपाद्य नाममात्र	६२२	विध्यलावान आनश्य	४७६	वृष्टिभवेतासु भर्वासु	१७५
वातपित्तदोषमन्व	३६४	विना क्षोदक्षम मान	१८०	वृषीनामनुष्ठान्तु	३०
वायुरन्तीति सद्भाव	७४	विपरीता भावनेय	३२०	वृषे शाक्षितयावृष्टि	४२०
वायु स्यो वसिन्धरिदो	५१६	विषयस्तो निदिध्यासेत्	३७७	वृद्धिमिष्टवतो भूष	३१०
वायोर्हशाद्यतो न्यतो	७७	विषयस्तो निदिध्यासेत्	६६६	वेदाध्यायानि निखेतु	४४८
वाभाप्रशतभागरस्य	२६०	विप्रक्षयद्यो यदत्	५८८	वेदातविज्ञानमुनि	४५७
वाभनाना भरोक्षत्वात्	२१६	विप्रक्षयिष्यदित्यत्र	२३५	वेदातानामशेषाया	३१६
वासनानेकक्षवीना	६३८	विषयहेनीमरूपे	५५	वेदातोभ्यो प्रकृतस्य	४४३
वासनाया प्रवृद्धाया	७३	विरक्षत्व व्यनक्षतरिष्ट	३७८	वेदाध्यायी व्यप्रमतो	४५८
विकटपदलावाक्या	२८	विरक्षत्व व्यनक्षतरिष्ट	६६७	वेदाभ्यासात्पुरा ताप	५२२
विद्वेषो निर्विकटपस्य	२६	विराटमनुर्नरा गावो	१२३	वेद्यर्थगस्तु वा ग्राह्य	१३३
विकारमुद्धमधीनत्वात्	३५४	विराधिप्रत्यय त्यम्वा	४६८	वेराग्यभोषोपपन्ना	२६३
विक्षिप्यते कदाचिद्धी	१४६	वियगोऽप्यस्य सु-पादौ	३६२	वेराग्य क्षातिरौदाय	४७
विज्ञेपावृत्तिरूपाण्या	२६८	विधीनानुत्तरात्वात्	५३८	वेराग्योपगती भूषे	२६६
विज्ञेपोत्पत्तिन पूरे	२६४	विवक्षयते तद्विभक्ति	६०२	व्यक्तमाले तात पूर्व	६२४
विज्ञेपो नास्ति यस्मान्मे	३७८	विविध्य नारा निश्चित्य	३६२	व्यक्त ध्या विचारश्च	६२४
विज्ञेपो नास्ति यस्मान्मे	६६७	विविध्य भातिमुक्त्वत्वा	३६७	व्यक्तान्यतो तद्विचार	६२२
विज्ञेपो यस्य नास्त्यस्य	१४६	विविध्यता गेभ्यस्तत्त्वं	३५६	व्यक्ताना नियमो माभूत्	५६०
विचारयत्नाभरुषु	४४६	विवेके ज्ञाति सति	३३७	व्यक्त नष्टेऽपि नास्ति	६२३
विचारान्मनयते बोध	४६६	विवेके ह्यतमिध्यात्	२५३	व्यक्तपुत्रलेभ्यमात्रेषु	२६८
विचारितमल शक्य	१४५	विवेकेन परिक्रियन्	३०५	व्यक्तपुत्रो व्वातरा स्पर्शा	४५
विचार्याध्यापरोक्षेऽक्षु	४४६	विश्रान्ति परमा प्राप्त	५५८	व्यक्तपुत्रो व्वातरा स्पर्शा	४५
विचिन्त्य सर्वत्राशु	६३१	विश्वरूपाध्याय ओ	२३५	व्यक्तपुत्रो व्वातरा स्पर्शा	४५
विचिन्त्योऽभयतनु	५२	विषयान्वेदिविद्या	६५२	व्यक्तपुत्रो व्वातरा स्पर्शा	४५
वितानमय उच्यते	५२१			व्यक्तपुत्रो व्वातरा स्पर्शा	४५
वितानमयकेशोऽय	१८३			व्यक्तपुत्रो व्वातरा स्पर्शा	४५
वितानमयमुपधेयु	२२०			व्यक्तपुत्रो व्वातरा स्पर्शा	४५

श्लोकानुं प्रतीकं	पृष्ठांकं	श्लोकानुं प्रतीकं	पृष्ठांकं	श्लोकानुं प्रतीकं	पृष्ठांकं
व्यायक्षता ते शास्त्राणि	३७६	शृण्वन्वत्तातत्वास्ते	६६६	सत्त्वशुद्धयविशुद्धिर्भा	१०
व्यायक्षतां ते शास्त्राणि	६६५	शेषाः प्राज्ञादिवितानाः	५६१	सत्त्वशैः पञ्चभिस्तेषां	११
व्याधयो धातुवैचर्ये	६५४	शोधितस्त्वपदाथो यः	४२४	सत्यं व्याधरादित्ये	१०६
व्यासादेषि सामर्थ्ये	४७८	शोषस्पर्शो गतिर्वेगो	७४	सत्यं व्यात्मनि लोड्डाऽस्ति	५८३
प्रताभावाद्यध्यासः	३७३	श्मश्रुकंठकवेधेन	५७४	सत्यं कार्येषु वस्त्वशः	६२६
मात्यत्रोनिययोर्वेद	२६०	श्येनो वेगेन नीडिक	५३३	सत्यं ज्ञानमनंतं यत्	११२
दीर्घादिकं दर्शपूर्णं	१२६	श्रद्धालुर्भ्यसनी योऽत्र	५५७	सत्यं ज्ञानमनंतं यत्	२२६
श		श्रवणादित्य नदत्	२६४	सत्यं ज्ञानमनंतं यत्	२३१
शङ्कनिः स्रवणदः मन	५३२	श्रुतितात्पर्यमभिलं	४३४	सत्यं ज्ञानमनंतं यत्	२०४
शक्तिरस्त्वैश्वरी काञ्चित्	११३	श्रुतियुक्त्यनुभूतिभ्यः	५४७	सत्येवं विषयो द्वौ स्तो	१३०
शक्तिः शक्तात्पृथङ्नास्ति	६१४	श्रुत्यर्थे विशदीकुर्भो	४३१	सत्येवं व्यवहायिषु	५८६
शक्ततेः कार्येणुमेयत्वात्	६१४	श्रोतुर्वेदं द्विधातीतं	१५७	सद्वदंते श्रुत यत्तत्	४२
शक्त्याधिक्ये लुपितं येत्	६३	श्रोनियत्वाद्देवशास्त्रैः	६५६	सद्वदंतात्पृथङ्भूते	८१
शक्यं जेतुं मनोरान्त्य	१४४	श्रौतीकानुं स्वपक्षे ते	१८३	सद्वदंतेऽनृतदंते	८३
शनैः शनैरुपरमेत्	५५१	श्रौत्या विचारदृष्ट्यायं	५६१	सद्वदंस्त्वविवेकस्य	७६
शण्डस्पर्शाद्यो वेद्या	२	श		सद्वदंते समन्तीयं	५१
शण्डस्पर्शां रूपरसौ	४३	स व्यात्मा सर्वज्ञो राम	६१६	सद्यः पश्यन्निर्गन्तं	६०२
शण्डानेव पठस्याहो	५४५	सङ्कप्रत्ययमात्रेषु	४७२	सद्यः विचारयेत्तस्मात्	१६४
शमयत्यौषधेनाय	२७३	सङ्घातोपदेशेन	४८७	सद्यःसीदिति शण्डार्थं	५६
शमाद्यैः श्रवणुद्यैश्च	४५३	सशुण्णत्वमुपास्यत्वात्	४५६	सदश श्रेष्ठते स्वस्थाः	३३६
शयाने पुरुषे निद्रा	६४०	स धरो न भूहो जिन्यो	६२१	सर्वेवैत्यादिव्याकथेन	३०२
शाभाभेदात्कामभेदात्	३१८	सञ्चित्तुष्पात्भक्तं ब्रह्म	६३१	सर्वशुद्धिरपि ज्ञानास्ति	६०
शापानुग्रहसामर्थ्ये	४७७	सञ्चिदानन्दरूपस्य	४४४	सद्रूपमारुखिः प्राह	६३१
शास्त्राण्यधीत्य भेधापी	१३७	सञ्चिदानन्दरूपेऽस्मिन्	६२६	सद्वदन्त्येकेशस्य	७४
शास्त्रोक्ततेनैव भागेषु	४४५	सतो नावयवाः शंकाः	५१	सद्वदन्तु ब्रह्म शिशोऽशो	७७
शाता धोरास्तथा भूदा	६७५	सतोऽनुवृत्तिः सर्वत्र	७५	सद्वदन्तु शुद्धं त्वस्माभिः	५६
शाता धोराः शिलाद्याश्च	६८४	सतोऽपि नामरूपे द्वे	५५	सद्वदन्तु विकृतित्वात्	७०
शातासु सञ्चिदानन्दा	६८२	सतो विवेचित्वास्वप्नु	७६	सन्मायाभोग्यावयवशैः	७८
शिलाद्यौ नामरूपे द्वे	६८२	सतो विवेचिते वदन्तो	७८	सपुत्राण्युपन्य वेदान्	५२२
शिवस्य पादायनवेणुं	२०३	सतो ज्योमत्वमापन्नं	६८	सप्तानव्याहणेषु द्वैत	१२५
श्वन्त्यभिनिवेशेऽन्य	६२	सत्कर्मपरिपाकाते	१८	सप्तपञ्चाध्याः सति	२६२
श्वन्मासीदिति धूपे	५४	सत्स्वभाश्रिता शक्ति	६६	स ज्योषो विषयाद्बिन्ने	४
श्वन्मशक्तिरस्तथाकाशे	६१५	सत्ता जितिर्द्वय व्यक्त	६८०	स ज्योषि विधतो वृत्ता	६५
शृण्वन्गः परिच्छेदः	४१७	सत्ता यितिः सुभ येति	६८०	समन्वयाभ्याम ज्ञेयत्वा	३१६
शृण्वन्वत्तातत्वास्ते	३७७	सत्त्वज्ञो यित्युभेक्य	५१८	समद्विदोशः सर्वेषां	१४

श्लोकांस्तु प्रतीक	पृष्ठांक	श्लोकांस्तु प्रतीक	पृष्ठांक	श्लोकांस्तु प्रतीक	पृष्ठांक
समाधिनिर्घृतमवस्थयेतमेव ५५५		समायंक्त विद्युद्दोऽह २६५		स्तामद्वैतरवप्रवर्त्तने ५२७	
नमाधिमय उर्माधि ४७५		शाशात्-तुमराकतोऽपि ४६२		रियतिलेपय कुमरस्य ११२	
समालकृत यथा यित ५५१		माशाकृतात्तमधी सन् ३३२		रिथनोऽप्यमौ विद्योत्तमी २११	
समुत्तमैव भूतेष्व ४२१		साक्षिभक्त्यायमप्यस्य ३६६		स्थूलदेहं विना निग २०२	
समृत्तस्य विकारस्य ६२८		साक्ष्येव दृश्यान्-पञ्चात् ५६३		स्थूल सक्षम आरण्य ३६४	
समेऽपि भोजे व्यसन ३४६		मास्त्रिकीन्द्रियं भास १६		स्वपश्याद्विद्युत्तेषु ४८	
सम्भविष्यते नारदस्य २५६		मास्त्रिकीं पुरनिष्पत्ति ४८		स्वप्न लाति जगत्स्येह २१२	
म यत्तरेक्षते द्वियित् ३६०		माधितानो विमोक्षादौ २८२		स्वप्नकृतश्च पातेषु ६१५	
मर्वकाभाभिषेकात्ता ६६२		साभाभवेवतस्मी २१७		स्वप्नपरीशृतभूताद्यौ १६	
मर्वकात्प्रादिकं येशे ४३०		सामर्थ्यहीनो निवृत्तेत् ४७८		स्यादवाक्ष मनुष्यो देव्यो ५८६	
मर्वकनादिकं तस्य २१८		सामानाधिकरण्यास्य ४२४		सङ्ख्येनवधुवत्त ३५७	
मर्वत पाञ्चिपादत्वे २०२		सावलीमास्त्रियता ६६२		स्वधीपान्-स्वप्नगरात् ६१७	
मर्वतो वाञ्छितो मूषा २३४		साकुशा विषयैस्तुप्ति ३७८		स्वधीये सुषुप्तौ तु ५२६	
मर्वथा शक्तिभावरस्य ६३		साप्यकाञ्चाद्यौषधार्थ ८१		स्वतत्त्वित्पर्यामी तु १६१	
मर्वनाथे न द्विविभ्येत् ११०		सासस्य ध्रुवमाशो १६१		स्वतं पूर्णं परतमात्र १५६	
मर्वभूतानि विना न २०३		सिद्धं अक्षयि सत्यत् १११		स्वतं शुभोऽनघौत स्यात् १६१	
मर्वव्यवहृतिभवेत् ५७७		सिद्धयेत् वेत्यरितं तु ६७८		स्वतोऽपरोक्षश्च-स्य ३१०	
मर्व अक्षति जगता ४२४		सुषुप्तौ ज्यमिमानाप्यो ३५४		स्वप्नेद्रणवसदश २४४	
मर्वान्मना विरमृतं मन् ५५०		सुषुप्तस्वाप्सामत्राक्ष ५३६		स्वप्ने विषयसिद्धि ६३६	
मर्वान्-नामान्-महाप्रोति ६५८		सुषुप्तात्यतिकं यन्त् ५५२		स्वप्नप्रकाशतया द्वि ते ४७२	
मर्वान्-तुष्पुण्ड्रोभि ६५६		सुषुप्ताधनतोपाधि ७७६		स्वप्नप्रकाशापरोक्षत्व १५७	
सविक्तरस्य लक्ष्यत्वे २६		सुषुप्ते वैषयिकं शोभ ५२३		स्वप्नप्रकाशे पुनोऽपिवा १७०	
म वेति वेद्य तसर्व १०४		सुषुप्ते वैषयिके प्रीति ५७६		स्वप्नप्रकाशेऽपि साक्ष्येन ३१४	
समग्रविकाराख्या ४१६		सुषुप्तपूर्वक्षणे शुद्धि ५३८		स्वप्नप्रवृत्ते अवदास्य ५२४	
मस्य वा शाक्यगत वा २३४		सुषुप्तवद्विस्मृति मीमा २६६		स्वप्नप्रवृत्तेन हीतेव ३४१	
मदस्यशेषेभ्येव म २०२		सुषुप्तोत्थितस्य सौषुप्त ४		स्वप्नमात्र आसयेत् ४१३	
मदस्यशो मनोरान्ये ६४२		सुरलीनरमधी हौ ४४		स्वप्नप्रवृत्तेति पर्यायौ १७६	
मप्याभवेव जगताति ५४८		सुषुप्तित्तवले सम्भवे ५३६		स्वप्नमेवातुष्पुत्तित्वात् १०१	
सगी द्वि भाष्येने क्षेत्रे २६२		सुषुप्त्यवधाने ज्ञान तु २८		स्वप्नमेवैतिलेपयेव १०३	
सावापोऽप्य जन्मतत्वा ७६		सुषुप्तमनादीप्रत्यारण्य १६०		स्वप्नमेवोऽपि मवादी ४४३	
सधमेऽपिभ्यवृत्तीना ४१८		स्वप्नप्रवृत्तेऽप्य २३३		स्वप्नमेवातुष्पुत्तित्वात् ५५४	
सदादिभक्त युस ४८३		सोऽकाशो निष्काम प्रति ४८८		स्वप्नमेवातुष्पुत्तित्वात् ५७६	
सदादिभक्तवद्वि ४३६		सोऽप्यमित्यादिवान्-त्वे २४		स्वप्नमेवातुष्पुत्तित्वात् ५०८	
ममर्गो वा विशिष्टो वा ३०८		सोऽप्यमित्यादिवान्-त्वे ५८२		स्वप्नमेवातुष्पुत्तित्वात् ५८४	
ससात् परमाधोऽप्य १६३		सोऽहं विद-अशीत्यामि ५२२		स्वप्नमेवातुष्पुत्तित्वात् २६७	
ससात्सक्यमितं सन् २६१		सौप्तयानवम्य २१८		स्वप्नमेवातुष्पुत्तित्वात् ३४५	

श्लोकानुं प्रतीक	पृष्ठांक	श्लोकानुं प्रतीक	पृष्ठांक	श्लोकानुं प्रतीक	पृष्ठांक
स्व परं य न वेत्यात्मा	३६५	द्वैतपर्यगर्भाः प्राण्यात्म	१८४		
स्वानुभूतावविश्वासे	१७०	क्ष		सस्य भांति सदा व्योम	७३
स्वानुभूतिरविद्यायां	१७१	क्षणे क्षणे जन्मनाशौ	१८६	सात धृत्युन्मते कुंभो	४१०
स्वामिभूत्यादिकं सर्वं	५७७	क्षणे क्षणे मनोरान्तं	६४२	साततानातते न स्तो	४
स्वासत्त्व तु न करभयित्	१०७	क्षयियोऽहं तेन रान्तं	५७५	सातत्वं नाम कुंभेऽतः	४८
		क्षयातिशयदोषेषु	१४०	सात्वा सदा तत्त्वनिधान	२३८
		क्षीरादौ परिष्णामोऽस्तु	६२६	मानद्वयेन नष्टेऽस्मिन्	२६६
क्षानादानविहीनेऽस्मिन्	५८०	क्षुत्पिपासादयो दृष्टा	२५२	मानितामानिते त्यात्मा	२८५
द्विरप्यश्मश्रुभ्रूयादि	४६५	क्षुधया पीडयमानोऽपि	३३४	मानिनोऽमानिनश्चात्र	३३१
क्षुब्धत्येका भिक्षुं क्षुब्ध्या	१२७	क्षुधेय दृष्ट्याधातु	३२५	मानिनो विपरीतोऽस्मात्	२४६
हेतुस्वरूपकामांशु	२६३				

पूज्यपाद महाराज श्रीमन्नथुरामशर्मा प्रणीत

पुरस्तकेन विज्ञापन .

श्रीछिपनिपटो ३. ६-४-० श्रीवेदांतदर्शन ३. ३-८-० श्रीमद्भागवद्गीता ३. ३-८-०
 श्रीपातंजलयोगदर्शन ३. २-१०-० श्रीसाम्बप्रवचन ३. १-०-० श्रीपरमपदभेदघ्नी ३. ०-१४-०
 श्रीसद्गुपदेशद्विवाकर प्रथमकिरण ३. ०-१२-० द्वितीयकिरण ३. ०-१३-० तृतीयकिरण
 ३. ०-१२-० चतुर्थकिरण ३. १-२-० पंचमकिरण ३. ०-१३-० सुषोभकल्पलता ३. ०-६-०
 मुमुक्षुप्रति श्रीअंतर्भागीना आदेशो ३. ०-६-० श्रीछिपदेशग्रंथावलि अंक १-१० ३. ०-७-६
 अंक ११-२५ ३. ०-८-० अंक २६-३५ ३. ०-८-० अंक ३६-५८ ३. १-२-० श्रीसप्तपद्या-
 ध्यायी ३. ०-५-६ श्रीभागवद्गीतादि पांयारत्नो ३. १-८-० श्रीनाथकाव्य प्रथमभाग ३. ०-५-०
 श्रीनाथकाव्य द्वितीय भाग ३. ०-१४-० श्रीसद्गुपदेशभाषा ३. ०-३-६ प्रश्नोत्तररूपे विविध
 छिपदेश ३. ०-५-६ श्रीनाथस्वरहास्य ३. ०-३-० श्रीयोगप्रलाकर ३. ०-४-० श्रीस्वाभाविकधर्म
 ३. ०-३-० जलटीवाष्पानुं स्पष्टीकरण ३. ०-१-६ श्रीसंध्याने वेदांतानुसार विचार ३. ०-१-०
 श्रीप्रणवपट्ट ३. ०-३-० श्रीप्रणवपित्तरपट्ट ३. ०-२-० श्रीशंकराचार्यनां अष्टादशरत्नो
 सटीक ३. ०-४-६ श्रीविनोदमाला ३. ०-५-०
 श्रीपत्रकल्पभेदरी ३. ०-३-० श्रीसनातनधर्मनुं निरूपण ३. ०-१-६ श्रीसुविचारयद्रिक
 ३. ०-५-० श्रीमहाभक्तमालिका ३. ०-३-० श्रीरुद्रसूक्त, पुरुषसूक्त ने धरिशावास्यादि ३. ०-४-६
 श्रीसूक्त ३. ०-०-६ वैराग्यसुधाकर ३. ०-१-६ श्रीयल्लुर्वेदीयव्याहृतिप्रकाश ३. ०-८-०
 गुरुगीतासार ३. ०-०-६ परमसुष्मी यवाना उपाम ३. १-०-० विवेकलाकर प्रथमरश्मि
 सोनेरी पुं ३. ०-१३-० साहुं पुं ३. ०-६-० द्वितीयरश्मि साहुं पुं ३. ०-६-० पाकुं
 पुं ३. ०-१२-० आशौचविवेक ३. ०-१-० अक्षयानन्ती प्राप्तिना वीश साधनो ३. ०-६-०
 वर्षविचार ३. ०-१-० श्रीभागवद्गीताना मुष्योपदेशसंधी विचार ३. ०-२-० श्रीसामवेदीय
 रुद्रपूजदि ३. ०-४-० श्रीमद्भागवद्गीता अन्वयार्थप्रकाशिकाटीकासाथे ३. ०-११-०

मणवानुं ठेकायुः-व्ययस्थापक, आनंदश्रम-शीलप्या-कारिवापाड.

